THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR, S. K. DE; F. EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D KARMARKAR, V. G. PARANJPE, V K. RAJAVADE, N B UTGIKAR †, P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †, RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R. ZIMMERMANN, S.J. †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4



Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

CONTENTS OF VOLUME FOUR

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS
IN
VOLUME FOUR

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional.
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom *or* Bomb. = Bombay (edition)
C. = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*).
Cal *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm = commentary
cont = continue(s)
corr = corrected, correction.
Crit. App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition.
fig = figure(s).
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible.
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp. = interpolate(s)
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam edition of the Mbh
Kumbh = Kumbhakonam (edition)
L = Line.
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
Mad = Madras (edition).
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N. S. P.).
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
om = omit(s), omitting
orig = original(ly).
post = posterior.
pr. m. = *propria manu.*
Rām. = Rāmāyaṇa (ed N. S. P.)
ref = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp = transpose(s), transposition.
v = verse
(var.) = (with variation).
v. l = varia(e) lectio(nes).

⊛ ⊛ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Ca. d n = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pātha", thus, Cnp = a pātha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRAT

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE



POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Text Printed by Prof Sadhu Ram, M A, at the Arya Bharati Press, Lahore. Title pages Printed by Mr R Y Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।
निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्वतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

155

1 a) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 राजन् (for तस्मिन्) — d) B3 T1 तत्रा, G1 विभु° (for प्रभु)

2 c) Ś1 K3 D3 5 T G1–3 M1 सहित (for सहितान्)

3 a) Ś1 K1 2 4 विगता°, D5 हि गता, T1 गमिता°, G1 [S]धिगता°, M [S]निगता° — b) T G3 4 जवेन (for शि°) — c) B3 Dn D4 6 तु, B3 4 स (for च)

4 After 4ab, K3 B D (except D1–3 5) ins

787* पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः । [5]
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।

[(L 4) B3 व्यालरूक्षैश्च B4 चरिभिश्च (for रुरुभि) — (L 6) B4 कुमु° (for कमलै°) B1 नालोत्पलवरैरपि] — c) Ś1 K1 2 G1 कृतोद्देश, T1 समे देशे — d) M समागम्य (for समागम)

5 c) T1 पञ्च वत्स्यामि विद्यार्थं — d) Ś1 K2 D1 विद्यार्थी च, K1 °र्थं च, D2 G4 °र्थीव, D5 °र्थं तु, T1 वर्तन्निति, G1 विद्यार्थी तु Ś1 K1 2 4 Dc D1–3 5 पुरंदरे, K3 Dn3 पुरा मया

6 a) Dn D4–6 अत्र (for तत्र) — b) D1 2 सप्राप्ता (for अवाप्ता)

7 c) D5 काले चैव हि त तेषां

8 Before 8, T2 G2 3 ins ब्राह्मणा° — a) B1–3 D (except D1–3 5) तान् (for तम्) T2 G3 M1 °तपस, G4 °तपसा Ś1 K1–3 D1–3 5 प्रीत्या, B3 Dn D4 6 प्रीतान् K4 तमूचुर्मुनयः सर्वे — b) B1–3 Dn3 D4 6 पार्थान्, Dn1 पार्था, Dn2 पार्थे Dn1 n3 प्रदक्षिणा

9 Before 9, B4 ins ब्राह्मणा ऊ° — d) K4 B4 जित्वा, D5 मत्वा, T1 G2 नीत्वा (for तीर्त्वा)

10 Before 10 B3 4 D1 2 ins वैश° उ° — a) K1 2 B3 Dn T1 तत्र, K4 स तु (for तत्तु) — c) T2 G2–4 विप्रेंद्रैर् (for विप्रैस्तैर्) K4 प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव — d) K4 समाश्वस्त° (for भ्रातृभिश्च) A few MSS परंतप

11 N om 11ab — a) T1 M च सह (for सहित) — c) N (except K4) °यातो वै (for °यातश्च)

12 a) Ś1 K1 2 Dc क्वचित्पद्भ्यां समागच्छ(Dc °च्छे)द्, K3 4 D1–3 5 क्वचित्पद्भ्यां तदागच्छद्, B Dn D4 6 क्वचित्पद्भ्यां ततोगच्छद् — c) T2 G3 4 क्वचित् (for the first तत्र) — d) K4 °भिः स महाभुज, D5 °भिः सुमहाव्रत

C 3 11539 B 3 158 16 K 3 159 16 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ॥ २४

---

13 ^{b}) Dc T$_2$ G$_{2-4}$ अचिंतयन् (for विचिन्त°) — ^{c}) Ś$_1$ D$_3$ G$_1$ गणा°, D$_1$ म्मा°; D$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ °मृगा°, T$_1$ मुग्वा (for °गजा) — ^{d}) B$_4$ (m as in text) कौबेरीं (for उदीचीं) D$_6$ उदीचीं दिशमाययौ

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अन्वीक्षमाण°, K$_4$ B Dc$_2$ Dn$_1$ D$_{1-5}$ G$_4$ अवेक्ष्य° Some MSS कलाश — ^{d}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) श्वेत (for मेरु)

15 ^{a}) =30^{a} Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ शैलाना (for शैलस्य) — ^{c}) K$_3$ B Dn D$_{4\ 6}$ पृष्ठ (for प्रस्थ) — D$_2$ om (hapl) 15^{d}–16^{c} — ^{d}) G$_{1\ 2\ 4}$ M ययु (for ययौ)

16 D$_2$ om 16^{abc} (cf v l 15) — ^{d}) K$_3$ B D (except D$_5$) °लतावृते

17 ^{a}) K$_{1-3}$ Dc D$_{1\ 2\ 5}$ °सघातै — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ T$_1$ महाद्रुमै (for मही°) — ^{cd}) T$_1$ पुण्यकर्मा (for °तमम्), and ह्याश्रम (for आश्रम)

18 Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 18^{ab} — ^{a}) K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) उपागम्य, G$_4$ उपाक्रम्य — ^{b}) MSS °दम, °दम also — D$_2$ om (hapl) 18^{c}–19^{d} — T$_2$ G$_3$ om (hapl) 18^{d}–20^{c} — ^{d}) All MSS except S$_1$ K$_3$ Dc$_2$ Dn$_2$ G$_2$ M (D$_2$ T$_2$ G$_3$ om) अवदत (for अवन्दन्त)।

19 D$_2$ T$_2$ G$_3$ om 19 (cf v l 18) — ^{a}) K$_3$ Dc D$_{1\ 3\ 5}$ अभ्यनदत (Dc$_2$ °दच) — ^{b}) = 23^{d} Some MSS °र्षभ — ^{c}) D$_5$ T$_1$ G$_{2\ 4}$ ते (for च) — ^{d}) K$_4$ कुरूद्वहा (for अरिंदमा°)

20 T$_2$ G$_3$ om 20^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ मशित(Ś$_1$ °श्रित, K$_2$ °मति)व्रत (for लोक) — ^{d}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ चाम्य°, K$_3$ Dc D$_{1-3}$ तेभ्य°, B Dn D$_{4\ 6}$ प्रत्य° (for मम)

21 ^{b}) K$_2$ B$_3$ Dc वृषपर्वण, K$_4$ B$_{1\ 2\ 4}$ Dn D$_{2\ 4-6}$ °णि — G$_3$ lacuna for 21^{c}–25^{b} K$_2$ om (hapl) 21^{c}–22^{d} — ^{d}) K$_3$ D$_{1\ 3}$ सुसस्कृतान्, T$_1$ सुहृत्सुतान् — After 21, S$_1$ K$_{1\ 3}$ B$_{2\ 3}$ D (except D$_{4\ 6}$) ins

788* परिबर्हं च त शेप परिदाय महात्मने ।

[S$_1$ B$_{2\ 3}$ Dc Dn$_2$ पारिबर्हं K$_1$ Dc ते (for न) S$_1$ प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half)]

22 K$_2$ G$_3$ om 22 (cf v l 21) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_{1-3}$ ततो मुख्यानि वस्त्राणि, K$_4$ B Dc Dn D$_{4\ 6}$ ततस्ते यज्ञपात्राणि, D$_5$ ततस्ते स्वथ वस्त्राणि, T$_1$ M ततस्ते रथपत्राणि — ^{b}) K$_4$ T$_1$ शुभ्राणि, Dn D$_{4\ 6}$ रत्नानि (for शुभानि) — ^{c}) K$_{3\ 4}$ B$_1$ D$_{3\ 5}$ G$_{2\ 4}$ निदधु B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_1$ राजन्, D$_5$ मर्वे (for तस्मिन्) — ^{d}) T$_2$ G (G$_3$ om) भरतर्षभ (for वृष°)

23 G$_3$ om 23 (cf v l 21) — ^{a}) K$_3$ जानन्, B$_1$m D$_3$ काले, D$_2$ वृद्धान् (for विद्वान) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ अन्वजानात्, K$_3$ B$_{3\ 4}$ अन्वजानत — ^{d}) = 19^{b} Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ °र्षभ

24 G$_3$ om 24 (cf v l 21) — ^{a}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ अनुज्ञाता, B$_4$ ते प्रस्थिता (for तेऽनु°) B$_1$ महाप्राज्ञा — N om 24^{cd} — ^{c}) T$_1$ °तान्पार्थान्, M$_1$ °ना पार्था (for ता वीरा) — ^{e}) B Dn D$_{4\ 6}$ अभ्य, D$_5$ M$_1$ अन्व-(D$_5$ °व)गमद् — ^{f}) B$_{1-3}$ Dc D$_4$ महामति, B$_4$ D$_6$ महाद्युति, T$_1$ G$_{1\ 4}$ महीपतीन्

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३१
ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

---

25 G3 om 25^{ab} (cf v l 21) — c) Ś1 सत्र समाप्य, K1 2 स तु सम्प्राप्य, K3 स तु सस्थाप्य; B1 Dn D4 6 अनुसम्यार्य, D1 2 अनुसभाप्य, D5 स तु सशाम्य, T1 अनुशास्य स, T2 G अभिसम्भाष्य (G1 अपि सवाद्य) — d) T1 G2 M2 अभिनदितान् (M2 °दित)

27 a) Ś1 K1 2 Dc1 D1–3 विचित्रेषु — b) T2 G3 4 वसन्त्रै (for वसन्त) — c) K4 lacuna, Dn2 ते न (!), T2 चैत, G4 चैन (for श्वेत)

28 b) S1 K1–3 D1–3 सलिलावृत(D1 °न)त शुभ, K4 °लावृतनिर्भर, Dc °लानहित शुभ, D5 G1 M2 °लावहित शुभ — c) S1 K1 2 °रूप्येषु, K3 B2–4 Dn D3 4 °रूपस्य, K4 B1 Dc D5 6 °रूप्यस्य, D1 2 °रूपाणा (for °रम्य च) — d) N शिलाना च समुच्च(K3 °च्छ्र)य, G1 2 शैल नानासमुच्चय — After 28 T2 G ins

789* रम्य हिमवत प्रस्थ बहुकन्दरनिर्झरम् ।
शिलाविहगविटप लतापादपसकुलम् ।

29 c) Ś1 K2 अवसस्रुर्, K3 अनुजग्मुर्, T1 अनुसृत्य

30 $30^{a}=15^{a}$ — c) Dc2 D3 सदु° (for सुदु°) K1 सदुर्गमास्तेषु बहून्, K4 M सुदुर्गमास्ते बह्वीश्च, B1 दुर्गमा स्तेषु सुबहून, D1 2 5 सुदु(D5 असा)र्गमार्गान्सुबहून्, T1 समावसतो बह्वीश्च, T2 G सरित(G1 दुर्गमा-; G2 सुदीर्घा)श्च सुबह्वीश्च — d) Ś1 दुर्गमेनैवोपचक्रमु, K3 B4 T1 G1 2 M सुखेनैवाति°

31 b) D1 2 महायशा° (for °नृषि) — c) Ś1 K B1 3 4 D अ(Dc1 Dn2 D4 आ)गच्छन् B2 अभ्यगच्छत सहिता — d) Ś1 K3 Dc D1–3 पर्यहीयत, K1 2 4 परिहीयते, D5 अवसीदति, T1 G4 अपि हीयते, T2 G2 3 M अपहीयते

32 K1 2 om 32 — b) Ś1 नानापक्षिसमावृत, K3 4 B5 D1–3 5 M नानाद्विज(K4 °सत्व-, D5 °मृग, M1 द्विप)गणायुत, B1–3 Dc Dn D4 6 °द्रुमलतायुत (Dc कुल), T1 नागद्विपगणायुत; G1 नानाद्विजसमायुत — c) Ś1 K3 Dc D1–3 5 चापि (for चैव) — d) Ś1 B3 Dn D4–6 G1 सुमनोरम

☞ The sequence of stanzas 33–70 in Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 is given in a tabular form on the next page

33 a) Ś1 K D1–3 पुण्यगधरजो(K3 4 D1–3 °सो)पेत, B Dc Dn D4 6 पुण्य पद्मसरोयुक्त, D5 पुण्यगधवहोपेत; G1 4 पुण्यपद्मसरो°, G2 पुण्यपद्मवनो° — c) N महाभागा (K4 °स्मानो) — After 33, Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 ins

790* गजसघसमावास सिहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K3 D3 गनसघसमावापि (D3 °प), Dc D1 2 सिंहसमावास (D1 °प) Ś1 सिहव्याघ्रसमाकुल, K1 2 समा(K1 गणा)वृत, K3 सिंहशार्दूलसकुल, D5 मृगव्याघ्रसमायुत]

— Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 cont B Dn D4 6 ins after 35

791* शरभोत्सादसघुष्ट नानामृगनिषेवितम् ।

[K3 सुरभीनाद, Dc D1 शरभोन्माद° B1 3 मृगनिनादित]

35 B1 om 35 — b) Ś1 K1–3 D1–3 5 सिद्धैश्च सर्वश — c) B2–4 Dn D4 6 गजसघ(B4 °सिंह)समावास, T2 G3 सिंहमहाकीर्ण — d) B2–4 Dn D4 6 सिंहव्याघ्रगणा(B2 3 °समा)युत, G1 कानन शरभायुत — After 35 K4 reads 64^{c}–65^{b}, while B Dn D4 6 ins 791*

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33–70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Ś1 K1–3 Dc D1–3 6

[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(r)"]

Ś1	K1	K2	K3	Dc	D1–3 6
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}
		66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}
		67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
34–61	34–61	34–61	34–61	34–61	34–61
				67^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67^{ab}	
63^{ab}	63^{ab}	63^{ab}		63^{ab}	63^{ab}
67^{cd}	67^{cd}	67^{cd} (r)		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
				68^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}			
65^{ab}		65^{ab}			
65^{cd}		65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}
65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}
793*	793*	793*	793* (lines 1–3)	793*	793*
			63^{ab}		
			67^{cd} (r)		
			793* (lines 4–6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ३८
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०
पनसाल्लिकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
भल्लातकानामलकान्हरीतकबिभीतकान् ॥ ४२
इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ४४
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् । C 3 11573 B 3 158 50 V 3 159 51

---

36 B D (except D1–3 6) om 36^{ab} — ^{a}) K4 सर्वे (for अन्ये) Ś1 मृगैस्, K D1–3 6 तथा (for तदा) — ^{b}) Ś1 तथा (for मृगैर्) K4 द्विजनगादिभि, G1 M2 मृदुनि नादित॰

37 B3 om 37^{ab} — ^{b}) T2 G2 3 M2 मनोनयन॰ — T1 M om 37^{cd} — ^{c}) K4 विद्याधरानुचरित (=35^{a}) — ^{d}) Ś1 D1 2 ह्यरण्य, K4 पादपा, B Dc Dn D4 6 शरण्य, D3 सुरम्य, D5 ह्यचल (for अरण्य) — After 37, K4 (which om 38–60) ins 796^{*}, followed by 68^{ab}, 65^{cdef}, 66 and 61

38 K4 om 38–60 G1 om 38^{a}–66^{d} — ^{d}) D1 2 5 बहून्, T1 (see below) नादान् (for वल्गून्) Ś1 K2 मदकराञ्, K3 मदकरान्, Dn D4 6 G4 मदकलान् — ^{e}) T1 श्रोत्ररम्यसुखान्छब्दान् — ^{f}) T1 श्रुत्वा (for शब्दान्)

39 K4 G1 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T2 G (G1 om) दानाढ्यान् — Ś1 K3 om 39^{c}–40^{b}, D5 om 39^{c}–40^{d}

40 K4 D5 G1 om 40 (cf v l 38, 39) Ś1 K3 om 40^{ab} (cf v l 39) — ^{a}) N (Ś1 K3 4 D5 om) भव्यान्, M भल्लान (for फुल्लान्) — ^{b}) D2 3 T2 G4 M नालिकेरान् — ^{c}) Ś1 सुजीतकास्, K1 2 सुजीरि, K3 B D (D5 om) G4 सु(B1 स)जात॰ (for अजात) K3 B D (D5 om) तथाजीरा(Dc वा)न्, T2 G3 4 तथाभीरान् T1 M1 अशोकान्मिल्लकाश्चागान्

41 K4 G1 om 41 (cf v l 38) — ^{a}) N (K4 om) ल्लकुचा(B1 इगुदा)न् (for लि॰) — ^{b}) N खर्जूरान (D5 ॰ना)म्ल, T1 M1 ॰राश्च्वि — ^{c}) Ś1 K1 3 पालेवता, Dn3 D3 परावता, D1 2 पेलेवता॰ Ś1 क्षोद्रान्, K1 T1 क्षोदान, K2 D5 क्षोटान, K3 क्षेद्रान, B1 3 क्षोद्रान, Dc D1 2 ओडान, M1 द्राक्षान (for क्षौद्रान) — ^{d}) T2 G (G1 om) निपान (for नीपान्) Ś1 K (K4 om) Dc D1 2 6 [अ]ति(Dc D1 ॰पि)मनोहरान, D3 [अ]मिमनोरमान T1 पुनागान्बकुलानपि

42 K4 D5 G1 om 41 (for K4 G1 cf v l 38) — ^{b}) Ś1 काश्मीरान्, K1 D1 काश्मीरीर्, T1 कश्मरी, G2 M2 काश्मरी, G4 काश्मीर, M1 काश्मरी — ^{d}) Ś1 K1 2 Dc1 Dn1 D2 5 6 क्षीरिकास्तथा, K3 Dc2 D1 क्षीरका, B Dn2 n3 D4 क्षीरिका॰ — B3 om 42^{e}–46^{b} Ś1 बल्ला K2 4 B1 2 4 Dc Dn1 n3 D1 4 6 आमलकीर् — ^{f}) Ś1 विभीतकहरीतकी, K1 हरीतकिविभीतकान्, T2 G (G1 om) हारीतकविभी॰ — After 42, D5 reads 44^{cd}

43 K4 B3 G1 om 43 (cf v l 38 42) — ^{a}) Ś1 मकरदाश्च; K1–3 B1 2 4 D करमर्दां॰, M2 करवदा॰ (for करवीरा॰) — ^{b}) T1 M1 चपकाश्च (for तिन्दु) Ś1 K1 2 B4 T2 G3 4 महाबलान; D6 मनोहरान्, T1 M1 मनोरमान — ^{c}) T1 सुबहून् (for विविधान्)

44 K4 B3 G1 om 44 (cf v l 38, 42) — ^{a}) T1 अमृतकरपान् K1 D6 T2 G3 4 च (for तान्) — ^{b}) K1 D6 ह्याचितान्, T1 आश्रितान्, T2 G3 4 स्वचितान् (for आचि) — T1 om 44^{cd} D5 (which om 45) reads 44^{cd} after 42 — ^{d}) T2 G3 4 वकुलान्वञ्जुलांस्तथा

45 K4 B3 D5 G1 om 45 (for K4 B3 G1, cf v l 38, 42) T2 G3 om 45^{a}–46^{b}, G4 om 45^{ab}, T1 om (hapl) 45^{b}–46^{c} — ^{b}) Ś1 K (K4 om) D1–3 सवञ्जुलान् (for सकेत) — G4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^{c}) B1 Dc Dn1 पाटला, B2 Dn2 n3 D4 6 पाटल्य॰, M पाटली — ^{d}) G2 मदारान्दीपकास्तथा — After 45, Ś1 K1 2 read 46^{ef}

46 K4 G1 om 46 (cf v l 38) T1 om 46^{abc} (cf

C 3 11573 B 3 158 50 K 3 159 51 पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ।
शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिंशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५०
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणवक्षिभिः ॥ ५१
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिताँल्लतामण्डपकेषु च ।

---

v l 45), B3 T2 G3 4 om 46^{ab} (cf v l 42 45) — ^{a}) K3 D1 2 (see below) सतिलकान् (for कोवि°) — ^{b}) Ś1 K1 2 देवदारूंस्तथा तरून्, K3 D1 2 (see above) को विदारतरूंस्तथा, B1 3 Dc Dn D4 6 देवदारुद्रुमांस्तथा, D5 °दारूंस्तथैव च — D5 om 46^{cd} G4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^{c}) K1 B3 S (T1 G1 om) माला° (for शाला°) — ^{d}) S1 K1-3 D1 2 पिचुकाल्लँकुचांस्तथा, B Dc Dn D3 4 6 पिप्पलान्हिंगुका(Dc °निगुडा, Dc °निगुला)स्तथा, T1 M1 प्रियालान्सरला° — S1 K1 2 read 46^{ef} after 45 — ^{ef}) S1 K2 3 D1-3 G4 शाल्मली, K1 T2 G3 शल्मली; D5 शाल्मलीन्, M2 शल्मल्य K1 2 D5 शिंशिपान, K3 सिंहि पान्, B Dn3 D3 4 शिंशपा, Dc Dn1 T2 G3 4 शिंशुपान, D1 शैंशिपान, D2 शिंशिपा K3 B D (except D1) M2 सरलांस्तथा T1 शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्मनिवानथ शिंशुपान, G2 शल्मलीकिंशुकाशोकशिंशुपान्सरलांस्तथा, M1 शाल्मलीकिं शुकान्सर्जान्वधिवानथ शिंशपान

47 K4 G1 om 47 (cf v l 38) — ^{a}) D6 पारा वतैः शतपत्रैर् — ^{d}) Ś1 K1 B Dc1 Dn2 n3 D1 6 M2 हारितैर्, D4 T1 हरी°

48 K4 G1 om 48 (cf v l 38) — ^{a}) S1 प्रियमी धुमातकैश्च, K1 2 प्रियदीधुचातकैश्च, K3 D2 °मीधुकैश्चातकैः, B Dc Dn D1 4 6 °कैश्चातकैश्चैव, D3 °चाभिश्चातकैश्च, D5 °वाग्भिश्चकोरैश्च — ^{b}) T2 G (G1 om) द्विजैः (for खगैः) — ^{d}) S1 K1-3 D1-3 कूजद्भिश्चाव(K1 2 °वै, D1 2 °प्य) धिष्ठितः; D5 °द्भिश्च तथा द्विजैः, T1 °द्भिश्चापचेष्टितैः, T2 G3-4 M °द्भिः श्रोत्र(G2 °द्भिस्तत्र, M1 °द्भिश्चात्र)विष्ठितैः

49 K4 G1 om 49 (cf v l 38) — ^{a}) N (K4 om) मनोज्ञानि (for विचि°) — ^{b}) B2 4 Dn D4 6 सम ताज्जलचारिभिः (= 50^{f}) — ^{c}) Ś1 K1 2 B3 कुसुमैः (for कुमुदैः) D1 पुण्डरीकैश्च कुमुदैः — ^{e}) Dc1 कल्हारैः (for कह्ला°) T2 G (G1 om) चापि (for चैव) T1 M1 कल्हारैश्चारै पुष्पैर् — ^{f}) S1 K1 2 D1-3 स्वाचितानि; B1 Dc शोभि; G3 4 आची°

50 K4 G1 om 50 (cf v l 38) — ^{a}) K1-3 B D (except D1) कादंबै° M1 कारण्डैश्चक्रवाकै — T1 M1 om 50^{cd} — ^{c}) D1 2 सर्वैर् (for प्लवैर्) — ^{d}) D1 2 प्लवैर्, T2 G (G1 om) स्वरैर् (for बकैर्) D3 (marg ...) च मधुरस्वरैः, T2 G (G1 om) वल्गुभिरेव च

51 K4 G1 om 51 (cf v l 38) — ^{ab}) S1 तामरसै रसान्वमदालसैः, K3 2 D1 तामरसैरसासवमदा°, Dc तामरस मारसैर्मदालसैः, D3 4 ताम..रसासवमदालसैः, D6 तामरसा रसासवमदा°, D3 ताम्ररसैः सारसैश्च मदा°, D5 (hypermetric) तामरससरोरसासवमदा°, T1 तामरसासवादमदालसैः, M2 तामरससरसासवमदालसैः

52 K4 G1 om 52 (cf v l 38) — ^{a}) Hypermetric! S1 K1 2 B3 4 Dc Dn D3-6 मधुस्वरैर्, K3 B1 2 T G (G1 om) मधुस्वरैर्, D1 2 मधुस्वनैर्, M2 मधुरैः स्वरैर् (for मधुरस्वरैर् as in M1 only) — ^{c}) N (K4 om) अपश्यंस्ते (for पश्यन्तस्ते) B2 4m Dn D4 6 नररम्याश्च (for मनोरम्यान्) — 52^{d} = 43^{d}, etc

53 K4 G1 om 53 (cf v l 38), D3 om from 53^{a} up to °केषु in 53^{d} — ^{a}) K2 Dc Dn D1 4-6 पद्मखण्डैश्च, K3 D2 °खण्डेषु, T2 G2 3 वृक्षषण्डैश्च, G4 वृक्षै..श्च — ^{b}) B2 3 Dn D4 6 मण्डिताश्च (for °तेषु) — ^{c}) K2 T1 G2 M2 सहिता (for सहिताँल्) — ^{d}) B D (except D1 2 2 D3 om) T2 G3 लतामडल°, T1 °मडप° — Dc om 53^{e}–55^{b} — ^{ef}) S1 K1-3 D1-3 2 °मदनाक(K3 °ग)लितान्, T1 G2 °मदे(G2 °द)नाकुलिता

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्रमतः सुखम् ।
वल्लीलतासंकटेषु कूटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
काश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।
विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव ।
विराजमानास्तेऽपश्यंस्तिलकास्तिलकानिव ॥ ५९   C. 3 11591 B 3 158 68 K 3 159 67

---

54 K4 Dc G1 om 54 (cf v l 38, 53) — a) T1 शुश्रुवैव केकाविरुत, T2 G (G1 om) शुश्रुवैव मधुगेचाभि, M1 कुर्वत केकाविरुत — b) S1 सगीतमधुरस्वन, K3 B Dn D1 2 4 6 M2 स(K3 म)गीत मधुरस्वर (B3 °न), T1 सगीत मधुरस्वरान्, T2 G (G1 om) केकाभि कूजगीतक (G2 °गीनक, G4 °केनक) — c) T G (G1 om) सलीलान्मम (T1 °वं)दाल्सान् — e) N (K4 Dc om) हृष्टान् (for चित्रान्) — f) Ś1 वनमाल्कान्, K1 2 B Dn D1-6 वन लास्मान् (B4 सुमनोरमान्, D2 वनलालकान्), T1 वनवा सिकान्, T2 G (G1 om) च वनौकस

55 K4 G1 om 55 (cf v l 38), Dc om 55ab (cf v l 53) — a) M2 महिता T1 G3 वश्यान्, M पश्यन् (for अन्यान्) N (K4 Dc om) काश्चित्प्रियाभि महितान — b) K1 [अ]पश्यद, M1 [अ]गच्छद् T1 नृपति, G4 अमृत (for रमत) S1 K1-3 B3 D1-3 शिग्वीन्; M सुम्वीन् (for सुखम्) B2 4 Dn D4 6 र(Dn1 अ)ममाणा न्कलापिन, B1 ******शिग्वीन्, D5 अपश्यच्छिग्विन शत — d) S1 कुटिलेषु, K1 3 B D कुटजेषु, M1 lacuna, M2 कुटश्रेषु D1 2 5 G4 तदा, T2 G3 सदा (for तथा) T1 कुंजेषूक्षितास्तथा (catalectic)

56 K4 G1 om 56 (cf v l 38) — a) T1 M ते (for च) Ś1 काश्चिच्च कुटजा**, K1 2 काश्चिच्च कुटजातानि, K3 काश्चित्प्रियाभि महिता (cf v l. 55a), B Dc Dn D4-6 काश्चिच्च कुटजाना तु, D1-3 काश्चिच्च कुटजोपते — b) K1 B Dn D4 °निव, K2 3 °निति, Dc D5 6 °नि च (for °नपि) — K1 om 56cd — c) Ś1 K2 पलाशरचिताटोपान् (K2 °चोपा), K3 कटीपरचिना°, B Dc Dn D4 6 कलापरुचिरा (B3 रचिना)टोप, D1 2 कलापचरिताटोपान्; D3 कलापाग्र- चितान्मूर्ध्नि, T1 कलापरचिताटोपा, T2 G2 3 कलापिचरिता टोपान्, G4 कलापरुचिराटोपान — d) S1 निचितान्कुटजानपि, K2 3 B1 4 Dc Dn D1 2 4 निचितान्मुकुटानिव (K2 °टानि च, Dn1 °लानि च), B2 3 निचिमानु(B3 °न्यु)स्कटानि च, D3 T2 G2 3 विचित्रम(D3 °मु)कुटानि च, D5 निचितान्वि टपानिव, D6 वितानान्मुकुटानि च, M विचित्रान्म(M2 न्मु) कुटानिव — f) Ś1 K1-3 Dc Dn2 D1-3 5 रुचिरान्, B Dn1 n3 D4 6 रुचिर, T1 मुदिता, M उपि(M2 चि)तान् (for मुदि°) K3 D3 T1 M स्म, T2m G4 तु (for च)

57 K4 G1 om 57 (cf v l 38) — a) K3 D1-3 5 T2 G2 3 M सिंदुवारान Ś1 K1-3 D1-3 5 M अथोदारान्, B Dc Dn D4 6 T1 तथोदारान् (for अथोद्दामान्) — b) S1 K2 D5 तोरणान्, T1 तोपणान् (for तोम°) — c) S1 K2 सुवर्णवर्णमुकुटान्, K1 3 B D °वर्णकुसुमान्, T1 कुसुमो त्कीर्णान्

58 K4 G1 om 58 (cf v l 38) — a) B Dn D4 6 विकसितान्, T1 M1 विचित्राभान् (for विरचितान्) — b) D1 2 कर्पूरानिव चोत्तमान्, D6 कर्णपाशानिवोद्यतान् — After 58ab, D6 ins

792* तथा वनस्पतीभार भूरिभारासमद्युतिम् ।
दधन्त्य सगताश्चारुल्लतापुष्पसमागता ।

— c) N (K4 om) G4 तथापश्यन् Ś1 कुब्वटान्; K1 कूरवटान, K2 कुरुवटान्, D2 3 कुरुबकान्; T G2 3 M कुर वकान् — K1 2 om 58de — e) Ś1 कामवेश्यैत्सुकाकारान् (sic), K3 B1 G4 कामव(G4 °वे)श्यौत्सुककरान; B2 Dc Dn D4 6 कामस्येवोत्सुक(Dc °क्य)करान् (*not* adopted in old printed ed !) B4 T2 G3 कामवश्यो(B4 °श्यौ)त्सव करान्, D1 2 कामवश्यान्मधुकरान्, D3 कामवश्यौत्सुक्यकरान्, D5 कामस्यैवोत्सवकरान्, T1 कामवश्योत्कराश्चैव, text as in B3 G2 M only — f) T G (G1 om) M2 तथैव वनरा जितान् (T1 °जिषु; M2 °जिना), M1 तथैवाभिविराजिकान्

59 K4 G1 om 59 (cf v.l 38), T2 G3 4 om (hapl) 59-60 — a) T1 G2 तास्वलकारमधुर (G2 रान्), M तास्वल (M2 °स्वेत्र) काममधुरान् — b) Ś1 मुकुटान्, K1 2 D1-3 5 कुसुमान्, K3 कुमुदान् (for उदारान्) Dc रुचितानिव, D3 निचिता° T1 सगीत सुमनोहर, G2 M

C 3 11591
B 3 158 68
K 3 159 68

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो वकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

सगी(G2 ग)तान्सुमनोहरान् — T1 om 58^{c}–59^{b} — ^{d}) Dc कानने, D3 रुचिरान् (for the *first* निरुकान्)

60 K4 T2 G1 3 4 om 60 (cf v l 38, 59) T1 om 60^{ab} (cf v l 59) B3 om 60^{a}–62^{b} — ^{b}) B3 Dc D1–3 M मनोहरान् — S1 om 60^{cd} — ^{c}) T1 G2 M2 भ्रमरा (G2 °गन्) राजन्, M1 भ्रमराकीर्णान् — ^{d}) T1 द्विरेफाभिनिरा°

61 B3 G1 om 61 (cf v l 60, 38) K4 reads 61 after 66 — ^{a}) Ś1 K1 2 पंचैर् (for पुष्पैर्) — ^{d}) Ś1 हिरण्य°, B G4 वैदूर्य° — After 61, B1 2 4 D (except D1–3 5) read 67^{ef}

62 G1 om 62 (cf v l 38), B3 om 62^{ab} (cf v l 60), K4 om 62^{a}–64^{b} — ^{a}) Ś1 शालान् (see below), K1 2 T1 सालान्; D1 2 तत्र (for तथा) Ś1 K1 2 D5 T1 तालान्, T2 G (G1 om) M सालान् (for शालान्) — ^{b}) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn1 D2 4–6 पाटला, B1 4 Dn2 n3 D1 3 M1 पाटलान्, G2 पाटलीर् (for पाटल्यो) Ś1 निकुञ्जानि च, K1 2 निकुञ्जानि च, K3 नगुञ्जानि च, B1 2 4 Dn D1–4 6 M1 वकुलानपि (B3 °न्यपि, D2 °निच), D5 कुब्जा स्तथा (for वकुलानि च) — ^{d}) B1 2 T1 M1 वै; Dc [अ]पि (for च)

63 T1 om 63–64, K4 G1 om 63 (cf v l 62, 38), K3 B D om 63^{c}–65^{b} B Dn D4 6 read 63^{ab} after 67^{ab} — ^{cd}) Ś1 K1 2 गजराज(Ś1 °स्कंध)समाबाधं सिंहव्याघ्रगणायुत

64 K3 B D T1 G1 om 64 (cf v l 63, 38), K4 om 64^{ab} (cf v l 62) — ^{a}) Ś1 °संयुक्त — ^{b}) Ś1 K1 2 नानामृगनिना°, M नानारुतविना° — K4 reads 64^{c}–65^{b} after 35 — ^{c}) K1 °भाराढ्या — 64^{d}=43^{d}, etc

65 G1 om 65 (cf v l 38), K1 om (hapl) 65, K3 B D om 65^{ab} (cf v l 63) For K4 cf v l 64 — ^{a}) Ś1 K2 पीतभास्कर°, T2 G3 पीता भास्वर्ण°, G2 4 पीतभास्वर°, M पीता भास्कर° — G4 om 65^{c}–66^{f} — ^{c}) K4 फलाशा; T2 G3 पद्धतिना — ^{d}) B4 T2 G2 3 न च (for नात्र) S1 K2 3 D1–3 5 पिंचत नात्र K3 D5 नात्र)प्र- पुष्पिता, B1–3 Dc Dn D4 6 न च पिंपल्य° — ^{e}) K4 °पत्र पलाशाश्च; D2 3 °पत्रफला वृक्षा — 65^{f}=43^{d} etc — After 65, N (except K4) ins

793* भ्रमराराचमधुरा नलिनी फुल्लपङ्कजा ।
विलोड्यमाना पश्येमा करिभिः सकरेणुभिः ।
पश्येमा नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
स्रग्धरा विमलरूपिणी साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यास्पश्येमा काननोत्तमे । [5]
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L 1) Ś1 K1–3 D1–3 5 °मधुरा (for °मधुरा) — (L 3) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3 5 transp [इ]मा and [अ]न्या K3 B3 Dc °शालिनी (for °मालिनीम्) — (L 6) Hypermetric! Ś1 K1 2 उपगीयमाना K3 D2 3 पद्पद, B4 D2 5 पश्येमा (for राजन्ते) Ś1 K1 2 राजन्ते विभ्राजित]

66 G4 om 66 (cf v l 65), T1 om 66–68, G1 om 66^{abcd} (cf v l 38) — ^{a}) Ś1 K D2 3 5 °स्फाटिकाभोभि (K4 °स्फाटिकाभ्रत्र), B Dc Dn D4 5 6 °स्फाटिका भानि, T2 G3 °स्फाटिका भाति — ^{b}) Some MSS पाण्डर — ^{c}) B1–3 D (except D2 3 5) कल° (for राज°) — S1 K1 om 66^{e}–67^{b} Before 66^{ef}, G1 ins द्रौपदी — ^{e}) N (S1 K1 om) पश्यन् (for सरित) K4 सर्वे (for पार्थाः) — After 66, M2 ins

794* विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ।
पश्यन्ती विविधान्वृक्षांस्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796*, while K4 reads 61

67 K4 T1 M1 om 67 (for T1 cf v l 66), S1 K1 om 67^{ab} (cf v l 66) For K3 3 Dc D1–3 5 cf v l 33 — ^{a}) N (except D5 S1 K1 4 om) °विमिश्राणि,

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१
शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः । C 3 11613 B 3 158 90 K 3 159 89

T_2 $G_{3\ 4}$ °सुचित्राणि — ^{b}) Dn °शीत (for °स्पर्श°) — ^{c}) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ [अ]थ (for च) — After 67^{cd}, N (except K_4) ins

795* सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont (K_4, which om 38–60, ins after 37) M_2 ins after 794*

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K_4 reads 68^{ab}, *repeating* it in its proper place — S_1 K_{1-3} B_3 $D_{1-3\ 5}$ T_2 G M_2 om 67^{ef}, while $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ read it after 61

68 T_1 om 68 (cf v.l. 66) — ^{a}) N (K_4 first time) M_2 वने ह्यस्मिन्मनो(Dc वनेस्मिन्मदनो)रम्ये — ^{b}) N (K_4 first time) M_2 दिव्या (K_2 दिव्य); K_4 (second time) पश्य (for तत्र) D_5 कनक (for कानन°) — For sequence of 68^{cd} in S_1 K_{1-3} Dc D_{1-3}, cf v l 33 — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ °फलोदकाः, $K_{3\ 4}$ B D पत्रपुष्प(D_5 by transp पुष्पपत्र)फलोपगाः, G_1 फलोदयाः — B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins after 68^{cd} S_1 K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ (which all transp 68^{cd}) ins after 68^{ab}

797* भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K_4) om 69, but cf last line of 795* — ^{a}) G_4 पश्यन् (for वृक्षान्) — ^{b}) T_1 वीक्षमाणो K_4 वीक्ष्यमाणो नगोत्तम

70 ^{a}) S_1 K_{1-3} B_4 Dc $D_{3\ 5}$ पश्य चेमान्, $D_{1\ 2}$ पश्येमांश्च (for पश्य भीम) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ शुचीन्देशान् ($K_{1\ 2}$ °न्देव), K_4 वनोद्देशान् — ^{b}) $K_{1\ 2}$ क्रीडारण्यान् (K_2 °रण्य), Dc Dn_2 $D_{1\ 2}$ T_2 G_3 देवक्रीडान् K_4 देवक्रीडाश्च सर्वत — ^{c}) $Ś_1$ D_5 अमानुषीं गतिं — ^{d}) D_5 सु° (for स°) S_1 K_3 D_3 स्मो (for स्म)

71 ^{a}) G_4 बहुभिः N M_2 लताभिः पुष्पिताभिश्च — $71^{d} = 43^{d}$, etc

72 D_2 om (hapl) 72 — ^{c}) $K_{1\ 2}$ नदतां, B_4 Dn D_1 T_2 G_3 नदता T_2 G_3 घोषं च (for निर्घोषं) — ^{d}) S_1 K_{1-3} $D_{1\ 3\ 5}$ गंधमादनसानुषु ($= 52^{d}, 65^{f}, 71^{d}$)

73 ^{b}) $K_{3\ 4}$ B D °सारिकाः — ^{d}) N संपतंति, T_1 आश्लिष्यति

74 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} पीतरक्तारुणाः, D_5 रक्तासितारुणाः — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) खगाः (for द्विजाः) — ^{c}) S_1 K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ निरीक्षंते (for उदी°) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 D_1 G_4 °जीविकाः

75 ^{b}) K_4 Dc Dn_1 n_3 D_1 S (except G_4) शाड्वलानां, $D_{4\ 6}$ शार्दूलानां N (except K_4 $D_{1\ 2}$) समीपतः — ^{c}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ संप्रदृश्यंते, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc G_4 M प्रत्यदृश्यन — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ B_3 D_{2-4} प्रश्रवणेषु S_1 K_{1-3} $D_{3\ 5}$ [अ]मी, $B_{2\ 3}$ Dc D_1 च (for [अ]पि)

76 G_4 om 76 — ^{b}) $Ś_1$ $B_{2\ 3\ 4m}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) T G_3 M_1 मनोरमाः — ^{d}) N लोहपृष्ठाः पतत्रिणः

77 ^{a}) T_1 लसद्विषाणाः T_2 G_{2-4} पद्माभ्याः — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ सकरेणुकाः, D_5 चापतत्यथ — D_5 om 77^{c}–78^{d} — ^{c}) T_2 G_{2-4} मिन (for एते) Some MSS वैदूर्य°

C 3 11614 B 3 158 91 K 3 159 89 एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्ना च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुभिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K_2 °वर्णाभा, B_1 Dc S (except G_1 M_3) °वर्णाभा

78 D_5 om 78 (cf v l 77) — ^{a}) T_2 G_{3} $_4$ °साल° (for °ताल°) — ^{b}) N (except K_3, D_5 om) M_3 शैल शृङ्गपरिच्युता — ^{d}) K_3 B Dc Dn D_{4} $_6$ पतति च (B_4 °त्यत); K_4 पतत्यमी, D_1 T_2 G_3 $_4$ पतत्यध ; T_1 G_1 $_2$ M पतत्युत

79 ^{a}) Dn(!) D_6 भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed !) B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 भीमा°, T_2 G_3 $_4$ हेमा (for भीम) S_1 K D_{1-3} $_5$ भास्कराभा प्रभाभिश्च — K_4 om 79^{b}–80^{a}

80 K_4 om 80^{a} (cf v l 79) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_2$ रजत , D_3 अजन°, T_1 M काचनसप्रभा — ^{d}) T_2 G_{2-4} M क्वचिद्धिगुल्किप्रभा° (G_2 M_3 °कस्य वा)

81 ^{a}) K_4 D_{1-3} T_1 °शुभा°, T_2 G_3 $_4$ °गुणा° M_1 °निभा° (for °गुहा°) — ^{b}) S_1 K_{1-3} Dc D_{1-3} $_5$ निचयो°, T_1 G_1 M °शिखरो° ; G_3 $_4$ °रुधिरो° (for °निकरो°) — ^{c}) K_4 क्वचिद्धरिद्र°, D_5 सर्व लोहित° — ^{d}) B_4 G_1 °सनिभा ; T_2 G_3 $_4$ °सभया , G_2 °सप्रभा

82 K_2 om 82^{cd} — ^{d}) T_1 G_1 $_2$ M_1 महाप्रभ

83 ^{b}) T_1 M_1 यथेष्ट (for यथोक्त) T_1 G_3 $_4$ भीम विक्रमा , T_2 G_1 $_2$ M_1 भीमविक्रम

84 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} $_5$ वीणाना (for गीताना) K_1 $_2$ चैव तालाना , K_4 ललनाना वै, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 समतालाना, D_1 कर° ; D_2 $_3$ कल , D_5 T_1 ताल° — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} $_5$ गीतसाम्ना च; K_3 B Dc Dn D_4 $_6$ तथा साम्ना च, K_4 लताना चैव MSS निस्वना , निस्वना°, निस्वन, निस्वा — ^{c}) S_1 K_2 $_4$ D_{1-3} $_5$ T_1 श्रूयते — ^{d}) Ś$_1$ D_5 T_1 °मनोरमा , K_{1-3} D_{1-3} $_5$ M_2 °मनोहरा°, K_4 सहगीता च निस्वना , B_1 Dc T_2 G_{1-3} M_1 सर्वभूतमनोहर

85 ^{b}) D_1 $_2$ नाद° (for देव) — ^{c}) S_1 K D_{1-3} $_5$ °गंधर्व; G_4 °जनैर्, M_2 °वर्यैर् (for °गणैर्) — ^{d}) S_1 K_4 मुनि° (for ऋषि°)

86 G_4 om 86 — ^{a}) T_1 धातुमद्भिश्च सद्भिश्च — ^{b}) T_1 सागरैर् (for किंनरैर्)

87 ^{d}) K_4 शैल देवनिषेवित

88 Before 88 N (except D_{4-6}) ins वैश° उ° — ^{a}) D_4 T_2 G सत्य (for शूरा) — After 88 Ś$_1$ K_1 $_2$ B_3 D_{1-3} $_5$ ins

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभि ।

89 G_4 om 89^{ab} — ^{b}) T_1 दारुभि (for पादपै) — ^{c}) Ś$_1$ आर्ष्टिषेणस्य B भार्ष्टिषेण (B_1 °ष्टिषेन , B_4 °ष्टिषेण)स्य

90 ^{a}) S_1 K_1 $_2$ दीप्त , D_4 दीप्तं , G_1 $_2$ निष्ट° (for शीघ्र°) K_3 $_4$ D_{1-3} M_2 सतोऽप्रतपस ता' K_4 D_2 M_2 दा)स, B Dc Dn D_4 $_6$ सतस्ते निरमापस — ^{c}) B_4 T_1 M_1 सर्व सदानाम्, T_2 G_{2-4} °भूतानाम्, G_1 °सितानाम् — ^{d}) B_{3-4} आर्ष्टिसेनम् (B_3 °षेणम्)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K_1 $_2$ T_2 G_{3-4} आरण्य — *Sub parvan* K_4 B_1 $_3$ तीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K_4) K_2 $_3$ B_2 $_4$ Dn D_{3-6} M_1 (all om sub parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । C 3 11637 B 3 159 10 K 3 160 10

(K_{3} °मादनवास), $D_{1\ 2}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D_{1}) — *Adhy name* B_{4} Dc आर्ष्टिषेणा(B_{5} आर्ष्टिषेना)श्रमप्राप्ति°, $D_{1\ 2}$ आर्ष्टिषेणस्याश्रमागमन, T_{2} G_{3} गंधमादनवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 157 (Dn_{3} 158), D_{1} 163, S 159 (M_{2} *sup lin* 161) — *Śloka no* Dn 102

156

1 ^{a}) T_{1} तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)

2 ^{b}) M_{1} चैव (for चापि) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सुतपस्विनौ, D_{5} पुम्पर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T_{2} G तप (for यश°) — ^{c}) D_{5} तदा त (for शिरोभि) $D_{4\ 6}$ राजर्षे — ^{d}) B_{1} (m as in text) मनिधायोप°, S प्रणिपत्योप°

3 ^{c}) Ś$_{1}$ K_{2} $D_{1-3\ 5}$ उपाक्रामन्, K_{1} G_{1} उपक्रामत, K_{3} T_{2} G_{2-4} M_{1} उपाक्रामत्, Dc_{2} M_{2} उपक्रातस — ^{d}) Ś$_{1}$ मुनिं (for ऋषिं) Some MSS शमित°

5 ^{a}) K_{1} (*sup lin* as in text) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_{1} प्राप्त, B_{4} राजन्, D_{1-3} M_{2} प्राज्ञ°

6 K_{4} om 6–8 Before 6, B_{4} Dc ins आर्ष्टिषेण उ° — $D_{4\ 5}$ om (hapl) 6^{b}–7^{c} — ^{b}) B_{4} $D_{1\ 2}$ G_{1} धर्मेण, T G_{2-4} M धर्मेषु (for धर्मे च) $B_{1\ 2}$ Dn D_{6} प्र- (for च) Dc G_{1} वर्तने

7 K_{4} om 7, $D_{4\ 5}$ om 7^{abc} (cf v.l 6) — ^{b}) T_{1} विप्रा, G_{4} M मिद्धा (for वृद्धा) — ^{c}) T_{1} G_{1} पाप (for भाव)

8 K_{4} om 8 (cf v l 6) — ^{a}) S_{1} K (K_{4} om) $D_{2\ 3\ 5}$ प्रतिपत्तु, D_{1} प्रतिहर्तुं — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1\ 2}$ स्थातु, Dc_{2} हन्त, D_{6} पार्थ, T G_{2-4} नास्ति, G_{1} M क्षतु (for हातु) $K_{1\ 2}$ M_{1} न, T_{1} [इ]ति, G_{4} हि (for च) — ^{d}) S_{1} $D_{1\ 2}$ G_{2} (by transp) च न, K_{3} B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} न वि , T_{2} $G_{3\ 4}$ त्व न (for न च) T_{1} विजानासि न हीयसे

9 ^{a}) T_{2} G यथा स (for यथार्हं) — ^{b}) T_{2} G_{2-4} त्वयि (for त्वया) Dc कर्हिचित् (for साधव°) — After 9, S_{1} $K_{1\ 2}$ read 11^{cd}

10 D_{6} om (hapl) 10^{a}–11^{b} — ^{a}) B_{4} $D_{5\ 6}$ T_{1} M तवाचारैर्, T_{2} G तवाचारे (for त्वदाचारैर्) — ^{b}) B_{4} कच्चिन्न (for न पार्थ) — ^{cd}) Ś$_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ दानधर्मार्जवधने-

C 3 11637 B 3 159 10 K 3 160 10 दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

°र्दमेन तितिक्षया

11 Ś1 K1 2 read 11^cd after 9

12 ^d) D6 मोदति (for शोचन्ति) S रमति (for हसन्ति)

13 ^a) Ś1 K1 3 4 Dc D2 3 5 M2 त्वस्य, K2 B1 2 Dn D1 4 6 तस्य, T2 G2 3 त्वस्य, G4 न्वस्य (for न्वस्य) B3 4 किं नु दुष्कृतमस्माभि — ^b) K4 प्राप्तव्यं वै (for सप्रा°) — ^c) B1 Dc D2 M चास्य; D5 त्वस्य (for चास्य) K4 सुकृतैरपि तस्यैव, B4 किं वा सुकृतमस्माभि — ^d) Ś1 B3 D3 T2 G3 अति (for इति) K4 प्राप्तव्यमथ वा भवेत्, D6 सम्प्राप्तव्य सुशोभन

14 ^a) Ś1 K1 2 transp पिता and माता — ^b) Ś1 K1 2 दाराश् (for आत्मा) — After 14, Ś1 K1 2 B D (except D4 6) ins

798* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्न्याय्यमाहैतद्यथा तद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ।

[(L 1) B Dn आयम् (for न्याय्यम्) Dn3 n3 D1 2 यथा धर्मविनिश्चय — (L 2) B1 Dn D3 विधिवन् (for ऽयं विधिर्)]

15 Before 15, Ś1 K1 2 B D (except D4 6) ins आर्ष्टिषेण उ° — After this ref, D6 reads 25^cd, 25^ab, 26, *repeating* the lines in their proper place — ^b) S (except T1 M1) विहायस — ^c) D6 श्रयते, T2 G2-4 जुषत — ^d) K2 3 Dn3 सवसंधिषु, Dc सर्वमानुषु

16 ^d) B2 4 Dn D4 6 T2 G3 यथा (for तथा)

17 ^a) Ś1 K1-3 D1-3 वस्त्राणि (for वासांसि) — ^b) Ś1 K1-3 D1-3 4 [अ]णि, T1 मा (for च)

18 K3 4 om (hapl) 18^bc — ^c) Ś1 K1 2 D1-3 4 रम(Ś1 चर)माणा यथाकाम — ^d) K3 Dc D1-3 T1 M1 चोरगाननाः (Dc शिन, M1 °सन) T2 G3-4 चाप्सनादय K4 सुपर्णाना गणाश्च ये

19 ^a) K1 2 भगस्य (for शैल°) — ^b) K2 B Dc D1-3 4 G1 श्रूयते — ^c) T1 °मृदङ्गानकशानां, G4 °पणव सघाना — ^d) T1 पणवानां (for मृदङ्गानां) MSS ति स्वन, नि(or नि)स्वनः also

20 ^b) Most MSS °र्षभ — ^c) B1 D4 T2 (before corr) G4 कार्यं (for कार्या) Ś1 K1 2 वा, K4 हि (for व) — ^d) B D (except D1-3) °गमने (for °सरणे) B3 D6 मन°

21 ^ab) B4 5 transp शक्य and गन्तुं — ^c) D2 विषयो, al विहारम् Ś1 K1 2 ह्येष, K4 B1 2 S तत्र, D3 यत्र (for ह्यत्र) — ^d) K1 2 मामानुष, D1 2 6 T G2-4 न मानुष° (for अमानुष°) Ś1 K1 2 M1 हि स ; K3 4 Dc D1-3 हि सा, T G M2 नत (G1 तथा) (for तु सा) B4 मानुषाणां न चै गति — After 21 Ś1 K1 2 D1-3 3 read 31^ab (D1-3 *repeating* it in its proper place)

22 ^a) K1 2 °कर्माणि — ^b) Ś1 मानुष मिह, K1 2 मानुषाणीह (for मनुष्य°) — ^d) K4 युधिष्ठिर, T1 च भारत, T2 G M2 च पार्थिव (G1 च पाण्डव) (for च राक्षसा)

23 ^a) K2 अत्यति , K4 B D (except D1-3 6) T2

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१ C 3 11660 B 3 159 32 K 3 160 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

(by corr) G3 अस्यानि°, G1 अस्यभि°, G2 4 अत्यभि° (for अस्यन्ति) G1 शिरस (for शिखर) — b) B Dc1 Dn D4 6 कैलासस्य (for शैल°) K4 महावने (for युधि°) K3 शैलस्य विषमाणि च — cd) T1 सर्षीणां (for देव) K3 तावस्थे वर्तमानानामिव तात पराणि

24 a) K4 B4 D6 G3 M1 चापल्याद्, D2 3 T2 G3 चपल्याद् D6 अथ गन्तव्य, S हि न गन्तव्य (for इह गच्छन्त) — b) K1 3 4 B1 3 Dc1 Dn2 n3 D3 6 प्रार्थयानम्, G4 M1 प्रार्थयानास्, M2 प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्) K3 B Dn1 D4 6 T2 (after corr) G3 इत , T2 (before corr) G1 2 4 M तत (for अत) — c) Ś1 K1 D1-3 तीक्ष्णैर् (for घ्नन्ति) K2 D3 अयःशूलादिभिस्तीक्ष्णैर्, K3 4 T1 M अय (K4 नून, T1 अथ)शूलादिभिर्निघ्नन्ति, T2 G2-4 अयःशूला भिर्निघ्नन्ति, G1 अत शूलैर्हि निघ्नन्ति — d) K4 दुष्टचेतस , B1 तत्र पाण्डव (for शत्रु°) Ś1 K1 2 D1-3 6 घ्नन्ति रक्षांसि पाण्डव (Ś1 भारत, D3 पाण्डवा)

26 For D6 cf v l 15 — a) Ś1 K1 2 शिखर त, K4 शिखरेस्मिन्, B2 Dn1 n3 D1-4 6 G1 शिखरस्थ B4 शिखरं चैवमासीन — b) K3 B3 4 D (except Dc) यक्ष° (for सर्व°) — c) Some MSS प्रेक्षन्ति

28 a) D6 S सतत (for धनद) K4 उपास्सनीह सतत — b) K1 2 D (except Dc2 D3) T2 G1 2 तुम्बरो K4 तुम्बराद्याश्च गायना — K4 om 28^{cd} D6 om (hapl) 28^{c}–29^{d} — c) Ś1 गीत सामस्वनस्, K1 2 गीते साम°, T G गीत(T1 त)सामध्वनिस्, M2 गीत सामस्वनस् T2 G तत्र (for तात) — d) T1 पर्वते (for श्रूयते)

29 D6 om 29 (cf v l 28) — a) K4 तात, D1 तत्र (for चित्रम्) — b) Ś1 K1-3 D1-3 [आ]श्चर्यं (for तात) K4 धनद नरवाहन — c) K1 2 4 प्रेक्षन्ति, T2 G3 4 रक्षते (for प्रेक्षन्ते)

30 a) B D (except D1-3 6) मुनि° (for सर्व) — d) B1 Dn D4 6 अर्जुनदर्शनात्

31 Ś1 K1 2 D1-3 6 read 31^{ab} after 21, D1-3 *repeating* it here — After 31^{ab}, S ins

798b* चपल सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानव ।

— c) K4 D6 S (by transp) इहोषित्वा — e) N (except K4) शस्त्रजितां Ś1 K1-3 D1-3 6 पार्थ, B Dc Dn D4 6 तात (for श्रेष्ठ)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 D6 T G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 3 Dn D4 तीर्थयात्रा K1 2 B2 (all om sub parvan name) mention only गन्धमादनयात्रा, K3 D1 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गन्धमादनप्रवेश in K3 D1) and D2 6 T2 G3 4, only गन्धमादनप्रवेश — *Adhy name* B4 Dc आर्ष्टिषेणा(B4 आर्ष्टिषेणा)नुशासन, D1 2 आर्ष्टिषेणवाक्य, G1 आर्ष्टिषेणसमागम — *Adhy no* (figures words or both) Dn 158 (Dn3 159), D1 164, S 160 (M2 *sup lin* 162) — *Śloka no* Dn1 n3 32 D1 33

157

1 After the ref , Ś1 K1-3 Dn D1-3 6 ins

799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।

— K3 om 1^{ab} — After 1, N (except K4) ins

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीराः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।
[B2 4 Dn D4 6 किं च चक्रुर्महावीर्याः]

2 a) Ś1 K1 2 कार्याणि चास्यहार्याणि, K3 कानि

१५७

C 3 11661
B 3 160 1
K 3 161 1

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि — ^{cd}) K_4 वसता वीरलोकाना गतस्त्व ब्रूहि स°

3 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ [प्]व; B_2 हि (for च) B_2 मा (for मे) B_4 पुनर्ब्रूहि (for च मे शंस) — ^{c}) T G_{2-4} क स्यत्वा° (G_1 तेषा चा) — After 3, S (except T_1 G_1) ins
801* धनदाध्युषिते नित्य वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T_1 om 4^a–5^b S_1 $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) $K_{1\ 2}$ कश्चित; $D_{3\ 4\ 6}$ G_2 कच्चित् (for कच्चित्) — ^{b}) $D_{1-3\ 5}$ वैश्रवणस्य $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ ह (for च) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ [अ]भि (for हि) K_4 आयाति धनदस्तत्र — ^{d}) B आर्ष्टि (B_1 °ष्टि)सेनो, D_5 ह्यार्ष्टिषेणो $K_{1\ 2}$ यदा° (for यथा°)

5 T_1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_5 द्विजोत्तम (for तपो°) — ^{c}) K_4 S [अ]स्ति (for हि) — ^{d}) K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ इह; K_4 S इति (for अस्ति)

6 ^{a}) K_4 एतद्य वचन, $D_{1\ 2}$ से तदात्महित — K_3 om 6^{cd} — ^{c}) M_2 ते ततश्च (for सतत) T_1 वचन चक्रुरभ्यमास — ^{d}) K_4 आर्ष्टिषेणस्य पाण्डवा°

7 7^{ab} = (var) 3 156 30^{ab}

8 K_4 om 8^{cd} — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{1-3} पुरुष° (for भरत°) S रसायनसमर्था(T_1 °मुख्या; G_1 °मृद्वा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारता

9 ^{d}) $Ś_1$ K_2 काम्यानि, K_4 वचांसि (for वाक्यानि) K_{1-3} $B_{1\ 3}$ Dn D_{3-6} M [इ]व, Dc [अ]पि (for च)

10 ^{a}) $Ś_1$ कृतकाल, T_1 कृत्वा काल; T_2 G_{3-4} कृतकार्य — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) राक्षसैः सह सर्वैश्च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 प्रभु° (for प्रभो)

12 ^{ab}) T_2 G तत्रैव (for तैस्तत्र) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp रममाणै° and विहरद्भि° S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ तथा च रममाणाना ($D_{1\ 2}$ वसमानाना) मुख्य विहरता तदा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ऋषयश्च (for मुनयश्च) K_4 चचार मुनयस्तथा (marg चारणा मुनयस्तथा)

13 ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ यतात्मानो, B D (except $D_{2\ 3}$) T_2 $G_{1\ 3}$ शुद्धात्मानो — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 G_3 M_2 से तै°; T_1 एतै (for तैस्तै) K_4 सहितास्ते (for तैस्तैः सह) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_1 $G_{1\ 4}$ M कथा चक्रुर् — ^{d}) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) दिव्या S_1 $K_{1\ 2}$ श्रवणभूषणा (for भरत°) K_4 पाण्डवैः सह भारत

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९
खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः । C 3 11687 B 3 160 27 K 3 161 34

---

14 ^{a}) T G कतिपयाहःसु — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ महानाद
15 ^{b}) K$_{1\ 2\ 4}$ B$_1$ M$_2$ प्रमृद्यन्त, Dc T$_1$ प्रानृत्यन्त, T$_2$ G$_{2-4}$ प्राद्रवन्त, G$_1$ प्रापतन्त — M$_2$ om (hapl) 15^{d}–17^{c}
16 M$_2$ om 16 (cf v l 15) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ आवहत्त — Dc om (hapl) 16^{d}–17^{a}
17 M$_2$ om 17^{abc} (cf v l 15), Dc om 17^{a} (cf v l 16) — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ M$_1$ तानि; T$_2$ G तत (for तत्र) K$_4$ transp पुष्पाणि and दिव्यानि D$_6$ फुल्लानि (for पुष्पाणि) G$_1$ माल्यानि (for दिव्यानि) — ^{b}) D$_6$ सुरभीण्येव पाण्डवा — ^{c}) K$_4$ बहुवर्णानि, G$_1$ सर्वभूतानि
19 Before 19, B$_4$ Dc D$_{1\ 2}$ ins द्रौपद्युवाच — ^{a}) K$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 6}$ मनसस्तुल्य°, M$_2$ सुवर्णानिल — ^{b}) Ś$_1$ महावने, K$_{1\ 2}$ °बले, K$_4$ °भुज, D$_2$ °बलात्, D$_6$ T$_1$ G$_{2\ 4}$ M °बल, T$_2$ G$_3$ °बल — ^{c}) K$_4$ कुतोऽप्यत्रैव पात्यते — ^{d}) K$_4$ S च फलानि च, D$_6$ विविधानि च (for भरत°) — After 19^{cd}, T G ins

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
　　मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
　　येषां तु दर्शनात्स्पर्शाद्गौरव्याश्च तथैव च ।
　　नदयन्तीव मनोऽत्युग्रं सर्वंद शत्रुतापन ।
　　ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
　　देवतान्यर्चयिष्याहमिच्छेयं सगमं त्वया ।
　　इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
　　गन्धमस्यानसपद्य मम मानसवर्धनम् ।

— ^{e}) S (except M$_2$) सर्वलोकस्य — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अश्वमुखा (in Ś$_1$ the first three letters are lost), K$_3$ B$_2$ अश्वतरीं, K$_4$ मन्दाकिनीं, D$_{1-3}$ अश्ववतीं; D$_6$ (m as in text) वैम्नायका, G$_1$ अश्वनिका, M$_1$ अन्वश्मकीं, M$_2$ अश्वमता T$_1$ दीवश्वकारा (sic) प्रति, T$_2$ G$_{2-4}$ न ह्यदृश्यत मां प्रति — After 19, T G ins

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^{ab}) B$_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ महात्मना, B$_3$ D$_{1-3}$ M$_2$ जनेश्वर (for नरे°) K$_4$ पाण्डवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन मानद — ^{d}) K$_4$ पुरंदर, B$_4$ S पराजित, Dn$_1$ महारथ (for निवा°) — ^{e}) K$_4$ जित्वा, G$_1$ हत्वा G$_{1\ 2}$ M$_2$ मायाविद° D$_6$ निहता मायिनश्चोग्रा°
21 ^{a}) Ś$_1$ तथा हि, K$_2$ तथापि; K$_4$ तथा त्व (for तवापि) G$_1$ सुमहातेजो — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ महाबाहु° — ^{c}) D$_6$ अविपक्षतम लोके — ^{d}) K$_1$ B Dc Dn D$_{4\ 6}$ शक्रतुल्य-बलोपम (B$_2$ Dc °पराक्रम), D$_{1\ 2\ 4}$ शतक्रतुबलोपम
22 ^{a}) B$_4$ T$_2$ G$_{2-4}$ °वीर्येण (for वेगेन) — ^{b}) K$_2$ नाशिता°, K$_4$ चलिता, G$_4$ ताडिता (for त्रासिता°) Ś$_1$ हता सर्वे हि राक्षसा
23 K$_1$ om (hapl) 23^{b}–24^{c} — After 23, K$_3$ ins

804* मा दानं मनसं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D$_6$ om 24, K$_1$ om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{d}) B$_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ °बलपालिता — After 24, T G ins

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
　　आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, B$_{2\ 4}$ Dc ins वैश उ — ^{a}) Ś$_1$

C 3 11688 B 3 160 27 K 3 161 34 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्द्वपः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०
द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

तत स्ततसमास्मान, K1 2 ततश्चा(K2 °श्च)क्षिप्तमास्मान — D2 om 25^{c}–26^{b} — d) K1 2 सद्वनु, B1 शत्रव, B4 सगर°, D3 T2 (before corr) G2 4 M सद्रज°, T1 सद्गति°, T2 G3 मद्वच (for सद्व°)

26 D2 om 26^{ab} (cf v l 25), T G3 om 26–27, K4 D1 M om 26 — b) Ś1 K1 2 B1–3 Dc Dn1 n3 D4 6 G3 4 उदार (for उदार°) — G4 om 26^{c}–27^{b}

27 T G3 om 27, G4 om 27^{ab} (cf v l 26) — a) S1 K1 2 पृथुभुजो, B2 पृथुग्रीवो, D5 पृथु° प्रांशुर् — c) K2–4 Dc G2 4 M वृषस्कध°, B4 D5 महास्कध° — d) Ś1 K1 2 G2 4 M सालपोत

28 b) Ś1 K1–3 B4 D1–3 T1 G1 °हनु° (for °भुज) — c) K3 4 D3 5 गृह्य, D1 2 बिभ्रत्, D4 6 शस्त्र (for खड्ग) — d) Ś1 K1 2 तूण; K3 D1 3 5 सङ्ग, D3 G1 तूणौ, T G2–4 M2 तूणी (for तूणान्) Ś1 K1 2 D4 6 परामृषन्, B1 3 4 °मृषत्, T1 G1 2 °मृशन्

29 a) N (except K4) T2 G3 स केसरी (for केसरीव) Ś1 K3 यथोत्सृष्ट°, K1 3 B D (except D3 5) T2 G3 [इ]वचोत्सिक्तः, T1 इवोत्सिक्त°, G1 यत्नोत्सिक्त, G4 वधोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः) — b) B2 G1 कुजर° (for वारण°) — M2 om 29^{c}–30^{d} — c) = 31^{c} D5 प्रणम्य भयसत्रास; G1 द्रौपदीवचसमोहात् — d) D5 गिरिम् (for शैलम्)

30 M2 om 30 (cf v l 29) — d) B D (except D1–3 5) बाणकार्मुकधारिण; T2 G3 3 पार्थं खड्गधनुर्धर

31 K4 om 31^{cd} — c) = 29^{c} K (K4 om) D1–3 °सत्रास — d) B1–3 D शैलराज समाश्रित (D5 क्षिप्रमेवापतद्बली)

32 a) Ś1 K1–3 D1–3 वैक्लव्य, D5 मात्सर्यं (for कातर्यं) — b) K4 च क्लम., D5 सभ्रम° (for मत्सर) Ś1 K1–3 D1–3 न भय न च सभ्रम — c) Ś1 K1 2 भजते (for जुषते)

33 a) T2 G2–4 मृगव्यालसमाकीर्णं; G1 तद्वैकातिममासाद्य — d) Ś1 K D1–3 5 महागिरे° (K4 वृकोदर) (for महा°)

34 ab) K4 D2 सकिंनरमहाभागमुनिगधर्वराक्षसान्, D3 °महानागगधर्वमुनिराक्षसान्, T1 M1 °महाभागानृषिगधर्व°, M2 सकिंनरान्महाभागान्मुनीन्गाधर्व° — c) K1–3 D1–3 5 धर्षं° (for हर्षं°) — d) B1–3 Dc Dn D4 6 आरुह्य स, B4 D5 G1 आरुरोह (for आससाद) Ś1 K1–3 D1–3 5 परतप (for महा°)

35 a) B1–3 D (except D1–3 5) T2 G2–4 ततो (for तत्र) — b) K4 ददर्श पाण्डवस्तथा — c) K T2 G3 स्फटिकाकारैर्, B D (except D1–3 5) स्फाटिकैश्चैव T1 2 (before corr) G1 2 M काचनस्फ(M1 °स्फा)टिका° — After 35, K3 B D (except D1–3 5) ins

806* प्राकारेण परिक्षिप्त सौवर्णेन समन्तत ।
सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्यूहध्वजसबाहशोभिना ।
विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभि समन्तत । [5]
वायुना धूयमानाभि पताकाभिरलंकृतम् ।
धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमान स खेदेन द्रविणाधिपते पुरम् ।

36 a) K3 D5 मादयन्, B4 S ह्लाद(M2 मान)यन् — d) S1 K1 2 सुसुख; K3 D1 3 6 स सुखो, Dc सुसुखो K4 B मारुत सुखशीतल, B4 मारुत प्रववौ सुख, D5 मारुत सुसुखोचित

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

C 3 11715
B 3 160 54
K ■ 161 62

---

37 ^{a}) D_5 चित्रान्विविधवर्णाभान् — ^{b}) Ś$_1$ K_2 फल- (K_2 फुल्ल)माल्यसमाचिता, D_3 नानाफलसमाचिता, D_5 फलमालासमाचितान् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ °शोभिन° (for °शोभना°) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 सनसापि महाद्रुमा° (D_5 °मान्), K_3 D_{1-3} सनसोपि महाद्रुमा°

38 ^{b}) $B_1m._{\,3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) °माल्यविभूषित — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) ददृशे (for ददर्श) K_4 पवनात्मज, a few MSS भरतर्षभ

39 ^{a}) Ś$_1$ नदा, Dc महा (for गदा°) — ^{b}) K_4 सतत समरप्रिय, T_1 स भीमस्त्यक्तसाध्वस, G_4 समभिद्रुत्य वेगत° — 39^{d} = 1 179 14^{d}, 181 4^{d} 4 54 13^{d}, etc Cf Hopkins, *Great Epic of India*, App A (p 414), No 91

40 ^{a}) T_2 G उपाध्माय — ^{b}) S रोमहर्षण — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc M ज्याघोष तलघोष च, B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G ज्याघोष($B_{1\ 4}$ $D_{4\ 6}$ °प)तलशब्द च, $D_{3\ 5}$ घोषाश्च — ^{d}) [अ]कम्पयत् (for [अ]मोह°) D_6 नादयामास पर्वत

41 Dn_2 om 41 — ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$, Dn_2 om) T_2 $G_{1\ 3}$ प्र° (for स°) — ^{b}) $B_{2\ 3}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ transp शब्द and त K_3 D_5 समभिदुद्रुवु°, T_1 तमनुशुश्रुवु°, G_2 तमभिशुश्रुवु, M_2 तदभिदुद्रुवु

42 ^{b}) Cf 43^{b} B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_3 शूलशक्तिपरश्व(*or* °श्व)धा° — ^{c}) Dc G_2 व्यराजत, D_5 व्यदृश्यत, T_1 व्यशोभत (for व्यरो°) — ^{d}) D_5 °किंनरौ

43 After 43^{ab}, S ins

808* — 807* सरब्धाना महाघोष सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^{c}) $K_{1\ 3}$ Dc_1 $D_{2\ 3}$ T_1 M_1 तै° प्रमुक्तान्, K_4 निर्मुक्तास्तै°, $G_{1\ 2}$ तैर्विमुक्तान् $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) महामायै°, $G_{1\ 2}$ M महाकायान् — ^{d}) Cf 42^{b} K_4 B D (except $D_{1-3\ 5}$) शूलशक्तिपरश्व(*or* °श्व)धान् — ^{e}) K_4 सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद — ^{f}) Ś$_1$ K_2 B_4 $D_{1-3\ 5}$ भीमवेगपराक्रम°, K_4 M_2 भीमो भीमतरैर्नृप (M_2 °रैस्तत), Dc T_1 भीमवेगशरैस्तथा (T_1 °दा), T_2 G M_1 तरै(G_1 जवै)स्तदा

44 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 °गताना च — ^{b}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 M भूमिस्थाना K_4 B_4 तर्जता — After 44, S ins

808* शोणितस्य तत° पेतुर्घनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}, T G *repeating* the line in its proper place

45 K_4 om 45^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ °मयी (for महा) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ महात्मना, D_6 T G महाबल ; M महाचल — B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins after 45^{ab} T G ins after 45

809* गदापरिघपाणीना रक्षसा कायसभवा ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G *repeating* it here — ^{c}) K_4 S (T G first time) गात्रे (for काये°) Ś$_1$ K_{1-3} B_1 Dc $D_{2\ 3}$ T_2 G_3 (the latter two second time) घोरा (for धारा) — After 45, T G ins 809*

46 ^{b}) Ś$_1$ विशिखैर्, B D (except $D_{1-3\ 5}$) आयुधैर्, M सायकैर् (for बहुधा) — ^{c}) Dc Dn_2 n_3 D_6 विनिकृतानि, D_3 शरै कृतानि $K_{3\ 4}$ B D (except $D_{3\ 5}$) दृश्यते

47 ^{d}) $K_{3\ 4}$ S (except G_3, T_2 by corr) °घनैर् (for °गणैर्)

C 3 11715
B 3 160 55
K 3 161 63

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानाछिन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३

एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

---

48 ^{a}) K4 T1 G2 स्व, D1 2 ते (for स) — ^{b}) Ś1 K1 2 D1-3 शरैर्बहुभिराचितः (K1 °चितैः, D3 वृत), K3 D5 (m as in text) ररिभिराचित, K4 °रश्मिशिखोपमैः, B1 (m as in text) Dc °ररिनिपातितैः, T G3-4 M °रिव (T1 °रभि, G2 M °रव) निपातिभि, G1 शरैर्मर्मविदारणैः — ^{d}) K4 भीमसेन प्रतापवान्

49 ^{a}) K3 अभिगर्जयमानाश्च, K3 D1 3 T2 G3 4 M1 तर्जयमानस्य (K3 D1 3 श्च), K4 समर्जमानस्य तदा, B4 अभितर्जयमानाना, D5 °गर्जमाना बहव (hypermetric) T1 °मतर्जमानाश्च — ^{b}) T1 G1 2 4 M2 रवत°; M1 रुवत° K4 रवतो भैरवान्रवान्, D5 तत्र तत्र महा° — ^{c}) D1 2 न भय, D5 न ग्लानिं, T2 G3 4 मनाद, G1 अमोघ, G2 सनाद (for न मोह) K4 न मेहिरेथ त नाद — ^{d}) K4 भयार्ताश्च प्रदुद्रुवु

50 ^{a}) K1 2 4 D3 ते शरै कृत्तसर्वांगा, B1-3 Dc Dn D4 6 यक्षा विक्ष(Dc क्ष)तसर्वांगा, S ते हि वि(T1 ते भीम, M1 ते तु नि, M2 तेभित)क्षत — ^{b}) T2 G2 3 °बलार्दिता

51 ^{a}) Ś1 K1 2 गदाशूलानि — ^{b}) Ś1 K1 2 Dc असिचक्र°, D5 पाशशक्ति° Some MSS स्वधान् — ^{d}) K4 भीमधन्वना, D1 2 T1 G2 दृढधन्विना, D5 गिरिवासिन°, T2 G3 4 स्थिरधन्विना — After 51, Dc reads an addl colophon, followed by वैश° उ°

52 ^{a}) B1 T1 G1 2 M1 तत° (for तत्र) — ^{b}) B2 D1 2 5 °बल°, Dc हनु (for °भुज) — ^{d}) K4 यक्षराट् (for राक्षस)

53 ^{a}) K4 S दर्शयन्स (G2 °यान) प्रतीकार — ^{b}) K4 आददान च पौरुष — ^{c}) T1 M1 तान्स, T2 G M2 तास्तु (for स तान्)

54 Before 54, Dc reads मणिमानुवाच — ^{a}) T1 M सखे, G2 4 सघे — ^{c}) Ś1 K1 2 गत्वा (for प्राप्य) B2 D1 2 वैश्रवणास्थाम — ^{d}) Ś1 K D2 3 M2 धनाधिप, D1 नराधिप, T2 (before corr) G2 नरेश्वर

55 Before 55, B4 Dc read वैश° उ° — ^{b}) B1 3 4 D (except D1-3 5) T2 G3 अभ्यवर्तत, B2 समवर्तत (for न्यवर्तत स) — ^{d}) B1 3 4 Dc Dn D4 6 G4 स पाडव, D2 वृकोदर (for च पाण्डवम्) S1 K1-3 D1 3 5 योधयिष्यन्वृ(D1 °द्रु)कोदर, K4 B2 अभ्यधावत पाडव

56 ^{a}) Ś1 K1-3 D1-3 सप्रेक्ष्य (for वेगेन) — 56^{b} = 30^{b} — ^{c}) B2 D5 पार्श्वो (for पार्श्वे) — ^{d}) S1 B Dc Dn D2-4 6 समार्दयत्, K1 2 D1 समर्द°, D5 [अ]भ्यताडयत्

57 ^{a}) S1 K1-3 D1-3 अथ (for अपि) — ^{b}) D1 प्राहिणोत् (for प्रगृह्य) — D1 om 57^{c}-58^{d} — 57^{c} = 65^{c} — ^{d}) B Dc Dn D4 6 परिगृह्य (B4 समुत्क्षिप्य), D5 परिक्षिप्त्वा, T2 (before corr) G2 परिक्षिपन्

58 D1 om 58 (cf v l 57) — ^{c}) S1 अभ्यार्छद्, K3 4 B4 D2 आनर्छद्, D5 आजघ्ने, T1 आच्छसो, T2 G अभ्यघ्नन्, M1 अभ्यार्छद्

59 ^{a}) K1-3 D1 2 अभ्यहन्यत — ^{b}) Ś1 K2 B1-3 आदाय (for आसाद्य) S1 K3 राक्षसा (for सायका) D5 गदया भीमसायका, G1 समासाद्य गदा शरा — K3 om 59^{cd} — ^{d}) K4 S तस्य वै (for वेगिता)

60 Dc om 60 — ^{a}) S1 T G2 3 समाचाराद्, K4

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७० C 3 11736 B 3 160 77 K 3 161 85

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

G_1 M समाचारान्, B_1 (m as in text) समारब्ध — ^{b}) K_1 B_1 M_2 बध्यमान, $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ Dn_3 D_5 T G युध्य°, D_1 बुद्धिमांश्च (for बुध्य°) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ T_1 व्यसयामास, B_4 कल्°, G_2 व्यय° T_1 तस्यवं, T_2 G तत्रन्य°, M_2 ततस्य — ^{d}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ M_2 लघु° (for भीम)

61 ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ M_2 अयोमयीं — ^{c}) K_4 S तस्मै (T_1 भीम) (for धीमान्) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ प्रजहाद, D_3 प्राहिणोद, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ प्रचिक्षेप (for प्रजहार) B_4 T $G_{1\ 3\ 4}$ M स (for [अ]थ) K_4 प्राक्षिपद्राक्षसो बली, G_2 प्रचिक्षेप निशाचर°

62 ^{a}) K_4 S भीमसंकाश — ^{c}) S_1 K_1 अग्नि° (for साग्नि°)

63 ^{a}) K_2 B_3 सोभिविद्धो, D_5 स निर्विद्धो — ^{c}) Dn $D_{4\ 5}$ कौंतेयो (for कौरव्यो) B Dc D_6 गदायुद्धेषु कुशल — ^{d}) $=66^b$ B D (except D_{1-3}) क्रोधपर्याकुलेक्षण — After 63, B_1(marg) $_{2\ 3}$ Dc Dn D_5(marg) $_6$ ins

810* रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 ^{a}) B D (except D_{1-3}) प्रगृह्याथ, T_1 स प्रगृह्य (for तां प्रगृह्य) K_3 Dn D_{4-6} नदद्, B Dc नदन, D_{1-3} [अ]नदद (for [उ]न्नदन्) — ^{b}) A few MSS सैक्या° (for शैक्या°) B Dc Dn D_{3-6} शैक्या (D_3 प्रेक्ष्य) सर्वा यसीं गदा, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ सर्वशक्त्या(G_4 °काल)यसीं गदा — ^{c}) S_1 K D_{1-3} ततस्त (for तरसा स) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ च (for स)

66 ^{a}) D_3 (marg *sec m*) भित्वा, T_2 G हत्वा — ^{b}) $=63^d$ S (except G_1) विभागवित् — ^{c}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ त हतु, B_4 वेगेन, D_6 त भीमो (for त तूर्णं)

67 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B D (except D_6) M_2 अव (for अभि°) — ^{c}) T G_{1-3} M_1 चिक्षेप च, M_2 प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप) — ^{d}) T_2 G विनदश्चरा(G_1 °श्रण)मूर्धनि — After 67, M_2 ins

811* ततस्त गदया भीमो मणिमन्त निशाचर ।
जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M_2 om 69 (together with 68) — ^{b}) Dc $D_{1\ 3\ 5}$ M_1 भीमसेन(Dc_2 D_3 °ने)निपातित, T_2 G भीमसेनबलाहत — ^{d}) S (M_2 om) महाद्विप (for गवा पतिम्)

70 ^{a}) S_1 K $D_{2\ 3\ 5}$ M_2 पतित (for निहत) — For 70^c cf 50^c

Colophon Dc_2 reads it in marg *sec m* — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 2}$ B_2 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M_1 (all om sub parvan name) mention only गंधमादनवास (T_2 G_3 °निवास, G_4 M_1 °प्रवेश), Dc likewise, only गंधमादन, and $D_{1\ 2}$, only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* K_1 B_{2-4} D G_1 मणिमद्वध°, K_3 मणिभद्रवध, K_4 मणिमतवध, B_1 मणिमानवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 159 (Dn_3 160) D_1 165 S (M_2 *sup lin*) 161 (M_2 orig 163) — *Śloka no* Dn 77, D_1 71

१५८

C 3 11739
B 3 161 1
K 3 162 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 ^{a}) B_{1-3} वाक्यैर्, D_{1} $_{2}$ नादैर् (for शब्दैर्) — ^{b}) $Ś_{1}$ भ्राम्यमाना ; K_{4} B D (except D_{1} $_{3}$) नाद्य(B_{1} नद्य) माना K_{3} $_{4}$ B D (except D_{1-3}) गुहा — ^{d}) K_{1} $_{2}$ उभौ माद्रीसुतावपि

2 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{3}$ ते (for च) — K_{1} om (hapl) 2^{c}–3^{b} — ^{d}) K_{1} $_{3}$ D_{1-3} भृश (for सर्वे)

3 K_{1} om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) B (as usual) आर्ष्णिसेनाय — ^{b}) K_{4} प्रदाय च, B Dn D_{4} $_{6}$ समाधाय (B_{4} समावेश्य), Dc सम्प्रदाय, D_{1-3} परिदाय (for प्रदाय तु) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ B_{2} D_{5} वीरा (for शूरा)

4 ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ महारथ (K_{4} समतत) — ^{c}) K_{3} D_{3} महात्मान, Dc_{2} D_{1} $_{2}$ T_{1} G_{1} $_{4}$ महेष्वास — ^{d}) K_{4} B D (except D_{1-3} $_{5}$) अरिंदमा (B_{4} अवस्थित)

5 ^{a}) K_{1} $_{2}$ परितश्च ; K_{4} समताच, Dn_{1} D_{1} $_{2}$ $_{6}$ स्फुरतश्च ; T G M_{2} पुरत° (for स्फुरत°) M_{1} सणिमत्प्रमुखान्स्तरान् — ^{c}) K_{3} महावर्णान्, K_{4} D_{1-3} T_{1} M_{2} °कायान्, B_{1} $_{3}$ Dn D_{4} $_{6}$ °सत्त्वान्, B_{4} D_{5} महोत्साहान्, Dc T_{2} G महेष्वासान्, M_{1} महावीर्यान् (for °घोरान्) — ^{d}) Cf 3 157 69^{b} B_{4} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ S भीमसेननिपाति(T_{1} °बलार्दि)तान्

6 D_{5} om (hapl) 6^{a}–9^{b}

7 D_{5} om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K_{3} T_{1} G_{1} M समभिक्रम्य, B_{1-3} Dc Dn D_{4} $_{6}$ भ्रातर दृष्ट्वा — ^{b}) B_{1-3} Dc Dn D_{4} $_{6}$ महारथा (for वृकोदरम्)

8 D_{5} om 8 (cf v l 6) — ^{b}) T_{1} M गिरे स्तगम् K_{4} गिरिशृंगैरिवोद्गते — ^{c}) T_{2} (before corr) G_{4} महावेगैर्, G_{2} महेष्वासैर् (for महाभागैर्) — ^{d}) S_{1} स्वर्गो, K_{4} T_{2} (before corr) G_{3} $_{4}$ दिवि, T_{1} दिव्यैर् (for दिव) B_{3} Dc देवगणैरिव B_{1} द्यौर्देवप्रवरैरिव

9 D_{5} om 9^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) T_{1} G_{2} कुबेरभवन — ^{d}) B D (except D_{1-3}) अब्रवीद्युधिष्ठिरपति , S अथोवाच (G_{2} उवाच स) युधिष्ठिर

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ° — ^{d}) K_{3} D (Dn_{3} before corr) वध (for वच)

11 ^{a}) T_{1} राज्ञानिष्ट (for राजद्विष्ट) — T_{1} om 11^{c}–12^{d} — ^{c}) K_{4} यदिद कृतवान्भीम — ^{d}) B_{1} $_{3}$ D_{5} S (T_{1} om) transp त्वया and कृत K_{4} विद्विष्ट नहिवौ कृता, Dc भीम यद्विहित त्वया

12 T_{1} om 12^{abcd} (cf v l 11) — ^{a}) D_{1} $_{2}$ अर्थकामा°, S (T_{1} om) धर्माधर्मौ° — ^{c}) S_{1} K D_{1} $_{2}$ $_{5}$ तात, D_{3} कृत (for पार्थ) D_{5} दुष्टात्मा, M_{1} सर्वेषा, M_{2} सर्वस्मात् (for पापात्मा) — ^{d}) S_{1} K D_{1-3} $_{5}$ लभते (for विन्दते) M पापात्स परिमुच्यते — After 12^{cd}, K_{4} ins

812* कर्मणा पार्थ सर्वेषा न पापात्परिमुच्यते ।,

while S (except T_{1}) ins

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः । C 3 11764 B 3 161 25 K 3 162 26

813* माहम्म यत भद्र ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 ^{b}) K_4 T_1 M_1 अमन ; B_{2-4} Dn_3 अच्युत , T_2 G_{2-4} उत्तम — After 13^{ab}, S ins

814* भीमसेन महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ।

— ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} अर्थधर्मविधान(K_4 °भाग)ज्ञ°, B_1 $_3$ D_5 G_3 M_2 अर्थतत्त्वविभाव(D_5 M_2 °धान)ज्ञ°

14 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_5$) ते (for तु) K_4 G_4 हतशेषा , M_2 हतचित्ता — ^{d}) K_{1-3} B_4 D_{1-3} $_5$ T_1 कुबेर-स(D_1 °सु)वन

15 ^{a}) S_1 K B_1 $_4$ D_{1-3} महाभागा° (K_4 राज) — 15^{c}=3 157 50^{c} — ^{d}) T_2 G_{2-4} °गदार्दिता

16 ^{a}) T_1 न्यस्तच्छस्त्रायुधा° , T_2 G न्यस्तसर्वायुधा K_1 B Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ क्लान्ता , K_2 Dc D_5 क्रान्ता — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_5$ शोणितौघ(D_5 °तेन)परिप्लुता° ; K_3 B Dc Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ वाचमनुच्छ्वा° , T_1 G_2 °मार्द्रपरिच्छदा° — ^{d}) Dc रक्षाधि° , D_5 M_1 धनाधि° (for यक्षाधि) S_1 K D_{1-3} धनाधिपमथाब्रुवन्

18 ^{a}) S_1 K D_{1-3} $_5$ आक्रम्य , T_1 प्रविश्य ; G_1 $_2$ $_4$ प्रभज्य (for प्रमृद्य) S_1 तु महा , K_1 $_2$ च महा , K_3 $_4$ D_{1-3} महसा (for तरसा) — ^{c}) S (except M_1) निहता (for सहिता°) $Ś_1$ K_4 D_5 T_1 M सर्वे, G_3 $_4$ सघे (for संख्ये) — ^{d}) B Dn D_1 $_4$ रणे, Dc सर्वे ; T_1 मृता° (for हता)

19 ^{b}) $Ś_1$ Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ M_2 नराधिप , B_4 T_2 G_{2-4} धनेश्वर — ^{c}) T_1 तत्र (for देव) — ^{d}) T_1 पुरमासाद्य सर्वश°

20 ^{a}) $Ś_1$ क्षुब्ध , K_4 रुद्धा° , D_5 दग्ध ; T_2 G भग्न (for लब्ध°) K_{1-3} D_{1-3} लब्धशैला (K_3 °लो), B_2 Dn D_4 $_6$ T_1 लब्धशेषा, M_1 हतशेषा K_4 क्षिप्ता, T_2 G भग्ना (for मुक्ता) ॐ Cn लब्धशैल° इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जित शैल° । ॐ — ^{b}) T_2 G त्वत्° (for ते)

21 Before 21, Dc G_2 read वैश° — ^{a}) S_1 K D_2 $_3$ $_5$ एतत् (for स तत्) B_2 Dn_1 D_6 M सु° , D_1 $_2$ च (for तु) — ^{b}) S_1 K_{2-4} D_{1-3} $_5$ सर्वयक्षध(D_3 °ज)नाधिप° ; T_1 यक्षरक्षोगणा° — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ T_1 क्रोध°

22 ^{b}) S_1 T_2 G धना(G_2 नरा)धिप (for धने°) — ^{d}) K_2 D_{1-3} G_4 युध्यताम् G_4 युज्यता मे रथस्त्विति

23 ^{b}) K_4 B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) T_1 G_1 M गिरिशृङ्गम् — ^{c}) B D (except D_{1-3} $_5$) रथ (for हयै) K_2 D_1 $_2$ सयोजयामास — ^{d}) K_2 $_3$ B D (except D_2) S (except T_1 M_1) गधर्वर् B D (except D_{1-3} $_5$) हेम-मालिभि , T_1 M_1 रथमुत्तम (by transp) — D_5 reads 37 after 23, *repeating* it in its proper place

24 M_2 om (hapl.) 24^{bc} — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ मल्लिकाक्षा (S_1 K_1 $_2$ °ख्या) D_5 महाहया° (for हयो°) — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ $_4$ तेजोजवसमायुक्ता, K_3 Dc D_1 $_2$ °जव-बलोपेता , B Dn D_{4-6} °यत्गुणोपेता — K_4 om (hapl)

C 3 11764
B 3 161 26
K 3 162 27

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24ᵈ–25ᵃ

25 K₄ om 25ᵃ (cf v l 24) — ᵃ) K₁ ₂ रणे (for रथे) — ᵇ) Ś₁ K D₁₋₃ ₆ पतिष्यत (for तरि°) T₂ G₂ ₃ [अ]वहन्, G₄ [अ]भवन् (for [आ]शुगा) — After 25ᵃᵇ, T₂ G ins

815* ततस्ते तु महायक्षा क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।

— ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₃ शोभ°, K₃ B Dc Dn D₄ ₆ हेष° (for हर्ष°) — ᵈ) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₆) हेषितः (for इङ्गितैः)

26 ᵇ) K₃ G₁ M₁ महारथ, T₁ रथोत्तम — ᵈ) Ś₁ K D₁₋₃ महात्मभि (for °द्युति°)

27 ᵃ) A few MSS प्रयात Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ महाबाहु — ᵇ) Cf 21ᵇ and v l B Dn D₄ ₆ T₂ G₂₋₄ सर्वे यक्षधनाधिप, Dc D₅ ₆ G₁ सर्वयक्षगणा(D₅ G₁ °जना)धिप — After 27ᵃᵇ, S ins

816* अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ।

[M₁ महात्मानो T₁ M₁ यक्षरक्षोगणाधिपा (for the posterior half)]

— ᶜ) T₁ राक्षसा (for रक्ताक्षा) — ᵈ) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ जवा° (for °बला)

28 ᵃ) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ समन्ताद् (for सायुधा) K₁ ₂ द्दत° (for बद्ध°) — ᵇ) Ś₁ यक्षास्तस्य महाबला ; K₁ ₃ ₄ D₃ ₅ यक्षास्तस्य शतावरा ; K₂ यक्षास्तस्य सतासता, B Dc Dn D₁ ₃ ₄ ₆ यक्षा दशशतावरा — ᶜ) B D (except D₁₋₃ ₅) S ते जवेन महावे(B₁m ₄ °भा)गा — ᵈ) B D except D₁₋₃ ₅) S प्लवमाना विहायसा (S °स) — After 28, K₃ (om line 2) B D (except D₁₋₃ ₅) S ins

817* गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्तमिवाम्बरम् ।
तत्कैमरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont

818* रम्यं चैव गिरिं श्रृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवा ।

29 ᵃᵇ) K₁ ₂ ते (for तं) K₃ ₄ D₁₋₃ त महात्मान मायात, D₅ तमायान महात्मानं B Dc Dn D₄ ₆ S कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृत (B₄ G₁ °धिप) — ᵈ) Ś₁ D₅ प्रियदर्शना, T₂ G °नाशिन

30 ᵃ) D₅ T₂ G₂₋₄ महासत्त्व — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ Dc पाडु (for पाण्डोः) S₁ K₃ ₄ D₁₋₃ महाबलान — After 30, S ins

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्रा पुरन्दरसमौजस ।

[T₁ M₂ स मत्वेमे, T₂ (before corr) G₂ ₄ मम त्विमे, M₁ स तु मेने]

— S cont K₃ B D (except D₁₋₃ ₅) ins after 30

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।

[S करिष्यति (for चिकीर्षन्स)]

31 ᵃ) S₁ K₂ इवाश्वस्य, K₁ ₃ ₄ D₁₋₃ इवागम्य, B Dc Dn D₄ ₆ G₁ इवापेतुर्, D₅ इवाकाशे ; T₂ G₂₋₄ इवोत्प्लुत्य — ᵇ) B₂₋₄ Dn D₄ ₆ गिरिश्रृङ्ग, M₂ गिरेः शृङ्गान् T₂ G₂₋₄ महाबला Ś₁ K D₁₋₃ ₅ सर्वे सकरवरहरम — M₂ om (hapl) 31ᶜ–36ᵇ — ᶜ) K₁ ₃ ₄ B₁ Dc D₁ ₃ ₆ समाभ्यासे, S (M₂ om) सकाशे (T₂ G₃ ₄ °श) च ; a few MSS समभ्यासे

32 M₂ om 32 (cf v l 31) — ᵃ) K₁ ₂ B₄ D₃ ₂ T G₂₋₄ M₁ तत स(T₁ M₁ °तस्ते)हृष्टमनस° — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ निर्विशेष, K₃ D₁ ₂ निर्विशका B₂₋₄ Dc Dn D₄ ₆ निर्विकारमवस्थिता

33 M₂ om 33 (cf v l 31) — ᶜ) Ś₁ पाडवास्त्र, K₄ D₅ °वास्ते, M₁ °वापि S₁ K₁ D₁ ₃ महात्मान — S₁ K₂ om (hapl) 33ᵇ–34ᵃ — ᵈ) D₅ T₂ G₂₋₄ धर्मराजश्च

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन । C 3 11789 B 3 161 51 K 3 162 54

---

35 M2 om 35 (cf v l. 31) — a) B Dc Dn D3 4 6 स द्या (B1 °ज्या)मनवर, D1 2 5 शय्यामनघर, T G2–4 °युन, M1 °गन S1 K1 2 B1 Dc2 D6 G4 श्रीमान — b) B1–3 D4 6 पुष्पके

36 M2 om 36ab (cf v l 31) — b) Ś1 K1 2 M1 °बला (for °जवा)

37 a) Ś1 K D2 3 5 चैव (for चापि) — c) K3 D1–3 5 स्त्र निष्ठन्ति, D4 B2 3 T2 G2–4 [उ]पतिष्ठन्ति — d) K B2 M देव

38 b) T2 G शिवा (for शुभाम्) — c) B1 4 Dn D4 6 पाश°, B2 3 प्राम (for बाण°) — d) S1 K1 2 नान्वैक्षत

39 a) B1–3 Dn D4 6 भीमसेनस्य न ग्लानिद् — b) Ś1 K1 2 विक्षिप्तस्यापि, K4 D1 2 G1 विक्षि°, D6 ईक्षि°, G4 M वीक्षि°

40 b) T1 G2 4 M इव (for जव)

41 Before 41, B4 Dc read कुबेर उ° also in the sequel frequently — a) S1 K3 M2 त्वा (for त्वा) — c) Ś1 K D2 3 5 चैव (for चापि) — d) B1–3 D (except D1–3 5) भ्रातृभि° सह, B4 सह रक्षभि

42 a) Ś1 K1 2 तु (for च) — b) S सेनाय — c) K4 D3 G2 [ए]व (for [ए]ते) Ś1 K D1–3 5 सर्व (for पूर्वं)

43 a) Dc च ते, T2 G चापि (for चात्र) — b) S1 K1 2 D6 transp साहस and यदिद — c) Dc2 T1 दिष्टश्च, G1 4 दिष्ट

44 b) D6 प्रीतोह K D3 पुरुषर्षभ (for भरत°) D1 प्रीतश्चास्मि नरर्षभ — c) B2–4 Dn D4 6 T2 G3 कर्मणा भीमसेनस्य — d) B1 3 4 Dc Dn3 D1 2 4 6 M1 परा (for पुरा) — After 44, K4 reads an addl. colophon

45 Before 45, all MSS except K3 G1 read वैश उ (S MSS om उ) — a) B4 D3 S (except T1 G1) स एवमुक्त्वा राजान — c) Ś1 K1 2 तात (for भीम), cf 45c — f) K D1–3 5 कृष्णार्थं

46 a) D5 देवाना (for देवांश्च) — b) D5 विनाश कृतवानसि, T2 G विनाशयसि राक्षसान् — c) Ś1 K1 2 °बलवीर्येण — d) Ś1 K D1–3 5 तव (for त्वयि) — e) B Dc Dn D4 6 अद्य, D6 अपि, S चाह (T1 अस्माद्) (for अस्मि) 5 विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो) — f) B1–3 Dc Dn D4–6 T2 G3 अस्मि, D1 2 G1 2 4 M अस्माद्, T1 चाह (for अद्य)

47 d) Many MSS नि कृति B2 M2 परा, D5 किल; T2 G2 3 ध्रुव, G1 पुरा, G4 ध्रुवा (for कृता)

48 a) Dc दिष्टो (for दृष्टो) D5 S दृष्टोय मे (T1 G4 °ष्टो धर्मे) परिक्लेश — c) B1 तव नात्रा , D6 न ते वात्रा°, T1 तत्तत्रात्रा°, T2 G1–3 तवात्र ना° — d) T1 G1 न किंचिदपि (for कथ) B D (except D1–3 5) पाडव (B4

C 3 11790 B 3 161 51 K 3 162 54 न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९
इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२
तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३
राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६
त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु°) — After 48, B₄ Dc ins a colophon

49 D₅ transp 49 and 50 — ᵃᵇ) Ś₁ K D₁₋₃ transp कथ and शप्त, and read त्व (for [अ]सि) Ś₁ महर्षिणा (for महा°) D₅ किमर्थं चाशपत्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधन — ᶜ) K₄ D₁ ₂ [अ]ह सर्वं; D₅ [अ]तोपेण, T₂ G₂₋₄ [अ]ह राजन् (for [अ]ह देव) — ᵈ) K₁ ₂ D₅ तथै°, S (except T₁ M₁) यथै° (for तवै°) K₄ D₁ ₂ तत (for [ए]तत्) D₅ तव शापस्य कारण

50 D₅ transp 49 and 50 — ᵃ) Ś₁ K D₂ ₃ तु (for च) D₅ आश्चर्यमेतद्भगवन् — ᶜ) D₅ M₂ तस्मिन्क्षणे, T₁ G₂ तथैव त्व — ᵈ) D₃ ₆ सभृत्य, T₂ G सहय (G₁ सा) (for सबल°) S₁ च सवाहन, D₅ बलवाहन (for सपदा°)

51 K₃ B₁ ₄ Dc Dn D₄ ₆ धनेश्वर उ, K₄ D₅ धनद उ°, B₂ ₃ G₁ कुबेर उ° (G₁ om उ°) — ᵃ) Ś₁ K D₁₋₃ G₄ सत्र, G₁ ₂ M₂ मत्र — ᵇ) Ś₁ K₂ ₄m D₁ ₃ मेरुपृष्ठे, B₄ S कुशावत्या S₁ K₁ ₂ जनाधिप, D₅ नराधिप (for नरे°) — ᶜ) T₁ G₁ M₁ तत्राहूतो°, M₂ वृतस्मानो (for वृतस्तत्रा) — ᵈ) S वृत (for त्रिभि) — ᵉ) B₄ कामरूपाणा, M₁ राक्षसाना च — ᶠ) S₁ K₁ ₂ °पाणिना

52 After 52ᵃᵇ, T₂ G₂ ₄ read 53ᶜᵈ — ᶜ) B D (except D₁₋₃ ₅) तप्यमान (for तपस्यन्त) — ᵈ) S नाना द्रुमविभूषित — ᵉ) S यमुनातीरमाश्रित्य (T₁ °माद्य) — ᶠ) D₅ S पुण्य ब्रह्म(T₁ देव)र्षिसकुल

53 ᵃ) S अथो (for तमू°) B Dc Dn₁ n₂ D₄ ₆ [ए]व, Dn₃ च S न (for तु) — ᵇ) B D (except D₁₋₃) [अ]भिमुखे S अगस्त्यमृषिसत्तम — T₂ G₂ ₄ read 53ᶜᵈ after 52ᵃᵇ — ᵈ) Dc G₁ इवैधित, D₂ इवानल

54 ᵃ) S₁ K₁ ₂ D₃ ₆ यत्राधिपो राक्षसाना — ᵈ) S₁ K D₁₋₃ (by transp) मोहाद्दर्पाच्च, T G₂₋₄ दर्पमोहा° B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₆) पार्थिव (for भारत) — ᵉ) S₁ K B₂ ₃ Dc Dn₁ D₁₋₃ ₆ अष्ठीवद् (for न्यष्ठी°) M ष्ठीवगा काशगस्तस्य — ᶠ) B₄ M परमष स मूर्धनि

55 ᵃᵇ) K₄ D₂ transp स and कोपात् D₂ प्रदहन्निव तेजसा S तत क्रुद्ध स भगवानुवाचेद तपोधन — ᵈ) S₁ K₁ ₂ देव (for एष)

56 ᵃ) S (except T₂ G₃) धर्षण K₄ एना, D₁ ₂ एव, T₁ M एष, T₂ (before corr) G₁ ₂ ₄ एतत् (for एता) — ᶜ) S₁ K₁ मैन्य G₁ ₄ M₂ तैर् (for ते) — ᵈ) T₁ M₁ मानवात्

57 K₄ om 57ᵃᵇ — ᵇ) B D (except D₁ ₂ ₅) G₁ M₂ प्राप्येह, T₂ G₂₋₄ प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) B D (except D₁₋₃ ₅) दुर्मति

58 ᵇ) K₁ ₂ ₄ B₂₋₄ D₅ T₁ G₁ M₁ पुत्रपौत्रबलान्वित (T₁ M₁ °युग) — ᶜ) S₁ ते शाप; K₂ त शाप, G₂ निशाप, M₂ नानाश (for न शाप) B Dc₁ Dn₃ D₄ प्राप्स्यते — ᵈ) N नत्ततः (D₅ °तोऽ)ज्ञा (for गच्छतेऽऽज्ञा)

59 ᵇ) T₂ G₃ तत्तस्माद्, G₁ अगस्त्याद्; G₂ पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्) S₁ मुनि° (for ऋषि°) — ᶜ) S₁ K D₁₋₃ ₆ महाबाहो

सैन्याना तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञा करिष्यति ॥ ५८
एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।
युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानाना निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूना पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः । C 3 11811 B 3 162 9 K 3 163 9

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T1 G3 4 आरण्य (T1 आरण्यकाड !) — *Sub parvan* K3 D1–3 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, B1 2 4 Dn D4–6 T2 G3 4, likewise only गधमादनप्रवेश (B2 °नवास, D5 °दर्शन), and finally B3 only गधमादन — *Adhy name* K D3 धनेश्वरसमागम, Dc कुबेरसवाद, D1 2 G2 कुबेरसमागम, G1 कुबेरपाडवसवाद — *Adhy no* (figures words or both) Dn 160 (Dn3 161), D1 166 S (M2 sup lin) 162 (M2 orig 164) — *Śloka no* Dn1 n2 D1 63 Dn3 64

159

1 B1–3 Dn D1 2 4–6 धनद द°, B4 Dc कुबेर द° — b) K3 °कार पराक्रम, B D (except D1–2 5) °काल पराक्रमा — c) S1 K D1–3 5 लोकतत्रविधान च (K4 D3 6 वा), B4 S °विभागानाम् — d) Ś1 K D2 3 5 [अ]प्यत्र (for एष) K3 4 D1–3 5 नय° (for विधि°)

2 c) S (except G1) विभागज्ञा — D5 om (hapl.) 2d–3c

3 D5 om 3c (cf. v.l 2) — b) S1 K Dc D1–3 5 G1 M1 सर्वध(S1 °क)र्मविभागवित — d) Ś1 K1 2 4 D1–3 हि, K3 D5 ह (for वै) B1–3 Dc Dn D4 6 प्रशास्ति पृथिवीं चिर, B4 पृथिवीमनुशासति

5 ab) S1 K D1–3 5 देशकालोत्तर (K3 °चर; D5 °चित) शक्रः, and तात (for शक्रः) — d) Dc वसु°; T1 M बहु° (for वसु°) S1 K D1–3 5 मरुद्भि° सह वृत्रहा — After 5, N (except B1 D4 6) ins

821* यस्तु केवलसरम्भात्प्रपात न निरीक्षते ।

6 K4 D5 om 6ab — a) Ś1 K (K3 om) B4 D1–3 च (for य) — d) =7d S1 K1–3 D1–3 5 स प्रेत्ये (for प्रेत्य चे) K4 B2 Dn D4–6 वि (for the second च)

7 S1 D5 T2 G3 om (hapl) 7 — a) K1–3 D1–3 हि, M2 स (for सु) — b) B2 अविधानवित्, G4 अविभागवित — c) K4 दुर्वृत्ताचारसरभी (m वृथाचारसमारभात्) — d) =6d K3 4m D1 2 स प्रेत्येह, K4 सोचिरेण (for प्रेत्य चेह) K4 (m as in text) B1 2 Dn D3 4 6 G1 त्रि- (for च)

8 b) K4 D1 2 5 निकृतानां (K4m प्राकृतानां), D3 प्रवृत्तीना — c) S1 K1 2 सर्वसामर्थ्यलुब्धा(K1 लिप्सा)ना; K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्साना, T G सर्वपामर्थलिप्सूना, M2 स स्वस्थानसम्यलिप्सूना — d) K4m Dc पातो, D1 2 T1 पापे (for पापो) K4 निश्चित, T2 G2–4 निश्चयः

C 3 11612 B 3 162 10 K 3 163 9 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
याः काश्चन मता लोकेष्वग्र्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

---

9 ^{b}) $D_{1\ 2\ 5}$ T_{1} पाप° (for बाल°) — ^{d}) $Ś_{1}$ पुरुषोत्तम, K_{1} B_{2} $D_{1\ 2}$ पुरुषर्षभ K_{4} त्वं शाधितुमिहार्हसि — After 9, K_{4} ins

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्यं पाण्डवानां समागमम् ।
उत्थाय स ह तैः सार्धं चलितस्तत्क्षणाद्द्रुतम् ।
कुबेरः प्राप्य राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

10 ^{a}) B (as usual) आर्ष्टिषेणस्य — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{5} transp प्राप्य and भूय $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ तथा° (for स्त्वमा°) — ^{c}) K_{2-4} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc_{2} $D_{3\ 5\ 6}$ तामिश्रं; $G_{3\ 4}$ त्वरितं T_{2} G_{2-4} प्राप्य (for पक्षं) T_{1} G_{1} M तमिस्रां प्रथमां प्राप्य (T_{1} तत्र)

11 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} B_{3} $D_{1\ 3}$ M_{1} अलकां; $K_{1\ 4}$ $G_{1\ 4}$ M_{2} अलका, Dn_{1} D_{5} आलका, D_{6} अलका, T_{1} सकाल°, G_{2} आलकैः — ^{b}) N (except $Ś_{1}$) M_{2} यक्षाश्च B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) किंनरैः (for राक्षसैः) — ^{d}) T_{1} M_{1} सर्वैश्च गिरिवासिभिः — ^{e}) $Ś_{1}$ $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ रक्षति, $K_{1\ 2}$ रक्षते, D_{2} रक्षितु B Dc Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यति (for रक्षन्तु त्वा) $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T G त्वां (for त्वा)

12 ^{a}) G_{1} न (for च) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ साहसे चापि संतिष्ठन्, K_{4} (marg *sec m* as in text) साहसं स्वयमातिष्ठन्, B D (except $D_{1-3\ 5}$) साहसाद्बहुमप्राप्त (Dc °सा); T_{2} $G_{3\ 4}$ साहसेषु न कर्तव्य — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ प्रतिबुध्य, Dc_{1} प्रतिहर्षं, Dc_{2} प्रतिबुद्धान्, T_{2} G_{2-4} त्वया शैले (for इह शैले) — ^{d}) B स्वयं (G_{1} भीमो) (for त्वया)

13 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) अतः (for इतः) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{1-3} च सर्वान्, K_{4} D_{5} च सर्वे; B Dn $D_{4\ 6}$ चो राजन् (for राजेन्द्र) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ प्रेक्ष्यति, K_{3} Dc रक्ष्यति — ^{c}) B_{1-3} Dc च सर्वान्, B_{4} Dn $D_{4\ 6}$ चो राजन्; D_{3} M च तदा (for च सदा) — ^{d}) Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यते, $G_{1\ 2}$ संरक्ष्यति $B_{1\ 2}$ sm D (except $D_{1-3\ 5}$) च सदा (for सर्वशः) K_{4} (marg *sec m* as in text) रक्षामि तव सर्वशः

14 ^{b}) K_{3} $D_{1\ 2\ 5}$ विविधानि; Dc च फलानि (for च बहूनि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ वै गृह्य, K_{4} च सदा, K_{4} (marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ [उ]पादाय (for वो गृह्य) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आहरिष्यति सत्प्रेष्या — ^{d}) D_{3} भृत्या (for प्रेष्या) K_{4} भरतर्षभ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सदा च. (B_{2} Dc सदारा) पुरुषर्षभा

16 ^{b}) G_{3} धर्मौ (for यमौ) $K_{1\ 2}$ Dc T_{2} G तथा (for यथा) $K_{1\ 2}$ D_{1-3} [अ]श्विनौ — ^{c}) Dc ते तन्, T_{1} तावन्, T_{2} G_{2-4} तथा (for तद्वन्) K_{4} B_{2} Dc $D_{1\ 6}$ T $G_{3\ 5}$ M_{1} मया° (for ममा°) $K_{1\ 2}$ रक्ष्यास्तद्धर्मसमप्येह — ^{d}) B_{1} स्वयं (for यूयं)

17 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) °विधानज्ञ — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1} °विभागवित्, K_{3} B Dc Dn D_{2-6} °विधानवित् — ^{c}) K_{4} भीमादवरजः श्रीमान्, G_{1} °सेनोदय राजन् — ^{d}) N (except $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$) फाल्गुन

18 ^{ab}) K_{4} B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ मता लोके, S महाबुद्धेर् (T_{1} °द्धया) (for मता लोकेषु) D_{1} काश्चित्सर्वमता लोके; $D_{2\ 5}$ या काश्चित्समता लोके K_{4} बुद्धे°, B D (except D_{5}) स्वर्ग्या°, T_{1} वश्या° (for [अ]ग्र्या°)

19 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ transp दमो and दानं — ^{b}) K_{3} $D_{1-3\ 5}$ T_{1} धृतिस्तेजः पराक्रमः (T_{1} ज अनुत्तमं) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ हि (for [अ]पि) T_{2} (before corr) G_{4} महाबुद्धे — ^{d}) T_{1} M_{1} स्थितानि हि यथा त्वयि

20 ^{d}) $Ś_{1}$ K (K_{4} marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ नरा नृप, Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृप ॥ २०
स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २१
योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुना प्रति ॥ २३
अधिराजः स राजंस्त्वा शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामाननुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् । C 3 11834 B 3 162 32 K 3 163 34

नरोत्तम

21 ᶜ) T2 (before corr) G4 आनीत, G1 3 आनीत (for मानित) — ᵈ) Ś1 K1-3 D1-3 5 पाडव , T1 M1 मानद (for भारत)

22 ᶜ) B D (except D1-3 5) शान्तनुर् — ᶠ) D1 2 T G3 °धन्विना

23 ᵃ) T2 G सम्यक्चापि (G1 सम्यक्चासौ) Ś1 K (K4 marg sec m) D1-3 5 समागम्य महाकीर्ति — ᵇ) K4 यथा मेरुर् (for कुल°) T1 M2 [इ]स्थित (for स्थित) S1 K (K4 marg sec m) Dc D3 5 कुलधर्मण पार्थिव ; B Dn D1 2 4 6 कुलधु(Dn3 n3 धं)र्येण पार्थिव — ᶜ) B D (except D1-3 5) ऋषीन्विप्रान, T1 पूजयित्वा (for तथा विप्रान) — ᵈ) T1 यान स्वर्ग (for पूजयित्वा) B D (except D1-3 5) महातपा — ᶠ) B4 T1 M1 अनु (for प्रति)

24 ᵃ) K4 D1-3 अति राजा (D1 2 °ज) स, T1 अथ आह च, T2 G3 अतिराजसु, G1 4 अधिराजसु, G2 M2 अति राजा स K1 M2 राजस्त्वा, T1 M1 राजेन्द्र — ᵇ) Some N MSS शान्तनु T1 M1 त्वा (for प्र) — ᶜ) T2 G स्वर्ग (for शक्र)

25 After the ref B1(marg) 4 D (except D1-3 5) ins

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचन धनदेन प्रभाषितम् ।
पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवु सम्प्रहर्षिता ।

— ᵇ) Some MSS भरतर्षभ — D3 om 25ᶜ–26ᵇ — ᶜ) S1 K1 2 4 (m as in text) D5 T (T2 by corr) G3 प्रह्व, G1 प्रध्म , G2 पार्श्वे, G4 पादे, M1 प्राच , Cnp प्राज्य (= ज्यारहित Nil) (for प्राध्व) — ᵈ) T1 पूजयित्वा (for कृत्वे°) K4 (marg sec m as in text) महात्मने (for वृको°)

26 D2 om 26ᵃᵇ (cf v l. 25) — ᵃ) S1 K (K4 marg sec m) D3 5 तमथ (for ततोऽब्र) K4 (marg sec m as in text) राजराजा (for धना) — ᵇ) K4 (marg sec m as in text) T1 M1 शरणैषिणा, M2 शरण गत — ᵈ) Ś1 K1-3 Dn2 D3 5 T1 G3 सुहृदानद°, B4 सुहृदा मान° — After 26, T G ins

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसान मह बन्धुभि ।
सुपर्णपितृदेवाना सतत मानकृद्भव ।
ऋजु पश्यत मा वक्र सत्य वदत मानृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्व पर पश्यत मापरम् ।

[(L 1) T1 G1 विभय , G2 विहरन् (for विभव)]

27 ᵃ) S सर्वेषु (for रम्येषु) — ᵇ) Ś1 K1-3 B4 D1-3 5 कर्शना (for °तापना) — ᶜ) B1 3 Dn D4 6 कामान्न परिहास्यति, D5 कामान्न प्रहरिष्यति, S कामानभिहरिष्यति — ᵈ) K4 मम शासनात् (भर)

28 ᵃ) Ś1 K1-3 D1-3 5 चापि (for एव) — ᵇ) B D (except D1-3 5) पुनरेष्यति (for पुरु) — ᶜ) K4 स्वय (for साक्षान्) Ś1 D2 पृष्ट , K2 दृष्ट ; T1 M1 [व]-सृष्ट , M2 सृष्ट

29 ᵃ) Ś1 K D1-3 5 एवमुत्तमधर्माणम् (K4 उक्त्वैव शुभकर्माणम्), T1 एवमुत्तमकुर्वाणम् — ᵇ) K4 S अनुशास्य — ᶜ) D1 2 श्वेत, D5 वस्तु (for अस्त) B2 (m as in text) अस्तगिरिगते सूर्ये , S अस्त गिरिमिवादित्य (M1 माय) — ᵈ) D1 2 प्रयातो

C 3 11834
B 3 162 32
K 3 163 34

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

---

30 a) Ś$_1$ K$_{1-3}$ $_4$ (marg *sec m*) D$_3$ $_5$ त (Ś$_1$ K$_2$ ते) परिस्तोमसस्तीर्णैर्; K$_4$ परिवृत्तोथ सकीर्णैर्, T$_1$ त परिष्यो मस° — b) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ नानारजत(K$_4$ नानाकनक°, K$_4$ marg *sec m* महारजत)भूषितै°

31 c) K$_4$ (marg *sec m* as in text) °माश्चर्यम् (for °माश्वानाम्) — d) Ś$_1$ K D$_3$ $_5$ ऐरावणपथे K$_2$ B D (except D$_{1-3}$ $_5$) T G$_3$ $_4$ यथा (for यताम्)

33 c) S$_1$ K$_1$ $_2$ D$_3$ व्यपा°, K$_3$ अप°

34 Before 34, T$_2$ G$_{2-4}$ ins वैश° — a) Ś$_1$ K D$_3$ $_5$ स (for हि) K$_3$ $_4$ D$_3$ $_5$ नाश° (for शाप°) S$_1$ K$_1$ $_2$ [अ]पि, K$_3$ $_4$ D$_5$ हि, B Dc Dn D$_4$ $_6$ म (B$_1$ तु), D$_3$ [अ]य (for [अ]सौ) D$_1$ $_2$ तेषामय शापकाल° — d) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) शापस्यातोभवत्तदा

35 a) K$_4$ पाडवापि, B D (except D$_{1-3}$ $_5$) G$_1$ °वाश्च, T G$_{2-4}$ M °वा° सु — b) D$_1$ $_2$ $_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ स्वेषु (for तेषु) N (except B$_2$ $_4$) ता° क्षपा — d) K$_4$ S °ता मह (K$_4$ T$_1$ M$_1$ °ता यक्ष) राक्षसै°

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_1$ $_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_3$ D$_1$ $_2$ (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in K$_3$, and गधमादनप्रवेश in D$_1$), B$_1$ $_4$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$, likewise, only गधमादनप्रवेश (D$_5$ T$_2$ G$_3$ °निवास), and finally B$_2$ $_3$ Dc, only गधमादनवास — *Adhy name* K$_4$ कुबेरसमागम, D$_2$ धनदागमन, D$_3$ M$_2$ वैश्रवणसमागम, G$_1$ वैश्रवणनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 161 (Dn$_3$ 162), D$_1$ 167, S 163 (M$_2$ *sup lin* 165) — *Śloka no* Dn 38, D$_1$ 37

160

1 b) K$_4$ पाचाली शुभदर्शना, K$_4$ (marg *sec m*) D$_1$ T$_1$ M पाचाली सुहृदश्च ते (T$_1$ तान्), D$_2$ T$_2$ G पाचालीस हिताश्च तान् (D$_2$ °तश्च ते, G$_3$ °तश्च तान्) — c) B आर्ष्टिषेणेन K$_1$ $_4$ D$_1$ $_2$ M स्महिता, D$_5$ °त, T$_1$ °तान्

2 b) K$_3$ Dc D$_1$ $_2$ $_5$ T$_1$ G$_1$ $_3$ हि (for ह) — After 2, K$_4$ Dc D$_{1-3}$ S (except G$_1$) ins

825* आर्ष्टिषेण परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
[T$_2$ G$_2$ $_3$ M भरतर्षभ]

3 G$_1$ om 3–4 — ab) K$_4$ D$_{1-3}$ S (G$_1$ om) धर्मराज स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपा° — c) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ अथो दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य)

4 G$_1$ om 4 (cf v l 3) — c) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूताना प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् । C 3 11857 B 3 163 17 K 3 164 16

(for °राज) — d) Ś1 B Dc Dn D4 6 [ऽ]तिविराजते (B2 °ति), K3 हि विराजते, S (G1 om) [ऽ]भि(T1 M2 हि)विराजयन्

5 a) K1 2 D2 इन्द्रवैश्रवणावेतौ, T1 G1 2 M1 णोपेता, T2 G3 इन्द्रो वैश्रवणोपेतो — b) K1 रक्षित, Dc रक्षिता, D1 4 T1 रक्षन (D1 °न), T2 G ति — d) K1–3 om च B4 Dn D4 6 [प]त्र (for [ऽ]प) Some MSS °शोभित

6 D5 om 6 — a) Ś1 K1 2 T1 M एताम्, T2 G2 3 एतम्, G1 एवम् (for एतद्) — c) Dc चापि, T2 G2–4 चैव (for सर्व) — Ś1 K1 2 D2 M2 om (hapl) 6d–7c — d) K4 (marg sec m as in text) S सर्वे (for सद्म) Dn2 D1 (sup lin as in text) सयुक्ताश्च मनी°

7 Ś1 K1 2 D2 M2 om 7abc (cf v l 6) — b) B1 G1 उपातिष्ठत; T1 उन्तिष्ठति K3 4 B4 Dc D1 3 6 M2 द्विजा (for प्रजा) — c) D5 चाथ, T2 G चैव (G1 सर्व) (for चापि)

8 a) K3 D2 च (for तु) K4 G4 राजन Ś1 B1–3 D (except D1–3 6) धर्मज्ञ (for धर्मात्मा) — b) Ś1 K1 2 B1 D2 G1 वर (for प्रभु) — c) Ś1 K3 D1–3 6 प्रेतसर्गगं(D2 °युं)ताम्, K1 2 प्रेत सर्गगतंर् (K2 °ताम्), K4 अगस्तिमेत्रिनाम्, B Dc Dn D4 6 G4 प्रेतसत्त्व(B1 °सिद्ध)गतिम्, G1 °गती B Dc ह्येता, Dn D4 6 ह्येना (for एता) — d) K4 transp दक्षिणा and आश्रितो, D1 2 transp आश्रित and दिश D3 6 आस्थितो

10 G1 om 10 — a) Dc Dn D4 न, D3 म, D5 स (for य) — d) Ś1 K1 2 एतद् (for एतम्)

11 a) K2 एव, K4 B2 4 Dn1 n3 D1 3 6 एन, G1 स त (for एत)

12 b) B Dc Dn D4 6 वीर्यवान् (B4 भानुमान), D5 मूर्तिमान् — c) Ś1 K1–3 4 (marg sec m) D1–3 गिरिवर, T1 महाराज, T2 G2 3 महाभाग

13 a) K1 2 B3 अस्मिन K4 (marg sec m as in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव T2 G यस्मिन्ब्राह्मणसंघश्च — b) K3 D6 तिष्ठति K3 D6 [प]त्र, K4 [अ]यः T2 G वै (for च) B1–3 Dc Dn D4 6 भूतात्मा चावतिष्ठते (B2 3 D4 6 ति) — c) B4 भूतानि T1 G1 M2 सर्गं, T2 G2–4 विश्व, M1 स्वर्गं (for सर्वं) B1–3 D (except D1–3 6) प्रजापति सृजन्सर्वं

14 b) K1 2 मानुषान् K4 D3 (by corr) ऋषिसत्तमान्, B1 2 T1 G1 2 M2 दक्षसत्तमान — c) Ś1 K1 2 महद्ध्येनत, K3 महासेतु, T1 M महामेरो (M1 रौ) — d) K4 स्थानमेतद्; B1–3 D (except D1–3 6) शिव स्थानम् (by transp) T2 G2–4 अनुत्तमम्

15 b) K3 D6 अभ्यु°, B2–4 Dc Dn D1 2 एत्रो (for अत्रो°) — c) K3 D1–3 पार्थ (for तात) — d) Ś1 K2 B3 G1 तथा, K1 तत, B1 Dn D2 4 6 T G2–4 M तदा

16 a) Ś1 K1 2 D5 एतद्, K3 4 (marg sec m) D3 एत, K4 देव, D1 2 एत्र (for देश) — c) K4 (marg sec m as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो, B आत्मतृप्तैर्य(T1 °श्र)त्तैर्यत्र — d) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवैः सह)

C 3 11857 B 3 163 17 K 3 164 16 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्दं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

---

17 ^{b}) D_4 $G_{1\ 2}$ M_2 ध्रुवा Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m*) प्रवृत्ति प्रकृते परा ($K_{1\ 2}$ °र), K_3 $D_{1-3\ 5}$ प्रकृतिं (K_3 °ति) प्रकृत· पर, K_4 (corrupt) प्रवृत्ति प्रकृतेर्भुज, T_1 (by transp) प्रकृति प्रकृतेर्ध्रुव — M om 17^{c}–19^{d}, and ins 826* after 17^{ab} — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 प्रभु, $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_1 हरिं (for परम्)

18 K_1 M om 18 (for M, cf v l 17) — ^{c}) T_2 $G_{3\ 4}$ यज्ञात्, G_1 युक्तान् (for यत्नात्) Ś$_1$ K_2 अपि देवा न गच्छति, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ देवा अपि न पश्यति, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ देवापि य न पश्यति, $D_{3\ 5}$ अपि देवा य न याति — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) सर्व· (for दिव्य) Ś$_1$ K_3 B Dn $D_{4\ 6}$ शुभ (for शिवम्) G_1 तत्र मायामय शिव

19 M om 19 (cf v l 17) — K_3 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T G ins after 19 K_4, after 22 D_{1-3}, after 24 M (which om 17^{c}–19^{d}) ins after 17^{ab}

826* प्राच्या नारायणस्थान मेराघतिविराजते ।

[K_4 D_{1-3} M नारायणस्तात (for °स्थान) K_4 मेरोरथ, B_1 मेरावत्र, D_{1-3} मेरावभि, T_1 मम राजन् (for मेरावनि·)] — Thereafter T_1 reads 21–22 and 828* K_3 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G (G_1 om lines 3–4) M cont K_4 ins line 1 after 826* and lines 2–4 after 19 T_1 ins after 828*

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभू· ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षय· ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येता यतीना कुरुसत्तम ।

[(L 2) K_3 S (except T_2 G_3) भावयन्, K_4 स चास (for भासयन्) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 2}$ S स्व (for सु) — (L 3) K_4 कुतो महर्षयस्तथा, T_1 नात्र देवर्षय कुत, T_2 G (G_1 om) M कुतो देवर्षयस्तथा — (L 4) T_1 प्राप्स्यति च (for प्राप्नु°) K_4 M_1 ह्येषा; T_2 G (G_1 om) ह्येना T_2 G (G_1 om) यतीना भावितात्मना]

20 G_1 om 20 — ^{a}) B_1 Dc न तज्, B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ न त, S (G_1 om) नात्र (for तद्दं) K_4 (marg *sec m*) नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ पाण्डव, T_1 $G_{3\ 4}$ M_1 भारत (for नोऽपि च) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ प्राप्य ना भाति तेजसा (K_4 marg *sec m* प्राप्य तिष्ठति पाण्डव) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} स्वय प्रभु(Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ विष्णु)रचिन्त्यात्मा, K_4 (marg *sec m*) अय वीर· स भगवान् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{3\ 4\ 6}$) द्युति·, T G (G_1 om) [ए]वाभि (for ह्यभि) K_4 (marg *sec m*) स्वयमत्र विराजते

21 M_2 om 21–22 For T_1 cf v l 19 — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1\ 2\ 5}$ M_1 भक्ता, T G देव (for भक्त्या) Ś$_1$ विभु, D_3 शुभ, D_5 प्रभु (for हरिम्) K_4 भक्ता नारायणाश्रम

22 M_2 om 22 (cf. v l 21) For T_1 cf v l 19 — ^{a}) $K_{3\ 4}$ जिता°, $D_{1-3\ 5}$ यता° (for महा°) — ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ ततो (for तमो) — ^{cd}) T_2 $G_{3\ 4}$ अत्र (for तत्र) $D_{1\ 2}$ transp नेम and लोक — After 22, K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) S (except M_2) ins

828* स्वयभुव महात्मान देवदेव सनातनम् ।

Thereafter T_1 reads 827*

23 ^{a}) $K_{1\ 2}$ महाभाव, T_1 M_1 महाराज — ^{c}) T_1 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m*) D_5 प्राणिकर्तुर्, K_4 (orig) $G_{1\ 4}$ प्रणमात्र, K_4 (also marg *sec m*) Dc D_{1-3} प्रणम त्व, T_1 प्रणमाशु — After 23, N ins

829* एत त्वहरहर्मेरु सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुत कुरुसत्तम ।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वत ।
परियान्ति महाराज गिरिराज प्रदक्षिणम् ।

[(L 2) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ उपावृत्य B_2 Dn $D_{4\ 6}$ कुरुनंदन — (L 3) K_4 (*marg sec m* as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण D_5 [अ]स्य च (for [अ]नघ) Ś$_1$ K_4 सघश, D_1 सगय (for सर्वत) $K_{1\ 2}$ सर्वाण्यनाम (sic) सघश, K_4 (marg *sec m* as above) D_3 सर्वाण्येनमसश्रय, B_4 सर्वाण्येतानि नित्यत — K_2 om (hapl) from the posterior half of line 4 up to 25^{c}]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकुर्वन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ २५
स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् । C 3 11878 B 3 163 38 Y 3 164 37

---

24 S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ om 24 (for K_3 cf v l 23), T_2 G_3 om 24–25 — [a]) K_4 Dn_1 ष्न, B_1 M ष्नज्, B_4 Dc_2 Dn_3 T_1 ष्व, G (G_3 om) ष्यु (for ष्न) — [c]) K_4 वितम॰ कर्ता, T_1 °मस्कत्व, G_1 म स्र्म, $G_{2\ 4}$ °म काम — After 24, D_{1-3} read 926*

25 T_2 G_3 om 25 (cf v l 24), K_3 om 25^{abc} (cf v l 23) — [b]) S_1 K_1 युधिष्ठिर (for दिवा°) — [c]) Ś$_1$ K_1 D_3 गजन्, K_3 B_3 $D_{1\ 2\ 5}$ पूर्वं, K_4 B_1 Dc पूर्वां, M काले (for काष्ठां) — [d]) K_4 $D_{1\ 2}$ ष्व (for ष्प) B_1 यहुधाय विभावसु, S (T_2 G_3 om) बहुधा पर्वसंधिषु

26 G_1 M_1 om (hapl) 26^a–27^b, M_2 om 26–27 — [a]) Dn_2 सुमेन्° Dn स (for सन्) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मेरुमेनसुपावृ(D_3 श्रि)त्य, T_1 समनासुपवृत्त स — [b]) T G (G_1 om) ष्पा(T_1 °प)गच्छति (for पुनर्गच्छति) — [c]) B_4 स नदा, T_1 सहित, T_2 G (G_1 om) सतत (for सविता)

27 M_2 om 27 G_1 M_1 om 27^{ab} (cf v l 26) — [c]) K_4 (marg *sec m* as in text) सम स, Dn_1 स मासान्, T_1 सदा स, T_2 G (G_1 om) स सम्यग् (for स मासं) K_4 (marg *sec m*) Dn_2 n_3 D_5 काले, T_2 $G_{3\ 4}$ कालान् (for कालं) — [b]) Ś$_1$ विभजन (for बहुधा) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 सर्व° (for पर्व°) — [c]) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ तमेव विभजन् (for तथैव भगवान्) K_4 (marg *sec m*) S (M_2 om) देवो (for सोमो)

28 G_2 om 28^{ab} — [a]) S_1 K B_2 ष्त, D_{1-3} ष्न, T_2 $G_{3\ 4}$ ष्व (for ष्प) S_1 K_3 D_3 T_2 $G_{3\ 4}$ अतिक्रम्य, B_{1-3} Dc Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ व्यतिक्रम्य, Dn_1 द्यति°, T_1 परिक्रामन् — After 28^{ab}, S (except G_2) ins

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।

[Cf 27^{ab}]

— [c]) K_4 (marg *sec m*) S भास (for भाव°) — S_1 $K_{1\ 2}$ om (hapl) 28^d–30^c — [d]) K_4 D_5 T_1 मदिर, T_2 G सागर (for मन्दरम्)

29 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om 29 (cf v l 28) — [a]) K_4 (marg *sec m* as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो — [b]) K_4 B_4 Dc $D_{1\ 2}$ S (except T_2 G_3) भास (for भाव) — [c]) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc D_5 T_1 M ष्तम्, B_4 D_1 एतम्, T_2 G एवम् (for एतद्)

30 K_3 om from st 30 up to 4^a of the next adhy S_1 $K_{1\ 2}$ om 30^{abc} (cf v l 28) — [a]) T_1 विसृजन् (for सिसृक्षु°) K_4 S शिशिर ह्येष (T_1 G_1 °षु), K_4 (marg *sec m*) B_4 Dn $D_{2\ 4\ 5}$ शिशिराण्येव, Dc ह्येषु, D_1 येव — [b]) K_4 $D_{5\ 6}$ S transp दक्षिणा and भजते — [d]) K_1 काले, T_2 G काल $D_{1\ 2}$ शैशिरम् $K_{1\ 2}$ D_{1-3} अर्छति (for ऋच्छति) K_4 कालमर्छति शैशिर, B Dc Dn D_{4-6} कालोभ्यर्छति शैशिर॰, T_1 M_1 काल स्पृशति शैशिर, M_2 काल स्पृच्छति वै शिर

31 K_3 om 31 (cf v l 30) — [c]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_{1-3} पुनराद($K_{1\ 2}$ °ध)त्ते, Dc समुपादत्त — [d]) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ T_2 G स (for सन्)

32 K_3 om 32 (cf v l 30) — [a]) B Dc Dn D_{4-6} स्वेदक्लमौ; $D_{1\ 2}$ G_1 M_2 स्वेदक्लमस् — [cd]) K_4 S (except G_4) प्राणिन (for °भि) K_4 स्वप्ने (for स्वप्नो) Ś$_1$ स्वप्ने ष्वभीष्ट, $K_{1\ 2}$ स्वप्ने स्वभीष्ट, B_4 स्वप्नमभीक्ष्ण S स्वप्नान मीक्ष्ण समु(T_2 G_{2-4} पर्यु)पासते

33 K_3 om 33 (cf v l 30) — [a]) K_4 एवम्; D_{1-3} T_1 G_1 M_1 एतम् (for एतद्) — Dc D_2 om (hapl) 33^d–35^c — [d]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ प्लाव, T_1 पाल (for भाव)

C 3 11878 B 3 163 38 K 3 164 37 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५
संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-
स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव
यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
मयूरहंसस्वननादितानि

---

36 K3 om 36 (cf v l 30) — D3 om 36^c–37^b — ^c) Ś1 K1 2 आदधत्स्व(K1 °न्म)र्वभूताना, K4 G1 M2 आदायैव तु भू°, K4 (marg sec m) D1 3 5 आददस्स (D1 3 °न्स)र्वभू°, Dn1 n2 D6 आदायैव तु भू° — ^d) Ś1 K (K3 om) D1 3 5 तेजासि विसृजन्पुन (D1 °न्प्रभु°)
37 K3 om 37, D3 om 37^ab (cf v l 30, 36) — ^a) B1 2 4 Dc विसृजन्, G1 भगवन् (for विभजन्) — ^b) K4 S (except G1) पाडव (for भारत) — ^c) K (K3 om) B Dc Dn D4 6 M1 अहोरात्र, D1 2 5 M2 अहोरात्रा° — ^d) D1 2 [ए]त्र (for [ए]ष) B2 भवत्प्रभु°, D3 विभावसु (for सदा विभु) K4 D5 S प्रभु°, D6 हरि (for विभु)

Colophon om in K3 — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 D6 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* B1 Dn (both om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश; B2 3 Dc D6 M, likewise, only °मादनवास, B4 D3 5, only °मादननिवास, and finally D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D1) — *Adhy name* K4 पृथिवीदर्शन; Dc धौम्यवाक्य, D1 2 आर्ष्टिषेणवाक्य; G1 2 कालचक्रवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 162 (Dn3 163), D1 168, S (M2 *sup lin*) 161 (M2 *orig* 166) — *Śloka no* Dn 42, D1 39

161

1 K3 om 1^a–4^a (cf v l 3 160 30) — ^b) Ś1 K1 4 D1–3 M2 धर्मा° (for महा°) K4 (marg *sec m* as in text) सत्यव्रता कुरूणा, B4 भारत पाडवाना, S सद्व्रतमाश्रिताना — ^c) K1 2 B4 D3 5 S राजन् (for तेषाम्) — ^d) S1 अच्युतस्य (for अर्जुनस्य)
2 K3 om 2 (cf v l 1) — ^a) T1 M सत्यसधान् (for वीर्ययुक्तान्) D1 2 G4 स (for सु°) Dn D4 5 G1 °कामान् (for °सत्त्वान्) D5 वीर्यान्विनाशाश्च विशुद्ध° — ^b) Ś1 K1 2 D3 महौजस पाडुसुतास्तदानीं, D1 2 तेजस्विन साधुधृतिप्रधानान्, D5 °न सत्यविधिप्रमाणान्, S तेज(T1 M तप)स्विन शस्त्रभृता वरिष्ठान् — ^c) Ś1 K1 2 D3 T2 G1–3 सप्रीयमाणान् D1 2 S (except M1) बहुधा (for बहवो) — ^d) S1 K1 2 D1–3 5 गधर्वमुख्या°, T1 ससिद्धसघा°
3 K3 om 3 (cf v l 1) — ^a) K1 D3 पुष्पवरैर्, B4 S °फलैर्; Dc °वनैर् — S1 om 3^cd — ^c) S प्रथमो (for परमो)

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधमः ।
कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
रवेस्तमिस्रागमनिर्गमास्ते
तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां C 3 11894 B 3 164 12 K 3 165 12

---

4 K_3 om 4^a (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 om) $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{1\ 2}$ °स्वरनादितानि, B_4 °स्वनवन्ति तानि, T_1 M प्रनिनादितानि — ^{b}) K_4 पुष्पप्रकीर्णानि, Dc D_5 पुष्पोपकीर्णस्य, G_1 पुष्पावकीर्णानि B_4 T_1 महाचलस्य, Dc °चलानि — ^{d}) T गिरिप्रपार परमाप्य तस्थु°

5 ^{a}) S_1 K B_4 $D_{1-3\ 5}$ स्वय (for साक्षात्) T_1 च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्) S_1 K_2 कृतार्था (for च तस्मिन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m*) $D_{3\ 5}$ °कूलरोधा, K_4 °कूटगुल्मा, T_1 M °गूढगुल्मा, T_2 G °गूढगुल्मा (G_1 °कूटगुल्मा°) (for °कूलरोधम) — ^{c}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ कादम्बकारण्डवहंससंयुक्ता, T_2 G_{2-4} कारण्डकादम्बकहंसजुष्टा — ^{d}) B_1 पद्मान्विता°, B_4 समाकुला°, T_2 G_{2-4} पद्माकरा°

6 ^{a}) D_4 om (hapl) from समृद्ध° up to 7^a — ^{b}) K_4 (marg *sec m* as in text) सवेदिकाभोद्यतपत्रवेगान्, S सवेदिकाश्चैव न्यवसन्सुवेशा(G_1 M_2 °वेश्मा, M_1 °गुप्ता)न् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1-3\ 4}$ (marg *sec m*) D_{1-3} मणिप्रवेकप्रगृहीतनालान ($Ś_1$ K_1 °ला), K_4 मणिप्रवेणान्सुमनोहराश्च, B Dc Dn D_6 मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमाश्च, D_5 मणिप्रकीर्णान्सुमनोहराश्च

7 D_4 om 7^a (cf v l 6) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 महावनै° S_1 K D_{1-3} सवृतम्, D_5 सगतम् (for सततम्) S_1 अभ्रमालिहन्, $K_{1\ 2\ 4}$ अभ्रमालिन, K_3 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_1 अभ्रजालै°, D_{1-3} अभ्रमालि (D_2 °ली), D_5 अभ्रवस्तु; T_2 G_{2-4} अभ्रलेहिभि — ^{c}) S °प्रभावात (T_1 °व) (for प्रधाना) — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ सर्वं, G_2 शृगान्

8 ^{c}) S_1 K_1 विभिन्नभावो K_4 B_4 S विभ(T_2 G_{2-4} विवि)क्तरूप न्नविता बभूव — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ अहोनिशाना K_4 S दिवानिश प्राप्य नरर्षभाणा

9 ^{a}) $Ś_1$ K D_3 यस्तेजसा, D_5 T_2 G_{2-4} समास्थित° K_3 D_5 S (except G_1) °जगमाना — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} भावयन्नेव भा($K_{1\ 3}$ या)ति, K_4 भातिनिशा***, B_4 $D_{3\ 5}$ भावयते महौजा (D_3 च यानि, D_5 महात्मा); $D_{1\ 2}$ भामयन्नेव याति; S भावयिता हरीश — ^{c}) B D (except D_{1-3}) $G_{1\ 4}$ चास्तमन, cf v l 10 S_1 K D_{1-3} पार्थास, D_5 वीर (for वीरास) — ^{d}) T_1 M [आ]श्रिता°; T_2 G_{2-4} [उ]षिता (for स्थिता)

10 ^{a}) K_1 °निर्गमाना; $D_{1\ 2\ 5}$ S °निर्गम ते (for °निर्गमास्ते) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_2 G च (for ते) — ^{b}) $Ś_1$ तस्योदय B D (except D_{1-3}) चास्तमन, cf. v l 9 — ^{c}) Dc T_1 समागता

11 ^{c}) S रता (for स्थिता)

13 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_2 G_{2-4} गिरेर् (for गिरौ)

C 3 11894 B 3 164 12 K 3 165 12 क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2\ 3}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{2}$ [द्व]त्र (for [प]त्र) Ś$_{1}$ K$_{3}$ B$_{4}$ समानकल्प

14 D$_{5}$ om 14 — ^{a}) T$_{1\ 2}$ (before corr) G$_{2}$ यथैव (for यदैव) Ś$_{1}$ K$_{3}$ धौम्यानुमतो — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_{1}$ जटा

15 ^{a}) M निदेशात् (for नियोगात्) K$_{3}$ G$_{4}$ च, K$_{4}$ G$_{2}$ M$_{1}$ स (for तु) — ^{b}) Ś$_{1}$ जिष्णुर्वनाद्, K$_{1\ 2}$ वनाज्जिष्णुर्, K$_{4}$ वनादगाद् (for वनादसौ) S यदा वनान्मत्तगजेंद्रगामी — ^{c}) S (except T$_{1}$) स (for यत्) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{5}$ स पार्थं, K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ T$_{1\ 2}$ (after corr) G$_{1}$ M तदैव, T$_{2}$ (before corr) G$_{2-4}$ तथैव (for स जिष्णुस्) — ^{d}) K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ पार्था सर्वे, K$_{4}$ पार्थाश्च ते, S पार्थास्तदा (for तदैव ते) K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1\ 2}$ S (except G$_{1}$) शोकपरा Ś$_{1}$ K$_{3}$ तदैव शोको महता बभूव, K$_{4}$ (*marg sec m*) D$_{5\ 6}$ तदैव शोकोपहता बभूवु — After 15, T$_{1}$ ins

831* सत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तथैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवु ।

16 ^{a}) K$_{3\ 4}$ (marg *sec m*) B$_{4}$ D$_{1-3\ 5}$ एव (for तथा) K$_{4}$ (marg *sec m* as in text) हि, B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ एव (for तु) B$_{4}$ D$_{5}$ अभीक्ष्णम् (for सिताश्वम्) — ^{b}) B$_{4}$ अभ्युपैति — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ व्यपेतस् (for व्यतीतस्) K$_{4}$ S काल॰ स कृच्छ्रेण महानतीत , D$_{5}$ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीता॰ — ^{d}) K$_{3}$ Dc$_{2}$ D$_{2\ 3}$ तस्मिन्वने; D$_{5}$ नगोत्तम — After 16, N (except D$_{4\ 5}$) ins (a passage composed in *ślokas* !)

832* उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेय वारुण सौम्य वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्य प्रजापते ।
यमस्य धातु सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुन प्रीत॰ प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L 1) K$_{1\ 2}$ वासवस्य (for सहस्राक्ष) — (L 2) D$_{3}$ अधीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात् — (L 3) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ वायव्यम(Ś$_{1}$ व्य चा)स्त्रमायुध — (L 7) Ś$_{1}$ K$_{2}$ चाभि॰ (for चापि) — (L 8) Ś$_{1}$ K Dc$_{1}$ दृष्टो द्वैतवन सर (for the posterior half)]

— Thereafter, K$_{1\ 2\ 4}$ B D ins an addl colophon (*adhy no* Dn$_{1}$ 163, Dn$_{2}$ 164, D$_{1}$ 169)

17 Before 17, N ins वैश॰ उ॰ — ^{c}) K$_{4}$ S नरर्प भाणा (for महा॰)

18 ^{a}) K$_{4}$ D$_{3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ म , D$_{1}$ प्र (for स)

19 ^{a}) K$_{4}$ S (except M$_{2}$) समा॰ (for तमा॰) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B D नवान्या॰, Dc समाख्या॰ (for वराण्या॰) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ D$_{5}$ पर्वतमाससाद , T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{2}$

स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनंजयो वज्रधरप्रभावः
श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९

स शैलमासाद्य किरीटमाली
महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०

वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१

बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२

यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५

गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि
प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६

ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७

एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि

C. 3. 1. 914
B. 3. 53. 12
K. 3. 55. 3

°न्द्रवाहनान

20 ^c) K₄ (marg. sec. m. as in text) विप्रर्षभाणाम् (for धौम्यस्य पादाव्) Ś. D. अभिवंद्य; K₁ D₂ अभिवंद्य Ś₁ K₁₋₃ B D धौम्यात्; K₄ पादात् (for पूर्वम्)

21 ^a) Ś K₁ [अ]भिनन्द्य, K₃ D₂₋₃ [अ]भिववंद, T₁ [अ]प्य ववंद (for [अ]पि ववन्द) B₃₋₄ D₂ च वंद्य, D₁ [अ]भिवंद्य (for ववन्द) T₂ G₃₋₄ पादौ ववंदे (for ववन्द पादौ)

22 ^a) Ś परमः प्रमोदस्; K₁ ₄ Dc T₁ G₁ ₂ M परम-प्रहर्षस् — ^b) Ś K Dc D₂₋₃ T₁ G₁ ₄ M₁ °येन (for °ये°) S समेत्य तत्र (for समा°) — ^c) K₄ S तं (for तान्) — ^d) K₄ T₁ इति; Dc अभि- (for अभि-)

23 ^a) B₂ समाश्रित°; T₂ G₃₋₄ यानास्थितः; G₁ M₂ समा°. Ś₁ सैन्यान् (for पूगान्) — ^c) T₂ G₃₋₄ तमिन्द्र-वाहान्.

24 ^a) D₂₋₃ चक्रुरतीव हृष्टाः (for अतीव हृष्टाः); cf. 23^d — ^c) Ś₁ K₃ ₄ D₃ सर्वे, B₁₋₃ Dc D₂ D₄₋₅ सर्वान् (for सर्वं) K₄ S दिवौकसंच (K₄ °सा, M₁ °वा); D₁₋₃ दिवौकसां ते (for दिवौकसस्तान्) B Dc D₂ D₄ ₆ ते (for तान्)

25 ^b) K₁ ₂ B₄ D₁ मनुशास्य B₁ D₁₋₃ T₂ G₂ ₃ चैतान्, B₂₋₄ D₂ D₄₋₆ पार्थान् (for चैनान्) — ^d) Dc D₂ ₃ T₂ G₃ त्रिदशेश्वरस्य

26 ^a) S₁ K₁₋₃ B D नरदेववर्ये (S K₃ °र्ये), K₄ T₁ नरदेववाहे — ^b) Ś. K₁₋₃ B₃₋₄ D₂ D₁₋₃ ₅ शक्र, Dc तस्य (for सर्व-) — After 26^ab S ins.

833* साक्षात्स्वनासा इव प्रतीत

श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— ^e) Dc D₁₋₄ T₁ G₂ M₁ °कराभानि — ^f) K₃ B₂ D₂ D₄ ₆ प्रिय (for प्रीतः) K₄ प्रीतो धनान्यानय पाण्डवेभ्यः; B₄ प्रीतः प्रियायै भवता प्रहृष्टः

27 After 27 B₃₋₄ ins.

834* दैवैस्तु दत्ता हि यथावदस्त्रा

C. 3 11914
B. 3 175 12
K. 3 ... 12

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासा ।
तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६१॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

---

28 a) D_{1} $_{2}$ च शक्रा° (for मयाक्षा°) — b) K_{3} D_{1-3} T_{2} G वायोश्च (for वाताच्च) — c) B_{2-4} D_{c1} D_{n} D_{4} $_{6}$ [अ]थ (for च) — d) K_{1} मुदिता (for सहिता) Ś$_{1}$ K D_{1} $_{2}$ $_{6}$ बभूवु°; D_{n3} T_{2} G सुरेन्द्रा° (for सहेन्द्रा°)

29 Before 29, D_{c} ins वैश° उ° — a) K_{1} $_{2}$ D_{3} सुविशुद्ध°, K_{3} D_{1} $_{2}$ स (K_{3} सु) विशुद्धभावस्, T_{1} स विशुद्धधर्मा — b) K_{4} T G_{2} $_{4}$ M_{1} दिव (for दिवि) K_{4} B D (except D_{1-3} $_{6}$) प्रवास (for प्रवेशम्) — c) B_{1} $_{2}$ D_{c} माद्या सुताभ्या — d) K_{4} सुखेन, T_{2} G_{2-4} प्रनीत्य (for प्रतीत) Ś$_{1}$ K D_{1-3} $_{6}$ सुष्वाप ता वसति सु(D_{6} रजनीं स)प्रतीत

Colophon om in K_{3} — *Major parvan* Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{n3} T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* B_{1} D_{3} (both om sub-parvan name) mention only गन्धमादनप्र(D_{3} °नि-)वेश, B_{3} D_{c} T_{2} G_{3} $_{4}$ likewise only, गन्धमादनवास (T_{2} G_{3} $_{4}$ °मादनप्रवास), and finally D_{1} $_{2}$ only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गन्धमादन in D_{1}) — *Adhy name* K_{4} B_{2-4} D_{c} D_{n1} $_{n2}$ D_{4} $_{6}$ G_{2} अर्जुनसमागम, D_{1} अर्जुनसमागमे इन्द्रवाक्य; D_{2} $_{3}$ अर्जुनागमन, T_{2} G_{1} $_{3}$ $_{4}$ M धनंजयसमागम (G_{4} °स) — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} $_{n2}$ 164 D_{n3} S (M_{2} *sup lin*) 165 (M_{2} orig 167) D_{1} 170 — *Śloka no* D_{n} D_{1} 14

162

1 After the ref, N ins

835* ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभि सहित सर्वैरवन्दत धनंजय ।

[(L 1) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1} $_{3}$ $_{5}$ निशायां (for रजन्यां) — (L 2) D_{5} अभ्यर्चन (for अवन्दत)]

— a) K_{4} तत प्रभातसमये, G_{1} एतेनैव तु कालेन — b) N (except B_{3} $_{4}$ D_{2}) G_{4} °निःस्वन° — c) K_{4} D_{2} तुमल° B_{1} $_{3}$ D_{c} D_{3} भीमस् (for शब्दस्)

2 D_{1} om 2^{cd} — c) K_{4} तथा (for पृथग्) G_{1} भुजगव्याघ्रसिंहाना — d) Ś$_{1}$ K_{1-3} D_{3} $_{6}$ चापि, B_{1} $_{3}$ D_{n} D_{4} $_{6}$ इव (for चैव) B_{3} नित्यश, D_{2} भारत (for सर्वश) — After 2, S ins

836* स्वोन्मुखास्ते समप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरूद्वहा ।
मरुद्भिरन्वित शक्रमापतन्त विहायसा ।

[(L 1) G_{2} ददृशु (for समप्रेक्ष्य)]

3 a) D_{n3} ते (for त)। S (*except* G_{2} M_{2}) अभि° (for अनु) — b) B D_{n} D_{3-6} °प्सरसा (for °प्सरसस्) Ś$_{1}$ K_{2} G_{1} तदा, B D_{n} D_{6-6} गणा (for तथा) — G_{1} om 3^{c}–5^{d} — c) K_{2} विमाने

4 In G_{2}, the portion of the text from st 4 up to st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G_{1} om 4 (cf v l 3) — b) Some N MSS °परिस्कृतम् — c) K_{2} मेघस्यदनम्, D_{n3} मेघमास्तम्, D_{2} G_{4} मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६ C 3 11934 B 3 166 17 K 3 167 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्

5 G_1 om 5 (cf v l 3) G_2 missing (cf v l 4) — [a]) B_{2-4} Dn D_{1} $_4$ [अ]थ (for [आ]गु) — [c]) Ś1 K_3 $_4$ D_3 T G_3 $_4$ आगम्य, D_6 (m as in text) सुगधाप् (for आगत्य) — [d]) K_4 स्यदनादवरुह्य च

6 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) T G_3 $_4$ च (for [ए]व) — [b]) K_4 T_1 G_1 धमपुत्रो, G_4 देवराज (for धर्मराजो)

9 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ आघ्राय त, D_5 मूर्ध्न्याघ्रातो, T_1 आहूय त, T_2 G_3 आज्ञाय त, G_1 आम्नाय न, G_4 भजायत (for आप्यायत)

10 G_2 missing (cf v l 4) — [d]) N (except Ś1) फाल्गुनस्य — After 10 B D (except D_{1-3} $_5$) ins

837* बभूव परमप्रीतो देवराज च पूजयन् ।

11 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) T_2 G_3 $_4$ °दीनवदन — [b]) K_4 हर्षगद्गदः T G_1 $_3$ $_4$ °मयुत — [d]) K_1 देवगज, K_3 प्रेक्ष्य राजा, T_2 G_1 $_3$ $_4$ धर्मराज (for देव°)

12 G_2 missing (cf v l 4) — Before 12, M_1 ins इन्द्र — [b]) K_4 भोक्ष्यसे हतकटका — [c]) Ś1 K_3 T_2 G_3 प्राप्नुहि (for प्राप्नुहि)

13 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) Ś1 K_{1-3} D_{1-3} $_5$ प्राप्तान्यथास्त्राणि; B_4 अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि) T_1 धनजयेन (for च पाण्डवेन) — [b]) D_5 प्रचरेण राजन्, T_1 M_1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्) — [d]) K_3 $_4$ D_1 $_5$ एव (for एष)

15 G_2 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 धनेश्वरालयस्थाना — [c]) B Dn D_4 $_6$ इद (for इम) Dc D_{1-3} धीमान् (for विद्वान्)

16 G_2 missing (cf v l 4) — [b]) Ś1 K_{1-3} D_{1-3} सयतेन्द्रिय°, K_4 Dn_3 शमितव्रत — [c]) K_1 $_3$ D_5 जीवते, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ जीवेद्धि, B_4 D_3 जीवति (for जीवेत) S (G_2 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T_1 G_1 ष्ठ°) — [d]) Ś1 K_1 $_3$ B_2 D_1 $_2$ T_2 G_1 $_3$ स सुखी, D_3 सुसुख, T_1 स भूमौ (for सुसुखी)

Colophon G_2 missing — *Major parvan* Ś1 K_1 $_2$ Dn_2 T_2 G_3 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K_3 Dc mention only गधमादनवास; B_1 likewise, only मादनपथाक्रमन, D_1 $_2$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन in D_1), D_3 T_2 G_3, only गधमादननिवास, and finally D_5, only गधमादनप्रवेश (followed by समाप्त) — *Adhy name* K_4 B_2 $_3$ Dn_1 n_3 D_4 $_6$ इन्द्रागमन, B_4 Dc इन्द्रसमागम°, D_1 $_2$ अर्जुनसमागमे इन्द्रवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 165, Dn_3 S (G_2 missing, M_2 *sup lin*) 166 (M_2 orig 168), D_1 171 — *Śloka no* Dn_1 n_2 17, Dn_3 18, D_1 16

१६३

C 3 11935
B 3 167 1
K 3 168 1

वैशंपायन उवाच ।
यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G3, st 1-39 are lost on a missing fol (cf v l 3 162 4) — c) Ś1 K1 2 T2 G3 4 सह, G1 चापि (for चैव) — d) K3 B2 Dc D1 2 5 G1 धर्मराजम्, K4 युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्) T1 M उपागमत् (for अपूजयत्)

2 G3 missing (cf v l 1) — a) K4 D G4 त (for तु) — b) K4 मूर्ध्न्यापघ्राय; G4 मूर्धन्याघ्राय K2 B2 Dn2 n3 D1-3 पाडव, K4 T2 G3 M2 भारत, G1 धर्मवित्, M1 पार्थिव (for पाण्डवम्) — cd) Ś1 आसने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्

3 G3 missing (cf v l 1) — b) T1 ह्यति, T2 G3 M2 [S]प्यति°, G1 4 प्रति (for व्यति°) Ś1 K1 2 त्वया (for तव) — D3 5 om (hapl) 3d-5c

4 G3 missing (cf v l 1) D3 5 om 4 (cf v l 3) — b) B D (except D1-3 5) पाण्डव (for भारत) — c) B4 श्रीमान् (for प्रीतो) — d) T1 शक्रश् (for रुद्रश्) B1-3 D (except D1-3 5) वा (for च) K4 B4 D1 2 T1 G1 M1 दत्तवान् (for [अ]दात्तव)

5 G3 missing (cf v l 1) D3 5 om 5abc (cf v l 3) — b) K3 (sup lin as in text) Dc2 च (for वा) Ś1 K1 2 पिनाकभृत्, Dn1 n3 °धृत् — T2 G3 om 5c-6d — c) B1-3 Dc Dn D4 6 [ए]व, D2 वा (for च) K4 शस्त्राणि (for चास्त्राणि) K1 2 वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि) — d) K3 D3 T1 वा, B Dc Dn D4-6 [ए]व (for the first च) Ś1 K1 D3 आराधिताश् K4 हर, T1 त्वया (for च ते)

6 G3 missing (cf v l 1) T2 G3 om 6 (cf v l 5) — a) K3 Dc D1 2 यथो° (for यथो°) M महाप्राज्ञ (for त्वां भगवान्) — b) K2-4 M अरिंदम° — G1 om (hapl) 6c-7d — c) G4 °प्रीतस् (for °प्रियस्) T1 G4 M तथा (for त्वया) — d) K4 B1-3 D (except D1-3) तस्य, M2 यच्च (for तच्च) T1 तेति (for ते किं) D1-3 transp प्रिय and कृतम् — f) K4 D6 धनजय, B3 महामते (for द्युते)

7 G3 missing (cf v l 1) G1 om 7abcd (cf v l 6) — a) T G3 M1 दृष्टो (for तुष्टो) — b) T2 G3 4 सुर° (for देव°) B1-3 Dc Dn D4-6 तथा (for च ते) K4 तथा तव, D1 2 च तोषित° (for च ते ऽनघ) — c) T1 यथच, M यश्चापि D6 transp वज्रपाणे and ते B1 2 Dc Dn D4 6 तु, T2 G3 तत् (for ते) — d) Ś1 K1 2 M transp प्रिय and कृत — e) S आचक्ष्व (for आख्याहि)

8 G3 missing (cf v l 1) D6 धनजय (for अर्जुन) — a) K4 श्रूयता मे, D1 2 शृणु मत्तो, T1 शृणु सर्वे, T2 G3 4 M शृणुष्व त्वं, G1 शृणु त्वं हि (for शृणु हन्त) D6 *शृणुष्वावहितो राजन्* — c) K4 सुरेशान, D3 M1 महादेव, D6 देवराज (for अहं देव)

9 G3 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K2 धौम्यो° (for त्वयो°) — T2 G3 om 9cd — c) T1 तपसा (for भवता)

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोपितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २० C 3 11955 B 3 167 21 K 3 168 21

10 G2 missing (cf v l 1) — a) T2 G3 4 M भृगुतुङ्गम् K3 D2 अह (for अथो) — b) T G3 transp आस्थित and तप॰ Ś1 K2–4 D1 2 काम्यकाद्यस्थितस्तत

11 G2 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K1 2 मही पते, K4 D1 2 T1 M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे) — c) Ś1 K1 Dn3 तस्मायवितथ; K2 तन्मयेवि॰, K3 तस्माच्चावि॰, K4 तस्मै ह्यवि॰, D1 2 M1 तस्मादवि॰, D5 तस्मै यथोचित, T1 तस्मै चाविगम, T2 (before corr) G4 तस्मै नावितथ, G1 M2 तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथ) — d) M1 अब्रव Ś1 K1 2 कुरुसत्तम

12 G2 missing (cf v l 1) — b) G4 मुनिसत्तम॰ (for राज॰) — c) T1 मा (for मा)

13 G2 missing (cf v l 1) — a) T2 G3 4 M स तु (for ततो) — b) T2 G3 4 तप्यस्व, M2 तप्य हि (for आतिष्ठ) K4 शृणु मत्तो कुलोद्वह, B1 3 तप कुरुकुलोद्वह; Dc D5 T1 M1 तत कुरुकुलोद्वह (T1 ॰द्भव) — c) T2 [ए]व, G4 [इ]व (for त्व) K3 4 B1–3 Dc Dn D4 M2 तपस्य (K4 B1 M2 ॰स्वि)न्नचिरेण त्व

14 G2 missing (cf v l 1) — c) Ś1 तपोतप; K1 तपोतपे, K2 तपस्तप, K4 B (G2 missing) तपस्तेपे (for तपोऽतप्य) K4 गिरौ तस्मिन्, T2 G (G2 missing) M2 च कौरव्य (for महा॰) — d) K4 T2 G3 4 मासमेक ज(K4 फ)लाशन॰

15 G2 missing (cf v.l 1) — c) Ś1 K1 D5 तृतीय च, K2 ये च, K3 4 D1–3 T2 G3 ॰य तु, Dc T1 2 (before corr) ॰योथ (for ॰येऽथ) — d) Ś1 K D1–3 5 T2 G3 माम, T1 मास (for मासे)

16 G2 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 च (for तु) — c) Ś1 K1 2 ह्रियते (for ही॰)

17 G2 missing (cf v l 1) — a) B Dc Dn D4 6 G3 पचमे K2 समतिक्राते, K3 4 D2 3 5 G1 M त्वभ्यति , B Dc Dn D4 6 G3 त्वथ समासे, D1 त्वप्यतिक्राते, T1 मास्यति , T2 G4 ह्यतिनिष्क्राते — c) Ś1 K2 वाराह मस्थितो, K1 वाराहमस्थितो, K4 वाराहसस्थित Ś1 K1 2 B4 Dc रूप, T1 भीम (for भूत) D5 वाराह रूपमास्थाय — D4 om (hapl) 17[d]–19[a] — d) B T2 G3 4 M2 अथा(B1 इहा)गमत्, Dc इहागत , Dn D6 समागमत् (for उपा॰)

18 G2 missing (cf v l 1) D4 om 18 (cf v.l 17) — a) Dc D1–3 M1 पोत्रेण; D5 रोपेण, D6 (marg *sec m*) ओष्ठेन (for प्रोथेन) T2 G (G2 missing) चरणैर् (for पृथिवीं), see below — b) Ś1 D2 5 विकिरन्, K D3 विकरन्, D1 उत्किरन् (for विलिखन्) T2 G (G2 missing) विलिखन्नपि मेदिनीम् — c) G4 समार्ज्य Ś1 K1–3 D3 [अ]पि (for [उ]र्वी) D5 समार्गमचिरेणापि — d) Ś1 D6 (marg *sec m*) निवर्तंश्च, K1 निवर्तं च; K2 विवर्तं स; K4 विवर्तयन् (for विवर्तंश्च)

19 G2 missing (cf v l 1) D4 om 19[a] (cf v l 17) — b) D1 3 वपु॰ (for महत्) D3 5 T1 G1 M कैरातमास्थित; T2 G3 कैरातमञ्जित — c) S धनुष्पाण्यसि॰ — d) K4 D1 2 स्त्रिया चानु॰

20 G2 missing (cf v l 1) — b) =36[b] K4 तच्च, G1 तदा (for तथा) K3 [अ]क्षय , B2–4 Dc1 Dn D4 6 [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ) — d) B4 T G3 M रोमहर्षण

21 G2 missing (cf v l 1) — a) Ś1 D5 युगपत्तु, B Dc Dn1 D1 4 6 युगपत्त K3 B3 किरातस्य, Dn D4 6

C 3 11956 B 3 167 22 K 3 168 22 युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — [b]) G (G_2 missing) M सुमहद्धनु° — [c]) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ अभ्याघ्नद्, T_2 G_3 अभ्याजघ्नद्, M_1 अभ्य जघ्ने, M_2 अभिजघ्ने — [d]) S (except T_1, G_2 missing) मेदिनीं (for मे मन°)

23 G_2 missing (cf v l 1) — [c]) K_3 B (B_1 marg) Dn D_{3} $_4$ $_6$ धनुष्मान् (B_1 orig धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्) D_5 पार्वतीयो महामायस् — [d]) D_5 तथा माम् S_1 K_{1-3} Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ M_1 अभ्यभाषत, D_5 अभिभाष्य वै

24 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) D_5 मेघर् (for ततो) K_3 D_1 $_2$ $_6$ T_2 (before corr) G_1 गिरिर् (for गिरिम्) — [b]) $Ś_1$ K_1 $_3$ स (for मा) — [d]) K_1 $_2$ महत्या (for महता)

25 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) S_1 K_1 $_2$ सपत्रैर्; K_3 $_4$ D_{1-3} सुपत्रैर्, B Dn D_4 $_6$ यत्रितैर्, Dc प्रहितैर्, D_5 पातितैर्, T_2 G (G_2 missing) पतितैर् T_1 M_1 नागैरिव त्रिपोल्वर्णं

26 G_2 missing (cf v l 1) — [c]) $Ś_1$ K_1 $_2$ तस्य (for चास्य) — [d]) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ अपीडय (for अताडयम्)

27 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) K_4 D_1 $_3$ तान° (for पुन°) — [b]) To avoid the hiatus, S_1 K_1 $_2$ चैकी भूतानि, M स्वेकी° — [c]) K_1 $_2$ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त) — [d]) $Ś_1$ K D_{1-3} शरै (for पुन)

28 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) S (G_2 missing) महान् (for बृहत) B_2 तथा, T_2 G_3 $_4$ तत (for पुन) — [c]) K_1 $_2$ B_2 एकीभूत, K_3 $_4$ D_1 $_2$ एकीभूत्वा $Ś_1$ K_1 $_2$ महानेक , K_3 $_4$ Dc D_{1-3} तथानेक° (for तदा राजन्)

29 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) K_3 $_4$ D_{1-3} न चे, Dn न च (for नैव) T_2 G_3 $_4$ [अ]ह (for त) — [c]) B Dc Dn_1 n_2 D_{4-6} महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्) Dn_2 ततो ऽस्त्र ममातिष्ट

30 G_2 missing (cf. v l 1) — [a]) S_1 K B_4 D_{1-3} तेनापि ना° (for न चैनम°) B_4 जेतुं, T_1 योद्धुं, T_2 G (G_2 missing) M वोढुं (for हन्तुं) — [b]) Epic tag! Cf Hopkins, *Great Epic*, App A (Parallel Phrases), No 83 S_1 K D_{1-3} तद्भुतमतिवीर्यवत् (K_1 $_4$ °वान्)

31 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) K_3 $_4$ D_3 भूयश्चैन, B Dc Dn D_4 $_6$ भूय एव, S (G_2 missing) तत्रापि च — [c]) B_4 अस्त्रजालेन, D_5 °योगेन, T_1 °पूतेन, T_2 G (G_2 missing) °वर्षेण

32 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) S_1 K_3 $_4$ D_{1-3} स्थूणाकर्णं च जालं च, K_1 °भूत चराजालं, K_2 °कर्णे य राजा च; B Dc Dn D_4 $_6$ °कर्णमथो जालं, D_5 °कर्णमथो बाण, T_1 °कर्णमित्राजालं, T_2 (before corr) °कार महोजालं — [b]) S_1 शरवर्षं रणोद्धट, K_1 °वर्षा रणोद्धव, K_2 °वर्षंरणोद्धव, B Dc Dn D_4 $_6$ °वर्षमथोल्बण, D_5 M_1 °वर्षं महो° — [c]) M तु (for च) $Ś_1$ K_1 $_2$ शल्भास्त्र चाश्मवर्षं, K_3 $_4$ B D शल्भास्त्रमश्मवर्षं, T_1 शैलास्त्रेणाश्मवर्षं तु, G_1 शल्भास्त्रमहावर्षं — [d]) T_1 [अ]हमर्दय, T_2 G_3 $_4$ [अ]हमभ्यगा (for [अ]हम भ्ययाम्) $Ś_1$ K_1 $_2$ समादायाहमभ्यया, D_3 समास्थायास्त्र मभ्यया, D_6 वेगमास्थाय शस्त्रवित् — [e]) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dc D_{1-3} $_6$ T G_1 $_3$ $_4$ M_1 जग्राह, K_3 मयासे (for जग्राम),

जग्राम ग्रहमंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४० C 3 11976 B 3 167 42 K 3 168 42

---

cf 36c 37b K3 प्राग्रम्यत, B D (except D1-3 5) T2 M2 प्रमन, G3 प्रमस (for ग्रहमन) — f) B D (except D1-3) M मे नृप (B4 प्रभु), T1 त्वं नृप, T2 G1 3 4 भारत (for मेऽनघ)

33 G2 missing (cf v l 1) — a) S1 K1-3 दग्धेषु, K4 B Dc Dn D4 6 नष्टे°, D5 ग्रस्ते (for शान्ते°) — b) Dn1 n3 T2 G3 महद् (for अहम्) — c) Ś1 K1 2 D5 पवन° (for सर्वत) S1 K स्योपचीयते, K3 4 B D1 2 4-6 सोपचीयते, D3 T1 G1 4 चोपचीयते M2 सर्वस्तत्पचीयत — e) Hypermetric S1 K1 2 अपचीयमान° T1 M1 तु (for च) D5 T G3 4 M तदा, G1 तथा (for मया) — f) S (G2 missing) महा(M1 मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत

34 G2 missing (cf v l 1) — a) B1-3 Dc Dn D4 6 तत संतापिता लोका, D5 तत संतापित लोके — b) S1 K D1-3 सद्विसृष्टेन तेजसा (D1 3 °सं), D5 तत्प्रसूतेन तेजसा — c) T2 (before corr) G4 दिव (for दिश°) — d) K3 मुनिर्दी°, B Dn D4-6 G3 हि विदी°, Dc M2 दिवि दी , T1 G1 [अ]भिविराजित, G4 [अ]पि विदी

35 G2 missing (cf v l 1) — After 35a, D1 2 ins

838* ततोऽहमपतं महीम् ।

तत प्रहस्य तद्भूत

— b) S1 K B4 D1-3 6 व्यनाशयत्, T2 G1 3 4 व्यशाम° — K3 4 om 35cd, K3 om 35c-45a — c) S1 K1 D2 3 च, T2 G1 3 4 हि (for तु) D1 ब्रह्मास्त्रेण च ते गतम्

36 G2 missing (cf v l 1) K3 om 36 (cf v l 35) — b) = 20b B1 3 4 Dn D4 6 तथाक्षय्ये, D1 तावक्षय्यौ, T2 G3 तदाक्षय्यौ — d) B1 transp अपि and अस्त्राणि Ś1 K1 2 T1 तच्चानि, G1 तानि च (for तान्यपि)

37 G2 missing (cf v l 1) K3 om 37 (cf. v l 35) — a) D6 तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T2 G1 3 4 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G1 सर्वेषु) — b) G1 [अ]पि (for च) M2 भक्षिते चायुधे तदा — B2 om 37cd — c) T1 धर्मतस्तस्य भू°

38 G2 missing (cf v l 1) — K3 om 38 (cf v l 35) — b) T2 G3 4 असि (for अपि) S1 K1 2 D1 3 समाहतत, K4 °हत्त, B1 Dn गतं°, B4 D2 °हतम्, D4 6 °गतौ, T1 °ततौ, G1 °हितौ (for °हतौ) D6 प्रहरश्च तलैरपि — D3 om 38c-39d — c) B Dc D1 2 4-6 अपातयत D1 2 तु (for च) D1 3 तद्रूप, T1 त भूत, G1 मा भूत (for तद्भूत) — D1 2 om 38d-39a — d) K4 निश्चेष्टोऽस्म्यगमत, B Dc Dn D4 6 निश्चेष्टमगम (B4 निश्चेष्टो न्यपतत्), T1 निश्चेष्टश्चागमत, T2 G3 4 अह चापतय, G1 निश्चेष्टश्चापत, M निश्चेष्टश्चागम

39 G2 missing (cf v l 1) — K3 D3 om 39 (cf. v l 35 38), D1 2 om 39a (cf v.l 38) — After 39ab, T2 G3 4 ins

839* ततश्छित्त्वा ममगम पूजयिष्याम्यह पुन ।
इति पुष्पाणि सगृह्य सैकत शकर प्रभुम् ।
पूजयिष्यन्नमद्राक्ष किरात पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।
तानि सर्वाणि दृष्ट्वाहं किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेव प्रगतोऽस्मि पुन पुन ।
[Cf 171*]

— c) T2 G3 4 M2 तत (for सह) — d) Ś1 K1 2 पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K4 D1 2 तदद्भुतमिद महत्, D6 तदद्भुत मिवाभवत (= 30b)

40 K3 om 40 (cf v.l 35) G2 resumes — a) S सुम्य (for एव) — b) B D (except D1-3 5) आस्थित (for वसान°) — c) Ś1 K1 2 D3 6 एक, T2 G M चैव

C 3 119/7
B 3 167 43
K 3 166 43

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिहग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for °च) T1 दिव्यमप्रतिम चित्र — d) T1 नवार्तोंच सुत्तम

41 K3 om 41 (cf v l 30) — a) K4 तद्रूपम्, S मृगरूपं (G2 3 °रूपं) च (for किरातरूपं) Ś1 K1 2 4 तद्, D1 2 स (for च) — M1 om 41cd — c) Ś1 B1 3 Dc D5 6 G3 M4 स्व रूप — d) K1 2 transp तस्थौ and तत्र

42 K3 om 42 (cf v l 35), K2 om 42a–44b — a) S सोऽदृश्यत — b) Ś1 K1 D3 भगवानि (D2 °गो) वृषध्वज ; T1 भगवान्वृषभध्वज — c) K1 वृषध्वज, B व्याडध्वज, Dc1 D4 व्यालध्वज, Dc2 Dn D6 व्याघ्रध्वज (for हरिहग्) S धनुर्गृह्य तथा पाणी — d) S1 पिनाकधृत

43 K3 3 om 43 (cf v l 35, 42) — a) T1 भगवान् (for समरे) — b) T1 च (for [त]थै) K4 D1 T1 °मुखस्थित , B1 D3 °मुख स्थित ; D2 6 °मुख स्थित

44 K3 om 44 (cf v l 35), K2 om 44ab (cf v l 42) — a) D1 2 तु, D3 स्व (for तद्) — b) T G1–3 तूणी (for तूणौ) Ś1 तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा, K1 D1–3 6 तूणौ तौ चाक्षयौ शरै (K1 °र), K4 तूणौ तावेव चाक्षयौ — c) Ś1 K1 2 प्रागान (for प्रादान्) — d) S1 K1 2 T1 G1 धारय° (for वरय°)

45 K3 om 45 (cf v l 35) — c) S1 नाव , T1 वत्स (for वीर) B3 Dn D4 6 मनोगत वीर यत्त (by transp) — d) T1 transp तद् and ब्रूहि — K1 om 45e–46b — e) Ś1 K4 D1 2 6 °मपार्थ्यैक; K2 °मपाशक, B4 °मपास्याथ, G1 M °मपास्यान्यद्

46 K3 om 46 (cf v l 35), K1 om 46ab (cf v l [illegible]) — b) [illegible] — c) Ś1 K1 2 [illegible]; B D2 D4 6 T2 G3 [illegible] (for शिरसा) S1 [illegible] T1 G3 [illegible]; K4 सम, Dc1 [illegible], G1 M1 [illegible] (for श°) D1 [illegible] — d) S1 D2 [illegible] (corrupt), K1 2 D2 8 T1 अनुग्रम; K4 D1 अनुयद् (for आददे) D1 [illegible]

47 K3 om 47 (cf v l 35) — a) D2 6 T1 G1 भगवान् (for भगवान्) — c) Ś1 यदि हि, K1 2 4 D1–3 यदि मे (for चेदीप्सि°) — e) K4 D 2 D1–3 T1 G1 ददा मी (for ददानी°) [illegible] ददामि° — f) Ś1 K4 B1 D1–3 4 नाथ, K1 3 [illegible] (for [illegible])

48 B [illegible] K4 D1 2 3 [illegible] — K3 [illegible] 48a (cf v l 35) — c) S (except T2 G3 4) [स]ति मे (for मम) B1 प्रददौ परमप्रीत ; D3 [illegible] प्रीत — d) K1 [illegible] विभु°, B1 2 Dc Dn D4 6 [illegible] B3 [illegible], D2 [illegible] (for प्रभु)

49 b) K4 Dn D4 [illegible] S (by transp) [illegible] मे (T1 [illegible] मे) — d) S1 K1 2 D2 T1 [illegible] D3 T1 मानुष्यु — After 49 K3 B Dc Dn D4–6 ins

510* [illegible]
[K3 B1–3 [illegible] (for [illegible])]

50 a) K2 [illegible] (for [illegible]) — b) B Dc Dn D4–6 प्रयोज्य स्याद्, T2 G प्रयोक्तव्य (for प्रयोज्य ते) M परंतप (for धनं°) — c) Ś1 K D1–3 तु (K4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च) — d) B1 2 Dc Dn D4–6 M3 प्रयोजयेत, D2 T1 G1 M1 °जय

51 a) S1 तमप्रतिहत, K2 B1 T2 G1–4 तसो°, K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।
ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । C 3 11997 B 3 168 6 K 3 169 6

B तदा°, G_1 तत प्रीतियुत — ^{b}) S_1 K D_1 $_2$ °वारण, D_3 °बाधन; M_1 °पेधक — ^{d}) D_3 G_1 $_2$ $_4$ °स्ते वृषभध्वजे

52 ^{b}) $\acute{S}_1$ K D_2 $_3$ °विकर्पण; B_2 $_4$ Dc T_1 M °निकृतन, D_5 °विनाशन, T_2 G °सैन्यविकर्तन

53 D_5 om 53^{cd} — ^{c}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ प्रेक्ष्य(K_3 °क्ष)माणस्य, B_4 T_2 G_{2-4} M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव) T_1 पश्यतश्च स मे देवस; G_1 स पश्यतश्च मे देवस

Colophon — *Major parvan* S_1 K_1 $_2$ T G आरण्य (G_1 श्रीमदारण्य) — *Sub parvan* Omitting sub-parvan name, K_1 B Dc Dn_2 n_3 D_6 T_2 G_3 mention only गधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), K_3 D_1 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in K_3), K_4 D_5, only उत्तरकैरात, and finally Dn_1 D_3 $_4$, only गधमादनप्रवेश (D_4 °प्रवास) — *Adhy name* D_1 $_2$ अर्जुनप्रवासकथन, G_1 अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 166 Dn_3 S 167 (M_2 170 [*sup lin* 160]), D_1 172 — *Śloka no* Dn D_6 57, D_1 56 — After the colophon, G_1 cont श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभू(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्त अष्टादशपर्वाद्यलकृत श्रीमहाभारताख्य पचमो वेद । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्य सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मित सप्तषष्ट्यधिकद्विशततम पदसाहस्रै श्लोकैरलकृत पूर्वारण्याख्य । समाप्त्यधिकशततमा (sic) ।

164

1 ^{a}) T_2 G_3 $_4$ अथ स-, G_2 अथ सु- (for अवस) D_5 रात्रिं (for प्रीतो) — ^{b}) D_5 प्रीतोह (for रजनीं) — ^{c}) $\acute{S}_1$ K D_{1-3} प्रसाद देवदेवाद्वै — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_{1-3} त प्राप्य विपुल तदा

2 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_2 व्युष्य ता; K_1 $_3$ व्युषिता; K_4 D_1 $_2$ उष्य ता, S (except T_2 G_3) उषित्वा (for व्युषितो) — ^{b}) $\acute{S}_1$ पूर्वान्हिकक्रिया; K_1 पौर्वान्हिकीक्रिया, K_2 Dc D_5 G_1 $_2$ पौर्वाह्णिकीं क्रिया, K_3 $_4$ D_2 पूर्वान्हिकी(D_2 °कीं)क्रिया, B Dn D_4 $_6$ M पौर्वाह्णि(D_6 °न्हि)की क्रिया, D_1 पूर्वाह्णिकीं क्रिया, D_3 पूर्वान्हिकक्रिय, T_1 G_4 पूर्वाह्णिकक्रिय — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ D_3 $_5$ अथ त विप्र (for त द्विजश्रेष्ठ) — ^{d}) $\acute{S}_1$ K D_{1-3} पथि (for पुरा)

3 ^{a}) S_1 K D_1 $_2$ तस्याह तद्, M तस्मादह (for तस्मै चाह) T_1 G_1 पुरा° (for यथा°) — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 समीतो (for समेतो) $\acute{S}_1$ D_1 $_2$ कौरव (for भारत)

5 ^{a}) S समेत (T_1 तैर्) $\acute{S}_1$ K B_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ स्व (for तु) — ^{c}) K_3 $_4$ D_{1-3} पश्चाद् (for [अ]नघ)

6 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_1 $_3$ D_5 तु, K_4 D_1 च (for स) K_3 T_1 महाराज (for स मा राजन्) — ^{b}) D_1 $_2$ समाश्लिष्य (for

C. 3 11997 B 3 168 6 K 3 169 6 अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसद्मनिवासिनः ॥ ११
ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च) — c) Ś1 स गच्छत, K1 2 प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स) T1 G1 च (for स) D6 महाकायो (for यथा°)

7 a) A few MSS अथापराह्ने — b) Ś1 K1 2 प्रवात्, D3 T G1 3 4 M2 प्रायात् A few MSS पुण्य (for पुण्य) — c) T2 G3 4 कुर्वन् (for लोक) — d) Ś1 K1 2 कुर्व न्निवतिमिरा दिशा, T2 G3 4 पुण्यगधान्समुद्वहन्

8 b) S1 K D1 2 5 बहूनि, Dc Dn1 D3 M2 वनानि (for नवानि) — d) Ś1 K D1-3 5 न(K4 सु)राधिप, T1 G1 M1 समतत (for समीपत), cf 9^b

9 T1 om 9^{ab} — a) G1 M1 सर्वाणि (for दिव्यानि) — b) K4 B4 Dn D4 6 सुवोराणि — d) S1 K D1-3 5 श्रूयते स्म (for अश्रूयन्त)

10 a) Ś1 K1 गणं° (for गणा°) K2 गणश्चाप्सरस स्तस्य — Ś1 K1-3 D5 om (? hapl.) 10^b–11^a, K4 om 10^{bcd} — c) D1-3 S पुरस्सरा (G4 परस्पर) देवपतेर्

11 S1 K1-3 D5 om 11^a (cf v.l 10) — b) Ś1 K D5 स्वलंकृतैः (for उपागमन्) — S1 K2 om 11^c–12^b, K1 om 11^{cd} — d) Dn D4 6 ये च (for देव)

12 Ś1 K2 om 12^{ab} (cf v l. 11) — b) K1 3 4 D1-3 वातयुक्तः, Dc3 दिव्यैर्वाहै, T1 युक्तवाहे, T2 G2-4 युक्तो वाह°; M1 युक्ते वाहे (for युक्तैर्वाहै) K1 T2 G2-4 M2 अलकृतै, T1 M1 स्वलकृत — c) S1 K D5 नवासीत्, T2 G3 4 M1 तत्रागात् (for तत्रायात्) — d) Ś1 K D1-3 5 दिवालयै°, B4 S सुरैस्तदा (for तदामरै)

13 c) D5 चास्मान, G4 त काल (for मा राजन्)

14 a) S1 K D1-3 5 अपर° (for दक्षिण°) — b) D6 स्थित यम (for व्यव°) — c) S1 K D1-3 5 पावक चैव, Dc देवराजान (for देवराज च) — d) Ś1 K D1-3 5 अवस्थितौ, B4 Dc G1 व्यवस्थित (for अवस्थितम्)

15 b) B1-3 Dc Dn D4 6 नरर्षभ (for सुर°) — c) Ś1 K D1-3 5 समीक्षास्मान्, B Dc Dn D4 6 निरीक्षास्मान् (for समीक्षस्व) — d) Dn3 D5 T1 व्यवस्थितान्

16 a) T1 °कार्यप्रवृत्त्यर्थं, T2 G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं — c) S1 तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि)

17 a) A few MSS प्रगतो (for प्रय°) — c) Ś1 K1 तदस्त्राणि, T1 महाराज, T2 G महास्त्राणि (G1 अह राजन्) — d) T1 शस्त्राणि, G1 अस्त्राणि (for महान्ति) B Dn D4-6 विधिवद्विभो, B3m T G विविधानि च

18 c) D5 देवाश्चापि (for अथ देवा) S1 K D1-3 5 गता (for ययु°) T1 M केचिद् (for सर्वे)

19 a) Dc D5 T2 G2-4 भगवान् (for मघवान्) S1 K D1-3 5 G1 अथ (for अपि) S स देवो (for देवेशो) — b) S (except M2) आरोप्य (for आरुह्य) D5 शोभन, T1 सुप्रभ (for सुप्रभम्) — c) B Dc Dn D4 6 स्वर्गं, D2 3 स्वर्गे (for वाक्य) T1 अवोचद्वाक्य मधुर, T2 G M उवाच वाक्य भगवान् (G1 मधुर) — d) S महायशा° (for सुरा°) B Dc Dn D2-4 6 गतव्य फाल्गुन (D2 3 पाडव) त्वया — After 19, D2 3 read 23 (for the first time), which in D2 is followed by a *repetition* of 19^{cd}

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९
पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वा धनंजय ।
अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२
मातलिर्मन्नियोगात्त्वा त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३
ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

क्रूर कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६
तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८ C 3 12019 B 3 168 28 K 3 169 29

---

20 ^{a}) T_{2} $G_{2, 3}$ M_{2} गमनाद् (for [आ]गमनाद्) K_{4} D_{1} तात (for अस्माद्) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ त्वा (for त्वा) — ^{c}) K_{4} इत', B_{2} G_{2} तत (for अत) $Ś_{1}$ K_{3} च वेदाह, $K_{1, 2, 4}$ $D_{1, 2}$ च वेत्तास्मि, B_{1} T_{1} G_{1} M_{2} वै नाह त्वा, B_{4} चैवाह त्वा (for त्वह वै त्वा) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{3} D_{5} दर्शने, $K_{1, 2, 4}$ D_{1-3} °न, Dc_{2} °येद् (for ये)

21 ^{a}) K_{4} $D_{1, 2}$ त्वया तीर्थेषु सर्वेषु, T_{1} G_{1} त्वया हि पुण्य(G_{1} हिरण्य)तीर्थेषु, T_{2} G_{2-4} त्वया तीर्थानि च पुरा — ^{b}) K_{4} $D_{1, 2}$ कृत' पूर्वं समाप्लव', D_{8} सकृदाप्लवन कृत, T_{1} G_{1} सदा(G_{1} °मा)क्रातमिवासकृत्, T_{2} G_{2-4} समाक्रातानि चासकृत्, M समाक्रातमिहा(M_{2} °मतो)सकृत् — ^{c}) T_{1} $G_{1, 2}$ M_{2} [प]व (for [इ]द) $Ś_{1}$ पुनस्, B Dc Dn $D_{4, 6}$ महत् (for पुरा) — ^{d}) S ततो (G_{1} तपो) (for स्वर्गं) B_{1} D_{5} भारत (for पाण्डव)

22 ^{a}) B Dn $D_{4, 6}$ च, $D_{1, 2}$ T_{1} G_{4} हि, G_{1} [अ]भि- (for तु) M_{1} कर्तव्य (for तप्तव्य) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4, 6}$ S तपश्चरणमुत्तम — After 22^{ab}, S ins

841* दुश्चर घोरमस्त्राणा तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T_{1} G_{1} M_{1} तपोवल्कर सव, M_{2} तपसश्चोपपादन (for the posterior half)]

— S cont B Dc Dn $D_{4, 6}$ ins after 22^{ab} (B_{3}, after 22)

842* स्वर्गस्त्ववश्य गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

[G_{4} M स्वर्गं (for स्वर्गम्) G_{2} M गतव्य (for °व्यम्) $B_{1, 3}$ M_{2} °निसूदन, B_{4} निवहण]

— $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ S om 22^{cd} — ^{c}) B_{3} शत्रुस् (for सर्वं) — ^{d}) B_{3} तपश्चरणमुत्तम, D_{8} देवाना च पुरदर'

23 ^{a}) K_{4} $D_{1, 2, 5}$ च; M_{2} स्वा (for त्वा) — ^{b}) K_{4} $D_{1, 2}$ दिव त्वा, D_{5} स्वर्गं त्वा (for त्रिदिव) — ^{d}) N मुनीना (for ऋषीणा) D_{6} भावितात्मना (for च महा) — After 23, S ins

843* इहस्थ' पाण्डवश्रेष्ठ तप' कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 ^{a}) M अब्रव। — ^{c}) $K_{3, 4}$ B_{1} $D_{2, 3, 5}$ T_{2} G_{2-4} M वरयेह त्वाम्, $B_{3, 4}$ Dc Dn $D_{1, 4, 5}$ °य त्वाम् — ^{d}) K_{1-3} $D_{1-3, 5}$ S (except T_{2} $G_{3, 4}$) त्रिदिवे° (for त्रिदशे)

25 ^{a}) $K_{3, 4}$ B D T_{1} $G_{1, 4}$ क्रूर (for क्रूर) — ^{b}) $K_{3, 4}$ B D T_{1} $G_{1, 4}$ भवि° (for करि°) $K_{3, 4}$ $D_{1, 2}$ न सशय' (for पर°) — ^{c}) B_{2} G_{1} M_{1} यदस्त्रम् (for °र्थम्) $Ś_{1}$ अस्त्रलिप्सुस्त्व, $K_{1, 2}$ अर्थलिप्सुस्त्व, G_{1} अस्त्राणि परित, G_{4} अस्त्राणीहव — ^{d}) D_{5} त काम समवाप्स्यसि, T_{1} तत्काम समवाप्नुहि, G_{1} त्व तत्काम समाप्नुहि

26 B $D_{1, 2}$ S om the ref — ^{a}) M अब्रव। T_{1} तमब्रुव पुनरह — ^{d}) S_{1} K D_{8} विनास्त्र($Ś_{1}$ K_{2} °स्त्र)प्रतिवारण, B Dc Dn $D_{4, 6}$ T_{1} °प्रतिघातनात्, D_{1} मुक्त्वास्त्र प्रतिवारण, D_{2} (catalectic) विनास्त्र निवारण; T_{2} $G_{3, 4}$ °स्त्रप्रतिकृन्तन

27 ^{a}) D_{5} तेन (for तानि) $K_{1, 2}$ T_{1} transp दिव्यानि and मेऽस्त्राणि — ^{b}) T_{1} ददस्व हि पुरदर — ^{c}) S_{1} शक्रजितान्, K $D_{1, 2}$ शस्त्रजितान्, B_{1} अस्त्रजितान्, T_{1} G_{2} M_{1} चास्त्रविदा (for चास्त्रजितान्) $K_{3, 4}$ $D_{1, 2}$ सर्वान् (for पश्चात्) — ^{d}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1, 2}$ कामयेह सुरर्षभ, D_{5} कर्मणा प्रतिपादये

28 ^{b}) T_{2} $G_{3, 4}$ एवम् (for वाक्यम्) $Ś_{1}$ परतप (for धन) — ^{d}) $D_{1, 2}$ T_{1} om सु

29 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3, 5}$ मद् (for मे) — ^{b}) S_{1} K

C 3 12020 B 3 168 29 K 3 169 30 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३३
इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D_{1-3} दिव्यान्य° (for सर्वाण्य°) — ^{c}) $B_{1, 3}$ Dn $D_{4, 6}$ [अ]पि; D_{5} च (for [अ]थ) — ^{d}) T_{1} G_{2-4} मरुता गणात (for समरु°)

30 ^{a}) T_{2} G_{2-4} साध्यात् T_{2} $G_{2, 3}$ पैतामहाय् $Ś_{1}$ K_{2} दैव, $K_{3, 4}$ देव (for चैव) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} °राक्षस, $K_{2, 3}$ °राक्षसा, T_{1} °राक्षसान् — ^{c}) D_{5} वैष्णवादीनि, T_{1} °न्यथ (for °नि च) — ^{d}) K_{2} नैऋत्यानि, T_{1} दैतेयानि T_{1} G_{1} [अ]पराणि; M_{1} [आ]सुराणि (for तथैव) — ^{e}) K_{2} मरुद्गतानि, K_{3} मरुद्गणानि, K_{4} D_{2} मद्गणानीह, T_{1} मदीयानि च (for मद्गतानि च) K_{4} B_{4} Dn $D_{1, 3, 4}$ जानीहि, $G_{1, 2}$ याम्यानि (for यानीह) — ^{f}) S_{1} सर्वाण्यपि, $K_{1, 2}$ °णीह; $K_{3, 4}$ D_{1-3} ण्येव (for °स्त्राणि) T_{1} G_{1} समाप्स्यसि (for कुरू°) T_{2} G_{2-4} M कौंतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि

31 All MSS om the ref ! — ^{b}) S_{1} D_{4} तथै° (for तत्रै°) — ^{c}) $D_{1, 2}$ हरियुत — ^{d}) B_{1} उपागत, T G_{2-4} अवस्थित (for उपस्थितम्) — ^{e}) T $G_{2, 3}$ मह्य (for दिव्य), and दिव्य (for पुण्य) — ^{f}) K_{4} D_{1} यत्रा, D_{3} S युक्त, D_{5} युत (for यत्त) S_{1} K $D_{1, 2}$ तदा (for नृप)

32 T_{1} om 32^{ab} — ^{a}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} गतेषु लोकपालेषु — ^{b}) S_{1} K D_{1-3} स (for [अ]थ) — ^{d}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1-3, 5}$ पुरंदर, B_{1} S महाद्युति

33 ^{a}) $Ś_{1}$ ससिद्धस्त्वा, $K_{1, 2}$ °द्धस्तु, $B_{1, 3, 4}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ °श्चस्त्व, D_{5} °द्धाख — ^{b}) N T_{2} (by corr) G_{3} अनतर (for अनुत्तमम्) — ^{c}) Most MSS °कृताँल्लोकान् — After 33, B Dc Dn $D_{4, 6}$ ins

844* देवराजः सहस्राक्षस्त्वा दिदृक्षति भारत ।

35 ^{a}) K_{4} $D_{1, 2, 5}$ नोदयामास $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ Dc_{2} D_{5} T_{1} सहसा (for स हयान्) — ^{c}) B Dc Dn $D_{4, 6}$ हयत त्त्वज्ञो — ^{d}) S_{1} तत्र वाजिन°, K_{1} T_{1} भूरिदक्षिण; Dc $D_{1, 4, 6}$ °दक्षिण

36 ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} भ्रमातरे, K_{1} तत्र भ्राते, S तत्राभ्रात

37 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ D_{3} मह्य, B Dc Dn $D_{4, 6}$ त्वद्य, T $G_{1, 3}$ तेद्य, M_{1} नोद्य (for मेऽद्य) — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1, 2}$ च; B Dc Dn D_{4-6} T_{2} (before corr) मे, D_{3} वे, T_{2} ते, G_{2-4} मा (for माम्) — ^{c}) B_{1} Dn_{2} n_{3} D_{5} T_{1} $G_{1, 2}$ M_{2} यथा°, D_{1} तथा (for यदा°) — ^{d}) $K_{1, 4}$ B Dc Dn T_{2} (before corr) पदान्, T_{1} तदा (for पदा) B Dc Dn $D_{4, 6}$ पद (for भवान्)

38 ^{a}) T_{1} हि (for ऽपि) T_{1} मघवान्, T_{2} G_{2-4} भगवान् (for हि मया) — ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} एवो° (for अत्रो°)

39 ^{a}) T_{1} स्थिर (for स्थित) S [अ]द्य (for [अ]त्र) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ न वै (K नैव) भ्रात (for रथे भ्रान्ते) — ^{c}) $B_{1, 3, 4}$ Dc Dn D_{4-6} सर्वं (for सत्त्व) B_{2} अति सर्वमिद कर्म

40 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ आरुह्य (for आविश्य) — After 40, B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ ins

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
ततः कामगमाँल्लोकानपश्य वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ४४
न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६
शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण । C 3 12047 B 3 168 56 K 3 169 56

गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 ^{a}) T_1 $G_{1\,2}$ दिव्यानि (for देवाना) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_3 विविधानि, K_2 विबुधानि, B_{2-4} Dn D_{4-6} [उ]पवनानि; B_1 Dc विपुलानि, G_2 सुबहूनि (for बहुलानि) $Ś_1$ B Dc Dn D_{4-6} च (for [उ]त) — ^{c}) $Ś_1$ राजन्, B Dc Dn $D_{4\,6}$ शीघ्र (for प्रीत्या) D_5 प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याह

42 ^{c}) S_1 $K_{2\,3}$ $D_{1\,3}$ दिव्य, K_4 सर्व- (for दिव्यै) T_1 दिव्यै॰ कमलगंधैश्च, T_2 G_{2-4} दिव्य॰ कनकवृद्धैश्च; G_1 M दिव्यैं कमलपद्मैश्च — ^{d}) S वृक्षैरन्यैरलंकृता

43 ^{a}) B Dc Dn D_{4-6} न तत्र सूर्यस्तपति — ^{b}) K_1 शीतोष्णी, D_5 ॰ष्णौ; S (except T_2 G_3 M_2) ॰ष्णो — ^{c}) S_1 D_2 -पकौ; G_1 -पके (for पङ्को) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ न या वर्तते तत्र रज

44 ^{a}) $D_{1\,3}$ G_1 च (for वा) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ दौर्वल्य, T_1 वैवर्ण्यंश्च (for वैवर्ण्यं) $Ś_1$ वोप॰, $D_{1\,2}$ नोप॰, T_2 (before corr) G_4 चोपलक्षित — ^{d}) B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ न ग्लानिररिमर्दन

45 ^{b}) $Ś_1$ गताना चै, $K_{1\,2}$ गता॰ीना, $K_{3\,4}$ B Dc $D_{5\,6}$ शुभ(Dc ॰भा)धीना, Dn $D_{4\,6}$ सुरादीना, $D_{1\,2}$ सुबुद्धीना, T_1 G_4 अशुभश्च (for अशुभ च) — ^{c}) Dc $D_{4\,6}$ T_1 G_1 नित्य (for नित्य) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} transp तुष्टा॰ and हृष्टा M_1 प्र॰ (for the first च) Dc Dn $D_{4\,6}$ ते राजन् (for हृष्टाश्च) — ^{d}) K_2 सुरवेश्मिन

46 ^{d}) B_3 पद्मसौगधिकप्रभा, $D_{1\,2}$ ॰कस्तथा; D_5 कैर्युता॰

47 K_3 om 47 — ^{a}) S सुखो (for ववौ) B Dc $D_{4\,6}$ शीतलश्च (B_4 स्तत्र) सुखो वायु॰ — ^{b}) $K_{1\,2}$ $B_{3\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ सुगधी $K_{1\,2}$ विरजा (for जीवन) D_5 सौगधिजीवन शुभ, S सुगधो वीजते शुभ (G_2 सुख, G_4 शुभ) — ^{d}) T_2 G_{2-4} पद्म॰ (for पुष्प)

48 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_1 मधुरस्वना॰ — B_2 om 48^{c}–51^{d} — ^{c}) $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ विमानगामिनश्च — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 च तथा (for बहवो) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ [अ]परे, Dc [अ]परे (for [अ]मरा)

49 B_2 om 49 (cf v l 48) — ^{b}) T_1 G_1 साध्यान्देवमरु॰ — ^{c}) S_1 K_1 तत्र (for चैव) — ^{d}) T_1 corrupt

50 B_2 om 50 (cf v l 48) — ^{a}) T_1 $G_{1\,2}$ M_2 तेपा (for ते मा) — ^{b}) T_1 [अ]मलेन (for बलेन) — ^{c}) K_2 Dc $D_{4\,6}$ [अ]नुजानत, D_5 [अ]त्यजानत, S [अ]न्व(T_1 ॰नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त) — ^{d}) $K_{2\,3}$ $B_{1\,3\,4}$ D (except D_5) सग्रामे (for सग्राम)

51 B_2 om 51 (cf v l 48) — ^{a}) $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ दिव्या (for रम्या) — ^{b}) $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{1\,2}$) ॰पूजिता

52 ^{b}) $D_{1\,2}$ T_1 वदता, M_1 गम (for दद॰) K_3 $D_{1\,2\,4}$ G_4 वर; D_5 ॰र (for ॰र॰)

53 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ सस्तुतो (for सहितो) $K_{2\,4}$ S (except G_4) भूरिदक्षिण, K_3 B Dc Dn $D_{2\,4-6}$ G_4 ॰दक्षिणै — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ शिक्षाणो (for कुर्वाणो)

54 ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ transp मे and पुत्र॰ B Dc_1 Dn

C 3 12048 B 3 168 57 K 3 169 56 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

$D_{4\ 6}$ वै, Dc_2 [ए]व (for मे)

55 $T_2\ G_3$ om 55^{ab} — ^{a}) B_{2-4} D (except $D_{2\ 3\ 5}$) तत्रा° (for ततो°)

56 ^{a}) B_4 अश्रौष (for शृण्वन्वै) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ शृण्वन्गीतस्वन पुण्य — ^{c}) S (except $G_{3\ 4}$) [अ]प्सरसा — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) नृत्यतीर्भरतर्षभ

57 ^{c}) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ D_{1-3} परि° (for प्रति°)

58 ^{b}) Dc T_1 वै (for मे) $K_4\ D_2\ G_2$ प्रभु, B_1 Dc विभो (for विभु°) — ^{c}) S_1 एव गतो (for मे वसतो) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]भ्यगाद्; D_5 ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्) Dc D_1 S इति (for दिवि)

Colophon om in Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ B_1 reads it in marg — *Major parvan* $S_1\ K_{1\ 2}\ T_2\ G_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_3\ D_{1\ 2\ 5}$ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in $K_3\ D_5$, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in $D_{1\ 2}$), K_4 likewise, only उत्तरकैरात, B_2 Dc, only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), and finally $B_{1\ 4}\ D_3$, only गंधमादनप्रवेश (B_4 °प्रवास, D_3 °निवास) — *Adhy name* G_1 अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 167, D_1 173, S (M_2 *sup lin*) 168 (M_2 orig 170) — *Śloka no* $Dn_1\ D_1$ 61

165

1 ^{a}) $S_1\ K_{1\ 2}\ D_5$ अभितिष्ठतम्, B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ अतिविश्वस्तम्, S अथ विश्वस्तम् — ^{b}) $T_2\ G_3$ मघवान्, G_1 तदा मा (for अथ मा) — ^{c}) $S_1\ K_{1\ 2\ 4}\ Dc_1\ D_{1\ 2}$ सस्पृशन्

2 After 2, S ins

846* अजेयस्त्व हि सग्रामे सर्वैरपि सुरासुरै ।

4 ^{c}) $K_{1\ 2}\ D_1$ शा(D_1 श)स्त्रविच्, T_1 मन्त्रविच् (for चास्त्रविच्) $K_3\ D_5\ T_1\ M_1$ चापि (for चासि) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $D_1\ T_1\ G_1$ चापि (for चासि) $K_{3\ 4}\ D_{1\ 2\ 5}$ कुलोद्वह

5 ^{b}) B_1 तु दश, $T_1\ G_4$ (by transp) च दश — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{2\ 4\ 6}$ विद्यते न त्वया समः (by transp)

6 ^{a}) T_1 चापि (for उप) — ^{b}) T_1 वृत्तिश्चापि (for आवृत्तिं च) — ^{d}) B_{2-4} D (except $D_{3\ 5}$) प्रतीघात

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
ततो माममवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३
अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । C 3 12073 B 3 168 82 K 3 170 22

7 ^{a}) B_{2-4} D (except D_{1-3} $_5$) ततो (for तव) — ^{b}) B D (except D_{1-3} $_5$) मसुम्पन्न (for उपपन्न) — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} प्रतिजानीहि　S_1 K G_1 तन् (for त) — ^{d}) G_2 वक्ष्या (for वेत्स्या°)　S_1 K D_{1-3} $_5$ अथ वक्ष्याम्यह पर

8 ^{a}) M अब्रव! — ^{c}) K_4 ते, B D (except D_{1-3} $_5$) यन् (for चेन्)

9 ^{a}) T_1 देव (for राजन्) — ^{b}) B D (except D_3 $_5$) प्रहसन्　G_1 $_2$ M_1 वलवृत्रहा — ^{c}) S_1 K D_{1-3} $_5$ [अ]स्त्रीनि, Dn_3 ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति)

10 ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ देव, B_4 सुर (for मम) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ आवृत्य, D_6 आगत्य, T_2 G_{2-4} M आमाद्य (for आश्रित्य)　T_1 समुद्रमासाद्य सदा — ^{d}) G_3 $_4$ स्वर्ग (for दुर्गं)

11 ^{c}) S_1 K_{1-3} ता (for तान्)　$Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ पुत्र, G_1 तु त्व (for तत्र)　$Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ पार्थिव (K_4 पार्थ त्व) (for कौन्तेय) — ^{d}) M गुर्वर्थं ते

13 $Ś_1$ om (hapl) 13^c–14^b — ^{c}) T_2 G_{2-4} वीर (for चैव) — ^{d}) S गात्र (for अङ्ग°)

14 $Ś_1$ om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) T_2 G_3 अभेद्य (for अभेद्य)　$Ś_1$ B_2 G_1 चैव, K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} दिव्य (for चेद) — ^{b}) K_4 रूपमनुत्तम, D_3 °रूप तदद्भुत — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ चैव (for चापि)

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ देव (for तेन) — ^{c}) K_2 बलिं देव, T_1 देवराजो, T_2 G_{2-4} स देवेंद्रो (for देवपतिर्) — ^{d}) K_2 पतिर् (for बलिं)

16 ^{a}) S मगधर्वा° (for सर्व एव) — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} शब्देन (for घोषेण)　K_3 D_5 कोपिता, D_8 मोहिता (for बोधिता) — ^{d}) K_1 $_2$ कुरूद्वह (for विशां पते) — ^{f}) $Ś_1$ फल्गुण, K_1 $_3$ $_4$ B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} फाल्गुन, B_4 D_{1-3} पाण्डव, T_1 G_1 फल्गुन°

17 ^{a}) M अब्रव! B_1 Dc तथाभूतम्, S तथा भूतान् (for यथाभूतम्) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ जयैषिण (for वधै°) — After 17, S ins

847* ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D_6 om (hapl) 18^c–19^b — ^{a}) K_{1-3} T_1 G_1 मघवान्, K_4 D_3 भगवान्, T_2 G_{2-4} जितवान् (for मघवा) — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ हत°, T_2 G_{2-4} मघ° (for जित°)　B_4 असुर, D_4 नमुचिं (for शम्बर) — K_2 om (hapl) 18^e–19^d — ^{e}) D_4 शबर (for नमुचिं)　G_2 M वलवृत्रौ — ^{f}) K_3 $_4$ B Dc Dn_2 n_3 D_4 प्रह्राद°

19 K_2 om 19, $Ś_1$ D_6 om 19^{ab} (for K_2 D_6 cf v l 18) — ^{b}) T_1 [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि)　B_1 $_4$ Dc_1 Dn D_4 [अ]पि (for च) — D_2 om 19^c–21^b — ^{c}) T_1 च दैत्याश् (for दैत्याना) — ^{d}) N ($Ś_1$ K_2 D_2 om) मघवा, T_1 मखवान् (for मघवान्)

C 3 12074 B 3 168 82 K 3 170 22 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१
प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

---

20 D_2 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{3\ 4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन) — ^{b}) T_2 (before corr) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्) S_1 $K_{1\ 2}$ युधि (for रणे) Cf. 19^d — ^{c}) B_1 विजितान् (for विजेता) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 Dn D_5 मघवा (for मघवान्) $K_{1\ 2}$ बली (for वशी) T_1 पुरत्रयमिवेश्वर

22 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_2 त (B$_1$ च) (for तु) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 Dc_1 T_1 $G_{1\ 3}$ °गृह्णा, Dc_2 M_2 °गृह्णन् (for °गृह्णं) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [ए]व; $K_{3\ 4}$ D_{1-3} [इ]म, T_2 G_3 [ए]त (for [ए]न) — ^{d}) K_4 D_1 तथामर°, D_6 यथासुरै, G_1 सदामरै (for तदा°)

23 ^{a}) S_1 $K_{3\ 4}$ B $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{3\ 4}$ सशस्त्र (for स शङ्खी) K_4 $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 G_1 खड्गी, G_2 बाणै (for बाणी)

Colophon om in $K_{3\ 4}$ D_5 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, B_{1-3} D (D_5 om) G_1 M mention only निवातकवचवध (B_1 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 168 (Dn_2 167), D_1 174, S 169 — *Śloka no* Dn_1 D_1 25, Dn_2 n_3 86

166

1 $K_{3\ 4}$ D_5 om the ref — ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 3}$ च, K_4 वै (for तु) — ^{b}) G_1 सुर° (for मह°) — ^{d}) S_1 K $D_{2\ 5}$ $G_{2\ 4}$ °निधिम् (for °पतिम्)

2 ^{a}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ °वत (for °वत्य) — ^{b}) $Ś_1$ चलतश्च, K_4 $D_{1\ 2}$ सहिता°, T_1 सभीता°, T_2 G_{2-4} M सगता° B D (except D_{1-3}) समुत्थिता° — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} तत्र (for चात्र) S अदृश्यतोर्मयस्तत्र — ^{d}) B_4 Dn_1 n_3 $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ वल्गत (for चलन्त) Dn_2 जले मग्ना इवाद्रय — ^{e}) T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ समतत° (for सहस्रश°) — M_1 om (hapl) 2^f–5^a — After 2, S (M_1 om) ins

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M_1 om 3 (of v l 2) — ^{b}) S_1 चाति°, D_1 ह्यति°, D_5 [अ]प्यति° (for तिमि°) B_4 तिमितिमिंगिलास्तथा, D_3 तिमिंगिलगिलास्तथा — ^{c}) S_1 K $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 चापि, D_3 चानु (for चात्र) — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ तोय-, D_3 जल- (for जले)

4 M_1 om 4 (of v l 2) — ^{b}) D_3 G_1 सहस्रश (for समन्तत) — ^{c}) D_5 च, T_1 [ऽ]प्सु, T_2 $G_{3\ 4}$ [ऽ]थ, G_2 [ऽ]त्र (for स्म) — ^{d}) D_2 T_2 G_{2-4} °युता (for °वृता°)

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ८
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६　C 3 12095 B 3 169 17 K 3 171 17

---

5 M_1 om 5^{a} (cf v l 2) — ^{b}) D_3 रसपूर्णा　T $G_{3.4}$ फल्गुन — ^{c}) $K_{3.4}$ D_1 [आ]घूर्णते (for घूर्णते) S वीर (for भीमस्)

6 D_2 om (? hapl) 6 — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ समुदी(K_1 °द्री)क्ष्य, B Dc Dn D_{4-6} समुदीक्ष्य (for तमतीत्य) Ś$_1$ K $D_{1.3}$ महाभीम, B_4 तथा भीम (for महावेग) — ^{b}) Ś$_1$ अथाम्भो° (for सर्वाम्भो)

7 T_1 om 7^{ab} — ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ Dc D_{2-6} तत्र चै (for तत्रैव) — ^{b}) Dc T_2 G_{1-3} M_1 निपात्य　B_3 M_2 पृथिवीपते, T_2 G धरणीतले　D_6 निपेते पृथ्वीतले रथ — Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dc Dn D_{4-6} ins after 7^{ab} B_3, after 7:

519* रथं स तु समाक्षिप्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś$_1$ K_1 तु न, Dc तत्र (for स तु)　B_4 Dn_1 °क्ष्य (for °क्षिप्य)　Cnp आक्षिप्य　D_6 ता समाक्षिप्य पृथिवीं (for the prior half)]

— Dc om 7^{cd} — ^{c}) B_4 Dn $D_{2.4.6}$ नाशयन्, T_2 G_{2-4} दानवान् (for नादयन्) — ^{d}) D_6 सहसा वली; T_1 समुपाद्रव

8 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ ते, T_1 तत्र (for त) — ^{c}) D_6 मां देवराजं (by transp) — ^{d}) Ś$_1$ निर्विग्ना; K B D (except D_3) T_2 G_3 आविग्ना (B_1 उद्विग्ना) (for संविग्ना)　K_1 D_6 स्थिता (for [अ]भवन्)

9 ^{b}) D_6 स्वस्थ° (for शर°)　Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथा (for स्थिता:) — ^{c}) K_4 शूलादि, B D (except $D_{1-3.6}$) [अ]सिशूल (by transp) — ^{d}) Dc परिघ (for मुसल) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3.6}$ प्रगृहीतशरासना

10 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ T_1 $G_{3.4}$ M [अ]पिदधु° (M_2 धन्) — ^{c}) Ś$_1$ से, $K_{1.2}$ ता (for स) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ किंचन, D_1 M_1 कश्चित्त (for कश्चन)　T_1 विद्यते (for दृश्यते)

11 ^{a}) D_6 M_2 उपाध्माय (for उपादाय) — ^{b}) B_2 D_6 रव (for स्वनम्) — ^{c}) Ś$_1$ आविश्य, B_3 M_1 आश्रित्य, G_1 आमाद्य (for आश्लिष्य)　Dn $D_{3.4.6}$ परमा मुदमाश्रित्य, D_5 पुरमाश्लिष्य राजेंद्र, T_2 G_{2-4} आपूरयन्त($G_{2.4}$ °न्त)मा श्लिष्य — ^{d}) K_3 प्रादाश (sic) त, Dc D_4 प्राधमत्त, T_1 प्रदध्म त, G_1 प्रधन त, G_3 प्रभावत, G_4 प्रभवत (for प्राधम त)　D_6 शनकैर् (for तं शनैर्)　Ś$_1$ transp शनै and अहम्

12 ^{a}) D_{1-3} च (for तु)　K_4 दिव्य°, D_3 प्राप्य; T_1 गत्वा (for स्तब्ध्वा) — ^{c}) T_1 $G_{3.4}$ निलीयु° (for निलिल्यु°) K_3 वित्रेसुर्ये च तत्रासन् — ^{d}) S च (for सु)

13 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.6}$) T_1 स्वलंकृता° (for समन्तत) — ^{c}) Some S MSS दंसिता　D_1 अक्षैर्, T_2 $G_{3.4}$ यानैर् (for त्राणैर्) — ^{d}) B D (except $D_{1.3}$) S (except T_1 G_1) विचित्रायुध°

14 ^{b}) T_1 G_1 M गदाभि (for गदाभिर्)　Some MSS मुद्गरैर्, मुषलैर् — ^{c}) S (except T_2 G_3) पट्टसै°　K_3 मुद्गरैश्च, B_4 D_6 च त्रिशूलैश्च (for कर°) — ^{d}) K_3 करवालै, D_6 G_2 तथा चक्रैः (for रथचक्रैः)

15 ^{a}) Ś$_1$ K_1 भुसुंडीभि°, $K_{3.4}$ D_6 भुशुंडी°, B_{1-3} भुषुंडी°, Dc भुशुंठी°, D_1 भृशुंडी; D_2 भुखंडी; D_3 भुखंडी, T_1 $G_{1.2.4}$ मुसठी°; T_2 G_3 मुसुठी°, M मुसुंठी — ^{b}) T_2 G_{2-4} अलं° (for स्वलं°) — ^{cd}) D_6 transp प्रगृहीतै and प्रादुरासन्

16 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ विदार्य वसुधा, B Dc Dn $D_{4.6}$ विचार्य बहुशो — ^{b}) G_1 रथान् (for हयान्)　B_2 रथमार्गेण तस्थिवान् — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ T_1 $G_{2.4}$ प्रचो(K_4

C 3 12096 B 3 169 18 K 3 171 18 तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।
ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

D_{2} $_{5}$ °नो)दयत् (for प्राचोदयत्)

17 D_{5} om 17–19 — ^{a}) T G ए(T₁ ने, G₁ न) तेषा तत् (for तेन तेषा) — ^{b}) T_{1} मार्गमत्युग्रगामिना, T_{2} G_{2-4} मार्गं चतुरगामिना — ^{c}) $Ś_{1}$ नादृश्यत, K_{1} D_{1} $_{4}$ T_{2} G_{2-4} नान्वपश्यत्, K_{3} नानुपश्यन्, B_{3} (m as in text) पार्थ पश्य, B_{4} न चापश्य; T_{1} G_{1} अनपश्यन् (G_{1} °श्यत्) $Ś_{1}$ ततो, G_{1} तथा (for तदा) K_{4} B_{4} किं तत्, T G कश्चित् (for किंचित्) — ^{d}) K_{3} B_{4} तदद्भुतम्, K_{4} D_{1} $_{2}$ तमोभूतम् (for तन्मेऽद्भुतम्) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{3} तमोभूतमभूज्जगत्

18 D_{5} om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Dn_{2} तावद् (for तत्र) — ^{b}) N वादित्राणि सहस्रशः — $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, K_{1} $_{2}$ *repeating* it (20^{ab}) in its proper place — ^{c}) K_{3} विकृतस्वन°; T_{1} विकृत घोर° — ^{d}) K_{3} $_{4}$ B D (D_{5} om) °वादयन् (for °चोदयन्)

19 D_{5} om 19 (cf v l 17) — ^{a}) K_{1} $_{3}$ $_{4}$ B D (except D_{2} $_{5}$) सहसा (for महता) — ^{b}) S पर्वता इव (for °तोपमा) — ^{c}) $Ś_{1}$ Dn_{1} आप्लवन्तो, K_{1} $_{2}$ °वन्ते, T_{2} G_{2-4} °वन्ति $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ गता°, T G_{2-4} हता (for गतैः)

20 $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, K_{1} $_{2}$ *repeat* it here — ^{a}) K_{2} (second time) तेन (for ततो) D_{5} सहसा (for महता) — ^{b}) K_{1} $_{2}$ (first time) समुपा° (for मामुपा°) — $Ś_{1}$ om 20^{cd} — ^{c}) Dc_{2} विमुञ्चन्ति, D_{5} °न्त, M_{2} °न्त K_{1} शतान् (for शितान्)

21 ^{a}) K_{4} Dc_{2} तुमलस्स — ^{b}) K_{1} $_{2}$ B_{2} Dn D_{6} च मम (by transp), T_{1} अपि च — ^{c}) K_{1-3} B_{1} D (except D_{4} $_{5}$) T_{2} G_{3} $_{4}$ आवर्तत, K_{4} प्राव°

22 ^{b}) $Ś_{1}$ D_{3} तथा (for च ये) D_{1} $_{2}$ तथान्ये च महर्षयः — ^{c}) B_{1} मह° (for ब्रह्म°) — ^{d}) D_{5} महाहव (for महा°)

23 ^{a}) S (except G_{1} M_{1}) मानुप° (for मामनु°) — ^{c}) S (except T_{2} G_{3}) ऋषयो (for मुनयो) — ^{d}) T_{1} °वधे, T_{2} G_{3} $_{4}$ °मृधे (for °मये)

Colophon — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K B_{1-3} Dc Dn_{1} n_{3} D_{1-5} G_{1} mention only निवातकवच वध (B_{1} G_{1} om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_{3} D_{1}) — *Adhy no* (figures words or both) Dn 169 (Dn_{2} 168) D_{1} 175 S 170 (M_{2} 172) — *Śloka no* Dn D_{1} 21

167

1 ^{b}) B_{4} सर्वभावेन, Dc Dn_{3} D_{4} सर्ववेगेन T_{1} G_{1} सगता (for भारत) — ^{c}) K_{3} अभिद्रवन् M मा (for मां) B_{2} वेगेन (for सहिता)

2 ^{a}) B_{2-4} D (except D_{1} $_{5}$) T_{2} G_{1} $_{3}$ आच्छाद्य — ^{b}) S आक्रो° (for उत्क्रो°) $Ś_{1}$ K B_{4} महारथान् — ^{c})

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गान्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् । C 3 12115 B 3 170 13 K 3 172 13

K Dc D1 2 5 सर्वशम् S1 तेषा (for ते मा) — d) S1 K1 2 °वर्षम् (for °वर्षैर्)

3 b) S °पट्टस° (for °पट्टिश°) — c) T1 G1 गदाश्चैव (for शूलानि च) K1 भुसुडीश्च, K4 भुसडी°, D1 भृशुडी°, D2 भुवडी°, T1 भुसल्ट°, T2 G3 4 भुसुटी°, G1 2 भुसटी, M भुसृस्य° Cf v l 3 166 15c — d) M2 युधि (for मयि)

4 a) K1 2 च, D1 ते (for तच्) S सुमहत्तुमुलं वर्षं — c) K3 अभिम- (for अनिश) Ś1 K1 2 °मानं वै, D5 °मानाश्च — d) S1 D5 न्यपतन्; K1 2 न्यपतन् (for अपतन्) G4 मे रथोपरि

5 a) K3 D2 G1 अन्योन्यम्, T1 अथ माम् (for अन्ये माम्) K4 D3 अभि°, D5 मम°, G1 अभ्य° (for अभ्य°) — c) B2 4 Dn D4 6 जित (D6m छन) (for शित-) B2 वीरा (for रौद्रा) K3 4 D1–3 स्न(K4 D2 दि)तशस्त्र धरा रौद्रा

6 a) K4 D1–3 5 G1 निशितैर् (for विविधैर्) — c) K4 D1 2 आविध्यम्, G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्) — d) Ś1 K1 2 B4 शितैः, K4 D1–3 5 शरैः (for मृधे) — e) B1 ज्ञामिना, B4 अथान्ये, T1 निवृत्ता, T2 G3–5 ते कृत्ता, M2 से कृत्वा (for ते कृता) D5 अथ तेभिमुखा सर्व — f) S (except M1) मत्प्रयुक्तैः (for मत्प्र°) B2 शिलीमुखैः (for शिला°) B4 D5 विचित्रैरस्त्रैस्त्र (D5 मत्रै) दानवा°

7 b) K3 4 D5 सप्रणो(D5 णो)दिता, Dn3 सप्रयोजिता — c) T2 G3 अथ (for रथ) B D (except D1–3) मार्गान्बहुविधांस्तत्र — d) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्, G1 ह्यचरन्) (for विचेरुर्) — e) K3 D3 सुसयुता, T1 सुसयुक्ता — f) K1 2 4 प्रमथ्नत, B1 Dc D1 3 G4 M प्रामथत, B4 प्रामथस्ते, Dn2 n3 प्राम्य(Dn3 भ)घ्नत, D5 प्रामघ्नतो, T1 प्रपद्यत, G2 प्रामृद्नत

8 a) D5 च हयास् (for हरयस्) — b) K1 2 तस्मिन्युक्ते, T2 G2–4 ते नियुक्ता — c) S1 K D1–3 ततो, Dn शाता (!), D5 T1 M तथा (for तदा) K3 T2 G1 3 4 यत्ता (for यत्ता) — d) K3 4 विचरन् Dc उल्मुका इव, T2 G3 4 अल्पवद्रथ, G1 एकवद् इह, G2 M एकवद्रथ (for अल्पका इव) T1 चारयत° प्रव इह

9 K3 om 9 — c) D5 मम बाणाभि° — d) T1 G2 4 M2 च (for ते) D1 2 बहवो (for शतशो)

10 K3 om (hapl) 10ab — a) Ś1 K1 [अ]न्ये च (by transp) B D (except D1–3 5) [ए]व (for च) — b) Ś1 हताश्च शतशोसुरा° (cf 9d), K1 D3 S दानवा° पाद्ववर्षभ (G1 भा) — c) T2 (before corr) G4 अथ; G1 तत, G3 हता (for हत) — d) K4 D2 3 विकृष्यत, B2 G1 व्यकर्षत; B3 प्राद्रवत D5 विकृष्यन्ते हयोत्तमै°

11 a) B D (except D1 3) T2 (after corr) सर्वे (for सर्वा) — b) S1 K3 प्रतिगृह्य, B4 सर्वे युद्ध; T3 G3 4 प्रत्यनीक, G2 प्रारुध्यत (for प्रतिरुध्य) — c) K3–4 B4 D1–3 निघ्नतो, B1–3 Dn D4 6 अभ्यघ्नन्, S घ्नति स्म (T1 व्यघ्नति) D5 निशितैः (for विविधै) — d) Ś1 K B4 D1–3 5 ततो मा व्यथयति च (K4 °न्निव, B4 °ति ते)

12 b) S अद्भुतं समदर्शय (G1 अत्यद्भुतमदर्शय) — c) Ś1 K D1–3 5 तथा (Ś1 K1 2 ततो) वेगवतो वाहान् (K3 वाजीन्) — d) S1 K D1–3 अयत्नो य(K4 D1–3 °त्नाद्य)-दधारयत, D5 यद्यत्नादन्वधार°, T1 G1 यद्रथ (G1 थान्)

C 3 12115 B 3 170 13 K 3 172 13 अश्वांस्तथा वेगवतो यद्यत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार , T_2 G_{2-4} यथा यत्ना(G_2 युक्ता , G_4 -वर्ता)ह्ययनार°, M ह्ययत्नाद्यदधार°

13 ^{a}) B_1 चिरिचित्रैश् (for लघुभिश्) — ^{c}) Cf 20 and v l K_3 चिच्छिद्द, K_4 $D_{2\ 3}$ T_1 अच्छिद्द, D_5 T_2 G M चिच्छिदे (for अच्छिनं) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ चिच्छेद सायुधान (B_4 राक्षसांश्चिच्छेद) राजन् — 13^{d}=17^{d}

14 ^{a}) D_3 वि-; T_2 G_{2-4} आ (for मे) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2}$ राजन्; T_2 $G_{3\ 4}$ प्रीतो, M चापि (for वीरो)

15 ^{a}) D_5 हयैस् (for ततस्) B_4 Dn $D_{2\ 4-6}$ तैस् (for ते) — ^{b}) T_1 शरैस् (for हयैस्) D_5 रथेन च महासुरा° — ^{c}) K_1 प्राक्षय, K_2 M_2 प्रेक्षय, T_1 प्रत्यय, G_4 वै क्षय (for प्र°) K_3 यमक्षय गता केचित् — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ प्रवर्तंत, K_4 G_4 व्यवर्तंत, D_1 अवर्तंत

16 K_3 om 16 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ शरानस्त्रान्, K_2 महानस्त्रान्, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ शरार्तां ($B_{2\ 4}$ Dn_2 °र्तं) मा, T_1 ममग्रेमां (for महद्भिर्मां) — ^{d}) N (K_3 om) महद्भि° (K_2 °द्भ्यि) (for समन्तात्) T_2 G_{2-4} पर्यं (for प्रत्य) — After 16, S ins

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रं शरनिघातिभि ।
ज्वलद्भि परमैः शीघ्रैस्तानविध्य सहस्रश° ।

[(L 1) T_1 शस्त्रं (for अस्त्रं) — (L 2) T_1 अवध्य, T_2 G_3 अवीयान् (for अविध्य)]

17 D_5 om 17^{ab}, S om 17 — 17^{a}=13^{a} — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °प्रति , Dc °पर (for °परि) K_1 अस्त्रैस्तान सुराग्रणे — ^{c}) K_3 अवध, $D_{1\ 5}$ व्यधमत् (for व्यधम) $Ś_1$ K $D_{1\ 5}$ सायु(K_2 °य)धानेव, Dc सायकेनाशु — 17^{d}=13^{d}

18 ^{b}) Dn_2 °रथा (for °सुरा) — ^{c}) B_2 प्रापीड°, Dn (not adopted in old printed ed !) D_6 आपीड° (for अपीड°) K_1 M मा (for मां) — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 शक्ति (for शर) G_1 -जालाभि (for -शूलासि) K_3 पट्टिशै° (for -वृष्टिभि°)

19 ^{a}) $D_{1\ 2}$ आनिष्ट, S प्रायुज (for आतिष्ठ) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 तिग्मतेजन, B_4 Dn_2 $D_{3\ 6}$ °तैजस S माधव (G_3 गाधवं, M_1 वासव) नाम भारत (=19^{d}) — ^{c}) G_1 दधीचि (for दयित) — ^{d}) D_{1-3} गाधवं (for माधव) S ब्रह्मदत्त सम रणे

20 K_3 om from 20 up to 3 168 17 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{2-4} $D_{5\ 6}$ T_1 Cnp खड्गाश्च शूलाश्च, B_1 Dn खड्ग त्रिशूलेन; D_{1-3} खड्गास्त्रिशूलानि, D_4 खड्गस्त्रिशूलश्च, G_4 खड्गासिशूलाश्च — ^{b}) S_1 K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ शरांश्चैव (for तोम°) — ^{c}) S_1 K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ महता, T_2 G_{2-4} सहसा (for शतधा) — ^{d}) $Ś_1$ अस्त्रान्, Dc युक्तान् (for मुक्तान्) $Ś_1$ आच्छिनं, B_1 Dn D_{3-6} T G अच्छिदं (for अच्छिनम्), cf 13 and v l B_4 चिच्छिदेहं रणे तदा

21 K_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) S भित्त्वा (G_1 हित्वा) (for छित्त्वा) — ^{b}) S_1 तैरस्त्रान्, $K_{1\ 2}$ ततस्तानि (for ततस्तान्) — ^{c}) $Ś_1$ प्रति° (for प्रत्य°) — ^{d}) S दृढमुष्टिकृतैः शरैः

22 K_3 om 22 (cf v l 20) — ^{a}) K_4 G_4 विततान्, D_{1-3} हि तता°, T_1 हि तत°, T_2 G_{1-3} वितता°, M हि तथा (for हि तदा) S_1 $K_{1\ 2}$ गाण्डीवनि°सृता° सख्ये, D_5 गाण्डीवेनाकिता° सर्वे — ^{c}) $D_{1\ 2}$ T_1 निपतति, $D_{4\ 6}$ निष्पतत B D (except $D_{1-3\ 5}$) महा (for तथा) — ^{d})

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २७
शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।
ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः । C 3 12133 B 3 171 2 K 3 173 2

K_4 $D_{1,2,4}$ G_3 °तान् (for °तन्)

23 K_3 om 23 (cf v l 20) — ᵃ) Ś$_1$ D_5 च (for तु) $B_{2,4}$ ते दाणा (by transp), T_1 दाणास्तु — ᵇ) Dn $D_{4,6}$ तन्मासाग्निरपूनयत् (= 22ᵈ)! — ᶜ) G_3 M मा (for मा)! — ᵈ) S_1 M_2 व्यधमत्, T_1 यत्नतः (for व्यधम)

24 K_3 om 24 (cf v l 20) — ᵃ) D_5 विध्य°, S (except T_1 G_1) युध्य° (for वध्य°) Dc तदा (for ततस्) — ᵇ) S_1 $K_{1,2}$ मन (for पुन) — ᶜ) M मा (for मां)!

25 K_3 om 25 (cf v l 20) — ᵃ) Ś$_1$ K_1 °वर्षान् (for °वेगान्) Ś$_1$ $K_{1,2}$ [आ]हं, D_5 [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्) — ᵇ) S_1 शस्त्रै, K_3 Dc_2 शस्त्रैः (for अस्त्रैः) $K_{1,2}$ अपि, B Dc Dn $D_{4,6}$ G_4 अस्त्र (for शर) D_5 शरविषाभिमन्त्रितैः — ᶜ) S_1 K (K_3 om) $D_{1,2}$ परमैः, M_1 च शरैः (for परमैः) Ś$_1$ $K_{1,2}$ $D_{3,6}$ शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्) — ᵈ) D_2 सहस्रशः

26 K_3 om 26 (cf v l 20) — ᵃ) T_1 छिन्नाग्र, T_2 G_{2-4} शीर्णानि (for छिन्नानि) — ᵇ) B_4 विसृजन्त्य (for न्ति स्म) — ᶜ) N (K_3 om) [अ]भिवृष्टानि; T_2 G_{2-4} [अ]तिवृष्टया हि — ᵈ) S_1 K (K_3 om) $D_{1,2,6}$ [इ]व, $B_{2,3}$ Dc Dn $D_{3,4,6}$ M_2 [अ]थ (for [इ]व) T_2 G_{2-4} मही (for धरा°)

27 K_3 om 27 (cf v l 20) — ᵃ) M_2 °युध° (for °शनि°) — ᶜ) T_1 बाणैश्च (for मद्बाणैर्) Dc विध्य° (for वध्य°) — ᵈ) S_1 K (K_3 om) $D_{1,3}$ च, D_5 T_2 G_{2-4} तु (for स्म) B_4 सुरद्विष (for स्म दानवाः)

28 K_3 om 28 (cf v l 20) — ᵃ) $B_{2,4}$ T_1 $G_{3,4}$ M छिन्न (for भिन्न) S_1 $K_{1,2}$ D_3 °देहाता; B Dn $D_{1,4-6}$ T_1 देहास्ते, T_2 G M_2 °देहास्त्रा (for देहान्त्रा) — ᵇ) T_2 G_{3-4} क्षिप्त (for क्षीण) Ś$_1$ प्राणगतौ°; K_1 प्राणा महौ°, K_3 °प्राणमहौ° (for प्रहरणौ)

Colophon om in $K_{3,4}$ — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1,2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub-parvan name, B_{1-3} D G_1 mention only निवातकवचवध (D_3 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D_1) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 170 (Dn_2 169), D_1 176, S (M_2 inf lin) 171 (M_2 orig 173) — *Śloka no* Dn D_1 29

168

1 K_3 om up to 3 168 17 (cf v l 3 167 20) — ᶜ) K_4 D_1 T_1 $G_{1,4}$ M नगमात्र, D_3 नागमात्रैर्, T_2 $G_{2,3}$ ना(G_3 न)गमस्त्र (for नगमात्रैर्), cf 4ᶜ K_4 $D_{1,2}$ S महाघोर, B Dc Dn $D_{4,6}$ शिलाग्रवर्षैस् (B_2 °ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्) — ᵈ) S_1 $K_{1,2}$ D_5 ते (for तन्) K_2 $D_{3,5}$ G_1 (after corr) अपीडयन्

2 K_3 om 2 (cf v l 1) — ᵃ) D_3 तमहं, D_5 T_1 M_2 तानहं — ᵇ) Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1-3,5}$ दिव्यै(K_4 D_5 शरै)रिन्द्रास्त्रमन्त्रितैः, B_{1-3} Dc Dn $D_{4,6}$ महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः — ᶜ) D_1 आचूर्णय, T_2 $G_{3,4}$ अचूर्णय — ᵈ) N (K_3 om) शरवर्षैर्($B_{1,4}$ Dn $D_{4,6}$ शरजालैः, D_5 शितधारै)र्महाहवे

C 3 12133 B 3 171 2 K 3 173 2 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D_{1-3} °मृधे); T_1 शतधैवैकमा° , T_2 G_{2-4} शैरकैकमा°
3 K_3 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 D_1 T_1 चूर्ण°, T_2 G_{2-4} घूर्ण° (for चूर्ण्य°) — G_1 om (hapl) 3^{bc} — ^{b}) B_3 $D_{4\ 6}$ समपद्यत — ^{c}) D_5 ततो (for तत्र) T_2 G_3 वर्षम् (for °चूर्णम्) B D (except $D_{1-3\ 5}$) तत्राश्म (B_3 °स्य)चूर्णान्यपतन्, T_1 $G_{2\ 4}$ M तत्र (T_1 G_2 स च) तत्रापि तच्चूर्णं — ^{d}) B_4 °प्रवाहा इव; $D_{5\ 6}$ °प्रकरो यथा, T $G_{3\ 4}$ पावक° (T_2 G_3 °क) प्रज्वलोज्ज्वलत्, G_2 प्रकुर्वन्निमिक्तानिव; M प्रा(M_2 अ)कुर्वं सिकता इव — G_2 *repeats* 3^{cd} as in T_1 above! — After 3, K_2 ins
851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान् ।
4 K_3 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) B_{1-3} Dc Dn1 D_{4-6} विहते, B_4 D_5 T G [ऽ]भिहते, Dn2 [ऽ]पहते; Dn3 D_1 विहिते — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ अनतर (for मह°)
5 K_3 om 5 (cf v l 1) — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ °वेगा (for °वीर्या) $Ś_1$ T_1 G_1 समतत (for सह°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्र , Dn3 D_5 वि (for [उ]प) T_1 [अ]पि च, T_2 G_{2-4} [अ]पि वा (for तथा) M दिश° सोपदिशोपि च (M_2 °शो नृप)
6 K_3 om 6 (cf v l 1) — ^{a}) D_5 वि (for च) — ^{b}) Some S MSS विस्फूर्जितेन — ^{c}) S मेघाना (for दैत्या°) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_{1-3} $G_{1\ 2}$ M प्रज्ञायत, T_1 प्रायतत
7 K_3 om 7 (cf v l 1) — ^{a}) K_4 धारा दिवीव , B_2 धाराश्च दिवि, T_1 धारा दिशि च, T_2 $G_{3\ 4}$ धारादिभिश्च Dn2 n3 सवृद्धा, D_5 सवधाद् , T $G_{3\ 4}$ सवाधा (for सबद्धा) — ^{c}) K_4 विमोहयति, B_1 व्यालोडयत, S मोहयति स्म (G_2 च) T_1 मास्, M_2 मा (for मां) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_2 निपतस्यो T_1 G_1 युधि (for भुवि) B_4 पतमाना दिवानिश
8 K_3 om 8 (cf v l 1) — ^{a}) K_2 Dc3 $G_{1\ 4}$ तत्रो°, K_4 D_1 अथो° (for तत्रो°) $Ś_1$ मित्रेण, $K_{1\ 2}$ मन्त्रेण (for इन्द्रेण) — ^{b}) D_2 om 8^b $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सुशोभन (for विशो°) — ^{c}) D_5 ज्वलन् (in दीप्त ?? in text) B_1 ज्वलित प्रक्षिप घोरम् — ^{d}) Dc धै (for तज्)
9 K_3 om 9 (cf v l 1) — ^{a}) S_1 B_2 Dn T_1 च (for तु) S तदा (for मया) — ^{b}) D_2 om 9^b $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{3\ 4}$ M तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मेनघ, B D (except $D_{1-3\ 5}$) M_1 भारत (for मानद)
10 K_3 om 10 (cf v l 1) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ भारत (for सर्वश) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ महता° (for च महा°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 3}$ Dc D_5 G_4 अवारय, D_1 न्यवा°, D_2 निवा° (for अधा°)
11 K_3 om 11 (cf v l 1) — ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ ते (for तु) — ^{c}) K_4 B D (except D_5) T_2 $G_{3\ 4}$ त्रिविधा माया
12 K_3 om 12 (cf v l 1) — ^{a}) K_1 वर्षां D_5 T_2 G प्रादुरासीत् — ^{b}) S (as usual) रोम° (for लोम°) — ^{c}) T_1 G_1 M_1 शस्त्राणा (for अ°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महात्मना, D_3 यथाश्मना, T_1 G_2 तदाश्मना
13 K_3 om 13 (cf v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ बाणमयी, D_1 मायावती — ^{c}) S_1 तपस् (for तमस्)
14 K_3 om 14 (cf v l 1) — ^{a}) G_4 सवृतो लोको — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 परमेण, T_2 G_{2-4} [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमाया नराधिप ।
मोहनीः सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः । C 3 12157 B 3 171 26 K 3 173 26

पर°) — ^{c}) B D (except D_{1-3}) हरयो (for तुरगा) D_6 विरमाद् (for विमुखाश्च) S_1 $K_{1\ 2}$ om च — ^{d}) D_3 प्रास्त्रव° (for प्रास्खल°)

15 K_3 om 15 (cf 3 1 1) — ^{a}) D_6 हि रत्नमयस्, T_1 हि रत्नायस् (sic) (for हिरण्मयस्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ T_1 प्रपतद्, D_6 न्यपतद् — S_1 K_2 om 15^c–16^b, G_1 om 15^{cd} — ^{c}) T_2 G_{2-4} °I चापि (for चाह) M आह (for भीत°) — ^{d}) S (G_1 om) किं करिष्याव (T_2 G_3 °म) इत्यपि (M इत्युत)

16 K_3 om 16 (cf 1 1), $\acute{S}_1$ K_2 om 16^{ab} (cf 1 15) — ^{b}) D_6 विकल° (for विगत°) — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_6 तु (for च) K_1 विगतज्ञान; T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ सगत° — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ सनस्त, B D (except D_{1-3}) सत्रस्तम् (for °स्त)

17 K_3 om 17 (cf 3 1 1) — ^{c}) B D (except $D_{1\ 3}$) अमृतार्थं S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{2\ 3\ 6}$ मात (for पार्थ) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ वै, S मे (M_1 नो) (for च) S सुदारुण (for मया°)

18 K_3 resumes — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ वीर, D_1 चास्य, D_5 वीरे (for चापि) — ^{b}) Dc सग्रामस्तारकामय°

19 ^{a}) K_3 तत्रैव (for तथैव) — ^{b}) $D_{3\ 5}$ T_2 G_{2-4} M मया हया (b transp) T_1 सगृह्णीयामह हयान् — ^{c}) B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 2}$ महा (B_4 T_1 महद्) (for मया) — ^{d}) G_1 चासीन (for चापि) — After 19 B_4 ins

852* यत्प्रह्लादस्य चापि तथान्येषां च पाण्डव ।

20 ^{b}) B_4 G_1 समु (for पर्यु°) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ चास्मि (for चापि) — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ [ऽ]पि (for ऽस्मि) S_1 K_2 D_3 भारत (for पाण्डव)

21 ^{b}) $K_{2\ 3}$ विहतो, T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ आहितो G_1 ध्रुव — ^{c}) $\acute{S}_1$ K $D_{1-3\ 5}$ दृष्टम् (for युक्तम्) — ^{d}) T_2 G_{2-4} जगता (for °त)

22 ^{b})=Gītā (Vulg) 3 43^b $G_{1\ 2}$ M संस्तभ्य — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ असोहय दान°, S मोहयन् (T_1 मोहय, G_1 असोघ) दानवद्राणाम् — ^{d}) Dc अय (for अहं) B D (except $D_{1-3\ 5}$) मायाबलं महत्, T_2 $G_{3\ 4}$ माया महद् (G_4 महा) बलं

23 ^{a}) M अब्रव' K_4 सूत, D_5 तत्र (for भीत) — ^{b}) T_1 विजय (for भुजयोर्) — ^{c}) N वै ($\acute{S}_1$ D_6 च) (for मे)

24 ^{a}) D_1 अथा°, T_2 $G_{2\ 3}$ तथा° (for अद्या°) K_4 T_2 G_3 तेषा (for [ऐ]तेषा) G_1 अस्त्रमाया च वै तेषा — ^{b}) B_1 एना, D_2 एषा (for एता) — ^{c}) T_2 (before corr) $G_{1\ 4}$ ततश्चोग्रा (for तम°)

25 ^{c}) $D_{2\ 3\ 5}$ T_1 G_1 मोहिनीं Dn $D_{4\ 6}$ सर्वभूताना

26 ^{a}) K_4 पीड्यमानास्तु $K_{3\ 4}$ मायाभि — ^{b}) $K_{3\ 4}$ तास्विस्तेपि (K_4 स्ते वै), B_4 मया तासु (for तासु तासु) K_1 B_4 T_1 सुरेश्वरा°, $K_{3\ 4}$ सुरेतरा, B_1 सुरोत्तमा°, $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1\ 3\ 5}$) [अ]सुरोत्तमा° (for [अ]सुरेश्वरा°) — ^{c}) K_4 बहुविधा माया — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 प्रकुर्वंति, $K_{3\ 4}$ B_3 S (except G_1) प्राकुर्वंत, B_1 प्राकुर्वंस्ते (for प्राकुर्वन्) $K_{3\ 4}$ महीं (for अमितौ°)

27 ^{a}) K_4 प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्) S अगमत् (for अभवत) — ^{b}) D_6 तमसश्चास्यते, T_1 तमसा गृह्यते — ^{c}

C 3 12157 B 3 171 26 K 3 173 26

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हतान्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D$_{1-3}$) भवत्यदर्शनो

28 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ असं° (for सुसं°) — ^{b}) K$_1$ °शेन स (for °शे सति) — ^{c}) Ś$_1$ व्यरोचत्, D$_{4\,6}$ प्रचरत्, T G$_2$ व्यचरन् Ś$_1$ K Dn$_1$ n$_2$ D$_{1-3\,5\,6}$ G$_1$ M$_2$ °ग्रेण, T$_2$ G$_{3\,4}$ °ग्रेषु (for °ग्र्येण) — ^{d}) S (as usual) रोम° (for लोम°)

29 ^{a}) T$_1$ °चरन्; M$_1$ °तपन् (for °पतन्) B$_1$ अग्रे (for उग्रा) T$_2$ G$_{3-4}$ तत पतत्सुपर्युग्रा — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ युधि (for मयि) — ^{c}) K$_4$ D$_{1\,2}$ विवशान्, B$_2$ विवरान्, Dc G$_2$ विचरन्, D$_3$ चरतो, T$_1$ त्रिविध (for विवर) — ^{d}) K$_4$ प्रापय (for प्राहिण्व)

30 ^{a}) D$_5$ T$_2$ G$_3$ वर्धे° (for वर्ते°) D$_{1\,2}$ T G$_{2-4}$ M$_1$ तदा (for तथा) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ °चान्युधि, K$_3$ D$_5$ M$_1$ °चातिके — ^{c}) K$_4$ मातलिं (for सहसा) — ^{d}) B$_4$ मायया युतान्

Colophon om in K$_3$ — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{3-4}$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K$_4$ B$_{1-3}$ D G$_1$ mention only निवातकवच वध (B$_1$ om वध) (preceded by गंधमादनवास in B$_2$, and by लोमशतीर्थयात्रा in D$_1$) — *Adhy name* G$_1$ M मायायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) *Dn* 171 (*Dn$_2$* 170), *D$_1$* 177, S (*M$_2$ sup lin*) 172 (M$_2$ orig 174) — *Śloka no* Dn D$_1$ 30

169

1 ^{a}) S$_1$ K$_{2\,4}$ D$_{1-3}$ दैत्या मा, K$_1$ दैत्यास्ते (by transp) — ^{b}) D$_6$ हि (for स्म) S ना युधि (for मायया) — ^{c}) B D (except D$_{1\,3\,5}$) अदृश्येनास्त्र°

2 ^{a}) S °मुक्तैर्विशिखै — ^{b}) K$_3$ D$_2$ °नोदिता°, K$_4$ D$_1$ °योजिता, S °चोदितैः — ^{c}) K$_2$ अवच्छिन्दन्, Dn$_2$ D$_{2\,5\,6}$ अच्छिदन्, D$_3$ आछिद$_2$ T G$_{1\,3}$ अच्छिद, G$_{2\,4}$ अच्छिद, M अच्छिन (for अच्छिन्दन्) M युत्तमागानि

3 ^{b}) T$_1$ युध्य° (for वध्य°) S$_1$ K$_{1\,2}$ मया युधि, T$_2$ G$_{2-4}$ महारणे (for मया युधि) — ^{c}) K$_3$ D$_3$ G$_1$ माया° (for मायां) S (except G$_1$) तरसा (for सहसा)

4 ^{c}) K$_4$ अदृश्य — ^{d}) S$_1$ तत्र (for शत)

5 ^{a}) K$_{3\,4}$ विनिपिष्टानि, T$_2$ G$_{1\,3}$ विनिर्वि — ^{b}) K$_{1\,2}$ [अ]पि, D$_{1\,2}$ G$_3$ [उ]त (for च) T$_{1\,2}$ (before corr) G$_{1\,2\,4}$ M सहस्राभरणान्युत — ^{c}) K$_1$ D$_{1-3}$ कोटिश, B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\,6}$ शतश, T G$_{2-4}$ कूटवत् (for कूटश) K$_1$ च प्र, K$_{2\,4}$ सप्र, T G$_{2-4}$ प्रति- (for स प्र) — ^{d}) K$_3$ शस्त्राणि (for गात्राणि) K$_3$ G$_1$ त्रिविधानि, T$_2$

कूटगः स प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः । C 3 12179 B 3 172 18 K 3 174 18

G_{2-4} च शिरांसि (for कव°)

6 ^{a}) D_1 T_1 अन्तर (for नान्तर) B_3 D_1 च (for हि) — ^{b}) = 3 63 6^{b} D_1 प्रच°, M हि च° (for विच°) — ^{c}) D_5 उत्पेतु (for उत्पत्य) D_6 सहसोत्तस्थु°, T_1 $_2$ (before corr) $G_{1\,2\,4}$ M समसातस्थु° — ^{d}) B_{1-3} अत रीक्ष S_1 $K_{1\,2}$ B_4 -चरात्, $K_{3\,4}$ Dc_2 $D_{1-3\,5}$ S गतास् (for -गमास्) D_1 T_2 G_{2-4} तदा, D_5 तथा (for तत)

7 ^{ab}) T_1 तथा (for ततो) D_3 निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवल — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} ह्यत्यव°, T_1 ह्यत्र व° (for ह्यभ्यव°) B_4 अदृश्य तेभ्यवर्तंत

8 ^{a}) S_1 $K_{1\,3\,4}$ D_{1-3} तु (for च) — ^{b}) K_4 B_2 Dn_1 $D_{2-4\,6}$ T_2 G_3 M चरणानथ, Dc_2 G_1 °णान्यथा D_5 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) Ś$_1$ अगृ°, K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ व्य(Dn_2 वि)गृ°, K_2 D_2 निगृ°, D_5 निगृह्य — ^{d}) B_1 रथ, D_5 तथा (for रथ) $K_{2\,3}$ -चक्र च, B_4 -चक्राणि, G_1 चक्रैंश्च (for चक्रे च) Dn_3 रथ च मम भारत

9 ^{a}) D_1 तान्निगृह्य Ś$_1$ रथान्, $K_{1\,2}$ शरान्, K_4 Dc D_2 S हयान् (for हरीन्) K_4 D_3 अश्वान्, Dc चाथ, S चान्ये (for अश्वान्) — ^{b}) K_1 शरान् (for रथ) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अयुध्यन, Dn $D_{4\,6}$ अविध्यत, Cnp अचिन्वन्त (as in text)

10 ^{a}) K_4 $D_{2\,5}$ उपचिन्वद्भि°, Dc अपचीयद्भि° — ^{b}) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — ^{c}) K_{1-3} B_1 $D_{2\,3\,5}$ वर्तामो, B_4 T_2 G_{2-4} मि (for म) T_1 M प्राप्ता° स मशय तत्र — ^{d}) K_1 गुहैव, T_1 इहैव (for गुहेव)

11 ^{a}) T_1 हि (for ऽह) — ^{c}) K_3 M_2 अगच्छत, K_4 D_2 अगच्छन्, Dc_2 $D_{3\,6}$ आगच्छ B_4 D_5 परमार्तिं समापन्नो — ^{d}) T_1 मातलिं तु न लक्षय

12 K_3 om 12 — ^{a}) N (except D_{1-3}, K_3 om) च (for तु) — ^{c}) D_5 मा भैषीर्

13 ^{a}) S (except G_4) अस्य (for तस्य) — ^{b}) Ś$_1$ $D_{2\,6}$ $G_{2\,4}$ उदैरय, K_1 उदैरयन्, K_2 D_1 उदीरयन् — ^{d}) K B D T_2 $G_{1\,3}$ भीम° (D_5 दिव्य°) (for वज्र°)

14 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अचल- — ^{b}) D_5 अभि° (for अनु°) — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1\,3}$ °सकाशान् (for °मस्पर्शान्) — ^{d}) S_1 K D (except $D_{1-3\,5}$) सायकान्, T_2 G आयतान् (for आयसान्) D_5 आयसाञ् (for निशिताञ्) Ś$_1$ K Dc Dn $D_{4\,6}$ बहून्, D_5 शितान् (for शरान्)

15 ^{a}) B_4 शुभा° (for च ता°) — ^{b}) T_2 G_{2-4} तथा (for च तान्) — ^{c}) Ś$_1$ K_4 $D_{1\,5}$ नोदिता, K_2 °शादिता (for °चोदिता)

16 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ -वि, $D_{1\,5}$ नि (for -[अ]भि) — ^{c}) T_1 आश्लिष्यन् — ^{d}) S_1 धरणी° (for पृथिवी°)

17 ^{a}) K_4 B_{2-4} D (except D_3) च (for तु) — ^{c}) Ś$_1$ °प्रवेश्य तान्, K_1 °प्रवेशितान् S_1 K_1 D_5 बाणान् — ^{d}) $K_{1\,2}$ प्राहिण्व (for °ण्वन्)

18 ^{a}) T_1 तैस्तैर् (for हतैर्) — ^{c}) B_1 समासाद्य दिश सर्वा — ^{d}) D_5 पर्वतैरिव (by transp) T_1 पर्वतोपमैः (cf. ^{b})

19 ^{a}) D_3 तैर् (for न) K_1 D_{1-3} G_1 क्षिति°, K_2

C 3 12179 B 3 172 18 K 3 174 18 समाच्छायत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

क्षति, B_{2-4} Dc गति, T_1 क्षता (for क्षति) T_1 केचिन् D_5 तस्मिन्देशे गतिस्तात — ^{b}) D_5 पर° (for रथ°) — ^{c}) $Ś_1$ Dc $D_{1\ 5}$ $G_{1\ 2}$ M_2 चादृश्यत; K_3 चारुच्यत

20 ^{a}) T_1 प्रहस्मद् — ^{b}) T_2 G_{2-4} सम (for प्रत्य°) — ^{c}) Dc देवेशे (for °षु) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 अच्युत, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ T_1 M इष्यते (for ईक्ष्यते)

21 D_4 om 21^{b}–22^{c} — ^{b}) Dc T G च (for तु) D_1 मघवा (for सर्वशः) — ^{c}) D_3 आक्रोशन् B_4 तत्र (for तस्मिन्) — ^{d}) B_4 सरसि (for शरदि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पक्षिण, B (B_1 sm as in text) Dn D_6 सारसा ; Cnp लक्ष्मणा (as in text) K_3 कुरर्य इव भारत

22 D_4 om 22^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 ततो मातलिमासाद्य — ^{b}) $Ś_1$ K_1 त्वह (for अह) S अभ्यगा (for अभ्ययाम्) — ^{c}) K_3 वज्र (for रथ°)

23 ^{a}) B_1 शत°; T_1 रथ° (for दश°) — ^{d}) K_3 क्षणश, S शतश (for गणश)

24 ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ आकरुण (for आभरणै) K_1 शब्दैस — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शिलाभिर् (for शिलानाम्) Dc शलेंद्रे (for शैलेषु) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पतन्तीभिर्, G_1 पतितानाम् (for पतन्तीनाम्)

25 ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_3 त्रिध्वस्ता (for वित्रस्ता) — ^{b}) D_5 S तानि (for स्वानि) — D_5 om 25^{c}–26^{b} — ^{d}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °कौंभ° (for °कुम्भ°)

26 D_5 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) Dc °ताकार मय, T_1 °तागारमह, T_2 $G_{3\ 4}$ °त महारभ, G_1 °ताकारतम — After 26^{ab}, the sequence in D_3 is 29^{cd}, 30, 28, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_1 तदा (for तत)

27 D_6 om 27^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ देवानामिव समत, K_3 B D (D_5 om) देवा ना(K_3 नो)वासयस्युत — ^{c}) K_4 च (for हि) Dn_1 पुरदरस्य माहात्म्याद् — ^{d}) Dn_1 आदिष्टम् (for विशिष्टम्) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 उप, K_3 $D_{1\ 3}$ T G_{2-4} इव (for इति) K_2 लक्ष्यते

28 T_2 G_2 om the ref For sequence in D_3 cf v l 26 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पुर (for पुरा) — ^{b}) D_5 T_2 G_{2-4} वै (for न·) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पुरा (for पुरम्) T_1 देवराज निवेशन — ^{d}) K $B_{2\ 3}$ D_5 प्राच्या(K_3 °द्रा)विता G_2 पुरात् (for सुरा·)

29 For sequence in D_3 cf v l 26 — ^{a}) Dn_1 दु·ख प्राप्य (for तपस्तप्त्वा) B_3 तपश्चात्र महत्तप्त्वा — ^{c}) $K_{1\ 3}$ वृत्त, Dn_1 $D_{2\ 3}$ दत्त (for वृत) — ^{d}) K_1 चायुध, T_1 चावृत (for चाभय) — After 29, D_6 (marg *sec m*) ins

853* तथा देवैरवध्यत्व पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।
मनुष्याणा दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरै ।

30 For sequence of D_3 cf v l 26 — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) इति, T_2 G_{2-4} अपि (for अभि-) K_4 $D_{1-3\ 5}$ नोदित· (for चोदित·) — ^{cd}) S_1 विदत्ता, D_3 व्यधत्त, D_5 विधत्स्व, D_6 विधात्रा, T_1 विधत्त, T_2 G_{2-4} दत्तवान् (for विधत्ता) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 Dn_2 n_3 $D_{1-4\ 6}$ अतम्, Dn_1 एतद्, D_5 अद्य, T_2 G_{2-4} अस्त्रम् (for अत्र)

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचर दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् । C 3 12199 B 3 173 3 K 3 175 3

Ś1 K1 2 4 D1-3 अस्माक, B1 2 Dn D4-6 T2 G2-4 आत्मनो, B3 4 Dc चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो) T2 G2-4 हितमुत्तम (for °काम्यया)

31 b) K2 D1 M1 °मात्रेति, T2 G2-4 °मात्रेति (for °मत्रेति) B D (except D1-3 6) भारत (for वासव) T1 दिष्टमत्र पुरन्दर — c) Dn D4 6 अप्येषां, D3 T2 G2-4 एतेषां (for एवैषां) S1 K1 2 त्वमेवैषां भवत्यन्तो, B3 भविता त्वत एतेषां, B4 त्वमप्येषां भवन्त्वन्तो, D6 त्वमेषां भवितान्यतो, T1 भवता त नमेवैषां — d) N (except K4 D1-3) शत्रु° (for वृत्र°)

32 a) S1 K1 2 त्वेषां, K3 4 B4 D6 तेषां (for एषां) — d) T2 G2-4 यतस्ते (for य एते) Ś1 K1 2 [S]त्र (for नि)

33 b) G1 गत° (for तत°) — c) Ś1 K1 2 D1 2 तेषाम् (for एषाम्) S पार्थ (for प्राप्तस्) — d) K3 यत् (for तत्) G1 [अ]पि (for च) S1 तथा तच्च कृत त्वया, D6 त्वया तच्च कृत तथा, T2 G3 4 त्वयेत्युपकृत तथा, G2 मयेत्युपकृत तथा

34 a) B1-3 D (except D1-3 6) विनाशाय — b) B D (except D1-3 6) अस्त्राणां परम बल — c) S1 K1 2 प्रहितस्त्व, T1 आहित°; G1 गृहीत° G3 4 सुरेन्द्रेण — d) B1 M1 पुरुषेण (for °पेन्द्र) Ś1 K1 2 4 D1 M [ए]तद्, T G [इ]त्यम् (for तद्) Ś1 K1 2 उच्यता; D1 अद्भुत (for उत्तमम्) D6 पुरुषेन्द्रैरनुत्तमै

35 S om the ref ! — a) B1 2 D (except D1-3 6) प्रशाम्य, B3 °शाम्य (for °विश्य) — b) K2 [अ]भिभाव्य, B1 निहन्य (for निहत्य) — d) K3 4 D3 आगच्छ, S (except G4) अगम K3 इ (for तत्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 D6 T1 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub-parvan name, K3 4 B1-3 D G1 M1, mention only निवातकवच वध (B1 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K3 D1, and by गन्धमादनवास in B2) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 172 (Dn2 171), D1 178, S (M2 *sup lin*) 173 (M2 orig 175) — *Śloka no* Dn D1 35

170

1 ab) Ś1 K1 2 transp मया and महद् T2 G तदा (for मया) D2 सह, G4 मया (for महद्) K3 पुर, M1 पर (for [अ]परम्) — c) K2 पर (for पुर) K3 4 D1 3 6 T2 G M °गम (for °चर) T1 तत्पुर कामग दिव्य — d) D6 पावकार्चि°

2 a) B Dc Dn D4 6 रत्नद्रुम(B4 द्रुमरत्न)मयैश्च K3 Dc D3 6 T1 G1 M चित्र (for चित्रैर्) — b) Ś1 K1 2 Dc भासुरैश्च, B2 3 Dn D4 6 सुस्वरैश्च — c) Ś1 K D1-3 6 कालखञ्जै ; B2-4 Dc Dn D4 6 °कञ्ज° — d) Ś1 K D1-3 6 मुदा युतै°, S दुरासद (for अधिष्ठितम्), cf 3b

3 b) T1 अनुत्तम (for दुरा°) — K4 om 3c-5b, T1

C 3 12199
B 3 173 3
K 3 175 3

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M_1 om 3^{e}–4^{b}, K_3 om 3^{f}–4^{c} — ^{f}) B D (except D_{1-3} $_5$) सर्व° (for दिव्य°)

4 K_4 om 4, K_3 om 4^{abc}, T_1 M_1 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) Ś$_1$ B_4 °रम, K_{1} $_2$ D_5 °हर, B_3 °रमं° (for °हरै) — ^{d}) Ś$_1$ शूल्याधू ; D_1 $_2$ शूलासि ; T_1 G_1 $_3$ $_4$ शूलेष्टि (for शूलर्ष्टि) K_3 D (except D_6) मुशलायुधै ; B_1 $_2$ मुपला°

5 K_4 om 5^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) D_6 पुनर् (for पुरम्) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_2$ [अ]त्र वै, D_5 T_1 पुरं (for [इ]ति वै) B D_c D_n D_4 $_6$ किमिद वर्ततेऽद्भुत

6 ^{a}) D_2 पौलोमी (for पुलोमा) K_1 $_2$ दैत्येया, K_3 G_1 दैत्येयी (for दैतेयी) — ^{b}) K_3 $_4$ D_{c2} D_{1-3} कालिका, T_1 तन्नामा, T_2 G_{2-4} M काळका (for कालका) D_1 $_2$ चापि दानवी (for च महासुरी) — ^{c}) K_{1-3} D_6 T_1 तु (for ते) G_2 °सहस्राते — ^{d}) K_3 तप उत्तम (for परम तप) — ^{f}) B D (except D_3) अददद्वर

7 ^{a}) S (except T_1) वरौ (for वर) D_n त ; T_1 तौ (for ते) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ B_{1-3} D_c D_2 $_4$ $_6$ °दुःखिता — ^{d}) D_5 सुरदानवराक्षसै

8 ^{a}) B D (except D_{1-3}) पुर सुरमणीय च — ^{b}) Ś$_1$ K B_1 D_c D_{1-3} $_5$ खेचर K_2 सुकृत प्रभो, B D (except D_{1-3}) सुमहाप्रभ, M_2 सुकृतप्रद — ^{c}) D_1 $_2$ सर्वकाम Ś$_1$ K_1 $_2$ समुचित, K_3 प्रमुदित — ^{d}) K_1 दुर्धर्षैर्, K_4 दुर्दर्शम् M_1 अपरैरपि — ^{e}) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) महर्षियक्षगन्धर्व — ^{f}) D_1 T_2 G_{2-4} पन्नगोरग°

9 ^{a}) D_5 °कामफलो°, G_4 °कर्मगुणो° — ^{c}) B_4 D_2 S (except M_1) ब्रह्मणो S भगवान् (G_1 M_1 °न) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ) — ^{d}) T_1 G_1 M_1 °कृत विभो, G_3 $_4$ °कृत प्रभो

10 ^{a}) B_1 D_c इद (for एतत्) K_4 D_1 खेचर, B_1 D_c तु पुर ; B_2 खेचरे, B_3 $_4$ D_n D_2 $_4$ $_6$ ख्यपुर ; T_2 G_{1-3} M_2 स्वचर (for खचर) — ^{c}) K_4 पौलोम्याध्युषित K_3 धीर, B_4 रम्य — ^{d}) K_1 $_2$ D_1 $_2$ कालिकेयैश्च, B_{2-4} D_c D_{n1} $_{n3}$ D_2 $_{4-6}$ कालक(D$_2$ $_5$ °ख)ञ्जै

11 ^{a}) B D (except D_1 $_2$ $_3$) [ए]व (B_1 [ए]त्र) (for [ए]तत्) — ^{b}) D_6 आख्यात, T_1 श्रूयते (for ख्यायते) — T_1 om 11^{cd} — ^{c}) B_2 रक्षित, D_2 रक्ष्यते K_3 D_{1-3} कालिकेयैश्च, B_4 कालकञ्जै° — ^{d}) K_4 D_1 पौलोम्यैश्च

12 ^{a}) T_2 G_{3-4} तदा से (for त एते) B_{1-3} D (except D_2 $_3$ $_5$) राजन् (for नित्यम्) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 T G सर्वदैवतै — ^{c}) Ś$_1$ K कौन्तेय (for राजेन्द्र) — ^{d}) Ś$_1$ गतदोषा (for गतोद्वेगा) Ś$_1$ K सदो°, B_3 निरामया° (for निर°) — After 12^{cd}, S ins

854* सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनंजय ।

— ^{e}) K_4 B_4 D_n D_{1-4} $_6$ मानुषान्, T_2 G_3 $_4$ मानुष्यो — ^{f}) Ś$_1$ K D_{1-3} निसृष्टो (for निर्दिष्टो) — After 12 B (B_1 marg) D (except D_1 $_3$ $_5$) ins

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्दुरासदान् ।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विपः ॥ १४
उवाह मा ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ १८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४ C 3 12224 B 3 173 27 K 3 175 28

[(L 1) B_1 दुरारुणान् (for दुरासदान्) — (L 2) Dc [आ]नयति (for नयन्त्र) B_1 विराम (for विनाश)]

13 S om the ref — Dc om 13^{c}–15^{b} — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ अवध्य तद् (for अवध्यास्तान्) $G_{2\ 4}$ सुरैरवध्या स्तान्सर्वान् — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ त्रिदशपते, T_1 G_1 महासुरान् (for तत प्रभो) — ^{c}) D_2 M (as usual) अमत्र S_1 K D_{1-3} $_5$ तत्र (for दृष्टो)

14 Dc om 14 (cf v l. 13) — ^{c}) K_4 D_2 T_1 G_1 इमे; D_5 विशेन् (for हि मे) D_6 पाप (for पापा) — ^{d}) T_1 M_1 अवध्या, T_2 G ह्यवध्या (for न वध्या) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ हि, K_3 च (for ये)

15 Dc om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) G_1 तत्र (for तत॰) M क्षिप्र (for शीघ्र) — ^{b}) T_2 G_{3-4} अतिक (for अन्तिकात)

16 ^{a}) S_1 मामलक्ष्य, K_1 ममालक्ष्य; K_2 न मालक्ष्य $K_{1\ 2}$ दैत्येया K_3 तेषामलक्ष्य दैत्येया — ^{b}) B_1 ॰भरणायुधा — ^{c}) K_3 ॰भागा (for ॰वेगा) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_5 रथम् (for रथान्) S_1 $K_{1\ 2}$ आदाय (for आस्थाय) $K_{1\ 3}$ S दृमिता॰

17 ^{a}) Many S MSS नालीक $Ś_1$ K $D_{1\ 3}$ ॰नाराच (for ॰नाराचैर्) — ^{b}) K_4 B Dc Dn D_{4-6} T_1 भल्लैः (for भल्ल) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3}$) प्रत्य॰ (for अभ्य॰) K_3 M_2 मा (for मा)

18 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तान् (for तद्) $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ शर॰, D_6 S शस्त्र॰ (for चास्त्र॰) — ^{b}) S समवारय (G1 ॰वाकिर) — ^{c}) $B_{3\ 4}$ अस्त्रवर्षं, Dc शरवर्षं K_4 D_1 अहं राजन्, B_4 अभूद्राजन्, S महाराज — ^{d}) =1 38 39^{d} $K_{3\ 4}$ D_4 M_2 ॰बलमपा॰, B_2 ॰बलसमा

19 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 D_5 T $G_{2\ 3}$ M_1 व्या(K_1 Dc Dn_2 व्य)मोहयन्, K_2 विमोहय, B_1 व्यापोहय; Dn_1 n_3 $D_{2\ 6}$ G_1 M_2 व्यमोहय — ^{b}) K_4 ॰मार्गान्, T $G_{3\ 4}$ ॰मार्गे (for ॰मार्गैश्) — ^{c}) K_3 अभिमरूढा॰; $D_{1\ 5}$ अतिसमूढा K_2 तेन्योन्येभ्यश्च स — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ दानवान्

20 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) एव (for अहं) — ^{b}) D_5 अत्यतम् (for अन्योन्यम्) — ^{c}) T_2 $G_{2\ 3}$ विविधैर् (for विशिखैर्) S_1 $K_{1\ 2}$ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्) D_5 शिरांसि पेतुर्विशिखैर् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ न्यहनं (B_1 ॰र), T_1 व्याहनं, T_2 G अच्छिदं (G_1 अहरं); M_2 व्याहरं (for व्यहरं) D_5 दीप्तैः कृत्तानि सर्वशः

21 ^{a}) D_5 हन्य (for वध्य॰) K_2 दैत्येया — ^{c}) Dn_2 स्वनगरान् (for सनगरा)

22 ^{a}) K $D_{1-3\ 5}$ तानहं (for ततोऽहं) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) कुरुनन्दन (B_2 सत्तम), T_2 G_{2-4} पर्यवारय, M_2 मम॰ (for प्रत्य॰) — M_2 om 22^{cd} — ^{c}) D_2 आश्रित्य (for आवृत्य) — ^{d}) S_1 तेषाम् (for चैषाम्) B_4 न्यवारय

23 ^{a}) G_1 खेचर — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) सूर्यसमप्रभ (B_2 ॰सन्निभ, B_4 ॰वर्चस), T_1 M दीप्तवर्चस; G_1 दीप्ततेजस — ^{c}) K_{1-3} दैत्येयैर् — ^{d}) $Ś_1$ K_3 चार्यते स्म; K_2 धारयते, D_2 चार्यते स्म; T_1 नीयते स्म

24 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अधो भूमौ, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पुनर्भूमौ B_{1-3} Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ निपतति — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ च गच्छति; B_{2-4} Dc Dn_2 T G प्रतिष्ठित, M प्रतिष्ठति — ^{c}) D_3 पपाताशु, T_1 प्रधान्याशु

25 ^{a}) Dc अमरावतीव सकाश (hypermetric!), D_5

C 3 12224 B 3 173 28 K 3 175 29 अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृश ह्यमरावत्या — b) Ś1 K1–3 D2 6 °चर (for °गम) D3 T1 G1 शुभ (for तु तत्) B Dc Dn D4 6 तत्पुर कामग महत् — d) K2 प्रतिगृह्ण, K3 B1 D4 T2 G1 3 4 प्रत्यगृह्णा, K4 D1 2 प्रत्यविध्य; M1 प्रत्यागृह्ण B1 पुर महत्; B2–4 D (except D1–3 5) परंतप

26 a) T1 शैल्वराजेन (for शरजालेन) — b) Ś1 K1 2 दिव्यास्त्रनिवहेन; K3 B2–4 D3 °स्त्रनुदितेन (as in printed ed !) K4 °स्त्राद्युदितेन, G1 °स्त्रपुटितेन, G4 °स्त्रमृदितेन, M °स्त्रचुदितेन K3 4 Dc3 T2 G2–4 M ह, D3 T1 हि (for च) — c) Ś1 K1 2 D1 G1 न्यगृह्णा, K3 निगृह्णा, B4 Dc Dn D4 6 न्यगृह्ण, T1 निगृह्ण K1–3 दैत्येयस, S दैत्यैर्नस् (M1 दैत्यैर्वस) — d) B3 Dc1 Dn D4 6 पुरुष° (for भरत)

27 a) K1 2 Dc D1 विक्षित, D3 विकृत, S विकीर्ण D5 सायकै°, S चाक्षयै° (for चायसै°) — T1 om (hapl) 27b–31a — b) Ś1 K1 2 D1 2 मत्प्रयुक्तैर्, G2 मत्प्रसुप्तैर् D5 महेषुभि° (for अजिह्मग) — D1 om 27c–28b — c) Ś1 अभिपतद् K4 D2 तत्तु (for राजन्) — d) Ś1 अगृह्णा, K1 2 प्रगृह्ण, K3 प्रणुन्न; K4m प्रकच, D2 सुप्रभ, T2 G M प्र(G1 वि)रुग्ण (for प्रभग्न)

28 T1 om 28, D1 om 28ab (cf v l 27) — b) Ś1 K D2 3 5 अजिह्मगै°; G1 अयोमयै° (for अयस्मयै°) — c) Ś1 K D2 3 °भ्राम्यत (K2 °भ्रास्यत) (for °भ्रमन्त) — d) K4 D1 2 कालनोदिता; B4 D5 °मोहिता

29 T1 om 29 (cf v l 27) — a) B D (except D1–3 5) आरुह्य; S (T1 om) अप्यत्र (for अप्याशु) ❀ Cn पाठान्तरे मातलिमारुह्य आलम्ब्य । महीमवातरमवतीर्णोऽभवमिति शेषः । ❀ — b) K1 2 प्रपतन् (for निपतन्) — c) K3 अजगरत्

30 T1 om 30 (cf v l 27) — b) S (T1 om) महायुधि (G1 °यमनाः) (for अमर्षिणाम्) B4 तेषां षष्टिमंहामृधे — c) G1 महाराज (for मया सार्धं)

31 T1 om 31a (cf v l 27) — a) B1–3 Dc D2 4 6 तान्यहं G1 विविधैर्बाणैर् — b) Ś1 K1 2 न्यहनं (for व्यधमं) Ś1 B Dn3 D4–6 गार्ध्रवासि°, K3 D1 2 T1 °वाजिभि°, D2 °वासितै°, T2 G M2 गृध्रवाजितै — c) K2 D2 तद् (for ते) Ś1 K D1–3 पर्य°, T1 सम्प्र° (for सन्य°)

32 a) K1 4 D1 2 5 न मे; K2 न ते, B4 नैते, G1 मे न (for नेमे) D4 T2 G2 3 शक्ता, M2 शक्त्या (for शक्या) Ś1 K1–3 Dc Dn D4 6 मनुष्येण — b) K1 2 युद्धे नेतु, D5 युद्धे जेतु (for युद्धेनेति) B4 D5 S विचिन्त्य (for प्र°) Ś1 D5 च, K1 2 B4 D1 2 तु, K3 मे; K4 B1–3 Dc Dn D4 6 तत् (for वै) — c) K2 3 T1 °पूर्वेण — d) B D T2 G2 दिव्यानि (for सर्वाणि) D5 [अ]नोद°, T1 [अ]चोद° (for [अ]योज°)

33 a) B1 रथसह (for तानि सह°) — b) B Dn D2 4–6 रथिना — d) Ś1 K1 2 अपि, G4 अथ (for इव)

34 a) D5 °मार्गं विचित्र D1 2 च (for ते) — b) B D (except D1–3 5) °धरा° (for °रथा°) — c) K1 2 प्रत्य(K2 °ति)गृह्णत, G1 °विध्यत (for °दृश्यन्त)

35 a) K3 °मुकुटास्ते च, T2 G3 4 कुसुमापीडा, G1 °कवचा°, G2 M °मकुटा° — d) S मम प्रीतिकराभवन्

36 b) K3 D2 3 6 °प्रणुदितै, K4 °प्रमुदितान्, B1 3 4

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नागकृत्वं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ३८
ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ३९
विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

C 3 12244
B 3 173 47
Y 3 175 55

D_n $D_{5\ 6}$ M प्रमुदितै T_2 G_{2-4} मन्त्रास्त्रमुदितास्रणे — ^{c}) $K_{1\ 3}$ D_1 $G_{1\ 2}$ M_1 नागकुवन् — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) प्रत्य°, T_2 G_{2-4} अभ्य (for पर्य)

37 ^{c}) K_4 व्यथितोस्मि D_3 तदा (for महा) — After 37 T G ins

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
किमेते मम नागैर्वर्ज्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
न वध्यन्ते महावीरैस्तत्समाख्याहि पृच्छतः ।
स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतियान तदाचर ।
एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र सम्प्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैनान्निपातितान् ।
एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
विचुक्रुशुर्मंहानागन् स्वरेण महता तदा ।
असम्भ्र कश्चिदस्यैव पाण्डवो रणमूर्धनि ।
अस्मानि समरे भग्न इत्येवं सप्रदान्त्र्ता ।

[(L 1) T_2 G_{2-4} परमायत्ता — (L 2) $G_{2\ 4}$ स्मितैरा (for °ते) — (L 3) T G_{2-4} तत्समाख्यातुमर्हसि — (L 4) T_2 G_3 पर्याप्तान (for °तस्) T_2 G_{2-4} मनेतान् (for त्वमेषां) — (L 5) T_2 G_{2-4} परम (for मर्माणि), and तत्र्प्रतिवाननात्र (for the posterior half) — (L 7) T_2 G_3 वै तान (for चैनान) — (L 10) T_1 महान्, G_1 ऋद्ध (for तदा)]

38 ^{b}) B_{2-4} D (except $D_{1\ 2\ 6}$) T_2 $G_{3\ 4}$ प्रयतो (for °णतो) G_1 रुद्रायाद्भुतमूर्तये — After 38^{ab}, G_1 ins

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।

— ^{c}) S_1 K D_{1-3} प्रत्ययोजय (K_3 प्रत्यनोदय), B D_c D_n $D_{4\ 6}$ समचोदय, D_5 समनोदय — ^{e}) D_6 यद्रौद्रमिति विख्यातं — After 38 S ins

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
[T_1 M महत् (for अह)]

39 ^{d}) T_1 °सन्निभ (for °मूर्धजम्) — ^{e}) T_1 (corrupt) सूधन लेलिहानागै — ^{f}) $K_{3\ 4}$ B_{1-3} D_c $D_{1\ 2}$ कृतापीडम्, B_3m $_4$ D_n $D_{4\ 6}$ M कृतचीरम्, T G °चिह्नम् (for °शीर्षम्) — After 39, T G ins

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 ^{a}) $Ś_1$ भीतस्ततस्, D_6 विभीषण, T G_{2-4} मोहनतम्, G_1 विचिन्त्याह, M विचीयाह (for विभीस्ततस्) — ^{c}) T_2 (after corr) G_3 दृढ, G_1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा)

41 ^{a}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ नमस्कृत्य — ^{b}) K_4 D_4 सर्वाया°, D_3 शिवाया, G_1 रुद्राया° — ^{c}) D_5 असुरेन्द्राणा (for दान) — ^{d}) T_2 G_{2-4} अभावार्यत्र (for पराभावाय) D_5 अभावाय परन्तप

42 ^{b}) K_1 अस्मिन (for आसन्) — ^{c}) T_1 अपि (for अथ) — ^{d}) S व्याघ्राना (for व्याघ्राणा) B_3 (m as in text) $_4$ विशेषत, D_6 सहस्रश, G_1 वनौकसा (for विशा पते) — K_3 om (hapl) 42^{f}–43^{c} — ^{f}) G_1 transp तथा and गवाम्

43 K_3 om 43^{abc} (cf v l 42) G_1 om 43^{abcd} — ^{a}) K_2 T_1 M चा(M_2 च)मराणा, K_4 $D_{1\ 2}$ वानराणा, $D_{3\ 5}$ च हयाना, T_2 G (G_1 om) शरभाणा (for सृम°) B D_c D_n $D_{4\ 6}$ शरभाणा गजाना च — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) वानराणा, T_2 G (G_1 om) चमराणा M ऋषभाणा (for शर) $B_{1\ 4}$ सहस्रश, $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 6}$) T_2 G_3 च सर्वश, M च वाजिना (for च स) T_1 वृषाणा चैव वाजिना — $Ś_1$ om (hapl) 43^{cdef} K_4 om 43^{c}–44^{b} — ^{c}) T_1 M शरभाणा (for ऋष) — ^{d}) T_1 M शुनामपि (for तथैव च) — After 43^{cd}, T_2 G_{2-4} ins

860* ऋक्षाश्वमेषवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ।

C 3 12244 B 3 173 47 K 3 176 55 ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिनिदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।
— ^{c}) S माला° (for शाला°)　Some S MSS वृकाना B₄ चड्डाना (for प्रेताना) — ^{f}) K₃ B₂ D₃ S भुरुण्डाना (T₁ कुक्कुटाना), B₁ सुपडाना, D₁ भेरुडाना, D₆ उरगाना (for भुरु°)　B₁ D₁ ₂ तथैव च, T₁ G₁ M₃ च बर्हिणा (for च सर्वश)　B₄ प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G₁ ins
861* शार्दूलाना वराहाणा शरभाणा प्लवगताम् ।
44　K₄ om 44^{ab} (cf v l 43) — ^{b}) K₁ ₄ B₂₋₄ Dn D₂ ₄ ₆ च(B₃ चा)मराणा, B₁ चारणानां, Dc भ्रमराणा (for मक°)　D₁ च सर्वश , M₁ च बर्हिणा (for तथैव च) — After 44^{ab}, Dc ins
862* वृक्षाणा पर्वताना च समुद्राणा तथैव च ।
On the other hand, B Dn D₂ ₄ ₆ ins after 44^{ab} Dc cont
863* देवाना च ऋषीणा च गन्धर्वाणा च सर्वश ।
[B₁ ₄ महस्रश (for च सर्वश)]
— G₁ om (hapl) 44^{c}–45^{b} — ^{c}) K₂ ₃ D₅ T₂ G₂₋₄ च (for स)　Dc₁ om 44^{d}–45^{c} — ^{d}) D₁ ₂ T₁ राक्षसाना, G₂ M₁ रक्षसा च (for तथैव च)　D₁ ₂ तथैव च (for सुर°)
45　Dc₁ om 45^{abc}, G₁ om 45^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) G₂ M किंनराणा (for च संग्रामे)　T₁ गुह्याना किंनराणा च — Ś₁ T₂ G₂₋₄ om (hapl) 45^{cd}　Dn₂ transp 45^{cd} and 46^{ab} — ^{c}) K₃ ₄ D₁ ₂ T₁ M झषाक्ष; G₁ सर्पास्य (for झषाणा)　K₁ सर्पाश्वखरवक्त्राणा; K₂ सर्पाश्वापरवक्त्राणा — ^{d}) D₆ अथापि वा, T₁ M च भारत (for तथैव च)
46　Dn₂ transp 45^{cd} and 46^{ab} — ^{a}) B Dc Dn D₂ ₄ ₆ मीनवाजि(B₂ ₄ Dc च)मत्स्याना, D₆ मीनकूर्मसकाणा, T₁ M °मयूराणा; T₂ G₂₋₄ तथा मुसलहस्ताना, G₁ मीनवायसकूर्माणा — ^{b}) T₁ G₁ °शस्त्रास्त्रशालिना; T₂ G₂₋₄ °शस्त्रास्त्रधारिणा — ^{d}) K₁ ₂ D₁ ₂ ₆ T G °पाणिना
47　^{a}) D₁ ₂ भूतै° (for चान्यै°) — ^{b}) M₃ °रूपैर्न रैस् (for °रूपधरैस्)　K₄ M₁ तदा (for तथा) — ^{d}) Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₁ ₂ विजृम्भति, K₂ D₅ ₆ विजृम्भिते, B₁ प्रयोजिते; T₂ G₂ ₄ M₃ विसृज्यति (for विसर्जिते)
48　^{a}) K₁ °समन्वितैर् — ^{b}) Ś₁ K₁₋₃ B₂ °वसादिभि°, Dn D₄ ₆ °वसास्थिभि — ^{c}) G₃ सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण) — ^{f}) Ś₁ K₁ ₃ B₁₋₄ Dc₁ Dn D₁₋₄ ₆ ये नाशमागता, K₂ B₁ Dc₂ °वाना समा°, D₅ °नास्तैर्भयारणे
49　^{a}) M₁ अनि (for अर्क) — ^{b}) K₄ वज्रशक्ति, Dc वज्राशन ; D₁ ₂ महाशनि (for वज्राशनि)　Ś₁ K₁ ₂ Dc D₁₋₃ समम्वर्न (for समप्रभै) — ^{c}) D₃ अद्रि°, T₁ अभि° (for अद्रि)　B₁ हि (for च) — ^{d}) B₁ Dc D₅ °ररिनिबर्हणै , B₂₋₄ Dn D₄ °रपि निबर्हणै — ^{e}) Ś₁ K₁ ₂ D₁ ₂ न्य(D₃ न्या)हन (for न्यहन) — ^{f}) Ś₁ K₁ ₂ मुहूर्तादेव
50　^{a}) Ś₁ दानवास्त्र° — ^{b}) Ś₁ घनादीन्, K₁ घनादीन्, K₂ गतास, K₄ गतास्त्रान् (for गतासून्) — ^{c}) Ś₁ K D₁ ₂ ₃ प्रणतो, D₆ T₁ प्रगम (for प्राणम)
51　^{a}) Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₁₋₃ ततो, Dc अथ (for तथा) D₅ पीडास्त्रान (for °निष्पिष्टान्) — ^{b}) Ś₁ K₁₋₃ D₁ दानवान्दारुणाकृतीन् — ^{c}) Ś₁ K₁₋₃ B Dn D₁ ₄₋₆ M₁ निशम्य; Dc नियम्य (for निशाम्य)
52　Ś₁ D₂ om (hapl) 52 — ^{a}) B₁ (m as in text) तदशक्य, T₂ G₂₋₄ अविषह्य (for तदसह्य) — ^{b})

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यात्तपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् । C 3 12266 B 3 173 69 K 3 175 78

K D1 3 सुदुष्कर, B1 3 4 Dc D5 T2 (before corr) G1 3 4 M2 दुरुत्सह, M1 सुदुःसह (for दुरा°) — c) K3 स (for सा)

53 c) Ś1 K1 2 D3 [इ]दं च, K3 चैव, T1 G1 चैन (for चेदं) B4 Dn वचनं चेदं (by transp) — After 53^{ab} S ins

864* हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया मन्ये महत्तरः ।
[G1 मन्ये शत°, G2 4 मया मये (for मया मन्ये)]

— c) B1 3 T G अशक्य (for असह्य) — D1 om (hapl) 53^{d}–54^{a} — f) S1 K B4 D2 3 5 पुरंदर° (for सुरे°) T1 अपि शक्य सुरेश्वर — After 53, T G ins

865* ध्रुवं धनंजय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरंदरः ।
[G1 न्व (for त्वयि) G2 4 शत्रु (for शक्र) G1 पुरंदर]

54 D1 om 54^{a} (cf v l 53) — a) Ś1 K D2 3 5 असह्य (K4 अदृश्य) (for अवध्य) — b) D1 स्वयं, D2 स्वगं (for खगं) — d) B1–3 Dc Dn D4 6 स्ववीर्येण तपसो बलात्, D1 2 स्ववीर्यास्तपोबलात्

55 Before 55 T G3 ins अर्जुन — a) B4 D3 5 T2 G1–4 तु, Dn D2 स्म (for ऽथ) — c) K1 2 विरुदन्त्य°, K3 विमर्दन्त्य°, M1 निपतन्त्य° — d) K3 4 D3 5 M1 निपेतुर्

56 a) B4 M1 विकीर्णकेश्यो, T1 प्रकीर्णकेशा B1 मथिता — b) B3 दर्शिता (for दुःखिता) T2 G सुदीना° करुणस्वना° — After 56^{ab}, T2 G ins

866* कुरर्य इव वाशन्त्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहुः ।

— c) K3 पितॄन् (for पेतुः) Ś1 K D1–3 पतीन् (for पितॄन्)

57 G1 om 57–58 — a) B2–4 Dn1 रुदत्यो Ś1 च, B4 तु (for ता) — Dn3 om (hapl) 57^{bc} — b) B2 4 Dn1 n3 D4 6 निनदन्त्यो, M1 विलपन्त्यो (for विन°) K1 महीतले (for हते°) D5 नितरां चक्रुशुस्तदा — c) B Dc Dn1 n3 D4 6 °भि परिनिघ्नन्त्य° — d) B Dc Dn D4 6 M1 विस्रस्त, D5 प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त) T1 प्रसुप्तस्त्वत्र शोभिता°, T2 G2–4 प्रस्रस्ताबरभूषणा

58 G1 om 58 (cf v l 57) — b) K1 2 दैन्यदुःख (by transp) B4 T1 °समागत, D1 5 G4 समाहित — d) K2 °ध्वस्त, K4 D2 3 °विह्व, B3 °द्विष्ट, D1 तिरम (for °त्विट्क)

59 b) S1 K B Dn D1 6 G4 हृत (for हत) — d) Ś1 K D3 5 दुर्दर्शं(K1 °दृश्य)म् (for अदृश्यम्) T1 अगमत (for अभवत्) T2 G M2 अदृश्यत महत्पुर

60 a) D1 2 सतुष्ट° (for संहृष्ट°) — b) T1 आहरत् (for आनयत्)

61 a) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś1 K1 2 आभज्य, K3 4 D3 (m as in text) T2 (before corr) G4 आरुह्य, B Dc Dn D4 6 उत्सृज्य, T2 (after corr) G3 आक्रम्य (for आरुज्य) — b) Ś1 K1 2 D5 सुरद्विष (for महा)

62 a) Ś1 K D1 5 स (for च) B Dc Dn3 D4 T2 G2–4 देवेंद्रे — d) S (except M1) वृत्तं (for °भूतं) M1 मते (for °द्युते)

63 a) B3 Dn3 D4 6 T2 G2 3 °पात च, B4 मुत्सृज्य, T1 पातश्च (for °घात च) — b) B3 निपातन (for निवा°) — c) D2 5 तु (for च) — d) Ś1 K1 2 महात्मना (for महा°) — After 63 T G ins

867* कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ।

C 3 12267 B 3 173 70 K 3 175 78

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ६६
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।
ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

---

64 c) Ś1 K1 2 महर्षि , K3 महद्भि° (for मरुद्भि) — d) B1 S (except M1) च (for [अ]थ) — After 64, T G ins

868* परिष्वज्य च मा प्रेम्णा मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्मितम् ।

65 a) K4 Dc [S]सौ (for वै) S तत° स (M1 च) मा देवराज° — c) K1 2 धिर्नर° (for विबुधै°) — d) K3 B2-4 Dc1 Dn D1 4 T1 G3 4 स (for सु)

66 b) B Dc1 Dn D4-6 G1 एव (for एतत्) — c) K1 Dc D3 G3 गुर्वर्थं च Ś1 K1 2 B D (except D1-3) T1 G1 M1 कृत° (for महान्) T1 G1 पुत्र (for पार्थ) — d) Ś1 K1 2 B D4 6 G1 M1 महा , Dc Dn महान्, T1 हत्वा (for कृत°) T1 कृतो (for घ्नता)

68 b) Ś1 K1 2 °पन्नग — c) Dc सयक्षोरग°, D6 सदेवासुर° — d) K3 सयक्ष° (for सपक्षि) Ś1 K1 2 राक्षसै° (for °पन्नगै)

69 a) Ś1 K1 2 D6 T1 चैव (for चापि) — b) D6 °रक्षिता, T1 °निहिता

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K3 4 D3 mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K3 4), and B2 D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in B2) — *Adhy name* B1 3 Dc हिरण्यपुरवासिवध°, B2 Dn D6 हिरण्यपुरवध° (B2 °पुर + +), D1 2 हिरण्यपुरविध्वंस , D5 G1 कालकेयवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 173 (Dn2 172), D1 179, S (M2 sup lin) 174 (M2 orig 176) —*Śloka no* Dn 76, D1 73

171

1 a) K1 2 B D (except D1-3 5) अति , T1 अपि (for अभि) — b) K2 D6 सम्मूढ°, B1 G1 सरूढ (for संरूढ°) K1 2 D1-3 5 °शरविक्षित — c) Ś1 K D1-3 5 M2 °राजो निगृह्य, B Dn D6 °राजो विगृह्य, Dc D4 °राजो विसृज्य, M1 °राजोपगृह्य K4 Dn2 [ए]तत् (for [इ]दं) — d) S1 काम (for काले)

2 a) G1 दिव्यास्त्राणि च स° — b) G1 पुत्रक (for भारत) — c) T2 G2-4 °वीक्षितु (for °भवितु) — d) T1 मानुषेष्वपि क°

3 a) T2 G2-4 तथा (for कृप°) — b) K1 देव° (for सह) T1 G1 2 ससुयोधन (for सह राजभि) — c) D6 तात (for पुत्र) — d) Ś1 K1 नार्धंति (!), T1 G2 नार्हंति.

4 Before 4, Dn D4 6 ins अर्जुन उ° — b) K1-3 प्रयच्छत K3 S (except M1) भगवान् (for मघवान्)

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ C 3 12288 B 3 174 15 K 3 176 15

Ś1 K Dc3 D1-3 5 न्यय (for प्रभु°) — c) S1 K1 2 4 D1-3 5 काचन (for कवच) T2 G1 3 4 चैत्र (for दिव्य)

5 b) Ś1 K1 2 शक्रः, B Dc Dn D4-6 पुन°, D1 2 देवा (for देव) D1 2 प्रादुर् Ś1 K1 3 महात्मन, B6 शतक्रतु, M2 महारथ — c) Ś1 K D1-3 चैतत् (for चेद) — d) T1 सयंम् (for स्वयम्) B1 च (for ग°)

6 a) G2 4 चास्त्राणि (for व°) — c) Ś1 ममेतानि, M2 ममैमानि (for ममै°) — d) Ś1 K D1-3 रोचनानि (for रुचि°)

7 D6 om 7^{ab} — b) G4 अभ्युषितो (for अस्म्यु°) — c) K4 भुवने (cf 9a), D1 भुवन, D6 सदने (for भवने) B1 रम्ये, D1 पुण्य; G1 दिव्ये (for पुण्ये)

8 c) Ś1 K D1-3 6 ते गन्तु (by transp), T1 गन्तव्य — d) K4 [S]त्र (for हि)

9 a) K4 भुवने (cf 7c) — c) T1 महाराज (for मया राजन्)

10 a) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो — c) K2 4 B D M2 °पादस्य (for °मासाद्य)

11 Dn3 om (hapl) 11^{ab} — b) T1 सर्वश (for भारत) — D3 om (hapl) 11^{c}–15^{b} — c) K3 तात; D6 देवो (for राजा) — d) K2 4 देवराज पुरंदर

12 D3 om 12 (cf v l 11) — a) B2 शम्भुर् (for स्थाणुर्) — b) G4 M1 °तप (for °सप) — c) B Dn D4 6 स्व, D1 स (for सु) — d) D6 स (for च)

13 D3 om 13 (cf v l 11) — b) D6 सगतो (for समेतो) — c) K1 चरामहे (for वर्धा°) K2 B Dc Dn D4-6 पार्थ (for सर्वे) T2 G2-4 दिष्ट्या च पार्थ (G2 by transp पार्थश्च) सयुक्तो — d) Ś1 त्व, K3 4 च (for [अ]सि) K1 2 दिष्ट्या पुनरिहागत

14 D3 om 14 (cf v l 11) — a) D6 पृथ्वीम् (for कृत्स्नाम्) B Dn D4 6 महीं (for इमा) D6 सर्वां (for देवीं) S1 K1 2 अद्य पृथ्वी मया देवी, Dc अद्य कृत्स्ना मही देवी — b) T2 G3 4 समुद्र, G2 सशैल° (for विजिता) Ś1 K1 2 Dc विजिता °मालिनी — After 14^{ab}, T G ins

869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।
[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं)]

— d) Ś1 D6 वशे (for वशी)

15 D3 om 15^{ab} (cf v l 11) — a) T2 G3 च (for तु) G2 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते) T1 M1 [अ]द्य (for ते) N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D6 वै द्रष्टु; K2 ते द्रष्टु; K3 4 D1 2 द्रष्टु वै) — b) B Dc Dn D4 6 द्रष्टु दिव्यानि भारत — c) Ś1 K1 2 हता, B1 Dc D6 T2 G3 तदा, Dn3 D6 M1 त्वया (for तथा) — d) Ś1 K1 2 त्वया (for हता) — After 15, K1 ins

870* महाबला महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om the ref D3 om up to °कवचा — b) D6 T1 भारत (for सर्वश) — d) T1 निहता प्रभो (for विनिपा°)

17 a) K3 D3 तात, K4 सर्वं (for तत्र) — c) K3 सहितैं (for त)

C 3 12289
B 3 174 16
K 3 176 16

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om in D_1 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, $Ś_1$ mentions only निवातकवचकालखञ्जवध, likewise, $K_{1\,2}$ $B_{1\,3}$ Dc Dn $D_{2-4\,6}$, only निवातकवचवध (followed by कालखञ्जवध in $K_{1\,2}$, to it, $K_{1\,2}$ B_1 Dc $D_{3\,4\,6}$, further add समाप्त), K_3 D_5 mention only गंधमादनप्रवेश, K_4, only गंधमादनवास; and finally B_2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध) — *Adhy name* Dc अर्जुनवाक्य, D_5 अर्जुनागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 174 (Dn_2 173), S (M_2 *sup lin*) 175 (M_2 orig 177) — *Śloka no* Dn 17

172

1 ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ ततो (for तस्या) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) राज्या व्यतीताया (for रजन्या व्यु°) — ^{c}) K_2 D_2 °कर्माणि (for °कार्याणि)

2 ^{a}) K_1 स चोद°; K_4 सनोद°, D_6 प्रणोद° (for सचोद°) B_4 T_1 चोदयामास कौंतेय (T_1 धर्मात्मा) — ^{b}) B_{1-3} D (except D_{1-3}) M मातृ° (for भ्रातृ°) B_4 अर्जुन तत्र वीर्यवान् — ^{c}) S पश्यामो° (T_1 M पश्येमा°) (for दर्शया°) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ यैस्त्वया दानवा हता

3 ^{a}) T_2 $G_{1\,3\,4}$ M_2 राजा (for राजन्) — ^{b}) $B_{1\,4}$ पाडव, D_5 भारत (for पाण्डव) — D_5 om (hapl) 3^{cd} — ^{d}) T_1 पार्थिवे (for भारत)

4 ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ यथायोग, D_6 °गम, T G_{2-4} अर्जुनस्तु (for यथान्याय) $D_{1\,2}$ यथातेजा — ^{b}) S परम (T_1 प्रथम) शौचमास्थित — After 4^{ab}, S ins

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वासवाय च पाण्डव ।

[T_2 $G_{2\,3}$ °स्कृत्वा (for °स्कृत्य)]

— ^{c}) Hypermetric! $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_6 °कूट, T G_{2-4} चक्र (for °कूबर) $K_{3\,4}$ B Dc Dn $D_{1-4\,6}$ गिरिकूबरपादाक्ष ($K_{3\,4}$ D_{1-3} °पादाग; B_2 °पादाग्र, Dc_2 °पादाग्य), G_1 M त्रिकूबर समुद्राक्ष — ^{d}) K_4 त्रिभि शृंगैस्, $B_{1\,4}$ शुभवेणु, Dc शुभरेखा, T G_{2-4} गिरिवेणु (for शुभवेणु) B_1 अलकृत, $B_{1m\,2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ त्रिवेणुमत् (for °णुकम्) — ^{e}) G_1 वर रथ समास्थाय — ^{f}) K_4 T_2 G शोभयानो

5 ^{a}) T_1 $G_{1\,2}$ M स, T_2 $G_{3\,4}$ स (for सु°) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) दिव्येन सवृतस्तेन — ^{b}) S_1 K_{1-3} D_5 च (D_6 सु) भास्वता (for सुवर्चसा) — ^{c}) $D_{1\,2}$ गाजीव — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ स (for च)

6 ^{a}) S_1 $K_{1\,2}$ स शोभ°, D_1 मोक्षुभ्यमाण°, T_1 शोभमानश्च, T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ शोशुध्य°, M_2 शुशुभ्य° (for शोशुभ्य°) — ^{b}) N (except $Ś_1$) °पूर्व्या (for °पूर्व्यान्) $K_{2\,3}$ $D_{1\,4}$ °भुज, D_2 °जनु, D_5 °यशा (for °भुज°) — ^{c})

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ७
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ ९
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२

राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८ C 3 12309 B 3 175 19 K 3 177 1a

---

S_1 K_{1-3} D_{1-3} $_{8}$ दिव्यास्त्रना (D_{1-8} स्त्राणा) नत्स्तेपा, B_4 महास्त्राणि महाबाहु°, T_1 नानि दिव्यानि चास्त्राणि

7 ^{a}) K_4 तानि, S तेन (for अथ) K_4 M_1 प्रयोक्ष्यमाणानि, $B_{1\,3}$ D_2 प्रयो(B_1 °यु)ज्यमानेन, $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ प्रयोक्ष्यमाणेषु, D_8 माणेस्त्रैर् (for °माणेन) — ^{b}) B_4 Dn $D_{4\,6}$ न्दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि) K_4 S भागत, B_4 Dn $D_{4\,6}$ तेषु वै (for तेन वै) D_8 दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना — ^{c}) K_4 समक्रान्ता मही यत्र — ^{d}) K_3 $D_{4\,6}$ समाकम्पत G_1 सतयोतनकद्रुमा

8 ^{a}) K_4 सरितस् (for सरित°) — ^{b}) K_4 तथा सर्वे महार्णवा — K_4 om 8^{cd} — ^{c}) G_2 चैव (for चापि) K_1 $D_{1\,2}$ T_1 G_1 विशीर्यन्त, B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_2 $G_{3\,4}$ M_2 व्यदीर्यन्त, G_2 [अ]भ्यशीर्यन्त — ^{d}) G_1 तथैव (for न ववौ)

9 ^{a}) Dc न बभासे (for न बभासे) — ^{b}) S_1 K_{1-3} D_2 G_2 न च जज्वाल, T_2 $G_{3\,4}$ नापि जज्वाल (for न जज्वाल च) K_4 हुताशन (for च पावक) — ^{c}) Dc_2 M_2 देवा (for वेदा)

11 ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ सर्व ते (by transp) B Dc Dn $D_{4\,6}$ विकृतानना, D_2 पीडिता नना, G_1 [S]पि नतानना; M त्रिनना — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ नदस्त्रस्, $B_{1\,2}$ ततस्त्रैस्, G_1 महास्त्रैस्, M इवास्त्रैस् (for तदास्त्रैस्) K_4 D_2 च, Dc Dn $D_{1\,2\,4\,8}$ T G ते (for तैर्) — ^{d}) S_1 भजति, $K_{1\,2}$ भजन्ते, K_4 याचत (for याचन्ति)

12 ^{a}) D_3 T_2 $G_{2\,3}$ मह° (for ब्रह्म°) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\,8}$) ये च (for चैव) K_4 B D (except D_{1-3}) T_1 G_1 M मह° (for सुर) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_2 [अ]पि (for च) — ^{d}) K_4 [उ]प° (for [अ]व)

13 ^{a}) B D (except $D_{1-3\,8}$) T_1 G_1 M देव (for राज) K_4 देवलोकगता ये च — After 13, B D (except $D_{1-3\,8}$) ins

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।
[=(var) 12^{cd} B_4 [उ]प° (for [अ]व)]

14 ^{b}) T_2 $G_{3\,4}$ °पालै (for पाला) — ^{d}) K_4 [S]पि, T_1 हि (for [अ]भि)

15 ^{a}) Dc महातेजा, T_1 G_2 दिव्यगन्धो (for महाराज) — ^{b}) T_1 G_2 दिव्यमाल्यै B_3 Dn $D_{4\,6}$ समन्वित°, B_2 समतत (for सुग°) — ^{c}) $K_{1\,4}$ B D (except $D_{1-3\,8}$) G_1 M पाण्डव, K_3 पाण्डवं (for पाण्डवान्) Dc चित्रम् (for चित्रैर्) — ^{d}) K_4 उप°, S अल° (for अव) T_2 $G_{3\,4}$ समन्वित (for समन्तत)

16 T_1 om 16^{c}–18^{b} — ^{ab}) K_4 transp विविधा and गन्धर्वा $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,8}$ सुरनोदिता — ^{c}) D_3 शतश, D_8 सर्वश° (for संघश°) — ^{d}) T_2 G चाप्सरसा (for अप्स°) — After 16, D_{1-3} ins

873* देवतूर्याण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T_1 om 17 (cf v l 16), K_3 om 17^{ab} — ^{a}) K_4 $D_{1\,8}$ तु, B Dn $D_{4\,6}$ M च (for तु) B D (except $D_{1-3\,8}$) तादृशे (for तुमुले) — ^{b}) D_8 पवन (for नारद) S_1 सुरपूजित, K_4 $D_{1\,2\,8}$ °नोदित, D_3 वदित B Dc Dn $D_{4\,6}$ नारदश्चोदित सुरै — ^{c}) $Ś_1$ K_3 D_6 आगत्य (for आगम्य)

18 T_1 om 18^{ab} (cf v l 16) Before 18 B_3 M_1

C 3 12310 B 3 175 20 V 3 177 20 अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विपतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने
प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

---

ins नारद उ° — ^{c}) D8 °धिष्ठाने ; T2 (before corr) G2 °धिष्ठान; G4 °धिष्ठाना — ^{d}) K3 प्रयोज्यते, D6 प्रयुज्येत, T1 G1 M1 प्रयुजीथा ; M2 प्रयुजीत B1–3 D (except D1–3) T1 G1 कथचन

19 T1 G1 om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) Ś1 K1–3 D5 S (T1 G1 om) च, D1–3 [ऽ]पि (for न) Ś1 K1–3 D1–3 5 नानार्तं, B1 3 4 Dc2 Dn1 D6 चानार्तं ; T2 G3 4 नान्यत्र; G2 नान्यस्त, M नात्यर्थं (for वानार्त°) K4 अधिष्ठान विना नात्र — ^{b}) Ś1 प्रयुज्यते, G2 M1 प्रयुजीथा° K3 4 B1 4 T2 G3–4 कथचन — ^{c}) Ś1 K1 2 प्रयोगे च, K3 4 D2 5 °गे हि; B Dc Dn D4 6 °षु, D1 °पि, D8 अप्रयोगे, T2 G3 4 प्रयोगे तु Ś1 K1 2 महादोषो

20 D2 om (hapl) from रक्ष्य° (in 20^a) up to एतानि (in 21^a) — ^{a}) A few MSS रक्ष° (for रक्ष्य°) — ^{b}) Dc °क्रम; T1 G1 °गत (for °गमम्). — ^{c}) B2 महा°, B4 यथा° (for सुखा) — ^{d}) K4 बलवति (for भवि°)

21 D2 om 21^a (cf v l 20) — ^{a}) Ś1 K1 2 अवेक्ष्य° (for अरक्ष्य°) — ^{b}) D6 च पार्थिव (for [अ]पि पाण्डव) — ^{c}) Ś1 K1 2 B1 भविष्यति, T1 G1 प्रभवति (for भवन्ति स्म)

22 ^{b}) K3 Dc D1 2 T G1 3 M द्रक्ष्यस्येतानि सयुगे — ^{c}) Dc D1 2 5 योक्ष्य°; T1 M युज्य° (for योज्य°) T1 G1 ते भ्रात्रा (for पार्थेन) — D2 om 22^d–23^c — ^{d}) T2 G3 4 विद्विपाम् (for द्विपताम्) K3 अवम्पादने, B2 अरिमर्दन, B4 चावमर्दने; Dc मर्दनेन च, D8 एव मर्दने, D5 अवमर्दन

23 D2 om 23^{abc} (cf v l 22) — Before 23, B4 Dc Dn D6 M1 ins वैश° उ° (M1 om उ°) — ^{a}) Ś1 K1 2 [अ]ख, B2 3 Dc D4 [ऋ]पि° (for [अ]थ) Ś1 K1 2 तथा (for तत) — ^{b}) D5 देवा° सर्वे (by transp) D8 यथागता — ^{c}) Ś1 K1–3 D3 ते (for ये) — ^{d}) K3 Dc D3 नरर्पभा°

24 ^{a}) Ś1 K3 कौंतेया, T2 G2 3 कौरव्या° (for कौरव्य) — ^{c}) G1 नगे (for वने) — ^{d}) K1 तीर्थेषु, D8 तत्रोषु, D6 ऊषुस्ते, T1 G1 3 M तदोषु (for त ऊषु) D1 2 कृष्णया सह (by transp), D5 भरतर्षभा°

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B1 3 4 Dn D4 6 तीर्थयात्रा followed by समाप्त Omitting sub parvan name, K3 4 B4 Dc D1 2, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in K4 and preceded in B2 by गधमादनवास, further followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in D1 2), D3 likewise mentions only गधमादननिवास — *Adhy name* Ś1 K1 2 D5 अस्त्रदर्शन, D2 हिरण्यपुरविध्वस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 175 (Dn2 174), D1 180, S (M2 *sup lin*) 176 (G1 170, M2 orig 178) — *Śloka no* Dn 25, D1 41

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ २

वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
न्क्रीडांश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३

अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४

समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५

ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६

तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७

एकादशं वर्षमिदं वसामः
सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ C 3 12323 B 3 176 8 K 3 178 8

173

1 ^{a}) D_3 कृतार्थ, D_5 हि पार्थे (for कृतास्त्र) S_1 $K_{1\,2}$ B_2 वरिष्ठे, $B_{1m\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ प्रवीरे, T_1 प्रवर्हे (for प्रधाने) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ D_5 शत्रो° (for °हन्तु°) — ^{c}) B_1 G_1 नत (for अत) — ^{d}) B_4 धीरेण (for शूरेण)

2 ^{a}) T_2 G_{2-4} [अ]निकेषु (for तेष्वेव) K_3 ततो, T_1 G_1 तदा, T_2 G_{2-4} च ते, M पुनर् (for तु ते) — ^{b}) S_1 K $D_{1-3\,6}$ °समानवीर्या (for °समेन वीरा) — ^{c}) T_2 $G_{2\,3}$ तु (for च) K_3 D_3 शैले (for शैल) $K_{1\,2}$ च (for सु-) — ^{d}) K_3 T_1 °वने (for °गता)

3 ^{a}) G_2 वनानि (for वेश्मानि) D_1 [अ]पश्यन्, T_1 तत्र (for पश्यन्) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ °द्रुत, K_3 विध (for °द्रुम-) $K_{3\,4}$ $B_{1\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ T_1 G_1 M सनिरुद्धा°, $B_{1\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ सनियद्धा° (for सनिकर्षा) — ^{c}) S_1 $K_{2\,3}$ Dc $D_{1\,2\,5\,6}$ नरेन्द्र, T_1 G_1 M महात्मा (for नरेन्द्र°) — ^{d}) T_2 G_{3-4} शस्त्रेषु, G_1 सोस्त्रेण, M_1 योस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु)

4 ^{a}) T_1 G_1 °वीरवर्या (for °देवपुत्रा) — ^{c}) K_2 प्राणिनो य, D_5 प्राणिना स्म K_1 स्पृहयिष्यति (for ते स्पृहयन्ति) T_1 राज्य (for राजञ्) — ^{d}) T_1 चिर च काल (for शिवश्च काल°) K_3 T_1 G_1 M_1 च (for स)

5 ^{b}) S_1 K_1 ऊषा (for ऊषु) M तदा (for समास) B_2 D_5 ते च (for तत्र) $K_{1\,3\,4}$ D_{1-5} T G तथा, M समाश् (for तदा) — ^{c}) K_1 तु दश, Dn_3 द्वादश, D_4 वा दश, S तत्र च (for ता दश) K_4 D_{1-3} पूर्णाश्च वर्षा दश पा°, D_6 पूर्वास्तथा पञ्च च पा — ^{d}) T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ सुखा, M_1 समा (for शिवा) S_1 K $D_{1-3\,5}$ G_4 सु(K_4 स) सुखा (for वसता)

6 ^{b}) T_1 G_1 उपेत्य काले (for उपोपविश्य) — ^{d}) S_1 K $D_{1-3\,5}$ T_2 G_{2-4} आसाद्य (for आस्थाय) K_4 transp हित and प्रिय

7 ^{b}) Dc_1 T_1 माणस् (for माणास्) K_4 B D (except $D_{1-3\,5}$) T_1 G_4 तदनु (for त्वदनु) T_1 प्रियश् (for प्रिय) — ^{c}) G_1 इतो (for ततो) S_1 om ऽनु $K_{1\,2}$ B_2 Dc $D_{1\,2\,4\,6}$ न गच्छाम, $B_{1\,3\,4}$ Dn D_3 (*sup lin*) [ऽ]न्वगच्छाम, D_5 [ऽ]वगतासि, T_1 [ऽ]धिगच्छाम, T_2 $G_{1\,3\,4}$ [ऽ]भि(G_1 °नु)गच्छेम (for ऽनुगच्छाम) K_3 T_1 M गृहान पास्य (for वना°) — ^{d}) T_1 $G_{1\,2}$ दुर्यो (for सुयो) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3\,5}$ T_2 G_{2-4} °वध (for °चर) — After 7, K_3 reads 9^{cd}

8 ^{a}) S_1 K T_1 G_2 इमः; Dc इय (for इद) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_3 T_1 G_1 M_1 वसाम — ^{b}) D_5 दुर्यो° (for सुयो°) B_2 [आ]शु, Dc [आ]स (for [आ]त्त) — ^{c}) B_4 तद् (for त) D_5 [अ]धमयुद्धशीलम्, T_1 समशीलबुद्धिर्, T_2 $G_{3\,4}$ यद्बुद्धि-

C 3 12324 B 3 176 9 Y 3 176 9

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां
शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागमां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G_1 M_2 [अ]धमशीलबुद्धिम्, M_1 धर्मशीलबुद्धिम् — ^{d}) D_5 च सुख वसाम (for सुखमा°) K_4 आप्नुमो वै, D_4 T_1 आप्नुयाम

9 ^{a}) T_1 G_1 M त्वदाज्ञया — ^{b}) B_1 (m as in text) T_1 G_1 M निहत्य (for विहाय) T_2 G_{2-4} काम (for मान) S_1 K D_{1-3} T_2 G_{2-4} विचरामो, B_1 (m as in text) विचरतो; T_1 G_1 चरतो, M_1 नगरे, M_2 व्यचर (for विचरन् = विचरन्त Cn) M_1 वसेम (for वनानि) D_5 विहाय चैन त्वनुगचराम — K_3 reads 9^{cd} after 7 — ^{c}) D_5 विलोभित° स; T_1 M_2 विलोकितास्ते (M_2 °तास्तु), T_2 $G_{3\ 4}$ तिरोहितास्ते, $G_{1\ 2}$ विमोहितास्ते, M_1 विलोभितास्तु — ^{d}) T_1 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यन्ति) $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn_2 D_4 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्) K_4 B_1 (m as in text) °देहान् (for °देशान्) D_5 ज्ञास्यत्यवश्य च निकृष्टदेशान्; G_1 ज्ञास्यति देहानपकृष्टदेहान्

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ते तु, B D (except $D_{1-3\ 5}$) तत्र (for त तु) K_3 D_2 मूढा, K_4 $D_{1\ 3\ 5}$ T_1 G_1 M गूढा (for गूढ) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} उद्धराम (for उद्धरेम) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3}$ सुपुण्य (for सपुष्प) — ^{d}) T_2 G_3 तस्मान् (for तस्मै) K_4 $D_{1\ 2}$ °पौरुषाय

11 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2}$ दुर्यो° (for सुयो°) K_3 धृताय, G_1 मृताय (for वृताय) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B D M आवस (D$_{1\ 2}$ आप्स्यमि), G_1 प्राप्नुहि (for आहर) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 स्वर्गम्, B D (except $D_{1-3\ 5}$) देशम् (for शैलम्) $Ś_1$ K_1 चरद्भि° — ^{d}) K_2 विहर्तुं, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ विहातु, B_1 Dc_2 D_3 S निहतु (for विहन्तु) T_2 G_{2-4} तव (for नर) $Ś_1$ K_1 लोक°; K_2 लोचन (for शोक°)

12 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 M तु, $D_{2\ 3}$ न (for च) K_3 पुण्यवद्धा, D_5 पुण्यवधो, M_2 पुण्यकीत — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) नश्येद्धि — ^{c}) T_1 M_2 राजन् (for राज्य) Dc T_1 G_1 M °जागलाना (for °पुगवाना) — ^{d}) S_1 K_2 चक्र (for शक्य) D_5 प्राप्यम् (for प्राप्तुम्) K_2 अविक्रियाश्च, T_1 अनिक्रिया च (for अथ क्रि°)

13 ^{a}) D_3 वपं (m as in text), G_4 [अ]शक्य (for शक्य) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ यल्लभते (for °से) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ Dc_2 G_1 विग्रहे च, K_4 निग्रहे तु, B_2 निग्रहाय, T_2 G_{3-4} निग्रहेषु

14 ^{c}) K_1 करिष्यतेस्मौ; M_2 गमिष्यतस्तौ

15 ^{a}) = (var) 16^a K_1 स्वमर्थं°, K_2 B_{1-3} D (except D_{1-3}) तवार्थ° (for त्वदर्थ°) B_{2-4} Dn_1 अपि (for अभि) T_1 प्रयुक्ता, M_1 प्रवृद्धौ (for °प्रवृत्तौ) — S_1 K_2 D_1 om (hapl) 15^b–16^a — ^{b}) K_3 B_3 (m as in text) $_4$ सुवर्ण° (for सुपर्ण°) — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ तथैव (for य°) — ^{d}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc वीर° स (B_1 च), T_1 M वीरस्तु, G_1 शूरस्तु (for राजन्स) B_2 Dn

तथैव चावां नरदेववर्य
यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि
सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम
दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
तेनानुशिष्टार्ष्टिषेणेन चैव
तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२ C 3 12338 B 3 176 23 K 3 178 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

$D_{4\ 6}$ तथैव चाह नरदेववर्यं (cf 16^c)

16 $S_1 K_2 D_1$ om 16^a (cf v l 15) — ^{a}) =(var) 15^a K_4 M प्रवृत्तौ, B D (except $D_{1-3\ 5}$) °प्रपन्नौ (for °प्रवृत्तौ) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ M तथैव (for य°) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ राम , D_2 राजन्, T_2 $G_{3\ 4}$ कृष्णौ (for कृष्ण) $D_3 T_2 G_{3\ 4}$ ने (for नं°) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) $T_1 M_2$ चाह, T_2 G_{2-4} चेमौ (for चावां) B_4 तथैव राजन्न हमेऽस्वीरौ — ^{d}) D_1 वर्यौ (for वीरौ) T_1 युवानौ (for प्रयोगे) — ^{e}) $K_{3\ 4}$ °योगे (for °योग) K_1 प्रदाना , T_1 M प्रधान (for प्रधाना) — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ समी (K_1 समे), $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_2 शम (for सम) S_1 $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3\ 5}$ करिष्यति (for ष्याम) K_3 समीपे (for समेत्य)

17 Before 17, B_4 Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ ins वैश उ° — ^{a}) $K_{3\ 4}$ B_1 समाज्ञाय, T_2 G_{2-4} तदादाय (for तदा ज्ञाय) K_4 D_2 मतिं (for मत) — ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ च (for स) K_3 धर्मजवना , T_1 राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो) T_1 $G_{1\ 2}$ मनीषी (for वरिष्ठ) — K_3 D_1 om 17^{cd} — ^{c}) S °ण स्थानमुपेत्य राजा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विद्वा वरिष्ठ°, K_4 B_4 $D_{2\ 3\ 5}$ °भृतां वरिष्ठः (for °विदुत्तमौजा°) S पर्यक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञ°

18 ^{a}) $K_{1\ 4}$ $D_{2\ 5}$ नदीःसरांसि, K_2 नदीशरान्स्य, S (except G_3 T_2 before corr) सरांसि नद्य — ^{c}) Many MSS अवेक्ष्यमाण — ^{d}) D_5 पुर (for पुनर्) K $B_{2\ 3}$ $D_{1-3\ 5}$ S त च (for चैव) Some MSS निरीक्ष्यमाण° B_4 Dc गतु स ऐच्छत्सह सोदरीयं — After 18, Dn D_6 ins

874* ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
सम्प्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 ^{b}) T_1 लब्धराज्य° (for °लभ्य राज्यम्) — ^{c}) T_2 G_{2-4} शैले च (for शैलेन्द्र) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) जितात्मा, T_2 G_{2-4} य (for धृ) — ^{d}) S भवामी (for तवास्मी)

20 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) च (B_1 तु) (for स) — ^{b}) T_2 G पुनर्निवृत्त° (for पति° कुरू) T_1 M पुनर्निवृत्त सह कृष्णया च — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn D_{1-4} T G_3 चैतान्; D_6 चैव (for चैनान्) $B_{2\ 4}$ Dn D_4 गणशस्, B_3 Dc $D_{5\ 6}$ T_2 $G_{3\ 4}$ सगणस् (for सगणास्)

21 ^{b}) D_5 पार्थान् (for सर्वान्) — ^{cd}) $K_{3\ 4}$ D_5 S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषां विजयं तदो(K_3 दु°, D_5 धो , G_2 M_2 तो)क्त्वा

22 K_1 T_1 M om 22 — ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्; T_2 G तेनानुशिष्टास्त्वार्ष्टिषेणेन चापि — ^{d}) $Ś_1$ K_2 नरेंद्र , D_4 नराज्य (for नराग्र्या)

१७४

C 3 12339
B 3 177 1
γ 3 179 1

वैशंपायन उवाच ।

नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-
न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३

तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४

वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, Ś1 K2-4 D1-3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D2 and preceded in D3 by गंधमादननिवास), B1-3 Dc Dn D4 6 M mention likewise, only गंधमादनवास, to the above details, Ś1 K1 2 4 B1 3 D M add समाप्त K1 corrupt and unintelligible — *Adhy name* T2 G2-4 गंधमादननिवृत्ति, G1 लोमशस्वर्गगमनगंधमादनपर्वतवाससमाप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 176, D1 181, S (M2 *sup lin*) 177 (M2 orig 179) — *Śloka no* Dn D3 23, D1 21 and 27

174

1 a) K2-4 D1-3 प्रश्रवणैर्, B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रवणैर्) — b) S सदिग्गजं (for दिशां गजैः) K1 2 °पक्षिभिश्च, B2 °यक्षपक्षिभि°; S °पक्षिसंघै° (for °पक्षिभिश्च) — c) T2 G3 4 तपो (for सुखं) K4 च (for नि) K4 D1 3 त्यजता (for जहतां) Ś1 K D1-3 M1 च तेषां, T2 G2-4 हितैषिणां (for हि तेषां) — d) M1 कुरुपुंगवानां (for भरत°)

2 a) Ś1 K1 2 च; T2 G3 4 स (for तु) — b) D5 शैल समा° (for कैलासमा°) K3 4 B4 D1 2 कैलाश(B4 °स)मालोकयतां बभूव

3 D2 om up to गोष्ठान्गिरीणां — a) K2 T2 G3 समुच्छ्रयात्, T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्) K3 सर्वत संनिरोधीन् — b) K2 दृष्टान्, T2 G2 3 कोष्ठ, G4 M2 गोष्ठ (for गोष्ठान्) B Dc Dn D4 6 हरीणां (for गि°) K3 विरमे तु शाला, B2 गिरिसेव्यमाना°, B4 गिरिसेतुरक्षान्, S गिरिगह्वराणि (G3 °णां) (for गिरिसेतु°) — T1 om (hapl) 3c–5b — c) S (T1 om) बहुप्रकारांश्च (M °राणि) (for बहून्प्रपातांश्च) B4 प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य) K1 2 वीर, B4 पार्था, G1 राजन् (for वीरा) — d) D1 2 स्थानानि (for स्थलानि) G1 स्थानि (for निम्नानि) D5 तथैव (for च तत्र)

4 T1 om 4 (cf v l 3) — a) Dc गाधानि, T2 G2-4 चाप्यानि (for चान्यानि) — b) K2 B3 °प्रसेवि°, B2 T2 G2-4 M2 °निषेवि°, D5 °पशोभि° (for °पसेवि°) — c) Ś1 K D1 2 5 [ऽ]नुययु (for ऽभि°) D5 नृवीरास् (for प्रतीतास्) — d) B4 नरेन्द्रा° (for नराग्र्या°) Ś1 K D1-3 5 तेजस्विन° सत्त्वधनुर्धराग्र्या° (Ś1 °ध्या°)

5 T1 om 5ab (cf v l 3) — a) B D (except (D1-3 5) T2 (after corr) G3 नदी सरांसि (for सरांसि नद्यो) — b) D1-3 °कंदराणि (for °गह्वराणि) — c) T2 (before corr) G4 वाते निवाता° (for एते निवासा°) — d) Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 5 निशा निशा, K3 M1 दिवानिशं; T1 G1 निशासुखं (for निशानिशं) T2 G2-4 तु भारताना (for नर°)

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा C. 3 12351 B 3 177 13 P 3 179 13

---

6 ^{a}) S_1 K D_2 त दुर्गं°, D_1 तदुग्र° (for ते दुर्गं°) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ नि(K_2 न्य)रूप्य, K_3 नितुप्य, D_3 तु रम्य, D_5 निरस्य (for निरूप्य) In G_2, the portion of the text from 6^b up to 3 176 6^b is lost on a missing fol — ^{b}) $D_{1\,2}$ विचित्य (for व्यतीत्य) A few MSS कैलाशम् — ^{c}) B_1 D_5 अत्यन्त (for अत्यर्थं) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ मनोनुग, B_1 °मनोरथ (for मनोरम) B D (except $D_{1-3\,5}$) T_2 $G_{3\,4}$ M_2 ते, T_1 G_1 तु (for वै) — ^{d}) T_2 $G_{3\,4}$ तद् (for तम्) B D (except $D_{1-3\,5}$) तु (for ते)

7 G_2 missing (cf v l 6) S_1 Dn_1 D_4 om (hapl.) 7 — ^{a}) T_1 G_1 वीरा (for राज्ञा) K_2 त्वै (for ते) — ^{b}) K_1 प्रदर्शिता (for प्रत्यर्चिता°) — ^{c}) K_2 $D_{2\,5}$ T_1 $G_{1\,4}$ M विस्तरतः — ^{d}) B_4 Dn गिरौ, D_6 गिरिं (for शिवं)

8 G_2 missing (cf v l 6) — ^{a}) $K_{2\,3}$ सुखोचितास् $B_{2\,4}$ Dn (Dn_3 m as in text) तस्य (for तत्र) K_2 तु, K_4 $D_{1\,2\,5}$ च, G_4 सदा (for त) G_1 सुखोषिता पथि तत्र त्रिरात्र — ^{d}) D_5 पुनराश्रमं त (for पुनरेव वासम्)

9 G_2 missing (cf v l 6) K_1 om 9^a–10^b — ^{b}) B Dn $D_{4\,6}$ समग्रा° (for नराग्र्या°) — ^{c}) K_4 विशोका, D_2 वीतशोका° — Ś$_1$ K_{2-4} B_2 D_5 G_1 om (hapl.) 9^d–10^a D_1 reads the lines after 11^{ab}

10 G_2 missing (cf v l 6) K_1 om 10^{ab}, Ś$_1$ K_{2-4} B_2 D_5 G_1 om 10^a (cf v l 9) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\,5}$) सर्वनरप्रधाना°; T_1 G_1 पच पर्चेंद्र-कल्पा° T_2 $G_{3\,4}$ M नृप (for नर) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ सु(D_5 न)रर्षभा, $G_{1\,4}$ M_1 द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो) B Dn $D_{4\,6}$ °मला, D_6 माना (for °भया) K_2 $D_{2\,3}$ तथैव (for य°)

11 G_2 missing (cf v l 6) — ^{a}) D_3 G_1 [ए]व (for [उ]प) — ^{b}) Dn_1 n_2 जवे°, D_5 °पथे° (for °गते) S_1 $K_{1\,2}$ D_5 गता° (for पथा) K_2 Dc_2 Dn_2 T_2 G_3 समग्रया°, T_1 G_1 नराग्र्या (for समग्रा°) — After 11^{ab}, D_1 reads 9^d–10^a Ś$_1$ om 11^{cd} — ^{c}) T_1 विसृज्य (for विहृत्य) $K_{2\,3}$ T_1 M वासं (for मासं) — ^{d}) D_3 विषये (for °य)

12 G_2 missing (cf v l 6) — ^{a}) G_4 वीरान्, M_1 पीनान् (for चीनान्) K_{2-4} D T_2 G_3 तुषा(Dn_3 °सी)रान्; B_3 तथारान्, T_1 M तुखादान्, G_1 तुखातान् (for तुखारान्) $K_{2\,3}$ $B_{3\,4}$ Dc_2 सदर्वान्; $B_{1\,2}$ Dc_1 Dn D_{2-6} च सर्वान्, D_1 सदार्यान्, T $G_{1\,3}$ त्रिदर्भान्, G_4 सुदर्भान्, M_1 सुदुर्दान्, M_2 सदर्भान् (for सदार्वान्) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ D_3 कुनिंदस्य, K_3 B Dc Dn D_{4-6} T_2 $G_{3\,4}$ कु(B_4 पु)लिंदस्य (for कुणिन्दस्य) B Dn_2 n_3 D_6 T_2 $G_{3\,4}$ च भूमिरत्नान् (B_4 सर्वदुर्दान्), S (G_2 missing) च भूरिरम्यान् (T_1

C. 3 12351
B 3 177 13
K 3 179 13

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७
तत्राससादातिबलं भुजंगं
क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रसान्) — °) Ś1 K1 2 D3 G1 दुर्गान्, K4 D2 तूर्णं, D1 3 दुर्गं, T2 G3 4 दुःग, M1 देश (for दुर्गं) Ś1 K1 2 °प्रदेशान्, K4 D1-3 5 T2 G3 4 °प्रदेशे (for °प्रदेश) — d) D6 नरेन्द्रा, D3 मसृन्द्र (for नृवीरा°)

13 G2 missing (cf v l 6) — a) Ś1 K D1-3 5 M1 तु (for च) — b) Ś1 K1-3 B1 4 Dc D1 2 T1 G1 M विषय, D6 नगर (for विषये) — c) T1 प्रत्युद्ययु, T2 (before corr) G4 प्रत्यायु ; T2 (after corr) G3 प्रत्या ययौ T G1 3 4 M1 तदानीं (for स राजा) — d) T2 G3 4 तान्, G1 तत् (for त) T2 G3 4 तु (for च) K3 4 B D1 2 T G1 3 M अभ्य(M2 °भ्य)नदद् (for अभ्यनन्दन्) Ś1 K1 2 D5 ऋषभा°, K3 Dc D2 4 T2 G1 3 4 M वृषभ ; K4 ऋषभ ; D3 स पति ; T1 वृषभ (for वृषभा°)

14 G2 missing (cf v l 6) — a) T1 वीरास् (for राज्ञा) K4 [अ]थ, D5 च (for तु) — b) D6 विशेष° (for विशोक°) Ś1 K2 3 Dc Dn1 n3 D4 6 सर्वे (for सर्वैः) — c) S (G2 missing) °चारमुख्यै (for °चारकैश्च) — d) K4 °गमेद्, D3 S (G2 missing) °गवा (for °गवैर्) K1 °नसार्थाः, D1 G4 °सनस्था (for °नसस्था°)

15 G2 missing (cf v l 6) — a) B4 उवासतुस (for सुखोषितास्) D1 (with hiatus) T2 G3 4 तु ; D3 5 (with hiatus) च (for त) K1 2 एकरात्रे, K4 एत्र सर्वे, T2 G3 4 मासमात्र (for एकरात्र) — b) K4 Dn D1-4 समा (for उपा°) — c) B1 विसर्ज्य (for विसृज्य) — d) Ś1 K D1-3 5 ययुर् (for ऽभ्ययुर्) B1 भास्वरम् (m यामुनम् as in text)

16 G2 missing (cf v l 6) — a) K3 4 D2 3 प्रश्रवणो° (for प्रस्रवणो°). — b) T1 G1 M °वर्णं, G4 °वप्रे (for °सानौ) T2 G3 हिमोत्तरीये हिमपाडुवर्णे (sic) — c) T2 G3 4 जरमुस् (for चक्रुस्) — d) Ś1 K B1 D1 3 5 नरदेवपुत्रा (for पुरुष°)

17 G2 missing (cf v l 6) — a) Dn3 D1 3 6 वाराह° (for वराह°) Ś1 K1 2 विध (for मृग) — b) B D (except D1-3 5) T1 महावन (for महद्वन) K1 T2 G1 3 M2 °रथ ; T1 °वन (for °रथ) T G3 4 प्रविष्टा° ; G1 M1 प्रहृष्टा (for प्रकाशम्) — c) K3 B Dc1 Dn D4 6 पार्था, T1 G1 याता (for यात्वा) — d) K4 यत्र च ते (for तत्र वने)

18 G2 missing (cf v l 6) — a) Ś1 K2 3 °बलो (for °बल) — b) K4 [आ]त्त° (for [उ]ग्र°) — c) Ś1 K D1-3 5 T1 °कंदरेषु (for °कन्दराया)

19 G2 missing (cf v l 6) — a) K4 °स्तत्र, T1 °स्तात, T2 G1 3 4 M °सत्र (for °यत्र) — G1 om from 19b up to 3 175 16d — c) K1 य मोक्षयद्, K3 यो मोक्ष , K3 T1 G1 अमोच° (for अमोक्ष°) K2-4 D1 2 3 य तम्, S (G1 om, G2 missing) चैनम् (for यस्तम्) Ś1 K D1-3 5 पृथुलोहिताक्ष ; T1 तमजातशत्रु , T2 (before corr) G4 M तमनन्तमेधा — d) T G3 4 M2 °काय (for °गात्रम्)

20 G2 missing (cf v l 6) G1 om 20 (cf v l

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
मायागभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४ C 3 12362 B 3 177 24 K 3 179 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

19) — a) K4 M1 तद् (for ने) B Dc Dn D4 6 इप, D1 2 इह (for नय) S1 K1 2 4 D1-3 5 °याता, B Dc Dn D4 6 T1 M2 °यान (for यान्त) — b) K4 विजह्नु° (for विहर्तुं) B1 नरदेवपुत्रा°, S (G1 om G2 missing) कुरव प्रयाता — c) T G3 4 M2 चैत्ररथाग्रदृष्टा — d) K3 4 Dc D1 2 स्म, D3 M1 तु, D6 T1 [अ]भि (for च) T1 तथा (for युक्ता)

21 G2 missing (cf v l 6) G1 om 21 (cf v l 19) — a) S1 K D1 2 तु (for च) Dc T2 G3 च याता, D3 तु याता, T1 G1 प्रयाता (for च यात्वा) D3 °पार्श्व — b) S1 K D1-3 5 सव (for सदा) B1 °धरा (for °रति) — d) T G3 4 सरस्वता, M2 सरस्वतो

22 G2 missing (cf v l 6) G1 om 22 (cf v l 19) — a) T1 M2 शुश्रुव, T2 G3 4 समेत्य (for समीक्ष्य) T2 G3 4 ते (for तान्) T G3 4 °वन (for °वने) B1 Dc1 T1 प्रविष्टान्, T2 G3 4 प्रहृष्टान् — b) B1 प्रवासिनस्त K4 D6 [S]भि° (for ऽभि°) — c) Ś1 K1 2 ततो, T2 (before corr) G4 ते ऽपि (for तपो) — d) S1 K1 D3 5 M तृणो(M °णा)दपत्राहर(D5 रि)णाश्म°, K2 तृणोदपत्रापणाश्म°, K3 °पत्राहरणातुरे क्रिया, B D4 6 °पात्राहरणाश्मकुट्टा, D2 °पर्णाहरणाश्म°, T G3 4 तृणानपत्रा(T1 °त्र त्रा)हरणाश्म — Cn तृणोदपात्राहरणा । आसनार्थं तृणेन पाद्यादि उदकपात्रेण च आहरन्ति । पाठान्तरे आहरन्ति ।

23 G2 missing (cf v l 6) G1 om 23 (cf v l 19) — a) S1 K Dc2 Dn2 D5 M2 प्लक्षाह्व (K3 °क्षाभ), T1 M1 प्लक्षास्त्र, T2 G3 4 प्लक्षाश्च (for प्लक्षाक्ष) K3 4 B1-3 Dc1 D1 2 4 रोहीतक, T1 रोहितक, T2 G3 4 नागार्जुन, M बैभीतक (for रौहीतक) S1 K1 वीतसाश्व, T1 भीतका, M2 वेधसा (for वेतसा) — b) K3 4 D1-3 5 स्नुही, B Dc Dn D4 6 तथा (for स्नुहा) — c) K3 पील°, K4 पीड°, T1 पिप्पल°, T2 G3 4 बिल्व°, M2 पीलु (for पीलु°)

24 G2 missing (cf v l 6) G1 om 24 (cf v l 19) — a) B1 3 ते (for ता) — b) K1 4 मायागभूमामिव, K2 मायागभूत्वा इव, B1 T G3 4 आवासभूतामिव, B1-4 Dc Dn1 n2 D4-6 आ(D6 अ)गारभूता° — c) Ś1 °युक्ता°, K2 °ययु, Dc D6 T2 G3 4 युज (for °युता°) — d) T1 °वर्या (for °पुत्रा)

Colophon om in G1 G2 missing — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 T2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* B2 3 Dc Dn D4 6 आजगर K4 B1 (both om sub parvan name) mention only गन्धमादन (followed by समाप्त in K4) — *Adhy name* D1 3 सरस्वतीतीरनिवास (D3 °तीरवास°), D5 सरस्वतीवास, D6 द्वैतवनागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 177 (Dn2 176), D1 182 S (G1 om, G2 missing, M2 *sup lin*) 178 (M2 orig 180) — *Śloka no* Dn D1 24 (D1 33 also)

175

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 3 174 6) the MS is mostly ignored here

1 G1 om 1–16d (cf v l 3 174 19) — b) B1-3

१७५

C. 3 12363
B 3 178 1
K 3 180 1

जनमेजय उवाच ।
कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 M_1 भीमो भीमपराक्रम (epic tag!) — c) D_{1-3} आसादयत (for आहारयत)

2 G_1 om 2 (cf v l 1) — a) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 योधयद्; K_4 D_5 योजयद्; B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ धनद; D_3 आह्वयद्, T_2 G_3 योम्यधाद्, G_4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्) — b) $K_{2\ 4}$ D_3 M_2 धनद बलदर्पित, $B_{1\ 2}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ य आह्वयति दर्पित, B_3 आह्वयामास द°, M_1 साक्षाद्वैश्रवण तदा — d) K_4 बलिना, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ निहता, D_{1-3} वीराणा (for वराणा)

3 G_1 om 3 (cf v l 1) — ab) K_4 D_3 M °कर्शन, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ °सूदन; T_2 $G_{3\ 4}$ °मर्दन (for °कर्षणम्) K_3 हत्वा च राक्षसास्तत्र वीरो बलसमन्वित, T_1 त शम भयमाविष्टमापन्न मे पितामह

4 G_1 om 4 (cf v l 1) — a) Dn_1 T_1 °श्चर्य, D_3 °श्चर्य- (for °श्चर्ये) — b) $K_{1\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 6}$ °धन्वना (for °धन्विनाम्) — c) K_3 $B_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{3\ 4}$ M_2 आश्रम (for आश्रमाद्) D_5 तत्र (for राजन्) — d) K_3 D_2 राजर्षे (for राजर्षेर्)

5 G_1 om 5 (cf v l 1) — b) G_4 धनुर्धर° (*inf lin* वृकोदर° as in text) — c) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T_1 चचार (for ददर्श) K_3 दिव्य, K_4 सर्व, G_4 पुण्य (for रम्य) — d) D_5 सिद्ध (for देव) T_2 $G_{3\ 4}$ M_1 °पूजित (for °सेवितम्)

6 G_1 om 6 (cf v l 1) — a) B_1 transp स and ददर्श B_3 च तान् (for शुभान्) — b) K_4 मार्ग (for गिरेर्) K_4 तत°, Dc तथा, $D_{4\ 5}$ सदा (for तदा)

7 G_1 om 7 (cf v l 1) — a) S_1 K_{1-3} $D_{1\ 5}$ शतपत्रैश्च, K_4 D_2 सितपत्रै°, Dc Dn $D_{4\ 6}$ M उपचक्रैश्च (B_1 उपघुष्टाश्च) (for चक्र°) — b) D_5 शोभिताम्, T_1 वल्गुभिर् (for पक्षिभिर्) $K_{1\ 3}$ G_4 °जीविकै° (for °जीवकै°) — c) B_1 तु (for च) — d) S_1 $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ निनादितान्, K_4 $D_{1\ 3}$ विनादित

8 G_1 om 8 (cf v l 1) — b) B_3 °सस्पृश्य, T_1 °स्पर्शन (for °सस्पर्श°) $Ś_1$ कोमल, B_3 कोकिलै°; D_1 °शीतलै (for °कोमलै°) — c) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} उपेत (for उपेतान्) — d) S_1 K_{2-4} $D_{1-3\ 5}$ हृदय° (for °नयन) T_1 नदनान् (for नन्दनै°)

9 G_1 om 9 (cf v l 1) — a) B_1 D_3 गिरिनदी, D_4 गिरीश्चदीर्, T_1 गिरीनद्दीन् — b) B Dn_1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°) — c) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ °सकाशैर् (for °सस्पर्शैर्) B_3 शालिनैर्हंसमसस्पर्शै

10 G_1 om 10 (cf v l 1) — b) B_4 पाडरा°, Dc D_4 वागुरा (for वागुरा) T_1 मेघपङ्क्तिनिभानि च — c) D_5 °चित्राणि (for °मिश्राणि) — d) D_2 °कालीयकानिव, T $G_{3\ 4}$ M °काले(T_2 $G_{3\ 4}$ °काले)यकान्यपि (T_1 °कैरपि)

11 G_1 om 11 (cf v l 1) — a) K_3 परिधावन, B M_1 पर्यधावन्स (M_1 °स्स) T_1 मृगयापरिधावद्भि — b) D_3 समेत्य (for °पु) K_4 D_5 विषमेषु च (for मरु°) T_1

मृगया परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २० C 3 12394 B 3 178 32 K 3 180 31

विषमासु च भूमिषु — c) K3 D5 तीक्ष्णै , D3 T G3 4 M2 शुभ्रै° (for शुद्धै) — d) B2 चचाल (for °र) K1 B Dn2 n3 D3-5 स महाबल°, T2 G3 4 सुमहद्वन — After 11, B Dc Dn D4 ins a passage given in App I (No 18), K3 inserting only the first four lines thereof

12 G1 om 12 (cf v l 1) — b) D3 भुजग T G3 4 M रोम° (for लोम°) — c) S1 K1 2 D1 2 T1 गिरिदुर्ग- B2 समामन्न — d) Ś1 K1 2 कायैर् (for कायेन) Dc D1-3 [आ]वृत (for [आ]वृत्य) Ś1 K1 2 कधरा (K2 र)

13 G1 om 13 (cf v l 1) — c) Ś1 K1 2 सर्वतो भोग , Dc D3 पर्वताकार K3 T1 वर्ष्माणा, G4 -वर्माण (for वर्ष्माण) — b) S1 कालैश्च, K1 2 कायैश्च, K3 केशैश्च, K4 Dc D1-3 5 कौटैश्च (for भोगैश्च) Ś1 K1 2 चित्रागमड-(K1 मात)लै , K3 4 D2 3 5 चट्टार्वम°, Dc चद्राश्रम° B Dn D4 6 अतिकाय महाबल — c) Ś1 K1 2 चित्रागकोष्ट केश्च, K3 D1 मगदैश्च, B Dn D2-4 6 °मगंजैश्च, Dc °माचित्रैर् Dc गात्रैर् (for चित्रैर्) K4 चित्रागजैश्चित्रलैर्, D5 विचित्रमडलैश्चित्र, T1 चित्रागमजिने चित्रे — d) Ś1 K Dc D5 T2 G3 M हा(S1 K1 2 ह)रिद्रै°, T1 सुरारि°

14 G1 om 14 (cf v l 1) — b) B2 भारत (for राजता) — c) K1 3 4 D1-3 T2 G3 4 [अ]भि (for [अ]ति-) — d) B Dc Dn D4 6 लिहान, D3 लेलिहन् MSS (as usual) सृक्विणी, सृक्कणी etc (for सृक्किणी)

15 G1 om 15 (cf v l 1) — a) K1 2 Dc T2 G3 4 M °सत्त्वाना (for °भूताना) — c) Some MSS नि (for निः) K3 नि श्वासवात , K5 D1 2 °साश्वेड , K4m °र्ससिह , B2 D5 नि श्वसन्क्ष्वेड , Dn3 (marg sec m) मोचयेन, D3 °सोम्क्ष्वेड — d) K2 इव स्थित , B1 इवास्थित, Dc इवोत्थित , S इवोच्छ्रित

16 G1 om 16 (cf v l 1) — a) K1 भीत, K3 4 Dc [ड]भ्यत्य, B1 [ड]पेत (for [अ]भ्येत्य) T1 स समीपस्थ सम्येत्य — b) S1 K2 तृषित , K1 भृषित, K3 4 D1-3 बलवान्, B1m क्षुधार्त°, D5 क्षुधित , T G3 4 M1 पाडव (for पृदाकुः) K1 त्वधित, K4 D3 M2 क्रुधितो, B Dc Dn D4 6 कुपि° , D1 क्षुभि , D5 तृपि (for क्षुधि°) — d) K2 बल, B4 अपि (for बलात्)

17 G1 resumes! — a) B1m 2 Dn D4 6 °गात्रस्य, Dc °मानस्य (for °मात्रस्य) T2 G3 4 M2 तेन सम्पर्श(M2 °स्पृश्य)मानस्य — b) T1 M1 किल (for तदा) — c) Ś1 K D1-3 5 ननाश (for मुमोह) — d) B2 4 Dn D4 6 हि, Dc D1 वै (for ह)

18 b) S1 K2 न, K1 D1-3 स्म, B2 [इ]व, T G3 M [इ]ह (for हि) G1 धारयति महद्बल — d) M1 उभयोर् (for भुजयोर्) Ś1 K1 2 D3 T2 G3 4 M1 न सम (for असम) S1 K1 2 बले, T1 परे, T2 G3 4 चर, G1 पर (for परै) M2 न सम विद्यते परै

19 a) K3 4 T2 G3 M2 तदा, B1 ततस् (for तथा) Ś1 K1 2 भूतो (for तेन) — b) K3 4 भुजगेनाभिसवृत — c) D5 कृतकैर्; S (G2 missing) दशनैर् (for शनकैर्) Dc दीनो, D5 वीरो (for भीमो) — d) T1 किलेहितु, M1 किलेगितु (for विचे°)

20 a) T2 G3 4 °बल (for सम) — b) D5 °बल° (for °भुज) — c) K1 D1 3 व्यजहत, Dc [S]भ्यजहात्, M2 [S]भ्यजहात् B1 [S]भ्यहनद्वेग (m व्यजहात्सत्त्व as in text) D3 सर्व (for सत्त्व) — d) B2 4 Dn D4 6 M1 वरदानविमोहित

21 a) T2 G3 4 सर्व (for स हि) — b) K1-3 B4 Dc D1-3 M2 प्र° (for °त्रि°) — c) T2 G3 M1 भीम

C 3 12395 B 3 178 33 K 3 180 32 स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।
स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीर°) — [d]) T1 अपि (for प्रति) K1 2 °रोधितु (for °बाधितुम्)

Colophon om in B4 G2 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K1 2 4 B (B4 om) D G1 M1 आ(K1 अ)जगर — *Adhy name* T2 G3 4 अजगरग्रहणानुवर्णन, M2 अजगरसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 178 (Dn2 177), D1 183, S (G2 missing, M2 *sup lin*) 179 (M2 orig 181) — *Śloka no* Dn1 n2 32, Dn3 33, D1 21

176

1 G2 missing up to 6[b] (cf v l 3 174 6) — [b]) K1 T G1 2 M2 तदा (for तथा) — [c]) T1 समग्रस्य (for सर्पस्य) — [d]) T G3 4 स्ववीर्यस्याद्भुत महत्

2 G2 missing (cf v l 1) — [a]) B1 S (except M1, G2 missing) स उवाच (for उवाच च) Ś1 K1 2 °सर्पं; T G3 °सत्व°, G1 4 M °सत्व (for °सर्पं) — [b]) S1 K2 D3 4 6 काम्यया; K1 काम्याया, K4 D1 2 को भवान्, D5 कृपया, T1 किमय, G1 को मया, G4 किमेव (for कामया) Cf 1 10 6[c], and v l — [c]) K1 2 [S]जगर° (for भुजग)

3 G2 missing (cf v l 1) — [a]) K4 [S]स्मि (for Sहं) — [b]) Ś1 K D1–3 6 M1 °पुत्राद् (for °राजाद्) — [d]) D1–3 G1 transp त्वया and कथं

4 G2 missing (cf v l 1) — [a]) A few MSS केशरिणो T2 G3 4 रौद्रा (for व्याघ्रा) — [c]) T1 समाहताश्च, G1 M1 दमिता मया च B4 G4 बहवो, Dn1 शतशो (for बहुशो) — [d]) D5 तु (for च) K2 D1 2 T1 G1 M महा° (for मया) Ś1 K1 2 रणे, B1–3 D (except D1–3) युधि (for मृधे)

5 G2 missing (cf v l 1) — [a]) B D (except D1–3 5) राक्षसाश्च, S (G2 missing) नागाश्चापि (for दान) — [b]) B Dn D4 6 पन्नगाश्च, Dc यक्षाश्चैव (for राक्ष°) G1 दैत्या यक्षाश्च राक्षसा, M1 यक्षाश्चाप्यथ राक्षसा — [c]) K2 4 D2 5 M1 न शक्ता, G1 च शक्ता (for अशक्ता) K1 2 ते, D1 2 च (for मे) — [d]) M1 वोढु (for सोढु)

6 G2 missing up to 6[ab] (cf v l 1) — [a]) K1 2 किं न, K4 Dn किं तु, B2 Dc का नु, T G3 क नु, G1 M2 का नु, M1 का वा (for किं नु) B1 3 Dc तपो (for बल) B1 चापि, B2 4 D4 6 किं नु; B3 Dc वा किं, Dn किं तु, D5 किंचिद् (for किं वा) — [b]) B1 3 Dc अथो पुन, D1–3 अथापि वा (D3 ते) — [c]) K1 तद्योग, B1 3 Dc T1 G1 M उद्यम, T2 G3 अद्य ते, G3 4 उद्यते (for उद्योगम्) K2 4 B3 Dc D5 T1 G1 M2 ह्यपि, B1 चापि, T2 G2–4 ह्यप, M1 ह्यथ (for अपि) — [d]) B1 बहुशो, T1 G1 2 4 विवशो (for वशगो) Ś1 K D1–3 5 त्वया कृत (by transp)

7 D4 om 7 — [a]) D2 अशक्यो, S अनित्यो (for असत्यो) — [b]) B1–3 D (except D1–3 5) धीयते; G1 नैष्ठिकी (for निश्चिता) B3 Dc मन (B3m मति as in text) — [c]) T2 G3 4 वृथेद (for य°) S त्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् । C 3 12410 B 3 179 15 K 3 181 15

मे त्वया) S$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ यथा त्वया महाभाग — ^{d}) B$_2$ $_4$ प्रवि° (for प्रति°) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ मम (for महत्)

8 Before 8, B D (except D$_{1-3}$ $_5$) ins वैश° उ° — ^{ab}) B$_1$ T$_1$ transp वीरं and भीम K$_1$ °कर्मणा (for °कारिणम्) — ^{c}) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) गृह्य, T$_1$ [आ]विष्ट° (for सर्प) — ^{d}) G$_1$ भीम त (for समन्तात्) K$_4$ T G$_{2-4}$ °वारयत् (for °वेष्टयत्)

9 ^{a}) Dn D$_4$ $_6$ [प]न (for त) S$_1$ K$_3$ °भाग, M$_2$ °बाहुस् (for °बाहु) — ^{b}) Dc M$_1$ तथा (for तदा) K$_3$ समन्तात्पर्यवारयत्, B$_1$ स तत्र भुजगस्तथा — ^{c}) K$_1$ [अ]य, D$_5$ च (for [अ]स्य)

10 ^{a}) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) दिष्टस् (for दिष्ट्या) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Dc D$_1$ $_2$ भक्ष्यो, D$_5$ भक्ष्य (for भक्षो) S transp देवैर् and भक्षो — ^{c}) K$_3$ $_4$ D$_1$ $_3$ $_5$ S दिष्ट° (T$_3$ G$_3$ $_4$ °ष्ट), B$_1$ दत्त° (m दिष्ट्या as in text) G$_4$ कालेन (for कालस्य) T$_2$ G$_3$ $_4$ महता (for महत)

11 ^{a}) B$_1$ Dc हित; B$_2$ हीद (for त्विद) Dc पूर्वं (for प्राप्त) — ^{b}) B$_1$ स्पर्शरूपम्, B$_2$ $_3$ Dc Dn D$_4$ $_6$ सर्परूपम्, T G$_1$ $_3$ भुजगत्वम् — ^{c}) B Dn D$_4$ $_6$ G$_4$ तथा° (for तद°) S$_1$ K B$_1$ D$_{1-3}$ $_5$ मया (Ś$_1$ ममा) ख्येय, S त्वया मत्त (for मया ख्याप्य) — ^{d}) B$_1$ कुरु (m शृणु as in text) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ हन मे (for सत्तम) S श्रोतव्य शृणु तन्मम

12 Before 12, B$_4$ ins सर्प उ° — ^{b}) B$_1$ रोषात्सुर, T$_1$ भय कोपान्, G$_1$ कोपादस्मि (for ह्यह कोपान्) B$_2$ $_3$ Dn D$_4$ $_6$ महर्षिणा, T G$_2$ $_3$ महर्षिण°, G$_1$ मनीषिण, G$_4$ महर्षिणा (for मनीषि°) — D$_5$ om 12^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ प्रति (for परि) — ^{d}) S$_1$ K$_1$ $_2$ तवाद्य, D$_{1-5}$ T G$_3$ $_4$ सर्वस्य, M सर्वं ते (for सर्पस्य) B Dc Dn D$_4$ $_6$ सर्वं तत्कथयामि ते

13 ^{a}) K$_3$ Dc$_2$ (m as in text) नघुषो (for नहुषो) — ^{b}) K$_1$ व्यर्थं (for व्यक्त) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ G$_4$ तथैव (for तवैव) D$_5$ वर्यं (for पूर्वं) S$_1$ D$_1$ $_5$ सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्) — ^{d}) B$_1$ $_3$ $_4$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) °धर (for °कर°) K$_1$ स्मृत (for सुत°) — After 13, K$_2$ $_4$ D$_1$ $_2$ ins

875* तपोभि क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमतुल प्राप्त मे विक्रमेण च ।
अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मा समुपाविशत ।
सहस्र मुनिमुख्यानामुवाह शिबिका मम ।
ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना ।
इमामवस्था सप्राप्त पश्य दैवमिद मम ।
न दैव प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभि ।
न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
अथ प्रज्ञा च शौर्यं च सपद कारण भवेत् ।
प्रज्ञावता च शूराणा न कदाचिदसपद ।
यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दु खजीविन ।
भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्माद्दैव हि कारणम् ।

[Cf 876* — (L 2) K$_2$ अखिल (for अतुल) — (L 3) K$_2$ °नृपोत्साद (for नृपोन्माथी) — (L 6) = (var) 14^{cd} K$_4$ समाप्य (for °प्त), and °कृत (for °मिद) K$_2$ पश्य मे दैवपर्यय (for the posterior half) — (L 9) K$_4$ यदि (for अथ) — (L 11) K$_4$ यदि (for यथा)]

14 ^{a}) D$_1$ $_2$ सोहमापद्गतो राजा — ^{b}) S °मत्य (for °मन्य) D$_1$ $_2$ वै (for च) — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ समाप्त, T$_1$ सपन्न (for आपन्न) — ^{d}) S$_1$ K$_1$ $_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ देहम्, M$_2$ दर्पम् (for दैवम्) Ś$_1$ K$_3$ T$_2$ G$_3$ $_4$ इम (for इद) M$_2$ मयि (for मम) — After 14, K$_2$ ins (a variant of 18–19)

876* पतितो हि विमानाग्र्यात्स मुनि प्रार्थितो मया ।
कुरु शापान्तमित्येव प्रोवाचेद दयान्वित ।
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मत ।
स त्वा मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
न च ते मद्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
बलवानपि जन्तुस्त्वं गृहीतो वश्यमेष्यति ।

C 3 12410 B 3 179 15 K 3 181 15 अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

---

15 ^{a}) Cnp अमेध्य (for अवध्य) B Do Dn D_{4} 6 °ध्य दायादम्; T_{1} ध्यमान च (for °ध्यमायान्तम्) $Ś_{1}$ अवश्य तु मया दृष्टम्, K D_{1-3} 5 अवध्य (K_{3} °श्य) त्वा तु (K_{3} 4 च; D_{3} स्व) दायादम् — ^{b}) $Ś_{1}$ K B_{4} D_{1-3} 5 [अ]द्भुत (for प्रिय°) — ^{c}) G_{2} °मोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि) — ^{d}) T_{1} मादृश (for या°)

16 G_{1} om 16^{a}–18^{a} — ^{a}) B_{3} मुच्येत मे (for मे मुच्यते) M_{1} किंचित (for कश्चित्) — ^{b}) T_{1} G_{2} 4 M कदाचिद् (for कथंचिद्) B D (except D_{1-3} 5) प्रग्रह (for ग्रहण) — ^{d}) B_{1} (m as in text) प्राप्तकाले, Dc षष्ठकाले, D_{3}m प्राप्ते काले $Ś_{1}$ K D_{1-3} 5 परंतप, B_{3} (m as in text) द्विजोत्तम, M_{1} विशांपत (for नरो°)

17 G_{1} om 17 (cf v l 16) — ^{a}) D_{3} 5 नास्मि, T G_{3} 4 नासीत् (for नासि) B_{2} G_{2} °दर्पेण (for °सर्पेण) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} 2 तिर्यग्योनौ हि, B_{1} °नौ प्र, D_{1} °नौ नि, D_{2} °नौ वि, D_{5} °नौ च D_{3} तिष्ठता, G_{2} वर्तिना (for वर्तता)

18 G_{1} om 18^{a} (cf v l 16) — ^{a}) B_{2} Dn_{2} n3 विमानाग्र्यान् — ^{b}) K_{1} महा- (for मया) $Ś_{1}$ K_{1} 2 सिंहा° (for शक्रा°) B_{1} Do D_{6} °सनच्युतात् (for °सनाद् द्रुतम्) S तदा (for द्रुतम्) — ^{c}) T_{1} तदा; T_{2} G_{2} 3 कदा (for कुरु) T G_{2} 3 शापात — ^{d}) D_{5} मया स (for भगवान्)

19 ^{b}) K_{3} क्षमया (for कृपया) B_{3} [अ]ति (for [अ]भि) T_{1} मुनिसत्तम, T_{2} G_{2-4} M समभि° (for [अ]भिपरि°) — After 19^{ab}, T_{2} G_{2-4} ins

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोक्ष्यसेति महानल- ।

— ^{d}) B_{4} °पर्यये D_{5} M_{1} कस्मिंश्चित्कालपर्यये

20 ^{b}) K_{3} D_{1-3} तु (for च) T_{1} M प्रजहात्, T_{2} G प्रजहौ (for अजहात्) — ^{c}) D_{2} स्मार्यम्, M_{1} स्मर्तुम् (for स्मार्तम्) D_{3} T_{1} G_{2} अस्मि (for अस्ति) — ^{d}) D_{1} यथा च (for यथैव) K_{1} 2 [अ]धिकृत, D_{1} [अ]पि गत, T_{2} G_{3-4} [अ]वगत (for [अ]धिगत) B_{2} G_{3} M_{1} सदा (for तथा)

21 ^{a}) S मे (for ते) — ^{b}) K_{1} 2 4 विशेषवान्, K_{3} Do T_{1} विशेषत, Dn D_{4} 6 विभागवित् (for विशेष°) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} त्वा, S (except T_{1}) मा (for त्वां) K_{4} राजन् (for शापाद्) — ^{d}) K_{4} शापात् (for इति) $Ś_{1}$ K_{1} 2 मुनि (for ऋषि)

22 ^{b}) K_{3} 4 D_{1} 2 प्राणतोपि — ^{c}) G_{1} सत्व° (for सत्त्व°) K_{3} D_{1} °श्चापि, Dc °स्येति (for °स्यापि) — ^{d}) G_{1} सर्पस्य, G_{2} सर्पेण, G_{3} (before corr) 4 सर्वथा (for सर्वस्य) T G_{4} [अ]पि (for [आ]शु)

23 ^{a}) T_{2} G_{3} वा° (for चा°) — ^{b}) B_{2} T_{1} M वाचस् (for वचस्) — ^{c}) T_{1} समान (for संजात) K_{1} हर्षाणाम्, K_{4} हार्दस्य (for हार्दानाम्) — ^{d}) K_{3} D_{1} 2 ततस् (for अथ) T_{1} महिता (for ऽन्तर्हिता)

24 ^{a}) B_{4} सोऽहं कृत्वा सुदुष्कर्म — ^{b}) T_{1} [इ]ह वने (for निरये) T_{2} G_{3} 4 [ऽ]शुभे (for ऽशुचौ) — ^{c}) K_{1} 2 प्राप्त (for प्राप्य) — ^{d}) D_{1} T G_{2-4} काल° (for काला°)

25 Before 25, B_{4} Dc1 D_{1} M_{1} ins वैश° उ° (M_{1} om उ°) — ^{a}) K_{1} °बाहो (for °बाहुर्) — ^{b}) D_{3} महाबल- (for भुज°) — ^{c}) B Dn D_{4} 6 न च कुप्ये, D_{1} न कुप्ये तत्, T_{1} तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये) T G_{2-4} °राज (for °सर्प) — ^{d}) S नात्मनो (G_{1} 2 4 °ने) द्विजसत्तम (G_{1} च द्विजोत्तम, G_{4} नृपसं°)

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१
अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ । C 3 12432 B 3 179 37 K 3 181 37

---

26 c) Ś1 D3 M2 यस्मात्, K1 2 4 D1 2 G1 2 4 M1 यस्मात्; B3 तस्मात् (for यस्मात्). Ś1 अपायी, K1 अपाये (for अपायी) — d) B1 तत्र न (by transp.). D1 प्राप, M2 ग्लाप (for ग्लप). T1 मन° (for मन.)

27 27ab = (v. l.) 1. 1. 156cd — b) Ś1 K2 B1 D1 2 4 G1 [S]निर°, B1m 2–4 Dc Dn D4 6 T G2–4 तथ, M2 निर (for निर°) — c) G1 °त्यन हि (for °त्यमेव) — d) T1 G1 3 M1 पौरुषं तु निरर्थकं

28 a) G3 दैवो° (for दैवो°). B1 °घातात् (m °घातात् as in text). D3 5 ध (for हि) — b) Ś1 K1 2 °श्रयात्, B2 श्रित, T1 श्रय — c) T1 G2 4 M आपन्न (for °वस्था). S (except G1) आपन्नम् (for संप्राप्तम्) — d) Ś1 K1 3 यनिमित्तम्, D4 ननिमित्तम् (for अनिमित्तम्). K4 मन्द्रि मा, Dc इहाद्य मे, D4 इहोपम (for इहाद्य माम्)

29 a) K1 नापि. K2 [अ]द्य न (by transp.), T2 G3 4 मा न. Ś1 K4 D1 [अ]पि (for [अ]नु). G1 3 M2 अद्य तु नानुशोचामि — c) Ś1 K1 2 हि, K3 4 D1–3 6 M सु (for तु). D6 न्यस्तान् (for न्यस्तान्) — d) T1 2 (before corr.) G3 4 M राज्यात् (for राज्य)

30 c) B1 न मामुद्वीक्षमाणास्ते, B2 3 Dc Dn D4 6 मां समुद्वीक्षमाणास्ते — d) Ś1 K1 2 B4 Dn1 D2 3 5 G1 M2 प्रपति, T1 प्रपति° (for प्रपति)

31 a) Ś1 K1 3 D2 विनाशम् (for विनष्टम्). B D (except D1–3 6) G1 वा (for वा) — c) Ś1 K2 °शील मयम्, K1 °शूरमयाम्, B1 शीलमयाम्, T1 G1 शीलाया, T2 G2–4 शीलामया (for °शीला मया). Ś1 K2 तर्हि; S तेपि (for ते हि) — d) K4 D2 बध्यन्ते (for बाध्यन्ते) K1 D2 3 T1 गृद्धिन, B3 (m as in text) °विग्रहा, T2 G गर्द्धिन (G1 °गृध्नुना)

32 a) K1 [अ]पि (for न) — c) G1–3 M दिव्यास्त्र° (for सर्वास्त्र°). T G4 दिव्यास्त्रविधि (T2 after corr. द) नाष्टग्यो — d) B1 °गन्धर्वदानवैः; G1 3 °दानवराक्षसैः

33 a) K1 2 समर्थं सुमहाबाहो — b) B1 एक स, B1m 2–4 Dc Dn D4 6 एकोपि; G2 एको वा (for एकाह्ना). T1 M2 स (for सु). G1 M1 चान्तरेण मा (for सुमहाबल°). Ś1 K D1–3 5 एकेनाह्ना (K2 °ह्ना) महाबल° — d) K1 3 4 D1 प्रा (for प्र). B D (except D1–3 5) अञ्जसा (for ओ)

34 b) T1 धूर्तेन, G4 तु धूत (for दुर्धूत) — c) Ś1 द्विष्ट हि, K1 दिष्ट हि, K2 स्पिष्ट हि, M2 विनष्ट (for विद्विष्ट) — d) B Dn D4 6 G4 दम्भमोह°, G1 लोभमोह, G2 मानलोभ°

35 a) K3 D1–3 M त्वेव, K4 D5 त्वनु (for चैव) — b) D1 T2 G3 4 पुत्रगर्द्धिनीं, D2 °वर्द्धिनीं — c) Ś1 K1 2 मा (for या). S [अ]स्मासु (for [अ]स्माकं) — d) D2 नरैः (for परैः)

36 a) Ś1 K1 2 कथं तस्यामनाथाया, K4 D1–3 5 G1 M1 कथं तस्या ह्य(D3 M1 अ, G1 ष्य)नाथाया, B Dc Dn D4 6 तस्याः कथं (B4 by transp. कथं तस्यास्) त्वनाथाया — c) S सफला (for अफला) — d) B1 मम (for मयि). K4 T1 G1 M मम, T2 G2–4 सर्पं (for सर्वे)

37 b) B D (except D1–3 5) T G2–4 यमौ च (for यमजौ) — D2 om. 37c–38b — c) Ś1 K1 2 सम्भौ, B Dc Dn D4 6 सगुप्तौ, D6 °सरब्धौ

C 3 12432 B 3 179 37 K 3 181 37 मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२
प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

---

38 D$_5$ om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_4$ $_6$ भविष्यतो (B$_1$ °ष्येते) निरुत्साहौ — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ नाश (for °नाशात्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ निश्चिता (for वर्तते)

39 Before 39, Dc ins वश° ठ — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ तथा (for तदा) — ^{b}) G$_1$ विलप्य च, M$_2$ विप्रलाप (for विल°) — ^{c}) D$_5$ °सनद्धो; M$_2$ °सरुधो (for °सरुद्धो) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ D$_5$ न शशाक, B$_1$ नाशकत्स (for नाशकच्च)

40 ^{a}) M$_1$ च (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ [अ]स्वन्त°, K$_4$ [आ]श्वस्त° (for [अ]स्वस्थ°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ Dc अरिष्टदर्शं°; T$_2$ G$_{2-4}$ अतिदुर्दर्शं° — ^{d}) B$_4$ तान्विचिंत°, T$_2$ G$_2$ $_3$ बहु चिंत° (for परिचिन्त°)

41 ^{a}) Dc$_2$ करुण, T$_2$ G$_{2-4}$ दारुणास् (for दारुण) T$_2$ G$_{2-4}$ तु (for हि) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ Dn$_2$ G$_1$ च; K$_3$ $_4$ B$_3$ D$_{1-3}$ $_6$ हि (for ह)

42 ^{a}) D$_5$ °पादाक्षि (for °पक्षाक्षि) K$_3$ D$_1$ चरणा, B$_1$ T G चरणान् (G$_1$ वचना) (for चरणा) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ M$_1$ नर्तका, K$_3$ मर्तुका; K$_4$ M$_2$ नर्तुका, B$_1$ वर्तकीं; B$_3$ D$_3$ नर्तकी; D$_1$ वर्तिका, D$_5$ जतुकी; T$_1$ अत्यत, T$_2$ G नत्यूहान् (G$_1$ °हा) (for वर्तिका) Ś$_1$ K$_2$ Dc$_1$ M °दर्शना, K$_3$ B$_1$ D$_1$ °दर्शना, T G$_{2-4}$ °दर्शनान् — ^{c}) Hypermetric! K$_3$ असृग्; B D (except D$_5$) G$_1$ रक्त (for रुधिर) Ś$_1$ वमते, K$_3$ वमतीं; G$_1$ वमती; M वमतीर् (for वमन्ती) D$_5$ वसती दृष्टा, T G$_{2-4}$ वमतोदर्शत् (G$_2$ °पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे) — ^{d}) K$_2$ अपस्वना; B$_1$ Dc Dn$_2$ n$_3$ अभासुरा (B$_1$ °रा, Dc$_1$ रा), B$_3$ $_4$ Dn$_1$ D$_4$ $_6$ अभास्वरा, D$_1$ $_3$ M$_1$ अपस्वरां (D$_2$ °र; °रा), D$_5$ अथांबरात्; T G$_{2-4}$ खरस्वनान् Ś$_1$ K$_1$ °दित्यसमस्वना, K$_3$ °दित्यतपस्वर, B$_2$ दित्यमहासुरा, M$_2$ °दित्यपुर मरा°, text as in K$_4$ D$_3$ G$_1$ only

43 ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) T G चानिलो (for [अ]निलो) — ^{b}) K$_3$ Dc$_2$ Dn$_2$ n$_3$ D$_1$ $_6$ चड° (for चण्ड°) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ T G$_{2-4}$ M$_2$ °वर्पण° (for कर्पण) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ मस्वानि, D$_5$ चैवाम्न् (for सर्वाणि) — ^{d}) Ś$_1$ °शतानि च

44 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ वाचति, K$_3$ B$_4$ D$_1$ $_3$ वाम°, K$_4$ B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{3-6}$ शम° (for वाश°) — ^{c}) B Dn D$_4$ $_6$ स्फुरति च, S प्रस्फुरते — ^{d}) S (except M$_1$) च (for [अ]स्य) Ś$_1$ तत°, K$_2$ तदा (for तथा)

45 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ चरणौ, T$_1$ चयनश् (for चरणश्) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ चाम्य (for चापि) D$_5$ हृदय कपते तस्य — ^{b}) K$_1$ $_3$ वामे, D$_5$ वामो (for वामो) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ वि, T$_1$ G$_3$ M [ऽ]पि (for ऽस्य) B$_1$ $_3$ $_4$ Dc Dn$_1$ D$_4$ $_6$ T$_1$ G$_1$ M परितप्यते, B$_2$ Dn$_2$ n$_3$ °तप्यति, T$_2$ G$_{2-4}$ °नृत्यति — ^{c}) K$_3$ G$_1$ M$_2$ मन्यश्च (for °स्य) K$_4$ Dn$_1$ n$_3$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो) T$_1$ विकार च — ^{d}) T$_2$ G$_3$ $_4$ om [अ]पि S$_1$ K$_2$ [अ]रिष्ट, D$_1$ $_3$ [अ]निश, G$_2$ [अ]निष्ट (for [अ]निष्ट)

46 ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) M$_1$ धर्मराजोपि मे° — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) मन्य (for शङ्क°) K$_2$ $_3$ महाभय — ^{d}) K$_4$ भामिनि (for भारत)

47 ^{a}) K$_2$ तस्य, G$_1$ राज्ञे (for तस्मै) — ^{b}) Ś$_1$ चिरायात — After 47^{ab}, B$_3$ Dc ins

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितो राजा भृशमुद्विग्नमानस ।

— ^{c}) K$_1$ B$_{1-3}$ Dc T$_1$ सप्रतस्थे, K$_3$ $_4$ D$_{1-3}$ $_5$ प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् । C 3 12452 B 3 180 3 K 3 182 3

(b) transp) — d) Ś1 K1 B1 D1 2 4 5 नृप, S प्रभु (for नृप) B4 धौम्येन सह पाडव

48 K3 om 48 — b) Ś1 K1 2 D1 इत्युक्त्वा च (for इत्युवाच)

49 a) D3 T2 (before corr) G2 4 अन्वीय (for उन्नीय) — b) Ś1 K1 2 D1 2 5 विभुः, B1 पुन (for प्रभुः) — After 49ab, B Dc Dn D4 6 ins

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेन महावने ।
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— c) Ś1 K1 2 4 D1 5 पदवीं (for पृथिवीं) — d) Ś1 पद° (for परि°) — After 49, B Dc Dn D4 6 ins

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृप ।

[(L 2) B3 Dc D4 6 °विन्नृप (for °विशन्नृप)]

50 a) Ś1 K1 2 धावमानस्य वी(Ś1 वी)रस्य, B1m सदृश धावतस्तस्य — b) B Dc1 Dn D4 6 मृगार्थं, Dc2 °र्णा (for °र्थे) — c) Ś1 °भिन्ना; K1 2 D1 2 °भिन्नान्, B Dc Dn D4 6 G1 4 M °भग्ना (for °भग्नान्) — d) K D1 3 5 व्यावर्ति°, D3 आवर्जि° (for व्यावर्जि) B Dc Dn D4 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि(B2 °र्ति)ता पथि — After 50 Dc ins 881*

51 a) B3 5 D4 6 गत्वा च तैस(D4 6 चैतैस) K1 2 G1 2 M1 तथा (for तदा) — B1-4 Dn D4 6 ins after 51ab Dc, after 50

881* सूक्ष्मारम्भूयिष्टे निष्पत्रद्रुममर्कटे ।
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।

[(L 1) Dn °मकुले (for °मर्कटे)। — (L 2) Dc निजन (for °ले) — (L 3) Dc क्षया° (for °क्षुपा°)] — d) T2 G3 4 विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्) K3 4 B1 D (except D5) G1 2 M सदा, B4 स्थित (for तथा)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B1-3 Dc Dn1 n2 D1-6 G1 आजगर — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 179 (Dn2 178), D1 184, S (M2 *sup lin*) 180 (M3 *orig* 182) — *Śloka no* Dn1 n2 54, Dn3 55, D1 57

177

1 a) G1 धर्मराज° (for युधिष्ठिरस्) D5 6 G1 समा° (for तमा°) — b) B1-3 Dc Dn D4 6 °भोगेन (for °भोगाभि) — c) G1 भ्रातर दयित (by transp) K3 4 D1-3 5 भीमम्, B Dc Dn D4 6 S (except G1) धीमान् (for वीरम्) — d) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वच

2 b) K3 4 D1-3 S (except T1) इहाप्त° (for अवाप्त) B4 आपद प्राप्तवानसि, D6 यदि त्वमिहमाप्तवान् (sic) — d) Ś1 K1 2 भुजगोत्तम, B4 नागसत्तम (for पन्न°) T2 G -भोग पन्नगसत्तम

3 a) T1 धर्मराज समालोक्य — b) K3 4 D5 ततो (for भ्राता) — d) Ś1 K1 2 ग्राहेणाभिविचे(Ś1 वे)ष्टित — After 3, B Dc Dn D4 6 ins

882* भीम उवाच ।
अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

C 3 12402 B 3 180 3 K 3 167 3

कथयामास तन्मर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५
सर्प उवाच ।
नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव सस्थित ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रम ।
वयमाहारमन्य ते दास्याम क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽय मया प्राप्तो मुखागत ।
गम्यता नेह स्थातव्य श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषय मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहार प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेन विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ।

[(L 3) Dc D_6 विक्रम (for °विक्रम) — For lines 9–10, cf stanza 11]

4 ^{b}) S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य) B_1 यक्ष (for दैत्य) — ^{d}) D_5 पृच्छते, G_1 पृच्छामि (for पृच्छति) $Ś_1$ K_{1-3} M स्वा (for त्वा) — After 4, B_{2-4} Dc Dn D_4 $_6$ ins

883* किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजगम ।

5 5^a=1 23 11^a — ^{ab}) S किं (for वा) B_4 *repeats* 883* for 5^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_4 D_1 कम् (for किम्) D_5 त्वा सर्प (for आहार) D_2 निर्यत स्वा, T_2 G_1 $_3$ $_4$ प्रयच्छेम (for °च्छामि)

6 ^{b}) K_3 Dc_3 पूर्वं (for पूर्वस्) K_4 D_1 $_2$ पूर्वपा पूर्वज स्तव, D_5 आस पूर्वभवस्तव — ^{d}) G_2 M_2 नराधिप D_5 आयोर्वंशस्य सुत

7 ^{b}) B_4 S बलेन च, D_5 च भारत (for दमेन च) — B_3 om (hapl) 7^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_3 अव्यग्र°, D_5 सदय च, G_1 अप्राप्य (for अव्यग्र) — ^{d}) K_4 B D प्राप्तोह (D_5 प्राप्त मे) विक्रमेण च

8 ^{a}) D_5 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं) — ^{b}) D_5 मोहो (for दर्पो) S_1 K D_{1-3} $_5$ आविशत् (for अगमत्) D_3 पुरा (for तदा) — ^{c}) T_2 G_{2-4} सहस्र च, M_1 °स्राणि (for °स्रं हि) — ^{d}) S वहति (for उवाह)

9 ^{a}) T_2 (before corr) G_2 ऐश्वर्यान्न (for ऐश्वर्य-) D_5 G_1 °मोहेन (for °मत्तोऽहम्) — ^{b}) T G_{2-4} M °मत्य (for °मन्य) $Ś_1$ K_2 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्) G_1 वाहयन्सर्वतो द्विजान — ^{c}) B_1 इमामवस्थामगम — ^{d}) B_1 शापेन (for आनीत) $Ś_1$ पृथिवीतले, S इति मे स्मृति

10 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_3 तत्र, M_1 न च (for न तु) $Ś_1$ D_8 मा नाजहात्, K_1 $_2$ मा न ज°, T_2 G_3 $_4$ मा व्यज°; G_2 M_1 मां व्याज°, M_2 मा प्रजहत् (for मामजहात्) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ अद्येह, Dc अत्येति, T_1 अभ्येति, T_2 G अन्वेति (for अद्येति) T G पाडव — D_5 om 10^c–11^b

11 D_5 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{c}) B Dn_1 n_2 D_6 मयाहार° (B_4 °र), G_1 समाहार°, G_2 महाराज, M_1 समाहार — ^{b}) B_4 प्राप्तोस्मि भरतर्षभ — D_3 om (hapl) 11^d–12^c — ^{d}) K_3 $_4$ B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_{3-4} न चान्यद् K_4 B Dc Dn D_1 $_{4-6}$ अपि (for अभि-) $Ś_1$ K_1 $_2$ G_1 °काङ्क्षये (for कामये)

12 D_3 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) K_4 D_1 $_2$ उच्चरितान् K_1 $_2$ D_5 तुभ्य, K_4 D_1 $_2$ G_2 श्रुत्वा, B Dc Dn D_4 $_6$ अद्य, T_1 M_2 त्व तु, T_2 G_1 $_3$ $_4$ तास्त्व (for तु त्व) — ^{b}) $Ś_1$ K D_1 $_2$ $_5$ व्याकरि° (for व्याहरि°) — After 12, D_1 ins 884*

13 D_1 om 13^a–14^b — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ सर्प ब्रूहि (by transp), T_1 ब्रूहि सर्वं — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ प्रतिमोक्ष्यामि, cf v l 14 T_1 शक्तित (for ते वच) — ^{c}) T_1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुया प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १३
वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६
वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८
वेद्यं यचात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते । C 3 12475 B 3 180 25 K 3 182 25

(for प्रीतिम्) — After 13, K₂ (on lines 1-20) ins a passage given in App I (No 19)

14 D₁ om 14ᵃᵇ (cf v l 13) — ᵃ) T₁ मन्वद्य (for वेद्य) K₃ B Dc Dn D₄ ₆ T G₃ ₄ M₂ च, G₁ तु (for यद्) T₁ [अ]न्; M₂ [इ]व (for [इ]ह) G₂ वेद च यद्य ध्यान — D₂ ins after 14ᵃᵇ D₁ (which om 13ᵃ-14ᵇ) ins after 12

681* ब्रूहि यत्ते मया वाच्य तत्र धर्मभृतां वर ।

— ᶜ) Ś₁ K D₁₋₃ ₆ यत्र, M यत्र (for यत) G₁ सर्प गतोय तच्छ्रुत्वा — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ प्रतिमोक्ष्यामि, cf v l 13 — After 14 K₄ D₁ ₃ ins a passage given in App I (No 19) which K₂ (partly) ins after 13

15 D₁ om 15 (with the ref) — ᵇ) G₁ किं वेद्य (by transp) — ᶜ) K₄ D₂ प्रमृति (for मतीति) K₂ ₃ [अ]तिमतिस्त्व हि, K₄ D₂ °मति हि त्वा, Dc D₃ मति त्वाह; T₁ M °मतिस्त्वेन (M₂ °त्वे हि), T₂ G₃ ₄ [अ]नुमति (G₄ *ref lin* °त) त्वा हि — ᵈ) D₂ °मिमीमहि, S मिनोमि ते

16 ᵃ) D₂ शाक्य (for दान) D₁ तप (for क्षमा) Ś₁ K₁ ₂ D₁ शौचम् (for शीलम्) — ᵇ) K तपो (for दमो) — ᶜ) Ś₁ K D₁ ₂ ₆ गजेंद्र (for नागेन्द्र) — ᵈ) Dn₃ D₄ ₆ स्मृति (for स्मृत) — After 16 K₄ D₁ ₃ ins

685* धर्मो च गुणान्वेषी सत्य पुरुषर्षभ ।
सतोऽपि दोषान्नागेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।
दीनानुकम्पी सतत सतत साधुवत्सल ।
नित्य दानरतश्चैव न हैया ब्राह्मण विदु ।
सर्प उवाच ।
यत्नेन मृति राजेन्द्र क काल श्राद्धदानयो ।
प्रश्न प्रश्नविदां श्रेष्ठ सर्वविद्य मतोऽसि मे ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्र वै ब्राह्मण पश्येच्छ्रोत्रिय ध्यानतत्परम् ।
धन सन्त्यद्विशिष्ट तु स काल श्राद्धदानयो ।
सर्प उवाच ।
किं वेद्य परम राजन्शम मे त्व युधिष्ठिर ।
सर्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञ वाक्यैरनुमिमीमहे ।

[D₁ om (hapl) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5 — (L 6) D₂ repeats 15ᵃᵇ for line 6 — (L 8) D₁ वर (for धन) D₁ ₃ सत्ये (for सन्त्यद्) D₁ न काल (for स काल) — After line 8 D₁ *repeats* 14, while D₃ *repeats* 14ᶜᵈ! — (L 9) K₄ शम (for राजन्), and किं सुव्रत भरतर्षभ (for the posterior half)]

17 ᵃ) D₁ ₃ यत्परम (for सर्प पर)

18 K₃ om 18ᵃᵇ — ᵃ) Ś₁ K₄ D₂ ₃ ₆ चेत्, K₂ तु, M₂ ते (for च) — ᵇ) K₄ सत्यादि (for सत्य च) K₁ ₂ ₄ B₃ Dn D₁ ₂ ₄ ₆ G₄ हि (for ह) — ᶜ) K₃ D₁₋₃ ₆ हि (for the *first* च) Ś₁ K₂ D₃ ₆ च सत्यादि, K₃ D₁ ₂ च सत्यानि, K₄ च ज्ञानादि, B₁ यदा सत्य (for च सत्य च) — ᵈ) K₃ D₆ अक्रोधम् (for अक्रोध) — M om 18ᵉᶠ — ᶠ) Ś₁ K D₁₋₃ ₆ चेति (for चैव)

19 ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ यथार्थे , K₃ यथात्थ, K₄ B Dn D₄ ₆ यथात्र, Dc D₁₋₃ यचाथ; D₆ यद्ब्रह्म; T G₃ ₄ M यथार्थं (for यचात्थ) — ᵇ) Ś₁ K₂ D₆ युधिष्ठिर, K₄ सुव्रत नृप (for नराधिप) — ᵈ) Dc लक्ष्यते (for लक्षये) — After 19, Dc D₃ (marg) ins

C 3 12475 B 3 180 25 K 3 182 25 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्या हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* ताश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 ^{a}) B_{2} $_{3}$ Dc च तद्, B_{4} Dn D_{4} तु यद्, T_{1} G_{3} $_{4}$ M_{2} चैव (for चैतद्) B D (except D_{4} $_{5}$) लक्ष्म (for लक्ष्य) — ^{b}) Dc तच्चेन्, D_{1} $_{2}$ $_{5}$ T_{2} G_{1} $_{3}$ $_{4}$ M चैतन्, T_{1} G_{2} चैच (for तच्च) S दृश्यते (T_{1} लक्ष्यते) (for विद्यते) — ^{c}) K_{1} नैव (for न वै) — ^{d}) T_{1} G_{1} ब्राह्मणो न च; T_{2} G_{2-4} नैव ब्राह्मण (for न च ब्रा°) — 20=B 12 189 8

21 ^{a}) G_{1} तल्ल (for [ए]तल्ल) $Ś_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ लक्ष्यते सर्पं यत्रैतद् ($Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ यस्यैतत्; K_{4} यस्यैव) — ^{b}) K_{3} तद्वृत्त (for वृत्त स) D_{5} G_{1} स ब्राह्मण इति स्मृत° (= 16^{d}) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{3}$ D_{1} $_{2}$ $_{5}$ सर्वं; K_{2} सत्य; K_{4} नित्य (for सर्पं) — ^{d}) D_{5} स शूद्र, T_{2} G_{3} $_{4}$ शूद्र तम् (for त शूद्रम्)

22 ^{a}) B_{1} भुजग (for भवता) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ भवतीति ह; K_{3} B_{2} $_{3}$ Dc Dn D_{4} $_{6}$ T_{1} M_{1} विद्यतीति च (B_{3} Dc T_{1} M_{1} ह), K_{4} D_{1-3} विद्यते त्विति (D_{2} यथा also), B_{4} विद्यते तथा B_{1} वेद्य स्व वेद्यतीति ह, D_{5} न तद्वेद्य भवेत्त्विह — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} अतीत्यान्यत्; B_{1} $_{4}$ इतीत्यत्र; B_{2} Dn_{1} T_{2} G_{2-4} अतोन्यत्र, Dc इति ह्येतत्, D_{1} $_{2}$ अतो नान्यत्, D_{3} अतीवान्यत्, D_{5} पद नान्यत्, T_{1} च वेद्यत्र, G_{1} अतोन्यत्तु, M_{1} न वेद्यत्र, M_{2} न सेन्यत्र (for अतीत्यात्र) — ^{d}) D_{2} अस्ति (for नास्ति) D_{5} न च पश्यामि चेदपि

23 ^{a}) K_{4} सत्यम् (for एवम्) M_{1} मम (for एतन्) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ पर; K_{3} $_{4}$ D_{1-3} $_{5}$ पद (for मत) D_{5} सौम्य (for सर्पं) — ^{b}) S तु (for न) — ^{d}) K_{3} $_{4}$ D_{5} नैव (for भवेन्) $Ś_{1}$ K D_{5} भवेच्छीत न चोष्णता

24 ^{b}) K_{4} चास्ति, B D (except D_{1-3} $_{5}$) नास्ति (for अस्ति) — ^{d}) S (except T_{2} G_{3}) कथ (for यथा)

25 ^{a}) K_{4} वै (for ते) S_{1} यदि वृत्त ततो राजन्, K_{1} यद्येतद्वृत्ततो रा°, K_{2} यदव्रत ततो रा° — ^{b}) K_{4} °मीक्ष्यते (for °मीक्षित°) — ^{c}) K_{3} विना, B D वृथा (B_{3} यथा (for व्यर्था) K_{1} $_{2}$ B_{3} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ तथा°, K_{3} T_{1} G_{1} M तवा°, T_{2} G_{2-4} त्वया° (for तदा°) — ^{d}) K_{4} D_{1} $_{2}$ वृत्त, B_{1} $_{2}$ क्रिया (for कृतिर्) K_{4} जाते, D_{1} $_{2}$ $_{5}$ यस्मात् (for यावत्) K_{3} B_{1-3} Dc Dn D_{4} $_{6}$ न विद्यते, K_{4} D_{1} $_{2}$ प्रशस्यते (for न दृश्यते) T_{1} G_{1} M कृतिर्या चात्र दृश्यते; T_{2} G_{2-4} पृथिव्या चात्र दृश्यते

26 ^{a}) B_{1} °सत्त्व (for °सर्प) — ^{b}) K_{4} मानुषत्वे, T_{2} G_{3} मनुष्येषु, G_{2} $_{4}$ मनुष्यत्व K_{3} $_{4}$ D_{3} $_{5}$ विशिष्यते, B_{2} $_{4}$ M_{1} विधीयते, D_{1} $_{2}$ प्रशस्यते (for महामते) — ^{d}) B_{4} दुर्निरीक्ष्य इति स्मृति

27 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ B Dc_{1} Dn D_{4} $_{6}$ सदा (for यदा)

28 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ हि, K_{4} D_{3} मे (for च) — ^{b}) B_{1} [उ]त (for [अ]पि) — ^{c}) K_{2} प्रमाणेष्ट (for प्रधानेष्ट)

29 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ नाभेर्वर्धनात्, K_{4} नाभिदर्शनात्; T G_{2-4} M_{1} °कर्तनात्, G_{1} °लवनात् — After 29^{ab}, T G (T_{2} G_{3} om line 1) ins

887* ततस्तु नामकरण ततश्चौल विधीयते ।
ततोपनयन प्रोक्त द्विजातीना यथाविधि ।

[(L 2) T_{1} G_{1} तथो (for ततो°), and °क्रम (for °विधि)]

30 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_{5}$) तावत् (for वृत्त्या) B_{1} ज्ञेयो (for ह्येष) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{2} वेदी, T_{2} (after corr) G_{3} वेदो, G_{1} $_{2}$ वेदान् (for वेदे) K_{4} युज्यते (for जायते) — ^{c}) K_{3} $_{4}$ B Dc Dn D_{3} $_{4}$ $_{6}$ G_{4} तस्मिन्, D_{1} $_{2}$ तस्मात् (for अस्मिन्) S_{1} K_{1} $_{2}$ D_{5} S (except G_{2} $_{4}$) एव (for

अस्मिन्नेवं मतिर्द्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२

सर्प उवाच ।

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १

सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३

सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ C 3 12492 B 3 181 4 K 3 183 4

एव) K2 मतिस्त्वे च, B1 मतिर्द्वैवो, D5 मत द्वैष, T2 G1 3 4 मत द्वैधा, G2 विध द्वैधा (for मतिर्द्वैधे) — 30d=1 67 9d etc

31 a) K1 T1 G1 कृतकृत्य° S सर्ववर्णा (T1 सवर्णाय) (for पुनर्वर्णा) — b) T1 G2 M2 न नश्यति (M2 °ते), G1 न दृष्यते; G4 ननु द्रुते (inf lin as in text) M1 नशिष्यति (for न विद्यते) — c) Dc1 Dn1 T G1–3 संस्कारस् (for संकरस्) B D (except D1–3) G4 स्वस्य, M2 तस्य (for तत्र) S1 K D1–3 5 राजेंद्र, M2 विप्रस्य (for नागेन्द्र) — d) Ś1 स ह वीक्षित°, K1 मतवी°, K2 सर्प वीक्ष्यत°, K3 4 D1 2 असमीक्षित, T G न (G1 प्र) समीक्ष्यते (for प्रसमी) M1 फलभावे तु दृश्यते, M2 तदभावे समीक्ष्यते

32 b) Ś1 K D2 सत्कृत, D3 5 यत्कृत (D5 °ते) (for संस्कृत) — d) D5 तु भुजगम (for भुजगो°)

33 b) G1 महामते (for युधि°)

Colophon — Major parvan Ś1 K2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — Sub-parvan K3 4 B1–3 Dc Dn2 n3 D1–3 5 6 G1 M1 आ(Dn3 M1 अ)जगर — Adhy no (figures, words or both) Dn 180 (Dn2 179), D1 185, S (G1 corrupt, M2 sup lin) 181 (M2 orig 183) — Śloka no Dn 38 D1 67

178

1 a) T2 G2–4 दृशो चोक्ते (for °दृशो लोके) — c) T1 सर्प (for कर्म) — d) D4 भूतिर् (for गतिर्)

2 a) T2 G3 4 दान (for पात्रे) Dc दद्यात् (for दत्त्वा) — b) B1 [ए]व, T2 G3 [अ]पि (for च)

3 a) K4 S दान and सत्य (for दानाद् and सत्याद्) D5 दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा — b) Ś1 K D3 5 किं नाम (K3 किमत°, K4 किं चात°) पर(Ś1 K1 2 वर)मुच्यते — c) D1 2 S चापि (for चैव)

4 a) K1 G2 दानेन तत्त्व, T2 G3 4 दानेन सह (for दाने रतत्व) B1 3 Dc च तत्त्व; B2 च सत्त्व, B4 D4 च सत्य, D1 2 तत्त्व च, D3 भारत (for रतत्व) Ś1 K3 4 D3 सत्ये वा, K1 2 B2–4 Dc D1 2 4 5 सत्य वा (for सत्य च) Dn D6 दान च सत्य तत्त्व वा — b) To avoid the hiatus N (except Dn D4–6) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा) S1 K D1–3 5 प्रिययोस्तथा (for मेव च) — c) K4 तेषां, D1 2 पर, S अत्र (for एषां) K1 2 °यस्त्व (for °यस्त्वाद्) — d) Ś1 K D3 5 उच्यते (for दृश्यते)

5 a) T1 कच्चिच्च (for कस्माच्चिद्) S1 वा (for हि) K2 तस्माच्च दानयोगाद्वा, T2 G कच्चिद्दानप्रयोगाद्धि, M2 दानयोगाच्च केषाचित् — b) K4 एतद्, G4 एव (for एव)

C 3 12493
B 3 181 5
K 3 183 5

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदिष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1 2 om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) K3 4 D1–3 5 राजर्षे (for राजेन्द्र) — ^{d}) K3 4 D1–3 5 S (except T1) कच्चिद् (for किंचिद्)

6 ^{a}) T1 G1 M1 महाराज (for महे°) — ^{b}) Ś1 K1 2 G3 4 प्रियवाक्य; D5 प्रिय वाक्य, M1 प्रियाद्वाक्यान् D6 विशिष्यते, T1 G1 M1 महामते (for मही°) — ^{d}) Ś1 K1 2 D1–3 5 तस्याश्च (for तत°)

7 ^{a}) D1 2 एव (for एतद्) — ^{b}) K3 काक्ष्याप्रेक्षम्; K3 D3 G1 कार्यावेक्षम्; D5 कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्) B1 अनुत्तम (for अनन्तरम्) — ^{c}) K3 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्य (for अन्यत्) K3 तु, B3 त्व (for ते) D1 2 यथा त्व मन्यसे राजन् — ^{d}) K3 तत्, K4 B4 D1–3 5 ते (for [अ]हम्)

8 ^{a}) Ś1 K1 2 D1 G3 4 स्वर्ग (for स्वर्गे) — ^{c}) Dn3 D1 S दृश्यते (for दृश्येत) — ^{d}) B4 विषय च B1–3 D (except D1–3 5) प्रब्रूहि विषयाश्च मे

9 ^{a}) D5 मिश्रा (for तिस्रो) K4 D2 वि (for वै) — ^{b}) D6 च (for स्व) S जगदि(M °ती)ष्टा यथाविधि (G3 4 विधिस्मृता) — After 9^{ab}, M2 reads 11 — ^{c}) B4 Dn D4 मानुष; T2 G3 मनुष्य° (for मानुष्य) T1 °वास च — ^{d}) D3 च ते, D6 तथा, S च तास् (for च तत्)

10 ^{a}) Ś1 K1 2 4 D1 5 G2 सर्वत्र, B4 तत्रापि, T1 M तत्रैव; T2 G3 तत्र त; G1 अत्रेव Dc मानुषाँल्लोकान्; D4 मानुषा लोकाद्, G1 मानुषा लोका — ^{b}) S अनादिभि (for अतन्द्रित) — ^{c}) G1 अहिंसार्थं B2 3 (m as in text) 4 °समायुक्तः T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थै — ^{d}) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text)

11 M2 reads 11 after 9^{ab} — ^{c}) B4 गतान्; D3 यथा (for तथा) B2 पार्थ, T2 G2–4 चात्र (for तात) — ^{d}) K1 D1 विशेष K1 2 D1 T1 लक्ष्यते, K4 B3 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते) B4 विषयस्तात लक्ष्यते

12 ^{ab}) S1 K D1–3 5 °लोभ°, B4 °राग° (for °क्रोध°) Ś1 K D1–3 5 °मोह° (for °लोभ°) B यदा त्वत्र महत्वन हिंसार्थो (T2 G2–4 °र्थे) लोभ एव च — ^{cd}) B2 °योनि (for °योनौ) Ś1 K1 2 D1–3 5 प्रजायते (for प्रसू°) B4 तिर्यग्योनिषु जायते S मनुष्यमा(T2 G2–4 °ष्य आ)विशेन्मोहात्स तिर्यग्वशो (T2 G2–4 °ग्वशगो) भवेत्

13 ^{a}) B D (except D1 3 5) T2 G2 4 तिर्यग्योन्या°, T2 G3 °ग्योनौ Dc पृथग्भावे — ^{b}) K4 D1 मनुष्यत्वाद्, B3 3 D6 °ष्यत्व, B4 Dn D4 °ष्यार्थे, Dc T1 मानुष्यत्व G4 विधीयता — ^{c}) Ś1 तथाश्विभ्यो — ^{d}) D1 अभि (for अपि) T2 G3 भिद्यते, G2 4 M विद्य° (for दृश्य°)

14 ^{a}) B1 ह्येता (for एता) B1–3 Dc Dn D4 6 तात (for सर्वा) M2 सोयमेतास्त्वतीर्जातीर् — ^{b}) S1 K1 2 काल°, B2 वीर्य° (for कार्य°) — ^{c}) T G2 3 M निन्ने, G1 तिक्ते (for नित्ये) — ^{d}) D1 2 यदि (for अव) K4 B3 3 D1 2 5 स्थापयति, T2 G स्थाप्य चरेन् (G1 च वै), M2 स्थापय वै (for स्थापयते) N (except Ś1 K1 2) द्विज° (for नृप)

15 ^{a}) K1 2 ततो, B3 Dc D3 जातौ (for जातो) Dc जातौ, T1 मातुश् (for जातश्) K3 4 M1 बलवद्; D5 भगवान् (for बल°) — ^{b}) S1 नात्माथ, K1 चात्माय, K3 चात्माथ; K4 चात्मापि, D3 आत्मा च, T1 नाम्नाथ, T2 (before corr) G2 4 M नाम्नाय, G1 [S]नामय° (for चात्मा

ज्ञानी ज्ञानश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थत्वात निःपृक्तः प्रज्ञालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् । C 3 12512 B 3 181 24 P 3 183 24

स) K₃ D₁ ₂ ₅ भुङ्क्ते स (K₃ °स्वाभाव्यभव — ᶜ) T G फलार्थेन तु (G₃ °र्थं स्वं) (for फलार्थत्वात) Ś K₁ ₂ °त्वात, D₁ ₂ तत्र (for तात) Ś₁ K₁ निष्पृक्त, B₁ निर्मुक्तः (m as in text) D₁ ₂ निर्दिष्ट, T₁ निस्सङ्ग, T₂ G₁ ₃ ₄ निर्मुक्त, G₂ निश्चल (for निःपृक्तः) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ पालन° (for °लक्षण)

16 ᵃ) K₂ M₁ रूपस्पर्शौ — ᶜ) Ś₁ K B₃ D₁₋₃ ₅ M₁ तस्य (for तस्य) ° अव्यग्रो (for °ग्र) — ᵈ) B₄ T₁ सर्वं, D₁ ₂ तस्मै (for सर्प)

17 ᵃᵇ) Ś₁ K B₁ ₂ Dc D₅ तु (K₃ तु) D₅ च (for न) D₁₋₃ ₅ गृह्णाति (for °सि) D₁ ₂ त्वा, D₃ ₅ ₆ च (for त्व) D₁ ₂ सर्वाणि (for महामते) S युगपच्च मनोबुद्धे विषयान् (T₁ °य, T₂ [ᵇ om] G₂ ₃ °य) किं न गृह्णसि (T₁ G₁ M गृह्णन, M₂ गृह्णसे) — ᶜ) K₁ ₂ transp चोक्तं and सर्वं (in ᵈ) T₂ G₂₋₄ चोक्त्वा (for चोक्तं) T₁ स पन्नगुच्यतां चोक्त — ᵈ) S सर्वं ब्रूहि महामते

18 ᵃ) S (except G₄) यदा (for यदा) Ś₁ K₁ ₂ बुद्धिस (for °द्रव्यम) B₄ (corrupt) यदायुश्च यानायुष्मन — ᵇ) T₁ M देहे (for देह) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ B₃ ₃ T₁ M₂ कारणाधिष्ठित (K₄ M₂ °नान्) T₂ G करणाधिष्ठितो (G₁ °तान्) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ D₅ °युङ्क्ते (for °भुङ्क्ते)

19 ᵃᵇ) T₁ G₁ ₂ M ज्ञान चैव मनश्चात्र T₂ G₃ ₄ मनश्चैव महाभाग (for ᵃ) S बुद्धिश्च नरसत्तम (for ᵇ) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ D₅ M₁ भोगाधिकरणे — ᵈ) Ś₁ K D₁ ₂ T₁ G₁ ₂ M₂ कार° (for कर°)

20 ᵃ) T₁ स तु (for तात) M मन मनसामन्वेति (M₂ पर्यंति) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ यातन°स्थेन, K₃ यतनस्थे तु, D₅ °स्थाने, T₁ °स्थो हि, G₁ °स्थान, G₂ °स्थेन — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ D₃ ₅ क्षेत्रमाश्रित, K₃ ₄ °मिश्रित, B₂ D₁ ₂ °माश्रित, T₁ M °निश्रित, T₂ G₂₋₄ °निष्ठित G₁ भूतक्षेत्रविनिश्रित

21 ᵃ) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₅) G₁ तत्र (for अत्र) D₁ ₂ [अ]पि च (by transp) — ᶜ) B Dn D₄ ₆ T₁ यत्रास्य (by transp) Dc अयस्य — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ न विधीयते (for नोप°)

22 ᵇ) K₄ °रास्त निश्रित K₃ Dn₂ S आस्थित (for आश्रित) — M₂ om 22ᶜ–24ᵈ — ᶜ) K₄ नष्टं (for बुद्धिं) B D (except D₁₋₃ ₅) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति — ᵈ) G₄ विशेषु (for विवि°) K₁ [अ]परावरा, K₂ ₃ [अ]परावरा, K₄ परावरान, B₁ Dc परापरा, D₃ परा परा, T₂ G₃ परावरा°

23 M₂ om 23 (cf v 1 22) — ᵃ) K₃ B₁ ₃ Dc₂ Dn₁ n₃ D₄ ₆ °कालाच, B₂ ₄ Dc₁ Dn₂ D₃ °काला च, D₁ ₂ °कालेऽथ, D₅ °कालाथ Ś₁ बुद्धेरुत्तमकालाच, K₁ बुद्धेरुत्तरकालाश्च — ᵇ) D₁ यत्न, G₂ चेतनो, G₄ चेतना (for वेदना) D₅ [आ]दृश्यते (for दृश्यते) — ᶜ) D₁ ₂ पृथग् (for एष) Ś₁ K₁ ₂ G₄ ते (for वै) T₂ G₃₋₄ तु (for राज°) — ᵈ) K₁ ₂ D₁ ₂ ₄ ₅ G₁ विधि, T₁ विधि (for विधिः) D₅ °क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ) K₃ D₂ विविधक्षेत्रभावन

24 M₂ om 24 (cf v 1 22) — ᵇ) D₅ किं (for मे) — ᶜ) B₄ यत्तद् (for एतद्) Ś₁ K₁ ₂ वपुषा (for धिया) — ᵈ) G₄ विधीयता

25 ᵃ) G₁ आत्मगता (for आत्मानुगा) K₃ [अ]न्यत, B₂ Dn D₄ [अ]तीत (for तात) — ᵇ) Ś₁ K D₁ ₂ उपपद्येत

C 3 12512 B 3 181 24 K 3 183 24 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D_3 उत्पन्नेति, D_5 उत्पन्नस्य (for उत्पातेन) — ^{c}) K_3 D_5 [अ]पि, B_4 [ए]षा (for हि) B Dc $D_{4\ 6}$ ॰स्संज्ञा च (B_4 हि), Dn मा ज्ञेया (!), D_5 विज्ञेया, T_2 $G_{3\ 4}$ तस्यैषा (for ॰संज्ञैषा) — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ M_1 बुद्धिस् (for विधिस्) K_2 तस्यैषिणे, K_3 तस्यैव वै, K_4 $D_{1\ 5}$ तस्यैषणा, B (B_3m as in text) Dc तस्यैषिणो, Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_3 तस्यैषिणी, $D_{1\ 2}$ तंत्रपणे, $G_{1\ 2}$ तस्यैषणो

26 $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ transp 26^{ab} and 26^{cd} — T_1 M om 26^{ab} — ^{a}) K_3 $D_{1\ 3}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K_4 $D_{1\ 3}$ ॰विधिर्नाम, B_3 (m as in text) Dc_1 Dn_2 ॰विधानेन, Cnp ॰विधिर्नास्ति (as in text) — ^{b}) B Dc_1 Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ नद्गुण॰ (for तु गुण॰) — B_3 om 26^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तूत्पद्यते (for उत्पद्यते) $K_{3\ 4}$ B (B_3 om) D G_1 कार्यान् (for कार्यं) — ^{d}) B_4 S च (for हि)

27 ^{a}) S एतत्तात विशेषेण — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ॰बुद्ध्या, Dc $D_{1\ 3}$ बुद्धेर् (for ॰बुद्ध्योर्) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_4 यदत्तर (for मयेरितम्) — ^{c}) K_3 Dc_2 $D_{2\ 4}$ अति-, K_4 Dn_2 n_3 T G_{2-4} M अपि (for अभि-) D_2 ॰संक्रुद्ध॰, D_5 संतुष्ट , T_2 G_3 ॰सनद्ध , G_2 ॰सन्ध, M_1 ॰सयद्ध (for ॰संबुद्ध) — ^{d}) S कथ (T_1 काम) वा मन्यसे स्वय

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शुद्धा, K_4 महा , T_1 G_2 M कृता ; G_1 मता, G_4 नाम्ना (for शुभा) K_3 M_2 अय (for इय) — ^{d}) B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 सम् (for माम्) T_2 G_{2-4} कस्मात्त्वहुप पृच्छसि — $K_{2\ 4}$ (which om 29–31) ins after 28 a passage given in App I (No 20)

29 $K_{2\ 4}$ om 29–31 — ^{a}) S_1 K_1 सर्वज्ञस्त्वात्, K_3 $D_{1\ 4\ 6}$ G_4 सर्वज्ञ त्वा, T_1 धर्मज्ञ त्वा (for सर्वज्ञ त्वा) — ^{b}) B_1 प्राविशत, S ह्यगमत् (for आविशत्) $Ś_1$ K_1 M_2 ॰वासिना, G_1 ॰गामिन — After 29^{ab}, $B_{1\ 3}$ Dc ins

888* कथ च सर्पता यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— ^{c}) $D_{1\ 2}$ एतद्॰ (for एवम्॰)

30 $K_{2\ 4}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K_1 B_4 $D_{1\ 2\ 5}$ T_2 (before corr) $G_{1\ 4}$ M सुप्राज्ञम् $D_{1\ 2}$ वै (for चेत्) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ दूरम् (for शूरम्) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ G_1 बुद्धिर् (for ऋद्धिर्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) बुध्यती (for नावैती॰)

31 $K_{2\ 4}$ om 31 (cf v l 29) — ^{b}) S_1 K_1 यदा विष्टो, T_2 G_{2-4} मदयुक्तो B_4 [अ]वमन्य वै (for युधि॰) — ^{c}) S_1 पातित , T_1 प्रतीत॰ (for पतित) S_1 K_1 D_5 ॰बुद्ध॰ सन् (for ॰संबुद्धस्) — ^{d}) B_4 G_1 M_1 अत (for अहम्)

32 ^{c}) T_1 M_2 पाप॰ (for शाप॰) K_4 Dc_2 D_3 स (for सु) K_4 कृत्स्नो, G_4 कृच्छ्रान् (for ॰कृच्छ्रो)

33 ^{a}) G_1 नव्येन (for दि॰) — ^{b}) Dc_2 $D_{1\ 2\ 5}$ [आ]चर (for चरन्) — ^{c}) $Ś_1$ अपि, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ अति (for अभि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मतस्, $D_{1\ 2}$ मनसि (for मत्त सन्) S वै (for सन्) — ^{d}) K_3 D_1 किंचिन्, Dc Dn_1 n_2 कचिन्, Dn_3 कचिन् (for कंचिन्) D_5 नान्य किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्) S कचि(G_1 किंचि-, G_2 कश्चि)दन्यश्च चिन्तये

34 ^{a}) D_5 ब्राह्मणा, M_1 महर्षि॰ (for ब्रह्मर्षि) K_2 व्यक्तभिर्देवगधर्वा , B_1 ब्रह्मदेवर्षिगधर्व॰ — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_1 पन्नगा (for ॰किंनरा) — ^{c}) D_3

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः । C 3 12533 B 3 181 44 K 3 183 47

कामात्, S वर (for स्गन) — d) K Dc₂ D₁ मर्त्र (for मर्त्ये).

35 a) G₁ स (for य) D₁ च (for प्र) — b) K₁ T G प्राणिना B₁ ₃ Dc D₄ ₆ S °भुज, D₁ ₂ °सते (for पते) — c) T₂ G₂₋₄ प्राणान् (for तेजो) — d) D₆ तथा (for तद्धि) K₃ B D (except D₁₋₃ ₆) दृष्टेर्बलं (B₃ °बलं) (for दृष्टिबलं) Dc महत (for मम)

36 a) S₁ K D₁₋₂ ₆ सह° (for सहस्रं), and तु (for हि) T₁ G₁ ₃ ₄ M₁ मामत्रापि (for °स्रं हि) — b) S₁ K₁ ₂ प्रोवाह, S (except T₂ G₁) वहन्ति (for उवाह) — c) Dc₁ D₂ ₆ T₂ G₂ ममा (for माम) — d) S₁ K₁ ₂ भारत (for वै श्रिय)

37 a) D₆ S [अ]पि (for हि) K₁ T₁ पापेन, B₄ तु मया (for पादेन) — b) B₄ पदा (for वहन्) B₄ Dn₁ D₃ G₁ ₂ ₄ M₁ सता (for मया) — c) B D (except D₁ ₂ ₆) T₂ G₂₋₄ अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K₃ D₆ हि; K₄ T₁ [S]पि (for Sस्मि) K₃ ₄ [S]क्त (for [S]क्तो) — d) K₃ ध्रुव (for ध्वंस) K₃ तथा, Dc रुषा (for रुषा) D₆ सर्पस्त्वं च भवेति इ

38 a) K₁ ₂ B Dc₂ Dn₁ n₃ D₃ ₄ G₁ ₂ M₁ विमा नाग्रात् — b) S₁ K₁ ₂ च्युत प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत) B₃ Dn₁ (m as in text) लक्षण (for भूषण) — c) D₁ G₁ प्रा (for प्र) — d) Ś₁ व्याघ्र°, K₃ व्याल° (for व्याली°)

39 b) D₁ भविष्यति (for भवे) — Before 31cd, B Dc Dn D₆ (marg) ₄ ins सर्प ह — c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₆) प्रमादात्स(B₁ °द् मे)प्रवृत्तस्य — d) T₁ M₁ भगवान् B₁ क्षमस्व (for क्षन्तुम्)

40 b) D₆ T₂ (before corr) G₃ प्रपन्नं (for प्रप°) S₁ K₂ ₄ दया° (for कृपा°) — d) S₁ त्वा (for त्वां)

41 a) K₂ D₃ अति° (for अभि) S चैतस्य (for घोरस्य) — b) K₃ धनस्य, B Dn D₄ पाप°; Dc D₆ शाप° (for बल) — c) S स्व(G₁ ह्य)निर्दिष्ट (for महा) — d) Ś₁ K D₁₋₃ पुण्य फलम् (by transp)

42 a) D₆ अति (for ततो) — b) D₁ दृष्ट्वा तत् (by transp), T₁ त दृष्ट्वा — c) D₃ ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्व — d) Dc₂ M तेन (for येन) D₃ मा° (for त्वा°) K₄ D₃ ₈ अनूनुद (for अचूचुदम्)

43 a) K₁ तपो दमो (for दमस्तपो) S₁ K D₁ ₂ ₆ योगम्, B Dc Dn D₃ ₄ ₆ दानम् (for योगम्) — b) Ś₁ K D₁ ₂ ₆ स्वर्हिंसा (for अहिंसा) B₁₋₃ D (except D₁ ₂ ₆) धर्म, S ज्ञान (for दान) K₁ ₂ Dc G₁ नित्यदाः D₆ मित्युत, T₁ मित्यत (for नित्यता) B₄ अहिंसा चापि सर्वश — c) S सता (for सदा) — d) Ś₁ K₁ ₂ क्वचित् (for नृप) G₁ न ज्ञातिन बल नृप

44 a) Ś₁ K₁ ₂ अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T₂ G₁₋₃ एव (for एष) — b) T₂ G₂ Dc₂ मुक्तो भीमो (by transp) Dc₂ °बल (for भुज) B Dc₁ Dn D₄ ₆ भीमसेनो महाबल — c) B₄ °बाहो (for °राज) — d) S गमिष्येह (for °ष्यामि) Ś₁ K₁ ₂ transp दिव and पुन D₆ गच्छामि त्रिदिवं नृप — After 44, S ins

889* स चाय पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपस्थित ।
तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L 1) G₁ चापि (for चाय) T₂ G₂₋₄ उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T₂ G₂₋₄ तन्मे (for मम)]

45 After the ref, S ins

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।

C 3 12533
B 3 181 44
K 3 183 47

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।
निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापतदुत्तमम् ।
[(L 1) T_1 G_1 M_1 कामग शुभ (for °गामि वै) — (L 2) T_1 अपदानेन, T_2 G_3 (both after corr) अपपातेन, G_4 अपवार्देन (for अवपातेन)]
— ^{b}) B D (except $D_{1-3, 5}$) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) K_1 Dc $G_{1, 2}$ नृप (for नृप) — ^{cd}) B_2 यातस् (for गतस्) K_{2-4} $D_{3, 5}$ हि, B_4 च (for ह) S दिव (T_1 °वि, T_2 G_3 °व्य) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजित ययौ

46 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M तु (for [अ]पि) T_1 G_1 ततो युधिष्ठिरो राजा — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ $D_{1, 2}$ भीमम्सेनेन; K_3 $D_{3, 5}$ भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) आगमत्; M_1 अभ्ययात् (for अभ्यगात्)

47 ^{ab}) D_5 पूर्वेभ्य (for स°) S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा° — ^{d}) T_2 G_{2-4} M_2 °पुत्रो (for °राजो)

48 ^{a}) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजा सर्वे) — ^{b}) K_4 च तथा, B_1 चापि ते, $B_{2, 3}$ चास्य ये, D_5 चैव ते (for चास्य ते) — ^{c}) Dc सुविस्मिता, $D_{1, 2}$ सुपीडिता T_2 G_{2-4} पार्थो (for राजन्) M आसन्सुप्रीतमनसो

49 ^{a}) B_2 च, D_2 नु (for तु) Dc D_3 द्विजा श्रेष्ठा° — ^{b}) D_5 M_1 °च्छया (for °प्सया) — K_1 om 49^{c}–50^{d} — ^{c}) $B_{3, 4}$ नैवम् (for मैवम्) K_4 [ऊ]क्तवान्, D_5 T_1 [ऽ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्)

50 K_1 om 50 (cf v l 49) — ^{c}) K_2 B_2 °यामासुर् (for °याचक्रुर्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2, 3}$ $B_{2, 3}$ D_5 $G_{1, 2}$ [अ]न्विता (for युता°)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 $G_{3, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* N M_2 आजगर (followed by समाप्त except in B_1) — *Adhy name* G_1 नहुष चाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षण, M_2 नहुषशापविमोचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 180 (Dn_3 181), D_1 186, S (M_2 *sup lin*) 182 (M_2 orig 184) — *Śloka no* Dn 49, D_1 50

179

1 ^{a}) K_3 $G_{1, 4}$ M_1 निदाघानतर° — ^{c}) K_4 D_3 स (for [प]त्र) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 प्रावृण्णामाभ्यपद्यत, K_4 T G_1 (*sup lin*) $_{3, 4}$ M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत, Dc D_2 प्रावृट्सम भिपद्यते, $G_{1, 2}$ प्रावृट्कालोभ्यवर्तत

2 ^{a}) $B_{1, 2, 4}$ महाघोरा — ^{b}) S वलाहका° — ^{c}) $Ś_1$ प्रववृहुर्, Dc अभ्यवर्षुर् — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ घना° (for तदा)

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ T_2 G_{2-4} तपात्यये निकेता°, B_2 उपादाय निकेता T_1 $G_{1, 2}$ M तु, T_2 $G_{3, 4}$ से (for च) — ^{b}) S वलाहका (for सह°) — ^{c}) K_4 B_2 °ज्वाला° (for जाला) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ अपभ्रा कदलीजाला° — ^{d}) T G सविद्युन्मण्डलप्रभा

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः । C 3 12555 B 3 182 17 K 3 184 17

4 a) B D (except D1–3 5) धरणी (for पृथिवी) — b) D5 मत्तपक्षि° — d) Ś1 K1–3 B3 4 Dc D3 शाता सर्व(Dc च सु-)मनोहरा, B1 2 Dn D4 6 शाना सर्वमनोरमा, D5 T G शातधूमरजोगुणा

5 b) B1 असमा समभिप्लुत, B2 असमा परमप्लुते, S अद्भिर्लोके परिप्लुते — d) K2 4 B1 3 4 D T1 G1 M2 च (for the second वा)

6 c) K1 4 B Dn D4 6 वेगा°, K3 घोरा° (for °घोषा°) — b) S श्वसन्त (T1 G1 M °न्त्य) इव शीघ्रगा°

7 b) T1 G2 M स्वरा , G1 गिर (for स्वना°) — c) K4 B Dn D4 6 छाद्य° (for ताड्य°) — T2 G2–4 om 7c–10a

8 T2 G2–4 om 8 (cf v l 7) — c) K4 D1–8 T1 परिनदन्ति, G1 M परिगदन्ति

9 T2 G2–4 om 9 (cf v l 7) — a) K4 Dc M °काश° — b) S1 K2 B1 M °नुनादिना , K4 °भिनादिता° — c) S1 अभ्यतीता°, T1 अभ्यतीता, G1 M अभ्यतीयात् S1 शिवास्, Dc शिरास् — After 9, K1 repeats 3 178 49c–50d (with unimportant v l)

10 T2 G2–4 om 10a (cf v l 7) — a) K1–3 Dc D1–3 5 हंसक्रौञ्चगणा(D5 °समा)कीर्णा, K4 B Dn क्रौञ्चहंस-समा°, G1 तत क्रौञ्चगणा° (cf 11c) — b) K4 B Dn D4 6 शरत्प्रमुदिता°, D3 G1 2 शरत्प्राणिहिता° — D2 om (hapl) 10c–11b — c) Ś1 K2 रूढकक्ष°, K3 D1 3 रूढशष्प° — d) K1 3 4 D2 T1 °निम्नगा°

11 D2 om 11ab (cf v l 10) — c) Dc D1 2 S (except T2 G3) मृगद्विजगणा°, D5 मृगपक्षिसमा° (cf 10a)

12 a) S1 K1–3 Dc2 D1–3 5 पश्यता, K4 B1 4 Dc1 Dn D4 6 दृश्यन्ते, T1 G2 ततस्तु Dc D5 शान्तरजसा — b) B2 जलदसेविता — d) K3 D3 T1 G1 विराजता

13 c) S1 K2 नद्य S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च — d) Ś1 K1 2 दृश्यन्ते, K3 D1 2 पश्यत (for ददृशु)

14 a) Dc °नीकाशतटी, D5 T1 M °सकाशतटा; T2 G स(G1 °नी)काशजला — b) K4 B Dc Dn D1–4 6 T2 G1–3 M नी(D2 3 G1 M नी)रवानीर°, T1 नीलनीवार°, G4 नीरवानर — c) D5 पश्यता (for चरता)

15 K3 om (hapl) 15 — a) D5 प्रमुदिता (for मुमुदिरे) — b) B4 शुभा, Dc गिरा (for शिवाम्) — d) Dc D5 6 G1 M प्रति° (for परि°)

16 b) Dc सु , S च (G4 त्रि-) (for स्म)

17 a) D5 तापसैश्च (for महासत्त्वैस्) — b) D5 तैः सर्वै° (for तापसै) K2 D5 पाण्डवै° — c) Ś1 K1 2 Dn2 ते सर्वे, K3 4 D1–3 M तत्सर्वे, Dn1 n3 तत्सर्वे, G2 ततस्ते (for तत्सर्वे) T2 G2–4 भरतश्रेष्ठ — d) D5 बभूवुर्, T2 G ससूपुर्

18 a) D1 3 S तस्मिन्नभ्युदये तत्र (D1 3 तस्मिन्) — c) D5 T2 G सार्धं (for चैव)

C 3 12555 B 3 182 17 P 3 184 17 तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1,2}$ $G_{2,4}$ आरण्य — *Adhy name* $Ś_1$ K_4 प्रावृड्वर्णन, K_1 प्रावृड्लन (sic), B_1 Dc Dn_1 n_3 D_1 काम्यकवनप्रवेश, B_3 $D_{4,6}$ G_1 काम्यकप्रवेश, D_2 काम्यके पुन प्रवेश, D_5 काम्यकगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 181 (Dn_3 182), D_1 187, S 183 (M_3 185) — *Śloka no* Dn D_1 18

180

1 ^{a}) K_3 $D_{2,5,6}$ S (except T_1 G_1 M_1) कौरव्या, K_4 B Dn $D_{3,4}$ कौरव्य (for कौन्तेया)
2 T_1 om 2^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_5 वसतस्तत्र पाडवान — ^{c}) $Ś_1$ K_3 वसतस् (for बहवस्) — ^{d}) D_5 पाडवान् (for समन्तात्)
3 ^{a}) K_3 द्विजश्रेष्ठ, T_1 प्रिय कश्चिद् — ^{c}) B_3 Dn स एष्यति, Dc आयातीह; M_1 एष्यतीति S (except G_1) महाबुद्धिर् — ^{d}) B_1 शुचिर् (for शौरिर्)
4 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ सदा च, S स चापि (T_1 सदापि) — ^{d}) Dc चरो, T_1 च यो (for च वो)
5 M om 5 — ^{b}) Here and in the sequel $Ś_1$ K_1 मार्कंडेय ! K_{1-3} B_4 $D_{3,5}$ महायशा° — ^{d}) D_5 उपैष्यति (for समे°)
6 ^{a}) D_5 [ए]तद् (for [ए]व) K_4 $B_{2,4}$ Dc_1 Dn D_{4-6} transp तस्य and ब्रुवत — ^{b}) D_5 transp प्रत्य° and केशव° — ^{c}) K_3 B D (except Dc_2 $D_{1,2}$) शैब्य° (for सैन्य°)
8 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3,5}$ युधिष्ठिर (for यथा°) — K_3 om 8^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ B_4 Dc $D_{1-3,5}$ [S]थ मुदा (for मुदितो)
9 ^{a}) $B_{2,3}$ Dc Dn S (except T_1 M_1) स (for च) — ^{c}) T_1 G_1 महाभागां, T_2 G_{2-4} M_2 महाराज (for गुडा°) — ^{d}) K_3 B_1 Dc_2 G_1 परिसान्त्वयत्; $B_{2,3}$ $D_{1,2}$ T_2 G_{2-4} M परिसान्त्वयन्
10 ^{a}) N फाल्गुन (K_1 फल्गुण) — K_3 om 10^c–11^c — ^{c}) D_2 G_1 परि° (for पर्य°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 एनम्, K_2 Dc_2 एनम् (for पुनर्) K_4 B Dn अरिंदम, $D_{4,6}$ अरिंदम D_5 पुनरेवारिमर्दन
11 K_3 om 11^{abc} (cf v l 10) — ^{a}) Dc $D_{1,2}$

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
ततः समस्तानि किरीटमाली
वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस-
न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
अधीतमग्रे चरता व्रतानि
सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
कामान्न किंचित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
दानं च सत्यं च तपश्च राज-
ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं C 3 12576 B 3 183 20 K 3 185 21

M$_2$ च (for [अ]पि) — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ प्रिया भार्या

12 M om 12^{c}–39^{b} — ^{c}) B$_1$ अभ्यर्च्य (for आनर्चु॰) — ^{d}) T$_1$ समतत॰ (for च सर्वश)

13 M om 13 (cf v l 12) — ^{b}) T G ॰मर्दनेन (for ॰तर्जनेन)

14 M om 14 (cf v l 12) — ^{b}) K$_3$ गदाधराय — ^{c}) Dn$_2$ T$_1$ G$_1$ अन्वगच्छत् — ^{d}) K$_3$ $_4$ B D स चा॰ (for तथा) T G तस्मिन्सु(T$_1$ G$_1$ तथ्य सु)भद्रा च तथा भिमन्यु — After 14, T G read 22

15 M om 15 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ Dc स (for स) T$_2$ G$_3$ $_4$ यथैव (for यथावत्) — ^{b}) K$_1$ $_3$ $_4$ B D (except D$_2$ $_3$ $_5$) T$_1$ पार्थं (for पार्थान्) — ^{d}) T G तेन (for तत्र)

16 M om 16 (cf v l 12) — Before 16, K$_1$ $_2$ D$_1$ $_2$ ins श्रीकृष्ण उ — ^{a}) T$_2$ G$_3$ $_4$ धर्मात (for धर्म) K$_1$ पुन॰, D$_3$ T$_1$ पर (for पर) K$_3$ B$_1$ Dc$_2$ T G$_3$ $_4$ राज्य लाभस् — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ तथार्थं॰, Dc$_2$ तत्पार्थ , D$_{1-3}$ तदर्थं॰, T G तस्यान्ति॰ (for तस्यार्थं॰) Dc$_2$ T$_1$ तव (for तप) K$_1$ एप (for एव) — ^{c}) K$_3$ च, B$_1$ हि, T$_2$ G$_2$ $_3$ सु (for स्व) — T$_1$ om 16^{d}–18^{d}

17 T$_1$ M om 17 (cf v l 16, 12) — ^{a}) K$_3$ D$_2$ अधीतमार्गे, B$_2$ अतीतमग्रे T$_2$ G चरित व्रत च (for चरता व्रतानि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ सम्यक्तया वेदम् — ^{d}) K$_1$ $_2$ सर्वे कृताश्च, D$_3$ सर्वेप्यवाप्ता , D$_5$ प्राप्ताश्च सर्वे D$_1$ $_2$ सुपुण्या (for पुराणा)

18 T$_1$ M om 18 (cf v l 16, 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ ग्रामधर्मेषु, D$_4$ $_6$ ग्राम्यधर्म च — ^{b}) T$_2$ G कोपो (G$_1$ $_4$ ॰पे) न कश्चित्पुरुषो नरेंद्र — ^{d}) K$_4$ B$_1$ $_3$ $_4$ Dn D$_4$ $_6$ प्रभावाद् (for स्वभावाद्) K$_1$ Dc धर्मराज

19 M om 19 (cf v.l 12) — ^{b}) K$_4$ B$_{1-3}$ Dn D$_4$ $_6$ श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च, B$_4$ T G क्षमा च (B$_4$ श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च — After 19^{ab}, D$_1$ $_2$ ins

891* आपत्स्वपि त्वं न जहासि राजन्

— ^{c}) B$_4$ चास्त्राणि (for राष्ट्राणि) — ^{d}) T$_1$ G$_1$ येषा (for एषा) D$_1$ $_5$ T$_1$ G$_1$ transp सदा and रति॰ T$_2$ G$_3$ $_4$ एषा भवेत्पार्थ रति सदा(G$_4$ स्वभा)रै , G$_2$ येषा सदा पार्थ रति॰ परार्थ्या

20 M om 20 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_{1-3}$

C 3 12576
B 3 183 20
K 3 185 21

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
असंशयं सर्वसमृद्धकामः
क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः
पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति
तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा, T_2 G राज्ये (G_2 हृत) (for यत्रा) K_1 कुरूणा, Dc T_1 जनौघा , T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ निविष्ट , G_2 च देश(for जनौघ) — [b]) Dc_2 च भार्याम् (for सभायाम्) G_1 भगवान् (for अवशाम्) G_2 अवशा च पश्यन् T_2 $G_{3\ 4}$ अपश्यन्

21 M om 21 (cf v l 12) — [a]) K_1 °वेग (for °काम°) — [c]) T G अद्यैव तन्निग्रहण कुरूणां

22 M om 22 (cf v l 12) T G read 22 after 14 — [ab]) $K_{3\ 4}$ $B_{2\ 3}$ D (except D_{1-3}) transp कृष्णां and भीम B_1 धौम्य च भीम च यमौ च कृष्णा युधिष्ठिर चापि दशार्ह° — [c]) D_3 दृष्ट्वा, D_6 शिष्यो (for दिष्ट्या) $Ś_1$ K_1 भवता

23 M om 23 (cf v l 12) — [a]) D_2 ततश्च, G_4 ददर्श (for प्रोवाच) $Ś_1$ अभि यज्ञसेनीं, K_1 अपि यज्ञ°; K_2 अतियज्ञ°, D_6 अथ याज्ञ° — [b]) $D_{1\ 2}$ G_1 दाशार्ह° — After 23^{ab}, N ins

892* दिष्ट्या समप्रासि धनंजयेन
समागतेत्येवमुवाच कृष्ण· ।
[(L 1) $Ś_1$ K_2 समेतासि (for समप्रासि)]

— After 23^{c}, D_6 reads 25^{cd} — [d]) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ तवा(B_4 °था)त्मजा° (for सत्यव्रता°) D_6 यथाव्रतास्ते शिशव सुखार्हा° — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यदि स्म दैवाचरित K_4 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ सुहृद्भिश (for समाधिं)

24 M om 24 (cf v l 12) — [a]) S_1 K_{1-3} D_5 राज्येन पु(K_3 म)त्रैश्च, B_1 (m as in text) राज्येन भोगेन, B_4 राज्यैश्च भोगैश्च, Dc राजन्यपुत्रैश्च, T_1 युक्तैर्नियुक्तैश्च, T_2 G राज्ञा (G_1 °ज्य) नियुक्तैश्च

25 M om 25 (cf v l 12) — [a]) $D_{1\ 2}$ आनर्तमेवाभिरता , T G आनर्तवासाभिमुखा·

26 M om 26 (cf v l 12) — [a]) T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ एषा° (for एवा) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ वृत्त (for वृत्तिं) T_1 यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्तिं — [b]) S_1 K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ G_4 तथैव (for य°) — [c]) K_3 [अ]प्रमादेषु, $B_{1\ 4}$ प्रमादेन, $G_{2\ 4}$ प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन) $K_{3\ 4}$ B D (except D_{1-3}) तथा, $K_{1\ 2}$ मुदा (for सदा) — [d]) K_1 माता च, K_2 मा तात; K_4 $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ तथैव, $B_{1\ 3}$ Dc ततश्च, $D_{2\ 3}$ यथा च $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc D_{1-3} सदा, T G तत (for तथा)

27 M om 27 (cf v l 12) — [b]) $Ś_1$ K_1 T_2 $G_{1\ 3}$ सुनीतस्य $K_{1\ 3}$ तथैव (for य°) — [c]) $Ś_1$ रति° (for गति°) — [d]) $B_{3\ 4}$ D_6 तथा° (for तवा°) S_1 K D_5 T_1

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री-
स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति
तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१
आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३४
व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः C 3 12502 B 3 183 36 K 3 185 36

गैहिणेय (cf v l 29)

28 M om 28 (cf v l 12) — [a]) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ D$_{1\,2}$ गदामिचक्र D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{2-4}$ शूरा (for शूरान्) — [b]) D$_{1-3}$ शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु) — [c]) T G विनीतान् (for विनेता) B Dn D$_{4\,6}$ विनयेदतन्द्रीस्, D$_{1-3}$ विनयत्यतद्रस् — [d]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1\,2\,5}$ तांश्चाभिमन्यु च सनत्कुमार, T G तांश्चाभिमन्यु च (T G$_3$ न्युश्च) सदा कुमारान्

29 M om 29 (cf v l 12) — [b]) K$_{1\,4}$ B Dc$_1$ Dn D$_{4\,6}$ शस्त्राणि (for अस्त्राणि) Dc$_2$ शिक्षा, D$_5$ तेषां (for चैषां) K$_4$ B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\,6}$ विधिवत् (for गुरु°) — [d]) Ś$_1$ K D$_3$ T$_1$ रौहिणेय° (cf v l 27)

30 M om 30 (cf v l 12) — [a]) K$_4$ B$_2$ Dn D$_{4\,6}$ T$_1$ यथा, Dc सदा (for यदा) Dc विहारान् Some MSS प्रसमीक्ष्य° — [c]) K$_2$ अनुयाति, D$_{1\,2}$ उपयाति — [d]) Ś$_1$ K$_{2\,3}$ Dc$_2$ T$_2$ G$_3$ रथाश्वयानानि B$_2$ वाजि°, B$_4$ हस्ति° (for दन्ति)

31 M om 31 (cf v l 12) — [a]) S$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\,5}$ च (for तु) — [b]) D$_{1\,2\,5}$ G$_{1\,2}$ दाशार्ह° — [c]) K$_{3\,4}$ B Dn D$_{2\,4\,6}$ T$_1$ पालयनस्, Dc °यतु — [d]) K$_4$ B D (except D$_{1-3\,5}$) तिष्ठतु Dc G$_1$ धर्मराज, T$_2$ G$_3$ यत्र राजन् — After 31, K$_2$ ins

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता
कुर्वन्तु कार्यं सरथा सनागा° ।

32 M$_2$ om 32 (cf v l 12) — [a]) D$_{1\,2}$ °वेगवाहा — [b]) G$_{1\,4}$ यदूना (for मधूनाम्) — [c]) S$_1$ K$_1$ तवार्थेन, D$_5$ त्वदर्थेषु, T$_1$ तु पार्थाय, T$_2$ G तवार्थाय

33 M om 33 (cf v l 12) — [a]) K$_3$ D$_{3\,5}$ सहानु° (for स सानु°) T G ससुहृज्जनश्च — [d]) K$_4$ B Dc$_1$ Dn D$_{4\,6}$ भौमस्य, D$_5$ शाल्व° (for सौभ) D$_5$ स मार्ग° (for च मार्गम्)

34 M om 34 (cf v l 12) — [a]) S$_1$ K$_{1\,2}$ तदा (for तथा) K$_{3\,4}$ D$_5$ नराधिप त्व (for नरेन्द्र तस्मिन्) — [c]) Ś$_1$ K$_4$ B Dn$_1$ D$_{1\,6}$ G$_{1\,4}$ दशार्हयोधैस्तु (K$_4$ B$_4$ G$_1$ श्च), K$_3$ दाशार्हसेना तु, Dc यथार्हयोधैस्तु, D$_5$ दाशार्हयोधास्तु S$_1$ K$_{1\,2}$ समाधियोग (K$_1$ °ध), B Dn D$_{4\,6}$ हतारि(B$_{3\,4}$ वि)योध, Dc हतार्हयोध, D$_5$ समानुयान्वा — [d]) A few MSS प्रतीक्ष्यतां K$_3$ B$_4$ D$_{1\,3\,5}$ नागपुरे T G प्रभग्न (for भवन्तम्)

35 M om 35 (cf v l 12) — [b]) T G काल (for कामम्) — [c]) K$_4$ B Dn D$_{4\,6}$ प्रसिद्ध (for समृद्ध) T G समृद्ध(T$_2$ G$_3$ °द्ध, G$_{2\,4}$ °द्धि)प्रभव (for समृद्ध प्रथम) K$_{1-3}$ B$_{3\,4}$ Dc D$_{1\,3}$ (before corr) $_5$ प्रभम, D$_2$ प्रभव, D$_3$ (by corr) सतत (for प्रथम) — [d]) B$_3$ समाप्यसे, B$_4$ प्रयास्यसे

C 3 12592 B 3 183 36 P 3 185 36 प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६

असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७

यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९

तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०

तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१

शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२

पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३

तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४

तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५

नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

---

36 M om 36 (cf v l 12) — ^{a}) D$_{3}$ T G आदाय (for आज्ञाय) — ^{b}) T$_{2}$ G$_{2}$ $_{3}$ उक्त..

37 M om 37 (cf v l 12), Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ om 37^{c}–38^{d} T G read 37^{ab} after 38 — ^{cd}) T G कर्ता (for भूय), and तथा (for कर्ता)

38 Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ M om 38 (cf v l 37, 12) — ^{a}) T$_{1}$ स विवृत्य काल, T$_{2}$ G च विहृत्य काल (for विहृतश्च काल) — After 38, T G read 37^{ab}, while K$_{3}$ $_{4}$ B D (D$_{4}$ om lines 1 and 2, D$_{6}$ marg) ins

894* एवंव बुद्धिर्जुषता सदा त्वा
मत्ये स्थिता केशव पाण्डवेया ।
सदानधर्मा सजना सदारा
सयान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्था ।

39 M om 39^{ab} (cf v l 12) — ^{b}) T G पार्थिवे (for भारत) — ^{c}) S$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ $_{6}$ तत (for अथ) T$_{1}$ वयो (for तपो) — ^{d}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ °धृत्, K$_{3}$ $_{4}$ B$_{2}$ Dc D$_{1}$ $_{6}$ S °दृक् (for °धृक) — ^{f}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ (as usual) मार्कंडेयो S °मुनि (for °तपा) — After 39, K$_{4}$ B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ ins

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वित ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशक ।

K$_{4}$ cont

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^{b}) Dc T$_{1}$ °सहस्रिक — ^{c}) B$_{1}$ अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{4}$ D$_{1-3}$ $_{6}$ पाडवा (for ब्राह्मणा) S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^{d}) K$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ B$_{1-3}$ D$_{4}$ transp सह and पाण्डवै Ś$_{1}$ K$_{3}$ B$_{4}$ D$_{3}$ $_{6}$ कृष्णश्च ब्राह्मणै सह, S पाडवा सहयादवा

41 ^{a}) T$_{1}$ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^{b}) B$_{1}$ ऋषिपुगव — ^{c}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ G$_{4}$ पाडवाना (for ब्राह्म) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ यादवानां, G$_{4}$ ब्राह्मणाना (for पाण्ड)

42 Before 42, B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ ins कृष्ण उ — ^{ab}) K$_{4}$ D$_{6}$ transp पाण्डवा and ब्राह्मणा — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ तवेद मधुर वच

43 ^{a}) Ś$_{1}$ कुर्वन् (for पुण्या) — ^{b}) K$_{4}$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3}$ $_{6}$) सदाचारान्सनातनान् — ^{d}) B$_{1}$ (m as in text) दिदृक्षव ; B$_{3}$ $_{4}$ Dc S प्रचक्ष्व न , D$_{6}$ वदस्व न

44 Before 44, B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ ins वैश उ — ^{a}) Ś$_{1}$ °विद्वेषु (for °विष्टेषु) — ^{d}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ M$_{1}$ अवलोकयन्

45 ^{a}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ ते त चाथ; K$_{4}$ नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K$_{3}$ D$_{1}$ $_{6}$ महात्मान — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ पाडवा (for सर्वे ते) D$_{6}$ पाडवास्ते सुरर्षभा — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ यथान्यायम् — K$_{1}$ om 45^{d}–47^{a} — ^{d}) B D मनीषिण ; T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ महामुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः । C 3 12615 B 3 183 59 K 3 186 7

G_4 उपेतु मुननीषिण॰

46 K_1 om 46 (cf v.l 45) — [a]) T_1 देवास्तान् (for देवर्षिर्) — [b]) S_1 K_{2-4} Dc D_{1-3} $_5$ च (for तु) B_1 T_1 ज्ञात्वा तान् (T_1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्, T_2 G M तान्विज्ञाय कृत॰ — [c]) S_1 K_2 मोन्वमोदन, B_3 D_5 अन्वमोदयत्, B_4 अनुमोदते T_1 G_1 ता कथामन्व(G_1 ॰था अ)न्वमोन्त

47 K_1 om 47^a (cf. v l 45) — [a]) B_4 धर्मज्ञ, T_1 G_1 M_2 कालज्ञ — [b]) T_1 मार्कंडेय (for स्मयन्निव) K_4 B_1 $_2$ D (except D_{1-3} $_5$) सनातन॰ (for स नारद) — [c]) S_1 G_2 $_4$ महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T_2 G तव् (for ते)

49 [b]) D_2 $_4$ T_1 G_3 महितैर् (for सह तैर्) — [c]) S_1 K_2 सूर्यं (for [आ]दित्य) — [d]) B_4 प्रेक्ष्यमाणा, S पश्यतस्त (for प्रेक्षन्तस्त) K_1 $_3$ B_{1-3} Dn D_{3-6} ते (for त)

Colophon om in K_4 Dc Dn D_4 $_6$ — *Major parvan* S_1 K_1 $_2$ G_2 $_4$ आरण्य — *Adhy name* B_3 कृष्णपाण्डवनारदसमागम, B_4 कृष्णमार्कंडेयनारदपाण्डवसमागम॰, D_1 $_3$ वासुदेवाभि(D_3 om भि)गमन, D_2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमन, D_6 M_2 मार्कंडेयसमागमन (M_2 ॰गम॰); G_1 मार्कंडेयागमन — *Adhy no* (figures, words or both) D_1 183 S (M_2 *inf lin*) 184 (M_2 orig 186) — *Śloka no* D_1 52

181

1 K_4 om 1^{ab} — [a]) K_1 G_4 विवक्षितम् $Ś_1$ K_1 $_2$ आमन्त्य, T_1 आलोक्य (for आलक्ष्य) — [b]) G_1 महाद्युति॰ — [d]) D_5 नोद॰ (for चोद)

2 Before 2, T_1 G_1 M_1 ins युधिष्ठिर॰ — [a]) S (except G_3, T_2 by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — [c]) S (except T_1 G_1) पूर्वषा (for स) — [d]) K_1 $_3$ $_4$ B_{1-3} Dn D_1 $_{3-6}$ पुरातन॰ (for सना॰)

3 [a]) D_5 सेव्यश्चोपास्यबुद्धिश्च — [b]) D_1 $_2$ ततो न, D_5 मनोज्ञ॰, G_1 मत्तो न, G_2 स्वत्तो न

4 [a]) Dc D_{1-3} $_5$ भ्रमत्येव, G_2 $_4$ भवानेव (for भवत्येव) G_2 $_4$ ब्रूहि (for बुद्धिर्) — [c]) T_2 G_{2-4} तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान) — [d]) K_1 नृत्यत॰, K_3 दृश्यत (for ऋध्यत) Dc सर्वत॰ D_5 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वश॰

5 [b]) B_1 $_3$ Dc D_{4-6} S [अ]थ (for [अ]पि) K_3 $_4$ B D वा (for च) — [c]) K_3 B D (except D_1 $_5$) G_1 M स फल (for स्वफल)

6 [a]) S_1 K_1 $_2$ इहे, K_3 भोक्ता, K_4 D_2 इतो, B Dc Dn D_{4-6} कुतो (B_4 कथ), D_1 इहाद्, D_3 (m as in text) हर्ता (for अथ) — [b]) S_1 K_3 D_3 नृणा

7 [a]) B_3 transp देही and देह $Ś_1$ K B_4 D_1 $_3$ $_5$

C 3 12616 B 3 183 59 K 3 186 7

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T_1 G_1 M_1 तु (K_4 ह) (for च) — ^{b}) S_1 K_2 सृप्य° (for सृग्य°) — ^{c}) D_5 उभौ (for कथ) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ मसृज्यते, B_4 वियुज्यते — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ देहवान् (for इह वा) T_1 इह वापि द्विजोत्तम

8 ^{a}) K_1 D_{1-3} T_2 (after corr) इह° (for ऐह°) S_1 K_1 $_2$ D_1 एतावद्, K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ एवेह (for एवैतद्) — ^{c}) B वा (for च) G_1 $_2$ कर्मणि D_5 कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G_1 ins

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ यदुक्तो, D_5 त्वयोक्तो, T G_{2-4} त्वदुक्तो, M_2 तद्युक्तो — ^{c}) D_5 T_1 च (for ते) — ^{d}) T_2 G_{2-4} स्मृत्यर्थम् K_{1-3} D_5 त्वनु, B Dn D_4 $_6$ त्व तु, Dc त्वत्र (for अनु-)

10 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ अह, B_1 तात, T_1 तत्र (for अत्र) Ś$_1$ K_1 $_2$ G_3 वर्ण°, K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) कथ° (for वर्त°) — ^{c}) K_2 अथे°, Dc यत्रे° (for यथे°)

11 ^{ab}) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — ^{c}) Ś$_1$ K_2 ससाम (for ससर्ज) T_2 G_3 $_4$ सर्वं° (for धर्म°)

12 ^{a}) N °फल° (for °बल°) — ^{b}) T_1 सद्वृत्ता°, T_2 G_{3-4} सुवृत्ता° (for सुव्रता°) B_4 सिद्धार्थो निरुपद्रवा — ^{d}) B D (except D_{1-3} $_5$) कुरुसत्तम, G_1 पुरुषर्षभ

13 ^{a}) S_1 T_1 G_1 M_2 सर्वेर्देवै° S_1 K_{1-3} D_2 $_3$ $_5$ T_1 G_1 M_1 सम यांति — ^{b}) G_1 $_4$ नभस्थल — ^{d}) S सर्वे (T_1 G_1 M_2 स्वर्गे) छंदविहारिण

14 ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ सर्वे (for नरा) K_4 Dn स्वच्छन्दचारिण — ^{c}) K_3 D_2 अल्पाबाधा, T_1 स्वल्पायाम्मा, T_2 G_{2-4} निराबाधा, G_1 M स्वल्पा(G_1 °ल्प)बाधा Ś$_1$ निरी**, Dc_1 c_2 (by corr) G_1 M निरीति(G_1 M_2 °ती)का° — ^{d}) T_2 G_{2-4} नीरुजा; G_1 स्वल्पार्था (for सिद्धार्था) K_3 निरुपस्कृता°

15 ^{a}) K_1 $_2$ स्रष्टारो — ^{c}) T_1 G_1 M प्रत्यक्ष(G_1 °क्ष)-सर्वधर्माण; T_2 (by corr) G_2 प्रत्यक्ष सर्वधर्मोणा, G_3 $_4$ प्रकृत्या सर्वधर्माण° — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ D_{1-3} शांता (for दान्ता)

16 ^{a}) D_5 आयुर् (for आसन्) K_4 B_1m $_3$ $_4$ Dn D_2 $_4$ $_6$ °सहस्रीया°, M °सहस्रेण — ^{b}) K_2 वर्ष° (for पुत्र°) — ^{c}) S (except T_2 G_3 M_1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — ^{d}) B_1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिण° (cf ^{b}), B_4 पृथिवीतलवासिन°

17 ^{b}) D_5 धर्मव्याजोप°, T_1 मायाव्यामोह° — ^{c}) S मोहलोभाभिभूताश् Dc ते (for च) — ^{d}) K_4 B Dn D_4 $_6$ त्यक्त्वा देहैस् (B_4 त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् S_1 K_1 $_2$ D_5 सदा, K_3 $_4$ D_{1-3} तदा (for ततो)

18 ^{a}) K_2 अशुभि, M_1 आशुभि (for अशुभैः) K_2 पापैस् (for पापास्) — ^{b}) K_1 °निरयभागिन°, K_3 $_4$ B D °निरयगामिन, K_2 °गामिनभागिन°, T_2 (by corr) G M_2 °नरकभा(M_2 °भो)गिन — ^{c}) K_2 विचित्येषु (for विचि°) — ^{d}) K_2 D_5 पश्य°, D_{1-3} पात्य° (for पच्य°)

19 ^{a}) D_1 $_5$ $_6$ मोघेच्छा — ^{b}) = Gītā (Vulg) 9 12^{b} T_2 G_{2-4} विबुद्धय° (for विचे°) K_3 D_8 मोघ(D_8 °ह)ज्ञानविचेतस, T_1 G_1 M °ज्ञान-विबुद्धय — After 19^{ab}, T_1 G_1 M_1 read 20^{ef},

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामाना नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभाना च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९   C 3 12639 B 3 183 82 K 3 186 30

while G3 4 ins

898* काङ्क्षिग सर्वकामाना नास्तिका भिन्नसेतव ।

— T2 G3 om 19^{b}–20^{d} — ^{c}) K2 B D (except D1–3 5) सर्वाभि° — ^{d}) Ś1 K1 2 क्लेशभाजना, K4 B1 2 (m as in text) 3 Dn D4 6 °दायिन — ^{e}) D5 S (T2 G3 om) चैव (for चापि)

20 T2 G3 om 20^{abcd} (cf. v l 19) — ^{a}) K3 D1–3 दौष्कुल्या, T1 दुर्बला — ^{b}) S1 K1 2 B1 G4 M °पता पिन, K3 °पि नापिन, D1 2 5 T1 G2 °भिमानिन, D3 °नुतापिन — ^{c}) D5 एव तु (for भवन्ति) D6 पापाद्; T1 प्राणा — ^{d}) S1 K1 2 °फलोपगा — T1 G1 M1 read 20^{ef} after 19^{ab} — ^{e}) Ś1 K D1–3 5 ईहन्त (K3 अभा ग्या), T1 वधान, T2 G3 काक्षिण (for नाथन्त) K4 सर्वकार्याणां; T G3 °भूतानां, G3 4 °कामान्वै M2 नाथवन सर्वकामान् — ^{f}) K4 B D (except D5) G2 4 भिन्न चेतस

21 M2 om 21^{a}–23^{b} — ^{b}) T2 G गतिं (for गति) S1 K D1–3 5 एव (for इह) — Before 21^{cd}, K2 B1–3 Dc1 D5 ins युधिष्ठिर उ° — ^{c}) S (M2 om) प्राप्त° (for प्राज्ञ°) Ś1 K1 2 बुद्धेषु, D5 °बुद्धेर्वा K4 प्रज्ञाविहीन बुद्धेस्तु

22 M2 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) M1 क्वाथ (for क्वस्थस्) Ś1 K2 च तमुपा°, K1 त ससुपा°, K4 तत्तदुपा°; D3 तु समुपा°, D6 मन्म्समुपा° — ^{b}) K1 3 M1 वेतर, D2 T2 G2 3 चेतरत् — After 22^{ab}, B Dc ins

899*   मार्कण्डेय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत तत्त्वत ।

— B4 om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K2 D5 ins मार्कंडेय उ° — ^{d}) Dc (*sup lin* as in text) तथा, T1 M1 तस्य, G3 4 तच्च (for तत्र) G1 [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे

23 M2 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) S1 K2 D2 5 दैवसृष्टेन, K1 4 दैवै सृष्टेन, K3 देवदृष्टेन — ^{d}) Ś1 K1 2 D1 2 5 मुहु° (for महत्) B1 कुरुते कोपसचय

24 ^{a}) M1 वि° (for प्र) — ^{b}) G4 M1 क्षीणप्राण — ^{d}) D3 [अ]त्र सभव, D6 [अ]त्र मशय° (for [अ]न्तरा भव)

25 ^{a}) T1 तस्य (for तत्र) T2 G2–4 [अ]पि (for [अ]स्य) K3 B2–4 सुकृत, D5 तत्कृत — After 25^{ab}, D1 ins

900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्त चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।

— ^{c}) D5 भव° (for फल) Ś1 K1 2 [अ]त्र (for [अ]थ) Ś1 K1 सुखार्हे — ^{d}) Ś1 Dc दुःखार्हे B2 3 Dn D4 6 T2 G2–4 अथ, Dc उप, D1 2 5 अभि (for अपि)

26 ^{d}) T1 स्थानदृष्टिभि, G1 4 ज्ञानवृष्टिभि, G2 °वृत्ति भि T2 (before corr) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभि

27 ^{a}) S1 K G1 M1 अबुद्धाना — ^{b}) D1 नराधिप (for युधि) — ^{d}) Ś1 K1 2 M1 गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T1) reads 30^{ab} — T1 om 28^{c}–30^{b} — ^{c}) K2 D3 स्थिरवृत्ता°, K3 M2 स्थितव्रता° — 28^{d}=(var) 1 2 213^{d}, 57 98^{d}, 173 11^{d}, etc

29 T1 om 29 (cf v.l 28) — ^{b}) T2 (before corr) कान्ता, G2 4 ख्याता (for क्षान्ता) B4 M2 सुचेतस° — G2 om 29^{cd} — ^{c}) K4 B D (except D1–3 5) शुचि

C 3 12539 B 3 183 83 K 3 186 31 जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्या न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

---

30 T_1 om 30^{ab} S (except T_1) reads 30^{ab} after 28^{ab} — ^{b}) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ सत्कृत्यान्; T_2 (after corr) $G_{1, 3}$ शुद्धत्वान् D_1 $G_{1, 3, 4}$ मदरागिण — ^{c}) $K_{1, 4}$ B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ अल्पाबाधपरिग्रासाद्, K_2 D_5 $G_{2, 4}$ M_2 अल्पबाधपरिग्रासा; K_3 $D_{1, 2}$ M_1 अल्पायाधापरित्रासा; B_4 Dc अल्पायाधा निरातका, D_3 T_2 $G_{1, 3}$ अल्पबाधापरि ग्रासा, T_1 अबाधा अपरित्रासा

31 ^{a}) $K_{1, 3}$ श्रयत, T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ भवंत (for च्यवन्त) T_1 भवति ज्ञानमानाश्च — ^{b}) K_2 गतस्थ चैव, D_5 स्वगर्भस्थ च, T_1 स्वर्गस्थाश्चैव Ś1 K_1 सर्वदा, K_3 सर्वथा — ^{c}) D_3 स्वमात्मज — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) T_2 G_3 °चक्षुषा — After 31^{cd}, N ins

901* ऋषयस्ते महात्मान प्रत्यक्षागमबुद्धय॰ ।
[Ś1 $K_{1, 2}$ °दृष्टय (for °बुद्धय)]

— ^{f}) Ś1 $K_{1, 2}$ प्रयास्यति पुनर्दिव — After 31, S ins

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab}=(var) 3 33 32^{ab} — ^{a}) G_1 देवात् (for दैवात्) T_2 G_{2-4} वै($G_{2, 4}$ दे)ववशात् (for दैवाद्धठात्) K_3 B_1 वधात्, B_{2-4} Dc1 D_4 हतात् (for हठात्) — ^{b}) $D_{1, 2}$ स्वभावत (cf v l 3 33 32^{b}) — ^{c}) Ś1 K_{1-3} $D_{1, 2, 5}$ महाराज, D_3 महात्मानो (for नरा राजन्) — ^{d}) Ś1 तेस्त्वत्र, K_2 °स्त्वनु॰, K_3 °स्त्यन्या, B_4 T_1 G_1 M °न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ जातेत्यागूढ- चारणा (G_4 °चारिण)

33 ^{a}) K_2 अन्योपमा (for अत्रो°) S1 K_{1-3} $D_{1-3, 5}$ चैव (for चापि) — ^{c}) T_1 ज्ञेय (for श्रेय॰)

34 ^{a}) Ś1 K_{1-3} $D_{3, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ इहैवै(K_1 °व)कस्य; B_3 Dc Dn1 $D_{1, 2, 6}$ M_1 इह चैकस्य — ^{b}) S1 $K_{1, 2}$ कस्य (for [ए]कस्य) — $K_{1, 3}$ B_2 D_5 T_1 om (hapl) 34^{cd} — ^{c}) $B_{1, 4}$ D (except Dn1 $D_{2, 3}$, D_5 om) वा° (for चा°)

35 ^{a}) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ चैषा (for येषा) — ^{b}) $D_{2, 3}$ भुवि भूषितागा, S सु(T_2 G_3 च)विभूषिताश्च — ^{d}) S ग्राम्य° (for देह°)

36 ^{a}) $K_{3, 4}$ B_4 $D_{1, 2}$ S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्) K_3 $D_{1, 3}$ G_1 प्रयुक्ता, G_4 प्रसिक्ता॰ — ^{b}) Ś1 K_{1-3} $D_{1-3, 5}$ स्वाध्यायवतो K_2 G_4 जनयति $K_{1, 2}$ B_{1-3} D_5 T_1 G_1 M_1 देह — ^{c}) B_4 भूतिपथे (for भूतहिते) Ś1 $K_{1, 2}$ नियुक्तास् K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) जितेंद्रिया॰ प्राणिवधे निवृत्तास्

37 ^{b}) K_4 Dc1 Dn $D_{1, 4, 6}$ नि (for च) B_4 लोके (for काले) — ^{c}) $K_{1, 2}$ धनानि (for दारान्) D_2 यजति

38 ^{a}) $D_{1, 3}$ येषां न (for ये नैव) K_3 $D_{1, 2}$ विद्या — ^{b}) K_3 यजते; B_{1-3} Dn D_6 यतति, Dc यजस्ते — ^{c}) B_4 Dc1 Dn $D_{1, 2, 4, 6}$ चानु॰; Dc2 T_2 G M_2 चापि, T_1 चाभि (for चाधि) K_4 सुखानि भोगास्, B_2 sm $_4$ सुखानु(B_3m °नि)भोगान्; Dn $D_{1, 4, 6}$ सुखान्न(D_1 °न्य) भोगान्, D_2 सुखानुभाग्यास्, T_1 धनानि भार्यास्, T_2 (before corr) $G_{3, 4}$ M शुभान्यभागास् (M_1 °ग्यास्), T_2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९

कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०

स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५ C 3 12657 B 3 184 6 K 3 187 6

---

corr) G_3 शुभाञ्शभोगान् , G_1 वनान्यमाग्यास् — [d]) Dc Dn_1 n_2 D_6 न (for च) K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) लोक (for नास्ति)

39 [a]) B_4 °वीर्यवतो — [c]) D_5 च दिव (for अवनिं) — [d]) K_3 स्वधीतवेदा°, T_1 स्वधीत्य विद्या , G_1 $_2$ $_4$ M_2 स्वा(G_1 स्व)धीतविद्या

40 [a]) S_1 K_{1-3} D_{1-3} [इ]ह (for [ए]व) — [b]) T G °हार° (for °चार°) — [c]) K_2 भूतगणांश्च, S (except T G_3) प्रेतगतांश्च S (except T_2 M_2) पूर्वान् (for सर्वान्)

41 [a]) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_3$ स्वर्गे K_4 B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 पुण्यकृतो — [d]) T_1 दृष्ट्वा मान, T_2 G दृष्ट्वा महा (G_1 मन॰) K_1 सुखाह , K_3 °र्हां, K_4 B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ °र्हे, B_1 $_4$ D_{1-3} T_1 G_1 M_2 °र्हा°, T_2 G_{2-4} °र्हं

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub-parvan* K_4 Dc Dn D_4 $_6$ G_1 मार्कंडेय समा(Dn_2 D_6 G_1 °स)स्या, B_1 $_3$ मार्कंडेय, D_1 $_2$ $_5$ मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* $Ś_1$ K_1 $_2$ धर्मनिर्णय , D_1 वासुदेवसमागम°, D_2 वासुदेवाभिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 182 (Dn_2 183) D_1 190, S (M_2 *inf lin*) 185 (M_2 *orig* 187) — *Śloka no* Dn 96, D_1 44 and 46

182

1 [ab]) T_1 G_1 M_1 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयमुवाच ह — [d]) K_{1-3} Dn_2 D_2 T G_1 $_3$ M_1 इच्छामि

2 [b]) D_6 महानृषि (for °तपा) — [cd]) K_3 $_4$ B_4 D_6 T_2 G_3 कथयामास माहात्म्य ब्राह्मणाना महात्मना, T_1 G_1 M_1 उवाच सुमहात्मान राजान सर्वशास्त्रवित्

3 Before 3, all MSS except T_2 G_3 $_4$ ins मार्क($Ś_1$ K_1 °कं)डेय उ° ($Ś_1$ S om उ°) — [a]) S_1 K_1 S हेहयाना $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ कुले जातो (for कुल°) — [d]) K_4 B D (except D_2 $_3$ $_5$) व्यचरद् (for अच°)

4 [a]) B_3 $_4$ S च (for तु) $Ś_1$ K_1 $_2$ ततो, K_3 तदा, B_2 तु यो (for तु सो) — [b]) S_1 K_1 $_2$ D_2 °समाकुले — [d]) T_1 मुनिसत्तम — [e]) S हिंसितो (for निहतो)

5 [c]) $Ś_1$ K_1 S हेहयाना $Ś_1$ K D_2 $_3$ $_5$ स (for वै)

C 3 12657 B 3 184 6 K 3 187 6 राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

---

6 ^{b}) $K_{3.4}$ B_{2} Dc_{1} Dn $D_{1.4.6}$ M_{2} पृथिवीपति॰ — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{2} तथावृत्त — ^{d}) $K_{1.2}$ कौरव्य (for वै तदा) — After 6, S ins

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 ^{a}) $D_{1.2}$ ते, M_{2} तच् (for त) — ^{b}) $K_{3.4}$ B_{4} Dc $D_{2.3}$ S (except T_{2} G_{3}) फलाशन — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{1-3} B_{4} $D_{2.3}$ transp श्रुत्वा and दृष्ट्वा G$_{1}$ तत्रैव (for ते तत्र)

8 ^{a}) B_{4} क्वासौ स, T_{2} G_{2-4} क चायम् — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.4.6}$) M_{2} ॰नेम्नोथ, T_{1} ॰नाशाय, T_{2} G_{3} ॰नेमिश्च, G_{1} M_{1} ॰नेमेस्तु, $G_{2.4}$ ॰नेमेश्च — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ उत्तम (for अञ्जसा)

9 ^{b}) T_{1} G_{1} ऋषिं (for मुनिं) Ś$_{1}$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ T_{2} G_{3} शंसितव्रत, B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ नियतव्रत B_{1} मुनिं सुनियतव्रत — ^{c}) $K_{1.2}$ च (for तु) — ^{d}) K_{4} D_{1-3} अथाकरोत; D_{5} समाहरत्, M_{1} समारभेत्

11 Before 10, Dc ins मार्कंडेय उ॰ — ^{a}) K_{3} ब्रह्मर्षि, K_{4} राजर्षि — ^{b}) S_{1} $K_{1.2}$ केन (for कथं) K_{3} Dn_{2} n_{3} वा; M_{2} भो (for वो) — ^{c}) K_{3} च मा (for चासौ) K_{1} G_{2} ब्रूहि

12 T_{1} om 12^{ab} — ^{a}) Dc ते तत्र, D_{5} तच्च ते (for ते तु तत) — ^{c}) M_{1} मुनिं (for ऋषिं) — ^{d}) M_{2} गतायुस D_{3} वै (for ते) T_{1} समाहता, $G_{1.2}$ समाहिता॰ — ^{e}) $B_{1.2.4}$ अन्विष्य॰ B_{1} M_{2} व्रीडिता, D_{2} सुव्रीडा — ^{f}) B_{1-3} सुप्तवद्, D_{1} स्वप्नवद्गत K_{4} B_{2} Dc Dn $D_{4.6}$ गतचेतना, $B_{1.3}$ गतचेतस T_{2} G_{2-4} त विप्र दीनमानसा

13 ^{c}) $T_{1.2}$ (before corr) $G_{2.4}$ सोत्र (for सोऽथ) — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) transp यो and युष्माभिर् $T_{1.2}$ (after corr) $G_{1.3}$ समाहत (for विना॰) — Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ om 13^{ef}

14 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) च (for तु) — ^{c}) D_{5} सहसा॰ (for महदा॰) T_{1} G_{1} M_{1} ते (for वै) — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1-3.5}$) ते (for वि)

15 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ [ऽ]पि (for हि) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ अथो दृष्ट, K_{4} B Dc Dn $D_{4.6}$ उपानीत॰; T_{1} $G_{1.2}$ M_{1} इतो दृष्ट — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ कथं जीवति स्वात्मवान् — ^{c}) $K_{1.2}$ ते तत्, D_{3} तु तत् (for एतत्) S_{1} $K_{1.2}$ तपसा — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ [अ]सौ (for [अ]यं) — ^{e}) $K_{1.3}$ B_{4} $D_{2.5}$ S (except G_{4}) इच्छामि $K_{3.4}$ ब्रह्मर्षे (for विप्र॰) B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ श्रोतुमिच्छामहे विप्र

16 ^{c}) K_{4} S च, D_{1} तत् (for व) — ^{d}) S_{1} K $D_{1-3.5}$ हेतुयुक्त S_{1} $K_{1.2}$ सनातन, K_{3} समागत $B_{2.4}$ Dc_{2} Dn $D_{4.6}$ हेतुयोगसमासत — After 16, D_{1} reads 19, while T_{1} G_{1} M_{1} ins

904* शुद्धाचारा अनलसा॰ सध्योपासनतत्परा ।
सुशुद्धान्ना शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विता॰ ।,

and finally, T_{2} G_{2-4} M_{2} ins

905* मृत्यु प्रभवते येन नास्माक नृपसत्तमा॰ ।

17 ^{b}) T_{1} G_{1} जपयज्ञपरायणा — ^{c}) G_{1} कारण च न तिष्ठामस् — ^{d}) = 18^{d}, 19^{d} S_{1} K_{2} मृत्युरस्य

18 S_{1} $K_{1.2}$ M_{2} om (? hapl.) 18 — ^{c}) S (M_{2}

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
यद्ब्राह्मणाना कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषा दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १
भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
संचिन्त्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती । C 3 12681 B 3 185 5 K 3 188 5

---

om) नैषा हि (T_1 G_1 नैषा वि) चरित ब्रूम° — $18^{d} = 17^{d}$, 19^{d}

19 D_2 om (hapl) 19 D_1 reads 19 after 16 — ^{a}) D_5 आतिथ्येन, S (except M_3) अतिथिषु (for अतिथीन्) $D_{1\ 5}$ T_1 G_1 M_1 [अ]न्नदानेन — ^{b}) B_1 G_1 भृत्यानध्य°, Dc_2 °नन्व°, T_1 °नत्या°, M_1 °श्नाय° (for °नत्य°) D_1 भृत्याना भरणेन च, D_6 तथा भृत्यादानेन च, T_2 G_{2-4} भृत्यानामशनेन च — After 19^{ab}, K_4 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ ins

906* स्वभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभय न न॰ ।
क्षान्ता दान्ता क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणा ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभय न न ।

— D_6 om 19^{cd} $K_{1\ 2}$ B_1 देशे (B_1 देश) वासश्च — $19^{d} = 17^{d}$, 18^{d}

20 ^{a}) S उद्देशमात्र (for °वै लेश°) S_1 K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ °मात्रेण (for °मात्र च) — B_2 om (hapl) 20^{d}–21^{a}

21 B_3 om 21^{a} (cf 3 1 20) — ^{c}) $Ś_1$ स्व देशाम्; $K_{1\ 2}$ स्वा दिशम्, B_1 स्वदेशान् — ^{d}) $D_{2\ 3}$ भरतर्षभा, T_1 G_1 M_1 राजसत्तम

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $B_{2\ 4}$ D_4 मार्कंडेय; Dn_2 D_6 G_1 मार्कंडेयसम(Dn_2 °मा)स्या, $D_{1\ 2}$ मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 6}$ ब्राह्मणमाहात्म्य, G_1 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 183 (Dn_2 184), D_1 190, S (M_2 *inf lin*) 186 (M_2 orig 188) — *Śloka no* Dn 24

183

1 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ महाभाग्य (for तु माहात्म्य) — ^{c}) B_4 Dc D_6 वैण्यो T_2 G_{2-4} [अ]त्र (for [इ]ह) — ^{d}) B_4 अश्वमेधेन — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ चाग्निर् (for अत्रिर्) T_2 G_{2-4} अत्रिर्गंतु तमारेभे — ^{f}) S (except M_1) धनार्थं (for वित्तार्थं)

2 ^{a}) B_1 Dc Dn D_6 भूयोर्थं (Dc °र्थं) B_3 M_1 नान्वरुध्यत् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भूयो यथा नान्वरुध्यद्, K_3 D_5 भूय एवानुर(D_5 °न्वनु)ध्यन्स, K_4 D_{1-3} भूयो धनार्थिता (D_1 °र्थिनो) नैच्छद्, T_1 G_1 भूयो धनानुरुध्यन्स; T_2 G_{2-4} भूयो (G_4 ध्रुवो) धनानुरोधाच्च — ^{b}) T_2 G धर्मव्यय° (G_1 °वृत्ति°) — ^{c}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ स वि(B_1 स)चिंत्य (for संचिन्त्य स) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च, B_4 T_1 G_1 सु (for स) — ^{d}) K_3 [अ]नुरोदयत्, $B_{1\ 2}$ [अ]न्वरोचत, D_1 [अ]न्वचिंतयन्, D_2 [अ]न्वरोचयेत् — ^{e}) B_4 स आनाय्य (for समा°)

3 ^{a}) K_3 T_1 प्राप्स्याम, T_2 G_{2-4} प्राप्स्यामि G_1 अत्यर्थं — ^{b}) M_2 बहु तन् (for बहुल) — ^{d}) B_3 D_5 वै; Dc_2 वा (for वो)

C 3 12681 B 3 185 5 K 3 186 5 वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

---

4 ^{a}) M$_1$ ता (for त) B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) [अ]प (for [इ]द) — ^{b}) S (except M$_3$) धनम् (for धर्मम्) Ś$_1$ [अ]न्वरुध्यती, K$_2$ $_3$ [अ]नुरुध्यते (K$_3$ °ता); B Dc D$_1$ $_2$ $_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]नु(B$_{1-3}$ °व)रुधनी; Dn D$_4$ $_6$ [अ]नुतन्वती — ^{c}) Dc D$_6$ वैण्य Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{1-3}$ $_5$ महाबाहुम् — ^{d}) B$_1$ (m as in text) आनयस्व (for अर्थ°) — Ś$_1$ Dc$_2$ G$_1$ om (hapl) 4^{e}–5^{b} — ^{f}) K$_1$ महा, K$_3$ B$_1$ $_3$ Dc$_1$ Dn D$_1$ $_2$ $_4$ $_6$ [ऽ]र्थितो (D$_1$ °त) T$_1$ भृश (for धनम्)

5 Ś$_1$ Dc$_2$ G$_1$ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) B$_1$ (m as in text) तच्चादाय नु विप्रर्षे — ^{b}) K$_1$ $_4$ D$_{1-3}$ प्रति ग्रहधन — ^{c}) K$_1$ $_3$ धनान्; K$_3$ $_4$ D$_1$ वृत्त्या, D$_2$ $_3$ M$_3$ वृत्त्यान् (for भृत्यान्) G$_1$ द्रव्य सपाद्य यहुशस् — ^{e}) S$_1$ K$_1$ $_3$ ते (for वै) D$_5$ प्रथमो (for परमो) — ^{f}) S विद्वद्भि° समु(T$_1$ सुहृ)दाहृत° (G$_1$ निचरन्समृगाहृत)

6 ^{a}) K$_3$ $_4$ D$_{1-3}$ $_5$ वं (for मे) Ś$_1$ D$_1$ T$_1$ महाभागो (T$_1$ °ग) — ^{c}) B$_3$ $_4$ Dc D$_6$ वैण्यो Ś$_1$ K$_1$ $_2$ धर्मसमा युक्त — ^{d}) B$_4$ M$_3$ °परायण

7 ^{ab}) B$_4$ T$_1$ G$_1$ M त्व(B$_4$ त, T$_1$ चा)त्र सति (for त्वस्ति तत्र) T$_1$ निवत्स्यति B$_1$ च, T G$_{2-4}$ [इ]ह (for हि) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ द्वेष्टार किं तु न मति वसतस्तत्र मे द्विजा — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ स (for मे) — ^{d}) T$_1$ G$_1$ M$_3$ यतो (for ततो) K$_4$ D$_2$ $_3$ (before corr) $_5$ न व्यवस्याम्यह तत (D$_5$ पुन), D$_3$ (after corr) तथा वक्ष्याम्यह तव, T$_2$ (before corr) G$_2$ $_4$ ततो वर्णामि साध्वह, T$_2$ (after corr) व्यवस्यामि तथा त्वह

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तत° म (Ś$_1$ स), T$_2$ G$_{2-4}$ तत्रापि (for तत्र स्म) K$_2$ कल्याणि — ^{b}) K$_4$ D$_5$ धर्मकार्या(D$_5$ °मा)र्थसयुता — K$_2$ om (hapl) 8^{c}–9^{d} — ^{d}) D$_1$ $_2$ सर्वे (for ते वै) Ś$_1$ K (K$_2$ om) D$_3$ $_5$ निरर्थक, B$_1$ D$_1$ T$_1$ °र्थका, B$_3$ $_3$ Dc Dn D$_4$ $_6$ °र्थिका, B$_4$ निदर्शका°, M$_1$ निरर्थता

9 K$_3$ om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K$_1$ महाप्रज्ञे, B$_4$ महाभागे, Dc$_2$ [अ]थवा भद्रे, T$_1$ महाप्राज्ञ — ^{b}) T$_2$ G$_{2-4}$ रोचता — K$_1$ om 9^{cd} — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ नैव (for गाश्च) B$_3$ $_4$ Dc D$_6$ वैण्य° — ^{d}) Ś$_1$ च धन महत्, K$_3$ चार्थसहित, K$_4$ धनस्चय

10 ^{a}) Dc [अ]थ, D$_3$ [ए]व (for [आ]शु) — ^{b}) A few MSS वैण्य — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ इति (for अत्रिस्) D$_5$ मुनि (for नृपम्) — After 10, B D (except D$_{1-3}$ $_5$) G$_2$ M$_3$ ins

907* वाक्यैर्मङ्गलसयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वच ।

11 Before 11, B D (except D$_{1-3}$ $_5$) G$_2$ M$_3$ ins अत्रिरु° — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ $_3$ D$_1$ $_2$ T$_1$ G$_3$ वैन्यस्त्वम्, K$_4$ B (B$_1$ m as in text) Dc Dn D$_{4-6}$ M$_3$ धन्यस्त्वम्, G$_1$ विधिस्त्वम्, M$_1$ इन्द्रस्त्वम् K$_1$ राजन्वन्यविरिंचश्च — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M$_1$ विभुस्त्व, T$_2$ G$_{2-4}$ प्रभुश्च (for भुवि त्व) — ^{c}) G$_2$ स्तुवतु K$_2$ $_3$ M$_1$ त्वा (for त्वा) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ transp त्वदन्यो and न K$_3$ $_4$ D$_5$ वाग्भिर्मन्त्रपरायणा°

12 ^{a}) T$_2$ G$_2$ $_3$ ततो°, G$_4$ तत्रा° (for तम°) M$_3$ ऋषि B D (except D$_{1-3}$ $_5$) G$_3$ $_4$ क्रुद्धो (for तत्र) — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) वचन वै, T$_2$ G$_{2-4}$ वचस्तत्र — Before 12^{cd}, D (except D$_{1-3}$ $_5$) T$_2$ G$_2$ $_3$ M$_3$ ins गौतम उ° — ^{c}) B$_1$ $_3$ $_4$ नैवम् (for मैवम्) K$_2$ अन्य, B$_4$ आशु, T$_1$ अत्र (for अत्रे) — ^{d}) T$_1$ समन्विता (for समाहिता) — ^{e}) T$_1$ अत्रे (for अत्र) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ ते; D$_5$ वै (for न) D$_3$ प्रथम स्याता, S प्रथमो धाता

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह । C 3 12702 B 3 185 25 K 3 188 26

---

13 Ś1 K1 2 om (hapl) 13^{abcd} — a) S एव (for अपि) — c) M1 अल्पम् (for अयम्) T2 (before corr) G3 4 एव (for एव) B D (except D1-3 5) हि (for च) — d) D5 यथा चेंद्र°, T2 G M2 तथैवेंद्र (G4 महेंद्रो वै) — f) Ś1 K1 2 प्रज्ञा न (for प्रज्ञानं) D5 न च (for तव) Ś1 K1-3 B1 D3 5 वै, K4 मे, S च (for ह) D1 2 न प्रज्ञा विद्यते तव

14 a) M1 नैव, M2 त्वा न (for नाहं) Ś1 K D1-3 5 नावमुह्ये (Ś1 K1 °य, K3 °त) — b) K4 त्रिविन्मुह्य, B Dc Dn D4 6 त्वमेवात्र, D1-3 त्व विविमुह् Ś1 K1 3 D5 त्व विविन्मुह् (D5 किंकथम्य) विमुह्यसि, K3 त्व विकथ्यस्व लज्जसे — c) K2 3 तुष्यते, K4 स्तुष्यसि, B1 2 (both marg) 3 तुष्यसि, Dc3 G1 तुष्यसे, D1-3 5 तुष्यसि, T1 M ह्यसे (for स्तोष्यसे) Ś1 K1 तुष्यतेऽभ्युदये प्रेप्सु°, B1 2 4 Dc1 Dn D4 6 स्तौषि त्व दर्शनप्रेप्सु° — d) B1 2 (both m as in text) 4 Dc1 Dn D4 6 राजानं जनसंसदि

15 D4 om 15^{c}–16^{b} — a) K4 D1 3 नेत्थ (for वेत्थ) D5 T2 G2 3 4 (s up lin) यज्ञ (for धर्मं) — b) Ś1 चावैमि, K2 च त्रे त्रि, T G चा(T1 ना)स्यत्र, M1 तेस्यत्र, M2 वाप्यपि (for चावैषि) T2 G2 3 4 (inf lin as in text) प्रदर्शन (for प्रयो°) — c) T1 असि (for असि) — d) Ś1 K1 B3 D1 2 5 T2 G2-4 [अ]सि (for [अ]पि)

16 D4 om 16^{ab} (cf v l 15) Most MSS om मार्कण्डेय उ° — c) D1 2 M1 ये तत्र, D5 मे तत्र; G3 4 एतस्य M2 येस्य यज्ञ सुसंवृत्तास् — d) B1 3 Dc D2 पृच्छन्ति, M1 पृच्छन्

17 b) B D (except D1-3 5) उभयोर् (for अनयोर्) A few MSS °वैन्य° — d) Ś1 वष्टितौ, K1 वेष्टितौ, K2-4 B D (except Dc) धिष्ठितौ

18 a) Ś1 K1 2 D1-3 परमधर्मज्ञ° — b) Ś1 K D1-3 5 कश्यप° T2 G2-4 स ह (for सर्व) — c) S विवदतावनु — d) B1m प्रत्यपेधयत्, M1 पेधत

19 a) K4 B1 D5 तान् (for तु) — b) Ś1 K1 2 मुनिसत्तम°, T2 G2-4 तापसोत्तमान् — c) K3 T2 (before corr) G2 3 व्याहृत T1 पुण्य (for प्रश्न) — d) K1 शृणुतो, B1 4 शृणुध्व, B3 शृण्वतो, D1 शृणु तद् B D (except D1 2) G4 द्विजसत्तमा — e) B1 3 Dn D4 6 वैन्य D5 [अ]त्राह (for [आ]हात्रिर्) — f) D1-3 तत्र B1 न चात्र (m अत्र नौ) B2-4 D (except D1-3) नौ (for न°) — After 19, S ins

908* ततस्तद्गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।

20 a) B4 तु ते (for [ए]व तु) — b) Ś1 K D1-3 5 [ऽ]भ्य(Ś1 प्या, K1 2 भ्या)गमन्, S (except G1) प्राद्रवन् B4 मुनय समभिद्रुवन् — c) T1 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — After 20, S (except M2) ins

909* पप्रच्छु प्रणता° सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपा ।

21 T2 G2-4 om 21^{ab} — a) Ś1 K D1-3 5 तु, B4 वै (for च) — c) D1 च, D2 3 स (for [अ]थ) K1 2 4 D5 G1 M2 एव (for एवं)

22 Cf 1 76 18^{ab} — b) Ś1 K D1-3 5 ब्रह्मसहित (for ब्रह्मणा सह) — After 22^{ab}, N (except B3 D4 6) ins

C 3 12703 B 3 185 26 K 3 188 27 राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ २४
सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६
अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७
मार्कण्डेय उवाच ।
ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* सयुक्तौ दहत शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।

Thereafter D1 reads 24–25 — c) B D (except D1-3 5) T2 G3 4 M2 प्रथितो (for प्रथमो) — d) B3 गति° (for पति°) — e) D1 2 S (except T2 G3) एष (for एव) K3 4 Do D1-3 G4 transp शक्र and शुक्र° T1 एष शक्रश्च शुक्रश्च — f) T2 G2-4 सविता (for स धाता) B1 2 4 Dn D1 3 4 6 G1 च (for the second स) K2 धाता सह° (for स धाता स)

23 a) K3 D3 5 राजा भोजो; D1 2 राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्) — b) B1 नृपतिर् (for भूपतिर्) B4 स हि गोप्ता पतिर्नृप° — c) K4 D3 श्रूयते, G1 ज्ञा° (for स्तू°)

24 D1 reads 24–25 after 910* — b) Ś1 K D1-3 अभियादुदि(D1 3 °चि)तो, G1 M1 सुभिक्षानुचितो; M2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो) Ś1 भवेत्; K1 3 [ऽ]भवत् (for भव°) T G2-4 सुभिक्षानुचितोऽभव° — c) Ś1 K1 2 D5 अन्ने(K1 °न्ये)ता, K4 Do D1 G1 M1 स्वर्नेता; D3m T1 G3 M2 स(T1 स्व)नेता (for स्वर्णेता) K1 सत्य°; B1 विश्व° (for सह°) — d) K4 B1 D5 G3 विधी (for [अ]भिधी°)

25 For D1 cf v l 24 — a) K4 सत्यमृत्युर्, B1m 2 Dn D4 6 सत्ययोनिर् B1 3 Do युधाजिच्च (cf 24a), B3 Dn D4 6 पुराविच्च, T G2-4 यथा जीव° — c) T2 G3 4 अकर्माद् — d) Ś1 K D1-3 5 T1 G1 समादधु° — D2 ins after 25 D1 (which reads 24–25 after 910*) ins after 23

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्ट प्रजानां परिपालने ।
दुष्टाना निग्रह कर्ता स च राजाभिधीयते ।
सत्य मन्युर्दया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins after 25

912* अस्माभिर्ब्राह्मणैं क्षत्र क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।
[T1 G1 M तस्माद्धि ब्रह्मणा क्षत्र (for the prior half)]

26 d) B D (except D1-3 5) T2 G3 4 [अ]धर्मान् B3 T1 नृपते (for नुदते)

27 a) Ś1 K1 2 एव, B D (except D1-3 5) T1 ततो, G3 अथो (for अतो) T2 G2-4 प्रमाणत्व (for प्रधान°) — b) Ś1 K1 2 शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् (Ś1 °नात्) — After 27ab, D3 (marg sec m) ins

913* अत्रिणा व्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— c) K1 2 उत्तर Ś1 K1 2 पक्षे — d) K2 T2 G2-4 भाषित

28 T2 G2-4 om the ref — b) K4 D5 M1 महात्मना (D5 °न), G4 महाबला° — c) T2 G2-4 ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्) T1 तमब्रवीत्तत प्रीत — d) G2 4 यो न (for येन) K1 [अ]भि मे स्तुत; T1 [अ]पि सस्तुत, T2 G2-4 [अ]भि(G2 हि)सत्कृत°, G1 [अ]भिसस्कृत

29 a) K4 तस्मात्; D5 यन्मा K B4 D1-3 5 S (except G2) सर्वमनुष्येभ्यो, Dc1 Dn D4 6 पूर्वं मनुष्येषु — b) D5 त्वम् (for माम्) K1 B1-3 Do S (except G2 M1) अब्रवीत् — c) G4 M1 सर्वैर् (for सर्व°) — d) K3 समत D5 ज्येष्ठमेव, T1 श्रेय एव — f) D1 2 भूरिश (for भूरि च)

30 a) T2 G2-4 अश्वानां (for श्यामानां) — b) B सुरूपाणाम्; T2 G2-4 सुवर्णानाम् — c) K4 Dn D3-6 दशकोटीर् (Dn2 D3 °टी); B1-3 Do दशकोटिर् — d) Ś1 K1 2 D1 5 G4 रुक्मभा(G4 °हा)रास् — e) K2-4 Dn2 n3 D1-3 5 6 S (except G2 4 M1) ददामि B1-3 D (except D1-3 5) विप्रर्षे, M1 ते वित्त (for ते विप्र)

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्य उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

C 3 12718
B 3 186 4
K 3 189 4

— f) B1–3 D (except D1–3 5) मतो हि मे (for हि मे मत॰)

31 a) D5 तत्रा॰, G3 4 ततो (for तद॰) B3 ऋषिर् (for अत्रिर्) — b) Ś1 K1 2 B4 G1 महातपा॰, B1–3 Dc Dn D4 6 [अ]भिसत्कृत॰ D1 प्रतिसगृह्यमान्मन — Ś1 K1 2 om 31cd — c) Dc1 Dn D4 G3 प्रत्युज्जगाम, T2 G3 प्रीत्या जगाम — d) B4 महामना॰, D5 महायशा

32 a) B4 आदाय K1 2 प्रीति॰ — b) K2 प्रियता त्मवान्, T2 G2–4 प्रियमात्मवान् — c) Ś1 K1 2 B1 (m as in text) G1 तत॰ (for तप॰) T2 G2–4 समनु॰ (for समभि॰) — d) K1 2 [अ]म्य॰ (for [अ]न्व॰)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B2 G1 मार्कंडेयसमा(G1 ॰स)-स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G1) S1 K B1 3 Dc D1–3 5 T2 G3 M2 (all om sub parvan name) mention only वैन्योपाख्यान — *Adhy name* B2 4 ब्राह्मण माहाभाग्य; Dn D4 6 G1 ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 184 (Dn3 185), D1 191, S (M2 *inf lin*) 187 (M2 orig 189) — *Śloka no* Dn 37, D1 39

184

1 D1 2 तु (for च) — b) M2 नीत (for गीत) — c) D5 जुष्टया, G2 पृष्ट यन्; G4 पृष्टवान् T1 तेन, G1 2 M1 (*sup lin* as in text) धीर, M2 राजन् (for वीर) B4 पृष्टया मुनिवाक्य हि — d) Ś1 K D3 5 तदा, D2 यत्तु (for शृणु)

2 a) B4 वै, Dc1 Dn D4 6 T1 तु (for नु) K4 D2 श्रेष्ट (for श्रेय) Ś1 K1 2 देवि; K3 4 D1–3 5 T1 लोके, T2 (before corr) G1 2 4 M शोभने (for भद्रे) — b) T2 (before corr) G2 4 पूर्वं (for कुर्वन्) — c) D (except D1–3 5) कुर्यात् (for सर्वं) — d) B D (except D1–3 5) T2 G3 om [अ]नु

3 M3 om 3 — a) B2–4 Dc1 Dn D4 6 वाग्निं, D3 वह्निं, T1 G4 M1 चाग्निर् Dc2 S (M2 om) जुहुयाद Ś1 K D1–3 5 पूजयेय, B1 Dc S (M2 om) पूज(T1 र) येद्वा — b) K3 यस्मिन् D5 लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न) — c) K3 4 D1–3 कृत्स्न, T1 G4 क्षिप्र (for सर्वं) — d) S1 विमले; K1 2 विमलान्, K3 T G2–4 विरजान् (K3 T1 ॰जा) S (M2 om) सप्रपद्ये (T1 ॰द्येत्, T2 G3 ॰द्ये) (for संचरेयम्)

C 3 12719
B 3 185 4
K 3 185 4

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं
स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता
सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था
हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६
तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा
महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७
परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति
दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं
दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८
धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ९
अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

4 ^{b}) D_5 शुश्रूषुणानुत्तमबुद्धि°, S शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धियुक्ता (T_1 °क्तां, G_1 M_2 °क्त) — ^{c}) T_2 $G_{2,3}$ ऋर्षि, G_4 रर्षि (for विप्र) S_1 धर्मयुक्ता हिता — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ वाचमिमा (for वाक्यमिद)

5 K_3 $D_{1-3,5}$ G_4 M_2 om the ref — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ यथा प्रदेशे, K_4 यथानिदेश, B_2 यथोपदेश — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ स्वाध्याय(K_2 स्वन्या)युक्तः, T_1 °यत्त — ^{c}) N पार (K_2 पारे; D_5 मान); T_2 (after corr) G_3 पर (for पुरो) Ś$_1$ B Dc Dn $D_{4,6}$ देव(Ś$_1$ वेद)लोकस्य (B_3m परलोकस्य); $K_{1,2}$ वेदपुरस्य — ^{d}) K_3 प्रीतियोगात्

6 ^{a}) S (except G_3, T_2 before corr) [अ]स्य (for स्म) $K_{1,2}$ $D_{1-3,5}$ S विमला (for विपुला) — ^{b}) B_1 (m as in text) सुरम्या; D_5 T_1 च पुण्या, T_2 $G_{3,4}$ सुपुण्या

7 ^{a}) D_5 तीर्थेष्वासते K_4 D_3 पुण्यशीला; B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 (after corr) G_3 पुण्यभाजो — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1-3,5}$ महीयमान (K_4 $D_{2,3,5}$ °ना), B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 (after corr) G_3 महीयमाना — ^{d}) B_1 सुवर्णवर्णाभिर्; D_1 °वालीभिर्; T_2 G_3 °भ्रगाभिर्, G_2 °गधाभिर् K_4 B D S (except $G_{2,4}$ M_1) हृष्टा (for हृष्ट)

8 ^{a}) D_5 चाप्नुवन्ति — ^{b}) M_1 गत्वा (for दत्त्वा) Dc_1 (before corr) Dn $D_{4,6}$ [अ]नडुह, T_1 $G_{3,4}$ सुवर्णं, T_2 G_3 स्वर्गं B_2 D_2 स्वर्गं° (for सूर्यं°) B_2 प्रयाति (for व्रजन्ति) — ^{c}) K_3 चन्द्रमस, K_4 B D चांद्रमस Ś$_1$ K_2 च; K_3, B D तु (for स) K_1 वासो दत्त्वा चन्द्रमसश्चन्द्रलोक, M_1 वासो दत्त्वा स चन्द्रमस स्वलोकता — ^{d}) N अमर(Dc त्वमर; D_5 च सुर)त्वम् (for अमृतत्वम्) T_1 व्रजति (for एति)

9 ^{a}) B_1 Dn $D_{4,6}$ सुप्रभा, G_4 सुव्रत° Ś$_1$ K $B_{2,4}$ $D_{1-3,5}$ कांस्यदोहा, Dc Dn $D_{4,6}$ सुप्रदोहां, T_1 स्वादु स्वादु, G_4 साधुदेह B_3 धेनु दत्त्वा सुप्रदोहा सुश्रृंगीं — ^{b}) Ś$_1$ T_2 $G_{3,4}$ अपलायनीं — ^{d}) Ś$_1$ B_1 Dc तावति (for तावद्) Ś$_1$ $K_{1,2}$ वर्षान् (for वर्षाणि) B Dc Dn $D_{4,6}$ [आ]स्ते देव(B_3 स्वर्ग)लोके

10 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ M_1 सुव्रतो, G_1 सुभृतो — ^{d}) $D_{5,6}$ T_1 लोक (for लोकान्) — After 10, N ins

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ।
स्वकर्मभिर्दानवमनिरुद्धं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वातयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०
यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य
हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११
तार्क्ष्य उवाच ।
किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२
सरस्वत्युवाच ।
न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
र्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ १३
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५
तार्क्ष्य उवाच ।
क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य C 3 12735 B 3 186 21 K 3 189 21

यो मत्स्देयास्तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति दानं विधिना च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[(L 1) $K_{3,4}$ $D_{5,6}$ transp य and वै — (L 2) B D (except $D_{1-3,5}$) द्रविणैरुत्तरार्थं — (L 3) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1,2,5}$ चानदुपाय — (L 6) $B_{2,4}$ Dn $D_{4,6}$ भवति (for न्मो) — (L 9) $K_{1,2}$ °गौर° (for °गार°) — (L 10) B D (except $D_{1-3,5}$) द्रविणैरुत्तरार्थैः — (L 13) $Ś_1$ K D_{1-3} मानवनरनिव($Ś_1$ $K_{1,2}$ °र)ष्ट D_5 त्वन्ननिर्माणमाप्नोति ग्दू — (L 14) B Dn $D_{4,6}$ मपतन (for पतन्त) — (L 17) B मात्स्देया — (L 19) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ विधिवद्(for विधिना) $Ś_1$ $K_{1,2}$ गवां (for च यश्च) — (L 20) D_5 स योगमाप्नोति पुरंदरस्य]

11 [b]) B_1 सुहव्य (for हव्यं) K_4 D_5 चाग्नौ, B_1 अग्नौ; T_2 $G_{2,3}$ तन्मौ, G_1 त्वाग्नौ, G_4 तदाग्नौ $B_{1,2,4}$ D (except $D_{1-3,5}$) नियत (for सुव्रत) B_2 पुण्यशील° — [c]) D_5 G_4 सप्तापरान्, M_2 सप्तागारान् — [d]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dn_1 D_5 G_1 आत्मभि, $B_{1,3,4}$ Dn_2 n_3 D_4 आत्मना

12 [a]) K_1 फल (for व्रत) $Ś_1$ $K_{1,2}$ पुराणे T_1 M_2 किमग्निहोत्रे व्रतं पुराणं — [b]) $Ś_1$ चारुशीले, $K_{1,2}$ माधुशीले, B_{1-3} D (except Dc_2 D_{1-3}) T_2 G_3 चानुरूपे, M_1 चारुनेत्रे — [d]) S (except G_1 M_1) यदग्निहोत्रे व्रतं पुराणं

13 [a]) K_3 $B_{3,4}$ Dc_1 Dn_1 D_{3-6} या (for चा°) $K_{1,3,4}$ $D_{2,3}$ T_1 G °निर्निक्त° (G_1 °निमित्त°) (for °निर्णिक्त) M_1 न चाशुचि न व्यतिरिक्तपाणि° — [b]) M_1 om (hapl) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14[d] — [c]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ बुभुक्षिता, B D (except $D_{1-3,5}$) बुभुक्षव T_2 $G_{2,3}$ शुद्धि° (for शुचि°) — [d]) S °धानस्य (for °धानाद्धि)

14 M_1 om up to जुहुयात् in 14[d] (cf v l 13) — [a]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1,2,5}$ नाश्रोत्रियो $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ देवहव्य (K_3 °व्ये) S (M_1 om) देवहव्येषु युञ्ज्यात् — [b]) $B_{1,3,4}$ D (except D_1) T_1 पुरा (for परा) $Ś_1$ तादृशा हि; K_1 तादृगेव, K_2 तादृशोह — [c]) N अपूर्वमश्रो° — [d]) $Ś_1$ D_3 Dc_2 T_1 न चैतादृग्

15 [a]) B Dn $D_{4,6}$ कृशाश्च ये, Dc ये ते कृशा, S ये वै कृशान् (T_1 M_1 कृशानु, T_2 G_3 कृशा, M_2 विप्रा) (for कृशानुं ये) S (except T_1 G_1) जुह्वते — [c]) K_1 D_5 लोके $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ याति (for प्राप्य), and °गंधा (for °गन्धं) — [d]) D_3 om from देव up to पृच्छामि in 16[d] $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ पश्यति ते तं परमादिदेवं

16 D_3 om up to पृच्छामि in 16[d] (cf v l 15) — [a]) $Ś_1$ क्षेत्रज्ञलोक, D_5 °भूते, T_1 °भूत, K_1 °भाव — [b]) K_3 धर्मोदये (for कर्मो°) $Ś_1$ K_{1-3} बुद्धिमतिप्रविष्टां, Dc_2 $D_{2,5}$ $G_{2,4}$ बुद्धिमभि(Dc °नु)प्रविष्टां — [c]) $Ś_1$ K_2

C 3 12735
B 3 186 21
K 3 18? 21

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि
आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वराप्रज्ञा, K$_1$ D$_1$ दैवीं (K$_1$ तव) च प्रज्ञा, T$_1$ प्राहा देवीं (for प्रज्ञा च देवीं) Dc दैवीं Ś$_1$ K$_{1, 2}$ B$_1$ Dn$_3$ विमृष्य, D$_1$ G$_3$ बिभर्षि (for विमृश्य) K$_{3, 4}$ D$_{2, 5}$ दैवीं च (K$_4$ D$_5$ om च) प्रज्ञां सुभगे त्व बिभर्षि (D$_5$ प्रवीषि) — d) S (except G$_{1, 4}$) त्वा (for त्वां) T$_1$ G$_1$ M न्वसि (for ह्यसि)

17 a) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ अ(K$_{1, 2}$ इहा ; D$_5$ तार्क्ष्या)ग्निहोत्रादहमागतास्मि ; M$_1$ (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्ययाद्गतास्मि ; M$_3$ अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि — b) T$_2$ G$_{3, 4}$ विप्रर्षीणां (for विप्रर्ष°) D$_3$ °च्छेदनार्थं — c) K$_3$ D$_{1, 2}$ एवम्, K$_4$ B Dc Dn D$_{3, 4, 6}$ G$_2$ M$_3$ एतम्, M$_1$ एवैतद् (for एतद्) M अग्रवं — d) T$_2$ G$_{2-4}$ भाव (for भावे) Dc तथ्यमत्र, T$_2$ (by corr) G$_{1-3}$ तथ्यमर्थ्यं, M$_2$ सत्यमर्थं K$_3$ यथार्कं (for यथावत्)

18 c) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ अत्यर्थकांत, B (B$_1$ marg) Dc Dn D$_{4, 6}$ T$_1$ अनतकांतिं ; D$_5$ अतीवकांत (for अत्यन्त°) — d) Ś$_1$ देवि स्वप्रज्ञां, K$_1$ दैवीं सुप्रज्ञा ; K$_2$ देवि सप्रज्ञां, K$_4$ D$_{1-3, 5}$ दैवीं प्रज्ञा (for प्रज्ञा च देवीं) T$_1$ M$_3$ दैवीं, T$_2$ G देवी (G$_2$ °वि) K$_4$ D$_{1-3, 5}$ T$_1$ त्व बिभर्षि (for बिभ°)

19 a) Ś$_1$ K$_{1, 2, 4}$ D$_{1-3, 5}$ द्रव्याणि ; K$_3$ ज्येष्ठानि — b) T$_2$ (before corr) G$_4$ त्रिधाम् (for विद्वन्) — c) B D (except D$_{1-3, 5}$) चाह (for [अ]ह) D$_2$ सप्रहृष्टा, T$_1$ सप्रवृत्ता — d) To avoid hiatus, B D (except D$_{1-3, 5}$) चाप्या° (for आप्या°)

20 a) S पात्रम् (for द्रव्यम्) T$_2$ G$_{2-4}$ उपयुज्यति T$_1$ वा ; T$_2$ G$_{2-4}$ [इ]ह ; G$_1$ भवान्वा (for ह) — b) T$_2$ G$_{2-4}$ यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्) T$_1$ transp आयस and पार्थिव K$_1$ D$_3$ पायस, D$_{1, 2}$ चायस, G$_1$ वैणव, M तैजस (for आयस) Ś$_1$ K B$_2$ D$_{1-3, 5, 6}$ च (for वा) — c) G$_{3, 4}$ M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञया) — d) Dc$_2$ Dn D$_{4, 6}$ T$_1$ तवैव ; D$_3$ तेनैति, M$_1$ तेनैमि (for तेनैव) K$_2$ सिद्धैर्, K$_3$ D$_1$ M$_3$ सिद्धिम्, K$_4$ D$_{2, 5}$ स्मिद्धाम्, T$_1$ M$_1$ सिद्धम् Ś$_1$ K$_{1, 2}$ विहिता, K$_4$ D$_{1, 2}$ इह मां (for इति) K$_3$ मा च (for विद्धि)

21 Ś$_1$ K$_{1, 2}$ D$_5$ read the ref before 21^{cd} — b) T$_2$ G$_{2-4}$ यच्छदतो (for व्याय°) K$_3$ B$_1$m सुप्रणीता, B$_1$ सुप्रतीता, G$_{3, 4}$ मन्यमाना (for संप्र°) — c) D$_1$ मे तत्, G$_1$ ते तान् (for मे तं) — d) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ शुभ (for पर) K$_{1, 2}$ M$_3$ प्रवदति, K$_4$ D$_{1, 2}$ प्रदिशति — After 21, N ins

915* सांख्या योगा परम य वदन्ति
पर पुराण तमह न वेद्मि ।

[(L 1) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ सांख्ये योग (Ś$_1$ °गे), B$_1$ D$_1$ सांख्य योग K$_1$ B$_{3, 4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4, 6}$ विदति]

22 a) T$_2$ G$_{2-4}$ तद्वै Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G$_3$ वेदविद — b) T$_1$ परम (for प्रथित) — c) B Dc$_2$ Dn D$_{4, 6}$ स्वाध्याय-

तस्माथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालाया बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ C 3 12749 B 3 187 4 K 3 190 4

वतो व्रत° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ गत° (for वीत°)

23 ^{a}) S_1 K_1 मन्ये (for मध्ये) K_3 वमत°, K_4 Dn_2 चेतम°, T G_3 वेधम° — ^{b}) B D (except $D_{1-3\,5}$) विपुलो (for विमलो) — ^{c}) B_1 तस्येह, T_1 नस्याथ (for तस्य) B_1 प्रच्यवति — ^{d}) $K_{1\,2}$ $D_{5\,6}$ मधूदका प्रस्रवणा B Dn D_{4-6} सुपुण्या° (B_4 वमन्य°), Dc पुण्यगाधा° (for रमण्य) K_3 मधूदक प्रस्रवण्य सुरम्या°

24 ^{a}) $G_{3\,4}$ शाखा° शाखा — ^{b}) B_4 मर्पंति; D_2 म याति $Ś_1$ $K_{1\,2}$ मिकवा यथा, K_3 $D_{3\,5\,6}$ मिकवा° (D_6 °ता) ममा°, B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ मिकताशया° (B_4 पयसा ममा°), M सिकनै° ममा° (M_1 °म) — ^{c}) T_2 $G_{1\,3\,4}$ पाना(G_1 पथा)पूपा S मास्मकूला° (M °कामा) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ धारा प्रपा मामशोका°; $D_{1\,2}$ धानापूपारगा पुण्या°

25 ^{a}) K_3 Dc G_1 M_2 तस्मिन् (for यस्मिन्) — ^{b}) B D (except D_{1-3}) T G_{2-4} मरुद्गणा — ^{c}) S_1 K $D_{1-3\,5}$ पुण्यैस्, B_2 मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्) — ^{d}) K_3 G_3 पर (for पद) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सुख, B (B_3 marg) D (except $D_{1-3\,5}$) मम, B_3 पद्र (for मुने) G_4 तत्पर परमश्रुते

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयममस्या — *Adhy name* $K_{3\,4}$ B Dc Dn_1 $D_{1-4\,6}$ M_1 मरस्वतीतार्क्ष्यंमवाद°, Dn_3 मरस्वतीतार्क्ष्यंमवादार्थप्रकाश, D_5 मरस्वतीयाक्य, G_1 तार्क्ष्यंसरस्वतीम्‍वाद — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 93 (= 193), Dn 185 (Dn_3 186), D_1 192, S (M_2 *inf lin*) 188 (M_2 orig 190) — *Śloka no* Dn D_1 30

185

1 ^{a}) B_1 $D_{1\,2}$ ततश्च; B_3 तत्र स्म (for ततः स) B D (except $D_{1-3\,5}$) विप्र (for भूयो) — ^{c}) Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ [इ]ति (for [इ]ह) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ B_2 D_3 ह, $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{1\,2\,4-6}$ च (for मे)

2 ^{a}) B_4 Dc राजा (for राजन्) — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) महर्षि सु(Dc म; Dn_2 च)प्र° — ^{c}) T G_{2-4} M_2 मुनिशार्दूल, G_1 राजशार्दूल, M_1 नृपशा° (for नरशा°)

3 ^{ab}) T G_{2-4} transp तेजसा and तपसा — ^{d}) B_1 मर्व- (m स्व च as in text) T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ स (for स्व)

4 Cf 3 13 12^{ab} — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ M जनाधिप, K_4 B_{1-3} Dn_2 D_4 नराधिप — $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om (? hapl) 4^{cd} — ^{c}) K_4 D_1 °पादे (for °पाद) B_1 (m as in text) S पूर्वं (for तीव्र) — ^{d}) G_4 चकार (for चचार) Dc स (for सु)

5 ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ Dc अर्वाक्शिरा, B_1 अवाक्शीर्ष (m

C 3 12750 B 3 187 5 K 3 190 5 अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

°क्शिरा as in text) $Ś_1$ स्थितश्चापि, $K_{1, 2}$ ततश्चापि; K_4 तथा तस्थौ; $D_{1, 2}$ चापि नेत्रै, D_3 तु तत्रापि (for तथा चापि) — [b]) K_2 B_2 दृढै, B_3 अपि (for दृढम्) $D_{1, 2}$ स्त्वैरुन्नि मिषैर्दृढन् — [c]) K_3 तप, Dc_2 महा, D_4 ततो (for तपो) — [d]) B_4 Dc तप (for तदा)

6 D_4 om 6^c–7^d — [c]) K_3 B (B_1m as in text) Dn D_3 चीरिणी (B_1 orig चीरणा); K_4 $D_{1, 2}$ T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 वीरणी B_3 तीर्थम् (for तीरम्) $Ś_1$ अध्यास्य; K B_4 $D_{1–3, 5}$ आगाद्य (for आगम्य)

7 D_4 om 7 (cf v l 6) — [a]) B_2 क्षत्र° (for क्षुद्र°) B_1 D_5 [ऽ]ह (for ऽस्मि) — [b]) T_1 स्थल (for भय) Dn_1 महत् (for मम) — [c]) B_4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो हि) M_1 [ऽ]पि (for हि) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ भयार्तं मा, K_4 $D_{1–3}$ भयान्मा त्व; T_2 $G_{3–4}$ तथा ($G_{2, 4}$ °तो) भीत, M तथा मा त्व

8 [a]) G_2 M_2 दुर्लभ (for दुर्बल) — [b]) B Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ मत्स्या मत्स्य (by transp) D_2 मत्स्यो मत्स्य, T_1 मत्स्य मत्स्यो; G_4 मत्स्यान्मत्स्या — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 8^c–9^b — [c]) K (K_1 om) $D_{3, 5}$ खादयति; B Dc Dn $D_{4, 6}$ आस्वदति, $D_{1, 2}$ आददति (for भक्षयन्ति) B Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ सदा, M_1 तथा (for यथा)

9 $Ś_1$ K_1 om 9^{ab} (cf v l 8) — [a]) B_1 भयाद्धि; B_3 भुजौघान्, T_1 भयान्मां (for भयौघान्) — [b]) G_2 मज्ज मान (for मज्जन्त मा) $K_{3, 4}$ मा; $D_{1, 2}$ च (for मा) — [d]) D_5 वच (for तव) M_2 कृतप्रतिकृतस्तव

10 Before 10, Dc ins मार्कंडेय उ° — [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ $G_{1, 2, 4}$ मत्स्यस्य वचन श्रुत्वा; K_4 $D_{1–3}$ स मत्स्यस्य वच श्रुत्वा — [c]) D_5 स्वायभुवो (for वैवस्वतो) — [d]) B_1 मत्स्य त (by transp)

11 [a]) G_1 M_1 उदकात्तम् G_1 उपादाय — [c]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_3 अरजिरे, $K_{3, 4}$ अलजिरे, Dc_2 Dn_2 n_3 $D_{1, 2}$ अलिं जिरे, S अरञ्जरे $Ś_1$ K $B_{3, 4}$ $D_{3, 5}$ T_1 M च, B_2 Dn $D_{1, 2, 4, 6}$ त (for स) — [d]) $Ś_1$ $K_{1–3}$ $B_{1, 3, 4}$ D (except Dn_2 $D_{1, 2}$) °प्रभे

12 [cd]) Dn $D_{4, 6}$ स्वीकरोत् (for चाकरोत्) K_1 तस्मान्, K_3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्) K_4 transp तस्मिन् and भाव T_1 अनुभाव (for मनुर्भाव)

13 [b]) K $D_{3, 5}$ मत्स्य स (by transp), $D_{1, 2}$ सवर्धन् $D_{1, 2}$ स, D_5 तु (for सु) — [c]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ अरजिरे, K_3 अलजर, K_4 $D_{1–3}$ अलजिर, Dc_2 Dn $D_{4, 6}$ अलिंजिरे, S अरजरे (T G_3 अरजर, G_1 M_2 अरजर) (cf v l 11^c) $B_{1, 3}$ Dc यदा, $B_{2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ T_2 (after corr) G_3 यथा (for जले) D_3 T_1 नैव (for चैव) — [d]) $Ś_1$ नाय (for नासौ) K_4 तदा (for किल)

14 [c]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तु, K_3 D_1 वा; Dn_2 हि (for ऽद्य) D_5 त्व (for [अ]न्यत्) — [d]) S वै (for स)

15 [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ D_3 अरजिरात्, K_3 अलजिरात्, Dn D_2 अलिंजिरात्, S अरजरात् (cf v l 11, 13) — [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ऋषि, K_4 B D (except D_5) $T_{1, 2}$ (after corr) G_3 मनु (for मुनि) — [c]) $K_{1, 2, 4}$ आनयद् — [d]) T_1 G_1 M तु, T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ त (for स) T_1 ततस् (for मनुस्) D_5 स्वय (for तदा) K_4 $D_{1–3}$ महतीं वारि सप्लुता

16 [a]) B_4 सत्कृत (for तत्र त) B_3 चा° (for प्रा°)

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ १६
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गा तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

C 3 12772
B 3 187 27
K 3 190 27

— ^{b}) K_3 D_5 मुनि (for मनु°) K_4 Dc Dn_3 D_1 T_2 $G_{1, 3}$ M_1 °जय (for °जय) M_2 मत्स्य मनुजसत्तम

17 ^{a}) B_3 Dc त्रि- (for द्वि°) $K_{1, 2}$ °यतो वापि, G_2 °यतश्चापि — ^{b}) G_3 विस्तृतश्च K_3 चायुतत्रय, G_4 च द्वियोजन — ^{c}) B_4 Dc तस्यां न स्थातुमशकन्, G_3 तस्यां न शेषमभवन् — ^{d}) A few MSS लोचन — ^{e}) K_3 D_1 विचेष्टित K_4 $B_{1, 3, 4}$ Dn D_{4-6} च (for वा) G_3 यदा तोये (for च कौन्तेय) — ^{f}) T_1 अरिंदम (for विशां पते)

18 ^{a}) K_2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Before 18^{cd}, Dc ins मत्स्य उ° — B_3 om (hapl) 18^{b}–20^{c} — ^{c}) $K_{2, 3}$ मा (for मां) — ^{d}) K_2 प्रभु, K_4 B_4 D_{1-3} प्रति; B_1m Dn D_{4-6} T_2 (after corr) G_3 M_2 प्रियां (for प्रभो) — ^{ef}) D_5 यथावत् (for यथा वा) S_1 $K_{1, 2}$ मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे) S गङ्गां नात्रापि ($G_{2, 4}$ °त्र वि) शक्नोमि वस्तु मतिमता वर T_2 (after the above) reads 18^{ef} as in text also — After 18, N (except B_3) G_3 ins

916* निर्देशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।
वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L 1) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ त्वन्निर्देशे (D_5 °शान्) मया नित्य (D_5 तात) (for the prior half) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सूयया (for °सूयता) — (L 2) S_1 K $D_{1-3, 5}$ तेय (for °ते हि)]

19 B_3 om 19 (cf v l 18), T_3 om 19–20 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मुनिर् (for मनुर्) — ^{b}) K_4 D_1 आनयद्, T_1 गमयद् (for अनयद्) — ^{c}) G_1 गङ्गां नदीं (by transp) $G_{2, 4}$ नदीं तां तत्र चैवैन — ^{d}) $B_{1, 3}$ D_4 T_1 G_1 अच्युत, D_5 °त, $G_{2, 4}$ एव च (for अच्युत)

20 B_3 om 20^{abc} (cf v l 18), T_3 om 20 (cf v l 19) — ^{b}) K_1 $D_{2, 3, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ M कच्चित् (for किंचित्) — ^{c}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ मत्स्यो (for पुनर्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ पुनरेवाभ्यभाषत (= 18^{b})

21 ^{a}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ न हि (by transp) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ महत्त्वा° (for बृहत्त्वा°) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ M विभो, T_1 मुने (for प्रभो) — Dc om 21^{c}–22^{b} — ^{d}) D_5 मम (for इति)

22 Dc om 22^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) D_5 त मत्स्य च (for ततो मत्स्य) — ^{c}) K_4 आनयत् M_1 राजन् (for पार्थ)

23 G_4 om 23 — ^{a}) $Ś_1$ T_1 M_1 स, B Dn $D_{4, 6}$ तु (B_1 [अ]सौ), Dc त, D_5 च (for सन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मनो° सु, B_3 मनोस्तु, M_1 मनोर्वै (for स मनोर्) B D (except $D_{1-3, 5}$) नयतस्, T_2 G_3 मुनिनस् (sic) (for मनसस्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यथेष्टमार्य°, B_3 मखेषु हार्य ; Dc सुखेष्टहार्य , D_4 यथेव हार्य , T_1 G_2 यथेष्टभार्य (for यथेष्ट हार्य°) $Ś_1$ सन्, $K_{1, 2}$ स, B_2 तु (for च) — ^{d}) B_4 Dn_2 n_3 $D_{3, 4}$ सुखस्य, D_6 °सहश्च (for सुखश्च) T_1 सर्वं गध स तत्र वै

24 ^{a}) K_2 D_4 प्राक्षिप्त°, D_5 प्राप्त° स (for प्रक्षिप्त°) — ^{b}) D_5 मत्स्यस्तु, G_4 समुद्रे (for स मत्स्यो) D_5 सह (for तदा) — ^{c}) B_4 तत्र (for तत) D_5 पुनर्; T_3 G_{2-4} मनुर् (for एनम्) — ^{d}) D_5 स्वथा° (for इवा°)

25 ^{a}) Hypermetric! B_2 Dn $D_{4, 6}$ हि कृता, T_1 कृतैव मे (for कृता हि मे) B_4 कृताभिरक्षा भगवन् — ^{b}) B_4 मम; T_1 सर्व- (for सर्वा) — ^{c}) K_3 °कालेषु (for °कालं तु) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यथा (for तु यत्)

C 3 12773
B 3 187 28
K 3 190 28

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

---

26 ^{a}) G_1 M_1 लोकम् (for भौमम्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वं, D_8 जगत्, $G_{1\ 2}$ इम (for इद) — ^{d}) D_8 च (for वै)

27 K_1 om 27^{c}–28^{b} — ^{c}) G_4 स (for स-) — K_3 om from समुप° (in 27^{c}) up to नेङ्गति (in 28^{b})

28 $K_{1\ 3}$ om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ D_1 M_1 चराणा, T_1 भूताना; T_2 G_3 त्रासन, G_1 जगम (for त्रसानां) D_5 जगमाना स्थावराणा — ^{b}) $=49^{d}$ K_4 यच्चैंग; D_4 यत्त्वेंग, G_1 M_1 यच्चेंगद् $B_{2\ 3}$ Dc_2 नेंगते; T_1 G_2 नेंगित (for नेङ्गति)

29 ^{b}) K_4 दृढ; G_1 यथा (for दृढा) K_3 D_8 मुक्त; K_4 $D_{1\ 2}$ युक्ता, D_6 रज्जु (for युक्त-) K_4 B Dc_1 Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ -वटारका, T $G_{3\ 4}$ -कवाटिका, G_2 M पटाकरा (for वटाकरा); cf v l 37 — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 M आरोहेथा; D_5 आरुहेस्त्व; T_2 G_{2-4} आरोहाथ (for आरुहेथा)

30 ^{a}) B_2 D_6 बीजाना D_1 कर्माणि (for सर्वाणि) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) द्विजे॰ पुरा (B_4 पुरा मया) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ आरोपयेर् (for °हयेर्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सुगुप्तायां विभागशः ($Ś_1$ त्रिशेषत; K_2 विभावसु)

31 ^{a}) $Ś_1$ तस्थुश्च, K D_{1-3} तस्थश्च; D_5 तत्रस्थो (for नौस्थश्च) $Ś_1$ ता, $G_{2\ 4}$ मा (for मा) S_1 उपे° (for प्रती°) — ^{b}) Dn $D_{4\ 6}$ ततो, $D_{1-3\ 5}$ सदा, $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ तथा (for तदा) K_2 Dn_1 T_1 G_4 °प्रिय॰ — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ तेन वै मुने, B_1 स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text)

32 ^{a}) B_{1-3} $D_{2\ 3}$ T G_{2-4} एव (for एतत्) — ^{b}) D_5 त्वां पृष्ट्वा हि; G_4 त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि) — After 32^{ab}, B_3 D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

917* ता न शक्या महत्यो मे आपस्तर्तुं मया विना ।

[B_3 न च शक्यमिद वारि (for the prior half), and त्वया (for आपस्)]

— ^{c}) $Ś_1$ $B_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{3m\ 4\ 6}$ नाभिशक्यम्, K_3 B_1 नाति(B_1 °भि)क्रम्यम्, B_4 D_5 न च (D_5 वि) शक्यम् (for नातिशङ्क्यम्) B_4 वारि (for चापि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_{1-3} ममान्तिके, K_3 D_5 T_1 महामुने (for ममाभिभो) K_4 वचन मम चांतिके; B_4 त्वया तर्तुं मया विना (cf 917*), B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ वचन मे त्वया विभो

33 ^{a}) B_4 करिष्यामि (for करिष्ये) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च (for त) — ^{b}) $Ś_1$ B_4 T_1 मत्स्य स (by transp) — ^{c}) K_4 D_3 तौ (for च) Dc °कालम् (for °कामम्)

34 ^{b}) D_6 T_1 हि (for ह) — ^{d}) D_5 transp सागर and पुप्लुवे T_1 G_1 समुद्र (for सागर) — ^{e}) S_1 $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नौकया; K_3 नावाया (sic), K_4 °शु; D_5 °थ (for नावा तु) B_2 प्रभया (for शु°) Dc_2 धीरो, D_1 भावी (for वीर) — ^{f}) D_3 T_1 °दम (for °दम)

35 ^{a}) T G_{2-4} स (for च) T_2 G_3 मुनिस् (for मनुस्) — ^{c}) =1 216 2^{c} 4 41 4^{c} 5 41 8^{c} D_5 तु (for च) D_5 G_4 त (for तच्) — ^{d}) $=38^{b}$ $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5\ 6}$ T_2 (before corr) M_1 °जय — T_1 om (hapl) 35^{e}–40^{d} — ^{e}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc तदा°, K_4 $D_{1-3\ 5}$ तथा° (for तत्रा°) T_2 $G_{2\ 4}$ सुग्रीवस्त जगामाशु — ^{f}) D_5 T_2 (before corr) G_1 तथा (for तदा)

36 T_1 om 36 (cf v l 35) — ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 मनुजेंद्रेंद्रो; B Dn $D_{4\ 6}$ मनुजव्याघ्र (B_1 मनुरव्यग्रो), T_2

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६ C 3 12795 B 3 187 50 K 3 190 48

(before corr) G_4 °जेंद्रेण, G_2 °जेंद्रोथ — ^{b}) B_1 स तु मन्स्य, B_3 मन्स्य मनुर् (by transp) $Ś_1$ K_1 B_3 $D_{1-3, 5}$ T_2 G_3 महार्णवे, Dc M_1 जलाशये — ^{c}) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ च, Dc S (T_1 om) तु (for त) K_4 तथोक्तेन — ^{d}) B_1 °चयोच्छ्रित, B_3 D_1 मिवोस्थित, T_2 G_{2-4} °मिवोच्चत

37 T_1 om 37 (cf v l 35) — ^{a}) K_1 D_5 वटाकार°, K_4 B Dc Dn $D_{1, 2, 4, 6}$ वटारक , T_2 G पटाकार°, M पटाकर (cf v l 29) K_1 $_2$ पाशैर् (for पाशम्) — ^{b}) $D_{1, 2}$ अपास्यन् (D_1 अपश्यन) मत्स्यमूर्धनि — ^{d}) Dc तस्य (for तस्मिन्) $Ś_1$ K B_1 (m as in text) Dn $D_{1-3, 5}$ देशे (for शृङ्गे) K_1 न्यवेशयेत्, M_2 °दयत्

38 T_1 om 38 (cf v l 35) — ^{a}) K_3 सगत , K_4 B_1 $D_{3, 5}$ G_1 M_2 स(B_1 M_2 स)मित°, T_2 G_{2-4} M_1 समक्त° (for सयत°) $Ś_1$ K_1 $_2$ स शिरस्थेन पाशेन — ^{b}) =35^{d} $K_{2, 3}$ Dn_3 n_3 $D_{2, 6}$ °जय° — D_1 om (hapl.) 38^{c}–40^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ योगेन (for वे°)

39 T_1 D_1 om 39 (cf v l 35, 38) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B Dc Dn $D_{4, 6}$ स च तान् ($K_{1, 2}$ स तया) तारयन्नावा (K_3 $B_{1, 3}$ Dc_2 °यामास) — ^{b}) $K_{2, 3}$ °श्वर, D_3 श्वर — ^{c}) =(var) 3 102 21^{c} B_2 गर्जं (for नृत्य°) D_2 [ऊ]र्म्यो वं, D_6 [ऊ]र्घैश्च (for ऊर्मीभिर्) — ^{d}) K_3 D_2 चल्मान , K_4 वरगमान°, B_2 तर्जयान° $Ś_1$ K_1 $_2$ गच्छन्नित्र- (K_1 °ते)त्र तदाम्भसि

40 T_1 D_1 om 40 (cf v.l 35, 38) — ^{a}) T_2 G_1 °माण (for °माणा) — ^{c}) $D_{2, 3}$ घूर्णितश्च, S (T_1 om) जुघूर्ण (for घूर्णते)

41 K_2 om 41^{ab} — ^{a}) $G_{2, 4}$ न वै (for नैव) — ^{b}) T G च (for वा) — D_6 om 41^{c}–42^{d} — ^{c}) B_3 सर्वदा (for सर्वम्) K_3 अभसम्; S सलिलम् (for आम्भसम्) D_1 सर्वमभोमय चासीत् — ^{d}) T_1 नद्यश्च (for खं द्यौश्च)

42 D_6 om 42 (cf v l 41) G_4 om 42^{a}–44^{b} — ^{a}) $D_{1, 2}$ काले (for लोके) — ^{b}) T_2 $G_{2, 3}$ ले नरपुंगव — ^{c}) Sporadic prior pāda ! $Ś_1$ $K_{1, 2}$ अदृश्यन्सप्त ऋषयो, Dc D_3 अदृश्यन्नृषय सप्त, $D_{1, 2}$ G_1 अदृश्यन्तर्षय° सप्त, M_1 सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो — ^{d}) M_1 [S]प्यदृश्यत (for मनुर्मत्स्य) $Ś_1$ सदैव, $K_{1, 2, 4}$ D_{1-3} स चैव , K_3 B Dc Dn $D_{4, 6}$ तथैव (for सहैव) K_2 $D_{1, 2}$ T_1 हि; K_3 B Dn_1 D_4 M_2 च (for ह)

43 G_4 om 43 (cf v l 42) — ^{b}) D_5 नाव ता (by transp) K_4 स स्म, $D_{1, 2}$ स तु, D_3 स च ; D_5 स्म स, T $G_{2, 3}$ सोपि, M सोस्य (for सोऽथ)

44 G_4 om 44^{ab} (cf. v l 42) — ^{a}) K_2 हिमवते शृंगे — ^{b}) K_3 B D (except D_{1-3}) भरतर्षभ — B_2 om (hapl) 44^{c}–47^{d} — ^{c}) D_6 G_2 °र्षत तां M_1 °र्षत्तदा (for °र्षत्ततो) K_1 तास्त्र , K_3 नावि (for नाव) — ^{d}) M_2 मस्यक (for स मत्स्य) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ M_2 कुलि (for कुरु°) T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_2 मत्स्य° कौरव(G_4 M_2 कौंतेय) नदन

45 B_2 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) B (B_2 om) D (except $D_{1-3, 5}$) T_2 G_3 अथा°, M_1 सदा° (for ततो°) K_4 D_2 महा- (for तदा) — ^{b}) B_1 (m as in text) T_1 इव (for शनै°) — ^{c}) $K_{1, 2}$ T_1 तस्मिन् (for अस्मिन्)

46 B_2 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2, 3, 5}$ वै तूर्णम्, T_1 तस्थौ नाव् (for तैस्तूर्णम्) — D_1 om (hapl.) 46^{c}–47^{d}, G_4 M_2 om 46^{cd} — ^{c}) K_4 D_2 तैर्, T_1 ते

C 3 12795 B 3 187 50 K 3 190 49 तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौद्) K3 मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य) K4 B1 Dc D5 मत्स्यवचन (for मत्स्यस्य वच) — K1 om (hapl) 46d–47a

47 B3 D1 om 47 (cf v l 44, 46), K1 om 47a (cf v l 46), K4 om (hapl) 47a–48b — a) K3 तेच (for तच्च) — d) T3 (before corr) G4 तद्वि त (for तद्विद्धि) K3 D5 मनुजर्षभ; B4 मनुजाधिप, D3 मनुजेश्वर, T2 G1 3 पुरुषर्षभ

48 K4 om 48ab (cf v l 47) — a) D3 तथा° (for अथा°) — b) Ś1 B D (except D2 3 5 6) सहित (for सहितान्) B3 तथा (for तदा) — d) Ś1 K1 2 तत्पर, D5 नापर (for मत्पर) K3 नाव; G1 नाभि- (for नाधि) Ś1 K1 2 गच्छति (for गम्यते) — e) Ś1 K1 2 वै (for च) — f) K1 3 4 D5 मोचिता (for मोक्षिता)

49 b) S1 K1 2 B D (except D1 3) -मानुषा° (for मानवा°) — d) = 28b B3 G3 4 M2 नेगते, D5 T1 नेंगित (for नेङ्गति)

50 a) B2–4 Dn D4 6 [अ]पि (for [अ]ति) — b) Ś1 K1 प्रतिभात्र, K2 G1 °भास्य; K4 Dc °भाप्य, D1 °भास्यो; T1 °भाव, T2 G2–4 शक्तिश्चास्य — c) B1 सर्वा (for -सर्गे) — Ś1 K1 M2 om (hapl) 50d–51c — d) D3 न त्व (for न च) B2 D3 T1 गमिष्यसि

51 Ś1 K1 M2 om 51a–51c (cf v l 50) — b) B1 क्रमेण (m क्षणेन as in text) — c) T1 चैव (for चापि) — d) K2 स्वायंभुव (for वैव°) — e) K3 स भूयो वै; K3 4 D1–3 5 समूढोभूत् — f) S (except T1 G4) ततस् (for तपस्) Ś1 K2 4 B2 D1–3 5 तदा, K1 3 B3 4 Dn1 S तप° (for तत°) B1 महातपा° (for महत्तत°)

52 a) Ś1 K D1–3 5 transp तपसा and महता — b) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 तत (for सोऽथ) T1 M1 transp सोऽथ and स्रष्टु.

53 a) D5 एतत्ते, T1 इत्येव (for इत्येतन्) K Dc D1 5 मत्स्यक (for मा°) — b) K3 पुराण, K4 B3 D1 G1 M1 पुराणे, B1 प्रधाने (m पुराण as in text) — c) T2 G2–4 transp आख्यान and आख्यात

54 a) D5 इद य° (by transp), G2 य इम — b) D5 आदृत°; M2 आत्मन° (for आदित°) — c) T1 सुख (for सुखी) B D (except D1–3 5) सर्वपूर्णार्थे (B3 °यु); S पूर्णकामा(M °सर्वा)र्थ — d) B1 D (except D1–3 5) G4 सर्वं° (for स्वर्ग°) B1 व्रजेन् (for इयान्) G2 सर्वान्कामानवाप्नुयात्

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K1 2 (both om sub parvan name) mention only मत्स्य पुराण (sic), K3 4 B Dc Dn2 D1–6 M1, likewise, only म(D3 मा)त्स्योपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 186 (Dn2 187), D1 193, S (M2 inf lin) 189 (M2 orig 192) — *Śloka no* Dn 57, D1 54

186

1 a) T1 [आ]ह (for [अ]थ) — b) T G तप° (for यश°)

2 a) T1 एते; M1 नैते (for नैके) — b) K1 °मते (for °मुने) — d) S1 तव दृश्यते, B1 G1 विद्यते तव (by transp) B2 3 D (except D1–3 5) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १० C 3 12818 B 3 188 14 K 3 191 14

(B2 Dc °न्वितं) तव; B1 T2 G3 4 आयुष्मान्मा (B1 °न्मत) विद्यते — After 2, B D (except D1-3 6) S ins

915* न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा महाव्रत ।
[De T1 G1 महामुने, M महाभाग (for महाव्रत)]

3 S1 K2 Dn2 D4 om 3ab — a) B1 3 T G आदि क्षेत्र (B1 3 क्षे च) °ल्मोर्के — c) T G नित्य (for विप्र) — d) = 10d S1 K1 2 B1 3 D (except D1-3) M1 °तिष्ठसे, M2 °तिष्ठति

4 D4 om (? hapl) from पि of चापि (in 4a) up to ता of वायुभूता (in 5c) — a) B1 मानि (for निर्वृत्ते) D2 6 निवृत्ते प्रलये चापि — b) T1 प्रबुद्धे, G1 प्रवृद्धे — c) K3 B D (except D1-3 6 D4 om) M एक (for एव) D6 सर्वभूतानि (for सृज्य°) — d) K6 Dc G4 प्रपश्यति D6 सृज्यमानानि पश्यसि

5 D4 om up to ता of वायुभूता (cf v l 4) — b) Dc प्रसादात्परमेष्ठिन — K4 om (? hapl) 5c-6d — After 5ab D1 2 read 8 — c) T2 (before corr) G1 4 °भूता स्मिन S1 K1-2 B2 D3 6 सदा (for कृत्वा) — d) M2 निक्षिप्य T1 [अ]प (for [आ]प)

6 K4 om 6 (cf v l 5) — After 6, K3 B D (except D1 2, D3 6 both marg sec m) ins

919* त्वयाराधितो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणातिश्च तपसा येधसो निर्जितास्त्वया ।
नारायणाङ्कप्रत्ययस्त्व मापरायेऽतिपठ्यसे ।
भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्राह्मणं कामरूपिणः । [5]
रथालकारयोगाभ्यां रम्या दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L 1) B2 °त (for अथो) — (L 2) B2 °सौनर्दितास् (for °सो निर्जितास्) — (L 3) D3 °णांश (for °णाङ्क°) B2 स पठ्यसे, Dc2 D3 [ऽ]तिपठ्यते — (L 4) D4 विष्णुश्च — (L 5) K3 कर्णिकोद्धारिणा, D6 कर्कोद्धरण — (L 6) D3 6 °योग्याभ्यां]

7 a) Ś1 देहान्तको, K D1-3 6 सर्वान्तगो, B Dc Dn D4 6 नवान्तको Ś1 विष्णुर् (for मृत्युर्) — b) K3 B4 Dc D3 4 देहनाशनी, B1 3 S °घातिनी — c) B D (except D3 6) त्वां (for त्वा) D6 महर्षे (for विप्रर्षे)

8 D1 2 read 8 after 5ab — a) K3 G1 यथा (for यदा) S नैव न (for नैव) — c) K1 न चान्तरिक्ष

9 a) T1 तस्माद् (for तस्मिन्) D1 T2 G3 M1 घोरे; D6 काले (for लोके) — b) S1 K1 2 नष्ट — G1 om 9cd — c) S1 K1 3 D3 G4 M1 नष्ट — d) S1 G3 4 समुत्पन्न, B1 समुत्पन्ने

10 a) Ś1 समिता°, K1 2 समिता, D6 अपि त्वा (for अमिता) — b) B1 2 Dn D4 पद्मोत्पल (for पद्मे पद्म) B4 G1 M2 निभेक्षण (for निकेतनम्) — c) D1 एव (for एक) — d) = 3d Ś1 °तिष्ठति, Dc D6 °तिष्ठसे

11 a) Ś1 K1 4 D1 2 एतां, K3 एव; D4 यत्तत् (for

C 3 12819 B 3 186 15 R 3 191 15
एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्) D$_3$ प्रत्यक्षता, T$_2$ G प्रत्यक्षित Ś$_1$ K D$_{1-3}$ सर्वां (K$_3$ पूर्वं), M$_1$ दृष्ट (for सर्वं) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{1\ 3}$ पूर्ववृत्ता, B$_{2\ 4}$ D$_6$ पूर्वं वृत्त — Ś$_1$ K$_1$ om (hapl.) 11^{c}–12^{b} — ^{c}) K$_3$ B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_3$ °म्यह (for °महे) — ^{d}) S (except T$_1$ M$_1$) सर्वां (for सर्वं) K$_{2\ 3}$ D$_5$ T$_2$ G$_{2\ 3}$ -हेत्वात्मिकीं (K$_2$ एवात्मि°, K$_3$ -हेत्वात्म°) G$_4$ क्रिया (for कथाम्)

12 Ś$_1$ K$_1$ om 12^{ab} (cf v l. 11) — ^{a}) B$_3$ अतर्भूत (for अनुभूत) D$_2$ सु- (for हि) — ^{b}) K$_{2-4}$ D$_{1-3\ 5}$ S त्वयैतद् (D$_1$ °घ) द्विजसत्तम — 12^{c} = 1 57 12^{c} 5 16 7^{c}

13 ^{a}) K$_{3\ 4}$ B$_{2-4}$ D वर्त(K$_4$ °र्णं)यिष्यामि (Dc सम्प्रवक्ष्यामि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ G$_{2\ 4}$ नमस्कृत्य — After 13^{ab}, K$_{3\ 4}$ B D ins

920* अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।
[B$_1$ अध्यक्षाय (for अव्यक्ताय) D$_3$ महा° (for गुणा°)]

14 ^{a}) B$_3$m Dc$_1$ Dn$_1$ n$_3$ D$_3$ G$_{2\ 4}$ M$_2$ स एष, Dn$_2$ D$_{4\ 6}$ स एव, T$_1$ य एव (for य एष) K$_3$ B D (except D$_{1-3\ 5}$) पुरुषव्याघ्र (for पृथु°) — ^{d}) K$_4$ D$_{3\ 5}$ सर्वभावेन, B$_4$ S (except G$_2$ M$_1$) भूतभावन- B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ भूतात्मा भूतकृत्प्रभु°

15 ^{b}) B$_4$ इह; Dc$_1$ Dn D$_4$ इति (for अपि) B D (except D$_{1-3\ 5}$) चोच्यते (B$_4$ विद्यते) (for चोत्तमम्) — ^{c}) K$_1$ भूत्वा (for भूत) — ^{d}) K$_4$ B$_1$ Dn D$_{2\ 4}$ M$_2$ transp अक्षयम् and अव्ययम् T$_1$ -रक्षकम्, G$_4$ अक्षरम् (for अक्षयम्)

16 ^{b}) G$_4$ कारणादपि; M$_2$ शरण चापि (for कारण चापि) K$_3$ D$_5$ पौरुषम् — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{2\ 3\ 5}$ य एष, B Dn यद्येष (B$_1$ यत्क्षेत्र), Dc D$_{4\ 6}$ य ह्येष, D$_1$ यदेव, T$_1$ यो ह्येत, T$_2$ G$_{2-4}$ को ह्येन; M$_1$ य एन (for यो ह्येन) N पुरुषो (for पुरुष) B D (except D$_{1-3\ 5}$) वेद (for वेत्ति) — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn D$_{2\ 4\ 6}$ T$_1$ वेदा (for देवा) Ś$_1$ K B$_1$ Dc D$_{1-3\ 5}$ तद् (for त)

17 ^{a}) T$_1$ °भूत हि, T$_2$ G$_{2-4}$ °मेतस्मिन्, G$_1$ M$_2$ °मेतद्धि; M$_1$ °मेतस्मान् (for °मेवैतन्) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ S (except G$_1$) निवृत्त, B$_{2\ 4}$ Dn$_1$ निर्वृत

18 ^{b}) K$_{1\ 2}$ वर्षाणि (for °णां) — 18^{cd} = 19^{cd}, (var) 20^{cd}, 21^{cd} — ^{c}) K$_{1\ 2}$ अस्य; B$_4$ कृते, T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ तच्च (for तस्य) B$_4$ चतु शती, G$_4$ तावद्गती (for तावच्छती) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ सख्या (for सध्या) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ G$_1$ तथापर°; K$_4$ B$_{2\ 4}$ Dn D$_{1-6}$ T$_1$ तथाविध°, G$_4$ तत° पर

19 G$_1$ om (hapl) 19 — ^{b}) K$_3$ D$_{1\ 2\ 5}$ अथो° (for इहो°) S (G$_1$ om) त्रेता स्यात्परिमाणत°; cf 20^{b} — For 19^{cd}, cf v l. 18^{cd} — ^{c}) T$_1$ तस्यास्, G$_{2\ 4}$ तच्च (for तस्य) K$_{1\ 2}$ सख्या (for सध्या) — ^{d}) Ś$_1$ तत° पर°, K$_{1-3}$ B$_4$ तथापर ; B$_2$ Dc D$_{1\ 2\ 5}$ तथाविध°

20 T$_1$ om (hapl) 20^{a}–21^{d} — ^{a}) B$_2$ यस्य, B$_4$ ततो, T$_2$ G अथ (for तथा) — B$_2$ om 20^{cd} — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ तत्रा° (for तस्या°) D$_{1\ 2}$ द्वे (for द्वि-) K$_{1\ 2}$ सख्या (for सध्या) — ^{d}) Ś$_1$ G$_4$ तत पर , K$_{1\ 2}$ B$_4$ G$_1$ तथापर ; Dc$_2$ D$_{1\ 2\ 4\ 6}$ तथाविध ; D$_3$ तत° परे

21 T$_1$ om 21^{abcd} (cf v l 20) — ^{a}) D$_5$ वर्षाणि (for °णा) — ^{b}) K$_{1\ 2}$ B$_2$ Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_6$ S (T$_1$ om) तथा (for तत°) — ^{c}) G$_1$ M$_1$ °शती (for °शत) Ś$_1$

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
लोकाना मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५
ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
C 3 12840 B 3 188 36 K 3 191 36 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

K_{1-3} B D M_2 सधि (B_1 विद्धि) (for सध्या) — [d]) $Ś_1$ G_1 तथापर , $K_{1\,2}$ तथा पर, K_4 तत पर — [e]) S_1 K $B_{2\,3}$ D (except D_1) सधि (for सध्या) — [f]) T_2 G अव°, M_1 चोप° (for उप°)

22 [b]) K_{1-3} D_5 प्रवर्तत, K_4 $D_{2\,3}$ M_1 प्रावर्तत, Dc प्रवर्तति, D_1 प्रवर्तत K_2 कृत युगे, B_2 पुन कृत, B_4 कृत पुन S_1 कृत प्रवर्तते युग — [c]) $D_{1\,2}$ $G_{1\,2\,4}$ एष, T_1 एव (for एषा) — [d]) G_1 युगमख्या प्रकीर्तिता

23 [b]) S_1 अहर्ब्रह्मम्, K_1 महद्ब्राह्मम्; K_2 D_5 अहर्ब्राह्मम्, K_3 अह° ब्राह्मम्; K_4 D_{1-3} अहर्ब्राह्मयम्, T_2 G_3 अथो ब्राह्मम् — [c]) K_4 °भुवने, D_1 °दिवसे, T_2 G °सदने (for °भवने) — [d]) $B_{1\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) M_1 सर्वत , B_2 सर्वत्र

24 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} अल्पावशिष्ट, B_1 पुण्यावशिष्टे, D_5 अल्पेव° K_4 T_2 G_{2-4} च (for तु) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1-3\,5}$ T_1 M_1 ततो (for तदा)

25 [a]) D_1 $G_{1\,2\,4}$ यज्ञ (for यज्ञ°) B_4 प्रतिविधि° B_1 दान, T_2 G_3 तात (for पार्थ) — [b]) $Ś_1$ धर्म (for दान) B_1 T_2 G_{1-3} तदा (for तथा) — [c]) B_1 तत्र, B_3 ज्ञान (for व्रत)

26 [b]) K_4 T G धनार्जना D_3 (marg *sec m*) तथा शूद्रान्नभोजिन — [c]) B_4 क्षात्र° (for क्षत्र°) $Ś_1$ K_2 B_4 Dc_2 $D_{1\,5}$ G_4 M चा° (for वा°) — [d]) T_1 G_1 M वर्तते वै (for वर्तयन्ति) $K_{1\,2}$ कृते गते, K_4 Dc D_{1-3} युगे युगे; B_1 (m as in text) $_3$ कृते युगे, T_1 G_1 M कलौ युगे, T_2 G_{2-4} युगक्षये (for गते युगे)

27 T_1 om 27–28, M_2 om (hapl) 27 — [b]) K_3 B_4 दत्तोदक°, K_4 $D_{3\,5}$ स्थालीपाक°; $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ दत्ताजिन° — [c]) A few MSS °भक्ष्या° — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ M_1 भवतीह, B_4 भवति हि (for भविष्यन्ति) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 $D_{2\,3}$ (marg *sec m* as in text) $_5$ गते युगे, K_4 D_1 युगे युगे, G_1 (*sup lin* as in text) युगक्षये (for कलौ युगे)

28 T_1 om 28 (cf v l 27) — [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ चापि, G_1 चैव, M_2 तत्र (for तात) — [b]) $Ś_1$ K_3 $D_{1\,2}$ M जप्य°; K_4 D_5 जाप्य°, $G_{3\,4}$ (*inf lin* जप° as in text) जीव° G_1 नित्य शूद्रप° — [c]) B_4 विपरीत, M °रीतस् T_2 G_{2-4} तथा (for तदा) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ काले, G_1 रूपे, M लोक° (for लोके) — [d]) K_4 पूर्व यद्यस्य तस्य तत्, G_1 °रूपे क्षये नृप, G_2 °रूप गमिष्यति

29 [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ भरतर्षभ, $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ मनुजर्षभ — [c]) B_{1-3} D (except D_{1-3}) मृषा° (for मिथ्या°) — [d]) $Ś_1$ मिथ्या , D_5 नृपा (for मृषा)

30 [a]) $K_{1\,2\,4}$ B Dc_2 $D_{2\,3}$ M अध्रा D_5 सुह्मा (for शका°) — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ T_1 $G_{1\,2}$ °धिप (for °धिपा) — G_4 om 30^{cd} — [c]) S_1 $K_{1\,2}$ काम्भोजा B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_2 (after corr) G_3 बाह्लिका , D_5 उग्रका°; T_1 G_1 कुणिका°, T_2 (before corr) G_2 सिणिका , M_1 औदका , M_2 दौर्णिका (for और्णिका) $Ś_1$ K_1 शुद्रास, B D (except $D_{1-3\,5}$) T_2 (after corr) G_3 शूरास् (for शूद्रास्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_1 D_5 चीना, B_2 सुचि; T_1 वीरा, T_2 (before corr) G_2 हीना (for [आ]भीरा) B_1 T_2 (before corr) G_2 नरोत्तमा , D_5 नराधिप — After 30 B_3 ins

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 [a]) G_4 दासा (for तदा) — [b]) K_3 सुधर्मम्, $D_{1\,2}$ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ अनु° (for

C 3 12841 B 3 188 37 K 3 191 36 क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चक्रूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोपकाः ।

उप°) — ^{c}) $G_{1, 4}$ क्षत्रियाणि (for क्षत्रिया) $K_{1, 4}$ B Dc Dn $D_{1, 2, 4-6}$ चापि; K_3 D_3 T $G_{2, 3}$ M ह्यपि (for अपि) T G_{2-4} शूद्रा°, G_1 शूरा° (for वैश्या°)

32 ^{a}) K_3 $D_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ M स्वल्प (for स्वल्प°) — ^{b}) Ś1 K_3 स्वल्पतेजा प°; $K_{1, 2, 4}$ $D_{1-3, 5}$ स्वल्पतेज° प°, B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ स्व(Dc2 अ)ल्पवीर्यपराक्रमा (B_3 °यणा°) — ^{c}) K_4 B Dn $D_{4, 6}$ अल्पभाराल्पदेहाश्च, Dc °साराश्च देहाश्च — ^{d}) Dc अल्पमत्वाल्प°, G_1 अल्पसत्याल्प°

33 K_2 om 33^{abcd} — ^{a}) $G_{1, 2}$ M_1 रल (for बहु) B_4 D_4 मूल्या (for शून्या) — ^{b}) $G_{2, 4}$ बहु (for मृग) Ś1 K (K_2 om) $D_{2, 3}$ °र्दिता; D_5 °न्विता (for °वृता) — T_1 om 33^{cdef} — ^{c}) S (T_1 om) मनुजव्याघ्र (for सम°) — ^{d}) =41^d Dn $D_{4, 6}$ ब्रह्मवादिन — ^{f}) $K_{1, 2}$ चौर्यं°, D_2 स्वार्थं°; D_3 स्वर्यं°, T_2 G_{2-4} नार्यं° (for चार्यं°)

34 Ś1 K_1 D_1 om (hapl) 34^{bcde} — ^{a}) T_2 (after corr) तदा (for तथा) K_4 ब्राह्मणा युक्ता° (for घ्राणयुक्ताश्च) D_3 तु (for च) — ^{d}) D_2 सर्वं, G_1 बहु- (for सर्व) B_2 वनस्पतौ (for विशां पते) G_4 *repeats* here 32^d (for 34^d) — ^{f}) Ś1 $K_{1, 2}$ माधु (for स्वादु-) S बीज च परिहीयते

35 ^{a}) K_4 तथा लोका, D_2 M_1 स्वल्पदेहा° (for ह्रस्वदेहा) — ^{c}) $K_{2, 3}$ भगमुख्या, $D_{1, 2}$ सुखे रता (for मुखेभगा) Ś1 K_1 भोगमोक्षाश्रयो राजन्, T_2 G_3 मुखक्षीरास्तथा गावो — ^{d}) Ś1 $K_{1, 2}$ भवतीह (for भवि°) T_2 G_3 जनाधिप (for युग°)

36 =(var) 3 188 51 — T_2 G_3 om (hapl) 36^c–37^b — ^{a}) Ś1 K_1 °शीला (for °शूला) — ^{b}) Ś1 $K_{1, 2}$ शि(Ś1 श)वशीला° — ^{c}) $G_{1, 2, 4}$ सर्वा, M_2 चैव (for राजन्) Ś1 K Dc_2 $D_{1-3, 5}$ T_1 प्रमदा (T_1 योषित) केशशूलाश्च (Ś1 °शीलाश्च, $K_{1, 4}$ D_5 °शूलिन्यो, K_2 °शीलिन्यो) — ^{d}) $G_{2, 4}$ कलौ युगे (for युग°) Ś1 K_3 भवति युगसंक्षये — After 36, G_1 ins (the gloss)

922* अट्टमन्नमिति प्राहुः शूलं विक्रयमुच्यते ।
वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।
केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रीयैव भुञ्जते ।

These lines occur (with v l) in Nīlakaṇṭha's commentary!

37 G_1 om 37–38, T_2 G_3 om 37^{ab} (cf v l 36) — ^{b}) Ś1 $K_{1, 2}$ भवतीह (for भवि°) Ś1 $K_{1, 2}$ D_5 T_1 नराधिप, B_4 युगक्षये (for जना°) — ^{c}) Ś1 K $D_{1-3, 5}$ चैव (for चापि) — ^{d}) S (G_1 om) बहुशाखिन

38 G_1 om 38 (cf v l 37) — ^{a}) $K_{3, 4}$ $D_{3, 5}$ °हत्याव°, B Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ °वध्यानु° (B_1 °वध्याभि°), D_2 °हत्याभि°, T_1 °वध्योत्र°, T_2 G_{2-4} °विद्योप°, M_2 °हत्यानु° (for °वध्याव°) — ^{b}) $K_{1, 3}$ D_5 °भिशासिनां, S (G_1 om) °नुशा(T_2 G_3 °नुश)सिनां — ^{c}) M_2 नृपशार्दूल (for पृथि°) — ^{d}) $K_{3, 4}$ $D_{2, 3}$ M च, T_1 ते (for वै)

39 ^{b}) T_1 °ध्वजव्रता — ^{c}) K_2 भक्ष्यार्थं, D_3 भिक्षार्थे K_4 पृथिवीं सर्वां, D_4 पृथिवीपाल — ^{d}) B_1 चरिष्यति (m चक्रूर्यन्ते as in text) K B_1 (m as in text) D_{1-3} T_2 (before corr) G M द्विजा दिशः, D_5 दिशो दश; T_1 द्विजातयः

40 ^{a}) $G_{1, 2}$ °हार (for °भार) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ भया° (for -भयात्) K_3 D_5 पुंभि; B Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ T_2 (after corr) G_3 भीता, D_3 पुंसां (for पुंसो) — ^{b}) K_{1-3} D_3 गृहस्थ, D_5 M गार्हस्थ्य Ś1 K_1 परिपोपका, K_2 B_3 मोचका; K_3 °मोपकं, B_1 °शोध(m °मोपि)का; D_3 °मोहकैः, D_5 °पोपकैः, S °मोक्षका — ^{c}) T_2

मुनिच्छद्माकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपापण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४
तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९ C 3 12861 B 3 188 57 K 3 191 57

G2-4 मुनिच्छद्मानुमच्छन्ना — d) K1 3 D6 जीव्यते, K4 (m as in text) D2 3 °सेव्यते, B Dc Dn D1 4 6 °जीविन°, T1 G1 °युज्यते, T2 G2-4 °भुजते, M1 °सेवते

41 b) N तदा (Ś1 K1 3 Dc2 D3 5 तथा, D8 सदा) द्विजा°, T1 M1 नरास्तथा, G2 4 नरा सदा — c) Ś1 अल्पलोभान्, K3 अर्थलाभान्, B1 sm S अगल्लोभान् — d) = 33d Ś1 D6 मिथ्या च, K1 2 B2 3 Dc Dn D1 4 6 तथा च, B4 चरति (for वृथा च) Ś1 K1 3 ब्रह्मवादिन°

42 a) K3 मता°, T1 दुरा° (for वृथा°) — b) T1 मनसा, T2 G1-4 मानवा, M2 पानगा (for पानपा) — c) K1 B3 4 D (except D1-3) T2 (after corr) G3 इह° (for ऐह°) B1 ईहति, D1 2 °कर्मांते, T1 ईयते (for ईहन्ते) — d) B2 °वधना — After 42, D1 2 S (except G3 M2) ins

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।
[D1 2 प्रनुप्ता (for प्रमत्ता) G4 भृशमास्तिका]

43 a) S1 K1 2 °पापाड°; G2 °पाषाण° — b) K1 2 परानुगुण°, T2 G2-4 परान्ना (G2 °न) बहु° — d) Ś1 K1 2 प्रभवन्ति, K4 B Dc Dn D1 2 4 6 T2 G3 भविष्यन्ति (for न भवन्ति) K3 D2 6 T1 G1 M भवति युगमक्षये

44 a) T1 अकालवर्षी — b) Ś1 K1-3 D1 2 T2 G1-3 M तदा (for तथा) — c) K4 T1 M2 तथा, B Dc1 Dn D1 2 4 6 चापि (for तदा) — d) K4 समारोहति, M समरो° — After 44cd, N (except Ś1 K1 2) ins

924* हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचि ।
[K3 B4 D1-3 6 तदा (D6 सुधा) भवति भारत (for the posterior half)]

— On the other hand S ins after 14

925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
[T1 सफलं धर्मराजेंद्र (for the prior half) M2 सर्वत (for सर्वत्र)]

— e) K3 इत्यर्थं, D6 G1 2 अत्यत (for अत्यर्थं) — f) K4 T2 G3 4 M1 तथा (for तदा) D1 2 भारत (for चानघ)

45 a) B1 3 4 D (except D2 6) T G3 4 M2 तदा (for तथा) — b) Ś1 K1 2 सहित (for °संयुत) — c) K2 G1 ह, D6 च, M2 तु (for हि)

46 a) T1 गूढ° (for कूट°) — D2 reads 46b–47b after 50c — b) K1-3 G4 M1 पुण्य, D3 पण्यान् K3 Dc T2 G3 विक्रीयते, B2 विक्रीडते Dc Dn T1 G1 M1 जन , D1 द्विजा — Ś1 K1 om (hapl) 46c–47b — d) T1 छद्म° (for बहु°) K3 [अ]न°, G1 च (for [उ]त)

47 Ś1 K1 om 47ab (cf v l 46) For D2, cf v l 46 — a) T1 विशिष्टा (for धर्मिष्ठा) — b) D2 पापिष्ठो (for पापीयान्) — c) Ś1 K2 3 G1 M2 धर्मश्च (for स्य) K1-3 B1 Dc D3 5 S (except G1 M1) च (for स्याद्) — d) Ś1 अधर्मी च, K1 2 [अ]प्यधर्मी च, K3 B1 D3 5 T2 G3 M2 [अ]प्यधर्मश्च, Dc G2 4 [अ]प्यधर्मस्य, T1 ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च) B2 D1 2 बली तदा, Dc बलीयसा; T G2-4 बलायति , G1 M बलायते B4 अधर्म प्रबलस्तदा

48 B4 transp 48ab and 48cd — b) K1 2 B4 D (except D1-3 6) T1 तथा (for तदा) — D4 om 48cd — d) B1 अधर्माणा (for विध°) D6 दिनक्षये — After 48, B3 Dn D4 6 ins (cf 51c, 48d)

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B3 4 om (hapl) 49a–51b — a) Dc1 अपायै° (for उपायै°) D2 तु (for च) — b) Dc व्यवहरति, T1 चान्वचरति (for व्यवहरन्ति) Ś1 M2 च (for [उ]त)

C 3 12862 B 3 188 57 K 3 191 57 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ५४
विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D_5 om 49^c–50^b — ^{c}) $K_{1,4}$ $B_{1,3}$ D (except D_3, D_5 om) तथा; $G_{1,4}$ [अ]सि च (for [अ]पि च) — ^{d}) $K_{1,4}$ $B_{1,3}$ Dn $D_{3,4,6}$ आढ्य (for आढ्या)

50 $B_{2,4}$ om 50, D_5 om 50^{ab} (cf v l 49) — After 50^a, D_2 reads 46^b–47^b — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ इतो, B_1 S मिथ्या (for मिथो) D_1 M_2 °शोभना (for °शो नरा°) — ^{c}) Dc_1 D_8 हत्तुं (for हर्तुं) S_1 K_{1-3} $D_{1-3,5}$ व्यवस्यति तदा (for व्यवसिता राजन्) — ^{d}) Ś$_1$ मायामद; $K_{2,4}$ B_3 D (except $D_{2,3,5}$) T_2 G_{2-4} पापाचार (for मायाचार) D_5 समेधिता (for °समन्विता) — After 50, B_3 D (except $D_{1-3,5}$) ins

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपा ।

[B_3 Dn_1 वर्तते (for वर्तन्ति) B_3 Dc निरुपद्रवा (for निरप°)]

51 $B_{2,4}$ om 51^{ab} (cf v l 49) — ^{b}) G_2 [ऽ]थ ग्रहास्; G_4 [ऽ]धिग्रहास् (for ऽथ मृगास्) Ś$_1$ तदा (for तथा) — D_2 om (? hapl) from विहारेषु (in 51^c) up to °वर्षाणा (in 52^c) — ^{d}) K_3 न चैत्येष्वपि शेरते

52 D_2 om 52^{abc} (cf v l. 51) — ^{b}) B_4 °धृता (for °धरा) — ^{d}) T_2 G_{2-4} प्रसू° (for प्रजा°) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3,5}$ पुसा पुत्रा भवंति च

53 ^{b}) T_2 G_{2-4} पुत्राश् (for नरा) S च पलिता° (for पलितिन°) B_3 नरा पलितयौवना — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ °क्षय, M_1 °क्षये — ^{d}) B_2 G_1 प्रजायते, Dc प्रवर्तते (for प्रप°)

54 Ś$_1$ K_1 om (hapl) 54 — ^{a}) K_4 B_{1-3} D (except $D_{2,3,5}$) क्षीणायुगे (for क्षीणे युगे) — ^{b}) G_4 वृद्धशालिन° — ^{c}) T_1 तच्छील, G_1 यद्वृत्त — ^{d}) $K_{2,3}$ B_1 Dc $D_{2,3}$ T_1 G_1 M [उ]प , T_2 G_{2-4} [अ]पि (for प्र)

55 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2,3}$ Dc $D_{2,3,5}$ $G_{1,2,4}$ M_2 तथा; M_1 ततो (for तदा) — S_1 $K_{1,2,4}$ $D_{1,2,5}$ om (hapl) 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*, D_5 reads the same in marg *sec m* — ^{b}) K_4 B D ($D_{1,2,5}$ om) [अ]र्हंत (for रह°) G_1 परान् (for पतीन्) — ^{c}) D_3 दुर्वाचश्च, T_1 विचरति (for व्युच्चरन्ति) B_1 S (except M_1) च (for [अ]पि) T_1 राजेंद्र (for दु°शीला) — After 55, N (Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1,2,5}$ om the prior half of line 1, D_5 reading the same in marg *sec m*) ins

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नरान्नृप ।
भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L 1) K_3 D_3 तदा (for तथा) S_1 $K_{2,3}$ $D_{1,2}$ सगृह्णति; K_1 सगृह्णाति, Dc श्रयिष्यति (for संश्रयन्ति) Ś$_1$ $K_{1,2}$ B_1 (m as above) Dc नराधिप, B_4 तथा नरान् (for नरान्नृप) — (L 2) Ś$_1$ $K_{1,2}$ उप- (for अपि) K_4 अन्य (for अन्यान्)]

56 ^{b}) K_2 D_5 T_2 G_{2-4} च युग (for चायुप) — ^{d}) T_1 G_1 M_1 शत° (for बहु°)

57 ^{a}) D_5 तद् (for तानि) — ^{b}) G_4 क्षुभि° (for क्षुधि°) K_4 B Dn_2 n_3 $D_{4,6}$ G_3 M_2 वै (for च)

58 ^{d}) $D_{2,5}$ सर°सु, M नदीषु (for सरित्सु)

59 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2,3}$ B_4 Dc $D_{1,2,5,6}$ T_1 M_2 वापि (for चापि) — Ś$_1$ K_1 om (hapl) 59^c–60^b, G_1 om 59^{cd} — ^{c}) G_2 तत्सर्वं (by transp) — ^{d}) M_2 पुरुषर्षभ

☞ 3 186 60–77, 122^{cd}–129^{cd}, 187 1^{ab}–47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāna (Ānandāśrama ed) 52 4–8, 53 1^{ab}–14^{ab}, 56 4–57

60 Ś$_1$ K_1 om 60^{ab} (cf v l 59) — ^{ab}) $K_{2,3}$ $D_{1-3,5}$ S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना) S सहितो भृश

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ६७
केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः । C 3 12883 B 3 188 78 K 3 191 78

(for सह भारत) — c) T1 वर्षशते (for आविशते) — d) Ś1 K1 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्) Ś1 K B3 (m as in text) D1-3 उपतापित, B3 Dc T1 G2 M3 उपशोभित, B1 उपशोषित, D5 परितापित

61 a) Ś1 K1 2 च (for स) Ś1 K3 पृथिवी सर्वां (for पृथिवीं भित्त्वा) — b) K4 B D (except D1-3 5) प्रविश्य च (for समा°) — c) T1 °मानुष° (for °दानव°) — d) K1 B1 महान् (for महत्)

62 a) D5 यद् (for च) — b) D1 2 कृत्वा° (for क्षिता°) — c) D5 पृथिवीनाथ, S पृथिवीं राजन् — d) T2 G3 2 सर्वान् (for सर्वं) S नाश(T1 राश)यति

63 a) K4 D1-3 °कोटीना (for °विंशाना) Ś1 K1-3 D5 योजनानां (K3 येन नाना) समन्ताद्धि — c) T G अशि वैर्वायु. (for अशिवो वायु°) M निर्दहन्त्यशिवैर्वायु° — d) T1 G1 4 तथा, T2 G3 2 M तदा (for स च) Ś1 K1 2 सावर्तकोनल°, T G सवर्तकादिभि° (G1 °कोंशुभि), M °काग्निभि°

64 a) K3 D5 6 °गन्धर्वं — b) D5 °मानुष — c) D1 2 गर्जन; M2 जगद् (for ततो) B1 D1 2 दीप्तांशु°, Dn1 Dc2 T G दीप्त सन B2 ततः स दहते दीप्त — d) S सर्वानेव दिवौकस° (G1 विमावसु°)

65 b) K3 4 D1-3 5 तडिद्गुण, T2 G2-4 विद्युज्ज्वाला (for तडिन्माला) Ś1 K1 2 °समन्विता, B1 विभूषणा° (for विभूषिता°) — c) Ś1 K1 2 उत्तिष्ठन्ते Ś1 K D1 2 6 घना (Ś1 गणा) गगन् (for महामेघा)

66 After 66ab, T2 ins

929* कारण्डकनिभा° केचित्केचिद्धिङ्गुल्किप्रभा° ।
[Cf 67b and 67d]

— T1 reads 66cd after 68cd — c) B1 हारिद्र°, T G कुञ्जर° (for किञ्जल्क°) — Ś1 K2 om (hapl) 66d–67a — d) B1-3 D2 पीना, D3 पीत (for पीता°) D5 केचिद्विमल्प्रभा°, M2 केचिन्मकरसन्धिता (=68d)

67 T1 reads 66c–67d after 68cd Ś1 K3 om 67a (cf v l 66) B1 G4 om 67ab, D5 om 67 — a) T2 G3 2 द्विरदसकाशा°, M1 हरिद्रासदृशा°, M2 कुञ्जरसकाशा° — b) T1 om 67b B2 Dc2 D3 2 T2 G2 2 कारडवनिभास् B1 परे, T2 G3 तदा (for तथा) G1 केचिन्मकरसनिभा, M1 केचित्काकनिभास्तथा, M2 केचित्कारडवप्रभा — After 67ab, M2 ins

930* केचिद्दाग्निसकाशा केचित्पीता° पयोधरा° ।
[= (var) 66cd]

— c) G1 कुरदकनिभा केचित् — d) T1 om 67d K4 B3 4 Dc Dn D4 6 हिंगुल्सप्रभा°, B1 किंशुकसप्रभा, B2 D1 हिंगुल्सनिभा°, T2 G2-4 अंकुरितप्रभा°, G1 M1 हिंगुलिकप्रभा°, M2 हि स्फटिकप्रभा

68 B1 G4 om 68ab (cf v l 67) — a) B2 केचित्केचित्प्लवाकारा, D5 केचिच्च तुहिनाकारा — b) Ś1 अलिकुलो°; K3 कृत्गोपमास्तथा, M2 मरकतप्रभा° (for गजकुलो°) — M2 om 68cd — c) B1 कुञ्जर° (for अञ्जन°) — d) Ś1 K D1-2 5 °वर्चस° (K2 °धूसरा); B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G2 °सनिभा° (for °सस्थिता°) — After 68cd, T1 reads 66cd, followed by 67 — G4 om 68ef — e) K3 °नियद्धाङ्गा, K4 °वदद्धाङ्गा°, D3 M1 °वित(D5 °विनि)द्धाङ्गा — f) B1 तोयदा°, D5 ते घना

69 a) Ś1 K1-3 महत्तोय (for महा°) — b) Dc2 D3 S (except T1) °स्वर, D5 रूप (for स्वन) B Dc निनादिन, D2 3 S विनादिन (G1 ता) Ś1 K1-3 विमुञ्चति नभोगता — c) D2 S सर्वं (for सर्वे) — d)

C 3 12883 B 3 188 78 K. 3 191 79 ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५
ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

$Ś_1$ K_3 D_{1-3} $_5$ पूरयति, Dn_3 D_4 व्यामुचति (for व्याप्नु°) G_4 नभस्थल — After 69, S ins

931* गर्जन्त पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभा ।

70 [b]) T_1 सपत्तन°, G_2 °वनातरा — [c]) B_1 Dc आपूर्यत

71 [b]) D_5 भरतर्षभ B_4 घोरारावविराविण° — [cd]) T_2 G पर्वतान् (for सर्वत°) B_4 प्लावयतस्ते, D_5 प्रचरत्याशु (for प्लाव°) D_2 $_5$ नोदि° (for चोदि°) B_1 परुषा सर्वतस्त्यक्ता प्लावयत्याशु चोदिता (cf v l 71[cd])

72 [a]) M महातोय (for महत्तोय) B_1 परमेष्ठिना वर्षमाणा (hypermetric!) — [c]) B_4 अघोरम् (for सु°) Dc शीघ्र (for रौद्र)

73 [b]) $Ś_1$ K_1 $_2$ तद्, G_2 तु (for ते) M_2 उपप्लुतो B_4 पयोदास्तस्तरुर्महीं — [c]) T_2 (before corr) G_2 $_4$ सूद° (for पूर°) — [d]) D_2 नोद्य° (for चोद्य°) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 द्योतमाना महास्वना°

74 [a]) $Ś_1$ K_1 $_2$ समुद्रा° B_4 T_2 (before corr) G_2 $_4$ ता (for स्वा) — [b]) $Ś_1$ K_1 $_2$ अतिक्रामति — [c]) B D (except D_{1-3} $_5$) विदी°; M [अ]पि दी° (for विशी°) — [d]) K_4 चापि विलीयते; B Dc Dn D_4 $_6$ चाप्सु निमज्जति; D_1 $_2$ च प्रतिशीर्यते, D_3 चापि व्यलीयत, D_5 चापि व्यशीर्यत; G_2 M चापि विद्रीर्यते

75 [a]) S (except T_2 G_3) सह सभ्रातास् — [b]) D_5 transp ते and पयोदा° — [c]) D_5 सवेष्ट्य सद्यो नश्यति — [d]) $Ś_1$ K D (except D_{1-3} $_5$) °समाह(K_3 समाहि)ता°

76 [a]) T_2 G_{2-4} तत्सलिल (for त मारुत) Dc तूर्णं (for घोर) — [b]) $Ś_1$ भूयो भूयो नराधिप — [c]) B D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 $_4$ आदि° (for आदि) — [d]) T_1 सपदि, G_2 M_1 स्वपति (for स्वपिति)

77 S_1 K_1 $_2$ om 77[bc] — [c]) K_3 Dc_1 D_3 M_2 नष्ट (for नष्टे) K_3 D_1 $_3$ T_1 G_1 °नरे (for °गणे) — [d]) S_1 K D_{1-3} $_5$ प्रण(K_3 D_1 $_3$ °न)ष्टोरगराक्षसे

78 $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ G_1 महाराज (for मही°) — [b]) B_2 निःस्वाध्याय° — [c]) B_1 T_1 अतरिक्षे च, G_2 नातरिक्षे च (for अनन्तरिक्षे) — [d]) K_2 भ्रमाम, K_3 भ्राम्यामि, Dc क्रमामि, T_1 भ्राम्याम (for भ्रमामि) K_3 $_4$ B_1 Dc_2 D_{1-3} $_5$ M आदित, B_2 $_4$ Dn D_4 $_6$ आहत°, T G आतुर° (for आहत°)

79 [a]) D_4 T_2 G_{2-4} एकार्णव T_1 महा° (for जले) B_1 तत एकार्णवजले — [d]) B_1 वैकृत्यम् (for वैक्लव्यम्) K_4 B D तत (B_1 D_2 तदा, D_5 as in text) (for परम्)

80 [a]) B Dc Dn D_4 $_6$ T G [अ]ह (for तु) — [b]) B_2 नरोत्तम; Dc_2 रसाधिप (for नरा°) — [c]) T_1 शांत°, T_2 G_{2-4} क्लांत° (for श्रान्त°) — [d]) B_4 अरिंदम (for अतन्द्रित) S लब्धवानस्म्यनिंदित (T_2 [by corr] G_3 °तद्रित°, G_1 °निंदित°)

81 [b]) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) °सचये, B_4 S °सनिधौ — [c]) T_2 G_{2-4} तु (for सु) B_2 च (for वै)

82 [b]) T_1 विस्तीर्णस्य — [d]) K_2 $_4$ °सभृते, B_1 m as in text) °सेविते, B_2 $_4$ D_1 G_2 M °सवृते $Ś_1$ शयान दृष्ट्वा

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८
अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् । C. 3 12909 B 3 188 104 V 3 191 105

न्दिशु

83 S$_1$ om 83 — ^{a}) B$_3$ महीपाल (for महा°) — ^{b}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) T$_2$ G$_3$ पर्यङ्कु° — ^{c}) B$_4$ °निकाशाक्ष, Dc$_2$ G$_1$ M$_1$ °पलाशाक्ष K$_3$ प्रफुल्लपद्मशालाक्ष — T$_1$ om. 83^{d}–86^{c}

84 T$_1$ om 84 (cf v l 83) — ^{a}) Ś$_1$ त दृष्ट्वा मे महाराज — ^{b}) B$_1$ °य॰ समपद्यत — ^{c}) B$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ चाय (for त्व°) — ^{d}) Dc लोकनाश उपागते

85 T$_1$ om. 85 (cf. v l. 83) — ^{a}) Ś$_1$ तमसा D$_2$ चिन्तयानोपि, T$_2$ G$_{2-4}$ चिन्तितश्चापि — ^{c}) K$_{3\ 4}$ B D (except D$_{2\ 3\ 6}$) T$_1$ भविष्य च — ^{d}) B$_4$ महामते (for नरा°)

86 T$_1$ om 86^{a} (cf v l 83) — ^{a}) K$_3$ °वर्णाग, B$_1$ T$_2$ G$_{1\ 3}$ M$_1$ °प्रकाश, Dc °वर्णाभ, D$_2$ G$_{2\ 4}$ M$_2$ °प्रकाश — ^{b}) K$_2$ Dc D$_2$ G$_{2\ 4}$ M$_2$ °लक्षण, K$_4$ B$_{2-4}$ Dn D$_{1\ 3-6}$ °भूषण — ^{c}) D$_3$ स्वय (for साक्षाल्) — ^{d}) D$_2$ तदा प्रभृति भाति मे

88 Before 88, B$_2$ ins देवदेव उ°, D$_{1\ 2}$ ins श्रीभगवानुवाच — ^{a}) N (except Ś$_1$ D$_4$) T$_1$ त्वां (for त्वा) — ^{b}) B Dn D$_{4\ 6}$ ततो, D$_{1\ 2}$ तथा (for तात) — ^{c}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ Dc इहाम त्व, T$_2$ G$_{2-4}$ महामन्त्र (for इहास्स्व त्व) — ^{d}) Ś$_1$ इच्छामि (for इच्छसि)

89 ^{a}) K$_4$ अनन्तर, B$_3$ अभ्यन्तरं, Dc D$_4$ अभ्यतर Dn D$_{1\ 6}$ M$_2$ शरीरे D$_2$ शरीराभ्यन्तर मे त्व — ^{b}) B$_4$ M$_1$ मुनिपुंगव — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ स्वदर्थ, B$_4$ आभ्यत: D$_2$ शाश्वतो, T$_2$ G$_{2-4}$ आस्वेह, M$_1$ आस्व त्व (for आस्स्व भो) T$_1$ G$_1$ M$_2$ विहित वास

90 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ ततस्तेनैव बालेन — ^{c}) D$_{1\ 2}$ निर्वेदो (D$_1$ °द) जीविताद्दीर्घात् — ^{d}) Ś$_1$ मानुषत्वे च, K$_{1\ 2}$ मनुष्यत्वे च, D$_{1\ 2}$ मानुष्याच्चैव, M$_2$ मनुष्यत्वेन

91 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अथ (for आस्य), see below — ^{b}) K$_3$ Dn$_2$ n$_3$ T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ विकृत, B$_2$ सविद; Dn$_3$m D$_4$ विस्तृत (for विवृत) S$_1$ K$_{1\ 2}$ महद्दास्य विकासित (see above) — ^{c}) K$_4$ B$_1$ अविश (for अवशो) B D (except D$_{1-3\ 5}$) वक्त्रे — ^{d}) B$_1$ वायुवेगात् (for दैवयोगात्) D$_{1\ 2}$ M मायया प्र°

92 ^{a}) B$_3$ प्रविष्टः S$_1$ K D$_{2\ 3\ 5}$ तत्कुक्षौ; D$_1$ G$_4$ M$_2$ त कुक्षि — ^{c}) K$_3$ D$_{1\ 2}$ सराष्ट्रा (for °ष्ट्र)

93 ^{a}) K$_4$ शतह्रदा, D$_{2-4}$ शतद्रुता (for शतद्रु), see below S$_1$ K$_2$ B$_1$ Dc D$_{3-6}$ शीता; T$_2$ G$_3$ (see below) असिता (for सीता) K$_4$ D$_{2-4}$ T$_2$ G$_3$ om च — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ चाथ (for अथ)

94 ^{b}) D$_{1\ 2}$ तथा (for अपि) — ^{c}) K$_2$ वशोकसारा, K$_3$ B$_1$ D$_3$ G$_1$ M$_1$ वस्वौक°, B$_3$ काम्बोजमाल्य, D$_{1\ 2}$ विश्वौकसारा, M$_2$ वस्वेक° — ^{d}) G$_1$ कावेरीं नर्मदा तथा, M$_2$ नर्मदा सुभगामथ

95 D$_5$ om 95^{ab} — ^{a}) M$_1$ वापीं, M$_2$ वापीं (for ताम्रां) K B$_3$ Dc Dn D$_{3\ 4\ 6}$ T$_2$ (by corr) G$_3$ वेणा, B$_1$ सुडा, B$_{2\ 4}$ वेण्वा (for वेण्णा) D$_{1\ 2}$ ताम्रा च कृष्णवेणा च, T$_1$ नदीं वापीं च ग्रण्णा च, T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$

C 3 12909
B 3 188 104
K 3 191 105

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं ता ताम्रपर्णीं (T₂ °र्णा) च, G₁ नदीं तापीं च पेण्णां च — D₁ ₂ om 95^bc — ^b) Ś₁ K B₂ ₄ Dc D₃ वेत्रा(Dc मद्रा) मपि च भारत; T₁ पद्मामपि च पाडव; T₂ G M₁ प(G₁ स)रमामपि (M₁ °य) पांडव, M₂ तुगा पद्मावतीमपि — ^c) Ś₁ तुवेण्णा; K₁ तुवेणां, K₂ तु[वे]ण्णा, K₃ तुयेणा, B₁ कु (m सु) वेणा, B₂ सुवेण्वा, B₄ सुवर्णां, Dc सुवेमा, D₃ सुवेण्णां, D₅ भूवेण्णा (for सुवेणां) S₁ कृष्णवेण्णा च; B₁ ₄ °वर्णां च; B₃ °वेण्वा च (for °वेणा च) T₁ तुगवण्णा कृष्णवण्णा; T₂ G M₁ तुगभद्रां कृष्णवेर्णीं (M₁ °ण्या); M₂ तुगवेण्णां कृष्णवेणां — ^d) Ś₁ K₁ ₂ M₂ कपि(K₂ °य)मा च; K₃ ₄ D₃ कपिशा (K₃ °सां) च, B₃ इरा चैव, D₅ T₂ (by corr) G₃ कपिला च, T₁ G₁ कल(G₁ °लि)मां च, T₂ (before corr) G₂ ₄ कमलां च (for इरामां च) M₂ शरावतीं (for महा°) D₁ ₂ M₁ कपिशा(M₁ कयिमा)मथ भारत — After 95^cd, N (except K₄ Dc) T₂ (marg sec m) M₁ ins

932* वितस्ता च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś₁ K₁ ₂ D₃ ₅ M₁ नरव्याघ्र, K₃ D₂ महाभाग (for महाराज) M₁ om (hapl) the posterior half and 95^e T₂ सरिता वरा (for च महानदीम्)]

— M₁ om 95^e (see above) — ^e) T₁ G₁ ₂ ₄ शोणां च Dc₂ शोण चैव नरव्याघ्र — ^f) K₃ D₃ ₅ विशाला, B₁ वैशाल्यां (for विशल्या) Ś₁ K₁ ₂ T₁ कपनामपि, K₃ T₂ G M₂ कथुना° (G₄ कथुनी°); K₄ B Dc Dn D₁ ₄ ₆ किंपुना°, D₂ यमुना°; D₅ कर्बुरा°

96 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ नद्यो वै, B₁ या नद्य, D₅ सरित (for नद्योऽहं) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ राजसत्तम, B₂ मानवोत्तम; B₄ Dc₂ या नराधिप; T₁ G₂ ₄ वा नरोत्तम — ^c) S₁ परिक्राम्यत्, G₄ °क्रमान्; M °क्रमन् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ transp तस्य and कुक्षौ

97 ^ab) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ₅ समुद्रं पुरुष(Ś₁ K₁ ₂ च नर°, B₄ मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुल — G₄ om 97^cd — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₅ पयसा (for पयसो) B Dc Dn D₁ ₂ ₄ ₆ पयसो (D₁ ₂ °सा) निधिमुत्तम

98 ^a) B₂₋₄ Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ तत्र (for तत°) Ś₁ K₁ D₁ ₂ नगर (for गगन) — ^b) D₅ transp चंद्र° and सूर्य° — After 98^ab, K₃ *repeats* 96^cd — ^d) B₄ °कान्ति° (for °कार्क°) B₁₋₃ D (except D₂ ₃ ₅) T₂ (by corr) G₃ ₄ समप्रभ — ^e) Ś₁ K₂ D₃ T₁ महा (for महीं) — ^f) Ś₁ D₂ °शोभित — After 98, S ins

933* सपर्वतवनद्वीपा निम्नगाशतसकुलाम् ।

[T₁ °वनोद्देशा (for °वनद्वीपा), and °कुल° (for °शत°)]

99 ^a) D₅ च (for हि) S₁ K₄ D₃ T₁ महाराज, K₁₋₃ D₅ सदा राजन्, T₂ G₃ M₁ तथा रा°, G₁ ₂ ₄ ततो रा° — ^b) G₁ पशुभि° (for बहु°) B D (except D₁₋₃ ₅) M₁ मखै°, G₁ सह (for सवै°) — ^d) G₁ M₂ सर्वे (for सर्व) B D (except D₁₋₃ ₅) °रजनै

100 ^a) G₁ महाराज (for यथा°) — ^c) B₄ शुश्रूषणाया, T₁ शुश्रूषणे च — ^d) B₂₋₄ Dn D₄ ₆ तदा (for तथा)

101 ^a) K₄ परिपतद्; B₁ स पर्यटन् (m as in text), Dn₃m परिभ्रमन् — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ transp तस्य and कुक्षौ — ^c) D₅ प्र (for च) — Ś₁ B₂ om (hapl) 101^d–102^a The sequence in D₁ ₂ (after 101^c) is as follows 104^d–106^b, 103^c–104^c, 101^d–103^b, 106^cdef — ^d) B₄ भारत (for पर्वतम्) T₁ विंध्य च गिरिमुत्तम

102 Ś₁ B₂ om 102^a (cf v l 101), K₃ om (hapl) 102–103 For the sequence in D₁ ₂ cf v l 101 — ^a) K₁ ₂ D₅ महेन्द्र (for निषध) S चैव (for चापि) — After 102^a, D₃ ins

933a* पारियात्र च पर्वतम् ।
नैषधं चापि पश्यामि

— ^b) D₅ विंध्य (for श्वेत) Ś₁ K₁ ₂ रजतासित, K₄ Dn D₁₋₃ °न्वित; B₁ (m as in text) रजतं तथा, D₅ गिरिसत्तम — D₅ om (hapl) 102^c–104^b — ^c) B₁ त पश्यामि (for पश्यामि च) S₁ K₁ ₂ ₄ D₁₋₃ M₂ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११० C 3 12928 B 3 188 123 K 3 191 124

महा°) — ^{d}) K_4 तत्र वै (for पर्वत) — B_3 om 102^{d}–103^{c}

103 $K_3 D_5$ om 103, B_3 om 103^{abc} (cf v l 102) For the sequence in $D_{1\ 2}$ cf v l 101 — ^{a}) S_1 $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} पुरुष°, S च नर° (for मनुज) — ^{b}) S (except M_2) चैव (for चापि) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ पृथिव्यां, M_1 अपश्य (for पश्यामि) $S_1 K_{1\ 2} B_4 Dc_2 D_{1-3}$ महीपाल°, M_1 महाशैल°, M_2 नरव्याघ्र (for महा°) — ^{d}) D_3m (? gloss) काञ्चन° (for कनक°)

104 D_5 om 104^{ab} (cf v l 102) For the sequence in $D_{1\ 2}$ cf v l 101 — ^{a}) S_1 K $B_{3\ 4}$ D_{1-3} M चापि (for चैव) — S_1 om (hapl) 104^{bc} — ^{b}) Dc सह्य (for विन्ध्य) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} गिरिमुत्तम — ^{c}) S मलयं च महाशैलं — ^{d}) $B_{1\ 4}$ °पात्र (for °यात्र) Dn_3 Dc विन्ध्य (Dc सह्य) च गिरिमुत्तम (= 104^{b})

105 For the sequence in $D_{1\ 2}$ cf v l 101 — ^{d}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$) M_1 सर्वे (for सर्व-)

106 For the sequence in $D_{1\ 2}$ cf v l 101 — ^{a}) S_1 K_{1-3} D_2 G_4 सिंहव्याघ्र (K_2 °घ्रान्) — ^{b}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) पश्यामि (for नागांश्च) $Ś_1$ वसुधाधिप B_4 नानारूपान्नराधिप — ^{cd}) Dn_3 तीर्थानि (for चान्यानि) T_1 transp चान्यानि and सत्त्वानि $B_1 D_{1\ 2}$ पृथिवी° (for जगती°) — B_3 om 105^{c}–108^{d} — ^{f}) T_1 शश्वत् (for पश्यन्) T G_3 M °पत (for °चर) B_1 तथा (for तदा)

107 B_3 om 107 (cf v l 106) — ^{b}) K_3 प्रविष्ट, $D_2 G_1$ प्रविश्य B_1 सर्वतो (for संचरन्) B_4 तदा (for दिशः) — ^{c}) $G_1 M_2$ चैव, G_2 अपि, G_4 च प्र (for चापि) — ^{d}) S_1 K $D_{2\ 3}$ सर्वान्, D_5 सर्व (for कृत्स्नान्) K_3 M तदा, $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$) अहं (for तथा) — After 107, N (B_3 om) ins

934* साध्यान्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसूनप्यश्विनावपि ।

[$S_1 K_{1\ 2}$ transp line 1 and line 2 — (L 1) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half) $Ś_1$ K D_{1-3} गुह्यका (for °कान्) $B_{1\ 2}$ गुह्यकाश्च पितॄंस्तथा (for the posterior half) — (L 2) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ सर्पा नागा सुपर्णाश्च (for the prior half) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ वसवोथा° ($Ś_1$ वो ना°) (for वसूनप्य°)]

108 B_3 om 108^{abcd} (cf v l 106) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ यक्षा — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ ऋषयश्च, D_2 किंनरांश्च (for ऋषींश्चैव) — ^{c}) $S_1 K_{1\ 2}$ देव ; M_1 दैत्या (for दैत्य) $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ संघाश्च — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ कालेयाश्च $Ś_1$ महीपते (for नरा°) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नागांश्च मनुजाधिप — ^{e}) $S_1 K_{3\ 4} D_6$ °तनयश्चापि, $K_3 D_5 G_4 M_2$ °तनयाश्चापि, Dc °तनयादींश्च, T_1 °तनयांश्चैव — ^{f}) T_1 [S]सुरसत्तमा°

109 ^{a}) $S_1 K_{1\ 2}$ यावत् (for यच्च) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 सर्वेऽ, $G_{2\ 4}$ जना (for मया) — ^{b}) S_1 K_{1-3} Dc कृत्स्नः $G_{1\ 3}$ दृष्टु (for दृष्ट) — ^{cd}) N तच्च (B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सर्वं, D_3 तस्य) पश्याम्यहं राजन् ($D_{1\ 2}$ सर्वं) (for ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 transp तस्य and कुक्षौ — ^{e}) $Ś_1$ धारयाणो निराधार , K B D च($B_1 Dn_3$ ns स्व)रमाणो फलाहार (K D_{1-3} निराहार , D_5 महाराज) — ^{f}) $Ś_1 B_{2\ 3} Dc_1$ Dn D_4 विभो, K $B_{1\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ प्रभो, $Dc_2 D_6$ विभौ (for तदा)

110 ^{b}) T_2 G_{2-4} वर्षाणामयुतायुत — ^{c}) T_1 अथ, T_2 $G_{2\ 3}$ तत्र, G_4 न स (for न च) G_1 तत्र (for तस्य) B_1 अत (for अहम्) — ^{d}) $D_{1-3\ 5}$ कर्हि° (for कुत्र°) B_1 देहमाद्य कथंचन, B (B_1 marg) Dc Dn $D_{4\ 6}$ S देहस्यात

C 3 12929 B 3 188 124 3 191 125 सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G_{3-4} M न कर्हिचित्, G_1 न कुत्रचित्)

111 ^{ab}) S सतत (G_4 °त°) परिधावश्च चिंतयश्च महा द्युते (G_4 °मते) — After 111^{ab}, S ins

935* भ्रमस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।

— ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ नासादयामि तस्यात ($Ś_1$ °स्याह), M_1 नासादयमह राजन् — ^{d}) $Ś_1$ अत, K D_{1-3} $_5$ अह (for तस्य) T_2 G_{2-4} M_1 शिशो (M_1 मार्गं) तस्य महा°

112 D_1 om 112^{cd} — ^{c}) B_3 शरण्य (for वरेण्य) — ^{d}) T_1 transp मनसा and कर्मणा $Ś_1$ K D_2 $_3$ $_5$ गिरा, T_2 G_3 तथा (for [ए]व च)

113 ^{a}) G_1 महता (for सहसा) — ^{c}) T_2 G_{2-4} मुखाम्भोजाद् (for मुखात्तस्य) — ^{d}) T_2 G_3 भ्रमरात्; G_2 $_4$ अमलात् (for विवृतात्) $Ś_1$ पुरुषर्षभ (for °षोत्तम)

114 ^{b}) D_2 $_3$ $_5$ S महात्मन (for विशां पते) — ^{c}) $Ś_1$ पुरुष°, S स नर° (for मनुज°) — ^{d}) B_4 आपीय (for आदाय)

115 ^{a}) $Ś_1$ बालवेशेन — ^{b}) K_3 °लक्षण ; Dc_2 °लक्ष्मणा

116 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_1 $_3$ D_1 $_3$ $_5$ T_2 G_3 वीर, B_2 Dn D_4 G_4 बाल°, B_4 Dc D_6 प्रीत°; M_2 राजन् (for वीर) — ^{b}) B_3 शरीर ; Dn_1 n_2 D_1 स प्रीत ; Dn_3 D_4 G_4 स वीर (for स बाल°) — ^{d}) D_5 T_2 (before corr) G_2 $_4$ M महाद्युते; T_1 महामते, G_1 जगत्पते

117 ^{b}) B_4 मामिके; M_2 मामकै K_1 मुनिरब्रवीत् — ^{c}) B_1 भ्रमित° (m उषित° as in text) B_{1-3} Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ परि°; D_5 M_2 स वि°, G_1 स त्रि°, G_4 हि वि° (for सुवि°) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ ब्रवीमि ते, D_5 महामुने (for ब्रवीहि मे)

118 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ मुहूर्तमपि, B_2 T_1 °र्तादिव (for (for °र्तादथ) — ^{b}) $Ś_1$ नृप; K_1 $_2$ G_1 नर, G_3 नव (for नवा) — After 118^{ab}, B_1 ins

936* त दृष्ट्वा देवदेवेश मुनिर्वचनमब्रुवम् ।

— ^{c}) B_1 यदा, D_1 यथा, G_2 $_4$ M_2 माया (for यया) D_1 $_2$ विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ लब्ध(S_1 मूढ)चेतन

119 D_1 om 119 — ^{a}) Dn_2 ताम्रोत्पलौ (for ताम्रतलौ) K_2 तावच् (for तात) — ^{c}) K_3 B_1 D_2 $_3$ S सुजात (for °तौ) — ^{d}) K_1 $_4$ अलकृत, B_1 $_3$ D (except D_2 $_3$ $_5$, D_1 om) विराजितौ (for अलकृतौ)

120 ^{a}) $Ś_1$ प्रणतेन, K_4 B_3 D (except D_5) G_3 M_1 प्रयत्नेन — ^{b}) T_1 [अ]पि, G_1 च; T_2 G_{2-4} [अ]स्य (for हि) S_1 K_3 B_1 Dc D_{3-6} °नदितौ, B_3 D_2 G_1 °वादितौ (for °वदितौ) — ^{c}) K_3 °परमिद तस्य, D_2 $_3$ °परमिम तस्य, D_5 °परममेतस्य; T_2 G_{2-4} महात्मनस्तस्य

121 D_1 om (hapl) 121^b–122^a — ^{b}) D_5 पश्रासेन (for प्रयत्नेन) M_2 [अ]भि° (for [उ]प°) B_3 Dn D_4 $_4$ ह (for च) — ^{d}) S_1 मया (for देव°)

122 D_1 om 122^a (cf v l 121) — ^{a}) B_3 तमिम G_1 प्राजलीकृत्वा — ^{b}) Dc_2 T_2 G_{1-3} M नमस्कृत्वेदम् K_1 अब्रवीत्, M अब्रव — ^{c}) D_1 T_1 देवेश, G_4 देव त्वा — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ एता, K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) चैता (for चेमा) D_1 $_2$ नरोत्तम, D_5 अनुत्तमा (for तवोत्तमाम्)

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः । C 3 12951 B 3 189 2 K 3 192 2

---

123 ^{a}) $K_{1\,2}$ D_{6} आस्ये च (for आस्येन) S [अ]ह प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽह) — ^{b}) B Dn D_{4-6} शरीरे (for शरीर) S देह तव नरो(T1 G1 M तव सुरो, G4 ते पुरुषो)त्तम — ^{c}) $K_{3\,4}$ दृष्टवाखिलिखिलान्, T G (by transp) अखिलान्दृष्टवान् $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) M_{2} सर्वान् (for लोकान्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ समनाज् (for समस्ताञ्) D_{1} T_{2} G_{2-4} उदरे (for जठरे) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) हि ते (for तव)

124 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{5\,6}$ शरीरस्थान् T_{2} G_{2-4} तव देहे मया दृष्टा — ^{bc}) S_{1} K_{1-3} $D_{5\,6}$ राक्षसान्, and °नागाश्च — ^{d}) K_{3} B_{4} $D_{1\,2}$ T_{1} G_{1} M_{1} जगच्च स्थाणुजंगम, D_{6} जगत्स्थावरजंगमान्

125 ^{b}) Dc_{2} मतिर् (for स्मृतिर्) — ^{d}) $Ś_{1}$ °धावता, $B_{2\,4}$ D (except $D_{1-3\,5}$) °वर्तिनः — After 125, B D (except $D_{1\,2\,5}$, D_{3} marg sec m) ins

937* निर्गतोऽहमशक्तस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 ^{a}) T_{2} G_{2-4} यतिष्ये (for इच्छामि) — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ अनिंदित, D_{1} अनदित, D_{5} अनिन्ति — ^{c}) M_{2} शुचि (for शिशु) — ^{d}) S_{1} K $D_{2\,3\,5}$ को (for किं) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ अनुतिष्ठति, S अधि(G_{1} अव)तिष्ठति (M_{1} °से) — ^{e}) B D (except D_{5}) T_{2} G_{2-4} सर्वम् (for विश्वम्) — ^{f}) M_{1} एतदाख्यातुमर्हसि

127 ^{a}) T_{2} G_{2-4} विश्व (for सर्वं) — ^{c}) T_{2} $G_{3\,4}$ महा, G_{2} मया (for त्वया) — ^{d}) K_{3} D_{5} अनिंदित (for अरिंदम)

128 ^{a}) $D_{3\,5}$ T_{2} G_{2-4} [अ]ह देव (D_{3} श्रोतु) (for देवेश) — ^{b}) D_{5} देवेश द्विजकाम्यया — ^{d}) D_{5} यथा तथा — G_{4} om 128^{ef} — ^{e}) S_{1} $K_{1\,2\,4}$ D_{3} T_{1} M_{1} °देतद्, T_{2} G (G_{4} om) ध्येयम् (for °द्ध्येतद्) D_{5} त्वा (for च) — ^{f}) T_{1} पृष्टवानह (for दृष्टवान्प्रभो)

129 ^{b}) S_{1} K_{2} महाप्रभु°, K_{1} प्रभो, D_{5} °द्युते (for °द्युति) — ^{d}) K_{3} Dc D_{4} G_{4} M वर

Colophon — *Major parvan* S_{1} $K_{1\,2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B_{2-4} Dc Dn $D_{1-4\,6}$ G_{1} मार्कंडेयसम(Dc Dn_{1} n_{3} D_{4} °मा)स्या, B_{1} मार्कंडेय वाक्य — *Adhy name* G_{1} श्रीमद्भगवन्माहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 187 (Dn_{3} 188), D_{1} 194, S (M_{2} inf lin) 190 (M_{2} orig 193) — *Śloka no* Dn_{1} n_{2} 145, Dn_{3} 146, D_{1} 137

187

☞ 1^{ab}–47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed), 56 10–57 Cf note on 60 ff of the previous adhy

C 3 12951 B 3 189 2 K 3 192 2 अतो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

---

1 K_{1} B_{2} Dn_{2} D_{1-3} देवदेव उ°, S (except M_{1}) श्री भगवान् — ^{a}) K_{1} न; G_{1} M च (for [अ]पि) T_{1} ब्रह्मा, T_{2} G_{2-4} M ब्रह्मन्, G_{1} नित्यम् (for विप्र) K_{4} $D_{3, 5}$ काम (D_{5} कामाद्) देवा अपि न मा; B_{1} न देवा नर्षयश्चैव — ^{b}) B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ हि, S (except M_{1}) [अ]भि- (for वि-) K_{4} $D_{3, 5}$ विप्र जानति तत्वत° — ^{c}) T_{1} त्वां (for त्वत्) K_{4} प्रतीक्षामि (for प्रव°) — ^{d}) $D_{1, 2}$ विचरा° (for विसृजा°) T $G_{3, 4}$ श्रूयता वचन मम

2 ^{a}) S_{1} $K_{1, 2}$ देवर्षे, K_{3} मे भक्तो — ^{b}) S_{1} K $D_{1-3, 5}$ चापि (for चैव) — ^{c}) B D (except $D_{1, 2, 5}$) ततो (for अतो) S तुष्टो (for दृष्टो) K_{4} तपसा (for ते साक्षाद्)

3 For 3^{ab}, cf C 12 13168, Manu 1 10 — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{4} Dn $D_{3, 4, 6}$ अ(D_{3} आ)पा (for आपो) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ मया, $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ मदा, B Dc Dn $D_{4, 6}$ पुरा (for प्रोक्ता°) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} नाम पूर्वं, K_{4} B D मज्ञाकर्म (D_{5} पूर्वं), S (except T_{1} M) तासा नाम (for सञ्ज्ञानाम) B_{1} $D_{1-3, 5}$ कृता (for कृत) $Ś_{1}$ K_{1-3} किल (for मया) — ^{c}) Dn $D_{4, 6}$ [ऽ]पि (for [ऽ]स्मि) S (except M_{1}) तेन नारायणेत्युक्तः — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ ता ह्ययनं, K_{4} ते ह्ययन, B Dn $D_{4, 6}$ तत्त्वयन (for तद्ध्ययन) K_{3} B_{3} तदा (for सदा)

4 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3, 5}$ सोह (for अह) $Ś_{1}$ $K_{1, 2}$ देव (for नाम) — ^{b}) Dc प्रवर (for प्रभव) — G_{4} om 4^{cd} — ^{c}) B_{4} जनिता (for विधाता) — ^{d}) S_{1} महस्या (for महर्ता)

6 G_{2} om up to यज्ञ in 6^{d} — ^{a}) T_{2} G_{3} विश्व°, M_{2} शुक° (for शिव°) — ^{b}) $B_{1, 3}$ Dn S काश्यप° B D (except $D_{1-3, 5}$) [अ]थ (for च) — G_{4} om 6^{cd}

7 ^{b}) B_{2}m स्तनांतरे (for च लोचने) — After 7^{ab}, N ins

938* द्यौर्मूर्धा त्व दिश श्रोत्रे तथाप° स्वेदसभवा° ।
[S_{1} K मे, D_{4} च (for त्व) K_{4} श्रोत्र° (for स्वेद°)]

— ^{c}) Dn_{1} n_{3} $D_{4, 6}$ सदिशश्च, D_{2} मद्दिव्य, D_{3} तद्दिव्य (for सदिश) B_{3} ते, D_{3} म (for च) $Ś_{1}$ कर्णो (for कायो) K_{4} S नभश्च सकल कायो (M_{2} °ल कालो) — ^{d}) K_{4} B_{1} Dc D_{1-3} म (for मे) S_{1} $K_{1, 2}$ D_{5} M_{2} वायुर्मे नासिके स्थित

8 ^{b}) $K_{3, 4}$ B D_{1-5} चाप्त°, S (except M_{1}) त्वाप्त (for स्वाप्त°) — ^{c}) D_{5} M_{2} यजतो (for यजन्ते) $Ś_{1}$ K $B_{3, 4}$ Dc $D_{1-3, 5}$ G_{1} वेदविद्वासो — ^{d}) S देव(T_{1} वेद) सदने (for °यजने) $D_{1, 3}$ स्थिता

9 ^{a}) D_{2} om from क्षत्रिये in 9^{a} up to 10^{c} S_{1} K B_{3} $D_{1-3, 5}$ पार्थिवेंद्रा° (for क्षत्रि°) B_{3} ब्राह्मणा क्षत्रिया श्चैव — ^{b}) $Ś_{1}$ K $B_{2, 4}$ $D_{1-3, 5}$ क्षत्रिया°, B_{1} ये चान्ये, M_{1} यजते (for पार्थिवा) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} अथो, D_{1} यथा (for तथा) — ^{d}) K_{2} सर्वलोक°, Dn $D_{4, 6}$ T_{2} G_{2-4} स्वर्गं लोकजिगीषया, $D_{1, 3}$ °क जिगीषया (D_{1} °व), M_{2} °के जिगीषव

10 D_{2} om 10^{a} (cf v l 9) — ^{a}) $D_{3, 5}$ चतु°सागर° — ^{b}) B (B_{1} marg) °भूषिता, D_{5} T_{1} °भूपिता, G_{1} °भूपिता — ^{c}) S_{1} K B_{4} $D_{1-3, 5}$ [ए]ना, M [ए]को (for [ए]ता)

11 ^{a}) K_{2} वराह, G_{4} वराह- (for वाराह) — ^{b}) D_{3} पुरेय (for मयेय) S_{1} $K_{1, 2}$ पृथिवी (for जगती) D_{3} मया (for पुरा) — ^{c}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1-3, 5}$ M_{2} निमज्जती (K_{1} °ज्जते, K_{4} °ज्जती, M_{1} °ज्जति) (for मज्ज°) T_{1} जल निधौ (for जले विप्र)

12 ^{b}) B_{4} भूत्वा चाह द्विजोत्तम — ^{c}) Dc शिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो *अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।　　C. 3 12973 B 3 189 24 K 3 192 23

पिबामि) K1 3 4 D1 5 M [आ]प , B4 [अ]ह (for [अ]प) S1 मदा विद्वान्, K1 ममास्थाय, B1 D4 ममाविद्वन्, B3 Dn1 n2 D6 मदा विद्वन्, B3 सदा विद्वा°, B4 जल विद्वन्; Dn3 (marg *sec m* as in text) मदा विद्वान्, T1 सदा-वद्वास् (for समाविद्धा) — d) K4 Dc D1–3 5 तथैव (for ताश्चैव) B4 लोकाश्चैव सृजाम्यह

13 b) B2 Dn D4 6 M1 मस्थिता (for संश्रिता) — c) B D (except D1–3 5) भवतीमे (for भजन्ते मे) — d) D1–3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र°)

14 b) S1 K D3 तु, G1 2 M1 हि (for [अ]पि) K4 अथर्वक°, D1 2 T1 G1 2 M1 अथर्व च D5 यजुर्वेदस्तथैव च — c) G1 तत (for मत्त) — d) T1 G1 M1 [ऽ]त (for च)

15 a) T2 G3 4 याति° (for शान्ति) — b) K4 जितात्मानो S1 K1 2 विचेतम , K3 [ऽ]तिचेतम°, K4 B D (except D5) मुमुत्सव — K3 om 15^{c}–16^{b} — c) D5 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ता , S अक्रोध(T2 G3 4 °क्रोधा, G1 °काम) द्वेषम्युक्ता — d) S1 B Dn (Dn3 marg *sec m* as in text) D6 निःसङ्गा

16 K3 Dc om 16^{ab} (for K3, cf v l 15) — a) G1 मत्यस्था — b) Ś1 K1 2 D5 °स्मचितका° — c) K3 काममेव म त विप्रा — After 16, S1 K B1 D1–3 5 read 22 (cf v l 17)

17 Ś1 K D1–3 5 read 17 after 20 — a) S1 सावर्तको Dn2 n3 D4 6 वह्निर् (for ज्योतिर्) — b) Ś1 मावर्तको B1 3 Dn3 D4 6 [ऽ]नल°, B2 Dc Dn1 n2 T2 G3 [ऽ]निल (for यम) — T2 G3 4 om 17^{cd} — c) S1 मावर्तक° — d) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 B2–4 Dn D4 6 स्वह , B1 Dc T1 G1 M ह्यह (for अह) Ś1 सावर्तको K1–3 Dc Dn2 [ऽ]नल , B2 यम (for ऽनिल°)

18 a) B4 मात्रारूपाणि (sic) — b) K3 ये चान्येता (for यान्येतानि) G1 4 नभस्थले — c) B Dc Dn D4 6 मम वै (B4 D4 6 ममैव) रोमकूपाणि — d) T2 G मा (for त्व)

19 G1 om (hapl) 19–20 — b) K4 D3 T1 G1 2 4 चतुर्दिश , M दिशो दश — c) T1 वसतिं; T2 G3 4 सवन (for वसन) — d) B2–4 Dc Dn D6 विलय, D1 नियत (for निलय) M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम — After 19, B Dn ins

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om 20 (cf v l 19) — a) D5 कामक्रोधौ B1 काम क्रोधश्च हर्षश्च, T1 कामक्रोधौ भय मोह — b) S1 K2 लोभ, T1 हर्ष (for भय) B1 मोहस्, D1 2 T1 चैव (for मोह) T1 वै (for च) — c) Dc1 Dn D4 6 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि) — After 20, Ś1 K D1–3 5 read 17

21 b) T2 G3 कामत (for शोभन) — T2 G3 om 21^{c}–22^{d} — c) Dc M2 शौच (for चोग्र) — d) Ś1 T1 G2 अहिंसा, G1 अहिंसाश् (for अहिंसा) S1 K2 सर्व° (for चैव)

22 Ś1 K B1 D1–3 5 read 22 after 16 (cf v l 16) T2 G3 om 22 (cf v l 21) — a) B1 महता, G4 सहिता (for विहिता) — b) S (T2 G3 om) ममादेशवि हारिण.. — c) T1 मयाविर्भूत , G (G3 om) मयापहृत° — d) K3 G1 विचेष्टति

23 b) B D (D3 by corr) T1 G4 M1 यजते (for यजन्तो) Ś1 K2 3 D1 2 5 G1 सर्वै , K1 M स्तवै° (for मखै°)

C 3 12973 B 3 189 24 P 3 192.23 शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तं मा महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— d) T1 द्विजास्तन , M1 द्विजाऽय°

24 G4 om 24 — d) K3 नरैर्यैर् (for अनार्यैर्) T1 अजिता° (for अकृता°)

25 a) K3 B1–3 Dn D4–6 G1 2 4 M तस्मात्, B4 तन्मे (for त मा) Ś1 K1 2 महाबल, G1 2 4 महत्फल — b) Ś1 K D1–3 5 सुकृतकर्मणा B Dc Dn D4 6 नराणा भावितात्मना — After 25^{ab} M1 ins

940* त्वमेवाप्य विजानीहि नराणा भावितात्मनाम् ।

— c) Ś1 K1 2 सर्वभूताना, K3 4 D1–3 5 सर्वमूढाना — d) G4 M योग (for यौगैर्)

26 =(var) Gītā (Vulg) 4 7 — a) S1 B1 T1 M हि (for च) — b) S1 D1 2 भार्गव, K1 2 वै मुने, K3 4 B3 Dc D2 5 भारत (!) (for सत्तम) B2 ग्लानिर्भरतसत्तम

27 G4 om (hapl) 27–28 — a) T1 G1 सयक्षमानुषै(G1 °नवै)श्चाह, T2 G2 3 सर्वैश्च मनुजश्चाह, M सर्वैस्समानुषैश्चाह — b) S (G4 om) अवध्यो देवदानवै° — c) B2 रक्षोभ्य°, T G2 3 राक्षसै° (for राक्षसा°) — d) K3 [ऽ]प्यद्यति, B3 [ऽ]प्यस्यते, Dc पश्यति, G3 वत्स्यति (for [ऽ]पत्स्यन्ति) K3 दारुण

28 G4 om 28 (cf v l 27) — a) K3 D5 सप्रसूये वै, T1 समसूयामि, G1 सुप्रसूयामि — b) M1 °कर्मिणा — T2 G3 om 28^{cd} — c) S1 K1 3 4 D1–3 5 प्रविश्य (for °ष्टो) — K om (hapl) 28^{d}–30^{c} — d) S1 K2 4 D3 5 [ऽ]त (for [अ]हम्) D1 2 तस्सर्वं प्रशमाम्युत

29 K1 om 29 (cf v.l 28) — a) D1 2 देवान् (for देव-) Ś1 K (K1 om) D1–3 वै, B1 2 Dc1 Dn D4 6 तु (for च) K3 (corrupt) सृष्ट्वासु च मनुष्यान्वै, D5 सृष्ट्वा देवमनुष्याणा — c) K4 D3 सर्वाणि (for भूतानि) — d) D5 °काम्यया (for °मायया)

30 K1 om 30^{abc} (cf v l 28) — a) D5 काम (for कर्म) G2 4 कर्मकालेषु निर्देहम् — b) S1 K (K1 om) D1–3 अनुसृत्य, Dc (corrupt) अचिन्त्वत्य, Dn D4 6 अविचिन्त्य S1 K2 3 D1–3 5 प्रजाम्यह — c) B1–3 Dc Dn D4 6 T1 G1 M आविश्य (for प्र°) S लोक (for देह)

31 a) B1 ब्रह्मन् (for वर्ण) — b) S1 K D1–3 5 रक्तस्, B1 3 Dc2 D4 श्यामस् (for पीतस्) S1 K D1–3 तथा, B2 [ऽ]भवत् (for मम) — c) S1 K D1–3 पीतो, T1 G1 M1 श्यामो, G2 4 श्याम (for रक्तो) — d) K4 B4 सदा, B2 [ऽ]भवत , Dc2 ह्यह , D1–3 मम (for तथा)

32 a) K2 अधर्मस्य, B2 D5 च धर्मस्य (for ह्य°) — b) K3 D5 हि, B2–4 Dc Dn D4 6 M च (for [उ]त) — After 32^{ab}, S ins

941* यदा भवति मे वर्ण कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— c) K3 आसकाले S1 K1 2 तु, D3 [ऽ]पि (for च) — d) K1 (*sup lin* as in text) 2 भूतानि , Dc D5 T2 G2–4 भूत्वा सु B1 काले भूते च दा° — ef) B1 [ए]प, T1 [ए]तत् (for [ए]क°) S1 K1–3 D5 संहरामि जगत्सर्वं (K1 °स्कृत्स्न) कल्पादौ विसृजाम्यह

33 a) K2 त्रिकर्मा, B1 तु धर्म , M त्रिवर्गे° K3 B Dn D4 6 विश्वात्मा (for सर्वा°) Dc अह त्रिवर्गविश्वात्मा — b) S1 सर्वभूत°, B1 हृषीकेशस्त्रिविक्रम°, T1 सर्वलोकसुखावह — G4 om 33^{cd} — c) Dn2 D3 6 अविभू , S अजित (for अभिभू°) — d) K2 उरुक्रम, S नरोत्तम

34 a) D3 काले चक्र, G4 अह ब्रह्मन् T1 [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४ C 3 12995 B 3 189 46 V 3 192 45

[ए]को) — ^{b}) Dc_2 T_1 $G_{1,2}$ M अरूपिण, Dn अरूपक (for अरूपि वै) B_1 ब्रह्माद बहुरूपधृक, B_4 ब्रह्मन्नहरह मदा, G_4 कालचक्रमरूपक — ^{c}) K_3 शमनी, D_4 ममन, T_1 G_1 M शयन $Ś_1$ K D_{1-3} सर्वलोकानां — ^{d}) K_2 सर्व लोककृतोद्यम, K_3 °भूतकृतो यम°, B_1 सर्वकर्मकृतोद्यम, D_{1-3} सर्वभूतकृ°, S (except T_1 G_1) सर्वकालकृ° — $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ ins after 34 B Dc Dn $D_{4,6}$, after 35

942* सर्वलोके च सा भक्ता पूजयन्ति च सर्वदा ।

[S_1 B_1 $D_{1-3,5}$ °लोकेषु (for °लोके च) Dn_2 D_3 भक्त्या (for भक्ता) S_1 K Dc $D_{1-3,5}$ सनातन (for च सर्वदा)]

35 ^{a}) K_3 मम (for सम्यङ्) — ^{b}) K_4 B Dn $D_{4,6}$ समात्मा, T G मायया D_3 द्विजसत्तम — ^{c}) B_4 सर्व भूतानि S_1 K $D_{1-3,5}$ विप्रर्षे

36 ^{a}) S_1 K_{1-3} $D_{1,2,5}$ इह, T_1 त्वयि (for त्वया) T_1 प्रोक्त (for प्राप्त) — ^{b}) K_3 B_1 Dc_1 Dn_3 T_1 अपि (for मयि) S_1 क्लेशात्मज, K_3 °त्मका B_1 सुख (for द्विज) T_2 (before corr) $G_{2,4}$ मयि क्लेशा द्विजोत्तम — G_4 om 36^c–37^d — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ फलो° (for सुखो°) — ^{d}) D_3 transp च and तव $Ś_1$ तथा°, T_1 तदा°, G_1 यदा (for सदा°)

37 G_4 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) T_1 G_1 किंचिद्धि (for च किंचित्) — After 37^{ab}, $K_{1,2}$ read 42^{cd} — ^{c}) D_5 विहित $Ś_1$ $K_{1,2}$ सर्वं एवासौ, Dn_1 n_3 D_4 सर्वदैवासौ; D_6 सर्वथा च ते, T_1 सर्वथवाह, T_2 $G_{2,3}$ M सर्वथैवात्मा — ^{d}) S_1 $K_{1,2}$ D_5 मयात्मा, S (G_4 om) समासौ K_3 कुरुनंदन, $B_{1,3}$ Dc Dn $D_{4,6}$ भूतभावन, B_4 D_3 द्विजसत्तम B_2 मया भूतभवेन च

38 ^{a}) T_2 G_{2-4} अह धर्मशरीरश्च (G_2 स्य) — K_4 om (hapl) 38^c–39^d — ^{c}) T_2 G_{2-4} देव (for नाम)

39 K_4 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T_1 एतद् (for यावद्) $G_{2,4}$ युगात (for युगाना) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ B D (except $D_{3,5,6}$) सहस्रपरिवर्तनात्; G_1 सहस्र परिवर्तन — ^{c}) S_1 $K_{1,3}$ $D_{1-3,5}$ T_1 G_1 स्वपिति, T_2 G_{2-4} स्वपामि D_3 धर्मात्मा (for विश्वा°) — ^{d}) B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 (by corr) G_3 सर्वभूतानि (Dn_1 °न्वि-) मोहयन्

40 ^{a}) G_4 इम (for अह) — ^{b}) K_3 इहास्मि, K_4 M_1 इहास्त्रे, B Dn_3 D_{4-6} इहासे (B_1 °स) S_1 K $D_{1-3,5}$ द्विजसत्तम, T_2 G मुनिपुंगव

41 ^{a}) D_5 ब्रह्म (for विप्र) B Dc Dn $D_{4,6}$ मया च दत्तो विप्राग्र्य (B_1 Dc °य) — ^{b}) B_4 ब्रह्मचारिणे, $D_{1,2}$ विप्ररूपिणा (D_2 णे) — G_4 om 41^{cd} — ^{c}) D_3 परि हृष्टेन — ^{d}) $K_{2,4}$ Dn_3 $D_{1,2,5}$ G_3 °पूजित, M_1 °पूजिते, M_2 ब्रह्मर्षिगणपूजित

42 ^{a}) $D_{1,2}$ लोकार्णव (for एका°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dc_1 D_1 M_2 नष्टस्थावरजगम — ^{c}) B_1 विकृतोस्मि, Dn_2 विक्लवोपि M_2 विक्लवो मयि यज्जात° — $K_{1,2}$ read 42^{cd} after 37^{ab}

43 ^{c}) K_3 दत्वा (for दृष्ट्वा) — ^{d}) $Ś_1$ विस्मृतो

44 ^{a}) K_3 तेनासि (for ततो°) G_4 वर्षाद् (for वक्त्राद्) K_4 B_4 ततो वक्त्राद्वि (B_4 °त्तु) विप्रर्षे — $Ś_1$ om (hapl) 44^b–45^c — ^{b}) G_2 दूर (for द्रुत) — ^{c}) T_1 च (for ते) M_2 मयात्मा च (by transp) — ^{d}) $B_{1,2}$ दुर्विज्ञेय°, D_5 दुर्विज्ञान° (for दुर्ज्ञेयोऽपि) B_3 Dc Dn $D_{4,6}$ हि (for ऽपि) B_1 सुरादिभि°, D_1 चराचरै°

C 3 12996 B 3 189 47 K 3 192 46 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

45 Ś1 om 45^{abc} (cf v l 44) — ^{b}) B Dc Dn D6 न बुध्येत (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T1 पितामह° — After 45^{ab}, T1 repeats 40^{ab} — ^{c}) D2 स्वपि ह ; S स्वमपि (for त्वमिह) — ^{d}) K1 G1 4 M विस्रब्धश्च, D5 विश्रब्ध

46 ^{b}) S1 °सुखावहे — ^{c}) G1 एकीभूत Ś1 [ऽ]स्मि स्रक्ष्यामि, K1 2 [ऽ]स्मि द्रक्ष्यामि; T1 2 (before corr) G1 2 4 प्रवे°, T2 (after corr) विस्र°, G3 विसृ°, M प्रसृ° (for हि स्र°) — ^{d}) B4 G3 4 शरीर , D8 शरीरान् B1–3 Dc Dn D4 6 T2 G1 2 शरीराणि द्विजोत्तम

47 ^{a}) S1 K1–3 B1 Dc2 T2 G2–4 पृथिवी — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 D1 2 T G2–4 वायु , K3 वपु° (for वायु) K3 वा; M3 तु (for च) — ^{c}) K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for भवेत्) — ^{d}) K4 अहं (for इह)

48 ^{b}) T1 परमोऽद्भुत° — ^{d}) B Dn D6 विविधा°, D5 बहुला° (for बहुधा)

49 ^{a}) K3 B2 3 D (except D1–3 5) एव (for एतद्) G1 दृष्टो (for दृष्ट) K3 महाराजन्, S मया तात (for मया राजन्) — ^{c}) G4 पुरुष° (for भरत°) — After 49, B1 ins

943* सूताम्मान समाहृत चतुर्दशविधानत ।
परमा मानमाविश्य सुपित्यमित्तधी ** ।

50 G3 om 50 — ^{a}) T1 स च, G1 M यश्च , G3 4 येन, G3 यो वै (for य स) — ^{b}) B D (except D1–3 5) T1 G1 M पद्मायतेक्षण — ^{c}) Ś1 K1 2 D1 3 G3 एव (for एष) K3 T1 °व्याघ्र°

51 ^{a}) Ś1 K1 2 वरदानेन — ^{b}) G1 हि (for न) — ^{d}) Ś1 K च वै, B1–3 D (except D1 3 5 6) T2 (by corr) G3 मम (for तथा)

52 ^{a}) K1 3 Dn2 D1 एव (for एष) S एष कृष्णो हि दाशार्ह — ^{b}) S1 K D1–3 5 पुराण° (Ś1 K2 °ण-) पुरुषोत्तम ; B1 4 T1 G1 2 4 M पुराण पुरुषो विभु°, B2 3 Dc पुराण परमो विभु — ^{d}) B4 महाप्रभु°, M नराकृति

53 ^{b}) K4 B D (except D1 3 5) T2 G2 3 शाश्वत° (for सा°)

54 ^{a}) Ś1 K2 B1 3 D2 5 [ए]न, K3 D1 M1 [ए]व, B2 D3 G1 [ए]व (for [इ]म) B3 Dn D4 6 वृष्णिप्रवर, G4 राजप्रवर — ^{b}) B1 मेयमिह (for मामियम्) — ^{c}) K3 B2 3 Dn1 n3 D4 6 अय, D3 दिव्य (for अज) Ś1 K1–3 D5 नित्य, K4 D1 2 दिव्य, B3–4 Dn D4 6 जिष्णु, D3 अज (for विष्णु) B1 आदिदेव सुप्रतिष्ठ

55 ^{a}) M2 अपि (for एव) — G1 om 55^{bc} — ^{b}) M1 केशव° (for माधव°) — ^{c}) G2 M2 गच्छ त्वम् (for °ध्वम्) G4 एव, M1 एतं (for एन) — ^{d}) K4 B4 D1 5 कौरवर्षभ , S पुरुषर्षभ

Colophon om in B1 B2–3 Dc Dn D4 6 read it after 3 188 2 — *Major parvan* Ś1 K2 T2 G3–4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 Dc D1 2 मार्कंडेयसमस्या, B2 5 Dn3 D8 °समास्या (followed by भविष्य in B2 Dn3), T2 G3 °समाख्या, D5 मार्कंडेय (followed by समास) Dn1

१८८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९ C 3 13016 B 3 190 8 K 3 193 8

D_6 (both om sub parvan name) mention only भविष्य, and D_4, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G_1 भगवद्दाश्वमायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 96 (= 196), Dn 188 (Dn_3 189), D_1 195, S (M_2 *inf lin*) 191 (M_2 orig 194) — *Śloka no* Dn 59, D_1 57

188

1 ᵃ) $B_{3.5}$ D (except Dc_1 D_{1-3}) च (for तु) K_4 पार्थास्ते (by transp) — ᵇ) $K_{2.4}$ Dn_1 $D_{2.3}$ T_2 G_{2-4} भरतर्षभौ — ᶜ) B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) T G द्या सहिता सर्वे

2 ᵃ) Ś₁ K_2 B_4 D_1 T_1 चैनान्, D_6 चैषा, M च तान् S_1 K B_{2-4} Dc_2 D_3 M_1 °व्याघ्र, T_2 G_{2-4} °व्याघ्रान् — ᶜ) B Dc Dn $D_{4.6}$ मानार्हो, $D_{1.2}$ दाशार्हो — ᵈ) K_2 मन्यमाना, $K_{3.4}$ Dc_2 D_2 G_4 M मान्यमानो (K_3 °ना, D_2 °नौ) — B D (except $D_{1-3.5}$) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy

3 Before 3, B D (except $D_{1-3.5}$) read वैश° उ° — ᵇ) Ś₁ K_1 मार्कंडेय T_1 तपोनिधिं (for महा°) — ᶜ) K_4 $D_{2.3}$ धर्मात्मा, T G सामात्यो, M सभाप्य (for साम्राज्ये) — ᵈ) $G_{2.4}$ भविष्यज्

4 Before 4, K_2 B D (except $D_{2.3.5}$) T_1 $G_{1.3}$ M_1 ins युधिष्ठिर उ° (resp युधि°) — ᵃ) S (except M_1) सुमहत् (for भवत) — ᵇ) B_4 T_2 G_{2-4} M वद(B₄ गद, G_4 भव)तस्तव, D_5 भरतर्षभ (for वदतां वर) — ᶜ) T G_{2-4} मुने भगवतो वृत्त — ᵈ) Ś₁ युगाना (for °दौ) S_1 प्रभ****, K_{1-3} $B_{2.3}$ M प्रभवाप्यय (M °ये); K_4 B_1 Dc $D_{1.3.5}$ T_1 G_1 °व्यय (D_3 T_1 G_1 °व्यये), B_4 °त्ययि, Dn $D_{2.4.6}$ °स्यय, T_2 G_{2-4} only as in text

5 K_4 om 5 — ᵃ) S_1 K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चैव; B Dc Dn $D_{4.6}$ त्वस्ति (for [ऽ]प्यस्ति) — ᶜ) D_5 भूतेषु (for धर्मेषु) — ᵈ) B Dn $D_{4.6}$ किं तु (for किं नु) K_3 D_3 शेषो; T_1 G_1 शिष्ट (for शेष)

6 ᵃ) K_3 किंकार्या — ᵇ) M_1 किमाचार° — ᶜ) M_1 किमाहारा° (for °युष) G_1 M_1 किंवसाना — ᵈ) D_5 कलौ युगे (for युग)

7 ᵇ) B_1 ध्रुव (for कृत) Ś₁ K_{1-3} D_5 प्रपत्स्यति (K_3 °वेश्यामि) कृत युग — ᵈ) N (except B_4 Dn_1 n_2) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś₁ $K_{1.3.4}$ B_1 $D_{1-3.5}$ S (except G_2) वैश उ (resp वैश) — D_1 om 8^c–9^b — ᵈ) Ś₁ K $B_{3.4}$ $D_{2.3}$ सहर्षिभि, $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ महान्नृपि°, D_5 सहद्विजै

9 Ś₁ $K_{1.4}$ D_{1-3} S (except M_1) om the ref — $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}, D_5 marg *sec m*) ins after the ref T_2 G_{2-4} (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

C 3 13017 B 3 190 9 V 3 193 9 कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D1 om 9ab (cf v l 8) — a) K3 T G भविष्यत् D5 सर्वलोकेषु — c) B1 प्रलय कालम्, T1 G1 M2 काल कलुषम् (by transp)

10 b) K3 B4 D3 निर्व्याजोपधि(B4 °रि)वर्जित° — c) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 नृप, T1 पृष्ट (for वृष) — d) K4 D5 T1 मानुषेषु G3 4 तदा (for पुरा) Dn D6 मनुष्ये भरतर्षभ

11 a) Ś1 Dc Dn3 G4 अधर्मं पादविद्धस्तु (G4 °ध्वस्त); K1 2 स धर्मपादविद्धस्तु, D1 धर्म पादविरुद्धश्च, D2 T2 G2 3 अधर्मपादविध्वस्त (D2 °द्धश्च), T1 G1 धर्म° पादविहीनस्तु (G1 °श्च) — M2 om (hapl) 11b–12c — c) Ś1 द्वापरेणेति, K3 °रार्धेन, D5 °रे चैव, G1 °रेर्धेन

12 M3 om 12abc (cf v l 11) — a) D1 अंगैर् (for अंशैर्) Ś1 मनुष्यान् (for अधर्मस्) — S1 K1 om (hapl) 12bc — b) D5 लोक (for लोकान्) K3 मनुष्या नुपतिष्ठति — After 12ab, N (except Ś1 K1 D1) ins
945* तामस युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।
— D1 om (hapl) 12cd — d) Ś1 अधर्मं (for मनुष्यान्) K4 उपसेवते, B1 3 उपतिष्ठते

13 a) Ś1 K D1–3 5 यशो बु(K1 3 वृ)द्धिर्: S (except M1) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्) — c) B1 कलियुगे (for अनुयुग) K4 G1 2 4 हसतीति, T1 ह्रस्यतीति

14 a) S ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — b) S1 शुद्रा° (for शूद्रा°) — c) T1 व्याजाद् (for व्याजैर्) — d) K4 B2 4 D1–3 T G M1 जना, D5 नृपा (for नरा) Ś1 K1–3 धर्मवैतंसिकैर्नृता, M3 धर्मचीत सुसंवृता

15 15ab = (var) 38ab — a) K1 2 सत्य K4 D1 S संक्षिप्यते D1 2 धर्मो (for लोके) — c) B1 सत्य हन्यात्, D1 सत्यहानिस् — d) T G transp आयुर् and अल्प

16 K4 om (hapl) 16 — a) B1 सक्षयाद् Ś1 विद्या — b) D3 M2 शिक्षति B2 3 D (except D1–3 5) [उ]पजीवितु, B4 [उ]पसेवितु B1 न शक्यमुपजीवति — c) Ś1 K (K4 om) B4 D1–3 5 अबुद्धीस्तान्, T1 अवज्ञानाल्, T2 G3 अभिज्ञानाल् B1 विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्, G4 विद्या नामनभिज्ञानाल् — d) T1 M1 हि (for ऽपि) B1 लोभो स्पत्तिर्भविष्यति, T2 G2–4 लोभक्रोधौ भविष्यत

17 a) Ś1 K D1–3 5 क्रोधलोभ° (by transp), T1 G1 लोभमोह° — b) K2 4 B1 3 4 Dc Dn D1 2 4 6 कामा सक्ता°; D5 T G2–4 कामेमक्ता° — c) K1 2 वैरवृद्धा, K4 D1 3 °लुब्धा, B4 T G °सक्ता — D1 om (hapl.) 17d–18c — d) B1–3 D (except D2 3 5, D1 om) °वधैषिण.

18 K3 om 18a–19b, D1 om 18abc (cf v.l 17) — a) = 41a G4 ब्राह्मणक्षत्रियविश — b) Dc T1 G1 M1 सकिरत, D5 T3 G2–4 सकीर्यंते, M2 समरत°

19 K3 om 19ab (cf v l 18) — a) Ś1 K1 अत मध्या, K2 D3 M2 अंता मध्या, D2 आद्या मध्या — b) B Dc Dn D4 6 मध्याश्चात्या न मशय, D1 2 मध्याश्चतेवसायिन — c) K1 2 D5 G2 लोके B2 ईदृशाश्च भविष्यति — d) S1 K D3 प्रत्युपस्थिते, B3 °पर्यंत°, B4 D1 2 a समुप°

20 a) K4 S प्रवरा (T °रा, G3 4 °र) शाटी, B1 D1 प्रवरा शाणा — b) G1 वाराना (for धान्यानां) K1–3 B1 3 4 Dc1 D1 5 6 G1 2 M °दूपक° — S1 K3 read 20–23 in this sequence 20, 23, 22, 21

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । C. 3 13040 B 3 190 31 V 3 193 31

21 T_1 G_1 om (hapl) 21–23 D_3 om 21 For S_1 K_2 cf v l 20 K_1 D_1 read 21^{cd} after 22 — ^{a}) B_2 जीवन्ति, T_2 G_{2-4} M_2 भुञ्जन्तो (for जीवन्तो) — ^{b}) Dc यहत॰ (for दुहन्त) Ś1 [अ]नैडिक, D_1 [अ]नैडका, D_8 [अ]नैडकान्, T_2 G_{2-4} [अ]नाविकान्, M [अ]नैडका (M_2 ॰कान्) — After 21^{c}, Dc Dn ins

946* येऽपि नित्य धृतव्रता ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता

22 T_1 G_1 om 22 (cf v l 21) For S_1 K_2 cf v l 20 — ^{a}) Ś1 K_{1} ₂ परिमुष्यते — ^{b}) T_2 G (G_1 om) मानवान् Ś1 K_1 ₂ मनसाचैव मानवा — ^{c}) K_{3} ₄ D_{1-3} युगपा, D_3 (marg sec m) ये नरा (for अजपा) D_8 युगपानन्तान्स्थैनै — After 22, K_1 D_1 read 21^{ab}

23 T_1 G_1 ₄ om 23 (for T_1 G_1, cf v l 21) For Ś1 K_2, cf v l 20 — ^{a}) K_{1-3} D_3 (marg sec m as in text) सरित्तीर्थेषु, T_2 G_3 ताम्रीरेषु — ^{b}) K_1 ₂ नार॰ (for वाप॰) Ś1 K_1 ₂ चोपरि, K_3 B_2 चोपधी — ^{c}) S_1 K_1 ₂ ताश्च (for चापि) T_2 G_2 ₃ अल्पकास् (for अल्पफलास्)

24 ^{a}) K_2 देवेषु, Dc दैवेषु, D_1 दानं च, G_2 देव्ये च; M_1 देवे च — ^{b}) B Dc Dn D_4 ₆ [ऽ]पि, D_2 ये (for च) D_1 ₂ यत॰, T_2 G दृढ॰ (for धृत॰) — ^{c}) Dc समाविष्टा — ^{d}) S_1 K_{1-3} दास्यन्तीह, B_1 ₃ भोक्ष्यति हि, T_1 भक्षन्तीह, T_2 G_{3-4} भक्षयन्ति, M_1 मोक्ष्यन्तीह, M_2 यक्ष्यन्ति ह B_4 भविष्यन्ति कलौ युग

25 ^{c}) T_1 अनिष्टतानि, T_2 G_{2-4} अनिष्टा(G_2 ₄ ॰क्ता)नि च, G_1 अनिष्क्रातानि, M_2 अनिष्क्रा॰ — After 25, D_1 ₂ ins

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।
एवंविध करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिता ।

26 ^{a}) B_3 म्लेच्छभूत जगत्सर्वं (=29^{a}) — ^{c}) K_{3} ₄ D_5 ₆ यक्ष्यते — ^{d}) B D (except D_{1-3}) T_2 G ॰विमोहिता (B_3 विलोडिता), T_1 M_2 ॰विलोपिता — After 26, B_3 Dn_1 n₃ D_6 ins

948* निम्नेष्वीहा करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिता ।

27 G_4 om 27^{ab} — ^{a}) S_1 K_3 D_3 (marg sec m as in text) निम्नष्टीहा, K_1 ₂ ₄ B_1m D_5m M_2 नि(K_2 D_5 न)म्नेष्वीहा, B_4 नित्य कृषि B_2 निम्ने चापि कृषिष्यति, S (G_4 om) न चेहि (T_1 ही) कारयिष्यन्ति — ^{b}) S_1 K_{1-3} G_2 धुरि धेनुकां, T_1 M धुरि (T_1 धुर) धेनव — ^{d}) B_{1-3} D (except D_{1-3} ₅) योज॰ (for वाह॰)

28 ^{c}) T_1 यज्ञवादे, M_2 बृहद्वाची — ^{d}) D_1 उपलिप्स्यते, T_1 लिप्स्यन्ति, T_2 G_{2-4} ॰यास्यते

29 ^{a}) S_1 म्लेच्छी॰, K D_2 ₃ ₅ म्लेच्छी, Dn_3 म्लेच्छ॰, D_1 म्लेच्छी॰ — ^{b}) K_3 ₄ D_{1-3} ₅ धर्म॰, T_2 G_2 ₃ ज्ञान॰ (for यज्ञ॰) — ^{c}) Dc_2 T_1 G_1 M भविष्यन्ति — ^{d}) S_1 K D_{1-3} निरुत्सवम्, D_6 निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्) S_1 K_1 ₂ अथापि वा, K_3 ₄ D_{1-3} T_2 G_3 अथो तदा, T_1 G_1 M_2 अमङ्गल (for अथो तथा) Dc अनुत्सवमत्र तदा, G_4 अनुत्सवमतो यथा

30 ^{a}) K D_{1-3} प्रायश्च (for प्रायशः) K_1 ₂ T_2 G_{2-4} M च, T_1 तु (for हि) D_6 प्रायश्च कृपणाधाना — ^{c}) S_1 K_{1-3} D_{1-3} ₅ विधवानाथ, K_4 विविधान्यथ; T_1 विधवायाश्च — ^{d}) T_1 G_4 भवि॰ (for हरि) M हि (for [इ]ह)

31 G_4 om (hapl) 31 — ^{a}) K_3 Dn D_4 ₆ स्वल्प॰ (for अल्प) — ^{c}) Ś1 K_1 ₂ तस्करा दानसंतुष्टा॰, T_2 G_3 संतुष्टास्तत्कथादाना — ^{d}) Dc दानवा, M बान्धवा॰ (for

C 3 13040 B 3 190 32 K 3 193 32 परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६
म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवा) D_3 दुष्टाना मानवास्तदा, T G (G_4 om) शिष्टा नामपि बाध(G_2 पाढ)वा° — ^{f}) B Dn मायाचार°; T_1 पापाचारविवर्जिता , M_1 °परायणा

32 ^{a}) S_1 K_{1-3} D_5 सपादयत ; B_1 समाद्राय तु; $B_{1m.\,2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ समाह्वयत°; B_4 सपात°; T_2 G_{2-4} M_2 सघातवत° $K_{3\,4}$ D_{1-3} तस्मिन्युगे कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) $K_{3\,4}$ Dc D_6 M_1 °वधे युक्ता — ^{f}) B_1 पडिता (for क्षत्रिया) B_4 क्षत्रियान्या प्रदीयते

34 ^{b}) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_2 चापि (for चैव) — ^{c}) K B_2 $D_{1-3\,5}$ T_2 G_3 भोक्ष्यति T_2 G_{2-4} °क्रोश — ^{d}) T_2 (before corr) G_4 इव (for अपि)

35 G_4 om 35 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $G_{1\,2}$ M_2 स्वयग्रहा — ^{d}) =36^{d}, 37^{d}, 39^{d} $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ प्रत्युपस्थिते; B Dn $D_{4\,6}$ समुप°

36 D_5 T_1 om (hapl) 36–37 — ^{b}) K_1 Dc_2 G_2 M_1 परार्था — G_4 om 34^{cd} — ^{d}) =35^{d}, etc S_1 K D_{1-3} प्रत्युपस्थिते, B M_2 समुप°

37 D_5 T_1 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) =(var) 45^{a} B_4 चौरभूत; Dn_2 D_1 म्लेंछी°, S (T_1 om) वैर° — ^{b}) K_1 जनार्दन; $B_{2\,3}$ Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ न सशय° (for च भारत) — G_4 om 37^{c}–38^{b} — ^{c}) $Ś_1$ K B_{1-3} Dc_2 D_1 हस्ताद् , M_1 हस्ते (for हस्तो) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 M पर्यमुपद् , B_2 परिमुपन्; G_1 पर्यमुष्णाद् B_4 न कन्या याचते कश्चित् (=35^{a}) — ^{d}) =35^{d}, etc $Ś_1$ K D_3 प्रत्युपस्थिते; $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ M_2 समुप°

38 G_4 om 38^{ab} (cf v l 37) 38^{ab}=(var) 15^{ab} — ^{c}) Dc_2 Dn_2 सक्षेप्स्यते, Dn_3 D_4 सक्षिप्स्यते — ^{c}) G_4 बालवृद्ध गत्या

39 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ शूरमतय , T_1 शूरवन्मान्या , M_2 शूरमानिन्य $B_{1m\,2-4}$ Dn $D_{4\,6}$ भीरुस्तथा शूरमानी — ^{b}) T_1 क्रूरा (for शूरा) — ^{c}) T_2 G_3 विपद्यति (for विश्व°) — ^{d}) =35^{c}, etc $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ प्रत्युपस्थिते , B समुप° (B_4 पर्यव°)

40 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ एककार्यं, K_3 G_1 M_2 एकभार्यं, B_3 एकाताप , D_3 M_1 एकहार्यं, T_1 एको नच, T_2 G_{2-4} नैकभार्यं Dn $D_{4\,6}$ युग (for जगत्) — ^{b}) S_1 K $D_{1-3\,5}$ भविष्यति युगक्षये (cf 20^{d}, 21^{d}, etc), T_2 G_3 लोभमोहविवर्जित — ^{c}) K_3 B Dn $D_{2\,4-6}$ वर्धते, Dc वर्तते $Ś_1$ K $D_{1\,3}$ तदा (K_4 नित्य), B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ तत्र, D_5 तस्मिन् (for महान्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3\,5}$) तु, T_1 $G_{1\,2\,4}$ [अ]त्र (for च) S_1 B_2 D_3 M_1 प्रवर्धते, D_5 विवर्धते K_4 दान धर्मश्च हीयते

41 ^{a}) =18^{a} G_4 ब्राह्मणक्षत्रियविश° — ^{b}) K_4 D_5 विनक्ष्यति, D_3 विनश्यति (for न शिष्यन्ति) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $B_{2\,4}$ नराधिप, B_1 (m as in text) युगक्षये, M_1 तथैव च — ^{c}) $K_{1\,2}$ G_1 तथा (for तदा) B_1 एकवर्णो भविष्यति, T_2 $G_{3\,4}$ एकवर्णास्तदा लोके — ^{d}) K_2 D_2 T_2 $G_{3\,4}$ भविष्यंति, B_1 तदा लोका

42 G_4 om 42^{a}–45^{b} — ^{a}) M_2 ये (for न) $K_{1\,2}$ D_1 क्षम्यति, T G रक्षति, M_2 नक्ष्यति — ^{b}) T_1 प्रति (for तथा) — ^{c}) $K_{3\,4}$ B D M_1 भार्या° B_1 न (for च) — ^{d}) $K_{3\,4}$ B_4 Dc Dn D_{1-5} M न करिष्यति काश्चन (B_4

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितॄंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४ C 3 13064 B 3 190 55 K 3 193 55

Dc1 D1 कश्चन, Dc2 किंश्चन, Dn सङ्क्षये), B1–3 D5 करिष्यति न काश्चन (B1 °ति कदाचन)

43 G4 om 43 (cf v l 42) — a) Dc यवार्था, G1 2 M2 यवान्ना — b) G1 2 गोधूमाना च° — d) =35d, etc S1 K1 3 4 D2 5 प्रत्युपस्थिते, K3 B1 D3 M1 समुप°, B4 पर्यव° D1 नाल्पिभूत्यश्च सर्वदा

44 G4 om 44 (cf v l 42) — a) K3 4 B D (except Dn3 D2 5) G1 M स्वैराचारा — T2 G2 om 44cd — c) S1 K1–3 नोत्र (?) स्यन्ति, K4 D1–3 5 न क्षमिष्यन्ति, M2 न च क्षम्यन्ति (for न सहिष्यन्ति) — d) S1 K D2 5 प्रत्युपस्थिते, B1 3 Dc M2 समुप°

45 K3 4 D3 G4 om 45ab (for G4 cf v l 42) — a) =(var) 37a S1 K1 B3 Dn3 D1 2 6 म्लेच्छी (Dn3 म्लेच्छ, D1 म्लेच्छी) भूत — b) B3 D2 5 युगक्षये, B4 च भारत (for युधि°) D2 युगान्ते पर्युपस्थिते (=35d, etc) — c) K3 श्राद्धेश्च, D1 2 श्राद्धेन K4 D3 न श्राद्धं देवताश्चापि, B Dc Dn D4 6 न श्राद्धैस्तर्पयिष्यति, T G1–4 M2 श्राद्धेन (T1 M3 °द्धैन) देवान् पितॄन्, G1 श्राद्धेनं च पितॄन्देवान्, M1 श्राद्धैर्देवान् च पितॄन् — d) B Dc Dn D4 6 देवतानीह (Dc °नि च) मानवाः

46 a) D1 2 शिष्यो (for श्रोता) — cd) B3 3 D (except D1–3) जना° (for नरा°) S (except T2 G2 3) तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यन्ति नरा°

47 a) S भवन्ति (for भविता) Dc भवितायुश्च परमम् — b) K4 तत्र (for तदा) — c) D3 विमोक्ष्यन्ते — d) = 35d etc S1 K D1 2 5 प्रत्युपस्थिते, B1–3 Dn D4 6 समुप°, B4 पर्यव°

48 a) S1 K1–3 Dc2 D5 पञ्चमेऽप्यथ वा (K3 D5 °मे वाथ वा, Dc1 °मे वा तथा) षष्ठे — b) S1 K1 2 M प्रजास्यते, K3 D2 5 G1 प्रजायते, K4 प्रयास्यति — d) B3 T1 M तथा (for तदा) K4 D1 3 5 प्रजनि(D3 °यि)ष्यति च नरा°

49 a) B4 S पत्यौ (G1 M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु) D3 न (for तु) — c) B4 पुरुषव्याघ्र, T2 G3 4 नरशार्दूल — d) D2 सतोष, T1 न दोष (for न तोष) B4 उपगच्छति

50 a) D5 अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या) S (except M1) अल्पद्रव्यो वृथालिङ्ग — b) T1 G1 4 M3 हिंस्रा S प्रचरिष्यति

51 =(var) 3 186 36 — Dn3 G4 om (hapl) 51 — a) S1 K1 2 अट्टशीला — b) S1 K1 2 शवशीलाश्च K1 2 चतुष्पदा — c) B1 भविष्यति (for स्त्रिय°) T2 G2 3 M1 चैव (for चापि) S1 योषित केशशीलाश्च, K D1–3 5 T1 G1 प्रमदा केशशूलाश्च (K1 2 °शीलाश्च, K4 D5 °शूलिन्य) — d) Dc1 युगे युगे (for युगक्षये) B1 स्त्रियश्चानागते युगे

52 a) B1 G1 म्लेच्छाः शूरा, B2 4 Dn D4 6 म्ले(Dn3 म्ले)च्छाचारा, D1 म्लेच्छा क्रूरा Dc D1 सर्वभक्ष्या — d) S1 K1 2 मानवा (for मनुष्या) T1 G1 मनुजा मनुजर्षभ (G1 °जाधिप)

53 b) K4 काञ्चन, B3 4 S वञ्चना — d) B D (except D1–3 5) वित्तलोभात् K4 हरिष्यति, G4 भविष्यति

54 a) S1 K2 विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय) — b) S1 K1 2 कारयति, Dc करिष्यति K4 D5 तदा क्रिया, S

C 3 13064
B 3 190 56
K 3 193 56

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ५९
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G_1 M_1, G_2 *mf lm*) क्रियास्तदा — ^{c}) $Ś_1$ कुर्वंति, K_3 $_4$ D_2 $_3$ G_1 M_2 वर्तंतो, M_1 वर्धंते — ^{d}) K_3 पर्यवस्थिते, K_4 D_5 $_6$ प्रत्युप° ; B Dc Dn D_4 $_6$ समुप°

55 ^{a}) K_3 D_1 $_3$ $_5$ स्वभावक्रू° — ^{b}) B_{1-3} Dn D_4 $_6$ अभिशसिन ; B_4 T G_{2-4} अभिशङ्किता° — ^{c}) $Ś_1$ भावितारो G_1 नरा राजन् (for जना सर्वे) — ^{d}) B_1 प्राप्ते च (for सप्राप्ते) B_4 Dn D_6 G_1 सप्राप्ते तु (D_5 वै, G_1 स)युगक्षये

56 ^{a}) K_2 D_5 M_2 आरामाश् K_4 D_{1-3} चैत्य (for चैव) M_1 चैत्यान् (for वृक्षान्) — ^{b}) K_4 नाशयिष्यति सर्वथा — ^{c}) B Dn D_4 $_6$ सशयो (for सक्षयो) — ^{d}) B Dc Dn D_4 $_6$ हि (for च)

57 ^{a}) K_4 D_5 यथा (for तथा) — ^{b}) T_1 भवि° (for चरि°) N भविष्यति नरा नृप (Dc नराधिप) — ^{c}) B Dc Dn D_4 $_6$ T_1 M ब्राह्मणाश्च B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 हनिष्यति, D_5 क्षयि°, T_1 M वधि° — ^{d}) G_1 [अ]पि (for च) B_4 G_4 M_2 भोक्ष्यते (for भुञ्जते) $Ś_1$ K_{1-3} ब्राह्मगस्वो(K_2 $_3$ °श्वो) पजीनिन , K_4 B_{1-3} D ब्राह्मगस्वो(Dc D_5 °श्वो)पभोगिन , T_1 ब्राह्मणान्नानि भुजते

58 ^{a}) K_3 M_1 हाहाभूता ; D_2 हाहा कृत्वा — ^{d}) K_4 T_1 भवि° (for भ्रमि°) T_2 G विद्रविष्यति गामिमा (G_1 भविष्यति महीसुरा°)

59 ^{ab}) B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ S (except G_1 M_2) transp रौद्रा° and क्रूरा° B_1 क्षुद्रा° (for क्रूरा°) $Ś_1$ K_2 प्राणविहिंसका°, D_{1-3} प्राणिविहिंसि(D_3 °हस)का , T_2 G_{2-4} प्राण्युपहिंसका° B_4 प्राणिनां हिंसकास्तथा, D_5 प्राणिनां च विहिंसका — After 59^{ab}, K_4 reads 63^{ab} — ^{d}) D_5 सक्षिप्स्यते ; S सपरस्यते K_3 D_4 सुख ; K_4 B_3 D_{1-3} कलि° ; D_5 जगत् (for युगम्)

60 ^{a}) S (except G_1) नदीं $Ś_1$ K_1 $_2$ आश्रयति नदीश्चैव — ^{b}) T_2 G_{2-4} विपमानपि (for विपमाणि च) — ^{c}) D_1 $_2$ प्रबाध्यमाना , T_2 G_1 $_3$ वृथा(G_1 प्रिया)नमाना — ^{d}) T_1 G_1 प्रजा° (for द्विजा)

61 ^{a}) K_4 D_5 $_6$ दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D_6 °द्राज्ञ°), B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 दस्युभि पीडिता (B_4 दडप्रपीडिता) राजन् — ^{b}) T_1 G_1 द्विजातय ; T_2 G_{2-4} तदा द्विजा° (for द्विजो°) — D_1 om 61^{cd} — ^{d}) K_4 करभारावपीडिता° ; T_2 G_3 करहारप्रपी°

62 ^{a}) T_1 वैर (for धैर्यं) G_1 कृत्वा (for त्यक्त्वा) — ^{c}) G_1 M_1 चरि° (for करि°) — ^{d}) T_2 G शूद्राश्च

63 K_4 reads 63^{ab} after 59^{ab} — ^{a}) K_4 D_5 $_6$ S (except M_1) धर्मान् (for धर्मं) D_1 $_2$ करिष्यति, G_4 प्रचक्ष्यन्ति ; M_1 प्रवक्ष्यते — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ ब्राह्मणा परिचारका° , Dc °णा° पर्युपासते, S न द्विजा युगसक्षये — G_4 om 63^{cd} — ^{d}) K_2 प्रमाणेन

64 ^{a}) $Ś_1$ K_2 Dc_2 Dn_3 कालो° (for लोको°) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 T_1 G_1 M_1 [अ]धरोत्तर, T_2 G_{2-4} नरोत्तम — After 64^{ab}, M ins

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विता° ।

[M_2 °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वित]

— ^{c}) K_1 $_2$ D_1 ऐडूकान्, K_3 D_4 एड°, K_4m गोसलान्, T_1 जाल्लकान्, T_2 G_2 $_3$ M जाळू°, G_1 जाळय°, G_4 जळू° (cf v l 66) G_2 पूरयिष्यति — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 नार्च° (for वर्ज°) — ^{e}) D_5 शूद्रान् T_1 G_1 M शूद्रानभिभवि (T_1 °वदि)ष्यति, T_2 G_{2-4} शूद्राश्च प्रभविष्यति — ^{f}) D_5 ते (for न) Dn_3 D_5 S (except M_2) द्विजा° K D_1 उप° (for युग)

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६७
पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६८
अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०
निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः । C 3 13087 B 3 190 78 K 3 193 78

65 ^{b}) T_1 द्विजानामान्येषु च

66 ^{a}) $K_{1\,2}$ एडूक°, S जाब्रूक° (cf v.l 64) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ °भूषणा, $D_{1\,2}$ °भूमिका (for °भूषिता) — ^{c}) Dc_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 भविष्यति

67 ^{a}) T_2 $G_{1\,3\,4}$ यथा (for यदा) B_3 कर्महीना, T_1 गुणैर्हीना — ^{b}) Dc मन्स्यादा°, T_1 मांसाशा° T_1 पशव° (for पानपा°) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ पापास् (for नित्य) — ^{d}) S (except G_1) सपन्स्यते (for सक्षे°) K_3 सुम्न, D_2 कलि°, D_6 जगत् (for युगम्)

68 T_2 G_3 om (hapl) 68 — ^{a}) Dn $D_{4\,6}$ transp पुष्पे and पुष्प D_5 महाराज (for यदा राजन्) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\,5}$) फले वा फलमाश्रित — ^{c}) K_4 D_3 जनिष्यते, D_2 जनिष्येत, D_5 जनिष्यति (for प्रजा°) G_1 M नरश्रेष्ठ (for महा°) $G_{3\,4}$ प्रजायते नरश्रेष्ठ — ^{d}) S (T_2 G_3 om) सपन्स्यते (for सक्षेप्स्यते) K_4 $D_{2\,3}$ कलि°, D_5 जगत्, G_1 कृत (for युगम्)

69 G_4 om 69^{abcd} — ^{b}) $K_{1\,2}$ B_1 D_5 T G (G_4 om) युगक्षये, B_2 (by transp) युगे गते, Dc M_2 युगे युगे — ^{d}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{1\,5}$) G_1 भविष्यति तदा क्रिया° (G_1 क्षया°) — ^{e}) G_1 क्रियाविरोध यास्यति — ^{f}) T_2 G_{2-4} M_1 (*sup lin* as in text) ब्राह्मणा वृषलै° सह

70 ^{a}) B_{1-3} Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ म्ले(Dn₂ म्लें)च्छजना कीर्णा, B_4 G_2 म्लेच्छगणा, T_1 G_1 M म्लेच्छकुला° — ^{b}) B_1 T_1 तदाचिरात्, D_1 युगक्षये — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_1 $D_{2\,3\,5}$ गमि, K_3 D_1 नशि°, Dc_2 वमि, T G व्रजि° (G_1 द्रवि°) (for भजि°) — After 70, S ins

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपा ।

71 ^{b}) S_1 $K_{3\,4}$ D_{1-6} तदा विष्टि($Ś_1$ विद्धि, K_3 $D_{1\,3}$ वृष्टि)करार्दिता, $K_{1\,2}$ B Dn तथा वि($B_{1\,3}$ वृ)ष्टिकरा°, Dc यदा विष्टिकरा°, T_1 G_1 M अनावृष्टिभिर(G_1 °भया)र्दिता° — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ उपलप्स्यति, Dc D_2 अभिपश्यति, T_1 नाभिपत्स्यति; M_2 अभिवत्स्यति — ^{d}) K_4 $D_{1\,2}$ वृषला ब्राह्मणै सह (=69^{f})

72 After 72^{ab}, S (except G_4) ins

951* ब्राह्मणा° क्षत्रिया वैश्या परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम् ।

— ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ °देशे तु, K_3 T_2 $G_{1\,3\,4}$ °देशेन (for °देशे च)

73 ^{a}) T_2 G आचार्योपाधिन(G_1 °पचिति)श्चैव — ^{b}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,6}$ मंस्यते, Dc D_4 वत्स्यते; D_1 T_2 $G_{2\,3}$ वत्स्यते, D_5 विद्यते — ^{c}) $K_{1\,4}$ D_5 T_1 G_1 अर्थयुक्ता, T_2 G_{2-4} युक्तान् K_1 भविष्यति, S (except T_1 M_1) प्रपश्यति — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अभाव सर्वभावाना, Dc स्वभाव° सर्वभूताना — ^{f}) B D (except $D_{1\,3\,5}$) स (for च)

74 ^{b}) B (B_1 marg) D (except D_{1-3}) [अ]प्रभाणि च (B_1 orig चराणि च); T_1 दिशो दश, T_2 G जलानि च (for चलानि च) — ^{c}) S_1 K $D_{1-3\,5}$ ज्योतींषि प्रतिलोमानि, $B_{1\,3}$ Dc S प्रधूपितानि ज्योतींषि — G_4 *om* 74^{e}–75^{d} — ^{f}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\,5}$ G_1 °निदर्शना°

75 G_4 om 75^{abcd} (cf. v l 74) — ^{b}) D_5 प्रतपिष्यति भास्कर° (by transp) — ^{c}) B_4 उल्काश्चापि सनिर्ह्रादा — ^{d}) $K_{1\,2}$ निर्दाहा°, G_2 दीनाभा (for दिग्दा

C 3 13087
B 3 190 79
K 3 193 78

कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हा°) — T2 G3 om 75c–76d — c) K2 4 D1–3 5 कचधांतरितो — f) B D (except D1–3) M2 °स्तमने, G (G3 om) °स्तमयौ K1 यथा, K3 D2 G (G4 om) तथा; K4 D2 5 सदा (for तदा)

76 T2 G3 4 om 76 (for T2 G3 cf v l 75) — a) B D (except D1–3 5) भगवान् (B4 पर्जन्य) (for च तदा) — b) G1 2 युगक्षये (for सहस्र) — c) G1 रोहन्ति — d) Ś1 K D2 5 प्रयु°, T1 M समु° (for पर्यु°) G1 समाप्ते च युगक्षये

77 a) T1 G4 अभीक्ष्ण Dc कर्म° (for क्रूर°) — b) K1 B D1 6 G1 2 पुण्या (for प°) K1 Dc1 °प्रिय, K3 4 D3 4 °प्रिया — d) T2 G3–4 स्थास्यते Ś1 K D1 2 5 स्त्रियस्तदा (by transp), B3 Dn1 n3 नत स्त्रिय, B4 स्त्रियस्तथा

78 G4 om 78ab — b) K1 M1 हरिष्यन्ति, T1 भवि°; T2 G3 5 न रक्षति — c) T1 नाशयिष्यति (for सूदयि°) G1 पत्नीः; M1 पति — d) Ś1 K4 D1 2 G1 M1 उपाश्रिता; T2 G3–4 उपाश्रिता

79 b) K2–4 D3 5 S उपैष्यति, D1 2 प्रवि° — c) K3 4 B4 D1–3 5 M2 क्षयाते (for युगान्ते) K2 3 Dn1 n3 D3 वापि (for चापि) — d) B1 प्रभविष्यति

80 G4 om 80 — a) B D (except D1–3 5) चापि (for चैव) — b) K1 2 D2 T1 M1 तथा (for तदा) T2 G1–3 नरा (for [अ]ध्वगा) K3 4 D1–3 याचमानस्तथा ध्वग — c) Ś1 K1 2 T1 G1 लप्स्यति, K3 लप्स्यति, K4 D1–3 लप्स्यते T1 G1 निवासांश्च — d) K3 4 D1–3 निरस्त K3 4 D1 5 शेष्यते

81 D3 om 81a–82b — a) K1 3 4 Dc Dn2 D1 2 6 T1 G1 M निर्घाता (for निर्घात) T2 G2–4 निरस्ता वायुना नाग — b) K4 D2 वायुना (for वायसा) — d) K2 4 D4 प्रयु°; B1 समु° (for पर्यु°)

82 D2 om 82ab (cf v l 81), K2 M2 om (hapl) 82–83, G4 om (hapl) 82 — a) T2 G2 3 मित्रान् (for मित्र) D1 सर्वान् (for चापि) — b) Ś1 K1 3 4 B1 D1 2 4 नरा सन्त्यज्य शेरते, S (G4 M2 om) सन्त्यजन्ति नरास्तथा (G1 M1 °था) — c) Ś1 K1 3 4 D2 3 6 स्वजनं D1 स्वजन, T2 G2 3 जन (for जन) Dc T2 G2 परिजनम् T G (G4 om) चैव (for चापि) — d) Ś K4 D2 3 5 प्रयु°; B1 Dc1 समु° (for पर्यु°) T G2 3 M1 समये च युगसमाप्ते, G1 सम्प्राप्ते युगक्षये

83 Ś1 K1–3 M2 om 83 (Ś1 K1 3 hapl, for K2 M2 cf v l 82) — a) T G2 3 देशा K4 B4 D1–3 5 S (M2 om) चैव (for चापि) — b) B1 वनानि च (for पत्तनानि) T1 रत्नानि, T2 G2–4 [आ]श्रमाणि (for पुराणि) — c) T2 G2–4 सर्व° (for संश्र°) — d) K4 D2 5 प्रयु°, B1 4 M1 समु° (for पर्यु°)

84 G4 om 84–85 — a) Ś1 K2 G1 सुतेत्येव, B1 भ्रातरिति — c) K1 D1 G2 M2 विक्रोशमाना° — d) Ś1 K1 2 Dc1 जनौघ (for जनो गां) T2 G2 3 जनोघं प्रवर्तिष्यति; G1 परिवर्त्स्यति भारत — T G M1 (om line 2) ins after 84 (G4, which om 84, ins line 2 only after 83)

952* भोयाग्निस्तथा शूद्रा ब्राह्मणा प्राकृतप्रिया ।
पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G4 om 85 (cf v l 84) T2 G3 2 om (hapl) 85ab — a) M1 लोके (for ततस्) D2 3 तुमुल°, T1 तुमुलसंयुक्ते — b) Ś1 K1–3 B1 4 Dc1 D2 T1 M2 जन° (for युग°) — c) T1 विज्ञानिपूर्वको लोक — d) B1

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९
संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३ C 3 13106 B 3 190 97 K 3 193 98

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

समविष्यति, D₂ ₃ न भवि॰; T₂ G₂ ₃ प्रपति॰ D₆ विक्रमेण भविष्यति, G₁ क्रमशः प्रपतिष्यति
86 ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ G₁ ₄ तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — ᵇ) T₂ (before corr) लोक प्रविष्यति, T₂ (after corr) G₂₋₄ लोकप्रसिद्धये — ᶜ) A few MSS पुनर्देवम् G₁ भविष्यति पुन सर्वे — ᵈ) G₁ नरा देव (for अनुकूल)
87 ᵃ) D₅ यावच्च, G₄ यथा (for यदा) Dc₁ Dn D₄ ₆ transp चन्द्र॰ and सूर्य॰ — ᵇ) B₁ तदा, D₁ G₂ यदा, G₄ यथा (for तथा) K₂ Dn₂ तिष्य बृहस्पति॰, K₄ (marg sec m) D₁ ₅ (marg) M₁ शुक्रबृहस्पती, Dc तिष्ये बृह॰, G₁ शुक्रो बृहस्पति — ᶜ) Ś₁ K₁₋₃ D₁ एकरात्रे (K₂ D₁ ॰त्रौ), D₃ एकरार्दौ — D₂ om (hapl) from न्ति up to भविष्य in 88ᵈ — ᵈ) Ś₁ D₃ प्रपश्यति, K₁ Dc₂ प्रपत्स्यति, K₃ प्रवत्स्यति, B₂ D₁ M₁ भविष्यति, T G₂ ₃ सपत्स्य(T₁ ॰स्य)ति G₁ M₂ तदा सपत्स्यते कृत
88 D₂ om up to भविष्य in 88ᵈ (cf v l 87) — ᶜᵈ) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ चैव (for चापि) Ś₁ K₁ ₂ च लोमगा॰, B₄ सुखावहा (for [अ]नुलोमगा) T₂ G दक्षिणानि भविष्यन्ति पूज(G₁ प्रजा)यन्त परस्पर (see below) — For 88ᶜᵈ, T₁ M subst

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगा॰ ।
प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्त॰ परस्परम् ।

— ᶠ) D₂ M₁ भविष्यति B₄ न संशय, G₁ तदा कृत (for निरामयम्)
89 ᵃ) B Dn₁ n₃ D₄₋₆ S (except G₁) कल्की K₃ D₂ विष्णुयशो — ᵇ) D₁ ॰प्रयो॰, D₆ ॰प्रणो॰ (for ॰प्रचो) — ᶜ) K₄ Dc D₅ S (except T₁ G₁) उत्पत्स्यति D₆ महाबाहुर् — ᵈ) K₃ D₆ ॰बल॰
90 ᵃ) G₁ सम्भूत K₁ ₄ D₁ ₂ शम्भलग्रामे, K₃ सबल॰; T G₂₋₄ M₂ शबल॰, G₁ सगळ॰, M₁ शमळ — After 90ᵃᵇ, S ins

954* महात्मा वृत्तसपन्न प्रजाना हितकृन्नृप ।

— ᵈ) T₁ सुबहून्यायुधानि च, G₁ ₂ ₄ बहुनानायुधानि च — G₃ om (hapl) 90ᵉᶠ — ᵉ) K₃ भूताश्च, Dc योधांश्च, T₁ योग च, T₂ (before corr) G₄ योगैश्च, G₁ M₁ योगाश्च
91 ᵃ) Ś₁ स सर्व, B₂ स्वधर्म॰ T₁ G₁ M₁ राजन् (for राजा) — ᵇ) D₁ ₂ महायशा॰ (for भवि) — ᶜ) B₁ S सकल (for सकुल) Ś₁ K₁ ₂ स एवेद कुल सर्व, K₃ ₄ D₁₋₃ ₆ स चेद सकुल सर्व
92 ᵃ) K₂ D₅ उच्छ्रितो, G₂ उत्स्थितो — ᵇ) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ कालात॰, G₁ क्षत्रात, G₂ युगांत॰ (for क्षयान्त॰) — ᶜ) B₁ ₂ Dc Dn₃ T₁ G₁ ₂ ₄ M सक्षेपो (B₁ Dn₃ सक्षेपे, B₃ सक्षये, T₁ सक्षेपा) हि स सर्वस्य; B₂ Dn₁ n₂ D₄ ₆ सक्षेपको हि सर्वस्य, B₄ समक्षाय हि सर्वस्य; T₂ G₃ सक्षेपे स हि सर्वस्य — ᵈ) K₄ परिवर्तते
93 D₂ om 93 — ᵃ) S गत (T₁ ॰तै) क्षुद्रान् — ᶜ) T₂ G₃ ₄ उद्धात॰, G₃ उद्धृत॰ (for उत्साद॰) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ B D (except Dc₂ D₁ ₃) सर्व (for सर्वान्)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ — *Major parvan* Dn₃ T₂ G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* G₁ M₂ मार्कंडेयसमास्या K₄ B₂₋₄ Dc Dn D₂ ₃ (all om sub parvan name) mention only भविष्य, and D₄, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* D₁ भविष्यकथन, G₁ युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 189 (Dn₃ 190), D₁ 196, S (M₂ *inf lin*) 192 (M₂

१८९

C 3 13107 B 3 191 1 K 3 194 1 मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यूनेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

---

orig 195) — *Śloka no* Dn_1 96, Dn_2 97, Dn_3 D_1 98

189

1 a) Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ D (except D_1) चौरक्षय — c) K_1 B_2 Dc_2 D_1 T_2 G_3 °मेध ; K_2 °मेधो, B_1 °मेधैर्, $G_{3\ 4}$ °मेध (for °मेधे) B_1 °यज्ञैर्; T_2 G_{2-4} °यज्ञ (for °यज्ञे) — d) G_1 कालयिष्यति

2 K_3 om (hapl.) 2 — a) B D (except $D_{1-3\ 5}$) च (for स) — b) A few MSS स्वयभू° Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तदा, B_4 प्रभु° (for शुभा°) — c) T_1 G_3 पुन° (for वन) $G_{1\ 2\ 4}$ पुन° (G_1 वन) पुण्ययश कर्मे — d) B_4 जरायां, T G_1 जरया, M विधिवत् (*for* जरावान्) *B_{1-3} Dc Dn* रमणीय प्रवेक्ष्यति

3 a) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ M_1 अनुवत्स्यते; K_4 Dn_2 $D_{2\ 3}$ °वत्स्यति; B_{2-4} Dn_1 n_3 D_{4-6} °वर्स्यंति, D_1 T_2 G °वर्तंते, T_1 M_2 °पत्स्यते (for °वर्त्स्यन्ते) — b) B_1 लोकभाविन , T_2 G लोक(G_1 धर्म)चारिण — c) G_1 विप्रा° (for विप्रै°) D_4 चौरक्षयैश्च, D_6 चोरक्षय Ś$_1$ K Dn $D_{1-3\ 5}$ एव चौ(D_1 चो)रक्षये जाते — d) Ś$_1$ K $D_{1\ 2\ 3}$ महत्, D_3 महा (for क्षेमं)

4 a) G_1 शक्ति च, M शक्त्यश्च (*for* शक्ती°) — c) B D (except $D_{1-3\ 5}$) द्विज° (for विप्र°) — d) Ś$_1$ [द्वि]त्र जितेषु, Dc विहितेषु, D_1 विपिनेषु, T_2 G_{2-4} विविधेषु (for विजितेषु)

5 a) D_6 विप्रेन्द्रो — b) S मानयश्च (for °यानो) — c) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ कार्किश्च, K_4 *B_{2-4}* T G_{2-4} कल्की (for कल्किश्च) B_1 (m as in text) चरिष्यति महाबाहु° — d) S_1 D_5 तदा (for सदा)

6 a) = 3 188 84^a B_5 [ए]तत् (for [ए]वं) B_1 हा तात हा च पुत्रेति, $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) हा मात स्तात पुत्रेति, B_4 हा तात हा भ्रातरिति — b) B_4 तदा (for तास्ता) K_2 सुदारुण, M_3 च दारुणा° (for सुदा°) — c) K_1 M_2 विक्रोशमाना S_1 K $D_{1-3\ 5}$ सुबहून् (for सुभृश) — d) D_1 देशान्, G_2 शत्रून् (for दस्यून्) K_1 स क्षय, T_1 सयुगे (for संक्षयम्)

7 a) B_2 तदा (for ततो) B_3 °विनाश S_1 $K_{1\ 3}$ [ऽ]य (for वै) — c) G_1 युगे (for कृते) — d) Ś$_1$ $B_{1\ 2}$ Dc $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ तदा, B_3 सदा (for तथा) — After 7, M_3 ins *955**

8 a) S_1 $K_{1\ 2}$ G_3 आरामांश्चैव, K_3 D_1 आश्रमा°, Dc_1 आश्रम° (for आरामा°) $K_{1\ 2}$ G_1 चैत्याश्च — b) Ś$_1$ तडाकान्यवटस्तथा, K_1 तडाकान्यवटास्तथा, K_2 तडाकानि वटास्तथा, K_4 B_1 $D_{1\ 3}$ तडागान्यवटास्तथा, B_{2-4} D_6 तटा गात्रसथा तथा, *Dc Dn D_4* तडागावसथास्तथा, *D_5* तडागाश्च वटास्तथा — N ins after 8^{ab} M_2, after 7

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

— d) G_1 करि° (for भवि°)

9 a) B_1 ब्राह्मणा° क्षत्रिया वैश्या — c) K_4 D_1 हत पाम्वडा , S हत(M_1 मह)पापडा° — d) S_1 K $D_{2\ 5}$ सत्ये तथा, B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 M_2 सत्यजना°, Dc सत्यप्रिया°, G_1 सत्यव्रता , M_1 सत्यरता (for सत्ये जना) D_1 महाप्रजा: D_2 सहप्रजा (for जना प्रजा) T_1 तथा, T_2 G_{2-4} तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषाया रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते सम्प्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९ C 3 13128 B 3 191 22 V 3 194 21

(for प्रजाः)

10 a) B1 3 Dn D4 6 प्रद(D4 6 ज)ति, S जायन्ति (for जास्यन्ति) Ś1 K1-3 चैव बीजानि, T2 G सर्वभूतानि K4 D1-2 जनिष्यन्ते (D1 °न्ति) च बीजानि, D2 जायिष्यन्ति बीजानि — b) K1 2 उप्य° (°) B Dn D4 6 रोप्यमाणानि, T2 G शुष्य (G1 वर्ध°) (for उप्य°) Ś1 K मान्त, B2 सर्वेषां, D2 °दे च्या, T1 °दे सह (for चैव ह) — d) B1 Dc3 D2 3 5 S सर्वं G1 सर्वत्र समभिष्यति

11 a) D3 निय्ता, D5 [अ]निरता (for निरता) — b) D1 2 शुभेषु, G1 3 6 तूर्नेषु (for व्रतेषु) — G4 om 11cd — c) K1 3 B3 4 Dn D3 4 6 जप्य, K3 4 B2 Dc D1 नाप्य° (for जप) — d) Ś1 °कामा सुखान्विता, D1 काम मुदा युता, G1 °कामसमायुता — Ś1 K1 om (hapl) 11c-12d — f) B1 धनात्पृथिवीमिमां

12 Ś1 K1 om 12 (cf 1 11) — a) T2 G °परा (for °रता) — d) K2 B3 Dn D4 6 विप्रेषु (for रक्षणे)

13 a) K4 शुश्रूषणे (for शुश्रूषायां) — d) T1 [ऽ]पि च (for तथा) — e) Ś1 K1 2 तु, S य (for च) — f) Ś1 K3 B1 यश्च मे, K1 यश्च ते, K4 D2 3 य(K4 स)था मे, D6 य स्म्यं, T1 G3 4 M स मेय, T2 G2 सगत, G1 स च ते (for यः स ते) T1 G2 4 परिकीर्तित, G1 सुप्रकीर्तित

14 a) K4 सस्र्गेसाश्च D3 G1 विदिता, T G2-4 M2 कथिता (for विदिता) — b) S भारत (for पाण्डव) — d) B D (except Dc D3) यथा (for मया) — f) D6 ऋषिसमा, T1 °भि स्तुत, G1 समृत

15 a) B1 समागमे चैव, B2 D4 6 संसारमार्गोय (D4 °र्गो मे) — b) Ś1 K1 3 D1 2 6 बहव° (for बहुशः) K1 2 D6 T G2-4 चिरजीविन — c) K1 2 दृष्ट्वा (for दृष्टाः) — d) Ś1 K B4 D1 2 यान् (for तान्) S किं भूय श्रोतुमिच्छसि

16 For 16ab, S subst

956* सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथितं तव सर्वशः ।

— c) Ś1 K1-3 धर्मसंच(Ś1 क्ष ; K3 श्र)य° ; B4 धर्मसंशय योगार्थं ; D1 धनसंक्षयमोक्षार्थं, S धर्मसंशयहेतोश्च

17 a) Ś1 K B1 3 4 Dc Dn D3 5 सम्याप्यो, B2 योजयो, D6 सन्धेय (for संयोज्यो) S न तेन्यथात्र (T1 था च, G1 °थात्मा, M °था स) विज्ञेयो — b) S धर्मो (for नित्य) — T1 G1 M om 17cd — c) K3 [अ]पि सुख (for हि सुखं) K4 नित्य, B Dc Dn D4 6 राजन् (for राजा) D1 धर्म्याद्वनु हि सुखं राज्यात् (sic) — d) Ś1 K Dn1 D1-3 5 विंदति (for नन्दति)

18 a) D2 निबोधेना, T1 °धय, G2 धत (for ध च) D3 G4 सुरा (for शुभा) — b) Ś1 K1 2 B2 प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रव°) G1 नृप (for ऽनघ) — c) K3 (by transp) ब्राह्मणे न — d) K4 कथ (for कदा°) — D1 om 18ef — e) B1-3 Dc Dn D4-6 कुपितो, D2 [ऽ]पि स्या (for रुषितो)

19 b) T1 G1 कुरूणां युधिष्ठिर — c) B4 श्रीमान (for धीमान्) — d) K4 परमच्युत, D3 (marg sec m) द्युतिमान्नृप

C 3 13126 B 3 191 22 K 3 194 23 कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

20 ᵃ) B₃ कथ (for कस्मिन्) — ᵇ) K₁ ₃ प्रजा, B₃ प्रजा (for प्रजाः) K₄ मया (for मुने) D₁ ₃ प्रजाना रक्षणे मुने — ᶜ) D₆ [उ]ह (for वै) — ᵈ) D₆ अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957* युधिष्ठिर ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्य मुनिसत्तम ।
कथ चाय स्थितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ᵃ) D₆ यदा च (for दयावान्) — ᵇ) T₁ G₄ हिते (for हितो) G₄ युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — ᶜ) D₆ सदा, T₂ G₂₋₄ स्नेहात् (for स्वेषा) B Dc Dn D₄ ₆ सत्यवादी मृदुर्दान्त' — ᵉ) T₁ M कुरु (for चर) — ᶠ) K₁ ₃ पूजयन् S पितॄन्पूर्वाननुस्मर

22 D₃ om 22ᵃᵇ — ᵃ) Ś₁ प्रमादो यत्कृतस्, K₁ प्रमाद यत्कृते, K₃ प्रमादा यत्कृत — ᵇ) Ś₁ Dc₁ D₆ ते (for तज्) — ᶜ) D₁ तु (for ते) D₁ दानम् (for मानम्) — ᵈ) Dn₁ यतवान्, T G प्रियवाग् (for परवान्) M मनत र पराजय

23 ᶜ) T₁ लोको (for भूतो) K₁ T₂ G₂₋₄ भविष्यश्च, K₃ भविष्यश्च — ᵈ) Dc धर्म वै, T₁ G₁ लोकस्ते, T₂ G₂₋₄ लोकस्य (for धर्मस्ते) S₁ D₁ समुदाहृत

24 ᵃ) =1 57 12ᶜ 5 16 7ᶜ S (except G₁ ₂) मे (for ते) — ᵇ) B₂ विभो; Dn₁ युधि (for भुवि) Ś₁ K₁ ₂ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś₁ भारत), G₁ M प्रत्यक्ष यच्च नागत — T₁ G M om 24ᶜᵈ — ᶜ) Dn₁ D₃ ₃ G₄ इद (for इम) Ś₁ K₁ ₃ इम च सुपरि' — ᵈ) T G (T₁ G₁ om) वृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn D₄ ₆ T₂ G₂₋₄ ins

958* प्राज्ञाः स्मात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।
[Dc 'नाभिप्रचोदिता , Dn D₄ ₆ 'नापि प्रपीडिता]

25 ᵃ) D₆ एक' (for एष) T₁ G₁ M₁ महाप्रेता; T₂ G₃ महाप्राजन्, G₂ महातेज (with hiatus), M₂ महाबाहुर् — ᵇ) B₂ अति सर्व दिवौ', D₁ अति सर्वान्दिवौकस', T₁ G₁ सर्वेषा त्रिदिवौकसा — Dc G₄ om 25ᶜᵈ — ᶜ) Ś₁ मुहूर्ते, K₁₋₃ D₁ G₁ ₂ M मुह्यते, B₃ सक्षति, T₁ उह्यते (for मुह्यन्ति) Ś₁ K D₁₋₃ तत्र, D₆ सर्वा' (for तात) — ᵈ) B₁ [अ]भिप्रपीडिता , B₂ Dn D₄ ₆ [अ]पि प्रचोदिता', D₂ ₅ [अ]भिप्रणो'

26 ᵃ) D₆ स (for मा) B₁ ते वै, Dn D₄ ₆ तत्र (for तेऽत्र) S₁ K₁ D₁₋₃ ₅ विचारोस्तु, B Dc Dn T₁ विशङ्का भूद् — ᶜ) Ś₁ B₂ ₃ D₂ ₅ अशक्य मद्', K B₁ D₁ ₃ अशक्य मद् , B₄ Dc Dn D₄ ₆ आशक्य मद्' (for अतिशङ्क्य)

27 ᵃ) S पश्चिमे (for प्रथिते) M₁ काले, M₂ देशे (for वंशे) — ᵇ) T₁ G₁ कुरुसत्तम (for भरत')

28 ᵃ) S₁ K D₁ ₃ ₅ मुनिश्रेष्ठ — ᵈ) K₃ D₆ तथा, K₄ D₃ यथा, B₂ प्रभो; T₁ G₁ मुने (for विभो)

29 T₂ G₂₋₄ om (hapl) 29 — ᵃ) B₂ ते (for मे) S₁ K D₂ ₅ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — ᵇ) Ś₁ K D₂ ₅ सभ्रम (for मत्सर) — ᶜ) S₁ K D₂ ₅ [ह्]इ, M₃ च (for हि) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₃ यस्त्वयोक्त (for उक्त यत्ते) D₁ ₂ हित वच , T₁ प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M₃ विभो) (for मयि प्रभो)

30 ᵃ) G₄ च (for तु) — ᵇ) B₄ D₆ भार्गवस्य (for पाण्ड') K₃ ₄ D₃ ₅ यशस्विन' (for महा') Dc Dn D₄ मार्कंडेयस्य धीमत , T₁ G₁ धर्मराजस्य धीमत — K₄ om 30ᶜ–31ᵇ — ᶜ) B₂ ₄ Dn D₄ ₆ सहृष्टा' (for प्र')

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥
अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन- C 3 13147 B 3 192 5 K 3 195 5

D_8 ब्राह्मणा (for पाण्डवा) $B_{1\ 3}$ Dc महृष्टो हृष्टरोमाभूत् — [d]) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc सहित (for °ता°) $D_{1\ 2}$ °धन्विना — After 30, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} ins

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागता ।

31 K_4 om 31[ab] (cf v.l 30) — [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ transp कथा and शुभा T_1 प्राज्ञा, G_1 प्रज्ञा, $G_{2\ 4}$ M प्रज्ञा (for कथा) T_1 G_1 वच (for शुभां) Dc स तथा ता कथां श्रुत्वा — [c]) T_1 समपद्यत — [d]) Dn_3 निबोधनात्, S निबोधने (for निवे°)

Colophon — *Major parvan* S_1 K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_1 मार्कंडेयसमा (Dn$_3$ $D_{4\ 6}$ °स)स्या (followed by भविष्य in $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$), M_1 मार्कंडेयसहिता $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ M_2 (all om sub-parvan name) mention only भविष्य ($Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_2 °ष्यत्) To भविष्य or °ष्यत्, N (except B_2 Dn_3) M_2 add समाप्त — *Adhy name* G_1 युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 190 (Dn_3 191), D_1 197, S (M_2 *inf lin*) 193 (M_2 orig 196) — *Śloka no* Dn_1 n_2 35, D_1 33

190

1 Before 1, B_{2-4} D_5 (marg *sec m*) $_6$ G_3 ins

960* जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणाना माहात्म्य वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवाना यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपा ।

— G_1 om भूय and reads एव (for एव) B_2 ब्राह्मणाना माहात्म्य ; B_3 D_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 ब्राह्मणमाहात्म्य, Dc ब्राह्मणस्य माहात्म्य ; D_4 महाभाग ; T_1 च माहात्म्य (for ब्राह्मणमहाभाग्य) Before वक्तुम्, $K_{1\ 3}$ B_3 Dc $D_{2\ 4}$ T G_1 M_1 ins भगवान्, $K_{2\ 4}$ D_5 भवान्, B_1 $D_{1\ 5}$ G_4 भगवन् ; M_2 मम भगवन् S_1 K B_1 Dc D_{2-4} T_2 $G_{1\ 4}$ M_1 अर्हति (for अर्हसि) B_1 [इ]त्यथ, B_3 [अ]थ (for [इ]ति) $Ś_1$ K_{1-3} D_6 [इ]त्येव ब्रुवत पाडवान्, K_4 D_{1-3} [इ]त्यब्रुव(K_4 °वद)न्पाडवेया°, D_4 [ए]व ब्रुवन्पाडवान् T_1 G_1 M_1 पाडवो (for पाण्डवेयो) $Ś_1$ K D_{1-6} om मार्कण्डेयम्

2 M om 2 — D_5 om अथ and मार्कण्डेय° — After 2, K_3 $B_{2\ 4}$ Dn G_3 ins

961* अपूर्वमिद श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।;

while Dc D_5 (marg *sec m*) $_6$ T_2 G_{2-4} ins

962* श्रूयतां कथयामीद महर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc $D_{5\ 6}$ ins अपूर्व after इद $D_{5\ 6}$ ब्राह्मणाना (for महा) Dc $D_{5\ 6}$ om पूर्व-]

3 Before 3, D_4 M read मार्कंडेय उ° (M om उ°) — G_1 अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K_1 D_4 °कुल उत्पन्न°, B Dn D_6 G_3 °कुलोद्वह° (for °कुलोत्पन्न) K_4 D_{4-6} om पार्थिव°, T_2 G_{2-4} om पार्थिव° परिक्षिन्नाम A few MSS परीक्षित् G_1 पारीक्षिन्नाम पार्थिव° (for पार्थिव° परिक्षिन्नाम)

4 B_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ M स एको(M °का)श्वेन T_1 मृगयाम् (for मृगम्) T_1 अनुसन्न्, T_2 $G_{1\ 4}$ अन्वसरत, G_2 M अन्वधावत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G_1 ins स ; M_2 त Dc M_1 दूरतरम् (for दूरम्) $Ś_1$ K_3 $G_{2\ 4}$ M_1 उपाहरत् ; B_4 T_2 अन्वहरत् ; Dc अथाहरत् ; T_1 अपासरत्

5 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 om अथ $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ om

C 3 13147 B 3 192 5 K 3 195 5 पण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वन-
पण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव
व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्व-
स्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स
श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य
खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥
अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यव-
चिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः
समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्या-
सि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्या-
स्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाह-
मिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या
त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा सम-
यमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं
मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

च G_4 om कस्मिंश्चिद् B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 एक स्मिन् (for कस्मिंश्चिद्) $K_{1\ 2}$ B_{1-3} D_{c2} Dn D_8 T_1 G_1 M_2 देशे, G_4 दूरे (for उद्देशे) K_4 D_3 om नील After नील, B_{2-4} Dn D_{4-6} $G_{1\ 3}$ ins गहन Some MSS वनखडम् B_1 D_{c1} नील वन गहनखडमपश्यत् — Ś$_1$ K_{1-3} Dc तच्चाविवेश, K_4 D_{1-3} तच्चापि विवेश; B_2 त चाविवेश; D_5 राजा विवेश, T_1 तद्विवेश, T_2 $G_{2\ 4}$ तस्याविशेपत (for तच्च विवेश)

6 T_1 om ततस् T_2 $G_{2\ 4}$ तस्याविशेपतो, G_1 स प्रविश्य (for ततस्तस्य) S_1 $K_{1\ 2}$ om वनपण्डस्य; some MSS spell वनखण्डस्य Ś$_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]वगाहत (for व्यगा°) Dc सोश्वादवारोहत (for साश्व एव व्यगाहत)

7 $G_{2\ 4}$ तथाश्वस्त T_1 M_1 सन् (for स) D_5 अथाश्व तस्मिन्सरसि वध्वा (for अथाश्वस्त स) M_2 विसमृणालानि (for °मृणालम्) T_1 G_1 M_1 विसमृणालान्यश्वस्याग्रतो B_1 अश्वायाग्रे, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अश्वाया(B_4 °श्वस्या)ग्रतो (for अश्वस्याग्रे) Ś$_1$ निक्षिप्त, T_1 दृष्ट्वा K_3 °तीर K_3 उपाविशत्; B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 सविवेश, T_1 शयनमाविशत्; G_1 शयनमभजत (for समाविशत्) T_2 $G_{2\ 4}$ विसतृणान्यश्वस्य दत्वा स्वयमाविशत्

8 Ś$_1$ तत्र (for ततः) Before शयानो, G_1 M_2 ins स K_2 B Dn D_{4-6} T G गीतम् (for गीतशब्दम्)

9 After स, D_1 ins तत् S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा) — $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T_2 मानुषगतिं; T_1 मनुष्यभूमिं B_1 प्रप श्यामि (for पश्यामि) — After कस्य, Dc ins तत्, M नु B_1 Dc om इति

10 D_1 reads यथा for अथ, and om कन्या Before परमरूप°, T_2 $G_{2\ 4}$ ins परां K_3 परम दर्शनीया, D_1 परम रूप दर्शयतीति, D_2 परमरूप दर्शयती, G_1 परमरूपसपन्ना दर्श नीया Ś$_1$ K_2 विचिन्व(K_2 °न्व)तीं, Dc D_{n3} [अ]वचिन्वतीं, $D_{1\ 3}$ [ए]व विचिन्वतीं; T $G_{1\ 3\ 4}$ M [अ]पचिन्व(T_2 G_3 M_2 °न्व)तीं, G_2 [अ]पि विचिन्वतीं $D_{1\ 2}$ om गायन्तीं After गायन्तीं, G_1 ins नृत्यतीं K_1 om च

11 B_3 T G_4 om अथ G_1 सा च, G_2 M (by transp) साथ $D_{1\ 2}$ पर्याक्रमत्, $G_{1\ 4}$ पर्यक्रमात्, M_1 पर्याक्रामत् Ś$_1$ K_{1-3} D_5 अथ राज्ञः समीपे साथा(K_3 D_5 सा पर्या)क्रामत; K_4 D_3 अथ तस्य राज्ञ समीपे सा पर्याक्रमत

12 T $G_{2\ 4}$ अपृच्छत् (for अब्रवीत्) Before राजा, S (except G_3 M_1) ins स — B_4 S (except G_3) कासि (for कस्यासि) Dc om सुभगे B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भद्रे (for सुभगे) Before त्वम्, K_4 D_{1-3} ins का, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 का वा, B_4 T_1 G_1 M कस्य T_2 $G_{2\ 4}$ om त्वम् T_1 सुता (for इति)

13 G_1 om सा Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 $D_{1-3\ 5}$ सा त, K_3 ततस्त (for सा) — After इति, G_1 ins राजान

14 Ś$_1$ K_1 om तां D_5 अब्रवीत् (for उवाच) — T_1 मयधी (for अर्थी)

15 D_1 om from समये° up to उवाच (in 17) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ transp शक्या and त्वया K_4 (by transp) त्वया लब्धु शक्या

16 D_1 om 16 — B Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp तां and राजा T_1 सविस्मयम् (for समयम्) After अपृच्छत्, S (except G_3) ins कः समय इति

17 D_1 om up to उवाच — $B_{3\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 M om ततः B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) om इदम् D_5 अब्रवीत् (for उवाच) — B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 नोदक मे; M_1 उदक मा (for उदक मे न)

18 B_2 om राजा After राजा, $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins तां After बाढम्, Dc ins इत्युदक न दर्शयामि — After तां, K_2 D (except D_{1-3}) G_3 ins उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं (Dc om तूष्णीं) Dc om समागम्य B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सगम्य (for समागम्य) Before तया सह, M_2 ins तत्रैव T_1 om तया सह S (except G_3) तत्र (M_2 om तत्र)

मित्युक्त्वा ता समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया । स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते । नान्यत्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥ अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्यतामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् । स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत् । अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता- C 3 13161 B 3 192 19 P 3 195 19

न्यौ (for [आ]स्ते)

19 Before तत्र, K4 B D (except D2) G3 ins ततस् S (except G3) om तत्रैव D1 2 om [ए]व After [आ]सीने, K3 3 T1 M ins च After राजनि, T2 G3 4 ins सा T2 om from सेना up to अनुप्रा (in 20) S1 अस्य (for तत्र) — S1 K Dn D5 6 सा सेनोपविष्ट, B1 2 Dc पदेन पद, B3 D4 6 G2 पद पदेन, D3 पदेनानुपद समासेनोपविष्ट (for पदेनानुपद) S1 K Dn D5 6 om दृष्ट्वा Before दृष्ट्वा, D1 ins सा B1 G4 राजा (for दृष्ट्वा) After दृष्ट्वा, B2 3 Dc D4 6 G3 M2 ins च D3 transp राजान and परिवार्य K3 B3 D1–3 अवतिष्ठत, K4 उपतिष्ठत्, Dc G3 4 M2 भतिष्ठत D5 अवातिष्ठत, T1 M1 अवतिष्ठत, G1 उपातिष्ठत (for अतिष्ठत्)

20 T2 om up to अनुप्रा (cf v l 19) — Before पर्या, G3 4 ins अथ T1 om पर्याश्वस्तश्च Before राजा, K3 4 D1–3 M ins स D1 G3 3 तथैव D1 T1 M2 शिबिकाया K1 सार्विघाटितया, B Dc Dn D1 3–6 G3 -घाटितो(B1 Dc D3 °तया, D1 2 °विघ)टि, T1 G3 4 M अविघातनया (T1 om तया), G1 उपाविष्टनया (for अविघाटितया) — B1 तथा, B3–6 Dc Dn D3–4 6 G3 M2 स (D3 3 om स) स्व (for स्व) T1 अभि° (for अनु°) M (by transp) तया सह रहसि K4 om सह B1–3 Dn D4 6 G3 om रमन K3 D5 रमयन्, K4 B1 T2 G3 4 M रममाण, Dc रमन् (for रमन) D2 [नमन्ना]स्ते (for रमन्नास्ते) — S1 K किंचित् (for किंचन) B Dc Dn D4 6 G3 नान्यत्(Dc D4 स)स्योपि च किंचि(Dc किंचन) नापश्यत, T1 नान्या तत्किंचनापश्यत, T2 न कश्चित्किंचिदपश्यत, G1 M स (M1 om) नान्य पश्चनापश्यत G3 4 न कश्चित्पश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्)

21 S1 K1–3 D1 2 प्रधानो नामामात्यस्, B1 2 Dc D3 प्रधानोमात्यस् (D3 नो नात्यस्) B1 T1 om तस्य B3–4 Dn D4 6 G3 transp तस्य and अभ्याश° S1 K D1–3 5 अभ्यन्तर, M2 अभ्याशपग S1 K D1–3 5 [ऽ]न्वपृच्छत् (for ऽपृच्छत्)

22 T G3 4 om ता Dc स्त्रियम् (Dc1 om) अपूर्वमिद पश्यामस्ता च राजा समयो नाय (Dc1 °मयेनो) मुक्तं यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति) K4 B1 D1–3 नात्रानीयत (for नात्र नीयत) T1 om इति

23 Ś1 K1 om अथ Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for अथामात्योऽनुदकं) T1 सदन; M1 नाम (for वन) T2 om बहुमूलपुष्पफल S1 K1 [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफल, K3 D1–3 °वृक्ष (K3 वृक्ष) बहुपुष्पमूलफल, K4 चारवृक्ष बहुमूलफल; B1 4 Dc Dn1 °वृक्ष बहुपुष्पफल, B3 3 Dn1 n3 D4 6 G3 °वृक्ष बहुपुष्प(B1 °प)फलमूल; D5 [उ]दारपुष्पबहुफलमूल, T1 वृक्षफलमूलफल पुष्प, M1 वृक्षबहुमूलफलपुष्पफल, M2 वृक्षबहुमूलफल After फल (or its v l), K3 ins तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्व वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तांग, K4 तस्य भुवनमध्ये मुक्ताजालमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा, Dc तस्या मध्यतिमुक्तजालमयीं पार्श्व वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां स, Dn D4 6 तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्व वापीं गूढां सुधा लिप्त(D4 6 सुधोप)लिप्तां स, D1 तस्य वनमध्ये मुक्ताकारमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा S1 सरसि; K1 3 4 B1 D1 T1 G1 M शरसि, D3 सपदि, T2 G3 4 रह (for रहसि) K3 B3 [उ]पागम्य, B4 S (except G1 3) उपलभ्य Before अब्रवीत्, D5 T1 G1 M2 ins इदम् — G1 om इदम् K4 B1 om [उ]दारम् K3 अचौरम् (for उदारम्) Ś1 T1 अनूदक — Ś1 om साधु K1 2 त्वया, G3–4 सह तया (for साध्वत्र) T1 G1 M1 om [अ]त्र K4 (sup lin as in text) गम्यताम्, T1 G1 M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्)

24 Dn1 T1 om स T G3 4 तत्सैव (for तस्य) G1 om [ए]व K4 om तद — K3 B2 om तस्मिन् K3 B3–4 D (except D1–3 5) G3 कानने, B1 रम्ये (for वने) K1 4 om रम्ये B1 कानने (for रम्ये) B1 2 om सह K1 B3 D5 T G3 4 व्यहरत्; K3 विहरन, B1 G1 M व्यचरत्,

C 3 13161
B 3 192 19
P 3 195 19

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजाब्रवीत् । साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदमज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत् ॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति । यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति ॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैनमुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

$B_{3\,4}$ व्यवाहरत, D_1 व्यहरन् — K_3 B_{2-4} Dn D_{4-6} T_2 $G_{2\,4}$ om अतिमाग्रम् B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 M_1 अतिमुक्तकागार° (B_4 अतिमुक्तकगृह°); $D_{2\,3}$ मणिमुक्तागार (for अतिमुक्तागार°)

25 Before तत्, M_1 ins स B_3 Dc T_1 $G_{3\,4}$ त (for तत्) S_1 K D_{1-3} प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य) T_2 $G_{2\,4}$ om राजा Before राजा, M_2 ins स G_1 om सह D_1 (by transp) प्रियया सह K_3 $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 सुधाकृतां; K_4 सुधातलां सुकृता, $D_{1\,3}$ वसुधातले सुकृता, D_5 सुधाधवलिता, T $G_{2\,4}$ सुसस्कृता (T_1 cont वसुधातलकृता), G_1 साधुसरसि B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 विमलामलिलपूर्णां, $D_{1\,2}$ T_1 G_1 विमलसलिलसपूर्णां M सुधातलकृतविमलसलिलपूर्णां (M_1 °विमलसपूर्णां)

26 T_2 $G_{2\,4}$ om [ए]व K_4 D_1 om च After ता, S_1 $K_{1\,2}$ ins वापीं; D_1 तु D_6 om एव Dn D_4 G_3 च (for एव) After एव, D_2 ins तु S (except G_3) तयैव सह (for सहैव तया) K_3 om देव्या B_4 चातिष्ठत्, Dc_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ व्यतिष्ठत, Dc_2 [अ]तिष्ठत, Dn (Dn_3 marg sec m as in text) $D_{3\,4}$ [अ]वतिष्ठत; D_6 [अ]वातिष्ठत्, G_3 M_2 [अ]वतिष्ठत, M_1 [अ]तिष्ठत्

27 D_1 कातां (for तां) K_4 om देवीं T_1 स राजा देवीम्, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 स राजा ता देवीम्, M_2 राजा तां देवीम् (for तां देवीं स राजा) G_4 अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्) — Before साधु, G_1 ins प्रिये M_2 साध्व्यवतर

28 After सा, $D_{1\,2}$ ins च G_4 तस्य (for तद्) T G_4 M_2 वचन (for वच) S_1 K $D_{1-3\,5}$ वाप्या (for वापीं) B_1 न्यमज्जत, Dc ता मज्जत् (for न्यमज्जत्) — K_4 B_1 M_2 om न पुनरुदमज्जत् Dc om न G_1 सा (for न) After न, K_3 $D_{1\,2}$ T $G_{2\,4}$ M_1 ins च After पुनर्, T $G_{2\,4}$ ins उदकाद् T_1 उन्मज्जत्, G_1 M_1 उन्ममज्ज (for उदमज्जत्)

29 D_3 T_1 om तां After ता, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 ins स T $G_{2\,4}$ M_1 om राजा G_1 अथ राजा ता देवीं मृगीयमाण (for तां मृगयमाणो राजा) After न, B_3 ins ताम्, B_4 च

30 B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 अथ (for अपि) MSS (variously) निश्राव्य, नि श्राव्य, निस्राव्य D_5 T_2 मडूकान्, T_1 $G_{1\,2\,4}$ मडूकांश्च, M मडूक च (for मडूक) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ भ्रमरमुख, $K_{3\,4}$ M_2 भ्रममुखे, T_1 भ्रमन्मुखे, G_1 सेतुमुखे, G_2 भ्रमुखे, G_4 भूमद्रेखे, M_1 भूसामुन्येन (for श्वभ्र°) Before क्रुद्ध, B_4 T_1 $G_{2\,4}$ ins अथ, G_1 अथ राजा After क्रुद्ध[], G_1 ins परितोवलोक्य परिचरन् After आज्ञापयामास, B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 $G_{2\,4}$ M_1 ins स (Dc_1 T_1 $G_{2\,4}$ om स) राजा — K_3 B_2 om सर्व° K_4 $B_{1\,3\,4}$ D (except D_5) T_1 G_3 M सर्वत्र (for सर्व°) G_1 भो वीरा सर्वत्र मडूकवध क्रि° — $Ś_1$ K ममार्थी G_1 om [अ]र्थी $Ś_1$ अ (for स) After स, B D (except $D_{2\,3}$) G_3 ins मा T_2 $G_{1\,2\,4}$ om मृतकैर् D_1 om मण्डूकैर् D_3 M transp मण्डूकैर् and उपायनैर् K_{1-3} D_5 T_1 मडूकोपायनैर्, $G_{2\,4}$ मडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपा°) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 मृतमडूकोपायनमादाय (B_1 Dc °पायनैर् and om आदाय) (for मृतकैर्म—°र्माम्)

31 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ एव (for अथ) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1\,4}$ D_5 om घोरे After मण्डूकान्, G_1 ins वधाद् B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ G_3 आविवेश (for आविशत्) — T_2 $G_{2\,4}$ अथ (for ते) T $G_{2\,4}$ मडूका स्व(T_1 om स्व)राज्ञे; G_1 M मडूकराजाय (for मण्डूकराज्ञे) T_2 om यथा, G_4 om यथावृत्त K_3 T_1 निवेदयन्, G_4 प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्)

32 G_2 अथ (for ततो) $D_{1\,2}$ मडूकराजा After मण्डूकराट्, G_1 ins तेषां वच श्रुत्वा B_1 अभ्यगच्छत; G_3 अध्यगच्छत्; M_2 अगच्छत्

33 G_3 उत्पत्य (for उपेत्य) B_1 चोवाच (for उवाच) — K_3 om मा T_2 $G_{2\,3}$ transp मा after वश — B_4 S (except G_3 M_1) ins न after प्रसाद — T $G_{1\,2\,4}$ M_1

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।
मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५
तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रो-
वाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् ।
एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या
मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच ।
प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा
दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् ।
बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥
तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति
॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् ।
एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहित-
रम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स
च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो C. 3 13177 B. 3 192.36 K 3 195 36

---

read नार्हसि after कर्तुं M_{2} अर्हति (for इति)

34 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} जिघांसीस् (for जिघांस) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{2} क्रोध (for कोप) — ^{c}) T_{2} $G_{1\ 2}$ प्रक्षीयति, G_{4} प्रक्षिपति, M प्रक्षीयति D_{1} च धर्मोद्रेको, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} वधोद्रेका (T_{1} M_{1} °को), M_{2} धनाग्रे को — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ परि° (G_{1} प्रति°) (for अवि°)

35 ^{a}) T $G_{2\ 4}$ नैवाप्त, G_{1} नैनास्त्व $Ś_{1}$ K D_{6} तस्त्वत्त्वान्परीक्ष्याय — ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{6} तत (for प्राप्य) $Ś_{1}$ क्रोधाद्, S (except G_{3} M_{2}) कोप (for क्रोध) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} विमोक्ष्यसि — ^{c}) $G_{2\ 4}$ [अ]थ वा धर्मं, M_{1} वध घोर (for तवाधर्मं) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} किं हितैर्, K_{4} हिंसितैर्, D_{6} किं हता K_{1} T_{2} G_{2-4} हि तैः (for हि ते) — After 35, M_{2} ins इति

36 D_{1} om तमेव°—°त्मा K $B_{1\ 3}$ Dc D_{5} $G_{1\ 2\ 4}$ M इष्टजनवियोगशोकपरीता($G_{2\ 4}$ °तरा)त्मा, T °शोकपरीतातरात्मा Before राजा, $Ś_{1}$ K $D_{2\ 3\ 5}$ ins स $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ M_{2} प्रत्युवाच, B_{2} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} [अ]थोवाच, Dc D_{1} [उ]वाच (for प्रोवाच) — D_{1} न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते) K_{4} $B_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 3}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M क्षा($B_{1\ 3}$ क्ष)म्यमेतन्, T_{1} क्षाम्यते तत (for क्षम्यते तन्) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ transp तन् and मया — After °तान्, K_{3} Dc $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M ins हि T_{1} स्त्री (for प्रिया मे) After मे, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M ins स्त्री After भक्षिता, $K_{1\ 2}$ ins इति — Before सर्वथैव, G_{1} ins अत D_{1} om [ए]व M_{1} वध्या मे (by transp)

37 $Ś_{1}$ प्रत्युवाच (for प्रोवाच) — K_{1} om नाम — K_{2} सा मम (by transp) D_{3} शोभना, T_{1} साधु शोभना (for सुशो°) — After तस्या, B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} ins हि After एतत्, T_{1} ins महत् — B_{1} transp हि and तया (om राजानस्) G_{1} [ऽ]पि (for हि) $K_{2\ 4}$ B_{2-4} Dn $D_{1\ 3-6}$ G_{3} om हि T $G_{1\ 2\ 4}$ M_{2} om राजानस् M_{1} read राजान after °पूर्वा B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} transp राजान and तया $Ś_{1}$ K D_{1-3} विप्रलब्धा° पूर्वान् (K_{3} लब्धपूर्वा), Dn D_{4-6} G_{3} °लब्धा° पूर्वा (D_{4} om पूर्वा), G_{1} M_{2} प्रलब्धपूर्वा

38 After राजा, T $G_{2\ 4}$ ins या सा तव दुहिता, G_{1} सा ते सुता, M या सा — Dn_{2} G_{3} तयास्म्यहमर्थी, T_{2} G_{2} तया ह्यर्थी, G_{1} तयाप्यर्थी, G_{4} तया ममार्थी — T_{1} प्रदीयताम् (for दीयताम्)

39 Dc तथा (for अथ) After अथ, G_{1} ins राज्ञो वाक्यं मण्डूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि After °नाम्, B_{1} ins अथैने B_{2} om राज्ञे S (except G_{3}) सुताम् (for पिता) $Ś_{1}$ प्रादात्, $K_{1\ 2}$ दद्यात्, K_{3} अदत्, K_{4} $D_{3\ 5}$ अन्वददा(D_{3} °द)त्, $B_{1\ 2}$ D_{6} G_{3} ददौ, Dc_{2} M_{1} अददात् (for अदात्) — Before अब्रवीच्, $D_{1\ 2}$ ins इद, T_{2} G_{2} वाच B_{2} om चैनाम् G_{4} चैताम् (for चैनाम्) — Before एन, G_{1} ins सुशोभने K_{3} T_{1} om एन $Ś_{1}$ K_{2} D_{8} M एत (for एन) D_{5} om राजान

40 After स, K_{4} $D_{1\ 3}$ ins ताम् B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} एवमुक्त्वा (for उवाच) B_{4} T $G_{1\ 2\ 4}$ M स मन्युश्चोवाच (for स उवाच) After दुहितर, B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} ins क्रुद्धः शशाप, G_{1} सुशोभने — $K_{1\ 2}$ राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो) बहव is ins in $Ś_{1}$ M_{2} after त्वया, and in $K_{3\ 4}$ B D (except D_{1}) G_{3} after विप्रलब्धा D_{5} om राजानो $K_{1\ 3}$ T_{2} $G_{3\ 4}$ अब्राह्म° After °ष्यन्ति, Dn G_{3} ins इति $Ś_{1}$ K_{4} B Dc $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_{1} [आ](Dc D_{3} [अ])नृतिकत्वात्, G_{1} [अ]नृतवादिनस्, M_{2} [आ]नृत° G_{1} च (for तव)

C 3 13177
B 3 192 36
K 3 195 36

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणि-
पत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽ-
स्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनु-
ज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥
अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य
राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं
शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा
वनं जगाम ॥ ४३ ॥
अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य
रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां
वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ।
मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं
यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥
ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभय-
भीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वाम-
देवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैन-
मेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

---

41 D_3 G_1 om च D_5 om राजा $Ś_1$ $K_{1\,2}$ उपालभ्य $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om (hapl.) from तस्या up to °लभ्य B_1 तस्या° G_2 सुतगुणबद्धहृदय°, G_4 सुतगुणनिब°; M_1 सुरतनिब° T_1 सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्धहृदया T $G_{2\,4}$ om इव G_1 उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य) B_3 om from हर्ष° up to °पत्य Dn D_6 हर्षेण बाष्प°, $D_{1\,2}$ हर्षबाष्पाकुलया, D_5 हर्षाद्बाष्प°, S (except G_3) हर्षबाष्पसंदिग्धया G_4 om [अ]भिपूज्य T_1 [अ]भिसपूज्य, T_2 G_3 यथार्हं सपूज्य; G_1 सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य) Before मण्डूक°, G_2 M_2 ins च $K_{1\,2}$ B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ M_1 मण्डूकराजम्, Dc तम् (for मण्डूकराजानम्) G_1 ins इदम् before अब्रवीत् — G_1 ins मण्डूकराज भवता before अनुगृही° K_3 B_2 D_5 T_2 om इति

42 $D_{1-3\,5}$ om च $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ M_1 मण्डूकराजा B Dn $D_{4\,6}$ T G दुहितरम् (*for* जामा°) Before अनुज्ञाप्य, G_1 ins राजानं च G_1 अपृच्छत्

43 Dc गतस्य (for कालस्य) B_1 om तस्यां G_4 [ए]-तस्यां (for तस्यां) T_1 M राज्ञस्त्रय कुमारा°, T_2 $G_{1\,2\,4}$ राज्ञ° कुमारास्त्रय° (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञ°) K_4 ते; B_1 तस्या (for तस्य) K_4 बभूवु° (for संबभूवु°) $Ś_1$ K_{1-3} दलो मल°, $G_{2\,4}$ M_1 दलो बल°; M_2 लवो बल° (for दलो बल°) — D_3 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) $B_{1\,2}$ om शल G_4 बल (for शल) B_2 om समये T_1 समाहूय (for समये) $Ś_1$ K D_{1-3} G_1 transp पिता and राज्ये G_4 तदा (for पिता) S (except $G_{3\,4}$) तपसे (for तपसि) G_1 यतात्मा (for धृ°)

44 K_4 B D G_3 अनुचरन्; M_2 अगमत् (for अचरत्) — K_4 B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 om च T $G_{1\,2}$ M [अ]नासाद्य (for [आ]साद्य) T_1 [अ]धावत् (for [अ]न्वधा°)

45 B_1 om च $D_{1\,2}$ सोवाच (for चोवाच) — K_3 om from शीघ्र up to अब्रवीत् (in 46) Dc om शीघ्रं मां वहस्वेति $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{3\,5}$ S (except G_3) om मां $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_3 आवहस्व, B_1 $D_{1\,2}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ वाहयस्व; D_6 समवहस्व; T_1 M वाहय (for वहस्व)

46 K_3 om up to अब्रवीत्, K_2 om स, T_1 om स तथोक्त- After स, G_2 ins हि K_4 D_2 एव, T_2 $G_{1\,2}$ यथा (for तथा) Before सूतो, $Ś_1$ K_1 ins स — $B_{3\,4}$ D (except D_{1-3}) G_3 M_1 न (for मा) — S_1 स न, $K_{1\,2}$ न स (for नैष) K_4 B_1 M om मृगो $Ś_1$ $K_{1\,2}$ transp मृगो and ग्रहीतुं After मृगो, B_{1-3} Dn_2 ins [अ]य Dn_1 n_2 प्रग्रहीतुं (for ग्रहीतुं) B_4 om यदि B_2 om [अ]पि B_4 न (for [अ]पि) K_3 D_1 G_4 रथ (for रथे) Before वाम्यौ, B_4 ins शीघ्रौ G_1 वेगेन गन्तुमशक्तौ (for स्यातामिति)

47 T_1 फ, G_1 शल° पुन° सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा) S (except G_3) सूत (for सूतम्) — D_2 om मे G_1 वेगवतौ (for मे) T_2 $G_{2\,4}$ वाजिनौ (for वाम्यौ) — B Dn_1 n_2 च (for वा) T_1 हन्मि च त्वा पृच्छामीति, T_2 $G_{2\,4}$ त्वा पृच्छामि, G_1 कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा त्वामिति) After इति, B_4 ins कस्य तौ वाम्यौ

48 $Ś_1$ K_1 $G_{1\,2}$ om स Dc राज्ञो, $D_{1\,5}$ T_1 राज्ञा (for राज-) After °भीत°, B_4 Dn D_6 ins सूतो Dc $G_{1\,2\,4}$ °शापभयभीत (for °शापभीत) Dc Dn_1 om च $Ś_1$ K $D_{1\,5}$ om सन् T_1 [आ]सन्नवचख्यौ, T_2 $G_{2\,4}$ [अ]स्योपाचख्यौ, G_1 [ए]वमब्रवीत्, M_2 साचख्यौ (for सन्नाचख्यौ) K_2 S (except G_3) om राज्ञे B_4 Dc Dn $D_{2\,3}$ (marg. *sec. m.*) G_3 ins after राज्ञे K_3 (which om राज्ञे) ins after आचख्यौ

963* ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह ।
हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीतः सूतः ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् । भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् । अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः । ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति । गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु- C 3 13185 B 3 192 46 K 3 195 46

---

49 G_1 om. from अथैन up to अब्रवीद्. T_1 om. एव मृगयाम्. D_1 om. अब्रवीद्राजा, K_4 om. राजा — S (except T_2 G_3) वामदेवाश्रमाय. $B_{3.4}$ D_6 प्रयाहि (for याहि).

50 $Ś_1$ K_1 reads सगत (for स गत्वा), and om. from वामदेवाश्रम up to पलायते । तं. D_1 om. वामदेवाश्रम. $K_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ T_1 om. तम्. T_2 $G_{3.4}$ transp. तम् and ऋषि. K_3 om. तमृषिम्, Dn D_4 om. ऋषिम् — K_3 om. मृगो. D_{1-3} transp. मृगो and मया. K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मे (for मया). D_5 M_3 (by transp.) मया विद्धो मृगः, T_1 मृगोयमाविद्ध (for मृगो मया विद्ध). — $Ś_1$ K_1 B_4 Dn $D_{4.6}$ G_2 om. तं. K_3 स गत्व (for तं). $B_{1.4}$ Dn D_5 G_1 समनायितुम् (for संभावयेयम्). — Before अर्हसि, K_2 D_3 ins. त्वम्. D_1 transp. अर्हसि and इति. K_4 B_1 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{3-4} om. मे. D_4 वाश्वौ (for वाम्यौ).

51 $Ś_1$ transp. अब्रवीत् and ऋषि. — $Ś_1$ K_{2-4} B_1 Dc_2 Dn_1 D_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ M ददामि (for ददानि). M om. ते. G_2 मे (for ते). — M_3 om. कृतकार्येण भवता ममैव. T_1 कृत्वा (for कृत). After कार्येण, T_2 $G_{3.4}$ M_1 ins. त्वया. D_1 T_2 $G_{3.4}$ M_1 पुनः, T_1 G_1 तु पुनः (for भवता). Before निर्यात्यौ, K_4 B D (except Dc_2 D_5) ins. वाम्यौ. $Ś_1$ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K_4 G_1 निर्यातयितव्याविति (G_1 °वश्वौ), T_1 M_1 निर्यात्याविति, T_2 G_3 निर्यातयितव्यौ, G_4 निर्यातितव्यौ, M_2 निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति). B_4 पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत°—क्षिप्रमिति).

52 G_1 तथा (for स च). T_2 $G_{3.4}$ M om. च. T_1 तत्र (for च). G_1 om. तावश्वौ. T_1 स्वश्वौ (for तावश्वौ), and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य). G_4 om. [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं. B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_3 om. च. T_2 $G_{1.2}$ om. [ऋ]षिं. After प्रायात्, D_6 ins. राजा. B वाम्ययुक्तेन (B_4 वामीसंयुक्तेन), Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वामी(Dc °म्य, D_4 °मि) प्रयुक्तेन, D_5 T $G_{1.2.4}$ वामि(T_1 वामी, G_1 यामि)युक्तेन. After रथेन, D_6 ins. इति. $Ś_1$ K $D_{5.6}$ यत्र स मृग (for मृगं प्रति) — $Ś_1$ K $D_{5.6}$ त च (K_4 तत्र) प्राप्य (for गच्छंश्च). T $G_{3.4}$ M_2 सूत (for सूतम्) — S (except G_3) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना — ब्राह्मणानाम्). After ब्राह्मणानाम्, $D_{5.6}$ ins. इति — T_2 $G_{1.2.4}$ प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 om. [इ]ति.

53 K_3 B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 om. एवम्. T_2 $G_{1.2.4}$ om. एवमुक्त्वा. Before मृगम्, K_4 Dc D_{1-3} S (except G_3) ins. त. $Ś_1$ K_{1-3} om. मृगमवाप्य. S (except G_3) om. स्व. G_1 अभ्येत्य (for एत्य). $Ś_1$ D_4 om. अश्वौ. M_1 स्थापयामास (for ऽस्थाप°).

54 M_1 om. अथर्षिश्चिन्तयामास । — D_1 स तरुणो (for तरुणो). $D_{5.6}$ राजपुत्रक. B_3 M_1 कल्याण पुत्र, B_4 कल्याण यान, D_1 कल्याण वाहन; T_1 G_1 कल्याणरत्न पुत्र, T_2 G_4 कल्याणमश्वरत्न, M_2 कल्याणपात्र° — After न, M_2 ins. वाम्यौ. Dc $D_{5.6}$ M_3 om. मे. After मे, T $G_{2.4}$ M_1 ins. वाम्यौ, and G_1 ins. वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि ते वाम्यौ. T_2 $G_{1.2.4}$ M om. प्रति. K_3 प्रतियातयति, T_1 निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति). After यति, K_4 D_{1-3} ins. अश्वौ.

55 Before मनसा, K_{2-4} $B_{1.3}$ D (except $D_{1.2}$) G_3 ins. स. B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 निश्चित्य, T_1 M विनिश्चित्य (for निश्चित्य). K_1 S (except G_3) मासे (for मासि) — T_2 G_2 पर्याप्तिर्. After पर्याप्त, Dn_2 G_3 ins. तदा; G_1 कार्यं तर्हि. T_2 $G_{3.4}$ निर्यातनीयौ (for निर्यातय). $Ś_1$ $K_{2.4}$ B Dc G_4 M_1 [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B_4 °य आचष्ट) (for [उ]पाध्यायवाम्यौ). B_4 om. [इ]ति.

56 D_4 om. स. $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.3.5}$ G_4 [ग]त्वैव, K_4 Dc Dn D_4 G_3 [ग]त्वा (for [ग]त्वैवं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_1 T $G_{3.4}$ M om. तं. K_4 $D_{5.6}$ om. तं राजानम्.

57 K_1 स राजानं, K_3 स राजा तं (for तं राजा). G_4 [उ]वाच (for प्रत्यु°). After वाहनम्, G_1 M_1 ins. अर्हं

C 3 13185
B 3 192 46
V 3 195 46

चाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायायाचष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचोदयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०

राजोवाच ।

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे
छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M2 om from अनर्हा up to राजानम् (in 59) — After °विधानाम्, T G1 2 4 ins इति — K1 2 किं च न, T G1 2 4 न (T1 om न) किंचिद् (for किं च) B Dc Dn D1 3–6 om च D5 कार्यमश्वै° (by transp) — B2–4 Dn D4 6 T G om प्रति B2–4 Dn D4 6 G3 om इति

58 K3 4 B2–4 D G3 एतद् (for एवम्) Ś1 K D1–3 5 [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट)

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins तदा G1 भूयो (for अप्रिय) Dc वामदेवश्च D5 कोप°, G3 क्रोधपरीतांतरात्मा Ś1 K D1–3 5 read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्), and om न चादाद्राजा B Dc Dn D4 6 G3 अचोदयत (for अभ्यचो°) — The same MSS [अ]ददद्, G4 M2 अददाद् (for [अ]दाद्)

60 S1 K1 3 4 om the ref — b) Ś1 K1 2 कार्यमनन्यशक्य; K3 4 B2–4 Dn D1–6 G3 कार्यमाभ्यामशक्य; G4 कार्यमन्यैर्न शक्य — c) K4 Dc त्वां, G2 M2 त्व (for त्वा) T हिंस्येद्, G1 2 4 M हिंसीद् (for वधीद्) — d) G1 म तु, G2 माहु (for ब्रह्म) N G2 3 वर्तमान

61 a) G1 सुस्तृतौ — b) Dc तद्, T2 G1 2 4 [ए]तौ (for [ए]तद्) — c) G1 ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि) G2 4 पितृ (for यत्र)

62 G1 om 62c–63d — c) G2 M एतम् (for एतद्) — d) S (except G3, G1 om) अपरेषु (for अपरेषां च)

63 G1 om 63 (cf v l 62) — a) S1 K1 G4 त्वा (for त्वां) B2–4 Dc Dn D4 6 G3 चत्वारस्त्वा वा (Dc Dn3 om वा) गर्दभा° प्रवहन्तु — b) T G2 4 M om वा B वातरंहस, Dc Dn D4 6 G3 वातरंहा (for वा तुरंगा°) T2 G2 4 तु मेर्हा (for तुरगा°) — c) D1 2 4 [ए]व (for [ए]ष) K1 D2 4 वाहौ — d) After मम, B D (except D5) G3 ins [ए]व T2 G2 4 तावद् (for न तव) Ś1 K1 2 [अ]श्वौ (for [ए]तौ)

64 a) T1 नैतद्, T2 G1 2 4 M1 नैव, M2 न वै (for घोर) — b) Ś1 K1 2 यदिह प्रजीवयामि, K3 4 B1 D1 2 3 (marg sec m as in text) 5 यदिहाजीवयामि, T2 G2 4 यद्भाषे वचो मा — c) D5 अयोमया — After 64abc, B D (except D1–3) G3 ins

964* चत्वारो वा यातुधाना सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना

— d) B4 निघ्नतु, Dc S (except G3) हरतु (for वहन्तु) S1 K1 3 4 D2 M त्वा (for त्वां) K1 4 शितरूपा°, Dn1 D3 शतशूला°, M2 शरशूला° T1 शितशूलाग्रहस्ता°

65 a) M1 ते (for ये) After ये, K1 2 ins हि

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४
राजोवाच ।
ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वा सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५
वामदेव उवाच ।
नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्ते वामदेवेन राज-
न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७
इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा
विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८
एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९
राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७० C 3 13199 B 3 192 60 K 3 195 60

K3-4 B D (except Dc2) T1 G3 M त्वां (for त्वा) Ś1 K D1-3 विदुर् (for विदुर्) B T2 G1 3 4 M1 ब्राह्मणा (T2 °ण) K3 D6 वामदेव — b) G1 M2 हन्, G3 4 हत्वा (s c) (for हन्तुं) — K3 T1 G3 om (hapl) 65c–66b — c) K1 2 G1 ते त्वा, T2 G4 स त्वा T2 G4 सशिष्यामि ह (for सशिष्यमिह) — d) Ś1 K1 4 Dc D1-3 5 M1 शितशूलहस्ता, B4 T2 G1 4 M2 शितशूलासिहस्ता — After 65, K2 B Dc Dn D3 (marg sec m) 4–6 G3 ins

965* वामदेव उवाच ।
ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज-
न्पुनर्ददानीति प्रदाय मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ।
राजोवाच ।
न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता [5]
न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यम् ।
यथैवाज्ञां सम्प्रणिधाय सर्वां
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ।

[(L 2) K2 B1 Dn1 D3-6 G3 °ददानीति K2 B1 3 4 Dc प्रदाय (for प मे) — (L 4) K2 D4-6 यथात्मान, Dc यथात्मनो K3 Dc D3 जीवितं — (L 5) D6 वा प्रसूता (for प्रसूता) — (L 6) Dc ह्यमतम (for ह्यसत्यम्)]

66 K3 T1 G3 om 66ab (cf v l 65) — a) D1 नानुयोग्या, D6 नानुयोगा, G4 नानुयोगाद् — b) D1 हन्तु (for राजन्) — c) Ś1 K D1-3 6 यस्त्वेवं; Dn D4 G3 यस्त्वेव, T1 G3 यस्त्वैव Ś1 धर्म, Dc ब्रह्मन्; D1 2 ब्राह्मणस्, D4 ब्राह्म, T2 G4 वै (for ब्रह्म) K4 D3 5 6 वेत्ति, T1 G1 2 [अ]न्वेति, M1 [अ]भ्येति, M2 [अ]प्येति (for [अ]न्वेति) — d) Dc D1 om हि D3 T2 G2 4 [इ]ह (for हि)

67 K1 3 4 D1-3 5 G4 om the ref Ś1 T G3 वैश (for मार्क°) — a) S (except G3) चोक्ते (for उक्ते)

68 a) K1 2 4 D1-3 5 ब्रह्मा दलो (for ब्रह्मन्दलो) T1 G1 इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा, T2 G2 4 °वो वा यदि वा मां त्यजेयुर् — b) T1 G1 M ते (for मे) B D (except D1-3 5) T1 G1 3 M चेमे (for वान्ये) T2 G2 4 ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपा — c) T G2 4 नोत्सृजेह, G1 नैतत्स्रक्ष्ये S (except G3) वामदेवाद्य (for °देवस्य) — d) B Dn D4 6 कर्म° (for धर्म°)

69 a) Ś1 K1 2 तु (for स) — b) D1 2 जगामाथ T1 G1 M1 महीश (for क्षितीश) — d) Ś1 K D1-3 6 दलमेव (for वै दलम्)

70 c) B4 T2 G2 4 राजन् (for राजानं) — d) Dc जुष्ट, T1 दिष्ट, G4 दृष्टा°

71 a) Dc2 T1 तु (for त्वम्) — d) Ś1 K1 2 स चापपाणि, K4 D1-3 मोहान्वित (for स पार्थिव) K4

C 3 13200
B 3 192 61
K 3 195 61

विमेपि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोपात् ॥ ७१
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विपेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२
वामदेव उवाच ।
जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभापे ॥ ७४
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५
वामदेव उवाच ।
यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विपेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६
राजोवाच ।
इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येप शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७
वामदेव उवाच ।
संस्पृशैनां महिपीं सायकेन

D_{1-3} राजा (for रोपात्)

72 ^{a}) $G_{3.4}$ एन $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ घोर° (for चित्र°) — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ येनैप (for येन) — ^{d}) $D_{1.2}$ सभक्ष्यमाण, T_1 सदह्य° — After 72, $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins a colophon

73 ^{b}) T_1 G_1 M_1 शूर (for जात) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सैन्य (K_1 न)जित, K_4 $B_{1.4}$ D_{1-3} G_1 सेन°, T_1 M_1 एव जात; $G_{3.4}$ स्वेन जित; M_2 एव शूर K_4 Dc_2 $G_{3.4}$ नरेंद्र — ^{c}) B_3 स त; D_5 T_1 G_1 M त वै, T_2 $G_{2.4}$ एत (for त) D_3 नरेंद्र (for प्रणुन्नस्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 तूर्णं प्रियै°; K_4 $D_{2.3}$ कुलप्रिय, D_5 पुत्र प्रिय

74 T_1 G_4 M_2 om the ref — ^{a}) D (except Dn_1) एवमुक्ते — ^{d}) B D (except D_5) G_3 तत्र; T_2 $G_{2.4}$ तस्य (for तच्च)

75 Before 75, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins राजोवाच — ^{a}) K_4 [ऽ]ह वितरामि (for हन्त चरामि) $G_{2.4}$ चराम विप्रिय (for चरामि व प्रिय) — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ निहन्म्यह — ^{c}) B_4 S (except G_3) तिग्मवेग

76 ^{a}) K_4 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ G_3 यस्त्वमेन (K_4 B_4 °व), D_3 T M य त्वमेक, $G_{1.2.4}$ यस्त्वमेक — ^{b}) $K_{1.2}$ सददासि — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 न त्वेत त्व, T_2 $G_{2.4}$ स त्वमेन, M न त्वमेव $Ś_1$ $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 शरवर्षं — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ T $G_{1.4}$ M न सधातु, G_2 न सदधातु (for सधातु वा) $K_{1.3}$ T_2 शक्यसि; K_3 D (except D_{1-3}) G_3 शक्यसे $Ś_1$ $K_{1.2}$ हे नरेंद्र, K_3 T_1 मा नरेंद्र, K_4 $D_{1.2}$ वा नरेंद्र

77 ^{a}) D_1 पश्यतां, G_2 पश्यतु, G_4 पश्यतो $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 मा, T_2 $G_{1.2.4}$ M मे (for मां) T_2 $G_{2.4}$ ग्रहीतु — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नैन, Dc D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ M न चैव ($G_{1.4}$ °प) (for न वै) Dc om [ए]प $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]द्य (for [ए]प) G_1 शत्रु (for शर) G_2 प्रमोक्तु — K_3 om (hapl) 77^{c}–78^{b} — ^{c}) K_4 $D_{2.5}$ अभ्युत्सहेह, T_2 G_4 अप्युत्सहामि G_1 M न चास्य नाशमहमप्युत्सहामि — ^{d}) $G_{2.4}$ जीवितु

78 K_3 om 78^{ab} (cf v l 77) — ^{a}) K_4 B Dn D_{3-6} G_3 संस्पृश्यैनां; T $G_{1.2.4}$ M °शेमा — ^{b}) T_1 G_1 M तत एतस्माद्, T_2 $G_{2.4}$ तदेतस्माद्

79 All MSS om the ref — ^{a}) $Ś_1$ तथा तत°, T_2 G_4 ततस्तत्, G_2 ततश्च तत् (for ततस्तथा) B_2 M_2 स (for तु) — Before 79^{cd}, $K_{3.4}$ D_{1-3} ins राज्युवाच, B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं
दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२   C 3 13211 B 3 192 7 P 3 195 7

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९० ॥

D5 6 राजपुत्र्युवाच, Dc देव्युवाच — c) B4 Dn D4 6 G3 युक्ता S (except G3) एव (for एन) — d) B Dc Dn D1 4 6 G3 मद्दिशती, D5 °वसती, T M2 °विशति K1 2 विशम्सम्, B D (except D3 5) G3 नृशंसम्, T1 G1 M1 ह्यशम्सम्, T2 प्रशम्सम्, G4 प्रवृन्दम्, M3 अम्यादाम् — e) B Dc मृगयन्, Dn D4 6 T1 G1 मृगयती, T2 G2 4 गायती — f) T1 G1 M1 तथा मती, T2 G2 4 तथा वै ब्रह्मन, M2 तथाह वै (for तथा ब्रह्मन) Ś1 K D1-3 पुण्यलोकान्, T1 G1 M ब्रह्मलोक S1 K D1-3 5 मजेय (for लभे°)

80 After the ref, D5 ins 966* — a) T1 G1 M त्विद शुभे (for शुभे°) — b) D3 4 वृणीधा° K4 Dc2 Dn2 D1 2 T2 G3 ददामि K4 T2 G4 om ते — c) T1 प्रशाधि स्व (for °धीम) K4 Dc D1 2 5 T2 G2 M स्व जन, T1 जनक, G4 च जन (for स्वजन) — Ś1 K1-3 subst for 80 D5 ins after the ref

966* साध्वि स्थिर चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सतत प्रयातु ।
वर च मत्त प्रतिकाङ्क्ष्व सुभ्रु
त्वया वृथ पाल्नीयो हि नित्यम् ।

81 S1 K D1-3 राज्ञ्युवाच, B1-3 राजपत्न्युवाच — a) B2 3 Dc D4 G3 एवमेप, Dn D6 स्वेवमेप; G1 एवमेव (for एकमेव) — b) M2 मेद्य (for अद्य) — After 81ab, D1 2 ins

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु
जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— D3 4 om 81cd — c) Ś1 K1 2 मा ध्याहि, K3 चा ध्याय, K4 Dc1 Dn1 n2 D6 G3 च ध्याहि, T2 G4 जीवामि; G1 चाख्याहि Ś1 K1 2 B1 T2 G2 4 बाधवा — d) B2 द्विजेंद्र

82 Ś1 K1 माकंडेय ड° (Ś1 om ड°) — b) S1 D1 स्वाह; T1 [इ]त्याह (for प्राह) — d) T2 G2 4 तस्मै (for चास्मै) K3 4 प्रददौ (for संप्र°) B Dn D4 6 T2 G प्रददौ सप्रणम्य

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 T G4 आरण्य, G2 श्रीमदारण्य — *Sub-parvan* G1 माकंडेय समस्या (followed by मडूकोपाख्यान) B Dc Dn D4 6 G3 (all om sub parvan name) mention only मडूकोपाख्यान (followed by समास in B1 Dc), and M2, likewise, only वामदेवोपाख्यान — *Adhy name* K3 4 Dc D1-3 5 ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 191 (Dn3 192), D1 198, T G1 2 4 M (M2 *inf lin*) 194 (M2 orig 197) — *Śloka no* Dn2 ns 72, D1 90

☞ A passage given in App I (No 21) is ins in K3 B2-4 Dc Dn D4 6 G3 after adhy 190, and in K1 4 D1-3 after adhy 206 (with some further

१९१

C 3 13331
S 3 199 1
V 3 202 1

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच । अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपातिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥ तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् । तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

internal transposition), in D3 the first one of the adhy being written *sec m* on a suppl fol and placed after adhy 190 !

191

1 B2-4 om ऋषयः T G2 4 ऋर्षि (for ऋषयः) B2-4 Dn D1 4-6 om च After च, T2 G2 4 ins परिवृत्य इन्द्रद्युम्नोपाख्यान T2 G2 4 अपृच्छन् (for पर्यपृ°) — Before अस्ति, G1 M1 ins किम् G2 4 भगवत° (for भवत°) K1 3 4 B Dn D3 4 6 चिरजात (for चिरजाततर)

2 G1 om स तानुवाच, and ins पुरा कश्चिद् after खलु Ś1 K2 राजन्, D4 G3 ऋषिर् (for राजर्षिर्) — B Dc Dn D3 (before corr) 4 6 G3 मे, T M तस्य, G1 2 4 अस्य (for ते) G1 विच्छिन्नेति, T2 G1 2 4 विच्युतेति — K3 B4 D3 T G1 3 उपतिष्ठद्, B3 उद° — K4 D1-3 एव (for अथ) Ś1 om from अथ प्रत्यभि° up to the end of 2 T1 om मा भवानिति T2 G1 2 मा (for मा)

3 D5 T2 G2 4 om अहम् After अहम्, G1 ins एवम् G4 अब्रवीत्; M अब्रव (!) — After अब्रुव, Dn D4 6 ins कार्यचेष्टाकुलत्वात्, G2 नापि जानामि भवतमिति — T G1 4 M om न After वय, G3 ins न B Dc Dn D4 6 G3 वासा°, T G रसा° (for रासा°) Before शरीरो°, B Dc Dn D4 6 G3 ins न B Dc Dn D4 6 G3 समारभामो; T2 G2 4 समारभामहे Before अर्थानाम्, G1 3 4 ins तथा After अनुष्ठानम्, M1 ins अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति (cf 1) — After 3, T2 G4 ins

968* एवमुक्तः स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् । अथास्ति कश्चित्त्वत्तश्चिरजाततर इति । त पुन प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś1 (om all words up to मामुवाच) K D1-3 5 subst

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टाना न प्रत्यभिजानेऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B2 om (hapl) from अस्ति in 4 up to उलूकम ब्रवीत् in 8 M2 om खलु T1 M1 तु (for खलु) B1 3 4 D (except D1-3 5) T1 G1 3 प्रावारकर्णो, T2 G2 4 प्राकारवर्णो After उलूकः, B D (except D2 5) T G ins प्रतिवसति — After स, B D (except D1-3 5) G3 ins मत्तश्चिरजातो T2 G4 transp स and भवन्त G1 (by transp) भवन्त यदि स (for स भवन्त यदि) M om भवन्त Ś1 K1 3 जानाति (for जानीयात्) After जानीयात्, B4 Dc1 ins इति — Before प्रकृष्टे, B1 3 Dc1 Dn D4 6 G3 ins इत G2 om from प्रकृष्टे up to तत्रावहद् (in 5) T2 G4 विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे) After प्रकृष्टे, S1 ins नाश्वेनानीतो, K2 नाधुनानीतो S1 K2 om चाध्वनि K1 नाध्व° (for चाध्व°) After चाध्वनि, K3 4 B1 D1-3 5 T1 M ins इतो; T2 G4 यतो, G1 ततो — Ś1 K2-4 Dc D1-3 5 T1 G1 4 M1 यत्र (for तत्र) Ś1 K2-4 D1-3 5 om [इ]ति

5 B2 om 5 (cf v.l. 4) G2 om up to तत्रावहद् (cf v l 4) Before स, B D (except D1-3 5) G3 ins तत T2 G4 समाश्वस्तो, G1 स माश्वो (for स मामश्वो) Dc om तत्र S1 K1 3 उदवहद्, T2 G4 तत्रायाद् (for तत्रावहद्) After यत्र, Ś1 K1 3 ins असौ, K3 4 Dc1 D2 3 5 M स S1 K1 3 उलूको बभूव (by transp) T2 G2 4 अभूत्स (for बभूव)

6 B2 om 6 (cf v.l 4) T2 G2 4 om स, Ś1 K D1-3 5 om स राजर्षि B1 4 Dc Dn D4 6 G3 स राजा, B3 राजा स (for स राजर्षि) K3 4 D1 2 5 M1 अपृच्छत्,

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मा चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ १० ॥ सोऽस्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा । नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिरजाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥ C 3 13338 B 3 199 8 K 3 202 8

B1 3 4 Dc Dn D4 6 G3 पप्रच्छ, D3 अब्रवीत् (for पर्यपृच्छत) After पर्यपृच्छत्, K4 D1-3 ins स राजा — Before प्रत्यभि, K3 ins क्वचित, D5 कश्चित् T2 om from प्रत्यभि, up to अब्रवीत् (in 8) B1 Dc प्रत्यभिजानीते, B4 Dn D4 6 G3 प्रतिजानाति T1 G2 4 मा (for मा) S1 K1 2 अथैनमपृच्छत्कश्चि(K1 °त्कंचि)न्मामभिजानाति भवानिति

7 B3 T3 om 7 (cf v l 4, 6) After मुहूर्तं, B D (except D1-3 5) G3 ins इव Before अब्रवीद्, D1 3 ins तम् K4 B1 D1 3 G2 4 एव (for एनम्) — B D (except D1-3 5) T1 G3 नाभिजानामि Dc om इति T1 om from इति up to पृष्ट (in 13)

8 T1 om 8 (cf v l 7) T3 om up to अब्रवीत् (cf v l 6) Ś1 K1 2 G4 om स B Dn D4 6 G3 transp राजर्षि after अब्रवीत M2 om (hapl) from अब्रवीत up to चोलूक (in 10) — Before अस्ति, B Dn D4 6 S (except T1 M2) ins अथ S (except G3, T1 M2 om) त्वत्तश् (for भवतश्) — After भवत, K1 3 B1 3 4 D G3 ins सकाशाच्च K1 3 B4 Dn D3 चिरजात (for चिरजाततर)

9 T1 M2 om 9 (cf v l 7, 8) B Dc Dn D4 6 G3 om एनम्, and read इन्द्रद्युम्न नाम सर (for इन्द्रद्युम्नसरो नाम) — T3 G4 अस्मिन् (for तस्मिन्) K3 D3 G2 नालीजघो, D5 नीज°, M1 नाडीक° S1 K1 2 प्रतिनिवसति, G1 प्रतिवसतीति — K3 D3 सोऽस्मत्तः; T3 G2 4 स मत्तश् (for सोऽस्मत्तश्) After °जाततर, Ś1 K2 4 D1 3 T2 ins इति — D4 G3 ins ततस् before त Ś1 K4 D3 5 6 पृच्छस्वेति, G2 पृच्छतेति

10 T1 om 10, M2 om up to चोलूक (cf v l 8) K4 D1-3 om तत Ś1 K3 ततश्च (for तत) K3 om (hapl) from इन्द्र° up to भवान् (in 11) S (except G3 T1 M2 om) om the *first* च K1 4 B1 3 4 D (except D1 2 5) G3 om the *second* च S1 न्यपतद्, K1 3 [S]न्यपतद्; K4 D1-3 [S]गमद्; D5 [S]न्यगच्छद् S1 K3 om नाडीजङ्घो D3 नालीजघो, D5 ताल°, M नालीक° S1 K3 om नाम G1 om बको

11 T1 om 11 (cf v l 7) G1 परिपृष्ट — Before भवान्, Ś1 K1 ins अपि, K3 B3 Dc अस्ति T3 G2 4 माम् (for भवान्) Before इन्द्रद्युम्न, K3 4 B1 3 4 D (except D1) G3 ins इमम् K1 om राजान B Dn D4 6 G3 अभिजानातीति, T3 G2 4 प्रतिजानासि

12 T1 om 12 (cf v l 7) Ś1 K2 D1 om स Dn1 ns एव, Dn2 G3 एनम् (for एवम्) B1 3 4 Dn D4 6 G3 om उक्तो B D (except D1-3 5) S (T1 om) मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp) S1 K2 om मुहूर्तं ध्यात्वा — D4 om from नाभि up to ऽब्रवीद् (in 14) Dc न हि (for नाभि) S1 K1-3 D5 om [अ]हमिन्द्रद्युम्नं राजानम् Before इन्द्र, D3 5 ins इमं, S (except G3, T1 om) भवत K3 B3 D5 om इति

13 D4 om 13, T1 om up to पृष्ट (cf v l 12, 7), S1 K1 3 D5 om from तत up to °ब्रवीत् । अस्ति (in 14) D1 om स and अन्यो, B3 4 Dn D6 G3 om अस्ति K3 B Dn D6 G3 transp अन्य and भवत After °जाततर, Dn D6 G3 ins अस्ति

14 D4 G1 om स नोऽब्रवीद् (for D4 cf v l 12) — T3 om from सरस्य° up to तत स (in 15) S1 K1-3 D5 किं त्वस्मिन्नेव, B Dc Dn D4 6 G3 खल्वस्मिन्नेव (for (for खल्विहैव) S1 [अ]कूवरो, K3 वारो, M2 °वारो Ś1 प्रतिनिवसति — K1-3 B1 4 D (except D1-3) G3 om इति — T1 om स, D5 om स यदि, D1-3 om यदि G2 4 transp यदि and कथंचिद् M2 om कथंचिद् D3 अजानीयाद्, S (except G3, T2 om) जानीयाद् (for अभिजा°) K4 D1-3 T1 G1 M2 अकूपारम् (for तमकूपार) Ś1 K2 3 अकूवार G4 M1 om अकूपार B D (except

C 3 13339 B 3 199 9 V 3 202 9 ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् । साध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिजानामि । अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचितियूपहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व । कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D1–3 5) G3 पृच्छध्वमिति, G1 पृच्छेति; G2 M1 पृच्छामेति, G4 पृच्छामीति

15 T2 om तत स (cf v l 14), D1 om तत° After तत, T1 ins स उदित T2 G2 4 om तम् Ś1 K2 3 अकूवार — T1 om (hapl) from अभिप्रेत up to राजानमभि (in 17) Dc2 om अभिप्रेतं; D5 om भवन्त G2 4 भगवत (for भवन्त) Ś1 B2–4 Dn2 D3 6 G2 M1 किंचिद्, G4 कश्चिद् K3 अभिप्राप्तु, K4 Dn1 D1 2 प्रष्टु; G1 4 अपि प्रष्टु — K4 [अ]भिगम्यता; D2 [अ]त्र°

16 T1 om 16 (cf v l 15) K1 B1–3 D (except D1–3 5) G3 read तत for एतत्, and om स Ś1 K1–3 B1 3 om तस्मात्सरस उत्थाय S1 अभ्यागात्, K1–3 B1 3 Dc D1–4 G M1 अभ्यागच्छन् Ś1 K1–3 B1 3 om यत्र —सरसस्तीरे T2 G2 4 M तिष्ठाम K4 D1–3 T2 G2 M1 transp तस्य and सरसस Dn1 n3 D5 6 M2 सरस् (for सरसस) D3 G1 4 सरस्तस्य (for तस्य सरसस)

17 T1 om up to राजानमभि (cf v l 15) B2 अभ्यागत, M1 आगच्छत (for आगत) S1 K1 2 त (for चैन) K3 4 B Dn1 n3 D3 6 वयमपृच्छाम, D1 वयम पृच्छन्, D4 G वय पृच्छामो After अपृच्छाम, Dc ins इति — Before भवान्, Ś1 K2 ins अपि, K3 अस्ति, T2 G2 4 M1 अथ, M2 कच्चिदथ After भवान्, S1 ins तम्, K2 3 Dc D2–6 G3 M1 इमम् T2 G2 4 इन्द्रद्युम्नराजान जानातीति

18 Ś1 K D1–3 5 G1 बाष्पपूर्णलोचन (D1 2 °पूर्णकण्ठ°, G1 °पूर्णवदन), B Dc Dn D4 6 G3 बाष्पसपूर्णनयन° (B4 °पूर्णमुख°, Dc °पूर्णवदन), T1 G2 बाष्पाम्बुपूर्ण°, T2 बाष्पपूर्णाम्बुनयन K4 D1–3 om उद्विग्नहृदयो S1 K1–3 D5 चपेमान (K2 °ना) उद्विग्नचेता (for उद्विग्न° वेप) — M1 कथम् (for किम्) T2 G2 4 om अहम् T1 एतद् (for एन), and अह (for न) Ś1 K D1–3 5 प्रत्यभिज्ञास्ये; B Dc Dn D4 6 G1 3 M2 प्रत्यभिज्ञास्यामि, T1 प्रतिज्ञास्यामि — B4 D5 om अह हि B2 3 Dc Dn D4 6 G3 इह (for अह) S1 K D1–3 om हि B1 इन्द्रद्युम्नेन, Dc2 (marg *sec m*) इह द्युम्नेन (for अह ह्यनेन) Before सहस्र°, T G2 4 ins असकृत् M2 पातितपूर्व (for [उ]पहित°) S1 K1 2 सहस्रशो यज्ञेयूपहृ(K2 °ह)त, K3 4 D3 सहस्रकृत्वश्चितियूपहि(K3 °चि)त, B Dc Dn D4 6 G3 °कृत्वश्चितिषु यूपा आहिता, D1 2 °कृत्वश्चितियूपतापित°, D5 °कृत्वो यूपा अभिहिता, M1 असकृत्वोग्निचितिषु पातितपूर्व — Before सरस्, Ś1 K D1–3 5 ins पूर्वं K1 Dn D1 4–6 G3 दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्, T2 G2 4 दक्षिणोदकदत्ताभिर्, K4 D5 [अ]भिक्रममाणाभिर्, D1 2 [अ]तिचक्रम°, T2 G2 क्रममाणा°, G4 कर्मणार्हाभिर् Dc खुरकृत (for कृतम्) — G1 M अतोत्र (for अत्र) T2 G2 4 om च S1 K1 2 om इति

19 S1 K2 इत्येतावत्, K3 अथैतावत्, D1 अथ तत्, D2 अथैव Before कच्छपेन, K1 B2 4 Dc Dn D4 6 G3 ins सकल B1 G2 व्याहृत (for [उ]दाहृत) B D (except D1–3 5) T1 G3 तद° (for सम°) S1 K1 देवलोकोद्गीयमाना°, K2 °लोकाद्गीयमानारथ (sic) Ś1 K1 2 प्रादुरासन्, D3 प्रादुरभूद्

20 S1 K1–3 D5 om च (after वाच) G1 वत भो (for वाचश्च) — D5 स्वर्गोयम् — D5 अथोचित K4 B D (except D1–3) T G3 प्रतिपद्यस्व, T2 G4 M1 अभिप्रपद्यस्व — Ś1 कीर्तनस्यव्यग्रो (sic), K1 2 कीर्तनेनाव्यग्रो, S (except G3) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति° । अव्यग्रो)

21 [b]) B2 G1 शब्दश्च पुण्यकर्मण — [c]) Dc गर्भो (for शब्दो) — [d]) S (except G3) ताव स्वर्गे महीयते

22 [ab]) K3 4 D3 गीयते; D5 गाय° (for कीर्त्य°) Ś1 K1 2 D1 2 यस्य गीयेत (for कीर्त्यते यस्य) B Dc Dn D4 5 G3 transp यस्य and लोके — [c]) K1 B1–3 D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं
प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥ C 3 13348 B 3 199 18 K 3 202 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

(except D1-3 6) G3 स पतति (for पतत्येव) — d) K1 B1 2 4 Dn D4 6 G3 प्रकी°; D6 [अ]स्य की°, T G1 2 4 M तु की° (for स की°)

23 a) Ś1 K3 कल्याणवृत्ति, D6 उत्तमवृत्त, M1 कल्याणयुक्तः — b) K4 B4 D2 अनन्ताय, D1 2 आनन्त्याय, D6 कल्याणाय, T2 G2 4 दाता तावत्; G1 अत्यर्थं च K1 B1-3 Dc Dn D4 6 G3 अनन्ताय नर सदा — c) K4 B2 Dc वित्त, B1 Dn D4 G3 चित्त (for वृत्त) — d) K3 D6 शुभं वृत्त (for धर्ममेव) Ś1 K1 2 4 D1-3 [अ]भिवर्धयेत, K3 D5 सदाश्रयेत, B2 Dn D4 6 G3 समाश्रयेत्; T G2 4 [अ]नुसमश्रयेत

24 S (except G3) om तिष्ठ तावद्, K1 4 B D (except D2 3) G3 om इदानीम्, D6 om इति

25 G3 om स Ś1 D3 T2 G2 प्राकारवर्णं, B Dc Dn D4 6 G1 3 प्रावारकर्णं, T1 G4 प्रकारक(G4 °व)र्णं; M1 प्रावर कर्णं After चोलूकं, M2 ins च T1 चो° (for यथो°) Dc D6 G4 यथोचित (D6 G4 °त) स्थान M2 om तेनैव T2 G1 2 4 M1 om [ए]व T1 त्व (for [ए]व) Dc S (except T1 G3) देवयानेन (for यानेन) T1 M1 om संसिद्धो Ś1 K3 ससिद्धौ, K1 Dn D4 6 G3 सम्भिनो, K4 G4 सविद्धो, D6 ससिद्ध, G1 सुसिद्धो B4 om यथोचित स्थान B1 यथोपचित, B3 इति यथोक्त (for यथोचित) After प्रतिपन्न, B4 ins इति, T2 G2 4 ins एव N (except Ś1 K3 B4 D1 2) G3 प्रतिपेदे (for °पन्न)

26 K1 2 B D (except D1-3 6) T2 G3 तत् (for एतत्) K1 3 4 B Dc Dn D2-4 6 T1 G3 M चिरजीविने दत्त(Dc °दृष्ट)म् B1 G1 M2 मार्कंडेय

27 Before पाण्डवास्, K3 D6 M1 ins सम्प्रत्य, T2 G1 2 4 तत्सर्व; M2 कृत्यय T1 om च B2-4 D (except D1-3 6) G3 M2 om प्रीता — B D (except D1-3) G3 (by transp) भवता कृत, T1 यथा Dc2 D6 T स्वर्ग लोकच्युत K4 Dc D6 T1 G1 3 4 M स्व (for स्वे) Dc om स्वर्गे, K1 3 4 B Dn D4-6 T1 G3 om स्वर्गे पुन D1-3 G1 M1 (by transp) पुन स्वर्गे, T2 G2 4 M2 पुन स्वर्गलोके

28 K1 B D G3 अथैतान् K3 D6 S (except G3) प्रत्यब्रवीद् (for अथ) D1 2 T2 G1 2 4 om असौ D6 अथ (for असौ) — Before ननु, D1 2 ins अहो, T2 G1 2 4 अनेन Ś1 K2-4 D1-3 6 निमज्ज°, T1 पश्य° (for मज्ज°) Ś1 K2 उद्धृत्य, K3 B समुद्धृत K1 Dn D4 6 G3 transp समुद्धृत्य and पुन, K1 2 4 D1-3 transp पुन and स्वर्गं B D (except D1-3) G3 प्रापित (for प्रतिपादित)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by इंद्रद्युम्नोपाख्यान) K3 4 B D G2 3 M2 (all om sub parvan name) mention only इंद्रद्युम्नोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 198 (Dn2 197), D1 199, T G1 2 4 M (M2 *inf lin*) 195 (M2 orig 197) — *Śloka no* Dn1 25, Dn2 n3 18, D1 34

192

1 After the ref , N ins

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L 1) K1 2 Dn D6 तु (for स) D1 2 सर्व (for राजा) K4 B1 Dc D6 राजर्षिर D6 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर् (for the prior half) K1 B1 4 D (except D1-3 6) तथा (for तदा) — (L 2) D6 मार्कंडेय महाभाग.. Ś1 K

१९२

C 3 13483
B 3 201 2
K 3 204 2

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Do D1–3 5 स्वर्गमप्रति°]
— a) N महाराज (B1 °भाग) (for धर्म°) — b) B1 T2 G3 भरतर्षभ Ś1 K2 3 B1 Do D1–3 5 पुन पप्रच्छ त मुनि — d) Ś1 K1 2 शुद्धात्मानमकल्मष°

2 Before 2, Do G1 ins युधिष्ठिर उ° (G1 om उ°) — b) G2 4 M1 °रक्षसा — cd) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 पिशाचोरगगन्धर्वा (for 2c), and राज° (for ऋषि°) — f) S (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो°)

3 a) Ś1 K D1–3 5 तथा, T2 G2 4 अथ (for कथां) Ś1 K3 4 D1–3 5 दिव्या, K1 2 पुण्या; T2 G2 4 यशान् (for दिव्यां) — b) Ś1 K D1–3 5 कथा पुण्या महात्मना; B1 मानुषोरगराक्षसां — After 3ab, B2–4 D (except D1–3 5) S ins

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।
[Do °दानव° (for °गन्धर्व°) S (except G3) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महौजसां]

— c) B D (except D1–3 5) G3 इदम्, G4 श्रोतुम् (for एतद्) S (except G3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं) — d) Ś1 B Do Dn D4 6 G3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज) D1 2 तव, T1 त्वया (for द्विज)

4 b) T2 G2 4 इक्ष्वाकुकुलसंभव

5 a) K2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text) — b) Ś1 भार्गवनन्दन, B1 भरतसत्तम, D6 मार्गं च सत्तम — After 5, B D (except D1 3, D6 marg) G3 ins

972* वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।
[Some MSS om उवाच]

6 D5 om 6ab — a) T1 अधुना, T2 G1 अथ ते, M1 अहं ते (for हन्त ते) — b) K3 4 D5 राजर्षेस्तस्य धीमतः — d) Do धौंधुमारस्य K4 तस्य तत (for तच्छृणु)

7 a) K1–3 Dc1 D5 राजा स (by transp), B3 चैव स S चे(T1 चै)क्ष्वाक (T1 M1 °कुः) — K2 om (hapl) 7cd — d) K3 4 D6 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K4 प्रभावतः)

8 b) Here and below throughout S उदक (for उत्तङ्क) The variant is ignored (mostly) in the sequel Do नाम (for इति) D3 नामतः (for भारत) — d) Ś1 K D1–3 5 धीमतः , M1 भारत (for कौरव)

9 a) B1 T1 च (for तु) S °तेना (for °राज) — b) K4 B1 D1 3 M1 [ऽ]तप्यत (for [ऽ]तप्यत्सु°) Ś1 B4 D1 2 T2 G3–4 सुदुष्कर, K1 2 सुदारुण, T1 महातपः (for सुदुश्चरम्) — T1 om from 9c up to 3 193 10b — c) K3–4 D5 आर° (for आरि) Do देव (for विष्णु) — d) Ś1 महान् (for बहून्) B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्) Ś1 K1–3 विभुः; K4 Dn D1–3 5 विभुं ; B1 2 4 D4 6 इत, B3 Dc मुनि (for विभो)

10 T1 om 10 (cf v l 9) — a) K4 च (for स) — b) Ś1 K1 2 4 B1 2 Dn3 °मीयिवान्, D3 °मागतः (for °मेयिवान्) — c) Ś1 K D1–3 5 च (Ś1 तु) मुनिं प्रह्वः (K4 D1–3 देव), B1 तु स राजर्षि ; B4 [ऋ]षिस्तु प्रशस्त, Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।　C 3 13505 B 3 201 25 K 3 204 25

वत्सृषि प्रह्व° (for चर्षि प्रह्वस्त) T_2 $G_{1\ 3}$ M दृष्ट्वा महर्षि प्रह्वस्त (G_1 M_2 महाभाग, M_1 धीमांश्च), $G_{2\ 4}$ दृष्ट्वा च महर्षिर्ब्रह्म

11 T_1 om 11 (cf v l 9) Before 11, K_2 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) ins उत्तङ्क उ°, S (except G_4, T_1 om) उदङ्क — ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ सुरासुर° (for सदेवासुर) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ °मानुषा (for मानवा°) — ^{d}) B_4 [इ]तराणि च, S (T_1 om) च सर्वशः (for तथैव च) — ^{e}) S_1 K $D_{1\ 2}$ G_4 ब्रह्मा (for ब्रह्म) $K_{1\ 2}$ वेदश्च, M_2 वेदाश्च B_4 विद्याश्च, G_1 वेद च (for वेद्यं च) — ^{f}) B_4 सृष्टा (for सृष्ट) S_1 $K_{1\ 2}$ त्वया सृष्टा जगत्पते

12 T_1 om 12 (cf. v.l. 9) — ^{b}) D_4 नेत्र, G_4 नेत्रौ (for नेत्रे) D_5 नेत्रे च शशिभास्करौ — ^{c}) Some MSS निश्वास° — ^{d}) B_1 G_1 तथाच्युत, G_4 महाद्युते — ^{e}) $Ś_1$ च (for ते) — ^{f}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_1 कुक्षौ S_1 तव, $K_{3\ 4}$ D_8 चैव (for चापि) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} महार्णवा°

13 T_1 om 13 (cf v l. 9), D_5 om (? hapl.) 13–15 — ^{b}) N (D_5 om) स्व जघे (B_1 जघे च) (for ख नाभिर्) — ^{c}) T_2 G_{2-5} चैव (for देवी) — ^{d}) K_{2-4} $D_{1\ 6}$ T_1 (before corr) M_1 रोमाण्यौषधयस् S (T_1 om) तव (for तथा)

14 T_1 D_5 om 14 (cf v l 9, 13) — ^{c}) K_4 यक्षन्, B_4 सर्वे (for प्रह्वास्) — ^{d}) B_4 स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः

15 T_1 D_5 om 15 (cf v l 9, 13) — ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K_3 B_1 D_{1-3} G_1 व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} योगिन सु(S_1 त्वा)महावीर्य — ^{d}) S_1 च, K_1 G_1 M_1 त्वा, $G_{2\ 4}$ [इ]त्थ (for त्वां)

16 T_1 om 16 (cf v.l. 9) ^{a}) K_1 सर्वं, B_1 D_5 तुष्ट, $B_{2\ 3}$ सुस्थ; B_4 Dn_1 D_6 °स्वास्थ्य, S (T_1 om) शान्त (for स्वस्थ) — ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K_4 B_4 G_1 जगद्भय (for महद्°) — ^{c}) S_1 नीता (for °नेता°) — ^{d}) K_2 एव (for एक) A few MSS पुरुषोत्तम

17 T_1 G_4 om 17 (for T_1 cf v l 9) — ^{b}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ M_1 लोक (for भूत) $Ś_1$ K_1 D_{3-5} $G_{1\ 2}$ M_1 सुखावह — ^{d}) $D_{1\ 2}$ G_2 जिता, T_2 (by corr) G_3 वृता (for [आ]हृता°) D_5 त्वया लोका जिता प्रभो

18 T_1 om 18 (cf v l 9) — ^{a}) $G_{1\ 2\ 3}$ (before corr) $_4$ देव (for देवा) — ^{b}) K_1 corrupt K_3 Dc_2 $D_{3\ 6}$ °णमगमत्, B_2 णशमन (for °णमगमन्) — K_1 om 18^{c}–19^{d}, G_4 om 18^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3\ 5}$ पराजय, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 5}$ भूताश्, B_2 °भूतश् (for भव) B_2 Dc_2 G_1 दैत्येंद्रस् — ^{d}) G_1 प्रजापते (for महा)

19 T_1 K_1 om 19 (cf v l 9, 18), D_1 om 19^{cd} — ^{c}) $B_{1\ 2}$ Dc_2 देव (for देवा) — ^{d}) S (T_1 om) नित्यश° (for सर्वश°)

20 T_1 om 20 (cf v l 9) Before 20, K_2 Dc ins मार्कंडेय उ° — ^{a}) T_2 G_3 स्तुते °केशे

21 T_1 om 21 (cf v l 9), D_3 om 21 with the ref — ^{a}) G_4 [S]त्र (for मे) Dn_3 तु (for हि) — ^{c}) T_2 G_{2-4} विष्णु (for दिव्य) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ जगता (for

१९२

C 3 13483
B 3 201 2
K 3 204 2

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Dc D_{1-3} ₅ न्वान्मति°]

— ^{a}) N महाराज (B_1 °भाग°) (for धर्म°) — ^{b}) B_4 T_2 G_3 भरतर्षभ S_1 K_2 ₂ B_1 Dc D_{1-3} ₅ पुन पप्रच्छ स मुनि — ^{d}) S_1 K_1 ₂ शुद्धात्मानमकल्मषं°

2 Before 2, Dc G_1 ins. युधिष्ठिर उ° (G_1 om उ°) — ^{b}) G_2 ₄ M_1 °रक्षसा — ^{cd}) Ś₁ K_1 ₂ ₄ D_{1-3} ₅ पिशाचोरगगन्धर्वा (for 2^c), and राज° (for ऋषि°) — ^{f}) S (except G_3) द्विजर्षभ (for द्विजो°)

3 ^{a}) S_1 K D_{1-3} ₅ तथा, T_2 G_2 ₄ अथ (for कथां) S_1 K_3 ₄ D_{1-3} ₅ दिव्या, K_1 ₃ पुण्या, T_2 G_2 ₄ वशान (for दिव्या) — ^{b}) S_1 K D_{1-2} ₅ कथा पुण्या महात्मना, B_1 मानुषोरगराक्षसा — After 3^{ab}, B_{2-4} D (except D_{1-3} ₅) S ins

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।

[Dc °दानव° (for °न्धर्व°) S (except G_1) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महात्मना]

— ^{c}) B D (except D_{1-3} ₅) G_3 इदम्, G_4 श्रोतुम् (for एतद्) S (except G_3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं) — ^{d}) Ś₁ B Dc Dn D_4 ₆ G_3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज) D_1 ₂ तव, T_1 त्वया (for द्विज)

4 ^{b}) T_2 G_2 ₄ इक्ष्वाकुकुलसंभव°

5 ^{a}) K_2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text) — ^{b}) S_1 भार्गवनन्दन, B_1 सत्तमसत्तम, D_6 भार्गं च सत्तम — After 5, B D (except D_1 ₂, D_6 marg) G_3 ins

972* वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।
[Some MSS om उवाच]

6 D_3 om 6^{cd} — ^{a}) T_1 अधुना, T_2 G_1 अथ ते, M_1 अह ते (for हन्त ते) — ^{b}) K_3 ₄ D_2 राजेन्द्रन्य धीमतः — ^{d}) Dc धौन्धुमारस्य K_4 तस्य तत् (for तच्छृणु)

7 ^{a}) K_{1-3} Dc_3 D_5 राजा स (by transp), B_2 देव स S ऐ(T_1 चै)क्ष्वाक (T_1 M_1 °कु) — K_3 om. (hapl.) 7^{cd} — ^{c}) K_3 ₄ D_2 सुतेस्तस्य प्रसादतः (K_4 प्रभावतः)

8 ^{b}) Here and below throughout S उदङ्क (for उत्तङ्क) The variant is ignored (mostly) in the sequel Dc नाम (for इति) D_3 नालनः (for भारत) — ^{d}) S_1 K D_{1-3} ₅ धीमतः; M_1 भारत (for कौरव)

9 ^{a}) B_1 T_1 च (for तु) S °तेजा (for °राज) — ^{b}) K_3 B_1 D_1 ₂ M_1 [ऽ]तप्यत (for [ऽ]तप्यत्सु°) S_1 B_4 D_1 ₂ T_2 G_{2-4} सुदुष्कर; K_1 ₂ सुदारुणं; T_1 महानृषि° (for सुदुश्चरम्) — T_1 om from 9^c up to 3 193 10^b — ^{c}) K_{2-4} D_2 आर° (for आरि°) Dc देवं (for विष्णुं) — ^{d}) S_1 स्सन् (for बहून्) B_2 वर्षगुणान् (for वर्षगणान्) S_1 K_{1-3} विभुं, K_4 Dn D_{1-3} ₅ विभु°, B_1 ₂ ₄ D_4 ₆ इत, B_3 Dc मुनि° (for विभो)

10 T_1 om 10 (cf v l. 9) — ^{a}) K_4 च (for स) — ^{b}) S_1 K_1 ₂ ₄ B_1 ₂ Dn_1 °सीयिवान्, D_2 °मागतः (for °मेयिवान्) — ^{c}) Ś₁ K D_{1-3} ₅ च (S_1 तु) मुनि° प्रह्व (K_4 D_{1-3} देव), B_1 तु स राजर्षि, B_4 [ऋ]षिस्तु प्रशान्त, Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रहृष्टस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् । C 3 13505 B 3 201 25 K 3 204 25

तन्नृपि प्रहृ° (for चर्षि प्रहृष्ट) T_2 $G_{1\,3}$ M दृष्ट्वा महर्षि प्रहृष्ट (G_1 M_2 महाभाग, M_1 धीमांश्च), $G_{2\,4}$ दृष्ट्वा च महर्षिवंश्च

11 T_1 om 11 (cf v l 9) Before 11, K_3 B D (except $D_{1\,3\,5}$) ins उत्तङ्क उ°, S (except G_4 T_1 om) उदङ्क° — [b]) $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ ससुरासुर (for सदेवासुर) S_1 $K_{1\,2\,4}$ °मानुषा (for मानवा°) — [d]) B_4 [इ]तराणि च, S (T_1 om) च सर्वशः (for तथैव च) — [e]) S_1 K $D_{1\,2}$ G_4 ब्रह्मा (for ब्रह्म) $K_{1\,2}$ वेदश्च, M_2 वेदाश्च B_4 विद्याश्च, G_1 वेद च (for वेद्य च) — [f]) B_4 सृष्टा (for सृष्ट) S_1 $K_{1\,2}$ त्वया सृष्टा जगत्पते

12 T_1 om 12 (cf v l 9) — [b]) D_4 नेत्र, G_4 नेत्रौ (for नेत्रे) D_5 नेत्रे च शशिभास्करौ — [c]) Some MSS निश्वास — [d]) B_1 G_1 तथाच्युत, G_4 महाद्युते — [e]) $Ś_1$ च (for ते) — [f]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 कुक्षौ S_1 तव, $K_{3\,4}$ D_2 चैव (for चापि) S_1 $K_{1\,2\,4}$ D_{1-3} महार्णवा

13 T_1 om 13 (cf v l 9) D_6 om (? hapl) 13–15 — [b]) N (D_2 om) स्य जघे (B_1 जघे च) (for खं नाभिर्) — [c]) T_2 G_{2-4} चैव (for देवी) — [d]) K_{2-4} $D_{1\,6}$ T_1 (before corr) M_1 रोमाण्यौषधयस S (T_1 om) तव (for तथा)

14 T_1 D_6 om 14 (cf v l 9, 13) — [c]) K_4 ब्रह्मन्; B_4 सर्व (for प्रह्वास्) — [d]) B_4 स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः

15 T_1 D_6 om 15 (cf v l 9, 13) — [ab]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K_3 B_1 D_{1-3} G_1 व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि — [c]) S_1 K D_{1-3} योगिन सु($Ś_1$ त्वा)महावीर्यं — [d]) S_1 च, K_1 G_1 M_1 स्त्वा, $G_{2\,4}$ [इ]त्थ (for त्वा)

16 T_1 om 16 (cf v l 9) [a]) K_1 सर्वं, B_1 D_5 तुष्ट, $B_{2\,3}$ सुस्थ; B_4 Dn_1 D_6 °स्वास्थ्य, S (T_1 om) शांत (for स्वस्थ) — [b]) T_2 $G_{3\,4}$ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K_4 B_4 G_1 जगद्भय (for महद्°) — [c]) S_1 °नीता (for °नेता) — [d]) K_2 एव (for एक°) A few MSS पुरुषोत्तम

17 T_1 G_4 om 17 (for T_1 cf v l 9) — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ M_1 लोक (for भूत) $Ś_1$ K_1 D_{3-5} $G_{1\,2}$ M_1 सुखावह — [d]) $D_{1\,2}$ G_2 जिता, T_2 (by corr) G_3 वृता (for [आ]हृता°) D_5 त्वया लोका जिता प्रभो

18 T_1 om 18 (cf v l 9) — [a]) $G_{1\,2\,3}$ (before corr) $_4$ देव (for देवा) — [b]) K_1 corrupt K_3 Dc_2 $D_{5\,6}$ °णमगमत्, B_3 णशमन (for °णमगमन्) — K_1 om 18[c]–19[d], G_4 om 18[cd] — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3\,5}$ पराजय, $B_{1\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ भूताश्च, B_2 °भूतश्च (for भव) B_2 Dc_2 G_1 दैत्येन्द्रस — [d]) G_1 प्रजापते (for महा°)

19 T_1 K_1 om 19 (cf v l 9, 18), D_1 om 19[cd] — [c]) $B_{1\,2}$ Dc_2 देव (for देवा) — [d]) S (T_1 om) नित्यश° (for सर्वश°)

20 T_1 om 20 (cf v l 9) Before 20, K_2 Dc ins मार्कण्डेय उ — [a]) T_2 G_3 स्तुते °केशे

21 T_1 om 21 (cf v l 9), D_3 om 21 with the ref — [a]) G_4 [S]य (for मे) Dn_3 तु (for हि) — [c]) T_2 G_{2-4} विष्णु (for दिव्य) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ जगता (for

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२

एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३

यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।
त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५

उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६

बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ २७

स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

°ता) Ś1 K D1 2 5 पतिं (for प्रभुम्) B3 स्रष्टारमजरं विभुं

22 T1 om 22 (cf v l 9) — G1 भगवान्; G4 श्री भगवान् (for विष्णु°) — b) K4 B2 Dc च तव; B1 3 4 Dn D4 6 तव च, D3 च मुनि (for च द्विज) — c) S1 K3 4 D1-3 तु, D5 तत् (for हि) S (T1 om) विद्वन् (for ब्रह्मन्) — d) D5 वरो ग्राह्यो (by transp)

23 T1 om 23 (cf v l 9) Before 23, B2 Dc ins मार्कंडेय उ° — a) Ś1 B1 3 Dc Dn स छन्द°, D2 सछिद्य, D3 (before corr) सछिद्य°, S (T1 om) सचोद्य° (for संछन्द्य°) B3 छद्यमानो वरेणैवम्, B4 एवं स उत्तंकस्तेन — b) B3 उत्तंको (for वरेण) B2 तत°, D1 तथा (for तदा) — c) B3 स पुन (for उत्तङ्क) B1 Dc भूत्वा (for वव्रे) — d) M वरदसत्तम

24 T1 om 24 (cf v l 9) Before 24, Dc ins उत्तंक उ° — a) B3 4 Dn D5 6 G3 4 M भगवन् K3 प्रीति (for प्रीत°) — b) Many MSS °क्षण (for °क्षण°) — c) S1 K B1 D1-2 3 सत्ये धर्मे (by transp) — d) Ś1 K3 4 D5 भीतिर्, K1 प्रीतो (for बुद्धिर्) — e) D1 अभ्यासाय; G1 °स च — f) B1-3 Dn D4 6 T2 G1 3 नमे°, Dc सुरे° (for महे°)

25 T1 om 25 (cf v l 9) — N G1 भगवान् (K2 4 B3 D1-2 5 with prefixed श्री) (for विष्णुर्) — a) K1 2 D3 भवतो, G1 भवति, G3 भगवान, M1 भवता (for भविता) — b) S1 K1 2 4 B1 4 D3 G4 द्विजोत्तम (for तव द्विज) — c) Ś1 K D5 ते योगो; B1 योगस्ते (for योगश्च) — e) B 3 भावि (for भवि) — f) B1 महाराये K2 4 B3 D1 करिष्यति

26 T1 om 26 (cf v l 9) — a) D5 उत्सादनाय B1 D1 लोकस्य — Ś1 om (hapl) 26b–28c — b) S (T1 om) भविष्यति (for महा°) — c) K1-3 महा (for तपो) — After 26, K2 B3 D (except D1 3 5) ins 973* राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।

27 Ś1 T1 om 27 (cf v l 9, 26) — c) G4 शिशुर् (for शुचिर्) — d) K1 3 4 D1-3 स्मृतः (for श्रुतः)

28 T1 om 28, S1 om 28abc (cf v l 9, 26) — a) D1 आश्रित्य (for आस्थाय)

29 All MSS (except Dc) om the ref — a) Ś1 K D3 स (for तु) B Dc Dn D4 6 एवमुक्त्वा तु तं विप्र

Colophon om in S — *Major parvan* S1 K1 2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D (all om sub parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 D1 200, Dn3 199 — *Śloka no* Dn 33, D1 32

193

☞ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy 193 and 195 occurs in Harivamsa (Calcutta ed) 1 11 667–705, Vayu Purāna 88 20–60, and Brahmānda 3 63 29–61 Many of the lines agree verbatim with each other

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।
इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४

कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् । C 3 13524 B 3 202 10 Y 3 205 10

---

1 T_1 om 1–10^{ab} (cf v l 3 192 9) — ^{a}) T_2 (m as in text) G_2 इक्ष्वाकुर्यं स्थितो राजा, G_4 इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा — ^{b}) K_2 D_3 (*sup lin sec m*) ममाद, T_2 $G_{2, 4}$ शशाम्य (for शशाद) T_2 $G_{1, 2, 4}$ पृथिवीपति — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ सोयोध्याधिपतिर्नृभौ

2 T_1 om 2 (cf v l 1) — ^{ab}) D_3 ममादस्य $D_{1, 2}$ च (for तु) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ शशादस्तस्य दायाद (for ^{a}) A few MSS ककुत्स्थो (for ककुत्स्थो) B_4 ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मन — ^{c}) K_3 G_4 अनेन (for अनेनाश्च) D_5 T_2 G_3 च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थ°) A few MSS काकुत्स्थ° — ^{d}) G_4 च जनित (for चानेनस) Dc स्मृत°, M_2 सुत्व° (*inf lin* सुत as in text)

3 T_1 om. 3 (cf v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc M_2 विश्वगश्व°, B_2 D_4 T_2 (by corr) G_3 विष्टराश्व, D_3 पृष्टगश्व, T_2 (before corr) G_4 याढगश्व, G_2 बाधपाश्व B_2 तु तत् (for पृथो) — ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 D_1 अद्रि° (for आर्द्र) $B_{1, 2, 4}$ Dc Dn $D_{4, 5}$ T_2 G_3 च (for तु) D_6 वीर्यवान् (for जज्ञि) — ^{c}) K_4 $B_{1, 2, 4}$ Dc Dn_3 $D_{2, 4, 6}$ M_1 आर्द्रात्तु, Dn_1 n_2 D_1 अद्रेश्च, D_5 आधस्य (for आर्द्रस्य) K_1 युवनाश्वस्य ; K_3 चाभवत्पुत्र°, B_2 युवनाश्वोभूत्, $D_{1, 2}$ °नाश्वश्च — ^{d}) D_1 सुश्रावस, T_2 G श्रावकस्, M श्यावस्थस् (for श्रावस्तस्) K_3 B_4 श्रावस्तो नाम वीर्यवान्, B_{1-3} Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ °स्त(B₂ °स्तो)स्यात्मजोभवत्, D_5 °स्तो नाम तत्सुत°

4 T_1 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) B Dc Dn_1 $D_{4, 6}$ तस्य (B_4 तत) (for जज्ञे) T_2 G श्रावस्तनो, M श्यावस्थको B Dc Dn_1 $D_{4, 6}$ ज्ञेय° (B_4 जज्ञे) (for राजा) K_3 D_5 पुरीणामुत्तमा लोके — ^{b}) T_2 G_{2-4} श्रावकी, M श्यावस्थी (for श्रावस्ती) — ^{c}) $Ś_1$ B_4 $D_{1, 2}$ G_1 M_1 च (for तु) B_1 श्रावस्तकस्य दा° — The portion from 4^{d} up to 3 194 3^{b} is lost in D_3 on a missing fol (264) — ^{e}) D_5 चासीत् (for चापि) B Dc Dn $D_{4, 6}$ बृहदश्वस्य दायाद — ^{f}) $Ś_1$ D_6 श्रुत (for स्मृत°)

5 T_1 om 5 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{c}) S_1 $K_{1, 3}$ D_1 सत्वे (for सर्वे)

6 T_1 om 6 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{2, 4}$ °श्वश्च, $D_{1, 6}$ °श्वस्य (for °श्वस्तु) — G_1 om (hapl) 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 (by corr) पिता, D_5 तथा, T_2 (before corr) G (G_1 om) M तदा (for ततो) — K_3 D_2 om (hapl) 6^{d}–7^{a} — ^{f}) D_5 °विक्रम (for धार्मिकम्)

7 T_1 om 7, K_3 D_2 om 7^{a} (cf v l 1, 6) D_3 missing (cf v l 4) — ^{c}) T_2 G श्रीमान् (for धीमान्)

8 T_1 om 8 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) Before 8, B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ ins मार्कंडेय उ° — ^{a}) M_2 अथो (for अथ) — ^{b}) B_2 Dn $D_{4, 6}$ नराधिप (B_2 Dn_1 °प) (for युधिष्ठिर) — ^{d}) $K_{1, 3, 4}$ Dc D_4 G_4 द्विजोत्तम, D_5 महाद्युति

9 T_1 om 9 (cf v l 1) D_3 missing (cf v l 4) — ^{b}) K_4 वर (for वरम्) — ^{c}) K_2 निवार, D_5 अवार (for न्यवार°) — ^{d}) K_{1-3} B_4 D_5 S (T_1 om) पुरोत्तम (T_2 G_{2-4} M_2 मे) (for नरो)

10 T_1 om 10^{ab} (cf v l 1) D_3 missing (cf

[illegible]यदमेयात्मा समासाद्य नगोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

त्वया रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११
पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८
अवध्यो देवताना स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

[illegible] — b) [illegible] गान यत्र, T2 G3 नागयत, G4 तान तत्र (for [illegible]) B4 [illegible]मिति (for कर्तुम्) — d) B D1 D4 s [illegible] (for [illegible])

11 D[illegible] (cf. [illegible] 4) — a) D4 तु (for हि), [illegible] (for राजन्) — b) G1 रम°, M1 [illegible]° (for [illegible]) — d) K1 T2 G2-4 नारण्य, B1 या विभो, G1 [illegible] G3 [illegible] (for गन्तुम्)

12 D[illegible] (cf. [illegible] 4) — a) G1 [illegible]धर्म — S1 [illegible] 12c-13b — d) B Dc Dn D[illegible] भूत्

13 D[illegible] (cf. [illegible]) S1 K1 2 4 om. 13ab (cf. [illegible] 12) — a) D3 ईदृशो हि महाराज — c) Ś1 K1 [illegible] B1 [illegible] D1 धर्मो, T2 G3 यत्र, G2 4 यद्य [illegible] — e) B1-3 D1 रक्षितव्या — f) Ś1 K1 2 [illegible] D1 [illegible], D2 [illegible], T1 [illegible] T2 G3 [illegible] (for [illegible])

14 D[illegible] (cf. [illegible]) — a) S1 K1 2 समु° [illegible] B1 2 4 P D1 2 5 [illegible] (for [illegible]) — b) [illegible] B1 ममाश्रमसमीपत — c) [illegible] T G1-4 M हि (for [illegible])

15 D[illegible] cf. [illegible] — 15ab = 3. 195 [illegible] — a) Ś [illegible] G समुद्र (for समुद्रो) Ś1 [illegible] — b) P D (exc. D1 2 D3 missing) उज्जालक, M °नुक (for °नक) — c) D2 योजनायुतवि°

16 D3 missing (cf. v. l. 4) — a) Ś1 K1 ततो (for तत्र) — d) K1 °र्नाम, G1 °मार (for °र्नाम) S1 K B4 D1 2 5 T1 महासुर (for सुदा°)

17 D3 missing (cf. v. l. 4) — d) K4 D5 transp. वन and त्व, T2 G2 3 transp. त्व and गन्तु

18 D3 missing (cf. v. l. 4) — a) S स शेते (G1 M शेते स) लोकनाशाय — K1 om. (hapl.) 18bc — b) D5 दुष्कर (for दारुणम्) — d) B1 T1 G1 M1 om. च T2 G2-4 लोकाना च नराधिप

19 D3 missing (cf. v. l. 4) — a) K1 2 B2 4 Dc1 Dn1 D4 6 T2 G3 देवताना (for दे°) S1 K1 2 4 B1 D2 च, B3 4 Dc1 Dn D4 6 हि (for स) — b) K4 B1 अपि, G1 सह (for अथ) — c) B1 अपि (for अथ) S1 K D1 2 6 सर्पा(K1 °र्पो)णा (for यक्षाणा) — d) T2 (before corr.) G2 4 राक्षसाना (for गन्ध°) — e) T1 M1 वरान् (for वर)

20 D3 missing (cf. v. l. 4) — a) D6 T1 तद् (for त) K1 D6 G2 विनाशाय (for °शय) T1 पुण्यता (for भद्र ते) — b) S1 K D1 2 6 मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा; G1 मा च मे बुद्धिरन्यथा — c) S1 K B1 D1 2 4 महती प्राप्तुहि त्स्यापि — d) K2 3 Dc Dn1 ध्रुव (for ध्रुवाम्) T1 महतीं ध्रुवमव्ययी, G1 अव्यय परम ध्रुव

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ २३
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुर रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७ C 3 13545 B 3 202 31 K 3 205 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

21 D3 om 21 (cf v l 4) — a) B1-3 Dc Dn D4 6 तस्य स्वपत (by transp) Ś1 K B4 D1 2 5 स्वपत तस्य रौद्रस्य — b) Ś1 B D (except D4, D3 missing) च (for वै) — c) K4 D1 2 पर्याये, T2 (before corr) शुष्यते (for पर्यन्ते) Dn1 सवत्सरे तु पर्यन्ते, D4 स संवत्सर-पर्यन्ते — d) Some MSS निश्वास° D5 सप्रवर्धते D1 2 स निःश्वासं प्रमुञ्चति

22 D3 missing (cf v l 4) — a) Some MSS निश्वास° — c) T2 (before corr) G2 4 °पथम् (for °पथम्) B Dn D4 6 S (except M1) आश्रित्य, Dc आच्छाद्य (for आवृत्य) — d) T1 M2 भूमिकंपन — e) T1 G1 M1 सविस्फुलिंग Ś1 K D1 5 सागार, T1 G1 M सज्वाल — f) T1 G1 M सधूमो Ś1 K D1 2 5 om हि T1 G1 M दारुण B Dc Dn D4 6 धूममिश्र सुदारुण

23 D3 missing (cf v l 4) — a) S न तेन राजन् (by transp) K2 D5 शक्नोम्मि (for शक्नोमि) — b) K3 B3 Dc2 D2 T1 G1 2 4 स्वमाश्रमे — c) Ś1 K1 2 T1 तद्विनाशाय (for तं विना°) M2 विनाशयति भद्र ते — e) B1 3 सुस्था (for स्वस्था) B D (except D1 2 5, D3 missing) भविष्यन्ति (for भवन्त्वद्य) — f) B1 तस्या (for तस्मिन्) S युधि (for ऽसुरे) — After 23, T2 G ins

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्रं दानवं रोमहर्षणम् ।
समरे घोरमतुलं विनाशय महेषुणा ।

24 D3 missing (cf v l 4) G1 om 24a–25b — a) T2 G3 सर्व (for तस्य) — b) D6 (? gloss) समर्थ (for पर्याप्त) — c) K4 लोक° (for तेज°)

25 D3 missing (cf v l 4) G1 om 25ab (cf v l 24) — b) B D (except D1 2 5, D3 missing) transp मम and पूर्वं N (D3 missing) T2 (by corr) G3 महीपते, M1 तवानघ, M2 तु ते समरे (for ततो वधे) — c) B1 यश्च, D4 यस्त्व (for यस्तं) G1 समरे घोरतुमुले — d) Ś1 हरिष्यति, K D1 2 6 हनि° (for वधि°) — e) T1 2 (before corr) G1 3 4 तद् (for तं)

26 D3 missing (cf v l 4) B2 om 26ab — a) Ś1 K1 2 Dc समादाय, G4 °स्थाय — b) T1 G1 M1 दुःसहं भुवि भूपते — c) M2 स (for तं) Some MSS निसूदय B Dc Dn D4 राजन्द्र, D6 वै दुष्ट, S सदिष्टो (G3 सदृष्टो, M2 तं दुष्ट)

27 D3 missing (cf v l 4) K3 om 27 — a) B1 राज, T2 G1 3 M °वीर्यस् (for तेजास्) T1 नियुध्यस्व महावीर्य, G2 4 न हि युद्धे महावीर्यस् — b) D5 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) T1 धक्ष्यते (for शक्यते) — c) B1 तु मही° (for पृथिवी°) — d) D1 न (for स) D6 पृथ्वीपाल (for स हि वर्ष)

Colophon om in B1 3 Dc D3 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 3 M2 मार्कंडेयसमस्या (G2 °समाख्या, M2 °समास्या) (followed by धुधुमारोपाख्यान in G1 and कुवलयाश्वचरित in G3) K3 4 B3 4 Dn D1 2 4–6 (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 ns D1 201, Dn2 200, S (M2 inf lin) 196 (M2 orig 198) — *Śloka no* Dn D1 31

194

1 1a–3b missing in D3 (cf v l 3 193 4) — a)

१९४

मार्कण्डेय उवाच ।

स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २
धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४
तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव हि ।

T2 G1-4 इति [illegible] — [c]) Ś1 K1 कृत्वाञ्जलिम् (for कृताञ्जलिर्) S1 [illegible] अभाषत (for अथाब्रवीत्)

2 D2 [illegible] (cf. v. l. 1). Before 2, Dc ins. [illegible] — [a]) T G1-4 न हि मे (for न तेऽभि-) — [b]) S1 K1 D1 [illegible]; G1 न मोघ [illegible] (for मोघमेतद्) — [illegible] om. 2[cd]. — [c]) T2 G3 [ध]ृति (for [श्री]य) — [d]) Ś1 [illegible] B1 T G1 [illegible] श्रुत. D2 [illegible] (for स्मृत)

3 D2 [illegible] up to 3[ab] (cf. v. l. 1). — [a]) K4 T1 [illegible] (for धृति°) — [c]) S1 K1 D1-3 [illegible] प्रिय च (K1 [illegible] प्रिय [illegible]); B Dc Dn D4 [illegible] प्रिय च [illegible] सर्वमेतत्

4 [ab]) D1 D2 पुत्र [illegible] B1 [illegible] परिवृत K4 D1-3 transp. [illegible] T2 G1-4 M1 °पाणिभि (for °बाहुभि) — [illegible] 4[ab], [illegible] ins.:

[illegible]* [illegible] महाबाहुम [illegible] महामुखम्।

5 [a]) Ś1 [illegible] D [illegible] D4 [illegible] (for [illegible]) — [b]) S1 K1 D1-3 [illegible] मुनिना सत्यवादिना — [c]) [illegible] K1 [illegible] भगवान [illegible] — [d]) D4 उत्तरम [illegible]

6 [a]) [illegible] D[illegible] [illegible] — [b]) Ś1 K1 [illegible] [illegible] — [c]) [illegible] D3 वा नप्ता [illegible] — [d]) T [illegible] Ś1 K1-4 B1 [illegible] D1-4 [illegible] G1 [illegible]

7 T2 G3 om. (hapl.) 7[abcd]. — [a]) T1 एवमहो महादैत्यो, G3 [illegible] एष महावीर्यबलो — [b]) B1 नप्त् (for मे) — After 7[ab], S (T2 G3 om.) ins.:

976* यस्य नि श्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता।

— G4 om. (hapl.) 7[cdef]. — [d]) B2 Dc2 T1 G1 यथा° (for याथा°) S1 K1-3 D1 प्रोच्यमान तपोधन (D1 द्विजोत्तम), K3 यथातत्त्वेन वेदितु. — Ś1 K3 D2 om. 7[ef]. — [e]) D2 एतत् (for एव) B1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — [f]) K1-3 द्विजोत्तम; T1 G1 M1 महामुने (for तपो°)

8 [ab]) Dn1 transp. इद सर्वं and यथावृत्त D1 विस्तरेण (for यथा°) — After 8[ab], N (except B1-3 D1-4 e) ins.:

977* कथ्यमान महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम्।

[K3 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) S1 यथावृत्त (for विस्त°)]

— [c]) K3 तथा घोरे, B Dc1 Dn D4 e तस्मिँल्लोके; Dc2 D5 G1 महाघोरे, T1 निरालम्बे; T2 G3 दुरालोके, G2 4 निरालोके (for तदा घोरे) — [d]) Ś1 K1-3 नष्ट (for नष्टे) — G4 om. 8[ef]. — [ef]) B4 G1 M2 प्रविष्टेषु च; T1 प्रनष्टेषु च, T2 G3 5 नष्टेषु चैव, some MSS प्रणष्टेषु च K3 D2 तु (for च) B1 Dc T1 transp. भूतेषु and सर्वेषु

9 [a]) N (except K3 4 D2 e) T2 G1-3 M प्रभव लोककर्तार, T1 G4 प्रभव (G4 °वो) लोककर्ता च — [b]) Ś1 K1-3 D1 2 3 M2 शाश्वत विष्णुमव्यय, B Dc Dn D4 e T2

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४
किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ । C 3 13569 B 3 203 24 K 3 206 25

G_{1-3} M_1 विष्णु शाश्वतमव्यय, T_1 विष्णु॰ शाश्वत अव्यय, G_4 स विष्णु॰ शाश्वतोव्यय — After 9^{ab}, N (except K_3) ins

978* यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।,

while T_2 $G_{2,3}$ ins

979* चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानसि भारत ।

— ^{c}) $B_{2,4}$ भगवन् (for ॰वान्) — ^{d}) M_3 च (for ह) $Ś_1$ $K_{1,2}$ अप्सुशय्यागत एव ह, K_3 B Dc Dn $D_{2-4,6}$ अप्सु योगत एव स (K_3 D_3 ह), K_4 अपदाय्यागतो विभु॰, $D_{1,5}$ अप्सु शय्यातत्तो (D_5 योगेश्वरो) हरि॰, T_1 G_4 शय्यायामेक एव ह (G_4 हि); T_2 $G_{2,3}$ अपि शय्या स एव हि

10 ^{a}) K_3 D_5 T_2 G_{1-3} ॰वाहो, K_4 D_{1-3} G_4 ॰वाहुर्, B_3 Dc T_1 M ॰भागो (for ॰भाग) — ^{c}) T_1 भोगि॰ (for नाग॰) — ^{d}) K_3 $D_{1,2}$ S परि(K_3 प्रति)गृह्य, B_4 वार्य (for ॰रभ्य) T_2 G_{2-4} च मेदिनीं (for महीमिमाम्)

11 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dn_2 नाभ्या (for नाभ्यां) Some MSS विनिसृत $Ś_1$ K_2 तत्तु, K_1 यत्तु, B D (except $D_{1,3,5}$) T_2 (by corr) G_3 दिव्य (for तत्र) — ^{d}) K_3 B Dc Dn_1 n_3 $D_{2,6}$ T_2 G_{2-4} तत्रो॰; Dn_2 D_4 ततो॰ (for यत्रो॰) D_5 $G_{1,2}$ प्रजापति (for पिता॰) — G_4 om 11^{ef} — ^{f}) K_3 B_1 D_3 M_3 पद्म (for पद्मे) B_{1-3} D (except $D_{1,3,5}$) G_2 सूर्यसमप्रभ॰

12 ^{a}) K_3 ॰र्बाहुस्, D_3 ॰मूर्तस् (for ॰र्मूर्तिस्) — ^{b}) T_1 चतुर्वर्णश्, T_2 G_{2-4} चतुर्वर्गश् (for तथैव च) — ^{c}) T_1 G_1 दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा॰) — ^{d}) K_1 महाबुद्धिप॰, T_1 G_1 दुराधर्षो महाबल

13 ^{b}) = (var) 18^b B_{2-4} D (except $D_{1-3,5}$) वत्तमौ; T $G_{1,3}$ ॰सत्तमौ (for ॰वत्तरौ) — After 13^{ab}, D_1 ins

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनाना शतोच्छ्रितौ ।

15 G_4 om 15^{cdef} — ^{c}) B_4 दीप्त (for राजन्) — ^{d}) B_1 सदा; D_5 श्रिया, T_1 G_1 M_1 तदा (for तथा) — ^{f}) T_2 G_3 अद्भुताकारदर्शन

16 ^{b}) B_4 Dc_2 Dn $D_{4,6}$ T_1 G_3 तथा (for सदा) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_5 देव, B Dc Dn D_6 चापि, D_4 वापि (for चैव) — ^{d}) T_1 $G_{2,4}$ M_3 पद्मपत्रनिभे॰

17 G_1 om 17^a–18^b — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ $D_{3,5}$ T_2 (before corr) $G_{2,4}$ व्यत्रासयेतां, B_4 वित्रासयतौ — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ ॰तौजसौ (for ॰तौजसम्) — ^{c}) Dn D_3 विन्नस्य मानो S बहुधा (for ॰शो) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B_2 पद्मनाभ (B_2m ॰नाल as in text) — ^{f}) K_4 $D_{1,2,3}$ (before corr) तेन (for ततो)

18 G_1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) Dc ततो, D_3 यथा॰, G_4 तथा॰ (for अथा॰) — After 18^a, $K_{1,2}$ ins

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ

— ^{b}) = 13^b K_3 D_3 T_1 M_3 ॰सत्तमौ; K_4 $D_{1,2}$ T_2 G_{2-4} ॰वत्तमौ (for ॰वत्तरौ) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ वीर॰ (for देव) — ^{d}) $Ś_1$ वो (for वां) — ^{e}) K_4 $B_{1,3,4}$ Dn D_{1-3} $T_{1,2}$ (before corr) $G_{3,4}$ ददामि — ^{d}) T_2 G_3 transp हि and मम

प्रत्यूचतुर्महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २०
भगवानुवाच ।
प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२
मधुकैटभावूचतुः ।
अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
बले रूपे च शौर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
भगवानुवाच ।
बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

---

19 a) B1 [illegible] (for प्रत्यू°) — K3 om. 19b and 19c — b) K1 2 G2 4 M3 वीरौ, B D (except D1-3 5) [illegible] (for °वीर्यौ) B1-3 Dn D4 6 G1 2 4 °वन्तौ (for °पन्नौ) — c) K3 [illegible] (for महा°) — d) K3 om. 19d. B1 मोहितौ. Ś1 K1 3 4 D1 3 5 °कैटभौ (for °सूदनम्)

20 a) Ś1 K1 2 [illegible] (for आवां) — c) K1 2 D2 T1 [illegible] K3 G2 4 [illegible] (for स्वो) — d) D2 तदव ब्रूहि, T1 G3 4 [illegible], T2 [illegible] (for तद्ब्रवीहि)

21 a) T1 G1 2 4 [illegible] K4 D2 [illegible] D3 [illegible] (for [illegible]) T1 2 [illegible] G1 2 4 [illegible] (for वरो मम) — After 21ab, D2 [illegible] ins.

[illegible]

— c) Ś1 [illegible], K1 2 [illegible] (for हि) T1 [illegible]

22 a) Ś1 K B1 Dc1 D1-4 6 मम (K2 [illegible]) गच्छेतां (K1 2 D1 4 °ताम्) — b) Ś1 K D1 3 4 [illegible] B1 युवां, D1 [illegible] (for मम) — cd) Ś1 K D1-4 6 [illegible] De G1 [illegible] (for काम) B1 [illegible]

23 G1 [illegible] (for मधुकैटभौ), om. ऊचतुः — a) [illegible] — c) De धर्मे सत्ये च, [illegible] — d) T2 G3 पुरुषोत्तमौ; [illegible]

24 a) Ś1 K D1-4 6 [illegible] B De [illegible] — b) K3 [illegible], De [illegible] Ś1 K1 2 B1 Dn D1 T1 G1 [illegible] D1 °त्व (for °सत्त्व) K1 2 B1 वै (for नौ) T1 शमे चाथ समे स्थिरौ — d) D1 शीले T1 G1 °सत्य (for °सत्त्व) Dc समेषु; D1 T2 G3 °मदेषु (for °दमेषु)

25 d) G1 [s]ति (for हि)

26 a) T G2-4 युद्धम् (for आवाम्) Ś1 K1-3 Dn D1 6 T1 G2 4 M °महे (for °वहे) — b) Ś1 K1 3 एव; K4 D2 एतत्, B3 एव (for एक) — c) T G1 3 M त्व (G1 त्वा)माकाशे; G2 4 [s]वकाशे त्व (for ऽस्मिन्नाकाशे) — d) S जहाया सुरसत्तम — After 26, B3 ins.

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 a) Ś1 अभिगम्येव; K1 2 अभिगम्यैव, K4 D1 T1 G1 अभिगच्छावस; B1 4 D2 अधिगच्छेव; B3 Dc Dn D4 6 अधिगच्छाव, B3 अधिगच्छेत्व; D3 5 अधिगच्छावस; T2 G3 अथ गच्छेता, G2 4 उपगच्छावस् (G4 °च), M1 अभिगच्छेव — b) B Dc Dn D4 6 T2 G3-4 M1 चापि; D1 2 [ग]व च (for चैव) Ś1 K1 2 सुरोत्तम (for सुलो°) — Ś1 om. (hapl.) 27cd — c) D2 कृतो (for वृतो) — d) G1 पुरुषोत्तम (for सुर°) K4 तव विद्धि सुरोत्तम — After 27, K3 B D (except D1-3 5) ins.

984* अनृत मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुत तदा ।

28 a) S1 T1 एवम् (for एव) D3 गमि° (for करि°) — b) Ś1 एव (for एतद्)

29 All MSS om. मार्क° उ° — a) B1 Dn D2 स विचिन्त्याथ, S चिन्तयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ) — b) S यद् (for यद्) — c) Ś1 K1 2 चै (for वा)

30 a) Ś1 K1 2 स्वकायसमवृता°, K3 4 D1 2 °यसमवृता°,

स्कन्धावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७　　C 3 13589 B 3 204 8 K 3 207 7

D_5 °यं सवृता — ^{b}) T_1 देव° पुरस् (for देववरस्) — K_3 om 30^{cd} — ^{c}) A few MSS सित (for शित°)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{3.4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान), G_3 °समास्या (followed by कुवल याश्वचरित) $K_{3.4}$ B_{1-4} D (all om sub parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान — *Adhy name* $K_{1.2}$ Dc G_1 मधुकैटभवध, B_1 मधुकैटभोपाख्यान, G_3 मधु कैटभवधानुकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_3 D_1 202, Dn_2 201 S 197 (M_2 orig 199, and *inf lin* 207) — *Śloka no* Dn 35, D_1 34

195

1 ^{a}) B_2 Dn $D_{4.6}$ °राज (for °तेजास्) — ^{b}) D_3 °द्युते, D_5 °बल° (for °द्युति) — B_3 om 1^{cd} — ^{c}) D_1 महान् (for महन्) B_4 स तपोतप्यत्सुमहन् — $1^{d}=5^{b}$

2 ^{b}) K_3 $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ वर्षाणामयुतं नृप (D_5 पुरा) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वरं प्रादाद्, T_1 [अ]ददत्प्रीतो, $G_{2.4}$ महा प्रीतो — ^{d}) $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} transp स and च Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_1 प्रभो, K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (by corr) $G_{1.3}$ M प्रभु, D_5 T_1 प्रभु° T_1 G_1 M वरं प्रोवाच (T_1 प्राह च) स प्रभु°

3 Before 3, Dc ins धुंधुरुवाच — ^{a}) D_5 T_1 °सर्पाणां (for यक्षाणां) — ^{b}) D_5 T_1 यक्ष, M_2 सर्व (for सर्प) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{1-3} गंधर्वोरगरक्षसां

4 Dc_1 D_3 om 4^{cd} — Before 4^{cd}, Dc ins मार्कंडेय उ° — ^{c}) D_3 एवमुक्तः स (by transp) — ^{d}) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य)

5 ^{a}) T_2 $G_{1.3}$ च (for तु) — ^{b}) $=1^{d}$ B_3 बल° (for महा°) — ^{c}) K_1 पितुर्वैरं (for पितृवध) — ^{d}) $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) द्रुतं (for ततो) B_4 Dn $D_{4.6}$ गमत् (for °द्रवत्) Ś$_1$ $K_{1.2}$ विष्णुमेव मुपा°, B_1 पश्चाद्देवमुपा

6 ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ च, G_1 हि (for तु) — B_3 om 6^{cd} — ^{c}) B_1 देवांश्च (for असकृद्) — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ Dc Dn $D_{1-4.6}$ G_4 विष्णुं देवांश्च (by transp), B_1 गंधर्वांश्चैव, D_5 विष्णुं सर्वांश्च G_4 सर्वत (for वै भृशम्)

7 $7^{ab}=3$ 193 15^{ab} — ^{a}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 M समुद्रे वालुकापूर्णं (M °र्णे), T_2 G समुद्र वालुकापूर्णं (T_2 $G_{1.3}$ °पूर्णे) — ^{b}) $K_{1.2}$ तज्जानक; B Dn $D_{4.6}$ उज्जालक, T_2 G_3 M उज्जानुक (for उज्जानक) B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 M स्मृते, $D_{1.2}$ श्रुत°, T_2 G_3 स्मृति (for स्मृत) — ^{c}) D_5 T_1 आगत्य Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ G_4 दुरात्मा वै, Dc T_2 $G_{1.3}$ सुदुष्टात्मा — ^{e}) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ बाधति $B_{3.4}$ पुरा (for परं) D_5 बाधते सर्वभूतानि — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_4 विभो, G_1 M प्रति (for प्रभो)

C 3 13589 B 3 204 8 V 3 207 8 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

---

8 ^{b}) B_3 Dn D_{4-6} तथा, M_1 म च (for तदा) — G_4 om 8^{cd} — ^{c}) K_4 तत्र (for पुत्रो) — ^{d}) K_4 पुत्रो धुधुरिति श्रुत

9 ^{a}) D_5 ततो (for शेते) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 तपोबलसमन्वित, $B_{1.3}$ तपोवनसमाश्रित, Dn $D_{4.6}$ M बलमुपा° — ^{c}) $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc D_{2-5} °भ्यामे (for °भ्याशे) — ^{d}) Some MSS निश्वसन्

10 ^{a}) M_2 अथ (for एव) — ^{b}) $K_{2.3}$ B_{1-3} Dc Dn D_5 T_2 $G_{1.3}$ राजा स, $D_{4.6}$ स राजा (for सभृत्य) — After 10^{ab}, K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) ins

985* उत्तङ्कविप्रसहित॰ कुवलाश्वो महीपति॰ ।
पुत्रै॰ सह महीपाल॰ प्रययौ भरतर्षभ ।,

while G_4 ins

986* कुवलाश्वो नरपति पुत्रैश्च सहित प्रभु॰ ।

— K_3 D_5 G_4 om 10^{c}–11^{b} B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{c}) T $G_{1.3}$ M क्षिति° (for नर)

11 K_3 D_5 G_4 om 11^{ab} B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) S (except G_1, G_4 om) °विंशद्भि॰ (for °विंशत्या) — ^{b}) B_2 °सूदन॰ (for °मर्दन॰) — K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) om 11^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_{1-3} निवेदाने, $K_{1.2}$ विनाशन, B_4 G_1 M वधाय वै

12 ^{a}) D_5 ममा° (for तमा°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सहसा; T_2 G_3 तेजसा (for तेजसा) G_4 स्वय (for प्रभु॰) — ^{d}) S (except $G_{1.4}$) च हितेप्सया (for हितका°)

13 ^{b}) K_2 दिव्य (for दिवि) B_3 हर्षो (for शब्दो) — ^{c}) K_1 नृपपतिर्, K_2 नृपपते, B_1 T_2 $G_{1.3}$ M नृपो ह्यय; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ अव्रध्योद्य (Dn_1 °य), D_5 नृपवरो (for नृपसुतो)

14 Before 14, $G_{2.4}$ ins वैश° — ^{a}) B_1 G_4 पुष्पैश्च (by transp) D_5 तान् (for त) G_1 दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्त — ^{b}) Dn °वारयन् (for °वाकिरन्)। — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_1 $G_{2.4}$ M_2 चापि, G_1 नेदुर् (for चैव) — ^{d}) G_1 दिवि (for नेदु॰) B D (except $D_{1-3.5}$) M अनीरि(B_2 °पि)ता॰, T G_{1-3} अताडिता॰ (for उदीरिता॰)

15 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G (except G_3) शिव°, K_2 दिव° (for शीत°) — ^{c}) Many N MSS विपाशुला, M_2 निष्पांसुला D_3 ब्रह्मन् (*sup lin sec m* as in text), D_5 मवां (for कुर्वन्) — ^{d}) $D_{1.2}$ प्रववर्ष (for ववर्ष च) — After 15, $G_{1.2.4}$ M ins

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजा॰ ।

16 D_5 om (hapl) 16 — ^{a}) B अतरीक्षे। — ^{b}) G_1 M देवाना च (for देवताना) — ^{c}) K_1 तत्रैव, $K_{3.4}$ D_{1-3} T_1 G_4 तत्र वै — ^{d}) B_4 [अ]सुरेश्वर, D_6 महारथ॰; T_2 G_3 महासुरा॰

17 ^{b}) K_2 युध॰, Dc D_3 युद्ध, D_5 T_1 M युद्धे (for युद्ध॰) — ^{c}) D_3 देवदानवगंधर्वा — ^{d}) Dn_{2} n_3 D_1 समवेक्षन्; T_1 G_1 M चाभ्याजग्मुर्, T_2 G_{2-4} समपश्यन्

18 S (except $G_{2.4}$) read 18^{ab} after 19^{ab} — ^{b}) B_3 तथा (for तदा) — After 18^{ab}, S ins

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थित॰ ।

— K_3 D_5 om 18^{cd} — ^{c}) S (except G_4) गत्वा (for गतो) — ^{d}) Dn_1 पुत्रास् (for पुत्रैस्) Dn_1 G_1 ते, M_2

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३

आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । C 3 13612 B 3 204 31 K 3 207 30

न (for तं) B1 Dc °दिश (for दिशम्)

19 a) S1 K1 खनयामास — After 19ab, S (except G3 4) reads 18cd — c) B3 Dn D4 6 च (for तु) S (except G4) तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु — d) K3 D1 2 सर्वतो (for तस्मिन्वै)

20 b) G1 M2 °सुर (for °घोर) — c) G4 तत्र (for तस्य) — d) D1 तदा (for महत्) K3 D3 5 °हितस्य वै (D3 च) (for हितं महत्) — After 20cd, K3 4 D3 5 ins

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यत ।

[K3 पावकस्य दिधक्षत (for the posterior half)]

— K3 4 D5 om 20ef — e) S1 K1 2 T3 G3-4 M2 °मानो (for °मानं) B4 D1 G1 सूर्यं, T1 [आ]दित्य (for सूर्यस्) — f) D1 2 युगान्ते (for तेजसा) B3 तेजस्यन्तर्हितं महत् — After 20 D3 ins

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 a) B1 धुधुर्नाम महातेजा — b) K3 B D (except D1-3 5) S (except G4) आवृत्य (for आश्रित्य) — d) K4 कालान्तक (for कालानल) D3 -महाद्युति, T1 G1 समप्रभ (for समद्युति)

22 a) B4 च, M2 स (for तु) — b) D5 समततः, T3 G3-4 परितः (for सर्वतः) — c) Ś1 D3 अभिद्रुतः — d) G3 4 गदासि (for गदाभिर्) A few MSS मुसुलैर्, मुशलैर्, मुसलैर् K1 2 B1 D5 तथा (for अपि) — G4 om 22ef — e) S (G4 om) पट्टसैः S1 K1 2 त्रिविधैः (for परिघैः) K2 4 D1 2 5 पाशैः, K3 प्रासैः, B4 शूलैः (for प्रासैः) — f) Ś1 K B4 D1-3 5 G3 विमलैश्च परम (K D1-3 5 °स्व)धैः

23 a) K4 वध्यमानः स (by transp), B1 विवाध्यमानः, B3 M1 अवध्यः S1 K D1-3 5 T1 G1 3 4 संग्रामे (for संक्रुद्धः) — b) K1 G1 समुत्तस्थुर् — c) D1 2 चापि, T1 G4 चैषां (for तेषां) — d) S1 K1 4 B1 Dc1 D3 T1 स (for च)

24 a) B1 तु, T1 च (for स) — b) K4 समर्दकं (m as in text), G3 4 संवर्ताग्निं — c) K4 भूपतेः, T1 आपतत्, T2 G3 अदहत् (for नृपतेः) — d) B1 T2 G3 नृपतेः (for अदहत्) Ś1 K1 2 तेन (for स्वेन) B3 कर्मणा (for तेजसा)

25 a) Ś1 K Dn2 D1-3 5 G4 क्रोधात् (for क्रुद्धो) — b) K1 लोभाद् (for लोकान्) — c) B1 G4 नर (for राज)

26 c) K1-3 D3 5 तं प्रवृद्धं, M1 सुप्रबुद्धं S1 K B4 D1-3 5 G2 4 महाबाहुं (for °त्मानं)

27 a) M1 °तेजा (for °राज) — c) S1 तदाप्यायत तत्तेजो, K3 B Dc D1-3 5 G1 तदापीय ततस्तेजो, T G3-4 ततस्तदा पी(T1 ह्री)यते तेजो — d) T1 G3 4 राज्ञा (for राजा) T1 वारि वमन् (for वारिमयं) K2 4 B3 D1 M1 नृपः — e) K1 3 योगे (for योगी) B4 वह्निं तं, T1 तद्दृष्टिं, T2 G3-4 वृष्टिं स, G1 M वह्निं स (for वह्निं च) — f) T G M2 श(G3 4 ग)मयित्वा च वारिणा (G3 4 विचारिणा)

28 a) B1-3 D (except D1-3 5) च राजेन्द्र, S ततो

C 3 13613 B 3 204 32 P 3 207 30 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा — c) G3 4 पुरुषश्रेष्ठ — d) Ś1 K B3 D1-3 5 सर्वलोकहिताय, B3 4 Dc Dn D4 6 लोकभवाय

29 a) K3 सास्त्रेण, D5 शस्त्रैः स (for सोऽस्त्रेण) K1 2 Dc दग्धा, K3 दग्धो (for दग्ध्वा) — b) B1 Dc2 महीपतिः; M2 महासुर — c) B D (except D1-3 5) T G2 अमित्रघ्न — d) S1 त्रिदिवेश, B Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 त्रैलोक्येश, D1 स्वर्गलोकेश (sic), M1 त्रिदशेश (for त्रिलो°) — After 29^cd, B D (except D1-3 5) T2 (marg sec m) G2 ins

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।

[B1 महाराज (for तदा राजा) B3 महीपति (for महा°)]
On the other hand, G1 ins after 29^cd

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धुं हत्वा जहर्ष च ।

— f) T1 G1 4 M2 तदा (for ततः) N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn2 D3 °रथो महान्)

30 a) G2 4 त्रिदिवै (for त्रिदशै) — K3 om (hapl) 30^cd — c) G2 [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्तः स) T2 G3 4 सन् (for स) — d) G2 स्थित (for तदा)

31 a) G1 विद्या; G4 दत्त (for दद्या) Some MSS द्विजाग्रेभ्यः D5 दद्यां च वित्तं विप्रेभ्य — b) B3 अपि, Dc2 D1 2 स्या च, S चैव (for चापि) Ś1 K D3 5 स्या शत्रूणा च दुर्जयः — f) K1 D3 T1 G2 4 M1 स्वर्गवासस् D6 तथैव च, G4 तदाक्षय

32 ab) Ś1 K1 2 तदस्त्विति Ś1 K1 2 4 D1-3 तदा (for ततो) K3 D5 देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते D3 (after corr marg sec m) प्रीत्युक्तः स च पार्थिव (for b) — d) K3 D5 तुष्टे संपूजितस्तथा

33 K3 om 33 — a) B Dc1 Dn1 n2 D4 6 समाप्य, Dc2 Dn3 D5 समाप्य, T2 G3 प्रपूज्य (for सभाज्य) T1 सभाज्यमानो विविधैर् — b) S1 K2 तदा, D5 तथा (for ततो) B1 3 Dc1 Dn D4 M2 नृप, B2 T1 नृप ; Dc2 नृपं — c) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 देवर्षय° (for महर्षय°) B2 3 D (except D1-3 5) चापि (for चैव) — d) M2 जग्मिरे (for भेजिरे)

34 a) S1 तदा (for त्रयः) D3 चैव (for शिष्टा) — b) Ś1 त्रयो° (for तदा°) — c) Ś1 K1 कुवला°, K2 कलिला° (for कपिला°) — d) S (except T2 G3) भद्रा° (for चन्द्रा°) — e) Ś1 K1 परस्पर (K1 °रो) (for परंपरा) — After 34, B D (except D1-3 5) ins

993* वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 a) D3 G4 संनिहतस् — b) Ś1 K1 2 भारत, D3 G4 धीमता (for सत्तम) — c) B D (except D1-3 5) नाम (for दैत्यो) Ś1 °राज, B D (except D1-3 5) °दैत्यो (for °वीर्यो)

36 a) S1 B1 2 Dc1 Dn D3 4-6 G2 M2 च (for तु) — b) B3 Dc2 S (except T1) श्रुत (for स्मृत) — c) S1 K1 2 B1 3 Dc2 D3 G1 M2 [अ]थ, T G2-4 M1 स (for च) K4 गुरुणा युक्तः; B1 गुणयुक्तश्च, B4 गुणसंपन्न (for गुणसंयुक्तः) K3 D1 2 नाम तद्गुणसंयुक्त — d) K4 D3 ततः प्रभृति K3 D1 2 तस्य राज्ञो महात्मनः

37 b) B1 2 Dc2 D4 6 S (except T1 M1) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T2 G3 3 भारत, G1 4 M2 पार्थिव) — c) Ś1 K1 2 4 B1 Dn1 n3 D1-3 5 6 G1 धुधु° (for धौन्धु°) — d) K4 B4 D2 3 तस्य (for यस्य)

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८
आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।　C. 3 13633 B 3 205 6 K 3 208 5

---

38 ^{a}) K1 2 वै (for तु) — ^{b}) K1 2 विष्णु° (for विष्णो°) K3 D5 T1 °कीर्तित, Dn1 °वर्तन (for °कीर्तनम्) — ^{c}) T1 G1 M च (for स) — ^{d}) S (except T2 G3) स (for च) S1 T2 (before corr) नृप (for नर)

39 ^{a}) B1 2 Dn D4 6 भूति, B3 कीर्ति, T G2–4 प्रीति° (for धृति°) G1 M2 चापि (for चैव) — ^{b}) G4 सर्वदा (for पर्वसु) — ^{c}) M1 न व्याधिर्नो भय, M2 न च स्याति भय — ^{d}) G1 भक्तपर्पम (for विगत°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T1 G2 4 आरण्य, D5 वन (!) — *Sub parvan* G1 M2 मार्कंडेयसम (M2 °मा)स्या (followed by धुधुमारोपाख्यान) K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 M1 (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K3 4 D1 2 M1) — *Adhy name* T2 G3 धुंधुवध, G2 धुंधुमारकथाकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 D1 203, Dn2 202, S (M2 *inf lin*) 193 (M2 orig 200) — *Śloka no* Dn1 46, Dn2 n3 45, D1 44

196

1 ^{c}) K2 B1 2 4 D (except D1–3 6) T1 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो) — ^{d}) B3 Dc T1 G2 4 M2 धर्म्यं प्रश्न Ś1 K1 2 4 3 Dn2 D1–3 5 सुदुर्विद, K2 Dn1 n3 स दुर्विद, Dc सुदुर्लभ, D4 स दुर्वच, T2 G3 सुदुस्तर

2 Before 2, M3 ins युधिष्ठिर° — ^{c}) B4 D1 मया (for त्वया) — ^{d}) K4 B3 G2 4 सूक्ष्मधर्मं, B1 धर्मसूक्ष्म, B4 T1 सूक्ष्म धर्म्यं T2 G3 धर्मस्य (for धर्मं च) D5 तत स्वत (for च तत्त्वत°)

3 ^{a}) B Dc Dn D4 6 प्रत्यक्षमिह (B1 °व) K3 च, D5 [इ]ह (for हि) Ś1 K दृश्यते, D5 दृष्टा हि (for विप्रर्षे) — ^{b}) K3 विप्रर्षि°, D5 ब्रह्मर्षि (for दृश्यन्ति) Dc सर्वश (for सत्तम) K4 D1–3 दृश्यते देवसत्तमा (K4 °म) — S1 K1 om (hapl) 3^{c}–4^{b}

4 Ś1 K1 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) B2 ततो माता, B1 Dn3 माता पिता (by transp) K3 4 B1 Dc2 Dn D4 G1 भगवान् — ^{b}) K3 B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 गुरवेव, D1 भाव एव (for गाव एव) T1 G1 M1 गावश्च द्विजसत्तमा — ^{c}) K1 3 4 Dn1 D4–6 देव, D1 2 वेद, D3 दैव, T1 G1 M1 एव (for एव) T1 अमित, G1 M1 महित, M3 महति (for विहित) T2 G2–4 यच्चापि विहित वासां — ^{d}) K2–4 B1 यच्चापि S1 गुरु° (for भृगु)

5 ^{a}) B D (except D1–3 5) मान्या हि, T1 मन्ये च (for मन्येऽह) S1 K1 2 4 D1 5 गुणत सर्वा (K4 D1 5 °र्वं), K3 D2 3 गुणवत्सर्वं, B Dc Dn D4 6 गुरव सर्व; T1 M3 गुरव° (M3 गुरुवत्) सर्वान् — ^{b}) D2 तथा श्रिय°, D5 तथैकत — T2 G3 om 5^{cd}

6 K3 om 6 — ^{a}) S1 महात्म्य; G4 शुश्रूषा — ^{b} D3 मे प्रभो, M3 सत्तम — After 6^{ab}, Ś1 K1 2 ins

C. 3. 13603 B. 3. 206. 6 K. 3. 208. 6

निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं एतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्दैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तुर्हितोत्तम ।

— D6 om. (hapl.) 6c–7b. — c) G3. 4 संनिरुध्य (for निरुध्य च). — T1 om. 6d–8e. — d) Ś1 K1. 2 D1. 2 मयस्य, T2 G3 °पूज्य (for °वत्त). — f) Ś1 K1. 2 B1. 2 T2 G3 चिन्तयति; G1 [illegible]. Ś1 K1. 2 G1 [illegible]; B1 द्विजा; T2 G2. 4 स्त्रिया (for स्थिता). Ś1 K4 T2 G3–4 स्थिय (for हि या).

7. D6 om. 7ab, T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) K B D (D6 om.) देवत्व (K4 चापि) (for दुष्करं). — c) B D (except D1–3. 4) T2 (by corr.) G3 °पितॄणां, G1. 2. 4 °पितृणां (for °पितृषु). — d) Ś1 K1. 2. 4 B D (except D1. 2. 4) T2 (by corr.) G3 भर्तारि (for भर्तृषु).

8. T1 om. 8abc (cf. v. l. 6). — a) Ś1 K1–3 Dc D1. 2. 4 T2 G3. 4 M नान्यत् (for नान्यं). — c) T2 G3. 4 सदाचारा. Ś1 K B3. 4 D1–3. 4 स्त्रिय; B1. 2 T2 (before corr.) G2. 4 M2 राजन्, G1 M1 धर्मं (for ब्रह्मन्). — d) Ś1 K1. 2 या कुर्वंति; D3 य कु°; T1 M कुर्वंतीह; T2 (before corr.) G2. 4 कुर्वंति हि; G1 कुर्वंति ह (for यत्कुर्वन्ति). Ś1 यत; K1. 2 रता (for [आ]दृता). — e) B1–3 Dc Dn D2. 4. 6 खलु, D6 कर्म (for बत). — f) Ś1 K D1. 2. 4 मातर पितरस्, B1 Dc2 पितरो मातरः; Dc1 D3 पितर मातरस्; Dn D2 पितर मातर (for पितरो मातरश्).

9. a) K3 एकपत्निश्च, K2 D3 °पत्न्यश्च. Ś1 नार्यो या (by transp.). — b) K4 ब्रुवंति (for वदन्ति). K1 [illegible] (cf. 10d). — c) Ś1 दक्षिणा, K2 D3 कुक्षिणो; K4 कुक्षिषु. Ś1 K B1 D1–3. 4 तु (for च). — d) Ś1 ये (for याः). — e) Ś1 K1. 2 संभूता (for °य).

10. a) G4 संशय (for संशयं). — b) K1. 2 परमां वेद

[illegible] — c) [illegible] D1 G3 M2 सुतान्नार्यो. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 4 सुता (for विभो). — e) Ś1 K1 पुष्यन्ति, B1 पुष्णाति (for पुष्णन्ति). T2 G1. 2 M [illegible]; G1 [illegible] (for चापि). — f) B1 [illegible] (for स्नेहेन), B1–3 D (except D1–3. 4) °पुत्र (for °सत्तम). — After 10, Ś1 K1. 2:

995* [illegible]

(Cf. 17cd = 1. v. l.)

11. a) Ś1 [illegible]; G1. 2. 4 [illegible]. Ś K1. 2. 4 B1 D (D1–3. 4) [illegible]; G1. 2. 4 धर्मे (for सर्वे°). — b) T1 [illegible]. — c) K1. 2. 4 D1. 2 T1 सदा (for सदा). Ś1 [illegible]. — d) T2 G2 [illegible] (for मम).

12. a) Ś1 K1 [illegible]; K3 [illegible]; B1 [illegible]. — b) Ś1 K1. 2 B1 D1. D2. 4 G1 [illegible] (for तथ्यं). Ś K1. 2. 4 Dn1. 2 D1–3 [illegible], T2 M2 [illegible]. — d) Dn D6 [illegible] (Dn1 D2 [illegible]).

13. a) M1 [illegible] (for एतद्). — c) D1 [illegible]. — d) K4 [illegible], B1. 4 D2. 3 [illegible]; T1 [illegible] (for शुश्रूषे). B1 [illegible] (for सुव्रत).

14. a) G4 [illegible] (for हन्त). B D (except D1–3. 4) [illegible]; T1 [illegible] (for सर्वम्). — b) K1. 2 D4 [illegible]; D1 T2 G3 [illegible] (for एतं). Ś1 K1. 2. 4 D3 [illegible]; K3 D4 [illegible]; T1 [illegible]; T2 G3 [illegible] (cf. v. l. 1). — c) D1 [illegible] (for तत्त्वेन). — d) Dc1 G1 तु (for तन्).

15. a) K3 [illegible]; B1 [illegible]; D4 [illegible]; T G [illegible] (for [illegible]). K1. 2 D3 [illegible]; K3. 4 D1 [illegible]; T2 G2 [illegible] (for [illegible]). B1–3 Dc Dn D2. 6 [illegible] (B1 [illegible])

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८
तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
नैव यज्ञाः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ २०
एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।
कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः । C 3 13653 B 3 206 2 K 3 209.2

गौरवादन्ये — ^{b}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 तु मेनिरे, T_1 $G_{1, 2}$ M_1 च मन्वते (for च मन्यते) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ मन्यते चापरे पितॄन् — ^{c}) B_4 दुष्कर कुर्वते तात — ^{d}) $Ś_1$ K_1 निवर्तयति, T_1 सवर्धं° (for विवर्धं°) K_1 S सा, $B_{1, 3}$ या° (for या) B_2 सुतान्, G_1 M प्रजा (for प्रजा°) B_4 वर्धयति हि यत्प्रजा°

16 ^{a}) B_2 Dc D_5 M_1 दैवते° (for देवते) — ^{b}) D_6 वचनेन (for वन्दनेन) — ^{c}) D_6 अभिप्रायैर्, T G सु (T_1 स)प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्) — ^{d}) N [अ]भीहते (B_4 लभते) (for ईहन्ते) D_5 मातर° (for पितर°) D_1 सुत (for सुतान्)

17 S_1 om 17^{ab} — ^{b}) K_2 [अ]पत्य, $G_{2, 4}$ सुत (for पुत्र) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ चिंतयत — ^{d}) M_1 किंशीलो (for कीदृशो) — After 17, T_1 ins

996* ये चक्रुरेषु सर्वेषु वर्तमानजुगुप्सया ।

18 ^{a}) $Ś_1$ आशमते च, K_1 °मतेषु, K_3 °मे तेषु, B_3 G_2 °माने च, D_1 मे ते च (for °सते च) B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ हि (for च) Dc पुत्रस्य, T_1 पुत्रे च (for पुत्रेषु) — ^{c}) D_5 अथो, G_4 उत (for अथ) D_5 धैर्यं (for [ऐ]-श्वर्यं) — ^{d}) D_5 प्रजा, S (except G_3, T_2 before corr) तेजो (for प्रजा) B_4 धर्मस्, T_2 (before corr) $G_{1, 2, 4}$ M_2 धर्मान् (for धर्मं) — After 18, S ins

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 ^{a}) T $G_{1, 3, 4}$ आशास् (for आशा) $D_{3, 5}$ च (for तु) T $G_{1, 3, 4}$ सफला — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यत्र तुष्यन्ति, K_3 $D_{1, 2}$ $G_{2, 4}$ तुष्येते यस्य, B_1 Dc तुष्यते यस्य B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) नित्यशः (for °दा) — ^{e}) B_3 तस्यार्थं (for तस्याथ) — ^{f}) $K_{1, 3, 4}$ D_1 कीर्तिधर्मश्च B_2 भारत (for शाश्वत°)

20 ^{a}) S_1 K_3 B_4 M_2 यज्ञस्त्रिय, $B_{1, 2}$ Dn $D_{1, 2, 4-6}$ T_1 G_1 M_1 यज्ञक्रिया°, Dc D_3 T_2 G_3 यज्ञ° स्त्रिया, G_4 यज्ञ स्त्रिय° $B_{1, 2}$ Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_1 M_1 काश्चिन् — ^{b}) $Ś_1$ D_3 नोपवासक, G_1 नोपि पावक, M_2 नोपवासक° — ^{d}) B_1 तेन (for तया) D_3 धर्मम् (for स्वर्गम्) $K_{3, 4}$ B_{1-3} D (except D_5) जय (B_3 Dn_2 °य)त्युत, B_4 उपास्यते (for उपाश्नुते)

21 ^{a}) T_1 एत (for एतत्) — ^{c}) S_1 $K_{1, 2}$ T_2 $G_{2, 3}$ नियम (for °त) — ^{d}) B_2 धर्म्यं, B_4 धर्मान् (for धर्मं) B_4 om च T_1 धर्मं शृणु युधिष्ठिर

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1, 2}$ $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान) $K_{3, 4}$ B Dn D_{1-6} M (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान, and Dc_1, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य — *Adhy no* (figures words or both) Dn_1 n_3 D_1 204, Dn_2 203, S (M_3 *sup lin*) 199 (M_2 orig 201) — *Śloka no* Dn 23

C 3 13653 B 3 206 2 K 3 209 2 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 b) K3 द्विजोत्तम ; K4 तपोनिधि° (for °धन) K1 वेदाध्यायी द्विजोत्तम — c) T2 G3 धर्मशीलात्मा — d) D1 2 नामत (for भारत) T2 G3 ज्ञातोपि विनयोज्वल

2 a) K4 (m as in text) B2–4 D (except D1 2 5) G1 °निषदो (for °निषदान्) K1 2 D5 सर्वान् (for वेदान्) — b) B2 स द्विजोत्तम — c) G1 वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले) D1 कस्मिंस्तु (for °श्चिद्) — d) B3 T2 (before corr) G3 4 द्विज (for स्थित)

3 a) G2 विप्रस्य (for वृक्षस्य) B4 तस्य वृक्षस्योपरिष्टाद् — d) T1 M1 तदोरसि, G1 2 4 ततोपरि (for तदोपरि)

4 G1 om 4 — a) B4 ता तु वीक्ष्य ; G2 4 M समवेक्ष्य (for ताम°) Ś1 तदा (for तत) — b) S1 समध्यापयत, K3 4 B1 समपाध्यायत, Dc D4 6 T2 (by corr) समपध्याय स, D5 समपश्यत वै ; T1 2 (before corr) G2 4 M2 समवध्यायत — After 4^{ab}, S (except G1 3 4) ins

998* तां बलाका महाराज विलीना नगमूर्धनि ।
[M2 तरु° (for नग°)]

— c) T2 (inf lin as in text) G2–4 M1 कोपा (for क्रोधा°) — d) Dc सनिरीक्षता, Dn2 सा निरीक्षता

5 a) D1 (? gloss) अपहासा ; T1 G1 2 M2 अवध्याता, G4 अवध्यत (for अपध्याता) M1 हि (for च) — b) D5 पपात (for न्यपतद्) B D (except D1–3) धरणीतले — d) T1 अचेतस, T2 G2 4 विचेतनां — e) K B2 D1–3 G2 4 कार्पण्याद्, T1 कार्पण्यम् (for कारुण्याद्) K2 अधि°, K3 B1 G4 अपि संतप्त° ; T1 अभिसंतप्तां, G1 M अथ संतप्त — f) K3 पर्यशोचत्ततो, K4 D1 3 देवत तां ; D5 °शोचदथ ; T G °शो(T1 °चो)चत्तदा

6 b) K1 3 4 B4 रागरोष°, B1 Dc Dn D1 4 6 रोषराग°, B2 रोषवेग° — G1 om (hapl) 6^{c}–8^{b} — Before 6^{cd}, Dc Dn D4 6 ins मार्कंडेय उ° — c) B1 D1 2 राजन् (for विद्वान्) — d) K1 2 B D (except D5) T1 भैक्ष्याय K3 4 D1 3 4 संश्रित, D5 संस्तुत

7 G1 om 7 (cf v l 6) — a) K1 ग्रामी (for ग्रामे) M1 वि (for प्र°) K3 4 D1–3 कुलानि भरतर्षभ — b) K3 4 D1–3 शुचीनि प्रवराणि च, G4 कुले भैक्षाणि भारत — c) B2 तज्जल, T1 स कुल (for तत्कुल) B4 Dc तत्र — d) S1 द्विज, K3 D1 2 प्रभो, Dc D5 तत ; T1 तु स (for तु स)

8 G1 om 8^{ab} (cf v l 6) — a) S1 देहीहि, K1 देहेति (for देहीति) M1 याचमाने B1–3 Dc Dn D4 6 T2 (by corr) [ऽ]सौ (for वै) — b) Ś1 K D1–3 5 (by transp) तत° (K4 तदा) स्त्रिया ; B2 4 स्त्रिया च (B4 तु) स°, T1 तथा तु म° — c) B1 (by transp) कुरुते यावद्, M2 तावत्कुरुते — d) D1 2 भोजनस्य, T2 G2 भोजनानां (for भाज°)

10 a) K4 transp तु and दृष्ट्वा — b) S1 K1 2 4 B Dn1 n2 D1 4 6 G1 व्यव° (for व्यप°) — c) K4 तु, B D (except D1–3 5) वै (for च) — d) B D (except D1–3 5) T2 G3 4 भर्तुस् (for भर्त्रे) K4 B1 3 D3 S (except T1) तदा° (for तथा°)

11 a) B2 श्रद्धा, T G2–4 M2 प्रीत्या (for प्रह्वा) G1 चाथ (for चापि) — c) K4 [अ]पि, B4 च (for [अ]थ) K3 4 भक्षैश्च, B1 भक्त्या च, G1 भक्ष्येण — d) B2 3 D (except D1–3 5) G3 भोज्यै° (for वाक्यै°) K1 4 D1 2 स ; K2 T1 G1 2 4 च (for सु) B1 मधुरै° पायसैस्तथा

12 a) Ś1 K1 2 4 B Dc Dn D3 4 6 T2 (by corr)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्त्र्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

C 3 13676
B 3 206 24
K 3 209 26

G3 माविता, K3 4m D1 2 3 मतन (for भुञ्जते) Ś1 K1 2 तत्र (for भर्तु) — b) B3 नित्य, D (except D1–3 5) भुक्ते, G1 सा च, G4 साधु (for सा तु) Ś1 K B1–3 D1–3 5 भुक्ते (for नित्य)

13 a) B Dc Dn D4 6 G1 कर्मणा मनसा वाचा, D2 3 सा कर्मणा वा मनसा — b) K1 2 नान्यश्नाश्नापि सापिबत्, K4 नात्यश्नात्यति चापिबेत्, B Dc Dn D4 6 नान्यचित्तान्य गान्पतिं, D1 नात्यश्नात्यति न चापिबत्, D2 3 G1 नात्यश्नाश्नानि चा(D3 वा)पिबत्, D5 नातिक्रामति वा गिरा, T1 नात्यश्नात्य पि चापिबत् — c) G4 तत् (for त) D2 मत्रं (for सर्वं)

14 c) D3 प्रिय, G2 4 हिते (for हित) G3 यत्ता, G4 युक्ता (for यत्तत्) K3 भर्तुश्च विहित यथत् — d) K3 B2 साधु वर्तते, K4 D1 2 M2 चानु°, G1 सान्ववर्तत, G4 सा तु वर्तते

15 b) B4 अपि (for तथा) — c) S (except G3) शुश्रूषणे रता नित्य — d) K4 सजितेंद्रिया

16 a) D6 तथा, G1 2 4 ततो (for तदा) K3 4 D1–3 द्वारि (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 K1 2 D6 स्थित (for संस्थित) Ś1 K1 3 B Dc1 Dn D1 2 4 6 T1 G3 भैक्ष्य° — c) Dc D1 5 G2 4 कुर्वंती — d) Dn3 D3 4 6 G1 2 सस्माराथ B3 शुचिस्मिता (for शुभे°)

17 a) Ś1 K1–3 D1–3 चाभवत्, Dc सा भवेत्, D5 चापि सा, T2 सा तदा (for साभवत) — d) Ś1 K D1–3 5 मनस्विनी

18 a) K3 Dc3 M2 मा (for सा) — b) B2 3 M1 वरानने — d) B3 T1 G4 [अ]पि (for [अ]सि)

19 T1 G4 om the ref — a) B1 क्रोधसंदीप्त, T1 कोपसतप्त — c) B D4 T G3 M सा स्त्री (for साध्वी) D6 मानुषेंद्र, G1 मानुषेंद्र — d) Ś1 K D1–3 5 ततो (for वचो) — After 19, G3 4 ins

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्य कृपा कुरु मयि द्विज ।,

while B3 ins 1001*

20 Before 20, N (except B4) G1 M2 ins स्त्र्युवाच (resp स्त्री) — a) K2 B2 3 Dc Dn D4–6 मे विद्वन्, K3 G1 M1 विप्रेंद्र, B1 मे ब्रह्मन् (for मे विप्र) — b) G1 पर (for महत्) — c) G1 2 4 क्षुधित (for क्षुधित) T1 transp श्रांत and प्राप्त

21 a) B4 transp ब्राह्मणा and न K3 4 Dc D1–3 ब्राह्मणो न गरीयांस्ते — b) D3 T2 गरीयांस्तु, G1 तथैव च — c) Ś1 K1 गृहस्थधर्मी

22 a) D1 2 एतान् (for एषां) K4 D1–3 5 प्रणमती — b) Ś1 K1 2 B4 D5 मानुषो, B1 3 Dc Dn D4 6 G3 मानवो, T2 G1 4 मानवा (for मानुषा) — d) Dc विप्राणां (for वृद्धानां) — e) S (except G2 3) चाग्नि (for ह्यग्नि) — f) Ś1 K1 2 दहति (for दहेयु) K4 B4 Dc D5 S इमां (for अपि) — After 22, S (except T2) ins

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिता ।

C 3 13676
B 3 200 25
K 3 209 26

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

---

23 Dc पतिव्रतोवाच, M ब्राह्मणी (for स्त्र्युवाच) — B Dc Dn D4 6 ins after the ref (B3 after 999*)

1001* नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।

— ^{a}) Ś1 K1-3 नावमन्यामि, K4m D1 2 5 °मन्ये हि (for °जानामि) D5 विप्र; G1 विप्र (for विप्रान्) — ^{b}) Ś1 K D1-3 5 G3 देव (for देवैस्) B4 महामते, D5 मनस्विन — ^{d}) G4 ते (for मे)

24 ^{b}) T1 माहात्म्यं चैव धी° — ^{d}) Ś1 K D1-3 येद् (K3 वै) (for हि)

25 T1 M om 25^{ab} — ^{c}) T2 G3 4 यया (for येषां) Ś1 K D1-3 5 शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्) — ^{d}) G3 समुद्रे (for दण्डके) T1 न प्रशा° (for नोपशा°) — After 25, D6 (sec m) S ins

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 ^{b}) B3 5 Dc2 Dn2 D4 6 G3 सु, Dc1 Dn1 n5 D1 3 स (for च) — ^{c}) D1 2 5 अगस्तिम् Dc मुनिम् (for ऋषिम्) — ^{d}) B3 क्रुद्धो (for क्रूरो) D1 2 °बल° (for °सुर)

27 ^{ab}) K4 (m as in text) B Dc Dn D4 6 G3 बहुप्रभावा श्रूयते ब्राह्मणाना महात्मना — B3 om 27^{cd} — ^{c}) K3 D1 2 T2 G1 2 4 M1 क्रोधा°, M2 क्रोधात् K3 B1 स, D1 3 5 च (for सु) K3 D1 2 T2 G1 2 4 M विपुला — ^{d}) K3 D1 2 T2 G3 4 प्रसादाश्च G1 देव मानुपमश्रिता°

28 ^{a}) K4 D1 2 om तु B4 D5 व्यति°, D5 स्वस्तिकर (for स्वति°) G1 पश्य (for ब्रह्मन्) — G1 om (hapl) 28^{b}-30^{a} — ^{b}) K3 4m D5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्) — ^{d}) B4 यथा (for य° म) Ś1 K1 2 [S]नघ, B3 Dc द्विज

29 G1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) G4 धर्मेषु (for सर्वेषु) — ^{b}) S1 महत् (for परम्) — ^{c}) T1 अविदेशेन (for अविशेषेण) — ^{d}) S1 K1 2 भक्तिं, B3 कुर्याद् (for कुर्यां)

30 G1 om 30^{a} (cf v l 28) — ^{a}) K1 2 G4 शुश्रूषया, D1 2 5 T2 शुश्रूषायां D3 तस्य (for पश्य) — ^{cd}) T1 बलाको हि Ś1 (by transp) रोषाद्दग्धा, T1 दग्धो रोषात्, G1 दग्धाद्रोषात् G4 तु (for तद्) K3 B1-3 Dn D5 G1 मया (for मम)

31 ^{a}) G3 4 क्रोध सुदुर्जय शत्रुर् — ^{b}) D3 5 G1 मानुषाणा — After 31^{ab}, G4 ins

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^{c}) K3 यत् (for य°) Ś1 K1 2 4 B4 D1-3 5 G3 °लोभौ, G4 °मोहान् (for मोहौ) Ś1 K1 2 4 D2 3 जयति; D1 जयते (for त्यजति) — ^{d}) = 32^{d}, 33^{d}, 34^{d}, 35^{d}, 36^{d} B3 तान् (for तं) B3 देवान्; D1 देव (for देवा) D1 ब्राह्मणा, D5 स्थविर (for ब्राह्मणं) D3 (before corr) द्विज (for विदुः)

32 S1 D2 5 om (hapl) 32, G4 om (hapl.) 32-33 — ^{a}) K1 वदेत हि, G1 वै ददाति (for वदेदिह) — ^{b}) K3 4 D1 4 T2 G3 M गुरून् (for गुरुं) B1 T1 M3 संतोषयीत च, Dc M1 °यति च, D3 °येदपि, T2 G1 2 °यिष्यति — ^{c}) K3 4 D1 M3 हिंसीत (for हिंसेत) K1 2 हिंसा च हिंसिता येन — ^{d}) = 31^{d}, etc B3 देवान्; D1 देव (for देवा) K1 2 स्थविर, D1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मणं)

33 G1 om (hapl) 33-35, G4 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) Ś1 K D1-3 5 धर्मरत, B3 °नित्य° (for पर)

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ३९
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१ C. 3 13697 B 3 205 45 P 3 209 47

---

34 D_3 T_2 $G_{1.2}$ om (hapl) 34 (for G_1 cf v l 33) M_1 om (hapl) 34–35 — ^{a}) $K_{1.2}$ G_4 चात्मसमो, D_2 चात्मरमा K_3 Dc_2 G_4 लोके — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1.2.6}$ ब्राह्मणस्य K $D_{1.2.6}$ M_2 यशस्विन°, B_2 मनीषिण — ^{c}) T_1 M_2 सर्वधर्मेण $K_{1.2}$ D_6 निरतस्, M_2 च रतिस् — ^{d}) =31^{d}, etc D_6 स्थविर (for ब्राह्मण)

35 S_1 G_4 om (hapl) 35–36 $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_1 om 35 ($K_{1.2}$ T_1 hapl, for G_1 M_1 cf v l 33, 34) — ^{a}) T_2 om च M_2 अधीयेद्वा (for अधीयीत) — ^{b}) K_3 याजतेपि, $D_{2.3.6}$ G_2 याजयेत — ^{c}) D_6 अपि, $G_{2.3}$ चापि (for वापि) — 35^{d}=31^{d}, etc

36 S_1 G_4 om 36 (cf v l 35) — ^{a}) K_3 धर्मचारी K_1 वेदान्यो हि, K_3 Dn_1 n_2 वदान्यो यो, K_4 D_1 वदान्यो हि, $D_{2.3.6}$ भवेद्दान्तो, T_1 तु यो वेदान, G_1 M_2 च यो वेदान — ^{b}) $K_{1.2}$ अधीयाद् द्विजसत्तम, K_3 सर्वभूतेषु चासवन, B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 M_1 [ऽ]प्य(M1 ह्य)धीयाद् द्विजपुंगव, B_4 $D_{1.2}$ ह्यधीयाद् द्विजसत्तम, D_6 ह्यधीयेन द्विनोत्तम, T_2 $G_{1.2}$ ह्यधीयानो द्विजोत्तम — K_2 om (hapl) 36^{c}–38^{d} — ^{c}) T_2 $G_{1.2}$ यस् (for वै) K_3 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वाध्यायवानमत्तो वै, B_1 Dc °यवानप्रमत्तस्

37 K_2 om 37 (cf v l 36) — ^{b}) D_6 तदेव, T_1 न तेषां (for तदेषां) S_1 K_1 °कीर्तयन् — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ पथ्यं तथ्यं (for सत्यं तथा) D_6 व्यवहरन, T_2 व्याहरन, M_2 व्याहरते — ^{d}) S_1 K_1 G_2 कुरुते, K_4 $D_{3.6}$ योजयेत्, G_4 रमता (for रमते) B_2 मति (for मन°)

38 K_2 om 38^{abcd} (cf v l 36) — ^{a}) B_1 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 धर्मं, D_6 स्वयं (for धनं) B_1 स्यात् (for [आ]हु°) — ^{b}) K_3 स्वाध्यायो, B_1 °ये (for °य) S_1 K_1 तप, K_3 Dn_2 T_1 G_2 दम (for दमम्) G_3 आर्जव° — ^{c}) K_1 निग्रहश्च, K_3 निरोधश्च, T_1 निग्रहण — ^{d}) K_1 शाश्वतो K_3 द्विजलक्षण — B_4 om 38^{ef}, G_4 om (hapl.) 38^{e}–40^{b} — ^{e}) S_1 सत्यमार्जव, $K_{1.2}$ D_6 सत्यार्जव, T_1 °श्रय

39 G_4 om 39 (cf v l. 38) — ^{a}) B_1 विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय°) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ स च (B_1 सत्य) (for स तु) — ^{c}) T_1 श्रुति° प्रमाणो, G_1 श्रुति प्रमाण, G_2 °प्रमाणे, M_1 प्रमाण T_1 G_1 M_1 धर्माणां (for धर्म° स्याद्) — ^{d}) G_2 वेदानु°, M_2 सिद्धानु°

40 G_4 om 40^{ab} (cf v l 38) — ^{b}) S_1 K_2 T_2 G_2 M_1 एष (for एव) — ^{c}) B D (except $D_{3.6}$) T_2 G_3 M भगवानपि (for भवानपि च) — ^{d}) S (except G_3) स्वाध्यायाभिरत — ^{e}) $Ś_1$ सत्त्वेन (for तत्त्वेन) $D_{1.2.6}$ भगवान्, T_2 विभवन् — ^{f}) S_1 $K_{1.2}$ वेदान्, K_4 B D (except $D_{1.2}$) T_2 G_3 धर्मं (for धर्मान्) K_4 $D_{1.2}$ वेत्तीति — After 40, B D (except $D_{1-3.6}$) G_{2-4} ins

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L 1) $B_{1.3}$ धर्मं (for विप्र) $G_{2.4}$ परं धर्मं सनातन (for the posterior half)]

41 ^{c}) S_1 $K_{1.2}$ स्थितो, K_4 स ते, B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 वसेद् (for वसन्) — ^{d}) K_4 [ऽ]स्मिल्लान्, T_1 स तु (for स ते) S_1 प्रवेक्ष्यति; B_4 वदिष्यति — ^{e}) G_1 गच्छ सु (for गच्छस्व) — ^{f}) K_3 G_1 यथाकाल — After 41, S (except G_3) ins

1005* व्याध परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ T_2 इत्युक्तम्, T_1 हुक्तम् (for अभ्युक्तम्) D_6 इति (for अपि) S_1 K_1 तन् (for मे) — ^{b}) D_3 मानद, D_6 भो द्विज, T_1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — K_4 D_4 om 42^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1-3.6}$

C 3 13697
B 3 206 46
K 3 209 48

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो) Ś$_1$ K$_4$ नरा° (for जना°) B Dc Dn D$_6$ G$_3$ ये धर्ममभिविंदते (B$_1$ °विंदति, B$_3$ °नदति), T$_1$ स्वधर्मविदुषो जना°; T$_2$ G$_1$ $_2$ $_4$ ये च धर्मविदो जना°

43 ^{b}) D$_1$ $_2$ सु (for च) — ^{c}) K$_1$ D$_6$ उपलभस् K$_1$ $_2$ प्रोक्तो, B$_3$ Dc$_2$ G$_1$ $_2$ M [अ]प्युक्तो, B$_4$ Dc$_1$ Dn D$_3$ $_4$ G$_3$ M$_1$ [अ]न्युक्तो, T$_2$ G$_4$ [अ]म्युक्तो — ^{d}) B$_1$ स मे (for मम) K$_3$ $_4$ B$_4$ D$_{1-3}$ नैश्रेयस; some MSS निश्रेयस B$_4$ पद; D$_1$ पर; T$_1$ G$_1$ प्रति (for परम्) — ^{f}) K$_4$ D$_3$ क्षम भवतु, Dn यत्रादिशासि (!) (for साध°) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ भामिनि, B$_4$ यरक्षस (for शोभने)

44 D$_1$ om 44. — After the ref , S ins

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्या स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G$_1$ M ते (for स्याद्)]

— ^{a}) T$_2$ तथा (for तया) K$_3$ $_4$ D$_2$ $_3$ $_6$ T$_2$ G$_1$ $_2$ $_4$ M$_2$ निसृष्टो (for वि°) S$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_3$ $_6$ T$_1$ G$_{2-4}$ M$_2$ निर्गत्य — ^{b}) G तमेव (for स्व°) T$_1$ G$_1$ M$_1$ [आ]वसथ (for भवन) T$_2$ स्वयमेव वन ययौ — K$_3$ om 44^{cd} — ^{c})=3 198 1^{c} Ś$_1$ K$_3$ B Dc Dn D$_3$ $_4$ $_6$ T$_1$ स स्वमात्मान, K$_1$ स्वसमा°, K$_4$ D$_2$ $_5$ स्वयमा° (for स द्विजो°) — ^{d}) N G$_3$ द्विजसत्तम° (D$_3$ $_4$ °म), G$_1$ मुनिसत्तम G$_3$ (before corr) आगस्कृत इवाबभौ (cf 3 198 1^{d})

Colophon om in D$_1$ — *Major parvan* Ś$_1$ K$_1$ $_2$ G$_3$ $_4$ आरण्य — *Sub parvan* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान), G$_3$ मार्कंडेयसमाख्यान K B Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_{3-6}$ G$_2$ M$_2$ (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in K$_1$ $_2$ D$_5$) — *Adhy name* M$_1$ कौशिकैक पत्नीसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 205 (Dn$_3$ 204), T G$_1$ $_2$ $_4$ M 200 — *Śloka no* Dn$_1$ n$_2$ 47, Dn$_3$ 48

198

1 ^{a}) T$_1$ °त्वा तदा प्रोक्त° — ^{b}) T$_2$ G$_2$ $_4$ चोक्तम् (for प्रोक्तम्) T$_1$ तदाश्चर्यं विशेषत — ^{c}) =3 197 44^{c} Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_1$ $_3$ Dc Dn D$_{3-6}$ G$_3$ स स्व(B$_3$ स्व)मात्मान, K$_4$ D$_1$ $_2$ स्वयमा° (for स द्विजो°) — ^{d}) K$_3$ आगस्कृत्यम्, D$_6$ °स्कृतम् Ś$_1$ K D$_3$ $_5$ स्थित° (for [आ]बभौ) D$_1$ $_2$ असकृत्तस्वचिंतकः, G$_1$ मनस्कृत इवाभवत्

2 ^{a}) Ś$_1$ K B$_3$ $_4$ Dc$_2$ D$_{1-3}$ $_5$ च, B$_1$ Dc$_1$ Dn D$_4$ $_6$ T$_1$ G$_3$ स्व (for स) — ^{b}) Dn$_2$ अवाप्नुयात्, Dn$_3$ D$_5$ $_6$ अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_3$ $_5$ भाव्य हि (K$_3$ भावेन), B Dc Dn G$_3$ (by transp) वै भाव्य, D$_1$ $_2$ मे भाव्य — ^{d}) D$_6$ मिथिलान् D$_1$ ह्यह (for अहम्)

3 ^{a}) Ś$_1$ K D$_1$ $_3$ $_5$ सर्ववित्तस्यां, D$_2$ $_4$ सर्ववित्तस्या — ^{b}) B$_3$ $_4$ निविशते, G$_1$ वै वसते — ^{c}) B$_6$ तद्, T$_1$ तां (for त)

4 ^{a}) Dc तपसा, D$_3$ वचन (for मनसा) B$_3$ इति संचितयामास — ^{b}) K$_3$ सदधान S$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ M स्त्रियो (for स्त्रिया) — ^{d}) T$_1$ सौम्यै° (for धर्म्यै°) — ^{e}) T$_1$

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् ।

C 3 13716
B 3 207 16
K 3 210 16

G2 4 (by transp) स संप्रतस्थे, G1 M2 स तु प्रतस्थे, M1 तत प्रतस्थे — After 4^{c}, K1 2 ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^{a}) K3 Dn D4 6 M2 अतिक्रमन्न° — ^{d}) S1 K1 2 4 D1–3 5 [अ]भिपालिता, K3 [अ]भिरक्षिता

6 ^{a}) Ś1 K B1 4 Dc2 D1–3 T1 G1 2 धर्मकेतु, D5 धर्मजन्तु, T2 धर्मस्तुति — B1 om 6^{cd} — ^{d}) B2 4 हर्म्यप्राकार°, B3 हर्म्यप्राकारतोरगा, Dn D4 6 G3 हर्म्यप्राकारशोभना, D1 2 बृहत्प्राकारशोभिता, D5 गृहप्राकारशोभिनीं, G1 M1 गृहप्रासादशोभिता

7 G4 om 7^{a}–8^{b} — ^{a}) B Dc Dn D4 6 G3 नगरीं (for स पुरीं) — ^{b}) S1 B3 5 Dn D4 6 G3 युता (for वृताम्) — B3 om 7^{cd}, G2 om (hapl) 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K1–3 B1 3 Dc T M पुण्यै° (for पण्यै°) S1 K D1–3 5 T1 विविधैर् (for बहुभिर्)

8 G2 4 om 8^{ab} (cf. v l 7) — ^{b}) B Dc Dn D4 6 G3 योधै° (for यानै°) B2 3 D1 2 बहुधा (for °भिर्) Dn D4 6 G1 3 M युता (for वृताम्) — ^{d}) K3 उद्यानशत सकुला, D5 नित्योत्सवविभूषिता

9 ^{a}) K1 2 सोपश्यन्, G2 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्) G4 बहुवृत्ताना — ^{b}) K2 °क्रमान्, B1 °क्रम, Dn3 D5 T1 G2–4 M1 °क्रमत् — ^{c}) K1 अपृच्छत, K2 D5 अपृच्छश्च, Dc2 D3 G2 अपृच्छत्स — ^{d}) T2 G2 4 [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^{a}) T1 सोपश्यन् (for अपश्यत्) — ^{b}) K3 (by corr) सूना मध्ये, B2 3 Dc D1 T1 शु(B2 3 शू)ना मध्ये (for सूना°) — ^{c}) K4 D1 मृग, Dc2 मार्ग (for मार्ग) S1 K1 2 D5 माहिष मार्गमास च — ^{d}) S1 K1 2 मनस्विन, D1 2 निर्तेन्द्रिय (for तप°) — D3 om 10^{ef} — ^{e}) S1 K4 D1 विक्रेतॄणाम्, K1 2 D2 हि क्रे°, B2–4 Dc Dn D4 6 च क्रे°, Dn3 (by corr) घृणा चक्रे, G4 तु क्रेत्राणाम् — ^{f}) D5 ह्येकाते (for एकान्ते)

11 ^{a}) S1 K2 श्रुत्वा, G1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) K3 4 D2 5 सभ्रमान्वित Ś1 K1 2 अकस्मात्सभ्रमान्वित (Ś1 °कुल) — ^{c}) T2 ततो (for यतो) S1 K D3 5 अभ्याजगाम त विप्र — ^{d}) Ś1 K D1–3 5 T2 स्थितम् Ś1 K1–3 D1–3 एकान्तमासनम् (K3 D1 से), B Dn D6 G3 एकान्तदर्शने (B1 °मासने), D5 एकाग्रमानसम्

12 T1 om the ref S1 K1 2 धर्मव्याध° (for व्याध उ°) — ^{a}) Hypermetric! K3 4 B D (except Dc2) G3 त्वा (for त्वा) — ^{c}) B Dc Dn D4 6 हि (for तु) K1 भगवन् (for भद्र ते)

13 ^{a}) K3 पतिव्रता यद् — ^{b}) D5 प्रति (for इति) — ^{d}) K2 आगते (for आगत)

14 ^{a}) K3 B2–4 Dc Dn D4 6 T G3 M च तस्य; D5 (by transp) तस्य तु — ^{b}) B Dc Dn D4 6 G3 भृशविस्मित, D1 हर्षपूरित — ^{d}) T1 [अ]मन्त्रयत (for [अ]चिन्त)

15 ^{a}) D1m अयुक्त तु, T1 G4 आदेशस्थ, M2 अदेशस्थो D5 च, M2 न (for हि) Dn2 मे (for ते) — ^{b}) B2 च त, Dn इदम् (!) (for द्विजम्) — D2 om 15^{c}–16^{b}

C 3 13716
B 3 207 16
K 3 210 16

गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८

व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— ^{c}) G$_1$ गृहान् (for गृह) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ आगच्छ (for गच्छाव) — ^{d}) Dc Dn D$_{1\ 4\ 6}$ G$_3$ ते रोचते (for रोचयसे)

16 D$_2$ om 16^{ab} (cf v l. 15) — ^{a}) K$_3$ T G$_{2\ 4}$ M त हृष्टो, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ त विप्रो, D$_1$ सतुष्टो (for संहृष्टो) — ^{b}) B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ हृष्टो (for विप्रो) — ^{c}) D$_3$ अग्रस्थ (for अग्रतस्) Ś$_1$ K B$_4$ Dc D$_{1\ 3}$ M$_2$ त, D$_5$ च (for तु) — ^{d}) K$_{1\ 2}$ transp स and जगाम B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ गृह (for गृहान्) D$_5$ जगाम स्वगृह प्रति

17 ^{a}) D$_5$ स्व, T$_1$ तद् (for च) — ^{b}) K$_2$ [अ]भ्य पूज्य त, B$_1$ च पूजित॰ (for [अ]भिपूजित) — After 17^{ab}, S (except G$_3$) ins

1008* अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तम॰ ।

[T$_1$ अर्घ्येण पाद्येन च वै (for prior half)]

— G$_4$ om 17^{cd} — ^{c}) Dc$_2$ वै (for च) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ ॰मनीयार्घ्यं — ^{d}) G$_1$ परि॰ (for प्रति॰)

18 ^{a}) G$_{2\ 4}$ सुखोपविष्टस्त व्याध — ^{b}) G$_2$ वचन चेद॰मब्रवीत्, G$_4$ इद वचनमब्रवीत् — G$_4$ om 18^{cd} — ^{c}) K$_3$ G$_1$ कर्म तद्वै; G$_2$ किमेतद्वै

19 Ś$_1$ मृगव्याध, K$_{1\ 2}$ धर्मव्याध॰ (for व्याध उ॰) — ^{a}) G$_{2\ 4}$ transp कुलोचित and इद — ^{b}) Dn$_1$ पर; Dn$_2$ n$_3$ पद (!), T$_2$ G$_2$ महत् (for मम) — ^{c}) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य — ^{d}) B$_3$ मा मन्यु, Dc मन्यु मे (for स्वे मन्यु)

20 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3\ 5}$ धात्रा हि, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ विधात्रा; D$_{1\ 2}$ धात्रा वै (for धात्रा तु) B$_1$ D$_5$ कर्म (for पूर्वं) — ^{b}) D$_5$ पूर्वं (for कर्म) B Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ कर्म स्व(B$_1$ स धर्म)मनुपालये (Dn D$_{4\ 6}$ ॰यन्) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ हि; Dc तु (for च) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ शुश्रूषे च, B$_1$ S (except G$_3$) ॰षामि, Dc ॰षेय (for ॰षेऽह) Ś$_1$ परतप (for द्विजो॰)

21 ^{a}) G$_{3\ 4}$ सतां हि नाभ्यसूयेह — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-4}$) M ददानि (for ॰मि) T$_1$ [अ]ह (for च) — ^{c}) K$_3$ देवतानितिथिभृत्यौ (sic) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3\ 5}$ अविशेषेण (for अवशिष्टेन) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ वर्तयन् (for ॰ये)

22 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3\ 5}$ मत्सं॰, D$_1$ कोप॰ (for कुत्स॰) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ कश्चिन् — ^{b}) D$_1$ दुर्बल (for न गर्हे) Ś$_1$ बलवत्तरान्

23 ^{a}) = Gītā (Vulg) 18 44^{a} K$_1$ B$_{2\ 4}$ Dc$_2$ Dn D$_{1\ 6}$ S ॰गोरक्षवाणिज्य — ^{b}) K$_4$ एतल्ल, T$_1$ बहु॰, G$_1$ आहुर् (for इह) B$_4$ Dc$_2$ जीवित (for जीवनम्) — ^{d}) M ताभ्यां (for तेन) B$_{1\ 3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ लोको भवत्युत

24 ^{a}) T$_2$ कर्मणा तु (for कर्म शूद्रे) — ^{b}) K$_2$ B$_4$ G$_2$ क्षत्रिय॰ B$_3$ D$_{1\ 2}$ मत॰ (for स्मृत॰) — ^{c}) G$_{1\ 2\ 4}$ M ॰चर्येन् (for ॰चर्यं) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_4$ Dc मन्त्र॰ — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ सत्य चैव द्विजे तथा, G$_4$ सत्य च ब्राह्मणै॰ सह

25 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ transp राजा and प्रशास्ति B$_4$ S (except G$_3$ M$_3$) [अ]नु॰ (for प्र॰) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{1\ 3}$ Dc$_2$ G$_1$ M स्वधर्मनिरता॰ (K$_{1\ 2}$ ॰त॰) — ^{c}) K$_3$ D$_3$ विकर्मणश्च, K$_4$ ॰र्मिणश्च, G$_1$ ॰र्मणा (for ॰र्माणश्च) K$_1$ कश्चित् (for केचित्)

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५ C 3 13737 B 3 207 37 K 3 210 38

---

26 a) K4 भविनव्य, T2 G3 हनव्य हि, M2 जेतव्य हि (for भेतव्य हि) D5 M2 तदा S1 D1 राज्ञ°, K4 D3 T2 G2 M2 °ज्ञा (for °ज्ञा) — b) G2 M2 अभिपाल्ने (for अधिपा हि ने) D3 (sec m) प्रजापालनकर्मणि — c) S1 K1-3 B1 3 4 Dc Dn D4 6 M1 वारयति, K4 B2 D1-3 वात°, T1 पात° S (except G3) विकर्मस्थान् — d) K3 Dc Dn D4 6 नृपा, D1 T1 लुब्धो (for लुब्धा) B1 लुब्धामिव सृगेषुभि

27 a) K2 T1 जनकस्य हि, D1 2 °श्चेह (for °स्येह) Ś1 K D1-3 5 राजर्षे (D1 2 °र्षिर्) — b) M2 दृश्यते (for विद्यते) — d) Dc2 D5 चत्वारो द्विजसत्तम

28 a) G4 एव (for एष) — b) Ś1 K1-3 D1 5 दुर्बुद्धि° (for दुर्वृत्त°) B2 नत (for चेत्) T1 G4 स्वयं (for सुतम्) — c) S1 K1 2 दंडेन दण्ड्यान्क्षिपति, K3 4 D1-3 5 दंडेन दण्ड्य (D1 °ड) क्षि°, B1 3 दण्ड्ये दंड निक्षि°, T G1 2 4 M2 दंड (G1 2 M3 °ण्ड्य) दण्ड्येषु निक्षिप्य — d) Ś1 K1 2 तथा नष्टानधार्मिकान्, K3 B2 तथा न ग्लानि धार्मिका°, K4 D1-3 तथा पुष्णाति धार्मिकान् (D1 °क) B1 S (except G3) न ग्लापयति धार्मिक (T1 G4 °क°, G1 M °कान्)

29 a) Ś1 K1 2 4 सयुक्त° (K4m प्रयुक्त°), Dn2 D1 स (Dn2 सु) युक्ता°, D2 स युक्त°, T1 G M युक्ताचारोपि (G1 M1 °रो हि), T2 युक्तदारोपि — b) B1 सर्वान्धर्मेण, D5 सर्वकर्माणि — c) K1 2 B M1 दंड च

30 a) D1 [ऽ]पि (for हि) K2 च (for स्व) — c) M अपि (for एव) K1 धर्माणां (for वर्णानां)

31 a) Ś1 [अ]पि, K1 2 D5 [अ]सि, S (except T2 G3) नि (for हि) K4 रानन् (for ब्रह्मन्) — b) T2 G1 2 4 M2 वराहान (for वराह) — c) B3 transp न and स्वयं G4 विप्रेंद्र (for विप्रर्षे) — d) Ś1 K1 2 स्वयं स्वह, D5 च नानह (for सदा त्वहम्)

32 a) T2 G3 4 भक्षयामि च मांसानि — b) G4 (corrupt) जतुकामी (for ऋतु°) B1 Dc D2 सदा (for तथा) B1 तु; Dc नु, T1 G1 [अ]पि (for हि) — c) D5 व्रतोपवासी, G4 सदोपवासश्च B4 M2 तदा (for तथा) — d) Ś1 K1 2 B3 4 De T1 नक्त (for नक्त) K2 B1 4 Dc Dn D4 6 G3 सदा, D3 (before corr) तदा (for तथा)

33 a) S1 K D2 3 दुःशील°, Dc सुशील° (for अशील°) — c) Ś1 G2 प्राणिहिंसापरश्च, K3 प्राणहिंसारतश्च, B Dc Dn D4 6 G3 हिंसारतश्च Ś1 K D1-3 5 चैव, Dc चासि (for चापि) — d) D1-3 जायते, M2 भविता (for भवते) G1 M1 पुनर्भवति धार्मिक

34 a) B3 Dc1 Dn D4 6 G3 अभि° (for व्यभि°) — b) M1 सक्षीयते (for संकी°) B2 तत (for महान्) — Ś1 B2 om 34cd — c) K1 B1 3 4 Dc Dn D4 6 T2 G3 वर्त (for वर्ध°) — d) Dc2 G2 4 संकीर्यंति (Dc2 °न) B Dc Dn D6 G3 तत (for तथा)

35 a) K2 तरुण्डा, K3 वरुडा, B1 4 T1 कुरुडा, B2 Dc Dn D4 मेरुडा, B3 कुर्मोंडा, Dc पगवो (for उरुण्डा) D5 मुडा वामनका कुब्जा — b) B4 द्विज (for [ए]व च) — cd) G2 4 क्षीबा° (for क्लीबा°) B2 Dn D4 6 G3 transp जायन्ते and बधिरा Ś1 K1 2 4 D2 लुब्धचूचुपा° (K4 sec m मदचूचुका°), K3 लुब्धरुचुया, B1 3 Dc D3 लुब्धलोलुपा°, B2 Dn1 nam G3 लुब्धलोचना, B4 अथलोलुपा, Dn2 n3 D4 6 [अ]शुभलोचना, D1 लुब्धपिंगला°, D5 लुसचूचुका° (for लम्बचूचुका°) — e) Ś1 K1-3 B3 4 Dc1 Dn2 D2 3 अधर्मित्वात, G1 अधर्मेण — f) K1 2 B1 अभवन्, K3 4

C 3 13738 B 3 207 37 K 3 210 36 स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B4 Dc D5 T1 G3 M3 अभवत् (for अभव॰) D3 किम् (for सदा)

36 a) K3 एव (for एष) G1 transp राजा and जनक॰ — b) = 29b B Dc Dn D4 6 G3 प्रजा; G1 4 सर्वान् (for सर्वं) Dc पश्यते — c) D1 अनुगृह्णन्, D5 ॰गृह्य — d) K1 सद्धर्म॰, D5 T2 G3 M3 स्वधर्मनिरत T1 G1 तदा (for सदा) — After 36, S (except G3) ins

1009* पालेय राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।
[T1 सदा पालेय (for पालेय राजा)]

37 a) K3 प्रपश्यति (for प्रश॰) — b) D3 केचिन् (for ये च) B4 पार्थिवा, G4 वा नरा (for मानवा॰) — c) T1 सर्वान्स्वय परीतेन — d) S (except G3) योज॰ (for तोष॰) D1 तान् (for [अ]हम्)

38 a) D1 transp जीवन्ति and स्वधर्मेण — b) K3 सम्भुजेते; K4 D3 ॰भुजति, B1 3 4 Dc Dn D4 6 G3 ॰युजति, D1 ॰यजति, D5 ॰भजते, T1 G4 ॰भुज्यते; T2 G2 ॰पूज्यते, G1 ॰भूयते B3 ह (for च) D3 मानवा॰ (for पार्थिवा) D2 तान्सभुजति पार्थिवान् — c) K1 3 4 D1 3 कश्चिद् — d) B Dc Dn D4 6 G3 दाता (for दक्षा) Dn3 D1 ॰शालिन, T1 ॰जीविन; M3 ॰शायिन॰ G2 4 सुशीला यांति ते दिव — After 38, D3 ins

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 a) K3 भक्त्या॰, D2 दया दान च; D3 शक्त्या तु दान, G4 शक्त्या च दान — b) K3 G2 M3 धर्मनित्यदा — Ś1 K1-3 om 39cd — c) B2-4 Dc D1 यथार्ह॰; Dn3 यथार्थं B3 ॰गृह्या (for ॰पूजा) — d) G4 कार्या भूतेषु B1 3 Dc Dn D4 5 सदा; B3 तदा (for दया) K4 B4 सर्वभूतेषु नित्यदा, D1-3 5 धर्मनित्येषु धर्मिता (D1 धर्मत॰; D5 नित्यदा) — e) B1 D1 योगान् (for त्यागान्) K3 अत्यत (for अन्यत्र) — f) K4 B3 D1-3 T G4 M पौरुषे (for पू॰)

40 a) D3 परिहरन् — b) K4 अयाचतः; B3 अशोषित, T G1 2 4 अनिंदित, M अतद्रित (for अयाचित)

41 T1 om 41, D3 om 41ab — a) Ś1 K1 3 प्रियेण, K4 प्रिये तु (for प्रिये न) K3 हि भृश, K4 नाभृश, B3 [अ]पि भृश, G4 [अ]तिशय (for [अ]तिभृश) K3 हर्षेद् (for हृष्येद्) — b) Ś1 K1 3 D1 अप्रियेण (for अप्रिये न) G1 [अ]ति; G2 4 तु (for च) — c) G1 मुह्याद् D1 ॰सकृच्छ्रे (for ॰कृच्छ्रेषु) — d) M3 धर्मान् K3 4 D1-3 न च रौद्रं समाचरेत्

42 K3 om 42ab — a) Dc1 कर्मकृत्, D5 कर्म यत् (for कर्म चेत्) K4 अस्यापि (for अन्यत्स्याद्) — b) K3 इतरन्यत्, K4 तस्मा न (for इतरन्न) B Dc Dn D4-6 T G तदा॰ (for समा॰) — c) D1 M2 य; T2 स (for यत्) B1 इह (for अभि) — D4 om 42c–43d — d) Ś1 K D1-3 5 निवेश॰; T1 निरोध॰ (for नियोज॰)

43 D4 om 43 (cf v l 42) — a) K3 B Dc Dn D6 पापे (for पाप) G2 3 पापी, M3 पाप (for पाप॰) — b) T1 स्वादुर् (for साधुर्) D1 T तदा (for सदा) — c) M1 गत (for हत॰) — d) B4 स्व॰ (for य॰) T1 पापो भवति नित्यदा

44 T1 om 44a–45b — a) D1 धर्म्यं (for कर्म) Dc1 D4 वै तद्; T2 चेत्तद् (for चैतद्) — b) Ś1 K1 3 B1 3 Dc D2 3 5 वृजिन (K1 ॰ना) नाम साधुवत्, D1 वृजिन तच्च साधुवत्, T2 G2 4 वृजिनानां हि (G2 ह्य) साधक — d) S अपहसति G4 वै (for ये) — e) Ś1 K1 3 4 D1-3 5 न श्रद्दधाना; K3 D5 M न श्रद्दधतो G1 3 4 धर्मज्ञास् (for ॰स्य) — f) T1 G1 3 4 M3 तेन (G1 ते तु, G2 ते च) नश्य

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९
पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि
प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ५१
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ C 3 13757 B 3 207 57 K 3 210 60

व्यसनाय

45 T_1 om 45^{ab} (cf v l 44) — After 45^{cd}, S (except G_2) ins

1011* साधुमन्त्रीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— ^{d}) S_1 न सार (for असार) Dn $D_{4\ 6}$ भाषित, G_3 जीवित (for भाषित) D_3 (by corr) G_1 बहु (for भवेत) — ^{e}) K_3 $D_{1\ 2\ 5}$ G_1 $_2$ M_2 दर्शयति, B_1 $_3$ Dc T_1 °यन्, G_4 °यामि (for °यति) Dn [अ]तरात्मा नं (Dn_3 त्मान) । — ^{f}) D_2 दिव्य (for दिवा)

46 ^{a}) S_1 लोके, T_2 मूढ (for मूर्ख) — ^{b}) K_3 केवलात्मा प्रगल्भक — G_4 om 46^c–47^b — ^{c}) T_1 चैव (for चेह) Dn_1 n_3 D_3 Cnp श्रिया, D_6 मृषा (for मृजा) K_1 Dc अपि देहन्(K1 °प्र)जा हीन

47 G_4 om 47^{ab} (cf v l. 46) — ^{a}) K_1 अनुव°, D_5 विपठन्, T_2 अनवत, M_2 अब्रवत (for अब्रुवन) K_2 कस्य च (for कस्यचित्) — ^{b}) G_2 च निंदयन (for अवर्ण°) — ^{c}) T_2 G_4 किंचिद् (for कश्चिद्) K_4 $D_{1\ 2}$ गुणहीनस्तु, D_5 कुल्यपक्ष — ^{d}) D_5 प्रायशो (for प्रकाशो) S (except G_3) न च (for भुवि) S_1 K B_4 $D_{1-3\ 6}$ विद्य (for दृश्य°)

48 ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_{1-3} पापाद्योत्रति°, K_4 Dc_2 °घांत्परि°, B_1 °त्स परि°, D_5 प्रथमात्परि°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 °द्वि परि (for °द्विपरि°) — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ नत (for [ने]तत्) $B_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 5}$ G_4 कुर्यान् (for कुर्यां) B_4 न कुर्यां पुनरेवेति — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ द्वितीय $Ś_1$ अपि-, K_2 प्रति (for परि) — After 48, M_2 ins

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 ^{c}) S (except G_3) केन (for तेन) T_2 M_2 [अ]ह, $G_{2\ 4}$ [अ]पि (for [इ]ह) — ^{b}) S (except G_3) पापात्मा द्विजसत्तम — ^{c}) G_2 श्रुतमिद (for श्रुति) S_1 $K_{1\ 2}$ विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ^{d}) K_1 परिपृच्छति, B_2 Dc Dn D_4 प्रतिदृश्यते, D_5 परिगम्यते, D_6 परिदिश्यते

50 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ [अ]कृत्वेह, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ G_1 कृत्वेह, B_4 [अ]बुध्वा च, T_2 $G_{2\ 4}$ M बुध्वेह (for [अ]बुद्ध्वेह) — ^{b}) B_4 T_1 स धर्मशीलो, D_5 M सद्धर्म°, $G_{2\ 4}$ स्वधर्म K_2 [ऽ]पि निहन्ति, $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 [ऽ]पि विहति, T_1 M_1 हि विहन्ति, M_2 [ऽ]भिवहति (for विनि°) K_2 M_2 पश्यन् (for पश्चात्) — ^{c}) S_1 ब्रह्मो, D_1 धर्मे (for धर्मो) S_1 धर्मेन, Dc_1 Dn D_6 राजन् (for ब्रह्मन्) । S (except G_3) अदति (for नुदते) K_3 S (except G_3) ब्राह्मणाना, $D_{1\ 2}$ पौरुषाणा D_5 धर्मान्नुदते पौरुषाणा समस्त — ^{d}) K_3 शुभेन पाप न विचार्यमस्ति

51 ^{a}) K_3 T_2 G_1 M_1 [अ]भिमन्येत, K_4 (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत) — After 51^{ab}, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1013* त तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ।

— ^{d}) $Ś_1$ K_1 [ऽ]नसूयया

52 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1\ 2}$ मवृ° (for विवृ°) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 2}$ स (for य) — After 52^{ab}, S (except G_3) ins

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ।

— ^{d}) $Ś_1$ उपपद्यते — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 °भ्रैरेव, T_1 भ्रादिव (for °भ्रैरिव)

53 ^{a}) T_1 स उद्यन् (for समुद्यन्) — ^{b}) S_1 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 पूर्वं (for सर्वं) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वं पाप व्यपोहति

54 ^{b}) B_1m मोक्षमेव; B_4 लोभमेव, S (except G_3)

C 3 13758 B 3 20 58 K 3 210 61 पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५
मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६
व्याध उवाच ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for मेव) — After 54^{ab}, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M ins
1015* तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ प्रधानत ।
— T_1 om 54^{c}–57^{b} — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ पापान् K_2 विपश्यति (for व्यव°) — B_3 om 54^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_3 M_1 अधर्म्या, K_3 °धर्म्यं, K_4 °धर्मो (for °धर्मा) — ^{f}) S_1 पापा, $K_{3\ 4}$ कूप (for कूपा) $K_{3\ 4}$ आवृत°

55 T_1 om 55 (cf v l 54) — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ एषां, G_3 M_1 येषां (for तेषां) D_1 धर्मा°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M पच (for दम) — ^{b}) K_3 धर्मसमुता°, B_4 संस्थिता°, D_5 °सयुता G_2 शिष्टाचारेषु नित्यदा — ^{c}) D_5 G_4 सर्वो, G_1 °र्वं (for °र्वं) — ^{d}) G_4 शिष्टाचारा° K_1 $G_{1\ 4}$ M_1 सुदुर्लभा — After 55, $B_{1\ 3}$ Dc Dn_2 $D_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ add a colophon (*adh no* $G_{2\ 4}$ 201)

56 T_1 om 56 (cf v l 54) — ^{a}) G_1 M_3 च (for तु) K_1 M_2 महाप्राज्ञ, K_3 °प्रज्ञो; K_4 Dc D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ °प्राज्ञ, M_1 °राज — ^{c}) M_3 शिष्टाचार B_1 इह (for अह) — ^{d}) D_1 $G_{1\ 2}$ M_1 विद्यामीति — After 56^{cd} N (except $Ś_1$) G_3 ins
1016* एतदिच्छामि भद्र ते श्रोतु धर्मभृतां वर ।,
while T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M ins (a v l of 57^{cd})
1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
— $Ś_1$ om 56^{ef} — M_3 reads 56^{ef}–57^{cd} after 64^{ab} (cf 1018*) — ^{e}) N ($Ś_1$ om) त्वत्तो (for एतन्) — ^{f}) $K_{1\ 2}$ तद्ब्रवीषि, $K_{3\ 4}$ B Dc Dn D_{2-6} तद्ब्रवीहि, D_1 तन्मे ब्रूहि

57 T_2 om 57, T_1 om 57^{ab} (cf v l 54) For M_3 cf v l 56 — S_1 $K_{1\ 2}$ धर्मव्याध° (for व्याध उ) — $Ś_1$ om 57 — ^{ab}) G_4 transp वेदा° and सत्य D_5 वा (for च) B_2 °पुगव (for °सत्तम)

58 ^{a}) T_2 च मोह च (for वशे कृत्वा) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} मोहम् (for लोभम्) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 दम्भमोहमना($Ś_1$ °दा)र्जव — ^{c}) K_2 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ धर्मम् (for धर्म) $D_{1\ 2}$ सहृष्टास् (for सतुष्टास्) — ^{d}) B_1 D_3 transp ते and शिष्टा° G_1 °सत्तमा° (for °समता°)

59 ^{a}) D_2 यद् (for न) $D_{1\ 2\ 5}$ येषां (for तेषां) D_1 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 भिद्यते (for विद्यते) $Ś_1$ K वित्त, D_3 पाप (for ऽवृत्त) — ^{b}) B_1 धर्मस्वाध्याय S_1 °शूल्निनां, K_2 °शिल्पनां, K_3 D_5 °शीलता, K_4 °वर्तिना — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आचाराचरण Dc चापि (for चैव)

60 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} धैर्यम्, B_3 नित्यम् (for सत्यम्) — ^{d}) S_1 K $D_{2\ 3\ 5}$ नित्यशः (for नित्यदा)

61 ^{a}) D_1 मतिं (for मनः) — ^{b}) Dc_2 प्रतिश्रुत्य B_3 च नित्यश — ^{c}) G_2 यामया, G_4 °त, M °ल (for °य) M_2 भजते (for लभते) Dn $D_{4\ 6}$ वृत्तिं (for तुष्टिं) — ^{d}) S_1 शक्याप्तुम्, K_1 शक्स्यामतो, K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ शक्या ततो, D_1 शक्या त्वतो, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 शक्यमतो (for शक्या ह्यतो)

63 G_4 om 63^{ab} — ^{a}) B_2 च (for तु) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ धर्ममसूयति ($K_{3\ 4}$ °त), $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ धर्मानसुयते — ^{c}) K_4 अपथे, G_4 अन्यथा (for अपथा) G_4 चरतां (for गच्छतां) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ अनुतापोपि, K_4 $B_{1\ 2}$ °यातो°, D_2 °गता° (for °यातापि) Dn $D_{4\ 6}$ च (for [अ]पि) D_6 नश्यति (for पीड्यते)

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् । C 3 13780 B 3 207 80 K 3 211 21

---

64 T_1 om 64^{a}–65^{b} Before 64, M_2 ins कौशिक — ^{a}) $Ś_1$ तु (*for* सु) — ^{b}) K_2 श्रुतत्याग°, K_4 श्रुत्यायास°, B_1 श्रुतियोग°, D_5 शुचित्याग° — After 64^{ab}, M_2 reads 56^{ef}–57^{cd}, viz

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।
व्याध ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G_4 om 64^{cd} — ^{c}) B D (except D_2) T_2 धर्मं, G_3 धर्मं (*for* धर्म्यं) B_1 आश्रित्य (*for* आरूढा°) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ सत्यव्रत°, M_2 सत्यान्धर्मे B_1 स्वधर्मपरमैषिण

65 T_1 om 65^{ab} (cf v l 64) — ^{a}) G_4 प्रयच्छति $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तु यां, D_6 तु ये (*for* परां) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ °चाररता, $K_{3\ 4}$ D_{1-3} $_5$ T_2 °चारतया $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 5}$ जना, T_2 तु मे (*for* नरा°) — ^{d}) K_2 स्थिता; K_3 D_5 स्थित्या, G_1 सत्य (*for* स्थित्या)

66 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} नास्तिका भिन्नमर्यादा — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ नरा, K_3 D_{1-3} $_5$ नरान्, B_2 पापान्, T_1 घोरान् (*for* क्रूरान्) $K_{2\ 3}$ पापमत°, K_4 न्यायमते, $B_{2\ 4}$ $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 2\ 4}$ पापमते $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ स्थिता, B_1 नरान्, B_3 स्मृतान् (*for* स्थितान्) — ^{d}) K_3 B_2 G_4 M_2 उपसेव च, K_4 D_1 उपसेवया

67 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 कामक्रोध° K_4 $D_{1\ 3}$ ग्राहवतीं — ^{c}) B_2 $D_{2\ 5\ 6}$ धृतिमतीं (B_2 °तिं) — ^{d}) B_2 जन्म दुःखानि, S (except $G_{2\ 3}$) तानि दुर्गाणि

68 ^{a}) B_4 चरतो (*for* संचितो) — ^{c}) K_1 G_1 M शिष्टाचारो — ^{d}) K_4 $D_{3\ 5}$ G_2 रागः शुक्ल इवांबरे

69 B_3 om 69^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ K_1 दम°, K_3 $D_{1\ 2}$ T_1 M पद (*for* परम्) K_2 °स्थित दम, T_2 °हितव्रत — K_3 M om (hapl) 69^{d}–70^{c} — ^{d}) D_1 धर्मे (*for* सत्ये) — ^{e}) $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ सत्य (*for* सत्ये) $Ś_1$ K_1 T_1 G_4 प्रतिष्ठान, K_2 प्रतिष्ठानि, T_2 $G_{1\ 2}$ प्रतिष्ठा त

70 K_3 M om 70^{abc} (cf v l 69) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ °निषेवण, D_3 (marg *sec m* as in text) °निषेविण — ^{d}) S (except G_3) सतो ह्या° (T_2 °ष्या) चार°

71 ^{b}) K_4 $B_{1\ 2}$ Do Dn $D_{3\ 4\ 5}$ G_3 स स्वां, B_3 स तां, B_4 स तद्, T_2 ता स्वां (*for* स्वां स्वां) — ^{c}) T_1 °मोहादीन् (*for* °कामादीन्) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 3\ 5}$ S (except G_3 M_1) प्राप्नोति K_2 नात्मवान्, D_1 [अ]नुत्तमान् (*for* [अ]नात्म°)

72 ^{a}) D_1 अदम्भो (*for* आरम्भो) S_1 K $D_{2\ 3\ 5}$ त्यागयुक्तो — ^{b}) K_4 $D_{2\ 3}$ स तु, T G_4 M सर्वो, G_1 सर्व, G_2 स वै (*for* स हि) $Ś_1$ B_1 स्थित°; D_3 स्मृत, D_5 श्रुत° (*for* स्मृत) — ^{c}) K_1 अनाचारास् K_4 $B_{2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ स्वधर्मं स्यात्, Dc स्वधर्मेषु; T_1 स्वधर्मश्च (*for* त्वधर्मेति) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ इति (*for* एतत्)

73 ^{a}) B_1 न मृष्यते (*for* ऽनसू°) — ^{c}) T_1 जतव°, G_1 आर्जव° (*for* ऋजव) B_1 काम°, Dc शिष्ट°, D_5 शम सापन्ना°, T_1 सर्वसंपन्ना, G_2 साधु° — ^{d}) K_4 प्रशास्तारो, D_2 शिष्टाचारे $K_{3\ 4}$ D_5 [उ]त; $D_{1\ 2}$ हि (*for* ते)

74 K_3 om 74 — ^{b}) B_4 शुचिमतो S (except T_2 M_1) यशस्विन° — ^{c}) K_2 शुश्रूषवे, T_2 °शुश्रूषया

C 3 13781 B 3 207 80 K 3 211 21 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^{d}) B_3 T_1 ते, D_2 $_3$ ये, B_4 [अ]ति (for [उ]न)

75 B_3 om 75^{ab} — ^{a}) B_3 $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ G_3 अहीनसत्वानां — ^{b}) G_2 $_4$ M_1 °धर्मिणां — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ सद्वृ°, T G_1 $_3$ M_1 सस्कृ° (for सत्कृ°) — ^{d}) B_4m त्रिविध कर्मलक्षण (cf 78^d)

76 ^{a}) D_1 तद्, D_5 ते (for त) K_4 D_3 समाचारम्; T_1 सदापरम्; G_2 सदाचार्यम् S_1 T_2 G_1 $_3$ आचार्यं; K_2 आश्रित्य, D_5 अत्ययं (for आश्चयं) B_4 सदाचार समास्थाय — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ G_3 धर्म्यं

77 ^{a}) G_1 काम°; G_3 नाम° (for मान°) — ^{c}) B_1 श्रुतवतो जितक्रोधा; D_5 श्रुतिवित्तोपसपन्ना, G_1 श्रुतित्यागोप° — ^{d}) $Ś_1$ D_1 ते नरा°, B_4m ते वृद्धा, Dc ते सर्वे, D_5 मतो वै (for ते सन्त) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_2 $_4$ (m as in text) Dc_1 स्वर्गवासिन Dn D_4 $_6$ G_3 मत° स्वर्गनिवासिन°

78 ^{a}) S (except T_2 G_3) प्रथमो (for परमो) — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ धर्मशास्त्रगतोपर — ^{c}) $Ś_1$ शिष्टाशीलाश्च, K_3 B D (except D_{1-3}) G_3 शिष्टाचारश्च; T_1 °चीर्णं च, T_2 शील चीर्णं च

79 ^{a}) B_1 D_5 S (except M_2) धारण, B_4 Dc_1 पारग S (except G_3) वेदानां (for विद्या°) — ^{b}) $Ś_1$ तीर्थानां चाव° — ^{d}) B_1 सदाचारस्य दर्शन; B_3 Dc Dn D_4 $_6$ G_3 सतामाचारदर्शन (Dc °लक्षण)

80 ^{b}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ S (except G_3 M_1) ह्यहिंसा (for अहिंसा°) — ^{c}) B_1 $_3$ Dc न प्रभापति, B_2 Dn D_4 $_6$ G_3 च न भापति D_5 पुरुषाश्च प्रभावत — ^{d}) B_4 जनप्रिया; Dc द्विजप्रिय, T G_1 द्विजातय

81 ^{b}) K_3 B Dc D_6 G_3 फलसचय, T G_2 $_4$ M_2 सफलाश्रय, G_1 फलमश्रय, M_1 फलसगिनां — ^{c}) K_3 अवजानतस् — ^{d}) = 83^d M_2 ये (for ते)

82 M_2 om 82^a–84^b, T_1 G_1 om (hapl) 82–83, G_4 om 82^{ab} — ^{a}) M_1 त्यागो° (for न्यायो°) — ^{b}) B_1 D_5 सर्वभूत°, T_2 G_2 सर्वलोकहिते रता°; M_1 स्वर्गमार्गाभिकांक्षिण — K_3 om (hapl) 82^c–83^b — ^{c}) $Ś_1$ K_1 °जिता B_3 शुक्रा, Dc शुद्धा, T_2 G_4 शक्त्या°, G_2 शक्या° (for शुक्ला°) M_1 सत° सर्वजिताकांक्षा — ^{d}) G_2 सनिकृष्टा°

83 T_1 G_1 M_2 om 83, K_3 om 83^{ab} (cf v l 82) — ^{a}) D_5 दातार सप्रहीतारो — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ D_5 °कांक्षिण — B Dn D_4 $_6$ G_3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — 83^d=81^d

84 G_4 M_2 om 84^{ab} (for M_2 cf v l 82) B Dn D_4 $_6$ G_3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ सर्वे प्रज्ञा शास्त्रवतस्, K_3 $_4$ Dc_2 D_2 M_1 सर्वे पूज्या श्रुतवतस्, D_1 $_5$ श्रुतवत सर्वपूज्यास्, T G_1 $_3$ सत (T_2 G_2 सद्भि°) पूज्या श्रद्दधानास् — ^{c}) B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 दाननिष्ठा° (B_3 Dn_1 n_2 D_6 °शिष्टा) B_2 G_1 शुभाँल्लोकान्, T_2 स्वकाँल्लोकान्, G_2 $_4$ शुभान्याप्नु — ^{d}) K_4 D_5 G_2 $_4$ M_2 प्राप्नु° (for आप्नु°) Dc च प्रिय, T_1 शाश्वत; T_2 चाश्रयान्

85 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} T_2 G_2 [अ]पि (for च) — ^{b}) M_1 भृत्यानर्थसमा° — K_3 om 85^{cd} — ^{c}) G_2 $_4$ अपि (for अति) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_{1-3} $_5$ transp सन्त and सद्भि°

86 M_2 om 86–90, G_4 om 86^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ प्र; G_3 न (for च) — ^{b}) T_1 धर्माधर्मं°, G_1 धर्मात्मात्म°

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४ C 3 13801 B 3 207 99 K 3 211 40

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

— ^{d}) $K_{3\,4}$ B D (except D_{2}) G_{3} स्त्वेधते (for ए°)

87 K_{3} D_{3} M_{2} om 87 (for M_{2} cf v l 86) — ^{b}) B_{4} $D_{1\,5}$ T M_{1} तथा° (for अथा°) — ^{cd}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ Dc_{1} $D_{4\,6}$ G_{3} [ऽ]नतिमानश्च, B Dc_{2} Dn नाभिमानश्च T_{2} अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दम शम

88 M_{2} om 88 (cf v.l. 86) — ^{a}) $Ś_{1}$ K B_{2} D_{1-3} T_{2} ह्रीमन्तो (for धी°) B_{2} बुद्धि° (for धृति°) — ^{c}) T_{2} $G_{1\,4}$ अकामदोष° — ^{d}) K_{3} B_{4} D_{1} लोकसंमता, B_{2} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} °साक्षिण

89 M_{2} om 89 (cf v l 86) — ^{a}) S_{1} $K_{1\,2}$ D_{5} हि, T_{1} च, T_{2} $G_{2\,4}$ [अ]त्र (for तु) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} सतामाहु°, $G_{2\,4}$ पराण्याहु — ^{b}) $K_{3\,4}$ B_{4} $D_{1-3.\,5}$ सता व्रतम्, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} सत° पदम् T_{2} $G_{1\,4}$ अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_{3} transp द्रुह्येत and चैव

90 M_{2} om 90 (cf v l 86) — ^{a}) $Ś_{1}$ K B_{4} D_{1-3} हि (for च) — ^{b}) T_{2} करुणावेदिनस्तथा — ^{c}) Dc हि (for [इ]ह) K_{4} Dc_{1} D_{1} समतुष्टा; T सुस्व तुष्टा — ^{d}) K_{2} $B_{1\,2\,4}$ Dc_{1} Dn $D_{2\,4-6}$ धर्म°, T_{1} सत्य (for धर्म्यं) — G_{4} om 90^{e}–91^{d}, D_{3} om (hapl) 90^{e}–92^{b} — ^{f}) K_{2} सुनिश्चित, K_{4} सनातन°, B_{1} Dc सुनिष्ठित $Ś_{1}$ येषां धर्मा सुनिश्चिता

91 D_{3} G_{4} om 91 (cf v l 90) — ^{d}) T_{1} °निषेविण, T_{2} G_{2} °निषेवित°, M °निषेवित

92 D_{3} om 92^{ab} (cf v l 90) — ^{a}) K_{1} T $G_{1\,2\,4}$ M_{1} कर्मिण° (K_{1} M_{1} °र्मणा, T_{2} °र्मण्या°) श्रुतसंपन्ना°, K_{4} B_{2-4} Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ G_{3} कर्म च (K_{4} $B_{2\,3}$ वा, $D_{4\,6}$ चा) श्रुतसंपन्न ❀ Cn कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्न मित्यर्थ । ❀ — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{2\,5}$ धर्मम् (for मार्गम्) D_{6} अनुव्रत (for अनुत्तमम्) S (except G_{3}) सता मार्गगता स्तथा — ^{c}) K_{4} B_{2} D_{2} G_{4} निषेवतो — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_{3} नित्य धर्ममनुव्रता°

93 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2-4} $D_{1\,4}$ G_{3} प्रज्ञाप्रसादम् $Ś_{1}$ आश्रित्य (for आरुह्य) — ^{b}) S_{1} $K_{1\,2}$ शोभते, B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} मुच्यते, $D_{1-3\,5}$ T_{2} G_{2} मुह्यतो (for मुह्यतो) B_{1} Dc M_{2} जना°; B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} भयात् — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} Dc_{1} D_{2} T $G_{2\,4}$ प्रेक्षते, K_{1} Dc_{2} $D_{1\,6}$ प्रेक्ष्यते (K_{1} °ति), $K_{2\,4}$ प्रेक्षति — ^{d}) K_{2} T_{2} $G_{2\,4}$ M_{2} द्विजोत्तमा — B G_{4} om (hapl) 93^{ef} — ^{e}) T $G_{1\,2}$ M दानानि (for पापानि) — ^{f}) S (except G_{3}, G_{4} om) द्विजवरात्मज — After 93, K_{4} *repeats* 77^{c}–78^{d}

94 ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ यथाश्रुति — ^{c}) $B_{1\,2\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} °चारगुण; D_{5} °चार महद्, T_{2} °चारकमान् — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,4}$ द्विजोत्तम

Colophon — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{2} Dn_{2} T_{2} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_{1} मार्कंडेयसमस्या, G_{2} समास्या $K_{3\,4}$ B D G_{3} M_{2} (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_{5} धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G_{1} धर्मव्याधकौशिकसंवाद°, G_{2} कौशिकव्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} ns D_{1} 206, Dn_{2} 205, T G_{1} M (M_{2} *sup lin*) 201 (M_{2} orig 203), $G_{2\,4}$ 202 — *Śloka no* Dn 99, D_{1} 41

१९९

C 3 13802
B 3 208 1
K 3 212 1

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ४
ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 ^{a}) K_3 यद्यह ह्या°; K_4 $D_{1\ 2}$ अह यदा° (for यदह ह्या°) $Ś_1$ K_1 B_4 ह्याचर, K_3 Dc समाचरे (hypermetric), K_4 $D_{1\ 2\ 5}$ [आ]चर, B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 आचरे, G_1 ह्यचर (for ह्याचरे) — ^{d}) D_1 घोररूपम् (for °मेतद्) D_5 (m as in text) अनावृत (for असंशयम्)

2 ^{a}) K_4 $B_{3\ 4}$ विप्र (for ब्रह्मन्) — D_4 om (hapl.) 2^{b}–2^{c} — ^{b}) S (except G_3 M_2) पुरातन (for पुरा कृतम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 दोषस्य (for पापस्य) — ^{e}) B_2 शिरसा (for दोषस्य) B_{1-3} Dc D_6 T_2 G_3 M_1 तस्य (for [ए]तस्य) S_1 $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ वा, B_4 च (for वै) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ (before corr) निर्घाते, K_3 D_3 (after corr) T_2 निघाते, B_1 विद्दित्वा; T_1 निपाते, $G_{2\ 4}$ निष्कृतौ (for विघाते) $Ś_1$ K_2 $D_{3\ 5}$ भवेत् (for अहम्)

3 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ G_3 हि हते, B_2 D_5 [अ]भिहते, B_4 T_1 M_2 विहित — ^{b}) $B_{1\ 3}$ पातको B_4 महान् (for भवेत्)

4 ^{a}) D_5 तेषा, $G_{1\ 4}$ M_1 एषां T_1 मासानां — ^{b}) K_{2-4} D_2 M_1 विक्रीणीमो, B_4 T_1 °णीम, M_2 °णाम B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विक्रीणामीह वै द्विज; D_5 विक्रीणीमो द्विजोत्तम — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ T_1 G_1 M कर्म (for धर्म) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{5\ 6}$ T_1 उपयोगेन K_4 G_4 रक्षणात्, $B_{1\ 3}$ Dc D_6 भक्षणम्, Dn D_4 G_3 भक्षणे, T_1 G_1 कर्मणा — ^{e}) G_4 °भूताना — ^{f}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चापि पूजनम् (B_4 °नात्), D_5 G_1 प्रतिपूजनम् (G_1 °ने)

5 ^{a}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 चैव (for चापि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ अनादिभूता $Ś_1$ भूतस्य, B_2 भूतानाम् (for लोकस्य) — $5^{d}=9^{b}$

6 ^{a}) B_{1-3} Dn_3 G_3 °प्रसादेन — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सुदुर्गम, B_3 दुर्गमन

7 ^{a}) D_5 महाध्वरे — S (except G_3) om 7^{cd} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ द्वि (for द्वे) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 5}$ वध्यते — ^{d}) S_1 K $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ प्रत्यह (for अन्वह) K_4 Dc_1 D_{1-3} सदा (for तदा) — B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins after 7 T $G_{1\ 2\ 4}$ M (which all om 7^{cd}) ins after 7^{ab}

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T_1 वध्यते, T_2 पच्यते, $G_{2\ 4}$ पच्येते, M_2 वर्धते $G_{1\ 2\ 4}$ सहस्रे द्वे (by transp) $B_{1\ 3}$ Dc गवां तदा, T $G_{1\ 2\ 5}$ M तु वै गवां]

8 ^{b}) $Ś_1$ वै तदा, $K_{1\ 2}$ B_1 नित्यदा, D_1 धीमत° (for नित्यश) — ^{c}) T_1 M प्रीतिर् (for कीर्तिर्) — ^{d}) B_4 मृगस्य; Dc नृपतेर् (for नृपस्य) — ^{e}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °स्ये च (for °स्येषु) — K_3 om (hapl) 8^{f}–9^{c} — ^{f}) $Ś_1$ *श्रुति°, $K_{1\ 2}$ D_5 चोच्यते (for नित्यश°)

9 K_3 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{b}) $=5^{d}$ $Ś_1$ K_3 इति च (for इत्यपि) — ^{d}) D_5 वध्यते श्रूयते श्रुति°, T_1 °ते द्विजसत्तम — ^{e}) K_4 मस्कृता S_1 विप्रै° (for मन्त्रै°)

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता । C 3 13824 B 3 208 23 K 3 212 22

— f) G1 आप्नुयु°, G4 आप्नुयात्

10 D3 om 10 — a) K3 T G1 M2 वै ना°, Dc चैवा° (for नैवा°) S1 K1 2 4 D3 5 मांसकामा नामविप्यन् — b) S1 lacuna K1 2 4 D2 5 ब्रह्मन्यग्नय पुरा, D1 T मांसकामा पुराभवन् — K4 om 10^{c}–11^{b} — c) Ś1 न वै (for नैव) B Dc1 Dn1 D4 6 G3 [अ]भवन् (for भवेन्)

11 K4 om. 11^{ab} — a) D2 3 अथा° (for अत्रा°) K3 स, S (except G3) तु (for च) — b) T1 G1 M मुने मासस्य भक्षणे — d) Ś1 K1 2 B1 3 4 च, Dn D4 6 G3 [अ]पि (for तु) — e) S1 K B3 D1–3 5 यथाशास्त्र, B4 Dn D4 6 यथाश्राद्ध — f) B3–4 Dc1 Dn D4 6 G3 प्र (for स) G2 4 दूष्येत (for दुष्यति)

12 a) K4 भवेदेवम् — b) B3 इत्येषा वैदिकी श्रुति

13 b) S (except G3 M1) तत्रापि (for अ) — c) B D (except D1–3 5) G3 तदा (for पुरा) — d) Ś1 K B2 D1–3 5 ब्राह्मणा (for मानुषा) — f) = (var) 19^{f}, etc Ś1 K1 2 इति (for अत्र) S1 K3 4 B1 Dn2 D6 M2 मे (for ते)

14 T1 om 14–19, M2 om 14–17 — a) K3 B Dc D3 5 स्वकर्म Ś1 K1 2 स्वकर्म इति (Ś1 °र्मति च) तत्कृत्वा — b) S1 K1 नित्यदापि (for न त्यजामि)

15 T1 M2 om 15 (cf v l 14), Dn om 15^{ab} (!) — a) K3 4 B1 अधर्मस्, B2–4 T2 G1 2 4 M1 स्वधर्म — D2 om 15^{bc} — b) K3 4 स्वधर्मम्, B1 स्वकर्म (for अधर्म) Ś1 K1 2 B2 3 D4–6 G1 3 इति (for इह) K1 चोच्यते, D5 विश्रुत° (for दृश्यते) — B3 om 15^{cd} — c) K3 B4 T2 G1 2 4 M1 स्वधर्मनिरतो Ś1 K1–3 B4 D1 5 च (for तु) K4 D3 स्वकर्मणि रतियां च — d) K4 D3 स्वधर्म, B1 2 Dn D4 6 G3 (by transp) धर्म स

16 T1 M2 om 16 (cf v l 14) — a) D5 यत्पूर्वं, G1 2 4 M1 कुले हि (for पूर्वं हि) — b) G2 4 M1 देही तन् (for देहिन) B1 नावमुचति, Dc2 न विमुच्यते — c) T2 G1 2 4 M1 चाय विधिर् (for विधिरय) — d) Ś1 K1 2 4 D2 3 कर्मसिद्धये; K3 D1 5 °निश्चये

17 T1 M2 om 17 (cf v l 14) G1 om 17^{ab} — a) Ś1 K1 2 प्रष्टव्य, K3 B1 3 D (except D1–3) T2 G3 द्रष्टव्या, G2 द्रष्टव्यस् B1 3 D (except D1–3) G3 प्रज्ञा; B2 4 T2 G2 4 M1 महान् — b) K2 T2 वर्तते, D5 वर्तता G2 4 M1 धर्मो धर्मविनिश्च(M1 °र्ण)ये — c) G1 2 कुर्यात् — d) G1 2 मुच्येत् Dc कथ मुक्ति परा स्मृता — e) Ś1 K D1–3 5 ह्यस्य (for तस्य)

18 T1 om 18 (cf v.l 14) — ab) S1 K D1–3 5 दानेन °वाक्येन °षया तथा (D5 °षणेन च) — c) K4 पूज नाद्याह, B2 °पूजा लभते; D1 3 5 °पूजनेनाह — d) B2 चात्र रत (for च निरत) — e) S1 अभिवादाति ; K1 अतिवाचभि°, K2 अतिवाचत°, B1 2 4 Dn D4 6 G3 अभिमानातिवादाभ्यां, B3 अतिवादाभिमानाभ्यां — f) G1 निवृत्तो द्विजसत्तम

19 T1 om 19 (cf v l 14), D5 om 19^{ab} — a) B M2 साध्वीति — c) K1 2 कृष्यतो B1 मर्त्या, G2 4 उर्वीं; M2 विप्र (for पुसो) K3 4 D1–3 5 T2 G1 2 4 M1 कृषतो लाङ्गलैर्मर्त्या (T2 °लैरुर्वीं; G1 M1 °लैर्विप्र) — c)

C. 3 13825
B 3 208 23
P 3 212 23

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र कि प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

K3 4 D1-3 5 S (except G3, T1 om) सु (for च) Ś1 K1 2 बीजान्यन्यानि य° — K1 om 19^{f}–20^{a} — f) = (var) 13^{f}, = 20^{d} etc K2 B Dc D3 M2 मे (as in old printed ed !) (for ते) — After 19, B3 reads 24, *repeating* it in its proper place

20 K1 om 20^{a} (cf v l 19), K3 om (hapl) 20 — a) B1 G1 2 धान्यजीवानि — b) G2 4 तृणा° (for व्रीह्या) — c) S1 K1 2 भूतानि, G2 4 जीवा हि; M2 बीजानि (for जीवानि) — d) = (var) 13^{f}, = 19^{d} etc B Dc मे (as in old printed ed !) (for ते)

21 a) K1 2 अपाक्रम्य; K3 G2 4 अध्या°, K4 अथ वान्य°; Dc1 Dn3 D4 6 T2 आध्याक्रम्य, D2 अध्यारुह्य, D3 अम्याक्रम्य, T1 वुध्या S1 K B4 D1-3 5 चैव (for चापि) — D5 om (hapl) 21^{bc} — b) K1 2 वै (for च) — c) B Dc Dn D1 4 6 G3 वृक्षास्तथौषधीश्चापि (B4 °श्चैव), D2 (marg sec m) वृक्षान्महौषधीश्चैव — d) K1 गच्छति (for छिन्दन्ति) G4 छिंदतो भक्षयति च (cf 21^{b})

22 a) T1 जीवाश्च; T2 M2 °पि, G2 4 °नि (for जीवा हि) T2 G2 4 बहुशो (for बहवो) D1 राजन्, T1 विप्र (for ब्रह्मन्) — D3 om (hapl) 22^{b}–23^{a}, G4 om 22^{cd} — d) B2-4 Dc2 मे (as in old printed ed. !) (for ते)

23 D2 om 23^{a} (cf v l 22), T1 M om (hapl) 23-24 — a) T2 G1 2 4 जगदिद (for इद ब्रह्मन्) — b) S1 K1-3 B1 2 D4 6 G2 3 प्राणजीवनै — c) B2-4 D (except D1-3 5) G3 transp मत्स्या and मत्स्यान् Ś1 K ग्रसति — d) B2 3 Dc मे (for ते)

24 K2 D2 T G1 4 M om 24 (for T1 M cf v l 23) — a) G2 जीवैर्जीवा हि जीवति — d) B2-4 Dn1 मे (for ते)

25 a) Dn2 D6 G3 चक्रम्यमाणान् Ś1 K1 2 जीवाश्च — b) T धरणीं D6 अपि (for बहून) S1 K1 धरणीं संश्रिता द्विज, K3 धरणीसम्भृतान्बहून् — c) Ś1 तांस्तु, D5 S (except G3) ब्रह्मन् (for विप्र) — d) B2-4 Dc मे (for ते)

26 D3 om 26-27, D2 om 26 — a) B1 G1 उपविष्टाञ्छयानाश्च — b) K3 चैतान् (for जीवान्) Ś1 K1 2 अशेषत°; K3 4 D5 अचेतस , D1 क्षसशय (for अनेकश) — c) T1 विज्ञानतस्तथाज्ञान, T2 G1 2 4 अज्ञानादथ वा ज्ञानात्, M विज्ञानतस्तथाज्ञानात् — d) B2-4 Dc Dn2 मे (for ते)

27 D3 6 T1 om 27 (for D3 cf v l 26), G4 om 27^{a}–28^{b} — a) S1 K1 2 जनैर् (for जीवैर्) Ś1 K D1 2 5 व्याप्तम् (for ग्रस्तम्) — T2 G2 om 27^{cd} — c) K1 2 D1 °ज्ञानाश्च M1 एकैक च विहिंसति — d) B2-4 Dc2 मे (for ते)

28 G4 om 28^{ab} (cf v l 27) — a) G1 हिंसतीति (for अहिंसेति) — b) T1 च स्मृतै ; G1 विस्तृतै°; M2 विस्मृतै (for विस्मितै) — c) Ś1 K1-3 D1-3 5 को, G1 ते (for के) K2 नु (for न) Ś1 K1-3 D1-3 5 हिंसति S (except G3) जीवाश्च — e) K D2 3 इह, D1 इति (for बहु) T1 G2 M संचिन्त्यम् K1 2 B Dc Dn D4 6 G3 इति, K3 4 D1-3 बहु (for इह) Ś1 इह संचिन्त्यमानोपि

29 a) G1 2 4 अहिंसाधर्मनिरता — c) S1 K1 कुर्वतेव; K2 °ते न (for °न्त्येव) T1 M कुर्वतामपि हिंसा च, G2 4 तेषामपि हि सा ब्रह्मन् — d) T1 अल्पतरो; M2 °परा G2 [अ]भवत् (for भवेत्)

कुर्वन्त्येव हि हिंसा ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।

C 3 13843
B 3 209 2
K 3 213 2

---

30 a) S1 आल्क्षाश्चैव, K2 अल्क्ष्या°, K3 B3 Dc2 D1 3 5 अल्क्ष्या° (D1 °क्षा°), B4 आल्क्ष्याश्चापि, T1 G4 अल्क्षितोपि (G4 °ता हि), T2 G1 2 M आलक्षिता हि (M2 °नापि) T1 पुरुष — b) T1 कुले जातो °गुण — M om 30c–31d — c) K4 (m as in text) कार्याणि, D3 सर्वा° (for कर्मा°) — d) K1 2 D3 T G3 (after corr) 4 नैव च, B1 चैव ह, B2 Dn2 n3 (marg sec m as in text) चैव द्विज, Dc चैव नृपा, D4 G3 (before corr) व नृप (for चैव न च)

31 M om 31 (cf v l 30) — a) D5 दुर्हृदो (for सुहृदो) B2 सुहृदोसुहृदोन्याश्च — b) K2 B2 D5 T G2 4 सुहृदश्चापि (for दुर्हृद°) — c) K3 सम्यक्प्रवृत्ता पुरुषा — d) S1 K1 D2 4 अनुपश्यत (D2 °ते) K3 D1 5 G1 असम्यगनुपश्यत (D1 °श्य च, G1 °श्यति), K4 स सम्यगनुपश्य च, Dc सम्यगर्थं न पश्यत, T1 सम्यगेवानुपश्यत, T2 G2 4 सम्यगेव न पश्यति

32 a) S1 K D1–3 सु(D1 अ)समृद्धैर्न, M2 स समृद्धश्च S1 K1 निंदति, B2 निंद्यते T2 सम्यर्थश्च (sic) न लज्जति, G1 स्वम्यानाम्रच्याविता स्युर् — S1 K1 om (hapl) 32bc — c) B4 अपि, T G1 2 चापि (for चैव) Dc गुरूंश्चैव निनिघ्नंति, G4 °श्च नापि नंदंति, M °श्चैवाभिनंदंति — d) B4 शीघ्र, D5 मूर्खा S (except G3) मूढा निश्चितमानिन (T1 °निन; M1 °नमा)

33 a) G4 M लोक B2 4 [S]पि (for वि) — b) Ś1 D5 चेह, K1 2 चैव (for द्विज) — c) D1 अयुक्त, D2 M1 अधर्म्यं, G1 अधर्मंश्च — d) B2 4 मे (for ते)

34 a) Ś1 K D1–3 5 transp वक्तु and शक्य — b) Ś1 K1 2 D1 3 M1 धर्म्याधर्म्ये(K2 °र्मे)षु — After 34ab, G1 ins

1020* वेदधर्माविरुद्ध यत्प्रमाणं प्रतित शुभम् ।

— G1 om 34cd — c) K4 D2 G4 स्वधर्म° — d) M2 सदास (for स यश) G4 नर (for महत्)

Colophon — *Major parvan* K2 T2 G2 4 आरण्य, Dc2 वन (!) — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या Ś1 K1 2 D5 (all om sub parvan name) mention only धर्मव्याधो(K1 D5 व्याधो)पाख्यान, K3 4 B Dc Dn D1–4 6 G3 M2, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* Ś1 हिंसानिर्णय; G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 D1 207, Dn2 206, T1 G1 M (M2 *sup lin*) 202 (M2 orig 204), T2 201, G2 4 203 — *Śloka no* Dn 39

200

1 a) K4 B D4 6 G3 निपुण° — d) Ś1 B3 सर्वधर्मविदा, D2 सर्वं धर्मभृतां, D6 धर्म्यं धर्म° K2–4 B1–3 D4 6 वर B4 सर्वभूतहिते रत

2 Before 2, S1 K2 G1 ins धर्मव्याध, K1 3 4 B D T G2 3 M व्याध उ° (resp व्याध) — a) B1–3 Dc Dn D5 6 T2 G3 [S]य, G4 च (for हि) S1 K D1–3 5

C 3 13843 B 3 209 2 K 3 213 2 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं काममवाप्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुति प्रमाण धर्मस्य — ^{b}) T_1 M_2 इह, T_2 $G_{2\ 4}$ अभि (for इति) D_5 शासन (for भाषितम्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इति वृद्धानुशासन — ^{d}) K_2 ह्यनत्यका, K_4 $D_{1\ 2}$ T_2 G_1 M_2 ह्यनतका (T_2 °ता), $G_{2\ 4}$ ह्यनिंदिता

3 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{3\ 4}$ M_2 प्राणां तिके, K_4 प्राणव्यये B_1 विवादे — ^{b}) $Ś_1$ कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्) D_2 चरेत् (for भवेत्) — K_1 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M अनृतेन, D_5 अनृत वै G_1 M वदेत् (for भवेत्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $B_{2\ 4}$ D_1 सत्ये चैव, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M सत्येनैव (for सत्य चैव) T_1 G_1 M वदेत् (for भवेत्)

4 ^{a}) Dc अत्यर्थं — ^{b}) B_4 धर्मिणा, D_4 T_2 M_2 धारणात्; D_5 सत्तम — ^{c}) G_2 विपर्यास° — After 4, G_2 ins

1021* यत्करोत्यशुभ कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^{a}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ य° (for यत्) T_1 [अ]शुचि (for [अ]शुभ) — ^{b}) Dn G_3 यदि (for द्विज) T $G_{1\ 2\ 4}$ M शुभ वापि द्विजोत्तम — After 5^{ab}, T_1 ins

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— ^{c}) T_1 भक्षयन् (for अवश्य) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ फलमाप्नोति; G_4 तमवा°

6 G_2 om 6^{a}–7^{b} — ^{a}) B_1 हि, T $G_{1\ 4}$ M_2 तु (for च) B_1 Dn प्राप्तो (for प्राप्य) — ^{b}) $B_{1\ 4}$ देव, G_1 देशान् K_{1-3} D_2 M_1 गर्हति वै, B_4 गर्हयते, $D_{1\ 5}$ अर्हति वै — ^{c}) T_1 कर्मण (for आत्मन°) $Ś_1$ K_2 °दोषैर्हि, K_1 °दोष हि, K_4 $D_{2\ 3}$ °दोषान्वै, $B_{2\ 3}$ °दोषांश्च, B_4 °दोष तु, D_1 °दोष वै, D_5 दोषत्व; T $G_{1\ 3}$ M °दोषेण, G_4 °दोषाणां — ^{d}) Dc च जानाति (for विजा°) $Ś_1$ K B_2 $D_{1\ 2\ 5}$ न वि(D_1 नैव)जानत्यपडिता

7 G_2 om 7^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) Dn_2 ns D_1 नैष्कृतिक° S_1 K_2 D_5 मूढा नैकृतिकाश्चापि (D_5 °श्चैव) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 चपलाश्च K_3 Dc_2 $D_{2\ 4}$ °त्तम° K_1 चपला द्विजसत्तम — T $G_{1\ 4}$ M ins after 7 G_2 (which om 6^{a}–7^{b}) ins after 5

1023* शुभ बध्नाति वै कर्म पुरुष° पापनिश्चय° ।

[T_1 आशु (for शुभ) M अशुभ कर्म वै कर्म (M_1 °र्म बध्नाति)]

— 7^{cdef} = (var) B 12 331 1 — ^{c}) $K_{3\ 4}$ °विपर्ययैर्; B_1 D_3 T_1 G_1 M °सैर्, B_{2-4} Dc_2 D_2 °से, Dn °सान् (!); D_1 °स, $D_{4\ 6}$ G_3 °साद् — ^{d}) B_4 Dn सदा (for यदा) G_4 समभिपद्यते — ^{e}) T_1 दैव, G_1 नैत; G_3 एन Dn_1 M_2 प्रजा T_2 $G_{2\ 4}$ सुनीतिर् — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ न च (for नैव) T_1 G_1 M त्राति नैव च पौरुष

8 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ य (for यो) — ^{b}) K_3 त ते; T_1 तत°, G_1 M_1 तथा, $G_{3\ 4}$ स त (for त त) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_2 उपाश्नुयात्, $K_{1\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ अवाप्नुयात्, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स आप्नुयात्, Dc M_1 समाप्नु°, D_5 उपाश्नुते, G_1 समश्नुते (for °यात्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ यदि स्यान्न (G_4 °स्या) परा° — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 पौरुष°

9 ^{c}) T_2 निष्कुला; some MSS नि फला° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रहीना $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ °कर्मसु

10 ^{b}) $Ś_1$ K_2 सततोद्यत°, K_1 अपरोद्यत° — ^{d}) K_4 D_5 T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 सुखेनैव (D_5 °न हि) T G_4 M_2 जीर्यते, $G_{1\ 2}$ युज्यते (for जीवति) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स सुखी जीवते सदा (B_4 सुखेनैवेह जीवति)

11 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 अचेष्टमपि चासीन — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 D_5 °तिष्ठते; B_1 °सर्पति, B_3 Dc °गच्छति — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ कुर्वाणो, B_3 गच्छति (for कुर्वन्हि) B_4 कस्यचित्कुर्वत कर्म — ^{d}) K_3 G_2 M न प्राप्स्यम्; K_4 $B_{1\ 2}$

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३ C 3 13865 B 3 209 23 K 3 213 24

Dc D1 नाप्राप्यम्, B4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्)

12 b) K1 °कर्मभि , K2 D5 °गृद्धिभि , K4 T2 G1 2 4 M1 गृद्धभि — c) Ś1 K1 2 4 B4 D1-3 दश मासान्, B2 3 °मास (for मास°) S (except G3) गर्भां

13 Dc2 om 13[ab] — b) B4 क्रोधैश्च, G2 भोग्यैश्च — c) K3 G4 अपि, D3 चापि, D1 अपि , T1 अथ (for अभि) — d) Ś1 K1 2 लब्धा, T1 G4 यद्वास T1 G4 इव (for एव) — After 13, S (except G3) ins
1024* न देहेन मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 a) D4 6 G3 कर्मतो, T2 कर्मात्मा — b) B1 Dc भोगा, D5 6 T2 G2 रोगो (for रोगा) — T1 M2 om 14[c]-15[d] — c) G1 M1 व्याधिभिश्च The old printed ed read व्याधयो विनिवार्यंते, which was *not* found in any MS — d) T2 G1 2 4 M1 व्यालै°

15 T1 M2 om 15 (cf v l 14) — a) K1 वैद्ये, K2 Dn3 वैद्यैर्, G2 वर्धैर् — b) Ś1 निपुणैः (for निपुणैः) — c) K3 विनिवर्तन्ते — d) Ś1 K1 2 4 Dc D3 3 T2 G1 मृग व्याधैर् (T2 °व्यैर्) K3 4 D1-3 6 द्विपा (for द्विज)

16 a) K2 G4 एषाम, T1 तेषाम् — b) S (except G3) रोग° (for °दोष°) — c) Dc ते दोष, D1 भोक्तव्य, T1 भोक्तु च (for न भोक्तुं) — d) S (except G3) चेष्टितु पूर्वकर्मणा (T °तु पुण्यकर्मण , M °स पश्य कर्मण)

17 T1 M2 om 17 — a) Ś1 K1 2 4 D1-3 6 बहि° (for बाहु) — b) K2 B2 3 Dn D2 4 6 G3 क्लिश्यन्ति, K4 दृश्यन्ते, B1 तुष्यन्ति

18 a) B4 T2 °भ्रात (for क्रन्द) — b) B1 मोहशोक पराय़ण, B3 T1 G1 2 4 M देह(B1 मोह , T1 देव)शकापरिप्लुत — c) K3 कालेन, K4 B3 Dc D1-3 श्रोतसा K3 आसक्त, K4 D1-3 आकृष्ट — d) Ś1 K1 3 ह्रियमान, T1 प्रीयमाण Ś1 K1 2 4 D1-3 6 विलोक्य (for बली)

19 a) S1 K2 4 B3 D1-3 6 G4 M1 जीवेयुर् — G4 om (hapl) 19[bc] — b) K2 4 B3 Dn D3-6 G3 सर्व कामिका , T1 स्वर्ग — d) T1 वश्य च, G1 स्वयशो, G2 4 विधिश्च, M1 स्वयशो, M2 वश च (for वशित्व) G2 4 नो (for वै)

20 a) M1 लोकोय (for लोकस्य) — b) Ś1 K B4 D1-3 6 अभीप्सते (for समीहते) — d) K4 D3 6 यथा T1 न तथा वर्तते च तत्

21 a) G1 जन्तव (for बहव) — c) B3 4 Dn D4 6 G3 तु (for च) Ś1 फलवैफल्य — d) B4 सर्वकर्मसु, D6 S (except G3) कर्मसिद्धिषु — After 21, D1-3 ins
1025* वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागता ।

22 a) K3 B2 3 D (except D5) G3 केचिद् (for कश्चिद्) Ś1 K1 2 4 D5 G2 4 दृश्यते; B1 गीयते, T G1 M1 इहते (for ईशते) — b) K4 B2 Dc1 Dn1 n2 n3 (before corr) D2-6 M2 °ग्राहस्य, G1 2 °ग्राहश्च G4 सग्रहे (for सत्तम) — c) K3 Dc1 Dn1 n3 D4 T G3 4 कर्मणा B4 D1 T2 G2 4 M2 प्रकृ Ś1 K1 2 4 D1 3 6 हि (for वै) — d) Dc देहसिद्धि°, T1 इह मधि°

23 a) T G3 4 तथा

C. 3 13865
B. 3 209 24
K. 3 213 25

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७
अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

---

24 a) B_3 G_1 वधं° (for वध्य°) T_1 च देहे (for शरीरे) $Ś_1$ K $D_{2\,3\,5}$ च (K_4 चै) (for तु) — c) K_3 नित्य (for ऽन्यत्र) — d) = (var.) 34d $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 कर्मबंधन(D_5 °धातु)बंधन, D_3 कर्मसंबंधनि°, T_1 °वश्यश्च शाश्वत, G_1 M °बंधनबंधित — After 24, $K_{1\,2}$ ins. an addl. colophon.

25 T_1 G_1 कौशिक° (for ब्राह्मण उ°) — a) B_{1-3} D_6 धर्म(B_1 ब्रह्म)विदां, Dc Dn $D_{3\,4}$ कर्मविदां (D_3 °भृतां) — c) B_1 Dc D_2 S (except T_2 G_3) श्रोतुं (for ज्ञातुं) — d) B_1 तत्त्वतो B_3m वरदां (for वदतां)

26 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_3 धर्मव्याध° (for व्याध) — a) T_2 देहनाशो D_5 स्त्विह (for [अ]स्ति हि) D_1 शरीरभेदे (for हि देह°) — b) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{2\,3}$ म्रियते प्रमूढा°, K_3 Dc_1 Dn D_4 G_4 M म्रियतीति मूढा°, $D_{1\,5}$ म्रियते किलेति, T_1 प्रवदन्त्यमूढा — d) K_4m B_4 T_2 $G_{2\,4}$ दशार्धता तस्य; D_6 आदृश्यते वापि; T_1 दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य)

27 a) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ D_1 अन्यच्च, $K_{2\,3}$ $D_{2\,3}$ G_4 M_1 अन्यश्च, D_5 T $G_{1\,2}$ अन्यस्य (T_1 त्र°); M_2 अन्यैश्च — b) G_4 चैव (for एव), and °भोगी (for °भागी) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्, T $G_{1\,2}$ M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G_3 दुःखसुखस्य) भा(T_1 M_2 भो)गी — c) T_2 $G_{2\,4}$ M_2 यत्नेन (for यत्तेन) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ सुकृतं, M_1 च कृतं (for हि कृतं) K_3 D_1 कृतं च (for हि कर्म) — d) G_1 M_2 नात्र (for नास्ति)

28 a) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 सुपुण्य° (for अपुण्य°) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 हि (B_4 तु) (for च) M_1 [अ]पुण्या (for पुण्या) — b) N T_1 G_3 M नराधमा (for नरो°) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ पुण्यकृतो, $G_{1\,4}$ पापकृता — c) D_6 नरस्तु जातस्त्विह, T_1 G_1 M_2 नरास्तु (G_1 °रा हि, M_2 °राथ) गच्छति हि, $G_{2\,4}$ नरोनुगम्येत हि, M_1 अधो नरो गच्छति — d) T_2 वृत्तं, $G_{2\,4}$ कृतैः (for तत°) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3\,5}$ T_2 समुत्पत्स्यति $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M भावितैस्तैः — After 28, $G_{2\,4}$ ins. an addl. colophon (*adhy.* no. 204).

29 G_1 कौशिक° (for ब्राह्मण) — a) K_4 Dc_2 Dn_1 $D_{4\,6}$ स (for स) — c) $K_{1\,2\,4}$ Dc_2 D_4 जाती, Dc_1 $G_{1\,3}$ M_1 जाति, $G_{2\,4}$ जाता, M_2 जात्या B_2 Dn तु (for हि) T_1 जात्या पुण्यामपुण्या च — d) $G_{2\,4}$ गर्भं (for कथं) K_4 $B_{1\,2}$ $D_{1\,5}$ T_2 $G_{2\,4}$ M गच्छति D_6 जतव (for सत्तम)

30 $Ś_1$ K_2 धर्मव्याध° (for व्याध उ°) — $Ś_1$ om. 30 — a) $K_{1\,2}$ गर्भाधाने — b) $K_{1\,2\,4}$ $D_{2\,3\,6}$ संप्रपद्यते, K_3 D_1 °वर्तते, Dc_2 °पश्यते — c) K B_1 D_{1-3} तत्सर्वं, D_5 तान्सर्वान् (for ते क्षिप्रं) — d) T_1 प्रवक्ष्येह (for °क्ष्यामि) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम

31 c) T_1 शुभमाप्नोति, T_2 $G_{1\,2\,4}$ शुभयोनौ तु (for °योनीषु!)

32 c) $Ś_1$ वियोनी च, T_1 विमोहस्त्व, T_2 G_2 च तिर्यक्त्व,

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्या योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् । C 3 13884 B 3 209 44 V 3 213 45

G$_1$ समानीषु (for वियो) — ^{d}) T$_1$ यथाकामी च, T$_2$ G$_2$ अधर्मेरति, G$_4$ अधोगामी च, M$_2$ अधोगामिषु Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{1\ 8}$ किल्बिषी

33 ^{a}) D$_1$ जन्म°, S (*except* G$_3$) व्याधि° — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_2$ °द्रुता, K$_2$ Dc G$_4$ °द्रुत — T$_1$ om 33^{c}–35^{d} — ^{c}) The reading सचारे or संचारे (for संसारे) of some old printed ed is *not* found in any MS. Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{1\ 2}$ M$_2$ पच्यमाना(M$_2$ °नं)श्च — ^{d}) K$_{3\ 4}$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_1$ नराः

34 T$_1$ om 34 (cf v l 33) — ^{c}) D$_6$ संप्रनिवर्तंते — ^{d}) = (var) 24^{d} Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ B$_3$ G$_{1\ 2}$ M$_1$ कर्मबंधनबंधना (G$_{1\ 2}$ °संयुता ; M$_1$ °बंधिता); T$_2$ M$_2$ कामबंधनसंयता

35 T$_1$ om 35 (cf v l 33) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ जंतव, B$_2$ T$_2$ जंतु स्व, B$_4$ G$_1$ M$_2$ जंतुश्च, Dc जंतुषु G$_1$ (before corr) $_2$ स्वैः स्वैः (for तैस्तैः) — ^{b}) K$_{1\ 2}$ Dc D$_{1\ 8}$ G$_3$ सु (for स्व) Ś$_1$ K$_1$ दुःखिताः — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अश्नुवु, B$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ आप्नुते, B$_1$ ऋच्छति B$_3$ पुण्या योनिमवाप्नुत, D$_5$ G$_{2\ 4}$ पुण्या योनिं समश्नुते, G$_1$ M अपुण्या याति योनयः

36 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ समाधत्ते — ^{b}) Dc न तु (for बहु) D$_1$ पुनरन्यत्र यद्बहु — ^{c}) K$_{1\ 2}$ पश्यते, K$_3$ B$_1$ मुच्यते, Dc पच्यते — ^{d}) T$_1$ G$_{1\ 4}$ [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्) Dc इवात्मन

37 ^{a}) Ś$_1$ इव, K D$_{1-3\ 8}$ इह (for एव) — ^{b}) Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ सुखसंज्ञक, T$_1$ सुखसंज्ञित Dc असत्यसुखपीडित ; G$_{2\ 4}$ दुःखितोदुःखसंज्ञित — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अतो B$_3$ °निमित्तबंध, D$_5$ °निर्वृत्तबंध, M निवृत्तबंधु — ^{e}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 8}$ परिभ्रमति T$_1$ G$_1$ M$_1$ संसार, G$_3$ संचारे — ^{f}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 6}$ T G$_{2\ 4}$ M$_1$ बहुवेदने (T$_1$ M$_1$ °न), G$_1$ परिवेष्टन

38 ^{a}) T$_1$ ते (for चेन्) — ^{b}) D$_1$ निवृत्त° (for विशुद्ध°) — After 38^{ab}, all MSS (except D$_{1\ 3\ 5}$ T$_1$ G$_1$, K$_{1\ 2}$ om line 2) ins

1026* तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥,

which in K$_{3\ 4}$ B Dc Dn D$_{2\ 4\ 6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ is followed by a *repetition* of 38^{ab} — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ प्राप्नुते — ^{d}) Ś$_1$ शोचते

39 ^{a}) D$_1$ पापवृत्तिः T$_2$ पापात्मा पापवृत्तिश्च, G$_1$ सततं पापवृत्तस्तु — ^{b}) B Dc नियच्छति (for न ग°) — After 39^{ab}, G$_{2\ 4}$ ins

1027* पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।

— ^{d}) K$_4$ D$_{2\ 3\ 8}$ वर्जयेत्तथा, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ T$_1$ G$_3$ M वर्जयीत च, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ वर्जयित्वा तु K$_3$ B$_{2-4}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_{4\ 6}$ T$_1$ G$_3$ M पापकम्

40 ^{a}) K$_3$ B$_3$ Dc D$_3$ T$_2$ अनसूय Ś$_1$ K D$_{1-3\ 8}$ कृतप्रज्ञ — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_3$ कल्याणानेव, B$_{1\ 3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_3$ °णानि च, B$_2$ कश्मलानि च — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1\ 2\ 8}$ सुकृतैर्लभते महत्

41 ^{a}) K$_4$ D$_{2\ 3}$ सत्कृतस्य B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$) G$_3$ M$_1$ च, G$_1$ तु, M$_2$ [इ]ह (for हि) K$_2$ om (hapl) 41^{b}–42^{c} — ^{b}) Dn$_3$ D$_2$ जितात्मनः — ^{c}) T$_2$ G$_{2\ 4}$ °नुत्तमा (for °नन्तरा)

42 K$_2$ om 42^{abc} (cf v l 41) — ^{b}) B$_{2\ 4}$ D$_5$ S (except T$_1$ G$_3$) क्रिया — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ धर्म° (for लोक°) — ^{d}) K$_3$ D$_3$ लप्स्येत Some MSS द्विज°

C 3 13865 B 3 209 44 K 3 213 45

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

---

43 B_3 om 43^{ab} — ^{a}) K_3 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 ह्यागम° (for ह्यागत°) D_1 आगतागमविज्ञाना° — ^{b}) K_2 Dn D_4 T_1 G_3 शास्त्रे (for शास्त्र) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कर्मण श्चोस्य स्कर°, K_2 कर्मनाशोमि स , T_1 कुर्वाण सो ह्यस°, T_2 $G_{2\ 4}$ कुर्वाणास्ते ह्यसंकर (G_2 °रा°), G_1 कुर्वाणा ये ह्यसंकरा , M कर्मण स ह्यसंकर°

44 ^{a}) S_1 K_{2-4} D_{1-3} प्रजा, D_6 राज (for प्राज्ञो) T_1 G_1 M धर्मे च (for धर्मेण) K_4 G_1 (before corr) लभ° (for रम°) — ^{b}) D_6 प्रजा चै°, T_1 धर्मेण° (for धर्मं चै°) — After 44^{ab}, M ins

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशंसति ।

— K_3 om 44^{c}–45^{d} — ^{c}) K_4 Dn D_{1-6} ततो ध(Dn $D_{4\ 6}$ °स्माद्)र्मादवाप्तेन, M स तु धर्मादवाप्तैर्हि — ^{d}) K_4 Dn D_{1-6} धनेन, B_1 धर्मेषु, T_2 नष्टेषु M धनैर्ब्राह्मणसत्तम — ^{e}) T_1 मुच्यते, T_2 G_{2-4} M_1 [आ]सिच्यते — ^{f}) S (except G_3) गुण B_3 T_1 G_4 पश्यति

45 K_3 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भवते, G_4 वदति — G_2 om. 45^{cd} — ^{c}) K_4 B D (except D_5) G_3 स मित्र° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ परत्रेह (for इह प्रेत्य) D_5 विंदति, G_1 नश्यति (for नन्दति)

46 ^{a}) Dc T_1 M शब्दस्पर्शं B_1 गंध (for रूप) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ शब्दे ($K_{1\ 2}$ °ब्द-) स्पर्शे तथा रूपे — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3}$ रसे ($K_{1\ 2}$ °स) गंधे च, B_1 रूपमिष्ट च, D_2 रस गंध च, D_5 गंधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च) B_4 भारत, G_1 सर्वदा° (for सत्तम)

47 ^{a}) T_1 अधर्मस्य (for धर्मस्य च) — ^{b}) B_3 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 M_1 तुष्यति, G_2 त्रप्स्यति K_2 D_1 M_2 महान्; K_4 Dc मद्रा (for महा) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 अतृप्यमानो, B_1 तृप्यमाणोपि, B_3 अतुष्यमाणो, B_4 न तृप्यमाणो — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 आपेदे, T_1 नादत्ते (for आदत्ते)

48 ^{a}) S_1 K D_{1-3} ज्ञान° (for प्रज्ञा°) S_1 $K_{1\ 2}$ इति, Dc इव (for इह) — ^{b}) K_3 $B_{1\ 4}$ Dc1 $D_{2\ 3\ 5}$ चैव, T_1 G_1 एव (for नैव) D_1 [अ]नुरुध्यति, G_1 M_2 वुध्यते T_2 $G_{2\ 4}$ दोषैर्नैवावरुध्यते — ^{c}) K_4 विरज्येत, B Dc Dn D_{2-6} T_1 $G_{1\ 3}$ विरज्यते, D_1 विरतिं च, T_2 M_2 विरानति; M_1 विरज्येति $B_{1\ 3\ 4}$ Dc T_1 G_1 M तथा कामान्

49 ^{a}) $G_{2\ 4}$ फल° (for सर्व°) T_1 M_2 न (for च) — ^{b}) D_1 क्षयान्वित; D_5 जयात्मक, S (except G_3) क्रियात्मक — ^{c}) $K_{1\ 2}$ चिरं, $K_{3\ 4}$ D_5 मोक्ष, S_1 lacuna — ^{d}) $K_{1\ 2}$ T_2 नानुपायान्, G_1 यतते तान् D_5 M_2 अपायत

50 ^{a}) B_3 आदाय, T_1 आप्नुते — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_1 T_1 G_2 M_2 पापकर्म — ^{c}) S (except G_3) चैव (for चापि) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ नर , G_4 वर (for परम्)

51 ^{a}) S (mostly) निश्रेयस — ^{b}) B_4 S (except G_3) तपो मूल (T M रूप) तपो दम° — D_1 om (hapl) 51^{d}–52^{c} — ^{d}) $G_{2\ 4}$ मनसेप्सितान्

52 D_1 om 52^{abc} (cf v l 51) — ^{b}) B_2 शमेन (for सत्येन) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ ब्रह्मणा, B_4 T_1 $G_{1\ 4}$ M ब्राह्मण° T_1 समवा°; T_2 G_1 M सर्वमा° (for पदमा°) — T_1 om (hapl) 52^{d}–54^{a}

53 T_1 om 53 (cf v l 52) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ D_5 [अ]नु, S (except G_3) [इ]ति (for तु) — ^{b}) G_4 कानि कानि,

ब्राह्मण उवाच ।
इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३
कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।
विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम । C 3 13903 B 3 210 6 K 3 214 6

M_2 तानि तानि — ^{cd}) B_4 यथा (for कथं), and यत (for किं)

54 T_1 om 54^a (cf v l 52) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\cdot2}$ Dn_2 कथं फलमवाप्नोति, G_1 आप्नोति तेषां धर्मात्मन् — ^{b}) G_1 कथं (for तेषां) — ^{c}) B_4 [अ]हं ज्ञातुं (for तत्त्वेन) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\cdot6}$ T_2 सर्वं (for धर्मं) Dn निबोध मे (for सुधार्मिक) B_4 धर्मतत्त्वेन सुव्रत ।

Colophon om in K_3 D_1 — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2\cdot4}$ आरण्य, B_3 आदि (!) — *Sub parvan* G_1 M_2 मार्कंडेयसम(M₂ °मा)स्या (followed by पतिव्रतो पाख्यान in M_2) K_3 B Dc Dn_1 n_3 D_{2-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D_6 व्याधो) पाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः, G_2 कौशिकव्याधसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn_1 sup lin) 208 (Dn_3 207), T G_1 M (M_2 sup lin) 203 $G_{3\cdot4}$ M_2 (orig) 205 — *Śloka no* Dn_1 n_3 56, Dn_3 57

201

1 ^{a}) $B_{1\cdot2}$ च (for तु) — ^{c}) B_1 वृत्तं, S प्रश्नं (for विप्रं) $Ś_1$ K $D_{1-3\cdot6}$ प्रत्युवाचाथ यद्वृत्तं — ^{d}) B_4 युधिष्ठिर (for नरा°)

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\cdot2}$ हि विषये (for मनु°) — ^{b}) B_{1-3} Dc S (except G_3) मति (for मनः) D_1 प्रपद्यते (for प्रवर्त°) — ^{c}) $B_{1\cdot3}$ Dc S तां, D_6 त (for तत्) $Ś_1$ $K_{1\cdot2}$ भजति, $B_{1\cdot3}$ Dc S (except G_3) जयति (for भजते) B_4 ततः प्रजायते कामो, D_1 तत कामं च भजते — ^{d}) $B_{1\cdot3}$ D (except $D_{1-3\cdot6}$) S रोषं, B_4 रोषश्च (for क्रोधं)

3 ^{a}) B_4 स्वमर्थं (for तदर्थं) T_1 सहते (for यतते) — ^{b}) K_3 कर्मसमारभते — ^{d}) K_1 M चैव (for च)

4 $K_{3\cdot4}$ om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) B_3 मोहश्च, D_2 विद्वेषस्, S (except $G_{1\cdot3}$) रोषश्च (for द्वेष°) — $Ś_1$ $K_{1\cdot2}$ B_2 D_6 om (hapl) 4^{cd} — ^{c}) M_2 रोष (for लोभ) — ^{d}) T G_1 द्रोह (for मोह°)

5 ^{c}) B D (except $D_{1-3\cdot6}$) G_3 ततो (for तस्य) — ^{d}) K_1 धर्मं (for धर्मं) T_1 चैं (for च)

6 ^{a}) $K_{1\cdot2}$ चरितो, $K_{3\cdot4}$ (after corr) $B_{1\cdot3}$ Dc_2 $D_{1\cdot2\cdot4\cdot6}$ S चरतो (G_1 च ततो, M_2 रोचते) (for चरते) — ^{b}) B_3 सत्य (for अर्थं) B_3 चेष्टति (for रोचते) $Ś_1$ $K_{1\cdot3\cdot4}$ $D_{1\cdot2\cdot6}$ अर्थं(D_6 °र्थं)व्याजोऽपि रोचते ($Ś_1$ K_1 वर्तते), K_2 अर्थं व्याजे प्रवर्तते, T G_1 व्याजेन च न रो°, $G_{2\cdot4}$ व्याजोऽपि न च रो°, M अव्याजेन च रो° — ^{c}) K_3 B_2 व्याजेषु, T_1 कामेन (for व्याजेन) B_4 S (except G_3) सेव्य°, D_2 रोच° (for सिध्य°) — ^{d}) D_1 धर्मेषु, S (except G_3) पुत्रे° (for

C 3 13904 B 3 210 7 K 3 214 7

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।
ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२
व्याध उवाच ।
ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १५
महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

धने°) — c) T G1 M अंग्रेत्र (for त°)

7 a) Dc वार्यमाणे° D1 तु (for च) — b) K B1 4 Dc2 D2 3 5 द्विजोत्तमै°; D1 द्विजातिभि — c) K3 उत्तरे, S (except G3) उत्तम (for उत्तर) Ś1 K B2 D2 3 5 प्रति, G4 द्विज (for श्रुति) T3 M संबध (for संबद्ध) — d) Ś1 K D1–3 5 प्रतियोजित, B Dc Dn D4 6 [अ]श्रुतियो°, T3 G2 4 M1 श्रुतिचोदित

8 a) D5 विविधस्, G1 तु विधिस् (for त्रिविधस्) T1 G1 तत्र (for तस्य) — b) B1 जायते; B2–4 Dc1 Dn D4 6 S (except M1) वत° (for वर्ध°) K4 B1–3 D (except D4) G3 रागदोषज°; T1 तव भेदत — c) B1–3 D (except D1–3 5) G3 चैव (for चापि) — d) K4 प्र (for the *first* च)

9 a) Dc D1 तथा°, T1 यस्या° (for तस्या°) B1 [अ]धर्मप्रयुक्तस्य, Dn2 [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य — c) Dn °शीलै°; D4 6 °शील° (for °शीला°) B1 हि (for च) Ś1 K1 मित्रम, G1 मित्रार्थं (for मित्रत्व) — d) K1–3 D3 6 G1 2 भजते, B3 व्रजत, B4 भजति Ś1 सहकर्मिण, K1 पापकर्मभि, K3 B3 D5 T1 G2 4 °कर्मण; K4 D1–3 °कारिण°

10 a) Ś1 K1 2 D5 स नेह; B2 सत्येन, G4 स्तेन (for स तेन) Ś1 K1–3 D5 T1 सुखम; K4 B Dc Dn D1–4 6 G3 दुःखम् (for [अ]सुखम्) — b) K3 परत्र तु B D (except D1–3 5) G3 विपद्यते (B4 निहन्यते) — c) K1 भवते G4 M ह्येव — d) B1 3 Dc °लोक (for °लाभ) Ś1 K1 2 B2 D5 T1 G1 च (for तु)

11 a) D5 प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया) — b) Ś1 K1–3 B4 D1–3 5 सर्वानेव, T1 गुणान्याया (for पूर्वमेव) Ś1 K1 3 D5 [अ]प्य, B3 प्र (for [अ]नु) K4 सर्वानुपरि पश्यति — c) B4 सुखदुःखेन; D4 सर्वदुःखेषु — d) D5 साधु (for साधून्) K3 [अ]प्यु निषे° (for [अ]प्युपसे°) — e) Ś1 K1 2 °चाराद्; K3 4 °चारो, D1–3 °चारा, D5 °चारं, M3 °रंभ (for °रम्भाद्) — f) Dc1 Dn1 n3 राजते (for जायते) D1 बुद्धिर्धर्मं प्रजायत

12 a) Dn2 n3 धर्म्यं (for धर्मं) — b) Ś1 K1 यावां (for वक्ता) — c) K4 Dc °स्वभाव°; D1 °स्वभावाद् (for °प्रभाव) D1 भगवन्, D5 तु महान् (for सुमहान्) — d) B1 विभासि मे; D5 मतो हि न

13 a) G4 महाभाग — b) K4 [ऽ]ग्रभुज K1 सुदा, T G1 2 4 तथा, M3 तदा (for सदा) — d) Dc2 D5 लोकेऽ (for लोके) Ś1 K1–3 Dc T G1 M मनीषिणा

14 a) G4 M3 तु (for च) Ś1 K D1–3 5 लोके (see below), Dc त मे, M3 धर्मं (for तत्ते) — b) Ś1 K D1–3 5 तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above) — c) K B1 D1–3 5 नमस्कृत्य Dc ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य — d) K3 4 D1–3 ब्रह्मविद्या, G1 ब्राह्मीं वृत्तिं

15 a) T3 इह (for इदं) T2 G2 4 विद्धम् (for विश्वं) — b) D5 मायया, T3 G1 2 4 M1 अजगच् (for अजय्य) T1 जगच्चापि च सर्वशः — D1 om 15^cd — c) B1 2 4 Dn D4 6 G3 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — d) B1–3 नत° (for नात) Ś1 K B4 D2 3 5 महत् (for भवेत्)

16 a) G2 4 यान्याहुर् (for ख वायुर्) — b) Ś1 K D1–3 5 मही तथा, B3 T G1 2 M तथैव च, G4 तथा विभु°

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

C 3 13921
B 3 211 2
K 3 215 2

(for तथा च भू) — After 16ab, G3 4 ins
1023* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।
— d) Dc ते (for तद्)

17 a) D6 अयं (for अपि) — Ś1 K1 2 om (hapl) 17bc — b) K3 B4 D1-3 5 T1 G1 M °वृद्धि°, K4 °वृत्त्या, T2 G2 °वृद्धा° (for °वृत्ति) D2 3 परे परे, G1 3 4 M परे परा (G1 परस्पर as in text also) — c) K3 4 B1 3 4 D1-3 पूर्वं पूर्वं, D6 पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्व) — d) B4 गुणिनास्त्रिषु, D6 गुणवृत्तिषु, T G3 4 M1 गुणिनास्त्विह, G1 गुणता द्विज

18 a) Dn2 T1 षष्ठ, D6 षष्ठी (for षष्ठस्) Ś1 K1 2 च (for तु) K3 4 D1-3 G4 M धातुर्, T या तु, G1 यातुर्, G3 या तु (for नाम) — b) B3 अपि (for अभि) — c) Ś1 K1-3 T1 M2 सप्तमा Ś1 K1 2 [अ]भवद् (for भवेद्) — d) K1 2 M1 स्वत°, B4 तथा, D1 च तत् (for तत) Ś1 K1 2 B4 Dc1 D1-3 पर (for परम्)

19 a) B1 2 4 S (except G3) तु (for च) Dn D3-4 6 पञ्चात्मा (for पञ्चैव) — K1 om 19b-20c — b) M1 transp रज and तम — c) T2 इत्येतो, G2 इत्येव, G4 इत्येषु Ś1 भूतदशको, T2 सप्तदशको, M1 सासप्तशको — d) K3 4 B1 D2 3 S (except G3) °संज्ञित°

20 K1 om 20abc (cf v l 19) — a) B1 तैः सर्वैर्, Dc सर्वैश्च (with hiatus), M1 सर्वैरत्र (for सर्वैरिह) D6 [इ]न्द्रियार्थैश्च, T1 [इ]न्द्रियैस्तैस्तु, T2 [इ]न्द्रियैरर्थैर् Ś1 K2-4 B3 4 D1-3 च (for तु) — b) B4 व्यक्ताव्यक्तः K2 3 G3 4 च, K4 B4 D1 3 5 T G1 M तु (for सु°) B1-3 D (except D1-3 5) संवृतं , G3 °संस्कृतं°, M1 संज्ञित (for संवृतं) — B4 om 20cd — d) K3 B2 D1 2 5 6 गण (for गुण) — T2 om 20ef — e) B4 इत्येतत् (for एतत्ते) — f) D5 भूय किं (by transp)

Colophon om in T2 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1-6 G3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 व्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 209, Dn2 D1 208, T1 G1 M (M2 *sup lin*) 204, G3 4 M2 (orig) 206 — *Śloka no* Dn1 n3 21, Dn2 22, D1 76

202

1 T2 om 1 — a) B3 तु विप्रर्षे, D5 G2 (by transp) तु विप्र स (G2 तु) — c) Ś1 K1-3 G1 अचोदयद्, D5 अनोदयद् (for अकथयद्) M2 प्रीतो (for भूयो) K4 D1-3 कथां पप्रच्छ भूयोपि — d) Ś1 K4 D1 2 5 प्रीतिवर्धिनीं, B1 स्नेहवधनीं, B3 परिव° K1 2 मन प्रीतिर्विवधि (K2 °र्ध°)नीं

2 b) Ś1 K D1-3 5 धर्मविदो जनाः; B Dc Dn D4 6 T1 G1 3 4 °भृतां वर — c) D5 गुण (for गुणान्) S1 सर्वान् (for सम्यक्)

3 ab) B3 वह्निर् (for ज्योतिर्) Dn2 transp ज्योतिर्

C 3 13922
B 3 211 3
K 3 215 3

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

---

and वायुर् $K_{1\,2}$ D_2 T_1 G_1 आकाश एव — ^{d}) $K_{1\,2}$ तथा (for तेषां) B_1 वक्ष्यति (for वक्ष्यामि)

4 ^{a}) G_1 M_2 भूमे॰ (for भूमि) — ^{b}) Dc M तु (for च) — ^{c}) $G_{2\,4}$ तेजसस् (for तेजसि) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ वै, $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ $G_{2\,4}$ M_2 तु (for च) — ^{d}) $K_{1\,2}$ D_5 तु (for च)

5 M_2 om 5^c–7^b — ^{b}) K_4 चापि (for गन्धश्च) K_4 द्विजोत्तम, T_1 च पचधा, M_1 तथैव च (for च पञ्चम) — T_1 om 5^c–7^b — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3\,5}$ transp गुणा॰ and पञ्च — ^{d}) S_1 $K_{1\,2}$ ॰त्तमा (for ॰त्तरा)

6 D_2 (hapl) T_1 M_2 (cf v l 5) om 6 — ^{b}) Ś$_1$ रसश्च द्विजसत्तम, $G_{2\,4}$ रमश्चैव तथैव च — ^{c}) Ś$_1$ K_2 चैते (for एते) T_2 G_1 M_1 विप्र (for ब्रह्मन्) — D_3 om (hapl) 6^d–8^c — ^{d}) G_1 चत्वार कीर्तितास्तत्र, M_1 कीर्तितास्ते द्विजोत्तम

7 T_1 M_2 om 7^{ab}, D_3 om 7 (cf v l 5, 6) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ T_2 च (for [अ]थ) — ^{c}) B_4 D_5 शब्दस्पर्शौ तु K_4 T $G_{1\,2\,4}$ वायो॰ (for वायौ) K_3 तौ, $B_{1\,4}$ T_2 $G_{2\,4}$ च (for तु) — ^{d}) $K_{3\,4}$ B D G_3 M चाकाश (for आकाश) K_4 B Dn D_{4-6} G_3 M तु (B_2 हि) (for च)

8 D_3 om 8^a (cf v l 6) — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ उक्ता वै (for वर्तन्ते) T_1 M ॰लोकेषु (for ॰भूतेषु) — ^{d}) Ś$_1$ येषां, K_2 एषां, G_4 एषु (for येषु) Ś$_1$ B_2 प्रकीर्तिता॰ (for प्रति॰) — ^{e}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ Dc ना(B_1 चा)भिव॰; D_3 तानि व॰ (for नातिव॰) — ^{f}) K_4 D_3 सपत्तिर्, $B_{1\,2}$ Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 सम्यक्च (for संपच्च) B_1 भवतो (for ॰ति) S_1 $K_{1\,2}$ सम्यक्तेषा भवेद् द्विज, B_3 सम्यग्वर्तंति च द्विज, B_4 Dc D_2 सम्यग् (D_2 सपद्) भवति वै तदा (Dc द्विज), D_5 साम्य तेषु भवेद् द्विज, T_1 समवद्याभवद् द्विज ❀ Cn सम्यक च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमाप्त । ❀

9 ^{a}) K_3 $B_{1\,4}$ $D_{2\,3\,5}$ T $G_{2\,4}$ M_2 Cnp विषम भावम्, $B_{2\,3}$ Dc_1 Dn G_3 विषयी(Dn_3m ॰म)भावम् — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ B_3 D_5 आविशति (for आचरन्ति) D_5 चराचर, T_2 परावरा॰ — ^{c}) M_2 अन्यद् (for अन्य) — ^{d}) D_1 अधि॰, G_1 अति॰ (for व्यति॰) S_1 $K_{1\,2}$ D_5 चा(S_1 ना)नघ, T_1 G_4 कायत (for कालत)

10 Before 10, T_2 G_4 ins व्याध — ^{a}) S_1 $K_{1\,2}$ T $G_{1\,4}$ आनुपूर्व्यात, B_1 ॰पूर्व्यां, G_1 (also) $_2$ प्रातिलोम्यात् G_1 च (for वि) — ^{b}) B_1 ॰पृष्ठश॰ (for ॰पूर्वश॰) — ^{c}) D_1 यत्र यत्र B_4 T_2 G_1 च (for हि) — ^{d}) K $D_{1\,4}$ T $G_{2\,4}$ पचभौ(K_4 ॰भू)तिका॰; B_1 सार्वभौ॰, G_1 च परतप — ^{e}) T_2 G_2 आततम् (for आवृतम्) G_4 एतैरापादित सर्वं

11 = (var) B 12 189 15, 329 49 — ^{a}) K_4 T $G_{1\,2\,4}$ M गृ(T_2 ग्रा)ह्यते; B_1 सज्ज॰, B_2 सूय॰, D_1 शक्य॰, D_5 व्यज्य॰ (for सृज्य) — ^{b}) K_3 D_2 मूर्तम् (for व्यक्तम्) B_4 इद (for इति) K_3 स्थित, D_5 श्रुति॰ (for स्मृतम्) Dn_2 n_3 तद्व्यक्तमिति सस्मृत — ^{c}) K_2 D_5 तज्ज्ञेय Ś$_1$ K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 त(Dc_1 य)दव्यक्तमिति ज्ञेय — ^{d}) D_1 M_2 ॰ग्रामम् (for ॰ग्राह्यम्)

12 ^{a}) $G_{1\,2\,4}$ यदा, M_2 तथा (for यथा) K_2 ॰स्वां, K_3 D_3 $G_{1\,2}$ M स्व, D_5 सु, G_4 द्य (for ॰स्व) Some MSS ग्राहकाण्येषां — ^{b}) K_3 ॰नि च, D_4 ॰निति (for ॰नि तु) — ^{c}) K_3 तथा, B_4 Dc T यथा, D_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 तदा, D_2 तु य (for यदा) K_1 देहे — ^{d}) $B_{1\,3}$ D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१ C 3 13942 B 3 211 23 K 3 215 23

(except D_{1-3} $_5$) G_3 इव, T_2 न हि (for इह) $Ś_1$ K B_1m D_{1-3} $_5$ दृश्यते (for तप्यते)

13 ^{c}) B_4 मनतम्, G_2 विदितम् (for विततम्) — K_4 om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) B_{2-4} Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 M_1 परापरज्ञ, D_2 °वरेश K_1 D_4 G_2 M_2 शक्तः सन्, Dc D_1 $_5$ स(D_1 श)क्तः स, T G_1 य शक्तः, G_4 शक्तिः सन् (for सक्तः सन्) — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ D_{1-3} भूतानि प्रति, B_2 Dn D_4 $_6$ G_3 स तु भूतानि, T_1 M स भूतानि प्र

14 ^{a}) T_1 पश्यन (for पश्यत) — ^{b}) D_1 सद्यो (for सर्वा) — ^{c}) D_1 °भूतश्च, T_1 G_1 $_2$ M °भूतेन — ^{d}) K_2 नाशुभो नोप°, D_1 नाप्नुते नोप°

15 S_1 K_1 $_2$ om 15 — ^{a}) K_3 Dn_3 D_2 $_4$ $_5$ T_2 G_3 Cnp °पूर्वाम्स(T_2 °ि)क, B_1 मूलार्थक, T_1 G_4 °भूतात्मक K_4 D_1 $_3$ अज्ञानमूलं त क्लेशम् — ^{b}) K_4 T_1 अनिवृत्तस्य, Dc_2 D_3 $_6$ G_3 M_1 इतिवृ°; D_5 अनिवृत्तस्य K_4 B_4 D_2 मोहन (K_4 °न also as in text), B_1 लक्षण, B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ G_3 पौरुष, D_1 मोहद — ^{c}) K_3 $_4$ G_1 लोक, B_{1-3} D_2 $_3$ $_5$ G_4 लोके, B_4 अह, Dc D_1 G_3 लोक (for लोको) Dn D_4 $_6$ G_3 लोकवृत्तिप्रकाशेन — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 ज्ञेय, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 ज्ञान, D_1 जानन् (for ज्ञेय) B_1 $_3$ D (except D_{1-3} $_5$) G_3 गम्यते, B_2 पश्यति, G_1 M_1 दृश्यते, M_2 रिष्यते (for दृश्यते)

16 ^{b}) B_1 सदासुखं — ^{c}) K_4 अपूर्वं, B_1 अमर्त्यं, T_2 G_2 $_4$ M अमूर्तिं (for अमूर्तं) — ^{d}) B_1 वृद्धि° (for बुद्धि°) D_5 भगवन्निह विद्धि मा — ^{e}) K_3 ततो मूलम्, G_2 तपो मूलम्, G_4 तपोबलम् — ^{f}) T_1 G_2 $_4$ M_2 मा (for मां) D_1 $_5$ पश्यसि (for °पृच्छसि) — After 16, S ins

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।
[M_1 तदा°, M_2 नमा° (for समा°) T_2 G_3 °वाछति]
T_2 G_1 $_2$ $_4$ M_2 cont $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn D_5 ins after 16
1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।
[Dn G_1 M_2 इन्द्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि) T_2 तपोवनमनास्तथा (for the posterior half)]

17 B_4 om 17^{ab} — ^{a}) Dc इन्द्रियाणां च (for °ण्येव) T_1 तत्स्वर्गं — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ यौ (for यत्)

18 ^{d}) T_2 G_2 $_4$ स्वर्ग (for कृत्स्न) B_4 ते (for च)

19 D_2 om 19^{b}–20^{a} — ^{b}) $Ś_1$ D_5 यच्छति, K_3 B_2 Dn D_4 $_6$ अर्छं, B_3 इच्छ°, Dc अर्हं°, G_3 अभ्यर्ति (sic) (for ऋच्छति) — ^{c}) $Ś_1$ तु तानेव; K_4 च तान्येव, G_4 M_2 कृतान्येव — ^{d}) B_1 Dc Dn D_4 $_6$ G_3 समाप्नुयात्, B_2 $_3$ G_1 अवाप्नुयात्, T_2 G_2 उपाश्नुते (for अवाप्नुते)

20 D_2 om 20^{a} (cf v l 19) — ^{a}) = 22^{a} K_2 निधानाम्, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M योज्यानाम्, T_2 योग्यानाम् (for नित्यानाम्) — $Ś_1$ D_5 om (hapl) 20^{b}–22^{a} — ^{b}) D_2 अधिगच्छति (om य); S (except G_3) योधि(G_1 °व)तिष्ठति — ^{c}) T G_1 च (for स) S (except G_3) न चा° (for कुतो) — ^{d}) B_4 युज्यते द्विजसत्तम, S (except G_3) संयुज्येत जितेन्द्रिय°

21 $Ś_1$ D_5 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) K D_{1-3} सृष्टम्, T G_2 $_4$ दृष्टो (for दृष्टम्) — ^{b}) T G_2 $_4$ ह्यात्मा (for आत्मा) B_1 च यंतॄ°, G_2 यंतॄ (for नियन्ते°) K_1 $_2$ षट् च तानि (for [इ]न्द्रियाणि) K D_{1-3} T_1 G_1 M [अ]स्य चाश्वा (for [आ]हुरश्वान्) — ^{c}) B_1 D_3 T G_1 $_4$ M_2 अप्रमत्ते K_4 D_2 $_3$ कुशलै; B_1 S (except G_3) कुशलो S

C 3 13943 B 3 211 24 K 3 216 24 षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G2 3) यथार्थेद् — d) K1 2 D1 2 M पार्थिव; T1 G1 सदैव, T2 यदीय (for रथीय)

22 Ś1 D5 om 22a (cf v 1 20) — a) = 20a B1-3 Dc Dn D4 6 G3 युक्ता°; G1 सृष्टा° (for नित्या°) — c) K4 Dc2 T1 वीरो (for धीरो)

23 a) T2 G3 प्रहृष्टानां — b) B1 वर्त्मनि (for °सु) — c) B3 वृत्ति (for धृतिं) — d) K4 D1 ध्रुव (for ध्रुवम्) Dn3 धृत्या विजयते ध्रुव, G1 धृत्यैतानि ध्रुवो जय

24 = (var) Gita (Vulg) 2 67 — a) K3 B1 D1 5 तु; B1-3 Dn D4 6 G3 वि (for हि) — b) B1 [ऽ]थ (for [ऽ]नु) — c) Ś1 D1 5 T1 G1 हरति प्रज्ञां; T2 G3 4 M बुद्धिं हरति (T2 M2 °ते) (for हरते बुद्धिं) — d) Ś1 K D1-3 5 T1 G1 वायुर्नावमिवांभसि

25 a) Ś1 K3 तेषां, K1 2 4 D2 5 येषां; T1 ये तु; G1 यो हि, G3 4 एषु G1 3 4 °पद्येत (for °पद्यन्ते) D1 ये ध्रुव प्रतिपद्यते — b) Ś1 षट्सु लोभात्, K1 2 षट्सु लोभात्; K4 D1 2 षट्सु मोहा, Dm षड्गुणेषु; Dc षट्सु लोभ; T2 G3 4 M षट्स्वमोहात — c) G3 4 ज्ञाता (for तेषु) Ś1 B1 Dc2 व्यवसितो° (Dc2 °सा°); K1 °र्व वसितो°; K2 विच सिता°, K3 D3 व्यवस्थिता°; K4 D1-3 [अ]ध्यवसितो°; D1 T G1 M2 [अ]ध्यावसिता° (D1 °तो°, T1 °से°) (for [अ]ध्य वसिता°) — d) K1 विंदेत, K2 T1 विंदेत (for विन्दते) K1 2 बल (for फलम्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — S ... G1 मार्कंडेयसमास्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1-6 G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only धर्मव्याध (D2 धर्मव्याधो) आख्यान — *Adhy name* D1 महाभूतविधान; G1 धर्मव्याधविनिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 210 Dc2 D1 209 T1 G1 M (M2 ? *(?)*) 205, T2 204, G3 4 M1 (orig) 207 — Ś1 ... Dn1 29, Dn2 n3 27 D1 26 (followed by 27)

203

1 b) D1 धर्म (for धर्मे) — c) M2 परमं (for स पुन) N (except B1-3 D1-3 5) पुन सूक्ष्मार्थ विम — d) T2 सु (for सु)

2 a) K4 D1-3 T1 चापि (for चैव) — c) K3 गुणा; Dc1 D4 गुणान् (for गुणान्) — d) Ś1 यथाप्रश्न हि पृ°; K1 2 यथावत्परिपृ°

3 3a=1 48 4a, 53 35a, 59 9a, etc, etc — b) =1 27 1b, 69 1b etc B3 M सा (for मां) — c) K1 M2 येषां; T1 G1 2 4 एतान् (for एषां) K3 गुणा; D3 गुण (for गुणान्) — d) G1 वदतो (for ग°)

4 a) D2 मोहात्मक (for मोहात्मकं) K3 तमस् (for तमस्) Dn1 n3 D6 6 T2 G3 तेषां (for तेषां) — b) K1 2 सेषां; T1 एव (for एषां) D1 प्रवर्तते — c) Ś1 K D1-3 5 तु (for च) — d) T2 जातिर् (for ज्याय) Ś1

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च योऽनुरागयभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९

ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । C 3 13960 B 3 213 2 K 3 216 14

K1 इवो° (for इहो)

5 b) K3 °शोक (for °शील्ले) Dc2 विलोचन् (for विचेतन) — c) K1 2 B Dn D4 6 G3 दुर्हृपीकस् (B2 दुर्धर्षगस्), K4 D1 दु°स्वशील्स्, D2 3 5 T दुर्दर्शनस्, G1 2 4 M1 दुर्दर्शि(G2 4 शं)कस् Ś1 तमोग्रस्त°, D5 तपो ध्वस्त° — d) Ś1 K D1-3 5 क्रोधन° (for सक्रोध°) B2 (m as in text) स्मृत, D3 (by corr) मत, D5 जन°, T2 नर (for [अ]लस°)

6 a) S1 K4m (orig corrupt) प्रवृत्तरागो, B4 स वृत्त वाक्यो, T2 G2 4 M सुवृत्त°, G1 सवृत्त° T2 तद्री (for मन्त्री) — b) S1 K1 2 4 T2 योनुरागास्यस्, K3 B Dc Dn D3 4 6 T1 G1 3 M यो नराभ्योनस्° (D3m प्रारभाया सशीलवान्), D1 योनुगर्योऽम्यस्°, D2 योनुवाग्यस्य सू°, D5 योगवान्यस्यस्°, G2 योनुराग्यनस्, G4 यो निराग्यनुस्° — K1 om (hapl) 6c–7b, K3 om 6c–7d — c) S1 K2 विवित्कमानो, K4 D1 T1 G2 4 विवम्स°, B Dc Dn D3 4 6 G3 M विविग्स°, D2 विविश° K2 गजर्षे (for विप्र°) — d) G2 नस्थौ (for स्तब्धो) K4 B4 D2 3 5 च (for स)

7 K1 D5 om 7ab, K3 om 7 (cf v l 6) — b) B Dc1 Dn D3 4 6 G3 निर्विधित्सो, G1 2 4 निर्विवत्सो — c) B4 अक्रोधनो मृदुर्, T1 G2 4 °नपरो, T2 G1 M °परमो S1 धीरो, G2 श्रीमान् (for धीमान्) — d) K1 2 शान्त° (for दान्त°)

8 Ś1 K1 2 om 8ab — ab) T2 नत्र; M2 तस्य (for स्त्व) D6 सवृत्तो, T2 सनघो (for संबुद्धो) T2 G2 4 °वृत्तं (for °वृत्तेन) T1 लुप्यते, T2 G1 2 4 लिप्य°, M क्लिश्य° (for क्लिश्य°) K2 4 D1-3 5 क्लिश्यते लोकवृत्तेन संबुद्धस्त्वथ सात्त्विक (by transp) — c) K1 2 बोध्यति, M1 बुध्येत (for बुध्यति) D1 यदा बुध्या विबोद्धव्य — d) S1 K1 4 Dn2 D2 3 5 जुगुप्सति, K2 °प्सिते, K3 °प्सित

9 a) B2 Dn D4 6 T2 G3 विरागस्य (for वैराग्य) Ś1 K1-3 B1-3 Dc Dn D1 4 6 G3 च, K4 D2 3 5 [अ]नु°, B4 G1 तु (for हि) B4 वै, D1 च (for तु) — c) Ś1 K1 2 [अ]हकारे (for °कार°) — d) S1 K1 2 [आ]र्जवे (for °वं) Ś1 K1 2 य; T2 सत् (for यत्)

10 a) Ś1 K B2 D1-3 5 °दुःखानि (for °द्वंद्वानि) T1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च — b) T1 M लोकवृत्तं जुगुप्सते (=8d) — c) Ś1 K1 2 D5 तदास्य, K3 औदास्य, M1 न चापि (for न चास्य) K4 B1-3 Dn D1-4 6 G3 संशयो, T2 G4 [अ]प गमो, G1 M1 [अ]सयमो, G2 [अ]सगमो (for संयमो)

11 a) T G1 M °मात्रेऽपि (for योनौ हि) — b) K3 M2 तद्गुणान्, Dc2 G1 षड्गुणान् T G1 4 M अधि°, G2 अति° (for उप°) — c) B1-3 D (except D1-3 5) G3 लभते (for भवति) — d) K4 हि (for च)

12 b) T1 G2 4 अपि (for असि) — c) B1 ब्रह्मन् (for सर्वे) — d) B1 किं भूय कथयामि ते — After 12, K2 4 B1-3 D G3 ins an addl colophon (*adhy no* Dn1 n2 211, Dn2 D1 210)

13 a) G3 वायव (for पार्थिव) B2 आश्रित्य (for आसाद्य) — b) Dn2 D1 3 G2 4 शरीरे (for शारीरो) T1 G4 M2 कथ विभो, T2 प्रकुप्यते (for कथ भवेत्) — c) B1 °विशोकेन (m °विशेषेण as in text) — d) K4 [ऽ]नल (for [ऽ]निल°)

14 a) एक, D5 एतत्, G2 4 M2 एव (for एत) — c)

C 3 13960 B 3 213 2 K 3 216 14 व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७
वस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D₁₋₃ ₆) T₂ G₂ तु (for स)

15 ᵃ) B₁ आस्थितो, D₃ आदि॰ (for आश्रि॰) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ अनु॰, B₄ प्रति॰ (for परि॰) — ᶜ) B₁ तु (for the second च) — ᵈ) K₁ ₃ विचेष्टिते (K₃ ॰त), Dc [स]चेष्टते (for विचेष्टते) — ᵉ) K₃ B₁ ₃ ₄ D (except D₁) G₃ भविष्य च

16 ᵃ) K₄ D₃ त (D₃ तद्) देवदेवानां; G₃ त सर्वभूतानां — ᵇ) B₂ Dc₁ Dn D₄ ₆ G₃ ॰योनिम् (D₃ ॰योनिर्) (for ॰ज्योतिर्) B₃ ₄ उपासते (for ॰स्महे) — D₃ om (hapl) from त्मा (in 16ᶜ) up to भूता (in 16ᶠ) — ᶜ) D₆ T₁ G₃ M₂ ॰भूतानां (for ॰भूतात्मा) — ᵉ) B₁ ₂ (m as in text) ₄ Dc Dn D₄ ₆ G₃ महान् (for मनो) — After 16, T₁ M₁ ins

1032* शरीरमध्ये नाभिः स्यात्तस्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
[T₁ ॰मध्ये नाभ्यां तु तदेति प्रति॰]

On the other hand, T₂ G₁ ₂ ₄ ins after 16

1033* अव्यक्तः सत्त्वमज्ञश्च जीवः कालः स एव हि ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।
जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
जाग्रत्सु चेष्टमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ।
तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।
त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*

[(L 4) G₁ चेष्टयेच् (for चेष्टत्सु) — (L 6) G₁ प्रवर्तते (for प्रपद्यते)]

17 ᵃ) K₄ सर्वं, M₂ पसत् (for एव) D₃ द्विज (for त्विह) Ś₁ K₁ ₂ च (for स) B₄ सर्वात्मा (for सर्वत्र) T G₂ ₄ एष त्वग्निरपानेन — ᵇ) B₄ प्रति॰ (for परि॰) — ᶜ) Ś₁ K₁₋₃ D₂ च (for तु) K₁ समासीन, K₄ B₃ M₂ ॰सेन (for ॰नेन) — ᵈ) B₃ यां यां (for स्वां स्वां) B₁ योनिम् (for गतिम्) B₃ ₄ Dn₁ ₃ अपा॰ (for उपा॰)

18 D₃ G₁ om (hapl) 18ᵃᵇ — ᵇ) K₄ B₁ ₃ D₂ D₁₋₃ ₆ T₂ G₂ ₄ ॰ऽपि पावक B₄ समुपस्थितः — ᶜ) K₁ T G₁ ₂ ₄ मूत्रपुरीषं K₄ ₄ B₃ D G₃ चा॰ (for ॰ता) — ᵈ) B₄ हि (for [अ]पि) G₁ om अपि T₂ प्रति॰ (for परि॰)

19 Ś₁ K₁ ₂ om (hapl) 19ᵃᵇ — ᵃ) D₁ यत्ने च (for प्रयत्ने) — ᵇ) B₁ ₂ Dc Dn (Dn₃ before corr) D₂ ₄ ₆ G₁ ₃ स (for य) D₁ ₃ M₂ तम् (for एकस्) G₃ ₄ मधिरे (for वर्तते) — ᶜ) B D (except D₁ ₃ ₄ ₆) T₂ G₃ उदानम् (for ॰न) — ᵈ) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ ₆ ॰कुशला (for विदुषो) Ś₁ K₁ ₂ D₂ नरा (for जना)

20 ᵃ) D₃ G₄ स (G₄ च) निविष्ट (for संनिविष्ट) T₁ स सर्वौ सनिविष्ट सन् — ᵇ) Ś₁ गात्रे; G₃ ₄ यथा (for तथा) T₁ सर्वेष्वपर्वस्वपदानिल ; T₂ G₁ M सर्वपर्वेष्वथानिल (T₂ ॰वि स) — ᵈ) D₂ [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते) — After 20, Dc ins (a definition of धातु, extracted from some medical treatise)

1034* रसासृङ्मांसमेदोमज्जास्थिसमरणाश्च धातवः ।

21 ᵃ) K₄ विनित (for वितत) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ च (for तु) M₂ समानोऽग्निसमीरक — ᶜ) K₃ G₁ रस (for रसान्) D₂ बहून् (for धातून्) Ś₁ K D₁₋₃ ₆ भूतानां (K₄ ॰नि); M दोषाणां (for दोषांश्च) — ᵈ) G₂ वध (for वर्त॰)

22 ᵃ) Dc₁ पातस्ये; D₂ ॰पाते तु, G₂ ₄ ॰पातस्तु (for पातात्तु) — ᵇ) T G₂ सम्पर्गाच (for संनि॰) Dc स जायते; M प्रमी॰ (for प्रजा॰) — ᶜ) Ś₁ K D₁₋₃ ₆ ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो, B₂ तस्माचाग्निरिति ज्ञातो; S (except G₃)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा । C 3 13979 B 3 213 21 V 3 216 37

स्योऽसा सोऽग्निरिति ज्ञेयो — d) B1 ह्यत्र (for योऽत्र)

23 T1 om (hapl) 23–24 — a) K4 B D (except D5) G3 समानो°, M2 अपानप्राणयोर् — b) K4 B D G3 प्राणापानौ, M2 व्यानोदानौ, (for प्राणव्यानौ) — c) B1 Dn2 G3 समर्थितस्, T2 समिंधितस् (for समन्वितस्) Ś1 K1 2 T2 G2 स्वधिष्ठाने, K3 Dc D4 स्वा(K3 स्व)धिष्ठान, M समानेन (for स्वधिष्ठान) — d) Ś1 ह्यत्र (for सम्यक्)

24 T1 om 24 (cf v l 23) — a) B1 3 G3 अस्यापि, G2 आस्यादि° (for तस्यापि) Ś1 K D1 3 G1 M3 वायु°, B1 3 Dc G4 वायु° (for पायु) K4 D1 पर्यंत, D2 °पर्यंते, D3 पर्यंति (for पर्यन्तस्) D5 आस्यादपान पर्यंति — b) B1 तस्य (for तथा) B2–4 Dc D2 T2 G4 M गुण (for गुद) B1 D1 T2 सज्ञक°, D5 सज्ञक (for °संज्ञित) Ś1 K1 2 तथास्य स्वेऽस्मञ्ज्ञि(K2 °ज्ञ)त — c) K2 4 D1–5 श्रोतांसि Ś1 K1 2 4 यस्माज् S (except G3) स्रोतसो स्मात्प्रजायते — d) G1 M °स्रोतांसि (for °प्राणेषु) Dc G2 देहिन

25 a) T1 अग्नि, G1 अग्निर् (for अग्नि) T2 सह° (for वह°) K4 D1–3 अपानेन स हि (K4 तु स, D3 सह) प्राणो — c) B4 यद् (for स) T1 आगत्य (for आगम्य) Ś1 K1 2 तथा, B4 मन (for पुन°) — d) D1 पावक° (for कम्)

26 a) T G2 4 तसो (for स्त्वधो) N (except Ś1) T G3 M नाभ्याम्, G1 नाभेर् (for नाभ्या) — b) Ś1 धामाशय°, K1–3 D1 2 चामा° (for आमा°) B4 T G1 2 4 स्मृत (for स्थित) — c) K3 नाति, K4 D1 5 नाभी°, D1 नाभिर्° (for नाभि) — d) B3m नाड्य सर्वा (for प्राणा° सर्व) Ś1 K1 2 D6 सुसंस्थिता° (for प्रतिष्ठिता°)

27 a) Ś1 K1 2 Dc Dn2 n3 T2 G सर्वे (for सर्वास्) — c) T2 °सया (for °रसान्) — d) Dc प्राणा (for प्राण) Ś1 समीरिता, D5 प्रणोदिता°, T2 °प्रयोजिता°

28 a) D2 च (for तु) — b) K1 2 4 B3 4 D5 8 तत्पद, G1 तत्पुर (for तत्परम्) — c) K3 B2 4 °माशना, K4 °मासतो, B1 3 Dc Dn D4 6 G3 °मा समा, T1 °मा श्रमा, T3 °मा नरा, G1 °सश्रमा (for °मासना) G2 4 क्लमासनो धीरो — d) B4 T1 G1 M आदधन्, G2 4 आदधत् (for आदधु) — f) Ś1 K D1–3 स, B1 तु (for हि) B2 शरीरिषु, B4 हि देहिना, T2 हि जंतुषु (for हि देहिषु) — After 28, S (except G3) ins

1035* तावग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T2 वन्हि (for [अ]ग्नि°) G2 4 तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half)]

29 b) T1 कर्ता (for कला) K3 M2 °सम्भृत, D2 5 सवृत (for °सम्भृत) — c) D2 मूर्ध्नि भूत (for मूर्तिमन्त) T1 स्थित, T2 स्तुत, G1 2 4 M1 स त (for हि त) — d) K3 4 D3 T नित्य (for नित्य) B Dn2 D2 योग° (for कर्म)

30 a) K3 Dc G2 4 M1 वह्निर्, K4 D1–3 नित्य (D3 °त्यो), B1 3 [ऽ]ग्निस्तु (for ह्यग्निर्) — b) K4 D1–3 वन्हि° (for नित्य) B3 4 इव स्थित, D2 समाहित°, T2 इवास्थित° (for इवाहित) — c) G2 जीवात्मान (for आत्मान त) — d) B1 योगे, D2 कर्म, T2 ज्ञान (for योग)

31 Ś1 K3 D2 T2 om (hapl) 31 — a) Dc संश्रितस् K1 D1 ह्यस्मिन्, K4 यस्मिन्, D3 स्वस्मिन् (for तस्मिन्) — c) M1 आत्मान (for क्षेत्रज्ञ) — d) K1 2 4 G1 2 4 M त्याग°, (as in text), Dc T1 ज्ञान°, the rest योग)

32 a) T2 G2 4 त्मक त्रि (for त्मकानि) Ś1 K1–3 D5 6 यानीह; G1 च तथा (for जानीहि) — b) K B4 D1–3 5 transp रज° and तम — c) Ś1 K1 2 सम (for

C 3 13980 B 3 213 21 K 3 216 37 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३
एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७
प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

गुण) G1 जीवात्मगुणक विद्धि — d) Ś1 K1 2 यथा° (for तथा°) K1 2 परार्थक (for परात्मकम्)

33 a) B1 3 4 Dc Dn3 S (except G3) अचे° (for सचे°) — b) Ś1 K1 2 स्पर्श°; B1 Dc चेत (for चेष्टयते) K4 विश्व (for सर्वम्) — The portion of the text from 33c up to st 20 of the next adhy is lost in D3 on a missing fol (279) — c) S1 अत (for तत) T1 M3 क्षेत्रमिति ब्रुवति — d) Ś1 K B3 4 D1 2 4 6 T2 G3 प्राव(B3 °त्व)र्तं (for प्राकल्प°)

34 D3 missing (cf v l 33) — a) Ś1 K1 2 D1 2 G2 M3 एषु, B1 4 D5 T1 G4 एव (for एवं) B1 भूतार्थो (for भूतेषु) — b) B1 महात्मा (for भूता°) B2 4 Dn1 n3 D4 6 G3 स, D2 तु, T2 तु; G1 य° (for न) — d) Ś1 K1 2 ज्ञानबुद्धिभि°, B3 सूक्ष्मवेदिभि , G1 सूक्ष्मदर्शिभि

35 D3 missing (cf v l 33) — a) D1 च; D5 [अ]पि, S (except G3) तु (for हि) — c) Ś1 K1 2 प्रसन्नात्मनि स(Ś1 सु)स्थित्वा, Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा — d) B4 D6 अत्यन्तम् (for आनन्त्यम्)

36 D3 missing (cf v l 33) G1 om 36–37 — a) T1 G4 प्रसन्नस्य (for प्रसा) — b) T1 भवेत् (for स्वपेत्) — After 36ab, T2 G2 4 ins

1036* सुखदुःखे हि सत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रह ।

— c) B3 4 D2 निर्वाते D1 च, G4 हि (for वा) — d) K2 D2 दीपेत्; T2 वसेत्; G1 तिष्ठेत् (for दीप्येत्) T2 कौशल° (for कुशल°) K4 दीप्यतेवायुनोदित

37 D3 missing (cf v l 33) G1 om 37 (cf v l 36) — a) K3 पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric), D2 पूर्वरात्रापररात्रे च — b) B4 युञ्जीयात (for युञ्जान) — c) T2 मात्रया° (for लघ्वा°) — d) K4 D1 2 युक्तस्या°, K3 D5 T2 G1 2 M पश्यन्ना°; T1 G4 पश्येत्ता° (for पश्यन्ना°)

38 D3 missing (cf v l 33) — a) K3 B1 Dn1 G1 प्रदीपेन B3 4 Dc T2 G1 3 M [प्]र (for [इ]व) B1 Dn1 दीप्तेन (for दीपेन) K4 दीप्तेनैव तु दीपेन — b) S (exc pt G3) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf 37d) — c) K2 स्पृष्ट्वा°, D2 शुद्धा° (for दृष्ट्वा°) M2 तदा° (for निरा°) G1 दृष्ट्वात्मतत्त्वमात्मानं — d) B4 स तदा (for तदा स) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 स तदा विप्रमुच्यते

39 = (var) B 12 189 9 — D3 missing (cf v l 33) — a) Ś1 K D1 2 4 ज्ञानानां, B1–3 Dc Dn D4 6 G3 लोकानां (Dn2 °कस्य); T1 G1 M1 विज्ञान (for यज्ञानां) T2 एतत्प्रवृत्तं यज्ञानाम् — d) D1 2 संयमो; D6 सत्तम (for संक्रमो) Ś1 K1 2 D1 मम (for मत)

40 = (var) B 12 189 10abcd — D3 missing (cf v l 33) — b) Ś1 B Dc Dn D4 6 G3 धर्मं, K2 प्रिय, D2 प्रियो (for श्रियं) Ś1 K1 2 4 B Dn D1 3 4–6 T2 G1–3 रक्षेत् (for रक्षेत) S1 K1 3 4 B2 3 D4 5 अमत्सरात्; B1 4 Dn D1 3 G2 च मत्स°, D2 विमत्स°; T2 G1 2 तु मत्स° (for मत्स°) — c) Ś1 K1–3 D1 T2 G1 3 4 मानाव° (for मानाप°) — d) K4 च (for तु) G1 ज्ञान रक्षेत्प्रमादत

41 D3 missing (cf v l 33) — a) K2 Dc2 D4 अनृ° (for आनृ°) — b) Ś1 K1 2 हि, K3 4 D2 3 तु (for च) — c) Ś1 K1 2 आत्मानं (Ś1 °त्मा तु) परमं ज्ञानं — d) Ś1 K D1–3 4 सत्यं व्रतपरिग्रहः, B Dc Dn D4 6 G3 सत्यं व्रतं (B1–3 मतं , B4 Dn मत) परं व्रत, G4 परं सत्यव्रतस्थित

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः । C 3. 13998 B 3. 213. 39 K 3. 216. 55

---

42 D3 missing (cf. v.l. 33) — a) G4 सेवन (for वचनं) D5 श्रेष्ठ (for श्रेय°) — b) B1 सत्यादपि, Dc2 D1 T2 सत्यज्ञान (for सत्य ज्ञान) K1. 3. 4 D3 G1. 2. 4 M ज्ञानहित (for ज्ञान हितं) B1 वदेत (for भवेत) — c) B2 तच्च (for तद्वै) K1. 2 T1 हित, K2. 4 B2 Dc2 D1. 2. 5 स्मृत, B4 व्रत (for मतम्) G1 तत्त्सत्य हित परं, G4 तद्वै सत्यमम मत

43 = B. 12. 189. 12. Cf. Gītā (Vulg.) 4. 19. — D3 missing (cf. v.l. 33) — 43a = Gītā (Vulg.) 4. 19a — b) T G1 निराशाबंधना M2 निराबाधा° सदैव तु — c) B4 योगे (for त्यागे) D5 हित, T कृ (for हु°) T1 सत्य (for सर्वं) — d) B4 योगी (for त्यागी) B3 च स; T1 कृत°, T2 स तु (for स च)

44 D3 missing (cf. v.l. 33) — a) T2 वा हि (for अपि) Dc एव, D5 एत (for एन) Ś1 K1–3 B2. 4 यतो गुर्न्न चाप्येन, T1 G1. 2 M1 यतो न गुरुणा ह्येव (T1 °प्येव, G2 चैन), G4 यदा न गुरुणा चैन — b) B Dc Dn D4. 6 G3 श्रावयेद, T2 यापयेद् (for च्यावयेद्) Ś1 K D1. 2. 5 आपदागम°, B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 उपपादयेत् (for °यन्) — 44cd = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 23ab — c) S1 K2–4 Dc2 D1. 2. 5 G2. 4 M ब्राह्मणो, B2m आत्मनो (for ब्रह्मणो) — d) S (except T2 G3) अयोग (for वि°) D1 योगसंज्ञक

45 = B. 12. 278. 5, = (var.) B. 12. 329. 18. Cf. B. 12. 189. 13ab — D3 missing (cf. v.l. 33) — b) Ś1 K2 मैत्रायणमनश्च, K1 °यणमतश्च, K4 B3. 4 D (except Dc, D3 missing) G1. 3 °यणगतिश्च, T1 मैत्रेयगुणतश्च, T2 G4 मैत्राय सुगतिं, G2 °यणगतिं (for °यणगतश्च) K4 D1 चरन् — c) M2 आद्य वै (for आसाद्य) — G1 om. 45d–47c — d) K2 D5 कुर्वन्ति, D2 कुर्वन्तु (for कुर्वीत)

46 D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 46 (cf. v.l. 45) — a) D5 अकिंचन T G2. 4 M अकिंचनत्व संतोषो — b) S1 K4 D1 M2 निराशत्वम्, Dc °शीत्वम्, T2 G3. 4 M1 °शीत्वम् — c) S1 K B1 D1. 2. 5 तदेव परमं ज्ञानं — d) K4 D1. 2 तदात्म (for सदात्म°) D5 उत्तम परिकीर्तितं

47 = (var.) 12. 189. 13cdef — D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 47abc (cf. v.l. 45) — b) S1 K1. 2. 4 B Dn D1. 2 T2 G2. 3 भवेद्, D5 स चेद् (for भव) S1 K D1. 2. 5 जितेंद्रिय (for यत°) — c) B1 अशोच्य (for अशोक) K3 B4 D1 T1 M2 आतिष्ठ, B1. 2 Dc Dn1 D4. 6 G3 आश्रित्य, B3 Dn2 n3 आसाद्य, G2 M1 आतिष्ठन् (for आतिष्ठेन्) — d) S1 K Dc2 D1. 2. 5 निर्मलं; G4 निष्कलं (for निश्चलं) G1 चैव हि (for चेह च) — After 47, K4 ins.:

1037* बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।
[= (var.) Gītā (Vulg.) 5. 21]

48 = B. 12. 189. 14. — D3 missing (cf. v.l. 33) — b) K3 मनिता°, D5 सवृता° (for संयता°) — c) G1 जित° (for जेतु°)

49 D3 missing (cf. v.l. 33) — a) D5 गुणाना तु (for गुणागुणम्) Dn1 n2 अनारम्भम् (for °सङ्गम्) — b) Ś1 K B3 D1. 2. 5 °चर्यम् (for °कार्यम्) — c) K3 एक (for एतद्) D1 ब्राह्मण तद्, M ब्राह्मणतो (M2 °को) (for ब्राह्मण ते) B Dc Dn D4. 6 G1. 3 एतत्तद् (B1 G1 °द्धि) ब्र(B3 ब्रा)ह्मणो वृत्तं, T1 G4 एतद्ब्रह्मादवृत्तांतं, G2 एतद्वै कथितं ब्रह्मन् — d) K3 एके, B2. 4 D5 एकं, T2 एतत् (for एक°) S1 K1. 2 आहुरेके परं पदं, T1 आहुरेतत्सुखप्रदं

50 D3 missing (cf. v.l. 33) — b) S1 K2 D5 त्रा° (for चा°) T1 [अ]भ्युदय (for [अ]प्युभय) — c) S1 K Dc D1. 2 (by transp.) प्राप्नोति ब्रह्म (S1 K2 शर्म, K1 मोक्ष) T1 चा° (for सो°) D5 प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्यं — d) B3 असक्तेन, B4 असंगं स (for असङ्गेन) T1 G1. 2. 4 M आ(G1. 2 अ)सौ च न गच्छति, T2 आधि गच्छन्न गच्छति

C 3 13998 B 3 213 39 V 3 216 55 ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

---

51 D_5 missing (cf v l 33) — ^{c}) D_1 तथा (for यथा) T_1 ॰भूतम् (for ॰श्रुतम्) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ मया ते सम्यगाख्यात

Colophon om in B_4 D_5 missing — *Major parvan* S$_1$ K_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेय समस्या $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_6 धर्मव्याधो) पाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसवाद॰, G_3 कौशिकव्याधसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 212, Dn_3 D_1 211, T G_1 M (M_3 *inf lin*) 206, $G_{3\ 4}$ M_3 (orig) 208 — *Śloka no* Dn 40, D_1 41

204

☞ Stanzas 1–20 are lost in D_5 on a missing fol. (279), cf v l 3 203 33 The MS is ignored up to st 20

1 ^{a}) S$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ च, T_2 M स, G_1 सु (for स) — ^{b}) G_1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — ^{c}) Dc $D_{4\ 5\ 6}$ दृढ , T_2 गूढ (for दृढ)

2 Before 2, K_4 $D_{1\ 2}$ ins ब्राह्मण उ॰ — ^{a}) D_2 व्याध युक्तम्, T_2 $G_{2\ 4}$ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्) — $2^c = 1\ 57\ 12^c\ 5\ 16\ 7^c$ — ^{d}) K_3 B_{1-3} Dc D_{4-6} G_3 धर्मेष्व इह द॰, K_4 स्वधर्मेष्विह द॰, T $G_{1\ 2\ 4}$ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 ^{a}) T_1 प्रत्यक्ष मम धर्मस्त — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त (D_4 त्व) च पश्य द्विजोत्तम, T_1 त्वं पश्य द्विजसत्तम — ^{d}) D_1 ॰सत्तम (for ॰पुगव)

4 ^{a}) D_6 [आ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G_3) विप्र (for क्षिप्र) — ^{b}) Dc प्रविशा॰ (for प्रविश्या) D_6 [अ]नतर (for [आ]भ्यन्तर) — ^{c}) K_3 [अ]धर्मज्ञ, K_3 मे धर्म (for धर्मज्ञ) — ^{d}) T_2 पितर मातर (by transp) D_1 मम (for च मे)

5 B_3 $G_{2\ 4}$ om the ref — ^{ab}) T G_2 स (for स) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp प्रविश्य and ददर्श — K_1 om (hapl.) 5^c–6^d — ^{c}) B_4 इत्युक्ता हि (for सौध हृद्य) — ^{d}) M_1 सु (for च) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ M मनोरम

6 K_1 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Ś$_1$ K_2 D_5 ॰सबाध, cf 6^c — K_2 om (hapl) 6^{bc} — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2\ 4}$ B_2 $D_{1\ 5}$ ॰श्च परमार्चित

7 ^{a}) B_1 सूक्ष्मा (for शुक्ला॰) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 सुपुष्टौ तौ, K_2 सुसपुष्टौ, $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ सु(B_2 D_6 तु)सतुष्टौ, B_3 सुतुष्टौ च, G_3 सुसहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ) D_5 कृतौ सुपुष्टौ हृष्टौ तु — ^{d}) D_5 सुप॰ (for उप — After 7^{cd}, S (except G_3) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७ C. 3. 14018 B. 3. 214. 18 K. 3. 217. 19

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।

— ^{f}) T_1 G_1 पादयो (for पादेषु)

8 $G_{1, 4}$ पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतु — ^{c}) Dc धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{cd}, N (except B_{3-4} $D_{4, 6}$, B_1 marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेव च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा) Dn D_5 मेधा (for एव) B_1 परम तव, Dc परमस्तु ते, Dn D_5 परमां गत (for परवान्भव)]

— D_5 om 8^{e}–9^{d} — ^{e}) $K_{3, 4}$ D_3 सुपुत्रेण — ^{f}) $Ś_1$ K Dc $D_{1, 2}$ दीर्घकालं, B Dn $D_{4, 6}$ G_3 नित्य काले, T_2 नित्य कालं — After 8, S (except G_3) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D_5 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K_2 तेन (for तेऽन्यद्) — ^{b}) $Ś_1$ K B_3 Dc $D_{1, 2}$ G_1 विद्यते (for वर्त°) — ^{d}) $Ś_1$ धर्मेणापि, $K_{1, 2}$ B_3 दमेनापि, K_4 दमेनाभि- (for °नासि)

10 ^{d}) K_3 B_3 $D_{1, 2, 5}$ T_1 G_1 पूजितौ (for पूजया)

11 ^{b}) G_1 ते न (for नैव) — ^{c}) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 हि तथा, Dc $D_{1, 2, 5}$ T $G_{1, 2, 4}$ M [अ]पि तथा (for वितथा) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1, 2}$ वर्तते (for दृश्य°)

12 ^{b}) D_1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 3, 4}$ Dc_2 $D_{1, 2}$ transp त्वया and कृत

13 N G_{1-3} om the ref — ^{d}) T_2 अर्हया° (for अर्चया°) K_3 B_3 D_5 तथा (for तदा)

14 ^{a}) $B_{1, 3}$ Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ G_3 °पूज्य (for °गृह्य) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ T_1 G_1 M_2 तु, M_1 स (for च) — ^{c}) Dc_2 सबान्धवाभ्यां, T_1 समातृभ्या; G_1 सुभृत्याभ्या, G_4 सभ्रातृभ्या, M_1 सुपुत्राभ्या (for सभृ°) — ^{d}) G_1 वा, M_1 स्व, M_2 व- (for वां) — ^{e}) A few MSS कश्चित् (for कच्चित्) — ^{f}) $G_{2, 4}$ सुख वेह (for सदैवेह) T_1 हि (for [इ]ह)

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 B Dc Dn D_2 T_1 $G_{1, 3, 4}$ नौ (for नो) — ^{b}) T_1 $G_{2, 4}$ M °वर्गेषु (for °वर्ग च) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_1 तथानामयमेव च — ^{c}) T_2 $G_{2, 4}$ असि (for अपि) — ^{d}) Dc_1 Dn_1 n_2 इति (for इह)

16 ^{a}) T_1 G M [आ]ह (for [प्र]त्र) K_2 D_1 त (for तौ) — ^{b}) S (except G_3) कौतूहलसमन्वित — ^{c}) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 निरीक्ष्याथ (for तु त विप्रम्) — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 ततस्त (for अर्थवद्) S_1 K Dc $D_{1, 2, 5}$ अस्य चैवेद वचोऽब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ins व्याध उ° (resp व्याध) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ माता पिता (by transp) — ^{b}) B_1 उभौ, D_1 इद (for एतौ) $B_{2, 4}$ मद्- (for मे) K_1 एत मे भगवन्पर — ^{c}) $K_{2, 3}$ G_2 यद्देव तेभ्य°, $G_{1, 4}$ यद्देवतेभ्य° — ^{d}) T_1 $G_{1, 3, 4}$ M_2 तदेताभ्या, T_2 तदाताभ्यां

18 ^{d}) B_2 अपि (for मम)

19 ^{a}) Dn_2 n_3 T_2 G_3 उपाहागन् — ^{b}) $K_{1, 2}$ Dc_2

C 3 14019 B 3 214 19 K 3 217 20 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D5 दैवतानां Dn1 n3 तथा (for यथा) — c) B Dn D4 6 G3 कुर्वंति (for कुर्वते) D5 तावद् (for तद्वद्) G2 4 एवाभ्या (for एताभ्या)

20 K3 D1 om 20^{ab} — a) K1 2 एष (for एतौ) G1 परमौ (for °म) D2 T2 ब्रह्म B2 एतौ हि मे पर ब्रह्म — c) K1 2 एतै (for एतौ) Ś1 K Dc2 D1 2 5 पुष्प (K4 रत्न)फलै° K2 B1 G1 4 अन्यै°, K4 पुष्पै°, B3 अश्वै ; D5 G2 M अन्नै° (for रत्नै°) — d) Ś1 K Dc D1 2 5 G1 द्विजोत्तम (for सदा द्विज)

21 D5 resumes ! — a) Ś1 K Dc D1–3 5 नित्य, Dn3 ब्रह्मन् (for मह्य) — b) T1 य, T2 सद् ; G1 यद् (for यान्) — d) G1 द्विजोत्तम (for मम द्विज)

22 a) K1 °र्थं मम प्राणौ — b) K1 2 D5 भार्या, B3 दारा (for भार्या) B1 4 D4 G4 पुत्र, B3 Dc Dn D6 पुत्र B1 3 4 Dc Dn D3–6 G3 सुहृज्जन, B2 तथैव च — d) D4 6 G3 एव (for एव)

23 Ś1 K1 2 om 23, M2 om 23–24 — a) D3 T2 स्वाप° (for स्नाप°) — b) B4 तदा, T1 G1 2 4 सदा (for तथा) K3 D3 पादान् (for पादौ) G2 4 च (for प्र) T2 यदा पादौ च तर्पये — c) B1 4 D4 च (for स) — d) K3 4 B3 4 Dc D1 3 5 T G1 2 4 M1 स्वय चैव द्विजोत्तम (B3 4 द्विजर्षभ)

24 M2 om 24 (cf v l 23), T2 om (hapl) 24^{a}–25^{b} — a) B1 3 Dc कूला कथा, B2 4 Dn D4 6 °कूल तथा G1 मूर्या, M1 दश्मि (for वच्मि) T1 अनुरूपकथावादी — b) Ś1 K1 2 च विवर्जयन्, K3 B Dn D3 4 6 G2 परिवर्जये (K3 °येत्) — c) K1 2 सयुक्त° (for क्त)

25 T2 om 25^{ab} (cf v l 24), Ś1 G4 om (hapl) 25 — a) B1 4 Dc1 Dn D4 6 G3 एव (for एव) K2 M गुरू (for गुरु) K B1 4 D1–3 5 T1 G1 2 M मत्वा (for ज्ञात्वा) — b) T1 G1 2 M साक्षादेतौ द्विजोत्तम — K1 om (hapl) 25^{c}–26^{d} — c) K2–4 D2 3 5 स्वय विप्र, T G1 2 M तु सतत (for सदा विप्र)

26 K1 om 26 (cf v l 25) — a) B2 राजन् (for ब्रह्मन्) — d) T1 गुरवश्च द्विजोत्तम

27 G1 om (hapl) 27^{ab} — a) G4 एषु यस्य प्रवर्तेत — b) K3 T1 एतद्, K4 B1 Dc D1–3 5 एव (for एव) — c) S (except G1 3) तेन (for तस्य) — d) S1 K1 2 T2 परिपूर्णास्तु K4 सर्वश° (for नित्य°) — e) K1 2 4 D1 गार्हस्थे — f) K4 B D (except D1–3 5) T1 G3 एष धर्म° (by transp), T2 धर्म एव — After 27, M ins

1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1–3 Dn3 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसवाद ; G2 कौशिकव्याधसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 213, Dn2 D1 212, T G1 M (M2 inf lin) 207, G2 4 M2 (orig) 209 — *Śloka no* Dn1 30, Dn2 n3 D1 29

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्धत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० C 3 14010 B 3 215 10 K 3 218 11

205

1 [a]) K_3 D_1 गुरु, K_4 °रौ (for °रू) — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc_2 D_5 M_1 तु (for स) — [d]) $Ś_1$ K Dc $Dn_{1, n2}$ $D_{1-3, 5}$ वचनम् (for ब्राह्मणम्)

2 [a]) T_1 प्रवृद्ध° (for प्रवृत्त°) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [ऽ]स्मि (for ऽस्मि) — [b]) G_1 तत्पश्य, M_1 पश्य मे (for संपश्य) K_3 D_5 च तपोबल (for तपसो बलम्) $Ś_1$ प्रणष्ट च तमो महत्; $K_{1, 2}$ साप्रत च तपो महत्, D_1 M_2 स(M_2 त)पश्यत तपोबल — [c]) S (except G_3) भगव(G_1 M_1 °वा)न् (for ऽस्मि तया) K_4 तथा (m तया as in text) — [d]) K_4 $B_{1, 2}$ D_{1-3} S गच्छ त्व (T_1 गच्छस्व) (for °स्व) M_1 प्रति (for इति) Dc मिथिला गम्यतामिति

3 M_2 om 3 — [a]) G_1 M_1 गुरु (for पति-) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ T $G_{1, 2, 4}$ M_1 रतया (for परया) Dc पतिशुश्रूषणतया — [c]) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 वसेद् (for वसन्) — [d]) Dc धर्म (for धर्मान्)

4 [a]) T_2 सानार्या (sic), M_2 सुपुत्राया° (hypermetric) (for सत्याया°) — [b]) A few N MSS शीलाढ्याया, T_2 त्साया D_1 जितव्रत, $G_{2, 4}$ च सुव्रत — [c]) T_1 स्मृतवा नसि धर्मज्ञ — [d]) D_2 मति° (for मत°)

5 [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यदा तु, S (except G_3) यत्त(M_2 °त्त्व)या (for यत्तदा) — [b]) $B_{3, 4}$ तयोक्त, S (except G_3) नि(T_2 प्र)युक्तो B_4 द्विज (for प्रभो) — [c]) Dn एव (for एतत्) K_4 (marg sec m) मया, Dc_2 Dn_2 $D_{1, 5}$ S (except T_2) त्वया (for तया)

6 [a]) $K_{2, 3}$ Dc D_5 तदनु° (for त्वदनु) — [c]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5}$ तु (for च) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{1-3, 5}$ T_2 G_2 तावद् (for तात) — [d]) K_1 D_6 G_1 यत्ते वक्ष्यामि तद् (K_1 ते) द्विज, D_1 यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज

7 [a]) S_1 विनिहता, T_1 [अ]पि निकृता; $G_{2, 4}$ न पूजिता — [c]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ T_1 G_4 अविसृ; K_3 D_1 T_2 G_3 अतिसृ°, K_4 अनुशि° (for अनिसृ) B_1 [ऽ]पि, G [ऽ]ति (for ऽसि) — [d]) G_1 अतन्द्रित (for अनिन्दित) — [f]) K_3 तु त्वया, G_4 तद्द्विधा (for तत्त्वया) G_2 अर्थयुक्त त्वया कृत

8 K_3 om from 8[a] up to धर्मो — [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तेन, T_1 G_1 M नत (for तव) B_2 $D_{3, 5}$ तौ वृद्धौ (by transp) — [b]) B D (except D_{1-3}) G_3 [अ]धीभूतौ; T $G_{1, 2, 4}$ [अ]न्धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ) — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ स (for मा) K_4 $D_{2, 3}$ ते, B Dc Dn $D_{1, 4-6}$ T_2 G_3 M_2 त्वा (for त्वा) $B_{1, 3, 4}$ [ऽ]भ्य°; G_4 [ऽ]ति (for ऽत्य) B_2 $Dn_{1, n2}$ $D_{4, 6}$ G_3 अय (for महान्)

9 T_2 om 9[a]–10[b] — [a]) S_1 K D_{1-3} कृतात्मा (for महा°) — [b]) K_1 धर्मी (for धर्म) D_5 धर्मो वै चरित° सदा — [d]) K_3 संप्रदाय च, G_1 समग्रपूजय (for °सादय) — After 9, S (except G_3, T_2 om) ins

C 3 14040
B 3 215 11
P 3 218 12

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T_2 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) $K_{1.2.4}$ Dc Dn_3 $D_{2.3.6}$ च मे; K_3 D_1 वचो; $G_{3.4}$ तथा (for मम) $Ś_1$ श्रद्धस्व चैव मे ब्रह्मन्, B_3 श्रद्धस्व मे वचो ब्र° — ^{b}) D_1 नान्यत्र (for °था) — $Ś_1$ $K_{1.2}$ om 10^{cd} — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ इति (for अद्य) — ^{d}) D_6 तु (for ते)

11 ^{b}) K_3 सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्) K_3 B_3 T_2 M_2 न संशय (for असंशयम्) — ^{c}) B Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ G_3 भद्र ते (for धर्मज्ञ) — ^{d}) B Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ G_3 धर्माचार (for साध्वाचार) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $B_{1.3}$ Dc D_3 गुणान्वित, $D_{4.6}$ G_3 गुणान्वित, T $G_{1.2}$ M समन्वित, G_4 समन्वित

12 ^{a}) B_3 T_2 दैवता° (for दैवत°) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ [ऽ]सि (for हि) — ^{b}) B_1 यस्त्व; S (except T_2 G_3) यस्माद् (for यस्त्व) — ^{d}) $B_{2.4}$ Dn_2 G_3 दुष्प्राप्यम् — After 12, K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) S ins

1043* मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

[Before the above, T $G_{1.2.4}$ ins व्याध]

13 ^{b}) D_2 तु (for हि) — ^{c}) K_4 तत (for अत) G_3 महद् (for अह) $K_{3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ महान् (for धर्मं) — ^{d}) K_4 Dc Dn_3 D_{1-3} नान्यत, T_2 नानु (for नान्य) G_1 वक्ष्यामि (for पश्यामि) $K_{1.3.4}$ B_{1-3} Dc Dn_3 D_{1-3} $G_{1.2}$ M_2 किंचन (for कं°) — After 13, $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins an addl colophon

14 ^{a}) B_3 दिव्य (for दिष्ट्या) — ^{b}) M_2 संशय (for संगम) K_3 च तत् (for त्वया) T_2 मे मम संगतिस्त्वया — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ व्याहृता (for ईदृशा)

15 ^{a}) Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ $G_{1.2}$ नर (for नरा) — ^{b}) $G_{2.4}$ धर्मवान् (for °विद्) D_4 वर्तते (for विद्यते) G_4 [ऽ]नघ (for न वा) — G_4 om (hapl) 15^{c}–16^{d} — ^{c}) B_{1-3} Dc Dn_3 D_4 G_3 सत्त्वेन (for सत्येन) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 पुरुषर्षभ (for °त्तम)

16 G_4 om 16 (cf v l 15) — ^{a}) K_4 D_{1-3} G धर्मं (for पत°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ऽ]स्मि; B Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]द्य (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ हि (for [अ]स्मि) — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ अतीतश्च; Dc Dn_3 अथैव च, G_2 तथैव त्व (for अथैवं च)

17 ^{a}) D_2 ययातिरात्मदौ° — ^{b}) B_2 तारितः पतितो यथा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तारितस्, D_1 T_2 भविता (for भवता) $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्वया, $B_{1.3}$ Dn_1 n_2 D_4 G_2 द्विज (for त्विह)

18 ^{b}) S (except G_3) करोमि (for करिष्ये) — After 18, D_1 reads 20^{c}, omitting it in its proper place

19 ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 $D_{2.3.5}$ T_2 हि वर्तते, D_4 T_1 G_1 M_2 हि वर्तता, G_4 प्रवर्तते — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{3.4}$ M_2 त्वा (for त्वां) — ^{d}) K_3 भविता मूढ कारण — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_2 केन (for येन) $Ś_1$ T_1 धर्म°, G_4 [अ]धर्म° (for कर्म°) $B_{1.3}$ Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ T_1 $G_{3.4}$ M विशेषेण (for विपाकेन) — ^{f}) T_2 $G_{2.4}$ तव (for त्वया) T_1 M_1 तव धर्मभृतां वर, G_1 महत्ता तव शूद्रता

20 ^{a}) D_4 यत्तद् $G_{1.2.4}$ M एतां (for एतद्) M_2 विच्छामि G_1 transp इच्छामि and विज्ञातुं $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ [अ]हं श्रोतुं (for विज्ञातुं) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ [इ]ह (for हि) Dc Dn_3 द्युमे (for °मते)

व्याध उवाच ।
अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् । C 3 14060 B 3 215 30 K 3 218 29

S (except G3) नन्वेन तव शूद्रता — D1 reads 20^{c} after 18 — ^{c}) Ś1 K1 Dc Dn3 D1 5 काम्यया ब्रूहि, D3 काम प्रब्रूहि B Dn1 n3 D5 6 G3 सर्वं; M सत्य (for तथ्य) T G1 3 4 कामयानस्य मे शंस (T2 G1 ब्रूहि) — ^{d}) B Dn1 n2 D4 6 G3 सत्येन (for सर्वं त्व) Ś1 सदायात्मवान्, K1 3 सयता°, Dn1 n2 D4 G3 प्रयतात्मना, D1 नियतात्मवान्

21 ^{a}) B3 °क्रमशीला B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 T1 G3 वै (for हि) — ^{b}) B Dn2 D4 6 G3 से (for वै) — ^{c}) S (except G3) यथा (for इद) B3 वाक्य, Dc Dn3 सत्य (for वृत्त) — ^{d}) Dc D6 T1 मया (for मम)

22 ^{b}) Ś1 K1 3 4 Dc Dn3 D1–3 5 G2 4 द्विजवरोत्तम (G2 °म), K2 वरद्विजोत्तम, B3 द्विज परात्मक, B4 Dn1 T1 °वरात्मज — ^{c}) K1 सुकुशल्ये, K3 D1 सकुशलो, M2 कुशलश्चो (for सुकु°) — ^{d}) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn3 D5 M2 वेदवेदाङ्गपारग — ^{e}) S1 K1 2 °दोषैः कृतैर्, K3 4 B3 4 D1 3 5 M °दोषकृते, D3 दोषकृता — ^{f}) K2 B1 3 4 Dc1 Dn1 n2 D4 6 G3 अवस्थामास°

23 ^{b}) S (except G3 M1) °परोऽभवत् (for °परायण) — ^{d}) G2 4 transp अह and अभव

24 ^{b}) Ś1 K1–3 B2 D4 T M3 मृगयानिर्गतो — ^{c}) T2 नृप°, G1 M यौध° (for योध°) — ^{d}) B3 चैव स°, T1 G1 चास्मिस° (for च सुस°) — ^{e}) D5 न्यहन्, T1 ह्यघ्न, T2 G1 2 4 M [ऽ]भ्यघ्नन् (for ऽभ्यहन) — ^{f}) G1 स (for सु) Ś1 T2 आश्रमान्प्रति, G1 राजसत्तम°

25 ^{a}) B2 D1 अथाक्षिप्त, M3 नत क्षिप्त D3 अति क्षिप्ता शरा घोरा — After 25^{ab}, D3 (marg *sec m*) ins

1044* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपति ।
जघान पुरुषव्याघ्र स राजा ब्राह्मणोत्तम ।
ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञः प्रियहिते रतः ।
वराहान्सन्वराहांश्च शरैः सनतपर्वभिः ।
वनदुर्गेषु धर्मज्ञ मम राज्ञा महात्मना ।
व्यचरं धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
तत्राश्रमस्यमस्याशे मया धर्मविदां वर ।
मृगस्य वज्रसंकाशः शरः क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— ^{c}) S1 K1 2 तु (for च) B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 ऋषि (for मुनि°) — ^{d}) = 27^{d} K1 2 D1–3 5 S (except G3) नत° (for [आ]नत°)

26 ^{b}) K4 प्रतिवादयन्, M1 [अ]भिनिनाद° — ^{c}) T1 नापराधा° D1 2 5 M1 कश्चित्

27 ^{b}) K1 4 M1 स्वप्राप्त B1 3 Dn2 D4 6 G3 प्रभो, Dn1 विभो, Dn3 मुने (for मुनिम्) — ^{c}) S1 K B3 Dc Dn3 D1–3 5 अह (for ऋषिं) D1 विद्धन् (for विद्ध) — ^{d}) = 25^{d} S (except G1 3) नत° (for [आ]नत) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 शरेण निशितेन वै — B2 om 27^{ef} B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 transp 27^{ef} and 28^{ab} — ^{e}) S1 K1 3 4 D1–3 वृद्ध, K3 B4 Dc Dn3 विद्ध, T2 G1 2 दीप्त (for विप्र) — ^{f}) S1 K1 2 D1 विचेष्टत, K4 Dn3 D2 तिष्ठन्त (D2 °तु), B1 D3 निश्वसन्त, D6 T1 निपतन्त, T2 G1 2 4 वेष्टमान (for निष्टनन्त)

28 B1 3 Dn1 n3 D4 6 G3 transp 27^{ef} and 28^{ab} — ^{a}) Dc2 Dn2 M1 °कारणाच्चापि, G4 °कारिणश्चापि T1 चैव (for चापि) — ^{b}) B3 प्र (for मे) — ^{d}) Dc Dn3 मयात्यर्थं, Dn2 उपेत्याहम् (for मयेत्यथ) B1 [ए]वम्, B2 3 Dn1 D4–6 G3 [अ]हम् (for [अ]थ) B1–3 Dn1 n3 D4–6 G3 अथ (for तम्) M1 अकार्यं च मयाद्य वै — ^{e}) Ś1 K1 2 विप्र, B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 सर्वम् (for ब्रह्मन्)

C 3 14061 B 3 215 30 P 3 218 30

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५
व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— f) K4 प्रोक्तो (for चो) G1 महामुनि

29 a) G1 स तत प्रब्रवीद्वाक्यम् — b) Ś1 K1 2 मुनि° (for ऋषि°) — c) Ś1 K1 2 B3 D1–3 T2 M1 क्रूर — d) K2 Dn1 T2 G1 2 4 [इ]ति द्विज , K3 द्विजाधम (for [इ]ति द्विज)

Colophon om in Ś1 K1–3 D5 — *Major parvan* T3 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या N (Ś1 K1–3 D5 om) G3 M2 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 214, Dn2 D1 213, T G1 M (M2 inf lin) 208, G2 4 M2 (orig) 210 — *Śloka no* Dn1 n2 31, D1 32

206

1 a) K2 Dc2 हि ऋषिणा ; T2 महर्षिणा (for ऽहमृ षिणा) — b) Ś1 K1 2 ततो , D3 तथा (for तदा) B4 S (except G3 4) द्विजवरात्मज — c) Dc अतिप्र°, Dn3 अत्यप्र°, D1 M2 अभ्यप्र , T1 G2 अथ प्र°, T2 G2 4 अह प्र° (for अभिप्र°) — d) Ś1 K1 2 वाचा (for गिरा) Ś1 K1 4 B4 Dc D1–3 G4 °रद , K2 3 D5 °रद (for °रदम्) B1–3 Dn D4 6 G3 गिरा त्राहीति मां तदा

2 a) S (except G3) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्) — b) Ś1 K1 2 कृतम् (for इदम्) Ś1 मया, K1 2 महा (for कृत) B4 पुन (for मुने) S (except G3) अकार्यं तु मयाद्य वै — c) S1 K Dc Dn3 D1–3 5 [अ]तस्त्वमे, B4 S (except G3) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — d) K4 D2 3 इह (for इति)

3 b) To avoid hiatus, G2 4 ह्येवम् (for एवम्) T1 G4 M2 न संशय (for असंशयम्) — c) B2–4 Dn1 n2 D4 6 त्वह (for अह) Ś1 K1 2 B3 D1 5 M1 कश्चिद्, B3 ब्रूयात् (for किं°) — d) Ś1 K1–3 D5 दाता (for कर्ता) S1 K Dc Dn3 D1–3 5 एव (for अद्य) B4 T G1 2 4 वै (for ते)

4 a) N (except Ś1 K1 2 B2 D1) G3 °योन्यां (for (for °योनौ) — b) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 भवितासि वै, B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — c) B3 हि (for च)

5 a) G1 तथा ; G2 4 M1 तयो (for तया) — b) Dn1 n2 G3 महत्त्व (for °तीं) B1 3 त्वमवाप्स्यसि, B3 त्व गमिष्यसि, D4 6 त्व समाप्स्यसि (for समवा°) — After 5cd, S (except G3) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याध पित्रो शुश्रूषणे रत ।

— c) Ś1 K3 Dc Dn3 D1 2 5 T2 G2 °क्षयेथ, K1 2 4 D3

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमा गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५　　C 3 14079 B 3 216 17 P 3 219 16

°क्षये च, Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_2 °क्षये तु (for °क्षयान्ते) — ^{f}) B_1 $_3$ भविष्यमि, D_2 भविता च (for °नामि) — After 5, B_3 ins an addl. colophon.

6 All MSS *except* B_3 om व्याध उ° — ^{b}) T G_1 $_2$ $_4$ द्विजेन, M मुनिना (for ऋषिणा) K_3 [अ]म्युग्र°, B_1 $_4$ D_2 [अ]न्युग्र°, T_2 स्वङ्य , G_2 $_4$ [आ]दित्य° (for [अ]स्युग्र°) — ^{d}) S_1 K_{1-3} T_2 समेय, B_2 $_4$ Dc_1 D_2 T_1 G_2 $_3$ °व (for °व) B_1 $_3$ S (except G_3) वदता (for द्विपदा) K_3 D_4 वर

7 ^{b}) G_4 त्रे (for [पु]त्र) G_1 शर चैव द्विजोत्तम — $Ś_1$ K_1 (which om 7^{c}–8^{d}) ins an addl. colophon after 7^{ab} — ^{d}) T_1 G_1 मम (for न च) K_2 वियुज्यत°, K_3 व्यजह्यत, K_4 D_1 T_1 वियुज्यते, B_1 D_5 व्यमुच्य(B_1m °ह्य)-त Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत

8 S_1 K_1 om. 8 (cf v l 7) — ^{b}) B_4 पुरातन (for पुराभवत्) — ^{c}) K_3 अभित ह्यपि, T_1 अहिंसेनापि, T_2 G_4 अहिंसश्चापि K_4 D_2 $_3$ S (except G_3) गतव्यो — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 $_3$ S (except G_3) मया (K_3 $_4$ D_2 $_3$ यथा) स्वर्गो, D_1 यथा स्वर्गं K_4 न मदाय° (for द्विजो°) — After 8, K_2 ins an addl. colophon

9 ^{b}) B_3 धर्माणि (for दुःखानि) — ^{c}) B_4 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 आमु° (for प्राप्नु°) K_4 यथाबुद्धे°, G_4 महायुद्धे — ^{d}) $Ś_1$ गतुम् (for कर्तुम्) — T_2 om 9^{f}–10^{e} — ^{e}) K_2 $_3$ Dc_2 T_1 G_1 $_2$ M दुष्कृत, B_3 दुष्टस्त्र (for दुष्कर) B D (except D_{1-3} $_5$) G_3 कर्म (for तात) — ^{f}) G_1 गता जानाति यन्मम — After 9, B (B_1 marg) D (except D_1 $_5$) G_3 ins

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।
[Cf 14^{cd} Dc Dn_3 °धनज्ञ (for° नत्त्वज्ञ) Dc_2 D_2 $_5$ ° परायण]

10 T_2 om 10^{abcde} (cf v l 9) — ^{a}) S_1 M कर्मदोषैश्च, Dc_2 धर्मदोषश्च, D_2 $_3$ कर्मदोषेण, G_2 $_4$ °दोषाच्च $Ś_1$ K B_2 D_{1-3} $_5$ ब्रह्मन् (for विद्वन्) — ^{b}) M_2 नाम्ना (for आत्म) S_1 K_1 $_2$ °कृतानि च (for कृतेन वै) Dc Dn_3 D_5 ते (for वै) — ^{c}) K_3 कश्चित्काल; B_4 Dc_2 D_2 $_3$ $_5$ किंचित्काल, G_1 M कश्चित्कालो K_2 क्षपे तात; K_3 D_5 उपेत वै, B_1 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_{2-4} उप्यता वै $Ś_1$ ते, K_1 च, K_4 हि (for वै) — ^{d}) $Ś_1$ गोत्रो° (for ततो°) K_3 D_2 $_5$ द्विज — ^{e}) S_1 K_3 D_5 त्व; K_1 न, K_4 हि (for च)

11 ^{c}) Some S MSS डांभिको K_3 दुष्कृत पाप°, B_1 Dn_1 n_2 °त प्राज्ञ°

12 ^{ab}) $Ś_1$ K B_4 Dc Dn_3 D_1 $_2$ $_5$ transp सत्ये and धर्मे $Ś_1$ K_1 $_2$ समवस्थित (for सततो°) — ^{c}) G_2 $_4$ अह ब्राह्मण (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ वृत्तिर्न, K_1 $_2$ जात्या न (for वृत्तेन) B_4 च (for हि) S (except G_3) भविता (for हि भवेद्)

13 ^{a}) T_2 धर्म° (for कर्म°) — ^{b}) D_2 $_5$ S (except T_2 G_2) प्राप्नोति (for आप्नोति) — ^{d}) G_1 चादित°, G_4 चाहित° (for °मित°) Dc Dn_3 G_1 त्व (for त्वा)

14 ^{b}) B_1 चा° (for ह्य°) T_1 जानिन° (for °पादिन°) — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ G_2 °वृत्तातत्त्वज्ञा, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ G_3 °वृत्तानुवृत्तज्ञा, T_1 G_4 °वृत्तातवृत्तज्ञो, G_1 °वृत्तात-विज्ञानी — ^{d}) K_1 $_2$ Dn_2 नित्य T_1 G_1 $_4$ °परायण°

15 S_1 K_1 $_3$ $_4$ D_{1-3} $_5$ T G_1 om the ref — ^{d}) Dc Dn_3 चान्यै°, D_2 बाल , T_1 याल° (for बालै°) T_1

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०
न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

समत (for समतां) B Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ $_6$ G$_3$ इयात् (for यतेत्)

16 ^{c}) N (except Ś$_1$ K$_{1\ 2}$) G$_{1\ 3}$ मनुष्या (for मानुषा) B$_{1\ 3}$ T$_1$ मानुषै° (for मानसै°) — ^{d}) Dc Dn$_3$ मुज्यते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn$_3$ D$_{1-3}$ येल्प°, K$_3$ D$_5$ ह्यल्प°; B Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ $_6$ G$_3$ चाल्प°; T$_1$ G$_{1\ 3\ 4}$ M स्वल्प°, T$_3$ नष्ट° (for *अल्प°)

17 M$_3$ om 17^c–19^b — ^{a}) K$_1$ गुणे; D$_1$ गणैर् (for गुणैर्) — ^{c}) D$_1$ सर्वषा (for सर्वाणि) D$_1$ चैतदे°, T$_3$ G$_2$ सर्वमे (for नैतदे°) G$_4$ एवास्य (for एकस्य) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ भविष्यति; K$_4$ B$_1$ D$_6$ न विद्यते (for हि वि°)

18 M$_2$ om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) N (except Ś$_1$ K$_2$ D$_{1-3}$) T$_3$ G$_3$ M$_1$ अनिष्ट चान्वित T$_1$ पुण्य, M$_1$ पश्य (for पश्यन्) — ^{b}) K$_3$ विराजते, T$_2$ G$_1$ विसृज्य° (for विर°) — ^{c}) T$_2$ °कुर्वंति (for °कुर्वन्ति) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_1$ न(D$_1$ य)था कुर्वंति (for यदि पश्यन्ति) B$_{1\ 3}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ $_6$ G$_3$ [उ]पक्रमात् (D$_6$ °न); D$_{2\ 3}$ M$_2$ [अ]नुक्रम (for [उ]पक्रमम्) — Before 18^{ef}, Dc Dn$_3$ ins ब्राह्मण उ° । — ^{e}) Ś$_1$ K$_2$ Dn$_3$ न शोचते, K$_{1\ 3\ 4}$ B$_4$ Dc D$_{1-3}$ $_6$ G$_3$ न शोचतो (by transp), T G$_{1\ 3\ 4}$ M शोकेन न — T$_3$ om 18^f–19^a — ^{f}) K$_1$ प्रतितप्यते, D$_2$ परितप्यसे

19 T$_3$ om 19^a (cf v l 18) — ^{a}) Dc से (for ये) — ^{b}) K$_3$ वाप्युभये, B$_3$ चाप्युभय, T$_1$ G$_{1\ 3\ 4}$ M चानतर — T$_1$ G$_4$ M om 19^{cd} B$_1$ reads it in marg — ^{c}) T$_3$ त एव दुःखमेधंते

20 K$_2$ D$_5$ read 20^{ef} before 20^{ab} — ^{c}) T$_1$ G$_1$ [अ]त (for [अ]न्तस्) — ^{d}) B$_3$ तुष्टे° (for तुष्टि°) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ हि, B$_3$ च (for तु) — ^{e}) K$_2$ T$_1$ गताध्वान, D$_2$ (?gloss) ज्ञानवृद्धा — ^{f}) =25^d K$_4$ पश्यते, D$_3$ पश्यत°, T$_2$ G$_{1\ 3}$ पश्यति

22 ^{a}) T$_1$ यद् (for य) B$_1$ [ऽ]ति, Dn$_1$ T$_1$ G$_3$ हि (for ऽभि) — ^{b}) B Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ $_6$ G$_{1\ 3}$ विक्रमे, T$_1$ दुःखे तु, M क्रमे तु (for विषमे)

23 ^{a}) K$_1$ अवश — ^{b}) T$_1$ विद्य° (for दृश्य°) — ^{c}) B$_1$ आपन्न, T$_1$ आगत्य, M$_2$ आपन्न (for आगम्य)

24 ^{a}) D$_{2\ 3}$ यथा (for अथ) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ [अ]भ्यु° (for [अ]प्यु°) — ^{b}) K$_3$ दुःखेन परिमोप्यते — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ °भेत्त वै; B$_1$ Dn$_1$ G$_3$ °भेतैव, B$_{3\ 4}$ D$_5$ °भेचैव (B$_3$ °व), Dn$_2$ °भेतैन (for °भेतैव) — ^{d}) B D (except D$_{1-3}$ $_6$) T$_1$ G$_3$ M मुक्त° (for युक्त°)

25 ^{a}) B$_3$ Dc$_2$ Dn$_3$ D$_3$ T$_1$ भूतेषु भाव (Dn$_3$ m भूते स्वभाव), G$_1$ भूतेष्टभाव — 25^d=20^f

26 M$_1$ om 26–27 Before 26, Ś$_1$ K Dc Dn$_3$ D$_{1-3}$ $_5$ T G$_1$ M$_2$ ins व्याध उ° (resp व्याध°) — ^{a}) K$_{3\ 4}$ D$_{2\ 3\ 5}$ T$_1$ G$_{1\ 2}$ M$_2$ रमे, B$_1$ T$_2$ G$_4$ न मे (for च वै) B$_4$ विप्र (for विद्वन्) Ś$_1$ K$_1$ न च शोच्याम्यह (K$_1$ °मि वै) विद्वन् — ^{b}) K$_1$ D$_3$ T G$_{1\ 2\ 4}$ कालकांक्षी Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ T G$_{1\ 2\ 4}$ [अ]स्मि (for हि) — ^{d}) B$_4$ Dc D$_{1\ 4}$ om न T$_1$ न सीदामि द्विजोत्तम

27 M$_1$ om 27 (cf v l 26) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ कृतप्रज्ञस्य, K$_4$ Dc Dn$_3$ D$_{2\ 3}$ प्रज्ञश्च Ś$_1$ T मेधाविन् — ^{b}) B$_{1\ 2}$ Dn$_1$ n$_2$ हि (for च) — ^{c}) K$_3$ जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।
कृतप्रश्नोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वा स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२
युधिष्ठिर उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४ C 3 14099 B 3 216 37 K 3 219 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

शोचामि) T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 पापान्निवृत्तश्च सदा — [d]) K_3 ज्ञानतुष्टो°, B_3 °हृष्टो°, T_2 $G_{2.4}$ °वृद्धो°, G_1 अज्ञानात्तो° S_1 $K_{1.4}$ D_2 धर्मत (for °वित्)

28 [a]) $Ś_1$ आपृच्छेद्वा $K_{1.2}$ G_4 M त्वा (for त्वा) — [b]) B Dn $D_{1.4.6}$ $G_{1.3}$ त्वां (for त्वा) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ अभि° (for परि°) — [c]) K_3m न प्रमाद $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ Dc Dn_3 D_{1-3} च (for तु)

29 [a]) K_3 $D_{1.3}$ विप्र (for व्याध) — [b]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ अभाषत (for उवाच ह) — [c]) M_1 तु त (for अथो) K_4 $D_{3.5}$ प्रदक्षिणीकृतस्तेन — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रस्थित $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{4.5}$ द्विजसत्तम, K_3 D_1 °म

30 [a]) K_3 D_2 सर्वं ; B_{1-3} Dc Dn_3 सर्वा ; D_3 तेषां, D_5 सर्वं (for सर्वां) G_1 गत्वा गृहं द्विजश्रेष्ठ — [b]) $B_{2.3}$ Dc Dn_3 शुश्रूषा $D_{1.3.5}$ सदा, G_1 तु स° (for तदा) — [c]) T $G_{2.4}$ M_2 अधाम्या, G_1 धर्माम्या, M_1 धर्मात्मा (for वृद्धा°) — [d]) K_1 यथान्याय्य $Ś_1$ $K_{1.2}$ महामति, K_3 Dn_1 n_3 (after corr) $D_{2.6}$ सुशंसित, K_4 B_3 Dn_2 D_3 सुसंयत°, B_4 G_1 (before corr) स्थित ; T °श्रित, G_2 °हित, M_1 समाहित D_1 सर्वैरप्यभिनन्दित

31 G_1 om 31–32 — [c]) S_1 K_{1-3} $B_{3.4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ T $G_{2.4}$ यत् (for यं) B_1 तावद् (for तात) — [d]) M सर्व (for धर्मं) Dc D_4 वर (for वर)

32 G_1 om 32 (cf v l 31) — [c]) T_1 °पितृभ्यां (for °पित्रोश्च) Dc Dn_3 तु (for च) — [d]) N G_3 धर्मे व्याधेन ($B_{1.4}$ °धस्य) कीर्तिता

33 [b]) T_2 धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मव्याधेन भार्गव, B_3 G_1 धर्ममाख्यानमुत्तम — [c]) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 °विदां (for भृतां) — [d]) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.3}$) G_3 मुनिसत्तम, M ते द्विजोत्तम

34 K_2 om 34 — [a]) K_4 Dn_2 $D_{1.5}$ T $G_{1.3.4}$ M सुख(B_4 °ख)श्राव्यतया (T_2 °व्य स्वया) S_1 $K_{1.3.4}$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_1 ब्रह्मन्, B_4 विप्र (for विद्वन्) — [b]) B Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ G_3 M मुहूर्त इव मे गत°

Colophon — *Major parvan* K_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या N T_1 G_3 M (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D_5 धर्मव्याधो)पाख्यान, to it K B_4 D T_1 G_3 M add समाप्त — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद°, G_2 कौशिक-व्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 215, Dn_2 D_1 214, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 209 $G_{2.4}$ M_2 (orig) 211 — *Śloka no* Dn_1 n_2 37, D_1 36

☞ After adhy 206, $K_{1.4}$ D_{1-3} ins (with transposition) a passage given in App I (No 21), which is ins in some other MSS after adhy *190* (q v)

207

1 M om 1 — [b]) D_3 शुभा कथा (by transp) — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ G_3 यशस्विन् ; B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ इदं तदा (for तपस्विनम्)

२०७

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेमा धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

---

2 b) Ś1 K2 om च K3 Dc D6 G1 त्रा° (for चा°) S1 तया (for पुरा) — d) B1-3 Dn1 n2 D4 6 G3 °द्युति°; B4 T G1 2 4 M °मुनि (for °नृपि)

3 a) S (except T1 G3) यथा (for यदा) B4 G1 एक; T2 G2 4 M चैक (for त्वेक) T1 अग्निर्यदा हि चैवैको — c) G4 त्वत्त (for सर्वम्)

4 b) D2 वा° (for चा) — c) D2 तथा (for यथा) — d) Dc कृत्तिकासुत (for °सु च)

5 ab) Ś1 K Dc Dn3 D1-3 5 transp त्वत्त° and श्रोतुं B Dn1 n2 D4 6 G2 °सत्तम (for °नन्दन) — c) S1 K1 2 कौतूहल समाविष्टो — d) K1 2 या(K2 य)थात थ्यान्; K4 B1 2 4 Dc1 Dn1 n3 D2-4 6 T1 G2 M2 याथा तथ्य, T2 G1 3 4 य(G1 या)थातथ्य — After 5, B3 Dc Dn3 ins

1017* यत्पुरा कथितं मे महर्षिनिरामममिम शुभम ।

7 a) K3 D4 तथा च, B3 यथोक्तो; T2 G4 यथा हि (for यथा च) — c) B Dn D1 4 6 G3 च (for स्व) — d) G2 4 तिमिराणि (for °राणि च) — After 7, N (except B1 3) G3 ins

1018* पुराङ्गिरा महाभागो चचार तप उत्तमम् ।

[K3 D5 व्रतम् (for तप)]

8 a) S (except G3) आश्रमस्थ Ś1 K2 Dc °बाहो (for °भागो) — b) Dc1 Dn2 D6 G1 3 विशेषयत् (for °यन्) — c) B2 T2 G2 यथा, D3 तदा; G4 यदा (for तथा) K4 B4 भूत्वा तु स, G1 तु भूत्वा स; G2 4 [अ]ग्नि° भूत्वा तु (for स भूत्वा तु) T1 तथा भूत्वा तथा चाग्निः — d) B Dn1 n2 D1 4 6 G3 M1 व्यकाशयत् (Dn2 D1 6 °यन्) (for प्रका°)

9 a) K3 4 B3 4 Dn D1 3-6 G3 तु, D2 T1 G1 स (for च) Dc तपश्चरन्हुतवह — b) T1 सप्तार्चिश् (for संतप्तस्) T1 G4 च सु, T2 G1 M2 च स्व (for तस्य) — c) S1 K Dc D1-3 5 कृशो (for भृशं) K3 दीनस्तु; K4 म्लानश्च (for ग्लान°) — d) K4 B2 Dn D1-4 6 G3 च (for स) T G1 2 4 M न किंचित्प्रतिजज्ञिवान्

10 c) S1 K D2 3 कोन्यो (for अन्यो) G1 2 4 इव (for इह) — d) T G2 4 ब्राह्मण° B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 G3 सप्रकल्पित, Dc Dn3 °कीर्तित — e) D1 3 प्रविनष्ट, a few MSS विप्रणष्ट — f) K3 T1 से (for मे) D3 तेजसा (for मे तप)

11 b) K3 4 Dc Dn3 D2 3 5 चिंतयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

आङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९
अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०　C. 3 14121 B 3 217 21 K 3 220 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०७ ॥

म) — c) K3 Dc D5 सोपश्य° (for अपश्य°)

12 a) Dc T2 G4 M2 सोपमर्पत्, T1 सोपश्यत Ś1 ततो, K2 तु त, K3 क्षणे (for शनैर्) — b) S1 K1 2 T2 G1 ततो° (for तदा°) — d) K2 D2 4 भात्रन — e) K1 2 D5 T2 G2 4 [अ]पि (for [अ]मि) — f) = 1 179 11^{d} K1 2 स(K2 स)स्थानुचारिषु, K3 corrupt, K4 M2 मस्थाणु°, D2 3 6 सस्थाणु°, G2 4 स्थावर°, M1 सस्थान्नु° G1 त्रिस स्थानप्रचारिषु Cf B 7 10 68, and P W s v सस्थान चारिन्

13 ab) B Dn1 n2 D4–6 G3 अग्नि (for अग्ने) S1 transp प्रथम and ब्रह्मणा K4 B Dn D4 6 G1 3 M1 प्रथम (for °म°) K2 D4 तिमिरापह — After 13^{ab}, Dc reads 16^{cd}, *repeating* it in its proper place — c) K1 2 D5 T M स्व स्थान, K3 4 Dn2 D2 सस्थान — d) K2 T2 तमोनुद°

15 a) K1 2 विक्षेप्या° (for निक्षिपा°) — d) Ś1 K1 2 °पत्याग्निरेव च, B2 °पत्यस्तथैव च, B4 T G1 2 4 M °पत्यस (B4 T2 °पत्य) वंयकत

16 K3 om 16^{ab} — a) K1 2 D6 T1 M2 प्रजास्वग्र्य, K4 D1 5 स्वर्गं, D3 °स्त्रगं, T2 °सु स्व, G1 2 प्रजस्वाग्र्य — b) S1 K2 अग्ने (for अग्निस्) A few MSS °पह — c) K1 देह, B3 Dc देव (for देव) — d) B2 ओजसा (for अञ्जसा)

17 b) Dn1 n2 D4–6 G3 तदा (for तथा°) — d) K3 तथा° (for तस्या°)

18 a) M1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) D2 तु प्रथम (for प्रथमज) Ś1 K1 पुत्र (for स तु) — b) Ś1 G1 वह्निम् (for वह्नेर्) Ś1 K3 B1 3 D1 2 6 T1 G1 2 M2 अंगिरस (for आङ्गिरस) — B2 om 18^{cd}, D2 om (hapl) 18^{c}–19^{d}

19 D2 om 19 (cf v l 18) — a) G1 ततो, G4 तथा (for तदा) — b) G1 त स (for तत°) — c) Ś1 K1 2 प्रतिगृह्य तु, K3 D3 5 S (except G3) प्रत्यगृह्णत — d) S1 तद्विधा°; B3 तद्वाचा (m तद्वचो° as in text) Ś1 K1 2 गता, K3 तथा (for तदा) K4m सुतमगिरस तदा

20 a) B Dn (Dn3 marg) D1 4 6 G3 तत्र (for अत्र) — d) K1 B D (except D1–3 5) G3 नानार्थान् (for नानात्व) K3 4 Dc2 D1 2 [इ]ति; S (except G3) [अ]पि (for [इ]ह)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 T2 G1 2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by आंगिरस) Ś1 K B2–4 D M2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B1 अंगिरसोत्पत्ति°, G2 अंगिरसप्रजाकथन — *Adhy no* (figures, words or both), Dn1 (*sup lin*) 216, Dn2 215, D1 219, T G1 M (M2 *inf lin*) 210, G2 4 M2 (orig) 212 — *Śloka no* Dn1 n2 22, D1 21

208

1 a) Ś1 K2 3 D2 T2 G1 3 ब्राह्मणो (for ब्र) — c) Ś1 K2 3 B1 4 Dn1 n2 D4 6 G3 तस्याभवत् शुभा (Ś1 K2 3 सुता) भार्या, B2 3 T1 तस्यापि च शुभा भार्या; D3 T2

२०८

C 3 14122 B 3 218 1 K 3 221 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४
यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G₂ ₄ तस्यापि वसुदा (D₃ °जा, D₃m *sec m* °भा, G₄ °धा) भार्या, D₅ तस्यैवाथाभवन्भार्या, G₁ तस्याभूद्वसुधा भार्या ✿ Cn सुष्ठु भातीति सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या । ✿ — ᵈ) B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ तस्यां च मे, Dc तस्यामिमे (for तस्यापि मे)

2 ᵃ) Ś₁ K D₂ ₃ ₅ प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ₆ G₃ transp °ज्ज्योतिर् and °त्कीर्तिर् — T₁ om 2ᵇ–4ᵃ — ᵇ) G₂ ₄ बृहत्तेजा, M₂ ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₁₋₃ °स्तुत्रो (for °न्मन्त्रो) D₂ °द्भानुस्, M₁ °द्भामा (for °द्भासस्)

3 T₁ om 3 (cf v l 2) — ᵇ) D₃ ₄ °प्रतिमो°, T₂ G₂ ₄ °नुपमो° (for °प्रतिमा°) — T₂ om 3ᶜ–5ᵇ

4 T₁ om 4ᵃ, T₂ om 4 (cf v l 2, 3) — ᵃ) M₂ इह (for एव) — ᵇ) Ś₁ Dc₁ यस्या, T₁ येषां (for यस्यां) G₂ ₄ तथाभवत्, M₁ प्रवर्तते, M₂ सदाभवत् — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ रागो(Ś₁ °को)द्रेकेति, D₂ ₃ G₄ M रागाद्राकेति T₁ G₁ ₂ M₂ प्राहुर् (for आहुर्) — ᵈ) K₄ B₄ Dn₁ n₂ D₁ ₃ ₄ ₆ सुता (for सुता)

5 T₂ om 5ᵃᵇ (cf v l 3), D₂ om (hapl) 5 — ᵃ) K₃ कामर्दि, K₄ कामर्धि, D₁ काम हि, D₅ कामदा, M कपर्दी Ś₁ K₁ ₂ यां कर्दमीति वै प्राहुर् — ᶜ) B₁ तत्र स्वप्नौ, G₄ तनुत्वात्तां B₂ D₁ ₆ शिनीवाली — After 5, S reads 8

6 G₁ om 6ᵃᵇ — ᵃ) K₄ D₂ पश्यती, B₁ ₃ Dc Dn₃ D₁ चतुर्थी, S (G₁ om) पचमी (for पश्यती) Ś₁ K₂₋₄ B₁ ₂ D₂ ₃ T M भाति; B₃ ₄ नाभिर्, G₂ ₄ नाम्ना (for भाभिर्) — D₄ om (hapl) from भाभि° (in ᵃ) up to °ष्मती (in ᵇ) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ तु (for च) K₂ ₄ D₁₋₃ हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च) K₂ ₃ हविष्मतीं B₁ ₃ Dc Dn₃ दीप्तादीप्तिश्च पचमी — ᶜ) T G₂ ₄ M चाग्नि° (for अङ्गि°) G₁ पचागिरसकन्यासु — ᵈ) K₂ ₄ B₃ Dn D₁₋₆ M महि° (for हवि°)

7 ᵃ) Ś₁ आविरामीद्, K₁ ₂ अरमत (for आङ्गिरसी) — ᵇ) K₃ ₄ Dn D₂ ₄ ₆ T₂ G₁ ₃ महामते (G₁ °ते); D₅ महीपते, G₂ महाद्युति; G₄ महायनि (for °मती) — ᶜ) T₁ तु (for [इ]ति) K₃ विज्ञेया (for विख्याता) — ᵈ) D₁ तु सा (for सुता)

8 S reads 8 after 5 — ᵇ) K₂ ₃ Dc₂ Dn₃ D₂ ₃ T₃ कुहकुहा° — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ एकेनाशेन, D₁ T G₁ ₃ M एका(T₂ °ता)नगे(D₁ °ते)ति, D₅ एकदैवेति; G₂ एकायनेति; G₄ एकानेकेति (for एकानशेति) B₁₋₃ Dn D₄ ₆ T₂ G₃ ताम् (for याम्) — ᵈ) T G₁ M₂ चतुर्थीमगिर°सुता, G₂ ₄ M₁ चतुर्थ्यगिरस सुता

Colophon om in S (except G₃) — *Major parvan* Ś₁ K₂ Dn₂ आरण्य — *Sub parvan* K₁ ₃ ₄ B D G₃ (all om sub parvan name) mention only आगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 217, Dn₂ 216, D₁ 220 — *Śloka no* Dn₁ n₂ D₁ 8

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४
प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः । C 3 14138 B 3 219 9 Y 3 221 17

209

1 T G1 M1 om the ref. — a) G1 ब्रह्मज्योतेश्च, M महीपतेश्च (for बृहस्पतेश्च) M चन्द्रमसो (for चान्द्रमसी) — b) Dc2 या बभूव (for भार्याभूद्या) Ś1 K1 2 4 Dc1 D1 [आ]सीद्या, K3 Dn3 D2 5 M1 याभूद्, B1 T2 G2 4 भूत्वा, B4 चाभूद् (for [अ]भूद्या) — c) Dc Dn3 अजन°, G4 चानन° (for साजन°) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 पुत्रान (for पुण्यान्)

2 a) Ś1 K1–3 D3 आहुतेषु, K4 D1 सुहुतेषु, D2 अहुतेषु; T1 M अतिथिषु M [ह]व (for [ष्]व) B1 S (except G3) यस्याग्रे — b) Ś1 K D1 2 हविष्प्राज्य, B2 Dn1 n2 D3 4 °षाद्य, Dc Dn3 T2 G2 4 M °राज्य, G1 °ष्याज्ये (for °षाज्य) — c) B4 अग्निर् (for सोऽग्निर्) — d) T1 M2 शय्युर् (for शंयुर्) K4 D5 °प्रभु°, B1 °यशा ; B3 Dn1 n2 D4 6 G3 °व्रत° (for °प्रभ)

3 a) Ś1 K1 2 T1 इष्टिर्, G2 4 इष्टम् (for इष्ट्याम्) — b) Ś1 K1 2 [ऽ]प्यज° (for ऽग्रज°) K3 Dn3 प्रभु° (for पशु) T2 अश्वमेधेषु य° पशु°, G1 मेध इति श्रुत°, G2 4 °मेधाग्रभागभूत् — c) Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D2 3 5 दीप्ता (D2 3 °प्तो)र्चिभिर्, K3 दीप्तिरग्निर्, B2 G1 4 M1 दीप्तिज्वा (G1 M1 °ज्वा)लैर्, B3 दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text), D1 T G2 M2 दीप्तज्वालैर् Ś1 अनीकाभैर्, K1 2 अनेकार्चैर्, Dc Dn3 D2 3 अनेकाभिर्, T1 G1 4 अनेकाग्नैर्, G2 अनेकार्हैर् — d) Ś1 K1 2 अग्निरीशोय, K3 B3 Dc Dn3 D1 5 6 G3 °ग्नीषोय, B1 °रोषोथ, B4 वेषोथ, T1 °ष्टोमोथ; T2 G1 2 4 M अग्नीषोमोथ

4 b) Ś1 K3 4 B2 3 (m as in text) D1 3 सत्या स, B1 Dc Dn3 (sup lin) T1 सत्याय, Dn1 n2 D4 6 G3 सत्याथ, D5 सत्यांश (for सत्या च) G1 2 4 धर्मज — c) Ś1 K2 Dc D2 3 5 तस्या (for तस्य) — d) B4 तस्या° (for तिस्र) Ś1 K1–3 D5 सुप्रभा (for °व्रता)

5 b) T G2 4 सोग्निर् (for योऽग्निर्) — c) D2 3 अग्ने° (for अग्नि°)

6 a) K1 2 B1 4 Dc Dn D4 पौर्णमासेषु — b) Ś1 K D1–3 5 हविष्प्राज्य, S (except G3) हविराज्य Ś1 स्रुवोद्यता, K1 स्रुवोच्यता, K2 श्रुवच्युता, K3 B D3 श्रुवोद्यत, K4 श्रुचो°, D1 प्रचोदित, T2 स्रुचोद्यह D5 हविष्प्राज्येषु चोद्यत — c) Ś1 K D1 5 M1 °तो नाम तस्याग्नेर् (K1 3 D1 5 M1 °ग्निर्) — d) Ś1 K1 2 शयव, K3 4 B2 4 D1 3 सयुत, B1 मयत, S (except G1 3) शयुज°

7 a) Ś1 K1 2 D5 [अ]भवन्, K4 (m as in text) M भरति (for भवन्ति) — c) D2 3 T2 G1 2 4 भारतस्तु, M भारति° (for भरत°) — d) K3 4 D1–3 5 भवत्येका, B2 S (except G3) भारत्येका B2 D5 कन्यका (for पुत्रिका)

8 a) Ś1 K1 2 अस्रुतो, D1–3 भारती, S (except G3) भारतो (M2 °तिर्) (for भरतो) K3 D2 3 भारतस्य K2 3 B Dc अग्नि (B2 अपि), D4 5 अग्ने (for अग्ने) — b) K3 प्रनायत, B3 D1 T G1 2 4 °यते; D2 3 °पते (for °पते) Ś1 K1 पावकश्चाप्यजायत; K2 पावकस्यापि जायत°; Dc Dn3 D5 पावक° समजायत — c) K3 °सहितस्; Dn1 n2 T2 G1–3 °समितस् (for °महितस्) Ś1 K1 2 महानक्रश्च महिपस्

9 a) Ś1 T भारद्वाजस्य M2 भार्याया — b) K2 पुत्रा (for वीरा) K1 3 4 B D T2 (by corr) G3 वीरस्य

C 3 14138 B 3 219 9 P 3 221 17 प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
शरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

K3 4 B D (except D5) G3 पिंडदा — c) K3 4 D2 3 यस्येष्टया, B Dc Dn3 T1 त(T1 य)स्याज्य, D5 यस्येष्ट्वा; T2 G1 M यस्येज्यां

10 c) Ś1 K1 2 रथप्रोभो; Dc Dn3 G1 4 °प्रभु (for °प्रभू) K4 D T1 G1 3 M रथाध्वान (D4 रयाध्वान) K4 रथभूतरवाध्वान — d) Ś1 K1 2 रुक्मरेता°, M2 कुम रेफा Ś1 K1 2 कथ्यते (for उच्यते)

11 a) Some MSS शरय्वा Ś1 K2 4 B2 3 D3 5 G2 जनयन् — b) Ś1 K1-3 D1-3 5 सोम (for भानु) — c) Ś1 K1 2 अज्ञेय (for आग्नेयम्) Ś1 K1 2 मानम, K3 D1 आनयेन्, G2 4 अनयन् (for आनयन्) G2 4 मिथ्यम्, M मध्यम् (for नित्यम्) — d) Ś1 K1-3 Dn3 D1 2 5 T1 G1 आह्वानेष्वेव, K4 B1 3 Dc1 Dn1 n2 D4 6 G3 °ने ह्येष; Dc2 °नेष्वेषु; D3 ने ह्येव; T2 °ने एष, G2 4 मिथ्यो नामेष Ś1 K1-3 B Dc Dn3 D1 3 5 श्रूयते; K4 Dn1 n2 D2 4 6 T2 G3 सूय° (for कथ्य°)

12 b) B2 तेजसा (for वर्चसा) — c) M1 सोऽग्निर् (for अग्निर्) Ś1 निच्यावनो, K2 निम्ववनो, B1 विश्वच्यवनो, T1 दुश्च्यवनो, G1 न च्यवनो, G2 4 निच्यवनो — d) Ś1 पृथिव्यां K3 सोभवत्यभिसेवित (cf 14d)

13 a) T2 G1 2 पापात्मा, G4 विपाप° (for विपाप्मा) Dc2 G1 M1 कल्मषै° (for कलुषै°) — c) Ś1 विपाप्यो°, K1 निवापो°, K2 विपाप्यो°; K3 4 D2 3 निवापा°, B2 विपाप्मा°, G4 विपाको° (for विपापो°) — d) T2 G2 4 M योज्य, G1 योग्य B1 Dc समयकर्मकृत, B2 3 Dn D4 6 G3 °धर्मकृत्, T1 G1 °कर्मणि

14 a) K4 B2-4 Dc2 Dn1 n2 T G3 अक्रोशता Ś1 K B Dc D2 3 5 तु भूतानां, S (except G3) नराणां हि — b) Ś1 K2 4 B1 3 4 Dc D1-3 5 T1 M [इ]ह; K3 [इ]ति, G1 न (for हि) — d) Ś1 K2 B1 G3 4 शोध° (for शोभ°) K3 D3 [अ]ति (for [अ]भि) K2 °मेव्यतां, K4 B Dc Dn3 D1 6 °षेचित, Dn1 n2 G2 °सेवितं, D2 M2 सेचित, D4 °षेचिते

15 b) K1 वेदनार्था°, G4 °नार्थं — c) B1-3 D6 T1 G3 सत्यपुत्र K1 2 स्वरो, B1 सुरो, B2 4 सुनो; D6 सुमो (for स्वनो) — d) Ś1 K D1-3 5 समजायत, T2 (corrupt) सुरुचिभास्कर (for स रुज°)

16 G1 reads 16–21 after 3 211 7, M reads them after 3 211 6 — a) Ś1 K1 निष्क्रम्य (for विश्वस्य) — c) G1 प्राहुरध्यात्मविदुषो — d) Ś1 K D1 5 विश्वज (for जिन्)

17 a) B3 Dc Dn1 n2 D4 6 G3 M अतरग्नि° K3 4 B1 3 4 Dn D1 4 6 G3 स्मृतो (for श्रितो) K4 B Dn D1 4 6 G3 तु, G1 चैव (for हि) — c) K1 B1-3 Dc2 D2 3 T G1 2 4 M स (T स°, G1 य) जज्ञे B3 °भुजान°; B4 °जिन्नाम (for °भुङ् नाम) — d) G1 M सर्वलोकेश्वरेश्वरः

18 a) B4 D2 जितात्मा (for य°) Ś1 K2 3 D1 5 तु (for च) — b) T G2 4 °प्रभ (for °व्रत) — c) G1 पूजयतो वै; M °यते य — d) Ś1 K2 3 D5 °यज्ञेन (for °यज्ञेषु)

19 a) Ś1 K1 M1 प्रथिता; K2 प्रार्थिता, K3 D1 2 M2 पतितो; K4 पतिता; B Dc Dn D3 4 6 T2 (by corr) G3 पवित्रा, D5 पावको (for प्रथितो) Ś1 K1-3 B D (except D1 2 5) T2 (by corr) G1 3 M1 गोमती (for गोपतिर्) — b) M भार्या° (for यस्या°) — c) Ś1 K2 4 G1 2 4 transp सर्वाणि and कर्माणि — d) B1 2m 3 D4 5 G3 धर्मकर्मभि (B2 orig सर्वकर्मभि); Dn1 धर्मकर्तृभि; T G1 2 4 कर्मभि सदा, M धर्ममेतत्र

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५ C. 3 14155 B 3 219 25 K 3 221 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

---

20 ^{a}) Hypermetric! Ś1 D1 वडवास्य, B (B1 m as in text) Dn D4 6 G3 °वाग्नि°, Dc °वाग्ने (for °मुख) S (except G3) [आ]पो (for [अ]म्भो) — ^{c}) K4 ऊर्ध्वमुग्, G1 °बाहु (for °भाग्) K4 M1 °भुङ् नाम, D1 °दृष्टिश्च (for °भाङ्नाम) — ^{d}) M2 कलि° (for कवि) Dn D4 6 G3 य (for स)

21 S1 K1 2 om (? hapl) 21 — ^{a}) B1 2 M उदग्वार K3 4 D1–3 भवीर्, M भवीर् (for हविर्) — 21^{cd}=3 211 17^{ef} — ^{c}) T1 स्विष्टो, T2 G2 4 तुष्टो, G1 स्विष्टो (for स्विष्ट) T2 G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्) K2 4 D1–3 6 M आद्य, T G1 2 4 मह्या (for आज्य) — ^{d}) K3 4 Dc D1–3 6 तु स ; T2 G2 4 तत (for स्मृत)

22 22^{ab}=(var) 3 211 11^{ab} — ^{a}) D6 प्रयातेषु (for प्रशान्ते°) — ^{b}) T G1 2 4 M2 आवि°, M1 प्रादु° (for मन्यु°) — After 22^{ab}, K4 D1–3 ins

1049* मन्युमाम्नाम भगवानग्निरेव महाबलः ।
आरण्यानि तथा ग्राम्यान्यो दहन्सम्प्रकाशते ।
स्वग्रमुत्पन्नित श्रीमान्वृद्धिमान्नाम पावकः ।,

while S (except G3) ins

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T1 om from 22^c up to 23^d — ^{c}) N G3 क्रुद्धस्य (for क्रोध°) B1 च (for तु) Ś1 K1 2 रयो, B4 D2 3 (*sup lin* as in text) 6 M र(M3 र)जो, T2 G2 4 गणे (for रसो) — ^{d}) Ś1 K1 2 मन्युतीव्रा च (for मन्यती चाथ) K3 4 B Dc Dn D2–6 T2 मन्यती (Dn3 मन्येतां), G2 मन्यते (for मन्यती) K4 चापि, B1 T2 नाम, D1 वापि, D2 3 चापि, D4 चाप्प, G2 4 चाम्य (for चाथ) G1 मती चापि सुपुत्रिका, Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका — ^{e}) T2 G2 4 M हाहेति (for स्वा°) S (except G3, T1 om) क्रुद्धा (for क्रूरा) — ^{f}) D3 °देहेषु (for °भूतेषु) K2 गच्छ° (for तिष्ठ)

23 T1 om 23 (cf v l 22) — ^{c}) K1 Dn D3 4 G3 अतुल्यत्वात् — ^{d}) T2 नाम देवैस्तु, G1 नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु)

24 ^{a}) Ś1 K1 2 D1 6 मघर्षाद्; D2 M1 सकर्षाद्, G2 4 सर्वेषां (for संहर्षाद्) Ś1 K2 D6 वारयन्, K4 D2 5 वारयेत, D3 धारयेत् (for धारयन्) G4 क्रोधान् — ^{b}) B3 सुश्री (m as in text), B4 खड्गी (for स्रग्वी) D1 रथस्थित — ^{c}) Dn1 n3 D6 समये (for °रे) Ś1 K1 3 B4 Dc2 D1–3 S (except G3) नादयन्

25 ^{a}) Ś1 K3 उक्तो, K2 D4 उत्थो, Dn3 D2 S (except T1 G3) उक्थ्यो, D1 उक्थैर्, D3 उष्णो (for उक्थो) K4 G1 नामा D2 3 6 T2 G1 2 4 महाभागस्य — ^{b}) S1 K2 उक्तैर्, Dc D3 4 उत्थैर्, T2 G2 4 M उक्थ्यैर् D6 परि° (for अभि°) — ^{c}) Ś1 K1 2 °भाग, B4 °राजन्, D6 °वात, T1 पार्थ, T2 °वर्प, G1 2 4 M °वर्पं (for °वाचं) K2 तु जन°, G1 M1 च जन° (for त्वजन°) — ^{d}) S1 K1 2 साकमश्च, K3 सकामास्व, K4 सकामस्तु; Dc Dn D4 6 समाश्वास, D1 5 सकामस्व, D2 3 सकाम त, G3 समाश्वास Ś1 K D1 2 5 G1 हि त (K3 तद्), D3 हस (for हि य)

Colophon om in Dc2 — *Major parvan* Ś1 K3 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 M2 मार्कण्डेयसम(M3 °मा)स्या (followed in M2 by आङ्गिरस) Ś1 K1 3 4 B D (all om sub-parvan name) mention only आङ्गिरस — *Adhy name* T2 G2 3 आं(G2 अ)गिरसप्रजाकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) 218, Dn2 217, D1 221, T G1 3 M (M2 *inf lin*) 211, G2 4 M2 (orig) 213 — *Śloka no* Dn1 n3 25, D1 27

C 3 16960 B 3 301 3 V 3 302 3 सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

---

4 a) $K_{1\ 2}$ B_4 D_5 जीवत, $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} जीवता K_3 क्रियते, T $G_{1\ 2\ 4}$ कुर्वते (for कुरुते) — b) $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सुतस्तथा, M तथा सुता (by transp) — f) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ पुरुषेण (K_4m हृदयेन), S (except G_3) पुरुषाणां (for पौरुषेण)

5 5^{ab} = (var) 12^{ab} — a) K_3 T_1 $G_{1\ 4}$ जीवित° (for जीवत) — c) B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 जानीते (for जानाति)

6 c) $K_{1\ 2}$ हि (for तु) K_2 Dn_1 M त्वा (for त्वां) D_1 ततो; T_1 त्वां प्र (for तु त्वां) M [ए]वं (for [ए]तद्) — d) Dc D_2 भोक्ता° (for भक्तो) $D_{4\ 6}$ G_3 हि ते मया (for °प्सया)

7 a) $K_{1\ 2}$ रक्ष्याश्च, D_5 $G_{2\ 4}$ ते रक्ष्या (for मे र°) — b) K Dc $D_{2\ 3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन) — c) $K_{1\ 2}$ य°, Dc D_1 [S]सि (for Sय) — d) D_1 G_2 [ए]व (for [ए]व) — f) K_1 M_1 सत्य, B_3 सर्वं (for स त्व)

8 a) $K_{1\ 2}$ नात्र; S (except T_2 G_3) चापि (for चात्र) — b) Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T G_2 दैव; D_1 वेद° (for देव°) — c) $K_{2\ 3}$ D_2 तत° (for अत°) K_{1-3} M_1 त्वा; T_1 G_1 [अ]ह (for त्वां) — d) D_1 चाविशंकया, D_6 मा विचारय

9 a) T_2 च यज् (for त्वया) D_6 क्यातु (for ज्ञातु)

10 b) Dc $D_{2\ 3}$ त्वा (for त्व) T $G_{1\ 2\ 4}$ मे (for तत्) — c) $K_{1\ 2}$ मा स्म ते, K_3 मा चास्मै; T $G_{1\ 2\ 4}$ मास्मै (for मास्मै ते) K Dc $D_{1-3\ 5}$ दास्व; $B_{2\ 3}$ दद्याद्; $D_{4\ 6}$ G_3 देये (for दद्या) — d) K_{1-3} $D_{3\ 5}$ M भिक्षते; B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 भिक्षिते (for भिक्षवे) K_3 D_2 वज्रपाणिने; B Dc Dn $D_{4\ 5}$ G_3 °पाणिना

11 a) $K_{1\ 2}$ त्व; B D (except D_3) G_3 च (for हि) — b) D_5 मुख तु ते (for महा°) — c) D_3 मूर्ध्नि (for मध्य) — d) K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{1\ 5}$) G_3 विमले दिवि, T $G_{1\ 2\ 4}$ M विमलोदित

12 12^{ab} = (var) 5^{ab} — a) K_2 जीविता, K_3 साम्वत; D_1 G_4 जीवित (for जीवत) — b) $K_{1\ 2\ 4}$ °स्येव, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ °स्येह (for स्येति) — c) K D_2 तदा (K_3 पुरा) (for त्वया) — d) K $D_{3\ 5}$ कुण्डलाभ्यां; D_1 °लार्थी B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 सुरेश्वर (for पुर) — After 12, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1334* पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 a) Dc शक्स्या; D_5 शक्य (for शक्या) — b) D_1 कुण्डलेच्छा — Dc D_2 om 13^{c}–15^{d} — c) $K_{1\ 2}$ विहतुं (for विहन्तु)

14 Dc D_2 om 14 (cf v l 13) — a) B (B_3 marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 हेतुमदुपपन्नार्थैर् — b) K_3 °भूषितैः; S (except G_3) °लक्षणैः — c) S (except G_3) सुरेश्वरस्य (for पुर°) $K_{1\ 2}$ कार्यं (for कर्ण) — d) $G_{2\ 4}$ एतां बुद्धिम् (by transp) B_2 $D_{1\ 3\ 6}$ G_1 उपानुद (for अपा°)

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६

तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।
भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । C 3 16984 B 3 302 8 K 3 303 8

15 Dc D2 om 15 (cf v l 13) — b) K1 2 मन्य माश्चिन — c) K1 2 धनजयस्य (for मन्य°) B Dn D4 6 G3 चेह, D1 शूर (for चैव) — d) T G1 3 4 युद्धे (for युधि) D1 चैव (for शूर°)
16 a) T1 G1 3 4 न च, M2 तत्र (for न तु) M त्वां नार्जुन° (for त्वामर्जुन) — b) B2 विराजितं (for मम°) — c) M निर्जेतु (for विजेतु) — d) K1 G1 दिगे, K3 4 B D (except D6) G3 मन्या (for शगे)
17 a) G4 देय (for देये) B3 शक्रस्य — b) Dc D2 6 त्वयैतत् K1 2 कर्णं कुडले (for कुण्डले शुभे)

Colophon om in K1 2 4 — *Major parvan* K3 Dn2 G3 6 आरण्य — *Sub parvan* K3 B D G3 कुडला- (D6 °लाभि)हरण — *Adhy name* B4 M सूर्यवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 299, Dn3 300, T1 G1 286, T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 289, G2 288, M2 (orig) 291 — *Śloka no* Dn 18

286

1 a) B1 G2 भगवस्त्वाम् (for भगवन्तम्) D1 अहो (for अह) K4 (m as in text) G4 शक्तो (for भक्तो). — b) K3 Dc D2 4 M यथा मा; T G1 3 4 यथार्थं Dc D2 आत्थ (for वेत्थ) — c) Dc D2 यथा (for तथा) T G1 3 4 पर हि (for परम) — d) B Dn D4 6 G3 नास्त्य देय, T1 G1 नान्यद्देय (G1 °दैव), T2 G4 नान्यदेव (for नान्य देव) K1 2 कदा° (for कथं°)
2 a) K1 2 न मे माता न च पिता — c) K1 2 तथेष्टो वे, Dc D2 अथेष्टा चं, T G1 3 4 तथैवेष्टा Dc D2 यथा (for सदा) — d) Dc D2 तथा (for यथा)
3 c) T1 मिष्टा भक्ति (for भक्तिमिष्टा) K1 इष्टानां; B4 इष्ट च (for इष्टा च) — d) B3 खेचर; D6 भारत (for भास्कर)
4 c) Dc D2 अधीत (for जानीत)
5 a) D1 चैव, S (except G3) देवं (for याचे) — c) S (except G3) इद (for इति) — d) K1 2 तस्व, K3 D1 5 T1 G1 M तत्तु, K4 त तु, T2 G2 4 कर्तुं (for त्व तु)
6 a) K D1 2 5 न बिभेमि (by transp) — b) K1 2 D1 यथासत्याद्बिभेम्यह; G4 यथाहो ह्यनृतादह — e) T G2 4 प्रदाता; G1 प्रदातु (for प्रदा°)
7 b) N (except K1 2) G3 फाल्गुन (for फ°) — d) T2 G1 2 4 मानसे (for °सम्) D6 तव सग्रामसभव — e) Dc D2 5 अर्जुन प्रतियोत्स्यामि, G2 M अर्जुनप्रतिम चापि (M2 °चैव)
8 a) K4 (m as in text) तथा या, D6 तथा हि; G4

C 3 16984 B 3 302 8 K 3 303 8 अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२
स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तत्रापि) — b) K_{1} $_{3}$ °स्त्र° (for °प्यस्त्र°) — c) K_{4} T_{2} च (for यत्)

9 D_{5} om (hapl) 9 — b) D_{1} वचो (for व्रतं) — c) K_{3} D_{c} D_{n_2} D_{1} $_{3}$ भिक्षिते; K_{4} T_{2} G_{3} $_{4}$ भिक्षवे; B_{3} भिक्षते, M_{2} भिक्षिण — d) B_{4} पथि; S (except G_{3}) अह (for अपि)

10 T_{1} G_{1} M om the ref — a) T_{2} दाता; M तावद् (for तात) T G_{1} M [ए]व (for [ए]ते) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1} $_{3}$ दद्यास्त्व यदि वा(D_{3} चा)पीमे; K_{3} दद्यास्त्व याचितनेव, D_{c} D_{5} दद्यास्त्व यदि तातेमे, D_{2} दद्या त्व यदि तातेमे; G_{2} $_{4}$ यदि तद्दास्यसे कर्ण — b) T_{1} G_{1} transp वज्रिणे and कुण्डले — c) B_{4} [ए]त्रम्; D_{5} [ए]तम् (for [ए]नम्) D_{1} अथ (for अथो) — d) D_{n_1} T_{2} G_{3} M विजयार्थे; G_{4} °र्थो K_{1} $_{2}$ $_{4}$ B D (except D_{1} $_{5, 6}$) G_{3} महाद्युते

11 a) M_{2} समयेन (for नियमेन) B_{2} $_{3}$ D_{n} D_{3} G_{3} प्रदद्यास्ते; D_{2} प्रदद्यास्ते, D_{4} $_{6}$ प्रदेये ये — After 11a, D_{1} reads 13d, 14, 12cd, 13abc, 11, 12ab, 15acd — b) K_{4} कुडलेन (m as in text), B_{3} ददने च K_{2} B D_{n} D_{1} $_{3}$ $_{6}$ G_{2} $_{3}$ शतक्रतो (B_{3} °प्रभो)

12 For sequence of D_{1}, cf v l 11 — b) K_{4} D_{5} G_{4} M °सूदन D_{1} इत्येव नियमेन च (cf 15a) — d) K_{1} विजिहीर्षति; K_{2} ते हरिष्यति

13 For sequence of D_{1}, cf v l 11 — a) T_{2} स त्वमेन समाराध्य — c) D_{5} अभ्यर्थयस्व — d) K_{2} T_{1} G_{1} अमोघास्त्र; B_{4} आत्मार्थं च; M °घार्थे D_{1} अमोघां शक्तिमुत्तमां

14 For sequence of D_{1}, cf v l 11 — a) K_{4} मां (m मे as in text) — b) K_{1} $_{2}$ ममामित्रनिबर्हि(K_{2} °र्ह)णीं, K_{4} अमित्रवरद; B D_{n} D_{3} $_{4}$ $_{6}$ °निबर्हणीं; D_{c} D_{2} $_{5}$ सर्वशत्रुनिबर्हणीं; T_{1} G_{1} $_{4}$ °निबर्हणां — d) T G_{1} मम; G_{2} $_{4}$ तव (for वर्म) K_{1} चोत्तरं; T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ चोत्तमे

15 For sequence of D_{1}, cf v l 11 — a) B_{2} D_{1} $_{4}$ $_{6}$ G_{3} [ए]व (for [ए]वं) K_{1} निश्चयेन (for नियमेन) D_{1} च (for त्वं) — D_{1} om 15b — c) D_{n_1} T G_{2} $_{4}$ तथा (for तया) — d) D_{c} D_{2} $_{5}$ बहून् (for रणे) T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ रिपूंश्च नि(G_{2} स)हनिष्यसि

16 a) D_{1} [इ]व; M_{2} [अ]पि (for हि) — b) K_{1} $_{2}$ शत्रुं नेति (for शत्रूनेति) B_{3} प्रति (for पुनः)

17 a) K_{3} $_{4}$ B_{1} $_{3}$ $_{4}$ D_{c} D_{1-3} M_{1} तु तिग्मांशु° (for सह°) — After 17ab, S (except G_{3} M_{2}) ins

1835* कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रत्यथस्तिव ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेय स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चयं राजञ्शक्त्यर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतप ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह । [5]
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्तत ।

— c) D_{1} स्वप्नान्ते (for जप्यान्ते) — d) T_{1} G_{1} निवेदयत्

18 a) K_{4} B_{4} D_{5} तथातत्त्व (for यथा°) — c) K_{2} $_{3}$ D_{5} आ(K_{3} अ)नुपूर्वेण — d) K_{1} S (except G_{3}) नृपात्मजा (M तदा); B_{3} नृपस्तथा

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ १९
ततस्तथ्यमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।
किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ C 3 17004 B 3 303 7 K 3 304 7

---

19 ^{c}) $K_{1,2}$ S (except G_3) तन् (for त) Dc D_2 $G_{2,4}$ M [ण]व (for [ए]व) — ^{d}) $K_{1,2}$ सूर्यं कर्णं (by transp), D_5 कर्णं सूर्यं

20 ^{a}) K_1 तथा (for ततस्) T $G_{1,2,4}$ सत्यम् (for तथ्यम्)

Colophon — *Major parvan* $K_{1,2}$ Dn_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3,4}$ B Dc Dn_1 n_2 D_{1-6} G_3 M कुण्डला(K₃ D₅ °लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_2 300, Dn_3 301, D_1 304, T_1 286 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1,2}$ (*inf lin*) 290, G_1 287, G_2 289, M_2 (orig) 292 — *Śloka no* Dn 21

287

1 ^{a}) S (except G_3) तु (for सद) — ^{b}) K_3 [अ]तीक्ष्ण°, K_4 D_1 [ए]वोष्ण°, $B_{1,2}$ D_3 [इ]वोष्ण (for [इ]होष्ण°) — For 1^{cd}, cf 3^{cd} — ^{c}) K_4 Dc $D_{1,2}$ T $G_{1,2,4}$ चैव (for ते च)

2 ^{c}) K Dc $D_{1-3,5}$ विज्ञातु (for [अ]हं श्रोतु) — After 2, M ins

1336* यत्तद्दिवस्वतो गुह्यं यादृशे कुण्डले च ते ।
उभयं तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 ^{a}) B_3 T $G_{1,2,4}$ अहं (for अयं) — ^{b}) K Dc $D_{1-3,5}$ गुह्य नेह, B Dn $D_{4,6}$ G_3 तस्य गुह्य (for यत्तद्गुह्य) — For 3^{cd}, cf 1^{cd} — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 ते च (for चैव) — ^{d}) B_4 चैव तादृश, M_2 च तथाविध

☞ Cf versions of this story in Ādi 104

4 ^{a}) $K_{1,2,4}$ $D_{1,2}$ महाराज (K_4 °ज), Dn_1 n_2 D_4 G_3 तदा राजन्; M_2 यथा रा° — ^{b}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 पर्युपस्थित, T_2 शमितव्रत — ^{c}) K_{1-3} T $G_{1,2,4}$ महान्प्रांशु° — ^{d}) K Dc $D_{1-3,5}$ चीर°

5 ^{c}) M (hypermetric) °पिंगलो (for °पिङ्गो) — ^{d}) Dc D_2 शुचि° (for तपः)

6 ^{b}) Dc D_2 स, D_4 च (for सु) — Before 6^{cd}, $B_{3,4}$ ins ब्राह्मण उ° — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 चै (for [अ]हं) $K_{1,2}$ स्थातु (for भोक्तु) — ^{d}) D_6 भवद् (for तव) K Dc $D_{1-3,5}$ विमत्सर; T $G_{1,2,4}$ [ऽ]नुवत्सर, M_1 च वत्सर, M_2 विमत्सर

7 ^{b}) K_3 D_5 त्वया चै, K_4 तवापि (for त्वया वा) B_2 T_2 $G_{1,2}$ वा° (for चा°) $K_{1,2}$ $D_{1,5}$ त्वया चैव (K_2 चै च) तवानुगै — ^{d}) K_4 रोचते यदि तेनघ

8 ^{a}) D_2 तु (for च) — ^{b}) D_6 तिष्ठेय च यथेच्छया

C 3 17005 B 3 303 8 K 3 304 8 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— [d]) K1 2 नापराध्यति, T G1 2 4 नावरुध्येत

9 [b]) T2 प्रीतियुक्तं प्रियं वच॰ — [c]) T वर (for परं) — [d]) K4 B4 Do2 चैनम् (for चैनम्)

10 [a]) B D (except D1 2 5) G3 ॰प्राज्ञ (for ब्रह्मन्) — In D3, the portion of the text from 10[c] up to 3 299 26[d] is lost on a missing fol — [d]) K Do D1 2 5 नाति(K1 2 D5 ॰भि)मानिनी; B Dn D4 6 G3 चैव भाविनी; G4 न मनस्विनी (for न च मा॰)

11 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K1 2 D2 त्वा (for त्वां) — [b]) D4 6 नाव॰ (for [अ]नव॰) K3 4 Do D1 2 5 ह; B3 वै (for च) K1 पूजया नावमन्यत; K2 ॰यामास मन्यत; T1 ॰या मनसापि भो; T2 G2 4 ॰याना महाविभो; G1 ॰या न मया विभो; M ॰यानवमत्य ह — [c]) T1 G1 तु (for च) — [d]) Do D2 प्रीतिं (for तुष्टिं) K4 B1 2 Do D2 ॰यास्यति

12 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K1-3 D5 च (for तु) — [b]) S (except G3 M1) प्रति॰ (for अभि॰)

13 D3 missing (cf v l 10) — [a]) T1 G1 वै सुमहा॰ (for वत्से महा॰) — [d]) K1 2 D4 6 T2 [ए]व; D1 [अ]ति (for [ए]त्र)

14 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K1 2 तव (for त्वयि) T2 G2 4 ॰यत्त; M2 ॰श्वास्य (for ॰श्वस्य) — [c]) B Dn D4 6 G3 अमिथ्या (for न मिथ्या) — [d]) K1 2 चै काचित्; B2 G2 कस्यचित् (for कर्हि॰)

15 D3 missing (cf v l 10) — [b]) B3 4 S (except G3) ॰निरत॰ (for ॰नियत) T1 G1 शुचि (for द्विज॰) K Do D1 2 5 सदा (K1 2 मुनि॰) सुनियतं द्विज (K3 D2 ॰तो द्विज) — [d]) K1 2 M अमत्सर (for ॰त्सरात्)

16 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K4 B Dn D4 6 G3 M ब्राह्मणो हि K4 B4 महातेजो; B3 पर तेजा — [b]) B Dn D4 6 G3 M ब्राह्मणो K3 4 B4 Do D2 5 परमं (for हि परं) — [c]) K1 2 नमस्कारात

17 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K1 2 हि मां (K1 म)हव्यो; K3 4 D1 हि दाढि(K3 ॰ड)क्यो; D5 विदर्भायां; T G1 2 4 M तान् दांड(T1 वार्तं; G1 यास्व; G2 4 दहि)क्यो (for हि मानार्हान्) — [b]) K1 2 ॰यक्ष॰ (for ॰सुर॰) — [d]) K1 2 ज्वलज्जघा॰ (for तालजङ्घ॰)

18 D3 missing (cf v l 10) — [a]) K3 4 M मया (for महा) B1 T2 G2 भाग, B3 भारम्; G4 -भागे (for भार) — [b]) K2 3 आहृत॰ (for आहित॰) — [c]) Do D2 नियत; T G1 2 4 M निभृ(T2 ॰र)ता (for नियता) Do G1 कुर्याद् (for कुर्या)

19 D3 missing (cf v l 10) — [b]) T G1 2 4 भामिनि (for नन्दिनि) — [c]) S (except G3) [अ]पि (for [इ]ह) — [d]) T1 G1 2 हि (for ह)

20 D3 missing (cf v l 10) — [a]) D5 तव (for तथा) — [b]) T2 G2 4 वीर (for मित्र) D5 -भ्रातृषु; T2 G2 4 बन्धुषु (for मातृषु) — [c]) K1 4 B4 Do2 D1 2 M ॰तत्त्व; K3 ॰वत्त; B3 ॰वृत्त (for ॰वत्त्व) — [d]) K1 B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्या तु मन्ये त्वा द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ २५
दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९ C 3 17026 B 3 303 29 V 3 304 29

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

$D_{1,6}$ T G आवृत्य (for आदृत्य)

21 D_3 missing (cf v l 10) — ^{a}) T G_1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो) Dc जन्तो, D_6 नरो (for जनो) — ^{b}) Dc $D_{2,4}$ वा (for the first च) Dc D_2 °पुरेषु च (for पुरे च ते) — ^{c}) Dc D_2 T_1 $G_{1,2}$ °ग्वृत्ता, D_5 °ग्दृष्टा, T_2 ग्दृत्या (for °ग्वृत्त्या) — ^{d}) K_4 न च (for तव)

22 D_3 missing (cf v l 10) — ^{a}) B_1 Dc D_2 T_1 सदेष्टव्या, G_1 °ष्टव्या D_6 च (for तु) B_4 सदिष्टव्यां तु सतव्या, T_2 सजेष्वप्यानुमन्ये त्वा — ^{b}) B_4 Dc द्विजाति (for °तिं) K_3 भोजन (for कोपन) — ^{c}) K_3 पृथु (for पृथे) — ^{d}) K_1 सुते चासि, K_4 श्रुता चासि, T_2 $G_{2,4}$ M सुते(M_1 °तं, M_2 ना)वासि B_4 ममापि च, T $G_{1,2,4}$ M ममैव हि (T_2 G_1 ह, M च), (for ममेति च)

23 D_3 missing (cf v l 10) — ^{a}) K $B_{3,4}$ Dc $D_{2,5}$ T_2 $G_{3,4}$ M त्व (for च) D_6 कुन्तपते (for कुले जाता) — T_2 $G_{2,4}$ om (hapl) 23^{b}–25^{a} — ^{b}) K_4 °स्य दुहिता शुभा — ^{d}) G_1 [अ]पि मा (for पुरा)

24 D_3 missing (cf v l 10) T_2 $G_{2,4}$ om 24 (cf v l 23) D_1 transp 24^{ab} and 24^{cd} — ^{b}) T_1 G_1 सुता त्व (for सुताना) — ^{c}) =1 104 2^{c} Dc_2 D_2 T_1 G_1 M अग्रम्, D_4 अग्राम्, D_6 अग्र्याम् (for अग्र्यम्) — ^{d}) $K_{1,2}$ तेनास्य (for °सि)

25 D_3 missing (cf v l 10) T_2 $G_{2,4}$ om 25^{a} (cf v l 23) — ^{a}) K_4 यादृशे $D_{1,6}$ च, T_1 M [ऽ]सि (for हि) — ^{b}) $K_{3,4}$ $D_{1,6}$ चेह, T $G_{1,2,4}$ मम (for चैव) Dc D_2 महति (for चैव वि) — ^{d}) T G_1 M [आ]पगा (for [आ]गता)

26 D_3 missing (cf v l 10) — ^{b}) K Dc $D_{1,2,5}$ कन्या (for कथं) D_1 परिगृह्य ता (for प्रग्रहं गता) — ^{c}) K_1 हि, D_6 प्र (for वि) — ^{d}) K_{1-3} $D_{1,5}$ तु वै (for शुभे)

27 D_3 missing (cf v l 10) — ^{b}) B Dn D_{4-6} रूप चापि तवाद्भुत — ^{c}) $K_{1,2}$ T $G_{1,2}$ [अ]पि, K_4 [अ]भि (for [अ]सि) — ^{d}) Dc D_2 समसेता (sic) (for समुपेता) Dc $D_{1,2}$ [अ]सि, T G_1 हि, $G_{2,4}$ [अ]पि (for च) B D (except D_1, D_3 missing) भाविनी, T $G_{1,2,4}$ [अ]निंदिते (T_1 G_1 °ता), M नन्दिनी

28 D_3 missing (cf v l 10) — K_2 om (hapl) 28^{ab} — ^{a}) S (except G_3) मान (for दर्पं) — ^{b}) T_2 $G_{1,2}$ M दम्भ, G_4 सग (for दम्भ) D_1 मोह, S (except G_3) दर्पं (for मान) B D (except D_1) भाविनि (Dc Dn_2 D_2 °नी) — ^{c}) $K_{1,2}$ देव (for विप्र) — ^{d}) $K_{1,2,4}$ T_1 G_1 शुभे (for पृथे) D_6 corrupt

29 D_3 missing (cf v l 10) — ^{a}) $K_{1,2}$ कल्याण, K_3 Dc_2 D_2 G_2 °णी (for °णि) — ^{b}) $K_{1,2}$ पृथे त्वम् (for कल्याणम्) D_1 मनसि स्थित (for अनघे ध्रुवम्) K_4 शुभे (for ध्रुवम्) — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 च (for तु) G_1 M_2 द्विजश्रेष्ठ — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ सर्वं, M_1 क्षिप्र (for कृत्स्न)

Colophon D_3 missing — *Major parvan* $K_{1,2}$ T_1 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Dc Dn_1 n_3 $D_{1,2,4-6}$ G_3 कुडला($D_{1,5}$ लाभि)हरण — *Adhy name* B_4 कुन्तिभोजवाक्य; M पृथानियोग — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 301, Dn_3 302, D_1 305, T_1 287 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1,2}$ (inf lin) 291, G_1 288, G_2 290, M_3 (orig) 293 — *Śloka no* Dn D_1 29

२८८

C 8 17027
B 3 304 1
K 3 306 1

कुन्त्युवाच ।
ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०
राजोवाच ।
एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

☞ In D8 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 a) Dc D2 T G1. 2. 4 यन्त्रित (for °ता). — c) K1. 4 °प्रतिज्ञां; K3 T1 G1 °प्रतिज्ञा; B4 Dc2 °प्रतिज्ञ. — d) S (except G2) ते (for च). K Dc D1. 2. 5 न मिथ्या प्रब्रवीम्यह.

2 c) K1. 2 चैतत् (for चैव). B3 कीर्ति (for कार्यं). — d) B Dn D4. 6 G3 परम (for [ए]तत्पर). T G1. 2. 4 प्रिय (for पर).

3 a) K4 यदा; T G1. 2. 4 अथ (for यदि). K1 राजेंद्र (for सायाह्ने). B3 यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने. — c) K1 °रात्रौ (for °रात्रे). — d) D1 हि (for मे).

4 a) G1. 4 [S]य मम (for ममैष). — K3 D1 om. (hapl.) 4b–5a. — b) B4 सपूजयेद्; T1 M1 पूजयति; T2 °यसि; G2. 4 °यितु (for °यती). Dc D2. 5 द्विज (for द्विजान्). — d) K (K3 om.) पूज(K4 तोष)यिष्ये द्विजोत्तम.

5 K3 D1 om. 5a (cf. v.l. 4). — a) Some N MSS. विश्रब्धो. — b) MSS. द्विजोत्तम, °मा, °मे also. — c) B3 वसन्प्राप्स्यति; T1 G2. 4 स सप्राप्स्य(G2 °प्य)ति; T2 G1 न सप्राप्य(G1 °प्स्य)ति. K4 गेहे ते (by transp.). B3 T2 मे गेहे.

6 b) K3 D4. 5 तथा° (for तवा°). — c) S (except G3) यतिष्ये तदह कर्तुं. — 6d = 1. 48. 17d. 4. 3. 7d etc.

8 a) T1 G3. 4 विजानाना; T2 M1 विजानामि; G1 द्विजन्मान (for द्विजानन्ती). — T1 om. (hapl.) 8c–10b. — c) G1. 2. 4 M मत्कृते न (by transp.). M1 काचित् (for राजन्). — d) K3. 4 B1 Dc D2. 5 प्राप्स्यसे.

9 T1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) S (except G3, T1 om.) अपराधो. B1. 2 Dn D4. 6 G3 [S]पि (for हि). S (except G3, T1 om.) पर (for द्विजा). — c) T2 G1. 2. 4 भवति. G1. 2. 4 M च्यवनाद् (for °नो).

10 T1 om. 10ab (cf. v.l. 8). — b) K1 समुपास्ये (for उपस्थास्ये). — After 10, N (D8 missing) G3 ins.:
1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुधा परिष्वज्य समर्थ्य च ।
इति चेति च कर्तव्य राजा सर्वमथादिशत् ।
[(L. 1) B3 प्रशस्य (for समर्थ्य). — (L. 2) B3 वक्तव्य (for कर्तव्य). K1. 2 मेदग् (for सर्वग्). B3 यथातथ्यमिदं यत्न (for the posterior half).]

11 B1 om. 11–12. — a) B2 धिया (for त्वया). — cd) D1 transp. मद्धितार्थं and कुलार्थं. B (B1 om.) D6 अ(D6 स्व)निंदते, Dc D2 च भाविनि (for च नन्दिनि). Dn D4. 6 G3 मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिंदिते, T

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किंचिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५
तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९ C 3 17046 B 3 304 20 K 3 305 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G1 2 4 M मद्विनार्थं कुरार्थं च त्वमा(M तथा)त्मार्थं च नंदिनि (T2 G4 स्वदर्थं यदुनंदिनि)

12 B Dn D1 4 6 S (except M1) om the ref B4 om. 12 (cf v l. 11) — ^{b}) A few MSS कुंतीभोजो K D1 5 °मना (for °यशा°) — ^{d}) B D (except D1 5) T1 G1 द्विज° (for सुत°)

13 ^{a}) K1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp) — ^{c}) T1 G1 °गध्यति (for °राध्येत) — ^{d}) K3 Dc D1 2 5 तच्च (for न तत्) K1 2 हृदि कार्यं न तत्त्वया, B Dn D4 6 G3 न कार्यं हृदि तत्त्वया

14 ^{b}) D1 बालवृद्ध- (by transp), G3 वृद्धा बालास् Dc D2 ° तपस्विन° — ^{d}) B1-3 Dn D4 6 G3 ह्यप(Dn1 n3 D4 अप)राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि) T2 च (for [अ]पि)

15 D4 om 15 — ^{b}) S (except G3) क्षमा कार्या K D1 5 विजानता, S (except G3) द्विजोत्तम — K1 2 4 om 15^{cd} — ^{d}) K3 Dc D1 2 5 विजानता, S (except G3) द्विजातिना (for द्विजो°)

16 ^{a}) K Dc D1 2 [उ]क्तः (K2 °क्त) (for [उ]क्ते) — ^{b}) K1-3 Dc D1 2 4 T1 G1 2 M2 प्रीति° (for प्रीत°) — ^{c}) K Dc D1 2 5 हंसचंद्रप्रतीकाशं — ^{d}) K1 2 B Dn D4 6 G3 अस्मै; T1 M2 अन्यत् (for अस्य) D5 गृहे तस्मै न्यवेदयत

17 K1 2 om (hapl) 17. — ^{a}) Dc D2 T1 G1 तस्य, G4 ततो (for तत्र) K3 Dc D1 2 G4 °शरणं T2 कामम् (for क्लृप्तम्) — ^{c}) B4 तु (for च) K3 4 D1 5 तत्सर्वं (by transp) Dc D2 तु, D4 स, T1 चैं, G1 च (for तत्)

18 ^{a}) B3 T G1 2 4 च, D1 M सा (for तु) — ^{b}) K1 2 Dn3 D4 तन्द्री, B3 तद्रा, D5 तद्धि, T2 कुती (for तन्द्रीं) — ^{c}) M2 आतस्थौ S (except G3) परया प्रीत्या (for परमं यत्नं) — ^{d}) S (except G3) °राधन

19 ^{a}) S (except G3) स तु (for तत्र) K Dc D1 2 5 ब्राह्मणं राजन्, B4 ण ज्ञात्वा; S (except G3) °णश्रेष्ठ — ^{b}) K1 ब्राह्मणे शंसितव्रते, S (except G3) उपचारेण कन्यका — K1 ins after 19^{ab} K2, after 3 289 1^{ab}

1338* परिचर्यापरा राजन् कु[? read नक्त]दिनमतन्द्रिता ।, followed in K1 by 3 289 2^{ab}, which is omitted there — ^{d}) G2 M2 परि (for पर्य)

Colophon om in K1 2 D3 missing — *Major parvan* Dn3 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1 2 4-6 G3 M2 कुडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 302, Dn3 303, D1 306, T1 288 (as is text !), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 292 (M2 orig 294), G1 289, G2 291 — *Śloka no* Dn1 n3 20, Dn2 D1 19

289

☞ In D3 this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) T G1 2 °भाग, G4 °भागा (for °राज) — ^{b}) K4 Dn1 n3 शंसित° (for सशित°) — K1 2 read 1^{cd} after 9 — ^{cd}) K4 युक्तेन (for शुद्धेन) K3 4 शंसितव्रत (K3 °ता), D4 6 G3 मंशितव्रत — After 1^{ab}, K2 ins

२८९

C 3 17047
B 3 305 1
K 3 306 1

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*

2 K_1 reads 2^{ab} after 1338* — ^{a}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ प्रातरेष्य इति सु($B_{3.4}$ D_2 इतीरयु)क्त्वा; B_1 $_2$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा — ^{b}) A few MSS द्विजसत्तम — ^{c}) $D_{4.5}$ तत्र (for तत) — ^{d}) N (D_3 missing) T_2 G_2 साय, $G_{2.4}$ सोर्ध (for सायं) B_4 पुर; S (except T_2 G_3) मुनि (for पुन)

3 ^{a}) $G_{2.4}$ वेलासु सर्वासु (by transp) — ^{b}) $K_{1.2}$ भक्ष्यभोज्यैः; D_5 भोज्यचोष्य (for भक्ष्यभोज्य) K $D_{1.5}$ M -प्रति(K_1 D_1 परि)ग्रहै — ^{c}) M_1 वै (for सा) — ^{d}) K B_1 Dc $D_{2.5}$ वर्धमानेन (K_2 °न च), B_3 वर्तमानेन; D_1 वर्धमानेव, T_1 damaged, T_2 वर्धमाने हि; G_1 M_1 वर्धमानैर्हि; $G_{2.4}$ M_2 वर्तमानैर्हि K D_5 वर्चसा; B_1 Dc D_2 नित्यशः; B_3 सा तदा (for सर्वदा)

4 ^{a}) D_5 अन्नानि (for अन्नादि) $K_{1.2}$ समुदाचार — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ °विधि°; D_5 °विधे° (for °कृत°) $D_{1.5}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_1 चैव (for तस्य) — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 च; K_4 [ए]व; S (except G_3) प्र (for तु) K_3 Dc $D_{2.5}$ वर्धत्येव न हीयते

5 ^{a}) $B_{1.4}$ निर्भर्त्सन (for निर्भर्त्सन) K $D_{1.2.5}$ [अ]पदेशै (for [अ]पवादै) Cnp अपदेश (= व्याज) — ^{b}) D_5 च (for [ए]व) — K_1 om 5^{cd}

6 ^{a}) K_1 प्राप्ते (sup lin as in text), T_1 $G_{1.2.4}$ M स्यस; T_2 सस, G_3 व्यस्त (for व्यस्ते) K_4 $B_{1.4}$ Dn_1 n_3 D_4 T_2 G_2 चेति; D_2 चैव (for चैति) — ^{b}) $B_{1.4}$ Dn चेति (for चैति) Dc D_2 नृप (for द्विज) — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 दुष्प्राप(D_1 °प्य)म (for दुर्लभ्यम्) M_2 इति (for अपि) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 सुदुर्लभमपि (B_2 °मिह) ह्यत्र ($D_{4.6}$ G_3 ह्यर्थं) — ^{d}) B_3 अपि (for इति)

7 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ इत्येव; M_1 सर्वेति (for सर्वं च) — ^{b}) B_1 Dn_3 G_3 यथा; Dn_1 n_2 D_4 तथा (for पृथा) — ^{d}) T_1 G_1 सुहृच्चैव (for स्वसृवच्च) K Dc $D_{2.5}$ चैव समता (K_4 च वशं गता); D_1 चैव समग; T_2 च स्मृत यथा (for च सुसंयता)

8 ^{d}) T_1 G_1 अनिन्द्रिता (for अनिन्दिता) $K_{1.2}$ कन्या यत्नेन निर्मिता, B Dc Dn D_{4-6} G_3 कन्या रत्नमनिन्दिता

9 ^{a}) $K_{1.2}$ स; K_3 स्य; K_4 Dc $D_{1.5}$ च (for तु) — ^{c}) $B_{2.3}$ (m as in text) Dc G_3 अवधाने च; M आराधने च $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T $G_{1.3.4}$ [ऽ]स्या (for ऽस्य) — After 9 $K_{1.2}$ read 1^{cd} (v l K_2 यत्नेन for शुद्धेन)

10 ^{a}) $G_{2.4}$ प्रभातेपि (for °ते च) N (except K_3, D_3 missing) G_3 साय च, T_2 G_2 सायेपि; G_4 सायाह्ने for सायं च)

11 ^{a}) B_4 [ए]व (for [ए]व) Dc D_2 स च मा परमित्येव — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_2 n_3 तप° (for यश°) — ^{d}) K

नापश्यद्दुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथा च समपूजयत् ॥ २३ C 3 17069 B 3 305 23 K 3 306 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

Dc D1 2 3 यशा (for °मना)

12 b) Dc D2 तत्र, D3 T1 यदि, T2 यथा (for यदा) D1 4 6 जयता (for जपता) — d) K4 °इन स°, Dc D2 °हेन च (for °रे रत)

13 G1 om 13-14 — b) B1 स च सा, B4 कन्यां स; D3 स च ता (for स एनां) — Before 13cd, M1 ins ब्राह्मण — T2 om (hapl) 13d-17c — d) G2 4 मे (for ते)

14 T2 G1 om 14 (cf v l 13) — a) D4 वर (for वरान्) — b) D3 दुराप मानुषैरपि — c) K1 2 अन्या (for सर्वा) — d) G4 च (for [आ]भि) K4 Dc D2 G1 ष्यति (for °ष्यसि)

15 T2 om 15 (cf v l 14) — b) G3 4 यस्मात् (for यस्या) K D1 2 4 6 G3 M1 °वदुत्तम (K4 द्विजसत्तम) — d) B4 कृतार्थं प्रवरैर्मम, M त्वया पूत यतो मम

16 T2 om 16 (cf v l 14) K D1 ऋषि, B4 द्विजाग्र्य; D4 मुनि (for ब्राह्मण) — a) B1 3 Dn D4 6 G3 सकामा, D1 G2 4 भद्रे ते (for भद्रे त्वं) — b) B1 3 Dn D4 6 G3 भद्रे (for मत्त) — c) T1 G1 2 4 इम (for इमं)

17 T2 om 17abc (cf v l 14) 17ab = 1 104 7ab 113 35ab — cd) T2 स्थातव्य (for स्थातव्यं) K B3m Dc D1 2 6 तस्य तस्य प्रसादात्त (B3m °देन) राजि पुत्रो भविष्यति (K1 2 भवेदिति)

18 18ab = (var) 1 113 35cd — a) K1 अकामश्च — b) K न स नैष्यति (K4 समेष्यति हि); B Dn D4 6 G3 स समेष्यति; Dc D2 वशमेष्यति K1 2 वर, Dc D2 शुभे, Dn D4 6 G3 वशे (for वशम्) — c) Dn3 °मयत्तो, D1 T G1 2 4 °मश्रान्तो (for °संशान्तो) — d) B Dc Dn D3 4 6 G3 भवेद्, T G1 2 4 वाक्यैर् (for वाक्ये) T2 दृप (for भृत्य) T G1 2 4 [अ]नुग (for [आ]नत)

19 K1 2 4 D1 S (except G3) om the ref — a) K4 द्वितीया सा; D1 द्वितीयस्य, T2 G4 द्विजाति च (for द्वितीयं सा) — c) B4 तद्वै, D1 न त (for तं वै)

20 b) B Dn D4 6 G3 स (for वै) — c) K1 2 T2 तथा; M2 ततो (for तदा) — d) D1 अथर्वागिरसि Dc D2 T G1 2 4 स्थित (for श्रुतम्)

21 a) G2 4 स (for तु) — b) K4 स (for ह)

22 a) B Dn D4 6 G3 गेहेषु (for गेहे सु) K4 विहित (for विहित) — b) K1 2 तथा, Dc2 D2 G4 तदा (for सदा) T2 सुप्रीति, G1 सप्रीति° (for सुप्रति) — c) K1 2 4 B3 Dc D1 2 °स्याम् (for °महे) Dc D2 राजन् (for तावद्)

23 a) S (except G3) च (for तु) — b) T1 G1 2 4 तथै (for तत्र°) — d) K1 2 प्रति°, T G1 2 4 [इ]माम° (for मम)

२९०

C 3 17070
B 3 306 1
V 3 307 1

वैशंपायन उवाच ।
गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon D_5 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_2 $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M_2 कुडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण — *Adhy name* B_4 कुतीमत्रप्राप्ति°, M_1 पृथामत्रग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 303, Dn_3 304, D_1 307, T_1 289 (as in text!), T_2 $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 293 (M_2 orig 295), G_1 290 — *Śloka no* Dn D_1 23

290

☞ In D_5 this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 कारणांतरे (for काल°)

2 ^{c}) $G_{2\ 4}$ °ग्राम (for °ग्रामो) K $D_{1\ 2}$ स्त्व(K_4 ग्र) स्य (*for* तस्य) — ^{d}) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इति (for इव) K $D_{1\ 2}$ ज्ञास्यामि नचिरादिव

3 ^{a}) S (except T_2 G_2) सा (*for* सं) K Dc $D_{1\ 2}$ M तु, T $G_{3\ 4}$ [ए]व; G_1 [इ]त्र (for सा) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ [अ]क; D_1 तु (for [ऋ]तु) Dc D_2 यथेच्छया — ^{c}) B Dc $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{3\ 4}$ M चा° (for सा°) Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ कन्या (for बाला) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ बाल° (for कन्या°) — After 3, N (D_5 missing) G_3 ins

*1339** ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।

4 ^{ab}) N (D_5 missing) G_3 प्राच्यां दिशि समुद्यत दृदर्शादित्यमडल — After 4^{ab}, N (except $K_{1\ 2}$, D_5 missing) $G_{1\ 3}$ ins

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— $K_{1\ 2}$ *om* 4^{c}–5^{b} — ^{c}) $B_{1\ 2}$ G_3 चातप्यत (*as in* some printed ed !), $B_{3\ 4}$ Dn (!) $D_{4\ 6}$ ततर्प हि (Dn_1 चाप्येतर्हि); Dc D_2 च तर्प्य च; M_2 तताप च (for ततर्प च) — ^{d}) D_6 च (for सा)

5 $K_{1\ 2}$ om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) B Dn D_4 अस्या (B_3 अन्या) (for तस्या) — ^{b}) Dc D_2 सूर्यमडल (for दिव्यदर्शनम्) — ^{d}) T_2 सुशोभित; G_3 च भूषित (for विभू°)

6 ^{a}) G_1 कुतूहल D_6 T $G_{1\ 2\ 4}$ चा° (for त्वा°) — ^{b}) S (except G_3) मत्रान् (for मन्त्र) — ^{c}) S (except G_3) च (for [अ]थ) — ^{d}) G_1 तत्र तस्यैव (for तस्य देवस्य) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 भाविनी

7 ^{a}) Dc $D_{2\ 6}$ अ(D_6 आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा, T $G_{1\ 2\ 4}$ उपस्पृश्य तदा कुती — ^{b}) To avoid hiatus, K_4 B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ ह्याजु°; S (except G_3) साजु° (for आजु°) — ^{c}) M_1 द्दिवो (for ततो)

8 ^{c}) S (except G_3) °मकुटो (for °मुकुटो) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 प्रज्वल° (for प्रज्वाल°)

9 ^{ab}) G_4 स्वसा° (for द्विधा°) M_2 ततो वच (for तताप च) K_3 repeats 7^{cd} for 9^{ab} — 9^{d} = 1 73 16^{d}

10 Before 10, M_1 ins दिवाकर — ^{a}) D_1 वशे (for वश) — ^{b}) Dc $D_{2\ 6}$ मत्रग्राम° (for तव मन्त्र°) — ^{c}) K_1 [अ]नश, B Dc Dn_3 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 वशो; D_2 वशे

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२
तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५
त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८
पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री
सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं
यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०
सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला
सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१ C 3 17091 B 3 306 22 K 3 307 22

(for [अ]वशो) — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ ब्रूहि किं ते विकीर्षित

11 S (except G_{3}) कन्या (for कुन्ती) — ^{a}) Dc D_{2} यत्र (for तत्र) — ^{b}) $K_{1.2}$ स्व (for [अ]सि) K Dc $D_{1.2.5}$ पुनरा° (for समुपा°) B Dn $D_{4.5}$ G_{3} यत एवा गतो ह्यसि — ^{c}) K $D_{1.5}$ यत्त्वयाऽऽहूत (for कौतूहलात्) Dc $D_{2.6}$ °नीत (for हूत)

12 ^{a}) Dn_{1} $D_{2.4.6}$ T_{2} G_{3} M_{2} मा (for मां) $K_{1.2}$ तु (for त्व) — ^{b}) $K_{1.2}$ गजनन्दिनि (for तनु°) — After 12^{ab}, K_{2} reads 13^{cd} — ^{c}) D_{1} च (for तु) — ^{d}) K_{1} यथा, K_{4} पृथे (for वृथा)

13 ^{a}) D_{1} तथा (for तव) T $G_{1.2.4}$ [अ]भि(G_{2} °पि)मधि — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ कुर्या (for सूर्यात्) — K_{2} reads 13^{cd} after 12^{ab} — ^{d}) K_{4} कुण्डली कवची (by transp)

14 ^{a}) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ मे, $G_{2.4}$ हि (for वै) — ^{c}) $K_{1.4}$ Dc $D_{1.2}$ उत्पत्स्यते G_{2} ते पुत्रो (by transp)

15 ^{a}) $B_{1.2}$ Dc $D_{2.5}$ अद्य (for अथ) — ^{b}) K D_{1} भाविनि, Dc $D_{2.5}$ भामिनि (for सुस्मिते) — After 15^{ab}, B Dc Dn D_{2} $_{4-6}$ G_{3} ins

1341* यदि त्व वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

— ^{c}) K_{2} B Dn D_{4-6} G_{3} M_{2} शपिष्ये (for शप्स्यामि) T G_{1} M_{1} त्व(M_{1} त्वा)न्यथा (for त्वामह) $G_{2.4}$ शप्स्ये कन्येऽन्यथा क्रुद्धो

16 ^{a}) K_{4} सप्रध , B_{2} T_{2} तान्प्रव° (for तान्प्रध°) — ^{b}) D_{6} M ऽत्र (for अपि) — ^{c}) K_{2} मूढो यो, S (except G_{3}) ते मूढं (for ते मूढ)

17 ^{a}) K_{4} तथास्य (for तस्य च) — ^{d}) K_{4} D_{1} [अ]विनय (for विनय) Dc D_{2} पर (for परम्) $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ धक्ष्याम्यविनय पर

18 ^{a}) T_{2} कन्ये (for सर्वे) — D_{6} om 18^{cd} — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} भाविनि, T $G_{1.2.4}$ M मा शुभे (for भामिनि)

19 ^{a}) K_{3} वै तान्, B_{2} Dc Dn_{2} $D_{1.2}$ M चैतान् (for चैनान्) S (except G_{3}) वरारोहे (for सुरगणान्) — ^{b}) K_{2} B_{2} दिव्यचक्षुर् K_{4} च (for हि) T_{2} मे (for ते)

20 $K_{1.2}$ Dc D_{2} om the ref — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_{1} G_{3} प्रभावन्त T $G_{1.2.4}$ पुरस्ताद् (for महान्त) — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ M_{1} रोचमानान् (for °मान)

21 ^{a}) K $B_{1.3}$ $D_{1.6}$ M_{2} सा त, G_{3} तान्सा (by transp) $K_{3.4}$ Dc_{2} $D_{1.2}$ वेपमाना, T $G_{1.2.4}$ त्रिदशान् (for व्रीडमाना) Dc_{2} T $G_{1.2.4}$ एव (for [इ]व) — ^{b}) K $D_{1.2.5}$ सूर्यं देव, M_{3} देवश्रेष्ठ (for सूर्यं देवी) — ^{c}) K_{4} स्वे विमान, B_{3} स्व विमान (m as in text) — ^{d}) S (except G_{3}) °भावे (for भावाद) K D_{1} दुष्ट, B_{1} दुःस्वम्

C 3 17092 B 3 306 23 K 3 307 23 पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३
सूर्य उवाच।
बालेति कृत्वानुनयं तवाहं
ददानि नान्यानुनयं लभेत।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम्।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम्।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

वैशंपायन उवाच।
सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम्।

(for ब्रुष) B1–3 Dc2 Dn2 D1 2 4 ष्यो°; Dn1 n2 D4 6 G2 ष्या° (for ष्यो°)

22 a) K1–3 Dc D2 5 चापि (for चैव) K4 ये ते; B2 S (except G2) मन्य (for येऽन्ये) — b) G2 प्रवदति (for प्रभवन्ति) T G1 2 4 स्म दाने (for प्र°) — c) T G1 2 4 साह (for नाह), and पाल° (for लोप°) M पाल° (for लोप°) — d) K4 D1 धर्मं, G2 धर्मं (for वृत्तं)

23 c) K1 D2 बाल्येति (for बालेति) K1 मत्वा तु, K2 4 D1 5 कृत्वा तु; B Dn D4 6 G3 तत्कृत्वा (by transp), G3 4 कृत्वा त्व — d) K4 वै (for मे) Dc D2 G4 प्रभो (for विभो)

24 a) K1 D2 बाल्येति, D4 बाले तु (for बालेति) K1 2 4 Dn2 तनय (for [अ]नुनय) — b) K4 दद्मामि; T1 G1 दधानि (for ददानि) K D1 5 नु (K3 D2 5 तु) लभेत काचित् (K3 कामा); Dn2 n2 D4 त(D4 स्य)नय लभेत; G2 स्त्रभय लभेत (for [अ]नुनय लभेत) — c) K तत्र (K4 न तु) (for कुरु) D5 तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति) K1 2 मध्ये; K3 T2 सन्ये; G2 मद्य (for कन्ये) — d) K1–3 तथैव च (K3 हि), T G1 2 4 तवानघ (for तवैव हि) K3 B1 2 M हि भवेत; K4 भवितेति; Dc D2 हि भवेत्सु (for हि भवेच्च)

25 a) K1 2 B1 2 Dn D4 6 G3 गन्तु युक्तं (by transp) Dc D2 च (for हि) — b) D2 S (except G3) मतेन (for °कृतेन) — After 25ab, B Dc Dn D2 4–6 G3 ins

1312* अप्रदाय त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भामिनि।

— cd) T G1 2 4 M दत्तस्त्वया (M2 °मया)नवद्याङ्गि लोके सम(T2 G4 °सु)पहास्यताम् — After 25cd, S (except G3) ins

1313* गच्छेयमथ सुश्रोणि मतोऽहं वै निराकृतः।

— f) B Dc Dn D2 4 6 G3 तथा शुभे; T1 G1 (inf lin as in text) अनिन्दिते (for अहं शुभे)

26 a) B1 T1 सहागच्छ; T2 G2 मम मगच्छ (for समा°) — b) S (except G3) लप्स्यसे मादृशं सुतम् — cd) K4 B3 5 T G1 M1 विशिष्ट, and भविष्यति B Dc Dn D2 4 6 G3 त्वमशय; D5 च भामिनि

Colophon D3 missing — Major parvan. K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — Sub parvan K3 4 B3–4 Dc Dn D1 2 4–6 G3 कुण्डला(D1 2 °लाभि)हरण — Adhy no (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 301, Dn3 305, D1 309, T1 290 (as in text!) T2 G4 M1 2 (inf lin) 294 (M2 orig 296), G1 291, G3 293 — Śloka no Dn1 n2 28, Dn3 29, D1 30

भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागमः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७

कुन्त्युवाच ।

पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ C 3 17108 B 3 307 11 K 3 308 11

291

☞ In D2 this adhy is lost on a missing fol (cf v l 3 287 10) the MS is mostly ignored here

1 b) K3 B. ब्रुवती (for ब्रुवन्ती)

2 a) G2 4 च सा (for यदा) — c) K3 भीतागता, K4 भीता शाप Dc D2 M तदा (for ततो) — d) K D1 3 इव (for अथ) D1 [अ]नंग, Dc D2 [उ]त्तर (for [अ]न्तरम्)

3 The portion of the text from 3c up to 3 294 25d is lost in D1 on missing fol (219–220) — c) K2 Dc D2 3 S (except G2 3) मन्निमित्त K4 G2 4 नु (for न)

4 D1 missing (cf v.l. 3) — a) K1 G1 2 बाल्ये नापि K1 भृशं, K2 G2 सता, B1 Dc D2 यदा, B4 Dn1 सदा (for सता) — b) K1 सता (for भृशं) K1 नापह्नवा न्यपि, K2 मोपह्नवा, B1 2 Dn D1 4 6 G3 पापकृता ; B4 D2 मापकृता, T G1 2 4 शापभयादपि — c) K1 B Dn D4 6 G3 नात्या°, K2 3 नान्या°, K4 तान्यासाध°, D6 न ह्यह छादयिष्यामि

5 D1 missing (cf v l 3) — a) Dc D2 भृशा (for भीता) — b) B3 Dc Dn D2 6 T2 G2-4 गृहीत्वा (for °ता) B4 कवचं, G1 [अ]पि करे, T2 G3 4 च करौ (for च करे) K1 2 स्वयं (for भृशम्) — c) K2 T G1 2 4 च कार्यं, Dc D2 नु कार्यं, D6 नवेह (for त्वकार्यं) K2 कन्या, B2 कुर्याद् (for कुर्यां) — d) K4 Dc D2 प्रदाने (for °न) G1 त्वह (for स्वयम्) G3 4 स्वयमात्मनि वेदन

6 D1 missing (cf v l 3) Before 6, N (except K4 D1 3 missing) G1 3 ins वैश ड (resp वैश°) — a) B3 Dn D4 6 G3 सा वै (for सैव) T G1 2 4 M °भयात त्रस्ता (T1 G1 भीता) (for °परित्रस्ता) — b) B1 2 4 Dc Dn D2 4 6 G3 हृदा (for तदा) M चिन्तयती हृदा बहु — c) Dn1 G3 [अ]पि, D6 च (for [अ]भि) K1 3 °परीता च, D6 समायुक्ता (for °परीताङ्गी) — d) MSS स्मयमान, °मान also

7 D1 missing (cf v l 3) — a) K3 Dc2 Dn1 D6 T G1 3 तदे(K3 T1 G1 3 दे)वम्; K4 देव तम् (by transp), G4 तस्यैवम् K4 प्रीता (for भीता) — d) S (except G3) शापाद्वैव (for शापत्रस्ता)

8 D1 missing (cf v l 3) K1 2 4 T1 M2 om the ref — a) T2 च (for मे) — c) K1 2 विद्य मानेषु, K3 विप्रिय कार्यं — d) K3 धर्मलोपो, G4 M2 विधिलोभो

9 D1 missing (cf v l 3) — a) B Dn D4 6 G3 तु (B3 च) (for मे) — c) K1 मचि°, K4 त्वचि (for मन्नि°) — d) K1 2 4 Dc D2 3 कीर्तिक्षयस्तत (K4 स्तव), T G [S]कीर्तिर्न (G2 र) सशय°

10 a) K1 2 G1 एव, K2 एव, T2 G1 3 एतत् (for एत) — b) K3 सत्य ते (for मन्यसे) — c) T G1 सते (for ऋते) K3 D6 प्रमादाद् (for प्रदानाद्) — d) D4 G3 तत्र, D6 त्वया (for तव) K D6 कार्यं (for काम)

11 D1 missing (cf v l 3) — a) Dn2 दान च (for °प्रदान) K1 3 D6 T G3 दुर्धर्ष — b) K1 2 मही सहे, K3 4 Dc D2 3 M सती ह्यह — c) D6 ते च (for चैव) — d) S (except G3) त्वयि कीर्तिश्च

12 D1 missing (cf v l 3) — b) K4 ते (for वा)

C 3 17109
B 3 307 12
K 3 308 12

सूर्य उवाच ।
न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६
कुन्त्युवाच ।
यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।
भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८
कुन्त्युवाच ।
यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०
सूर्य उवाच ।
अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१
पृथोवाच ।
परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D_5 °ग्रते (for °स्मिते) — [c]) S (except G_3) प्रदा(G_4 °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे) — [d]) K_3 सर्वं तत (for भद्रं ते) D_0 D_3 मद् (for मे)

13 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) K_3 M_2 सर्वं (for सर्वान्) T_2 G_2 कामयसे T_2 G_3 तस्मात् — [b]) K_1 ₂ काम वरय; K_3 B_3 ₃ D_n D_2 ₄ ₆ T_1 क(T_1 क्ष)मेर्धातोश्च, B_1 कालधा°; B_4 कामधा°; D_5 कामहीनाश्च B D(D_1 ₃ missing) भाविनि, a few MSS भामिनी — [c]) K_3 स्वतन्त्रा (for सुश्रोणि) — [d]) K_3 घर वरय भामिनी

14 D_1 missing (cf v l 3) — [b]) B D (D_1 ₃ missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — [d]) K_4 चरेह, B_1 ₄ D_{n3} D_6 वरेय; B_2 भवेय (for चरेय)

15 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) T_1 अनाश्रिता; G_2 अन्यावृता° — [d]) K_3 श्रुति, B_3 स्मृति; T_1 G_1 स्थिति° (for स्मृत°)

16 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) M त्व (for सा) — [d]) T G_1 ₂ ₄ न संशय (for महा°)

17 D_1 missing (cf v l 3) — [a]) M अपि (for यदि). T G_1 ₂ ₄ ममाप्येव; M मम ध्येप (for मम भवेत्) — [b]) B D_0 D_n D_4 ₆ T_2 G_3 °नुद, D_2 °नुद; K_2 M °पहन्, K_3 °पह (for °पह) — [d]) S (except G_3) भविष्यति (for महा°) — After 17, B_4 ins

1344* तिरमरश्मे महाबाहो संगमिष्ये त्वहा[read रा]सद ।;

while T_2 G_1 ins

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।

[Cf 20[ab]]

18 D_1 missing (cf v l 3) M_2 om 18–19 — [a]) K_1 ₂ °शूर (for °बाहु°) — T_2 G_2 ₄ om from बाहु (in 18[a]) up to कुण्डले (in 21[a]) — [b]) T_1 G_1 °धृक (for °भृत्) — [c]) D_4 ₆ G_3 अभेद्य (for उभय) K_3 D_6 वा, M_1 तु (for च)

19 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 ₄ M_2 om 19 (cf v l 18) K D_5 T_1 G_1 M_1 पृथा (for कुन्ती) — [a]) K_1 ₂ यदन्यद् (for यद्येतद्) K_3 M_1 यद्यप्यन्ये मृतादस्ति (M_1 °मृतोदास्ते), T_1 G_1 यद्येवं ह्यमृतोद्भूते — [c]) K_1 यो वै, B_2 वीर (for य वै) — [d]) K_1 ₂ मत्त उत्पादयिष्यति; K_4 तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text)

20 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 ₄ om 20 (cf v l 18) — [a]) B_3 नो (m मे as in text) — [c]) K_1 ₂ त्वद्रूपवीर्य (by transp) K_4 D_0 D_2 °सपभो (for सत्त्वौजा) — [d]) K_1 सदा; K_2 तदा, D_0 D_2 मम (for स च)

21 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 ₄ om अदित्या कुण्डले (cf v l 18) — [a]) K_1 ₂ अदित्या°; T_1 G_1 M आदित्य° (M °त्ये) (for अदित्या) — [b]) K_3 ₄ T_1 G_1 ₂ M मत्समे, T_2 G_4 मत्समो K_1 ₂ मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४
सूर्य उवाच ।
साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६
इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती । C. 3 17127 B 3 308 2 K 3 309 2

कामिनि — c) $K_{1\ 2}$ अद्य, K_4 अस्य, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc D_3 तस्य, S (*except* G_3) तस्यै (*for* तेऽस्य) $K_{1\ 3\ 4}$ T G_1 M ते (*for* वै) $G_{2\ 4}$ वामोरु (*for* वै भीरु) — d) S (*except* G_3) आगमन° (*for* उत्तमम्) $K_{2\ 3}$ D_4 वर्म चैवेह चोत्तम, K_4 वर्म चैवमनुत्तम, B_2 कवच चेदमुत्तम, Dc D_3 कुण्डले वर्म चोत्तम

22 D_1 missing (cf v l 3) B D ($D_{1\ 2}$ missing) G_3 कुन्त्युवाच (*for* पृथो°) — a) $B_{1\ 3}$ Dn D_{4-6} G_3 एवं (*for* देव) Dc G_4 भगवन्स्त्वदेवेश — b) T_1 G_1 मगच्छेय, T_2 G_2 °गच्छेह, G_4 °गमोय, M_2 °गच्छेह Dc D_3 [अ]नघ (*for* मह) — c) K $D_{5\ 6}$ भवति (*for* भवेद्) K_4 B_3 एव (*for* एव)

23 D_1 missing (cf v l 3) K_3 *om* 23 — a) B_4 T_2 $G_{1\ 2}$ [उ]क्त्वा च, G_4 [उ]वाच (*for* [उ]क्त्वा तु)

24 D_1 missing (cf v l 3) — a) T $G_{1\ 2\ 4}$ °सा साध्वी (*for* °लेवासीत्) — c) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चाथ सा, B_3 साथ यं, $G_{2\ 4}$ विह्वला (*for* [अ]थ च सा) B_2 विवस्वत याचमाना — d) B_4 मृदु° (*for* मूढ°)

25 D_1 missing (cf v l 3) — ab) K D_6 साधयिष्यामि पुत्र वै (K_1 *by transp* वै पुत्र) जनयिष्यसि (K_1 °ष्यामि) भामिनि — c) G_1 पुन कन्या (*for* कन्या चैव)

26 D_1 missing (cf v l 3) — a) T $G_{1\ 2\ 4}$ M सा तु त व्रीडिता बाला ($G_{2\ 4}$ साध्वी) — b) T G_1 M कुती, $G_{2\ 4}$ कन्या (*for* तदा) — d) B_2 रविवर्चस, B_4 भूरितेजस

27 D_1 missing (cf v l 3) — a) S (*except* T_1 G_3) भोजा° (*for* °राजा) — b) S (*except* G_3) ध्याय (*for* याच) — d) $K_{1\ 2}$ S (*except* G_3) वेप°, $K_{3\ 4}$ लज्ज° (*for* भज्य°)

28 D_1 missing (cf v l 3) — a) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तिग्मांशुस्तां (*by transp*), T $G_{1\ 2\ 4}$ M तां तीक्ष्णांशुस — b) T_2 $G_{2\ 4}$ मन्त्र (*for* °संस्था) — c) D_6 [ए]ता मोह (*for* [ए]नां दूष) — d) $K_{1\ 2}$ [अ]पि (*for* [अ]थ)

Colophon $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan* K_3 Dn_3 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn D_{4-6} G_3 कुण्डला(D_6 °लाभि)हरण — *Adhy name* M सूर्यकुन्तीसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 305, Dn_3 306, T_1 291 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 295 (M_2 orig 297), G_1 292, G_2 294 — *Śloka no* Dn 28

C 3 17123 B 3 308 2 V 3 309 2 धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

☞ In $D_{1\ 3}$ this adhy is lost on missing fol (of v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 K_4 T_2 om the ref — ^{b}) T $G_{2\ 4}$ पृथायां (for °या) — ^{c}) Dc_2 D_2 दशेतरे; T_2 देशोत्तरे; G_2 दर्शेतरे (for दशोत्तरे)

2 ^{a}) S (except G_3) भीता (for बाला) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ D ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 गर्भं त (by transp), B_2 सभीत K °गृह्य ध, B_3 °गृह्यता (for °गूहती) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ चैन; D_5 च ता (for चैनां).

3 ^{a}) $K_{3\ 4}$ चैवान्या (for नार्यन्या) — ^{b}) K_3 एव; T_1 G_1 कांचिद् (for काचिद्) K_1 M विना (for ऋते)

4 ^{a}) K D_5 त (for सा) — ^{c}) B_3 देवदेवस्य (for तस्य दे°) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ प्रमादाद्, T M_1 प्रभावाद् (for प्रसादाद्) K Dc $D_{2\ 5}$ अभवत्तदा ($K_{1\ 2}$ °स्मदा, $K_{3\ 4}$ °त्तथा)

5 ^{a}) B_2 अथ वा (for तथैव) B Dc Dn $D_{2\ 4}$ T_2 G_3 [आ]बद्ध° (for बद्ध°) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ हर्यक्ष S (except G_3) ऋषभ° (for वृषभ°)

6 ^{a}) K_{1-3} तु (for च) $K_{1\ 2}$ गर्भं स (by transp) — ^{b}) B D ($D_{1\ 3}$ missing) भाविनी — After 6^{ab}, S (except G_3 M_2) ins

1346* उत्स्रष्टुकामा स गर्भं कारयामास भारत ।
मञ्जूषा शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धा सुप्रतिष्ठिताम् ।
सर्वैर्बहुविधैर्बद्धा प्लवनार्थं जले नृप ।
अजिनैर्मृदुभिश्चैव सम्स्तीर्णशयना तथा ।

— T_1 G_1 om 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 समाधाय, M समवधात (for अवदधे)

7 ^{a}) $K_{1\ 2}$ मजूषायां स्थि°, K_3 D_4 G_3 मधूच्छिष्टास्थि° Dc D_2 स ; T_1 G_1 तु, T_2 G_{3-4} M_1 त (for सा) — ^{b}) G_1 दुःखार्त्त (for सुखायां) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ S (except G_3) तदा, D_5 सती (for तथा) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 $G_{2\ 4}$ M स्वपिधा°, B_4 सुविधा° (for सुपिधा°) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ M न्यस्य (for अश्व) T_2 नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्, G_1 निक्षिप्य शिशुमजसा

8 G_1 om 8^{a}–9^{b} — ^{a}) G_4 जानाति (for जानती) — ^{b}) M कन्यया — ^{c}) B_3 D_6 सा राजन् (for राजेन्द्र)

9 G_1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °नद्यां (for °नद्यास्) Dc $D_{2\ 5}$ T_1 $G_{2\ 4}$ तथा (for तदा) — ^{c}) G_1 अश्रुपूर्णमुखी कुन्ती; M_1 उवाच कुन्ती रुदती

10 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (for ऽस्तु) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ T_1 G_1 [अ]त° (for [आ]न्त°) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ देवेभ्य° (for दिव्येभ्य°) — ^{d}) Dn_1 व्योमचरा ; T_1 G_1 जलचरा°, G_4 तोय गता°

11 ^{c}) $K_{1\ 4}$ B Dc Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G_3 आ(K_4 अ)गता(B_4 °तां)श्च; K_2 आगम्याश्च; D_2 आश्वास्य च; D_5 आगामिनस् (for आगमाश्च) S (except $G_{3\ 4}$) सन्तु (for पुत्र) — ^{d}) S (except G_3) दिव्येन विधिना तव (cf 13^{d})

12 ^{a}) M त्वा (for त्वां) — ^{d}) Dc D_2 सर्वेश°

13 ^{a}) T_1 G_1 ते, $G_{2\ 4}$ M त्वा (for त्वां) — ^{d}) S

मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वा द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
धन्या सा प्रमदा या त्वा पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वा भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् । C 3 17151 B 3 308 26 K 3 309 27

(except G_3) स्विह (for किल)

14 c) K_2 B_4 Dn_3 महेंद्रेण — d) $K_{1\ 2}$ सर्वा (for च स)

15 a) K_3 चासुरा°, M त्वा सुरा — 15^b=1 110 44^d, 112 22^b 4 56 8^b, etc, etc — c) $K_{1\ 2}$ M त्वा (for त्वा) — d) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [अ]भि (B_2 °पि), Dc_2 D_2 [अ]ति (for [इ]प)

16 a) T_1 G_1 धन्यस्त्व जनको देव° — b) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc D_2 सूर्यो, T_1 G_1 पुत्र (for देवो) — c) K_1 M_2 त्वा (for त्वा)

17 M_1 om 17–19 — a) G_4 damaged M_2 corrupt (but with त्वा for त्वा) — b) =19^d M_2 पुत्रके (for °त्वे) — c) $G_{2\ 4}$ त्व (for त्व) — d) T $G_{1\ 2\ 4}$ स्तन्य (for स्तन)

18 M_1 om 18 (cf v l 17) — a) K_2 T_1 त्वया, G_3 नद्रा (for तया) — b) T G_1 M_2 °तेजस (for वर्चसम्) — c) K_1 T_1 °धर्म° (for °वर्म°) — d) K_4 °भूषण

19 M_1 om 19 (cf v l 17) — a) B_2 पद्मपत्र, G_1 पद्मानन (for पद्मायत°) — b) K D_6 रक्तताम्रनखोज्ज्वल, B_1 Dc Dn D_2 पद्मताम्रतलो(Dc D_2 °नखो)ज्ज्वल, B_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ पद्मताम्रतलोज्ज्वल — 19^d=17^b

20 a) =21^a $K_{1\ 2}$ G_1 पुत्र त्वा, T_2 M नायस्त्वा (M_2 °स्त्वा), $G_{2\ 4}$ नयन्त्या — c) $G_{1\ 2\ 4}$ °क्रम° (for °कल°) — d) K Dc $D_{2\ 6}$ भाषत, M_1 वदन K Dc $D_{2\ 6}$ पांसु($K_{1\ 2}$ °सु)गुण्ठित, S रेणुकुण्ठित

21 b) $K_{1\ 2}$ °गो मुखे, K_4 °ग मुखे, K_4m B_3 Dc °गोचरे, $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °गोचर, D_2 °गोचरो, D_5 °समुख, T_1 °गो सुख (for °गे मुखे) — d) A few MSS केशरिण $K_{2\ 3}$ Dc_2 D_2 तथा (for यथा)

22 Before 22, B_4 ins वैश° उ° — K_4 om 22^{ab} — a) G_1 वाचा (for राजन्) — b) B_4 यथा; Dc D_2 तथा (for पृथा) — c) T_1 G_1 अपासृजत; G_2 अवासृजत्ता, G_4 ससर्ज ता तु — d) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G °नद्या (for °नद्यास्) Dc D_2 G_1 तथा जले, G_2 जले तदा (by transp)

23 a) K_2 Dc_2 Dn_3 G_2 M_2 रुदती — $K_{1\ 2}$ om 23^b–24^a — c) K_4 तया (for धात्र्या) — 23^d=(var) 1 113 23^d

24 $K_{1\ 2}$ om 24^a (cf v l 23) — b) T $G_{1\ 2\ 4}$ M सा स(G_4 सु)बोध° (for संबोधन°) — c) D_5 पुनर्विवेश भवन — d) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा) K_4 [अ]रुदत्, D_5 पृथा (for तत)

25 Dn_3 om 25 — a) K_1 corrupt $G_{1\ 2}$ मञ्जूषामश्व° — b) K_1 कर्मावर्तीं (for चर्मण्वतीं) — d) T $G_{1\ 2\ 4}$ M तया ($G_{1\ 2}$ तथा) (for ततो)

26 a) K_4m गगाया, T_2 $G_{2\ 4}$ गगा सा, M_1 गगया Dc D_2 S (except G_3) सूतविषये, D_5 °जुष्टायां — b) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अनु° (for अभ्या°) — d) K_4 तत्प्रयाणकः (for रक्ष°)

27 a) S (except G_3) पूर्वं (for दिव्य) — b) B_1 Dn D_6 तनु°, B_3 तस्थे, B_4 तन्म°, D_2 तच्च, D_4 G_3 त तु (for तत्तु) K_4 त सवत्र (for तत्तु वर्म) $K_{1\ 2}$ G_4 सुकुण्डल — c) M_2 गर्भं त (by transp) — d) K_2 चैलेन,

C 3 17151 B 3 308 26 K 3 309 27

स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे पर यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देव च, M_2 दैवत (*for* दैव च) B_2 विधिनिश्चित — After 27, T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ ins 1351* (with v l)

Colophon D_{1} $_{2}$ missing — *Major parvan* K_{1} $_{2}$ G_{2} $_{4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_{3} $_{4}$ B Dc Dn_1 ns D_{2} $_{4-6}$ G_3 कुंडला(D_6 °लाभि)हरण — *Adhy name* M पुत्रविसर्जन° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 306, Dn_2 307, T_1 292 (as in text !), T_2 G_4 M_{1} $_{2}$ (*inf lin*) 296 (M_2 orig 298), G_1 293, G_2 295 — *Śloka no* Dn 27

293

☞ In D_{1} $_{3}$ this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 1^a =1 8 5^a, 15 1^a, 27 24^a, etc , etc — ^{c}) K_{1} $_{2}$ [अ]धिरथिर्; T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ [अ]तिरथ (for ऽधिरथ) K_4 S (except T_1 G_3) [ए]त्र (for [ए]व)

2 ^{a}) K_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dc D_{2} $_{5}$ समभवद् (for ऽभवद्राजन्) — ^{b}) =1 104 1^d, 105 5^b, etc , etc Epic Tag ! Cf Hopkins, *Great Epic*, " Parallel Phrases," No 236 (p 432) K_{1} $_{2}$ T_1 G_1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी) — ^{c}) K_{1} $_{2}$ °प्राज्ञा, K_3 °प्रज्ञ; K_4 °प्रज्ञा; Dc D_{2} $_{5}$ °प्राज्ञ (for °भागा) — ^{d}) K_{1} $_{2}$ गर्भम् (for पुत्रम्) D_6 तस्या पुत्रार्थमातुर — ^{f}) K_{1} $_{2}$ B_2 (m as in text) तु, K_4 सा, G_{3} $_{4}$ हि (for च)

3 ^{a}) B_2 [आ]ससाद (M ददर्श as in text) — ^{b}) Some S MSS ऊह्यमाना — ^{c}) K_4 B_4 D_6 M_1 दत्तरक्षां — ^{d}) K_1 अव्शालभनशोभिनां; K_{3} $_{4}$m (orig corrupt) अन्वालभनशोभना, B_{1-3} T_1 °लभनशोभितां, B_4 अर्थालभन°; Dc D_2 यत्रालेपन°, Dn_1 n_2 °शोभनां, Dn_3 °लभनशोभना, D_6 T_2 °लभत शोभना; G_1 अन्वलहनशोभितां, G_2 M_1 °लभत — ^{e}) A few MSS ऊर्मि° (for ऊर्मी°) — ^{f}) K B_3 D_6 उपह्वरे; T_2 G_{2} $_{4}$ उपांतिक (for उपह्वरम्) — After 3, S (except G_3 M_2) ins

1347* विवर्तमाना बहुश पुन पुनरितस्तत ।
तत सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
उपानीता यत सूत सभार्यो जलमाश्रित ।

4 ^{a}) B_1 D_6 G_3 तु (for तां) — ^{b}) B D (D_{1} $_{3}$ missing) भाविनी — ^{d}) T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ [अ]ति° (for [अ]धि°)

5 ^{b}) K_4 D_6 S (except T_2 G_3) जनम् (for जलम्) K_{1} $_{2}$ उत्सार्य च जनांतिकात् — ^{c}) K_{1} $_{2}$ मन्त्रैर्, G_{2} $_{4}$ यत्नैर् K_2 B_4 Dc D_2 उद्धार° (for उद्घाट°) T_2 पादयामास यधानां

6 ^{b}) D_{4} $_{6}$ G_3 हैम (for हेम°) K_3 Dc D_2 T_2 G_{1} $_{4}$ M तदा (for तथा) — ^{c}) D_6 °सयुक्त (for युक्तेन) — ^{d}) T_2 G_{2-4} विराजित — After 6, S (except G_3 M_2) ins

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते । C. 3 17172 B 3 309 20 K 3 310 22

1348* परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं भृशम् ।
म तं परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।

7 ^{c}) T $G_{1\ 3\ 4}$ पुत्र (for बालं)

8 Before 8, B_4 ins सूत उ° — ^{a}) K_3 नेदम्, K_4 नैतद् (m इदम् as in text) — ^{b}) K_3 B_3 D_8 यातो (for जातो) K_3 G_2 [S]मि, B_3 G_4 हि, T_1 [S]द्य (for Sस्मि) K_4m D_5 नन्वह, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 भाविनि (for भामिनि) — ^{d}) K_4 यतो (for मन्ये) $K_{1\ 2}$ समुपस्थित (K_2 °त°) (for समुपागत) B_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 मन्येऽस्माकमुपा°

9 ^{a}) T_1 G_1 अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य) M मे पुत्रो (for पुत्रोऽयं) — ^{b}) M स्वयं (for मम) — Before 9^{cd}, B_4 ins वैश° उ° — ^{c}) T_1 G_1 प्र (for त) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_5 राधायाः (for °यै)

10 ^{ab}) S (except G_3) सा चापि (for तं राधा), and देव° (for दिव्य°) — ^{c}) K_3 $G_{2\ 4}$ °पद्माक्ष (for °गर्भाभ) — K_4 om 10^{d}–11^{a} — ^{d}) $K_{1\ 2}$ युतं (for वृतम्) — After 10 S (except G_3) ins

1349* सर्वेषां समाख्याना देवादित्यथ निश्चयः ।

11 K_4 om 11^{a} (cf v l 10) — ^{a}) K_3 T_2 M चैव, T_1 $G_{1\ 4}$ चैवं (for चैनं) — ^{b}) Dc D_2 M_2 च स (by transp) — ^{d}) K_3 [S]प्य° (for प्रा°) B_2 प्रजा (for सुता) — After 11, S (except G_3 M_1) ins

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
कर्ण इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D_2 om 12^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ वपुर् (for वसु) K_3 -धर्ममय (for वर्मधर) — ^{b}) M_1 बालं हेमसकुडलं

13 ^{a}) K_3 तत (for एव) — G_1 om (? hapl) 13^{b}–15^{a} — ^{cd}) T $G_{2\ 4}$ M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc

14 G_1 om 14 (cf v l 13) — ^{ab}) B_1 एष (for ज्येष्ठ) $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 सूर्यस्य (for सूत°) K_3 ववृधे स्पष्ट वर्पवान् (for ^{b}) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु श्रे($D_{4\ 6}$ G_3 ज्ये)ष्ठ पुत्र° स वीर्य°, Dc D_2 पुत्र° सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठोऽङ्गेषु वीर्य° — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B Dn_2 n_3 D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ पृथया T $G_{2\ 4}$ M धृक् (for °भृत्)

15 G_1 om 15^{a} (cf v l. 13) — ^{a}) K ततस् (for सूतस्) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 स्वति° (for त्वधि°) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ स तदा तदा, $K_{3\ 4}$ समये तदा, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समयेन त — ^{c}) $K_{1\ 2}$ विसर्जयामास

16 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [ए]व (for [उ]प-) $K_{1\ 2}$ सादन (for °सदन) — ^{c}) K Dc $D_{2\ 5}$ [अ]पि (for [ए]वम्) — ^{d}) K Dc $D_{2\ 5}$ सम(Dc D_2 °मा)गच्छत्स, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अगमत्स च, T $G_{1\ 2\ 4}$ M अगच्छत्सह

17 ^{a}) K_1 जामदग्न्यात (for च रामाच्च)

18 ^{b}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रत° (for स्थित°) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 फाल्गुनेन, T $G_{1\ 2\ 4}$ M अर्जुनेन G_4 महारथ, M विशां पते (for महात्मना)

19 T $G_{1\ 2\ 4}$ om 19^{ab} (see below) — ^{a}) B_2 युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्) — ^{b}) M महात्मना (for विशां पते) — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ तु (for च) — B Dn D_{4-6} G_3 ins after 19 T $G_{1\ 2\ 4}$, after 3 292 27

C 3 17172 B 3 309 20 P 3 310 22 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतच्छ्रुत्वा महाराज सूर्यस्यासीन्न संशय ।
य सूर्यंमभव कर्णं कुन्त्यां सूतकुले तदा ।
[(L 1) T $G_{1\ 2\ 4}$ महात्मन (for न संशय) — (L 2) $B_{3\ 4}$ यत् (for य°) D_6 तथा (for तदा) T $G_{1\ 2\ 4}$ कुल्या गर्भेण धारित (for the posterior half)]

20 ^{a}) K_3 हित, B_1 त च (for त तु) $K_{3\ 4}$ मत्वा (for दृष्ट्वा) — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ दृष्ट्वा (for मत्वा)

21 $K_{1\ 2}$ om 21^{ab} — ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (for तु) — ^{c}) S (except G_3) उपतिष्ठति मध्याह्ने — ^{d}) K Dc D_2 सतत स्थित°; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सलिलेऽस्थित

22 ^{a}) K Dc D_2 तदेनम् (for तत्रैनम्) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °हेतुना (for °हेतव) — ^{c}) S (except G_3) ह्यस्य (for तस्य) — ^{d}) S (except G_3) आसीद् (for अस्ति) — After 22, G_1 ins

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवाना हिते रत ।

23 ^{c}) T_1 सव, T_2 $G_{2\ 4}$ स्विति; G_1 स्वस्ति (for चेति) T_1 G_1 राजेन्द्र (for राधेयस्) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ इन्द्र, K_4 Dc $D_{2\ 5}$ विप्र (for अथ)

Colophon $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_3 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 M कुण्डला(D$_5$ °लाभि)हरण — *Adhy name* B_4 शक्रागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 307, Dn_3 308, T_1 293 (as in text!), T_3 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 297 (M_2 orig 230, wrongly for 299), G_1 294, G_2 296 — *Śloka no* Dn 25

294

☞ In D_3 this whole adhy , and in D_1 st 1–25 of this adhy , are lost on missing fol (cf v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) K_3 T $G_{1\ 2\ 4}$ M वृषा, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 वृतम् (for वृष)

2 Before 2, G_1 ins कर्णं — ^{a}) $K_{1\ 2}$ °कठी, K_4 (m as in text) °कठा , Dc_2 D_2 °कुठी, T_1 °वर्णा , T_2 °कण्ठ्या (for °कण्ठी) $G_{2\ 4}$ दासीर्या (for प्रमदा) — K_1 om (hapl) 2^b–3^a — ^{b}) S (except G_3) बहुश पशून् (for °गोकुलान) K_2 यच्चान्यत्प्रीतिवर्धन (cf 3^b) — ^{c}) K (K_1 om) B_3 ददामीति (for ददानीति) — ^{d}) K_4 [अ]धिरथ°, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]तिरथि° (for [अ]धिरथि°) K (K_1 om) Dc $D_{2\ 6}$ स्थित; G_4 तदा (for तत)

3 K_1 om 3^a (cf v l 2) — ^{a}) K_2 B_3 हिरण्यकठी, K_3 T_2 °मुख्या , K_4 °मध्य, D_5 G_1 °कटी ; T_1 °घर्णा°; G_4 °कठा , M °मुखा (sic) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 यच्चान्यत्; T G_2 यच्चान्यत ; $G_{1\ 4}$ यदन्यत (for यच्चान्यत्) K_1 T_1 प्रति वर्धन, T_2 $G_{2\ 4}$ चापि तद्धन, G_1 पादवर्धन, M_1 सारवर्धन,

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम । C 3 17192 B 3 310 15 K 3 311 15

M_2 पार्थिव धन — ^{d}) $K_{1\ 2}$ च (for प्र)

4 ^{a}) K_{1-3} M_1 तद्, T_1 य्यम् (for यद्) — ^{c}) K_2 D_4 उद्धृत्य (for उत्कृत्य) B_2 D_5 G_3 वै (for मे)

5 ^{a}) M एतास् (for एतद्) S (except G_3) भिक्षां (for क्षिप्रं) — ^{b}) S (except G_3) त्वया दत्तां नरोत्तम — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ स एष (T_2 एव) (for एष मे)

6 ^{a}) $B_{1\ 4}$ G_1 M_1 अवनीं S (except G_3) गावो (for गाश्च) — ^{b}) B D ($D_{1\ 2}$ missing) T_2 G_3 निवापः G_2 भृत्यांश्च, M_2 निर्वाह (for निर्वापं) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सकुण्डले (for न कुण्डले)

7 ^{a}) K_3 D_6 वाच्यमान°, $G_{2\ 4}$ चार्यमाण (for याच्यमान) — T_2 om 7^c–8^d

8 T_2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) $G_{2\ 4}$ मोचित° (for सान्त्वित°) — ^{b}) K_1 B_4 °विधं (for विधि) — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 न चा(B_4 ना)न्य — ^{d}) $G_{2\ 4}$ तदा (for वरम्)

9 ^{a}) G_4 यथा K_3 नान्यत (for नान्य) T_2 अन्य न प्रतिगृह्ण° — ^{b}) S (except G_3) स (for वै) — After 9^{ab}, S (except G_3) ins

1353* विनाश्य सहज वर्म कुण्डले च विशां पते ।
[Cf 10^{ab} T_1 वृतवान (for विनाश्य)]

— ^{c}) A few MSS तदैनम् S (except G_3) कर्ण (for भूयो) — S (except G_3) om 9^d–10^a

10 Before 10, K_3 B_4 ins कर्ण उ° S (except G_3) om 10^a (cf v l 9) — ^{b}) S (except G_3) सहज कवच हि मे — ^{c}) S (except G_3) लोकाना (for लोकेषु) — ^{d}) Dc D_2 नैन; D_5 नैव (for नैतद्) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 जहामि (for ददामि)

11 ^{a}) M विशाल मम राज्य हि — ^{c}) K_3 मत्कृत्स्न (for मत्तस्त्व) S (except G_3) मत्त प्रतिगृहाण त्व — ^{d}) K_4 साधो (for साधु)

12 ^{a}) $K_{1\ 2}$ M वियुक्तोह — ^{b}) T_2 सहजाभ्या यदि न्विह — ^{c}) D_5 माननीयो, S दम° (for गम°)

13 T_1 M om the ref , G_1 om 13–14 — ^{a}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यदा(B_2 Dn_2 D_4 द)न्य न (for यदा नान्य) — ^{c}) K_1 तदा (for तत) — ^{d}) K द्विज (for वच) D_4 पुनराह वचस्तदा

14 G_1 om 14 (cf v l 13) — Before 14, B_4 M_1 ins कर्ण उ (resp कर्ण) — ^{b}) K_{1-3} ममाभिभो ; K_4 $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ मया प्रभो (K_4 D_5 विभो) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ transp न्याय्य and दातु K_4 Dc D_3 वृथा (for मया) $B_{3\ 4}$ दत्त (for दातु) — ^{d}) Dn_2 शक्य (for शक्र) K_4 विना (for वृथा)

15 ^{b}) $K_{1\ 2}$ देवो वरो, G_1 देया वरा (for देयो वरो) — ^{c}) K_3 T_1 G_1 अपि, G_4 चापि (for चैव) $K_{3\ 4}$ देवानाम् (for भूतानाम्) D_5 देवानामपि चान्येषाम्, T_2 G_2 त्वमेव सर्वभूतानाम् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ M भूतभृत्; K_3 भूतिकृत्, B_2 Dn_2 n_3 D_4 G_3 भूतधृक्

C 3 17192
B 3 310 15
K 3 311 15

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

---

16 ^{a}) G_4 वीर (for देव) — ^{b}) B_4 कवचस् K_1 तदा (for तथा) — ^{c}) D_6 वाच्य° (for वध्य°) — ^{d}) B_3 त्वया; G_4 किंचित् (for त्वं च) S (except $G_{3.4}$) [अ]प° (for [अ]व°)

17 ^{b}) T कवचो° (for वर्म चो°) — ^{c}) K_3 गृहाण शक्तिं मे यच्छ — ^{d}) $G_{3.4}$ M त्वहम् (for अहम्)

18 ^{a}) T_1 G_1 [ऽ]य (for [ऽ]हं) T_1 $G_{1.3}$ रवि° (for रवे) — ^{b}) K_1 M_1 आयस्त्वेव; K_2 आयाश्यैव; K_3 आयास्येव; K_4 आयातश्च; B D_0 Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 आयान्नेव (B_3 मेव); G_1 आयातैव; G_2 M_2 आयास्येत्र, G_4 आयो चैव (for आयन्नेव) K_3 तवांतिके — ^{c}) G_4 ततस् (for तेन) K_4 D_6 तत् (for ते) — ^{d}) D_5 एव (for एतत्) T $G_{1.2.4}$ सर्वं (T_2 एवं) तत्रात्र संशय

19 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ M कामस् (T_2 $G_{2.4}$ काम) (for तात) K D_0 $D_{2.5}$ एवमस्तु यथाकाम — ^{b}) K_3 त्वं तु; Dn_1 तच (for तव) T_2 G_2 वरयस्व (for तव कर्ण) K_3 यदीच्छसि — ^{d}) K D_0 $D_{2.5}$ वृणीष्वान्यद्; B_3 त्वं वृणुष्व (for प्रवृणीष्व) $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथेच्छसि; K_3 D_5 $G_{2.4}$ M यदीच्छसि

20 ^{a}) K_3 $B_{3.4}$ D_0 $D_{2.5}$ प्रहृष्टस्तम्; K_3 °ष्टात्मा (for °ष्टस्तु) S (except G_3) ततस्तु कर्णः संहृष्ट — ^{b}) Dn_2 D_2 °गम्य स; S (except G_3) °मगृह्य (for °सगम्य) D_5 वासवीत् (for वासवम्) — ^{c}) $K_{1.3}$ अमोघ

21 S (except G_3) om. the ref. — ^{a}) B D_5 G_3 वर्मणा (for व°) — ^{c}) B_1 मोघमकृयानां, D_0 D_2 शत्रु सपत्नां; T $G_{1.2.4}$ °शमनीं; M °दमनीं — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ D_0 D_2 T M पातनीं; $B_{1.2}$ Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ घातिनीं; D_5 पोथनीं; G_1 सकृद्धां; $G_{2.4}$ तर्जनीं

22 Before 22, $K_{1.2.4}$ D_5 ins. वैश° — ^{a}) T_2 बहुधा (for मनसा). — ^{b}) D_0 D_2 अपि (for इव) T_2 $G_{3.4}$ शक्तिदाने तु वासव — ^{c}) K_3 शक्त्यर्थे

23 Before 23, M_1 ins. शक्र — ^{a}) D_5 M प्रयच्छ त्वं; T $G_{1.2.4}$ °च्छाद्य (for °च्छस्व) — ^{c}) D_0 D_2 T $G_{1.2.4}$ शक्तिं कर्ण (by transp.) — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 च; D_0 D_2 वै (for मे)

24 ^{a}) K_1 अमोघो; T_2 °घ; M_1 °घ (for °घा) T $G_{1.2.4}$ M शतशः (T_1 शक्तय) शक्तिः — ^{b}) S (except G_3) हत्वा (for मम) T $G_{1.2.4}$ करात् (for कर) — ^{d}) S (except G_3) दैत्यान्मम (by transp.)

25 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 करप्राप्ता (for करं प्राप्य) — ^{c}) = 26^{c} K_4 गर्जितं $K_{1.3}$ T_1 प्रपतंतं च — ^{d}) $G_{3.4}$ M_1 मामेवैष्यति

26 T_1 om. 26–28 D_1 resumes from 26^{b} — ^{b}) T_2 $G_{1.2.4}$ M °मृधे (for °हवे) — ^{c}) = 25^{c} K_4 गर्जितं K_1 प्रपतंत; G_1 च दृप्यंत (for प्रतपन्तं) — ^{d}) S (except G_3) यस्मात् (for यतो) K_4 ततोहमभयं लभे; B_4 भयं मम यतो भवेत्

27 T_1 om. 27 (cf. v.l. 26) T_2 $G_{1.2.4}$ M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६
इन्द्र उवाच ।
एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८
कर्ण उवाच ।
एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्या प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०
इन्द्र उवाच ।
न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३
कर्ण उवाच ।
संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
वैशंपायन उवाच ।
ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् । C 3 17214 B 3 310 37 K 3 311 38

(for इन्द्र) — ab) D4 G1 3 हनिष्यनि K Dc D2 5 transp रिपु and रणे T2 G1 3 4 M गर्जन्त (M त्व) महामृधे (for b), cf v l 26 — c) K B4 Dc D2 T2 G1 3 4 M न (for त्व) D2 य तु (by transp), D5 च य, T2 G1 3 4 M2 तु त K4 प्रार्थयं ह्येक, G1 °यस्येक, M1 °यन्नेक — d) K1 तु, T2 सु (for स)
28 T1 om 28 (cf v l 26) — a) T2 G1 3 4 M वेदविदुषो, G3 देवविद्वांसो — b) Dc Dn D2 4 वाराहम्, T2 महावम्, G1 3 4 गोविंदम् B Dn D4 6 G3 अपरा जित (for अजितं हरिम्) — c) G2 4 हि (for च)
29 After the ref, T G1 3 4 ins
1354* एवमेतद्यथात्थ त्व दानवाना निषूदन ।
वधिष्यामि रणे शत्रु यो मे स्याना पुर सर ।
— a) G3 4 एव (for अपि) — b) T1 G1 3 4 वधो (for °वधे) — c) B Dc Dn D3 4 6 G3 अमोघा देहि मे (Dn1 मा) शक्तिं, T G1 3 4 M अमोघयानया शत्रु (T2 G1 M3 शक्त्या) — d) B Dc Dn D3 4 6 G3 यथा, T1 G2 4 एक, T2 एन (for येन)
30 c) B1 4 Dn D4 6 G3 तु (for च)
31 T1 G1 शक्र (for इन्द्र उ°) — a) K D1 काये, D4 गात्रे (for कर्ण) — c) K3 4 D5 G2 4 व्रणाद्य; T G1 प्राणाद्य (for व्रणश्च) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) — d) K1 Dc D2 T G1 M यस्त्व, K2 यत्त, G4 य त्व (for यस्त्व) M2 ऋच्छसि (for इच्छसि)
32 a) B3 तु (for ते) — b) K1 3 M1 ददता (for व°) — c) K3-4 D1 देहेन (for वर्णेन)
33 a) K Dc D1 2 5 चास्त्रेषु (for श) — b) A few MSS अमदाय — c) K1 3 प्रमत्ते, K2 प्रपन्ने, Dc2 प्रपन्नो (for प्रमत्तो) B1 2 4 Dn2 n3 D4 G3 वापि, T G1 3 4 चरव, M चैव (for चापि) — d) D5 त्वय्येषाभिपति
34 b) T G1 4 प्रमो(G4 वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये)
35 c) S (except G3) आदाय (for गृहीत्वा)
36 a) G4 सर्वे (for ततो) K3 D1 5 दानवा (K3 °व) मानुषाश्च, K4 Dc2 Dn3 D2 दानवा मानवाश्च (by transp), T G1 2 4 मनुष्या(T2 मानुषा)श्चापि सर्व; M मानुषाश्चापि राजन् — b) K2-4 B1 3 Dc Dn3 D1 2 5 T2 G1 3 4 एव (for एवम्) — c) N (D3 missing) G3 सिंहनादान्, G1 देवसघा (for सिद्धसघा°) K4 Dc D1 3 विनेदुर्, B Dn D4 6 G3 प्रणेदुर् (for च नेदुर्) — d) K4 B D (D3 missing) G3 M मुखतो (M3 तो) (for दु खजो)
37 b) G2 4 खाच्च (for दिव्यम्) — c) G1 M निकृत्त (for सकृत्त) — d) K Dc D1 2 5 T2 G3 4 मुहुर्मुहु (T2 G हुश्च) (for मुहुश्चापि) Dc D2 साधु साध्वि त्यथोचु, G3 विस्मयत नृवीर (for स्मयमान नृ°)

C 3 17214
B 3 310 37
K 3 311 38

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
ततश्छित्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८
ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९
श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

जनमेजय उवाच ।

क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२
प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

---

38 ^{a}) K_{1-3} D_{5} D_{2} तच्छित्वा वै; D_{5} छित्वा चैक, S (except T_{1} G_{3}) ततश्चित्र (for ततश्छित्वा) D_{1} काचन (for कवच) $K_{1\ 2}$ अस्त्र (for अङ्गात्) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_{1} हृष्ट (for [आ]र्द्रं) — ^{c}) K $D_{1\ 5}$ अथ; D_{2} T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तथा) $G_{2\ 4}$ निकृत्य (for [उ]त्कृत्य) K_{1} द्वे; K_{2} तु; D_{5} D_{2} च (for ते) — ^{d}) K_{1-3} B_{4} $D_{1\ 5}$ कर्णस्तस्मात् (K_{4} कर्णो तस्मात्); B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} कर्णात्तस्मात्; D_{5} D_{2} कर्णात्तस्मै (for वैकर्तन) — After 38, T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1855* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।

39 ^{a}) $G_{2\ 4}$ कर्मणा, M प्राहसद् (for प्रहसन्) — K_{4} om (hapl) 39^{b}

40 ^{a}) G_{2} दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K_{4} वचित; G_{4} मुदित (for मुषित) — K_{4} om 40^{bc} — ^{c}) K_{3} तामायस्थां; B_{4} तथा°, D_{6} M_{2} त चा° (for तां चा°) T_{2} $G_{2\ 4}$ गमिते सूतपुत्रे — ^{d}) G_{1} काननस्था जहर्षु (for जहृषु का°)

41 K_{4} reads 41 after 3 295 1 (om the ref) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते) — ^{c}) D_{5} किं चा°, T_{1} G_{1} किम° (for किं वा°) $B_{1\ 4}$ T द्वादशाब्दे (for °शेऽब्दे) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सर्वं कर्म; S (except G_{3}) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं)

42 K_{4} om 42–43 — ^{a}) K_{1-3} D_{5} $D_{1\ 2\ 5}$ त्रास° (for द्राव°) — ^{b}) B_{2} T_{2} $G_{2\ 4}$ काम्यकमा(B_{2} °कानां, G_{4} क त्वा)श्रयते (for काम्यका°)

43 K_{4} G_{4} om 43 (for K_{4} cf v l 42) — ^{a}) K_{1-3} D_{1} प्रति° (for प्रत्या°) K_{1-3} सानुजा (for सरथा°) — ^{b}) Many MSS सूत° (for सूद°) — ^{c}) B_{2} पुनर्, G_{2} पार्था (for पुण्य) — ^{d}) K_{1-3} G_{2} M [ए]व; D_{5} वै; T_{2} [अ]ग्रे (for [उ]ग्र) — *N B* Some printed ed wrongly om this stanza

Colophon D_{3} missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B D_{5} Dn_{1} n_{3} $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_{3} M कुडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS (except in K_{4} B_{2} M_{2}) — *Adhy name* T_{2} काम्यकपुनर्निवासे कुडलकवचप्रदान; G_{1} कर्णकवचकुडलहरण, G_{2} कवचकुडलप्रदान, $M_{1\ 2}$ कुडलप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (sup lin) n_{3} 308, Dn_{3} 309, D_{1} 312, T_{1} 294 (as in text!), T_{2} G_{4} $M_{1\ 2}$ (inf lin) 298 (M_{2} orig 300), G_{1} 295, G_{2} 297 — *Śloka no* Dn 42

२९५

जनमेजय उवाच ।

एवं हृताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं हृताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७ C 3 17231 B 3 311 11 K 3 312 11

295

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 K_1 M_2 om 1 Dc_2 D_2 जन्मेजय उ° — $1^{ab}=2^{ab}$ — $^{a})$ B_3 Dn D_4 $_6$ G_2 भार्याया (for कृष्णाया) — After 1^{ab}, K_3 reads 2^{cdab} — $^{c})$ B Dc_2 Dn D_2 $_4$ $_6$ G_2 प्रतिपद्य K_3 $_4$ Dc D_1 $_2$ T_2 G_2 $_4$ M_1 पुन (for तत°) S (except G_2, M_2 om) ता च (for कृष्णा) — $^{d})$ K_3 B_2 $_3$ Dc_2 D_1 $_2$ G_2 M_1 किमकुर्वत — After 1, K_4 reads stanza 41 of the previous adhy

2 M_2 om the ref K_3 (transp 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab} — $2^{ab}=1^{ab}$ — After the ref, K_4 D_1 ins

1356* सर्वे पुष्पफलाहारा सर्व एव मिताशना ।

[Cf 4^{ab} — K_4 सर्वे गुप्त°]

— $^{a})$ Dn_2 भार्याया (for कृष्णाया), cf v l 1 — After 2^{ab}, M_1 ins

1357* प्रतिलभ्य तत कृष्णा यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

— $^{c})$ B_3 निश्चय (for विहाय) M_2 काम्यका (inf lin °का) T_2 राजन् (for राजा) — $^{d})$ K_1 $_2$ अच्युत

3 $^{a})$ K_1 $_2$ पुण्य, K_3 $_4$ Dc D_1 $_2$ $_5$ पुण्यम् (for रम्यम्) — $^{c})$ K D_1 $_5$ बहु (for स्वादु°) K_1 $_2$ M_2 (sup lin as in text) पुण्य (for रम्य) — $^{d})$ B D (except D_1 D_3 missing) G_3 विचित्रबहुपादप

4 For 4^{ab}, cf 1356^{*} — $^{a})$ B Dn_1 n_3 D_4 $_6$ T G अनुभुक्त , Dc D_2 अन्नभुक्त , D_5 अनुगुप्ता — $^{c})$ K_1 $_2$ व्यवसन्, G_1 निवसन् — $^{d})$ B D (except D_1 $_5$) G_3 भार्यया (for भारत)

5 $^{c})$ Dc D_1 भीमसेनार्जुनश्चैव, D_4 T G °र्जुनौ चैव — $^{d})$ T G_1 $_2$ $_4$ भ्रातरौ (for पाण्डवौ)

6 K_1 om 6 — $^{b})$ T_2 G_2 $_4$ महात्मानो (for धर्मा°) K_4 जित° (for यत°) — $^{c})$ B_3 $_4$ D_4 $_6$ G_3 अर्छंति, Dn D_5 अर्छंत, T G_1 $_2$ $_4$ M ह्यच्छति T_2 G_2 $_4$ परम (for विपुल) — $^{d})$ M अरिंदमा (for पर°) — After 6, B D (except D_1 $_5$, D_3 missing) G_3 ins

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापु कुरुसत्तमा ।
वने क्लेश सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीसहित मन्थ ब्राह्मणस्य तपस्विन ।
मृगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।
तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृग ।
आश्रमान्तरित शीघ्र प्लवमानो महाजव ।
ह्रियमाण तु त दृष्ट्वा स विप्र कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L 1) Dc D_2 यत्प्राप्त (L 2) Dc D_2 तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु — Lines 3–6=stanzas 8–9 (with v.l.) — (L. 4) B_3 Dc D_2 कप (for घर्ष°) — (L 6) Dc आश्रमात्त्वरित] — On the other hand, T_2 G_2 $_4$ M ins after 6

1359* तेषा च वसता तत्र पाण्डवाना महारथम् ।

[M महात्मना (for °रथम्)]

7 $^{a})$ D_6 आयान (for आसीन) — After 7^{ab}, D_1 ins a passage given in App I (No 30) — $^{c})$ T_1 G_1 अगच्छद् (for आगम्य) — $^{d})$ B Dn D_4 $_6$ G_3 चेदम् (for इदम्)

8 Before 8, B_4 ins ब्राह्मणोवाच — $^{a})$ K_3 B Dc Dn D_2 $_4$ $_6$ G_3 मथ, T G_1 $_2$ $_4$ M भाद (for सह)

C 3 17232
B 3 311 12
V 3 312 12

अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— ^{c}) K_{1-3} मृगस्य कपमाणस्य; B_3 Dc $D_{1\ 2}$ °स्य कर्पं°, D_5 °स्य कृष्य°; M °स्याकर्पं° — ^{d}) Dc_2 D_3 विपाणे°; T_1 विमाने T_1 $G_{1\ 4}$ समसज्यत

9 Dn_3 om 9 — ^{a}) $K_{1\ 2}$ एतदाशा (K_2 °सा-); $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तमादाय, D_5 समा° T_1 G_1 महाराज (for गतो राजन्) — ^{c}) $K_{1\ 3}$ D_5 त्वरित; M_2 परित D_1 तूर्णं (for शीघ्र) B_4 D_4 G_3 आश्रमात्पुरुप व्याघ्र — $K_{1\ 2}$ T_2 om (hapl) 9^{d}–10^{a} — ^{d}) K_3 $D_{1\ 5}$ द्रवमाणो मनोजव°; B_2 प्लवमानो महामृग

10 $K_{1\ 2}$ T_2 om 10^{a} (cf v l 9) — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ राजन् (for शीघ्रम्) — ^{c}) D_5 अग्निहोत्रार्थ मेतन्मे — ^{d}) T_1 G_1 सत्य (G_1 स त्व) मे देहि पांडव

11 Before 11, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins वैश° — ^{c}) K_3 Dc_2 D_2 कौंतेय

12 ^{a}) M_2 सहग्मा (for सन्नद्धा) T $G_{1\ 2\ 4}$ त्वरिता (for धन्विन) — ^{b}) D_5 प्रयांति (for प्राद्रवन्) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_6 ब्राह्मणार्थं; G_1 ब्राह्मणास्ते Dc D_2 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै

13 K_2 om (hapl) 13^{a}–14^{b} — ^{c}) K_4 अविध्यन्, Dc_2 न विध्यन् — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_1 दृश्यत; D_5 दृश्यते (for पश्यन्तो)

14 K_2 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) D_5 तु (for प्र) — ^{b}) G_1 अदृ° (for नादृ°) D_1 तदा, S (except G_3) वने (for महा) — ^{c}) B Dc Dn D_5 T G_1 M श्रांता (for श्रान्ता)

15 ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 आगम्य (for आसाद्य) — ^{c}) T_2 ते क्षुत्पिपासापरिता

16 ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ transp नकुल° and दु°खित T_1 G_1 [अ]ब्रवीत्; M तत (for तदा) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्) G_1 भ्रातर धर्मज ज्येष्ठ — ^{d}) K_{1-3} D_5 T_1 $G_{1\ 2}$ M कुरुसत्तम (G_2 °म); K_4 B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 कुरुनदन (Dc_1 °न; Dc_2 D_2 न)

17 Before 17, Dc S (except G_3) ins नकुल उ° (S om उ°) — ^{a}) $D_{4\ 6}$ नास्मत्कुले — ^{b}) D_5 T_1 G_1 M_1 अर्थलोभो (for °लोपो) K_3 न चालस्य नार्थलोपो बभूव, M_2 न चालस्यादर्थलुप्ता बभूवु — ^{c}) K_1 अनुत्तर; K_2 अनुरक्तः; D_5 अनुरक्ता°; T_1 G_1 न चांतका°; T_2 G_1 (sup lin) $_{2\ 4}$ M अनतरा K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ सर्ववर्णेषु, G_2 °धर्मेषु K_1 T_2 $G_{1\ 4}$ भूपते (T_2 °ते); K_2 T_1 G_2 M भूप; K_3 [अ]भूवन्; K_4 [अ]भूम, D_1 [अ]भूम, D_5 [अ]भूव (for भूय) — ^{d}) K_3 T_1 G_2 ते स्म प्राप्ता; K_4 ते सप्राप्ता; Dc D_2 सस(Dc$_2$ सम)प्राप्ता°; D_1 T_2 M तस्मात्प्राप्ता°, D_5 अनुप्राप्ता, G_1 समाप्राप्ता°, G_4 समत्प्राप्ता (sic) (for संप्राप्ता स्म) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 किं नु (for केन)

Colophon om in K_{1-3} $D_{1\ 5}$ D_3 missing — *Major parvan* Dn_3 T G_2 आरण्य; G_4 अरण्य — *Sub parvan* K_4 आरणीय, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अ(Dn_1 आ)रणीहरण, M_2 अरणी — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 309 (Dn_3 310), T_1 295 (as in text!), T_2 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 299 (M_2 orig 131), G_1 296, G_2 298, G_4 (erroneously) 129 — *Śloka no* Dn 22 (Dn_3 21), D_1 23

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १
भीम उवाच ।
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभाया प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
अर्जुन उवाच ।
वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३
सहदेव उवाच ।
शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् । C 3 17251 B 3 312 10 K 3 313 10

296

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 3 283 10), the MS is mostly ignored here

1 b) K_3 अनिमित्त, M_2 निमित्त न (by transp) T_2 G_2 4 च कारण, G_1 अकारण — c) B Dc Dn D_2 4 6 G_3 विभजत्यर्थम्, T_1 °जत्यस्मिन्, T_2 M °जेद्यत्र, G_2 4 जेदत्र G_1 धर्मस्त्वयि भजेदस्मिन् — d) To avoid hiatus, T_2 G_2 4 M ह्युभयो° (for उभयो) T_1 उभयो पापपुण्ययो

2 K_3 D_1 3 M_2 भीमसेन उ° (M_2 om उ) — a) K_4 Dn_3 T_2 प्रातिकाम्येन यत्कृ(T_2 य कृ)ष्णा, M_1 °म्यानय कृष्णा — b) D_1 प्रेक्ष्यतां (for प्रेष्यवत्) — $2^d=3^d$, 4^d

3 b) Dc_1 D_1 4 भाषित — c) B Dn D_4 6 G_3 अतितीव्रा; T_1 अतीक्ष्णाया, G_1 अतीक्ष्णया — $3^d=2^d$, 4^d — After 3, K_4 D_1 ins

1360* नकुल उवाच ।
घार्तराष्ट्रा कुप्यन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।
द्यूतकाले महाराज तेनेमामापद गता ।

4 K_{1-3} D_5 M om (? hapl.) 4 Dc_2 om 4^{ab} — a) K_4 तु, D_1 च, D_4 त्वा (for त्वा) K_4 यदा पापो, D_1 महापापो (for यदाजैषीद्) — b) K_4 D_1 द्यूताह्वान वटाकरोत्, G_2 4 द्यूतेन भरतर्षभ — c) K_4 D_1 T_1 G_1 सोऽस्माभिर्न (D_1 °र्नि°) हतस्तत्र, Dc T_2 G_2 4 न मया निह — d) $=2^d$, 3^d K_4 D_1 विपद तेन वै गता

6 a) K_4 तस्य (for पश्य) — b) B_{1-3} Dn D_4 6 G_1 3 चापि, D_5 यान् (for वापि) K_3 B Dc Dn D_2 4 6 G_3 श्रितान् (for °श्रयान्) K_4 D_1 वृक्ष वाप्युदकाश्रय — T_2 om 6^{cd} — K_1 reads 6^c–7^d after 12^c — c) K_1 2 त इमे, B_3 Dn D_4 6 G_3 एते हि (for इमे हि) — d) K_1 2 4 Dc D_1 2 सर्वे, K_3 D_5 पार्थ; T_1 G_1 चापि (for तात) G_2 4 पिपासया

7 For sequence of K_1, cf v l 6 Before 7, T G_4 ins वैश° — a) $=10^a$ B_3 Dc_1 Dn D_4 6 G_3 त, D_1 च (for तु) — After 7^a, T_2 G_2 4 ins

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय मतिमान्

— b) D_5 पाडव (for पादपम्)

8 K_1 om 8 Before 8, T G_1 2 4 ins नकुल° — a) K_3 बहुलान्वृक्षान्, K_4 D_1 बहुलछायान् — b) K_3 राजन् (for वृक्षान्) M उदकमश्रितान् — c) K (K_1 om) Dc D_1 2 5 निनद, T G_1 2 4 निर्ह्रादस् — d) K_3 पत्रोदक°; T G_1 2 4 तत्रोदक°

9 Before 9, T G_1 2 4 M_3 ins वैश° — c) M गच्छ सौम्यावतीर्यात° — d) N (except K_4 Dn_3 D_5, D_3 missing) G_3 तूर्णं, T_1 G_1 शीत (for तूर्णं) M पानीय शीघ्रमानय

10 Before 10, T_2 G_2 4 ins वैश° — a) $=7^a$ K D_5

C 3 17251 B 3 312 10 K 3 313 10 प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च; Dn$_{3}$ D$_{4}$ त (for तु) — ^{c}) K Dc D$_{2, 5}$ येन (for यत्र) — ^{d}) K$_{1, 3, 4}$ चैवाभ्यपद्यत

11 ^{a}) D$_{5}$ तद् (for स) T G$_{1, 2, 4}$ तद् दृष्ट्वा विपुलं वारि — ^{b}) K D$_{5}$ M खगमं ; Dc D$_{1, 2}$ शकुनै (for सारसैः) — ^{c}) M हर्तु° (for पातु°) — ^{d}) =25^{b} B D$_{4}$ अंतरीक्षात् K$_{3}$ D$_{1}$ सु (for स)

12 Before 12, B$_{3}$ Dn D$_{4, 6}$ G$_{3}$ M$_{2}$ ins यक्ष उ° (M$_{2}$ om उ°) — 12 =(var.) 18 — 12^{b} =(var.) 3. 40. 22^{b} — ^{c}) D$_{1}$ कौंतेय (for माद्रेय) After 12^{c}, K$_{1}$ reads 6^{c}–7^{d} — ^{d}) D$_{1}$ पिबस्व च (for ततः पिब)

13 13^{a} =(var.) 3. 40. 12^{c} — ^{b}) K$_{1}$ तु ; Dc D$_{2}$ क्षुत्, T G$_{1, 2, 4}$ स (for सु) — ^{d}) =19^{d} M स (for च) D$_{5}$ स (for नि) T$_{1}$ G$_{1}$ च (for ह) K$_{4}$ पीत्वा भूम्यां पपात च ; G$_{4}$ पीत्वा वारि पपात ह

14 ^{a}) D$_{1}$ चिरमाणे तु नकुले — 14^{b} =20^{b}, 32^{b} — ^{c}) G$_{2}$ शूरं (for वीरं) — ^{d}) S (except G$_{3}$) अनघं (for अरिंदमम्)

15 Before 15, T$_{1}$ ins युधिष्ठिर — ^{a}) K Dc D$_{1, 2, 5}$ चिरयातस् (K$_{3}$ °रायतस्, K$_{4}$ D$_{1}$ °रायते, D$_{5}$ °रजातस्) तव भ्राता ; B Dn D$_{4, 6}$ G$_{3}$ भ्राता हि चिरया(B$_{3}$ °जा)तो न — ^{b}) K D$_{1, 5}$ महाभुज, M$_{2}$ तवाग्रत — ^{c}) B$_{1, 2}$ Dn D$_{4, 6}$ G$_{3}$ तथा (for तं च) M विद्धि (for [आ]नय) T G$_{1, 2, 4}$ भद्रं ते (for सोदर्यं) — ^{d}) =20^{f}, 33^{b} Dc D$_{2}$ तथानघ (for त्वमानय)

16 Before 16, T G$_{1, 4}$ ins वैश° — 16^{ab} =(var.) 34^{ab} — ^{b}) Dn$_{3}$ तं देशं (for तां दिशं) K$_{3}$ T$_{1}$ प्रतिपद्यत — ^{c}) T$_{1}$ ददर्श च, M स ददर्श K$_{1, 3}$ स हतं ; K$_{4}$ B$_{4}$ Dc D$_{2}$ पतितं, T$_{1}$ G$_{1}$ च सतं, T$_{2}$ G$_{4}$ [अ]चेतनं ; G$_{2}$ निहतं (for च हतं) K$_{1, 3}$ वीरं (for भूमौ) — ^{d}) T G$_{1, 4}$ भ्रातरं निहतं ; M (by transp.) नकुलं भ्रातरं D$_{3}$ G$_{2}$ तथा

17 ^{b}) K Dc$_{2}$ D$_{1, 2, 5}$ T$_{1}$ G$_{2, 4}$ तृष्णया K D$_{1, 5}$ परिप्लुत° (for प्रपी°) — ^{c}) D$_{4}$ पुनर्दुद्राव (for अभि°)

18 D$_{2}$ om. 18 — 18 =(var.) 12 (q. v.) — ^{c}) T$_{2}$ यथाकालं — ^{d}) =37^{d} B Dn D$_{4, 6}$ G$_{3}$ पिबस्व च (for ततः पिब)

19 19 =(var.) 13 — ^{d}) K$_{4}$ सोपि ; M$_{1}$ स नि (for च नि)

20 Before 20, T G$_{1, 4}$ ins युधिष्ठिर — ^{a}) K$_{1, 3}$ तथा (for अथ) K$_{1, 3}$ Dc D$_{2, 5}$ हि विजयं, K$_{3, 4}$ D$_{1}$ विजयिनं T G$_{1, 2, 4}$ M सव्यसाचिं (G$_{1, 2}$ °ची) — 20^{b} =14^{b}, 32^{b} — ^{c}) B$_{2, 3}$ Dn D$_{4}$ (sup. lin. as in text) परि° (for चिर°) — ^{d}) K$_{1-3}$ B$_{1, 2, 4}$ D$_{1, 5}$ °कर्षण — 20^{ef} =(var.) 15^{cd} — ^{f}) =15^{d}, 33^{d} B$_{1}$ त्वं (for च) K$_{1, 3}$ त्वमाहर, B$_{1}$ समानय ; D$_{1}$ समाहर — After 20, N (D$_{3}$ missing) G$_{3}$ M$_{1}$ ins.

1362* त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ।
[K$_{4}$ व्यपाश्रय, D$_{1, 4, 6}$ उपाश्रय]

21 ^{a}) S (except G$_{3}$) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो) — ^{c}) D$_{1}$ °खड्गमेधावी ; M °कवचः श्रीमान् — ^{d}) D$_{1}$ तत्सरः समपद्यत

22 ^{a}) K$_{1}$ B Dc Dn D$_{3, 4, 6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ तत (for यत) Dc$_{2}$ Dn °शार्दूल — ^{b}) K B$_{4}$ D$_{1, 4}$ G$_{2, 4}$ पानीयाहरणे

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१ C 3 17273 B 3 312 33 K 3 313 32

— ^{c}) B_3 स ददर्श, S (except G_3) ददर्श च (for तौ ददर्श) — After 22, S (except G_3) ins

1363* विगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।

23 ^{a}) B_2 सु° (for प्र°) — ^{b}) K $D_{1\ 5}$ नरसिंहौ — ^{d}) T_1 G_4 व्यालो° (for व्यलो°) K_3 D_5 तत्वत, Dc_2 तद्वने $K_{1\ 2}$ व्यलोकत दिशो दश

24 ^{a}) $K_{1\ 2}$ च, M_1 स्म (for स) T $G_{1\ 2\ 4}$ स तत्र किंचिन्नापश्यद् — ^{b}) K_3 D_5 तत्र, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अस्मिन् — ^{c}) D_5 तत शात, T_2 $G_{2\ 4}$ पिपासार्त°

25 T_1 om 25–26 — ^{a}) K_3 B D (except D_5, D_3 missing) G_3 वाक्यम् (for वाचम्) — ^{b}) $=11^{d}$ K_3 D_1 सु, G_1 त्र (for स) — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ यत्त्वमिच्छसि, G_1 किमाधावसि; M किमादित्ससि — ^{d}) M त्वया यत्नात् (by transp)

26 T_1 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ तु, K_4 हे (for वै) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 प्रश्नान्मान (for वै प्रश्नान्) — ^{b}) Dc_1 °पत्स्यसि, Dc_2 D_2 °पश्यसि, S (except G_3, T_1 om) °वक्ष्यसि — ^{d}) B_1 आहरिष्यसि, B_2 सवि ष्यसि च

27 Before 27, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins वैश° — ^{a}) M_2 चरित° (for वारित°) — ^{b}) K_3 D_5 निरामय, Dc_1 D_2 निवारयन्, Dc_2 निसूदयन् — ^{c}) K_1 च, T_2 $G_{2\ 4}$ नु (for नि)

28 ^{a}) K_1 D_2 उक्त्वा — ^{b}) M अस्त्राभि° (for अस्त्रानु°) — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः, Dc_2 (corrupt) न ववर्ष दिशं कृत्स्नं — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 शब्दविद्ध (Dc2 °वेधे), K_4 °वेध्य K_3 विमथयत्, K_2 D_1 निदर्शयन्, Dc_1 D_4 च दर्शयत् T $G_{1\ 2\ 4}$ M शब्दवेध्य वि(M नि)दर्शयन्

29 29^{a} =(var) 5 34 76^{a} — ^{b}) Dc D_2 असृजन् Dc $D_{1\ 2\ 4-6}$ भरतर्षभ, T $G_{1\ 2\ 4}$ M पुरुषर्षभ (T_2 M_2 °भ) — After 29^{ab}, B_3 (marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 read 31^{ab} — ^{c}) K_{1-3} $D_{1\ 2\ 5}$ इषुसपातैर् — ^{d}) K_3 B D (except D_1, D_3 missing) G_3 अन्तरिक्षे K_{1-3} D_5 च, T $G_{1\ 2\ 4}$ स (for ह) — After 29 M_1 ins

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नमस्यामिततेजसे ।
उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजालं धनंजय ।
ततस्तानिषुसंघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।
मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 ^{a}) K_1 वावामेन, K_2 वाधानेन, $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 विधानेन T_1 G_1 व्यायामेन च किं पार्थ — ^{b}) D_5 तथा, T $G_{1\ 2\ 4}$ पय (for तत) — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 M च (B_4 तु, Dc_1 वा; M [ए]व) पिबन्, Dc_2 वापि तान्, D_5 वै पुन, T_1 च तत (for तु तत) $K_{1\ 2}$ पश्चात् (for प्रश्नान्) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M पीत्वैव (T_2 $G_{2\ 4}$ °त्वा तु) निपतिष्यसि — After 30, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins

1365* एवमुक्तस्तत पार्थं सव्यसाची धनंजय ।
[Before the line, B_{2-4} Dc D_2 ins वैश°]

31 $B_{1\ 2\ 4}$ Dc D_2 om 31^{ab} B_3 (marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 read 31^{ab} after 29^{ab} K_3 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ S (except M_1) om the ref — ^{a}) S (except G_3) स तु मोघानिषून्दृष्ट्वा — ^{b}) M_2 तृषया K_4 T $G_{2\ 4}$ च (for [अ]भि) — ^{c}) D_5 अविज्ञाय च, T $G_{1\ 2\ 4}$ अविज्ञात्वैव, M अवज्ञायैव B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अवज्ञायैव तां वाच

C 3 17274
B 3 312 33
P 3 313 33

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६

यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ पीत्वा च; M पीत्वा स

32 Before 32, T_1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ ततो° (for अथा°) — $32^{b}=14^{b}$, 20^{b} — ^{d}) K_3 D_5 om च B Dn $D_{4.6}$ G_3 परंतप, Dc D_2 परंतप, G_1 पराजित (for [अ]पराजित)

33 ^{a}) $K_{1.2}$ चिरं गतं K_4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) — ^{b}) T_1 चादर्शन (for चागच्छन्ति) — ^{d}) $=15^{d}$, 20^{f} G_3 तथानघ (for त्वमा°)

34 Before 34, T $G_{1.2.4}$ ins वैश° — 34^{ab} = (var.) 16^{ab} — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 तं देशं (for तां दिशं) K_3 D_5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत — ^{c}) Dc_1 D_2 पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ च; M वि (for नि)

35 ^{b}) K $D_{1.2.5}$ T G तृष्णया — ^{c}) B_3 अन्वमन्य (for अमन्यत) — ^{d}) D_5 किमेतद्; S (except G_3) कर्मैतद् — ^{e}) Dn_1 n_3 स (for स) K B_1 Dc $D_{1.5}$ चिंतयामास स (K_{1-3} B_1 च) तदा — ^{f}) D_5 कथम् (for ध्रुवम्) $K_{1.2}$ अस्ति (for अद्य) K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 ध्रु (for मे)

36 ^{b}) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd} — ^{c}) K_2 ततोऽभि — ^{d}) $K_{1.3}$ Dc_1 पुरुषर्षभ, D_5 पाण्डवर्षभ — After 36, Dc D_2 ins

1366* वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc_2 G_2 om the ref. — 37 = (var.) 12, 18 — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ तात मा (by transp.) Dc_1 D_2 कार्षीन्, Dc_2 कार्यं — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ [अ]थ (for तु) — ^{d}) B_2 पिबस्व च (for ततः पिब)

38 M om 38^{ab}. All MSS. except K $D_{1.2.5}$ M_1 om the ref. — ^{a}) $K_{1.2}$ उक्त्वा (for उक्तस्) B Dn $D_{4.6}$ G_5 तदा (B_4 तथा) (for ततो) — ^{b}) Dc D_2 यक्षेणाद्भुत° — $38^{cd}=31^{cd}$ — ^{c}) $=31^{c}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अनुक्त्वैव तु ($B_{1.2}$ च), B_4 D_5 M अवज्ञायैव (D_5 °य च) B_4 तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^{d}) M_1 पीत्वा स — After 38, B_2 ins

1367* ततः कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।;

while B_3 ins

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ भ्राता युधिष्ठिरः ।

$B_{3.4}$ cont. (cf. 1370* below)

1369* चिरायमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।,

followed by 39^{cd}.

39 $B_{3.4}$ transp. 39^{ab} and 39^{cd} — ^{a}) S (except G_3) धर्म° (for कुन्ती°) — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_1, D_3 missing) G_3 प्र (for वि) $K_{1.2}$ Dc_2 Dn_3 °र्षभ — After 39^{ab}, K_4 B_{2-4} (see below) Dc D_2 ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिरः ।
चिरायमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिदं प्रष्टुं किं स्विद्दृष्टो मृगो भवेत् ।
ग्राहस्मन्या महाभूत शशास्तेनाथ तेऽपतन् ।
न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
अन्विषन्निर्धने तोयं कालोऽयमिति पातिताः ।
किं नु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B_2 om. lines 3–8, B_3 om. lines 2–3, B_4 om. lines 2–3, 9.]

— B_4 cont.

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०
नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१
स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १
विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः । C 3 17290 B 3 313 3 K 3 314 3

1371* वैशपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विसृष्टस्पृष्टमसत्तम ।
— c) B3 4 समुत्तस्थौ, D8 स तत्रायान् (for समुत्थाय) S (except G3) महाबुद्धिर् (for °बाहुर्)

40 a) B Dc Dn D3 4 6 G3 व्यपेत° (for अपेत°) — b) M तद् (for प्र) S (except T2 G3) महद्वन — c) K3 D8 रुरुऋक्ष (for °भिश्च) — d) K D1 6 महिषै° (for पक्षिभि°)

41 b) D8 श्वापदैर् (for पादपैर्) — d) S (except G3) ममतत° (for महायशा°) — After 41, S (except G3) ins

1372* मृदुशाद्वलसंकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।
[M °सपन्न (for °सकीर्ण)]

42 a) S (except G3) गत्वा (for गच्छन्) — b) K3 D8 लताजालपरिष्कृते, S (except T1 G3) सेतुजाल परिष्कृतं — c) D8 च तत (for तत्सर) — d) B1 Dc D3 मनस° प्रीतिवर्धन

43 b) K4 Dc D1 2 4 5 G1 2 M सिंदुवारै K4 B D (except D8, D3 missing) G3 स (for च) B Dn2 n3 D6 G3 चेतसै ; T G1 2 4 M शोभित — c) K1 2 केसरै°, K4 केतकी — d) K1 2 4 Dc D1 2 G1 M2 प्रियालैश्च, T2 वजलैश्च, G2 4 वञ्जुळैश्च (for पिप्पलैश्च) T2 G1 2 4 चापि, M2 च सु (for चैव) M1 प्रियवालैश्च सवृत — After 43cd, S (except G3) ins

1373* ततो धर्मसुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।
— Dn2 om 43ef — e) S (except G3) उपाक्रामत (for उपागम्य) K3 स प्रशान्तमुपागम्य, D8 प्रशांत समुपा° — f) K1 3 4 D8 दृष्ट्वाति, K2 D1 दृष्ट्वा तु, S (except G3) दृष्ट्वा सु° (for दृष्ट्वाथ)

Colophon B1 D3 missing — *Major parvan* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B3 Dc D2 आरणीय, B3 Dn2 D4–6 अरणीहरण, B4 D1 आरणेय, Dn1 n3 G3 आरणीहरण, M1 अरणि, M2 अरणी — *Adhy name* M2 पानीयनिवारण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 310, Dn2 311, D1 313, T1 296 (as in text !), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 300 (M2 orig 132), G1 297, G2 299 — *Śloka no* Dn1 45, Dn2 n3 46

297

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 3 283 10), the MS is mostly ignored here

1 a) D1 स व ददर्श तान्भ्रातॄन् — b) D8 नभश्च (for इव) — d) S (except G3) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 a) K4 विप्रकीर्णधनुर्बाणान्, B Dc1 Dn D2 4 6 G3 विनिकीर्णधनुर्बाण, T2 G1 2 4 विप्र(T2 नि)कीर्णधनुष्पाणि — c) B Dc Dn D2 4 6 G3 चैव (for चोभौ) — d) K3 T1 G1 निर्विचेष्टौ, D8 निर्विशेषौ K2 कृतायुष ; K3 D8 गतायुषौ, D1 गतायुषान, T G1 2 4 M व्यसू(T1 G1 °सू)स्तदा

3 a) D1 M सु (for स) Some MSS निश्वस्य K1 2 दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य, G4 दीर्घमुष्ण विनिश्वस्य — b) K1 2 शोचन्बाष्प°. — After 3ab, B Dc Dn D2 4 6 G3 ins

C 3 17307 B 3 313 20 K 3 314 18 बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ५
यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०

यक्ष उवाच ।

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

---

a passage given in App I (No 31) — ^{c}) D_5 बुद्ध्या विचार° ; T $G_{1\ 2\ 4}$ M स्व(M_2 स)बुद्ध्या चित°

4 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 शौरे ; K_3 B_3 D_5 शर (for शस्त्र) — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ नैवास्ति (for नेहास्ति) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ इद भूत महन्मन्ये, Dc D_2 विदित सन्महद्भूत — ^{d}) M_1 पातिता (for मे हता) M_2 भ्रातरो ये निपातिता° — ^{e}) $K_{1\ 2\ 4}$ एकाग्रश्च ; T $G_{1\ 2\ 4}$ एकाते Dc D_2 एकाग्रश्चिंतयामास ; M एकाग्रचित्त° पानीय — ^{f}) G_4 योत्स्यामि (for वेत्स्यामि) T $G_{1\ 2\ 4}$ चाप्यप , M कारण (for वा जल) Dc D_2 महद् दु°खमिद मम — After 4, S (except G_3) ins

1374* भ्रातॄणां व्यसन घोर सममेव महात्मनाम् ।

5 ^{a}) K_3 D_5 अत्र ; K_4 D_1 जातु (for स्यात्तु) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ उपांशु परिकल्पित — ^{c}) $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ °राजेन कृत, $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ D_5 °राजरुचित ; Dn_2 $D_{1\ 2}$ °राजचरित ; T_1 G_1 M °राजविहित — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ असताधर्मबुद्धिना

6 ^{c}) K_3 D_5 धीमान् ; D_1 T $G_{2\ 4}$ धीरो (for वीरो) — ^{d}) K_2 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दुष्कृतेर् (for दुर्मतेर्)

7 B_3 D_5 om (hapl) 7^{ab} — ^{b}) T $G_{2\ 4}$ दुरात्मभि — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M महाबुद्धिर् — ^{d}) B D (except D_1, D_3 missing) G_3 तद° (for सम°) — After 7, T $G_{1\ 2}$ M ins

1375* आचार्य किं नु वक्ष्यामि कृप भीष्ममह नु किम् ।

T_2 G_2 cont

1376* विदुर किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसम नये ।

T_2 G_2 cont T_1 G_1 M ins after 1375* G_4 ins after 7

1377* अम्बां च किं नु वक्ष्यामि सदा दु°खस्य भागिनीम् ।
दृष्ट्वा मा भ्रातृभिर्हीन पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।
यदा त्व भ्रातृभि° सर्वै° शक्रतुल्यपराक्रमै ।
साधं वन गतो वीर° कथमेकस्त्वमागत° ।

[(L 1) G_4 आर्या (for अम्बा) T_2 $G_{2\ 4}$ सर्वथा दु°खभागिनी (for the posterior half) — (L 2) G_4 गच्छन (for पृच्छन्तीं) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पुत्रगर्धिनी — (L 3) M यथा (for यदा) T_1 गाहमानश्च तत्तोय (for the prior half) — (L 4) T_2 विनिर्गतो (for वन गतो)]

8 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कस्य किं नु ; M_2 किं चासीन्न (for तस्यासीन्न) D_1 विशेषेण (for विषेणेदम्) — After 8^{ab}, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृत नैव जायते ।
[Dc D_2 विकृतिर्]

9 ^{a}) K_3 चातिबलान् ; D_5 चाप्यचलान् (for चौघबलान्) T_2 $G_{2\ 4}$ एकैकशो बलवत (T_2 G_4 °ता) — D_4 om 9^b–10^c — ^{c}) G_2 नान्य° (for कोऽन्य) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ प्रति° समासीत, D_2 °सेन — ^{d}) S (except G_3) °यमान्विना

10 D_4 om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{a}) N (D_4 om, D_3 missing) G_3 एतेन व्यवसायेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_5 M अवगाहत ; $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 6}$ T_2 G_3 व्यवगाढवान् — ^{c}) B_2 गच्छमानश्च, T_2 $G_{2\ 4}$ पातुकाम°

11 ^{a}) $K_{2\ 3}$ D_5 केवलमत्स्यभक्षो, D_1 शैवलमत्स्यभोजी, T_1 °भोजो ; $G_{2\ 4}$ °भोजनो T_2 अह बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 (by transp) नीता मया, T_1 मयार्दिता $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ प्रेतगतिं — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ चाप्येव (for पञ्चमो) — ^{d}) D_5 भवान्, T_1 G_1 न मे (for न चेत्) T G_4 पृच्छते

12 12=(var) 3 296 12, 18, 37 — ^{a}) K $D_{1\ 5}$ M_2 पार्थ मा ; $B_{1\ 3\ 4}$ M_1 मा पार्थ (for मा तात) — ^{c}) D_5 च (for तु) T $G_{1\ 2\ 4}$ यथाकाम (for तु कौन्तेय)

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४
अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०
सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२ C 3 17326 B 3 313 41 K 3 314 43

— ^{d}) K_{3} D_{5} T $G_{1\,2\,4}$ पिबस्व च (for तत पिब)

13 ^{b}) Dc D_{2} G_{3} च (for वा) K_{4} प्रधानधृक् — ^{c}) K_{1-3} D_{5} देव (for देवो) — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3}$ शकुनिवत्

14 ^{a}) $K_{3\,4}$ पारिजातश्च, B °पात्रश्च — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ D_{1} धरणीतले, K_{3} D_{5} पृथिवीतले, B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_{3} भूरितेजस°

15 ^{a}) T_{2} $G_{2\,4}$ त्वयातीव (for अतीव ते) — ^{b}) M_{2} घन (for कृत) B Dn $D_{4\,6}$ G_{3} च वलिना (for बलवता) — After 15^{ab}, S (except G_{3}) ins

1379* विनिघ्नता महेष्वासांश्चतुरोऽपि ममानुजान ।

— ^{c}) K_{4} Dc य न, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} यान्न — ^{d}) K_{1} B_{2} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} च न (by transp), B_{3} यक्ष — ^{e}) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ न समर्था, T_{2} समर्थास्तु (for विषहेरन्) K D_{5} महायुद्धे, T_{1} G_{1} महद्युद्धे — ^{f}) $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ एतन् (for ते तन्) T $G_{1\,2\,4}$ M कृत त्व(M त)त्तेजसाद्भुत

16 ^{a}) D_{1} तत्कार्यं, M यत्कर्मं T_{1} G_{1} नैते जानति यत्काम — ^{b}) $G_{1\,4}$ नाभिजानाति, M न हि जानामि — In D_{1} 16^{c}–62^{d} is lost on a missing fol (223)

17 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) T_{2} $G_{2\,4}$ त्वये स्युद्विग्न° — ^{b}) K_{4} समुद्भूतशिरोरुह, B_{3} M_{1} समुत्पन्न शिरोरुन — ^{c}) S (except G_{3}) transp भगवन् and तस्मात K_{4} पृच्छामि हि भवन स — ^{d}) =(var) 1 13 18^{b} K इह (K_{2} अन्व) धिष्ठित, B_{2} इत्यभाषत, D_{5} अत्र तिष्ठते, M_{1} इति तिष्ठति

18 D_{1} missing (cf v l 16) K_{3} om the ref — ^{b}) K G_{4} जलेश्वर D_{5} नास्मि पक्षिकलेवर° — ^{c}) T_{1} G_{1} [ऽ]स्मियत्ता (for निहता°) — ^{d}) $K_{3\,4}$ Dc D_{2} [ऽ]मितौजस, T_{1} G_{1} M निपातिता, T_{2} $G_{2\,4}$ निवारिता°

19 D_{1} missing (cf v l 16) K_{4} T_{1} G_{1} om the ref — ^{b}) K_{1} तु पुरुषा°, K_{2} सुपरुषा, K_{3} T_{1} G_{1} M_{1} सुपरुषाक्षर, B Dn_{2} (by corr) M_{2} स परुषाक्षर — ^{d}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,4}$ Dc_{1} अपक्रम्य, K_{4} पराक्रम्य, D_{5} M अपाक्रम्य, T_{2} $G_{2\,4}$ नाकपत (for उपक्रम्य) T_{1} G_{1} नाकपत युधिष्ठिर — After 19, T_{1} G_{1} ins

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थित ।

20 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) K Dc D_{2} महाश्मान (for काय) — ^{b}) $K_{1\,2}$ च्छ्रिय, K_{3} G_{4} च्छ्रित

21 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ G_{3} वृक्षम, Dc D_{2} सर (for सेतुम्) K D_{5} आवृत्य, Dc T_{2} चावृत्य (for आश्रित्य) — ^{b}) K_{3} T_{2} भरतर्षभ, M_{2} पुरुषर्षभ — ^{c}) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_{3} मेघगम्भीरनादेन, T_{1} घोरगम्भीरया वाचा, T_{2} $G_{2\,4}$ घोराकृतिर्महावाचा — ^{d}) T_{1} G_{1} तर्जयन्त B D (except D_{5}, $D_{1\,3}$ missing) T_{1} G_{3} स्वन (for बलम्) — After 21, T $G_{1\,2\,4}$ ins

1381* उवाच यक्ष कौन्तेय भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।
[T_{2} G_{4} °शोकप्रपीडित]

22 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) M_{1} त इमे, M_{2} य इमे (for इमे ते) K D_{5} तवेमे ह्यनुजा राजन् — B_{3}

C 3 17327 B 3 313 41 K 3 314 43 न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

---

om 22^{cd} — ^{c}) K Do D_2 जिहीर्षति — ^{d}) T_1 G_1 सदा, T_2 $G_{2.4}$ मया (for ततो) $K_{1.2}$ [S]वसूदिता, B Dn D_4 G_3 च सूदिता T_2 $G_{2.4}$ सदा (for मया)

23 D_1 missing (cf v l 16) — ^{b}) B_2 परीक्षते; D_5 परीप्सथ — 23^{cdef} =(var) 12 (*q v*) — ^{c}) K_3 D_5 मा तात; T_2 $G_{2.4}$ मा पार्थ (by transp) — T_1 G_1 M om 23^{ef} — ^{e}) T_2 $G_{2.4}$ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^{f}) B_4 D_5 पिबस्व च (for तत पिब)

24 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B_2 Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 न चाहं B_1 तोय (for यक्ष) — ^{b}) Dc_2 D_2 °परिग्रह° — With 24^{cd}–25^{ab}, cf 1 30 2 5 166 5 — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ अन्ये (for काम) D_5 आत्मान न प्रशं°

25 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Dc T_1 तथा त्मना D_5 आत्मान न प्रशंसति (cf v l 24) — ^{b}) B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 पुरुषर्षभ D_5 प्रशंसत पुरुषा सदा (cf 24^{d}) — ^{d}) T_1 पृच्छतां; M पृच्छत (for पृच्छ माम्) T_1 प्रवक्ष्यामीह पृच्छत — After 25, T_1 G_1 ins (an addl) colophon (*adhy no* T_1 297, G_1 298)

26 D_1 missing (cf v l 16) K_4 om 26 — ^{a}) Hypermetric! K_3 किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost throughout in this adhy — ^{d}) G_2 M_2 कस्मिंश्चित् (for कस्मिंश्च)

27 D_1 missing (cf v l 16) — ^{b}) T_2 G_2 वेदा° (for देवा°) — ^{c}) K Dc D_2 त, B_3 [ए]न (for the second च) M om (the second) च T_1 G_1 धर्मं एवास्त नयति; T_2 $G_{2.4}$ अधर्मस्तमस्त नयति (hypermetric) — ^{d}) K_3 T_2 $G_{2.4}$ M स सत्ये (for सत्ये च)

28 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! K_4 केनचित् — ^{c}) Hypometric! $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ केन स्विद् (for केन) T_2 G_2 द्वितीयो (for द्वितीयवान्) D_5 राजन् (for भवति) — ^{d}) $K_{1.2}$ केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा, D_5 कथं हि वद बुद्धिमान्

29 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! — ^{c}) Hypermetric! $G_{2.4}$ सहाय° (for द्वितीय°) D_5 यक्ष (for भवति) — ^{d}) Dc_2 D_2 (m as in text) धर्म (for वृद्ध°)

30 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Dc T_1 G_1 देवत्व — ^{b}) =32^{b} K_1 किं च धर्म°; K_4 (m as in text) किं च कर्म — B_1 om (hapl) 30^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ किमेषां; T_1 G_4 क एव; T_2 $G_{1.2}$ M क एषां — ^{d}) $K_{1.2}$ D_5 कश्चैषाम्; K_3 परिवादो; G_4 परित्यागो (for किमेषाम्)

31 D_1 missing (cf v l 16) G_1 om (hapl) 31–32 — ^{a}) $K_{1.2}$ एव (for एषां) — ^{b}) B_2 यज्ञ; D_5 धर्मं, T_1 सत (for तप) K_3 तप पथ्य (for तप एषां) — ^{c}) T_1 भय वै (for मरण) — ^{d}) B_4 Dn_1 n_2 G_3 परीवादो; M_1 परित्यागो

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
मयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति । C 3 17346 B 3 313 61 K 3 314 63

---

32 D_1 missing (cf v l 16) G_1 om 32 (cf v l 31) K_1 reads 32^{ab}, 33 after 35, K_3 reads 32–33 after 35 — $32^b = 30^b$ — K_1 om (hapl.) 32^{cd} — ^{c}) S (except G_3, G_1 om) एषा (for चैषा)

33 D_1 missing (cf v l. 16) For sequence in $K_{1\ 3}$ cf v l 32 — ^{b}) K_3 D_6 यज्ञा; S (except G_3) दानम् (for यज्ञ) — ^{c}) T_1 G_1 मरण (for मय वै); cf 31^c — ^{d}) $K_{1\ 3}$ परिवादोसता°

34 D_1 missing (cf v l 16) For $K_{1\ 3}$ cf v l 32 — ^{a}) D_6 S (except G_3) याज्ञिय — ^{b}) S (except T_1 G_3) याज्ञिय — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 चैषां; T_2 चैना (for चैका) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 वृणुते, T_1 G_1 पृच्छते, T_2 विदाते (for वृश्चते)

35 D_1 missing (cf v l. 16) For $K_{1\ 3}$ cf v l 32 — ^{ab}) S (except G_3) याज्ञिय (in both places) — ^{c}) T_2 विदाते (for वृश्चते) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ ऋगेका वृणु(T_1 G_1 पृच्छ)ते यज्ञ — After 35, K_1 reads 32^{ab} and 33

36 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_{1-3} $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भावपतां; M_2 आतपतां (for आपततां) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ B Dc_1 Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G_3 निवपता; K_3 D_3 G_4 निपतितां; G_1 आपततां — ^{c}) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठ — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 प्रसवतां (for प्रवदतां)

37 D_1 missing (cf v l. 16) — ^{a}) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भावपतां (for आपततां) — ^{b}) N (except D_3, K_4 orig as in text, $D_{1\ 3}$ missing) T_1 $G_{1\ 3}$ निवपता (for निपततां) — ^{c}) M गाव° प्रतिष्ठतां श्रेष्ठा° — ^{d}) B_{1-3} D (except D_6, $D_{1\ 3}$ missing) G_3 प्रसवतां; B_4 प्रवमतां (for प्रवदता)

38 D_1 missing (cf v l 16) M_3 om the ref — ^{b}) Dc D_2 (marg *sec m* as in text) लोकविश्रुत° — ^{c}) B_3 सपक्ष°; B_4 सर्वत ; T_2 $G_{2\ 4}$ निंदक (for समत)

39 D_1 missing (cf v l. 16) B_3 om the ref — ^{d}) K_4 T_1 G_1 M स न; D_6 स च (for न स)

40 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ गुरुतरा, M °तरी — ^{b}) T_1 G_1 उच्चतरश्च; G_4 उच्चरितां D_6 चल; M_1 नभात् — ^{c}) K D_6 वातात् (for वायो) — ^{d}) T_1 शीघ्रतरा, T_2 $G_{2\ 4}$ बहुतरी K_4 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तृणात् (for नृणाम्)

41 D_1 missing (cf v.l 16) — ^{a}) B_3 Dc D_2 (before corr) $_4$ M गुरुतरी — ^{b}) T_1 G_1 M ह्युच्चतरश्च; G_2 उच्चतर; G_4 उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च) D_6 तत° (for च खात्) K B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 खात्पितोच्चतरस्तथा ($K_{1\ 2\ 4}$ °र° स्मृत°; K_3 °रस्तत) — ^{c}) K_3 जल (for मन)

C 3 17346 B 3 313 61 Y 3 314 63 कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।

N ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 वातात् (for वायो) — ^{d}) D_5 घृणा (for चिन्ता) K (except K_3) बहुतरा, Dn_3 G_1 बहुतर K_4 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तृणात (for तृणाम्)

42 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! K_3 Dc D_2 S (except G_3) सुप्तो K_3 D_5 मिषति; K_4 S (except T_2 G_3) निमिषेत (for निमिषति) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2}$ न चंगति (G_2 °ते); T_2 G_4 च नेंगते — ^{c}) $K_{3\ 4}$ Dn_3 M_1 कस्यचिद्, T_2 $G_{2\ 4}$ कस्य वा — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ का च (for किं स्विद्)

43 D_1 missing (cf v l 16) — ^{ab}) D_5 सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्य सुप्तो न) $K_{1\ 2}$ निमिषति अड (K_2 ड°) जात, K_3 निमिषत्यण्डु जात, K_4 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M निमिषेदण्ड (T_1 $G_{2\ 4}$ °ड) जात, D_5 मिषति अडजात T_1 G_1 न चगति, T_2 च नेंगते; $G_{3\ 4}$ न चेंगते

44 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_1 G_1 किं स्विन्मित्र प्रवसत — ^{c}) M_1 मित्र किं (by transp)

45 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) S (except G_3) विद्या (for सार्थ) — ^{b}) D_5 मित्र भार्या (by transp) — ^{d}) D_5 पुण्य (for दान) — After 45, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins

1382*　　यक्ष उवाच ।
कोऽतिथि सर्वभूताना किं स्विद्धर्म सनातनम् ।
अमृत किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित्सर्वमिद जगत ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अतिथि सर्वभूतानामग्नि सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिद जगत ।

[(L 2) B_4 Dc अमृत किं गवा चैव — (L 3) Dc सर्वभूतातिथिर्वह्निर्धर्म सत्य सनातन — (L 4) Dc सोमोऽमृत गवां चैव (for prior half)]

46 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_4 Dc कश्चिद्; D_4 क स्विद् $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 विचरते — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ हिमस्य भेषज किं स्वित — ^{d}) $M_{1\ 2}$ (*inf lin* as in text) °वचन (for वपन) Dc किं स्विदायतन जगत्

47 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 M_1 विचरते $G_{1\ 4}$ सूर्य एकाकी चरति — ^{c}) T_1 भिषज, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ भेषज — ^{d}) Cf 1 83 13^{d} M_1 °वचन (for वपन)

48 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ °पदे Dc_1 Dn_3 $D_{2\ 5}$ G_3 धर्म, T_1 G_1 मित्र; M_2 धन्य — ^{b}) $K_{1\ 2}$ °पदे — ^{c}) $K_{1\ 2}$ °पदे K_2 धर्म्यं, D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ स्वर्गं — ^{d}) $K_{1\ 2}$ °पदे

49 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_3 दातम्; T_1 धार्ष्ट्यम् (for दाक्ष्यम) $K_{1\ 2}$ एकपदे D_2 धर्म, T_1 G_1 मित्र, M_2 धन्य — ^{b}) $K_{1\ 2}$ एकपदे — ^{c}) K_2 एकपदे, K_4 चैकपद D_5 T $G_{1\ 2\ 4}$ स्वर्गं — ^{d}) $K_{1\ 2}$ एकपदे

50 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_4 कश्चिद् T_1 G_1 मनुष्याणा — ^{b}) K_4 कश्चिद् K_2 D_5 S (except G_3) देवकृत — D_4 om (hapl) 50^{c}–51^{b} — ^{c}) Hypermetric! $K_{1\ 2}$ च ये किं स्वित; K_3 किंश्चिस्यात, D_5 च किं च स्वित् (for किं स्विदस्य) S (except G_3) अस्योपजीवन किं स्वित् — ^{d}) M स्विद्दाम्ये (cf v l 51)

51 D_1 missing (cf v l 16) T_2 om 51–52, D_4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति कि नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति कि नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् । C 3 17368 B 3 313 63 K 3 314 85

---

om 51[ab] (cf v l 50) M_2 om the ref — [a]) T_1 मनुष्यागां — [b]) $K_{1\ 2\ 4}$ S (except G_2 T_2 om) देव कृत — [c]) T_1 G_1 उपजीव्यम् (for उपजीवन) S (except G_2 T_2 om) तु (for च) — [d]) M दाम्ये (for अस्य), cf v l 50

52 D_1 missing (cf v l 16) T_2 om 52 (cf v l 51) — [a]) $K_{1\ 2}$ G_3 M धान्यानाम् (for धन्यानाम्) $K_{3\ 4}$ Dc_2 किं स्याद्, B_2 किंचिद (for किं स्विद्) — [b]) B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_2 स्यात्किम् (for किं स्विद्) — [c]) $K_{3\ 4}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_2 किं स्यात (for किं स्वित्) — [d]) T_1 G_1 तथोत्तरम् K_{1-3} D_5 G_3 सुखाना किं स्वि(K_3 °श्चि) दुत्तम, K_4 B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_2 सुखानां स्यात्किमुत्तम

53 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) $K_{1\ 2}$ G_1 M धान्यानाम (for धन्या) — [c]) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_2 श्रेय (Dc_2 Dn_1 °ष्ठ) आरोग्य — [d]) M_1 शुभाना तुष्टिरुत्तम

54 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) S (except G_2) किं स्विद्धर्मान् (for कश्च धर्म) T_2 G_1 M_1 पर (for परो) — [b]) K_4 कश्चिद् (for कश्च) — [c]) K_1 किं नु भित्वा, K_2 किं नु यत्वा, Dc निनियम्य (for किं नियम्य) — [d]) $K_{1\ 2}$ केन, K_4 (marg sec m) T_1 G_1 M_2 कस्य, Dc क च, D_2 कश्च

55 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) T_2 $G_{2\ 4}$ M पर धर्मान् (for परो धर्मम्), cf v l 54 — [b]) $K_{1\ 2}$ D_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M त्रेताधर्म , T_1 त्राता धर्म — [c]) $K_{1\ 2}$ यत्वा, K_2 नियम्य (hypermetric) $B_{2\ 3}$ Dc M_1 यम्य (for यस्य) — [d]) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 2}$ transp सद्भि° and संधि

B_1 हीयते (for जीर्यते)

56 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) Hypermetric! B_3 हत्वा K_4 प्रियो भवति किं हित्वा — [b]) B_3 Dc_2 हत्वा — [c]) Hypermetric! B_3 Dc_2 हत्वा B_4 Dc [आ]त्म (for [अ]र्थ°) — [d]) B_3 Dc_2 हत्वा

57 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) Hypermetric! B_3 हत्वा — [b]) K Dc D_2 लोभ (for क्रोध) B_3 हत्वा — [c]) Hypermetric! $B_{1\ 3}$ हत्वा B_4 Dc [आ]त्म° (for [अ]र्थ°) — [d]) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc क्रोध; D_2 कोप (for लोभ) B_3 हत्वा — After 57, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 G_{2-4} ins

1393* यक्ष उवाच ।

किमर्थं ब्राह्मणे दान किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मार्थं ब्राह्मणे दान यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।
यक्ष उवाच ।
केन स्विदावृतो लोक केन स्विन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(L 4) B_1 कामार्थं चैव भृत्येषु, T_2 $G_{3\ 4}$ सङ्ग्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half) B_1 प्रियार्थं (for भयार्थं)]

58 D_1 missing (cf v l 16) — [a]) S (except G_2) कथं मृत (by transp) — [c]) $K_{1\ 2}$ कथ मृत (by

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४ C 3 17418 B 3 313 133 K 3 314 186

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

$D_{1\,2\,4\,6}$ G_3 नकुलो (for °म) — ^{d}) = 69^d D_6 सापत्न, G_2 सापत्न्य, G_4 सापत्न्य G_1 जीवयिष्यसि (for °मिच्छसि)

68 T_1 missing (cf v l 60) K_3 om (hapl) 68–70 G_1 om (hapl) 68–69 K_4 reads 68–70 in marg *sec m* — ^{a}) M नागसहस्रस्य — ^{b}) K (K_3 om) B_{2-4} Dc $D_{1\,2}$ (before corr) शतसंख्येन, M शतसंख्यस्य — ^{c}) D_6 समुत्सृज्य कथं भीम — ^{d}) M कस्मान्नकुलमिच्छसि

69 T_1 missing (cf v l 60) K_3 G_1 om 69 (cf v l 68), K_1 om (hapl) 69–70 — ^{a}) K_4 D_1 T_2 $G_{3\,4}$ M तथैव, Dc D_6 तथैम K_6 मनुजा (for मनुजा) — ^{b}) B_1 परमं (for प्रियं तव) — ^{c}) B_3 [अ]नुमानेन, D_1 नु भावेन (for [अ]नुभावेन) — ^{d}) = 67^d T_2 G_3 सापत्य, G_6 सापत्न्य

70 T_1 missing (cf v l 60) $K_{1\,2}$ om 70 (cf v l 68, 69) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_2 °पाश्रये (for °पाश्रिताः) — ^{c}) D_6 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M समर्जुनं कथं त्यक्त्वा (D_6 हित्वा) — After 70 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M ins 1396*

71 T_1 missing (cf v l 60) — After the ref, $B_{3\,4}$ Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 ins

1395* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
[=(var) Manu 8 15]

— ^{a}) = 55^a T_2 $G_{1\,3\,4}$ M परं धर्मात् (for परो धर्मः) — ^{b}) K_{1-3} B_4 $D_{1\,6}$ परमार्थश्च (D_6 °र्थं स), T_2 $G_{2\,4}$ °र्थं च K_3 D_6 मत, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M प्रियम् (for मतम्) — 71^d = 72^d 73^d

72 T_1 missing (cf v l 60) K_4 D_1 om (hapl) 72 — ^{a}) T_2 $G_{2\,4}$ सदाचार (for सदा राजा) — $B_{2\,4}$ Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ ins after 72, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M, after 70

1396* कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 ins युधिष्ठिर — (L 1) B_4 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M च द्वे (for चैव तु) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M पाण्डोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half) — (L 2) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यहं]

73 T_1 missing (cf v l 60) K_3 om (hapl) 73 — ^{b}) D_1 न विशेषोऽस्ति (by transp) M विशेष नास्ति $G_{1\,4}$ [S]नयो (for तयोः) — T_2 G_4 om 73^{cd}

74 T_1 missing (cf v l 60) — ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M यस्मात् (for यस्य) T_2 $G_{2\,4}$ पार्थ (for Sर्थाच्च) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M धर्माच्च (for कामा°)

Colophon D_3 T_1 missing — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_3 $D_{1\,6}$ आरणेय, $B_{1\,3\,4}$ अरणीय, B_2 Dn D_6 G_2 अ(Dn_1 आ)रणीहरण, Dc D_4 आरणीय, D_2 corrupt, M_1 अरणि — *Adhy name* T_2 G_2 यक्षप्रश्ने यक्षप्रसादः, G_1 यक्षप्रश्न — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 311 Dn_2 312 D_1 314 T_2 31 (for 301), G_1 129 (wrongly for 298) G_2 300, G_4 $M_{1\,2}$ (*inf lin*) 301 (M_2 orig 303) — *Śloka no* Dn_1 26 (? for 126), Dn_2 n_3 D_2 (*sec m*) 131, D_1 74

298

☞ In D_3, this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 297 10), T_1 leaves a lacuna in its place, the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) $K_{2\,3}$ दृष्टिपूर्ति — ^{c}) T_2 $G_{2\,4}$ क्षुत्पिपासा

२९८

C 3 17419
B 3 314 1
V 3 315 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below) — d) K3 विगच्छता, K4 D8 अगच्छतां; G1 अनश्यतां (for व्यगच्छताम्) B3 Dn D1 4 8 G3 क्षणेन व्यगमच्छताम्; T2 G2 4 तत्क्षणादेव नश्यते (see above)

2 b) T2 G2 तिष्ठस्त्वाम् (for तिष्ठन्तम्) — d) K1 2 भवान्मम (by transp)

3 T2 G2 4 M1 om (hapl) 3ab, M2 damaged — c) G1 पक्षो (for श्रेष्ठो) Dc D2 मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो — d) K4 D1 यदि (for वज्री) K4 त्रिदिवे° (for त्रिदशे°)

4 ab) M2 damaged K4 या (for हि) K4 D1 केन (for इमे) — c) B1 4 न स योध; B3 3 Dn D4 8 G3 न योधं न; T2 G2 4 न ते योधान् (for न त योग) — d) B Dn D4 4 8 G3 येन सर्वे निपातिता°

5 a) K1-3 G2 4 M सुख (for सुखं) K1 2 B1 3 4 Dn D4 8 G3 प्रतिप्र°; T2 विप्रति° (for प्रतिवि°) D1 सुमुख प्रतिबुद्धानाम् — B2 om 5cd — c) K2 D8 भगवान्; K3 भगवान् (for स भवान्) B1 3 Dn D2 4 8 G3 सुहृदोऽस्माकम्

6 K D1 3 धर्म (K2 श्रीधर्म) (for यक्ष) — b) K Dc D1 2 3 धर्मो वीर (K1 2 D1 °र) सनातन (D3 °तन); M धर्मोमितपराक्रम (M1 °म) — c) G1 इह (for अनु) K D4 °क्षुमनुप्राप्तं — d) T2 G1 3 4 M गच्छद्धि (for विद्धि मां) K3 Dc भरतर्षभ; G2 पुरुषर्षभ

7 a) B3 transp मम and शौच K3 D1 M तप (for दम) — b) K Cnp (!) मार्दव (for आर्जव) B3 धीर् (m ह्रीर् as in text) — c) K3 T2 G3 4 M दमो (for तपो) — d) Dc D3 G1 [ए]ते (for [ए]तास्) B3 G1 तनया (for तनवो)

8 a) B3 T2 G1 3 4 M अहिंसा संयम क्षांतिस् (B1 शांतिस्) — b) M1 आनृशंस्यम् (for तपः शौचम्) K1 2 अमत्सर — c) T2 G2 4 दारान् (for द्वाराणि) — d) B4 [ऽ]सि त्व (for ह्यसि) T2 G2 4 सुतो (for सदा)

9 a) K1 2 [अ]रक्तो° (for रक्तो°) — b) D8 [इं]क्षिता (m जिता as in text) D1 दिष्ट्या तेऽभय जीविता; G1 दिष्ट्या तेषां प्रतिष्ठिता — D1 om 9cd. — c) T2 G1 2 4 M चोभे (for द्वे च) — d) K1 T2 G1 3 4 द्वे चान्ये; K3 M1 द्वे चास्ये (for द्वे चान्ते)

10 a) B Dn D4 8 G3 इति; D8 चास्म (for अस्मि). T2 G1 2 4 अहं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते — b) K4 अह गत; G1 उपागत (for इहा°) — c) M1 [ऽ]ह (for ऽस्मि) — d) K D1 वरान् (for वर) — After 10, K4 ins (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9)

1337* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
अन्ते भयविषादौ च पपा सा षट्पदी स्मृता ।

11 K1 2 B2 om (hapl) 11ab — a) K3 4 Dc D2 3 M वरान् (for वर) — b) K4 दातास्मि तव चानघ। D1 ददामि च तथा°, G1 ज्ञातास्मि हि तथा° — c) M मां

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६
यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७
वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८
यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१ C 3 17440 B 3 314 22 K 3 315 22

(for मे) G1 मया (for मया) — d) D2 अपि (for भक्ति)

12 a) =(v. r.) 13a. T2 G1.2.4 M तु हृतां (for सहितं) — Ś1 K1 om. (hapl.) 12b–13a. — b) K1 B Dn D4.6 G3 मृगो ह्यादाय गच्छति, T2 G2.4 मां हृत्वा यदृच्छया, G1 M मृगेण सह G1 हत्वा सह

13 Ś1 K1 om. 13a (hapl.): cf. v. l. 12) — D2 om. 13–14. B1.2 Dn D3.4.6 G3 सर्व (for धर्म) — a) =(v. r.) 12a. K4 B3 Dn D1.4.6 G3 सस्य (for तस्य). T2 G1.2.4 M आग्नेयमिदं तस्य — c) K1.2 B2.4 मृगवेषेण, B3 T2 G1.2.4 M °वेषेण — d) T2 G1.2.4 (M)नेव (for प्रभो)

14 D3 om. 14 (cf. v. l. 13) — 14ab=16ab — a) L4 D1 T2 G4 स्यामीति° (for ददानी°) — b) K1 Dc D3 प्रत्यभाषत — K1 om. (hapl.) 14c–16b — c) T2 G2.4 इष (for वर) M °सम (for °पम)

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 14) — a) D1 T2 G1.2.4 M यत्र (for तत्र) D3 T2 G2.4 ने (G3 नो) न हि° (for नो नाभि) — d) G1.2.4 वसतो (for वसतो)

16 K1 om. 16ab (cf. v. l. 14) — 16ab=14ab — a) K4 D1 T2 स्यामीति° — b) K4 Dc1 D1.2 प्रत्यभाषत — Dc1 om. 16cd — cd) T2 G2.4 भूयश्चापि हि कौन्तेयम वरप्रदः

17 Before 17 K4 Dc D1.2 M1 ins. धर्म उ° (resp धर्म) — b) T2 G2.4 M2 चरिष्यसि (for °थ) — c) T2 G2.4 च (for वो) — d) G1 मानद (for भारत)

18 a) K वेषम्, B Dn D4.6 G3 इदं (B3 °म), T2 G1.2.4 चैव, M चनम् (for चेदं) — b) D3 T2 G2.4 °स्कुरूद्वह — c) K4 G2.4 स्था (for गूढा) — d) G2.4 M अज्ञाता विचरि°

19 a) T2 G1.2.4 M2 यद्वा (for यद्वः) — b) T2 G2.4 यस्य °र; G1 M यस्य यत (for यादृशम्) — c) Dc D3 आवृत्य (D3 marg. sec. m. as in text) (for the first तादृशं) Dc D3 (marg. sec. m. as in text) T2 G1.2.4 रूप (for सर्वे) — d) K1.2 छन्दतो, T2 छन्द वै, G1 तत्तथा; G2.4 छन्द वो

20 a) T2 G1.2.4 M नाद (for चेदं) — b) K3.4 D3 माहात्म्य K3 प्रयच्छसि, Dc1 °तु, D3 G1 M1 °थ (for °त) — cd) B3 नात गृहीत (for ह्येतदाहृतं) — After 20, B1.2.4 Dc Dn D3.4.6 G3 ins.

1369* प्रतुष्टोऽस्म्यपर सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 a) D1 उच्यतां (for गृह्यतां) T2 G1.2.4 M तृती (G2.4 °स्त्री)य च गृहाण त्वं — b) T2 G2.4 वर मत्प्रभव, G1 परम प्रीतिद K Dc D1.2.4 भुवि (for महत्) — c) B4 मत्प्रभवो (for मत्प्र°) — d) B Dn D4.6 G3 ममा शक, D1 च (for भाक्)

22 a) K4 देवरूपो, T2 G2.4 देवदेव — b) K4

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २३

धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २५
अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं मह-
　त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
　सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने
　परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
　नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

[illegible] — c) K₃ De₃ D₁ ₃ G₁ यद् (for य[illegible]) K De D₁ ₃ (before corr) ₃ मात: B₃ ₄ G₁ M [illegible] (for तुष्ट) T₂ G₂ ₄ [illegible] — d) K₃ ₄ De D₁ ₃ G₁ सद् (for स) A few MSS [illegible] K₁ [illegible] K₃ D₂ T₂ G₃ पितु (for पित)

23 a) K₃ De D₃ [illegible] (for जय°) — b) K De D₁ ₃ [illegible] T₂ G₂ ₄ [illegible] G₁ क्रोध पाप (for [illegible]) — c) K₃ D₁ धर्मे (for [illegible])

24 a) [illegible] 3 50 1c B Dn D₄ ₆ G₂ [illegible] — b) T₂ G₁ ₃ ₄ M [ग]प (for [अ]सि) — c) [illegible] D₁ धर्मो, De धर्मं (for धर्मः) T₂ G₁ ₃ ₄ M [illegible] (for [illegible] पुनश्च) K₁ ₃ B₃ De D₆ [illegible] T₂ G₂ ₄ [illegible] (for [illegible]) — d) G₁ सद् ([illegible])

25 In B₁ the portion of the text from 25a up to [illegible] 23b [illegible] — a) K₄ D₁ [illegible] — d) K D₁ सुखमासा (K₁ marg [illegible]); De D₃ सुखमासा; D₄ सुख [illegible]

26 P[illegible] (cf [illegible]) — a) B₁₋₄ Dn D₄ ₆ G₂ [illegible] (for अभ्येत्य) — b) K₃ D₁ [illegible] K₄ [illegible] — c) K₄ [illegible] — d) [illegible] D₁ [illegible] G₁ महात्मने (for तप°)

27 P[illegible] (cf [illegible]) — a) K₃ [illegible] M [illegible] B₁₋₄ D D₄ ₆ T₂ G₂ ₃ °[illegible] (for [illegible]) — b) T₂ G₁ [illegible] M₁ [illegible] M₁ [illegible])कीर्ति (for कीर्ति) — c) K₃ M पठेत् (for पठन्) — d) K₃ भुक (for °भाग्) K B₃ ₄ Dc D₁ ₃ ₆ तथा (for भवेत्)

28 B₁ missing (cf v l 25) M₃ om 28 — a) D₃ [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न) K₁ ₃ °रोचने; G₁ °योजने (for °भेदने) — b) K B₃ D₁ ₃ °धर्षणे; B₃ Dc Dn D₃ ₄ ₆ °मर्षणे; T₂ G₂ °दर्शने (for °मर्शने) — c) K₃ Dc₃ कदर्थ°; T₂ G₁ ₃ ₄ M₁ अकार्य° (for कदर्य°) K₁ ₃ B₃ Dn₂ n₃ D₄ G₁ ₃ M₁ च (for न) K₁ ₃ G₃ ₄ भवेत् (for रमेत्) — d) B₃ ₄ इदा° (for सदा°) K₁₋₃ Dc D₃ ₆ नृणां महाख्यानमिहोपजीवतां (K₃ °जीवितां; K₃ °जीवितः, D₃ °जीवत, D₆ °जीवन); K₄ नृणां महाकथानपरोप जीवनात्, D₁ M₁ नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां, T₂ G₂ ₄ नृणां महाख्यानपरं च शृण्वतां, G₁ नृणां महाख्यानरतं च शृण्वतां

Colophon B₁ D₃ T₁ missing — *Major parvan* K₁ ₃ Dn₁ n₃ T₂ G₁ ₃ ₄ M आरण्य (G₁ ₃ M °वयक also) — *Sub parvan* K₁ ₃ B₄ D₁ ₃ आरणेय; B₃ Dn D₄ ₆ G₃ अरणीहरण; B₃ Dc D₃ आरणीय; M₁ अरणि K₁ ₃ B₄ D₁ ₃ read समाप्त after sub parvan name, G₃ M read it after major parvan — *Adhy name* T₂ G₂ ₄ युधिष्ठिरवरलाभ ; M वरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₃ (in figure) 312 (Dn₂ in words 300), Dn₃ 313, D₁ 315 T₂ G₄ M₁ 302, G₁ 130 (wrongly for 299), G₃ 301, M₃ (wrongly) 334 — *Śloka no* Dn 2[illegible] D₁ 29

२९९

वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा । C. 3 17459 B 3 315 12 K 4 1 24

☞ In S (except G_3) the parvan (major) ends here our final adhy (299) being transp in S (except G_3) to the beginning of the next parvan (Virāṭa)

299

This adhy is omitted in D_8 in B_1 stanzas 1–26[ab] and in D_3 stanzas 1–26 are respectively lost on missing fol (cf v l 3 287 10) The defective MSS are ignored here up to their resumption S (except G_3) reads this adhy at the beginning of the Virāṭaparvan (q v)

1 a) K_4 ऽनु° (for ऽभ्यनु) — b) K Dc D_1 $_3$ मत्यवादिन — c) K_1 $_3$ वत्स्यंत°, B_4 ऽभ्यत° (for वत्स्यन्त) — e) B_{2-4} Dn D_4 $_6$ °विश्य (for °विश्य) K_1 $_3$ वि सन्ना° (for विद्वांस) — f) K_1 (by corr) $_3$ D_1 $_2$ शंसित° (for संशित)

2 b) K_1 $_3$ °वासास्, D_1 वास (for °वासे) B_3 हितात्मन , Dc D_2 मनस्विन (for तप) — d) K D_1 शिष्या ; B_{3-4} Dc Dn D_2 $_4$ $_6$ T_3 G_3 स्थिता (for शिष्टा) K D_1 यथा (for तदा) — f) K_4 D_1 स्व (for त)

3 d) B_3 Dn D_4 $_6$ [अ]नया° (for निःस्वा°) K_1 (sup lin sec m) स, K_3 सु (for च)

4 a) B_1 D_4 $_6$ स्मो (for च) B_3 Dn D_4 $_6$ कृच्छ्रे, Dc D_2 कृत्स्न (for कृच्छ्र) — b) B_3 Dn D_1 $_4$ $_6$ वय (for यत्र) — d) K_1 $_3$ वर्ष , D_1 वर्ष (for वर्षं) — e) K_1 क (for तद्) B_3 $_3$ Dn D_4 $_6$ वसामो (for वत्स्यामो)

5 c) K_1 जानन्तो (for °नन्तो) — d) B_3 $_4$ Dc D_2 अस्मान् (for सु) K_1 (marg sec m as in text) [अ]स्यक्त°; K_3 [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्त°) — e) B_3 $_4$ त्यक्ता°, a few MSS युक्त° (for युक्ता) — f) S क्षये स्वस्य जनस्य च — After 5, S ins

1389* दुरात्मना हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 c) K_1 समना (sup lin sec m °सा°); K_2 सम तात्, B_3 समर्था (for समस्ता) — d) K D_1 वसेमहि, B_3 भवामहे (for भवेमहि)

7 Before 7, Dn D_2 $_4$ $_6$ ins वैश° उ° — b) K_2 B_3 $_3$ Dn_1 D_4 Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text) ⁂ Cn अशुचिरार्तिग्रस्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ⁂

8 a) K_1 $_3$ समा (for अथा°)

9 a) B_3 धिक्कालवान् (for विद्वान्भवान्) — b) K_4 D_1 शुचिधर्मसुतस्तथा (cf 7[b]) — c) B_3 Dn D_4 $_6$ प्रमुह्यते

10 b) K_1 $_3$ बहुभिस् (for शस्) — d) K_3 विग्रहार्थं B_4 दुरात्मना (for महा)

11 a) K_3 $_4$ D_1 विषम (for निपधान्) — b) K B_3 $_4$ Dc D_1 $_3$ तथा (for तदा) — c) Dc D_2 नास्य (for

17459 / 815 12 / 1 24

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य) — ^{d}) K_2 $B_{3.4}$ बलविग्रहे; B_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च विनिग्रहे

12 B_1 om 12–13 — ^{b}) K D_1 ततो (for तथा) B_4 Dn_2 D_4 [अ]दित्या, D_1 दिव्या (for [अ]दित्यां) K_3 निवत्स्य ता; Do D_2 निवत्स्य ते — ^{c}) K_3 गर्भो वधार्थे देवानाम्

13 B_1 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K_4 वानर° (for वामन°) — ^{b}) A few MSS प्रच्छन्न (for °न्नं) — ^{c}) K Do $D_{1.2}$ अथ (for यथा)

14 B_1 transp 14 and 16, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp 14 and 16 — ^{a}) K_{1-3} पूर्वम् (for छन्नम्) — ^{b}) K $B_{3.4}$ Do $D_{1.2}$ पुरा (for तदा) — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ देवेषु (for लोके°) — ^{d}) =16^{d} B_2 कर्मतस्तेन विश्रुत; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म तत्तेनघ श्रुत

15 B_1 transp 14 and 15 — ^{a}) K Do $D_{1.2}$ एव (for चापि) — ^{b}) K_4 बलिनि° (m as in text); B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि°) — ^{c}) K_4 मुनिरूपेण वज्रेण

16 B_1 om 16, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp 14 and 16 — ^{a}) K_2 यच्चापि (for यच्चाप) — ^{b}) K Do $D_{1.2}$ छद्मना सता (K_1 सतां; Do D_2 तथा) — ^{d}) =14^{d} K Do $D_{1.2}$ सर्वमेव च ($K_{1.2}$ °मेतच्च) मे श्रुत

17 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विपश्चिता (for विव°) K Do $D_{1.2}$ तेन (for तात) — ^{b}) D_1 प्रच्छन्नोत्तम° — ^{c}) K शतश; B_{3-4} Dn $D_{4.6}$ शात्रवा (for शत्रव) — ^{d}) $K_{1.2}$ वसता गिरिकन्धरे; K_4 मदेहा नाम राक्षसा

18 ^{a}) D_6 [अ]थापि (for चापि) K_4 विष्णुना छद्मरूपेण — ^{b}) $K_{1.2}$ ह; $K_{3.4}$ Do $D_{1.2}$ च (for वै) — ^{c}) K_4 मत्स्ये; Do $D_{1.2}$ छद्म (for छन्न) — ^{d}) K_4 मपुत्र° सह योधयं°

19 ^{a}) K_4 एव तात, B_{3} Dn $D_{4.6}$ एवमेव; B_4 एक एव — ^{b}) B_3 च (for ह) K_4 छन्नास्तत्र च तत्र च — ^{c}) B_4 व्यजयन् $K_{1.2.4}$ D_1 युध्दान्; B_1 सर्वे; Do D_2 युक्त्या (for युद्धे)

20 ^{a}) K_3 एव (for तथा) — ^{b}) $K_{1.2}$ स; K_3 सु; Do D_2 च (for स). — ^{c}) K_4 °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या) K_1 ततो बुद्ध्या; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ D_1 पुनर्बुद्ध्या ($B_{3.4}$ °द्ध्या); Do D_2 प्रबुद्ध्या तत (for स्वबुद्ध्या च) — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_1 प्रमिपेदे; K_3 सम्तभ्यत; Do D_2 सुस्थितोथ (for न चचाल)

21 ^{a}) K_2 यथा°, B_4 तथा° (for अथा°) — ^{c}) K_3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ^{d}) $K_{1.2}$ निशम्य परिहर्षं°; K_4 गिरा सपरितोष°; D_1 गिरा त सप्रहर्ष°

22 ^{a}) $K_{1.2}$ अजेक्षया (sic) (for अवे°) — ^{b}) K_3 तथा (for तव) K_3 °धन्विना

23 ^{b}) K_3 Do $D_{1.2}$ निवारित (for °तौ) — ^{c}) D_1 शक्तो $K_{1.2}$ निवारणे (for विध्वंसने) — ^{d}) B_{3-4} Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९ C 3 17478 B 3 315 81 K 4 1 50

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारणेयपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

$D_{4\,6}$ गत्रुणा D_1 भीमकर्मणौ

24 [a]) D_1 वय न (by transp) K_{1-3} वर्त्म, B_2 च य ; B_4 नद्य, D_1 धर्मं (for तत्र) K_4 वय धर्मं न हास्यामो — [b]) K_4 $B_{3\,4}$ मोक्ष्यति, B_2 मोक्ष्याम (for योक्ष्यति) K_1 भवेद् (for भवान्) — [c]) K_3 विधाता (for विधत्तां) — [d]) D_1 योत्स्यामहे K_4 B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ रिपून् (for परान्)

25 Before 25, B_4 ins वेश उ° — [a]) D_1 °सेने तु (for °सेनेन) K_4 इत्येवमुक्ते भीमेन — [b]) B_3 D_4 °शिषा (for °शिषः) — [c]) B_2 उक्त्वा च (for प्रयुज्य) K_4 [आ]मन्त्र्य (for [आ]पृच्छ्य) — [d]) K Dc $D_{1\,2}$ यथास्व जग्मुरालयान्, $B_{3\,4}$ यथास्व प्रययुर्गृहान्

26 [a]) K Dc $D_{1\,2}$ विप्रा (for मुख्या) — B_1 resumes — [c]) K_{1-3} B_3 Dc $D_{1\,2}$ आशीर्युक्ता, $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ आशिषुक्त्वे (for आशीरुक्त्वा) K_{1-3} °न्याय्य ; D_1 °काम (for न्याय) — [d]) B_2 Dn $D_{4\,6}$ °काङ्क्षया

27 D_5 resumes — [b]) $K_{1\,2}$ तत्र, $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} ततस् (for तथा) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ पच च (for ते पञ्च) — [c]) K Dc D_{1-3} सर्वे (for वीरा°) — [d]) K Dc D_{1-3} कृष्णया (K_3 द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय) B Dn $D_{4\,6}$ धन्विन (for भारत)

28 [a]) K_3 परिक्रम्य, $B_{1\,4}$ अपागम्य ; B_2 Dn $D_{4\,6}$ उपागम्य, B_3 अतिगम्य, Dc उपक्रम्य, D_2 अपक्रम्य (for अतिक्रम्य) — [b]) K_3 च भारत (for निमित्तत°) — [c]) K_1 शोभने (for श्वोभूते) $K_{1\,2}$ B_3 D_1 मनुजव्याघ्र; K_3 पुरुषव्याघ्राः — [d]) B_4 छन्न (for छन्न°)

29 [a]) $K_{1\,2}$ Dc D_2 पृथक्त्वार्थं°, K_3 पृथक्स्वार्थं°, K_4 ते स्वार्थं°, B_3 पृथक्चास्त्र°, D_1 पृथगस्त्र° — [b]) K_3 शास्त्र (for मन्त्र°) — [c]) D_1 सर्व (for संधि)

Colophon om in D_5 For S see the note at the beginning of this adhy — *Major parvan* $K_{1\,2}$ G_3 आरण्य, Dc_2 वन (as well as आरण्यक), Dn_2 अरण्य — *Sub parvan* $K_{1\,3}$ B_3 आरणेय, K_2 D_3 आरण्येय ; B_2 Dn $D_{4\,6}$ अ(Dn3 D_4 आ)रणीहरण; G_3 अरणिहरण All these MSS read समाप्त after sub-parvan (K_2 B_3, also after major parvan, Dc_2 D_2, only after major parvan) — *Adhy name* K_4 युधिष्ठिरादीना मन्त्रविचरण; D_1 पांडवप्रच्छन्नवास-प्रयाण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) 313, Dn_3 314, D_1 316 — *Śloka no* Dn D_1 31

After the colophon, K_3 ins अस्यानु विराटपर्वं भविष्यति । यस्याय प्रतिसंधि° । जनमेजय उवाच ।

कथ विराटनगरे मम पूर्वपितामहा ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिता ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता° । १ पौराभिगमन । २ पाण्डवप्रव्राजन । ३ विदुरविवासन । ४ शौनकवाक्य । ५ आदित्यनामाष्टशत । ६ विदुरागमन । ७ धृतराष्ट्रसताप° । ८ व्यासागमन । ९ सुरभीन्द्र-सवाद । १० मैत्रेयशापन । ११ सच्छाप । १२ किर्मीरवध° । १३ वृष्णिपाण्डवसमागम । १४ सौभवध° । १५ द्वैतवनप्रवेश° । १६ द्रौपदीवाक्य । १७ विप्रालम्भ । १८ इन्द्रकीलाभिगमन । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ सजयवाक्य । २२ बृहदश्वा-गमन । २३ नलोपाख्यान । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यान । २५ भीम-गर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थ-यात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशवाक्य । ३० आगस्त्य । ३१ लोपामुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यश्रृङ्गोपाख्यान । ३३ वृष्णिसमागम° । ३४ सौकन्य । ३५ मान्धात्रुपाख्यान । ३६ श्येनकपोतीय । ३७ अष्टा-वक्रीय । ३८ यावक्रीत । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमद्भीम

[४५] अष्टावक्रीय । [४६] गन्धमादनप्रवेश । [४७] औत्पातिक । [४८] घटोत्कचगमन । [४९] जटासुरवध । [५०] आर्ष्टिषेणाश्रम निवास । [५१] हनुमद्भीमसमागम । [५२] पुष्पाभिहरण । [५३] यक्षयुद्ध । [५४] वैश्रवणसमागमन । [५५] निवातकवचवध । [५६] अर्जुनागमन । [५७] नारदगमन । [५८] मार्कण्डेयागमन । [५९] मार्कण्डेयसमास्या । [६०] भविष्य । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्य । [६२] धुन्धुमारोपाख्यान । [६३] सरस्वतीतार्क्ष्यसंवाद । [६४] मनुचरित । [६५] मण्डूकोपाख्यान । [६६] पतिव्रतोपाख्यान । [६७] धर्मव्याधोपाख्यान । [६८] मधुकैटभोपाख्यान । [६९] कुमारोत्पत्ति । [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवाद । [७१] घोषयात्रा । [७२] दुर्योधनप्रायोपवेश । [७३] दुर्योधनयज्ञ । [७४] प्रावृड्वर्णन । [७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यान । [७६] आङ्गिरस । [७७] स्कन्दजनन । [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञ । [७९] व्याधदर्शन । [८०] मृगस्वप्नदर्शन । [८] व्रीहिद्रौणिक । [८२] द्रौपदीप्रमाथ । [८३] दुर्वासोपाख्यान । [८४] रामोपाख्यान । [८५] सावित्र्युपाख्यान । [८६] कुण्डलाहरण । [८७] आरणेय । [८८] यक्षप्रश्ना ॥ समाप्ता वृत्तान्ता ॥

इदमारण्यक श्रुत्वा महापापै प्रमुच्यते ।
अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वित ।
य य प्रार्थयते काम त त प्राप्नोत्यसशयम् ।
नारी वा पुरुषो वापि शुचि प्रयतमानस ।
आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभि ।
भोजयेद्वस्त्रगोस्वर्णरत्नदानै सपूजितान् ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टा स्यु पाण्डुनन्दना ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र शक्रो देवगणास्तथा ।
भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
वाचक पूजयेच्छक्त्या वस्त्रान्नै स्वर्णभूषणै ।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके ।
कांस्यदोहा रौप्यखुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा ।
पाण्डूना परितोषार्थं दद्याद्वन्न द्विजातये ।
आरण्यकाख्यमाख्यान शृणुयाद्यो नरोत्तम ।
स सर्वकामानाप्नोति पुन स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च । समाप्तमारण्यक पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयासिकी सख्या ११९६४ । विद्यमानसख्या ११७५८ ॥

S MSS , which read sections of adhy 299 after 4 1 1, 3, 4, and 9[a], conclude this parvan at the end of adhy 298 and ins after the final colophon

G1 हरि ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्त । वेदव्यासाय नम । वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नम । शुभमस्तु । हरि ॐ ॥

G2 हरि ॐ । आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम ॥

G3 हरि ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नम ॥
यादृश पुस्तक दृष्ट्वा [read दृ] तादृश लिखितं मया ।
अबद्ध वा सुबद्ध वा मम दोषो न विद्यते ।
श्रीकृष्णाय परमगुरवे नम । श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीरामचन्द्राय नम । वेंकटाचलपतिसहाय । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । श्रीमते रामानुजाय नम । आरण्यपर्व समाप्तम् ॥

M1 आरण्यपर्व समाप्त । श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नम । श्रीकृष्णाय नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । शुभ भवतु ॥

M2 आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय * * * * ।
अक्षर यत्परिभ्रष्ट मात्राहीन तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांस कस्य नास्ति व्यतिक्रम ।
बिन्दुमच्छिपिविचित्रवीचिका
शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।
हस्तवेगमबुद्धिपूर्वक
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जन ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special *value for critical purposes*

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, तत , एव, एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि वेदी, रोम लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 3 3 14, K_2 B D (except D_1, D_3 missing) ins

शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।
त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ।
त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ।
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ।
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः ।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ।
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ।
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंप्लवम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ।
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L 3) K_2 $B_{1.4}$ Dc $D_{2.5}$ त्वमाधारः (for °चारः) — (L 5) B_{2-4} Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ अनावृतार्गलद्वारस्, Dc D_2 अनावृतकुलद्वारस् $B_{2.3}$ Dc D_2 गतिस्तु (for °स्त्वं) — (L 7) B_1 सद्वृत्तिक्रियते, Dn_2 n_3 पवित्रीकरणैर् Dc निर्व्याप्तं Dc $D_{2.5}$ जगत् (for त्वया) — (L 9) $D_{2.4.5}$ अर्चंत्यृषि (for अर्चन्त्यृषि) Dc D_2 -गणार्चितं — (L 16) Dc D_2 पूज्या (for गुह्या) — (L 17) D_2 गता ह्याशु (for गच्छन्त्याशु) — (L 18) B_4 मनीषिणः (for मरीचिपाः) — (L 19) B_{2-4} Dc $D_{2.4}$ वालखिल्या° B_2 साध्याः (for सिद्धाः) $B_{1.3}$ प्राणिनागताः — (L 21) Dc मन्ये यदभिरिच्यते; D_2 तपसा यदतिरिच्यते. — (L 24) B_1 सर्वभूतानां (for त्वयि सर्वाणि) — (L 27) $D_{2.5}$ शार्ङ्गधन्विना — (L 30) Dc D_2 यथा (for तथा) — (L 34) B_1 Dc Dn_2 $D_{2.4}$ भासयते (for °से) — (L 37) B_1 Dc प्रवर्तते, D_2 °र्तंत (for °तरन्) — (L 38) D_2 °तंत्र° (for °मन्त्र°) — D_5 om from the posterior half of line 40 up to the prior half of line 43 — (L 40) Cf Gītā 8 17[ab] Dc D_2 °संमित (for °संमितम्) — (L 41) B_4 संप्रकी° (for परिकी°) — (L 42) B_4 यदूनां (for मनूनां) — (L 45) Dc $D_{2.5}$ °कृत्वाव° (for °कृत्याव°) — (L 50-51) B_4 त्वामिंद्रमाहुस्त्वां रुद्रं त्वां विष्णुं त्वां प्रजापतिम् । त्वामग्निं त्वां यमं सूक्ष्मं प्रभुं त्वां ब्रह्म शाश्वतं — (L 52) B_1 यमः (for हंसः) — (L 54) Dc D_2 परां (for गवां) Dc गतिः (for पतिः).

अनिर्विण्णोऽनहंकारी त लक्ष्मीर्भजते नरम् ।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
ये तवानन्यमनसः कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
सर्वरोगैर्विरहिता सर्वपापविवर्जिता ।
त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
त्व ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्य चिकीर्षत ।
अन्नमन्नपते दातुमभित श्रद्धयार्हसि ।
ये च तेऽनुचरा सर्वे पादोपान्त ममाश्रिता ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातर ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मा शरणागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एव स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावन ।

2

After 3 4 3, N (except K_3 D_1, $K_{1\ 4}$ missing) ins

इम स्तव प्रयतमना समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वर समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषित
तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ।
यश्चेद धारयेन्नित्य श्रृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
पुत्रार्थी लभते पुत्र धनार्थी लभते धनम् ।
विद्यार्थी लभते विद्या पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रिय ।
उभे सध्ये पठेन्नित्य नारी वा पुरुषो यदि ।
आपद प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्व शक्राय सुमहात्मने ।
शक्राच्च नारद प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिर प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ।
सग्रामे च जयेन्नित्य विपुल चाप्नुयाद्वसु ।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सूर्यलोक स गच्छति ।

3

After 3 38 13^{ab}, K_4 $D_{2\ 5}$ ins the foll passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No 4)

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा ।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
तामेकः पाण्डवेष्वद्य अस्त्र प्राप्तो धनजय ।
न चाधर्ममिम देवा नासिद्ध नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्त कथचन ।
रोरूयमाण कटुक ईर्षुक कटुकाक्षरम् ।
दुष्ट श्लाघनक क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सित ।
विश्रम्भहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रध्रुक्सर्वशङ्कित ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुप ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पग ।
सभावितात्मा चात्यर्थं नृशंस परश्च ह ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनजय ।
आनृशस्यमनुक्रोश सत्य करुणवेदिता ।
दम स्थितिर्धृतिर्धर्म क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दान मति स्मृति ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनजय ।

— (L 56) $B_{2\ 4}$ Dc D_2 व्योम° (for धाम°) — (L 57) D_6 आद्यावदस् (for आशुगामी) B_1 वीर्यवान् (for मीलमे) — (L 58) B_1 Dn_1 [अ]टम्या (for षष्ठ्या) — (L 59) D_2 तथा नित्य नमस्कारी (for the prior half) — (L 61) B_1 मनसा (for °मनस) — (L 64) B_1 ममापन्न°, $B_{2\ 4}$ °प्यनु (for °प्यन्न°) B_3 तत्त्व ममान्नकामस्य — (L 67) Dc तान्वन्दे मनभि(Dc_1 ममनि)क्षुभान् (for the posterior half) — (L 68) B_3 निक्षुभा, Dc_2 क्षुधया (for क्षुभया) — (L 69) Dn_3 ताश्च सर्वान्नमस्यामि $B_{3\ 4}$ त्वामह शरण गत, Dc D_2 पा(D_2 पा)तु मा शरणार्थिन — (L 70) $B_{1\ 3}$ Dc D_2 °पावन (for °भावन)

2

Before line 1, Dc D_2 ins वैश° उ° — (L 1) Dc $D_{2\ 6}$ समाहित (for °धिना) — (L 6) D_2 पुत्रान् (for पुत्र) — (L 7) Dc_1 D_6 वाथ वा (for ऽप्यथ वा) B_2 स्त्रिय (for स्त्रिय) D_2 पुरुषो वा स्त्रिय शुभा (for the posterior half) — (L 8) D_4 पठन् (for पठेन्) B_3 सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half) — Lines 11–12 = (var) 3 3 30 $B_{2\ 4}$ read lines 11–12 after line 14 — (L 11) D_2 प्राप्य (for प्राप्तो) — (L 12) D_4 प्राप (for प्राप्य) Dc D_2 °नवाप्नुयात् (for °नवाप्तवान्) — (L 13) Dc वा जपेन् (for च जयेन्) B_2 प्राप्नु° (for चाप्नु) B_4 यश (for वसु)

3

(L 2) D_5 अवराम् (for प्रवराम्), and ममां (for सताम्) — (L 3) To avoid hiatus, D_5 ह्यस्त्र (for अस्त्र) — (L 5) K_4 D_2 शठ न च (for कथचन) — (L 6) D_2 रोरूयमाण — (L 7) K_4 D_2 हता च विचिकित्सक — D_2 om lines 8–9 — (L 12) K_4 D_2 पुरुषश्च (for परु) — (L 18) D_5 क्रिया (for क्षमा) — (L 28) K_4 D_2

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वेऽभिमंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
शतश्रृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानश्नुते जयतां वरः ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणास्ते वासवस्तात खाण्डवं दहतस्तव ।
शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे ।
किंचिद्विश्रमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3 38 18[cd], K_4 $D_{2.5}$ S ins :

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
स्वस्ति व्रत समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्पश्चात्प्राञ्जलिपुटस्तथा ।
तपोयोगमना पार्थ पुरोहितमवन्दत ।
ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
सहोदरावगिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
समाक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।
अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् ।
अवाप्स्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
गिरौ ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य समाप्तोऽसि धनंजय ।
न चाधर्मविदं देवा नामिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
रोरूयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।
त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वे हि सश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
शतश्रृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

पश्यतां (for शृण्वतां) — (L 30) Prior half = Gītā 6 41[a]. D_5 °जितो (for °कृतां) — (L 31) D_5 पावि° (for मानि°) — (L 36) D_5 °श्रम् (for °विश्रम्) — (L 37) K_4 D_2 येत्तुम् (for कर्तुम्)

4

(L 2) T_2 G_3 भूति (for व्रत) K_4 $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.3}$ उपादत्स्व (for समाधत्स्व) — (L 3) T_2 G_3 सिध्यतां च (for समृध्यन्तां) — (L 4) D_5 ततः (for तथा) — (L 5) K_4 $D_{2.5}$ तान् (for पार्थ) — K_4 $D_{2.5}$ om line 6 — (L 6) G_1 °नन्दत (for °वन्दत) — (L 8) K_4 $D_{2.5}$ संह्रा°, T_2 न प्रा°, G_3 त प्रा° (for समाक्रान्त°) T_1 पूर्णम् (for तूर्णम्) K_4 $D_{2.5}$ उपक्रम्य, G_1 उपागम्य, M_2 उप° (for अभि°) — (L 9) G_1 यतो (for यमौ), °धन्वा तु (for °धन्वानम्), and प्राम्य° (for अभ्य°) K_4 $D_{2.5}$ °तावुभौ (for °तामुभौ) — K_4 $D_{2.5}$ om lines 10–49. — (L 10) T_2 G_3 ततो (for तु तौ) — (L 13) M_2 सत्या (for सर्वा) T_2 G_3 गिरौ ह्यभिधरा सर्व (for the prior half) — (L 17) G_1 करकम्, M_2 कृपण (for कटुकम्). — (L 18) M_2 शठ श्लाघनिको द्वेष्टा (for the prior half) — (L 19) G_1 मेधावी (for मायावी) — (L 20) G_1 °शयक (for °शङ्कित) — (L 21) G_4 क्षुद्रो (for रौद्रो) T_2 $G_{2.3}$ [S]ति- (for ऽथ) — (L 26) T_2 G_3 -कृत्य° (for रूप°). — (L 29) T_2 G_3 कृपा दानमनुस्मृति (for the posterior half). — (L 30) G_4 शेषेण (for शक्रेण) — (L 35) G_1 माया° (for बाहु°) — G_1 om lines 41–43. — (L 42) G_4

विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यसे जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणास्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
कञ्चिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
तौ परिष्वज्य बीभत्सु कृष्णामामन्त्र्य चाभिभो ।
अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

☞ In K4 D2 3 some of these lines have already occurred in a passage which is ins in those MSS after 13.[25] (cf passage No 3 above)

5

No 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text

6

K2 B Dc Dn D1 4–6 ins after 192* K4 D2 3, after 3 45 8 S, after adhy 44

वैशंपायन उवाच ।
आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ।
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ।

विवृत्य (for विहृत्य) — (L 44) T1 G1 2 M2 खाटवे (for °व) T2 G3 त्थने, G1 4 दहानि (for दहति) G1 4 त्वया (for त्वयि) — (L 45) M2 विन्न (for भव) — (L 47) G4 किंचि (for कचि°) G4 इद (for इन) — (L 49) T2 G3 M1 नाक्षित्वा (for °तो) T G1–3 गन्तव्य (for गच्छ त्वं) — (L 50) T2 G3 M1 चाप्युभौ, G1 चाभिनु (for चाभिभो) — (L 51) G1 अभिवादयनत्वन्य ऋतुमुनिगान्मना

6

(L 1) K2 D3 कदाचित्तथ देवेशश्च, K4 D2 आदाय चित्त-सम्याथ, B2 3 Dc D1 आदावेव च न (B2 °व तु न, B3 °थागत) शक्रश्च, S कदाचित्त हि देवेन्द्रः (for the prior half) K2 वचो, D3 अथ, T1 अयो (for रहो) — (L 2) K2 4 D2 3 S न(K4 य)स्या विज्ञाय (G1 उर्वश्या) (for चक्षुरुर्वश्यां) K2 D2 3 S (G1 damaged) सक्तं चक्षु प्रसमगन (D3 पुरदर), K4 चक्षु सक्त पुरदर — (L 3) D3 S (G1 damaged) गधवराजा(D3 °जो)च मया S (G1 damaged) प्रहिता (for °तो) K4 D1 4 6 S (G1 damaged) वरा (for वराम्) — After line 3, D2 3 ins

कटाक्षेक्षणमाधुर्यं रूपभावैः सविभ्रमैः ।
एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L 4) K4 D1–4 6 S (G1 damaged) उवशी B2 Dc D1 6 पुरुषव्याघ्र, D2 3 रूपसपन्ना K2 मोपि तिष्ठतु, K4 B Dc2 Dn2 D1 5 6 S उपनिष्ठतु (D5 तिष्ठेत), D2 3 प्रेम्णा निष्ठतु (D3 तिष्ठेत) S फल्गुन — (L 5) Dc2 D1 तथा (for यथा°) K4 यथार्थिनामतिस्नेहा, D2 3 यथाचित्तमभिस्पृ-(D3 °श्रि)त, S यथार्चि(G2 न-, G4 च)नामभिस्नुता (G1 ता) (for the prior half) K4 D2 विद्यादस(D2 सि)न्नियो-गत, B Dc D1 5 6 विद्यावान् सन्नि(Dc D1 मुनि)योगतः, D3 4 T2 G1–3 M1 विद्यादस(D3 °सा, G1 सि)न्नियोगत ; T1 G4 M2 विद्यादसि(M2 °स)न्नियोगगा (for the posterior half) — (L 6) B2 (m as above) 3 Dc Dn3 D4 6 T1 G1 विधानव्य, M1 °व्या (for °व्य) K4 D1–3 T1 G1 2 M स्त्रीसमगविशारद (K4 D2 M °द); B3 m 4 स्त्रीसगमविशा-रद, D4 स्त्रीप्रसगविशारद — (L 8) Dc D1 [s]प्सरसाम् D6 सोन्यगाद्, M2 अभ्या° — (L 9) K4 त (for तां) K4 विदित, D2 3 मुदितो (for विदितो) D6 तमागत ततो दृष्ट्वा K2 Dc1 त्वया, Dn2 D2 G1 तथा (for तया) — (L 10) D2 3 स चैवैकां (D3 ना) S (by transp) सुखामीनां सुखामीन — (L 11) B2 T2 G3 3 हि (for ऽस्तु) D2 3 कल्याणमस्तु सुश्रोणि, T1 विदितस्तव सु°, G1 M2 विदितस्तेस्तु सु, G4 damaged S प्रेषितो (for प्रहितो) T1 M उपा (for इहा°) — (L. 12) K4 [ह]द (for [ए]क-) D2 3 नो(D3 चो)दितो देवराजेन, G1 damaged D2 3 त्वत्प्र सादमभिनन्दिने — (L 13) S (G1 damaged) म (for तु),

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ।
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादान्वै प्रपद्यताम् ।
तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ।
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा संमानं बहुमन्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ।
यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L 14) D₅ कुलेन (for शी°) T₁ M₃ रूपेण शीलेन (by transp.), G₄ शीलेन रूपेण D₁₋₃ ₆ S श्रुतेन (G₄ शीलेन) च बलेन च — (L 15) D₂ ₃ श्रुत (D₂ marg. sec. m. वन॰), D₅ श्रुति, S (G₄ damaged) शौर्य (for बल॰) K₄ D₂ ₃ ₆ S (G₄ damaged) वीर्यास्त्या (for ॰वीर्येण) D₃ सभूत॰, T G₂ ₃ प्रपन्न, G₁ M सपन्न, G₄ damaged (for समत) B₃ प्रतिभाववान्, D₁ प्रतिभाति तत्. — (L 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half) D₃ क्षेम° (for क्षमा°) S (except M₁, G₄ damaged) जित° (for वीत°) — (L 17) D₅ (corrupt) स चापि नि° (for साङ्गोपनि°). S (G₁ damaged) गुरुशुश्रूषुरात्मवान् (for the posterior half) — (L 18) D₃ om. line 18, G₁ is damaged. B₃ योधीत. D₃ G₄ चतुरो वेदान्, D₆ चतुरो धीमान्, T G₂ ₃ M चतुर सर्वान् (for गुरुशुश्रूषां) K₂ तेषा (for मेधा) B₁ मेधां वाष्टगुणास्तु य (sup. lin. °श्रय), D₁ मेधाविष्टगुणाश्रयां; D₃ नैगमोपनिषेश्वर, D₅ मेधामष्टगुणा तथा, T G₂ ₃ M मेधावी गुणवानिह (T₂ G₃ °नपि, M₂ °निव) (for the posterior half) — (L 19) B₁ प्रवीरैर् (for प्रसवैर्) K₄ D₆ स्वधयापि च, T G₁₋₃ M₁ स्वधया च स (for वयसापि च) D₂ पार्थिवैश्च महागुणै, D₃ पार्थिवैश्वर्यजैर्गुणै, G₄ damaged, M₃ प्रश्रये स्वधिया च स (for the posterior half) — (L 20) D₂ ₃ एकोपि, S (G₄ damaged) एकश्च (for एको वै) K₄ D₃ त्रिदिवे, D₆ देवेषु — (L 21) T₁ अर्थमानो, M₃ अकतथमानो (hypermetric!) (for अकत्थनो) D₃ सूक्ष्म° (for स्थूल°) — (L 23) K₄ D₂ ₃ ₆ T₂ G₂ ₃ M सत्यवागूर्जितो (D₂ ₃ °त), G₄ °वाग्दुजयो — (L 24) D₂ ₃ ₆ क्षातश्च, T₁ भक्त° (for कान्त°) D₂ ₃ T₂ G₃ प्रियो य, T₁ प्रियोन्य, G₁ ₂ ₄ M प्रियो(G₁ °या)च (for प्रियश्च) K₄ B₁ ₃ ₄ Dc D₁ ₂ °संगत (for °संगर) — (L 25) K₄ B Dc D₁ ₆ S (G₄ damaged) प्रार्थनीयो, D₂ ₃ श्लाघनीयो, D₅ अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्) — (L 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्) K₄ संदेह स्वर्गमाप्नुतो, D₁₋₃ मत्लोकाविहागत (for the posterior half) — (L 27) B₁ त च (for तव) D₁₋₃ त्व तु शक्राभ्यनुज्ञाता D₅ प्रसाधनां (for प्रप°) D₁₋₃ तस्य पादांतिकं व्रज (for the posterior half) — D₃ om. lines 28–29 — (L 28) K₄ D₅ प्रसन्नम् (for प्रपन्नम्) D₁ च पार्थिव (for धनंजय) — (L 29) D₂ om. line 29 K₄ T₂ G₁₋₄ M₁ स्मात्मान, B₂ D₆ M₃ सात्मान (for संमान) D₁ M₁ बहुमान्य च, G₄ अनुमान्य च — (L 30) Before line 30, D₁ ₃ ₆ ins. वैश° उ°. Dn₁ प्रीत्या (for प्रीता) D₆ स्मितपूर्वम् (for चित्रसेनम्) — (L 31) K₄ D₂ ₃ ₆ G₂ ₄ M₁ यत्त्वस; T₁ यस्त्वय, G₁ य स्तस, M₃ यत्तस B₁ ₃ सर्वो, Dc साधो, D₂ ₃ शक्रे, T₁ सधो, M₂ सम्यग् (for सत्यो) B₂ (m. as above) S [अ]नघ (for मम) — (L 32) B₂ तच्छ्रुत्वा K₄ [अ]प्यप्रिय पुसा, B₁ प्रथिता पुंसो, B₄ प्रार्थयेदन्य, D₁ ₂ तु वरा नारी, D₃ [अ]थ नृप नारी, S [अ]थ (G₃ ₄ °न्य) प्रिय नारी (for [अ]व्यथय पुंसो) K₄ D₁₋₃ वृणुयात्, B₄ वरेण्य, S प्रणयेत् (for वृणुयां) K₄ B₂ D₁₋₃ ₆ S किमुतार्जुन — (L 33) B₁ ₄ Dc D₄ ₆ तु (for च) D₁₋₃ युष्माकं प्रणयेन च (for the posterior half) — (L 34) K₄ अहं तस्य (for तस्य चाह) Dc₂ T₁ G₂ ₄ M फलगुने — (L 35) K₁ D₁₋₃ T₁ G₂ ₄ M तद्गच्छ त्व (for गच्छ त्वं हि) K₄ D₁₋₃ ₆ S सखे (for सुखम्) — Colophon Adhy. no. (figures, words or both) Dn₁ n₃ 45, D₁ 46 — (L 36) D₄ T₂ G₁₋₃ M₃ कृतकृत्या D₁₋₃ उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half) — (L 37) S साकरोत् G₁ M मान (for स्नान), B₃m D₆ °दर्शन° (for °प्रार्थन°) D₁₋₃ अलंकारादिभिर्दिव्यैरात्मानं तद्दिदृक्षया — (L 38) D₁₋₃ ततो(D₃ तैर)लंकरणैश्च, S स्नाना(T₁ °ता)लंकारनेपथ्यैर् (G₂ °नैपुण्यैर्) D₁₋₃

स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येनं हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ।
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्ट्याथ मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

सन्धृता, S शोभनं (for सुप्रभैः) — (L 39) K4 D1–3 S शक्रस्यान्यर्थनेन च, B3 सर्वलोकातिगेन वै (for the posterior half) — (L 40) S1 B3 D1–3 S (G1 damaged) वाक्यैश्च (D1 2 तुवाक्यैश्च) चित्रमनसः (for the prior half) K4 च दीपिता, D1–3 5 S च (D1 [अ]पि, D2 [अ]पि-, D3 सु, D5 प्र-) पीडिता — (L 41) B3 D5 दिव्यास्तरणसंकीर्णे, D1–3 °स्तरणसंस्तीर्णे, T2 G1 3 °स्तरणसंस्तीर्णे B3 विचित्रे (for विस्तीर्णे) — (L 42) D1–3 S om line 42 K4 B3 भाविता नन्य°, B4 सुचित्तान , Dc D5 स्वचित्तानन्य°, Dn1 सचित्तानन्य° (for the posterior half) — (L 43) D3 T1 2 (before corr) G3 4 M संप्राप्ता, G1 °प्तो (for °प्त) D1 2 मनोरथे (D2 °थैः) ममानाथ (for the prior half) K4 रमन्त्येवं हि, B3 Dc Dn1 n3 D5 रमन्तं हि, B3 S रमयन्तीव, D1–3 कामयन्तेव (for रमन्त्येनं हि) S फल्गुनं — (L 44) S निशाम्य (for निगम्य) K4 निगम्य चन्द्रोदयने, D1–3 चन्द्रोदये ममानाथ (for the prior half) — (L 45) S (except G1 M2) पृथुश्रु (for सा पृथु°) K4 D1 2 M स(K4 सु)वन महत्, D2 शयनं प्रति, T G2–4 सदनं (T1 शयनं) महत् — (L 46) D3 °दीर्घाग्र (for °दीर्घेण) B3 D1–3 5 6 कुसुमोत्करधारिणा (D5 °णी), Dc कुसुमोत्कर°, S (G1 damaged) कुसुमोत्तम° (for the posterior half) — (L 47) D1 S पाशेन (for °हस्तेन) D3 केशान्हस्तेन संयम्य (for the prior half) D5 [आ]शु (for [अ]थ) S गच्छमाना व्यराजत — (L 48) D3 रूपलावण्यमाधुर्यैः (for the prior half) D3 श्रिया (for [अ]पि च) — (L 49) D3 मुख (for वक्त्र) K4 वर्येण, D1 2 वीर्येण (for चन्द्रेण) K4 आह्वयन्तीव, D1 2 S आह , D3 शात° (for साह°) Dc D5 T2 G3 M2 गच्छति, D3 वर्जित — (L 50) T G2–4 M1 °रागनिचितौ, M2 °रागचितौ (for °रागौ सुमुखौ) D3 °गन्धेन (for °चन्दन-) K4 Dc D1–3 5 6 भूषितौ (for रूषितौ) — (L 51) B1 3 4 Dn2 n3 D3–5 °रुचिरौ (for °विकचौ) K4 Dc D1–3 5 चान्या (for तस्या) — (L 52) B1 4 Dn नम्य° (for नाम्य°) — (L 53) K4 मध्ये चातीव K4 D1 2 शोभनी, B1 G3 M1 शोभना, D5 M2 शोभिना — (L 54) K4 D1 2 अथ (for अधो) Dc D5 S °चक्रस्य विस्तीर्णं, D3 तस्यास्तद्-नितं° (for the prior half) — (L 55) Dn1 D2 S रशना- (for रसना-) K4 B3 3 D1 2 4 6 S शोभितं (for -भूषितम्) — (L 56) D3 मुनीनामपि साध्यानां (for the prior half) K4 Dc D1–3 5 T1 M कारक, B3 4 °कारिण (for कारण) — (L 57) D3 वस्त्रावृत, D5 °वसन D4 S (G1 damaged) भाति (for रेजे) K4 B Dc D1 2 5 S चानवद्यया (D6m चाप्यनिन्दित), D4 6 निरवद्यया (for °वत्) — (L 58) K4 B Dc D1 2 5 S गूढगुल्फशि(S शि)रौ पार्ष्णी (G4 बाहू), D3 व्यूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half) K4 D1 2 ताम्रपत्रतला(D2 °तला)गुली, Dc D3 5 ताम्रपद्म(Dc1 ताम्रायत)तलौ (D3 °तला , D5 °नखा), S ताम्रपादतला — (L 59) S चान्या (M1 तस्या) (for चापि) D1 T1 G1 M1 शो(D1 शु)भते, D3 शुशुभौ (for शोभेते) Dc1 D3 5 °कुनी, D1 नखौ, D4 6 S °किनी (for °किणौ) K4 D2 शु(D2 सु)शुभाते किङ्किणीनौ (for the posterior half) — (L 60) S (except G4) शीधु° (for सीधु°) D1 2 तुष्ट्या च, T1 तुष्टेथ, T2 G2–4 तुष्टा च, G1 damaged M1 तुष्टाथ (for तुष्ट्याथ) B4 Dc वर्धनेन (for मद°) — (L 61) K4 B3 Dc D1 2 5 S (G1 damaged) विलासिनैश्च (for °सनैश्च) — (L 62) T G M1 सार्ध्ये(T1 र्थे)यानि, M2 प्रार्थिता या (for सा प्रयाता) — (L 63) S om line 63 B1 3 लोक°, Dc D5 शोभ (for दर्श) K4 D1 2 आश्चर्यमिव लक्ष्यते, D3 आश्चर्यपदमागता (for the posterior half) — D3 om lines 65–68 — (L 65) K4 D1 4–6 नन्वश्राधावृता, B3 ननुश्राधावृते, B4 नन्वश्रााधृता,

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ।
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।
अर्जुन उवाच ।
अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ।
वैशंपायन उवाच ।
फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।
उर्वश्युवाच ।
यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ।
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

Dc_1 (corrupt) तत्रथा व्याकुले, Dc_2 D_1 नवाभ्रव्यावृते, T G_{2-4} M तन्वभ्रप्रावृता (M_2 °व्यावृता), G_1 त च भूप्रावृता (for तनुरभ्रावृता) Dn_2 D_6 T_2 $G_{2.3}$ M_2 गच्छति (for °ती) — (L 66) S [अ]तिदुःप्रापा (G_1 damaged, T_1 M_1 °प) (for क्षणेनैव) S (G_1 damaged) मनसापि विक्रम(M_1 °र्मि)भि (for the posterior half) — (L 67) S (except G_4, G_1 damaged) फल्गुनस्य K_4 D_2 S (G_1 damaged) गुणाधिका (for शुचि°) — (L 68) T_2 G_3 °मपि (for °मनु-) K_4 D_2 द्वारस्थस्य, T_1 द्वास्थनापि, T_2 G_{2-4} M_1 द्वार्स्थैरपि (T_2 G_3 °भि-), G_1 M_2 द्वार्स्थश्च वि- (for द्वारस्थैश्च) — (L 69) B_3 नरव्याघ्र, S नृपश्रेष्ठ (for नर°) K_4 $D_{2.3}$ S परमाप्सरा, B_3 स्वगर्भूषणा (for शुभ°) — D_5 om lines 70–72, T_1 om line 70 — (L 70) Dc D_1 उपातिष्ठत्तदा वेश्म (for the prior half) B_1 Dc मनोरम (for °हरम) K_4 $D_{2.3}$ S (T_1 om) तत्र चो(K_4 $D_{1.2}$ तत उ)त्थाय शयनाद्वासविर्वासवोपम — (L 71) S आशङ्कितमनाः B_4 प्रत्युद्गच्छच, Dc D_1 M प्रत्यागच्छत, T $G_{3.4}$ प्रत्यगच्छत, G_2 प्रत्यवेक्षत (for प्रत्युद्ग°) Dn_2 प्रत्युद्गच्छत्ततो निशि, D_2 अभ्युत्थानं चकार ह (for the posterior half) — (L 72) $G_{2.4}$ प्राप्तां (for पार्थो) Dc ननामावृतलोचन, T_2 $G_{1.3}$ लज्जावृतविलोचन — (L 73) B_2 Dc S (G_1 damaged) पादाभिव(Dc D_5 T_1 °वा)दनं कृत्वा — (L 74) Hypermetric! T $G_{1.3}$ M_2 त्वा (for त्वां) S प्रसर° (for प्रवरा°) — (L 75) K_4 $D_{2.3}$ S किं चा(D_2 वा, T_1 त्वा)गमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथं — (L 76) K_4 $D_{2.3}$ S (G_1 damaged) अकाम फा(S फ)ल्गुनं मत्वा(K_4 दृष्ट्वा) (for the prior half) K_4 $D_{2.3}$ S (G_1 damaged) हृतनिद्रा (for गतसंज्ञा) $G_{2.4}$ ततो° (for तदो°) — (L 77) Dc $D_{1.4}$ तत्तदा, D_3 पार्थ्व, S (G_1 damaged) फल्गुन (for तं तदा) — (L 79) K_4 $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ S सर्वं (for ऽहं स-) D_3 om. lines 81–88 — (L 81) K_4 B_3 Dc $D_{1.2.5}$ S (T_2 before corr) तवागमनतुष्ट्या च (Dc D_1 ते) (for the prior half) — (L 82) K_4 D_2 मरुतां (for रुद्राणां) K_4 Dc $D_{1.2.5}$ S (G_1 damaged) सांनिध्ये (for °ध्यम्) — (L 83) S (G_1 damaged) चापि (for चैव) D_2 समागमे (for नरो°) — (L 84) M_2 सर्वशः (for संघेषु) M_2 राजपाणां वरेषु च (for the posterior half) — (L 85) D_2 om line 85 — (L 86) Dc D_1 om line 86 K_4 D_2 S (except G_4) दृष्टेषु (for सर्वेषु) K_2 स्थानमात्र°, G_4 मानस्थान° (by transp) — (L 87) G_2 ऋध्या (for ऋद्ध्या) T_2 G_{2-4} प्रज्वाल्य° (for प्रज्वल°) K_4 D_2 T_1 G_2 M अग्नीषोमार्क- K_4 $D_{2.5}$ वचसु, T_1 M_1 -वर्त्मसु (for -वर्ष्मसु) — (L 88) B_{2-4} Dc $D_{4.6}$ घट्टमानासु, D_1 पद्य°, D_5 क्ण° (for वाद्य°) K_4 वीणासुधम्यमानासु A few MSS शक्रनन्दन, B_3 शत्रुमर्दन — (L 89) S गीते (for गेये) K_4 Dc $D_{1.2}$ °लोचने (for °लोचन) D_3 गेये प्रवृत्ते नृत्यंथ गन्धर्वे पृथुलोचना — (L 90) K_4 D_2 G_2 सर्वा प्सरस्सुमुख्यासु, Dc D_1 °रःसु मुख्येषु, D_4 °रःसु पुण्यासु, T_1 °रस्समाजेषु, G_1 M °-(M_2 °र)समास्यासु, G_4 °र समाल्यासु K_4 $B_{1.2.4}$ Dc Dn_1 $D_{1.3}$ $G_{1.2.4}$ प्रवृत्तासु, D_5 प्रपन्नासु, T_1 समासाद्य (for प्रनृत्तासु) S °त्तम (for °द्वह) — (L 91) K_4 किलाभिलषन्, $D_{1.2}$ कुलाभिलाष (for किलानिमिष) B_3 मामेकां दृष्टवानसि, Dc D_5 मामेकाम (D_5 °ग्र) प्रदृष्टवान् — (L 92) B_3m Dc D_1 तत (B_3m नत्र) चैव

तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ।
तथैवाप्सरसः सर्वा विसृष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च मधुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ।
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ।
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ।
वैशंपायन उवाच ।
तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भामिनि ।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ।
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
गुरोर्गुरुतरी मे त्वं मम वंशविवर्धिनी ।
उर्वश्युवाच ।
अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।

°ते, D_2 तत्र चोपगते (for तत्र चावनृपे) — (L 93) K_4 D_2 स्वान् स्वान् निलयान् (D_2 °लया) द्रुग , S (G_1 damaged) गता स्वनिलयान् (T_1 °य) द्रुग॰ — (L 94) K_2 B_1 Dn D_4 विद्विष्टा (for विसृष्टा) K_4 Dc D_{1-3} $_5$ स्वान्गृहान्, S निलय (for स्वगृह) Dc D_1 $_5$ तथा, T_1 द्रुता (for गता) — (L 95) Dc D_1 $_5$ स्तास्तु, S अह (for अपि) B_1 D_5 विवर्जिता (for विस°) — (L 96) D_2 निर्दि° (for संदि°) — (L 97) K_4 D_2 $_3$ S (G_1 damaged) त्वय, B_2 इद (for अथ) Dc D_1 $_5$ मामेव स्वयमब्रवीत् (for the posterior half) — (L 98) Dc त्वद्दर्तेन (for °तेऽहं) D_3 सुरेन्द्रेण D_1 $_2$ G_4 M_2 प्रेषिता (for °तो) D_1 $_2$ G_2 $_4$ वरवर्णिनी — (L 99) D_2 सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य) D_3 °त्मनस्तथा, D_6 °त्मना सह (for °त्मनश्च ह) — (L 100) Dc D_1 $_5$ वार (for शू°) K_2 B Dn D_4 $_6$ G_1 सदा° (for रूपौ°) — (L 101) Dc D_1 $_4$ $_5$ त्वमित्येव Dc च सो, D_2 S स मा; D_6 वचो (for तदा) D_3 (corrupt) त्वनेन मनुनोदित — (L 102) Dc D_1 तथा (for ततो) T_1 G_1 $_2$ M प्रीता (for पित्रा) M_2 तवान्तिक (for च तेऽनघ) D_2 तव पित्रा च तेन च (for the posterior half) — (L 103) M_2 अनुज्ञाता महाबाहो (for the prior half) — (L 104) K_4 D_2 S न केवलं हि शक्रेण प्रेषिता त्वाहं (K_4 D_2 मदिष्टेत्वहं) मागता, D_3 त्वत्सन्निधान शक्रस्य सदेशादहमागता — (L 106) D_3 वदन्तीं (for ब्रुवतीं) K_4 D_2 S °त्विनो (for °वृतो) — (L 107) K_4 D_2 transp उवाच and पिधाय K_4 B_4 D_3 $_5$ S त्रिदशोपम (for °शालये) — (L 108) S अश्रुत (for दुःश्रुत) Dc_1 D_2 $_3$ $_5$ ते (for मे) Dc_2 D_1 तेषु (for मेऽस्तु) K_4 यथा, G_2 M यन्मा (for यन्मां) K_4 Dc_2 D_{1-3} $_5$ $_6$ T_1 G_1 $_2$ M मामिनि (for भामिनि) — (L 109) Dc Dn_2 D_1 $_5$ त्व, S हि (T_1 °नि, M_1 °सि also) (for मे) K_4 D_2 नित्यमेव, Dc D_1 $_5$ नित्यमेषा, D_3 विमेन्येषा, S नित्यमेमि (T_2 मे हि) (for निश्चयेन) Dc D_1 $_5$ मतिर्मम, D_3 वरागने (for वरा°) — K_4 B_{1-3} D_2 S om lines 110–111 — (L 110) D_6 reads line 110 in marg D_3 $_5$ यथा कुंती च माद्री च तथा त्वमपि भामिनि — (L 111) Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ कल्याणि (for °णी) — (L 112) Dc D_1 $_5$ यद्वीक्षि°, T_2 G_{2-4} यत्प्रेक्षि° (for यच्चेक्षि°) D_3 सुभगे (for विस्पष्टं) K_4 तवाशुभे (m मया शुभे as above) — (L 113) K_4 त्वं तच्च कारणं सर्वं, Dc D_1 $_2$ $_5$ T G तच्च मे कारणं पूर्वं (D_2 T G सर्वं), D_3 M तत्र (M_1 तस्य) मे कारणं सर्वं (for the prior half) K_4 D_2 $_3$ S शृणु सत्येन सुस्मिते (D_3 सुव्रते) — (L 114) D_3 इह (for इयं) K_2 D_3 जननी सुचिनेति ह (D_3 °न हि), K_4 °नी मुदितेन ह, B_2 $_3$ Dc D_5 °नी विदितेति ह, D_1 $_2$ °नी मुदितोभव, S °नी मुन्तीति ह (T_1 °नीति मुनीति हि) (for the posterior half) — (L 115) K_4 D_2 $_3$ S विस्मयो°, D_6 विज्ञानो° (for विज्ञायो°) — (L 116) T_2 G_2 $_3$ सुश्रोणि (for कल्याणि) K_2 D_5 $_6$ मतुम्, K_4 B_2 Dc Dn_2 D_{1-3} S गतुम्, D_4 मातुम् (for ध्यातुम्) K_4 D_1 $_2$ अप्सरे, D_3 उत्सहे, S अगने (for अप्सर) — (L 117) K_2 Dc_2 Dn गुरुतरा D_2 $_5$ T G_1 $_3$ $_4$ M त्वं मे (by transp) Dn_1 मा मे (for मम) K_2 Dn_2 n_3 मम त्वं वंशवर्धिनी, B_1 $_3$ $_4$ D_2 $_5$ $_6$ T G_{2-4} M_2 मम वंशविवर्धनी — (L 118) K_4 च ता मया, S वयं मया (for च सर्वाः स्म) K_4 D_2 $_5$ देवराजवरानन, Dc D_1 °राज (D_1 °राज-) वरानने, D_3 °राजानुगानघ, T G °वार(T_1 °वारा) वरागना, M °वारा वरानन (for the posterior half) — (L 119) T_2 G_1 $_2$ मा (for मां) — (L 120) B

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि ।
तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगता विरमन्ति मानवेन्द्राः ।

Colophon

7

K_2 B (except B_1) D (except D_{1-3}) ins. after 3.49.24, K_1 (which om. 21–24) ins. after 3.49.20:

द्यूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
न स देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः ।
प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत ।
भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

T_1 °रथ (for °पुत्र) — (L. 147) K_4 D_{1-3} यच्च, S य च (for यत्तु) — (L. 148) D_3 न चापि हि तथा काले (for the prior half) — (L. 149) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ भवद्भिर् (for युष्माभिर्) D_2 किल (for ऽनघ) — (L. 150) K_2 B_1 Dn $D_{4.6}$ न तत्र, B_2 $D_{1.3.5}$ तत्र न (D_3 तत्) (for तत्र त्वं) $D_{2.3}$ क्षपयिष्यति, S नाशयिष्यसि — (L. 151) D_2 तत्र (for तेन) T_2 G नर्तक° (for नर्तन°) S अपुंस्त्वेन (T_1 अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि — (L. 152) K_2 Dn G_4 °मेव (for °मेकं) B_3 Dc_2 D_3 त्वेवं (for त्वैव) — (L. 153) Before line 153, K_4 Dc $D_{1-3.5}$ S ins. वैश° उ° (S om. उ°) S अर्जुन (for फाल्गुन) — (L. 154) $D_{1.2}$ विचिन्त, S अचिन्त° (for व्यचिन्त) — (L. 156) S °नवान् (for °नेन स) K_4 $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ स्वर्गसद्मने, S शक्र(G_1 चित्र)सदने (for स्वर्गभवने) — (L. 157) K_2 Dn इदं य (by transp.), $B_{1.4}$ $D_{1.2}$ T_2 G_1 य इमं, T_1 M य इमा K_2 Dn वृत्तं नित्यं (by transp.), S नित्यं धृतिं — (L. 158) K_4 D_2 पानकेषु, T_1 कामु° (for पाप°) D_2 पापेषु परिवर्तते — Metre of final stanza Puṣpitāgrā. — (L. 159) T_1 इयम् (for इदम्) S घोरा (for घोरं) — (L. 160) B_3 पाण्डवस्य (for फाल्गु°) K_2 Dc D_2 शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा, S धृतिमत्तया च धनंजयस्य श्रुत्वा (T_2 G_{2-4} दृष्ट्वा) — (L. 161) T_2 G_{2-4} अपगत- (for व्यपगत-) B_3 °रागदम्भ° (by transp.), S -भयद(T_2 (G_3 °द)मनाटोपाम् — (L. 162) S रमयति (for [अ]भिरमन्ति) D_3 त्रिदिवगतानभिनन्दति पार्थिवेंद्रान्

7

(L. 1) K_1 Dn transp. कृतं and तथा Dc द्यूतं तद्भवता यथा — (L. 3) K_2 सुदुर्जयः (for °जनः) — (L. 4) K_2 चारैर्वेत्ति (for °रिति) — (L. 5) B_3 reads line 5 in marg. K_1 अभि° (for अधि°) — (L. 6) D_5 पराजयिष्यति (for प्रव्राज°) B_4 Dc_1 D_6 [अ]धर्म°, D_4 यम° (for [अ]धम°) — (L. 7) B_3 तथास्मानधिगच्छेत — (L. 8) B_{2-4} Dc अज्ञातवासा(B_2 °चर्या)दुत्तीर्णान् — (L. 9) B_3 D_1 युद्धम् (for द्यूतम्) K_1 पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half) — (L. 10) K_2 $B_{3.4}$ Dc तु (for च) B_2 °यास्यति (for °नेष्यति) — (L. 11) B_4 स यथा, Dc Dn_2 D_6 सर्वथा (for स तथा) B_3 Dn_2 [अ]कुशलो (for कुशलो) K_1 [ऽ]कृत° (for गत°) — (L. 12) K_1 चरिष्यति भवान्राजन् (for the prior half) Dc वसतिं (for °तीः) — (L. 13) K_1 तु, Dn_1 न (for सु) — (L. 14) $B_{2.4}$ Dc D_6 वेदान्, B_3 देवान् (for वेद-) K_1 B_{2-4} Dc D_{4-6} शाश्वतान् (for कृत्स्नशः) — Line 15 = 3.49.20^{ab} — (L. 16) Dc Dn D_2 यावद्धन्मि (for °च्छक्ति) — (L. 18) K_1 मे, B_4 मां (for नो)

8

(L. 1) B_2 वत्स्यामि (for वासामि) — (L. 2) B Dc $D_{5.6}$

चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशमन्त्यपरे कष्टामटवीं श्वापदावृताम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
सवाहनेन भारागा बहुवासरजेन ते ।
खिन्नाः पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गा खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
अथार्धरात्रसमये गजयूथं महत्तदा ।
आजगाम सरो ऽत्र पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां नाल्पं सत्त्वा वनोद्भवैः ।
करिभिः करिणः सर्वे नीता मृत्युवशं क्षणात् ।
स च सार्थो विमथितः सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्रद्रुतैश्चैव महोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्यं नाभिरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपैः ।
हतो भ्राता हतः पुत्रो हतः स्वामी हतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।
पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वंसकास्तथा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संत्रस्तमनसा तस्मिंस्तस्थौ शशिनिभानना ।
सर्वैर्विध्वसितैर्भग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभिः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौर्नक्षत्रैरिव शारदी ।
पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
भीषणीयं वनं तद्धि बभौ तत्र समन्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
बभौ तत्सत्त्वसंबाधं महारणमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्था केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न च वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुष्कृताम् ।
लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्याम सा तु सार्थस्य कृत्यका ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
भीता त्रस्ता च सविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।

— (L. 26) D_1 च (for तु) D_2 °पहता (for °पहृता) — (L. 27) D_1 प्रसारिताश्च (for °ताङ्गा) K_4 corrupt — (L. 29) K_4 D_2 गजन् (for यत्र) — (L. 30) D_1 अथापश्यच्च K_4 सार्थं तु, D_1 तत्सार्थं, D_2 सार्थं तद् — (L. 32) D_1 °द्रवतो, D_2 °द्रवति (for द्रवन्त) — (L. 34) D_1 नगानां, D_2 शृंगिणां (for शृङ्गाणां) — (L. 35) K_4 स्पन्दनादपि K_4 marg. स्पन्दनानपि सानगानाल्पानन्यान्वनोद्भवैः — (L. 38) D_1 सुमहांश्चासीत् — (L. 40) K_4 °रक्षत (for °क्षन्त) — (L. 41) D_1 हता पुत्रा K_4 D_1 सहायो (D_1 °या) निहतो (D_1 °ता) मम (for the posterior half) — (L. 42) K_4 कष्टम् (for कष्टं) — (L. 44) D_1 एव (for एतद्) — (L. 45) D_1 [ऽ]भिद्र° (for विद्र°) — (L. 49) D_2 °द्विषम (for °द्वैशम) D_1 तत्र (for तच्च) — (L. 50) D_2 तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा) — (L. 52) K_4 D_1 सार्धं (for र्सर्वैर्) D_1 विध्वसिते K_4 मणिराम्भिस्तचन्दनैः (sic) (for the posterior half) K_4 (marg.) सार्थे विध्वसिते भग्नैस्तरुभिः सह चन्दनैः — D_2 om. from the posterior half of line 52 up to पतितैश्च in line 54 — (L. 53) D_3 शारदं (for °दी) — (L. 54) D_1 पतद्भिः पातितैस्तत (for the posterior half) — (L. 58) K_4 सार्थाद् (for सार्था) — (L. 61) K_4 नूनं (for न च) D_1 नार्चितो धनदः प्रभुः (for the posterior half) — (L. 64) D_3 दिह वागतं (for °न्यदिदमा°) — (L. 66) D_1 ह्युत्तम° (for ह्युन्मत्त°) — (L. 68) D_1 तथैव (for तयेयं), and नूनं (for पूर्वं) — D_1 om. lines 69–70 — (L. 70) K_4 (by corr.) काचिद् (for कार्या) D_2 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half) — D_2 om. lines 71–88 — (L. 71) D_1 हत साचिर, D_3 सर्वदु सदा (for नैकदु°) — (L. 72) D_1 लोष्ठैश्च (for लोष्टभिः) — (L. 74) K_4 तेषां वाक्यं (by transp.) — (L. 75) K_4 हता भीता, D_1 भीता भीता

मग्नस्रवदना भैमी तस्थौ शशिनिभानना ।
सार्थं विप्रमितैर्भग्नैरगरुभिः सचन्दनैः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौरिवर्क्षैश्च शारदैः ।
पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्ततः ।
विमुक्तनादमत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
भीषणीयं वनं तद्धि तत्राभूद्धि समन्ततः ।
अभूदल्पप्रकाशं महारण्यमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्था केचिदभिद्रुताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयैव विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टैः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नामि कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
राज्यापहरणं भर्तुः स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निरन्नता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो विधिना केनचिद्दृढम् ।
आशङ्कमाना मां पापं महीयो व्यसनं तथा ।
माहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नान्यत्र संशयः ।
मन्दायास्तु ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः ।
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणात्तु भवेच्छान्तिर्म्रियतां दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजानासि मानद ।
एवमादीन्बहूनन्यान्प्रलापान्व्याप्य विह्वला ।
कुर्वती पर्यधावत्सा गहनं विपिनान्तरम् ।

Colophon

☞ This passage is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 given above (q. v.)

12

K2 Dn ins. after 3. 62. 10; D6, after 284*:

आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
पयोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयातुराः ।
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संत्रस्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थास्केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा प्रथमं कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयैव विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टैः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L. 9) Dn3 सर्वं (for तत्र). — (L. 11) Dn3 वदनो भ्राला. — (L. 21) K2 ममानुषा, Dn3 च मानुषं. — (L. 23) D6 मा ध्रुवा (for वा ध्रुवं). — (L. 25) D6 नैकदुष्कृता. — (L. 26) D6 लोष्टैश्च (for लोष्टैभिः). — (L. 27) D6 हस्याम (for हन्यामः), and मा वै सार्थस्य कृत्यका (for the posterior half). — (L. 29) K2 D6 येन (for यत्र).

मृगोत्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव ।
दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डव ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ।
अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ।
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।
कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ।
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्ये न कत्थनम् ।
तमेववादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलीलमिव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव ।
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

the MSS are ignored totally hereafter — (L 9) $B_{1.3}$ हृततेजाम् (B_3 °जम्) — (L 10) B_1 तत्र (for अत्र) B_4 भारत (for पाण्डव) — (L 12) B_4 Dc om line 12 B_1 (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृता पुन — (L 13) D_1 भारत (for पाण्डव) — (L 14) Dc तत्र स्नात्वा (for स्नात्वा देवान्) — (L 15) B_1 Dc दीप्त्या, Dn_3 ज्ञात (for °प्तात्) Dc_2 विभो, Dn_3 च भो (for बभौ) — (L 16) Dc °स्वामी° (for °श्चासी°) — (L 17) नृप° (for पाण्डु°) — (L 18) B_2 पुन (for वपु) — Dn_3 om line 19 — (L 24) B Dc D_4 आर्चीक, D_1 आर्चिका (for ऋचीक°) — (L 26) $B_{2.3}$ प्रभु (for पुन) — (L 27) D_1 दिव्य तु (for तद्दिव्य) — (L 28) B_2 तत, D_6 तथा (for तदा) — (L 30) D_6 सत्र (for पुत्र) — (L 31) D_1 सुप° (for मव°) — (L 33) B_3 क्षत्रियान्तकर राम धनुरेतन्महन्मम — (L 35) B_3 पूजनीयोसि, D_1 इत्युक्त प्राह B_4 भगवन्त्वमधिक्षेप्तु न त्वमर्हसि मा विभो — For line 36, B_4 subst

नाहमप्यथ मोहेन त्वामधिक्षेप्तुमुत्सहे ।
अधर्मेण क्षयं चात्र क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।

— (L 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य) — (L 47) $B_{1.3.4}$ Dc महाबल, D_1 मन (for त्मन) — (L 48) Dc शर (for शरम्) — (L 52) B_1 Dc क्षिपसे (for °सि) — (L 54) D_1 पश्यति स च (for राम पश्यति) — (L 55) D_1 आदित्यांश्च वसून् Dc transp रुद्रान् and साध्यान् B_1 आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्गणा — (L 56) Hypermetric! B_1 पितरोथानलश्चैव, B_3 $D_{1.6}$ पितरो हुताशनश्च, Dc Dn_2 पितॄन्हुताशना(Dn_2 °न)श्चैव B_3 Dc ग्रहास्तथा — (L 57) $B_{3.4}$ व (for च) Dc गन्धर्वान्राक्षसान्यक्षान्नदीस्तीर्थानि यानि च — (L 58) Dc ऋषींश्च $B_{2.3}$ Dc वालिखिल्या(Dc °ल्या)श्च Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान् — (L 59) Dc देवर्षींश्चैव कार्त्स्न्येन समुद्रान्पर्वतांस्तथा — (L 60) $B_{1.2}$ °निषदा (for °निषदो) Dc वेदाश्च सोप-

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

[Correction: This insertion is found in D3 in addition to the MSS mentioned on p 395. The above list has been corrected accordingly.]

16

After adhy 142, B D (except D1-3) ins the foll addl adhy

लोमश उवाच ।
दृष्टाः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ।
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ।
अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिस्वनाः ।
मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।
अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ।
चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
अहोरात्रविभागेन नदीमेतामनुप्रयन् ।
एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभागा येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैरृषिगणैः सह ।
ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ।
तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ।
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदानघ ।
तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

---

ins

शयितं स्थाणुना घोरं श्वेतवाह कृते युगे ।
समीभूतं महद्भूतं समभूत्सनदृश्यत ।
यमुनातीरमासाद्य समुद्रमवगाहत ।
तत्र मृत्यो समुद्रस्य भगवोऽस्य भविष्यति ।
ततः स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितः ।

— (L 21) B1 D3 तथा विधाय, B4 स प्रतिपाद (for स प्रतिश्रुत्य) D3 °विश्रुत (for °पूजित) — (L 23) K3 Dn1 n3 D3 °पते (for °पति)

16

(L 1) B1 नागाश्च (for नद्य स) — (L 2) Dc रम्याणि (for श्रीमन्ति) — (L 7) B3-4 सौम्या (for सौम्य) — (L 9) Dc एषा वैहायसैर्नित्य B1-3 Dc D4 वालिखिल्यैर् — (L 13) B4 द्विज° (for सुर°) B3 [illegible] (for जपते) D6 स मरुद्गणः — (L 14) B4 [illegible] चापि (for the prior half) Dc [illegible], D4 [illegible] — (L 16) B1 3 4 Dc एतान् (for एतान) B3 [illegible] (for the posterior half) — (L 17) Dn1 D3 मूर्ध्न (for °र्ध्ना) — (L 18) B4 [illegible] (for [illegible]) — (L 20) B1 3 Dc [illegible] (for [illegible]) Dc °वन्त (for °वादत) — (L 22) B3 [illegible], B4 [illegible], Dc [illegible] (for [illegible]) — (L 24) B1 Dc3 Dn1 n3 D4-6 सर्वे (for सर्वैर्) — (L 25) B Dn1 पाण्डर — (L 34) B4 Dn1 D4 [illegible] (for [illegible]) — (L 35) B1 Dc [illegible] (for the prior half) — (L 36) Dc [illegible] — (L 37) Dc [illegible] (for बाहु°) — (L 39) Dc [illegible] (for [illegible]) — (L 40) B3 [illegible] (for [illegible]) — (L 42) D4 स्थितो (for स्थितो) — (L 45) B1 [illegible], Dc [illegible]

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम्।
कृत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम्।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत्।
आख्यातु नो भवान्क्षिप्रं विमूढाः स्मेह सर्वशः।
ब्रह्मोवाच।
असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्क्वचित्।
श्रूयतां यत्कृतेऽप्येष संक्षोभो जायतेऽमराः।
योऽसौ सर्वगतः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना।
तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः।
देवा ऊचुः।
क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत्।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम्।
ब्रह्मोवाच।
हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम्।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते।
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन्।
वक्षस्यभि मुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतन्मनामयम्।
लोमश उवाच।
ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम्।
वैशंपायन उवाच।
श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत्।
Colophon

☞ It may be noted that this passage is om. also in the old Āraṇyakaparvan MS. belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245).

17

After adhy. 153, B (for B1 see below) D (except D1-3, 5) S ins. the foll. addl. adhy.:

वैशंपायन उवाच।
तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान्।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक्।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः।
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम्।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः।

(for °स्तथा) — (L. 100) B1 °नीनान (for °मासीन) — (L. 102) B1 अप° (for उप°). B1 Dc °मार्गि, B2 °माक्षिण, B4 °शासन (for °साक्षिकम्) — B2, 3 om. the posterior half of line 103 and the prior half of line 104. — (L. 106) B3 यैषा (for सैषा). — (L. 107) Some MSS. °प्रभावेन. Dc हि (for [इ]दं). — (L. 108) B सवत (for °श:). — (L. 109) Dc अस्माकं यत्रकुत्रचित् (for the posterior half). — (L. 110) Dc यत्कृते येन — (L. 113) B2, 4 सैषा (for यैषा). — (L. 114) B1 प्रभविष्णुना (for परमा°). — (L. 117) B1 कश्चिद्भूतो (for क तद्भूतं). — (L. 118) Dc यत्स्या° (for यास्या°). — (L. 120) B1 Dc धीमान् (for श्री°). Dc सुवर्णः (for सुप°). — (L. 121) Dc वराहेण (for वा°). — (L. 122) Dc सनातन (for कालानल). — (L. 125) D2, 6 स्थित्वा (for दृष्ट्वा). — Colophon. *Adhy. no.* Dn1 ns 142, Dn2 141.

17

B1 reads this whole passage on a suppl. folio (see *m.*). — (L. 1) M तस्मिन् ... (for the prior half). — (L. 2) S ... (for कृष्णया). Dc महात्मान् (for सहिता°). S ... (for °जान्). — (L. 3) B4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp.). M1 ... (for च शिवानि). T2 (by corr.) वनानि (for शिवानि). — (L. 4) B1 प्रावनानि, S पावनानि (for वनानि च). — (L. 5) B1 सेवाविचा(m. °चा)रानि. B4 पूजिता..., Dc सर्वं (Dc2 ...) विचा°, Dn2 पूजानि च, S ... (M1 ...) (for पूर्वं वि°). — (L. 6) B1 Dc Dn2 M ... B4 °क्रम वि°, T1 G2, 4 ..., T3 G1, 3 ... — (L. 7) T1 G1, 2 ... (for पूर्व°). S ... (for तथा कर्म). — S ins. after line 7: B1 Dc ... line 9:
यथार्थं ...

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ।

Colophon

18

After 3 175 11, B Dc Dn D4 6 ins the foll passage, K3 ins only lines 1–4 thereof

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै ममञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ।
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरमग्रदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in D6 in addition to the MSS mentioned on p 595 The above list has been corrected accordingly]

19

K4 D1 2 ins after 3 177 14 K3 (om lines 1–20) ins after 3 177 13 (cf passage No 32 below)

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशसन्ति देवा महर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं सतोषो ह्रीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः सप्रकीर्तितः ।
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
सतोषः कः परः प्रोक्तः का च ह्रीः परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 °स्ते तु) — (L 41) S ऋषिभिः (for भ्रातृभि) — (L 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव S न्यवसत्सु-सुखं तदा — Colophon *Adhy no* Dn1 n3 D6 155, Dn2 156, T1 G1 3 4 M1 157, T2 G2 147, M2 159

18

D6 om lines 1–3 — (L 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for महान्त) — (L 2) Dn1 n3 (hapl.) om the posterior half of line 2, lines 3–4 and the prior half of line 5 B4 °बल (for °भुज) — (L 8) B2 4 भुवनानि (for तु वनानि) — (L 9) B2 गह्वर (for विज्वर) — (L 10) B1 Dc °श्चैव (for °श्चापि) — (L 11) B1 निपतद्, B2 न्यपतन् — (L 15) B2 गुहास्तदा; Dc गुहा भयात् B1 मुचन तेन भीमेन महाबलपराक्रमा.. — (L 16) B1 2 °स्तदा (for °स्तथा) — (L 18) B2 °श्रेष्ठो; Dc2 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो) B1 °चरानुग (for °चरोपम) — (L 19) Dc2 °मपि (for °मभि-) — (L 20) Dn2 प्रविश्य (for °ष्टो) — (L 22) B4 नादेन (for शब्देन), and सर्वा (for सर्पा) B1 भीता सर्वोरगादयः (for the posterior half) — (L 23) B1 अतिक्रान्तस्य; B2 3 Dc Dn1 n3 D6 °क्रान्तस्तु, B4 °क्रान्तेन Dn1 n3 D4 6 °सृत (for °सृत) B1 2 म तै (B1m शनै as above) (L 24) B2 नर° (for ऽमर)

19

K3, which om lines 1–20, is ignored up to that line D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage — (L 2) K4 नराधिप (for ममानघ) — D2 om lines 4–12 — (L 5) D1 क शम (for को दम) — (L 6) K4 तपश्च क परं प्रोक्तं, D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half) D1 ध्यानम् (for शौचम्) K4 इहोच्यते (for उदाहृतम्) — D1 om lines 9–10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ।
सर्प उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
सर्प उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
सर्प उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।
सर्प उवाच ।
किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं दानमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं स्वभयदक्षिणा ।
सर्प उवाच ।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर ।
संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा ।

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।
सर्प उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्दम्भो जनेश्वर ।
अस्यसूया च का प्रोक्ता किं च पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।
सर्प उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
तेषां नित्यविरोधिनां क नु स्यात्संगमो नृप ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सगुणो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
धर्मसंतानपूर्णं नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
सर्प उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
ब्राह्मण्यं येन भवति प्रब्रूह्येतद्विनिश्चयम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।
सर्वे गुणवन्तस्तु स्थिरवीर्यसमाधिना ।
स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।
चतुरा स्मिर्धानेन गच्छेत दुराचरः ।
तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ।
दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।
वृत्तं यत्नेन रक्षेत वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

following ref — (L 10) D3 यदा (for परा) — D1 om lines 13–14 with the preceding and following ref — (L 18) D1 क साधु प्रोच्यते राजन्नसाधु क परस्तथा — (L 19) D1 कामश्च, D3 क्रोध स (for क्रोधस्तु) — (L 21) K3 begins from line 21 । K3 कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्त्यते (for °तित) — (L 23) K3·4 हि मूढधर्मत्व (for धर्मविमूढत्व) K3 स्वात्माभिमानता, K4 स्वात्माभिमानिता — (L 24) K3 शोकोऽज्ञानमिहोच्यते (for the posterior half) — (L 25) K3 ऋषिभि (for मुनिभि) — (L 26) K3 °मुदाहृत (for °मिहोच्यते) — (L 27) D3 स्वधर्मास्थिरता K3 स्थैर्यम् (for धैर्यम्) — (L 29) D1 नर° (for जने°) — (L 30) K4 कथं स्यात् (for कश्चास्य)

— (L 32) K3·4 स्मृत (for पर) — (L 33) D1 कश्च (for कश्चिद्) — (L 35) K3 मोहा° (for मोह°) — (L 36) K3 [ऽ]सूयाया (for ह्यसूया) — (L 38) K3 D1 नित्या°, D3 अन्य° (for नित्य°) K3 कथं (for क नु) D1 संगमो (for संगम) — (L 40) K3 परस्पर स सगुण त्रिवर्गस्तत्र (sic) वर्ते D1 त्रिवर्गस्तत्र वर्तते (for the posterior half) — (L 42) K3 तथा (for तदा) K3·4 संगम (K3 °मः) (for संगम) — (L 44) K3·4 सुनिश्चित (for विनिश्चयम्) — (L 45) K3 स्वाध्यायो न (by transp) — (L 46) D1 °मतस्तु, D3 °मेतस्य (for °मेव तु) — (L 49) D1 a पठुना (for °ना) — (L 50) D1 स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्) D3 °जीवति (for °तिष्ठति) — D3 om lines 51–52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः शूद्रात्पापतरः स्मृतः ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः सत्योऽथ नियतः शुचिः ।
तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
योऽहेरिव गणाद्भीतः सन्मानान्मरणादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

20

After 3 178 28, K_3 ins

सर्प उवाच ।
उक्तास्ते सर्वशास्त्रार्थ प्रश्नाः प्रश्नविदां वर ।
इदानीमेव मुञ्चामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ।
वैशंपायन उवाच ।
नहुषेण ततो मुक्तं भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
नहुषोऽपि मुने शापाद्विमुक्तः प्रीतमानसः ।
दिव्यरूपधरः श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
समाप्य साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
सर्पत्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया समाप्य साधुना ।
धर्मं किल नराः कृत्वा लभन्ते सत्सुतानिह ।
धर्मेण कः कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः ।
न केवलं प्रजा धन्या यासां राजनृपो भवान् ।
धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
दृष्टाः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणाः ।
न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृपः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सभाग्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्गुणैः ।
नाभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशाः ।
किं तु कौतूहलं तात मम पार्थिवसत्तम ।
अतः पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नान्यथा यथा ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं त्रैलोक्यैश्वर्यपूजितम् ।
कथं त्वामाविशन्मोहः प्राकृतं पुरुषं यथा ।
नहुष उवाच ।
श्रुतशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितम् ।
सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयते नरम् ।
हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजान्ति कश्चन ।
यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदः पदम् ।
यथाग्नौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलनं यथा ।
यथा शशिनि शीतत्वं तथैश्वर्ये ध्रुवो मदः ।
ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुर्न संपश्यति निर्मलम् ।
पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताञ्जनाञ्जितम् ।
वर्तमानः सुखे स्वर्गे नावैमीति मतिभ्रमः ।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन यत्राविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं बोधयामि वः ।
लोकद्वयहितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः ।
तत्क्रियानुविधानस्थे मुनयोऽपि न पण्डिताः ।
तस्माल्लोकद्वयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।
गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम् ।
द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्यैश्वर्यपूजिताः ।
देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः ।
यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चापादितश्चन्द्रः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुण्वंस्तान्समृध्नुयात् ।
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ।
एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम् ।

21

K_3 B_{1-4} Dc Dn D_4 (the lost MS having sections 1–36 only on suppl fol *sec m*) $_{4\ 6}$ G_3 ins the foll

---

— (L 52) K_3 D_3 यथा (for तथा) — (L 53) K_4 सत्स्य (for रक्ष्य स्याद्) D_3 °नायाति (for °मेति च) — (L 54) K_4 transp वित्त and वृत्त — (L 55) K_3 विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन) — (L 58) D_1 $_2$ चातुर्वेदो — (L 59) K_4 °निरत (for °नियत) — K_3 D_3 om lines 63–64 — (L 65) D_1 सुहृत्तो (for सन्मानान्)

20

(L 1) K_3 सवनम् (for °श्रम्) — (L 3) K_3 सादर (for सो°) — (L 7) K_3 सत्पत्नी (for वै वैदिकी) — (L 11) K_3 धमा (for धन्या) and यस्यां धमा (for यासां राजन्) — (L 13) K_3 बहुशो (for बहवो) — For 17–20, K_3 subst मवस्त्वात्मय मोह आविशत्कथमीदृशम् (cf line 19–20) । एवमत्युत्तमामिति मे सन्देहो महान् — (L 21) K_3 श्रुति° (for श्रुत°) — (L 22) K_3 नरोत्तम (for कौन्तेय) — K_3 om lines 23–28 — (L 30) K_4 °मदिरान् (for °मोहेन) and सर्पतां गतवानहम् (for the posterior half) — (L 31) K_3 °बुद्धः सन् (for °संबुद्धः), and त्वां तु सबोधयाम्यहं (for the posterior half)

passage after adhy 190 K4 D1 2 3 (orig) ins it after adhy 206 (K4 D1 2 reading sections 1–36 *after* section 158)

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन दीर्घायुरासीद्बकः ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्यः सस्यसंपद उत्तमा ।
निरामया सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपानं प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B3 ऋषिं (for ऋषयो) K4 D1 2 om ब्राह्मणा, and read पाण्डवाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K4 B3–4 Dc3 D1 2 किल (for केन) D3 अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि —°बक)

2 K4 om सर्वान् K4 Dc D2 प्रत्युवाच (for उवाच) D1 किं न श्रुतं भवता इह कालांतरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच) — K4 D3 4 om महातपा B4 सुमहातपा (for महा°) K4 D2 राजन्, Dc राजनृपि (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 ^{bcd}) K4 D1 2 धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कंडेय महाभाग प्राप्तकालमभापत

4 ^{ab}) B3m °शक्रौ (for °दाल्भ्यौ) Dc D4 श्रूयते — For 4, K4 D1 2 subst

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपा ।
प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।
[(L 2) D1 समत (for सत्तम)]

5 ^{b}) K4 D1 2 °इन्द्र° (for °शक्र°) — ^{d}) K4 Dc D1 2 कथितं त्वया (for कथयस्व मे)

6 B3–4 Dc Dn D4 6 G3 om 6^{a}–8^{b}

7 ^{a}) K3 पर्जन्ये — ^{b}) K4 °संपदनुत्तमा

8 ^{ab}) D2 मुदिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — ^{cd}) B3 तादृक्सर्वा, D1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K3 बलि°, K4 D1 2 वृत्र° (for बल°)

9 For 9, K4 D1 2 subst

अतीव मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।

ऐरावतमथारुह्य श्वेतं गजवरोत्तमम् ।
लोकं समानमास्थाय ददर्श मुदिता प्रजा ॥

10 ^{a}) K4 आश्रमांश्च महापुण्यान्; Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च; D1 2 आश्रमाणि च पुण्यानि — ^{b}) K4 D1 2 नदीशैल(D1 °लान्)सरांसि च — ^{d}) K4 D1 2 नाना° (for खेटाञ्) D1 2 °पदानि च (for °पदांस्तथा)

11 ^{c}) K4 Dc D1 2 उदपान (for °पान) K4 D1 2 कूप (for वापी) — ^{d}) K4 D1 2 °तडागारामसंकुल — After 11, K4 D1 2 ins

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।
यज्ञोत्सववतीं उर्वीं सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^{a}) K1 Dn °ब्रह्म° (for °व्रत°) — ^{b}) K4 Dc D1 2 सेवितां द्विजसत्तमैः — D3 ins after 12^{ab} D1, after 14

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदन ।
[See below notes on section 16]

— K4 D1 om 12^{cd}, D3 reads it after 14

13 ^{a}) K4 D1 2 अथ (for तत्र) D3 शुभे (for शिवे). — ^{c}) K4 D1 2 विंध्यस्य; Dc पुण्याया (for रम्यायां) — ^{d}) K4 D1 2 समुद्रमभितोभवत्

14 ^{b}) K4 D1 2 °पक्षि° (for °द्विज°) — ^{cd}) K4 D1 2 ददर्श शक्रः सुमहद्बकस्य च महात्मन — After 14, D3 reads 12^{cd} — D1 ins after तत्रावतीर्य etc (see above) D3, after 12^{cd} (transposed)

प्रविवेश महापुण्यं तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K4 om 15 — ^{ab}) D1 2 बकः सुरपतिं चैव पूजयामास सत्तम — ^{cd}) D1 2 om 15^{cd} Dc पाद्येनासनदानेन

पाद्यामनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयन् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्नं बकं देवः उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६
शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
बक उवाच ।
अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुल्यानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतरं ततः ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
आढ्यैर्दरिद्रावमताः किं नु दुःखतरं ततः ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।
पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६
बक उवाच ।
अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
श्ववत्कीलालपो यस्तु पराह्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for ^{c})

16 ^{ab}) K_4 तथावनीर्यं भगवाञ्छक्रो दैत्यनिषूदनः (see insertion above under section 12) $D_{1\ 2}$ इन्द्रो बलनिषूदनः (for ^{b}) — ^{cd}) K_2 Dc_2 त्रिदिवेश्वरः K_4 $D_{1\ 2}$ यथाप्रश्नं बकं दाल्भ्यमुवाच कुरुनन्दन

17 ^{a}) $B_{3\ 4}$ शत- (for शत) K_4 $D_{1\ 2}$ °सहस्राणां (for °सहस्राणि) — ^{b}) K_4 $D_{1\ 2}$ बक (for ऽनघ) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2}$ आख्याहि त्वं (for समाख्याहि)

18 K_2 B_{2-4} Dc $D_{3\ 4\ 5}$ G_2 om 18

19 ^{ab}) K_4 $D_{1\ 2}$ पुत्रनाशा(D_2 °शोको)धनाशश्च, and तथा (for अपि) — ^{cd}) K_4 $D_{1\ 2}$ चैव (for कृच्छ्रं) K_4 Dc $D_{1\ 2}$ किं नु दुःखतरं (Dc दुःखं ततः) परं

20 ^{b}) K_4 $D_{1\ 2}$ लोकेऽस्मिन् (for लोकेषु) — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ यः परैः (for परैः सं-)

21 ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ कुलीनात्वं, D_3 कुलीनत्वं — ^{b}) K_4 D_{1-3} कुल्यानां च कुलक्रिया — ^{c}) K_4 D_{1-3} संयोगान्विप्रयोगांश्च

22 ^{cd}) K_4 D_{1-3} अकुलानां (for अकुल्यानां), and कथितं कालपर्ययः (for ^{d})

23 ^{ab}) K_4 D_{1-3} °गन्धर्वाः किंनरोरगमानुषाः — ^{d}) D_3 किं स्विद् (for किं नु) K_4 दुःखतरं परं

24 ^{a}) K_4 D_{1-3} कृष्यन्ते (for क्लिश्यन्ते) — ^{b}) K_4 B_{2-4} $D_{2\ 3}$ दौष्कुलेयक (for °लेय) — ^{c}) K_4 D_{1-3} °श्चाक्रान्ता (for °वमता) — ^{d}) Dc किं स्विद् (for किं नु) K_4 °मतः परं (for °तरं ततः) — ^{e}) K_2 $B_{2\ 3}$ वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्) K_4 D_{1-3} बहुनर्थमयं लोके — ^{f}) K_4 [ऽ]सुरसूदन, D_{1-3} शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्)

25 ^{a}) Dc दृश्यन्ते (for दृश्यन्ते) K_4 (orig) $D_{2\ 3}$ अपि प्रत्यक्षं बहवो, K_4 (marg *sec m*) D_1 क्लिश्यमानाश्च बहवो — ^{b}) Dc कृष्यते (for क्लिश्यन्ते) — ^{c}) K_4 D_3 महा-, $D_{1\ 2}$ महद् (for बहु-)

26 ^{b}) K_4 D_{1-3} महर्षि- (for देवर्षि-) K_2 Dc सेवित, K_4 सत्तम, B_2 -सेविते, B_3 D_6 -सत्तमौ, D_1 -सत्तम, D_2 -सत्तमा (for -सेवित) — ^{c}) K_4 D_{1-3} आख्याहि त्वं K_4 D_1 महा-, $D_{2\ 3}$ (marg *sec m*) महद् (for मम) — ^{d}) D_1 दुःखं (for सुखं)

27 ^{a}) K_4 D_{1-3} अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D_3 marg *sec m* से नवमे वापि) — ^{b}) K_4 यः शाकं (by transp), $B_{3\ 4}$ Dc शाकं यत्, D_{1-3} यः पाकं

28 ^{a}) K_4 नास्य(marg *sec m* नास्य)दिनानि गण्यन्ते; $D_{1\ 2}$ दिनानि नास्य ग°, D_3 नास्य दैन्यानि ग° — ^{b}) D_1 नैवमाहुर्, D_3 नैव हानिर् — ^{d}) K_4 D_{1-3} स्वे गृहे परमं सुखं

29 ^{b}) K_4 Dc D_{1-3} अन(K_4 अप्य-, Dc अप्यु-, D_1 अन्य)-पाश्रित्य बाधवान् — ^{c}) K_2 B_{2-4} Dc Dn_1 n_3 D_6 फलं शाकमपि, K_4 $D_{1\ 2}$ फलमूल° — ^{d}) K_4 D_{1-3} सता (for गृहे)

30 ^{a}) K_4 D_{1-3} हि (for तु) K_2 $B_{3\ 4}$ भोक्तुं, K_4 D_{1-3} भुक्तं (for भोक्तुः) — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ विपकल्पं मतं (D_2 स्मृतं) मतां, Dc विपकल्पो मतः मता, D_1 विषेण सदृशं मता

31 ^{ab}) K_2 corrupt K_4 D_{1-3} श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३२
अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥ ३३
यावतो ग्रन्थस पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्धयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
मार्कण्डेय उवाच ।
एताश्चान्याश्च वै वह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
शक्रेण सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३६
Colophon
२
वैशंपायन उवाच ।
ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् ।
राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥
स चोवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीनभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभिमुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थानं न ददतुः ॥४०॥ तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्यं परस्परेणोपगतौ । तथावधानतोऽयुरुकृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥४२॥ नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥
क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥४४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।
औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ४५

भुक्तेन्न परस्य तु

32 [ab]) K4 D1-3 देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च विशेषतः — [c]) K4 D1-3 शिष्टान्नानि च (D1 तु) यो भुङ्क्ते — [d]) D1 किं विशिष्टतरं ततः

33 [a]) D3 [S]मृत° (for मृष्ट°) D3 ततः परं सुखं नान्यत् — [b]) K4 D6 D1-3 किंचिदस्ति शतक्रतो — [cd]) K3 B1-4 D6 Dn D4 G3 [S]न्न (for वै) K4 D1-3 देवतातिथिभृत्येभ्यो (K4 °भृत्यानां) दत्वा भुङ्क्ते हि यः सदा (D1 पुमान्)

34 [ab]) D3 3 om 34[ab] K4 D1 अदत्वा यस्तु विप्रेभ्यो भुङ्क्ते स्तेन स एव तु (D1 च), cf Gītā 3 12[cd] — [d]) B3 मानवः (for दायकः)

35 K4 D1 3 om 35[cdef]

36 [ab]) D3 om 36[ab] K4 मही सं- (for वै मही) — [c]) K4 D6 D1 3 देवेश (for देवेन्द्र) — [d]) K4 D3 आपृष्ट्वा B3 ययौ (for गतः)

Colophon *Adhy no* Dn1 n3 192, Dn3 T2 193, G4 194 — After the colophon, D6 ins समाप्तं च महाभाग्य — After this adhy, D1 3 read our adhy 207

२

37 K3 पुनः सर्वे; D3 पुनरेव (for पुनर्) B3 om मार्कण्डेयमूचुः । कथितं, and ins श्रुतं before राजन्य° B4 transp राजन्यमहाभाग्य and इदानीं D6 ब्राह्मणभाग्यं; Dn D4 G3 महाब्राह्मणभाग्य, D1 ब्राह्मणमाहात्म्य K4 D1 3 राजमाहात्म्य (for राजन्यमहाभाग्य) — K4 D3 चेदानीं (for इदानीं) K4 D1 3 वद, B3 4 शुश्रूषाम; D3 शुश्रूषयाम K4 D1 3 om इति

38 K4 D1 3 om महर्षि K3 B3 D6 D4 G3 राजन्य-; K4 D1 3 राज (for राजन्यानां) B3 -माहात्म्यम् (for महाभाग्यम्) K4 D1 3 om इति

39 K4 D1 वै राजा (for राजा) K4 B3 D1 3 महर्षिम्, D1 उपगम्य (for अभि°) K4 D6 D1 3 निवृत्तो (for निवृत्य) After निवृत्य, K4 B3 D6 D3 ins रथस्य पथि B1 G3 औशीनरि

40 B3 om (the first) परस्परेण, K4 D1 3 read for it परस्परं B3 om यथा K4 D1 3 पुण्यसाम्य परस्पर (for गुण° परस्परेण) B3 om (the second) परस्परेण K4 D1 3 तुल्यमात्मनोर् (D1 om तुल्यम्) D3 नान्योन्यं पथानं ददतुः (for [अ]न्यो° — ददतुः)

41 After तत्र, K4 D1 3 ins तयोरभिप्रायं विदित्वा महर्षिर्, and after प्रादुरासीत् they ins स उवाच — K3 4 D1 3 परस्पर (for °स्परस्य)

42 D6 D1 नारद (for °दम्) — K3 नैनद्; D3 वै तद् (for नैतद्) K4 भवते; D1 भवता, D3 भवति (for भगवन्) — K3 फ आवयोरपि यात्विति पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्, K4 D3 वच यितव्य सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; D6 पूर्वधर्मप्रचोदिभिर् D1 न कथयितव्य सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्) D6 पथानं (for पन्था) K4 D1 3 om समर्थाय वा Before समर्थाय वा, K3 ins

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना जयेत् ।
[=(var) 5 39 58[ab]]

— K4 D1 3 read तु (for च), and सगतौ (for सख्यं), and om उपगतौ K3 G3 युत्कृष्टम् (for ऽयुरु°) K4 D1 3 भवांस्त्विदानीं ब्रवीतु फ आवयोरपयात्विति (for तथा° — °भ्रष्टम्)

43 K4 D1 3 तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्)

44 For 44, K4 D1 3 subst

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवद्भ्यामन्यतम सोऽप
सर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूर्णी नारदो बभूव ॥४७॥
एवमुक्त्वा तु कौरव्य शिबिं प्रदक्षिण कृत्वा पन्थान दत्त्वा बहु-
कर्मभि प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्त
वान्नारद ॥४९॥

Colophon

२

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थ पौरजनावृत
आसांचक्रे ॥५०॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं
भिक्षेय समयादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय-
मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परम जीवलोके
कुर्यान्नर पार्थिव याच्यमान ।
त त्वां पृच्छामि कथ तु राज
न्दद्याद्भवान्दयित च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च सश्रृणोमि ।
प्राप्यमर्थं च सश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीना सहस्र
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमान ।
न मे मन कुप्यति याचमाने
दत्त न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्र ददौ । प्राप्तवांश्च गवा सहस्र
ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon.

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्य कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डव ॥ ५७ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेय । महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ
नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदर्भस्य बाल्यस्यैव
उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेय ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ त सेदुक
ब्राह्मण कश्चिद्वेदाध्ययनसपन्न आशिष दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ।
अश्वसहस्र मे भगवान्ददात्विति ॥६०॥ त सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ।
नास्ति समयो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्व गच्छ वृषदर्भसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञ । ब्राह्मण त भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदु
पांशुव्रतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाश गत्वा अश्वसहस्र
मयाचत । स राजा त कशेनाताडयत् । त ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं
हस्यनागस मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा त शपन्त राजाह । विप्र किं

क्रूर क्रूराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदु ।
अनाथवे ह्यनाधुश्च साधवे तत्समो मत ।

45 K4 D1 3 om 45 — b) Dc वेदेपु (for देवेपु)

46 ab)=(var) 5 39 58cd — a) K4 D1 3 दाना-त्कदर्य जयति — cd) K4 D1 3 अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना शिबि (see insertion above)

47 K4 D1 3 [इ]दृशौ (for [उ]दारौ) — B3 om इदानीं K4 D1 3 शिबिरुदारोय शिबिरह मन्ये कौरव्यो यास्तिनि (for य इदानीं – सर्पतु) — K4 तत्समनमिनि, D1 3 एतत्सगनम् (for एतद्वै निदर्शनम्) — K4 D1 3 om उक्त्वा, and read [ऽ]भवत् (for बभूव)

48 K4 D1 3 तच्छ्रुत्वा कौरव्य (om तु) B3 शिबाय, Dc D4 शिबे, G3 शिबि (for शिबिं) K3 Dc D4 G3 om कृत्वा K4 कृत्य (for कृत्वा) K4 D1 3 om बहुकर्मभि प्रशस्य B3 ययौ (for प्रययौ)

49 K4 D1 3 तदेष विनयो राजा भाग्य (D1 महाभाग्य) च कथितमिति (K4 मस्ति)

Colophon K3 B2-4 Dc D4 6 G3 om the colophon — *Adhy no* Dn 193 (Dn3 194), D1 215

50 K4 जनपरिवृत (for जनावृत)

51 D1 3 त गुर्वर्थी (for गुर्वर्थी) — K4 D3 ins भवव before गुर्वर्थं

53 c) K4 Dn3 तस्त्वां (for त त्वां) D3 स कथ नु (for कथं तु) — d) K4 दयितश्च; D3 तश्चापि

54 a) Dn D1 दच दत्वा (for दत्त्वा) — b) K4 न प्राप्यम् (for अयाच्यम्) — d) Dn3 दद्या (for दत्त्वा)

55 b) Dn याच्य (for याच) ! — c) Dn D3 याच्यमाने! — d) D3 ददन् (for दत्त)

Colophon K4 D1 3 om the colophon — *Adhy no* Dn 194 (Dn3 195)

57 K4 राजमहाभाग्य, D3 महाराजभाग्य (for महाभाग्य)

58 K4 D3 transp मार्कण्डेय and महाराज D3 राज-(for राजानौ)

59 Dn D1 3 अभ्यजानत — After कुप्यम्, D3 ins अश्वसहस्र मे भवान् K4 कुप्येद्देद्य (for कुप्यमदेय)

60 K4 गुर्वर्थं (for र्थी)

61 K4 D1–3 नास्ति मे समयो (for नास्ति समयो) K4 D1 3 ब्राह्मणस्त्व भिक्षयस्व (for ब्राह्मण त भिक्षस्व)

62 K4 कशया नम्, D3 न कशया (for न कशेन) A few MSS हिंसि (for हसि) K4 reads मा before हसि

सेन्द्रा देवा॰ प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाण पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांस शिवयस्ते वहन्तु ॥ ७९
श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चान्य
दस्मान्मांसमधिक वा कपोतात् ।
देवैर्दत्त॰ सोऽद्य ममैष भक्ष॰
स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
राजोवाच ।
उक्षाण वेह तमनून नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दाय ममान्तिकात्वां
प्रत्याम्नाय तु त्व श्येन मा हिंसी ॥ ८१
त्यजे प्राणांश्चैव दद्यां कपोत
सौम्यो ह्यय किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेश मा कुरुष्वेह सौम्य
नाह कपोतमर्पयिष्ये कथचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादै॰ प्रसन्ना॰
प्रशसेयु॰ शिवय॰ कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रशाधि मा यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३
श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशित तावद्राजन्याव न्मांस कपोतेन समम्। तथा तस्मात्साधु त्रात॰ कपोत । प्रशसेयुश्च शिवय । कृत च प्रिय स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुल्याधारयत् । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुच्चकर्त । गुरुतर एव कपोत॰ ॥८६॥ एव सर्व समधिगत्य शरीर तुलायामारोपयामास । तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ॰ ॥८८॥ एतद्वृत्तान्त दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येन॰ ॥८९॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥९०॥

कपोत विद्यु शिवयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन ।
नानीश्वर ईदृश जातु कुर्या
देत प्रश्न भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽह ज्वलनो धूमकेतु
रथैव श्येनो वज्रहस्त शचीपति ।
साधु ज्ञातु त्वामृषभ सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाश प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिव करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिर पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतासा प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४
कपोतरोमाण शिबिनौद्भिद पुत्र प्राप्स्यसि नृप । वृषसहनन

---

79 [a]) K_4 पक्क (for पक्त्वा) — [b]) D_1 अस्मत्- (for अस्मात्) — [c]) D_1 हि (for ऽतीव) — [d]) K_4 $D_{2, 3}$ वयमस्ते (for शिवयस्ते)

80 [a]) D_2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — [b]) K_4 Dn_1 D_{1-3} om वा — [d]) K_4 कुशल नामावात्, $D_{2, 3}$ नान्यशकुना नभावात् (*for* शकुनानाम॰)

81 [a]) K_4 D_{1-3} वै हतम् (for वेह नम्) — [b]) K_4 ते पश्तु पुरुषा ममैव वाचा, D_2 ते पुरुषा ममैव वचनात्, D_3 ते पुरुषा ममैव च — [c]) K_4 याहि त्वमादाय; D_1 याहि त्वस्य दाय, $D_{2, 3}$ याहि तदादाय (for भयाहितस्य दाय) — [d]) Dn_2 प्रापयतु (for प्रत्याम्नाय तु) K_4 D_{1-3} त्व श्येन मा हिंसी पुरुष ($D_{2, 3}$ सत्पुरुष) कपोन

82 [b]) K_4 Dn_1 n_2 जानामि, D_2 जहासि — [c]) K_4 $D_{2, 3}$ वृथा (for यथा)

83 [a]) Dn_1 हि (for मां) $D_{2, 3}$ ते (for वै) K_4 Dn_2 D_3 प्रपन्ना — [b]) D_3 (by corr) [अ]थ (for तु) — [c]) K_4 $D_{1, 2}$ ins ते after यथा — [d]) $D_{2, 3}$ यावदेत त्करोमि

84 Dn_2 [अ]स्मात् (for तस्मात्) Dn_1 जात, Dn_2 मात्र (for त्रात॰)

85 Dn_2 D_3 om स

87 Dn_2 एव सर्व माममधिकृत्य, $D_{2, 3}$ एव सवमासमुत्कृत्य. $D_{2, 3}$ शरीरात् (for शरीर) — K_4 $D_{2, 3}$ तथा (for तत्तथापि)

89 $D_{2, 3}$ तात (for त्रात) K_4 प्रातीयत, D_3 प्रलीयत

91 [a]) $D_{2, 3}$ कथ विद्यु (for विद्यु) — [b]) D_3 क (for को) — [cd]) $D_{2, 3}$ इतीदृश (for ईदृश), and एनत् (for एत)

92 [c]) K_4 साधु D_2 ज्ञात त्वम् K_4 D_2 ऋषय (for ऋषभ) K_4 सौरथाना, K_4m $D_{2, 3}$ सौरभेयानां (for सौरथेय नौ)

93 [a]) K_4 इमा (for एना), and नि.क्रयार्थं (for निष्क्रयाय) — [c]) $D_{2, 3}$ पद्य (for लक्ष्म) — [d]) K_4 D_3 om ॰वर्ण D_2 ॰रूप (for ॰वर्ण)

94 [a]) K_4 $D_{2, 3}$ आसा (for एतासां) — [b]) D_1 सुरप्राणान् K_4 $D_{2, 3}$ मभूतो (for मतो) — [c]) K_4 D_3 जनिष्यते

95 K_4 $D_{1, 2}$ शिविमौद्भिद K_4 $D_{2, 3}$ नृप महारथ (for

यशोदीप्यमानं दृष्ट्वापि गुरुतरपर्भं गौरथानाम् ॥९५॥

Colophon

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यताम् । इत्यब्रुवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेय । अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किंचिद्विच्छेयं प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्त सर्वगुणसमुदिताः । अथायुष्मन्त स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा ह्येता ॥१०८॥ तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दनः । इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षत । अश्वं मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्त्वेवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्विमभ्यददात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत ॥१२१॥ अथ प्रयात । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणः ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण ॥१२३॥ तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत ॥१२८॥ अथाचष्ट नारद । अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः । स्वस्तिवचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः । तमहं रथं प्राशंसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत । भगवता रथः प्रशस्तः । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थित । पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवत । इत्येव राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीये स्वस्तिवाचने समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृषमदनन)

Colophon *Adhy no* Dn 196 (Dn2 195), D1 216

97 D2 3 अथाचष्टे मा° — K4 Dn1 D2 3 आगच्छन् (for प्राग°)

98 K4 D2 3 ते (for ते च) K4 D2 3 ins अपश्यन् after आगच्छन्तम्

99 K4 om तान् D2 3 तथेत्युक्त्वा

100 K4 D2 3 एकतरो ऋषिं (K4 marg औशीनरो [gloss ?]) (for एकः सुरर्षिं)

102 K4 D1-3 सर्वे एव (for सर्व-) — K4 अथायुष्मन्ता K4 D1-3 गुणविशेषात्, Dn1 गणविशेष (for स्वर्गस्थान) K4m यातं स्यात्, D2 3 यातव्ये (for यातव्यं स्यात्)

105 D2 om *from* मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110)

108 After निसृष्टा, K4 D1 3 ins गाव

112 K4 D2 3 अत्र (for तत्र)

113 Dn अनुप्रवहत, D1 अनुवाहत्

114 D2 भिक्षित , D3 [s]पि भिक्षत (for भिक्षेत)

118 D2 3 पार्श्विम् (for पार्श्वम्) K4 D2 3 अन्ददात् (for अददत्).

120 K4 अन्य दत्त्वा, D2 अददात्, D3 अभ्यददात् (for अभ्यदात्)

121 D2 om (? hapl) 121 K4 D3 धुर्यमददात् (for °ददत्)

122 K4 इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि)

123 K4 D3 3 om मे

124 K4 D2 3 तमस्मै (for तस्मै) K4 D3 स्वयं (D3 स्वयं च) धुरं (for रथधुरं)

125 K4 यदेष, D3 य एवं (for य एष) D2 3 [अ]नेन (for तेन)

126 K4 D3 3 om इति

129 K4 Dn1 n3 D1-3 स्वस्तिवाचनम् (for °वचनम्) D2 3 (*sup lin sec m as above*) स ह गान्वगच्छत् (for तमहमन्व°) — K4 स्वस्तिवाचनेषु (for °वाचितेषु) — K4 समभावयं (for प्राशंसम्)

130 K4 D3 3 अथ स (for अथ) K4 D2 3 भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो)

131 K4 D2 3 पुनश्चरन्तमहम् (for पुनरप्यहम्)

132 K4 D2 3 तथा चैनं प्र(D2 प्रा)शमम् (for सम्यगयम्) K4 D2 3 om (the *second*) इति

134 K4 D2 3 अद्यो (for अथो)

राज्ञा ब्राह्मणाना दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुण्यरयस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्टु संभावितानि ॥१३४॥ एतेन द्वीह वचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अर्थेकेन यानस्यं स्याक्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिविर्याग्यात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावह शिबिना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मणः कश्चि देनमब्रवीत् । शिबे अन्नार्थ्यस्मीति ॥१४०॥ समब्रवीच्छिबिः । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेन संस्कुरु । अन्नं चोपपादय । ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणमसृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं स्त्र्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् । सिद्धं भगवन्नन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार । विस्मयादधोमुख आसीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुद्वीक्ष्य शिबिमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥ तथाह । तथा । इति ॥१४९॥ शिबिस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभाग सभाजयत् ॥१५२॥ स ह्युदीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः । किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिबिरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग
इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७
सद्भिः सदाध्यासित तु प्रशस्तं
तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभाग्यवरं शिबेस्तु
तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ १५८

---

135 K4 D2.3 [ग]तोवतरेत् (for [अ]व°)

139 D2 om from असावह (in 139) up to अब्रवीत् (in 140) K4 D3 असावाभ्याद् (for असावह), and तुल्यो (for समो)

140 K3 B2.3 Dc D6 G3 त शिबिं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो — °ब्रवीत्) — K4 D1-3 शिबे अन्नार्थ्यहमिति

141 Dc भगवन् (for भवान्)

142 K3 अथ वा (for अथैन) Dc om. अथैन — °ब्रवीत् B2 D4 om [ए]न — B2 Dc D1-3 एष (for य एष) K3 om पुत्रो K4 D1-3 बृहद्गर्भो (for बृहद्गर्भो), and एष मरिष्यतां (for एष प्रमातव्य इति) — B2 त भवने (for तमेन) K4 D1-3 त्व चैन सज्ञापय (for त्वमेन संस्कुरु), and पात्र्यां स्थापय (for अन्न चोपपादय) — Dc तत्र (for ततो)

143 K4 D1-3 तथा पुत्र सज्ञप्य (for तत पुत्रं प्रमाथ्य) K4 D1-3 संस्कृत्य चाविमना ; D4 संस्कृतिविधिना K4 D1-3 om साधयित्वा K4 D1-3 वर्धयित्वा (for अर्प°) K4 गृह्य, D2.3 प्रगृह्य (for प्रति°) K4 D1-3 बहिर्मृगयते (K4 °ति) (for ब्राह्मणमसृ°)

144 K4 D1-3 अथास्याचष्ट मन्त्री मृगयमाणस्य (for अथास्य — चष्ट) — D1.3 एष स (for एष ते) K4 D1-3 कोष्ठागारम् (for कोशा°) B2 Dc D4.6 कोषागारायुधागारांश्च क्रुद्ध (for कोशा° — च क्रुद्ध) D2 om from आयुधा° up to नगर (in 145) K4 D3 यन्त्रागारम् (for स्त्र्यगारम्) D1 स्त्र्यगार कोशमायुधागार यन्त्रागारम् (for आयुधागार स्त्र्यगारम्)

145 K4 D2.3 अन्न भगवन्निति (by transp)

146 For 146, K4 D1-3 subst एवमुक्तो ब्राह्मणो न किंचिद्व्याहरत् । किंचिदधोमुख आसीत्

147 K3 B2 Dn1 n2 D4 प्रसादयद्; K4 Dn3 D2.3 प्रसाद्य, D1 प्राह (for प्रासादयद्)

148 Before मुहूर्ताद्, K4 D1-3 ins स D1-3 उद्वीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य) — After अब्रवीत्, K4 D1-3 ins नाहमतिथेरदत्वा भुनज्मि । तत शिबिरन्विपत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य चाह । भगवन्नतिथिर्भिक्षते । ततस्तमुवाच ब्राह्मण ।; and read त्वमेवातिथिर्भूत्वा भुङ्क्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति)

150 For 150, K4 D1-3 subst अथ शिबिस्तथैवाविमना अर्चयित्वा तस्मै (D1° दै) च्छद्भोक्तु

151 K4 D1.2 om (hapl) from हस्तम° up to ब्राह्मणो (in 152)

155 K4 D1-3 om 155

156 K4 D1-3 पश्यता (for प्रेप्सुना) K4 विजानीयक, D1 जानीय, D2.3 जानीयक (for जानता)

157 a) K4 Dc1 D1-3 ददामि (for °नि) — bc) K4 D1-3 न भूतिमिच्छन्विषयो न लोभात् । शिष्टै सदा सेवित एष मार्ग (D1 °तो मार्ग एष)

158 For 158, K4 D1-3 subst

तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।

एतच्छिबेर्महाभाग्य । तस्मादहमवतरेय । शिविर्यायादिति ।

[Before एतच्, K4 ins तस्मिन्नन्तर्हिते पुत्र प्रादुरासीत्, and om अहम् before अवतरेय]

Colophon

[Correction : In the footnote on p 677 (marked by ☞) K1 is wrongly included among the MSS which have this insertion This mistake has been rectified in the list given above (p 1067 f)]

22

K3 B Dc Dn D3-6 ins after adhy 221 (for G3.4 see below)

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।
उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।
कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।
शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ।
अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहनः ।
षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ।
प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मवित्त्वं
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड् वै
मासार्धमासायनं दिशश्च ।
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः
सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ।
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।
सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।
सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुह शक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ।

Colophon — *Adhy no* B3 198, Dn 197 (Dn3 196), D1 217

22

(L 1) B1.3 (m as above) 4 Dc च (for अस्य) — (L 4) D5 महात्मना (*sup lin* °तपाः as above) — (L 7) B4 काम (for कान्त) Dc सत्यात्मा (for °वाग्) — (L 8) Dc D4 चन्द्रो (for चण्डो) — (L 10) Dc D5 तत्र कुक्कुटमोहन (for the posterior half) — (L 11) B4 सदात्मा (for धर्मात्मा) — (L 12) B1 °भर्ता, B4 Dc °हर्ता (for °भर्ता) — (L 13) D5 नयो (for नेता), and °दुस्तर (for °दुश्चर) — D5 om (hapl) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17 — (L 15) Dc शूरवलो गुहः (Dc3 भगु) (for शरवणोद्भव) D5 सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी ब्रह्मचारी — B1 om (hapl) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17 — (L 17) K3 B Dc D4-6 प्रिय प्रियक एव च (D4-6 तु) — (L 19) B4 D5 लभते (for स लभेत्) — After line 19, B3 ins आंगिरसे (colophon ?) — (L 20) B3.4 Dc D3.5 भक्त्या (for शक्त्या) Dc सादरं (for नामभिर्) — (L 24) K3 B4 Dc वै महातेजो, B1 ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो) B3 Dc3 ब्रह्मवित्त, B3.4 °विश्व, Dc1 D3.5 °वित्त्व — (L 26) B1 °सर्वमत्री, Dc °सर्वतीर्थ (for °सव्रती त्वं) — (L 29) Dc मन्त्रस्तुतिस्त्वं — (L 30) B3 षदेव (for च षड् वै) — (L 31) K3 B3.4 Dc3 Dn3 n3 D5-6 °मासावयने, B3 °मासा विदिशो — (L 38) B1 Dc °पास्त्वं, B3.4 D3.4 °सूस्त्वं (for °भूस्त्वं) — (L 39) B1 °हृष्टिश्च (for °तुष्टिश्च) K3 °सहभुक्, Dc °भुक्त्वं (for °भुक्च) — (L 41) K3 °पाद (for °पात्त्वं) Dn1 गुरु° (for गुह°). — (L 43)

त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षासि सोमो मरुत सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्र ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्व
प्रभु प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणा प्रवर सुराणाम् ।
सूक्ष्म तपस्तत्परम त्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिद महात्मन् ।
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया सस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अत पर वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इद विप्र पठेज्जन्म समाहित ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो य शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्त पुत्राञ्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी सम्प्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ।

Colophon

☞ G_2 $_4$ ins (with v l) lines 61–62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS from the Northern Recension

23

T_2 G M ins after 3 232 10 (G_1, after 3 232 9)

एवमुक्तस्तु कौन्तेय पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसरक्तनयन पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिता ।
द्यूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
द्रौपद्याश्च परामर्श केशग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरण चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फल भुङ्क्ते सुयोधन ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रह ।
अन्येन तु कृत तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता ।
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजश्चित्रसेनेन वै हृत ।
विललाप सुदु खार्तो ह्रियमाण सुयोधन ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृता वर ।
सपुत्रान्सहदाराश्च गन्धर्वेण हृतान्बलात् ।
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृता श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृत बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायश ।
भ्रातर ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दु शासन दुर्विषह दुर्मुख दुर्जय तथा ।
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्दारांश्च सर्वश ।
अनुधावत मां क्षिप्र रक्षध्व पुरुषोत्तमा ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K_2 त्वाहाग्रही, B_1 Dc_2 °त्वन , Dc_1 °नयी , D_5 °मनी (for °महो-) — (L 44) Dc यन्त्वथ (for षण्मुख) — (L 45) B_3 °रूपधारी (for °कामरूपी) — (L 46) B_{1-3} D_3 मरुतां, Dc यजना (for मरुत) — (L 47) B_1 $_3$ वचनेंद्र, D_3 अखिलेंद्र (for अचलेन्द्र) D_6 धर्मो वायूरमनेंद्रस्त्वमिंद्र व.. — (L 50) K_2 D_3 $_4$ $_6$ [अ]नृतस्य, B_{2-4} मृढस्य, Dc मृटस्य (for ऋतस्य) D_6 अमृत्युकर्ता दिवि जानस्ततस्त्व — (L 51) D_6 [अ]रीणा (for रिपूणा) — (L 59) After line 59, B_1 ins लोकाश्रय सुहृत्त्वामप्रमेय — (L 60) D_6 transp विप्र and जन्म — K_2 om. line 61 — (L 62) B_1 Dc धर्मन्, B_2 D_3 बलन् (for धनम्) G_2 $_4$ दीप्तिं (for दीप्त) — (L 63) K_2 om line 63 B_1Dc स पुष्टिमिह, B_2 $_3$ D_5 सुपुष्टि(B_3 °ष्टि)तुष्टिं, D_2 स तुष्टिपुष्टी, D_4 स पुष्टि तुष्टि. D_6 रुद्र° (for स्कन्द°) — Colophon — *Adhy no* Dn 231 (Dn_2 230)

23

(L 1) G_1 धर्मराजस्य तद्वाक्य निशम्य स वृकोदर — (L 3) G_1 छलात् (for ऽनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half) — (L 4) G_1 दैवयुक्ता वय वीर, M_2 वचना हि कृतानेन (for the prior half) G_1 दैवेन परिरक्षिता — After line 4, G_1 ins

कालकूट विष तीक्ष्ण भोजने मम भारत ।
उप्त्वा गङ्गा लतापाशैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातल तु सम्प्राप्य तथा वासुकिसङ्गमा ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुन प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G_1 ins

राज्य च छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्परुषाणि न ।

— G_2 om lines 9–13 — (L 9) T_2 G_3 $_4$ M_1 °रेव कर्तव्य पाण्डुपुत्रस्य निग्रह — (L 10) T_2 G_1 $_3$ कृत तच्च; M_2 कृत सोपि T_2 G_3 अस्माभिर् (for अस्माकम्) — (L 11) G_1 कृतोपकारो (for उपकारी तु) — (L 12) T_2 G_3 राजा (for राजन्) — T_2 G_1 $_3$ M_2 om lines 14–15 — (L 17) G_1 $_3$ °विदां (for °भृतां) — (L 18) T_2 G_2 $_3$ M_2 °यशा (for °यश) — (L 21) G_4 M_1 अस्मान्

[illegible] सुमहद्यशः प्रासमीरितम् ।
[illegible] गन्धर्वाधिपाः वीर्येण पाण्डवाः ।
[illegible] कौरव्यास्तथा गिरा ।
[illegible] महात्मनो पृथयाभिवाद्य तु ।
युधिष्ठिरं [illegible] भीमसेनमथाब्रवीत् ।

[illegible] This passage is followed by a *repetition* of [illegible] (evidently for resuming the context [illegible] interpolation)

24

[illegible] 241 15ab, K4 D (except D1) G3 ins

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
निन्दते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ।
पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ।
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ।
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ।
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।

[illegible] — (L. 26) T2 G3 [illegible] (for °[illegible]) — (L. 27) [illegible] (for [illegible]) T2 G3 [illegible], [illegible] (for [illegible])

24

(L. 1) D4 [illegible] (for the prior half) — (L. 2) K4 D5 [illegible] (for ममापि). D1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 4) K4 [illegible] (for निन्दते च) D[illegible] (for [illegible]) — (L. 4) D3 [illegible] D6 [illegible] (for [illegible]) D2 [illegible], D3 G3 [illegible] (for [illegible]) — (L. 5) D [illegible] D6 [illegible] (for च) — (L. 6) K4 D5 D1 [illegible] G3 [illegible] — (L. 7) D1 [illegible] D6 [illegible] [illegible] D1 [illegible] — (L. [illegible]) K4 D6 D1 [illegible] (for राजन्) — (L. 9) K4 [illegible] D1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 10) D1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 11) D6 [illegible] (for [illegible]) — (L. 12) D[illegible] [illegible] (for the prior half) [illegible] T2 [illegible] D1 [illegible] K4 [illegible]

— (L. 13) K4 D5 D1 [illegible] (for तु) — (L. 14) D1 [illegible] (for ध्रुवो) — (L. 16) K4 D1, 2 एवमुक्ता (for तच्छ्रुत्वा तु) D6 धृतराष्ट्र (for भरत°) — (L. 20) K4 Dn1 D1 6 °निबर्हणः D5 D6 °निबर्हणे; D1 °[illegible]; D3 °निबर्हण — (L. 21) K4 D5 D1–3 G3 अनुशाधि (om हि) — (L. 23) D5 सर्वं निवेदयामास — (L. 24) K4 D5 Dn1 n2 D1 2 3 6 G3 तिथौ (for प्र°). — Colophon. D6 om colophon — Adhy. no. Dn 252 (Dn2 251), D1 251 — (L. 29) K4 D5 D1 पुरं° (for भरत°) — (L. 30) A few MSS धीरो or धीर (for वीरं) — (L. 32) K4 D5 D1 2 राजसत्तम (D5 °म) (for नृपसत्तम) — (L. 33) D6 [illegible] D1 [illegible] — (L. 34) D1 [illegible] (for the prior half) Dn [illegible] — (L. 35) D3 om line 35 D1 [illegible] (for चक्रे) Dn2 G3 नराधिप — (L. 36) K4 D3 6 वि (for च) — (L. 38) Dn2 D3 G3 [illegible] (for [illegible]). — (L. 40) Dn om (? hapl.) line 40 K4 D1 6 G3 [illegible], D1 [illegible], D2 [illegible] (for [illegible]). — (L. 41)

प्रययौ च दिशं सर्वां नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोशलां तथा ।
एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् ।
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ।
भद्रान्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ।
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ।
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वर ।
यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

D1 अभिद्रवद्, D5 °श्रित (for °द्रुत) — (L 42) K4 D2 3 वगानगान् (by transp.) D1 वगान्कलिंगान्गौडांश्च Dn1 मद्रिकान्, Dn2 n3 D1 G3 सुडिकान्, D2 3 चटिकान्, D5 पुड्रकान् (for शुण्डिकान्) K4 D1 अपि (for अथ) — (L 43) K4 कर्पखडांश्च, D1 अकर्कडांश्च (for कर्कखं°) K4 D5 G3 विषयात्मन, Dc विषयास्तत — (L 44) K4 D1-3 आवर्त्यौ चाप्य(D2 चाम्य, D3 वांश्च)योधांश्च; Dc D5 अवती चाप्ययौ° (for the prior half) K4 Dc D1-3 5 अहिच्छत्रांश्च सोजयत् — G3 om the posterior half of line 44 and the prior half of line 45 — (L 45) K4 Dc D2 3 अथा°, D1 ठथा° (for तथा°) — (L 46) K4 मेखला, Dc D1-3 मेकला (for केवला) — (L 47) K4 मोदनं, Dc D1-3 मोदनं, D5 नोदनं (for मोहनं) Dc त्रिपुरं, D5 त्रिपुरीं K4 Dc कौशलं, Dn1 कोशलीं, Dn2 D1-3 कोशलान्; D5 कोमलं — (L 48) D1 करानादाय, D5 करादानाय — (L 49) K4 Dc D1-3 आसाद्य (for आस्थाय) K4 Dc D2 3 °नृपान् (for °रथान्) — (L 51) A few MSS तुमलं — (L 52) K4 Dc D1-3 राघेय (for राजेन्द्र) — (L 53) K4 D2 3 5 °कल्पय, Dc °कल्पयन्, D1 °कपयन्, G3 °पालय (for °पालयन्) — (L 54) Dc सुवर्णं (for हिरण्यं) — (L 55) K4 सोध्यगात्, Dc D1-3 सोम्यगात्, D5 सोत्सगात् (for सोऽगमत्) — (L 56) D5 चापि, D1 निला (for चैव) Dc चैव (for चापि) — (L 57) D3 °दार° (for °दारि°) G3 पचान्ये (for ये चान्ये) — (L 58) D5 नृपमुग्रान् (for दिशि नृपान्) — D2 om lines 59-60 — (L 59) K4 Dc Dn2 n3 D1 G3 °पाल (for °पालिं) — (L 60) D1 पार्श्वस्थांश्चैव, D3 सुपार्श्वस्थांश्च Dc नराधिप (for महाबलः) — (L 61) D1 पुरुष° (for भरत°) Dn1 om from साम्ना up to संगम्य (in line 62) — (L 62) D3 6 निजयन् — (L 63) D1 आक्रम्य (for आगम्य) K4 D1-3 5 यवनान्बरा°, Dc बर्बरान्यवनां° — (L 64) D1 करं (for करान्) — (L 66) K4 Dc सम्लेच्छाटविकां, D1 2 सम्लेच्छाटविकान् (D1 °कां) — D1 om from सपर्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72) — (L 66) K4 D2 3 5 G3 °निवासिनीं, Dc °निवासिनां — (L 67) Dc Dn2 D2 6 G3 मद्रान्, D3 महान् (for भद्रान्) K4 मासुद्रान्रोहितांश्चैव L4 D2 om (hapl.) from आग्नेयान् up to °श्चैव (in line 69) — (L 68) Dc तगणान्परतःगणान्, D3 नातिकृच्छ्रान्प्रहसन्निव — (L 69) Dc मशकान् (for शशकान्) — (L 70) K4 Dc D2 3 महारथ — (L 71) K4 Dc D5 ससमुद्रनगद्रुमा, D2 3 ससमुद्रनगद्रुमां (for the posterior half) — (L 72) D1 समागच्छत्स्वकं पुरं (for the posterior half) — (L 73) Dc धनाधिप (for जनाधिप) — (L 75) Dc विधिवद् (for ना) D5 °शालिनं (for °शोभिनम्) — (L 76) K4 Dc D1-3 5 आराधयच्च (D1 °त) (for आश्रावयच्च) — (L 78) D5

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ।
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ।
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ।
स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ।
देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसंपूर्णां पृथिवीं पृथिवीपते ।
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ।
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ।
तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ।

☞ This is followed in the above MSS by a *repetition* of 3 241 15^ab (v l त्वां for त्वा) with the ref (कर्ण उवाच ।), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf note at the end of passage No 23

25

After adhy 247, Dc1 Dn D1 3 6 G3 ins the foll two adhy

जनमेजय उवाच ।
वसत्स्वेव वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।

[अ]थ (for हि) — (L 79) K4 Dc D1 3 [अ]त्र (for च) — (L 80) D1 समर्थो (for सनाथो) — (L 82) Dc च (for वा) K4 Dc D3 पुरुषव्याघ्रा Dc2 [ऽ]भ्युदितो दिशः, D6 [ऽ]भ्युदितोदिता — (L 83) K4 Dc D1-3 6 च (for तं) — Dc2 om lines 84-86 — (L 86) Dc1 Dn3 हाहाकारश्च Dc1 बहुशो, D2 3 बहुलो (for बहवो) — (L 87) D1 [अ]परे जनाः (for तथापरे) — (L 88) Dn3 भूतास् (for आसन्) D1 तथैवान्ये, D2 नृपाश्चास्य D6 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half) For line 88, Dc subst

नन्दन्ति स्म तथा चान्ये तूष्णीमासंस्तथापरे ।
नृपाश्च तुष्टुवुश्चान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L 89) Dc निर्जित्य (for विजित्य) — (L 90) Dc ससमुद्रवनोद्देशां, D2 सपर्वतवनोद्देशां, D6 सपर्वताकरवनां — (L 92) K4 D3 च रूप°; Dc D1 3 च रत्न° (for चानूप°) — (L 93) K4 Dc1 D1-3 च, Dc2 [अ]थ (for तु) — (L 94) D3 गृहम् (for नृपम्) — (L 95) D2 [अ]भ्यन्तर (for च गृहं) D1 सूतपुत्र प्रतापवान्, D6 गृहस्य रिपुमर्दन (for the posterior half) — (L 96) Dc द (for स) — (L 97) K4 Dc1 D3 G3 नरव्याघ्र — (L 98) K4 वाचा (for चापि) — (L 100) D2 reads line 100 after line 102 K4 Dc D1 3 6 मेनाते, Dn3 (by corr) जानति (for जानते) D1 विजितान् (for निर्जि°) K4 ते सर्वे (for कर्णेन) — Colophon *Adhy no* Dn 253 (Dn3 252), D1 255 — (L 101) D6 स (for तु) Dc सर्वां (for राजन्) K4 Dc D1-3 6 महाबल (for जनाधिप) — (L 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्रसुतं नृप

25

(L 2) Dc1 D1 3 6 G3 मुनिसत्तम (for °भिः सह) — (L 4) D1 3 6 G3 तर्प्य° (for तर्प°) Dc1 वनेषूपवनेषु च (for the posterior half) — (L 5) Dc1 मत्स्यैर्भोज्यैरनेकैश्च (for the prior half) — D2 om from पायन (line 9) up to तेषु (line 11) — (L 10) Dc1 पत्तने (for नगरे) — (L 11) Dc1 °मानी (for °राज) — (L 12) Dc1 D2 निकृतप्रदे.. — (L 14) Dc1 ऋषिः परमकोपनः (for the posterior half) — (L 15) Dc1 दुर्वासा शंकरस्यांशो

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages

Cf also a critical study by V S Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyana," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (Bombay 1939), pp 294–303

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp s edition, the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh Both differ a great deal from the constituted text

4 [a]) The reading नरनारीणा of many editions and a few MSS is patently a corruption

5 [c]) भप्रज According to Pānini (5 4 122), the correct form is अप्रजा (from अप्रजस् Bahuvrihi), which is adopted in some editions But the MSS do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS, and put in an impeccable form merely to satisfy the purist

6 [d]) The reading भार्गव of M3 for भारत is striking, if not astonishing What was the *gotra* of the scribe of M3 ?

51

1 [a]) नस्त्वथा=अन्वया Cf 4[c] (तामस्वया नदाकार्ग), and 5[c] (न्यवेदयत नन्वया)

28 [a]) अन्तरिचे The spelling अन्तरीच (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS, as may be seen here from the footnotes to the text, cf also v l 3 81 168[b], and elsewhere in our edition

52

12 [c]) The Vulgate reading नाचिपन्तीमिव प्रभा is metrically defective, forming as it does, a diiambic (⏑–⏑–) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic sloka It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रभा does *not* form position, so that the scansion may be taken as ⏑⏑⏑– (first Vipulā) Cf Hopkins, *Great Epic*, p 457 (No 45)

54

6 [d]) = (var) 3 79 19[b]

27 Passage 224*, which is omitted only in S1 K3 4 D1–3 of our MSS is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45) — Line 7 is corrupt or at least unintelligible Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line The commonest expedient is to read दमयन्तीं (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense, but the reading दमयन्तीं is found in only a very small fraction (Dn3 D4) of our MSS So the line remains enigmatic, besides being spurious

56

6 [c]) कलिश्चैव The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf Bopp, *Nalus*, 1868[3], p 212f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Könige Nala* [1885], p 65) is not supported by MSS, and is not only unnecessary but totally erroneous Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3 55 13[cd]), except the principal die (गवां वृष), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा) So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate and requires no emendation

8 [c]) वदन्त्यां प्रेक्षमाणायां The gen abs is अनादरे (P 2 3 38), and is better than the loc abs of B3 S

57

16 [c]) भाव =mind (मन, चित्त) Cf 3 138 5[cd]

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मन ।

also Rām (Gorr) 2 99 13[cd]

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मन ।

58

7 अन्वियात् The reading is found here only in G MSS, but the form इयात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic, cf S M Katre *JAOS* 57 (1937) 316f *New Ind Ant* 1 (1938) 536, *Bull Deccan Coll Res Inst* 1 8–13

59

6 b) पांसुगुण्ठित S always shows °कुण्ठित for °गुण्ठित of N Cf 1 68 52b, and elsewhere

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App I, No 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Bohtlingk in his ed of the Nalopākhyāna (included in the *first* ed of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhuja, but also for intrinsic considerations "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzahlung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p 5), cf Holtzmann, *op cit* 3 70 The passage is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45)

17 Note the irregular neut of प्रळापानि in 287*, an interpolation found in only two MSS (K_3 D_5) besides the Nīlakaṇṭha version

63

19 वाहुक It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p 124, notes) that the words अश्वानां वाहने युक्त (in 3 64 2c) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS do not support this spelling If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b* dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b* बाहुक The evidence of the Bengali MSS must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between ब and व The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke Even many good Nāgarī MSS do not distinguish between the two sounds, cf Raghu Vira, Virāṭa parvan, Introduction, p III

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas 7–25 is written in close imitation of the soliloquy of Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim* Cf Sukthankar, "The Nala Episode and the Rāmāyana," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (1939), pp 294–303 This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the Rāmāyana was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata

66

24 c) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric) Though this reading is documented by a very small minority of MSS ($Ś_1$ K_1 Dc_1 $D_{1,3}$), it is not doubtful in any way It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS, but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines, cf 3 61 8e, 45c, 66 15c

68

8 312* = (var) 3 72 26cd

69

25 d) परमशोभनम् Here are some of the translations of this word "eximie pulchrum" (Bopp), "Welcher erhab'ner Glanz verliehn" (Bopp), "thus all glorious to behold" (Milman), "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams), "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi) Kellner transcribes *paramaçóbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *çóbhana* But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम् ।

72

26 Correction ! 26^{ab} = 3 68 8^{ef} (and not a *variant* thereof, as stated in the footnotes)

76

18 a) गृह्य The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v l गृहीत्वा चाक्षहृदय) seems to have been made by Nīla

kantha (17th century) or by some one just prior to him ! Cf a similar absolutive उष्य in the very next adhy, stanzas 1 and 27 (स मासमुष्य कौन्तेय and मासमुष्य तदा नृप)

77

2 ^{b}) परिषोडश "fully sixteen, exactly sixteen," *not* "about sixteen" as it is sometimes loosely rendered

79

19 ^{b})=(var) 3 54 6^{d}

80

1 ff The entire passage (adhy 80-83) dealing with the tirthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ādi-khanda 10 5^{b} to 39 120^{a}), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilīpa The Purāna version agrees closest with the text of the B Dc Dn D4 s group of our MSS The Purāna, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic Cf S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh and Padma Purāṇa' in the *F W Thomas Festschrift* (pp 19-28), who has finally refuted the claim of L Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahābhārata u Padmapurāna* [Bonn 1934]) that the Mbh has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely — The question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāna has been discussed in detail by M V Vaidya in a paper entitled "Tirthayātrā in the Āraṇyaka parvan and the Padma Purāna' published in the *Kane Festschrift* (1941)

30 ff These tirthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purānas Thus stanza 30=(var) Brahma 33 25 2, Viṣṇudharmottara 3 273 6, Skanda 1 2 2 6, 1 2 64 26, 2 4 4 76, etc — Stanzas 31-33, 39-40=(var) Skanda, Kāśī khaṇda, 4 6 46 ff — Stanza 35 = (var) Viṣṇudharmottara 3 273 4, 274 1 — And, finally, stanzas 31-38=(var) Matsya 112 10-15

57 381* is found only in Dn MSS Was it added to the text by Nilakantha himself *in the seventeenth century* ? The stanza occurs twice in the Padma Purāna (5 18 239, 28 36)

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf below 3 82 56^{c}, 83 30^{c}, and B 13 106 46^{a}, 150 50^{c}

81

2 389* =(var) stanzas 174-175 below

167 167^{ab}=(var) Kūrma Purāna 1 35 30^{ab}

173 =(var) Matsya Purāna 109 3

174 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 207 14^{c}-15^{b}

82

7 ^{c}) शम्यानिपातेषु Nil शम्या मुद्गराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेष । स वल्वता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत् तावान्देश शम्यानिपात तेषु पदसु । मपेति पाठे मपतत्यनयेति यष्टि सपा — सपा (or सम्पा) is of course only a mislection of शम्या, that is, a "ghost-word"

56 ^{c}) गवामयस्य Cf above note on 3 80 123

81 For explanation and identification of Udyanta, cf Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā,' *Jour Bihar and Orissa Res Soc*, 24 (1938) 92-96 who also shows the correctness of the reading सावित्र for सावित्र्या of the Vulgate and other MSS

85 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 144 3, Skanda 6 45 72, Vāyu 105 10 Cf Kūrma 2 35 13

83

30 ^{c})=3 80 123^{c} Cf note thereon above

65 The passage comprising stanzas 65^{c}-93^{b} of this adhy occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāna adhy 104, 106 and 110 Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāna, adhy 36-39

78 The verse recurs in Agni Purāna 111 8 Matsya 106 22 Padma 1 43 22 and Kūrma 37 13 Cf Nāgeśabhatta, Tirthenduśekhara (Sarasvati Bhavana Texts, No 66), p 25 — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमन (for °मरण), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof P P S Sastri in his Southern Recension, vol IV, p 464, and it is difficult to decide which is the original It seems to me, however, probable that °मरण was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमन, for, with our reading (°मरण) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, and that would set a very bad example indeed The reading प्रयागगमन is innocuous and would harmonize with the story The reading °गमन seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre existing Purānic stanza with the story Cf K Chaṭṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour U P Hist Soc* 10 (1937) 65 ff

85

7 7^{cd}=(var) Kūrma Purāna 2 35 13^{cd} Cf note on 3 82 85

86

6 6^{cd}=1 112 9^{ab}, Viṣṇu Purāna 4 1 19^{ab} Cf Śatapatha Brāhmana 13 5 4 18, which quotes the Gāthā (read so !)

अमाधदिन्द्र सामेन अतृप्यन्मामणा धनै ।

18, 20 उज्जयन्त This is no doubt the same as ऊर्ज्जयत् of the Junagadh Rock Inscription of Skanda gupta (Gupta Era 136–138) Cf Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp 60 ff It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra)

87

2 ^{a}) Some MSS read आम्रवण for आम्रवन of the text, the former is more in conformity with grammarians' injunctions

88

9 ^{c}) वाल्खिल्य (for वाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the word occurs in our epic

23 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 129 4^{c}–5^{b}

92

4 =(var) Manu 4 174 (v l अधर्मेणैधते तावत् for the first pāda) Similar readings are found in K_4 Do D_4 $_5$ of our MSS

93

24 ^{cd})=B 7 66 18^{cd}

94

4 ff The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyana (3 11 54–66)

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy 98 ff), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna 5 19 59^{cd}–192^{ab} (corresponding to our 3 98 2^{cd} to 104 2^{cd}) It is noteworthy that the Purāna reproduces here the Śi K version In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic — The Bhagīratha story which follows (adhy 104 ff) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhanda (adhy 21 f), and the two versions do not show any verbal similarity

102

21 f 21^{c}–22^{b}=(var) Visnudharmottara Purāna 1 214 4^{c}–5^{b}

110

The Ṛṣyaśṛnga Episode (*adhy 110–113*)

The Ṛṣyaśṛnga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Luders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Ṛṣyaśṛnga" in the *Nachrichten von der konigl Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*,

Phil Hist Kl 1897, pp 87–135, and again in 'Zur Sage von Ṛśyaśṛṅga' ... 1901 pp 28–56, — mainly from the text-critical and text-historical points of view The chief source for the legend, according to Prof Lüders pertaining to the figure of Ṛṣyaśṛṅga are, besides the Mbh passage, the following Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, Bengali Recension) [illegible] (3 7..–795) Rāmāyaṇa (Bālakāṇḍa 8–10) the Kanjur (translated ... Mélanges ... 112–116), Mahāvastu Bh... (33) ... (P5) Alambusā Jātaka ... (52, 526) [illegible] Purāṇa [illegible] In this paper [illegible] Professor Lüders has pointed out [illegible] in our [illegible] — Here are some of his main conclusions [illegible] of the story (1) stanzas 20 and lines 22cd 24cd 27abcd of this adhyāya, ... found in almost all our MSS are interpolations made after the ... that the archetype of our Mbh was completed (loc cit p 91) (2) in the original story it was Śāntā, the daughter of king Daśaratha — ... who ... lured ... away from his forest hermitage (loc cit p 91) (3) at the time of the ... the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form with Śāntā as the ... (loc cit p 93) (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the original Mbh version (5) the Vulgate version of the Mbh includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version — Prof Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence (a) original version of the Mbh (b) version of the Padma Purāṇa probably with partial use of the former (c) the Vulgate version now current containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (loc cit p 103) Further the Rāmāyaṇa version (Bālakāṇḍa 8–10) is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh (loc cit p 106) — More important than all these is the Jātaka version By minute comparison of the Jātaka (Gathās) and Mbh versions, Prof Lüders arrives at the following important conclusion *The oldest remains of a literary version of the Ṛṣyaśṛṅga legend now preserved are in the ... of Gāthās of the Jātaka* The compiler of the Mbh version had known these Pali stanzas at least partly and adapted them in his work, with minor alterations (loc cit p 124) Prof Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ballad poetry (loc cit p 126) — In a continuation of this paper published in the ... (1901 (pp 28–56) the Professor, in replying to some adverse criticism published in ... by J Dahlmann (*Mahabharata Studien*, ... XXXIV) has again reopened the question, now publishing in full the text of the Ṛṣyaśṛṅga legend as found in a Grantha MS of the Āraṇyaparvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Whish Collection No 62 (1) — In the course of these two papers Prof Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode which discussion has been freely utilized by the present editor

17 [a]) [illegible] Cf Lüders *op cit* 1901, p 46 who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS to [illegible] to suit the Northern spelling of the name of the Ṛṣi, which was [illegible], as opposed to the Southern (original) spelling [illegible] (adopted in our edition)

20 An interpolation in the opinion of Prof Lüders *op cit* 1897, p 91 f Likewise 22cd and 24cd

21 [a]) पुरोहितापचाराच्च Cf Lüders, *op cit* 1901, p 44 f, who considers पुरोहितापचारेण as the original reading but admits (p 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure ('Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitāpacarena* Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte, der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Dürre nun ganz unvermittelt neben einander stehn Es ergiebt sich vielmehr, dass *purohitā pacārcna* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen ")

111

4 [b]) Correction! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात् "

112

3 [a]) आधाररूपा Cf Lüders, *op cit* 1897, p 122, footnote 2 Nil आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेषः ।
आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे ।
इति विश्वः ।

113

14 [b]) Correction! फलमूलानि A wrong reading has inadvertantly crept into the *text* here Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś1 K1-3 D1, which was intended to be adopted Corresponding corrections will have to be made in the footnotes

114

24 562* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 18
25 563* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 19, 14[cd].

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App I, No 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 (1936) 22 ff

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf Sukthankar, *loc cit*, pp 22, 46, 53

24 Before 24, add "अकृतव्रण उवाच ।"

119

18 [a]) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalingas assembled in Dantakūra, cf 5 23 23[ab]

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्
समागतानजयद्दन्तकूरे.

And in 5 47 70[b], Śrī Kṛṣṇa is said to have crushed the Kalingas in Dantakūra तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द For दन्तकूर, the Southern MSS generally — but erroneously — read दण्डकूर, °वक्र, or °पत्र

121

20 The entire legend of Sukanyā (3 121 20 to 125 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāna 7 1 280 2 to 283 10

125

15 Nil गौडास्तु ।

त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ॥

इति श्लोकमत्रापि पठन्ति । स च प्रागेव व्याख्यातः । (*ad* B 3 82 38)

127

With this adhy , cf Skanda Purāna 3 1 15, where the same story occurs showing a few verbal similarities

133

12 = B 9 51 19[cd]-50[ab]
25-26 = 3 297 42-43

139

16 16[cd] = Skanda Purāna 3 1 33 53[ab] (also in the legend of Yavakrīta, that is, in the same context)

144

20 [d]) It is worth noting that the uncouth form सववाहतु has occurred already in 1 164 5

कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ सववाहतु ।,

likewise without v l !

148

17-18 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 136 (separate print)

149

31 ^{ab}) Cf Kauṭilīya Arthaśāstra (ed Shama Sastri Mysore 1909) p 6 आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति । It is interesting to note that according to Kauṭilya the three vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the Mānavas, that is of the school of Manu — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh Cf Sukthankar, "Epic Studies (VI)" ABORI, 1936 pp 73 ff Our Manusmṛti (7 43) as is well known mentions five vidyās त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्मविद्या and वार्ता

39 =(var) 49 — Correction! In the *footnotes* to 39^{a} *for* "स्निग्धगुडे" read "स्निग्धगुडं"

49 =(var) 39

160

8 ^{c}) °नातकेन The lengthening of the final vowel of °नन्दि is *metri causa*, the readings नरिकेत of the Vulgate and नरिकेर्त of the Bengali version (with De) are clearly emendations like the readings in other MSS

161

17 ff The portion of the text from stanza 17 of this adhy up to stanza 10 of adhy 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागम in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 below It is not known what MSS were used by him But his text appears to be based on some MS or MSS of text accompanied by Caturbhuja's commentary

176

18 ^{a}) तिमागमात् means "from the best of tīrthas" (*lit*, from the extremity of the tīrtha, as it is sometimes loosely translated) PW cites सागमात् in Rāmāyaṇa (ed Schlegel) 2 27 9 Cf 3 178 35^{a}, where तिमागमात् recurs

177

15 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 139 ff (reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy

16 Cf B 12 189 4

मन्त्र जाप्यमथाद्योद जाप्यस्य यथा श्रुता ।

तत्रैव दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृत ॥

20 =B 12 189 8 Cf Strauss, *Ethische Probleme* p 137 (separate print), where other references are given

29 = Manu 2 29^{ab}, 170^{cd} — 29^{cd}=(var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 3^{cd}

30 ^{ab}) =(var) Manu 2 172^{cd}, = Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 6 =(var) Baudhāyana Dh S (Mysore 1907), 1 2 7 Some editions of Manu read erroneously वेदा जायते But cf the commentary of Sarvajña Nārāyaṇa (ed Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे जायते, showing the locative — Nīlakaṇṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is जायते मनुष्यते । वेदस्य योगा-गम्यमेव ब्राह्मण्यमुक्तेति । तत्प्रसङ्गानाधानि भाव

185

The Matsyopākhyāna

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh, by Franz Bopp *Diluvium cum tribus aliis Mahābhārati praestantissimis episodiis primus edidit* Franciscus Bopp Berlin 1829 Cf note on 3 161 17 ff above — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1 8 1 ff Cf Sukthankar "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 29 ff

186

18 =(var) Manu 1 69 (v l तथाविधं for तत् परम्)

36 =(var) Kūrma Purāṇa 1 30 12 Harivaṃśa (Cal Ed) 3 11139

56 ff The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāṇa 100 136 ff where the Purāṇa text shows extensive verbal similarities with the epic Cf 3 189 14

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।

वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥

65 ff For the description of Saṃvartaka

clouds, cf Kūrma Purāṇa, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7 ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Viṣṇu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāṇa 1 30 12, Harivaṁśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog girl," as he calls it, is a tale of "prose verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇīyam saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutaḥ [*yuktaḥ*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, *e g* manuṣyagatim paśyāmi, sādhv atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि शुभगे त्वम्, again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266–272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition — A large portion of the Frog girl tale also occurs in the Skanda Purāṇa (5 2 84 1 ff) more or less *verbatim* One curious peculiarity of the Purāṇa text is that it everywhere substitutes दर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS (like the Śāradā) Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose poetry form of narrative, which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch poetischen Epos"] Cf Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāṇa 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5 2 15 7^{c}–9^{d} (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins मार्कण्डेय उवाच (as in B₃ Dc), since the words एव सछन्यमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Aṅgiras to Bhīṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193, 21 f, and in stanzas 24–25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24–27=(var) Skanda Purāṇa 5 2 25 29–31, 38^{c}–39^{b} — 25^{cd}=(var) Viṣṇudharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^{d}) स देवा ब्राह्मण विदु This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapilīya section of the Mokṣadharma of the

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
नानोपायैरव तेषु चिन्तयन्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ।
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ।
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ।
प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वित.. — (L 16) Dc1 ऋषिं परमतेजसं (for the posterior half) — (L 17) Dc1 न नाम देव तत्सुदा (sic) (for the posterior half) — Dc1 (which om lines 18–19) ins after line 17

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथेति स मुनिरुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विजः ।
पुनः प्रत्यागमत्स्नानकाले स नृपसत्तमः ।
तथैव भोजयामास परमान्नेन तं मुदा ।
गतः स पुनरेवाथ भोक्तुकाम समन्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
मध्याह्ने कदाचित्स्तु (?) कदाचिन्निशिथेऽपि च ।
गोरजे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
धापिना (?) यानि तद्वेश्म शिष्यायुतसमन्वितः ।
कदाचिद्बहुभिः सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
उषाकाले कदाचित्स न जनपालाणमानिक (?) ।
दुर्योधनं ऋषयितुं राज्याच्छापेन निष्टरान् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषाकृतः ।
यदि मत्सेवनाद्धेत्स्यकुष्ट नाशमेति च ।
एवं स मुनिरागाय षण्मासानवधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृहं मायावान्नित्यं छति तथैव तत् ।

ततः परमसंतुष्टो राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

— (L 23) Dc1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप) — (L 28) D1 तन् (for [अ]न) Dn3 गर्हते (for °यन्) Dc1 सदा (for स स) — (L 30) Dc1 D3 नैव (for नैति) — *Before line 32, most MSS ins* दुर्वासा उवाच — After line 33, Dc1 ins

प्रसन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS ins वैश° उ° — (L 37) Dc1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तैः समेत्य स दुर्मतिः (for the posterior half) — (L 38) Dn1 राजन् (for राजा) — (L 39) Dc1 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः कार्यकुन्तिसाधने (L 40) D1 राज (for °राजो) — (L 41) Dc1 कान्तया सह (for परिवारितः) — (L 44) Dc1 भ्रातृंश्च द्रुपदात्मजा (for the posterior half) — (L 47) Dc1 D1 2 त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om इति) — (L 48) Dc1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो) — (L 49) Dc1 Dn1 G3 अपि (for इव) — (L 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा) — Before line 52 most MSS ins कर्ण उ — (L 54) Dc1 D3 पातिता (for प°) — (L 55) Dn3 स्वैरं वत, Dn3 स्वैरमेते (for स्वरेव ते) — Before line 56, most MSS ins वैश° उ° — Colophon Dc1 om the colophon

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तम ।
इत्थ ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादय ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मु स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

तत कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनि ।
अभ्यागच्छत्परिवृत शिष्यैरयुतसमितैः ।
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिर ।
जगामाभिमुख श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युत ।
तस्मै मधुप्याञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निक भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ।
जगाम च मुनि सोऽपि स्नातु शिष्यै सहानघ ।
भोजयेत्सहशिष्य मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसघ समाहित ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतो पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्ण कंसनिपूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्त प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामह शरण गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुख ।
त्वामेवाहु पर बीज निधानं सर्वसपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।
दु शासनादह पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
एव स्तुतस्तदा देव कृष्णया भक्तवत्सल ।
द्रौपद्या सकट ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पति ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशव प्रभु ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वर ।
ततस्त द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy no Dn 260 (Dn_2 261), D_1 263 — (L 59) D_1 महा॰ (for वने) — (L 61) Dc_1 आयेय सशिष्य च (for अतिथिं स च राजा) — (L 62) Dc_1 भ्रातृभि परमद्युति (for the posterior half) — (L 63) Dc_1 D_2 G_2 उपविश्य; D_1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य) D_2 च कानने (for वरासने) — (L. 64) Dc_1 पूजयित्वाथ; D_1 पूजयामास. Dc_1 निमन्त्रयत्, D_1 न्यवेदयत् — After line 64, Dc_1 Dn_2 ins

दुर्वासा उवाच ।

राजंस्तवाश्रमे भोक्तु सत्वर समुपागत ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चान्नैर्व्यञ्जनै परमाद्भुतै ।,

followed in Dc_1 by राजोवाच, in Dn_2 by युधिष्ठिर उ॰ — (L 65) Dc_1 स्नात्वा शीघ्र समेहीति (for the posterior half) — (L 66) D_1 जगामैव Dn_2 महानदीं (for सहानघः) Dc_1 जगाम सह शिष्यैश्च स्नातु स मुनिपुगव — (L 67) $D_{1.2.6}$ ॰त्सर्वचिंतयन् — (L 68) Dc_1 मुनि शिष्यायुतेन च; D_1 मुनि सघः समाहित, $D_{2.6}$ G_2 मुनि शिष्यै समन्वित (for the posterior half). — After line 68, Dc_1 Dn_2 ins

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।
भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।

वैशपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाकर्ण्यं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
त्राहि त्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारुणि चानयत् ।

— (L 69) $D_{2.6}$ G_2 चापि (for राजन्) Dc_1 द्रौपदी व्यसन वीक्ष्य पाण्डवानां महात्मनां — (L 71) Dn_2 D_1 तदा (for यदा) — (L 72) Dc_1 सस्मार मनसा कृष्ण कृपालु दीनवत्सल — (L 73) D_1 ॰नदनदन (for ॰नन्दनाव्यय) — (L 74) Dc_1 प्रपन्नार्ति॰ (for प्रणतार्ति॰) — (L 75) Dc_1 विश्वहृत्प्रभुरीश्वर (for the posterior half) — (L 76) Dc_1 विश्वनाथ, Dn_2 विश्वपाल (for प्रजा॰) — D_2 om. from परात्पर up to ॰परीधान (in line 83) — (L 77) Dc_1 D_1 आकूतीनां च वृत्तीनां (D_1 चित्तानां) (for the prior half) — (L 78) D_6 G_3 ध्यगतीनां (for अग॰) Dc D_6 गतिप्रद (for गतिर्भव) — (L 80) Dc_1 परानद; D_1 सुराध्यक्ष — (L 83) Dc_1 चतुर्बाहो (for परीधान) — (L 84) Dc_1 ॰भूतो (for ॰रन्तो) — (L 85) Dn_2 $D_{1.2}$ पर (for ॰तर) Dc_1 $D_{2.6}$ विश्वतो॰ (for सर्वतो॰) — (L 87) Dc_1 त्व नाथ कृपयेशान (for the prior half) — (L 92) Dc_1 रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुप्तां केशिनिपूदन (for the posterior half) — (L 95) $D_{2.6}$ G_2 अवदद् (for अब्रवीद्) Dc_1 उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्ण कमललोचनं — For line 96, Dc_1 subst

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ।
तत्रस्थामब्रवीत्कृष्णां क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामद्य मद्भोजनावधि ।
भुक्तवन्तस्त्विह देव तस्मादद्य न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीन्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ।

स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ।
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वाद्य वयं स्नातुं समागताः ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किं स्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
सम्प्राप्तो भगवानद्य तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं सम्प्राप्तो देवि त्वनाह चारुहासिनि ।
सैन्यौ स्यन्दने युक्ता (?) गतोऽस्मि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तत्र श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा तत्र स्नातुं राज्ञस्तद्भुक्तिं ।
किं कार्यं भगवन्नद्य ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
पाञ्चालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।
— (L 97) D_2 6 G_3 °दन्यद् (for °त्सर्वं) Dc_1 प्रथमं भोजनं क्षिप्रं यदिह वल्लभं तव — After line 98, Dc_1 ins
स्मेरस्मिता च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णमिनिर्धा ।
विभो प्राप्तं विज्ञातानि पुण्ड्रोत्तम ।
— (L 100) Dc_1 स्वेच्छ (for [अ]द्य देव) — After line 100, Dc_1 ins
किं करोमि नाथाय शिरस्यादपरा विपद् ।
— (L 101) D_2 कृष्ण (for कृष्णां) Dc_1 देवकीनन्दनो हरिः (for the posterior half) — (L 102) D_1 कर्म (for नर्म°) — (L 103) Dc_1 शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति मामिनि — After line 103, Dc_1 ins
नान्यच्च देवर्षिरेनो मेऽन्य मद्भोजनावधि ।
— (L 104) Dc_1 अनि- (for °नि), and यदूत्तम (for °द्वह) — (L 105) Dc_1 स्थाल्या Dc_1 च, D_1 तु (for [ऽ]थ) Dc_1 माधवः (for केशवः) — (L 106) Dc_1 Dn_1 °युज्य (for °युज्य) — For line 108 Dc_1 subst
पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षे कोपात्रो दारुणं मने (?) ।
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोज्येति च ।
— After 108, most modern (printed) ed ins a line
सहदेव महाबाहु कृष्ण क्षुधाविनाशन ।,
which was not known even to Nīlakaṇṭha and which appears to have been added to the epic corpus during the 18th or 19th century! — (L 109) Dc_1 D_2 6 G_3 मना (for °यशाः) — After line 109, those ed likewise ins a line *not* documented by our MSS
आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
— (L 111) Dc_1 विमर्शनं (for °अघमर्षणम्) — After line 111, Dc_1 ins
राज्ञो युधिष्ठिरस्याद्य वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्धरिनकि सुवचा निस्तुरम परे ।
कुबेरसैन्धव क्षारं माथयन्तः परस्परम् ।
— (L 112) Dc_1 D_1 युतान् (for युताः) — (L 113) Dn_3 महामुनिं (for परस्परम्) — After line 113, Dc_1 ins
सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।
ऋषय ऊचुः ।
भवतामाश्रमे को वा परः पुनानुपागतः ।
नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तम ।
— Dn_3 om lines 114–115 — (L 114) Dn_1 n_3 ते सर्वे (by transp) — (L 118) Dc_1 एतत् सम्प्रति वर्तते (for the posterior half) — After line 118, Dc_1 reads line 126 — (L 123) D_2 6 च तपस्विनः (for तपसि

तत्पापरम न त्विय वासुदेवपरायणा ।
दुर्वासो निर्दहेद्यं तुल्यराशिमिवानलः ।
तत एतानवेक्ष्यैव शिष्या शीघ्रं पलायत ।
वैशंपायन उवाच ।
दुर्वाससि द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तथा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो द्विजान्याननपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थान्निर्गम्य तत्रस्थो विचचार गवेषयन् ।
तापसेभ्यस्ततस्तेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य स वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः चिरकालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चास्माकमकस्माच्छलयिष्यति ।
कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपपादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतामापदं ज्ञात्वा कृष्णे परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्थाः सह सत्वरमागतः ।
न भयं विद्यते तस्माद्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचित्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेरितं केशवस्य वचनं स्वस्थमानसा ।
द्रौपद्या सहिताः पार्था ऊचुस्तं विगतज्वराः ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।

Colophon

26

After 3. 255. 31, T1 ins.

एवं तीक्ष्णशरजालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सैन्येन्धनं ददाहाशु सरोषः पार्थपावकः ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ।
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्निपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा ।
विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

27

After 3. 256. 28ᵈ, B D (except D1) G3 ins.

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादींश्च महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

---

for [illegible]) — (L. 127) De1 [illegible] (for the [illegible] half). — (L. 130) De1 [illegible] (for [illegible]). — (L. 131) De1 [illegible]. — (L. 133) De1 [illegible], D2 [illegible] (for the [illegible] half). — (L. 135) De1 [illegible]. — (L. 140) De1 [illegible] (for the [illegible] half). — (L. 141) De1 [illegible]. — (L. 145) De1 [illegible] (for the posterior half). — [illegible] 149 De1 ins. [illegible]

— (L. 149) De1 देवस्त्वं जगत्पते (for the posterior half). — After line 149, De1 ins.:

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु न [illegible] पाहि [illegible] तथा ।
श्रुत्वा [illegible] कृष्णो ययौ द्वारावतीं पुरीम् ।

— (L. 150) De1 °भागा (for °भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half). — (L. 153) De1 D1.2.6 [illegible] (for अलीकानि). — Colophon. Adhy. no.: Dn 251 (Dn2 262); D1 261.

27

(L. 2) B1 Dc D3 [illegible] (for [illegible]). — (L. 3) B1

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
घोरस्वरा विनर्दन्तस्तडिन्मालावलम्बिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ।
ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वदाः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनावृता मही ।
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ।
तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
आपो नारास्तत्तनव इत्येवं नाम शुश्रुम ।
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ।
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ।
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतसंकाशं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् ।
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।

Dc D_2 युगान्तु° (for विष्णुः यु°) — (L 5) Dc D_2 क्वचित् (for जगत्) — (L 6) B_1 सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half) — (L 9) B_1 °स्वन, B_3 Dc °स्वर, D_2 °स्वना (for °स्वरा) B_1 Dc D_2 विनर्दन्तस् (for विनादिनस्) — (L 10) Dc_2 D_2 प्रवर्षन्त, D_4 विवर्षन्त — (L 12) Dc D_2 °मात्राभिर् (for °मात्रैश्च) Dc_2 तिष्ठते सूर्यवर्चसः (for the posterior half) — (L 13) B_{1-3} Dc_2 D_2 $_5$ उपशान्ते (for °शान्त) — (L 18) Dc_1 Dn D_2 $_5$ $_6$ फणा- (for फटा-) B_2 Dc D_2 -विचित्र (for -विकट) B_1 स्फुटाविकटस्य च B_{2-4} Dc_1 D_2 G_3 शेष- (for शेष) B_2 °शायिन, Dn_2 °शालिन (for °भोगिनम्) Some printed ed erroneously read, °भाजनम् for °भोगिनम् — (L 19) Dc_2 D_2 तीक्ष्णांशु, D_6 कबूनां (for तिग्मांशु) D_4 G_3 अनिविद्युतिं (for अमितद्युतिम्) — (L 22) B_1 घा (for स्वां), and प्रभु (for विभु) — (L 25) Dc Dn_1 n_2 D_{2-4} G_2 तु तनव, D_6 इति प्रोक्ता (for स्तत्तनव) Dc D_2 शुश्रुम D_6 आपो वै नरसूनव (for the posterior half) — (L 26) B_1 अप्सु यत्तेन चैवास्ते; D_2 अयनं तस्य ताः पूर्वं (for the prior half) — (L 28) A few MSS पद्मः समुत्थितः, but Nil as above — (L 29) B_2 समुत्थितः (for विनिःसृतः) — (L 30) B_1 ततोपविष्टः, B_2 $_4$ तत्र प्रविष्टः — (L 31) Dc_2 D_2 सर्वं (for कृत्स्नं) Dc D_2 सुतान् (for समान्) D_6 असृजन्मानसान्पुत्रान् (for the posterior half) — (L 33) B_1 $_2$ Dn_2 D_4 $_6$ G_3 ते दृष्ट्वा, D_6 तत्स्रष्टा (for तेऽसृजन्) Dc D_2 om the posterior half of line 33 and the prior half of line 34 B_1 द्रुमाणि, D_6 चराणि (for त्रसानि) — (L 34) B_3 Dn_2 °राक्षसान् (for मानुषान्) — (L 35) B_4 Dc_1 Dn_1 D_2 $_5$ सृज्यते B_3 Dn_2 D_5 पौरुषीं तनुं, Dc D_2 पौरुषं तनुं — (L 39) Dc D_2 G_3 सनभि(G_3 °नु)व्याप्ते D_5 सलिलेन यथावृत्तं शमयत्पृथिवीतले — (L 40) Dc D_2 एकाकारे तदा सृजन् — (L 42) D_5 °चरन् (for भवत्) — (L 43) B_1 दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा) — (L 45) Dc_2 D_2 [आ]दित्येन (for दिव्येन) — (L 46) B_4 Dc D_2 °रुचि° (for °रुचित) B_1 Dc D_2 $_5$ वपुर् (for रूपम्) — (L 47) Dc D_2 वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुः) Dc D_2 $_5$ ब्रह्म° (for वेद°) — (L 49) B_1 $_4$ Dc D_2 तडिदाद्य(B_1 $_4$ द्यु)ग्न्यर्चिर्भिः — (L 51) Dc D_2 $_4$ $_6$ संप्रविशद् — (L 52) D_5 दंष्ट्रैकयोद्धृत्य ततः (for the prior

शृण्वन्तीद पुण्यशीला श्रावयेच्चेदमुत्तमम् ।
नर फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो ।
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तम ।
पुनर्लक्ष्मीरूपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यान श्राव्यमन्यच्च रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलस्वर श्रुत्वा कौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
[Line 13-14=(var) 1 2 236]

30

After 3 295 7^{ab}, D1 (irrelevantly) ins

आजगाम वने राजन्दुर्वासा कोपनो द्विज ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्णे बुभुक्षित ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वित ।
गते दुर्वाससि तदा गङ्गाया स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदन ।
तृप्तं त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सल ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिव ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराज युधिष्ठिरम् ।

31

After 3, 297 3^{ab}, B Dc Dn D3 4 8 G3 ins

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन्सर्वांश्चिन्तासमन्वित ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञात वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणा कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यसभवा वाचो विधर्मिण्य प्रतिश्रुता ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथ मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनजय ।
सहस्राक्षादनवर कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश ।
विप्रनष्टा श्रिय चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोऽय मृत्युवश यात कथ जिष्णुर्महाबल ।
अय ममाशां सहत्य शेते भूमौ धनजय ।
आश्रित्य य वय नाथ दु खान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथ रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनजयौ ।
अश्मसारमय नून हृदय मम दुर्हृद ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता क्रियान्विता ।
अकृत्वा सदृश कर्म किं शेध्व पुरुषर्षभा ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासना ।
असंज्ञा भुवि सगम्य किं शेध्वमपराजिता ।
सानूनिवाद्रे सुसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामति ।
सुख प्रसुप्तान्प्रस्विन्न खिन्न कष्टा दशा गत ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुल ।
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ।
अथ सस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मान तप सुत ।
एव विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

31

(L 1) Dc °परिप्लुत (for °समन्वित) — (L 5) B1 त्व मन्यसे (for तदद्य मे) B3 4 Dc D2 भीम; Dn G3 वीर (for वीरे) — (L 6) Dn3 n3 D4 G3 महाबाहो Dc D2 कीर्तिवर्धन — (L 8) B4 Dc D2 भवति (B4 °तु) दिव्या वाचस्तु B3 Dc Dn1 D3 4 6 G3 भवति (for भवन्तु) — (L 9) Dn धनजय । — (L 10) B3 तवोदये (for तवेति वै) B4 च, Dc1 D2 हि, Dc2 ह (for वै) — (L 11) Dc2 D2 मंदरे (for उत्तरे) B4 मागध (for सर्वश) — (L 12) B4 ऐषाम्, Dc D2 तेषाम् (for चैषाम्) B4 Dc D2 °रोजसा (for °ञ्जसा) — (L 13) B3 अश्रुता, Dc1 D2 अजिता (for अजेता) B3 8 Dc2 नैव (for नैष) — (L 15) B3 Dc D2 सकृत्य (for सहत्य) B3 अयम-मात्समाहत्य — (L 16) B3 4 Dc2 D2 [इ]मानि (for [ए]तानि) — (L 17) B3 4 प्रगल्भौ (for ऽप्रमत्तौ) Dc D2 तौ वीरौ (for वीरौ च) — (L 18) B1 4 D2 शत्रु°, Dc2 चातु° (for रिपु°) B3 माद्री° (for कुन्ती°) — (L 20) B3 4 Dc D2 मेनिदुर्भिद (for मम दुर्हृद) — (L 21) D8 G3 यत् (for [अ]द्य) — (L 22) B4 Dc D2 तेजो (for तपो°) — (L 23) B3 [अ]सुकर (for सदृश) — (L 24) B1 3 4 च अप्रमृष्ट, B3 चाप्रमृष्ट च, Dc D2 चाप्यपकृष्ट- (for चाप्यप्रमृष्ट-) — (L. 25) B3 अकृत्वा (for असंज्ञा) B3 4 Dc D2 मह्यां गम्या (for भुवि सगम्य) — (L 27) Dc Dn3 D2 सुखप्रसुप्तान् — (L 30) B3 4 Dc D2 चैव (for चेति), and कालदेश° (by transp) — (L 31) B3 4 Dc D2 महाबुद्धिश् (for °बाहुश्) — (L 32) B3 तप इन, B4 तपोयुत, Dc2 तप पुत्र (for तप सुत) — (L 33) B3 om 33 Dc D2 बहुशो (for °धा)

32

After 3 297 61, Dn D6 G3 ins

यक्ष उवाच।
तप: किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्री: परिकीर्तिता।
युधिष्ठिर उवाच।
तप: स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दम:।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम्।
यक्ष उवाच।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्क: शमश्च प्रकीर्तितः।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम्।
युधिष्ठिर उवाच।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोध: शमश्चित्तप्रशान्तता।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता।
यक्ष उवाच।
क: शत्रुर्दुर्जय: पुंसां कश्च व्याधिरनन्तक:।
कीदृशश्च स्मृत: साधुरसाधु: कीदृश: स्मृत:।
युधिष्ठिर उवाच।
क्रोध: सुदुर्जय: शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तक:।
सर्वभूतहित: साधुरसाधुर्निर्दय: स्मृत:।
यक्ष उवाच।
को मोह: प्रोच्यते राजन्कश्च मान: प्रकीर्तित:।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक: प्रकीर्तित:।
युधिष्ठिर उवाच।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते।
यक्ष उवाच।
किं स्थैर्यमृषिभि: प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम्।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रह:।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम्।
यक्ष उवाच।
क: पण्डित: पुमाञ्ज्ञेयो नास्तिक: कश्च उच्यते।
को मूर्ख: कश्च काम: स्यात्को मत्सर इति स्मृत:।
युधिष्ठिर उवाच।
धर्मज्ञ: पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते।
काम: संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सर: स्मृत:।
यक्ष उवाच।
कोऽहंकार इति प्रोक्त: कश्च दम्भ: प्रकीर्तित:।
किं तद्दैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रय:।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम्।
यक्ष उवाच।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिन:।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगम:।
युधिष्ठिर उवाच।
यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगम:।
यक्ष उवाच।
अक्षयो नरक: केन प्राप्यते भरतर्षभ।
एतन्मे पृच्छत: प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि।
युधिष्ठिर उवाच।
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम्।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जित:।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्।
यक्ष उवाच।
राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम्।
युधिष्ठिर उवाच।
शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम्।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशय:।
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषत:।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत:।
पठका: पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तका:।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा य: क्रियावान्स पण्डित:।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्त: स शूद्रादतिरिच्यते।
योऽग्निहोत्रपरो दान्त: स ब्राह्मण इति स्मृत:।
यक्ष उवाच।
प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकर: किं लभते।
बहुमित्रकर: किं लभते
धर्मे रत: किं लभते कथय।

32

(L 27) Dn3 (by corr) यत्स्थानम् (for महा°) Dn3 D6 धर्मा (for धर्म) — (L 33) Dn अक्षयो — (L 36) Dn3 n3 सोऽक्षय्य — (L 38 and 40) Dn3 सोऽक्षय्य — (L 52) Dn3 °करोऽधिक (for °कर)

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिक जयति ।
बहुमित्रकर सुख वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ।

Dn alone cont (1).

यक्ष उवाच ।

को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ।

[☞ I have used the following editions of the Purānic works cited in these Notes The Skanda Purāna (in seven volumes) and the Viṣṇudharmottara Purāna printed in the Veṅkateśvara Press, Bombay, the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purānas of the Ānandāśrama Series, Poona the Kūrma Purāna and the Varāha Purāna in the Bibliotheca Indica Series, the Viṣṇu Purāna published by Kṛṣṇaśāstrī Gurjar and printed in the Vṛttadīpa Press, and the Rāmāyana of the Nirnaya Sagara Press]

1

9 ^{c}) वधमानपुरद्वारेण Cf 1 117 8^{c}, which also mentions वधमानपुरद्वार

वर्धमानपुरद्वारमासाद्य यशस्विनी ।

10 ^{b}) परिचतुर्दश "fully fourteen, exactly fourteen," *not* "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated

21 ^{d}) सत्रा is used here in the neuter gender instead of the regular masc (सर्गं) which we find however in stanza 24 below

22 ff Stanzas 22–28=(var) Skanda Purāna 1 2 45 125^{a}–131^{b} See note on 3 2 15 ff below

28 For 5*, cf. Skanda Purāna 1 2 45 128^{ab}

न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मकैर्विशेषत ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn D$_{6}$

43 ^{b}) The reading इना (for इन-) of some Bomb ed (*e g* the Chitrashala ed, 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint being unsupported by any MS authority

2

15 ff Stanzas 15–37=(var) Skanda Purāna 1 2 46 21^{c}–43^{d} See note on 3 1 22 ff above

16 =(var) 3 240 3, Rām 5 51 18

22 ^{d}) The reading °द्येन is confirmed by the Skanda (*loc cit*)

28 ^{a}) For our reading कारणागम, the Vulgate has भावोऽनुरागा and B कारुण्यरागौ, both unintelligible The Skanda (*loc cit*) has करुणरागा, which is near enough to our reading कारण° is however the correct reading, cf वैषय in 28^{b} (with Vṛddhi)

31 ^{c}) स्वशरीरसमुत्थ refers to स्नेह (in 31^{a}) Cf stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दु खाभ्याम्, also 36 अन्तर्देहगता with reference to तृष्णा

35 =(var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed B S S) 30 10

36 ^{b}) For this pāda, the Skanda (*loc cit*) substitutes लोह लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*

44 =(var) 3 206 20^{abcd}

51 Cf Manu 4 32

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्य गृहमेधिना ।
सविभागश्च भूतेभ्य कर्तव्योऽनुपरोधत ॥

52 Cf Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed B S S) 13 61 तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सूनृतानसूया सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन Āpastamba Dh Sūtra (ed Bühler, Bombay 1868) 2 2 4 14 अभावे भूमिरुदक तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति The latter part of both these quotations it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm

70 Line 70^{ab} is cited in Ācārya Saṃkara s Bhāṣya on the Bṛhadaraṇyaka Upaniṣad (2 4 1) but referring to a different Mbh context (B 12 241 1^{ab}) Cf also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,* p 127 f (separate print)

71 Cf Strauss, *op cit* p 69 (separate print)

3

10 ^{b}) For योनिकर्मविशोधिता, cf 12^{b} कर्मणा च विशोधित, also 3 1 25^{ab}

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

16–17 Cf Skanda Purana 7 1 280 3^{cd}–5^{ab} See next note also

18 ff This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalaśruti*) seems to be

fairly old and popular It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7 1 280 5^{cd}–22^{cd}, and in the Brahma Purāṇa 33 34–49 The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i e* Yudhiṣṭhira), citing (with v l) our *stanza* 17, and showing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh text* The Purāṇic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate A close comparison with the Purāṇic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīrī and Southern MSS), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali–Devanāgarī tradition

20 ^{d}) *Our reading* वैश्रवणो *is supported by both* the Purāṇas (see note on 18 ff above)

22 ^{b}) Our reading सवागराश्रय is likewise supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff above), सर्वगराश्रय of the Vulgate group is clearly an emendation

29 f It is noteworthy that for 29^{d} the Skanda Purāṇa (7 1, 280 17^{d}) reads प्रोक्त शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्त महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त मेतत्स्वयम्भुवा of the B D group — It is further worth noting that that Purāṇa also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS , see the critical apparatus of our stanza 30

32 ^{d}) Agrees *exactly* with Brahma Purāṇa 33 48^{d}, though the Vulgate and the Skanda read differently

10

5 ff This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyana (Ayodhyā 74), which may be compared, the Rām version is much shorter and in parts differently worded The N reading न सुना-न्मन्यते परम् (5^{d}) is also the reading of the Rām version (2 74 25^{d}), and may be preferred

11

3 ^{c}) अनुशाधि The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed like the Bombay and the Kumbhakonam ed) is incomprehensible It appears to be an old corruption handed down from one MS to another in some particular line of transmission

26 ^{b}) स्याट There is much uncertainty about the spelling of this word The spelling स्याठ has been accepted elsewhere in this edition (*e g* 4 17 7), and should have been adopted here too.

13

10 ^{b}) यथ्रगायगृहो मुनि = 1 41 1^{d}

16 With 16^{ab}, 26–31, 36^{ab}, cf Harivaṃśa (Cal ed) 9132, 9135^{cd}, 9136–37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}

21 ^{a}) तुरायण (*lect diff*), a kind of sacrifice = पौर्णमासविकार (P W) Cf Pāṇini 5 1 72 पारायण तुरायणचान्द्रायण वर्तयति, on which Patañjali has the Bhāṣya यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते Kaiyaṭa explains तुरायण as यज्ञविशेषप्रवृत्तिरेव सम्यापारत्वान्निष्पाद्यते । यजमानस्तूष्णीमास्त इति भाव The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brahmana and Sūtra literature Another Mbh reference is found at C 13 1940 तुरायण हि नगण्यपृथ्वमक्रोधनोऽतरच भिगनोऽस्यदान् ।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy 15–23, with Srikṛṣṇa himself as narrator

34 With 50*, cf 55*, both interpolations of K_2 Dn

36 The reading of N is a strange corruption ! — वैराज is मद्मसदन, cf Harivaṃśa (Cal ed) 2255, 12629 (both times वैराजं मद्मसदन) वैराजसदन is mentioned in C 12 13722

वैराजसदनाश्रित्य वैजयन्त निषेवते ।

46 With 55*, cf 50*, both interpolations of K_2 Dn

57 = (var) 5 80 30 See notes below on stanzas 59, 70

59 ^{ab}) = 5 80 31^{ab} धनुष्मताम् = धनुष्मचाम्, *metri causa*, as the v l show, see notes on stanzas 57, 70

62 Cf Manu 9 8

पतिर्भार्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 =(var) 5 80 31 See notes above on stanzas 57, 59

82 ff This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy 135 f) where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरुङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p 372 "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surungā, but that the original escape is a feat of the wind god's son"

88 Though 59* is omitted only in comparatively few MSS of our apparatus (T₁ G₁ M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS of Sastri (see Southern Recension, vol IV, part 1, p 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in *all* his MSS

14

7 Cf Manu 7 50

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 ^{a}) For उपतल्प, cf Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol 1 (1935), p 682 f, who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct I did not find the word in the PW, the abridged ed. (pw) cites only उपतल्पम् adv "an den Thürmen, an die Thürme," Sisupālavadha 3 39 — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App I, No 48 line 7

परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v.l) by Sharma — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1 199 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्त, in the description of Indraprastha built by the Pāṇḍavas

7 ^{c}) समित्तृणकुशाः for सनमित्तृण°, *haplologically* omitting one स ? — A few K, B and some D MSS have the reading सतोमगाकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading साष्टिका साकुशा Thus there is no genetic connection between the readings rejected they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly

21

9 ^{a}) त्रिसामा Nīlakaṇṭha's reading is supposed to be त्रि मामा, but his explanation (त्रि मामा=त्रिस्वरा he evidently takes साम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा There appears to be a reference to the three notes of the drum, cf Hopkins *Great Epic*, p 13

12 ^{a}) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन The phrase occurs frequently in the epic The Kasmiri and Southern MSS agree in reading सैन्य° (or शैन्य), only the mid-Indian versions (B D) read शैब्य° (or सैब्य°) Cf 1 212 3^{c} 2 2 13^{d} 3 23 45^{a} 5 129 22^{c} etc

23

45 ^{a}) See note on 3 21 12^{a} above

28

7 ^{b}) Correction ! In the *footnotes* read पतिन for पतित, in the v.l of K₂ B Dc etc

12 $12^{cd}=16^{ef}$

16 $16^{ef}=12^{cd}$

19 ^{c}) For ध्यायन्त (v l ध्यायत) cf 25^{cd} Construction elliptical some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense MSS reading ध्यायत try to connect it with ते (gen)

22 ^{c}) प्रमाद="approbation (?)

29

22–23 Cf Manu 7 140

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v l [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K₄ B De D₂ of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B. 12 10 1

30 ᵈ) Correction! In the *footnotes*, for " D₂ De Dn " etc read " B₂ De Dn " etc

40

2 ᵇ) काञ्चनद्रुमसन्निभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata, Datura fastuosa,* पुन्नाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree " This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15ᵇ, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69–72 (and the riposte by Johnston, p 72 f.).

39 ᵈ) For the reading जयास (v l जमाद), which is here weakly supported by MSS , cf 37ᵈ बाणान्प्रसति सर्वश , 40ᵃ प्रसृतधनु., and 3 41 4ᶜ मायामास्याय यद्रस (*scil* गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nīlakaṇṭha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś₁ K₁ ₃), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś₁ and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Cf lines 50–57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतु ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 [c]) Correction ! In the *footnotes*, read उद्भूता for उद्भूत्ता as the reading of Dn₃ D₁ ₂

48

36 [c]) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e g* 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrihi, meaning "having signs of war' (Nil आहवयोग्यानि शौर्यधैर्यादीनि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" हे शौर्यादिभि स्याते "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्व । आहतम-स्यास्ति लक्षणमस्य !, citing Raghuvaṃśa (6 71)

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamisra and Nilakaṇṭha, who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpared') — At 5 168 15 the reading आहव-लक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50–78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यानं ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahabhārato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819[1] The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97–128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahâbhârati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F Bopp, Berlin 1832[2] — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828 Friedrich Rückert *Nal und Damajanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed), 1845[3], 1862[4], 1873[5] [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damajanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9–12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824)]

1845 Otto Böhtlingk *Sanskrit Chrestomathie*, First Edition, St Petersburg 1845 [Text, pp 1–80, Notes, pp 275–299 Böhtlingk is said to have omitted many stanzas Book not available to me]

1847 Adolf Holtzmann (Senior) *Indische Sagen* Karlsruhe 1847[1], Stuttgart 1852[2] [Condensed German translation]

1852 H Kellgren *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar noter* Helsingfors 1852 [Swedish translation, with explanatory notes]

1856 E Burnouf *Nala épisode du Mahâbhârata* Nancy 1856 [French translation]

1862 Charles Bruce *Die Geschichte von Nala Versuch einer Herstellung des Textes* Published by the Academy of Sciences St Petersburg 1862 [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity]

1868 Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868[3] [Published posthumously after Bopp's death in 1867]

1868 Laurentius Grasberger *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahâbhârateum* Würzburg 1868 [A critical study of the text]

1875 Rev Thomas Jarrett *Nalopakhyanam, or, The Tale of Nala containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* Cambridge at the University Press, 1875

1877 Georg Bühler *Third Book of Sanskrit* Bombay 1877[3] Pp 1–96 (containing a somewhat abbreviated form of the text)

1879 Monier Williams *Nalopákhyánam Story of Nala, an episode of the Mahá bhárata the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation* Second Edition, revised and improved Oxford at the Clarendon Press, 1879[2] [The first ed appears to have been published from London in 1860]

1881 John Peile *Notes on the Nalopákhyánam or Tale of Nala For the use of classical students* Cambridge 1881

1884 C R Lanman *Sanskrit Reader* Boston 1884[1] The story of Nala and Damayanti (first five adhyāyas only), pp 1–16 "Reader" issued many times sixth issue 1912

1885 Hermann Camillo Kellner *Das Lied von Konige Nala Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk Texte mit Worterbuch herausgegeben* Leipzig 1885 [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal Bibliothek (No 2116)

1893 Sir Edwin Arnold *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahâbhârata* London 1893[2] [The first edition seems to have appeared in 1883 In the edition of 1893, Nala and Damayanti, pp 38–183]

1910 Ludwig Fritze *Nala und Damayanti Savitri* Berlin 1910 [Metrical German translation "Nala u Damayanti," pp 1–76]

1912 P V Kane महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Sāvitrī and Nala) with Notes Bombay 1912 [Text edition with explanatory notes]

1920 Sylvain Lévi *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire* Bois dessinés et gravés par André Karpelès Paris 1920 (= Les classiques de l'orient, volume I) [Faithful French translation]

1926 Norman M Penzer *Nala & Damayanti* Illustrated with ten miniatures by P Zenker London 1926 [Free rendering]

1935 Michele Kerbaker *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi Pubblicato a cura di* Carlo Formichi e Vittore Pisani. Vol II Rome 1935 ("La Storia di Nala," pp 73–133) [Metrical Italian translation in rhymed octaves First published Rome 1878[1], 2nd edition Turin 1884[2]]

Śāntiparvan (Bomb ed, adhy 268ff) In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gol.apilīyam"* (Göttingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu. 2 156

200

28 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32 The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 **44^{d}–45^{d}** Skanda 29 92^{b}–93^{b}

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 **2^{c}–3^{d}** Skanda 29 99^{c}–101^{b} — **5^{a}** 29 101^{c} — **8^{c}–9^{b}** 29 103^{a}–104^{b} — **10^{a}** 29 104^{c} — **10^{cd}** 29 104^{b}, 105^{a} — **11^{a}** 29 105^{b} — **12-15** 29 105^{c}–109^{b} — **17** 29 149^{c}–150^{b} — **18** 29 150^{c}–151^{b} — **31^{ab}** 33 182^{ab} — **36^{ab}** 29 156^{cd}

215

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 215 **5** Skanda 29 122 — **8** 29 123 — **9^{cd}** 29 148^{ab}

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 **4^{ab}** Skanda 29 163^{ab} — **8^{a}–13^{d}** 29 164^{a}–170^{d} — **14^{c}–15^{d}** 29 173^{a}–174^{b}

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 **1^{ef}** Skanda 29 175^{ab} — **2^{ab}** 29 174^{cd} — **9^{a}–11^{b}** 29 175^{c}–177^{d}

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 **1^{ab}** Skanda 29 178^{cd} — **2^{cd}** 29 179^{ab} — **3^{cd}** 29 179^{cd} — **6^{ab}** 29 180^{cd} — **7^{cd}** 29 181^{ab} — **8^{a}–13^{b}** 29 182^{a}–187^{b} (Note the reading सर्वान्न्यायान् in stanza 183 of the Skanda) — **14** 29 188 — **19^{a}–20^{b}** 29 189^{a}–190^{b} — **21-22** 29 190^{c}–191^{d} — **31^{ab}** 31 5^{cd} — **33^{c}–34^{b}** 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 219 **2^{a}** Skanda 29 204^{a} — **8^{a}–9^{a}** 29 209^{a}–210^{a} — **11^{b}–11^{d}** 29 210^{d}–211^{b} — **57** 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 **1^{a}** Skanda 29 211^{c} — **5^{ab}** 29 212 — **8** 29 199 — **13** 29 200^{cd}–201^{ab} — **22^{c}** 29 217^{c} **24^{d}** 29 217^{b} — **26-27** 29 218-219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 **1^{ef}–2^{ab}** Skanda 31 11^{cd}, 12^{cd} — **3^{c}–6^{d}** 31 13^{a}–16^{b} — **8-14** 31 17^{c}–24^{d} — **16^{c}–17^{a}** 31 25^{a}–26^{a} — **30^{ab}** 32 13^{cd} — **32^{b}** 32 14^{b} — **32^{d}** 32 15^{b} — **33** 32 15^{c}–16^{b} — **34^{cd}** 32 17^{ab} — **35** 32 16^{cd}, 17^{cd} — **37^{a}–40^{d}** 32 18^{a}–21^{d} — **42** 32 23 — **43** 32 25^{c}–26^{b} — **46^{a}–47^{a}** 32 50^{c}–51^{c} — **47^{d}–48^{d}** 32 52^{b}–53^{b} — **57^{a}–59^{d}** 32 103^{c}–106^{b} — **63** 32 158

222

32 Correction! In the *foot notes*, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*"

40f 40^{cd}–42^{ab}=(var) 2 45 17-18

228

12 [b]) आरभ्य The root आ+रभ् here means "to fight", generally misunderstood, hence the numerous variants P W cites Rām 6 18 10 जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि "so v a kämpfte mit"

229

5 [b]) उपसृता Vasudeva S Agrawala has suggested the emendation of उपसृतांस्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading) Though rather feebly supported by MS evidence, it is undoubtedly the correct reading Agrawala explains उपसृता (fem acc plu) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf Pāṇini Sūtras उपसर्या काल्या प्रजने (3 1 104) and प्रजने सर्तेः (3 3 71) Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal herds are mentioned, viz, young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla vatsāh*) *Upasṛtān* in the masculine gender is meaningless here *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f

238

48 Correction! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3 239 1[d]" read "3 239 1[b]"

245

27 ff 27[a]–30[b] = (var) Skanda Purāna 1 2 2 55–58

246

35 Cf 3 281 22 Occurs often with v l सासपद and मैत्र Cf C 8 1991, 13 2702, 4850, Pancatantra (ed Kosegarten), 2 47, 4 70

247

4 [d]) आहृतश्चणा See note above on 3 48 36
13 [a]) = Visnudharmottara Purāna 2 39 12[a]

248

The sub parvan Draupadī harana was edited for the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842)

255

58 This and the foll stanza recur with v l in passage 599* of the Virāṭaparvan

256

1 For this and the foll stanzas, cf passages 601*, 602*, and 604* of the Virāṭa (see note on adhy 255 above)

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No 32 of App I of the Virāṭa In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22[cd], 23–24) of our adhy 252 recur in passage 307* of the Virāṭa See in this connection the special note (marked with ☞) on p 320 of the Virāṭaparvan As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī harana, and added secondarily by an interpolator to the Virāṭaparvan

258

The Rāma Episode (adhy 258—276)

For the relation between the Rāmāyana and the Rāmopākhyāna, cf Jacobi, *Das Rāmāyana* (Bonn 1893), pp 69–83, and Eugeniusz Słuszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Ramāyany* (*Contributions à l'histoire des recensions du Rāmāyana*) = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938) — The question has been reviewed afresh by V S Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyana, *Kane Festschrift* (1941), pp 472–487 All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyana

2 ^{d})=(var) Rām (ed N S Press) 1 1 53^{b}
4 ^{b})=(var) Rām 3 34 2^{b}
5 ^{d})=Rām 5 42 34^{b}, 43 9^{b} 6 41 77^{b}
9 ^{d})=Rām 3 50 26^{d}

259

13 ^{ab})=(var) Rām 1 18 25^{cd}
20 ^{ab})=Visnudharmottara Purāna 1 220 19^{cd}
36 ^{ab})=(var) Rām 7 10 6^{ab}

260

7 ^{d})=(var) Rām (ed Gorresio) 1 20 14^{b}

261

6 ^{b})=(var) Rām (ed Gorresio) 1 19 28^{b}
9 ^{b})=Rām 2 3 28^{b}
15 ^{c})=Rām 1 8 14^{c}
17 ^{cd})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 7 3^{ab}
23 For line 1 of 1245* cf Rām (ed Gorresio) 2 9 13
25 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 12 3^{cd} — 25^{d}=Rām 5 33 21^{d}
33 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 76 7^{cd}
39 ^{d})=Rām 3 5 20^{d}
40 ^{c})=Rām 3 64 3^{c}
42 ^{cd})=(var) Rām 5 37 16^{ab}

262

27 ^{d})=(var) Rām (ed Gorresio) 3 51 41^{b}

263

11 ^{b})=Rām 3 57 16^{b}
22 ^{b})=(var) Rām 3 60 7^{b}
39 ^{c})=(var) Rām 3 71 21^{c}
40 ^{b})=(var) Rām (ed Gorresio) 3 79 40^{d}

264

2 ^{b})=Rām 4 30 6^{d}
14 From here onwards up to the beginning of adhy 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic The common portions will be found in Skanda, vol 3, khanda 1, adhy 1, 2 and 44
23 ^{ab})=(var) Rām 4 50 6^{ab}
27 ^{d})=Rām (ed Gorresio) 4 15 21^{b}
32 ^{d})=Rām 6 90 37^{d}
34 ^{ab})=(var) Rām 4 12 41^{ab}
37 ^{b})=Rām 4 48f 20^{d}
42 ^{b})=(var) Rām (ed Gorresio) 5 18 21^{b}
55 ^{ab})=(var) Rām 5 37 12^{ab}
64 ^{f}) Cf Rām 5 27 21^{cd}, 33^{a}
66 ^{cd})=Rām (ed Gorresio) 5 27 23^{ab}

265

8 ^{ab})=(var) Rām 5 24 21^{ab}
21 ^{a})=(var) Rām 5 21 6^{c}

266

49 ^{c})=(var) Rām 4 58 7^{a}
67 ^{c})=Rām 5 40 4^{c} — ^{d}) = Rām (ed Gorresio) 1 4 35^{b}

267

2 ^{ab})=(var) Rām 4 39 19^{cd}, 40 18^{cd}
4 ^{cd})=(var) Rām 4 39 19^{ab} 6 42 28^{ab}
46 ^{d})=(var) Rām 6 16 17^{d}, 17 7^{b}
49 ^{b})=Rām 6 19 26^{b}

268

10 ^{a})=(var) Rām 6 41 78^{a}
11 =(var) Rām 5 21 11
15 ^{a})=Rām 6 41 79^{a}
17 ^{d})=Rām 6 26 6^{b}
18 ^{b})=Rām 6 41 84^{d}
36 ^{c})=Rām (ed Gorresio) 6 65 22^{a}

270

13 ^{d})=Rām 6 52 30^{d}
14 ^{d})=Rām 6 52 30^{b}, 32^{b}
17 ^{b})=Rām 6 52 37^{d}

271

4 ^{b})=Rām 6 67 96^{d}

272

1 ^{ab})=(var) Rām 6 68 6^{ab}
26 ^{b})=Rām 6 44 36^{d}, 45 13^{b}, 46 1^{d}, etc.

273

5 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6 24 42^{d}
20 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6 70 19^{b} — 20^{a} =Rām 6 88 41^{b}

274

5 ^{d})=Rām 6 95 32^{d} Cf 6 97 2^{d}, 100 10^{b}, 102 2^{d}, 27^{b}, etc
12 ^{d})=Rām 6 112 5^{d}
18 For passages 1297*, 1298*, 1299* cf Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp 473 ff

275

25 ^{d})=Rām (ed Gorresio) 1 4 72^{b}
33 Cf Rām 7 26 55^{c}–56^{b}
48 ^{d})=Rām 6 100 56^{d}
52 ^{ab}) Cf Rām 6 122 26^{ab}
65 ^{c}) =Rām 1. 7 4^{c}
69 ^{cd})=(var) Rām 6 128 95^{cd} Cf B 7 59 9, also 12 29 59^{cd}

ह्याश्वमेधाजारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ।

277

The Sāvitrī Episode (adhy 277—283).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh, was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy. 185 above There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St Petersburg 1861), and a German edition by Kellner (Leipzig 1888) The text has been reprinted several times in India The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P V Kane महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912[1]), intended for the use of college students The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam Only the most striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes" His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student" — There is a comparative study of the story by A Ditandy *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss, Paris 1856)

22 माल्व्यां For this, many MSS and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op cit* p 136, explains as मनुपुत्र्या, which is simply a *tour de force* !) That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel, cf 3 281. 58^{abcd}

पितुश्च ते पुत्रशत भविता तव मातरि ।
माल्व्यां माल्वा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ।,

where the MSS almost uniformly read माल्व्यां माल्वा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāṇa (213 15^{cd}–16)

32^{ab}=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 220 3^{cd}

280

3 ^{c})=Viṣṇudharmottara 2 36 16^{c}

281

2 ^{cd})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 35^{ab}
3 ^{cd})=Viṣṇudharmottara 2 37 36^{ab}
6 ^{b}) For the reading उपगूह्य (v l °गृह्य, °गम्य), cf stanzas 61 and 69 (उपगूढस्य) below
16 ^{cd}) Cf Kaṭha Upaniṣad 6 17, and Śvetāśvatara Up 3 13

अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सनिविष्ट. ।

16 ^{bc})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 42^{ab}
20 =(var) Viṣṇudharmottara 2 37 65^{cd}–66^{ab}
29 Cf 5 10 23
61 उपगूह्य Cf stanzas 6 and 69, and notes

294

13 Correction ! The *repetition* of वैशंपायन उवाच before 13 in our *text* is unnecessary (cf stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T1 M of our MSS

22 Correction! In the *text*, before 22, add वैशंपायन उवाच, as in K1 3 4 D5

295

8 The phrase अरणीसहित, which occurs also in the Virāta, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha etc) as अरणीयुगल, अरणीयुग्म "*araṇī*-pair" It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the *araṇis*" and therefore a substantive (like मन्थ or भाण्ड) was generally added to eke out some meaning See Raghu Vira's note on 4 1 3 (Virāṭaparvan, p 361) This use of the word सहित is certainly peculiar It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together* Cf the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both together", and in plural (सहिता) "all together"

297

63 Cf note on 3, 191 21 above

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दत) He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized These stanzas show that passage No 5 of App I of the Virāṭaparvan (p 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical Notes*

Adhy & Sl No	For	Read
15 16 21 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34 38	धार्थपरमो	स्वार्थपरमो
43 4	°प्रभावा	°प्रभावा°
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीव जीवक°	जीवजीवक°
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142 26	भीमाजुर्न°	भीमार्जुन°
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्रा	श्वश्र्वा
225 3	तपोधनाश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवच ।	उवाच ।
248 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
267 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268 20	°हृदया	°ह्रदया
272 25	मायया वृत°	माययावृत°
282 5	°कण्टकयिद्धा°	°कण्टकविद्धा°

Instructions for Binding

These supplementary eight pages are to be inserted at the end of Volume Four of the Critical Edition (Āranyakaparvan, part two), immediately preceding the facsimile page of the Śāradā MS , and so taking the place of the one-page Errata, which is to be removed Also, in the same Volume, paste the following slip on p 681 in the *right-hand* margin about two inches upwards from the bottom so as not to cover the chapter no 192 It is to be read at the end of chapter 191

☞ After 3 191, B_{1-4} Dc Dn D_4 • G_3 ins a passage given in App I (No 21 A), and printed as a supplement at the end of this Volume.

After 3 191, B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins.

21 A

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुन पप्रच्छ तं मुनिम् ।
कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहि मे ।
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच ।
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृता ।
परपाकेषु येऽश्नन्ति आत्मार्थं च पचन्तु य ।
पर्यश्नन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ।
आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृत च यत ।
व्यर्थं तु पतिते दान ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ।
वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ।
ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
स्त्रीजनेषु च यद्दत्त व्यालग्राहे तथैव च ।
परिचारकेषु यद्दत्त वृथा दानानि षोडश ।
तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ।
भुङ्क्ते च दान तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नर सदा ।
ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानव ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्य स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमाना प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च ।

मार्कण्डेय उवाच ।
जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ।
नाव वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ।
ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवता ।
वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ।
अनन्त पुण्यलोकं तु गन्तासि त्वं न सशय ।
श्लेष्मादिभिर्व्याप्त[illegible]म्रियमाणो विचेतन ।
ब्राह्मणा एव सपूज्या पुण्य स्वर्गमभीप्सता ।
श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिता ।
दुर्वर्ण कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ ।
वर्जनीया प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिन ।
जुगुप्सित हि यच्छ्राद्ध दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।

[(L 1) $B_{3.4}$ Dn_1 D_4 राजर्षेर् Dc एतच्छ्रुत्वा म गन्दिर् (for the prior half) Dc ते (for तद्) —Before line 3, B_{2-4} Dc ins युधिष्ठिर उवाच —(L. 4) Dn_3 अवस्थासु (for ह्यव°) —(L 5) Dc इन्द्रलोकम् $B_{2.4}$ Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ G_3 मवाप्नोद (for त्वनुभवेद्) $B_{2.4}$ $Dn_{1.}n_3$ D_4 $_6$ G_2 पुरुषस्य, Dc °षस्त्व (for °षस्तद्) —(L. 6) Dc_2 गार्हस्थ्ये यदवा बाल्ये (for the prior half) —(L 7) B_4 Dc_2 D_4 समाश्नाति B_2 कथय प्रभो (for °यस्व मे) —(L. 9) Dc_1 यथा (for वृथा) Dc त्वपुत्रस्य (for ह्य°) B_4 धर्मे (L. 10) B_{2-3} परपाक च (for °पाकेषु) Dc_2 आत्मार्थे B_4 तु (for च) —(L. 11) $B_{2.4}$ चैव, B_2 Dc_1 Dn_2 D_6 G_3 ये च, Dc_2 -ये च (for यत्र) B_2 तत्सदृश्य; B_4 तत्सदेश, Dc_2 तत्र सत्य (for सत्-नत्य) —(L 12) D_4 अन्यायोपहृत —(L. 13) Dc च (for तु). Dc [ऽ]पि वा, Dn_2 n_3 [ऽ]थ वा (for तथा) —(L. 14) B_{2-4} गुरोर् (for गुरौ) B_{2-4} Dn_2 अ(B_3 Dn_3 आ)नृतिके, Dc चानृतके —B_4 Dc D_4 om (hapl.) line 15 —(L. 15) $B_{2.3}$ वेदद्विजवनाने च (B_3 °नेन) (for the prior half) G_3 यथा (for तथा) Dn_2 -याचके (for -याजके) —(L 16) Dn_3 यद्वृत्त Dc_2 वृषलीपते (for °पतौ) —(L 17) Dc_2 स्त्रीजितेषु (for °जनेषु) —(L. 18) Dc_2 °चारके (om. षु) —(L. 20) Dc_1 मुक्त, Dc_2 भुक्त (for भुङ्क्ते) $B_{2.4}$ $D_{4.6}$ G_3 प्रदान, B_3 Dc प्रधान (for च दान) B_4 Dc_2 तदा (for सदा) —(L. 21) Dc वृद्धमात्रे च (for °भावेन) —(L. 23) Dc स्वर्गलोक- (for स्वर्गमार्ग-) —(L. 24) D_4 G_3 परिग्रहे (for प्रति°) —(L. 25) B_4 च तारन (for तरन्ति च) —Dn_2 om line 26 with ref. —(L. 26) $B_{2.4}$ जाप्यैर्, Dc जप्यैर् (for जपैर्) Dc transp मन्त्रैश्च and होमैश्च D_4 स्वाध्यायाध्यापनेन च (for the post half) —Dn_2 transp lines 27, 28 —Dn_3 reads lines 28, 29 in marg —(L. 29) Dc Dn_3 m D_6 अर्चनात् (for वचनात्) Dc ब्रह्मलोकम् (for स्वर्ग°) —(L 31) Dc_1 Dn_2 अनन- (for अनन्त) Dc_2 अनंतपुण्यक लोके (for the prior half). Dc गन्तासौ नात्र सशय (for the post. half). —Dn_3 om. line 32 —(L 33) D_4 इव (for एव) —(L 34) Dn_1 अजुगुप्सिता (for ह्यजु°,) —(L 35) Dn_1 कुष्टया (for कुष्ठी) B_2 कुण्डगोलक. —(L.

ये ये श्राद्धे न युज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ।
तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ।
प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ।
प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ।
तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ।
प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्य स शक्तिमान् ।
न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ।
तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ।
पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।
अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते ।
कपिलायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ।
एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यात्रिपुरुषं कुलम् ।
न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ।
सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
अनड्वाहं तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरंधरम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
वसुंधरां तु यो दद्याद्द्विजाय विदुषात्मने ।
दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ।
पृच्छन्ति चात्र दातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुपादावगुण्ठिताः ।
तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ।
तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं संप्रयच्छ ह ।
न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ।
यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु सत्कृतम् ।
स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ।
अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ।
अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ।
संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ।
येषां तटाकानि महोदकानि
वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ।
धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसंचितं
विप्रे सुशीले च प्रयच्छते यः ।
वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ।

38) Dc येपि (for ये ये) B4 Dc Dn1 नियुज्यते (for न यु°) — (L. 39) Dn2 न (for नि-) Dn2 देव (for वेद-) — Dn3 reads line 40 in marg. and om. line 41 — (L. 41) B4 तदा; Dc1 यथा (for तथा) — (L. 43) Dc Dn2 यस्तारयति (for तारयेद्य स) — (L. 44) Dc Dn2 हविषा (for हविषो) Dc2 हैमैर् (for होमैर्) — (L. 45, 46) B3 °पूजने (for °भोजने) (hapl.) line 46 — D4 om. lines 47–49 — (L. 47) B2 पादमृत, Dc °युत (for °घृत) G3 पीतम् (for दीपम्) — (L. 48) B2 च ये, B4 मया (for तु ये) — (L. 49) B2–4 देवमाल्यो (B4 °ल्यो) पनयन (for the prior half) Dc1 °विमार्जन (for °वमार्जनम्) — (L. 50) B2 आकल्प Dc -प्रतिचर्या (for -परिचर्या) Dc पाद- (for गात्र-) — B3 om. line 51 — (L. 51) B1 एवैक (for एकैक). B2 4 D4 G3 गोशतास्व-तिरिच्यते (for the post. half) — (L. 52) B2 प्रदानेन (for °नात्तु) — (L. 53) Dc स्वलंकृतां — (L. 57) B2 4 अभिवर्तितु, Dc अतिवर्णित — (L. 58) B3 4 Dc युधिष्ठिर (for कदाचन) — (L. 60) Dc ब्राह्मणान्. — (L. 61) B2–4 Dn2 ब्राह्मणस्य (for सुवर्णस्य). — (L. 64) B2 m 4 निस्तारयति (for स निस्तरति) Dc ब्रह्मलोक (for स्वर्ग°) B1 तु (for च) — (L. 67) पृच्छतश् (for पृच्छन्ति) B2–4 Dc D4 चान्न (B4 °नु)-दातार (for चात्र दा°) — (L. 68) Dc2 अध्वगाः (for अध्वनि). — (L. 69) Dc येषाम् (for तेषाम्) B2–4 Dc एव (for एव) — (L. 70) Dc2 कीर्तने (for कीर्त्यते) — (L. 71) D4 G3 समदानानि (for सर्व°). Dc सश्रयाच्युत (for सम्प्रयच्छ ह) — (L. 73) D4 सत्कृते — (L. 76) B1 Dc प्रोक्तः (for चोक्तः) — (L. 79) D4 विशिष्टो B3 नः श्रुत (for वि°) — (L. 80) B2–4 Dc Dn1 n2 D4 तडागानि (for तटाकानि) — (L. 82) Dc अन्नप्रदान (for °स्य दान). — (L. 83) Dc नैव नरा (for निर्वचना) — (L. 85) Dc प्रतियच्छते (for च प्रय°) — (L. 87) Dc Dn2

अन्नदा प्रथमं यान्ति सत्यवाक्तदनन्तरम् ।
अयाचितप्रदाता च सम यान्ति त्रयो जना ।
वैशंपायन उवाच ।
कौतूहलसमुत्पन्न पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेय महात्मान पुनरेव सहानुज ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुपस्य च ।
कीदृश किंप्रमाणं वा कथ वा तन्महामुने ।
तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ।
मार्कण्डेय उवाच ।
सर्वगुह्यतम प्रश्न पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्मभृता वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनाना नराधिप ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुपस्य च ।
आकाश तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीय केतनानि च ।
विश्रमेद्यत्र वै श्रान्त पुरुषोऽध्वनि कर्शित ।
नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ।
नरा स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्या जीवसंज्ञिता ।
ब्राह्मणेभ्य प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
हयादीना प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नरा ।
सनिवार्यातपं यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदा ।
तृप्ताश्चैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यनन्नदा ।
वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदा ।
हिरण्यदा सुख यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृता ।
भूमिदास्तु सुख यान्ति सर्वै कामै सुतर्पिता ।
यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नरा सस्यप्रदायका ।
नरा सुखतर यान्ति विमानेषु गृहप्रदा ।
पानीयदा ह्यतृषिता प्रहृष्टमनसो नरा ।
पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदा सुखम् ।
गोप्रदास्तु सुख यान्ति निर्मुक्ता सर्वपातकै ।
विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिन ।
तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिन ।
त्रिरात्र क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ।
अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामया ।
पानीयस्य गुणा दिव्या प्रेतलोकसुखावहा ।
तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
शीतल सलिल तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ।
ये च दुष्कृतकर्माण पूय तेषां विधीयते ।
एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वित ।
पृच्छते ह्यन्नदातार गृहमायाति चाशया ।
तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च स ।
त यान्तमनुगच्छन्ति देवा सर्वे सवासवा ।
तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
एतत्ते शतश प्रोक्तं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
पुन पुनरहं श्रोतुं कथा धर्मसमाश्रयाम् ।
पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ।

धारा B3. 4 [इ]ति, Dc1 च (for [इ]त्र) — (L. 89) B2 अयाचित (for अयाचित-) Dc2 मम-, Dn2 साम्य (for सम) — B1 om. line 91 — Before line 92, B3 ins युधिष्ठिर उवाच — (L 94) B1 भवति (for तरन्ति) Dc केन (for येन) — (L. 95) B2 सर्व- G8 ऋषिसंस्कृत (for °संस्तुतम्) — (L 96) B2. 3 धर्म्य (for धर्मं). — (L 99) B2. 3 उदपानीय (for तद°) Dc कातारदुर्गम (for °दर्शनम्) — (L 100) D1 वृक्षा छाया B3 Dc वा (for च) — (L 101) D1. 6 विश्रात (for वै श्रान्त) Dc Dn1 n2 D4 [ऽ]ध्वान- (for [ऽ]ध्वनि) — (L 102) Dc2 Dn1 n2 D4 नीयते B1 यमभृत्यैस् (for °दूतैस्) Dc च (for तु) B2 किंकरैर् (for [आ]ज्ञा°) — (L 103) B1 च ये च (for तथैव) Dc जीवसम्भिता (for °संज्ञिता) — (L 104) Dc पार्थिव — (L. 105) Dc हयादीनि प्रदत्तानि (for the prior half) — B2. 3 om (hapl) lines 106–107 — (L. 108) Dc आवृता वस्त्रदातारो (for the prior half) Dc निर्वस्त्रा (for अवस्त्रा) — (L. 110) B2 Dc D4. 6 G8 ता (for तु) D4 G8 याति Dc Dn1 n2 G8 सर्व- (for सर्वै) B2 G8 सुतर्पित — (L. 111) B1 शस्यप्रदायका, Dn2 रस° (for सस्य°) — (L 112) B3 तथा (for नरा) — (L. 115) Dc ते (for तु) — (L. 117) Dc2 तु (for च) Dc2 षड- (for षष्ठ-) — Dc om line 118 — (L. 120) Dc प्रेतलोके (for प्रेतलोक-) — (L 125) B2 एन, B3 एनां (for एनान्) — (L 126) Dc D4 अध्वा(Dc2 °ध्व)न (for अध्वनि) B2 -विभूषित (for -समन्वित) — (L 127) B3 पृच्छति Dc2 ह्यन्न-दातार B1 पूज्यते ह्यनुदातार (for the prior half) B3 चासकृत् (for चाशया) — (L 128) Dn2 त पूजयेत्प्रयत्नेन (for the prior half) — (L 129) Dc2 यातम् B3 m सबान्धवा (for सवासवा) — (L 130) B2 Dc2 अपूजिता (Dc2 °त) — (L. 133) B2 धर्मसमाश्रितां (for °समाश्रयान्) — (L. 134) B3 प्रभो (for विभो) — (L 135) Dc2 धर्मोत्तरां (for धर्मान्तर) — (L. 136) D4

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वावहितो मम ।
कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ।
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ।
यावद्वत्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ।
अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ।
यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णधेनुकाम् ।
तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृताम् ।
प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ।
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।
अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
यो द्विजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ।
अपानपानगदितास्तथान्ये ये द्विजातयः ।
जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ।
धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेयं तवानघ ।
यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ।
वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ।
श्रुत्वेमां तु कथां राजन्भवन्तीह मानवाः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतां वर ।

मार्कण्डेय उवाच ।

वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः ।
सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ।
ये चास्य दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि ।
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ।
सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ।
नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ।
दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ।

सर्वपापहरा — (L 137) Dc2 च (for तु) B1 कापिलानां प्रदत्ताना (for the prior half) B2 प्रेत्य (for ज्येष्ठ-) — (L 139) B2 विप्र- (for द्विज-) — (L 140) B2 Dc पुष्करपात्रेण (for °पर्णेन) B2 [उ]दकं (for जलम्) — (L. 143) B2 द्वौ (for वै) Dc यावद्वत्सश्च पादौ द्वौ (for the prior half) — (L 144) Dc2 Dn2 प्रयत्नेन (for °तेन) — (L 145) B2-4 अतरीक्षगतो, G3 °रिक्ष गतो Dc1 वत्स — (L 147) Dc2 Dn3 तस्य (for तस्या) — (L 149) B2 3 सुवर्णशृंगीं (for °नासां) Dc मधुना, Dn1 सुखुरां, D4 G3 मधुरां (for सखुरां) — (L 151) D4 प्रतिगृह्य Dc च (for यः) Dc D4 G3 ददाति — (L 153) Dc ससंमुद्रा गुहा — (L 155) B3 Dc Dn2 n3 Dc जानुभुजो, B4 °सगो (for °शयो) Dc G3 भुंक्ते ससक्तभाजनः (for the post. half) — (L. 157) Dc -रहितास् (for -गदिताम्) B3 4 अपानपानिगदिताम्, Dc य पावमानीं जपति (for the prior half) — (L. 158) B2 नित्य (for सम्यक्) — (L 163) Dc हि (for the first [इ]य) — (L 166) B2 तरतीह तु, Dc संतरतीह (for नभवन्तीह) — (L. 168) Dc2 वर°. — (L 170) B2 3 शुद्धो (for स्वर्गी) — (L 171) B2 Dc2 सध्यायां (Dc3 °या) (for सन्ध्यां यो) Dc1 Dn2 ह्युपसेवते, Dc2 [ऽ]प्युप° (for [ऽ]भ्युप°) — (L. 174) Dc2 अभि (for अपि) — (L 175) B2-4 Dc2 सूर्योदयो (for सूर्या°) — (L 176) B4 नित्य (for सौम्या) — (L. 177) B2 Dc न चान्यप्रगत, B4 सर्वेन्यनु° (for सर्वे नानु°) B2 Dc Dn D4 6 G3 पिशिताशि(Dc2 °श-, D4 °सि)न° (for °शना°) — B2 om line 178 — (L. 179) Dc अन्य(Dc2 °न्या)याद् (for °स्माद्) — (L. 180) B2 ज्वलिताग्निसमाहिते (for the post. half) — (L. 181) Dc2 सुदेवे (for सुवेदा). — (L. 183) Dc2

नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ।
वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ।
व्रजे वाप्ययवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ।
रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ।
पुण्यतीर्थाभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ।
साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ।
पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ।
न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ।
ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ।
ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ।
हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ।
तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
न हि पापानि कर्माणि शुध्यन्त्यनशनादिभिः ।
सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ।
अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ।
पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुध्यन्त्यनशनानि च ।
न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् ।
शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।
न जटाधारणाद्वापि न तु स्थण्डिलशय्यया ।
नित्यं ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ।
ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।
बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ।
आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ।
आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
श्लोकेन यदि वार्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ।
त्र्यक्षरादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
ऋतुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ।
शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।

तथा (for यथा) —(L. 187) B1 वेदसपन्ना (for वृत्त°) —(L. 189) Dc व्रजे(Dc2 वृजे)या (for व्रजे वा). B2 बहुप्रजाः (for °श्रुताः) — (L. 190) Dc च यद् (for च तद्) —(L. 192) Dn2 °गम्याथ (for °गम्याभि-) —(L. 193) Dc पुण्यतीर्थाभिषेकश्च (for the prior half) —(L 194) Dn2 कीर्तितं (for कीर्त्यते) — (L. 195) Dc वाक्सुवासित- (for वाक्सुभाषित-) —(L 198) B1 (m as in text) -संवृष्टं, B4 -सविष्ट (for -संवेष्ट) — (L. 199) B4 शरीरमपि शोषण (for the post half) —(L. 200) B2 स्याद् (for स्युर्) —(L 202) Dc विशुद्ध —(L. 205) B2 तपंति च (for ते तपन्ति) —(L. 206) B2 तस्य (for यस्य) —(L 207) B2 Dc D4 G3 सा न तपम्, B4 मा न जयम्, Dn2 मागस्तपम् (for सा तपसम्) B3 हिंसा दान तपस्तस्य (for the prior half) —(L 208) B4 तिष्ठन्गृहे वै मुनिरं, Dc गृहे तिष्ठन्मुनिश्चैव (for the prior half) —(L 212) B2.4 Dc1 क्लेशान् (for क्लेशो) B2-4 Dc1 प्रतीयते (for प्रही°) Dc1 वा (for न) —(L. 214) Dc प्रयुज्यत (Dc2 °ते) (for प्रव्रजन्ति) B2-4 अनशनादिभिः (for °नानि च) —(L. 215) Dc -भक्षाद्वा (for -भक्षित्वात्) B2 न च मौनानिलाशनात् (for the post. half) —(L. 216) B2 -कुटिलासनात्; Dc -कुटिकाशनात् (for -कुटिकासनात्) —(L 218) B2 शुश्रूषणात् (for ह्यनशनात्) —(L. 221) D4 महीयंते (for प्रही°) —(L. 224) Dc D4 G3 विप्रहीनानि —(L. 225) D4 निनश्यति (for विन°) —(L. 228) B2-4 Dc D5 G3 श्लोकपदांतिकैः, D4 लोकपदांकितैः —(L. 229) Dc गतैरण्यै (Dc2 °ण्यः) (for शतैरन्यैः). —(L 231) B2 ज्ञानवयो- (for °विदो) Dc लोकमोक्षण (for मोक्षलक्षणम्) —(L 232) B2 वेदितार्थस्तु, Dc2 विदिता°; Dn1 विहिता° (for विदिता) —(L. 233) Dn2 (before corr) D4 c देवेभ्यो (for वेदेभ्यो) Dc1 दावाग्निरिव; Dc2 दवाग्नेरवः —(L. 234) Dc2 D4 G3 शुष्क , Dn2 शुष्क- (for शुष्कं) B2 स्मृतिं श्रुतिं (by transp) | Dc2

२१०

C 3 14156
B 3 220 1
K 3 222 1

मार्कण्डेय उवाच ।
काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिपुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 ^{a}) S_1 कश्यपोप्यथ, $K_{1\,2}$ क(K_1 का)श्यपाप्योथ; $K_{3\,4}$ कश्यपोज्यो(K_4 °र्जो)थ, B_4 D_1 का(D_1 क)श्यपो योथ, $D_{4\,6}$ काश्यपोत्यथ $K_{3\,3}$ B_3 वाशिष्ठ T_1 काश्यपोथ वसिष्ठश्च — ^{b}) $G_{1\,2\,4}$ °पुत्रज (for °पुत्रक) — ^{c}) Ś$_1$ D (except $D_{3\,5}$) अगिरा (for अग्निरा°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ D_5 च स(D_5 सु)वर्चक°, $K_{3\,4}$ D_{1-3} स्रीसमर्चकः; B_2 m $_3$ त्रिपुवर्चस ; B_4 त्रिप्वर्चक°; Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 त्रिसुवर्चक° (Dn_2 °म), T_1 M स्रीरवर्चक , T_2 G_1 त्रिप्रवर्पक°, $G_{2\,4}$ तीव्रवर्चक°

2 ^{a}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3\,5}$ अचरस्ते, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 °रस्त (for °रन्त) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ क्रूर (for तीव्र) — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ G_1 पुत्रार्थं — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,4}$ लेभे स; B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ T_2 G_3 लभेय, D_5 लेभेथ (for लभेम) B_3 धर्मज्ञं — ^{d}) B_1 तपसा (for यशसा) B_4 ब्रह्मसमितः; S (except $G_{1\,2}$) ब्रह्मण सम

3 ^{a}) Ś$_1$ K_1 M_2 ध्याते, K_2 ध्यास°; K_4 M_1 ध्यातै ; $D_{1\,2}$ ध्याते°, T_1 सार्धं, $G_{1\,2\,4}$ ध्यानैः (for ध्यात°) — ^{b}) D_2 T_1 ते (for तैस्) Ś$_1$ तथा, D_2 सदा (for तदा) — ^{c}) Ś$_1$ देव महो°, $K_{1\,2}$ $D_{2\,3}$ चैव महो° ($D_{2\,3}$ महा°), K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 तेजो महा , T_2 तेजोमयाच्छिष्टान् — ^{d}) B_1 प्रतापवान्, B_4 प्रभास्वर° ; S (except G_3) प्रभाकर° (for °वन)

4 ^{a}) B_3 G_2 समृद्धो (for समिद्धो) — ^{c}) D_5 T तनू , G_1 ते (for त्वङ्) T $G_{1\,2}$ [S]य (for च) — ^{d}) T_1 कृष्ण , T_2 कृच्छ्रे (for कृष्णे) $D_{4\,6}$ G_3 [S]थ (for च)

5 ^{a}) $G_{2\,4}$ °वर्प (for °वर्ण) B_4 स्व ; Dc_2 Dn_3 G_3 सु (for स) — ^{c}) Ś$_1$ K D_{1-3} पच° (for पाञ्च°) S_1 K_{1-3} B_1 D_5 कृतो, D_2 स्तुतो (for श्रुतो) $K_{3\,4}$ देवे , B D (except $D_{2\,5}$) G_2 देव (for वेदे) — ^{d}) D_2 °विश°, M_1 °वर्ण° (for °वंश°) D_3 सुत (for तु स) T_1 पच वस्तुकर्विशक°

6 ^{b}) K_1 समातप°, K_3 B_2 महायशा°, D_2 महाव्रत (*sup lin sec m* °तपा as in text) — ^{c}) $K_{2\,3}$ $B_{2\,4}$ Dc_2 T $G_{1\,2\,4}$ जनयन्, K_4 $D_{2\,3}$ असृजत् S (except G_3) पावकान्घोरान् — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} B_2 Dc Dn_3 स पितॄणां (by transp) K_4 D_{1-3} च (for स) Ś$_1$ K_{1-3} D_1 $G_{1\,4}$ प्रजासृज (K_3 D_1 °जत्, G_1 °जन्) K_4 $D_{2\,3}$ मसृजत्प्रजा° ; B_{1-3} Dc M_1 प्रजा सृजत्

7 ^{a}) T_2 $G_{1\,2}$ M_2 रथतरौ, G_4 M_1 °तरो B_4 मूर्ध्नि, D_4 र्ध्ने, T $G_{1\,2}$ °र्ध्ना (for °र्ध्नो) — ^{b}) K_1 B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 वा (for च) K_{1-3} D_5 भ(D_5 त)रसाहमौ, K_4 T_2 $G_{2\,4}$ तपसा हरिं, D_{1-3} T_1 G_1 M तरसा हरिं — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ दिव (for शिव) D_5 T_1 नाभ्या — ^{d}) S_1 $K_{1\,2}$ °स्रत , $K_{3\,4}$ $B_{1\,3}$ Dc Dn_3 $D_{1\,2}$ °पमजौ (for °सृजत्) S (except G_3) प्राणाद्वायु च भारत

8 ^{a}) K_3 अनुदातु च; K_4 D_{1-3} °दात्तश्च, B_1 °दांतौ च, D_5 °दातस्य; T_2 G_1 °दतौ च, $G_{2\,4}$ M °दत्तौ च — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ M_1 विश्व , K_4 विश्वे (m as in text), D_5 विश्वा (for विश्वे) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1\,3}$ $G_{2\,4}$ हि (for ह) — ^{c}) S_1 $K_{1\,3}$ Dn_2 D_5 T_1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) $G_{2\,4}$ पुन (for तत)

9 ^{a}) Dn_1 n_2 बृहद्रथस्य, $D_{4\,6}$ G_2 °द्रूपस्य; T_2 ब्रह्मा स्मजस्य, G_1 बृहत्तरस्य S (except T_1 G_3) प्रणिधा° — ^{b}) Ś$_1$ K B_3 Dc Dn_3 $D_{1\,4\,5}$ कश्यप($K_{1\,2}$ °पो)स्य $K_{1\,2}$

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि हन्तार पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते । C 3 14172 B 3 220 17 K 3 222 17

°बृहत्तनु°, Dc1 Dn D4 6 G3 महत्तर° — c) Ś1 K1 2 भानोर्, T1 अनुर् (for भानुर्) Dc आंगिरसो B2–4 Dn1 n2 D4 6 G3 धीर (for वीर°) — d) Ś1 वर्ग°, D5 वर्ष (for वर्च°) Ś1 K1 2 सोमवत्, B1 2 4 Dc Dn2 D2 S (except G3) सौरभ, D2 सौभग (for सौभर)

10 a) K2 3 Dc1 प्राणश्च (for °स्य) K3 4 D2 om the first च Ś1 K1 मनुदात्ताश्च, B2 4 अन्नदातुश्च; T M1 चानुद(T2 °दा)त्तस्य, G3 चारुदत्तस्तु B3 Dn1 n2 D4 6 तु, M2 म (for च) — b) K1 4 व्याख्यात°, G1 व्याघाता, G2 4 व्याहृता° K2 Dn1 n2 D4 6 G3 त्रिंशति, B2–4 Dc2 D1 G2 4 त्रिंशजा° (for वंशजा) — c) Ś1 वेदान्, K3 Dc1 T2 दैवान् (for देवान्) K2 °सुपाश्च, K3 B3m D2 °सुजश्च, K4 सुमाश्च, Dc2 Dn2 °सुग्नश्च (for सुपश्च) K2 [अ]पि (for [अ]न्यान्) — d) B2 3 Dc2 D6 T1 सृजत् (for सृजन्) G1 असृजत्पञ्च सोत्तरान्

11 a) B2–4 Dn1 n2 D1 3 4 6 G3 सुभीमम् (for अभीमम्) B1 अभीममम(m मति)भीम च, G4 अभीव मतिभीप च — b) Ś1 K1 2 पञ्च (for भीम) Ś1 K1 भीम बला°, K2 भीममहाबल, B4 भीमपराक्रम, D2 5 भीम बलाबलौ; M भीमबल बल — c) K2 Dn3 यज्ञमुख, K4 D1 5 मुखान्, B2 °रस, B3 °स्तुप, D4 °मुग्रा (for °मुष°) — d) K3 G1 2 4 तत (for तप), cf v l 13 K1 B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 G3 देवाना ह्य(B3 °नत्य)सृजत्तप°, B2 देवानामसृजत्तत

12 Ś1 K1 om (hapl) 12 — a) K3 सुमित्र; Dn3 अमित्र (for सुमित्र) B2 सुमित्रमतिमित्र च — b) K2 4 D1–3 5 °वत्सल, B2 °बांधव (for वर्धनम्) — c) K3 T1 G1 2 4 M मित्रवर्माणम्, T2 मित्रावरुणम् (for °धर्माणम्) — d) B3 ण्य°, Dc अत्य°, G1 अभ्या° (for अभ्य°) K2 3 तम°, B1 T2 G1 2 4 तत (for तप)

13 K4 om (hapl) 13 — a) K1 2 सुर (for सुर-) T1 सुप्रवीर प्रवीर च — b) B D (except D1–3 5) T1 G3 सुरेश (for सुकेश) K3 Dc1 D4 सुग्यवर्चस, Dc2 Dn3 D1–3 5 6 सुरव (for च सुव°) — c) S (except G3) भर्तार (for हन्तार) — d) Ś1 K पञ्च तान् K3 B3m T2 G2 4 तत° (cf v l 11), Dc तम (for तप)

14 a) G1 2 4 त्रिविधा° K1 सश्रिता, K2 ससृता, T1 सविधा, T2 सविता, G1 2 4 सहिता, M2 महितान् T2 [अ]प्येते (for ह्येते) — c) K4 मुष्णत्य(m °ते)त्र, B4 D5 मुद्य(B4 °ष्ण)तोत्र, T2 मुष्णास्तत्र — d) K3 D1 2 स्वर्गतौ, D5 मुष्णतो, S (except G3) स्वर्गतान् Ś1 K1 2 यज्ञयाजिनौ, K4 °नां; T2 G4 न

15 a) K3 इष्टया (for इष्ट) — b) Ś1 K1 2 4 विनिघ्नति, D2 G4 विघ्नति च B D (except D1 2) G1 3 महद्वसि, G4 महान्भुव°, M2 मख भुवि (for महद्भुवि) — d) K1 2 निघ्नते ते; K3 G4 विघ्नत्येते, G1 निघ्नति च (for निघ्नन्त्येते)

16 a) Ś1 K1–3 Dc Dn D3 (marg sec m) 5 G3 यहिर्° (for हविर्) Ś1 K3 M1 तथा°; B3 यदा° (for तदा°) — b) K3 कुर्वैल (for कुशलै°) B4 S (except G3 M1) मप्रकीर्तित — c) K4 (m as in text) तदन्ये, B1 तत्र ते, B3 तद्वेतो; T2 G2 4 M तत्रैते, G1 अत्रैते (for तदेते) D2 नोपा°, G4 नाप° (for नोप°) — d) T G2 M चितो; G1 स्थ° (for स्थि°) K3 B3 Dc Dn3 D3 (by corr) 4 6 G2 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्)

17 a) Ś1 चित्ताग्निर्; K1 3 Dc D1 2 5 चिताग्निर्, K2 वित्ताग्निर्, K3 B2 4 Dn D3 4 6 G3 चिताग्नेर्, K4 चितानि, B1 चित्राग्नेर्, T2 चितोग्नेर् (for चितोऽग्निर्) B Dn D3 4 6 G3 आज्य (for यज्ञ) — b) Ś1 K1 2 परोक्ष (for पक्षाभ्यां) K4 D5 तान्प्रबोधते; B1 सात वर्तिते, B2–4 Dc Dn D4 5 G3 तत्प्रवर्ति(B3 Dc2 Dn3 °र्तं)ते — c) K3 मित्रै (for मन्त्रै) B2 सप्रमिता, Dc2 प्रशामिता S

C 3 14172 B 3 220 17 K 3 222 17 मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८
रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G3) स्येते (for ह्येते) — d) D4 नेष्टे B1 क्रुचति, D4 सुष्टति S (except G3) याज्ञिय

18 a) Dc D4 वृहदुक्थस्, D1 G3 °दुक्थ्यस (for °दुक्थ) K3 D2 G3 [ह्]व (for [प्]व) T G2 4 M तपस्यै (T G2 °स्ये)व वृहदुक्थ (T1 °स्थ°, M °क्थ्य) G1 तस्यैव महादुक्थ म — b) B2 4 पुत्रौ S1 B1-3 Dc D1 4 6 अपा, K3 इवा (for उपा°) — d) M1 सोग्निर्, M2 योग्निर् (for सद्भिर्) S1 T1 इष्यते, K1 2 D3 इष्य°, Dc Dn3 उच्य°; G1 2 4 ईड्य° (for इज्य°)

19 D5 om 19ab — b) B3 2 °पच्य°, T2 °दृश्य° (for °पठ्य°) — c) B1 Dn1 n2 तस्मै, B4 पश्य (for तस्य) Ś1 K1 2 मित्रविंदादयस्तस्य, K3 B2 Dc Dn3 D2 5 T2 M विंदाय चैतस्य, G1 2 4 °विंदा तथा भार्या — d) B4 विभु°, G2 4 M3 ददु° (for विदु°) — After 19cd, S (except G3) ins

1051* एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— f) B1 सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्) D3 °तपा (for °यशा°)

Colophon — *Major parvan* S1 K2 Dn2 D3 T2 G2-4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या S1 K1 3 4 B D (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 219, Dn2 218, D1 222, T G1 3 M (M2 inf lin) 212, G2 4 M2 (orig) 214 — *Śloka no* Dn1 n2 19

211

1 a) Ś1 K1 2 यता, K3 B Dn1 n2 D4 6 G3 जातो, K4 D1-3 यज्ञैर्; Dc Dn3 D5 यत्तो (for युक्तो) — b) S (except G3) पार्थिव (for पावकः) — c) Ś1 K1 2 Dc2 D1 5 पुष्टिपति°, B1 तुष्टिमति° (for पुष्टिमति°) — d) K2 3 तुष्टिपुष्टिं, D5 पुष्ट पुष्टि — After 1 S (except G3) ins

1052* सतत भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभ ।

2 a) K4 B1-3 D (except D1-3 5) T2 G3 च (for तु) — b) Ś1 K1 3 4 B1 D1 2 शक्तिपूजायनश्च य° (Ś1 स); T G1 2 4 M शक्तिः (M2 °क्तः) पूजा च (T1 पूजाय, T2 पूजय) नित्यश (M निश्चय) — c) B D (except D2 3) G3 च (for स) — d) Ś1 transp शिवकृत् and सतत D5 विदु (for शिव)

3 a) Ś1 K D1-3 5 तपसश्च, B3 तपसश्च D1 पर, M चल (for फल) — b) Dn1 n2 D4 6 T2 G2-4 सप्रवृत्त, D1 प्रवृद्ध च (for संप्रवृद्ध) S1 K2-4 D1-3 5 ततो (for तपो) K3 [ऽ]भवत् (for महत्) S (except G3) तपोमय (for तपो महत्) — c) K3 तद्धतुकामो, B1 उद्धर्तुमानो, B4 D5 तत्कर्तुकामो, Dn3 S (except G3) तद्धर्तुकामो B3 बलवान् (for मतिमान्) — d) Ś1 K1 2 B3 G4 पुत्र (for पुत्रो) K3 D5 (before corr) 6 यज्ञे, D4 याज्ञे (for जज्ञे)

4 a) K1 2 4 Dn1 n2 D1 4-6 G3 उष्मा, Dc Dn3 तस्माच् (for ऊष्मा) K2 Dc1 Dn3 T1 G1 2 4 चैवोष्मणा, D1 °ष्मवान् — c) B1 हि (for [अ]पि) D5 मतिर् (for

शंयुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट् पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३ C 3 14189 B 3 221 13 Y 3 223 13

मनुद्) — d) K3 अकल्पयत्, B1 स कामयेत् (m as in text), S (except G3) स(G1 सु)कारण (for अकारयत्)

5 c) S1 K3 आवसक्थ्य (K3 °क्य), B1 °सथ्य, T1 आहु स्तुत्य, G1 आवस्थ्य स्व (for आवसथ्य)

6 G1 om 6ab — a) S1 K2 T1 ऊर्जस्कारान्, K4 °स्वरान्, B2 °च्छुरान्, B3 (m as in text) ऊर्ध्वंकरान् — b) Ś1 °रजत° (for °सदृश°) — c) Ś1 K D1 2 वह्नीन, B1–3 Dn1 n2 D4 6 T2 G3 ततस्, B4 Dc Dn3 D5 6 वह्निस् (for अग्निस्) Ś1 K B4 Dc Dn3 D1–3 5 ततो, G4 तप्यो (for तपो) Ś1 K1 2 [S]न्यां जनयेत्, K3 4 D1–3 5 व्यजनयत्, B1 [S]प्य°, D4 [S]स्य° (for ह्य°) — d) K4 D2 3 यज्ञ°, M2 जज्ञे (for यज्ञ) B3 D2 इव (for इह)

7 M om 7 — a) K B1 3 Dc D2 3 5 प्रशातो (K2 °मातो), T1 G1 2 4 नवो (for °शान्ते) S1 K1 2 4 B2 D2 T2 °भाग°, Dc D1 °राज (for भाग) — b) T1 प्रति° (for परि°) K3 गतागति, D2 गवां गति (for गवां पति) — K2 om 7c–8d — c) B3 T1 G2 4 जनयद्, Dc D2 3 5 असृजद् (for जनयन्) — d) K3 4 D3 5 मर्त्यान् (for मर्त्यांन्) G1 2 4 च स (for चैव) — G1 reads 3 209 16–21 after 7, M (which om 7) reads them after 6

8 K2 om 8 (cf v l. 7) — ab) D5 भानु पुत्र (by transp) T1 पूर्वं (for पुत्र) Ś1 K3 B Dn1 n2 D4 6 T2 G3 चाप्यगिरा° सृजत, K4 Dc Dn3 D1–3 5 चा सृजद(D5 °ता)गिरा — c) K3 Dc D5 तत°, T G2 4 च त (for तु स) — D5 om (hapl) 8d–10c

9 D5 om 9 (cf v l 8) — a) S1 K B1 (m as in text) D1–3 सूर्यजा तु, S (except G3) महाराज (for सुप्रजा तु) — b) K3 °भानुश्च, B2 °होया (for °भासा) K3 D2 S (except G3) च (for तु) B (B3 marg) Dc Dn D4 6 G3 सूर्यजा, B3 श्याम° (for सोम) — c) S1 K2 3 B1 अयाचेतां, B2 4 असृजत्तान् (B4 °स्मा), D1–3 अजायेतां, G2 4 अजायत (for असृजेतां) G2 4 हि (for तु) S1 K2 4 D2 3 ते; K3 B1 तान् (for षट्) T1 G1 षट् पुत्राञ्जनयामास, T2 सा षट् पुत्रानजायत, M षट् पुत्रा न्याचत तदा — After 9c, G1 ins

1053* तदा सा कन्यया सह ।
भानोरङ्गिरसस्याथ

— d) Ś1 K1–3 ताभ्यां, D1 3 G2 4 तेषां, D2 M1 तस्यां, G1 तस्य, M2 तस्यां (for तासां) Ś1 D1 विधि (for विधिम्) T2 हर्षपुत्रांस्तदा शृणु

10 D5 om 10abc (cf v l 8) — b) Ś1 K D1 तनूद्, B1 3 Dc Dn D4 6 G3 असून्; B4 D2 3 बल (for तनु) B2 असृजन्य प्रयच्छति — cd) S1 transp बलद and प्रथम B4 भानुज, S (except G3) ज (for °त°)

11 11ab = (var) 3 209 22ab — a) K3 तु शा° (for प्रशा°) G1 लोके (for भूते) T1 भूतेषु य प्रशातेषु — c) G4 अग्नि सुमन्युनामा वै — d) S (except G3) भानुज° (for त) Ś1 K2 न्वय (for सुत)

12 a) S1 K3 D5 M पौर्णमास्ये, T1 G1 पूर्णमासे, T2 G2 4 पौर्णमास्यां — b) S1 °रुप्यते, K1 2 °रिप्यते (for °रुच्यते) D1 हविर्यस्येह चोच्यते — c) K3 D1–3 5 T1 M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह) Ś1 K1 [इ]ति, K4 T2 ह (for [इ]ह) Ś1 K2 T1 सोग्नि°, M1 वह्नि° (for योऽग्नि°) — d) Ś1 K1 2 G1 नामतोंगिरा, K4 नामतोचिरात, D1 3 नामतो धिराट् B2 घृतिर्नामापि सोंगिरा°

13 a) Ś1 K1 2 तस्य; G4 यस्तु (for यस्य) — b) Ś1 K2 आश्रयण, K3 B3 Dc2 अग्रयण; K4 D5 आग्र्ययण, B1 अग्रहण, B2 अग्र्यहर, D2 आग्रायण Ś1 K1 2 विदु° (for

C 3 14189 B 3 221 14 V 3 223 14 चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ वभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्) — ^{c}) Ś1 K1 2 आथ्रयणो, K3 अग्रह्मणो, K4 D2 3 आश्यायणो, B1 अग्रहणो, B2 अग्र्य यशो, B3 Dc Dn3 D8 अग्रयणो — ^{d}) = 14^d B1 4 [आ]ग्मज° (for [अ]न्वय°) K2 तु य, S (except G3) स्मृत (for तु स°)

14 Ś1 K1 2 D1 om (hapl) 14 — ^{b}) K3 B1 3 4 Dc Dn3 D8 (sup lin) T1 G2 4 M निरग्रज, K4 D2 3 (orig) निरग्रज, B2 निरुच्यते, D6 T2 G1 [S]ग्निरग्रत (T2 °ज ; G1 °ह°) — M2 om (hapl) from पुत्रैर् (in 14^c) up to सहित (in 16^c) — ^{c}) G1 2 4 सहितै (for °त°) — ^{d}) = 13^d G1 अगिरस° (for एवान्वय°) T स्मृत (for तु स)

15 M2 om 15 (cf v l 14), G1 om (hapl.) 15–16 — ^{a}) B2 4 Dc2 Dn1 n2 D8 T2 निशा (for निशां) B1 Dn3 M1 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K1 2 सुतौ, G2 अपि (for तथा) — ^{c}) Dn1 भानोर् (for मनोर्) D6 या चा°, T1 M1 एषा° (for एवा°) — ^{d}) T2 °वे पावकान्महून्

16 M2 om up to सहित (in 16^c), G1 om 16 (cf v l 14, 15) — ^{a}) K4 पूज्यते, B2 युज्यते K2 4 Dn3 D1 हविपाग्रेण, T G2 4 M1 हविषा (T1 °षां) योग्रे — ^{b}) B2 चातुर्मास्येन, D6 °स्ये ह — ^{c}) Ś1 पचान्यस°, K1 पचन्या स°, B2 4 पर्जन्य स° — ^{d}) Dc Dn3 च स°, T2 तत (for तु स°)

17 ^{a}) K1 2 B1 3 D2 M1 transp लोक° and सर्व° — ^{b}) K4 B D (except D1–3 5) G3 प्रभु (for पति) K3 B Dn1 n2 D1–4 6 G3 परिपच्यते, Dc1 Dn3 M1 °पद्यते — ^{d}) B1 यो (for वै) S (except T2 G3) द्वितीयस्त(G2 4 °स्ता)पस सुत — After 17^{cd}, T G1 4 M repeat 3 209 16–21 — G2 M om 17^{ef} — 17^{ef} = 3 209 21^{cd} — ^{e}) Ś1 K2 3 D2 3 5 G4 स्विष्ट, K1 स्विष्टिं, K4 सृष्ट, B2 Dc2 शि° (for स्वि°) S1 K1 2 गुह्य, K3 4 D1–3 5 T G1 4 प्राह्य, B1 गृह्य (for आज्य) — ^{f}) B2 शिष्ट°, D2 स्विष्ट°, G1 सिष्ट° (for स्विष्ट°) K2 B D (except D2 3) G3 परमस्तु स, G1 4 परमसत

18 ^{a}) D2 3 कन्यका, G1 2 4 M1 कन्या या (for कन्या सा) S (except G3) हरिणी (for रोहिणी) — ^{b}) K1 कश्यपो K2 Dc D1 4 सुना° — ^{c}) K4 D1–3 कर्ई मस्य, B4 T2 G1 2 4 M1 कर्मणोसौ K1 2 B1 T2 M1 सा, B4 वा (for [अ]सौ) K2 D1 भवद्, T1 वहौ (for वभौ)

19 ^{a}) Ś1 K B1 D2 3 5 T G1 2 4 M1 प्राणम् (as in text), the rest प्राणान् — Dn2 om 19^{cd} — ^{c}) K2 D3 यस्य (for तस्य) — ^{d}) M2 तस्य (for शब्द) Ś1 K D1–3 5 साधक° (for °न)

20 ^{a}) G1 शुक्ल कृष्ण (for शुक्लकृष्ण) D2 गती, B4 S (except T2 G3) वपुर् (for गतिर्) Ś1 देहो, K2 देहे (for देवो) — ^{b}) D1 विशते यो (for यो विभर्ति) B1 Dc2 D2 T1 G2 4 M1 हुताशन

21 ^{ab}) Ś1 K D1–3 5 परमर्षि च य प्राहु कपिल यतय° (S1 K1 2 मुनय°) सदा — ^{c}) D6 S (except G3) तु (for स)

22 ^{a}) K2 4 अग्ने (K4 °ग्न) यच्छति भूताना, B D G3 अग्र (D2 अय) यच्छति भूताना, T1 G1 2 4 M यॉतर् (T1 यो नियच्छति भूतानि — ^{b}) B1 गच्छति, T G1 2 4 M1 चेष्टति (for भूतानि)

23 ^{a}) S1 K2 3 अवसृजत्, B1 अप्यसृजत्, B2 D4 6 M2 असृजत, T1 असृजन्य, T2 G1 2 चा(G1 च)सृजत्तान्, G4 च ससृजे, M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत) — ^{b}) K2 T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणात् ॥ २३
संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् । C 3 14206 B 3 221 30 V 3 223 30

M2 नव, M1 नृप (for शुचि) T2 G1 2 4 पावकान्प्रथितौ जग्म — ^{d}) Ś1 K1 2 उल्वण, K3 D1 5 उद्वहन्; T1 G1 उद्वहेत्, G2 4 उद्बलान् (for उल्बणात्)

24 $24^c = 25^c, 26^c, 27^c, 28^c, 29^c, 30^c, 31^c$ — ^{d}) = (var) 26^d K4 वै विषये, B1 दस्युमते, Dn1 n2 D2 5 M वै (M Dn1 वि) विचये, D1 विविधये, D3 सुमतये, T1 ततुमते, T2 [अ]पि प्रचये, G1 [अ]न्नपतये, G2 4 तु शुचये — After 24, T1 reads 30

25 Ś1 K1 2 4 om. (hapl) 25, D2 om 25^a–28^b, D5 T1 om (hapl) 25–26 — ^{b}) K3 मसृज्येत, B2 सश्रयेत, T2 मस्पृशेत M1 सस्पृशेदाग्निहोत्रिक — $25^c = 24^c$, etc — K3 om 25^d–26^d — ^{d}) G1 तु शुचये, G2 विविचये, G4 [अ]न्नपतये, M स्याद्वीतये (for वै वीतये) B1 कर्तव्याभिमतेग्नये

26 K3 D2 5 T1 om 26 (cf v.l. 25) — ^{a}) K1 2 B4 G4 यद् (for यद्य°) S1 K1 2 4 विमृश्ये(K4 °मिश्रे)युर्, Dn D4 6 G3 हि स्पृशेयुर् (Dn3 स्पृशेयुश्च), D1 [ऽ]भिमर्शेयुर्, G1 4 [ऽ]भिस्पृश्येयुर् — ^{b}) Ś1 विशेपस्था, K4 निविशास्था, B1 निवेशास्त्र K1 दवाग्नये — ^{c}) = 24^c, etc Dc अष्टाकपाले तु — ^{d}) = (var) 24^d B3 हि, B4 Dc वै, T2 M1 स्यात् (for तु) B2 कार्या पार्थकृतेग्नये — After 26, T2 G1 2 4 M1 read 31

27 D2 om. 27 (cf v l 25), K1 om (hapl) 27–29 M2 transp 27 and 28, T1 reads 27 after 30 — ^{a}) K4 Dc1 D1 2 5 अग्नीन् (for अग्निं) Ś1 K2 4 D1 3 या (K4 च also), K3 B2 Dc1 Dn1 n3 D4 6 वै, Dn3 D5 च (for चेत्) — ^{b}) Ś1 अग्निहोत्रिण, K2 णा, K3 4 D1 3 5 कान्, B1 4 Dc2 Dn1 होत्रक, T2 G2 4 M2 आग्निहोत्रिक — $27^c = 24^c$, etc — Dc1 om 27^d — ^{d}) Dn1 कुर्याद् (for कार्या) K4 B1 चाग्निमते, B2 पिष्टि°, Dn1 अप्सु, Dn2 D4 वसु°, T1 G1 ततु°, T2 G4 त्वस्य चये, G2 M2 तु (M2 त्वा-) शुचये, M1 तुष्टिमते (for दस्यु)

28 D2 om 28^{ab}, K1 om 28 (cf v l 25, 27), T1 om (hapl) 28–29 M2 transp 27 and 28 — ^{a}) G3 4 मृते (for मृत) D5 सूयेत, T2 तु ननु (for श्रूयेत) B Dc Dn D1 4 6 G3 जीव° (for जीवन्) — ^{b}) S (except G3, T1 om) परासु (for परेयु°) G1 2 4 अशुचिर् (for पशवो) B2 3 D (except D5, D2 om) G3 M2 यदा, B4 यदि (for यथा) — $28^c = 24^c$, etc — D5 om (hapl) from सुरभि up to कार्या (in 29^d) — ^{d}) Ś1 K3 कार्या चाग्निमते°, K4 कार्या स्यादुत्तरा° (= 29^d), B1 4 कार्या वै वीतये° (B4 शुचये°), Dn1 n2 कार्या सुरभिमते° (hypermetric!), T2 कार्या ह्यग्नि°, G1 2 4 कार्या वसु° (cf v l 30^d)

29 K1 T1 om 29, D5 om from 29^a up to कार्या (cf v.l. 25, 28), S1 K2 4 om (hapl) 29 — ^{b}) B4 S (except G3, T1 om) वै द्विज° (for ब्राह्मण) K3 सस्पृशेदग्निहोत्रिक (= 27^b) — $29^c = 24^c$, etc — D6 om 29^d–30^d — ^{d}) K3 चाग्निमते°, B1 M2 तु शुचये°, D3 दस्युमते°, T2 G1 2 4 ततुमते° (for स्यादुत्तरा) M1 कर्तव्याप्सुमतेग्नये

30 D6 om 30 (cf v l 29) K4 D1 5 transp 30 and 31, T1 reads 30 after 24 — ^{a}) S1 दार्श्यं, K1 T2 G1 2 4 दर्शे, T1 दर्शश्च (for दर्शं) Ś1 मास्ये, K2 °मासे, K3 B1 3 M मास्य, T1 °मासश्च, T2 G1 2 4 मास्या (for मास) D1 दर्शायां पौर्णमास्या वा — ^{b}) Ś1 K1 2 यस्य तिष्ठति प्र(Ś1 सु)स्थित, K3 4 B1 D1–3 यस्य तिष्ठेत प्रस्थित, T2 G1 2 4 यस्य तिष्ये प्रतिष्ठित° — ^{d}) Ś1 K D1 पथि(K4 चाग्नि)म(K3 ग)तेग्नये, T1 सुमतये (for पथिकृते) D2 3 कर्तव्याभिमतेग्नये (= 28^d) — After 30, T1 reads 27

31 Ś1 K1–3 D2 3 T1 M2 om (hapl) 31 T2 G1 2 4 M1 read 31 after 26, K4 D1 5 transp 30 and 31 — ^{a}) K4 T2 G1 2 4 सूतकाग्निर् G1 2 4 तु (for च) D5 चान्य, T2 चाग्नि (for चाग्निं) — ^{b}) G2 4 M1

C 3 14205
B 3 221 30
K 3 223 30

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।
आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

अग्निहोत्रिक — 31^{c}=24^{c}, etc — ^{d}) T2 G3 4 ह्यप्सुमते, G1 सुमतये, M1 ततुमते (for चाग्निमते)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed in M2 by आंगिरस) K1 2 4 B D G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 220, Dn2 219, D1 223, T G1 M (M2 inf lin) 213, G2 4 M2 (orig) 215 — *Śloka no* Dn1 n2 32, D1 31

212

1 ^{a}) K2 Dc Dn1 n2 D2 6 G3 Cnp आपस्य दुहिता, K4 आपद्य दुहिता (m as in text), D1 आपवस्य सुता (for आपस्य मुदिता) — ^{b}) S (except G3) मा चास्य (for सहस्य) Ś1 K2 D1–3 T2 G1 2 4 M2 परमप्रिया — ^{c}) =5^{c} D2 6 T G2 4 भूपतिं (for भूपतिर्) K1 B1 D1 भव, T G1 2 4 भूत (for भुव) B1 T G1 2 4 -भर्तारं, B3 भार्या च, B4 कर्ता च (for भर्ता च) — Ś1 K1 2 om (hapl) 1^{d}–5^{c} — ^{d}) D1 2 6 असृजत (for जनयत) T G1 2 4 जनयामास पावकं

2 Ś1 K1 2 om 2 (cf v l 1), D3 om 2^{ab} — ^{a}) K2 4 D3 5 T1 चैव, B2 Dc1 Dn1 n2 D1 T2 G3 मापि, B4 अपि (for चापि) — ^{b}) K4 D1 2 6 पर, B1 प्रति (for पतिम्) — ^{c}) B4 M °भर्ता च, D2 °कर्तेति, T G1 2 4 °कर्ता च (T तु) (for °भर्तेति) — ^{d}) B4 नोन्वयेषु, Dc2 D3 T1 M मोन्वयेषु, T2 G1 2 4 मोध्वरेषु B3 D1 2 6 S (except G3) द्विजातिभिः K4 सान्वये बुद्धिजातिभि (m as in text)

3 Ś1 K1 2 om 3 (cf v l 1) — ^{ab}) B1 अन्येषां (for महतां) B3 G1 चापि (for चैव) M1 transp भूतानां and सर्वेषां K4 D1–3 5 अपि, B1 4 T2 M चैव, T1 G1 एव, G2 चापि (for इह) G4 च यथा (for इह यः)

4 Ś1 K1 2 om 4 (cf v l 1), M2 om 4–5 — ^{c}) K2 हुतं, K4 D1–3 6 अयं, B1 T G1 2 4 M1 आज्यं (for हुतं) M1 हव्यं स (for यो हव्यम्) — ^{d}) B2 तस्य, T2 G1 2 4 M1 सर्व (for अस्य)

5 Ś1 K1 2 om 5^{abc}, M2 om 5 (cf v l 1, 4) — ^{a}) B2 अयमेव (for अपां गर्भो) K2 B4 Dn1 D6 G1 महाभाग, G4 °गा° — ^{b}) K2 B1 Dn D4 6 G3 सत्वभुग्यो (for सहपुत्रो) T2 G2 महान्प्र(G2 °प्र)भु° (for महाद्भुत°) — ^{c}) = 1^{c} K2 D1 भव°, T1 G1 भूत (for भुव) T G1 2 कर्ता (for -भर्ता) G4 भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च)

6 ^{a}) B4 D6 भूतानि (for मृ°) T G1 2 4 मृ(T1 भू)ता वहतो हव्यानि, M मृति वह(M2 °ह)नि भूताना — ^{b}) D1 तथा°, M1 तत्रा° (for तस्या°) T G2 4 [अ]ग्निरग्रजो (for [अ]ग्निर्भरतो) K4 भव एव तु, M1 वह्निनो, M2 वहना° (for भरतोऽभवत्) — ^{c}) K2 3 B1 D2 M अग्निष्टोमे तु, B1–3 °ष्टोमेन, D3 6 °ष्टोमेति, T G1 2 4 °ष्टोमस्तु D6 नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवाना वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०
अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीर च समत्यजत् ॥ ११
स तच्छरीर संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभ्रुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ १४
एवं त्यक्त्वा शरीर तु परमे तपसि स्थितः । C 3 14223 B 3 222 16 K 3 224 16

(for °तृ°) — d) K4 D5 M श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो) Ś1 K1 2 4 D1–3 भवस्य तु, B4 S (except G3) भवत्युत, D5 भविष्यति (for भरस्य तु) — After 6, Dc Dn D5 ins

1054* स वह्नि° प्रथमो नित्य देवैरन्विष्यते प्रभु° ।

7 a) D2 3 आयात, T1 आयाद्यो (for आयान्त) — c) K4 Dn D4 6 G3 देवास्तत्रापि (Dn1 D4 6 धि) गच्छति — d) T1 °दिश°, T2 तथा, G1 2 4 M2 °तथ (for °दिशम्)

8 c) D2 च त्व (sic), T2 च (for त्वम्) — d) B1 महावीर (for अह वीर) T G1 2 4 M अह (T2 महान्) देवेषु दुर्बल° (G1 दुर्लभ°) — e) K1 B D (except D1–3 5) G3 M2 अथ त्व (M2 तान्) (for अथर्वन्) Ś1 K2 Dc2 D2 3 5 T1 M मध्व(D5 °ध्वा)क्ष, B1 मा सख्य, T2 G1 2 4 मा द्वेष (for मध्वक्ष) — f) B1 क्षिप्रम् (for प्रियम्) D5 एव (for एतत्)

9 a) K4 D3 T G1 4 प्रेक्ष्य (for प्रेष्य) — b) K1 2 Dc अन्यदेश Ś1 K1 2 ततो गत°, T2 अथागमत् — c) K3 D2 तस्य समाचक्षु°, T2 G2 समस्तमाचख्यु°

10 a) B3 भोगैर् (m भावैर् as in text) — b) K1 भविष्यत, K2 °ष्यति (for °ष्यथ) B1 शरीरिण — c) D5 तथा प्राह, T1 तथोवाच, G1 तथा चार्चिर् (for तथा चापि) — d) D5 महामति, T1 तदा वच° (for ऽब्रवीद्वच)

11 a) Hypermetric | Ś1 अनुपीय, B1 अन्वीय (for °अनुनीय) Ś1 K1 2 4 Dn D2 4 6 G3 हि, T1 [ऽ]ति (for ऽपि) T2 अनुनीयमानेन भृश — b) Ś1 °द्य तेन स ; K4 D2 3 °द् द्विजोत्तम, Dn3 °द् द्विजेन स, D1 5 द्विचेतन°, S (except G3 M2) न्वितेन स (for द्धि तेन स°) — c) K3 पूर्वं, Dn3 मोढु, D1 शर्व° (for सर्वं) — d) B1–3 D (except D1–3 5) G3 चापि सोत्यजत्, T1 च तथात्य, T2 G1 2 4 M च परित्यज(T2 G1 °जे)त् (for च समत्यजत्)

12 a) B1 तच्छरीर च, T1 तत शरीर (for स तच्छरीर) Dc सन्यस्य (for त्यज्य) — b) Ś1 K1 2 धरां तथा, M1 धरातल — c) B2 भूमिष्टश्चाजहाद्धातून् (m as in text), T G1 भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T2 पृथग्धातून्, G1 जडीकुर्वन्) — d) T1 धातूनसृजताथ वै

13 a) S1 प्राय, K B1 3 Dn T2 G3 M पू(K2 प्रि)यात्, B2 पूय, B4 यूपान्, T1 आयात् (for आस्यात्) Ś1 K1 सगधि, K2 स्वगधि, K3 B2 D2 T2 सुगध, K4 B1 4 Dc Dn D4–6 G3 सगध (for सुगन्धि) — b) T1 अर्चिस्यो (for अस्थि°) — c) B1 श्लेष्माण, G1 2 4 °ष्मणा K1 B Dn D4 6 T G3 M स्फाटिक Ś1 K B4 D2 3 5 चापि (for तस्य) — d) T1 पीतान्, T2 पीत (for पित्तान्) Dn1 G3 मारकत, M1 मरकतस् D3 यथा (marg *sec m* तथा as in text)

14 a) B2 यत्तु, B3 जगत्, D2 यत्तत्, T1 पादान्, M शकृत्, G1 2 4 वातात् (for यकृत्) T1 कार्ष्णायस, G2 4 कृष्णायसस्, M कृष्णाभवत् Ś1 K1 2 चापि (for तस्य) T2 शकृत्कृष्णाश्मभवत् — b) S1 K1 2 transp त्रिभि and बभ्रु° Ś1 K1–3 B1 4 D2 3 5 एभिर् (D2 एव also), Dn1 एष, S (except G3) एतैर् (for एव) Dn1 प्रभु°, D2 5 S (except G1 3) बहु (for बभ्रु°) T1 M प्रभा (for प्रजा) — c) S (except G3) त्वचस् (for नखास्) — d) Ś1 K1–3 सुधाजालानि, B3 4 D2 3 M स्नायुजा, T G1 2 4 स्नायुज चापि G1 विभ्रम (for विद्रुमम्) — e) B Dc Dn3 D4 6 T G3 M2 शरीर (for शरीराद्)

15 a) B1 मुक्त्वा, D5 त्यज्य, G2 कृत्वा (for त्यक्त्वा) Ś1 K D2 3 5 तत्, B2–4 Dc Dn D1 4 6 G3 च (for तु) — d) B1 °साच्छादित, D5 °माप्यायित (for °सोत्थापित°) B1 T1 पुरा, G4 तथा (for तदा)

C 3 14224
B 3 222 1
P 3 224 17

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ १९
एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

---

16 ^{a}) T_1 तप्त्वा च (for जज्वाल) — ^{b}) B_2 तेजसा (for तपसा) K_1 [अ]प्यायत, K_2 [अ]प्यजित (for [आ]प्यायित) T_2 शिख — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 G_3 ऋषिं, K_3 मुनिं, K_4 B_4 D_{1-3} मुनीन्, M_1 [अ]थर्षीन् (for ऋषीन्) $Ś_1$ K_2 दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि

17 ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_5 उपाश्रित; $K_{2\ 3}$ B_{1-3} Dc $D_{2-4\ 6}$ G_2 अपा° (for अथा°) — ^{c}) S (except T_1 G_3) एन च (for एवैनम्) — ^{d}) K_1 अपाश्रित, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ सुरादय° (B_4 महर्षय°; Dn_3 उपाश्रित) (for सुरर्षय°)

18 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]थ सृ°, K_4 विसृ°, B_3 [अ]त्र सृ°, D_4 न्यसृ°; D_5 ससृ°; D_6 [अ]नुसृ°, G_3 [अ]न्वसृ° (for त्वसृ°) $Ś_1$ K_2 B_4 लोकम् (for लोकान्) B_1 D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ M अथर्वाण श्रितान् (B_1 सृजन्; D_2 श्रुतान्, G_4 श्रुतान्) लोकान् — ^{b}) T_1 आत्मनि $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ T_2 लोक, $G_{1\ 2\ 4}$ [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य) $K_{1\ 2}$ पावन; D_2 S (except T_1 G_3) पावक°, D_3 पाशक° (for पावकम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ B_1 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ T_1 सर्वलोकानाम् — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 उन्ममज्ज महार्णवात्

19 ^{b}) B_2 पुनर् (for पूर्वम्) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 आहुत (for °हूत°)

20 ^{a}) K_3 B_4 $D_{1\ 5}$ T $G_{1\ 4}$ M एष (for एव) S_1 K_2 तु जनयन्, B_2 ते जनयद्, Dc D_5 स्वजनयन् (for त्वजन°) — ^{b}) K_2 B_{1-3} Dc_2 $D_{5\ 6}$ S (except T_2 G_3) त्रिविधान् (for विबुधान्) — ^{c}) K_3 विचिन्वन्; B_4 सचरन्, G_2 विचरद् (for विचरन्) — ^{d}) B_1 भ्राम्य° (for भ्रम) D_5 च (for तु)

21 ^{a}) K_1 सिंधुवर्जं, K_2 °नर्वं, B Dc Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_3 सिंधु (Dc Dn_1 धु) नद (B_2 सज्ञ); D_2 °वर्यं, D_5 °राद्या°, T_1 G_2 °वर्ज्या° (G_2 °वर्जा), T_2 °वत्या, $G_{1\ 4}$ °येवा, M °वर्या° (for °वर्जं) K_3 B D (except $D_{2\ 5}$) G_3 -नद (for नद्यो) — ^{b}) T_1 देविका च, T_2 देविनाथ T_1 सरस्वतीं — ^{c}) T_1 गगा च T_2 शतकुम्भां, G_2 शातकुम्भा — ^{d}) Many MSS सरयूर् or शरयुर् Dc कुडसा°, K_4m B_3m D_3 (*sup lin*) $_5$ गंढका°, T_2 गधसा° (*for* गण्डसा°)

22 ^{b}) B_4 S (except T_1 G_3) मेधा स्मृति° (for मेधातिथि°) Dn तदा (for तथा) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ हरा°, T_2 M होरा° (for ताम्रा°) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1\ 3\ 5}$ गौतमी (for कौशिकी)

23 ^{a}) Dc Dn_3 विपाशा (for तमसा) — ^{b}) T_1 आदि (for नदी) — S_1 om (hapl.) 23^c–24^b — ^{c}) K_3 $_4$m $D_{1\ 2}$ वेण्योपवेण्यौ, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वेणोपवेणा, $B_{3\ 4}$ वेण्वापवेण्वा; D_5 वेणावेण्यौ च, T_2 घटा प्रवेणी, G_1 पेण्णा प्र ; $G_{2\ 4}$ वण्णा प्र° (for वेण्णा प्र°) T_1 विण्णा च मणिभिन्ना च — ^{d}) K $D_{1-3\ 5}$ मद्रगा, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वडवा, T_1 मरुवा, T_2 भद्रथा, $G_{1\ 4}$ मैंद्रथा, G_2 मेंद्रथा (for मेद्रथा)

24 $Ś_1$ om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ M भरता (for भारती) T_1 भरतस्याप्रयोगा च; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सुप्रयोगा च कावेरी — ^{b}) K_1 सखरा, K_2 सुस्वरा, K_3 D_5 सुपुरा, K_4 $D_{2\ 3}$ सुरसा, B_4m Dc_2 Dn_3 सुप्रभा (B_4 orig घर्घरा), Dc_1 सुप्रजा, D_1 सुरता, T_1 मुहुरा (for मुर्मुरा) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सा नदी मञ्जुरा (T_2 दुर्मदा; G_1 चार्जुन) तथा — ^{c}) S_1 K_4 सुवेणा (S_1 °ण्णा); $K_{1\ 2}$ सूवेण्णा; K_3 दुवेणा; $D_{1\ 2}$ त्रिवेणा (for कृष्णा च) K_{2-4} $D_{1\ 2}$ °वेणा, T_2 °वर्णा; G_1 °पेण्णा, $G_{2\ 4}$ °वण्णा (for °वेण्णा) B Dc Dn D_{3-6} G_3 तुगवेणा (B °ण्वा) कृष्णवेणा (B ण्वा), T_1 तुगयिण्णा कृष्णत्रिण्णा — ^{d}) S_1 K_4 D_{1-3} कपिशा; $K_{1\ 2}$ कथिता, K_3 कटसा, T_1 $G_{2\ 4}$ M_1

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विदूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७
अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।
अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।　　C 3 14242 B 3 223 2 K 3 225 2

काळिमा, T_2 कल्मा, G_1 काशिका, M_3 कपिमा (for कपिला) — K_3 om (? hapl) 24^{e}–25^{d} — ^{e}) B_3 नित्या॰ (m नद्य॰ as in text) B_1 दिष्टयाना, B_3 D_3 धिष्टया॰, G_3 घृण्या॰ (for धिष्ण्या) — ^{f}) G_1 प्रतिष्ठिता (also प्रकीर्तिता॰ as in text)

25 K_3 om 25 (cf. v l 24) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अथ तस्य; T_2 अहुतस्य (for अद्भुतस्य) — ^{b}) K_1 B D (except $D_{2\,3\,5}$) T_1 G_3 तस्य, G_1 मम (for तस्या॰) S_1 $K_{1\,2\,4}$ $D_{2\,3\,5}$ विभूरिति, B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 विभू(Dc ॰दू)रथि॰, T_1 विद्वरथ, T_2 वधूरथ॰ — ^{d}) D_3 प्रहास् (for सोमास्) B_3 हि, Dn $D_{1\,4\,6}$ G तु (for च)

26 ^{a}) S_1 K $D_{1-3\,5}$ चैव (for चापि) — ^{b}) K_4 ब्रह्मणा, Dc ब्राह्मणो S_1 K B Dc D_{2-6} मानसी (Dc_2 $D_{5\,6}$ ॰सी) (for ॰सा॰) S_1 $K_{1\,2}$ B_{2-4} $D_{3\,4}$ प्रजा (for प्रजा॰) — ^{c}) S_1 K_1 B_1 अत्रे, S (except G_3) अग्नि॰ (for अत्रि) Ś$_1$ K_3 $B_{1\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ स्रष्टुकामान् (K_3 Dc_1 ॰कामा), K_1 D_2 द्रष्टुकामा (D_2 ॰काम); Dn_1 सुष्टुकामान्; T_1 स्नुपुत्रे तान् (for स्रष्टुकाम) — ^{d}) K_2 [अ]त्रार॰, $G_{1\,4}$ [अ]धार॰, M_1 [अ]कार॰ (for [अ]धार॰) — ^{e}) T_1 ततस् (for तस्य) S_1 $K_{2\,3}$ B_1 $D_{1\,5}$ T M तान्, B_4 $D_{2\,3}$ ते, $G_{1\,2\,4}$ च (for तद्) Dc_2 D_5 कार्यान् (for कायान्) — ^{f}) B_1 निर्दहन्ति, B_4 निर्वहन्ति, $D_{2\,3}$ निरहन्ति; T_1 निर्हरेत्तु, G_3 निर्हरत $K_{1\,3}$ Dc_2 D_1 हुताश(D_1 ॰शि)न, Dn_3 T M हुताशनान् (T_1 ॰त्)

27 $K_{1\,2}$ om (hapl) 27–28 — ^{a}) Ś$_1$ महाकाया, Dc_2 ॰स्मान (for ॰स्मान॰) — ^{b}) T_1 तु (for ते) D_1 महानघ (for ऽग्नयो मया) D_3 मता; T_2 $G_{1\,2}$ यथा, G_4 तथा (for मया) — ^{c}) T_1 ॰मेयबलो॰ (for ॰मेया यथो)

28 $K_{1\,2}$ om 28 (cf v l 27) — ^{a}) D_5 G_4 अत्य द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु) M_1 च (for तु) — ^{b}) K_3 T_1 G_4 देवे॰ (for वेदे॰) — ^{c}) D_3 तद्देश (for तादृश) T_1 सर्वं स्वम् (for सर्वेषाम्) — ^{d}) Ś$_1$ G_3 ह्येषु, D_1 ह्येव, D_5 ह्येको (for ह्येष)

29 ^{a}) K_1 एकम्, K_3 एष, D_3 एवम् (for एक) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ G_2 M परमोंगिरा॰; T_2 परमा॰; D_1 $G_{1\,4}$ प्रथमा (for प्रथमोऽङ्गिरा) — ^{c}) B_4 निर्जित॰, T_1 विस्तृता॰, G_2 निसृता (for निःसृत) Dc_2 कार्याज्; T_1 कार्या (for कायाज्) — ^{d}) T_1 ॰ष्टोमे, M ॰ष्टोमात् (for ष्टोम) D_5 तथा (for यथा)

30 ^{c}) K_3 D_3 याचितो, B Dc Dn D_{4-6} G_3 योर्चितो; D_1 एधितो, $G_{1\,2\,4}$ M पावको (for पावितो)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या $K_{1\,3}$ B D G_3 M_1 (all om sub parvan name) mention only आगिरस्न (followed in M_1 by समास) — *Adhy name* $Dn_{1\,2}$ D_4 G_3 अग्निस्कन्दव॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 221, Dn_2 220, D_1 224, T $G_{1\,3}$ M (M_2 *inf lin*) 214, $G_{2\,4}$ M_2 (orig) 216 — *Śloka no* $Dn_{1\,2}$ $D_{1\,6}$ 32

C 3 14242 B 3 223 2 γ 3 225 2 जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०
केश्युवाच ।
विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref , T $G_{1\,2\,4}$ ins

1055* वैशपायन ।

श्रुत्वेमा धर्मसयुक्ता धर्मराज कथा शुभाम् ।
पुन पप्रच्छ तमृषि मार्कण्डेय तपस्विनम् ।
युधिष्ठिर ।
कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्ने सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च सभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु कौतूहलमतीव मे ।

— M_1 om the ref — [ab]) K_4 B_{1-3} Dn_{1} n_2 $D_{4\,6}$ G_3 विविधा वशा कीर्तितास्ते — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\,5}$ T_1 च (for तु) T_2 $G_{1\,2\,4}$ जन्म त्व शृणु कौरव्य

2 [a]) T_1 कर्म; M_2 पश्य (for पुत्र) — [b]) $Ś_1$ K_4 $B_{1\,2}$ D_{1-3} G_3 [अ]मितौजस , K_2 $G_{1\,2\,4}$ M महौ(K_2 °तौ)जस — [c]) K_1 B D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 ब्रह्मर्षि (for सप्तर्षि) K_4 D_{1-3} -भार्यासु, T_1 -भार्याया (for -भार्याभिर्)

3 [a]) B_1 यत्नाद् (for यत्ता) — [b]) B_3 D_1 T_1 विनिघ्नति, M_1 व्यनिघ्नत — [c]) D_3 यत्रा° (for तत्रा°) K_2 सर्व-, D_2 तद्रा (for सदा) — [d]) D_5 °दर्शिन (for °रूपिण)

4 [a]) K_2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — [b]) B_4 बहुभिस्तै , D_5 बहुशस्त्रै , T_2 भीषणास्त्रै (for बहुशस्तै) — T_2 om 4[c]–5[d] — [c]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 स (for स्व) — [d]) $G_{1\,2\,4}$ M चिंता म मनसा(G_1 समलुम)वहत्

5 T_2 om 5 (cf v l 4) — [a]) $B_{1\,4}$ Dn_{1} n_2 हि, B_2 D_5 T_1 G_1 यैर् (for यो) — [b]) $G_{1\,2\,4}$ हता (for भग्ना) — [d]) T_1 M_2 सज्ञेय (for स ज्ञेय) B_2 पुरुषोत्तम

6 [a]) $Ś_1$ सशैल्मानम, D_2 सशैल काचन — [b]) K_3 मृश, Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 इद, D_{1-3} असु (for इम) $Ś_1$ K_{1-3} तदा (for भृशम्) — [d]) K_1 मया सूक्त, B_{2-4} अर्थयुक्त; $G_{1\,2\,4}$ अथो मुक्त $Ś_1$ तदा स्त्रिया (by transp), K_1 स्त्रिया मुदा

7 [a]) K_2 D_5 अभिधावत, T_2 अभिभूयास्तु N (except S_1 $K_{1\,2}$) T_1 $G_{3\,4}$ M_1 मां (for मा) — [b]) D_3 T_1 त्रातुमेव ह (T_1 हि), D_5 त्रातुमर्हति $K_{2\,4}$ $G_{1\,2\,4}$ हि, B_3 च (for ह) — [c]) D_2 प्रदस्यतु, D_3 प्रादिशतु — [d]) T_1 श्रिय (for स्वय) $Ś_1$ D_6 ते (for मे)

9 [b]) S (except T_1 G_3) °नद्धम् (for °मन्तम्) — [c]) $B_{1\,3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 कन्या तां (by transp) — [d]) K_4 B_2 T_1 G_1 [ए]नां (for [ए]न) — After 9, $K_{1\,2}$ ins

1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।
मयि शास्तरि दुष्टात्मा वज्रहस्ते मदोदिते ।

10 S_1 K_1 om 10 — [a]) $K_{2\,3}$ B_4 °कर्म, T_2 G_1 M_2 °कर्मा (for °कर्मन्) K_2 कृत्वा त्व, G_2 अस्माक (for कस्मात्त्व) — [c]) T_2 G_1 M_1 मा (for मां) T_2 [अ]भिजानीहि — [d]) T_1 अस्या, T_2 $G_{1\,2\,4}$ अस्मात् (for अस्या) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M प्रमाथनात्, T_2 °माथिन (for °बाधनात्)

11 T_2 G_1 om the ref — [a]) T_2 कैशिजाशु (sic) (for विसृजस्व) K_2 T $G_{1\,4}$ [ए]तां (for [ए]नां) — [b]) K_1 अथैन वासवोऽब्रवीत् — [c]) B_1 क्षेम ते, B_2 प्रेक्षते (for क्षम ते) K_1 जीवितु, D_5 $G_{1\,4}$ जीवता, G_2 °नो (for °तो) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ स्वपुरे

12 $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ S om the ref — [b]) $D_{1\,3\,5}$ च (for वै) T_2 $G_{1\,2\,4}$ चिक्षेपेन्द्राय वै तदा

13 [b]) $Ś_1$ क्रुद्ध केशी (by transp) D_2 ह्यवासृजत्, T_1 अपासृ° — After 13[ab], S (except G_3 M_2) ins

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १६
सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानमम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८
सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दुष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति । C 3 14265 B 3 224 9 V 3 226 9

1057* महामेघप्रतीकाश चन्ल्पावकसंकुलम् ।
— ^{c}) S_1 $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc D_{2-4} M_1 तम् (for तद्) K_1 चिच्छेद, T_2 वेगेन, $G_{1\ 2\ 4}$ M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य) — ^{e}) S (except G_3) वेगेन (for वज्रेण) — ^{f}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 2}$ $D_{2\ 3\ 6}$ S (except G_3) च (for ह)
14 ^{ab}) B_1 पपातासु (for पतता तु) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तेन केशी (by transp) — ^{d}) K_3 मृशताडित, T_1 भयपीडित
15 ^{c}) T_1 M_1 किं त्वेह — ^{d}) G_2 वरा° (for शुभा°) — After 15, all MSS (except $Ś_1$ K_{1-3} D_5 G_3) ins an addl colophon (*adhy no* Dn_1 222, Dn_2 221, D_1 225, T G_1 M [M_3 *inf lin*] 215, $G_{2\ 4}$ M_2 [orig] 217)
16 ^{a}) T_1 अपां (for प्रजा°) — ^{c}) K_1 B Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ $G_{3\ 4}$ मे दैत्यसेना (by transp) — ^{d}) B_4 या (for सा) K_4 (*sup lin* as in text) Dc_1 हता (for हृता)
17 ^{a}) K $G_{1\ 3}$ M_2 सदैवावा — ^{b}) K_4 Dc Dn_2 T $G_{1\ 3\ 4}$ सखिभि° S_1 $K_{1\ 2}$ मानद, D_3 °मे, G_4 °म° (for °मम्) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ आगच्छाव (T_1 °त्येच्छा-) विहा गर्थम्
18 ^{a}) S_1 K_2 चैनां, D_6 वाचा, T_1 त्वावां (for चावां) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 देशे देशे, K_4 केशी हर्तुं (by transp) G_1 गतु केशी K_3 Dc Dn_3 D_6 °सुर, $D_{1\ 2\ 4}$ °सुर (for °सुर) — ^{c}) M ऐच्छदे(M_2 °ते)न (for इच्छत्येन) — ^{d}) K_2 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चाह (for त्वह)
19 ^{a}) B_{1-3} Dc_1 Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 [अ]नेन (for तेन) — ^{c}) G_1 पुरा (for त्वया) — ^{d}) S (except G_3) दुर्लभ (for दुर्जयम्)
20 G_4 om the ref — ^{a}) D_3 सेव (for सेया) — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ तथा, B_4 च मे (for मम) — ^{c}) K D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 G_{1-3} आख्यातु
21 ^{a}) T_2 अनन्या° (for अबला) D_3 °भाग (for °बाहो)
22 D_4 transp 22 and 23 — ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 तु, D_3 च (for वै) — ^{d}) M_1 वाक्याद् (for वाक्यम्)
23 D_4 transp 22 and 23 — ^{b}) S_1 $K_{2\ 3}$ B_2 $D_{1-3\ 5}$ गधर्वो° (for किंनरो°) — ^{c}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यो (for स) K_4 D_{1-3} देवो दुष्टानां, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दुष्टदैत्यानां ($B_{1\ 3}$ °दस्युनां, B_3m °दैत्यानां) (for दुष्टो दुष्टानां) D_5 जेता सदैव दुष्टानां
24 D_4 om 24^{ab} — ^{a}) S_1 K_{1-3} $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 2\ 3}$ (before corr) $_5$ य स, T_1 स तु (for यस्तु) Dc य सर्वभूतभूतानि, D_3 (by corr *sec m*) य सर्वाणि च भूतानि — ^{b}) S (except G_3) सार्धं (for सह) D_3 विजेष्यते

स हि मे भगिनी भर्ता त्वयास्याः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
नास्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्या संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९
पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५
स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७
भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८
इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९
समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०
स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१
निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२
रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३
स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४ C 3 14289 B 3 224 33 V 3 226 33

D2 3 सभ° (for स भ°) Dc Dn3 भर्ता (for गर्भो) — d) B4 इष्ट, Dc2 Dn3 D1 गुरु°, S (except T1 G3) उग्र° (for उरु°)

36 c) Dc Dn3 भविष्यति च (for स भवि°) — c) T1 चाहं (for चैव) — d) Dc2 D3 भविष्यति स (by transp), G1 सभविष्यति

37 All MSS om the ref ! — b) Ś1 स (for [अ]सौ) S1 K1 2 सहकन्यक — c) K4 D1-3 ब्रह्म°, T1 G1 2 4 M1 सह° (for देव°) — e) A few MSS वशिष्ठ° B1 सर्वे; D2 विप्रा (for मुख्या) — f) Dc2 D2 तु, M1 स (for सु) B Dc1 Dn1 n2 D4 6 G3 महात्मा (B4 -महौजस), T G1 2 4 °प्रभा (for °व्रता)

38 a) K2 सगार्थं, Dc2 D3 सो° (for भा°) K1 तपसोपात्तं, K2 B1m पातु, B2-4 D (except D1-3 6) G3 तपसोवातु (B3m °वान्त) (for °पात्त) — b) K3 B3 (m as in text) सोमस्य G1 2 4 तत्रा° (for तथा°) K B1 2 (m as in text) D1 2 3 (sup lin as in text) 6 T2 [अ]सरे (for [अ]ध्वरे) — c) K4 पिपासया K1 2 4 Dc D2 T G2 M [अ]भ्य(Dc2 °प्य)युर् (for ययुर्)

39 a) K2 इष्ट (for इष्टिं), and °न्यायस्य (for °न्याय) — b) K3 B2 सुसमृद्धे, Dc2 मिद्ध — d) Dc2 G1 सर्वे, G2 4 M1 सत्रं (for सर्वं) Dc स्विौकस

40 a) Ś1 K2 सोपाहूतो, B3 ससाहूतो (m °हूतो as in text), T2 °हितो — b) K2 Dc2 D4 6 सोद्भूत (for सोऽद्भुत°) — c) K1 4 B1 2 4 D (for D2 see below) G1 3 ययौ (for [आ]ययौ) — D2 om (hapl) from °सृत्य up to विवि° (in 41a) — d) B4 सश्रितो, T1 पार्श्वं°, T2 पश्य, G1 2 4 सूर्यं°, M1 शाश्व° (for वाग्य) — e) Dn3 D1 6 अगम्य (for आगम्य) D5 [आ]हवनीये स्वे — f) B1 द्विजर्मंत्रहुतो हुत, B4 तैः समस्त हुत हवि°

41 D2 om स तत्र विवि (cf v l 40) — a) T2 सतत, G1 2 4 स तु त (for स तत्र) D5 विहित, G1 विधिवत (for विविध) Dc द्रव्य (for हव्य) — c) B4 मुनि° (for ऋषि°) — d) S1 प्रायास्थानाद्, B1 प्राददिस्मत, B2 प्रयच्छति (for प्रायच्छत)

42 a) S1 [अ]भ्यगच्छत्स, K1 2 [अ]भ्यगच्छत, K3 D1 5 G1 2 M2 [अ]भ्यपश्यत्स, T1 तास्तु गच्छती (for [अ]प्यपश्यत्स) — b) Ś1 द्विजा (sic) (for महा°) — c) K2 B4 Dc Dn D4 6 G3 स्वेष्वाश्रमेषु, K3 श्रेष्ठाश्रमे°, B2 श्रेष्ठाश्रमे°, T2 G2 दृष्ट्वाश्रमे T1 वसती (for [उ]पविष्टा) S1 स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ता — d) K2 पतिभिश्च, K4 D2 3 5 स्नाताश्चैव, B Dn D1 4 6 G3 स्वप(D1 4 6 प)तीश्च, Dc स्नातीश्चैव S1 सुखासुख, B2 4 Dn D1 4 6 G3 तथा सुख, Dc2 सुखावह, T2 G2 पतिव्रता

43 a) T2 कुश (for रुक्म) A few MSS °वेदी (for °वेदि°) G1 तत्र (for तास्तु) — b) B1 रेखा (for °लेखा) — T2 om 43cd — c) B1-3 D5 र्चि.प्रतिमा — d) B4 [उ]ज्ज्वला (for [अ]द्भुता)

44 K1 om from 44 up to 3 214 21 — a) Ś1 K2 सततोद्गतेन स° (hypermetric !), B2 Dn1 n2 D1 4 6 G2 स तत्र तेन स — c) D4 शक्या मया द्रष्टु स्प्रष्टु (cf 46ab) — d) Ś1 K2 B4 °वशं गत, M °वशातुर

C 3 14290 B 3 224 34 K 3 226 34 स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यमीक्ष्णशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

---

45 K1 om 45 (cf v l. 44) — a) B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 भूय॰ म(D4 6 G3 म)श्चित॰ — b) B Dn1 n2 D4 6 G3 ॰तो ह्यह ; Dc Dn3 D5 ॰तस्य मे (for ॰तोऽस्मि यत्) — Ś1 om from 45^{cd} up to 3 214 21 — c) K2 B Dc Dn D1 4–6 G3 साध्व्य॰ (Dc Dn3 सत्य॰) पत्न्यो — d) B1 3 Dc Dn3 D4 6 G3 अकाम्या॰ (for ॰मा॰)

46 Ś1 K1 om 46 (cf v l 45, 44) — a) D3 (by corr) न वा॰ (for नैता॰) — b) K4 चा॰ (for वा॰) G1 निमि॰ (for [अ]निमि॰) — c) B3 ॰सृत्य, K4 Dc D1–3 5 M ॰श्रित्य (for ॰विश्य)

47 S1 K1 om 47 (cf v l. 45, 44) Before 47, K2 B D (except D1–3 5) G3 ins मार्कंडेय उ॰ — b) B4 ॰प्रभ॰ (for ॰प्रभा॰) — c) B4 स (for च)

48 Ś1 K1 om 48 (cf v.l. 45, 44) — b) B4 S (except G3) ततो (for एव) K3 4 Dc D2 3 5 T G1 2 4 वन (for वश) — M2 om (hapl) 48^{c}–49^{d} — c) K4 D2 3 विनि॰क्षिप्य, T1 विनिष्क्रम्य

49 Ś1 K1 M2 om 49 (cf v.l. 45, 44, 48) — b) K2 B Dn D3 4 6 G3 ॰त्याग॰, K3 Dc D1 2 5 ॰न्यासे, K4 न्यास (for ॰त्यागे) K2 B Dc Dn D4 6 G3 -विनिश्चित॰, D2 सुनिश्चल॰ — d) K2 B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 ॰गमत्, D5 श्रित (for ॰गत)

50 Ś1 K1 om 50 (cf v l 45, 44) — b) T1 G1 2 4 M2 प्रथमा ; M1 भार्या सा (for प्रथम) K3 4 Dc1 D1–3 कामयत्यत ; Dc2 ॰यत्फल, D5 ॰येत्फल (for ॰यत्तदा) — c) B2 4 T G1 2 4 तत्र (for तस्य) B1 4 T G1 2 4 अन्वि॰ (for अन्वै॰) — d) K2 B Dn1 n2 D4 6 G3 भाविनी, K3 4 Dc D1–3 5 भारत (for भामिनी) — M om (hapl.) 50^{c}–51^{d} — f) K2 B Dn1 n2 D4–6 G3 न च (Dn2 D5 चा) पश्यस्य॰, K4 Dc1 न च पश्यद॰

51 Ś1 K1 M om 51 (cf v.l. 45, 44, 50) — a) B2 यथा वस्तु, D1 तथा सुत्रूद्, T G1 2 4 यथावृत्तं (for ॰वत्तु) — c) B4 यस्त , D1 सा तत (for तत्त्व॰) — d) K2 B Dc1 Dn D4 6 G3 भाविनी (for ॰मि॰)

52 S1 K1 om 52 (cf v.l 45, 44) — c) B1 T1 G1 M1 रस॰ (for काम॰) K3 4 B1 3 D (except D1–3 5) G3 कामार्ता — f) G1 4 कामस्याप्ति॰ (for कामावाप्ति॰)

Colophon om in Ś1 K1 — *Major parvan* K3 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयम सस्या K3 4 B1–3 D G3 (all om sub-parvan name) mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान) — *Adhy name* B2 4 स्कंदोत्पत्ति॰, Dc Dn3 M2 कुमारोत्पत्ति॰ ; T2 कुमारोत्पत्तिकथन, G1 कुमारसंभव॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 223, Dn2 222, D1 226, T G1 M (M2 inf lin) 216, G2 4 M3 (orig) 218 — *Śloka no* Dn1 n2 D1 6 42

214

☞ S1 K1 om 3 214 1–21 (cf v l 3 213 45, 44) The MSS are ignored up to st 21

1 G3 om the ref — b) K2 लोल , T1 शिव- (for शील) Dc Dn3 -समन्विता (for -गुणान्विता) — c) G1 4 तत् (for सा) B4 [अ]प्रतिम, G4 प्रतिम (for प्रथम) D2 transp रूप and कृत्वा (in d) — e) Many N MSS ॰स्यामं (for ॰स्याश) — f) Dc त प्रोवाच, S (except G3) उवाच च (for त चोवाच)

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३

अग्निरुवाच ।

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४

शिवोवाच ।

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मा प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः । C 3 14309 B 3 225 11 K 3 227 12

---

2 ^{a}) S (*except* T_1 G_3) कामसंतप्ता — ^{c}) K_3 Dn_3 D_1 न करिष्यसि (by transp), B_3 करिष्यामि न, Dc D_5 न करिष्यामि K_4 B_4 D_2 $_3$ न चेत्करिष्यसे देव — ^{d}) D_5 मा मृताम् (by transp) — After 2, S (except G_3) ins

1059* तवाप्यधर्मं सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 G_1 $_4$ om (hapl) 3^{ab} — ^{c}) K_2 श्लिष्टाभि°, K_3 $_4$ Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ सर्वा , B_1 $_3$ ज्ञाति°, B_1m $_2$ $_4$ Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 शिष्टा° (for सखी°) K_2 B_1m $_2$ $_3$ Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 प्रहिता (for स°)

4 ^{a}) Dc D_2 त्व मा (by transp) S (except G_3) विजानासि (for °नीषे) — ^{d}) B_4 वशा° (for प्रिया)

5 T_1 om the ref — ^{b}) K_3 बिभेम, T M बिभ्यामस् (for बिभीमस्) — ^{c}) Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ °श्चिगितै (for इङ्गितै)

6 ^{a}) T_1 [ए]व (for [इ]ह) K_3 Dn_1 D_3 $_5$ T G_1 $_2$ $_4$ M स(T_1 सु)प्राप्ता, B_1 (m as in text) तुष्टा, B_4 °तप्ता — ^{b}) Dc Dn_3 D_1 $_3$ कामात् (for काम) D_2 $_3$ वर (for चर) T G_1 $_2$ $_4$ M कामार्थेव द्रुत (T_2 °र्थोपद्रुता) च मा (T_1 श्चिमा) — After 6^{ab}, S (except G_3) ins

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— K_3 $_4$ S (except G_3) om 6^{cd} — ^{c}) B_2 $_4$ D_2 यातरो, Dn D_8 जामयो, D_1 यास्त्वन्या (for मातरो)

7 B_2 om (? hapl) 7–9 with the ref — ^{b}) K_3 प्रति, K_4 प्रीतो, Dc Dn_3 D_2 $_3$ $_5$ प्रीता (for प्रीति) B_4 मुदान्वित T G_1 $_2$ $_4$ M शिवा प्रीत उ(T_1 M प्रीतिमु) दावहत् (T_2 °हरत्) — ^{c}) K_2 B Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 समायुक्ता (for च सं) K_3 $_4$ Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ प्रीत्या (K_4 Dc D_3 °ता) च देवी सयुक्ता — ^{d}) K_4 युक्त (m as in text), S (except G_3 M_2) शुक्ल (for शुक्र), cf v l. 12^{d}

8 B_2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) K_3 गिचरत्या, B (B_2 om) Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ व्यचिंतयन्, S (except G_3) मार्चित (for अचिन्त°) Dc Dn_3 मामक, T_1 मदीय (for ममेद) T_1 G_4 वै (for ये) — ^{b}) M पश्यति (for द्रक्ष्यन्ति) Dc Dn_3 केचन (for कानने) — ^{c}) T_2 अहिना, G_2 अहित, G_4 प्रकृत (for अनृत) — ^{d}) D_1 द्रक्ष्यति (for व) K_2 $_3$ B_1 Dc D_4 $_6$ T_2 G_1 $_3$ M पावक (K_2 °क , B_1 Dc D_4 $_6$ G_3 क), D_{1-3} $_5$ कात्

9 B_2 om 9 (cf v l 7) — ^{a}) M_2 स्येतद् (for एतद्) K_3 रक्षणाय, G_4 M रक्षमाणा — ^{d}) T_2 चैव (for मम)

10 ^{a}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ M_2 ततो (for तदा) — ^{b}) G_1 $_4$ ततो (for महा-) T G_2 M निर्गत्य (M °म्य) महतो वनात् (T_1 वनतो महत्) — ^{c}) G_1 सर्वत (for पर्वत)

C 3 14310
B 3 225 11
K 3 227 12

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६
षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२

11 a) K2 दष्टाविषै B2 ससरीसृपैर्दंष्ट्रिविषैर् (by transp) — b) K2 T1 अद्भुत; D3 उस्तै (for अद्भुतैः) — d) B4 गुप्त; S (except G3) दुर्दर (for रौद्रैर्) — e) G3 सकीर्णम् (for सपूर्णम्) — After 11, S (except G3) ins

1061* नदीप्रस्रवणोपेत नानातरुलताचितम् ।

12 b) B4 D1 °शृङ्ग (for °पृष्ठ) — c) B2 कुञ्जे, D2 भाण्डे (for कुण्डे) — d) S (except G3) शुक्लं (for शुक्रं), cf v l. 7d T2 G2 सत्वरिता; G4 सत्व°; M सुत्व° K2 B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 शुभा (for सती)

13 a) K2 B1–3 Dn D4 6 G3 सप्ता° (for शिष्टा°) K3 4 Dc D1–3 5 देवीनां (for सा देवी) — c) B4 पत्नीनां रूपक कृत्वा — d) G1 2 4 M1 रम° (for काम°)

14 a) K3 4 B3 Dc Dn3 D1–3 G3 M दिव्य (for दिव्य) — b) K2 शक्यते, B1 3 D3 शकितु (for शकितं) — c) Dc Dn3 अस्या° (for तस्या°) Some MSS °प्रभावेन — d) D1 T2 G1 4 M भर्तु° (for भर्तृ)

15 a) Dc1 Dn3 D3 T2 G1 2 4 तत्र (for तत्तु) Some MSS नि°क्षिप्तम् — b) K3 B3 Dc D1–3 5 T2 G1 M अग्नि (for अग्ने) K3 4 B3 4 Dc Dn3 D1–3 5 M °द्वह (for °त्तम) — c) T1 प्रक्षिपत्या° (for प्रतिपदि) — d) B2 कृत; D1 2 तथा; D3 तया; M सह (for तदा)

16 a) T2 रेतसां, G1 2 तेजसा (for तेजसा) Dc तस्य (for तत्र) — b) K2–4 B D G3 संवृत; T M2 °भूत (for भृत) K4 Dc D1–3 5 स्वसृजत् (for जनयत्) — c) B1 3 G1 4 M1 स्कदम् (for स्कन्नम्) — d) B1 S (except G3) जनयत्, D2 3 अगमत्, D5 मनस्या (for अनयत्) K3 4 B3 Dc Dn3 D3 T2 M तु (D3 नु) तत्, B2 D5 गत, D1 सुत, D2 नु यत् (for तत°)

17 c) K4 D2 3 च (for तु) K3 B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 एकग्रीवैककजठर°

18 a) D1 अपि व्यक्तस्, D2 3 अभिव्यक्तिस् — c) T1 अथ (for अङ्ग) S (except G3) °सपूर्ण (for °संभूत°) — d) T2 गुरू (for गुह)

19 D2 om 19ab — b) K3 4 B1 T1 M2 स सविद्युता G2 4 स विद्युते (for सह वि°) K2 विद्युता सह संवृत — c) K4 लोहिताभ्रैः Dc D4 6 °भ्रेषु महति; T1 °भ्रेण सुमहान्

20 b) B2 बहुल (for विपुल) S (except G3) रोम° (for लोम°) — d) Dc3 D2–4 पुरारि (for सुरारि°) K2 T2 G1 2 4 सु(K2 T2 पु)राराति निकृ°, B4 सुरारिविनिवर्तन, T1 तस्सुरात्रनिकृ°

21 b) K3 ननद, K4 B4 Dc Dn3 D1–3 T M ननर्द (for ननाद) K4 बलवत्तर, B3 भगवांस्तदा, D5 बलवत्तदा — c) D2 3 G1 स मोह° T M इमान्सर्वान्, G1 2 4 इमाँल्लोकान् (for इवेमान्स) — d) K3 B4 Dc D2 3 T1 लोकास्त्रीन् (by transp), G1 2 4 गुहस्त्रीन्

22 Ś1 K1 resume! — a) S1 K1–3 D1 2 5 तस्य स, Dc3 स तस्य (for तस्य त) — b) B4 S (except G3) महामेघोदधिप्रभ (M1 °स्वन)

23 a) D2 तौ चापततौ — b) Ś1 K2 3 B2 3 Dn1 D4–6 G3 स बालोर्कसम°, K4 बालार्कसदृश° — K3 om

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्रींल्लोकान्वदनैः पिबन् ।
पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः । C 3 14333 B 3 225 35 K 3 227 36

(hapl.) 23^{c}–25^{d} — c) D1 मर्पौ (for द्वाभ्यां) — e) D6 अपर च (for °रेण) S1 K1 4 D3 °दायाद, B2 3 Dc D2 °दायाद्य — f) S1 K1 2 4 D2 3 महाभय (for भुजेन स)

24 K3 om 24 (cf v.l 23) — a) K4 G1 4 M1 उपाश्लिष्ट, T1 उपश्लिष्ट, T2 उपादिष्ट — b) D1–3 5 T G2 4 M1 वर (for वरम्) — c) K2 विनद, B1 व्यानदन् (for व्यनदद्) G1 2 4 भीमम् — d) B Dn1 D4 6 G3 °भुज, Dn2 °सुर (for °बल°)

25 K3 om. 25 (cf. v.l 23) — a) T2 G1 2 4 बल्वद् (for °वान्) — b) B4 बलम् (for शङ्खम्) — c) D3 T2 G2 4 प्रध्मापयत — d) S1 K1 वर, K4 वर (for अपि)

26 b) B1–3 Dn1 n2 D4 6 [S]भिजघान, T1 [S]पि ज, T2 [S]प्याज°, G1 2 4 व्याज°, M [S]भ्य(M2 भ्या)हनच्च (for निजघान) B2 4 Dn D1 3–6 G3 ह (for स) — d) K1 D2 (*sup lin sec m* as in text) कारान्, K3 4 M करान् (for लोकान) — D2 G1 om (hapl) 26^{f}–27^{c} — f) S1 K2 3 Dc D3 रश्मिवान्

27 D2 G1 om 27^{abc} (cf v l 26) — a) D3 श्वेतस्य (for स तस्य) — b) K1 °दर्शन° (for °विक्रम°) — d) K3 दिशो (for °विधै°) — e) K3 अपश्यद् (for स पश्यन्) T1 पापान् (for भावान्) — f) D1 निनदम्स्वन° (for निनदं पुन°)

28 a) Ś1 K1–3 D5 स- (for त) — S1 om (hapl) 28^{c}–29^{b} — c) G1 2 4 हि (for च) — d) S (except G3) गता (for ययु)

29 S1 om 29^{ab} (cf v l 28) — a) K1 यत्ते (for ये तु) K1 सश्रित, K3 ससृता (for संश्रिता) Dc देवा — K3 om 29^{cd} — c) K3 B2 Dc1 Dn3 D2 4 अस्य, B4 T1 G1 2 M तस्य, Dn1 n2 अथ; D3 अभि (for अपि). Ś1 K2 पार्षदान्वै, K1 M पार्षदान् (catalectic), Dn1 D5 G1 परिषदान् T2 G4 तास्तदा तुष्टुवु सर्वे — d) Ś1 K1 B1 2 4 Dn2 D2–4 6 T1 G1 3 ब्राह्मगान्, K4 ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणा°) B3 ब्राह्मणानां महाबलान्, M2 ब्राह्मणा सुमहाबला

30 a) S1 सतूर्याय, K1 सतूर्णाय; K2 सतूस्याय (sic) (for स तूत्थाय) — b) K3 उपशात्या च, Dc2 उपसान्त्वत; T2 अवमांत्व्य च (for उपसान्त्व्य च) K1 उपसभ्य गताञ्ज नान् — c) S1 D5 व्यकृष्य Dc [अ]भ्यसृजद्, D2 3 T2 G1 M [अ]वसृ° (for व्यसृ°) — d) D3 M बाण (for बाणान्) D4 6 श्वेत (for श्वेते)

31 a) Ś1 K2 च (for स) D2 3 G1 M1 शर° (for शरै) — b) Ś1 पर (for सुतम्)

32 a) K4 D2 5 स विस्ती(K4m °शी)र्णो, Dc स वि (Dc2 च)कीर्णो, T2 स तु शीर्णो — b) K1 2 °स्वनान्, B4 T1 G1 4 स्वर, D5 T2 G2 स्वरो (for °स्वरान्) S1 K1–3 D1–3 T1 सुवन्, B4 T2 G3 M1 नदन्, G1 4 M2 रवन् (for रुवन्) — c) B4 T1 तु (for नि) Ś1 K1 2 शैले (for त्वन्ये) — d) B Dn1 n2 D3 6 G3 तदा, T2 यत्नात (for भयात्) — After 32, S (except G3) ins

1062* घोरमार्तस्वरं सर्वं दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 a) S1 K2 S (except T2 G3) भयार्ताना (for

C 3 14334 B 3 225 35 V 3 227 36

न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५
ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।
ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

भृशा°) — ᵇ) D₂ जयिना (for बलि°) — ᶜ) K₄ B₁ Dn₁ n₂ G₃ प्राच्यव°, D₁ [अ]प्रह्रष्य° (for प्राव्यथ°) — ᵈ) K₃ नानदत, K₄ D₁ ₆ सनदन्, D₂ ₃ नादयन् (for चानदत्)

34 ᵃ) T M नदता, G₁ ₂ ₄ न तदा (for सा तदा) K₁ ₃ ₄ B D G₃ विमला (for विपुला) — ᵇ) S₁ K D₁₋₃ ₅ T G₁ ₂ [अ]मितात्मना (for महा°) — ᶜ) T₁ G₁ ₂ ₄ M क्रोधात्, T₂ रोषात् (for घोर) — ᵈ) M₃ क्रौंच° (for श्वेत°) T₁ शक्तिः श्वेतस्य सा गिरे

35 ᵃ) S₁ K₁ ₂ पपाता° (for स तेना°) B D (except D₂ ₅) G दीर्णो (B₁ धीरो) (for दीनो) — ᵇ) G₁ ₄ श्वेतो पलै° (for श्वेतोऽचलै°) — ᶜ) T₁ G₁ ₂ ₄ पलायत, M अपलायन् (for उत्पपात) G₁ ₂ ₄ जहीम्युक्त्वा (for महीं त्यक्त्वा) T₂ पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा — ᵈ) S₁ K B₁ ₂ Dc Dn₃ D₁₋₃ G₄ तस्य, B₂ च स, Dn₁ n₂ D₄ ₆ G₂ स सु (for तस्मात्)

36 ᵃ) D₁ प्रचलिता (for प्रव्य°) — ᵇ) G₁ विशी° (for व्यशी°) — K₃ om (hapl) from समा° (in 36ᶜ) up to स्कन्द (in 37ᵈ) — ᶜ) S₁ अपाश्रित्य, K₁ ₂ उपाश्रित्य; K₄ B₄ Dc Dn₃ D₁₋₅ समाश्रित्य, S (except G₃) नमस्कृत्य (for समासाद्य)

37 K₃ om up to स्कन्द (cf v l 36), T₁ om 37ᵃᵇ — ᵃ) S₁ नदीश्चैव, K₂ नदीस्त्वत्र, Dc₂ नमस्तुभ्य (for नमस्कृत्य) — ᵇ) S₁ K₂ M₂ तामेव (for तमेव) — ᶜ) K₄ B₂ ₃ Dn D₄₋₆ G₃ [प्र]नम्, D₁ ताम् (for [अ]यम्) S₁ K₁ ₂ B₄ अभयल्लोके (for अभजल्लोक°) — ᵈ) Dc₂ D₂ शुक्र° (for शुक्ल°) S₁ K₂ Dc₂ M₂ पचमी, B₁ सप्तमी

Colophon — *Major parvan* S₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂ ₄ आरण्य — *Sub-parvan* G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₃ ₄ B₁₋₃ Dc₁ Dn D₁ ₂₋₆ M (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B₄ Dc₁ Dn₂ n₃ D₄ ₆ G₂ ₃ कुमारोत्पत्ति°, Dn₁ कुमारोपाख्यान, T₂ G₁ M कुमारसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 224, Dn₂ 223, D₁ 227, T G₁ M (M₂ inf lin) 217, G₂ ₄ M₂ (orig) 219 — *Śloka no* Dn₁ n₂ 39, D₁ ₆ 40

215

1 After the ref, B Dc Dn D₂ (marg sec m) ₄ ₆ G₂ ins

1063* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
मसुस्तत्स्तुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वन्द्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च रराम च मही भृशम् ।

[(L 1) B₁₋₃ महात्मनि (for °सेने) — (L 4) B₁ ₃ ननाम (for रराम)]

— T₁ G₁ ₂ ins after the ref T₂ G₄ before the ref.

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— ᵃ) S₁ K Dc D₁₋₃ ₅ सु, B Dn D₄ ₆ G₃ च, M तान् (for तु) S₁ K₁ ₂ B₂₋₄ °भागा (for °घोरान्) — ᵇ) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ₄ ₆ G₃ समतत (for पृथग्विधान्) — ᵈ) S₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ₅ शान्ति° (for लोक°)

2 ᵃ) S₁ K₁₋₃ Dc Dn₃ D₁₋₃ ₅ निवासस्तु वने येषा — ᶜ) S₁ K₂ °ष्वत्रैव K₃ नो अर्थ, B₃ नो लब्ध (for नो

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं काममंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

C 3 14355
B 3 226 17
P 3 228 15

ऽनर्थं) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ कृतो, K$_4$ D$_5$ हृतो, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_2$ M$_2$ [आ]हितो (B$_1$ हितो) (for [आ]हृतो) — ^{e}) B$_2$ षड्भि पत्नीभि मगम्य (by transp)

3 ^{b}) Dn$_1$ n$_2$ S (except G$_3$ M$_2$) तया, D$_2$ तथा (for त्वया) — ^{d}) Dn$_2$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ गच्छति (for °ती) — ^{f}) T$_1$ कोय (for कृत) K$_{1\ 2}$ वै जना , D$_5$ तत्वत , G$_4$ वै द्विजा (for वै जन)

4 Dc$_2$ om 4^{ab} — ^{a}) S$_1$ K$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{1-3\ 5}$ तद् (for तु) B$_4$ S (except G$_3$) तत (for वच) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc$_1$ D$_{1\ 5}$ [इ]ह (for [इ]ति) — ^{d}) D$_5$ अहोह (for आहा°)

5 ^{a}) K$_4$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) K$_3$ भूत (for जात) — ^{c}) D$_2$ स्वास्तदा, D$_5$ स्वस्तका (for षट तदा) — ^{d}) K$_3$ चैकाम् (for देवीम्)

6 ^{a}) T$_1$ पुत्र G$_4$ ततो (for तदा) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ महर्षीन, K$_1$ महर्षिम् (for सप्तर्षीन्) K$_4$ D$_2$ चै (for च) — ^{e}) S (except G$_3$) हेतुर् (for जाने) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{2\ 3\ 5}$ [अ]जल्पत् (for राजन्)

7 ^{a}) T G$_1$ म (for तु) — ^{b}) Dc °मति (for °मुनि) — ^{c}) B$_3$ °ममत्तम् (for °मतप्तम्) — ^{d}) K$_2$ आदृष्टु (for अदृष्ट.), and अनुगात् (for अन्व°) — ^{e}) G$_{2\ 4}$ तत्त्वेन (for तत्तेन) B$_4$ तेन कर्माखिल सर्वं — ^{f}) T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ अवबुध्य B$_1$ यथा तथा, B$_2$ यथायथ

8 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ transp प्रथम and शरण T$_1$ प्रथम°, G$_{1\ 2\ 4}$ धर्मात्मा (for प्रथम) — ^{c}) B$_2$ नित्य , T$_2$ दैव (for दिव्य) D$_3$ स प्रचक्रे, G$_1$ प्रचक्रेथ — ^{d}) S$_1$ K$_2$ °देवस्य (for °सेनस्य) B$_1$ चाधिप , T$_1$ चाह स (for चापि स°)

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ B$_{1\ 3}$m D$_{2\ 3}$ M$_2$ मडलानि च, D$_1$ आगमोक्तानि T$_1$ G$_1$ वि(T$_1$ च)चित्राणि (for च सर्वाणि) — ^{c}) T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ M$_1$ °दिकान् (for °दिका) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3\ 5}$ तत्र, T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ M चापि, T$_2$ चैव (for तस्य) — ^{d}) S (except G$_3$) तस्य (for क्रियाश्च)

10 Ś$_1$ om (hapl) 10^{c}–12^{b} — ^{a}) T$_1$ G$_1$ षण्मु स्वस्य च, T$_2$ G$_{3\ 4}$ M षण्मूर्धस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु) B च (for तु) — ^{b}) Dc$_2$ कुमुद° (for कुक्कुट°) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ B$_{1\ 2}$ Dc$_1$ Dn D$_{3-6}$ G$_{1\ 3}$ तु (for च) — ^{c}) D$_1$ भक्त्या (for शक्त्या) B$_4$ शक्त्यादिसाधन चैव — ^{d}) K$_1$ D$_2$ तदा (for तथा) K$_4$ B$_{2\ 3}$ Dc$_2$ Dn$_3$ D$_{1-3}$ G$_{2\ 4}$ M परिषदाम् ; B$_4$ वै पर्षदाम् G$_1$ पार्षताना तथैव च

11 Ś$_1$ om 11 (cf v l 10) — ^{b}) T$_2$ सर्वं, G$_{2\ 4}$ सर्वं (for कर्म) — ^{d}) S (except T$_2$ G$_3$) दृढ (for ऽभवत्)

12 S$_1$ K$_3$ om 12^{ab} (for Ś$_1$ cf v l 10) — ^{a}) K$_1$ M अजानस्तत ; K$_4$ अज्ञानात्तत्, B$_1$ Dc D$_{1-3}$ अजानात्तत् (for अन्वजानान) T$_1$ G$_1$ च तत्स्वाहा, T$_2$ G$_{2\ 4}$ तदा स्वाहा (for च स्वाहाया) D$_5$ स्वाहातत्त्वमजानन्स — ^{b}) K$_2$ रूपाणि स्व, D$_5$ रूपाणि तु, G$_{1\ 4}$ रूपादुत्य (for रूपा न्यत्व) — ^{c}) B$_5$ S (except G$_3$) अथा (B$_4$ स चा) ब्रवी°

C 3 14355 B 3 226 17 K 3 228 16 स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

तान्ससर्पीन् — d) S (except G3) युष्मत्पत्नीष्वयं शिशु° — ef) K3 4 D1–3 5 [अ]पि (for तु) K3 B1 D5 तस्य तस्मात्ते; B2 Dc तद्वचस्तस्मात् (for तस्वतस्तस्मात्) S (except G3) पट्सु जातो हुतवहात् ते चाग्ने (T1 तेन ता ; T2 G4 तेजोग्ने , M1 तास्त्वेग्ने , M2 ताश्चाग्ने) स्त्वग्रतोऽत्यजन्

13 Before 13, K3 B D (except D2 3) S ins मार्कंडेय उ° (resp मार्कंडेय) — a) D5 स्तुत्वा (for श्रुत्वा) K1 4 B4 Dn D1 4–6 G3 तदा (for ततो) — b) Ś1 सहसा°, B1 सर्वतो , D3 ते सहा° (for सहिता°) S (except G3) सहिता° शक्रमब्रुवन् — d) G1 जहि शक्राशुभ चिरात्

14 a) Ś1 K1 2 विहिंस्ये°, T1 G1 4 निर्हिं° (for निह) — b) K3 D1 महेंद्रो, B Dn D4 6 G3 देवेंद्रो; T2 अन्येंद्रो (for अद्येन्द्रो) Ś1 K1 2 4 न, B2 वै (for ऽय) Ś1 K2 भविष्यसि — D2 om 14cd — c) K2 3 B1 3 4 Dc D4–6 G3 त्रैलोक्ये (for °क्यं) T G1 2 4 च (for सं) M त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान् — d) K4 Dn1 n3 D1 4 6 T2 G3 °बल (for °बल)

15 T1 om (hapl) 15ab — After 15ab, B3 ins 1065* — c) B1 भूताना, G2 लोकस्य (for लोकाना) — K3 B2 4 D (except D1–3 5) G3 ins after 15 B3, after 15ab

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ।

16 a) K3 D5 T2 [अ]पि; D2 नि , D3 [आ]शु, T1 G1 [अ]प (for [अ]भि) — b) T1 G1 सर्वं (for स्कन्दं) D5 स्कन्दस्य लोकमातर — c) T1 °वीर्याद्, G4 °वीर्यं (for °वीर्या) Dc घ्नत, T2 G4 यातु (for घ्नन्तु) S1 K2 शरैस (for चैनं) — d) K3 M तु (for च) T1 G1 यथा ययु°, T2 G2 4 यथातथ (for च ता ययु)

17 S1 K1 D2 om (hapl) 17 — b) K2–4 Dc D1 3 G2 4 तदा, T2 तत (for तु ता) — c) K3 D3 T G1 [ए]व, Dc [इ]द, D5 [ए]तत्, G4 [ए]न (for [ए]व) — T1 G1 गता (for ययु°) — After 17, T1 G1 read 3 216 1c–3d (omitting them in their proper place)

18 a) K4 B1–3 Dn D1 4 5 G3 चैन (for चापि) S1 K1 2 अस्माभि (for अस्माक) — b) K1 वीर°; K2 B D (except D1–3 5) G3 भव (for ऽस्माभिर्) Ś1 K1 4 D1–3 कृतो बली, K3 B Dc Dn D4 6 G3 महाबल°, K3 D5 कृता (D5 तों)जलि (for धृत जगत्) — D1 om (hapl) 18c–19d — c) K1 °नदत (for °नन्दस्व) T G1 2 4 अभिनद्य तत (T1 G1 °नदत ता°, T2 °नद्य तु ता°) सर्वा — d) K3 D2 प्रस्तुता , K4 (m as in text) प्रजासु, G1 स तु ता , G2–4 प्रस्तुता°- G2 4 M स्नेहविक्लवा — After 18, B1 3 (both marg) Dn D4 6 G3 ins

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकाम स्तनान्प्रभु° ।

19 D1 om 19 (cf v l 18) — b) Dc काम° (for कामान्) Ś1 K1 2 Dc वै, K3 D2 3 च (for स°) — d) T1 G2 4 M1 बलिन (for °ना) D5 वर (for बली) B4 पुरत° पितर बली

20 b) K3 4 D1–3 5 तु, B4 Dc च, S (except G3) त (for ह) — c) Ś1 K1 2 D1 °ध्वज्य (for °वार्य) D1 °त्मान (for °सेन) — d) G1 तत , G2 तथा, G4 स्थिर° (for स्थित) Ś1 K1 2 चिर, K3 4 D3 5 T1 M स्थिर , B1 3 Dc Dn D4 6 G3 शिव , D2 [अ]भित (for स्थिरम्) B2 4 रक्षमाणास्तु तत् (B4 °णास्तत°) स्थिता°, D1 पुत्रवत्पर्य रक्षत (= 22d), T2 रक्षमाणा व्यवस्थिरे

21 a) D1 तत्तु, D2 चैव (for या तु) — c) B Dn D4 6 G3 स्व (for सा) — d) K2 [अ]भिरक्षत°, T G1 4 व्यरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत)

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२
अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।
ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

C. 3 14374
B 3 227 7
V 3 229 35

22 b) Ś1 K Dc D1 2 5 सह मातृगणेन तु (S1 K1 2 ह) — c) D1 °स्नान (for °सेन) — d) K3 D3 M2 परि रक्षत, T2 समभावत (for पर्य°)

23 T1 G1 2 4 read 23 after 3 217 8 (cf v l 17) — a) Ś1 K2 3 D1–3 T1 M नैगमेश (Ś1 K2 T1 M2 °ष°, M1 °षु°), T2 G1 2 4 नवर्धन (for नैगमेय°) — b) S1 महाप्रज°, K3 बहुस्तन°, K4 बहुप्रज° (for °प्रज°) — c) B1 शैलस्थ, T2 °स्थ (for °स्थं) — d) = (var) 3 31 36d K3 T2 बाल° (for बाल)

Colophon om in T G1 2 4 — *Major parvan* S1 K2 Dn2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B1–3 Dc1 Dn D2–6 G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B3 Dn D4 6 G3 स्कन्दोत्पत्ति, B2 4 Dc1 कुमारोत्पत्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 225, Dn2 224, D1 228, M (M3 inf lin) 218 (M2 orig 220) — *Śloka no* Dn1 n3 Dc 29, Dn2 28 D1 24

216

1 T G1 2 4 om the ref T1 G1 read 1a–3c after 3 215 17 T2 om 1a–3d — a) K1 2 D1 2 5 चोप, G2 M सोस° (for सोप°) — b) B1 मानग्ध्रर्पपस्तथा — c) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) — d) K4 B1 2 Dn D1 4 6 G3 दृप्ता° D1 2 4 6 T1 G1 2 4 पारिषदा Dc गणैः S1 K1 2 दीप्ताख्या (K2 °ख्या°) पार्षदा गणा, B4 दीप्ता सर्वे सपार्षदा°

2 For T G1 cf v l 1 — b) K1–3 °नादिन (for °वासिन) — d) S1 K1–3 D1–6 8 भूत° (for मातृ°)

3 For T G1 cf v l 1 G3 M om (hapl) 3abcd — a) T1 त्रिपथ (for विजय) — b) B2 विजयेच्छु° B4 T1 G1 4 पुरन्दर° (for सुरे°) — c) S1 K D1 2 [ए]रावण — After 3cd, K2 B D (except D1 2, D3 marg) G3 ins

1067* आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।

— f) Ś1 K B1 3 4 Dc D1–3 5 तदा (K3 तथा) (for ययौ)

4 a) B2–4 Dn T1 G1 2 त च, B1 T2 तस्य (for तच्च) B1–3 Dn D4 6 G3 नाद, T1 °देव (for °वेग) — b) B1 2 भुज (for °प्रभम्) — Ś1 K1 2 om 4cd

5 a) B4 विजयेप्सु K1 4 B1–3 D (except D1 2 5) G3 तमायात — b) K3 4 B D (except D1–3) G3 अन्व यात्, T2 अन्वियान (for अभ्य°) — c) K4 B4 D1–3 5 M1 विनर्दन् B1–3 Dn D4 6 G3 पार्थ, T1 G1 परि (for पथि) B1–3 Dn D4 6 G3 देवेशो (for शक्रस्तु) T2 स वियत्पथि शक्रस्तु, G2 4 वियत्पति स शक्रस्तु — d) D3 ह्रतु, T1 G1 रौद्र, T2 श्रुत (for द्रुत) G2 4 आयान् (for याति) T M2 °बल (for °बल°) — e) S1 Dc1 D3 स हर्षयन् T2 °गणान् (for °सेना)

6 c) B Dn D4 6 T1 G3 अथ, M1 अभि, M2 अपि

C 3 14375
B 3 227 8
K 3 228 36

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

(for उप)　B_4 सम्प्राप्य — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M वह्नि(${T_1}$ $G_{1\ 2\ 4}$ °ह्ने°)पुत्रस्य वा° — After 6, D_5 ins

1068* अथ दृष्ट्वा स्थित स्कन्द श्वेतस्याग्रे महागिरे ।

7 ^{b}) $B_{1\ 4}$ Dn T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ सहितै°; T_1 त्रिदशै (for सहित.). — ^{c}) T_1 G_1 तद् (for त) — ^{d}) D_5 व्यानदत्, T_1 स नदत्.

8 ^{a}) K_4 तेन; S (except G_3 M_1) अस्य (for तस्य) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ $B_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ °द्भूतो° (for °द्धूतो°) — ^{c}) T_1 प्रभूत (for बभ्राम) — ^{d}) S (except G_3) समंतत (for अचेतनम्)

9 ^{a}) K_4 B_4 अथ, D_5 अनु; M_2 इह (for उप) — ^{b}) D_5 दृष्ट्वा देवान् (by transp) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ सहस्रा (for प्रवृद्धा°) — ^{e}) Dc_1 $D_{2\ 4}$ तद्दैव; T_1 तद्देव (for ता देव) B_4 T_1 G_1 [अ]दहद्; T_2 [अ]पतन् (for [अ]दहन्), Ś$_1$ K Dn $D_{1,\ 5\ 6}$ अदहद्देवसैन्यानि　G_2 सा देवसेना न्यपतत् — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{1\ 2}$ वेप°; K_3 B Dc D_{3-6} G_3 चेष्ट° (for वेष्ट°)　G_2 वेष्टमाना महीतले

10 G_1 om 10^{ab} — ^{a}) M_2 प्रदीप्तशिरसो देहा° — ^{c}) K_2 याति; Dc भ्रांता. (for भान्ति) — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ दिव°, B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 व्यस्ता° (for चित्रा°)

11 ^{a}) K_4 ययुस्त, D_2 प्रदीप्तास (for प्रपन्नास) — ^{c}) D_1 देव (for देवा)

12 ^{a}) $D_{2\ 3}$ तदा (for तत) S (except G_3) शक्रो (for स्कन्दे) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M स्कंदे; T_2 तस्मै (for शक्रो) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 न्यपातयत्; Dc [S]भ्यपातयत्, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 त्ववासृ°, T_2 ह्यवासृ°, M_1 व्यवासृ° (for [अ]भ्यवासृ°) — T_1 om 12^c–13^f, T_2 om 12^{ef}

13 T_1 om 13 (cf v l 12) — ^{b}) B_1 जज्ञेथ, $D_{4\ 6}$ स जात° (for स°)　K_4 पर° (for [अ]पर°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{3\ 3}$ D_5 M °भृद्, K_1 D_4 G_4 °धृद् (for °धृग्)　M_2 वज्र° (for दिव्य°) — ^{e}) D_1 °व्यसना°, $D_{2\ 3}$ (sup lin sec m) G_3 °विशिखा° (for °विशना°)　T_2 G_1 य° स्त्वयधु(G_1 सवज्र) विनाशात्तु

14 ^{a}) K_4 B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ स° (for त)　T_1 परम, G_1 पुरुष (for अपरं) — ^{b}) T_1 G_1 विशाख च (for कालानल°)　B_1 महाप्रभ, G_1 महाद्युति (for °समद्युतिम्) — ^{c}) Dn तु त (for तत°)।

15 ^{b}) $K_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 5\ 6}$ G_3 सत्तम°　M ससैन्यस्य समतत° — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ [अ]भिवादयन्

Colophon om in T $G_{1\ 2\ 4}$ — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_3 आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B_2 स्कंदोत्पत्ति°, B_4 Dc कुमारोत्पत्ति°, M_2 विशाखोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 226, Dn_2 225, D_1 229, M (M_2 *inf lin*) 219 (M_2 orig 221) — *Śloka no* Dn_1 n_2 D_1 18, Dn_3 19

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दस्य पार्षदान्घोरान्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
मातॄणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४
रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६
मातर ऊचुः ।
भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८ C 3 14395 B 3 228 9 K 3 228 57

217

1 T $G_{1\ 2\ 4}$ om the ref — ^{a}) K_4 B D G_3 M_2 स्कदपार्षिदान् (for °स्य पार्षदान्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ देवास् (for घोरान्) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ दृष्ट्वा च (for शृणुष्व) M °त्रिक्रमान् (for °दर्शनान्) — ^{c}) S (except G_3) देवस्य (for स्कन्द°) — ^{d}) K_3 जज्ञुस्तस्य, T_1 G_1 जातास्तत्र, M जज्ञिरेस्य (for जज्ञुस्तत्र) — ^{e}) Ś$_1$ हरत, K_2 हरते B_1 शिशू जातान्ये हरन्ति — ^{f}) D_5 अपि (for चैव) K_4 Dc $D_{2\ 3}$ दारुणान्

2 ^{a}) T_2 G_4 M अन्या(M_2 °न्या)श्च (for कन्याश्च) — ^{b}) M जज्ञु कन्या (for जज्ञिरेऽस्य) — ^{c}) K_4 Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 कुमारास्ते, T G_1 M °स्य, $G_{2\ 4}$ °र स S_1 K_2 D_2 विशाखश्च (for °खं त) B ते, Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_2 च, T $G_{1\ 2\ 4}$ M तु (for त) — ^{d}) S (except G_3) पुत्रत्वे (for पितृ°) B Dc M पय°, $G_{2\ 4}$ समकल्पयत Ś$_1$ K_2 त पितृत्वेस्यकल्प°, K_3 $D_{1-3\ 5}$ पितृ($D_{2\ 3}$ [before corr] पुत्र)त्वेनास्यकल्पयन् (K_3 $D_{2\ 3}$ °यत्)

3 ^{a}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ तं ($D_{2\ 3}$ तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा) K_3 साख्ये, Dc शाख्ये, T_1 $G_{2\ 4}$ M सख्ये (for संख्ये) — ^{b}) K_1 °मुखा°, $D_{4\ 6}$ G_3 °मुख, T_1 °मुखान् (for °मुख°) D_3 (m as in text) T $G_{2\ 4}$ तथा (for तदा) — ^{d}) K_3 आत्मवीर्यैश्च, K_4 $B_{2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 M आत्मीयै° सह (T_2 चैव, M च स-), $B_{1\ 3}$ आत्मकीयै स, D_6 T_1 $G_{2\ 4}$ आत्मनीयैश्च, G_1 °कीयैश्च

4 ^{a}) Dc $D_{1-3\ 5}$ प्रेक्षमाणाना, T $G_{1\ 2\ 4}$ प्रेषितानां च, M प्रेक्षता चैव (for °तीना च) — ^{b}) D_{1-3} रुद्र° (for भद्र°) B T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तु, T_2 स (for च) B Dc कौ(Dc को)शले, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M कोमलं, T_3 G_3 कोमल° (for कौशल°) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 Dn_1 n_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ कुमार, B_1 कुमारी (for कुमार) T $G_{1\ 2\ 4}$ सजात (for पितर)

5 ^{a}) S_1 K_1 अग्निसुखा; $B_{2\ 4}$ Dn_1 M_2 °सुखा (for अग्निसुमां) T_2 स्कद (for स्वाहां) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 °बलात, K_1 B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 °बल, K_3 $D_{2\ 3}$ °बलान्, K_4 °बल, T G_2 बला°, G_1 °बल° — ^{c}) $D_{2\ 3}$ यजते (for यजन्ति) — ^{d}) Ś$_1$ K_2 महाबला, K_1 महाजना, D_1 तदा जना, T_1 सभाजना (for सदा जना°)

6 ^{a}) K_3 B_1 Dc T_1 G_1 एतास्, T_2 यस्तास्, M_1 यास्त्वा (for यास्तास्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तमो (for तपो) — ^{c}) T_1 कुर्मेति च (for करोमीति) K_3 Dc $D_{1-3\ 5}$ स्कद (for स्कन्द) G_1 किं कुर्मेति द्विजा° स्कद, G_2 किंकरा° स्मेति ता स्कद — ^{d}) D_6 ता (for स) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सवभाषिरे, T_2 [अ]धंसमभाषत (for समभाषत) The reading समभाषयन् of some old printed ed was not found in any of the MSS collated!

7 D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 कुमार्य° (for मातर) — ^{b}) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मातरो वयमुत्तमा°

8 All MSS om मार्कण्डेय उ°! — ^{a}) S_1 K_2 S (except G_3) [ए]व (for [ए]वं) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ भविष्यथ (for ध्व) — T_2 (which om 8^{cd}) reads 3 215 18–23 (with colophon) after 8^{ab} — ^{c}) M चेति (for चैव) K_4 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव — After 8, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$

C 3 14395 B 3 228 9 P 3 229 1 ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।
उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

---

read 3 215 23, followed by a colophon (*adhy no* T1 G1 218, G2 4 220) and by the ref मार्कंडेय°

9 a) G1 मात° (for तत°) K2 3 सकल्प°; S (except G3) प्रकल्प्य (for स°) — b) T2 °गणागमन् (for °गणोऽगमत्) Ś1 K D2 3 5 तदा (for [अ]गमत्) — c) M काची (for काकी) Ś1 हिमिला; K1 मिहिला, K2 मिहला, K3 D1–3 5 हिलिमा; B1 हलिना — d) K1 4 D1–3 5 भद्रा च (K1 D5 [अ]थ), K3 रुद्रा च, B Dc Dn D4 6 G3 मालिनी; M रुचाथ (for रुद्राथ) Ś1 पृथला, K1 4 D1–3 5 वृपला, K2 प्रसला, K3 पृपसा, B Dc Dn D4 6 G3 वृहिना (Dc1 Dn D6 °ता, Dc2 °सा, D4 G3 °ला) (for वृहली) T G1 2 4 माता चैव (T2 G2 4 चाथ) हली तथा — e) Ś1 K1 2 आर्या पलोला T आर्यावला वा (T2 या) वै धात्री (T2 °त्र्या); G1 आर्यायला तथा धात्री, G2 4 आर्या बाला च धात्री च — f) M1 शिव° (for शिशु°)

10 Ś1 D2 om 10 — c) K3 Dc G1 4 स्कद° प्रसादज — d) M1 महाप्रभ (for भय°)

11 a) D2 एकवीरो° (for एष वीरा°) T1 G1 वीर्यो (G1 °रो)ष्टम°, T2 वीराष्टके — b) G2 स्कन्दो (for स्कन्द) Ś1 K D1–3 5 °गणोद्भुत, M °गणोद्वह (for °गणोद्भव) — c) T2 एक° (for छाग°) — d) T1 G1 M नवम (for °क°) K1 2 T1 G1 कीर्तित° (for °कीर्त्यते) T2 G2 4 महासेन° प्रकीर्त्यते

12 a) Ś1 इष्ट, T1 षष्ठ्यां (for षष्ठ) T1 च गमयद्; M2 जगाम य (for छागमय) — b) Ś1 Dc1 G1 [इ]व (for [ए]व) B3m T2 G1 2 4 विद्धि त; T1 G1 वर्धित — c) Ś1 K2 °शिरोभ्यतरा, Dc °शिराभ्यतर, T G1 2 4 षण्णामभ्यतर (T2 °रा), M2 षड्भिराभ्यतर — d) T1 G1 2 4 M यत्तन् (T1 G1 °त्त); T2 यत्तु K4 B1 °न्वित, S (except G3) °श्रित (for °र्चितम्)

13 b) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 दृश्यते, T2 G2 4 शस्य° (for शब्द्य°) — d) D5 °शीर्ष, S (except G3) °शाखाम् (for °शाख)

14 a) K1 4 Dn3 D1 इत्येते, B1 इत्येव, Dc इत्येत — b) K2 Dc D3 4 पचमी (for °मीम्) — c) Ś1 K2 3 D3 तत्तु (for तत्र) T G1 2 4 M घोर महद्यु(M1 महायु)द्ध — d) G1 तत, M2 वृद्ध (for वृत्त) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 नरा° (for जना°)

Colophon om in T1 G1 2 4 — *Major parvan* S1 K2 Dn2 T2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* Dn D4 6 G3 M2 कुमारोत्पत्ति° — *Adhy no* (figures, words, or both) Dn1 (marg) n3 227, Dn2 226, D1 230, T2 218, M (M2 inf lin) 220 (M3 orig 222) — *Śloka no* Dn1 n2 14, Dn3 D1 15

218

1 a) B1 2 Dn D4 6 G3 तु त (for तत) — b) B1

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच ।

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३   C 3 14414 B 3 229 13 K 3 229 20

सुवर्ण , S (except G_3) आमुक्त (for हिरण्य) B_3 °कव चावृत (for कवचस्रजम्) — K_3 om 1[cd] — c) D_3 M_1 °चूडा (for °चूड°) Ś$_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ °वलय, S (except G_3) मकुट (for मुकुट) — d) K_4 हिरण्याग्य, D_5 लोहिताक्ष Ś$_1$ K (K_3 om) Dc $D_{1-3\ 5}$ महानल, G_1 °द्युति

2 b) B_4 D_1 $G_{2\ 4}$ °हर (for °रमम्) — c) $B_{2\ 3}$ °मपूर्णं — d) K_3 सुप्रभ (for °प्रियम्)

3 c) Ś$_1$ K_{1-3} B_1m Dc $D_{1-3\ 5}$ M_1 पद्महस्ता श्री , T_2 °निलया

4 a) S_1 पृथुवक्षा , $K_{1\ 2}$ पृथ्वाजुष्ट , T_2 श्रिया स्पृष्ट (for श्रिया जुष्ट) — b) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 M सु (for स) Ś$_1$ K_2 °तरस्, T_1 G_1 M_1 °वपुस् (for °वरस्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_3 T_1 तथा (for तदा) B_4 $G_{2\ 4}$ कुमारो वरदस्तदा — c) T $G_{2\ 4}$ M ददृशे (for दृश्यते) — d) K_4 $D_{2\ 3}$ पूर्णं° (for पौर्णं°) K_3 $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 शशी यथा (by transp), M_2 इवोडुराट्

5 a) K_2 $G_{2\ 4}$ °त्मान (for °त्मानो) — d) B_3 D_3 चैव (for तत्र)

6 Before 6, N (except Ś$_1$ K_1, $B_{1\ 3}$ marg) G_3 ins ऋषय ऊचुः (resp ऋषय) — a) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 गर्भ, T_1 G_1 °रूप (for °वर्ण) — c) Ś$_1$ K_2 यत्तात (for षड्रात्र) — d) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 n_3 $D_{5\ 6}$ T_1 सर्वे (for सर्वे) D_3 $G_{2\ 4}$ सर्वलोको °कृत , T_2 सर्वं लोक कृत

7 a) B_1 च, M_1 तु (for च) D_5 पुरा (for पुनर्) T_1 G_1 दत्वा (for दत्त) — b) D_3 त्वया चैषा; T_1 एतैरेषा, G_1 त्वमेवैषा (for त्वयै°) S_1 K_2 सुरेश्वर (for सुरो°) — c) Ś$_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3\ 5}$ तत (for तस्माद्) — d) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ हिताय वै (for [अ]भयकर°)

8 a) G_4 °भूताना (for °लोकाना) — d) S (except G_3) सर्वान् (for नित्य)

9 a) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 दधाति (for दिश°) — b) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 प्रजा , D_1 प्रजा , T_1 प्रिय (for प्रजा) — c) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ प्रज्ञा, T_1 $G_{1\ 2}$ इष्ट (for तुष्ट°) B_2 यथा, $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ तदा, T G_1 सदा (for तथा) B_4 तुष्ट प्रज्ञा द्युतिश्चैव — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वा माया , B Dc Dn D_{4-6} G_3 M सर्वान्कामान्, D_2 सर्वदा च, D_3 सर्वथाय, T_1 सर्वदायान्, T_2 सर्वान्देवान् , G_2 सर्वान्देयान् Ś$_1$ K_1 सुरेश्वर; B_4 सुरोत्तम

10 b) B_2 G_3 घन°, B_4 वृत्ति° (for वृत्त) — c) T_1 $G_{1\ 4}$ हि (for च) Dc भूतात्मा (for °नि) — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ कालेषु

11 a) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 [अ]भवत् (for भवेत्) D_5 सूर्ये च स भवत्सूर्य° — b) Dc °चंद्रेण, M_1 °चद्रेषु (for °चद्रे च) — d) K_4 च कारणे, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M च स्व तथा, T_2 चकार वै

12 a) T_2 इद्रो हि (for इन्द्रेण) D_5 वर्तव्य (for क) — b) G_1 M_1 इन्द्रो (for इन्द्रे) D_5 च (for हि) B_4 Dc परम (for विपुल) — c) K_3 G_2 M_1 वीर्यं (for वीर)

C 3 14415
B 3 229 14
P 3 229 21

स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९
शक्र उवाच ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१
स्कन्द उवाच ।
दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except D$_{2-4\ 6}$) G$_3$ बली (for बल)

13 Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ B$_4$ D$_5$ S (except G$_3$) इन्द्र॰ (for शक्रः) — ^{a}) G$_3$ भव इन्द्रो — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ T$_1$ G$_{1\ 2}$ अभिषिंचस्व, G$_4$ अभ्यपिच्यस्वम् Ś$_1$ वै चाद्य, D$_1$ वै राज्ये, T G$_{1\ 2\ 4}$ M चा(G$_4$ अ)द्यैव — ^{d}) Ś$_1$ प्राप्तरूपेपि Some MSS सत्तम

14 ^{d}) T$_2$ G$_2$ न मे शक्रत्वम्, G$_4$ न मे इन्द्रत्वम्, M$_2$ न ममैंद्रत्वम् D$_1$ ईक्षितं (for ईप्सितम्)

15 S$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ T G$_{1\ 2\ 4}$ इन्द्र॰ (for शक्र) — ^{a}) T G$_{1\ 2\ 4}$ [अ]तुल (for [अ]द्भुत) — ^{b}) K$_4$ देवतानाम्, D$_5$ तद्देवानाम् (for त्व देवानाम्) T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ अरिं — ^{c}) Dc अवज्ञास्यसि Dc$_1$ G$_2$ मा (for मा) — ^{d}) B$_1$ तव वीर्यण (by transp) B$_1$ सवृता

16 ^{a}) K$_4$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ तु; B$_2$ T$_1$ G$_1$ [ऽ]व , M$_1$ हि (for ऽपि) T$_2$ corrupt — After 16^{ab}, S (except G$_3$) ins

1069* त्वत्तेजसावमस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— ^{c}) Dc भेदं (for भेदे)

17 ^{a}) T$_2$ तथा (for विभो) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_3$ ॰मुपैष्यति, K$_3$ D$_5$ ॰त्वमेष्यति, T G$_{1\ 2\ 4}$ M को द्वैध(T$_1$ G$_1$ वें म)मपनेष्यति — ^{c}) S$_1$ K B$_4$ Dc D$_{2\ 3\ 5}$ द्वैधी॰ (for द्विधा॰) D$_5$ देवे॰ (for लोके॰) — ^{d}) S$_1$ K$_3$ B$_1$ D$_{1\ 2\ 5}$ M तदा, K$_4$ यथा (for तथा) — ^{e}) Ś$_1$ K$_2$ सम्प्रपद्येत (for ॰वर्तेत) T G$_{1\ 2\ 4}$ विग्रहा ॰वर्तंते — ^{f}) K$_{2\ 3}$ Dc$_2$ D$_{1\ 3}$ ॰बल॰, B$_3$ G$_4$ ॰बला॰

18 ^{a}) B$_2$ अत्र Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ D$_{3\ 5}$ त्व मा, K$_4$ मा त्व (by transp) T$_2$ तत्र (for तात) — ^{b}) K$_3$ Dc$_2$ त्रिजेष्यति, D$_3$ ॰ते — ^{c}) S (except G$_3$) त्वमेव (for भवान्) K$_{1\ 4}$ B D$_{1\ 4\ 6}$ G$_3$ एव (for अद्य) — ^{d}) K$_3$ भवता, B$_1$ विधाता (for भविता) S (except G$_3$) भव मा च वि॰

19 ^{b}) Ś$_1$ D$_3$ [अ]पि, D$_2$ [इ]ति (for [ए]व) — ^{c}) S$_1$ किं करोमि (by transp) Ś$_1$ किं च त, K$_3$ किं च मे, T$_1$ किंकर॰, T$_2$ तदह, G$_{1\ 2\ 4}$ M किमह B$_1$ तात (for शक्र) — ^{d}) G$_{2\ 4}$ शासनात् B$_1$ च (for तद्) T M मा (for मे) K$_4$ Dc D$_{1-3\ 5}$ शासन ब्रूहि तन्मम

20 K$_{1\ 3}$ B$_{1\ 3\ 4}$ D (except D$_{2\ 3\ 5}$) S इन्द्र॰ (for शक्र॰) — After the ref , B Dn D$_{1\ 4-6}$ G$_3$ read 21^{cd} — ^{a}) K$_3$ D$_2$ शक्यम् (for सत्यम्) — ^{b}) K$_3$ G$_4$ निश्चित, Dc$_2$ निश्चय (for निश्चयाद्) T$_2$ काङ्क्षित (for भाषित) — ^{d}) K$_4$ B$_{1\ 4}$ D$_1$ अर्हसि (for इच्छसि) D$_3$ प्रिय (marg *sec m* कुर) (for शृणु)

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ T$_2$ G$_{1\ 2}$ अभिषिंचस्व — ^{b}) K$_{1\ 3}$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1\ 4-6}$ T$_1$ G$_4$ सैना॰ K$_{2\ 3}$ B Dc Dn$_1$ D$_{1-4\ 6}$ T$_2$ G$_{3\ 4}$ ॰बल॰ — B Dn D$_{1\ 4-6}$ G$_3$ read 21^{cd} after the ref in 20 — ^{d}) S$_1$ K Dc D$_1$ महायशा॰, D$_2$ ॰प्रभो; D$_3$ G$_4$ M$_1$ ॰प्रभ (for ॰बल) — After 21, S$_1$ ins an addl colophon

22 ^{c}) D$_{2\ 3}$ T G$_{1\ 2}$ M$_1$ गोब्राह्मणानां K$_3$ D$_1$ त्राणार्थे, K$_4$ D$_{2\ 3}$ चार्थाय, T$_2$ रक्षार्थं B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ गोब्राह्मणहितार्थाय — ^{d}) K$_3$ B Dc$_1$ Dn$_1$ n$_2$ D$_{4\ 6}$ सैना॰ B$_2$ [ऽ]भिषिच्यतां

23 K$_3$ D$_{2\ 3}$ om the ref — After the ref , G$_1$ ins

1070* तस्य तद्वचन श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।
सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

C 3 14431
B 3 229
V 3 229

ऋषिभिश्च महासेन दृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणार्कसमाम्बरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभिः ।
महासेन तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।
— b) T G1 M3 सर्वं (for सर्वैर्) — c) G3 4 तेन, M2 स्कन्द (for तत्र)

24 a) K4 B2 Dn D4 6 G2 तत्र (for तस्य) — b) T G1 M व्यराजत, G3 4 विराजते (for व्यरो)

25 a) T1 रम्या, T2 चैव, G1 दिव्या (for चास्य) — b) T G3 4 दिव्य, G1 रम्या (for दिव्या) — d) D2 रुद्रेण च (for स्वयमेव)

26 a) T2 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — b) S1 K D1 2 माता (K1 sup lin पत्न्या) (for देव्या) — c) M2 तनय लालयामास — d) K2 वृषभ° (for गोवृष°)

27 b) S1 °सूर्यस्तनुस् (for °सूनुस्ततस्) Dc च (for तु) — After 27ab, S (except G3) ins

1071* कीर्त्यते सुमहातेजा कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।

— D1 om 27c–28d — c) S (except G3) शुक्लम् (for शुक्रम्) — d) B1 S (except G3) तेन (T2 येन) श्वेतो नगाद्रिः — After 27cd, T1 G1 M1 ins

1072* तन्दृष्टं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्गुहोऽभवत् ।

— G1 om 27e–28f — e) S1 K2 D5 प्रिय (for [इ]न्द्रिय) — f) B1 Dc कृते, T2 G2 घृत (for कृत) B1 युगे (for नगे)

28 D1 G1 om 28 (cf v l 27) — c) T1 गुह (for सत) Dc1 स रुद्रसूनुस्त्वाहु — d) T1 ततो (for गुहं)

29 G1 om 29 (cf v l 27) — b) D1 3 5 T2 G3 वह्नि, T1 रुद्र, M1 वह्नेर (for वह्निं) B3 यत , T2 [S]प्यय (for ह्ययं) Ś1 K3 शुचि° (for शिशु) — c) Ś1 K3 ततो (for तत्र) B1 यत (for तत) — 29d=30d

30 Ś1 K3 om (hapl) 30, D1 2 read it in marg — a) T G3 4 स्वाहाया — b) K1 3 तु (for च) K4 B1–3 Dn D3 4 6 G3 सारस (for तेजसा) — c) K1 तत (for जात)

31 a) Dc1 T2 अनरे, T1 G1 2 4 M विरजे (for अरजे) — c) K2 D5 अति , T1 अहो, T2 G2 4 M वभौ (for भाति) K1–3 B2 Dc D1 3 5 G4 M3 धीमान् (for श्रीमान्) G1 अतीव शुशुभे धीमान् — d) S1 मध्याह्न इव भास्कर ; K3 भ्राजमान इवांशुमान्, T1 G1 अनुरक्तो यथांशु°, T2 सुरक्तोऽभ्रेषु यथांशु°, M1 रक्ताभ्रेष्विव चांशु°

32 ab) D2 3 transp दत्त° and तस्य — After 32 N G3 ins

1073* या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L 1) K1 D1 °लोकानां (for भूतानां) Ś1 K1 3 D3 शक्तिर् (for शान्तिर्) — (L 2) S1 K1 3 4 D2 3 सदा नाशिनी (K4 m as in text) B1 शत्रुनिवर्धिनी (for जय°)]

33 b) Ś1 K2–4 Dn D1 4 6 T1 G1 शरीरे (for °रं) K4 Dn D4 6 T2 तथा, G4 M2 सदा (for तत) — c) S1 K1–3 Dc D1 3 तस्यैव (for देवस्य) — d) D1 T2 सर्वदा, D3 नान्यदा (for तत्सदा)

34 a) K4 B1–3 Dn D1 3–6 धर्मो, Dc मेधा; T1 G1 वर्म, T2 G3 4 वीर्यं (for वर्म) — b) Dc D1 T2 G3 M

C. 3 14437 B 3 229 36 K. 3 229 44 शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतित्व; T_1 $G_{1\ 4}$ क्षाति(G_4 °त)त्व B_1 आकृति°, $B_{2\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ G_3 अच्युति°, Dn उन्नति° (for अक्षति°)

35 G_4 om (hapl) 35^{ab} — ^{a}) S_1 विकर्तन, $K_{1\ 2}$ निकर्तन M_2 तु (for च) B_1 शक्रानां, B_3 शक्राणां (for शत्रू°) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अपि, K_3 $D_{3\ 5}$ चापि (for चाभि) — G_1 om (? hapl) from 35^{c} up to रवै° (in 37^{b}) — ^{d}) Ś$_1$ नराधिप; $K_{2\ 3}$ जनाधिप°; D_2 जनार्दन (for °धिप) T_1 सर्वाण्येतानि पार्थिव

36 G_1 om 36 (cf v l 35) — ^{b}) T_1 महायल° (for स्वल°) — ^{c}) B_2m अतीव, B_4 चातीव, G_2 प्रदीप्त° (for प्रतीत) T_2 सुमहान् — ^{d}) T $G_{3\ 4}$ M_2 प्रति (for परि) Ś$_1$ K B Dc $D_{1-3\ 5}$ °सन्निभ° (B_4 °लक्षण), Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °मडल° (for °दर्शन°)

37 G_1 om up to रवै (in 37^{b}) — ^{a}) Ś$_1$ K_{2-4} Dc D_{1-3} शुभै° (for इष्टै°) — ^{b}) S_1 K Dc $D_{1-3\ 5}$ वेणु (for देव) B Dn_3 D_4 °वरैर् (for °रवैर्) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ तथा (for अपि) — ^{d}) M_1 नृत्तै° (for सर्वै) Ś$_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ M चाप्सरसा (for अप्सरसां)

38 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 बहुभिर् (for विविधैर्) — ^{b}) K_4 B_1 Dc D_2 हृष्टपुष्टै, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 M तुष्टैर्हृष्टै, B_4 T G_1 तुष्टैरिष्टै; $G_{2\ 4}$ मृष्टैस्तुष्टै (for हृष्टतुष्टै) K_3 $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{2\ 3}$) G_3 M स्वलंकृतै, K_4 $G_{2\ 4}$ अलंकृत (for अलंकृतै°) — After 38^{ab}, B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins

1074* सुसंवृत पिशाचाना गणैर्देवगणैस्तथा ।

— ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भाति (for इव) — ^{d}) S_1 B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च, $B_{1\ 3}$ तु (for स)

39 ^{a}) Ś$_1$ °देवम् (for °सेनम्) — ^{c}) K_3 विनिहन्य, Dn_1 n_2 °हृत्य — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ S (except G_3) यथैव (for यथेह) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ [अ]भ्युदये (for °दित) K_1 तदा, K_3 यथा (for तथा)

40 ^{a}) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T G_4 M_1 तथैनम्, G_1 तदैनम् (for अथैनम्) T_1 सेना (for सर्वा) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ ब्रुवत्य (for ब्रुवाणा°) B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सर्वतो दिश°, T_1 G_1 सर्वदेवता

41 ^{b}) $K_{2\ 3}$ B_1 $D_{1\ 5}$ सर्वैर् (for सर्व) B_1 $G_{2\ 4}$ °देव° (for °भूत°) S_1 K_{1-3} $D_{1\ 5}$ विभु° (for वृत) — ^{c}) K_4 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 तु (for च) Dc Dn_2 तत° (for स्तुत°) T_1 G_1 चापि (for चैव) — ^{d}) K_3 तास्त्वयि, Dc तानपि, T_2 $G_{2\ 4}$ तास्तदा (for ता अपि)

42 ^{b}) K_3 D_2 तथा (for तदा) — ^{c}) Dc_2 देवसेना ता (by transp) — ^{d}) T_1 G_1 पूर्वं; G_3 [अ]नेन (for तेन) $K_{1\ 4}$ विमोचिता (for °क्षिता)

43 ^{a}) M_2 अस्या° (for तस्या°) T_2 दत्तो (for नून) — ^{b}) K_3 पुरा (for स्वयम्) — T_2 om 43^{c}–44^{d} — ^{c}) $K_{1\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ विचिंत्यैत्या(D_1 °त्यैवा)नयामास (D_5 °हृया मासुर्), K_3 इति तामानयामासुर्, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M संचिंत्य चा($G_{2\ 4}$ °त्य त्वा, M °त्यैत्या)नयामास — ^{d}) $K_{1\ 4}$ B_2 Dn D_{4-6} G_3 ह्यल, B_1 D_1 अल° (for स्वल°)

44 T_2 om 44 (cf v l 43) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ B_1 Dn $D_{1\ 6}$ प्रोवाच (for चो°) B_4 नृपते, M वल° (for बल°) $G_{2\ 4}$ स्कदायोवाच वलभिद् — ^{d}) S_1 भार्या (for पत्नी)

45 ^{a}) T_1 G_1 तस्यास् (for तस्मात्) T_2 त्वमस्या विधिवत्पाणिं — ^{b}) T_2 होम (for पाणिं) — ^{d}) B_1 Dn G_2

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं या ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्या कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

C 3 14456
B 3 230 3
K 3 230 3

पद्मवर्चसा T_2 पाणिना वर्चसा श्रिया — After 45, G_1 ins

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबल ।
दृष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 ^{a}) G_1 प्रीत्या परमया युक्तस — ^{b}) D_5 पाणिं तस्या (by transp) — After 46^{ab}, G_1 ins

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्तस ।

— ^{c}) Dn_1 n_2 मन्त्रविद्धि (for मन्त्रविधिं)

47 ^{b}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 M जना (for बुधा॰) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 षष्ठी — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ B Dn D_{2-5} आसा (for आशां) $D_{4\ 6}$ G_3 ॰प्रभा (for ॰प्रदाम्) — ^{f}) T_1 $G_{1\ 4}$ M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्) — After 47, S (except G_3) ins

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ।

48 ^{a}) G_4 यथा (for यदा) K_3 प्रतिलब्ध॰, T_1 प्रीति लब्ध — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} समाश्रयल्ल॰ ($K_{1\ 2}$ ॰श्रया), D_5 [पु]नमाश्रयल्ल॰, M_1 समाश्रया — D_4 reads 48^d–49^d after the ref in 3 219 7 — ^{d}) M_2 एव (for देवी)

49 For D_4 cf v l 48 — ^{a}) K_3 ॰तुष्ट॰ (for ॰जुष्ट॰) T $G_{1\ 2}$ श्रिया जुष्ट स पञ्चम्यां — ^{b}) K_3 तदा (for तस्मात्) $Ś_1$ K_4 S (except $G_{3\ 4}$) श्री॰ पञ्चमी — ^{c}) $Ś_1$ $D_{1-3\ 5}$ यच्च, K $G_{2\ 4}$ M_2 यश्च (for यस्मात्)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_3 Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या K_4 B_{1-3} D_6 Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B_3 स्कंदाभिषेक॰; B_4 कुमारोत्पत्ति॰, G_1 स्कंदचरित्रे स्कंदपट्टाभिषेक महोत्सवदेवसेनाविवाह , M_2 सुब्रह्मण्यविवाह॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 228, Dn_2 227 D_1 231, T G_1 219, $G_{2\ 4}$ M (M_2 *inf lin*) 221, M_2 (orig) 223 — *Śloka no* Dn 51, D_1 49, D_6 52

219

1 ^{b}) $G_{2\ 4}$ ॰पती (for पतिं) B_2 प्रभु (for कृतम्) — ^{d}) B_2 तत्समीपम् (for तत्सकाशम्) B_1 उपा (for अथा)

2 ^{a}) $D_{2\ 3}$ ॰ता परित्यक्ता; D_5 परिसत्यक्ता — ^{b}) T_2 पति (for महा॰) — G_2 om 2^c–3^d — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_6 आगत्य (for आगम्य) T_1 ते, G_1 त (for ता)

3 G_2 om 3 (cf v l 2) — After 3^a, $K_{1\ 2}$ ins

1078* धर्मयुक्ता महाव्रता ।
भवदीयैकशरणा
[Line 1 = 2^b]

— ^{b}) $Ś_1$ $D_{2\ 3}$ समतैः, D_1 सन्निभै (for संमितैः)

C 3 14456
B 3 230 3
K 3 230 8

अकारणाद्रुपा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३

असाभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मात्त्वं त्रातुमर्हसि ॥ ४

अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७

अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८

तत्र मूढोऽसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०

एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११

विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— ^{c}) T_1 G_1 अकारणरुपा, M °रण रुपा　G_4 दूष्य (for रुपा)　B_1 तैश्च; D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तैस्तु (for तात) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 T G_1 M पुण्यात् (for पुण्य-)

4 ^{b}) K_3 अथ (for इति)　D_1 [उ]पा° (for [उ]दा°) — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तत्सत्यम्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अपत्यम् (for असत्यम्)　S (except G_3) सस्मृत्य (for संश्रुत्य)

5 ^{a}) $G_{2\ 4}$ तु (for च) — ^{c}) S (except G_3) पुत्र च त्वामभीप्साम° (T_2 °मवाप्स्याम)

6 K_1 om 6 (with the ref) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 5}$ G_4 भवत्यो (for °त्यो) — ^{c}) B_{1-3} Dn (Dn_1 m as in text) $D_{4\ 6}$ G_3 M यद्वा(M_3 °द्या)पीच्छत (M °थ); T_2 यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ) — ^{d}) $Ś_1$ K (K_1 om) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ सदा, D_1 T_2 तदा (for तथा)　B_4 भविष्यति वरस्तथा, $G_{2\ 4}$ भविष्यति च सर्वदा

7 M om the ref — After the ref, D_4 reads 3 218 48^{d}–49^{d} — ^{a}) K_3 $D_{1\ 5}$ एवमुक्त्वा; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ विवक्ष(T_2 °क्षि)त, $G_{1\ 4}$ एवमुक्तस्　$Ś_1$ K_3 G_4 M शक्र° (for शक्र)　T_1 विवक्षित ते शक्रश्च — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc D_5 चा° (for सो°) — ^{c}) K_4 उक्त, Dc तत; D_2 उक्ते (for उक्त°)　K_3 देहीति (for ब्रू°)　S (except G_3) स्कन्देनोक्त° प्रब्रवीहि — ^{d}) $D_{1\ 2}$ G_2 तदा (for तत

8 ^{a}) D_5 सर्वनामा; G_1 स्पर्धमान　D_3 च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अनुजा, K_4 चानुजा; $D_{2\ 3}$ ह्यनुजा (for कन्यसी)　T_1 G_1 रोहिण्या कनकाह्वया, T_2 G_{2-4} रोहिण्यास्तु (T_2 G_3 °ण्या तु) कनीयसी — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\ 5\ 6}$ T_1 M_1 इच्छती　K_3 श्रेष्ठतां — ^{d}) K_3 D_6 वने (for वन)

9 ^{a}) K_4 Dc_1 D_1 अत्र (for तत्र) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ त्वमपर (for त्विम पर)　$Ś_1$ प्रति (for परं)　$K_{2\ 3}$ स्कद (for स्कन्द) — ^{d}) $Ś_1$ स हि चिंतय, K_3 D_1 पर्यचिंतयत् (D_1 °य), D_2 G_4 M सह चिंतया, D_3 T_1 G_1 सह चिंतयन् (G_1 °त्)

10 T_2 om 10^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 D_3 (*sup lin sec m* as in text) $G_{1\ 2\ 4}$ M तथा (for तदा) — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ परिकीर्तित°, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कल्पित° — ^{c}) K_3 रोहिण्या योभवत्, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रोहिणी ह्यभवत्, $D_{1\ 5}$ रोहिण्याद्यभवत्, T_1 G_1 रोहिण्या-श्चाभवत्, T_2 धाता प्रजापति — ^{d}) S_1 $K_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ एषा, K_4 D_2 एपा (for एव)　$Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सदा°; T $G_{1\ 4}$ समो° (for समा°)　B_1 Dc M भवेत्

11 ^{a}) Dc_2 उक्ते च, D_5 उक्तेन (for उक्ते तु) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc Dn_2 T_2 M_1 गता (for गताः) — ^{c}) K_4 D_5 सर्पशीर्षाभ, B Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 ससशीर्षाभ for शकटा°) — ^{d}) T_1 G_1 नित्याग्नि°, T_2 तथ्यग्नि° (for तद्वह्नि)

12 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ दयित (for पिण्डद)　T_2 सदा (for सुत) — D_2 om (hapl) 12^{c}–15^{b} — ^{c}) T G_1 M नित्य सहिता; G_4 नित्य भवता (for नित्यमेवाह)

13 D_2 om 13 (cf v l 12) — ^{b}) K_4 पुत्र (for पुत्र) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ दिवि, Dn $D_{4\ 6}$ T $G_{1\ 3}$ देवी (for देवि)　D_3 वै सदा (for नित्यदा)

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्या वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१　C 3 14475 B 3 230 21 P 3 230 21

---

14 D2 om 14 (cf v l 12) — a) Ś1 K1 °गण मर्वं, Dn1 G1 °गणा सर्व, T °गणा° मर्वा — b) Ś1 K1 2 स्कदो (for स्कन्द) Dn1 T1 अब्रुवन् (for अब्रवीत्) — K1 om 14e–14f — e) B4 एव (for वय) — d) D8 T G1 2 4 स्मृता° (for स्तुता) — Ś1 K2 om 14ef — e) K3 D5 T1 G1 4 M इच्छाम (for °मो) — After 14, K3 4 Dc D1 3 5 S (except G3) ins

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G3) तामा तु (for स तासां) T G1 M भाषित (for the first वचन)]

15 D2 om 15ab (cf v l 12) — Ś1 K1 2 D2 5 S (except G3) om the ref — a) B3 Dn D1 4 6 G3 हि (for तु) — c) K3 D6 तन् (for यन्) — d) Ś1 K3 यथे°, K3 4 Dc D2 3 5 S (except G3) इहं ; B4 अभी° (for अथे°)

16 a) D3 यथा सु° (for यास्तु ता) — b) K3 D1 5 प्रवर्तिता°, K4 D3 S (except G3) प्रकीर्तिता , B3 प्रकाशिता , Dc प्रवर्तका° — c) K1 2 D1–3 5 आस्मासु (for °क) K4 B1 3 Dn2 n3 तु, B3 Dn1 D4 6 T2 G3 च (for तद्) G4 स्यानात् (for स्थान)

17 a) Ś1 K Dc D1–3 5 सर्वे (for पूज्या) — b) Ś1 K Dc D1–3 5 नित्य (Ś1 K1 2 °स्य) (for न ता) T G1 2 4 र्षिभि (for °र्षभ) — c) Ś1 K1 2 हिता°; K3 D3 T G1 2 4 हृता (for हृता°) T3 G2 4 [अ]स्माभिस (for ताभिस्) — d) K3 4 D2 5 T2 G2 4 ता, M1 तत् (for ता)

18 Ś1 K1 2 D3 om (hapl) 18a–19b, G1 om 18–21 — a) B1 Dn वृत्ता (Dn1 हृता), D1 न ता (for दत्ता) K4 D1 3 5 दत्ता प्रजा न सा शक्या, G2 4 दत्ता न ता प्रजा° शक्या — b) K4 निषेधितु, T1 निपीदितु — c) B3 4 अन्या व का , T1 अन्या का व , G1 कन्या काम, G2 4 अन्य काम (for अन्या व का) — d) K4 B3 4 प्रजा या, Dn2 n3 D1 6 प्रजा यां, T M पूजा यां T1 मम मातर (for मनसेच्छथ)

19 Ś1 K1 2 D1 om 19ab, G1 om 19 (cf v l 18), K4 om (hapl) 19–20 — a) B1 इच्छामि, T2 ग्रह्या तु (for इच्छाम) G2 भोक्तु (for तासा) G4 परिरक्षाम भोक्तु त्व — b) B D3 5 T1 प्रजां (for प्रजा) G3 4 स्कद (for भोक्तु) G4 ह (for न) — d) D5 महे (for अथे°)

20 K4 G1 om 20 (cf v l 19, 18) — a) M2 पूजां (for प्रजा) T2 च (for तु) — c) D1 T2 परिरक्षतु, D5 °रक्षतु; T1 °रक्षथ

21 G1 om 21 (cf v l 18) — b) Ś1 K Dc D2 3 5 साधु, T2 देहि (for स्कन्द) G4 प्रयच्छ ह (for यथे°) — c) G2 4 न (for नो) — d) Ś1 K D2 3 5 T2 विभो (for प्रभो)

22 b) B1 3 भवेद्धि, D1 भविश्री (for भवन्ति) Ś1 K1 2 4 B1 3 D1 3 तरुणी (Ś1 K3 णी) B1 3 प्रजा — c) Ś1 K3 प्रधावत, K2 °धावति, K4 D1 3 °बाधन; T1 G1 M1 °बाधध्व; M2 °बाध त्व — d) K4 तावद्रूते , B1 G1 तादृग्रूपे , T2 G2 तत्तद्रूप

C 3 14475
B 3 230 22
K 3 230 22

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

---

23 a) G_4 चेम (for च व॰) — b) G_1 वरम् (for रौद्रम्) — c) $Ś_1$ परमेतेन (for परम तेन) — d) $G_{2\,4}$ निस्पदा (for पूजिता॰)

24 $Ś_1$ K $B_{1\,3\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ S (except G_3) om the ref — a) B_4 तत स्कन्दस्य पुरुष॰ — b) B_4 शरीरात् (for पुरुष॰) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ शाश्वत प्रभु॰ (K_1 ॰भ॰), B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 पावकप्रभ॰ (for काञ्चन॰) — c) D_4 स्म; T_2 तु (for स) — d) K_4 D_3 निपपात $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{2\,3\,5}$ महाग्रह॰; Dn D_1 ॰प्रभ

25 a) B D (except $D_{2\,3\,5}$) G_3 सहसा; T_2 स ततो (for स तदा) — b) $D_{4\,6}$ G_3 सविज्ञो॰ (for विसज्ञो॰) $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 ॰र्दित (for ॰न्वित॰) — c) $K_{3\,4}$ Dc $D_{2\,5}$ T_2 $G_{2\,4}$ M_1 ॰पस्मार (for ॰पस्मारम्) — f) B_4 तु, T $G_{1\,2\,4}$ M_1 तद् (for त)

26 a) $Ś_1$ K_{3-4} $B_{1\,3}$ Dc D_{4-6} G_3 M ॰रौद्र॰ (for ॰रौद्रा) — b) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T G_1 शत्रुनिग्रह, B_4 G_1 शकुनिर्ग्रह — c) T $G_{1\,2\,4}$ मातृणा, M पितृणा (for पूतनां) M रक्षसो (for राक्षसीं) B_3 D_1 आहुस्; Dc स्वाहुस् (for प्राहुस्) Dc T_2 $G_{1\,2\,4}$ तां (for त)

27 a) $Ś_1$ नष्टा (for कष्टा) S_1 चनक॰, K $D_{2\,5}$ T_1 M दारक॰ (for दारुण॰) — c) M दारुणाचारा — d) D_3 सा तु पूतना; $G_{2\,4}$ शीघ्रसूदना (for शीत॰)

28 a) K_2 Dc D_4 M_2 आहुर् (for प्राहुर्) — c) $Ś_1$ बाल॰ (for बालान्) S_1 K_{1-3} Dc D_5 शिशुर्भूत्वा; B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ महाघोरो (for शिशून्घोरो) K_4 D_2 T_2 घोरान् (for घोरो) — d) D_1 हि, D_5 स (for वै)

29 b) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_2 मुखमंडिता — d) K_3 सप्रतुष्टा, B_3 सा प्रहृष्टा, D_1 T_1 G_1 सप्रहुष्टा, $D_{2\,3}$ ॰पुष्टा, T_2 ॰दृष्टा (for ॰हृष्टा) $G_{2\,4}$ M समहृष्टा ॰सदां

30 a) K $B_{1\,3}$ Dc $D_{1-3\,5}$ T G_1 M कुमार्यश्च कुमाराश्च — b) S_1 K_2 या॰ (for ये)

31 a) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3\,5}$ च (K_3 B_4 D_1 तु) नारीणा, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 तु पत्नीना (for कुमा॰) K_4 तानेव चैव नारीणा — c) $B_{1\,2}$ Dn_1 n_2 T_1 आजायमानान् (T_1 ॰माना), $B_{3\,4}$ $D_{1\,3}$ आज्ञायमाना, Dn_3 अज्ञायमानान् G_4 आहति (for गृह्णन्ति) — d) S_1 K Dc $D_{2\,3\,5}$ दारका॰ (for बालका॰) $D_{2\,3}$ T $G_{1\,2\,4}$ ॰कर्मण (for ॰कर्मिण॰)

32 a) K_3 च (for तु) — b) T_2 नच (for नृप) — c) M_1 शकुनिं तु समारुह्य — d) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 शिशु Dc प्रति (for भुवि)

33 ab) $Ś_1$ K Dc $D_{2\,3\,5}$ transp माता and देवी B_2 या देवी, B_4 माता या (by transp), T_1 G_1 या तात B_1 गुणान्, B_2 शुनो (for शुना) T $G_{1\,2\,4}$ तेषा (for देवी) — c) T_2 तु, $G_{2\,4}$ हि (for [अ]पि) $D_{2\,3\,5}$ गर्भं (for गर्भान्) K_4 समाधत्ते — d) K_1 Dc_1 मानुषाणां, D_3 मनुष्याणां K_4 हिताय (for सदैव) $Ś_1$ B_1 ह, K_4 वै,

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३५
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

C 3 14498
B 3 230 44
K 3 230 44

B_3 $_4$ तु (for हि)

34 $Ś_1$ K_1 $_2$ om 34^{ab} — ^{a}) K_4 D_2 $_3$ हि, S (except G_3) तु (for च) — ^{b}) T_1 G_1 °या शुभा, G_4 °याभिधा (for °या हि सा) — After 34^{ab}, B D (except D_{1-3} $_5$) G_3 ins

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्य भूतानुकम्पिनी ।
[B_1 दतुरा (for वरदा)]

— ^{c}) K_1 $_2$ करञ्जैस् K_1 $_2$ Dc D_4 T_1 तान् (for तां) $Ś_1$ कराञ्चैतान्प्रयच्छति — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ जना°; T_2 परा (for नरा°)

35 ^{a}) T_1 °दश ह्येव, T_2 G_1 $_2$ $_4$ °दश ह्येते (for °दशान्ये वै) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ च (for वै) — ^{c}) T_1 G_1 दिव च रात्रि, T_2 G_2 $_4$ M दिवारात्र च (T_2 तु) (for द्विपञ्चरात्र) — ^{d}) $Ś_1$ सतता°

36 ^{a}) D_6 G_3 रुद्र (for कद्रू°) K_3 Dc D_1 $_5$ सूक्ष्म (Dc D_1 °क्ष्म) वपु° कृत्वा — ^{b}) T_1 G_1 गर्भान्स (for गर्भिणीं) B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 प्रविशति (for °शेद्) B_1 $_3$ सुता, B_2 [इ]न, B_4 [अ]पि, Dn [अ]थ, D_1 यदि, D_4 $_6$ G_3 [अ]थ (for यदा) — ^{c}) D_1 सा भुक्ते (by transp) D_4 $_6$ G_2 स (for सा) B_1 तद्भुन, B_4 तत्र तद् (for तत्र तं) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ कथयति मनीषिण $(=38^d)$

37 T_2 om 37 — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} G_2 च (for तु) T_1 G_1 $_4$ M सुनाता हरिणी या तु — ^{b}) K_4 D_{1-3} $_5$ गृह्य तिष्ठति, T_1 G_1 $_4$ M पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति) — ^{c}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ तु (for सा)

38 ^{a}) D_5 जनयित्री (for या जनित्री) — ^{b}) G_1 प्रसह्य (for प्रगृ°) D_5 च (for सा) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn D_1 $_5$ °नष्ट (for °विष्ट) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 सा (K_1 स, D_2 या) तु नाग प्रसूयते $(=36^d)$

39 ^{b}) B_2 या, T_2 स, M च (for सा) — ^{c}) K_4 लोहितायिति, D_5 °यति, T_2 ता धात्रि, G_2 °येति (for °यनिर्) S (except G_2) [ए]व (for [ए]वं) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कदभे B_4 T G_1 M तु, D_5 [अ]भि, G_2 $_4$ प्र (for हि) B_1 गृह्य° (for पूज्य°)

40 ^{a}) B_3 G_2 यदा (for यथा) K_1 $_2$ रुद्रास्, G_4 रौद्रस् (for रुद्रस्) — ^{b}) Dc प्रमदा अपि (for °स्वपि) — ^{d}) $Ś_1$ कार्यार्थम्; D_2 मासार्थम् (for कामार्थम्) K_3 D_1 इष्यते, B_1 ईक्ष्यते (for इज्यते)

41 ^{a}) B_4 कुमारीणा — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ तु वै, D_5 परि (for महा) — ^{d}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K B_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-6} T M ह्यशिवा (for अशिवा°) $Ś_1$ शिवास्तथा, B_1 शिवास्तुत, D_1 तथा शिवा°, T_1 G_1 शिवा ग्रहा, T_2 G_2 $_4$ M शिवा° स्मृता° B_2 Dn G_3 शिशूना ह्यशिवास्तत

42 ^{a}) S (except G_3) एव (for ये च) G_4 °गण° प्रोक्तः — ^{b}) K_2 वै ग्रहा°; B_3 विग्रहा (for ये ग्रहा°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ राजन् (for नाम) — ^{d}) K_4 मनीषिभि (for शरी°)

43 ^{a}) S (except G_3 M_1) कुर्यात् (for कार्यं) — ^{b}) Dc D_2 स्थान (for स्नान) D_3 धूपस् (for धूप) K B_4 Dc D_{1-3} $_5$ T G_1 $_2$ $_4$ तथा (for अथ) K_4 B_1 D_{1-3} [अ]र्चन, T_1 G_1 जप (for [अ]ञ्जनम्) M स्नानधूपाज(M_1 °पास)नादिभि — ^{c}) $Ś_1$ K_1 (m as in text) $_2$ यल्युद्वर्तनमभ्यग°; K_3 B_2 Dn D_1 $_5$ बलिकर्मोपहाराश्च, B_1 T_1 G_1 M °हारैश्च; T_2 G_2 $_4$ °हार च — ^{d}) D_1 $_3$ [इ]ष्टा, T_2 G_2 $_4$ M_1 [इ]ज्यां (for [इ]ज्या)

44 D_2 om 44 — ^{a}) B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 अभ्यर्चिता, T_1 G_1 एवा° (for एते°) D_1 सम्यक् (for सर्वे) — ^{b}) K_2 Dc_2 D_5 शुभां, T_1 °भान् (for °भ) — ^{c}) T_1 G_1 $_2$ $_4$

C 3 14409
B 3 230 45
K 3 230 45

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घं, T2 दिव्य (for वीर्यं) T1 G राज्य च (for राजेन्द्र) — d) B4 कुर्यात् (for सम्यक्) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 पूज्य (for पूजा) T2 G1. 2. 4 °नमस्कृतैः (for °नमस्कृताः)

45 a) T1 G1 षोडशकाद् (for तु षोडशाद्) — b) T1 न (for ये) T2 प्रहति (for भवन्ति) — c) B2 अनहं (for तानहं) — d) K1 महेश्वरीं, K2 °रीं (for °रम्)

46 a) K4 M2 देव (for देवान्) — b) T G2. 4 जाग्रत्वा — K3 om 46cd–47b — c) =47c, 48c, etc., etc. G2. 4 उन्माद्य तु (for उन्मादयति) T1 उन्मादि तु क्षिप्रमेव — d) Dn दैव° (for देव°)।

47 K3 om 47ab (cf v l 46) The sequence of K3 is extremely confused, it is ignored here — b) S (except G3) transp यः and नरः — c) D2. 5 च (for तु) — d) B transp 47d and 48d Ś1 K2. 3 D1–3 विज्ञेय (for स ज्ञेय°) Ś1 K1. 2 च, T1 हि (for तु)

48 G2. 4 om 48, K3 om 48ab — a) Ś1 K (K3 om) D1. 2 अवमन्यति, T1 G1 °मन्येत, T2 अवेक्ष्यते हि Ś1 K (K3 om) D1–3 य, D5 व (for यः) Ś1 क्रुद्धा, K (K3 om) D1–3. 5 सिद्धाः; D6 क्रुद्धान्, T2 सिद्ध (for सिद्धान्) — b) D5 क्रूराश्च; M क्रुद्धश्च (for क्रुद्धाश्च) M1 चाभि- (for चापि) D6 विशति य, T1 G1 M शपत्यपि (for शपन्ति यम्) K4 D1–3 च (for यम्) Ś1 सिद्धाश्च शमयति य, T2 सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च — K1 (hapl) om 48d–49c — d) B transp 47d and 48d D4. 6 °गण (for °ग्रह°) — After 48, G2. 4 read 52

49 K1 om 49abc (cf v l 48), G1 om 49–50 — a) K3 D1. 5 उपघ्राति तु (D1 च); B1 T2 G4 M उपा (G4 °प)घ्रायति; B4 उपजिघ्रति K4 D2. 3 तु (for च) D5 य गत्वा (for यो गन्धान्) — b) D5 तामां, T2 नृणां (for रसान्) T G4 M चापि (for चैव) K3 विशेषत, D6 पृथग्विध — K3 om (hapl) 49d–50c — d) Ś1 K2 D2. 3 वि (for स) B3. 4 Dc T1 M1 राक्षसग्रह°

50 G1 om 50, K3 om 50abc (cf v l 49) — a) B4 या, D2 ये, T1 यद् (for य) — b) B1–3 D (except D2. 3) G3 सविशति (for °स्पृशन्ति) B1 वन, T2 M2 नग (for नर) — d) Ś1 B1 D2 गधर्व S (except G3, G1 om) उच्यते (for एव स°)

51 B1. 3 D (except D1–3. 5) transp 51 and 52 — a) S1 K1–3 B1 T1 G1 M तु, T2 G4 [अ]पि (for च) S1 त, K1 यां, G3 क (for य) K1 यक्ष°, T1 वृक्ष, T2 कामा°, G2. 4 कामात् (for यक्षा°) — b) K1 G4 पुरुष°, K4 पौरुष, T2 G2 पुरुषान् — K3 lacuna for 51cd — d) B2 ग्रहो गधर्व एव स° (cf 50d), B4 साधन तत्र मस्तुत°, G2. 4 पैशाच त ग्रह विदु° (=52d)

52 G2. 4 read 52 after 48 B1. 3 D (except D1–3. 5) transp 51 and 52 T2 om 52 — a) B4 अभि° (for अधि°) K1. 2. 4 ये (for य) D3 क्षिप्र (for नित्य) — b) B1–3 Dn D1. 4. 6 G3 प्रति (for क्वचित्) — d) B Dn D4. 6 G3 ग्रह° पैशाच एव स, G2. 4 ज्ञेय° सिद्ध° ग्रहस्तु स° (=48d)

53 a) S1 पर, K1. 2 सर्वे, D4 G3 तस्य (for यस्य) T1 G1 M प्रकुपितैश्च — b) S1 K2 D2. 4 M2 मुह्यति, Dc मायति (for मुह्यति) — c) G2 तत (for स तु) — d) M2 विधान (for साधन)

54 a) Ś1 K1–3 Dc D2. 3 चापि (for चैव) — b) T1 G1 M1 चैव (for चापि) — d) S1 B Dn D2. 5 सात्त्व (B1

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६
अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
स्वाहोवाच ।
दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
स्कन्द उवाच ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । C 3 14519 B 3 231 6 V 3 231 6

शास्त्र) (for मरत) Ś1 K1 2 म, D2 हि (for तु) M1 साधयेत् (for साधनम्) Dc मन्त्र साधनशास्त्रत°

55 a) K2 कश्चिन, T1 किंचित, G2 कश्चित (for कश्चिन्) K1 4 Dc क्रीडति कामो; K2 क्रीडनुकामो; D1 क्रीडन्मकामो, T2 G2 क्रीडनकामो K2 4 Dc D1-3 5 M ना; B1 T2 G1 2 हि (for वै) — b) T1 दातु° (for भोक्तु°) B4 [अ]थ, D1 [अ]पि वा, T1 G2 4 ग्रह°, T2 [अ]थ (for [अ]पर°) — T2 om 55cd — c) S1 K1 2 D1 अतिकामम्, D5 रति कामम् (for अभिकामम्) — d) B2 T1 G1 2 4 M2 [ए]व (for [ए]ष) M2 त्रिविधा ग्रहा

56 a) Ś1 K1 2 D1-4 5 यावत्तु सप्त वर्षाणि — b) B1 यावन्त्येते (for भवन्त्येते) D1 नृणां (for नृणाम्) — c) S (except G2) तु मर्त्यानां (for देहिनां तु) — d) S (except T1 G2) °तुल्या (for °तुल्यो) D6 ज्वरो भवेत् (by transp) K4 नर, S (except G2) जरा (for ज्वर)

57 a) S1 K1 2 प्रशम (for °यं दान्त) — c) D5 6 G2 शुद्धाचार च, M1 देवतपर (for श्रद्दधान च)

58 b) S (except G1 2) मनुष्याणां — c) K2 4 D1-3 5 T1 G1 नगन, G2 सदा (for ग्रहा) — d) K3 G1 ग्रहे, K4 D2 3 5 T1 ग्रहा, D1 देव (for नरान्) K2 देवो महेश्वर, S (except G2 M1) देवे महेश्वरे

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या B1-3 D G2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस (Dc °रसोपाख्यान) — *Adhy name* B2 4 Dn1 n3 D4 6 T2 G3 कुमारोत्पत्ति°, G1 कुमारचरित्रे ग्रहानुकथन, G2 ग्रहादेश — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 229, Dn2 228, D1 232, T1 221, T2 G1 2 4 M (M3 inf lin) 220 (M3 orig 224) — *Śloka no* Dn1 55 Dn2 n3 59, D1 6 60

220

1 b) B1 तत्तत् (for एतत्) B4 कृत प्रिय (by transp), S (except G3) प्रकीर्तित

2 c) Ś1 K1 2 सदा (for तत°)

3 c) D5 ज्ञानात् (for बाल्यात्)

4 a) K1 B Dn D4 6 G3 स (for च) — b) T2 पुत्रक (for पावक.) — c) T1 G1 M वस्तु (for वास) — d) T1 G1 वाढ, M वास (for वस्तु)

5 a) B1 पवित्र हि (for च यत्किंचिद्) — b) B1 4 G1 द्विज (for द्विजा) K4 B3 Dn D4 6 G3 द्विजानां मन्त्रसंस्तु (D4 6 G3 °स्कृ)त — c) B1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ) D5 सदा (for सदा) T1 सर्वे (for देवि) — d) K1 सम- द्युति, B2 (m as in text) सदा हुत, B4 Dn D4 6 G3

C 3 14519
B 3 231 6
K 3 231 6

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालाना हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्भूत

6 ^{a}) B_3 होष्यति (for दास्यन्ति) — ^{b}) D_5 सद्वृता ; T_2 सुव्रता K_3 B_4 D_5 सत्पथि ; $G_{3, 4}$ °थ (for °थे)

7 ^{a}) $K_{1, 3}$ Dc_2 $D_{3, 6}$ M_2 एवमुक्त्वा $K_{1, 2}$ तदा (for तत॰) — ^{b}) T_1 G_1 स्कदेन तु सुपूजिता — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ भक्ता ; B_4 तत्र ; T_1 G_1 तत (for भर्त्रा)

8 ^{a}) G_4 अतो (for ततो) — ^{b}) S (except G_3) अभाषत (for अथाब्रवीत्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ G_1 त्रिपुरांतक, M_1 ते महेश्वर

9 ^{a}) B_4 पुत्रेण (for रुद्रेण) — ^{d}) D_1 G_1 अपराजित

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तु (for च) — D_2 om (hapl) from सिक्त (in 10^{b}) up to शुक्र (in 11^{b}) — ^{b}) S (except G_3) शुक्लं (for शुक्रं) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 (before corr) $_5$ अस्ते ; K_4 B_{2-4} Dc Dn D_2 (by corr) $_{4, 6}$ G_3 अस्मिन् (for आस्ते) — ^{d}) Cf 15^{a} $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मिंजिका(K_2 °कां) मिंजिको ($Ś_1$ °के) ; K_4 मज्जिकामज्जिक ; B_4 मिंजिकामिंजित, D_2 मिंजिकामिंजिक, T_1 G_1 M_1 मुजको मुज(M_1 °जि)का, T_2 मिंजिरो मिंजिका ; $G_{2, 4}$ मुजि(G_4 मुष्टि)को मुष्टिका ; M_2 मुजिको मुजिका K_4 $B_{1, 3}$ T $G_{1, 2, 4}$ M_1 तत , Dc च यत् ; M_2 तथा (for यत) — After 10, S (except G_3) ins

1081* मिथुनं वै महाभाग तत्र सद्रुद्रसंभवम् ।

11 D_2 om 11^{a} (cf v l 10) — ^{a}) T_1 G_1 संभृतं $Ś_1$ K_1 लोहितोदेति ; K_4 °ताहे तु, D_5 °स हेतु ; T_1 G_1 °ते देशे ; $G_{2, 4}$ M °तोद्देशे (for °तोदे तु) T_2 द्रुतं लोकहितो देशे — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1, 3, 5}$ शुक्र ; T_1 शुक्ल ; T_2 M_1 शुक्लं ; $G_{1, 2, 4}$ M_2 शुक्लं (for शुक्र) K_1 द्र्वापतत्, K_4 अवाप्तवान् ; B_4 समापतत्, T_1 $G_{1, 4}$ M अपातयत् (for अवापतत्) B_3 शुक्राशयमवाप्य तत् — ^{c}) G_4 [अ]प्राव् (for [अ]न्यद्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ चापि (for चैव) — ^{f}) $Ś_1$ K $B_{3, 4}$ Dc $D_{1-3, 5}$ एतत् (for एव) T_1 G_1 M_2 [अ]भवत् (for [अ]पतत्)

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ तदेते, B D (except $D_{2, 3}$) तत्र ते (B_1 एते हि), T_2 एतेषु, $G_{2, 4}$ एते तु (for त एते) — ^{b}) G_4 गुह (for गणा) $Ś_1$ मनीषिणा, B_2 महर्षिभि॰ — T_1 G_1 om (hapl) 12^{c}–14^{b} — ^{c}) B_1 एव (for तव) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1, 6}$ T_2 G_4 M त एव ($Ś_1$ भवति ; K_1 भवते, K_2 ततस्ते ; K_3 तत्र ये, Dc तत्रैव ; D_1 न चैते ; D_5 तत्रैते) पार्षदा घोरा — ^{d}) $Ś_1$ T_2 एतेपि (for य एते) S_1 B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{1, 4, 6}$ पिशिताशिन

14 Before 14, K_2 B D (except $D_{1, 2, 5}$, D_3 marg *sec m*) S (T_1 G_1 om) ins मार्कंडेय उ॰ (resp मार्कंडेय॰) — T_1 G_1 om 14^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) K_4 अर्घं॰ (for अर्क॰) B_1 D_2 च (for तु) T_2 मे (for ते) — ^{c}) S (except G_3) व्याधे (for व्याधि) D_2 °र्थाय (for °र्थं च) B_3 तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3, 5}$ T_2 पूजा $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ समततं ; T_1 $G_{1, 2, 4}$ M अथारभेत् ; T_2 यथार्थंत (for समा॰)

15 ^{a}) Cf 10^{d} $Ś_1$ K_1 मिंजिकामिंजिकश् (K_1 °का), K_3 °मिंजित, K_4 D_3 मज्जिकामज्जिक, D_2 मजिकामजिक, T_1 G_1 मुजको मुजका, T_2 मजको मजका, $G_{2, 4}$ M मुजि(G_4 मुष्टि, M_2 मुज)को मुष्टि(M मुजि)का — ^{d}) K_3 Dc $D_{1, 5}$ लोकानां (for बाला) D_5 शमम् (for हितम्)

16 ^{b}) K_3 D_2 विद्धिका, T $G_{1, 2, 4}$ वृक्ष(T_2 G_2 °क्षि)का (for वृद्धिका) — ^{c}) S_1 K_{1-3} Dc $D_{2, 3, 5}$ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
कदम्बतरुपण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७ C 3 14541 B 3 231 27 K 3 231 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

देव्यो)

17 [a]) $B_{1\,3}$ Dc $D_{4\,6}$ G_3 M एवमेव, T $G_{1\,2\,4}$ ए(T_2 वे)तामेव (for एवमेते) — [b]) Dn_1 n_3 $D_{1\,4\,6}$ G_3 असंख्येय T_1 $G_{1\,2\,4}$ गुणा° (for गणा) — K_3 om (? hapl) 17^c–18^d

18 K_3 om 18 (cf v l 17) — [a]) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{2\,3\,5}$ ऐरावणस्य, G_2 एतावतस्य — [b]) T_1 G_1 स्मृते (for श्रुते) K_4 D_5 वैजयस्या विनिःसृते, T_2 $G_{2\,4}$ वैजयस्या विभूषिते — [c]) S (except G_3) गुहाय (for गुहस्य) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ द्वय (for स्वय) — [d]) Dn_3 $D_{1\,6}$ कर्मणा° (for शक्रेणा°) B_1 [अ]प्यति, B_4 [ए]वास्य, Dn_2 [अ]प्यय, D_6 [आ]नम्य (for [आ]नाय्य)

19 [a]) D_2 T_1 G_1 तस्य (for तत्र) — [b]) $Ś_1$ शक्र° (for स्कन्द°) — [c]) D_1 श्वेता तु (for पताका) — [d]) K_3 Dc $D_{3\,5}$ तु (for च)

20 [b]) K_4 वै सदा, D_5 वै पुरा, $G_{2\,4}$ तानि वै (for वै तदा) — [c]) $Ś_1$ K $D_{2\,3\,5}$ सार्धं (for देवो)

21 [c]) $Ś_1$ K_3 $D_{2\,5}$ सुसंवृत°, K_1 स संवृत्त, K_2 D_3 सुसंवृत्त, B_3 स संवृत — [b]) B_4 भृत्य° (for देव°) K_4 सह, G_1 सदा (for तथा) — [d]) T_2 $G_{1\,2}$ °मानश्रि(G_1 °श्रि)या वृत

22 [b]) K_4 काल°, M_2 गिरि (for शैल°) — [c]) Dc आदित्यम् (for °त्येन) Dc G_4 M_1 [ए]व (for [इ]व)

23 $Ś_1$ om (hapl) 23^c–24^b — [c]) M_1 चापि (for चैव) — D_1 om (hapl) 23^d–24^c — [d]) $B_{3\,4}$ जवा° (for जपा°) Dc जराशोकवनैस्तथा

24 S_1 om 24^{ab}, D_1 om 24^{abc} (cf v l 23) — [a]) $K_{3\,4}$ Dc_2 Dn_1 n_2 D_{3-6} °खण्डै° (for °पण्डै°) — [b]) Dc तथा (for अपि) — T_2 om 24^c–25^d — [c]) K_4 पितृ° (for पक्षि°) T_1 G_1 M चापि (for चैव) B_4 दिव्य पुष्पफलैश्चैव

25 T_2 om 25 (cf v l 24) — [a]) M_2 चापि (for सर्वे) — [b]) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 सर्वे देवर्षयस्तथा — [c]) $Ś_1$ K $D_{2\,5}$ T_1 G_1 °रवै°, D_3 °निभै° (for °रवा°) $G_{2\,4}$ चापि (for चैव) — [d]) $Ś_1$ K $D_{2\,3\,5}$ °निभस्वनैः, D_1 °समस्वनैः

26 [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{1-3} $G_{2\,4}$ M_1 देवा (for दिव्या°) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc $D_{1-3\,5}$ स°, K_3 स्म (for च) — [b]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 नृत्यते, Dc नृत्यत (for नृत्यन्ति) T_1 G_1 [अ]प्सरसां गणाः; Dc [अ]प्सरसस्तदा — [c]) D_3 सर्वं (for तत्र) — [d]) S (except G_3) शुश्रुवे (for श्रूयते)

27 [b]) D_3 °सुस्थित, S (except G_3) °मास्थित — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ प्रेक्ष्य च, K_4 $D_{2\,3\,5}$ प्रेक्ष्य त, $B_{2\,3}$ S (except G_3) वीक्षते (for प्रे°) — [d]) T_1 $G_{1\,2}$ M न च (M_1 चा-) ग्लायत दर्शनात्

Colophon om in B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\,4}$ $B_{1\,3}$ Dc $D_{1-3\,5}$ M_2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* T_2 कुमारोत्पत्तिः; G_1

२२१

C 3 14541
B 3 231 28
V 3 232 1

मार्कण्डेय उवाच ।
यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्र — *Adhy no* (figures, words or both) D_1 233, T G_1 221, $G_{2\,4}$ M (M_2 *inf lin*) 223 (M_2 orig 225) — *Śloka no* D_1 27

221

1 ^{a}) B_4 यथा (for यदा) M_2 वल° (for भग°) — ^{b}) B Dc $D_{4\,6}$ M_1 सैनापत्येन, $G_{2\,4}$ सेनापत्ये तु — ^{c}) $Ś_1$ T_2 स (for म) — ^{d}) S (except G_3) ततो (for हृष्टो) K_4 D_{1-3} रुद्र°; B_1 तत्र (for भद्र°) K_4 नर° (m as in text), B_3 तव (for हर°) — ^{f}) T_2 पार्वती° — After 1, S (except G_3) ins

1082* अनुयात° सुरै° सर्वै° सहस्राक्षपुरोगमै ।

2 ^{a}) B_3 Dc_1 T_2 तत्र (for तस्य) — ^{b}) B_1 युक्ते (for युक्त) — ^{c}) T_1 G_1 ततो दिव्य°; T_2 रथो दिव्य, G_2 रथो दिव्य°, G_4 रथ शुभ्र (for दिव शुभ्र) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} सूतेन, B_4 जवेन; M_1 कशया (for कालेन) K_2 B_4 [अ]ति° (for [अ]भि) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_1 Dn_3 $D_{2\,5}$ M प्रचोदित; $D_{1\,3}$ प्रणोदित

3 ^{b}) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ °श्चराचर — ^{c}) T_1 G_1 सिंहा रथ वहतश्च — ^{d}) K_4 $D_{2\,3}$ नदंत° (for नदन्त°) D_5 च सु (for चारु°) $K_{2\,3}$ B_{2-4} Dc D_3 -केशरा°

4 ^{a}) D_5 गण (for पशु°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यास्यु° (for भास्यु°) — K_4 om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\,3\,5}$ मण्डिते, D_1 मण्डित° (for सहित°) $Ś_1$ K_{1-3} सूर्य — ^{d}) D_1 °चापघने; $G_{1\,2\,4}$ °चापो घनो (for °चापे घने) B_3 तथा (for यथा) T_2 सेंद्रचापयुतो यथा

5 K_4 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) $Ś_1$ विमान, B_1 वनेसौ (for धनेशो) — G_4 om (hapl) 5^{c}–6^{b} — ^{c}) K_4 B_4 Dn D_4 तु चिर (for रु°) $D_{4\,6}$ G_3 यान, T $G_{1\,2}$ M_2 भाति (for याति) — ^{d}) M_2 नाम (for नर)

6 G_4 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ Dc $D_{2\,5}$ ऐरावण B_4 °रुह्य (for °स्थाय) — ^{b}) K_4 स्वामिसुरै°, Dc देवगणै° (for चापि सुरै°) D_1 सुरेश्वर° (for सुरै° सह)

7 ^{a}) $Ś_1$ जवुकै°, K_4 $B_{2\,4}$ Dn जृम्भकै°, T $G_{1\,2\,4}$ भास्करै (for जम्भकै°) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 M °कृतै°, K_3 Dc_2 $D_{1\,5}$ कृत (for °कृत°) — ^{c}) B_1 [अ]मेयो (for [अ]मोघो) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ पार्श्वम् (for पक्षम्) B_1 $D_{4\,6}$ S आश्रित°

8 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 वहव° (for मरुत°) — ^{c}) B_2 Dc $D_{4\,6}$ वहु° (for वसु) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_5 सिद्धै° (K_3 Dc D_5 रुद्रै°) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह) $G_{2\,4}$ सवृता° (for गता)

9 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,5}$ S (except T_2 G_3) तु (for च) — ^{b}) B_2 बहुभि° (for सर्वत) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ चापि, T_2 युक्तो (for याति) — ^{d}) $K_{3\,4}$ D_{1-3} T_1 G_1 M तदा (for तथा)

10 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{2\,3\,5}$ चापि, B_2 याति (for चैव) — ^{b}) T शिरस (for °शिखर) $K_{3\,4}$ सित°, D_1 T_1 तत

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥ १०
तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५
ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ १८
शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २० C 3 14562 B 3 231 49 K 3 232 22

(for शित॰) B2 घोरस्त्रिशिरसन्वित , B4 G2 4 सुघोरस्त्रिशिरा स्थि(G2 4 शि)त॰, G1 सुघोमित्रयिरानत (sic) — d) S1 K2 3 D5 शरो याति, T1 G1 यस्त्रिशूल (for याति शूल॰)

11 ab) G2 4 हमपाशोथ (for तमुग्रपाशो) K3 4 Dc D1-3 S (except G3) transp वरुण and भगवान् — c) T1 G1 शतैं॰ (for शनैं॰) — d) B2 Dc2 बहुभि॰ (for विविधै॰)

12 a) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 [अ]थ (for [अ]पि) — b) S (except G3) पट्टस॰ (for पट्टिश) — c) MSS ॰मुसुल॰, ॰मुशल॰ also — d) S1 K1 2 णरपि, K3 Dc D1 5 ॰णेश्वर , K4 D2 ॰णेर्वर (for ॰णोत्तमै॰) B1 वृत॰ सह रणोत्तमै

13 a) S (except G3) पट्टस (for पट्टिश) S1 K3 G2. 4 च (for तु) B1 [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्) — b) K2 D1 2 T1 G1 2 4 शस्त्र, T2 वज्र (for छत्र) B3 रौक्म, T G1 घोर (for रौद्र) — c) K4 चाप्यनुगतो, T2 G1 2 4 चानुययौ (for चाप्यनु त) B1 sm Dn D3 4 6 G3 सेवित॰, B2 सेवित (for ॰संवृत)

14 S1 om (hapl) 14ab — a) S (except T1 G1) याति (for भाति) — b) M [S]प्यग्र (for गच्छञ्श्र्) — B1 om (? hapl) 14c–17d — d) B4 om च T1 G1 ॰संवृत (for ॰पूजित) B3 5 Dn D4 6 G3 देवतैश्चानु(B3 5 ॰भि)पूजित॰

15 B1 om 15 (cf v l 14) — a) S1 K Dc D1-3 5 तेषां (for एषां) G1 2 4 मध्य॰ (for पृष्ठ॰) — c) T1 देवान, G1 देव (for सर्वान्) Ś1 K1 2 सर्वे महर्षयो याति — d) Ś1 K1 2 च, B4 हि (for त्रि)

16 B1 om 16 (cf v l 14) — a) S1 K1-3 च हि, K4 B (B1 om) Dn D1-6 G3 चापि (for चैव) — b) T2 गधर्वानुगतास्तदा — c) S1 K B4 D2 3 5 T2 द्रुमा , B3 Dc Dn D1 4 6 G3 ह्रदा (for नदा) S1 K1 2 च नागाश्च, K3 B4 D5 T2 नगाश्चैव, K4 B1-3 Dc Dn D1-4 6 G3 समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव)

17 B1 om 17abcd (cf v l 14) D5 transp 17 and 18 — a) B3 S (except G3) नक्षत्राणां गणाश्चैव — b) B1 तथा (for च ये) — c) S (except G3) श्च सर्व(M ॰र्वा)देवानां — e) D4 T2 सृजत॰, G2 4 सृजति — f) K1 दिव्य (for चारु) T1 G1 वेगा (for रूपा)

18 D6 transp 17 and 18 — b) K4 D2 3 T G1 2 4 पितामह, M महेश्वर (for पिना॰) — c) S1 B1-3 D (except D2 3 5) G1 3 च (for तु) T G1 2 4 पाण्डर — d) M2 [अ]पात॰ (for [अ]धार) — f) K3 समवर्तत (for [अ]ग्निश्च विष्ठितौ) K1m 4 B2 4 Dn D1-3 5 धिष्ठितौ, K2 विष्ठते (for विष्ठितौ)

19 K3 om 19ab — ab) K2 Dc2 T2 शक्रस्य, B4 G2 4 शक्रस्तु, M शुक्रश्च (for शक्रश्च) B1 चैव; B3 चास्य (for तस्य) D2 transp तस्य and याति — d) Ś1 K D1-3 संस्तुवन्, Dc T1 G4 स्तुन्वानो, D5 अस्तुवन् (for स्तुवानो) Ś1 K Dc D1-3 5 ॰वाहन (for ॰केतनम्)

20 a) K1 2 विशाखा, Dc D2 T2 विद्या च (for ॰थ) — b) K2 चित्रसा॰, D5 तित्रसा॰, M1 सिध्रसा (for मित्रसा॰) — c) B3 M1 सावित्र्या (M1 ॰श्री) सहिता॰ सर्वा

21 b) T1 G1 वृता॰, T2 G2 4 स्तृ॰, M स्तु॰ (for कृ॰)

C 3 14563
B 3 231 49
K 3 232 23

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कृतिभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकाराः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६

स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G_1 om 21^{c}–22^{f} — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तस्य (for यस्य) — ^{d}) K_1 देव्य° (for देवा°) B_4 च समुखे (for चमू°)

22 G_1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गृहीत्वा तु (B_1 च) (for स गृहीत्वा) $Ś_1$ K_3 पताकायां (for °कां तु) B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चै (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 यात्यभो (for यात्यग्रे) T_2 $G_{2\ 4}$ M यात्यग्रौ राक्षसोग्रग — K_3 om 22^{cdef} — ^{c}) D_1 व्याहृतस्तु, D_2 आमृतस्तु, D_3 आवृतस्तु, D_5 व्यावृतस्; T $G_{2\ 4}$ क्रीडितस् (for व्यापृतस्) D_{1-3} च (for तु) — ^{e}) T_2 M_1 रक्षेंद्रो (for य°)

23 ^{a}) G_1 स एभि° (by transp) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च, B_4 Dc तु (for स) B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 देव° (for तत्र) — ^{b}) S_1 $K_{1\ 3}$ B याति देवो, Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तत्र याति (for ययौ देवो)

24 ^{a}) $G_{2\ 4}$ नित्य (for रुद्र) S_1 K Dc $D_{1-3\ 5}$ रुद्र स्व(D_1 सत)कर्मभिर्विप्रा — ^{b}) M_1 सनातन (for [इ]ह दैवतम्) — ^{c}) K_4 $D_{2\ 3}$ शिव (for शिवम्) D_1 अस्मिन्निति (for इत्येव) — ^{d}) T_1 G_1 अग्र रुद्र, T_2 $G_{2\ 4}$ रुद्र चैव; M अग्निरूप (for ईशं रुद्र) B_2 Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ G_3 पितामह (for पिना°) — After 24^{cd}, S (except G_3) ins

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 ^{a}) $Ś_1$ चैव, T_2 G_4 स्वेव (for स्त्वेव) — ^{b}) B_4 रक्षित (for आवृत) — ^{d}) Dc T_1 ब्राह्मणा° (T_1 ब्रह्मण्य) कृत्तिकासुत

26 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ transp °सेन and °देवो K_3 [अ]ब्रवीद्वच°; B_1 गृहन्तु; D_1 कृतो गर्भे, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ महद्वच° (for बृहद्व°) T_2 सारथिना गृहसन° (for ^{b}) — ^{c}) = 27^{a} K_1 मरुत, K_3 Dc$_3$ मारुत, K_4 मरुत, G_4 मरुत (for मारुत°) — Dc om (hapl) 26^{c}–27^{a} — ^{d}) D_1 G_4 रक्षनित्यम् $Ś_1$ अरिंदम, M_3 अतन्द्रित

27 Dc om 27^{a} with the ref (cf v l 26) — ^{a}) = 26^{c} K_1 मरुत, K_4 मारुत, G_4 मरुत (for मारुत) K_3 $B_{2\ 3}$ स्कन्द — ^{b}) B_4 D_3 विभो (for प्रभो)

28 $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ महेश्वर; K_3 $D_{1\ 2}$ T_2 M महादेव; T_1 G_1 देव (for रुद्र°) — ^{a}) B_4 कार्ये त्वह — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ M_3 समाद्रष्टव्य°, D_5 समाद्रष्ट°, G_4 सन्दिष्टव्य — ^{c}) $G_{3\ 4}$ मद्भक्त्या (for भक्त्या च) — After 28 Dc ins an addl colophon

29 After 29^{ab}, S (except G_3) ins

1085* स्कन्द महोत्सवा प्रीतो ज्वलन्निव तेजसा ।

— ^{c}) K_1 सदा (for तत) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 3}$ G बभूवोत्पा°, T_2 बहु चोत्पा° (for बभूवौत्पा) — ^{f}) S_1 $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ देवान्सेंद्रान्; $K_{1\ 3}$ देवा सेंद्रा°, B_4 सर्वान्देवान् (by transp), D_3 सेंद्रान्देवान् S_1 $K_{1\ 3}$ समोह°, B_4 विमोह°, D_3 व्यमोह° (for प्रमोह°)

30 ^{b}) $G_{1\ 4}$ M_3 समूढ (for प्र°) — ^{c}) B_4 चान°; G_3 विन° (for व्यन°) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M_3 प्रभौ

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवाना विमुखं बभौ ॥ ३६

असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ४०
जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२ C 3 14586 B 3 231 72 P 3 232 46

(for प्रभो)

31 ^{a}) Dc T_1 न, D_5 च (for तद्) T_2 स्कन्दानन (for तद्दारुण) — ^{c}) T $G_{2\,4}$ M चापि, G_1 चाथ (for चैव) D_2 G_3 °भाग (for °भागा) — ^{d}) S_1 K_1 चैव (for च स) S (except G_3) देवाश्चर्षिगणै सह

32 ^{c}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ रौद्रम् (for घोरम्) — ^{d}) D_2 दृढ° (for मह°)

33 ^{a}) K_1 B_4 Dn $D_{4\,6}$ G_2 वै (for हि) $Ś_1$ घोरतर मग्ध्ये (for °मसंख्येय) — ^{b}) B_1 जगर्ज, T $G_{1\,2\,4}$ गर्जत (for गर्जच्च) — ^{c}) D_2 परं (for रणे) — ^{d}) D_3 महेश्वर (for च श°)

34 ^{a}) = 44^{a} K_2 ते, D_5 नद् (for तैर्) T_2 [अ]नेकानि — ^{c}) $G_{1\,4}$ शतघ्नीश्च — ^{d}) B_3 D_5 पाशा° (for प्रासा°) h B_4 Dc $D_{2\,3\,5}$ स, Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 [अ]पि (for च) $Ś_1$ K_4 तथा (for गदा°)

35 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ विनदद्भि°, B_1 निपतन्ति (for निपतद्भि°) $Ś_1$ महा, $K_{1\,2}$ सदा, K_3 Dc $D_{1\,3\,5}$ तथा, K_4 D_2 तदा, B_1 च तैर्, B_4 ततो; S (except G_3) तु तैर् (for च तैर्) — ^{b}) S_1 महा°, K_1 देव्या°, K_2 महा° (for देवा°) K_3 तथा°, B_1 महामृधे, D_5 तथायुधै° — ^{c}) K_2 क्षीणेन $Ś_1$ K_2 तद्बल, B_4 T [अ]भ्यद्रवत्, D_3 व्यधमत् (for व्यद्रवत्) — ^{d}) B_2 T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_2 त्वि (for [अ]पि) T_2 °ग्य चैव दृश्यते

36 D_5 om 36–38 — ^{a}) T_1 G_1 निर्येयौ, T_2 M_1 निवृत्त, G_4 विकृत्त (for निकृत्त) Dc T_2 °नागाश्च; $G_{2\,4}$ °नाग च (for °नागाश्व) — ^{b}) T_1 G_1 कृतवर्मायुध महत् — ^{c}) K_1 अर्पित (for अर्दित) — ^{d}) T_1 G_1 ययौ (for बभौ) B_4 देवाना च बभौ रणे

37 D_5 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) $K_{1\,2}$ बाध्य°, B_4 भक्ष्यमाण, D_2 विध्य°, S (except T_2 G_3) धक्ष्यमाण (for वध्य°) $D_{2\,3}$ S (except G_3) तु (for तत्) — ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ अभज° (for अपत°)

38 D_5 om 38 (cf v l 36) — ^{a}) K_2 तेन भिन्न°, K_3 तेस्त्विभिन्न°; K_4 D_{1-3} ते भिन्नास्थि°, Dc ते छिन्नास्थि° (for ते विभिन्न) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 प्रच्यवति; $K_{1\,3\,4}$ Dc D_{1-3} T_2 प्राद्रवत, B_{1-3} Dn प्राद्रवतो, B_4 $D_{4\,6}$ G_3 M प्रच्यवतो — ^{c}) K_3 B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 अधिगच्छति, T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_2 अभ्यगच्छत — ^{d}) M_3 °शैल° (for °रणे)

39 ^{ab}) D_2 अनयद्, D_5 अमकुद्, T_1 G_1 अथ त (for अथ तद्) S (except G_3) transp सैन्य and दृष्ट्वा D_5 [ए]व च (for देव) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 बलभिद्, B_4 $D_{2\,3}$ T_2 G_2 M बल तद् (for बलवद्)

40 ^{b}) S_1 K_2 D_1 शराश्च, Dc सुरा, T_1 G_1 स्थिरा° (for शूरा°) D_1 बिभ्रत (for गृह्णत) — ^{d}) D_5 om 40^{d} $Ś_1$ K $D_{1\,2}$ मा च, Dc नात्र (for मा व) $Ś_1$ K_{2-4} Dc D_3 (before corr) व्यथास्तु व, D_2 व्यथा कुरु (for व्यथा भवेत्)

41 ^{a}) Dc $D_{1-3\,5}$ [ए]तान् (for [ए]नान्) D_5 om from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह S (except G_3) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्)

42 Before 42, T $G_{1\,2\,4}$ ins मार्कंडेय — ^{c}) Dc °विध्यत (for °युध्यन्त) T_2 प्रत्ययुध्यत देवा वै

C 3 14586
B 3 231 72
K 3 232 47

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ४७
अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

---

43 D5 om 43 — a) T1 G1 ते ततस् (by transp) T2 G2 4 तु, M1 तान, M2 तत् (for ते) — b) D2 रथा° (for °बला) — c) B Dn D4 6 G3 °भागा, T2 सेना° (for °वेगा)

44 a) =34a Ś1 [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु) — b) K4 क्रुद्धा° शस्त्रेण स° — c) B1-3 D4 6 G3 गजा° (for शरा°) Ś1 K B1 Dc D1-3 5 °कायेभ्य° (for कायेषु) B4 दैत्याश्च नागकायेभ्य°, T1 G1 2 4 M तदा दैतेयकायेषु; T2 दैतेयगजकायेषु — d) S1 K1 (sup lin as in text) 2 स्रवति (for पिबन्ति) B Dn D4 6 G3 रुधिरं बहु (for स्मासृगुल्बणम्) D5 पिबतस्त्वसृगु°

45 a) K3 देहाद्, B2-4 Dn2 D4 6 G3 देह (for देहान्) G4 तु (for वि) — b) B4 विविशु° (for निशिता°) — c) B1 2 Dn D4-6 T2 G3 निप° (for निष्प°) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 B1 3 4 ह्यदृ°, B2 Dn D4 5 T G3 M1 [ऽ]भ्यदृ°, D6 G2 4 व्यदृ°, G1 M2 [ऽ]प्यदृ° (for *अदृ°) K3 4 Dc D1-3 निष्प(K3 निप)तत स्मदृ° — d) S1 नागेभ्य, Dc नगेंद्र (for नगेभ्य)

46 b) B3 विभिन्नानि (for निर्भि°) Ś1 K2 विनिर्भिन्नानि सायकै° — c) K3 B1 4 Dc D1 5 S (except G3) न्यप° (for अप°) — d) Ś1 भिन्ना° (for छिन्ना°) S1 K1 M2 सर्वत° (for °श°)

47 a) M2 तु (for तद्) — b) D5 भुवि (for युधि)

48 a) D5 G3 तथा, G4 तत्र (for अथ) B1 [आ]क्रुष्ट, G2 4 M1 [उ]त्कृष्ट (for [उ]त्क्रुष्ट) B1 तथा (for तदा) B3 क्रुष्टं, Dc D2 क्रुष्टः, T1 G1 2 4 देवै (for हृष्टै°) S1 अथोत्क्रुष्टतमा हृष्टा — b) T1 G1 2 4 हृष्टै° सर्वैर् (for सर्वैर्देवैर्) K D1-3 5 मुदा युतै (for उदायुधै°) S1 सर्वे देवा मुदा युता°, B4 सर्वदेवगणैर्युधि — c) Ś1 K1 2 Dc1 सहितानि, B1 सम्भृ°, Dc2 सहस्राणि (for संहतानि) Ś1 K Dc D1 2 5 सर्वा° (for तूर्या°) — d) B4 G4 [अ]शेषत (for [अ]नेकश) S1 K Dc D1-3 5 तदा (S1 K1 2 ततस्) तूर्या(D3 सर्वा)ण्यवादयन्, B1-3 Dn D4 6 G3 प्रावाद्यत ह्यनेकश°

49 a) Ś1 K3 B3 Dc Dn1 n2 D2 4 6 G3 °ससक्त; B1 2 °सक्त तद् (for °संयुक्त) — d) K1 °कर्दमी (sup lin as in text), D1 कर्दमै°, T2 °दूषित

50 a) Ś1 सर्वस्य, K3 B D2 G1 4 M अनयोर्, K4 अजयो, D1 अजेयो, G2 अभयो (for अनयो) — b) B Dn D4 6 G3 [अ]भ्यदृ° (for व्यदृ°) — D1 om 50cd — c) K4 D2 3 तथैव, T2 तदापि, G1 तदा हि; M ततोथ (for तथा हि) B2 दानवान्घोरान् — d) Dn1 n2 T2 G1 2 4 M1 वि(G2 4 M1 न्य)निघ्नन्ति दिवौकस°

51 T2 om (hapl) 51-53 — a) Dc2 तत्र, D1 तथा (for ततस्) — b) K2 वीराणां (for भेरीणां) K1 °स्वन (for °स्वना°) — d) G2 4 °नादश्च दारुण°

52 T2 om 52 (cf v.l. 51) — b) K3 4 निपपात

53 T2 om 53 (cf v.l. 51) — a) B4 वृत, Dc त ते (by transp), D2 ततो S1 गणै° (for घनै°) — b) K1 2 °र्वृत (for °वारितम्) — c) Ś1 समुद्यत°, K4 समुद्यम्य गिरीन्, Dn D5 तमुद्यतगिरिं — d) K2 D5 प्राद्रवत, T1 G1 2 4 विद्रवति B2 M2 दिशो दश (for दिवौ°)

54 a) M तदा° (for अथा°) — After 54ab, S (except G3) ins

अथाभिद्रुत्य महिषो देवाश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

C 3 14609
B 3 231 95
K 3 232 71

1036* महाकाय महागात्र मनोरथमिव तोयदम् ।

— ^{c}) S_1 K_3 पताना (sic), K_2 पतिता (for पतता) B_4 गिरिणा तेन (by transp) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ देवसैन्यानि, Dc_1 °सैन्य च $Ś_1$ K B_2 Dc $D_{1-3\ 5}$ भारत (for पार्थिव) — ^{f}) G_2 पातयद् (for प्रापतद्) S (except G_3) युधि (for भुवि)

56 ^{c}) T_1 G_1 महसा (for महिष) — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{1\ 3}$ M_1 विकीर्णा

57 ^{a}) K_3 क्षुद्रम् (for क्रुद्धम्) — ^{b}) K_1 भद्र° (m रुद्र as in text) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ Dc $D_{1\ 2\ 6}$ T_2 $G_{1\ 4}$ M °भूत्य (for द्रुत्य) S_1 $K_{2\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 6}$ M_2 स (for च) — ^{d}) S (except G_3) स रुद्र (for रुद्रस्य)

58 ^{a}) D_2 क्षुद्रो (for क्रुद्धो) — ^{b}) S_1 स तथा, T_1 $G_{1\ 4}$ स तदा, G_2 तस्मा (for सहसा) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_6 श्रेसतू, B_2 रनतू, $D_{1\ 2}$ रगम, T_1 G_1 रमेते, T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 रसतो, M_1 त्रसतो (for रेसतू) S_1 K Dc $D_{1-3\ 5}$ तूर्णं (for गाढं) — ^{d}) Dc D_5 नदर्पय, T_2 M [श्र]पयस्तदा (M_2 °था) (for महº)

59 ^{c}) K_2 विनदश्च, K_4 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अन°, Dc व्यनदच्च — ^{e}) T_1 निश्चय, $G_{1\ 3\ 4}$ निश्चयम् (for निश्चित) — ^{f}) T_1 G_1 जयमस्माकमित्युत

60 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ त(K_2 य)थाभूत च, K_3 Dc $D_{1\ 2}$ (before corr) T_2 तथाभूतेषु, B_4 °तेपि, T_1 °तेन, G_1 °ते च, M_2 °तेश्च (for °ते तु) — After 60^{a}, T_1 G_1 M ins

1037*

आहूय गुहमात्मजम् ।
ददात्र मन्त्रिव देवो विविसु पुत्रविक्रमम् ।
शैशवस्य पश्य पुत्र त्व दानवस्य दुरात्मन ।
जहि शीघ्रं दुराचार द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्द परिष्वज्य महेश्वर ।
अयोजयद्विग्रहार्थं महिषस्य गतायुष । [5]
तथाभूते तु भगवान्

[T_1 om lines 4–7, G_1 om posterior half of line 3]

— T_1 M_1 om 60^{bcd} G_1 om 60^{bc} — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ अहनन्, T_2 $G_{2\ 4}$ आगत, M_2 आहत (for नावधीन्) — ^{c}) S_1 $K_{2\ 4}$ स (for च) B_2 रणे (for तदा) — ^{d}) G_1 दानवस्य (for मृत्यु तस्य) D_1 °मर्दं (for °स्मत्त)

61 ^{a}) T_1 [ऽ]भि, G_1 वि, $G_{2\ 4}$ M_2 हि (for ऽपि) D_6 सृष्ट्वा, M_1 स्पृ (for दृ°) — ^{b}) K_3 $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रौद्रो (for रौद्र) B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 M चानदत् (for ना°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ रौद्र मोप्यन्वनादयत्, Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत् — ^{c}) D_6 च त्राम°, M_2 सताप° (for सत्रास) — ^{d}) K_3 [अ]ति (for [अ]पि) $Ś_1$ K_2 दैत्यांश्च प्रत्य(S_1 ति)हर्षयन्, S (except G_3) दानवांश्च प्रह°

62 ^{a}) D_1 तस्मिंस्तदा (for ततस्तस्मिन्) D_2 रये, T_2 क्षये (for भये) — ^{c}) T_1 G_1 °तेजा° (for °सेन°) — ^{d}) K_4 क्रुद्ध (for क्रोधात्) $G_{2\ 4}$ इवोज्ज्वलन् (for इव ज्वलन्)

63 ^{a}) = (var) 3 218 2^{a} K_3 °सभूतो (for °संवीतो) — ^{c}) S_1 K Dc D_6 लोहिताक्षो, B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 °क्षो (for °स्यो) — ^{d}) K_3 B_4 $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ °कवचस्त्रन, B_2 °कवचावृत, T_1 G_1 °कवचोज्ज्वल°; M °कवचायुध

64 ^{b}) $B_{1\ 2}$ T_1 G_1 M_2 प्रभ (for °प्रभम्) — ^{c}) M_2 देव° (for दैत्य) — ^{d}) $Ś_1$ सहसा व्यद्रवद् (by transp)

C 3 14609 B 3 231 95 K 3 232 71 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

---

65 ^{a}) K_4 चामित्तां; T_1 चान्वित्तां (for चापि तां) — ^{b}) K_3 $B_{1\,3\,4}$ D_0 D_n $D_{4\,6}$ G_3 त्रिदारणीं; K_4 $D_{2\,3}$ T_1 G_1 विदारणे

66 ^{a}) K_2 [अ]भिहनत्, K_3 $D_{1\,5}$ ऽभ्यहरत्, B_3 [अ]भ्य द्रवत्; B_4 चाभिहनत्; D_n $D_{2-4\,6}$ G_3 [अ]भ्यहरत्, T_1 ह्यहनत्, G_2 ह्यछिनत्; G_4 ह्यभिनत्; M_2 ह्यहरत् (for [अ]भ्य हनत्) $B_{2\,3}$ D_n $D_{3\,4\,6}$ G_3 तस्य (for शक्तिर्) — ^{b}) D_0 [ऽ]हरत् (for महत्) — ^{c}) $D_{4\,6}$ G_3 भिन्न (for भिन्ने) — After 66, K_3 B D (except D_{1-3}) G_3 ins

1088* पतता शिरसा तेन द्वार षोडशयोजनम् ।
पर्वताग्रेन पिहित तदगम्य ततोऽभवत् ।
उत्तरा कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L 1) B_4 पपात (*for* पतता) D_6 तद्दश° (for षोडश°) — (L 2) B_3 पतता तेन (for पर्वताग्रेन) D_0 महत् (for ऽभवत्) — (L 3) D_6 [इ]ति (for [अ]द्य)]

67 ^{a}) G_1 क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता) D_c च (for तु)

68 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ B_1 D_0 $D_{2\,3\,5}$ शूरैर् (for शरैर्) S_1 K B_1 D_0 D_3 °हतैर् (for हता) S (except G_3) प्रायो हतेषु शूरेषु — After 68^{ab}, S (except G_3) ins

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ T $G_{1\,2\,4}$ M तेषा (M_1 येन्ये) (for शेषा) — ^{d}) T_1 G_1 जितास् (for भीतास्) $Ś_1$ D_6 तत्र (for त्रस्ता) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\,5}$ °सदा° (for °सदै) — ^{e}) K_4 B D (except $D_{2\,3}$) T_1 G_3 स्कदपारिषदैर् S (except G_3) घोरैर् (for हत्वा) — ^{f}) B_{1-3} D_n $D_{4\,6}$ G_3 च सहस्रश° (for शत°)

69 G_1 om 69^b–71^a — ^{b}) B_1 T_1 पियतश्चैव; D_0 पियतश्चापि, D_3 M_2 प्रपियति स्म (for प्रपियन्तश्च) — ^{c}) K_4 $D_{2\,3}$ सैन्यम् (for सर्वम्) B_1 °र्दानवान्सर्वान् — ^{d}) K_3 B_3 D_0 °हु रिता (for °हर्षिता)

70 G_1 om 70 (cf v l 69) — ^{b}) K_1 गणान्; D_6 घन (for घनान्) $Ś_1$ वृक्षसघान्हुताशन° — ^{c}) D_2 सैन्य (for शत्रून्) — ^{d}) B_1 तेन (for स्वेन) G_4 सैन्येन (for वीर्येण) D_{c3} वीर्यवान्, T $G_{2\,4}$ शक्तिमान् (*for* कीर्ति°) B_4 स्वेनानीकेन वीर्यवान्

71 G_1 om 71^a (cf v l 69) — ^{b}) S (except G_3) अभिपूज्य (for °वाद्य) T_1 G_1 च शकर (for महे°) — $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om (hapl) 71^c–72^b

72 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ om 72^{ab} (cf v l 71) — ^{b}) B_2 D_n $D_{1\,4\,6}$ G_3 तु (for च) $B_{1\,3\,4}$ D_5 T_1 M_1 °श्वर (for °श्वरम्) — ^{c}) K_1 B_{1-3} D_n $D_{4\,6}$ G_3 तदा° (for अथा°) — ^{d}) D_6 °पूज्य (for °ष्वज्य)

73 ^{a}) $K_{3\,4}$ B_3 D_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M °वर (for °वर°) — After 73^{ab}, S (except G_3) ins

1090* अजय्यो युधि देवानां दानव सुमहाबल° ।

— ^{c}) B_{2-4} D_n $D_{4\,6}$ G_3 °समा (for °मया) — ^{d}) T_3 विभीयुर् (for बभूवुर्) $K_{2\,3}$ $B_{2\,4}$ D_{c3} D_3 T_2 वर° (for वर) — ^{f}) $Ś_1$ K_2 समितौ (for शमितो)

74 ^{b}) K_4 T M महा (for त्वया) — ^{d}) T_1 G_1 °कपिता (for °तापिता)

75 ^{a}) D_0 चान्यैर् (for चान्ये) — After 75^{ab}, S (except G_3) ins

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणै° परमभीषणै ।

— ^{c}) $B_{1\,4}$ T $G_{1\,2}$ M अजय्य° (for अजेय°)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नेवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १　　C. 3 14650 B 3 233 2 V 3 234 2

---

76 a) Ś1 K1 2 B1 परम (for प्रथम) D2 S (except G3) कर्म (for देव) — b) T2 M देव ख्यातं (for ख्यातं कर्म) T1 G1 2 4 देव ख्यातिं गमिष्यति — D2 om (hapl.) 76cd, G4 om 76ef — f) B2 3 Dn D4 6 G3 मगासुत (for सुरा°) D6 सुराश्च तव सत्तम

77 a) K1 G2 सेन त्वेवम्, B2 4 D (except D1–3 5) °मतमेवम् (for °सेनेत्येवम्) G3 एवमुक्त्वा महासेन, G4 सुरात्मज त्वेवमुक्त्वा — b) B6 सर्वदैवतैः

78 a) S1 om 78c Dc G2 4 गतं, T ततो (for गतो) K4 D1 रुद्रवट, T1 भद्रवटाद् Dc G2 4 रुद्रं (for रुद्रो) — b) K2 विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च) — c) G2 उक्त च

79 b) Dc महाबल (for महर्षिभि°) — c) Dc D4 M एकाह्नेन (for एकाह्नेव) G1 [अ]भजत् (for [अ]जयत्)

80 c) K3 य इमं, T1 G1 यो जनो (for य इदं) K1 2 4 B D G3 विप्र° (for जन्म) — b) Ś1 K2 पठेद्वै (for पठते) K1 2 4 B D G3 पठेज्जन्म समाहित — After 80ab, G2 4 ins lines 61–62 only of a passage given in App I (No 22) — d) Ś1 K Dn3 D1 3 4 T1 G1 3 M1 °माप्नुयात् (for °तामियात्)

Colophon om in K2 — *Major parvan* Ś1 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* G1 M2 मार्कण्डेयसम(M2 °मा)स्या (followed by आङ्गिरस in M2, which adds समाप्त to both), G4 °समास्या (followed by समाप्त) S1 K (K2 om) B Dc D1–3 5 (all om sub parvan name) mention only आङ्गिरस (D1 आङ्गिरसोपाख्यान), to it Ś1 K (K2 om) B1 D1 3 add समाप्त — *Adhy name* B3 Dc Dn D4 6 G3 स्कन्दोत्पत्ति, B4 M1 कुमारोत्पत्ति, G1 स्कन्दचरितसमाप्ति°, M2 देवासुरयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 marg) 230 (Dn2 229) D1 234, T G1 222, G2 4 M (M2 inf lin) 224 (M orig 226) — *Śloka no* Dn 113, D1 84

☞ After adhy 221, K2 B Dc Dn D3–6 ins a passage given in App I (No 22), of which lines 61–62 are ins in G2 4 after line 80ab of that adhy

222

1 c) S1 K D1–3 तान्विप्रान्, T1 G1 सर्वेषु (for विप्रेषु) — b) T2 G2 4 M च भारत (for महा°) — d) K1 2 विवेशाते K3 B2–4 Dn1 D2 4–6 S (except G3) तदा (B2 °मा)श्रम (for तदा समम्) — After 1cd, S (except G3) ins

1032* प्रविश्य चाश्रमं पुण्यशुभं ते परमस्त्रियौ ।

— e) Ś1 K1 2 B1 Dcm प्रहस्यमाने, K3 सहर्षयुक्ते, T1 G1 M हस्यमानेथ, T2 G3 ते भाषमाने, G2 4 भाषमाने तु — f) Ś1 K1 2 4 B1 3 Dc D1 5 (before corr) निषेदतु°, S (except T2 G3) न्यषीदताम्

2 b) T1 G1 तेन्योन्यं च, G4 अन्योन्यस्य (om ते), M तेन्योन्यं च, M2 ते अन्योन्य — cd) B1 3 Dc D4 6 T2

C 3 14650 B 3 233 2 K 3 234 3 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ५
व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम °आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ११
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G3 चित्रा कथा; D2 कथाश्चित्रा (by transp) K2 D1 कुरय दुस्थिता (K2 °ता), K3 °कुलोद्वह, K4 यदुध्रिता; B Dc Dn D4 6 M3 °यदूस्थिता (B1 2 Dc D4 6 °तौ); D2 3 °यदू(D3 °यदु)क्षिता°, D5 °यदुच्चिति, T1 °यधूचिता; T2 G2 4 °यदूच्चिता°, G1 चक्षुर्यदूच्चिना°, G3 कुरयमास्थिता (sic), text as in Ś1 K1 M1 only

3 c) Ś1 सा भ्राजती, K4 D2 3 प्रीयमाणा (for सात्रा जिती) Ś1 यज्ञसेनीं — d) D1 सुमध्यमे, G4 सुमध्यमां

4 Before 4, D1 ins सत्यभामा उ° — b) Ś1 K1 2 D5 उपतिष्ठसे; B Dn D4 6 G3 अधितिष्ठसि — d) Ś1 K1 यूनान्, B Dc D6 पुन°; D1 शूरान्; T1 G1 उत्थां, T2 G2 4 नून (for यून) K1 °समितान्; B1 °महितान्, B2 3 D (except D1–3 5) G3 °सहवान् — e) T1 चैव गता° (for च वशगा°) — f) S (except G3) च कुप्यन्ति (by transp) Ś1 K1 2 शुचिस्मिते (for च ते शुभे)

5 a) B (except G3) सुभ्रूश (for सतत) — After 5ab, the same MSS ins

1093* न चान्योन्यमसूयन्ते कथ वा ते सुमध्यमे ।

— c) K3 G1 हि (for च) B2 सतत (for ते सर्वे) — d) Dc D1 5 तत्व मे ब्रूहि तत्वत° (Dc तद्वच)

6 b) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1 3 5 G1 4 M2 स्नान K4 B4 D1–3 5 G4 सत्रौपधानि च, T2 G1 3 °धानिच — c) S1 K1 2 रूप (for मूल°) — d) Ś1 K1 4 D2 जपो होमस्, K3 D1 3 5 M जपहोमास् S1 तदागद; K1 2 D2 5 तथागद; D3 तथागद; T1 G1 तथागत, T2 G3 4 तथा गमा B1–3 Dn D4 6 जपहोमागदा(D6 °मा)स्तथा

7 a) Ś1 h1 2 ममाचक्ष्व च; K3 4 D1–3 5 T G1 M नमा °स्वाचक्ष्व, B Dn D4 6 G3 ममाचा°; Dc मन्ममा°; G2 4 मम चा° (for मम °आचक्ष्व) — b) S (except G3) रहस्य (for यशस्य) K2 B D (except D1–3 5) G3 भग दैवत; T G1 2 4 M °वेगन, Cup as in text — cd) h3 4 Dc D1–3 5 S (except G3) transp कृष्णे and कृष्णो

8 b) h3 विरराम मनस्विनी

9 Before 9, D2 T2 ins द्रौपदी उ° (resp द्रौपदी) — c) T1 अस्त्रि (for असत) — d) Dc °वर्णन; G3 °कीर्तित (for कीर्तनम्)

10 a) B2 अनुप्रश्न Ś1 मदाशिना, h1 °शिग, h2 °यित (for °यो वा) — b) T2 G2 4 M नैव (for नैतत्) S1 K1 2 सत्ये यन्मानुपृच्छसि — c) K3 D5 यथा, T2 G2 4 कथ (for तथा) K3 [अ]भ्युपेता; B1 [अ]प्युपेता, Dc प्युपेता T1 G1 M मयुपेतासि (M °ता हि) बुद्ध्या त्व

11 a) Ś1 h1 2 G2 4 यदा भर्ता विजानीयान् — c) Ś1 K1 (before corr) 2 उद्वेजिता; K4 (marg sec m as in text) T2 उद्वेजते

12 d) K M स्त्रिय°; D1 3 4 °या (for °या°) B Dc Dn मन्त्रकर्मणा, D4 6 G3 °कर्मणि

13 Ś1 om (? hapl) 13cb — a) D2 3 T G1 2 M अमित्रप्रहिता° (D2 °तात्), G4 किं मन्त्रप्रहितान् — b) D2 गदाम्परमदारुणात्; T G1 2 4 M गदास्तत्र (T1 G1 गदा श्चापि; T2 याधास्तत्र; M1 गदा स्युश्च) सुदारुणा° — c) K2 B2 Dn D4–6 मूलप्रचारैर्हि; B4 °चारेन हि; T1 G2 °प्रपातेन; T2 G1 4 M °प्रवादेन, G3 °प्रचालैर्हि — d) T1 G1 प्रापयति

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १३
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १४
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १५
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १६
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १७
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभिमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ १९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् ।
दुरासितादुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि । C 3 14672 B 3 233 24 V 3 234 25

(for प्रय°)

14 ^{a}) T_1 G_1 [अ]स्नाति (for यानि) — ^{b}) $G_{1.2.4}$ [अ]पि च (for [अ]प्युप) — ^{c}) S_1 यत्र, T_1 G_4 M तानि, T_2 ततस्, G_2 हन्युस् (for तत्र) S_1 मूलानि (for चूर्णानि) G_4 चाहन्यु (for दत्तानि) — ^{d}) T_1 G_1 क्षिप्र हन्युर् (by transp) Dc असमय $G_{3.4}$ क्षिप्रमत्र न संशय

15 ^{a}) S_1 K_1 जलो°, $K_{2.3}$ B_1 (m as in text) Cnp वृको, K_4 मद्रो° (for जलो°) K_3 युक्त (for युक्ता) — ^{b}) $K_{2.3}$ Dc D_2 $G_{1.2.4}$ श्वित्रिग (for श्वि)

16 ^{a}) S_1 $K_{1.2}$ °नुगान्ता, K_4 $D_{2.3}$ (before corr) °नुगान्ता, B_4 °नुदिष्टा, D_3 (by corr sec m) °नुगता, T_2 G_2 °नुरता, M_1 °नुसक्ता, M_2 °नुगम्ता (for °नुगास्तु) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पापिष्टा, Dc पापन्या K_3 याधामुगान्ता पाशान्ता (sic) T_1 $G_{1.4}$ पापानुगामिन (T_1 °मिना, G_4 °मना) पापा — ^{b}) T_2 पत्यूरय° (for पतीनुप°) D_6 °चरन्ति (for °सृजन्ति) T_1 $G_{1.4}$ ना, G_2 च (for [उ]त) — ^{cd}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.6}$ transp भर्तु and कार्य B_1 कर्तु (for भर्तु) $K_{3.4}$ $D_{1-3.6}$ कर्म° (for कथं)

17 G_1 om 17–18 — ^{a}) B_1 वर्ताम्यह, B_2 कर्ताम्यह K_2 D_2 वृत्त, B_2 प्रीति (for वृत्ति) T_1 अह तु वत या वृत्ति — ^{c}) S_1 $K_{1.3}$ D_6 ता सत्या, D_2 सर्वा ता (by transp) S_1 $K_{1.2}$ सत्ये, T_2 सत्य, M_1 वृत्ति (for सत्या) Dc सर्वां शृणु हि मे सत्या

18 G_1 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) M_2 [अ]थ (for [अ]ह) — ^{b}) $G_{2.4}$ काम क्रोध (for कामक्रोधौ) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.6}$ सर्वश (for °दा) — ^{c}) $D_{3.4.6}$ सादरा (for सदारान्) T_2 पार्थिवान् (for पाण्डवान्) — ^{d}) D_2 प्रयस्यो° (for प्रयतो°)

19 ^{a}) T_1 G_1 समीर (for प्रणय) K_3 B Dn D_{4-6} G_3 प्रतिसंहृत्य, Dc संस्कृत्य, G_2 °संग्राह्य — ^{b}) K_3 आत्मना (for आत्मनि) — ^{c}) Dc निरहमाना, some MSS निरभिमाना — ^{d}) D_6 सतती (for पतीना) K_3 चानि (for चित्त) K_2 Dc_2 D_2 T_1 G_4 रक्षणी, Dn_1 चारिणी, D_6 रक्षणे

20 ^{a}) K_1 °हृत्या (for °हृतात्) T_1 G_2 शङ्कमानात्, T_2 चङ्कमाच (for शङ्कमाना) — ^{b}) K_3 दुःस्थिता (for दुःस्थिताद्) $K_{2.3}$ दुर्वेक्ष्य तान्, B_1 चलवेक्षितात्, Dc दुरवेक्षिता, D_1 तदनुष्ठितात्, D_3 (before corr) दुरवस्थितात — ^{c}) K_1 दुरासन्नाद्, K_2 °सिक्ताद्, B_{1-3} Dc T_1 $G_{1.2.4}$ °सीनाद्, T_2 °सदाद् (for °सिताद्) S_1 °दुर्व्यनिताद्, T दुर्विनीताद्, G_1 दुर्विदग्धाद, $G_{2.4}$ दुर्व्रजिताद् — ^{d}) S (except G_3) °ध्यासिताद॑पि

21 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °समान् (for °निभान्) — ^{c}) $Ś_1$ सर्वे, B_2 लोक, $D_{2.3}$ सा वै (for सेवे) B_1 दुर्ग्रहणान्, T_1 $G_{1.2.4}$ शत्रुहणान्, T_2 मित्रगुणान्, M चक्षुर्हणान् S_1 K_1 पाण्डान्, T_1 G_1 नाथान् (for पार्थान्) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °वीर्य° (for °तेज°)

22 ^{a}) B_1 न यक्षो (for मनुष्यो) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 वायु (for युवा) K_{1-3} B_1 Dc $D_{1.3.6}$ T_1 वापि (for चापि) — ^{c}) K_1 T_1 अपि, B_1 अपि (for अभि) G_1 द्रव्यवान्वा रूपवान्वा — ^{d}) Dc_2 D_2 T_2 °पोत्तम (for °पो मत)

23 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ M_2 न (T_2 ना) भुक्तवति न (G_1 स) स्नाते — ^{b}) S (except G_3 M_1) न सविष्टे $D_{4.6}$ न (for च) — K_3 om 23^c–24^d — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 om) Dc $D_{1.3.6}$ सविशामि न चाश्नामि — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3.6}$ दास्य (for सदा) S (except G_3) न स्नायं कर्म कुर्वती

C 3 14672
B 3 233 24
K 3 234 25

न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

---

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — b) T $G_{1, 3, 4}$ गृह भर्तारम् (by transp) — c) B_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 अभ्यु° (for प्रत्यु°) D_1 °वदामि (for °नन्दामि)

25 a) K_3 D_1 अमृष्टभाडा, K_4 आमृष्ट°, $D_{4, 6}$ G_3 प्रमृज्य°, T $G_{1, 2, 4}$ M प्रसन्न° $K_{1, 2}$ B_3 Dn_1 n_2 $D_{3, 4, 6}$ मिष्टान्ना; K_3 सुष्टान्ना — d) D_1 आसनेनोदकेन च (= 24^{d})

26 a) T_2 सभारा (for °सभाषा) — b) T_1 G_1 M_1 दुःस्त्रीणां T_1 $G_{1, 3, 4}$ M_1 नानुसेविनी T_2 दुःस्त्रीसेवन वर्जिता — d) M_1 तदा (for सदा)

27 a) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ अस्थाने, B_1 अधर्मे, B_2 Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ G_3 अनर्मं, B_3 अनर्मो, Dc_2 अनत्र; $G_{2, 4}$ अनर्हे B_1 T_2 $G_{1, 3, 4}$ वापि, M_2 ना° (for चा°) B_2 सहित, B_3 Dn $D_{4, 6}$ T G हसित, M_2 हसती — b) K_3 D_5 द्वार (for द्वारि) — c) $K_{1, 3, 4}$ $B_{2, 3}$ Dc Dn_1 $D_{2, 4, 5}$ G_3 M चिर, T $G_{1, 3, 4}$ [S]पि च (for चिर) — d) $Ś_1$ K B_2 Dc_2 D_2 T_1 च वर्जयेत् D_1 G_4 निष्कुटे च वि(G_4 चापि)वर्जये, T_2 निष्कुटे च विसर्जये — After 27, G_1 (which om 28^{abcd}) *repeats* 17–18, followed by

1094* निरताह सदा सत्ये पापामा च विमर्जने ।
[Prior half = 28^{c}]

G_1 cont T $G_{3, 4}$ M ins after 27

1095* अस्यालापमसतोप परव्यापारसकथा ।

28 G_1 om 28^{abcd} — a) $K_{1, 2}$ °रोषा, D_1 °रात्रौ, T_2 °रोष — b) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ °मानौ, G_4 °स्थानौ (for °स्थान) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 T_1 च (D_2 वि-) वर्जयेत्; D_1 विवर्जये G_4 क्रोधनस्थानवर्जये — After 28^{ab}, T_1 *repeats* 17–18 — c) T_1 प्रणय निरताह सा — d) B_4 T $G_{3, 4}$ पापानां च विव(B_4 °स)र्जने — e) K_3 M_1 सर्वदा S_1 K B_3 $D_{1-3, 5}$ G_1 M भर्तुरहित — f) Dc_2 मामिष्ट न (for न ममेष्ट) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ कदा° (for कथ°)

29 a) S_1 $K_{1, 2}$ यथा (for यदा) T_1 येनाप्रयतते भर्ता — c) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ °वर्णकोपेता — d) T_1 G_1 तदा च; T_2 वसामि (for भवामि) T_2 $G_{3, 4}$ M व्रत धारिणी

30 b) S_1 K_{1-3} $B_{1, 2, 4}$ D (except $D_{2-4, 6}$) सेवते (for खादति) — c) S_1 भर्ता मे (by transp) T_1 G_1 यच्च भर्ता न चाश्नाति — d) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ B_2 $D_{2, 3, 5}$ तत्सर्वं (by transp)

31 a) K_3 यथोपजोष, D_3 $G_{1, 3, 4}$ °पदेश , M_2 यथा प्रदेश- G_4 निरता — b) G_1 वरानने — c) Dc T_1 G_1 अलंकृता T_2 स्ववहिता

32 a) T $G_{1, 3, 4}$ M यश्च (T_1 यथा) धर्म- K_4 गुरु- हिते (marg *sec m* as in text), T_1 G_1 कुटुम्बार्थे — b) T $G_{1, 4}$ M कथित (T_2 °त) पुरा — After 32^{ab}, S (except G_3) ins

1026* अनुतिष्ठामि त सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— c) $K_{3, 4}$ Dc D_{1-3} भिक्षा बलि°, B_2 भिक्षा बलिं, B_4 भिक्षावली $G_{2, 4}$ श्राद्धविधि — d) $K_{3, 4}$ B_1 D_{1-3} T G_1 M स्थालीपाकश्च, B_4 °पाक च S (except G_3) सर्वश- (for पर्वसु) — f) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 मम (for मया)

33 a) D_2 सर्वांस्तान् (by transp) S_1 K D_{1-3} उपवर्तामि, S (except G_3) अनुवर्तह — b) G_4 अनिंदिते (for अतन्द्रिता) — c) B_{2-4} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाह तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

C 3 14694
B 3 233 46
K 3 234 48

चैव (for चापि) T_2 विनयाचारसंयुक्ता — ^{d}) B_2 सर्वा-नुपा (for सर्वात्मना) B_4 $D_{4\,6}$ G_3 सर्वात्मना सदा श्रिता

34 ^{b}) T_1 G_1 M_2 सर्व- (for सत्य) $Ś_1$ K_2 -पालिन, Dc D_2 यायिन, T_1 G_1 M_1 -वर्तिन (for -पालिन) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ भर्तॄन्, T_1 G_1 भीता (for पतीन्)

35 ^{a}) Dc धर्मो मे (by transp), D_1 यो धर्मो — ^{c}) $K_{2\,3}$ सदेव (for स देव॰) $K_{2\,3}$ S (except G_3) स (for सा) $K_{1\,2}$ नान्यस्, D_2 T_2 $G_{2\,4}$ नायांस् (for नान्या) — ^{d}) $Ś_1$ तस्या॰ B_1 ह्यप्रिय, T_2 न प्रिय (for विप्रिय)

36 B_2 om 36^{ab} — ^{b}) K_2 ॰भूषणे, B_4 ॰दूषये, G_4 ॰भक्षये (for ॰भूषये) D_1 नात्यश्नीया न भूषये, D_4 नात्यश्नामि न भू॰ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ च, $K_{3\,4}$ $B_{1\,4}$ Dn_2 $D_{1-3\,5}$ T_2 M [अ]ति, B_2 वा (for [अ]पि) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3\,5}$ पर्यवदे ($K_{3\,4}$ ॰चरं, D_2 ॰वदेत्) B_4 S (except G_3) श्वश्रू परिवदे (by transp) — ^{d}) B_4 तथाह, T_1 $G_{1\,2\,4}$ सदाह, T_2 M नाप्यह (for सर्वदा) S (except G_3 M_1) पति॰ (for परि॰)

37 ^{a}) K_1 अवदानेन, K_3 अवमा॰, T_1 G_1 अभ्युत्था॰ (for अवधा॰) — ^{b}) K_{2-4} ॰स्थानतयैव, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 ॰स्थित तयैव, T_1 G_1 ॰स्थानावगामि; T_2 G_2 ॰स्थाना भजामि, G_4 स्थानानिवामि (sic), M_1 ॰स्थानेन चैव M_1 ह (for च) — ^{c}) G_4 भर्तॄंगां वशमागम्य — ^{d}) N (except $Ś_1$) G_3 ॰शुश्रूषयैव च

38 ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 [ए]ना (for [ए]का) — ^{d}) = (var) 43^d B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ पाना (for स्नाना॰)

39 $Ś_1$ om (hapl) 39–43, $K_{1\,2}$ Dn_1 om (hapl) 39^{ab} — ^{a}) $K_{3\,4}$ B_4 Dc $D_{1-3\,5}$ नैनाम्, S (except G_3) न चापि (for नैताम्) — ^{b}) B_4 वस्त्रभूषणसेवनै, Dc G_2 M ॰भोजनभूषणै, T_1 वस्त्राभरणभोजनै॰ — K_3 om (hapl) 39^c–43^d, D_5 om (? hapl) 39^c–40^d — ^{c}) K_4 नाति, B_{1-3} Dc_2 Dn_3 D_6 G_3 नाह (for नापि) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,4}$ $D_{1\,2\,5}$ पर्यवदे B_1 $D_{4\,6}$ G_3 वाद, $B_{2\,3}$ Dc वाच, $D_{1\,5}$ वाह (for चाह) T $G_{1\,2\,4}$ M न चाप्य तिवदे वाचा — ^{d}) K_4 पृथा ता (by transp), B_1 पृथा च, D_5 ता पृथ्वीं

40 $Ś_1$ $K_{2\,3}$ D_5 om 40 (for $Ś_1$ K_3 D_5 cf v l 39) — ^{ab}) B_1 D_4 M अष्टाशीति, $G_{1\,2\,4}$ अष्टादश- (for अष्टावग्रे) K_1 सहस्राणि (for ब्राह्म॰) — K_1 om (hapl) 40^b–41^a K_4 $B_{1\,4}$ Dc $D_{1\,2\,6}$ S (except G_3) transp ब्राह्म॰ and सह॰ B_4 तु, T $G_{1\,2}$ च (for स) — ^{c}) B_1 T_1 $G_{1\,4}$ ॰पात्रेषु, Dc पात्रीभिर् — After 40^c, G_1 reads 41^{bcd}, 42^{abc}, 40^d, 41^a, 42^d — ^{d}) T_1 याज्ञिका गृहमेधिन (cf 41^b)

41 $Ś_1$ K_3 om 41 (cf v.l 39), K_1 om 41^a (cf v l 40), T_1 om 41^{ab} — For G_1 cf v l 40 — ^{b}) K_4 $D_{2\,3}$ M ब्राह्मणा, G_1 याज्ञिका (for स्नातका) — ^{c}) K_1 Dc D_3 ॰दासीकमेकैक, K_2 ॰दासीक एकैक

42 $Ś_1$ K_3 om 42 (cf v.l 39) — For G_1 cf v l 40 — ^{b}) K_2 एषा॰, T $G_{1\,4}$ M तेषा (for येषा॰) T_1 सुसस्कृत — ^{c}) Dc $D_{4\,6}$ G_3 क्रियते, T $G_{1\,2\,4}$ M_2 भुजते, M_1 दीयते B_4 रुक्मपात्रीषु, T_1 $G_{1\,4}$ ॰पात्रेषु

43 $Ś_1$ K_3 om 43 (cf v l 39) — ^{b}) Dn $D_{4\,6}$ G_3 वेद॰ (for ब्रह्म॰) — ^{c}) T_2 G_2 पूजयाम स्म (G_2 तान्), G_4 पूजयामास — ^{d}) = (var) 38^d D_6 T_1 $G_{1\,4}$ M_1 स्नाना॰, T_2 M_2 याना॰, G_2 धना॰

C 3 14604
B 3 233 46
K 3 224 48

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

---

44 G_3 om 44^{ab} — $^{a})$ T_1 $G_{1.4}$ M_3 दास्य , T_2 दश (for दासी) T_2 G_4 M_2 सहस्राणां D_6 अष्टाशीति सहस्राणि

45 $^{b})$ K_{1-3} $B_{1.3}$ Dc $D_{1.5}$ S (except T_2 G_3) सुवस्त्रा° ; K_4 $D_{2.3}$ सुवक्त्रा° (for सुवर्णा°) — $^{c})$ K_2 मणिर्हेम, M मणिहेम B_3 बिभ्राता, Dn_1 $D_{1.3}$ S (except T_2 G_3) विभ्रत्यो — $^{d})$ Dc गीतनृत्य° (by transp), S नृत्त(G_3 नित्य)गीत°

46 $^{a})$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 नामानि (for नाम च) B_4 रूपाणि (for रूप च) — $^{b})$ $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ भोजनाच्छादनं तथा — $^{c})$ K_4 सर्वमेव च, T_2 तासामेव च (for सर्वा°) — $^{d})$ $Ś_1$ चापि (for चैव)

47 K_4 om 47 — $^{a})$ $D_{2.5}$ शत (for शतं) $Ś_1$ K_3 दाससहस्राणां ; $K_{1.2}$ दासीसहस्राणां, $D_{1.5}$ दाससहस्राणि — $^{b})$ T_2 $G_{2.4}$ M कौंतेयस्य महात्मनः (= 44^{b}) — $^{c})$ T G_1 M_2 पात्र° ; M_1 पत्र° G_4 दिवारात्रिम् — $^{d})$ B_1 पूज° (for भोज°)

48 $^{b})$ T_1 $G_{1.4}$ M_1 नागशतानि — $^{c})$ G_2 °ययुर् (for °यात्रम्)

49 $^{b})$ T $G_{1.2}$ यदोर्वीं (for यन्महीं) $Ś_1$ परिपालयत् — $^{c})$ $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ S (except G_3) तेषां, $B_{2.3}$ एषां K_3 B Dn_1 n_3 M_1 संख्या (for संख्या) T $G_{1.2.4}$ M_2 विधां, M_1 भृतिं (for विधिं) B_3 विधायैव (for विधिं चैव) — $^{d})$ T_1 G_1 M_1 वि(G_1 च)जानती (for शृणोमि च)

50 $^{ab})$ K_4 भृत्यानां सर्वेषां (by transp) — $^{d})$ $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ जाने (for वेद)

51 $^{a})$ K_2 समुत्थायम्, D_5 समुदये (leaving hiatus!) — G_1 lacuna for 51^{b}–53^{b} — $^{c})$ D_3 एकाहे K_3 कल्याण — $^{d})$ $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{4.6}$ T_2 G_3 यशस्विनि, B_3 °नीं, Dn_2 n_3 °नी

52 G_1 om 52 (cf v l 51) — $^{a})$ $K_{3.4}$ B_1 $D_{1.5}$ °साद्य (for °सज्य) T_2 किं सर्वं स समासाद्य — $^{b})$ D_1 परमर्षभा°, D_5 कृष्णवल्लभे (for भरत°) — $^{c})$ $Ś_1$ $K_{1.2}$ उपासने, K_3 सना (°सन) B_4 T $G_{2.4}$ M परा (for रता) — $^{d})$ K_2 $B_{1.3}$ $D_{2-4.6}$ G_3 घटति स्म, B_2 Dn D_5 घटयति, T_1 M_2 घटतेर्थान् T_2 G_4 दया यांति, G_2 यदा यांति B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 वरानने, M_2 यथार्थता

53 G_1 om 53^{ab} (cf v l 51) — $^{a})$ $K_{1.2}$ भरम् (for भारम्) B_1 अनिशम् (for आसक्तम्) — $^{b})$ K_4 °कृष्य, D_2 °दृष्ट (for °धृष्य) T_2 महा° (for दुरा°) — $^{c})$ D_2 सर्वं सुखं (by transp) — $^{d})$ T_1 G_1 वदामि, T_2 वहामि $K_{1.2}$ D_1 च (for वै)

54 $^{a})$ D_2 अदृश्य (for अधृष्य) S_1 धनदस्येव, $K_{1.2}$ निधन° — $^{b})$ $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 निधिं (for निधि) S_1 $K_{1.2}$ D_3 -पूर्वं (for पूर्णम्) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ महो° (for इवो°) — $^{c})$ D_1 वेद (for वेद्मि) B_{1-3} Dc $D_{4.6}$ कोष (for कोश) — $^{d})$ B_3 धर्मचारिणी

55 $^{a})$ T_1 अनिद्रया, G_1 द्राया (for शायां) — $^{b})$ $Ś_1$ K_1 B Dn_1 n_2 $D_{2.5}$ G_3 सहाया, K_2 सहायात्, K_3 सहत्या, T_2 सहाया, $G_{1.2.4}$ विहाय B_3 क्षुत्पिपासया — D_2 om 55^{c}–56^{b} — $^{c})$ $B_{1.2.4}$ Dc_2 आराधयन्त्या S_1 कल्याण्या ; K_1 कल्याण्या, K_3 कल्याणा, G_2 कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।
इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः C 3 14712 B 3 234 3 K 3 235 3

(for कौरव्यान्) — d) T2 तुल्य (for तुल्या)

56 D2 om 56ab (cf v.l 55) — a) G4 परि° (for प्रति°) T1 पतिधर्मं प्रवक्ष्यामि — c) T3 °कार्यम् (for °कालम्) B3m T2 G2 मन्ये (for सत्ये) T1 G1 M नित्य (M °त्य) काल परिचरे — d) T1 G1 चैतत्, G4 एत, M2 ह्येतत् B Dc D4 सवदन, D2 सर्वं मत; D6 संवलन, T2 संवेतन T3 G2 4 महत् (for मम)

57 b) B3 4 S (except G3) भर्तु° (for भर्तृ°) B Dc D4 सवदन, T1 G1 प्रियहित, T3 सवहन — d) Dc D1 कारये, S (except G3) रोच° (for काम°)

58 Before 58, B2-4 D (except D2) G3 ins वैश° उ° — c) K1 धर्मचरित, K3 °वचनं — b) Ś1 K Dc D1-3 5 transp व्याहृत and कृष्णया

59 Before 59, S (except G3 M2) ins सत्या — ab) D5 G1 [अ]सि (for [अ]स्मि) — c) K3 कामाकार, D2 कामकार G2 4 वै (for हि) G1 न मा कुरु सखित्वाच्च — d) M सापहास K1 प्रहास्मितु, B1 प्रकीर्तितं; Dn D3 (by corr) 4-6 T1 G1-3 प्रभाषित

Colophon — *Major parvan* K1 2 G1 2 4 आरण्य (G1 preceded by श्रीमद्) — *Sub-parvan* S1 K B1 4 Dc Dn D1-3 G1 M2 द्रौपदीसत्यभामासंवाद, B2 सत्यभामास°, B3 D4 6 G3 सत्यभामाद्रौपदीस°; D5 द्रौपदीसत्यम° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 232 (Dn2 231), D1 235, T G1 223, G2 4 M2 (*inf lin*) 225 (M2 orig 227), M1 (erroneously) 125 — *Śloka no* Dn1 ns 60, D1 c 61

223

1 a) K2 B1 3 T G1 इद (for इमं) K4 उपेत्य (for अपेत) B2 4 D (except D1-3 5) G3 °मोह (for दोष) — c) B1-3 Dn D4 6 G1 3 अस्मिन्, Dc D1 5 तस्मिन् (for यस्मिन्) D5 पथि, T3 G1 सह (for सखि) — d) S1 उद्वेक्ष्यसि, K1 3 इच्छेत्स्य, B1 आलिङ्ग्य, D1 आप्स्येस्य°, T2 आजेष्य°; G1 2 4 आकर्ष° (for आच्छेत्स्य°)

2 a) B1 मन्ये, S (except G3) किंचित् (for सत्ये) — b) B1 च देवकेषु, B2 3 Dn D4 6 G3 सदेवकेषु — c) K1 दैवत, B3m Dn2 ns D4-6 G3 तुष्यति, B4 Dn1 तस्य तु (for तस्य हि) K1 तस्य कामा, K2 सर्वकामो, K4 सर्वलोका, B1 D5 सर्वकामान् — d) B1 D5 दद्यात् (for लभ्या°) B D (except D1-3 5) G3 प्रसादात् S1 K1 2 G1 कुपिते च (for °तश्च)

3 b) B Dn D4 6 G1 3 [उ]त्तम° (for [अ]द्भुत) — c) S1 सुख तथैव, B2 तथैव गन्ध° — d) K2 4 स्वर्गस्य, T1 स्वर्गं च K1 B1-3 Dc T1 G2 4 लोके K1 (by

C 3 14712
B 3 234 3
K 3 235 3

स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

---

corr) 2 4 Dc D2 3 5 निमला, B Dn D1 4 6 G3 त्रिपुला, T G1 2 4 M त्रिविधा (for विषमा) T2 G1 हि (for च)

4 c) D5 कृष्ण त्वम् (for सा कृष्णम्) — d) K4 परिकर्मणा, B4 T1 पति° (for प्रति°)

5 a) Ś1 B1 2 G3 4 तथासनैश्च, T1 स्नानासनैश्च (for तथाशनैश्च) K1 B Dc Dn3 D1 T1 G1 3 चारुभिरग्र्य°, K4 D2 3 चारुहिरण्य° — b) K3 सर्वै, T1 हार्मै, T2 भावै, G1 गाढै° (for गन्धै) — c) S1 K2 यस्या (for अस्या) Ś1 K1 2 4 सदा, B4 Dc S (except G3) तथा (for यथा) — d) K1 D1 तामेव B Dn D4 6 G2 तद्विधत्स्व (for सर्वभावै)

6 a) K3 स्वय, Dc D1 5 T1 G1 M1 °न (for °र) — b) D2 G1 तस्य, G4 [ट]त्तिष्ठ (for तिष्ठ) — c) G1 गरमासनेन — d) B D (except D1 2 5) G2-4 चैन (for चैव) Ś1 K1 प्रतिपूजयेथा, K2 येश्च; K3 4 D1-3 5 °येस्त्व, B Dn D4 6 G2 °यस्व; G1 यित्वा, M प्रतिपादयेस्त्व

7 a) K4 D1-3 स्व (for म) S (except G3) अपि (for अथ) — b) B4 काम्य, S (except G3) चैव (for सर्वं) S (except G3) प्रतिकम (for स्वयमेव) B Dn D4 6 G2 कार्यं (B4 सर्वं), Dc कुर्यात् (for कुर्याः) — c) S1 S (except G3 M2) जानाति, K1 न जातु (for जानातु) T2 चैव भाव (for भावमेत) K1 D2 एव, B2 एन, T1 एतत्, G2 4 एत (for एत) — d) Ś1 K1 2 D3 मा (for मां)

8 a) T2 वचन (for कथयेत्) — b) B2 T2 परिरक्षणीय — c) B2 D4 6 G3 कश्चित् (for काचित्) — d) K3 D5 °विशेत् (for °दिशेत्) K2 हि राग°, K4 विरागा°, D2 विरक्तः, T2 G1 विकार° (for विराग)

9 a) Ś1 K2 मान्याश्च, K1 [अ]मात्या°, K3 4 Dc D1-3 5 पथ्या°, S (except G3) रम्या° (for रक्ता°) — b) S1 K1 2 स्व (for तान्) T2 G2 भोजयेस्त्व, G1 भावयेस्त्व; M1 पूजयेथा (for भोज°) — c) Ś1 K1 2 Dc D1-3 5 अपथ्यैर्, K2 च पथ्यैर्, K4 अपेष्यैर्, B1 4 Dn1 T2 G2 4 उपेक्ष्यैर्, B2 3 Dn3 अपेक्ष्यैर्, G1 अवेक्ष्यैर्, M अमत्र्यैर् (for अपक्षैर्) K1 Dn3m विविधै° (for अहितै) S1 K2 च भर्तुर्, K1 उपायैर्, T1 च मत्ये (for च तस्य) — d) S1 K2 निषेध्व, K1 यिभेपि, K3 D6 विभीष्व, K4 Dc D3 विभ्यस्व, D2 विभाव्य, T1 नित्यस्य, T2 भिदस्व (for भिद्यस्व) K3 °द्रुत्कै°, B Dc Dn2 n3 D3 4 6 G2 °धतै°, T1 G1 °स्थितै° (for °द्धतै°)

10 a) K4 Dn3 D1 मद, D3 मद (for मद) T G1 M नष्टप्रसाद (T2 G1 इद प्रमाण) पुरुषेषु कृत्वा, G2 4 नैव प्रमाण कुहकेषु कुर्या° — b) K4 D2 3 T M मान, Dc भाग; G1 -माना, G2 4 माना (for भाव) K1 2 B D2 3 परि° (for प्रति°) D2 M1 मान, T माण, G1 4 -माणा, G2 वाच (for मौनम्) — c) K3 B3 Dn1 D3-6 °शाम्बा° (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११
एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । C 3 14726 B 3 235 5 K 3 236 5

'मात्वा') — d) Ś1 K1 (m as in text) 2 न हि ते (for रहिते)

11 a) T2 महान्त्यलीलाभिर् (for °कुलीनाभिर्) D2 अपापकाभि°, M2 अपान्त्रिकाभि° — b) Ś1 K1 4 B4 D1 (before corr) 2 3 5 T G2 4 सर्व्वाभि (for सतीभि) Ś1 B D1-3 सह (for तव) — c) K4 चटाश्च शौंट्यश्च; T1 चटश्चचटाश्च G1 M शौंट्य° (for शौण्डा°) — d) K4 चौर्यंश्च, B1 D1-3 M1 चौर्यां, T1 G2 4 घोरा°, T2 G1 घोरा° (for चौरा°)

12 a) T1 G3 4 रहस्य (for यशस्य) B D (except D2) G3 भगदैवत; T1 G1 2 4 M °वेदन — b) Dn2 तदा, G3 यथा (for तथा) — c) T1 G1 °मालाभरणाग (for °माल्याभरणाङ्ग) T1 माला, T2 G1 2 4 °रागैर् (for रागा) — d) Ś1 K1 2 Dc पुण्यगंधे, K3 गंधपुण्ये, B1 पुण्यगंधि; B4 S (except G3) °गंधे

Colophon — *Major parvan* K1 2 G2 4 M2 आरण्य — *Sub-parvan* K B Dc Dn1 n2 D1-6 G1 2 द्रौपदी (B1 कृष्णा) सत्यभामासंवाद (K4 सत्यभामाद्रौपदीसं°) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 marg) 233 (Dn2 232), D1 236, T G1 224, G2 4 M (M2 inf lin) 226 (M2 orig 229) — *Śloka no* Dn D1 12 (in D1 this figure is followed by 16)

224

1 b) B1 2 3 (m as in text) ब्राह्मणै° (for पाण्डवै°) — c) G1 °रूपाभि, M1 °कूल्याभि (for °कूलाभि°) — d) B Dn D4 6 G3 सह स्थित्वा (for सहासित्वा)

2 K2 om (hapl) 2ab — a) Ś1 K1 तां, K4 स (for तैः) — b) G3 पांडवैर् (for यथावन्) — d) S (except G3) भारत (for केशव)

3 a) B1 तां तु (for तत्र) — b) K3 जित्वा च, Dc1 पूजित्वा, D1 आश्रित्वा; T1 रजित्वा; G1 सस्वजे (for स्वजित्वा) — c) B1 सत्य (for हृद्य) — d) Ś1 K1-3 B4 Dn D1 2 5 M1 °भाव (for °भाव) Ś1 K D1-3 5 समाहिता, T1 G1 2 4 समन्वित

4 a) K1 ततोत्कटा — In D4, the portion of the text from °गर (in b) up to 3 225 11a is lost on a missing fol (343) — c) T1 (? gloss) °सदृशैर् (for °संकाशैर्)

5 D4 missing (cf v l 4) — b) D5 नेव; G4 एव; M1 स्त्रिय (for नैवं) K2 4 Dc D1 5 G4 °लक्षणा — c) B1 आसु (for प्रासु°) K3 Dc D5 क्लेशान्, T2 काल (for क्लेश) — d) D1 तथा (for यथा) Ś1 K1 D2 अभिलक्षणा

6 D4 missing (cf v l 4) — a) Dc तु, D5 हि

C 3 14726 B 3 235 5 K 3 236 5

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च) B_4 कृष्णे (for भूमिर्) — ^{b}) B_4 भूमिर् (for इय) T_1 निःसृत° (for निहत°)

7 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_1 श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^{b}) B_2 प्रतिपत्य; G_3 °पात्य (for °यात्य) — ^{d}) K_4 D_{1-3} द्रक्ष्यसि, B_1 वीक्ष्यसे, $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 द्रक्ष्यसे

8 D_4 missing (cf v l 4) D_2 om (hapl) up to द्रक्ष्यसि — ^{a}) T_1 त्वा (for ता॰) K_4 $B_{1\,2}$ Dc $D_{1\,2}$ T_2 G_3 प्रव्रज°; T_1 G_2 प्रमज्य° (for प्रव्राज°) S_1 तां (for त्वा) — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1\,3\,5}$ गत° (for हत°) — ^{d}) B_1 द्रक्ष्यसे B_3 कुरुस्त्रिय; T_2 कुलस्त्रियः

9 D_4 missing (cf. v l 4) — ^{c}) T_2 $G_{1\,2}$ तान् (for स) — ^{d}) T_2 स्वस्कृते, G_1 कृष्णे स्व (for तान्कृष्णे) — After 9, Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_{1-3} ins

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीया क्षितीश्वराः ।
तेषां काल क्षितीशानां प्राप्त कृष्णे दुरासदः ।

10 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 transp ते and च, - D_1 तु (for ते) K_4 B_1 $D_{2\,3}$ तु; D_1 ते (for च) — ^{b}) K_3 Dc D_3 T_1 श्रुत° (for सुत°) Ś$_1$ K $D_{1\,3}$ तथा शिशुः, B_1 Dn $D_{2\,6}$ G_3 तथाविध ; T_1 तथा भिभूः, T_1 G_1 च वर्धनः (for तथा विभुः) — ^{d}) $D_{1\,6}$ G_2 तु (for च) — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ श्रु(K_1 सु)तसोम° (for श्रुतसेन°)

11 D_4 missing (cf v l 4) — ^{b}) K_4 कृतार्थां° (for कृतास्त्रा°) — ^{c}) K_{1m} G_1 प्रीत्या (for प्रीता) — ^{d}) K_{1m} सुभद्रायां (for द्वारवत्यां) T_1 सुता (for रता)

12 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) G_1 [अ]पि (for च) — ^{b}) D_5 T_1 प्रीता (for प्रीत्या) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 प्रीतये (for प्रीयते) S_1 B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 तव, D_1 चैव (for भाव-) D_5 निर्यन्द्वा (for °निर्द्वंद्वा) — After 12, B (B_1 marg) Dc Dn D_2 (marg sec m) $_{5\,6}$ G_3 ins

1098* दुःखिता सेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_2 भोजा; K_4 भजे, B Dc Dn $D_{1\,6}$ G_3 भजेत् (for भेजे) K_4 D_1 T $G_{2\,4}$ चैतान्; D_3 G_1 M_1 चैनान् (for चैव) D_2 भजेत भोज सर्वात्मान (sic) — ^{c}) $K_{1\,4}$ B_2 Dc $D_{2\,3\,5}$ चैतान् (for चैनान्) — ^{d}) Ś$_1$ K_3 T_1 M न (for च)

14 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ चैनान्, T_2 G_1 तेषां (for चैषां) — D_2 om (hapl) 14^{bcde} — ^{b}) A few MSS स्वसुरः (for श्वशुरः) — ^{c}) K_1 प्रत्यय° (for प्रणय°) — ^{f}) B D (except D_{1-3}, D_4 missing) भाविनि, T_2 G_4 भामिनी

15 Before 15, $B_{3\,4}$ (both marg) D_1 T_1 G_1 M ins वैश° उ (resp वैश°) D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) S_1 $K_{1\,2\,4}$ B_4 $D_{1-3\,5}$ मांस्य; K_3 Dn $D_{4\,6}$ सत्य; B_{1-3} Dc G_3 मर्वं, T_2 प्रीता (for प्रीत्या) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ B_1 °रम; Dc T_2 G_1 गत (for °नुगम्) — ^{c}) S_1 K_{3-4} B_1 Dc $D_{1\,3\,5}$ $G_{1\,2\,4}$ मतिं (for मनश्च)

16 D_4 missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,5}$ T_2 $G_{1\,4}$ तां कृष्णा °महिषीं — ^{b}) K_4 (by corr) D_5 °प्रदक्षिणा — ^{c}) B_1 Dc शौरिः (for शौरे) — ^{d}) $K_{1\,2\,4}$ B_{2-4} D (except D_6, D_4 missing) [अ]थ (for च) B_{2-4} Dn $D_{5\,6}$ भाविनी (for भामिनी) B_1 सत्य

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-
न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५ C 3 14745 B 3 236 5 P 3 237 5

भामामभ्यगच्छत्, T1 M1 कृष्णयानुगता शुभा

17 D4 missing (cf v l 4), D1 om 17 — a) Dc D5 स्मित कृत्वा, T1 G1 स स्मयित्वा, G2 4 सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु) D3 च, T2 स (for तु) — b) B3 °शांत्य च, D2 °सान्त्वयन (for °सान्त्व्य च) — c) K1 B1 D2 3 T1 G1 3 4 °वृत्य (for °वर्त्य) K3 4 D2 3 रथ (for ततः) Ś1 b D2 3 4 शीघ्र, B4 शीघ्रो — d) K3 Dc T1 G4 M परंतप, B पुर तदा, Dn D6 G2 पुर स्वक, T2 G1 नराधिप

Colophon om in Ś1 K1 2 D4 missing — *Major parvan* G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B Dc Dn D2 3 6 G3 द्रौपदीसत्यभामासंवाद, to it K4 Dc Dn1 n2 D2 3 add समाप्त — *Adhy name* K3 D6 वासुदेवाभिगमन, D1 वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्ति, G1 कृष्ण द्वारकाप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) B4 306, Dn 234 (Dn2 233) D1 M3 (*inf lin*) 237 (M3 orig 229), T G1 225, G2 4 M1 227 — *Śloka no* Dn D1 18

225

1 In D4, 1–11a is lost on a missing fol (cf v l 3 224 4) — b) Ś1 K2 B1 3 Dn1 n3 D6 G3 °कर्पितनागा, D1 °कर्पिताश्च — c) G1 समा° (for तदा°) — d) K3 4 D2 किमकुर्वन्स्म (for °कुर्वन्त)

2 D4 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 Dc च (for तु) — b) T1 M1 सतत च, T2 G1 2 4 M2 विहाय (for विधाय) S1 K3 चव, K1 G3 रक्षां, Dn D1 3 4 वेश (D1 2 °प), T1 M1 सेषां, T2 G1 2 4 चेष्ट (for चैषाम्) — c) G1 च (for [अ]थ) — d) K1 D1 S (except G3 M1) तथा (for तदा)

3 D4 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 4 D1–3 तस्मिन्; T2 G1 2 4 श्रुत्वा (for तथा) T1 G2 4 च (for प्र°)

4 D4 missing (cf v l 1) — a) D1 कुशली G1 कथाविद् — G1 om 4c–6a — c) B3 सर्वै, T1 G2 4 स वै (for स तैः) — d) D2 T1 अन्व° (for अभ्य°)

5 D4 missing (cf v l 1) G1 om 5 (cf v.l 4)

C 3 14746
B 3 236 6
K 3 237 6

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९
प्रबोध्यते मागधसूतपूगै-
र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०
कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११
तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^{b}) D_1 °पुगवेन (for °सत्तमेन) — ^{c}) D_1 प्रणोदित° (for प्रचो°) K_4 B Dn D_{2} $_{3}$ $_{5}$ G_3 M_2 मकथ°, Dc D_5 सत्कथ°, T_2 [अ]य कथ° (for सन्कथ°)

6 D_4 missing (cf v l 1) G_1 om 6^{a} (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ B_2 Dn_1 n_3 °कर्पितागान्, T_2 °कर्शिताश्च and °कर्शितांगान् also — ^{b}) K_3 दु:खप्रहोग्रस्य (for दु:खस्य चोग्रस्य) K_2 मुख, Do सुखे, M_1 मुख (for मुखे) — ^{d}) T_1 °त्याग (for °क्लेश°) D_2 गणानु°, D_3 T_1 M_1 गणेन (for गुणेन)

7 D_4 missing (cf v l 1) D_1 om 7 G_{3} $_{4}$ transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^{a}) B Dn D_6 T_1 G कथास् (for कथा) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} B_3 Dc D_{2} $_{3}$ तदा, K_4 B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dn D_{5} $_{6}$ G_3 तथा (for स्थितान्) T_2 पाण्डव° (for पार्थिव°) — ^{d}) D_5 कृष्णा (for श्रुत्वा) K_4 D_{2} $_{3}$ [अ]थ (D_3 तु) तान्, B Dn D_{5} $_{6}$ T G_{3} $_{4}$ M_1 तथा (for तदा) K_{2} $_{3}$ °नदी (for °नदीं)

8 D_4 missing (cf v l 1) K_3 om 8^{ab} — ^{a}) B_4 देन्याभिह°, D_5 दन्याभिहि°; T_2 G_1 चैनान्विहि° (for दैन्याभिह°) — ^{b}) B Dc Dn D_6 G_3 °वातोप°, D_{1-3} °कठोप°, D_5 °गर्भोप° (for °बाष्पोप°) B Dc Dn D_6 G_3 M तदानीं; D_{1-3} च राजा, D_5 शुभार्थी, T_2 G_4 स्म पार्थान्, G_2 च पार्थान् (for स पार्थान्) Ś$_1$ K_4 कठोपहतस्वरार्तां (K_4 °र्थां), K_{1} $_{2}$ °कठापहतस्वरार्तं (K_2 °स्वरांता) — ^{d}) B_3 प्रचिंत्य (for विचिन्त्य)

9 D_4 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_6 G_3 तु (for नु) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो) — ^{b}) B_2 G_4 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ°) — ^{c}) B_4 Dn D_6 G_3 पृथिवीतले स्म, T_1 G_{3} $_{4}$ प्र(G_4 न्य)थित स्म शेते, T_2 G_1 वसुधातलेषु — ^{d}) T_1 G_{3} $_{4}$ भूमौ (for शेते) K_4 D_{1-3} शोभनतल्पशायी, B_4 बांधवकूटशायी

10 D_4 missing (cf v l 1) — ^{a}) S_1 K_{1} $_{2}$ °सघैर्, B_2 °वृंदैर्, B3m T G_{2} $_{4}$ °पुग्रैर् (for °पूगैर्) — ^{b}) T_1 यज्ञ, M_1 यस्त (for नित्य) — ^{c}) D_1 अपत्रि° (for पतत्रि°) T_2 G_{1} $_{2}$ $_{4}$ नृपोत्थ (for जघन्य) B_4 T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ रात्रौ; Dc °काले (for रात्रे) — ^{d}) Dc प्रबुध्यते K_4 D_{2} $_{3}$ S इला(G_1 हा)तलस्थ°, B Dc D_1 इहा(B_2 D_1 °वा)चलस्थ° (for इडा°)

11 D_4 missing up to 11^{a} (cf v l 1) G_2 om (hapl) 11 — ^{a}) Ś$_1$ B Dn D_{5} $_{6}$ G_3 °कर्पितागो — Ś$_1$ om (hapl) 11^{bc} — ^{b}) T_2 G_{1} $_{4}$ M_1 °परिप्लुताक्ष — B_2 transp 11^{c} and 11^{d} — ^{c}) T G_{1} $_{4}$ M °चित° स (M_1 सन्) (for °चिताङ्ग)

12 ^{b}) B_4 °राजस्य (for °सुतस्य) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ T_2 G_{2} $_{4}$ विधूयमानै° — $12^{d} = 13^{d}$

13 K_4 D_3 om (hapl) 13 — ^{b}) Ś$_1$ K_{1} $_{2}$ दृष्ट्वा च भीम° (for भीम च दृष्ट्वा) K_{3} $_{4}$ B Dn D_{4-6} G_3 °विप्र

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्येव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ । C 3 14760 B 3 236 20 V 3 237 20

युक्त, D_1 $_2$ विप्रमुक्त, T_2 G_1 °मविमुक्त — $13^d = 12^d$

14 ^{a}) K_2 चापि सुखौ, K_3 चाप्यसुखौ (for चाप्य°) K_3 सुखार्थौ (for र्हौ) — ^{b}) $Ś_1$ समिद्ध°, K_4 समृद्ध°, B_2 समूर्त° (for समृद्ध°) K_3 Dc यथैव, T_1 अनीव (for दिवीव) — ^{d}) = (var) 16^c K_4 D_2 $_3$ (before corr) S (except G_3) क्रोधेन सत्येन; D_1 सत्येन धर्मेण (by transp) M तु (for च) $Ś_1$ K_1 B_1 Dc_1 D_2 धार्य°, D_6 वर्ध (for वार्य°)

15 ^{a}) D_3 समीरणस्य (for °णेन) K_3 Dc_2 D_4–$_6$ G_3 [अ]थ, B Dc_1 Dn D_1 [अ]थ, T G_1 $_2$ $_4$ [इ]द, M [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B_4 [अ]थ, T_1 G_1 $_2$ [इ]व, T_2 [अ]पि (for [ए]व) G_2 समो (for सुतो) — ^{c}) T_1 यतो°, T_2 G_1 वृतो°, G_2 $_4$ नतो (for सितो°) K_3 B_1–$_3$ D (except D_2 $_3$) G_3 °प्रतप (for °प्रतेजा) — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ $_4$ D_6 विनिश्विस्य, a few MSS विनिश्वस्य B_4 D_1 [अ]मर्षान, D_3 [अ]मर्षी; T_1 [अ]मर्षं (for [अ]मर्षम्)

16 ^{a}) Dc परिधार्यमाणो — ^{c}) = (var) 14^d D_1 धर्मेण सत्येन (by transp) T_2 G_1 नि (for च) — ^{d}) K_3 काम (for काल°) Dc [अ]थ कौरवेन्द्र°, D_4 $_6$ [अ]धिको रणेऽन्य°

17 ^{a}) T_1 °शत्रु (for °शत्रौ) K_4 नि (for तु) T_1 गृहे (for जिते) D_1 निकृत्याः; G_1 $_2$ निकृत्य — ^{c}) G_1 वृकोदराङ्गे — ^{d}) K_3 D_2 दहति S_1 K D_1–$_3$ स(K_1 $_2$ [अ]स)दाग्निर्, B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 कक्षाग्निर्, G_1 मर्मेऽग्निर्, G_2 $_4$ धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्) K_4 [इ]धनेन (for [इ]न्धनानि)

18 K_3 om (hapl) from 18^a up to कोपोऽग्निर् (in 18^d) — ^{a}) S_1 K_1 $_2$ पातक, T_2 G_1 $_2$ पापके, G_4 पात्रके, M_1 पावक B_1 पश्यति, T_2 G_1 $_2$ $_4$ स्याम्य°; M_1 धास्य°, M_2 धाक्ष्य° (for ध्यास्य°) $Ś_1$ धर्मराजो; K_4 मह्यपुत्रो — ^{b}) D_1 वा (for च) B Dc Dn D_4–$_6$ G_3 °वर्त्स्यते, D_1 वत्स्यते (for °वर्तते) — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ स, K_4 B_2 [S]स्य (for तु) — ^{d}) K_1 (by corr) $_4$m D_1 $_3$ G_1 कोपाग्निर् $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1–$_3$ [इ]धनेन (K_4m [इ]धनानि), K_3 M_2 [अ]नलेन (for [अ]निलेन)

19 ^{a}) K_3 $_4$ B D G_3 विदह्यमान (K_3 Dc D_1 °दार्यमाण°), M_2 निवार्यमाण — ^{b}) T_2 G_1 [अ]पि (for [अ]भि) K_3 Dc मानी (for वीर°) — ^{c}) K_4 D_2 T °निश्वसन् S_1 K_1 $_2$ G_1 [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्) K_3 Dc D_1 $_6$ वीरो (for घोर) — ^{d}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 [इ]मां, T_2 [ए]न (for [इ]मान्) S_1 K_4 °चैलान्, K_1 $_2$ °शैलान्, D_1–$_3$ $_5$ T_1 G_1 $_2$ $_4$ M °सेना, T_2 °मास्ते (for °पौत्रान्)

20 ^{a}) D_2 गाजीवधन्वा $Ś_1$ K_1 $_2$ स (for च) — ^{b}) K_3 सरभणाव् T_2 G_1 पक्षग (for [अ]न्तक) Dc कालतुल्यौ

C 3 14760
B 3 236 20
K 3 237 20

न शेपयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे क्षुपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for कालकल्पौ) — c) $D_{1\ 8}$ $G_{2\ 4}$ निःशेषयेतां; D_{6} सुयोधयेतां $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{2} °शेष (for °सेनां) — d) K_{3} Dc $D_{1\ 5}$ सृजता°, K_4 $D_{2\ 3}$ क्षिपता° (for किरन्ता°)

21 a) K_1 सूर्य° (for सूत°) — b) G_4 धनजय° (for दुःशासन°) $Ś_1$ K_1 (*sup lin*) समर्पं°, K_1 (orig) $_2$ स्वसमर्पं°, T $G_{1\ 2\ 4}$ सुमदतेजा — c) $Ś_1$ K_1 साधु (for मधु) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च (for तु) — d) B D (except D_{1-3}) G_3 यद् द्यूतमालक्ष्य (Dc °लक्ष्य) हरन्ति राज्य

22 a) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म) — b) D_1 तत्त्व, S (except G_3) चेत्स (for तस्य) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc D_5 तु, B_3 हि (*for* स) K_4 B_4 D_2 S (*except* G_3) विपाके (for स कर्ता) — c) D_1 सत्येन, T_2 एतेन (*for* स तेन) B Dn D_4 मुह्य° (for युज्य°) — d) K_3 B_1 Dc तस्य (for तस्मात्)

23 a) D_2 क्षुद्रे (for क्षेत्रे) S_1 K_1 सुपिष्टे; Dc प्रकृष्टे (for सु°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [ऽ]प्युपिते, $D_{1\ 2}$ [ऽ]प्युद्रि°, T_1 M_1 रसि°, T_2 विहि°, G_1 रहि°, $G_{2\ 4}$ वपि°; M_2 रसिके (*for* क्षुपिते) B_4 D_1 [ऽ]पि (*for* च) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 3}$ (*sup lin* as in text) काले, B_4 T_2 M सम्यग्; T_1 क्षेत्रे (for बीजे) — b) T_1 बीजे, G_1 देवे (for देवे) D_1 तु (for च) K_4 B Dc $D_{1-4\ 6}$ T_2 G_1 [अ]नु; T_1 [अ]थ, $G_{2\ 4}$ [उ]त (for [ऋ]तु) — c) $Ś_1$ वस्तु°, $K_{1\ 2}$ वसु° (for न स्यात्) T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 तु साध्य(M_2 °प्र)सिद्धिर्, T_1 तु साधु साध्वी, M_1 तु सप्रसिद्धिर् (*for* कुत प्रसिद्धिर्) — d) D_1 चिंतनीय; S (except G_3) नास्ति हेतु°

(for चिन्तयामि)

24 a) K_4 D_2 अनार्येण, D_1 कृताक्षेण (for मताक्षेण) K_3 कृत समापेक्षणया न माधु — b) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ °प्रवृत्तेषु च पाडवेषु — c) T_1 न, T_2 G_1 तु (for च) T_2 G_1 दुष्पुत्रशताकुलेन — d) K_4 $D_{2\ 3\ 4}$ तथा, S (except G_3) कृत (for यथा)

25 a) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and [ऽ]ग्निर् (for ऽपि) T_1 ध्रुव पिबत्यस्य समीरणोग्निर् — b) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रवास्यति; D_1 प्रसू°, G_1 प्रया° (for प्रजा°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [उ]त) — c) S_1 दिवादौ, K_1 प्रणा° (for दिना°) — d) K_3 क्षण° (for दिन°)

26 a) $Ś_1$ K D_{1-3} G_3 क्रिया च, B_4 क्षीयेत, D_5 क्रियाच्च, T_1 G_2 कृते च (for क्रियेत) B_1 T तस्मात्, B_4 दर्पात्, Dc कर्मात् (for कस्मात्) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} न नरा, B_{1-3} Dc Dn अपरे, D_5 त्वपरे (for न परे) $Ś_1$ K D_{1-3} G_3 चि° (K_3 [ऽ]पि), B_4 [ऽ]प, D_4 तु (for च) T_2 कुर्याद् (for कुर्युर्) — b) S_1 चित्त न; $B_{2\ 4}$ M Cnp वित्तेन, Dc वृत्त च, T_1 वित्तानि, $G_{1\ 4}$ दत्त च, G_2 दत्ते च (for वित्त न) ❀ Cn वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना। ❀ $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\ 5}$ M_2 दद्यात्, Dc जह्यात (for दद्यु) $Ś_1$ K_1 पुरुष, $K_{2\ 3}$ B_2 Dc $D_{1\ 3\ 5}$ M_2 पुरुष° S (except T_2 G_3) कथस्वित् — c) $B_{2\ 3}$ [अ]थ (for [अ]र्थ) Dc काम (for काल) — d) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc D_1 $G_{2\ 4}$ M_2 च, D_5 T_1 तु, T_2 G_1 न (for नु) $G_{2\ 4}$ M न (for तत्) B_1 Dc T_1 कृत, B_4 गत (for कुत) D_5 कृतार्थे; T_2 कथ तु (for कुत स्यात्)

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
　न च प्रमिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
　ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
　धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
　ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
　को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका-
　न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
　धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
　त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
　दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
　स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

C 3 14773
B 3 237 2
K 3 238 2

27 ^{a}) Ś$_1$ M$_3$ च, B$_{2-4}$ Dn D$_{1-6}$ T$_1$ G$_3$ नु (for न) B$_4$ भिद्येत B$_4$ [आ]स्रवेच, D$_3$ धयेत, T$_1$ [आ]श्रुवेत ; T$_2$ सृयेत, G$_2$ स्नुवेत, M$_3$ [आ]स्रवेत (for स्रवेत). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-2}$ B$_{1-3}$ Dc D$_5$ T$_1$ प्रमिच्ये°, K$_4$ B$_4$ प्रमिचे°, T$_2$ G$_1$ [अ]वसीदे°, G$_2$ [अ]वमज्ये°, G$_4$ [अ]प्रमिच्ये° (for प्रमिच्ये°) — ^{c}) K$_4$ B$_4$ Dn D$_{1-6}$ T$_1$ G$_3$ अरक्ष्यमाण, T$_2$ G$_{1-2,4}$ M अवेक्षमाण (G$_1$ °ण) (for अरक्ष्यमाण) Ś$_1$ K$_{1-3}$ च तथा (for शतधा) B$_{1-2,4}$ Dn D$_{4-6}$ G$_{1-3}$ प्र(G$_1$ वि)कीर्येद्, T$_1$ मकुर्युर्, G$_4$ प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्)

29 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ च (for हि) Ś$_1$ K$_3$ दिस्त्वा ; T$_1$ G$_4$ या° (for ग°) K$_{3-4}$ D$_3$ एव, T$_1$ G$_4$ एक (for एव) — ^{b}) G$_1$ प्रतिगन्तुम् (for पुनरागन्तुम्) K$_2$ ईक्षेत (for इच्छेत्) — ^{c}) D$_3$ अंग्रत्र, T$_2$ अनेन, G$_1$ अनुक्त (for अन्यत्र) T$_2$ °पहिनान् (for °पहतान्) B$_4$ अलोकान् (for अनेकान्) — ^{d}) B$_1$ D$_5$ °माणश्च, T G$_{1-4}$ °माण म ; G$_2$ °माणाद्धि ; M °माणाश्च (for °माणस्तु) D$_{4-6}$ T$_2$ मुमुक्षून्, G$_1$ मुहूर्तं (for मुमूर्षून्)

30 ^{a}) K$_4$ Dc T G$_{2-4}$ M धनुर्मह° — ^{b}) K$_2$ B$_3$ त (for तद्) B$_{1-3}$ Dn D$_{2-4-6}$ G$_3$ भीमवेग (for लोक°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-2}$ तानि तानि, Dn$_2$ M$_1$ तानि यस्य (for तानि तस्य) — ^{d}) Ś$_1$ तस्यास्त्र, K$_{1-2}$ तस्यात्र, B$_3$ एतस्य, T$_1$ G$_4$ M$_1$ तत्त°, G$_1$ जय°, M$_2$ म य° (for त्रय) K$_1$ प्रसहेश, T$_2$ G$_2$ विपहेत B$_{2-3}$ Dn D$_{5-6}$ G$_2$ [ऽ]त्र, B$_4$ [ऽ]स्य, Dc [ऽ]पि (for नु) G$_1$ तेजो न सेहेत ततो नु को नु

31 ^{b}) K$_{3-4}$ B D (except D$_5$) G$_3$ M$_1$ दुर्योधन B$_1$ T$_2$ G$_1$ रहित, D$_{3-6}$ महित Ś$_1$ K$_{1-2}$ सौबलस्य ; K$_3$ B D G$_3$ °लोथ (D$_{2-3}$ °लेन), K$_4$ °लेय — ^{c}) B$_1$ उवाच B D G$_3$ °लोथ, S (except G$_3$) अबोचता (for अबोध यत्, D$_5$ प्राबोधयत्, S (except G$_3$) अबोचता (for अबोधयत्) — ^{d}) K D$_{2-3-5}$ चाप्रहृष्टो, B$_1$ Dc$_2$ S (except T$_1$ G$_3$) चापि हृष्टो, D$_1$ Cnp चाथ हृष्टो (!) T G$_{1-4}$ °तेजा° (T$_2$ °चेता also as in text)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1-2}$ Dn$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_{3-4}$ B Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_{2-4-6}$ G$_{3-4}$ घोषयात्रा ; Dn$_3$ पार्थिव[घो]षयात्रा — *Adhy name* K$_{1-2}$ धृतराष्ट्रवाक्य, D$_1$ धृतराष्ट्रनिवेदित, G$_1$ धृतराष्ट्रप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) B$_4$ 307, Dn 235 (Dn$_2$ 234), D$_1$ 238, T G$_1$ 226, G$_{2-4}$ M$_1$ 228, M$_2$ (orig) 230 (*inf lin* 208) — *Śloka no* Dn 32, D$_1$ 29

C 3 14773 B 3 237 2 P 3 238 2 भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ५
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञां नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 ^{b}) N G_3 शकुनिस्तदा (for सहसौबल॰) — ^{c}) K_4 B_1 D_2 $_3$ G_2 $_4$ वाक्य, T_1 राजन् (for काले) — ^{d}) N G_3 कर्णेन सहितोऽब्रवीत्

2 Before 2, G_1 ins कर्ण — ^{a}) T_1 सर्वान् (for वीरान्) — ^{c}) T_1 [ए]ता (for [इ]मां) D_3 सर्वा (for एको) — ^{d}) K_4 B_1 $_4$ Dn_1 n_3 M_2 दिवि (for दिव) D_1 सुरपतिः (for शम्बरहा) — After 2, T G_1 $_2$ $_4$ ins

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्थावरजङ्गमा ।

[(L 1)=8^{ab} — (L 2) Prior half = (var) 8^{c}]

3 ^{a}) $Ś_1$ दक्षिणात्याश्च — ^{b}) B_4 दिव्यमानवा (for -[उ]दीच्यवासिन) — ^{d}) T_1 आत्मन॰ (for राजान॰) K_3 $_4$ D_{1-3} जना॰ (for नरा॰)

4 ^{a}) D_5 या पुरा, T_2 सा हि सा (for या हि सा) K_4 D_2 $_3$ प्र (for सा) — ^{b}) B_4 Dc Dn अभजत (for भजते) — ^{c}) D_1 सा हि, G_1 सम्यग् (for साद्य) D_5 स्वय (for त्वया) Dc प्राप्ता (for राजन्) — ^{d}) Dc दुराप्ता (for अवाप्ता)

5 ^{a}) $Ś_1$ ॰प्रस्थ, K_1 $_2$ ॰प्रस्थे (for ॰प्रस्थ) K_3 D_1 $_5$ ॰गतां (for ॰गते) S_1 K_2 यात्रां; B_1 रात्रां, D_3 यां यां; D_4 याता, T_1 यावा; T_2 यात (for यां तां) — ^{b}) B_1 दीप्यमाने, D_4 ॰माना — ^{c}) K_2 $_4$ अपश्यामि B_1 ततो राजन्, B_2 $_3$ Dc $D_{4.5}$ G_3 महाराज, B_4 महीपाल (for श्रियं राजन्) — After 5^{c}, B_4 D (except D_{1-3} $_5$) G_3 ins

1100* दृश्यते सा तवाद्य श्रीः ।
शत्रवस्तव राजेन्द्र

— ^{d}) T_2 G_1 अचिरात्, G_2 $_4$ सुचिरं S_1 K_1 Dn_1 n_3 D_1 $_4$ $_5$ शोककर्षिता॰; D_5 त्वां समागता

6 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ T_1 साद्य-, K_3 D_1 $_5$ T_2 G_1 साद्य, B_4 सा श्रीर् (for सा तु) K_1 [ए]व, B_4 [इ]षुम् (for [इ]यं) — ^{b}) T राजन्, G_1 राजात् (for राज्ञ) T_2 तस्य (for तस्माद्) S (except G_3) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्) B_4 अपहाय युधिष्ठिरं — ^{c}) B_4 त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता)

7 ^{a}) S_1 K_1 $_2$ तदैव (for तथैव) — ^{c}) K_4 ॰नेषु स्थिता, B_4 ॰ने विष्ठिता, S ॰नेऽवस्थिता (G_3 ॰ने युधिता)

8 ^{a}) B_4 Dn_3 D_4 $_5$ ते वय, Dn_1 n_3 तवेय (for तवाद्य) — G_1 om (hapl) 8^{b}–9^{a} — ^{b}) $Ś_1$ K_4 Dc D_2 T_1 G_2 अखिला, D_1 सकला (for निखिला) — ^{c}) T_1 ॰वना चैव, T_2 ॰वना देव, G_4 ॰वनाकारा (for ॰वना देवी) — ^{d}) T_2 नगराकरपूरिता, G_4 सहस्थावरजङ्गमा — ^{e}) D_1 विधो॰ (for ॰वनो) — ^{f}) B_2 Dn D_4 $_5$ G_3 पर्वतै॰ (for पत्तनै॰) — After 8, T G_2 $_4$ M ins

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G_1 om 9^{a} (cf v l 8) — ^{a}) D_1 स्तूय, D_3 T G_2 $_4$ M_1 वंद्य॰ (for वन्द्य॰) D_5 नृपै (for द्विजै) — ^{b}) D_5 तथा द्विजै (for च राजभिः) G_2 $_4$ M_2 भासि नक्षत्रराडिव (= 10^{d}) — ^{d}) B_2 मघवानिव, T_1 G_1 $_4$ M_1 रश्मिमा॰

10 ^{a}) G_2 राजन (for राजा) — ^{c}) S_1 K_4 T_2 G_2 $_4$ स; T_1 तु (for त्वं)

11 ^{a}) B_{3-4} Dc Dn D_4 $_5$ T_1 G_3 य॰ (for ये) $Ś_1$ K_1 $_2$ न म्रियते, B_{2-4} Dc Dn D_5 G_3 नाद्रियेत (for ॰यन्ते) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_1 त्वा, T_1 M [ऽ]स्मान्, G_4 [ऽ]स्मिन् (for ऽऽज्ञा) K_3 ये पुरा दीप्यमानाश्च, K_4 येऽस्मान्पुरा नाद्रियते, D_2 $_3$ ये स्मास्तु नाद्रियन्ते नु, T_2 G_1 $_2$ ये नाद्रियन्तेऽज्ञानात्त्वां (G_2 ॰द्वा) — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ D_2 $_3$ $_5$ उद्विजन्त, D_1 नोद्विजेत, T G_1 $_2$

श्रूयन्ते हि महाराज मरौ द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

C 3 14795
B 3 237 23
K 3 238 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयते (for नोद्विजन्ते) K_3 श्रिया परमया युता°, B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 न च (B_1 तु) ते (B_4 Dn_1 n_3 G_3 ये) शासन स्थिता°

12 ^{a}) K_3 $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{3\,5}$ T_1 G_4 श्रूयते T_1 G_4 च (for हि) — ^{c}) D_5 सर्वं (for सार्धं)

13 ^{a}) $B_{1\,3\,4}$ D_3 T_1 M स, D_1 त्व (for स) T_2 श्रियाभिर् (for प्रयाहि) T_1 °बाहो, M_2 °राजन् (for °राज) — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 तापयन् (for प्रतपन्) D_1 च, D_5 वान् (for त्व) — ^{d}) $B_{2\,3}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 रश्मिमान् (for °वान्)

14 ^{a}) T_1 $G_{2\,4}$ M स्थानाद् (for राज्याद्) — ^{b}) B_1 हि ते भार्यां (for श्रिया हीनान्) S_1 $K_{1\,2}$ G_1 युत° (for वृत°) — ^{c}) D_1 समृद्ध° सन् (for समृद्धार्थः) — ^{d}) S_1 $K_{1\,2}$ वने (for नृप)

15 ^{a}) T_2 अनेकयत्नसपन्न — ^{b}) K_3 पदे (for भद्रे) B_4 S (except G_3) च स्थित (for सं°) — ^{c}) B_1 Dc_1 D_3 T_2 G_1 स्वभि (for स्वाभि) Ś$_1$ K Dc D_5 °पश्यतु, B_2 Dn D_{1-3} °वीक्षतु (for वीक्षन्ता) — ^{d}) K_2 °तिमिह (for तिमिव)

16 ^{ab}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ transp सुहृदश् and दुर्हृदश् — ^{c}) $G_{3\,4}$ पौरुषेद् (for पुरुषे) — ^{d}) Dc D_1 स समर्थो, T_1 सामर्थ्यं, G_1 सा समग्रा (for सा समर्था) T_2 सामग्र्या च विशां पते

17 ^{a}) B_1 Dc समर्थो (for °स्थो) — ^{b}) Some N MSS °वीक्षयते — ^{c}) $G_{2\,4}$ M जगतिस्थान् T_1 विषमस्थाश्च यानस्थ, T_2 G_1 भूमिस्थाश्चैव यानस्थ° — ^{d}) B Dn $D_{1\,4\,6}$ T_1 $G_{1\,4}$ अत (for तत) D_5 शुभ (for सुखम्)

18 ^{a}) D_6 यत्र, T_2 G_1 पुनर् (for पुत्र) K_4 °लोपेन, D_2 °लोभेन (for °लाभेन) — ^{b}) K_4 B_{1-3} D_6 T_1 [अ]भि (for [अ]पि) K_4 D_6 नदति (for विन्दति) T_2 राज्य लाभेन विंदति, $G_{2\,4}$ राज्येनापि च विं° — ^{c}) G_1 प्रिय (for प्रीतिं) — ^{d}) K_2 T_1 $G_{1\,2}$ M अमित्राय; D_1 °त्राच, T_2 G_4 °त्रस्य, G_3 °त्राधि (for °त्राघ)

19 ^{d}) =20^{b} B_4 °संवृत (cf v l 20)

20 T_2 $G_{1\,4}$ om (hapl) 20^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ हि तद्भार्यां, B_1 भीमनिभा (for हि ते भार्या) — ^{b}) =19^{d} $K_{3\,4}$ B_{1-3} D G_3 °संवृता — ^{c}) B_4 D_{1-3} [अ]सुखिनीं, Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{2-4} दुःखिता (for [अ]सुखिता) — ^{d}) T_2 तु (for च) B_1 निर्विण्णतां; S (except T_2 G_3) निर्वेद्यतां — ^{e}) B_1 विनिंद्य च, D_3 °निंदती, T_1 °निंदती (for °निन्दता) S_1 $K_{1\,2}$ विनिंद(K_2 °द्य)माना चात्मान; $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,5}$ $G_{2\,4}$ M विनिंदती ($K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ °दता, D_5 °यता) चाप्यात्मान, T_2 दीनता च स्वभर्तॄणा, G_1 जितानां च स्वभर्तॄणां — ^{f}) K_3 जीवत, T_2 G_1 जीवतां (for जीवित) K_1 $B_{3\,4}$ Dn $G_{2\,4}$ धनच्युत, B_2 D_1 T_1 °च्युत, T_2 G_1 °च्युतिं, G_3 °च्युता — After 20, S (except G_3) ins

1102* दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिप ।

21 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} D_6 तस्याभूद्दुःखमुत्तम — ^{d}) T_1 तव भार्या स्वलंकृता

22 Before 22, B D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 ins वैश°

२२७

C 3 14796
B 3 238 1
K 3 239 1

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञा लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (resp वैश°) — ^{a}) K_3 D_{1} $_{2}$ $_{3}$ [अ]थ, K_4 च (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ $_5$ शकुनिरेव च (for °ना सह)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K_1 $_2$ Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K_3 $_4$ B D G_2 $_3$ M_3 घोषयात्रा — *Adhy name* M_3 कर्णवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 308, Dn (Dn_1 marg) 236 (Dn_2 235), D_1 239, T G_1 227 G_2 $_4$ M 229 — *Śloka no* Dn_1 n_2 D_1 23, Dn_2 24

227

1 ^{a}) T_1 M तु वच (for वचन) — ^{b}) K_3 T_1 तथा, B D (except D_1) G_3 तत (for तदा) — ^{c}) B_1 तूष्णीं (for हृष्टो) T_1 पुनरथो (for पुनर्दीन) — ^{d}) S (except G_3) राधेयमिदमब्रवीत्

2 ^{b}) B_1 च मनसि, B_{3-4} Dn D_4 $_6$ G_3 मनसि मे (by transp), G_2 $_4$ M तद्धृदये T_1 तत्सर्वं हृदि संस्थित — ^{c}) B_1 च (for तु) T_1 हि (for [अ]भि) K_2 $_4$ D_1 लिप्स्यामि; T G_2 $_4$ M लप्स्येह (for लप्स्यामि) G_1 तस्य त्वनुज्ञा लप्स्येह

3 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_3$ °देवते हि तान् (hypermetric), B_4 D_5 °देवयते (for °देवति तान्) — ^{b}) D_5 °ष्ट्रो हि पाण्डवान्, T_2 G_1 °ष्ट्रोंबिकासुत — ^{c}) T_1 हि (for [ऽ]भि)

4 ^{a}) T_1 तु (for [अ]पि) — ^{b}) Dc चिकीर्षितु — ^{c}) S (except G_3) एताम् (for एवम्) Ś$_1$ अप्यायतीन्, G_1 M_1 अप्यायतीं S_1 रक्षेन् (for रक्षन्) — ^{d}) K_3 D_1 $_3$ (m ns in text) ; T_2 अर्हसि (for अर्हति)

5 ^{c}) K_2 $_3$ उन्मादनमृते; Dc उत्पादनमृते, T_1 G_2 $_4$ M उन्मादनादृते, T_2 G_1 उन्मादनमि(T_2 °मृ)द — ^{d}) B_3 D_4 $_6$ G_3 °स्थाने (for °स्थाना) Ś$_1$ K_1 $_2$ B Dn D_4 $_6$ महाद्युते, T_2 मदद् द्विषा, G_2 $_4$ अपि द्विषां

6 ^{a}) B_3 $_4$ D_2 $_5$ जानामि, G_4 °नि (for °सि) D_2 $_3$ [ए]व (for हि) K_4 जानात्येव तथा क्षत्ता (as in text) — ^{c}) K_4 D_2 $_3$ यत्तु (for यच्च) S (except G_3) अब्रवीत्त्वां च मां चैव — ^{d}) Dn वचन (for च वचस्)। D_5 तथा (for तदा)

7 ^{a}) Dc यानि, T_2 G_1 तत्र (for तानि) B Dn D_2 $_4$ $_6$ T G_{1-3} सर्वाणि (for पू°) — ^{b}) T_1 [अ]न्य (for [अ]न्यत्) D_3 अपि (for परि) — ^{c}) B_1 आचिन्त्य (for वि°), and मा (for न) T_1 निश्चिन गच्छेद्, T_2 निश्चयो राज्ञो, G_1 $_2$ $_4$ M निश्चय गच्छेद् (G_1 राजा, G_4 गच्छेद्) (for नाधिगच्छामि) — ^{d})=14^{b} B_4 विजयाय (for गमनाय) D_1 च (for वा)

8 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ च, T G_1 $_2$ तु (for हि) K_4 D_2 महाहर्षो — ^{b}) N (except Ś$_1$ K_2) G_3 °फाल्गुनौ — ^{c}) K_3 कृष्टा (for क्लिष्टा°) — ^{d}) D_1 [अ]पि (for [इ]ति)

9 The sequence in K_3 $_4$ Dc D_{1-3} is 8 11, 10, 9, 12 — ^{a}) B_1 $_2$ $_4$ [अ]वाप्नुया, B_3 Dn D_4 $_6$ G_2 $_3$ M प्रा° (for प्रा) — ^{b}) B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 इमा (for अपि) — ^{d}) K_1 $_2$ °वासिन ; T_1 °वाससान्

10 For sequence in K_3 $_4$ Dc D_{1-3} cf v l 9 — ^{a}) K_4 Dn_1 n_3 तु, D_3 तत् (for नु) T_2 वाप्यधिक

द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः । C 3 14817 B 3 238 22 K 3 239 22

(for स्याद्°) — ^{b}) T_2 यद्वने (for यदह) — ^{c}) T_1 पश्यामि (for पश्येयं) — ^{d}) K_4 $D_{3.6}$ कषाय°, $B_{2.4}$ काशाय K_3 °नावग, T_2 G_1 °नामपि (for °ना वने)

11 *For sequence in* $K_{2.4}$ Dc D_{1-3} *cf* v l 9 — ^{a}) K_3 यदि मा, T_1 यदिह — ^{b}) B_4 भीमसेनेन K_4 पाण्डवा° — ^{c}) D_2 उक्त परमया भक्त्या

12 ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dc तु न (by transp), S (except T_1 G_3) नानु K_3 पश्यामो, T_1 गच्छामि (for पश्यामि) — ^{b}) =13^{d} $D_{1.6}$ गच्छामि (for गच्छेम) — After 12^{ab}, T_2 G_3 read 14, *repeating* it in its proper place — $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ om (hapl) 12^{c}–13^{d} — ^{c}) T G_1 M यथा वा, $G_{2.4}$ स यथा (for यथा च) D_3 [अ]प्यनु°, T_1 $G_{2.4}$ M ह्यनु, G_1 नाभ्यनु° (for [अ]भ्यनु°) — ^{d}) K_3 मा व्रजन, B_4 S (except G_2) व्रजतं मा, D_6 इच्छतोऽस्मान् (for गच्छन्तं मा)

13 $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ om 13 (cf v l 12) — ^{a}) B_1 सौबल्येन (for स सौबलेन) T_2 G_1 सर्वैश्च (for सहितस्) — ^{d}) =12^{b} K_3 गच्छाम, D_6 गच्छामि (for गच्छेम)

14 For T_2 G_3 cf v l 12 — Before 14, D_2 ins कर्ण उ° — ^{a}) $\acute{S}_1$ K Dc $D_{1-3.6}$ अहमद्य विनिश्चित्य, $G_{2.4}$ अहं चाप्य (G_4 अहमप्य)नुगच्छामि — ^{b}) = 7^{d} Dn D_4 $G_{1.3}$ (second time) च (for वा) — ^{c}) $K_{1.2}$ B D G_3 (second time) कल्यम् (for काल्यम्) — ^{d}) T_2 (first time) om 14^{d} K_3 D_6 T_1 इ (for हि)

15 ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3}$ T_2 $G_{1.2}$ M_2 च (for तु) — ^{b}) D_1 तु (for च) D_1 M_1 °सत्तम — ^{c}) B_1 मे (for यो) — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_2 तद् (for त) $\acute{S}_1$ K_2 Dc_2 Dn_2 ब्रूयात (for ब्रूया) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ तत्र (for सह°)

16 ^{a}) K_3 B D (except $D_{2.3}$) $G_{2.3}$ M_2 वचो (for ततो) — ^{b}) $K_{1.2}$ निशाम्य T_1 वचन प्रति — ^{d}) $\acute{S}_1$ °याद्य (for °नीय)

17 B_4 om (hapl) 17^{b}–19^{a} — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{2.4}$ Dc $D_{2.6}$ अभ्यगात्, $K_{1.2}$ D_2 अब्रवीत् (for अभ्ययात्)

18 B_4 om 18 (cf v l 17), $K_{1.2}$ D_2 om (hapl) 18^{ab} — ^{b}) $K_{2.4}$ Dc $D_{1.3}$ वाक्यम् (for इदम्) — ^{c}) Dc M_1 यस्, T_1 नस् (for ऽय) — ^{d}) K_4 Dc T_1 $G_{1.2.4}$ M जनाधिप, B_2 नरेश्वर, T_2 नराधिप

19 =23 B_4 om 19^{a} (cf v l 17) — ^{b}) Dc_2 D_2 $G_{2.4}$ त्वत्प्रतीक्ष्या T $G_{1.2.4}$ M महा(G_1 °ही)भुज (for नरा°) — ^{d}) B_4 वन प्रति (for न संशय)

20 T_2 om 20^{ab} — ^{a}) G_4 उचिता B_4 तु; T_1 ते (for हि) — ^{b}) $G_{1.4}$ M घोषयात्रा $G_{1.2.4}$ न संशय° (for विशां पते) — ^{c}) B_4 त्वा च (by transp), Dc_2 D_2 M च त्वा, T_2 चोक्तं, G_2 चेत्त्वा K_4 त्वत्पिता, G_1 स्वपिता (for त्वां पिता) — ^{d}) T_2 G_1 त्वामनु° (for समनु°)

21 ^{a}) $K_{1.4}$ B_4 D (except $D_{2.3.6}$) $G_{2.3}$ M_2 तु (for तौ) — ^{b}) K_3 °श्चितौ, B_1 °श्चये — ^{c}) K_3 D_2 गधार° राज° B_1 सुबल (for शकुनि) — ^{d}) S (except G_3) इत्यु (for प्रत्यु°) B_1 शकुनि प्रत्युवाच ह

22 ^{a}) G_1 [ऽ]प (for ऽय) K_4 $D_{2.6}$ महान् (for मया) — K_4 om (? hapl) 22^{c}–23^{d} — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_2 D_6 वो, T_2 G_1 वै (for नो) — ^{d}) B_4 Dn D_3 बोध°, D_1

C 3 14817 B 3 238 22 V 3 239 22 अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३
ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम वल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोद°; D_{2} मोद° (for चोद°) K_{1} $_{3}$ D_{1} चा (for च) D_{1} पुन, G_{1} [अ]च्युत (for [अ]प्युत)

23 = 19 K_{3} $_{4}$ D_{1} om 23 (for K_{4} cf v l 22), Dc om 23^{ab} — ^{b}) B_{1} D_{5} G_{4} त्वत्प्रतीक्षया T G_{3} $_{4}$ M जनाधिप, G_{1} महीभुज — ^{d}) G_{1} $_{4}$ गमिष्याम, G_{2} °मि S (except G_{3}) सर॰ प्रति (for न संशय॰)

24 ^{b}) K_{4} T_{1} ह्यन्यो°, B_{4} अन्यो° (for तेऽन्यो°) K_{1-3} T_{1} चलान्; K1m T_{2} G_{3} $_{4}$ तल (for तलान्) — ^{c}) K_{3} D_{2} $_{3}$ तदैव, D_{5} तदेव K_{3} $_{4}$ D_{1-3} $_{5}$ तु (for च) T_{1} म (for वि)

Colophon B_{3} reads it in marg — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{1} $_{3}$ Dn3 G_{3} $_{4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_{3} $_{4}$ B Dc Dn3 D_{1-3} $_{5}$ M_{3} घोषयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) B_{4} 309, Dn (Dn1 marg) 237 (Dn3 236), D_{1} 240, T G_{1} 228, G_{2} $_{4}$ M 230 (M_{3} 232) — *Śloka no* Dn 24, D_{1} 23

228

1 ^{b}) M_{1} दृष्ट्वा ते (for ददृशुर्) T_{1} पृथिवीपतिं (for जनमे°) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ B_{1} sm $_{4}$ Dc3 D_{1} $_{3}$ T_{1} G_{3} दृष्ट्वा, K_{4} D_{5} पृष्ट, M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K_{1} G_{1} राज्ञा, K_{4} D_{2} $_{3}$ °ज्ञा (for °ज्ञ॰) — ^{d}) B_{3} D_{5} पृष्टो; B_{3} (m as in text) $_{4}$ G_{1} पृष्ट्वा

2 ^{a}) D_{5} सर्वं, M_{2} पूर्वं (for पूर्वं) — ^{b}) K_{1} $_{4}$ मगमो, G_{3} $_{4}$ मगचो (for समङ्गो) K_{1} वल्लभ; M_{2} पल्लव॰ (for वल्लव) — T_{2} om 2^{c}–4^{b} — ^{c}) D_{2} G_{4} तथा (for तदा) $Ś_{1}$ K_{3} D_{5} गा °; T_{1} गोप (for गावो)

3 T_{2} om 3 (cf v l 2) — ^{b}) T_{1} G_{4} M महारय; G_{1} $_{2}$ महाबल॰ (for विशां पते) — ^{c}) K_{3} D_{1} पाण्डव° (for पार्थिव°) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ नराधिप, Dc T_{1} जनेश्वर (for जना°)

4 T_{2} om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{b}) K_{1} (marg *sec m*) घोषान्; M_{2} घोरा (for घोषा॰) M_{1} पार्थिव (for कौरव) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ Dn D_{4} $_{6}$ स्मारणे, B_{1} T_{1} G_{1} $_{2}$ M_{3} स्मरणा॰, D_{1} स्मरणो (for स्मारणा) S_{1} °संशय (for °समय) ※ Cn स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि। गवां स्मरणपूर्वकं वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने। स्मारणासमय इति गौडा पठन्ति। ※ — ^{d}) K_{3} $_{4}$ (m as in text) D_{1} काचन, B_{4} चाङ्कने, T_{2} G_{3} $_{4}$ चांकितु, G_{1} चाङ्किन (for चाङ्कनम्)

5 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} $_{4}$ (m as in text) Dn1 D_{3} $_{5}$ T_{1} M_{3} चोदिता (for चोचिता) — ^{b}) D_{1} $_{4}$ $_{5}$ G_{1} $_{2}$ तस्मिन् (for अस्मिन्) G_{3} लोके (for काले) K_{4} तु तस्य (for सु°) $Ś_{1}$ ह (for ते) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ गमने — ^{d}) B_{1-3} Dn D_{4} $_{5}$ G_{3} समनु°, T_{1} तदनु° (for त्वमनु°)

6 ^{a}) K_{1} शोभन (for °ना) — ^{b}) B Dn D_{4} $_{6}$ G_{2} $_{3}$ हि (for च) K_{1} $_{2}$ परिरक्षण (for समय°) D_{2} गवां चैवमवेक्षण; G_{1} गवाना च समीक्षण — ^{c}) K_{3} B_{3} D_{4} M विस्रभस्तु; T_{2} G_{1} सविश्रभे (G_{1} °भो), G_{3} $_{4}$ सु(G_{4} स) विस्रम्य $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{3} $_{5}$ च (for तु) K_{1} Dc D_{1} $_{2}$ कर्तव्यो, G_{4} कर्तव्य (for गन्तव्यो) — ^{d}) S_{1} K_{1} वल्लभाना,

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ C 3 14835 B 3 239 16 P 3 240 16

T2 G1 2 4 M1 पाडवानाम् (for बल्लवानाम्) Ś1 K1 2 स्मरन्, B4 श्रुत, S (except G3) स्म ह (for स्मरे)

7 a) K3 4 om D1 T1 M2 हि, G1 2 4 M1 [ऽ]पि (for तु) — c) B3 4 T2 G1 2 नतो (for अतो) T2 हि (for [अ]नि) — d) T2 G1 यद् (for व॰)

8 a) T1 आत्मना, G4 जिह्मिता (for छद्मना) B1 3 Dn D4 6 T1 G1 ते तु, B2 तत्र, B4 सर्वे, M1 तेपि (for ते हि) — b) Ś1 B1 2 कर्पिताश्च, D1 गताश्चैव T1 तु (for च) B4 तथा वने — cd) T1 नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत

9 K3 om 9 — a) T1 [अ]पि, T2 G1 M1 तु (for न) K3 4 D2 3 4 सक्रुध्येद् (for संक्रुध्येद्) — b) Dc [अ]म र्षित॰ (for [अ]मर्षण) T1 भीमो नित्यममर्षण — d) T2 तेजसा मा (for तेज एव)

10 K3 transp 10^{ab} and 10^{cd} — a) K1 2 एव (for यूय) Ś1 K1 2 4 D4 6 [अ]पराधेयुर्, K3 हि राधेय, B1 [अ]पराधेयुर् (for [अ]पराध्येयुर्) T2 यूय च पुनराधेय — b) D1 अर्थ॰ (for दर्प॰) — T1 om (hapl) 10^{cd}, B1 reads it in marg — d) B4 M [अ]भि॰, G1 च (for हि)

11 b) Ś1 K1 2 4 D2 5 ॰समीरिता (for ॰परिप्लुता) — c) M1 वर्मिणो (for सहिता) — d) K3 तत्र (for शस्त्र)

12 ab) Ś1 K1 2 नानाल्पेषु (K2 ॰य), K3 तासार भेध्व, K4 च नाक्षिपध्व, B1 तानाकृष्य, B2 तु ताल्लंघध्व; B3 Dc D4 6 तान्ना(B3 D4 ॰ना)रभेरन्, Dn नाना(Dn2 ॰न्ना) क्षिपत (!), D1-3 तान्नाक्षिपध्व; D5 तान्नाक्षिपेयु, T1 तान्ना पराध्यन्, T2 तान्नालभध्व, G1 न नापराद्ध, G2-4 तान्नारभ (G4 ध्व)ध्व, M1 नानपराध्यान्, some printed ed तानभियात, only M2 तानारभध्व (as in text)! B4 अथ यूय बहून्याहूनारभेरन्कथचन — c) T2 G1 2 4 अन्याय, M2 अनार्य (for अनार्य) T2 G2 M च पर, G4 च वन (for परम) K4 Dc D5 T1 G2 4 तस्मात् (for तत्स्यात्) — d) T1 तत्र शक्य, T2 G1 क्षम शक्य, G2 4 M तदशक्य (for अशक्य तच्च) Dn D4 6 G3 वै (for मे)

13 a) B1 उषित्वा — b) K4 B1 इन्द्रलोक, T1 स्वर्गलोक (for इन्द्रलोके) — c) Ś1 K1 2 4 D3 सर्वाणि (for दिव्यानि) K3 D1 चावाप्य, T1 [अ]थावाप्य, T2 G1 सप्राप्य (for [अ]वाप्याथ)

14 a) T2 G1 भीता स्म (for पृथिवी) — b) T2 G1 वय (for जिता) Ś1 K1-3 तदा (for पुरा) — c) K2 सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो) G4 हि (for ऽद्य) — d) T G1 2 4 नि (for न) G1 वै (for वो) M2 न तु हन्यो महारथ

15 a) D1 G3 4 यद्वच (for स) Ś1 K1 2 अथ मद्वचन श्रुत्वा — b) T1 यत्र, G3 यता, G4 यात्वा (for यत्ता) — T2 G1 om (? hapl) 15^{cd} — c) B3 Dc D4 6 G3 ॰वासे, D5 ॰वासो, T1 ॰वासा (for ॰वासो) Ś1 K1 2 T1 G2 4 विश्व(Ś1 ॰श्र)स्भाद्, B1-3 Dc D4 6 G3 विश्र(D4 6 ॰स्र)भो, M1 विस्रभाद् G3 4 उद्विग्ना वासवि-स्रब्धाद् — d) Ś1 दुःखात्, M1 वास, M2 वासास्(for दुःख) T1 G2 4 गमिष्यथ (for भवि॰)

16 b) K3 उप॰, Dc अपा॰ (for अप॰) K4 B D (except D1-3 5) G3 युधिष्ठिर, T1 महात्मसु — c) T1 G1 4 तदा॰ (for तद॰) — d) Ś1 K1 2 ॰येद्धि, B2 D4 6

C 3 14836 B 3 23ª 17 P 3 240 17
तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३
दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G_3 °येत, B_4 °येत्तु, T $G_{1\ 2\ 4}$ M येत् (for °येच्च) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तव, T_2 तदा (for व)

17 a) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तस्मादन्ये (G_2 °न्य) नरा यातु, T_2 तस्मादन्यो नरो यातु — b) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{4\ 6}$ T G_4 स्मरणाय D_5 सकारणा°, T_2 [आ]त्तकारणात्, G_1 [अ]धिकारिण, G_4 [आ]त्तकारिण — c) $G_{2\ 4}$ स्वय न (by transp) — d) Ś$_1$ B_4 Dc T_2 रोचते Dc D_1 तत्र (for तव)

18 Dc_2 om 18 (with the ref) — a) S (except G_3) पाडवश्रेष्ट — b) K_2 प्रतिज्ञाते, T_1 $G_{3\ 4}$ °ज्ञातश्च; T_2 G_1 परिज्ञातश्च — c) T_1 ततो (for तेन)

19 a) Ś$_1$ K_2 T_2 G_2 °व्रता° (for °वृत्ता°) K_4 D_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M त (for ते) — b) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ पाडव° °चारिण — c) K_1 B_{1-3} Dn $D_{1\ 4-6}$ G तु (for च) — d) Ś$_1$ नर; T_1 न व° (for न न°)

20 K_3 om (hapl.) 20ª–21ᵇ — a) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ एव, K_4 अपि, B_4 $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) चापि (for चैव) — b) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सवर्तते B_2 इच्छा सप्रति वर्तते — c) $B_{2\ 3}$ M_2 स्मारणां, D_1 T G_4 स्मरण $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तु (for च) B_2 D_2 करिष्यामो (for चिकीर्षामो) G_1 स्मरणाच्च विकुर्षामो — d) T_2 न न° (for न तु) G_1 वय पाडवनदन

21 K_3 om 21ªᵇ (cf v l 20), D_1 om 21ªᵇᶜ — b) Dc कच्चित् (for कश्चित्) T_1 अत्र G_4 गमि (for भवि°) — c) T_2 G_1 न च तत्र (G_1 °त्रा) ममाचारो — d) D_2 तत्र (for यत्र) D_1 ममा°; D_5 परि (for प्रति°)

22 b) T $G_{1\ 4}$ जनाधिप (T_1 °प) (for जनेश्वर) — cd) T_1 दुर्योधन° सहामात्य (sic) अनुज्ञेयोथ कामत

23 a) $K_{3\ 4}$ च (for तु) T_2 G_2 गाधार — b) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तत° (for तदा) — c) Ś$_1$ K_2 Dc_2 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो) — d) T_2 सौवलेन समावृत

24 a) $K_{1\ 2}$ B D_6 T G_1 तदा (for तथा) — b) B_2 सौबलेयेन (for °लेन च) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 धीमता (for देविना) — c) Dc_2 आवृतो, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वैश्च, M_1 सर्वेशो (for सवृतो) S (except G_3 M_2) सार्धं (for चान्यै) — d) T $G_{1\ 2\ 4}$ चैव (for चापि)

25 T_2 om 25ªᵇ — a) Ś$_1$ K_4 D_3 व निर्यात, D_1 निर्यात व — b) D_1 G_2 दृष्ट्वा (for द्रष्टु) K_3 शर, D_6 प्रति (for सर) — c) T_2 G_1 निर्ययु° (for [अ]नुययु°) — d) G_2 दार (for °दारा) S (except G_3 M_1) बल (for वन) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ गता, K_4 D_3 गत, Dc हि तत्, D_1 यत° (for च तत्)

26 b) B_2 M नागशतानि (for नागायु°) — c) B_4 पत्तिनो, T_1 पत्त्यश्च, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 पत्तिश्च, M_1 पत्तीना (for पत्तयो) Ś$_1$ K_2 T_1 $G_{2\ 4}$ शत° (for बहु°) T_2 पत्ति° शत सहस्राणि — d) Ś$_1$ हयाश्वा, T_1 याल च, T_2 G_1 हयाना K_4 $D_{1\ 2}$ T_1 G_4 नवति; T_2 तावति°, M_2 तावती (for नवति°) S (except G_3) शत

27 a) = 3 231 10ª Ś$_1$ °वशा°, $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{1-3} M_2 वेशा° (K_1 [*sup lin sec m*] Dc °वेषा), K_4 D_3 °वैश्या° (for °वेश्या) — b) Ś$_1$ वाणिजो

28 a) B_3 Dc S (except G_3 M_1) प्रयाते (for °णे) S (except G_3 M_1) नृपतौ (for °ते) — b) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp सुमहान् and अभवत् — c) T_1 °वाहोर् (for °वायोर्) — d) Ś$_1$ K $D_{3\ 5}$ उद्धूतस्य, T $G_{1\ 4}$ M_1 उत्थि°,

शकटापणवेश्याश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् । C 3 14854 B 3 240 6 K 3 241 6

G_3 M_2 रुक्षि° (for उद्ध)

29 ^{a}) K_4 [S]म्यवसद्, D_6 T_1 निवसन् (for न्यवसद्) — ^{b}) K_1 G_3 तथा (for तदा) — ^{c}) D_5 सार्धं (for सर्वैस्) — ^{d}) D_6 यतो, M_2 तदा (for ततो)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K B D G_3 M_3 घोषयात्रा — *Adhy name* G_1 घोषयात्राप्रयाण; M_3 दुर्योधननिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 310, Dn (Dn_1 marg) 238 (Dn_2 237), D_1 241, T G_1 229, $G_{2\ 4}$ M 231 — *Śloka no* Dn 29, D_1 28

229

1 ^{c}) S_1 जवान (for जगाम) — ^{d}) D_3 प्रतिश्रय (for निवेशनम्)

2 ^{a}) K_4 D_3 समे ज्ञाते T $G_{1\ 2\ 4}$ M देशेभि(T_1 हि, $G_{1\ 2\ 4}$ च)रमणीये च — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2}$ सोदके समभूतले — ^{c}) T_1 G_4 M तस्य, T_2 तथा, G_1 अत्र, G_2 तत्र (for देशे) Ś$_1$ T $G_{1\ 2}$ M_1 पेन (for पेते) — ^{d}) Dn आव सथान् (!)

3 T_2 om 3^{ab} — ^{a}) S_1 D_1 तत्रैव तत्, B_1 तत्र तत्र, M_2 तथापि तत् (for तथैव तत्-) B $D_{4\ 6}$ S (T_2 om) °पेन्यान (for °पस्थान्) — ^{b}) G_1 प्रधाना° (for पृथगा°) — ^{c}) K_3 $D_{1\ 2}$ कर्णश्च शकुनिश्चैव, T_2 बहूंस्तथैव कर्णस्य — ^{d}) S_1 K Dc $D_{1-3\ 5}$ अपि, $G_{2\ 4}$ M चास्य (for चैव) Ś$_1$ सघश ; T_2 सर्वथा (for सर्वश°)

4 ^{a}) K_3 D_1 ददर्श स, B_4 स ददर्श (by transp), S (except G_3) पश्यतस्ते Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{2\ 6}$ ततो (for तदा) Ś$_1$ K_1 (before corr) $_{2\ 3}$ Dc D_5 गा वै, D_1 G_3 गाश्च (for गाव°) — M_2 om (hapl) 4^c–7^b — ^{c}) K_{1-3} D_5 लक्ष्यैश्च, T_2 G_4 अक्षैश्च, G_2 वक्षसि (for लक्षैश्च) T_1 तान्सर्वान् (for ता सर्वा) — ^{d}) T_1 शतशोथ सहस्रश (= 4^b)

5 M_2 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) $G_{2\ 4}$ अकयाता सवत्साश्च — ^{b}) K_4 D_4 यज्ञे, G_2 राज्ञा, G_4 राज्ञे (for जज्ञे) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 3}$ (*sup lin*) $_5$ G_3 चोपहृतानपि ($K_{1\ 2}$ °तास्त्वपि), $K_{3\ 4}$ °सृ(K_4 °ह)तास्त्वपि, $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ °सुतास्त्वपि, $B_{2\ 4}$ सृतास्त्वमि (B_4 °यि), D_3 (orig) हृता मपि, T $G_{1\ 2\ 4}$ चोपा(T_1 चैवा , $G_{2\ 4}$ चापा)स्यतास्त्वपि, M_1 चोपसृता अपि, only Dc as in text ! — D_1 om (hapl) 6^{cd} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ गावश्च, $D_{4\ 6}$ T_2 या गाश्च (for या गाव°) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 4\ 6}$ कलयामास, T_1 दर्शया°, G_1 दमया°, $G_{2\ 4}$ M_1 गणया

6 M_2 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ स- (for स) $K_{1\ 2}$ D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ स्मरण; B_2 Dc_2 M_1 स्मारणा — ^{b}) G_1 सर्वेस्यापि (for लक्षयित्वा) D_5 त्रिहायन T_2 (corrupt) तपाम्यायासि भानवान् — ^{c}) B_1 ततो (for कृतो) — ^{d}) B_1 Dn_3 G_4 M_1 व्याह(B_1 °च)रत्

C 3 14854 B 3 240 6 Y 3 241 6 वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत)

7 M_3 om 7^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) G_4 °जना° सर्वे — ^{b}) G_4 चैव सर्वश (for च सह°) — ^{c}) K_3 $_4$ D_2 योग (for °जोष) — ^{d}) Dc_1 M_3 नरा (for [अ]मरा°)

8 ^{a}) B_1 प्रणेतार, M_2 प्रशास्तार (for प्रगा) T_2 G_1 $_2$ $_4$ ततोऽत्र(T_2 °र्व)गमनात् (G_1 °न) श्रांत — ^{b}) K_1 Dn D_1 $_5$ $_6$ नृत्यवादने, K_2 नृत्तवादने, K_4 B Dc D_{2-4} नृत्यवादिते, T_1 नृत्यवादिन°, G_3 $_4$ नृत्य(G_4 त्त)वादिसै° — ^{d}) B_4 सहस्रश (for स्वल°)

9 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ स्त्रीपरिवृतो, B_1 $_2$ $_4$ Dc_2 Dn G_3 स्त्रीगणा° — ^{b}) T_2 वसुधायां तदा ददौ — ^{c}) D_1 यथार्थम् (for °र्हम्) G_4 इष्टानि (for अन्नानि) — ^{d}) B_1 पेयानि, Dc दानानि (for पा°) K_4 D_2 $_3$ विविधानि बहूनि च

10 ^{b}) B_1 वने (for मृगान्) — ^{c}) T_1 गवयाश्च° — ^{d}) K_1 $_4$ B_4 D_2 G_3 $_4$ °वारयन् (for °कालयन्)

11 ^{a}) K_2 Dc शतान्, T_1 शत; G_2 त्रस्ताञ्, G_4 त्रस्तान् (for स तान्) K_1 $_2$ विभिन्नागान्, B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 विनिर्भिद्य (for °भिन्दन्) — ^{b}) K_2 निघ्नन्, D_3 तत्र, D_5 बद्धान्, T_2 G_1 बद्ध्वा (for बध्नन्) B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 गजाश्च सुमहून्वने — ^{d}) T G_1 $_2$ $_4$ M ग्राहयञ्श(T_1 G_1 °च्छ)तशो मृगान्

12 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_4 D_5 G_1 उपभुञ्जान, K_3 अपि युञ्जान — ^{c}) K_1 B Dn D_4 $_6$ स, T_2 च (for सु) G_1 $_2$ $_4$ अपश्यद्रमणी° — ^{d}) B Dn D_4 $_6$ G_3 वनान्युप (B_4 तानि तानि), T_1 सरांसि च (for पुष्पितानि)

13 Dc_2 T_1 M_3 om (hapl) 13^{ab} — ^{a}) K_1 $_2$ D_1 °घुष्टानि — ^{b}) K_4 D_1 बर्हिणाभिरु°, B_2 वनान्युपवनानि च (cf v l 12) — ^{c}) B_2 $_3$ आगच्छद् K_3 $_4$ Dc_2 D_{1-3} G_3 आ(D_2 $_3$ अ)नुपूर्वेण — ^{d}) S_1 रम्य (for पुण्य) — After 13^{cd}, B_2 $_3$ (om line 2) Dn D_4 $_6$ G_3 ins

1103* मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुंनागबकुलैर्युतम् ।

— ^{e}) B_4 सम्यां (for ऋद्ध्या) — ^{f}) S_1 K_1 (marg *sec m* as in text) चापभृत्, G_2 $_4$ वज्रधृक् (for वज्रभृत्)

14 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_5$) G_3 तत्रस्थो (for तदहो) — ^{b}) S (except G_3) °राजो (for °पुत्रो) — ^{c}) G_1 इष्ट्वा (for ईजे) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ °सत्रेण (for °यज्ञेन) — ^{d}) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) G_2 $_3$ साद्यस्केन, T_2 G_1 स्वकाम्येन, B_4 M सद्यस्तेन — ^{e}) K_4 D_2 $_3$ M_1 राजन्, B Dn D_4 $_6$ G_3 चैव (for राजा) — ^{f}) K_3 $_4$ B_1 $_3$ $_4$ D (except D_5) G_3 M_2 कुरुसत्तम — After 14, S (except G_3) ins

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।

15 ^{b}) K_3 सरसस्तत्र, D_1 तस्सरस्तत्र B_2 भारत, B_4 केशव, Dn D_6 G_3 कौरव — ^{c}) G_2 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) Dn D_6 नराधिप, S (except G_3) महामनाः (T_1 °तपा) — After 15, G_1 ins

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^{a}) K_4 D_4 प्रेक्षा(D_4 °क्ष्या)न्, B_3 प्रैष्यान् — ^{b}) B_3 सहानुग, Dn महस्रश° (!), T_1 G_4 सहानुजैः, G_1 विशां पते, M सहानुगः — ^{c}) B_2 शीघ्र (for क्षिप्र) T_1 G_2 $_4$ M आक्रीडावसथाञ्शीघ्र — ^{d}) K_3 $_4$ D_{1-3} क्रियताम् T_1

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १७
सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २३
राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । C 3 14879 B 3 240 30 K 3 241 30

G1 2 4 M पुरस्य सरसोभित

17 a) T2 तत्र, M1 त (for ते) B1 तथोवाच (for तथैवैव) Ś1 K1 2 तथेत्युक्त्वेति (K1 °क्ते तु) वचन — c) K3 G1 तथा (for तदा) K2-4 B1 4 Dc D1-6 G1 क्रीडा (for [-दा]क्रीडान्)

18 S1 K1 2 om 18ab B Dn D4-6 transp 18ab and 18cd — a) B1 सोपस्यदु, T2 सनाग (for सेनाग्रं) — b) K3 पुर, Dc D1-3 5 तदा (for सर) — c) S1 K1 2 प्रविशतो, K3 D2 °शन्तु, K4 °न्तु S1 नवद्वारि, K3 G1 3 वन द्वारि, B1-3 Dc वनद्वार, T2 वन राजन् — d) K4 B2 समवारिरन्, Dc प्रत्यवारयन्

19 a) D1 अत्र, and °राजा (for तत्र, and राजो) — c) K3 D1 °भुवना° (for °भवना°) — d) D6 [अ]ग नावृत, T2 G1 2 4 जना°, M गणान्वित (for गणावृत)

20 b) S1 महात्मज, K1 तथैव च, B1 तथात्मजैः (for तथात्मजैः) — c) Ś1 विहारशील°, B4 विहारशीला, T2 विहारशील, G2 °शील, G4 °शीरं S (except G3) क्रीडार्थ

21 a) S1 K D1-3 5 ततस्, T G1 3 तेश्च (for तेन) D3 त सवृतं (for तत्सवृत) — c) Ś1 K D1-3 5 प्रतिपिद्धा गता राजन् — d) T1 M यतो (for यत्र) T1 [ऽ]भवत् (for नृप) — After 21, K4 D1-3 ins

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तु नैवोपलभ्यते ।
रक्षितं बहुभि शूरं सरस्तद्वैतवन सर ।,

while B1 3 ins

1107* न्यवेदयस्ततो राज्ञे गन्धर्वास्तत्र भारत ।

22 a) Ś1 ते (for स) — S1 om (hapl) 22b-23a — b) T2 G1 सामर्षो वाहिनीं तदा

23 S1 om 23a (cf v l 22) — a) Dc D5 ततस् (for तस्य) K1 2 ते तु तस्य वच श्रुत्वा — b) =29b S1 सेनानुयायिन, B4 °अग्रगामिन, M1 प्रयोधिन — c) K1 स च (for सरो) — d) K3 Dc3 D6 अब्रवीत् (for अब्रुवन्)

24 b) S1 K1 2 धार्तराष्ट्रो महाबल° — c) K1 D6 T1 M विनिगीषुर्, T2 G1 2 4 चिक्रीडिषुर् (for विजिहीर्षुर्) B4 जिहीर्षुर्गमयामास — d) B1 3 Dn D4-6 S (except M1) इयमर्पत (B1 °थ), B4 इह स° (for अपस°)

25 a) K1 3 Dc3 इक्त्वा (for उक्तास्) D1 च (for तु) — b) B4 प्रहसति T1 पुन पुन (for विशा पते) — d) B1 2 4 Dn D4 6 G3 हि, Dc D5 T1 M2 स, T2 G1 ते (for सु°)

26 T2 om 26ab Before 26, B1-4 D6 ins गधर्वा ऊचु — a) D1 T1 G1 न वेदयति, D3 न चिन्तयति, D6 न च जानाति (for न चेत°) B2 ते, M2 वे (for वो) — b) G3 मदबुद्धे T1 स बालिश (for सुयो°) — c) K4 T2 सो, Dc ये (for यो) K4 विज्ञापयति, Dc आज्ञापयति K1 T1 G4 M2 [ए]व, D6 T2 G1 [ए]ष (for [ए]वं) — d) K4 वन्यानिव, B3 Dn1 n3 G3 वैश्या°

27 a) T2 G1 3 चैव (for चापि) — b) S1 विचेतस (for न सशय) — c) K4 D3 ते तस्य, Dc यस्तस्य, G2 4 यस्त्वस्य S1 K1 2 मूढा (for एवम्) — d) S1 K1 2 यस्मान् (for अस्मान्) K3 Dc D3 G2 4 ब्रूथ, B3 (m as in text) आस्थ, D6 ब्रूर् (for ब्रूत) B3 विशेषत (m विचेतस° as in text)

28 a) K3 B Dn D4 6 G3 गच्छध्व — b) Ś1 K1 2

C 3 14879 B 3 240 30 Y 3 241 30 द्वैप्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वं राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
संप्राद्रवन्यतो राजा धार्तराष्ट्रस्ततोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
ततः प्रमथ्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सान्त्वेन वसुधाधिप ।
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुयोधन° (for स कौ°) — c) Ś1 शीघ्रमत्रैव, K1 द्वैपमत्रैव; K2 4 T1 द्वैप्यम(T1 °मा)त्रैव, B Dc Dn D4 6 G3 न (B4 स) चेद; D2 द्वैपाद्या°, D3 द्वैपान्मा° T2 G1 2 4 यथा ना गच्छताद्यैव (G2 4 °त द्वैत) — d) B2 °निकेतन

29 a) T2 G1 ते सर्वे (for गन्धर्वं) — b) = 23b D2 3 राज (for राज्ञः) K3 सेनानुयायिन; M1 सेनाग्रयोधिन — c) K4 ततो (sup lin यतो as in text) — d) Dc धार्तराष्ट्रस्ततोभवत्

Colophon Dn1 reads it in marg — Major parvan Ś1 K1 3 Dn2 G2 4 आरण्य, D1 वन (!) — Sub parvan K3 4 B D G1 3 M2 घोषयात्रा — Adhy name T2 द्वैतवनयात्रा — Adhy no (figures, words or both) B4 311, Dn 239 (Dn3 238), D1 242, T1 G1 231, T2 G2 230, G4 M 232 — Śloka no Dn D1 6 31

230

1 a) D5 च, G3 तै (for ते) — c) Dc2 D3 अमवश्च B1 महाराज — d) K4 B4 कौरवान्प्रति

2 b) T1 [अ]त्यमर्षण (for प्रतापवान्) — c) K1 °पूर्ण° (m पूर्ण as in text) Ś1 K1 2 सैन्यानां (for °नि) D1 अमर्षवशमापन्न

3 a) K3 4 B1 [ए]नान (for [ए]नान) — cd) Ś1 यद्यपि क्रीडतो, K1 3 T2 G1 2 4 यदि विक्रीडते (K1 °डतो; G1 2 4 °डिते), B Dc Dn D1 2 4 6 T1 G3 यदि प्रक्रीडते (B1 2 Dc1 D5 T1 °न्त°, Dn °डिते), D3 यद्यप्र क्रीडित, D4 यदि प्रक्रीडते B D (except D1-3 4) G3 transp देवैः and सर्वैः S (except G3) शचीपति (for शतक्रतु) — After 3, G3 4 ins

1108* यत्नमत्र यथार्थीता क्रीडिष्यामो निरन्तरम् ।

4 c) K3 M1 एवापि; T2 भसैन्य; G1 एवापि; G2 4 एव हि (for एवाभि) Ś1 K1 (marg sec m as in text) 2 °मपरा (for °संनद्धा) — d) M1 यौधा° (for योधा°)

5 a) Ś1 K1 2 तत्र (for तत) B1-3 Dn D4 6 G3 सर्वांस्तान् (for गन्धर्वान्) — b) G1 बल प्रवि° (for तद्वन वि°) D3 महत् (for बलात्) — d) D3 पूरयन्ति

6 a) Ś1 K1 (before corr) 2 परम्, T1 परैर् (for [अ]परैर्) — b) Ś1 °नन्दना, K2 °नायका, D2 °सत्तमा (for °सैनिका) — After 6ab, S (except G3) ins

1109* सान्त्वेन तत्र विश्रान्ता मा साहसमिति प्रभो ।

— Ś1 K1 om 6c–7b, B2 om 6d–7b and reads instead 9d–10a (for the first time), repeating the lines in their proper place — f) K3 D1-3 बलात् (for महत्)

7 Ś1 K1 B2 om 7ab (cf v l 6) — a) K3 4 D1 2 6 न वाचा (by transp), D3 न वाच — b) S (except T2 G3) वार्यमाणा (for वार्य°) — c) K3 T1

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
अनार्याञ्शासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ८
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ११
आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२

क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
गन्धर्वाञ्शतशोऽभ्यघ्नल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ १७
भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । C 3 14698 B 3 241 19 P 3 242 19

खचरा (खे°) — d) M_1 °सेन (for °सेने)

8 b) G_1 कौरव (for °वान्) — G_1 om 8^{c}–10^{b} — c) K_3 Dn D_{1-4} $_6$ G_3 [ए]नान्, B_1 $_4$ [ए]नान्, B_2 [ए]ति (for [ए]व) — d) K_1 [ऽ]भ्यम°, Dn_1 ह्यम° (for [ऽ]त्यम°)

9 G_1 om 9 (cf v l 8) — a) G_4 चित्रसेन° (for अनुज्ञाता°), see below K_3 $_4$ B Dn D_1 $_{3-6}$ G_3 च (for तु) G_4 गधर्वे — K_1 $_2$ om 9^{bc} — b) G_4 अनुज्ञानेन (for चित्रसे°) — d) S_1 K B_3 Dc D_1 $_2$ $_5$ उपा°, T G_2 $_4$ M समा° (for अभि°)

10 G_1 om 10^{ab} (cf v l 8) For B_2 cf v l 6 — a) S_1 K Dc D_{1-3} $_5$ द्रवत° (for पतत), cf v l 11 $Ś_1$ K_1 सर्वान्, K_2 $_3$ Dc D_{1-3} $_5$ शूरान्; B_4 सख्ये, T M_1 शीघ्र (for शीघ्रान्) — D_2 om 10^{b}–11^{a} — c) T_2 G_2 $_4$ M_2 सवे (for सख्ये) S_1 K_{1-3} B_4 Dc D_1 $_3$ $_5$ सप्रद्रवत (B₄ प्राद्रवञ्च) चमू सर्वा, K_4 B_1 $_2$ (both times) $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 प्राद्रवन्ते (K_4 D_3 ते प्राद्रवन्) दिश सर्वे — d) = 3 231 1^{d} Dc धीमत° (for पश्यत)

11 D_2 om 11^{a} (cf v l 10) — 11^{ab}=3 231 2^{ab} — a) D_6 दृष्ट्वा तान् (by transp) G_1 M_2 पतत (for द्रवत), cf v l 10 Dc D_1 $_3$ शूरान्, G_1 शीघ्र (for सर्वान्) — G_1 om (hapl) 11^{cd} — c) B_2 $_3$ Dn D_6 G_3 राधेयस्तु (for वैकर्तनस्) — 11^{d}=3 231 2^{d}

12 c) $Ś_1$ K_1 $_2$ च (for तु) K_1 $_2$ तत्रैव, Dc सत्रेक्ष्य; S (except G_3) ता प्रेक्ष्य — d) S_1 K_2 समवाकिरत्; K_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ समवारयत

13 D_6 om 13^{a}–14^{c} — a) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_2$ निशितैर्, K_4 Dc D_3 $_5$ S (except G_3) विविधैर् (for विशिखैर्) S_1 वल्लैर्, K_3 क्षुद्रैर्, G_1 M_2 फल्लैर् (for भल्लैर्) B_2 क्षुरैः क्षुरप्रैर्विशिखैर् — b) S_1 K Dc D_{1-3} $_5$ दृढायुध (Dc D_1 °धैः), M_2 तथायुधैः (for तथायसैः) — c) $Ś_1$ K_2 $_4$ B_1 [ऽ]भ्याहन्, K_1 [ऽ]भ्यहनत्, K_3 B_4 D_1 $_5$ निघ्नन्, Dc चाघ्नन्, Dn_1 [ऽ]भिघ्नन्, D_2 [ऽ]भ्यस्यन्, T_1 घ्नघ्नन्, G_4 न्यघ्नन् (for [ऽ]भ्यघ्नन्)

14 D_6 om 14^{abc} (cf v l 13) — c) K_2 विधिमत्, D_5 [अ]व्यथयत् (for व्यधमत्) G_2 $_4$ सेना (for सर्वां) — d) K_3 D_1 $_2$ सैनिकान्, G_2 $_4$ सयुगे (for वाहिनीम्)

15 G_1 transp 15^{ab} and 15^{cd} — ab) D_3 युध्य° (for वध्य) B_4 समरे (for गन्धर्वा) D_2 ते वध्यमाना कर्णेन गधर्वा युद्धकोविदा, G_1 गधर्वा सूतपुत्रेण धीमता भूय एव तु — c) K_2 [अ]भि°, T_1 [अ]न्व° (for [अ]भ्य°) G_1 वध्यमाना न्यवर्तंत

16 b) B_4 प्रत्यदृश्यत (for समप)

17 a) T_1 M_1 ततो (for अथ) — b) S (except G_2) शकुनिश्च महारथ — e) K_3 B_3 $_4$ D_3 $_5$ T_2 G_1 न्यहनत (for °नस्तत्) S_1 K_1 $_2$ D_1 $_2$ ते (for तत्) D_5 तथा, G_1 महा (for तदा) — f) B_3 Dc D_5 G_1 शरैर् (for रथै)

18 ab) S (except G_3 M_1) सैन्यमायो(G_1 °न्य त या) धित दृष्ट्वा कर्णो राजसमर्पित° — c) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) G_3 रथमघेन, G_1 शरवर्षेण (for रथघोषेण) — d) $Ś_1$ K_1 $_2$ हय(S_1 °या)रावेण, Dn D_4 $_6$ रथचारेण, S (except G_3) योधयामास (for हयचारेण) B_4 वाप्यथ, T_1

C 3 14898
B 3 241 19
K 3 242 20

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

$G_{1\,2\,4}$ M_2 चाच्युत (for चाप्युत) — [f]) $K_{1\,2}$ B_1 Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 समवाकिरन् (for समवारयन्) S (except G_3) गधर्वा प्रत्य(G_1 पर्य)वारयन्

19 [a]) K_4 T_2 $G_{1\,2\,4}$ ते न्यप°; D_1 सैन्यैप° (for सन्यप°) — [b]) T_2 $G_{1\,2\,4}$ कौरव प्रति (for °वै सह) — [c]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ तत सु, T_1 $G_{2\,4}$ M अथासीत, T_2 G_1 तदा स्म (for तदा सु) Dc_2 D_2 तुमल — [d]) T_1 G_4 M उभयो° (for अभवत्) T $G_{1\,2\,4}$ रोम° (for लोम°)

20 [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तु (for ते) K_1 D_1 भूत्वा; D_2 भूता (for ऽभूवन्) — [c]) B_1 राजगुप्ता° (for उच्चुक्रुशु°) K_1 (marg sec m) चा सर्वे (for कौरव्या) — [d]) B_2 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

21 [a]) G_4 ताडिता° (for त्रासिता°) — [b]) K_1 [ऽ]म्य°, B Dn ह्य°; G_4 [ऽ]प्य° (for ऽत्य°) — [c]) S_1 महाक्रुद्धो, $K_{1\,2}$ तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो) — [d]) T_1 समुद्यत (for समा°)

22 [a]) S_1 $K_{1\,2}$ आगाय, K_4 D_3 T_1 $G_{2\,4}$ M आदाय, D_5 आच्छाद्य, G_1 आश्रित्य (for आस्थाय) T_2 ततो माया समाहृत्य — After 22^{ab}, T_2 $G_{1\,2\,4}$ ins

1110* तेन मुक्ताः शरा घोरा सूर्यरश्मिसमप्रभा ।
नियस्मच्छादयामासुर्न ववौ तत्र मारुतः ।
हस्त्यारोहा हता पेतुर्हस्तिभि सह भारत ।
हयारोहाश्च सहय रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ता शरवृष्टिभि ।

— [c]) K_3 $D_{1\,3}$ ततो; Dc_2 तथा°, M_1 सदा (for तया°) K_2 T_2 G_1 मुह्यति (for [अ]मुह्यन्त) K_1 कौरव्य, B_1 मे सर्व

23 [a]) Dn एकैकश्च (!), $D_{4\,6}$ °कस्य, T_2 G_1 °क हि (for °को हि) K_2 G_4 तथा, Dc_2 सदा, D_2 यदा, T_1 सम (for तदा) B_1 Dc युद्धे, D_1 वीरो, $D_{2\,3\,6}$ $G_{1\,2\,4}$ योधा; T_2 M_2 योधा (for योधो) — [b]) T_1 M_1 दुर्मत (for भारत) — [c]) K_4 $D_{3\,6}$ G_2 °वर्तत; T $G_{1\,2\,4}$ M °वार्य° (T_2 °वार्यं)त (for °वर्तत) Dc गधर्वा — [d]) S (except G_3) युधि (for सह)

24 [a]) S_1 $K_{1\,2}$ मद्य (for तत) B_4 [अ]नु° (for स) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 युद्धे तस्मिन्महाफले — T_2 om 24^{cd} — [c]) G_1 प्राद्रवश्च, M_2 व्यद्रवन्त S_1 $K_{1\,2}$ रणे धीरा, B_4 वने वीरा; D_2 रणे नीता — [d]) S_1 $K_{1\,2}$ B Dc D_5 येन (for यत्र) Dn $D_{4\,6}$ G_3 ये न (Dn_1 च) राजाभिजीवय (Dn °जीवन !)

25 [a]) $G_{2\,4}$ वध्यमाने° (for भज्य°) S_1 $K_{1\,2}$ सैन्येषु, T_2 सर्वेषु; G_1 [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु) — [b]) B_1 धार्तराष्ट्रस्य K_4 सर्वेत, B_2 भारत — [c]) T_1 M_2 वीर (for राजन्) $G_{2\,4}$ वैकर्तनो महाराज

26 [a]) T_1 [अ]पि (for the first च) T_1 M_2 कौरव्य°, T_2 $G_{1\,2\,4}$ तेनस्वी (for कर्णश्च) — [c]) B Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_{1-3} °न्योधयामासु — [d]) T_1 सर्वं च (for समरे) $K_{1\,2}$ B_1 भृशविक्षिता, Dc_2 °विक्षता, D_1 °मीक्षिता, $D_{2\,3}$ °वीक्षिता, S (except G_3) शरविक्षता

27 [a]) D_5 च (for तु) — [c]) S (except G_3) सरुषा (for सहिता) — [d]) Some MSS अभ्यद्रवद् M_1 कर्णमेवाभिदुद्रुवु

28 [a]) T $G_{1\,4}$ M_1 पट्टसै° T G_1 खड्गैर् (for शूलैर्) — [b]) K_3 महाबल; K_3 D_5 बल, B_1 T_2 °रथा (for °बला) B_4 गदामुशल्कपर्ने, D_2 गदाभि परिघैस्तथा — [c]) K_4 D_5

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।
गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी । C 3 14917 B 3 242 5 K 3 243 5

सूर्यं° (for सूत°) — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 व्याकिरन् (for °वारयन्)

29 K_3 om (hapl) 29 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_6 [आ] युधम्, M_2 ध्वजम् (for युगम्) S_1 आछिद्य, K (K_3 om) D_1 आछिदन् D_2 अन्ये युग ममाछिदन्, $G_{3\,4}$ अन्ये स्यदन माछिदन् — ^{b}) $G_{2\,4}$ त्व° (for न्य°) $Ś_1$ ध्वजमन्येन पातयन्, B_4 ध्वजमागत्य पात° — D_2 G_1 om 29^{cd} — S_1 $K_{1\,2}$ read 29^{cd} after 30 — ^{c}) S_1 येषाम्, B_1 T_1 G_2 M_1 ईषान्, $B_{2\,3}$ ईशान् (for ईषाम्) — ^{d}) D_1 न्यवारयन्, G_2 न्यपाट° (for न्यपात°)

30 ^{a}) D_5 अन्ये यत्र, T_1 M_1 छत्रमन्ये (by transp) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ कवच च, T_2 G_1 यभजुश्च (for बन्धुरं च) — B Dc ins after 30^{ab} S (except G_3), after 30

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमाः ।
T $G_{1\,2\,4}$ ins after 30^{ab}

1112* अन्ये सपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— ^{d}) =(var) 3 231 5^{d} N G_3 तिलशो (for खण्डशो) S_1 $K_{1\,2}$ व्या($Ś_1$ व्य)हनन्, K_3 G_1 [ऽ]भ्यहरन्; K_4 $D_{2\,3}$ T_1 न्यहनन्, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 व्यधमन् (for ऽभ्यहनन्) T_2 धनु°, $G_{1\,4}$ M_1 रणे (for रथम्) After 30 $Ś_1$ $K_{1\,2}$ read 29^{cd}, while S (except G_3) ins 1111*

31 ^{a}) G_1 अवस्कद्य (for °प्लुत्य) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ °धृन्; D_4 °धृक (for °भृत्) T_2 $G_{1\,2\,4}$ [ऽ]पि भारत (for ऽसिचर्मभृत्) — After 31^{ab}, T $G_{1\,2\,4}$ ins

1113* असावलम्बितधनुर्धावमानो महाबल ।
[T G_1 अधोव° (for असाव°) T_2 रथ (for °बल)]

— ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ आरुह्य (for आस्थाय) — ^{d}) K_1 स रथाश्वान्, D_5 दिव्यानश्वान् (for मोक्षायाश्वान्) K_4 $D_{2\,3}$ अनोदयत् (for अचोदयत्) K_3 आत्ममोक्षाय नोदयत्

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_3 Dn_3 D_6 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B D $G_{1\,3}$ M_2 घोषयात्रा — *Adhy name* G_1 कर्णपलायन, M_2 कर्णपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 312, Dn_1 (marg) n_3 240, Dn_3 239, D_1 243, T_1 232 T_2 G_1 231, G_3 230 (as in text), G_4 M_1 233, M_2 135 (sic) — *Śloka no* Dn_1 n_3 31, Dn_2 32

231

1 ^{a}) D_3 प्रद्रुतेश्च (for गन्धर्वैस्तु) — ^{b}) T_2 G_2 transp भग्ने and कर्णे — ^{c}) $K_{1\,2}$ सप्राद्रवन्, K_4 $D_{2\,3}$ प्राद्रवच्च (D_2 त्सा) (for संप्राद्रवच्च) — 1^{d}=3 230 10^{d}

2 2^{ab}=3 230 11^{ab} — ^{a}) G_4 विद्रुत (for द्रवत°) D_2 शूरान् (for सर्वान्) — ^{b}) T_1 M योधमुख्यान्पराजितान् — ^{c}) $B_{1\,4}$ $D_{4\,6}$ G_4 महाराजो — ^{d}) = 3 230 11^{d} B_1 तव (for तत्र) G_4 पराङ्मुखी

3 ^{d}) Dc_1 $D_{1\,2\,4}$ अरिंदम, T_2 अमर्षण° (for अरिंदम)

4 ^{a}) $Ś_1$ ते, $K_{1\,2\,4}$ $D_{3\,5}$ त, K_3 $D_{1\,2}$ T $G_{3\,4}$ तद् (for तु) — ^{c}) D_5 जिघांसत

C 3 14917 B 3 242 5 V 3 243 5 अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनत्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

---

5 a) D3 च बाहु (for वरूथ) — b) K4 D1 3 G1 2 4 °मारथिम्; D5 °मार थीन — c) D5 अश्व, G1 नल्व (for अश्वान्) K2 D1 °त्रेणु (for °वेणु) S (except G3) अक्ष (for तल्प) — d)=(var) 3 230 30d B6 S (except G3) शतशो (for तिलशो) Ś1 व्यहनद्, K1 व्यहरन्, K2 विहनन्, K3 [ऽ]भ्यहरन, K4 B Dn D2 व्यधमद्; D1 3 T2 G1 2 M2 [ऽ]भ्यहनद्, T1 व्याहनन् (for ऽभ्यहनन्) Ś1 K D1 रथात्, B Dc Dn D4 6 शरैः (for रथम्)

6 a) G4 आरोप्य स महाबाहुर् (cf 1114*) — b) D1 पातित — c) K1 Dc महाबाहु, M2 °बाहु (for °बाहुर्) — d) T G1 2 केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ) G4 M अगृह्णत (for अथाग्रहीत्) — After 6, S (except G3) ins

1114* तस्य बाहू महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।
आरोप्य स्व महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L 1) T2 transp बाहू and बद्ध्वा, G1 transp बद्ध्वा, and रज्ज्वा — (L 2) T2 G2 आरोप्य त महाबाहुश्]

7 a) K2 4 B1 3 Dc2 Dn3 D2 4 T2 G3 राजेंद्रे, T1 M1 कौरव्ये (for राजेन्द्र) — b) B3 दुर्योधन (for दुःशा) K2 रथ, K3 रण; B3 D1 3 M2 रणे (for रथे) — c) B4 पर्यगृह्णत, D1 प्रत्यगृह्णन — d) T1 सहस्रश (for समन्तत)

8 a) K4 D1 T G4 त्रिविंशतिश्, B1–3 Dn D6 G3 M2 °शति K1 चित्रसेन; B1 2 Dn D4 6 G3 सेनाव् — b) Ś1 चाचायाग्रे (sic), Dc2 चादायान्ये (for आदायान्ये) K3 B1–3 D (except D3 5) G3 वि (for प्र°) — c) B1 [अ]परौ (for [अ]परे)

9 a) K3 Dc D1 5 योधा, B Dn D4 G3 सैन्य; T1 G2 4 M सेना (for सैन्याः) B Dn D4 G3 तद्, D5 च (for तु) — b) B Dn D4 6 G3 °द्रुत (for °द्रुताः) — c) K1–3 Dc Dn1 n3 D1 4 5 G2 4 पूर्वे (for पूर्वं) B1 Dn D6 प्रभग्ना K1 Dc D4 सहिता K4 पूर्वभग्नः प्रसहिताः, D2 पूर्वभग्नैस्तु सहिता — d) T1 M पाडवाञ्छरण ययुः

10 a) = 3 228 27a Ś1 K1 (marg sec m) 3 B3–4 Dc1 Dn D4 6 T2 G1–3 शकटा(B3 °टा)पणवेशाश्च, D3 शकटीपणवैश्या च — b) D2 °युग्यान् (for °युग्य) — c) M1 शरण्य (for शरण) T1 G2 M शरण, T2 पाडव (for पाण्डवान्) — d) G1 परतपे (for महीपतौ) T1 M1 धर्मराज युधिष्ठिर

11 Before 11, N G3 ins सैनिका ऊचु — a) Hypermetric! B1 4 T G2 4 M1 प्रियदर्शो, Dc Dn D4–6 G3 °दर्शी, D1 2 °दर्शन् (sic), D3 दुर्योधनो, G1 सुयोधनो, M2 दर्शति यो Dn महायाहो (!), D2 °राज — b) D2 गधर्वैर्नो जित बल — c) D2 बद्धश्च (for गन्धर्वैर्) T2 राजन् — d) K4 D3 तद् (for तम्) K3 D1 अभि°, B4 अन्व° (for अनु°) T1 M1 त मोक्षयत पाडवाः, G1 पार्थास्तानुपधावत

12 b) T1 transp दुर्मुखः and दुर्जयः M2 दुःसह° (for दुर्जय) — d) T1 °पत्न्य (for दारा°) Ś1 K1 2 सहस्रशः (for च सर्वशः)

13 b) D4 T1 क्रोशते B4 जयगृद्धिन, Dc2 °गृर्द्धिनः, Dn3 D1 राजगर्द्धिन, D5 °गृध्रिणः, G4 °गर्धिन — c) K2 दानसुता, K3 B2–4 Dn D4 6 दीनास्तत (for दीनस्वराः) — d) Dc अथागमन् (for उपा°) T1 M1 धर्मराजमभिद्रवन्

14 a) G4 तथाप्यवस्थितान्दीनान् — b) S (except G3) वीक्ष° (for भिक्ष°) — cd) K4 दृष्ट्वा, D5 गृध्रान्, T1 भीतान्, G4 वृत्तान् (for वृद्धान्) K1 2 सुयो° (for दुर्यो°) D2 भीमसेनो महाबाहुरास्फोट्य समभाषत — After 14, D5 ins

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१ C 3 14934 B 3 242 22 K 3 243 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D_3 cont B Dc Dn D_{4-6} ins after 14 K_4 D_{1-3}, after 16^{ab} D_2, after 15^{ab}

1116* महता हि प्रयत्नेन यनस्य गनवाञ्जिभि ।

[K_4 D_3 तु, Dc [अ]पि (for हि) Dc D_1 मनद(D_1 मनद)न्यवान्नि]

15 B Dc Dn D_{4-6} S transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^{b}) S (except G_3) नृतो (for जातो) — After 15^{ab}, D_2 ins 1116*, while K_4 D_{1-3} read 16^{ab} K_{1-3} om 15^{cd} — ^{c}) K_4 D_{1-3} $_6$ transp अस्माभिर् and यद् — After 15, K_4 D_{1-3} read 16^{cd}

16 K_4 D_{1-3} read 16^{ab} after 15^{ab} — ^{a}) B_{2-4} Dn D_{4} $_6$ तावद् (for तात) T_2 दुर्मन्त्रिता तु राजश्रेष्ठ, M_1 दुर्मन्त्रित पश्यनाथ — ^{b}) G_1 राज्ञो वै द्यूतचोदित — After 16^{ab}, K_4 D_{1-3} ins 1116*, while S (except G_3) ins

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ।

[G_1 $_4$ M दुर्योधनस्य G_4 M [-ना]मन् (for [-ने]नान्)]

— K_4 D_{1-3} read 16^{cd} after 15 — ^{c}) S_1 K_{1} $_2$ $_4$ D_1 G_1 M यात° (K_4 marg sec m योज°), K_3 D_2 $_3$ T_1 G_4 वात°, B_4 नाय°, T_2 G_3 धार (for पात°)

17 ^{a}) Hypermetric! K_2 $_4$ (marg sec m) B Dn D_1 $_4$ G_3 इद (for तदिद) Dc तदिद कर्म प्रत्यक्ष, T G_1 $_2$ $_4$ M कृत तथैव प्रत्यक्ष — ^{b}) D_6 G_4 °मानुषं — ^{d}) Dc कचिद् (for कश्चिद्) K_2 T_1 G_1 अस्मिन (for अस्मत्) K_2 कृत (for प्रिये) S_1 स्त, D_2 G_1 स्थित (for स्थित°) — ^{e}) S_1 तेना° (for येना°) — ^{f}) T_1 आसीनाना यथासुख

18 ^{a}) S_1 K °तपसहान् — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ Dn$_3$ D_6 कर्षिता°, B_1 $_2$ $_4$ कर्षितान् — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ स, D_1 S (except G_3) च, D_6 स्म (for हि)

19 ^{a}) B_4 अधर्मा° — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ G_1 $_2$ $_4$ कौरवस्य — ^{c}) K_3 ते (for ये) B_{1-3} Dn$_2$ n$_3$ D_4 $_6$ अनुवर्तंति — ^{d}) K_3 T_1 M पश्यतु

20 ^{b}) G_1 [इ]दम् (for [ए]तद्) K_1 उपशिक्षिता°, K_3 उपतिष्ठित, D_1 उपमन्त्रित, G_1 $_2$ $_4$ उपलक्षित — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ D_6 T_1 अनृशस्यस् S_1 D_6 कौंतेयस् D_2 अनृशंसे तु कौंतेये — ^{d}) K_2 तस्याविक्ष्यान्, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G तत्प्रत्यक्ष, D_2 $_3$ $_5$ T_1 M_1 मैनाध्यक्षान्, M_2 तस्याध्यक्ष

21 ^{a}) D_6 कौंतियो, T_1 M_1 सरव्य (for कौन्तेय) — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 अपस्व(B_2 °ज्व)र, G_2 $_4$ अपस्वन (for अमर्षणम्) — ^{d}) K_2 राजाभिभाषित, T_1 राजा न्यवारयत्

Colpohon — *Major parvan* S_1 K_1 $_2$ Dn$_2$ G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* K B D G_1 $_3$ M घोषयात्रा — *Adhy name* D_1 दुर्योधनादीना गंधर्वग्रहण, M_1 दुर्योधनादिजीवग्रहण, M_2 दुर्योधनग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 313, Dn$_1$ (marg) n$_3$ 241, Dn$_2$ 240, D_1 244, T_1 233, T_2 G_1 232, G_3 $_4$ M 234 — *Śloka no* Dn D_1 22

232

1 ^{a}) M_2 अधि (for अभि) — ^{c}) T_1 पाण्डवान् (for कौरवान्) D_5 S विषम (T_1 शरण) (for विपम) — After 1, D_3 ins

1118* रक्षणीया महाबाहो मैव वद महामते ।

2 T_2 om 2-3 — ^{a}) G_1 लोके (for भेदा) — ^{b}) M_1 महामते (for वृको°) — ^{c}) D_1 धर्माणि (for वैराणि)

२३२

C. 3 14935
B 3 243 1
K 3 244 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतास्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^{d}) K3 B Dc Dn D1 4 6 कुलधर्मो D5 वि (for न)

3 T2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) G1 हि (for तु) K3 कस्य (for कश्चिज्) — ^{b}) K1 2 बाह्य K4 पोथ° (for प्रार्थ°) — ^{c}) G1 मर्षयेरन् (for °यन्ति) S (except T2 G3) ते (for तत्) — ^{d}) K3 D5 [अ]पि प्रमर्शन, K4 G4 [अ]भिप्रदर्शन, B2 [अ]भिप्रधर्षण, B4 [अ]पि समर्पण, D5 [अ]पि प्रदर्पण — Dn2 ins after 3 T3, after 9^{ab} G2, after 9

1119* परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शतं तु ते ।

[Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn2 अन्यैः सह विरोधे तु (for the prior half)]

4 ^{a}) K4 कुशातिर्, G1 जन्मतो (for जानाति) B2 3 Dn D4 6 G3 transp हि and एष M1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्) T2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर् — ^{c}) B1–3 Dn D4 6 एव (for एष)

5 ^{a}) K4 M1 सुयोधनस्य D1 3 ग्रहण — ^{b}) Ś1 K Dc Dn D1–4 6 G3 प्रभो (K3 किल) (for रणे) — ^{c}) Ś1 K2 3 B3 Dc °मर्षाच्च

6 ^{a}) T1 शरण्य D2 4 च (for च) — ^{b}) Dc2 त्राणार्थे B1 3 Dn D4 6 च (for न) — ^{c}) K3 Dc D1 2 G2 4 उत्तिष्ठत, T2 °एतु, G1 °ह त्व G1 नरव्याघ्र — ^{d}) G1 भव च (for °भवत)

7 ^{a}) Ś1 K B1 Dc D1–3 5 चापि (for चैव) — ^{b}) K4 भीमोपराजित, B1–3 Dn D4 6 G3 वीरापराजित ; T1 G1 M2 भीमापराजित — ^{c}) B Dn D4 6 G3 नरव्याघ्रा (for धार्त°) — ^{d}) D2 महाबलैः (for सुयो°)

8 ^{a}) Ś1 K2 B2 रथान् — ^{b}) S1 विदां वरा, K1 2 °विशारदाः — After 8^{ab}, B Dc Dn D4 6 G3 ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।
सत्त्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान्प्रथान् ।

[(L 1) B2 पुत्रस्य Dc प्रभा (for °ध्वजा) B2 वि मलान्काचनध्वजान्]

— ^{d}) K3 सजाता ; D1 सयाता, T1 सहता, T2 सायुधा, G2 सवृता, M2 सयज्ञाः G1 4 कनकध्वजेः Ś1 K1 2 सयतान्कनकध्वजान्

9 ^{a}) S1 K1 2 Dn D1 2 G3 वै यत्ता (K2 त्तान्), B2–4 वै ततो, D5 वै यत्नाद्, M1 शत्रुघ्ना — ^{b}) K3 अर्हथ, M आशु वै (for आहवे) — T2 ins 1119* after 9^{ab}, G2 after 9 — A passage given in App I (No 23) is ins in G1 after 9, in T2 G2–4 M after 10

10 ^{a}) G1 transp एव and कश्चिद् B4 एव, D1 एको, G3 एष (for कश्चिद्) K1 2 G1 राजन्य — ^{b}) B1 M2 इहागत, B3 उपागत (for इहागतम्) K2 3 D1 2 शरणार्थिनमागत — After 10, T2 G2–4 M ins a passage given in App I (No 23), cf v l 9

11 ^{a}) K4 इहार्थे, B Dn D3–6 इहार्थो, G2 इवान्यो, G4 इवार्थो (for इहान्यो) K4 Dc D1 3 वदेत्, D5 धरेत्, G2 4 नयेत्, M दयेत् (for भवेत्) Dc D1 3 5 G2 4 M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१ C 3 14956 B 3 243 22 K 3 244 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

मागान, D_2 इह को यो धरेश्मागान्, T कद्योंपि (T_2 °नु) नयश्मागान — ^{b}) G_{2-4} अनुधावेनि Dc D_1 $_2$ नोदित — ^{d}) K_2 D_2 $_5$ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)

12 ^{b}) B_1 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 पाढ्वा — ^{c}) S_1 K_2 शौहा° (for शत्रो°) G_1 रक्षण (for मो°) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ तीव्र चैकत्र (for त्रीणि चैक च) — After 12, D_1 (marg) ins

1121* धन शत वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
परेस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf 1119*, 1122*]

13 ^{c}) K_2 किं ह्यन्याधिकम्, B Dn किं चाप्यधिकम्, Dc D_4 किं चाम्यधिकम्, T G_1 $_2$ $_4$ M न ह्यभ्य(G_2 $_4$ °त्य) धिकम् D_2 किंचिदन्यधिकं चैव — ^{d}) B_1 $_3$ $_4$ Dn D_2 $_4$ $_6$ T G_1 $_3$ परिमागत, D_5 परमां गति

14 After 14^{ab}, K_1 reads 18^c–19^b — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 मे (for ऽत्र) — D_2 om 14^d–15^d — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ न ह्यमित्र(S_1 °सुत्र)विचारणा — After 14, M_1 ins (a v.l of 1119*)

1122* परैः परिभवं प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf 1121*]

15 D_2 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) K_1 $_2$ सार्ध्नैर्वा, Dc साम्त्वैव (for साम्नैव) K_4 च (for तु) B_1 T_2 G_1 यथा वीर, M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab}, G_1 ins

1123* यथामौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G_1 om 15^{cd} — ^{c}) M तदा (for तथा)

16 ^{a}) Dc (by transp) साम्ना न, T_1 साम्ना तु, M_2 न साम — ^{b}) B_1 तदा, T_2 इह (for असौ)

17 ^{a}) T_1 तथास्मौ, T_2 यदास्मौ Ś$_1$ K_1 $_2$ T_2 G_2 मृदुयत्नेन, T_1 °युक्तेन G_1 पराक्रमेण मृदुना — ^{b}) S_1 कौरव — ^{c}) B_1 D_1 G_1 $_4$ विमुच्या°; Dc विमोक्षा° (for विमोच्या)

18 ^{b}) S_1 K_1 $_2$ संदेश (for °ष्टु) M_1 पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर) D_2 कौरवाणां विमोक्षणे — K_1 reads 18^c–19^b after 14^{ab} — 18^c=1 57 91^c — After 18, G_3 $_4$ ins

1124* वरप्रदानं सुमहद्याचस्व्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś$_1$ K D_{1-3} $_5$ T_2 G_{2-4} M om the ref For K_1 cf v l 18 — ^{a}) M_1 वचनात् — ^{b}) B_2 $_4$ च, T G_1 M_1 [अ]थ (for तु) D_2 श्रुत्वा पार्थो धनंजय — ^{c}) K_{1-3} B_4 Dc D_1 T G_1 $_2$ M वाक्यात (for वाक्य) — ^{d}) Dn_1 D_2 $_3$ विमोक्षण

20 T G_2 M om the ref G_4 धनंजय (for अर्जुन उ°) — ^{a}) A few MSS मोक्षति — ^{b}) K_1 $_2$ B_4 Dc D_1 $_2$ $_5$ G_4 M_1 धृतराष्ट्रज

21 ^{a}) D_2 तदा, D_3 च ता (for तु ता) G_1 सत्या (for श्रुत्वा) — ^{c}) B_1 Dn_1 तथा राजन्, D_5 महाराज (for तदा राजन्) — ^{d}) T_2 प्रत्यागमन्

Colophon — *Major parvan* S_1 K_1 $_2$ G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K B D G_1 $_3$ M_2 घोपयात्रा — *Adhy*

२३३

C 3 14957
B 3 244 1
K 3 245 1

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

---

name M_2 अर्जुनप्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 314, Dn_1 (erroneously) 142, Dn_2 241, Dn_3 242, D_1 245; T_1 $G_{2,4}$ M_1 235, T_2 G_1 233, M_2 सप्त(*inf lin* पञ्च)द्विशततमो (sic) — *Śloka no* Dn 22, D_1 21

233

1 ^{a}) G_2 अर्जुनस्य वच श्रुत्वा, M_1 राज्ञस्तद्वचन श्रु° — ^{d}) B_2 नराधिपा°, M_1 महारथा (for नरर्षभा)

2 ^{d}) M_1 °यत्ना (for रथा) — After 2, B D (crcept D_{1-3}) ins

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाददु° ।
[$B_{1,4}$ Dc शस्त्राणि (for दिव्यानि) Dc समाददु]

3 ^{a}) $K_{1,2}$ दंशितरथा G_1 M_1 सर्वैर् — ^{c}) S_1 K_2 प्रतिदृश्यत — ^{d}) $K_{1,4}$ B_2 D_1 T_2 ज्वलन्त (for ज्वलिता)

4 ^{a}) B_1 ते रथान्, Dc_2 तत्रस्थान्, D_3 (*sup lin* as in text) तान्रथा $K_{1,2}$ तान्सर्वान्सहस्संपन्नान — ^{b}) $K_{1,2}$ $D_{1-3,5}$ T_1 G_2 M सुयुक्तान्, Dc प्रयु(Dc₂ °यु)क्तान् K_{1-3} B_3 यत्नैर् (for जवनैर्) — ^{c}) K_3 D_3 T_1 $G_{1,2}$ M_1 नर° (for रथ°) — ^{d}) T $G_{1,2}$ तदा (for तत)

5 ^{b}) T_1 आविरा (for प्रादुरा°) — G_2 om 5^c–7^b — ^{c}) G_4 M_2 प्रयतान — ^{d}) M_1 पांडवांश्चदृढविक्रमान्

6 G_2 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Hypermetric ! T_2 जितारयश्च, G_4 °काशिन (om च) $D_{1,2}$ $G_{1,4}$ खचरान (for खचरा°) — ^{b}) T_2 त्वरिताश्चा, G_4 °ताश्च — ^{c}) K_4 [ण]व (for [ण]ैव) G_4 चास्मिन (for तस्मिन) — ^{d}) T_1 अभि° (for समा) D_2 गंधर्वान्प्रतिपेदिरे

7 G_3 om 7^{ab} (cf v l 5), K_3 om 7^c–8^b — ^{a}) K_2 निववृत, Dc व्यव°, D_2 प्रतिजग्मुस्, T_1 न्यवर्तन — ^{c} $D_{1,2}$ रथागतान् — ^{d}) T_2 G_1 च ततो (for चतुरो)

8 K_3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) D_5 ततो (for तांस्तु) S_1 K_1 B_{1-3} Dn $D_{4,6}$ G_3 विभ्राजितान्, D_{1-3} G_2 M_2 °जितो — ^{c}) K_3 $G_{1,2}$ व्याति (for व्यति°) T_1 °नीकाननिष्ठन — ^{d}) D_1 sm गंधर्वा वनचारिण (D_3m °वासिन)

9 ^{a}) D_1 च (for तु) G_1 वचनाद् S_1 $K_{1,2}$ M स्मृत्वा, G_1 एव (for श्रुत्वा) — ^{b}) $K_{2,4}$ B D (except $D_{1,2}$) T_1 G_3 M_2 धर्मपुत्रस्य धी°, M_1 धर्मसूनोर्महात्मन° — ^{c}) $G_{1,3}$ युक्ता (for युद्धम्) — ^{d}) $K_{1,3,4}$ D_5 उपाक्रामत; K_2 उपाक्रामन्तु, B Dn $D_{4,6}$ G_3 उपक्रांत च, Dc अपाक्रामन, T_2 G_1 समुपाक्रांत T_1 M_1 भारता°

10 ^{b}) B_4 $G_{2,4}$ मदसंज्ञम°, T_2 मूढचेतम T_1 युक्त कर्म जुगुप्सित (= 12^b) — ^{c}) K_1 श्रेष्ठ, K_2 श्रेष्ठ (for श्रेय°) $Ś_1$ शक्यते मृदुयत्नेन — ^{d}) K_3 यथा, K_4 B_2 Dc $Dn_{1,2}$ $D_{3,4,6}$ यदा (for तदा)

11 ^{a}) K_4 B_1 D_3 T_1 युद्धदुर्धर्षान्, B_{2-4} Dn $D_{4,6}$ T_2 $G_{1,3}$ M_2 युधि दुर्धर्षान — ^{b}) T_1 धनंजय° (for पर°) — ^{c}) G_1 मृदु° (for सान्त्व°) — ^{d}) T_2 G_1 वने (for रणे)

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवाना च भारत ॥ २१ C. 3 14978 B 3 244 22 K. 3 245 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Dc Dn D4 6 G3 ins
1125* विमनस्कव गतान भ्रातर मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn D4 6 G3 read 12–13 after 15 — a) Dn2 ने (for [प]तद्) — c) S1 K1 2 B4 Dn2 n3 D3 6 °नयश्च — d) D1 मनुष्यैश्च G1 समागतः

13 For B Dc Dn D4 6 G3 cf v l. 12 — a) B Dn1 D3 G2 M2 उत्सृजध्वं K4 Dc Dn D3 G3 M1 महावीर्या — c) G4 शासात् (for दारान्) G1 [प]त्वा (sic) (for [प]षा) K4 विमुचनु — d) D2 विधर्मं सुमन्त्रय

14 a) B1–3 Dn D4 6 त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु)

15 a) B1 एकैकस्य — b) B1 Dc विभो; M सदा (for भुवि) — c) B1 आम्नाय (for आज्ञाय) — d) B Dn D1 2 4 6 चरामो — After 15, B Dc Dn D4 6 G3 read 12–13

16 a) S1 K B1 D1–3 यथोद्दिष्ट, B3 (m as in text) यथान्याय, G1 समादिष्ट. — b) D2 यथा (for तथा) T G1 2 4 कुर्वाम्स (T2 °स्मि), M कुर्म स्म (for वर्ताम)

17 a) B1 3 Dn D4 6 G3 4 तु (for स) — b) M3 युधिष्ठिर (for वच) — M2 om (hapl) 17c–19b — c) G2 4 [प]तान (for [ङ]न्)

18 M3 om 18 (cf v l 17) — a) B1–3 Dn D4 6 T1 G3 यदा B1 न साम्ना (by transp) K2 B2–4 Dn D4 6 G3 मुच° (for मोक्ष°) — b) K3 B2–4 Dc Dn D4 6 धृतराष्ट्रजान् B1 धर्मराजस्य शासनात्

19 M3 om 19ab (cf. v l 17) — a) D6 तु गन्धर्वान् (for ततः पार्थः) — b) D6 कुन्तीपुत्रो (for सव्य°) K4 T2 G1 परंतप (for धनं) — c) M घोरान् (for बाणान्) — d) S1 K1–3 D1 G1 3 4 खेचरान्खेचरान्प्रति

20 a) Ś1 Dc Dn D4 5 6 T1 शरवर्षाणि — b) T1 च (for ते) S (except G3 M2) मदोत्कटा — c) S1 K Dc D1–2 6 अभ्य(K3 °भि)वर्षंत, T1 अभिवर्तंत

21 a) Dc1 सतुमुल, D3 तु तुमुल, S (except G3) समभवद् — c) S (except G3) तत्र तद् (for बभूव) — d) K4 तरस्विन , G1 महात्मना (for च भारत)

Colophon om in D3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K B D (D3 om) G1 3 घोषयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) B4 315, Dn1 (marg) n3 243, Dn2 242 D1 246, T1 G2 4 M 236, T2 G1 234 — *Śloka no* Dn D1 21

234

1 T2 om 1 T1 om the ref — c) K3 विसृजन्ता, D3 व्यसृजता (for °जन्त) K2 नीशा, B4 दिव्यान् (for दीप्तान्) — d) =(var) 11d T3 गजत्रा (for समन्तात्) K1 4 D3 T1 G2 4 M अभ्य°, K2 अभि°, K3 D6 परि° (for पर्य°)

२३४

C 3 14979
B 3 245 1
K 3 246 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

---

2 ^{a}) B1 चापि (for वीरा) K1 पाडवाश्च महात्मानो ; T2 G1 2 4 चतुर पाडवान्वीरान् — ^{d}) = 1 1 77^{d}, 201 9^{d}, etc , etc Dc शरवर्षैरनेकश॰

3 ^{c}) K4 शतधा छिन्नस् , D1 शरसछन्नस्, D3 G1 2 4 शतशश्छिन्नस् — ^{d}) G1 चैषां (for तेषां)

4 ^{a}) M1 समाधावतो B2 दृष्ट्वा (for राजन्) — ^{c}) K2 प्रतिगृह्ण॰ , D1 अभ्यगृह्ण॰

5 ^{a}) Hypermetric ! K4 D1–3 T G1 2 4 M आकीर्य॰, B1–3 Dn D4 6 G3 ते कीर्य॰ (for अवकीर्य॰) K2 शुगमा , K3 श्वगमा॰, B4 सुखगा॰, S (except G3) खचरा॰ (for खगमा॰) — ^{b}) D3 पांडुपुत्रा॰ (for शर॰) B2 4 G4 अनेकश , D2 महौजस (for सम॰) — D2 om 5^{cd} — ^{d}) K4 समीप

6 ^{a}) K1 2 4 B2 4 D2 अतिक्रुद्धान् B3 अतिक्रुद्धो, B3 D2 4 6 G3 अभिक्रुद्धो ; G2 4 M अभिप्रायाद् (for अभिप्रेक्ष्य) — ^{b}) G2 4 तथा (for तदा) — ^{c}) Ś1 K1 2 च ; B2 तु (for [अ]थ) — ^{d}) B4 [उ]पचक्रिरे, D3 प्रचक्रमे (for [उ]पचक्रमे) — After 6, K1 2 ins

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।
[Prior half = 4^{a}]

7 ^{a}) K4 सहस्रश , B1 ॰स्र तु, B2–4 Dc Dn D4 6 T1 G2 3 ॰स्राणि ; D5 ॰स्र च, G4 M ॰स्र हि (for ॰स्र स) — ^{c}) K2 आग्नेयो नार्जुन, T2 अजितानार्जुन॰ (sic), G1 2 4 अजेयानर्जुन॰ T2 M सखे, G1 सघे (for सख्ये) — ^{d}) S (except G3) गधर्वान्सूर्यवर्चस

8 ^{a}) S (except T2 G3) महाबाहु (for महे॰) — ^{b}) Ś1 K1 2 समामे, M1 ॰रुघो (for ॰युगे) — ^{c}) S (except G3) तत्र (for राजन्) B1 गधर्वान्शतसाहस्राम्

9 ^{a}) T1 माद्रीपुत्रानपि B4 S (except G2 3) ततो (for तथा) — ^{b}) S (except G3) द्रव(G1 भ्रम)माणान्पराङ्मुखान् — ^{c}) D4 परिपृच्छय (for ॰गृह्य) T1 ह्युर्ति (for [अ]ग्रतो) — ^{d}) Ś1 K2 D5 T2 G1 शतशोपरान्, K1 शतशोपमान् ; M2 ते महारथान्

10 ^{b}) Ś1 D1 महाबला॰, K1–3 Dc D2 3 5 ॰बलै॰, B1 3 Dn D4 6 G3 ॰रथै , B4 ॰रथा (for ॰त्मभि) — ^{c}) K1 उपाधाय, B4 समादाय — ^{d}) K1 धार्तराष्ट्रसुतान् B2 D3 तदा (for तत)

11 ^{a}) K4 उत्पतिष्यन् B Dn D4 6 G3 स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा — ^{c}) K1 2 B1 4 D1 M1 वर्षेण (for ॰जालेन) — 11^{d}=(var) 1^{d} — K4 om (hapl) 11^{d}–12^{a}

12 K4 om 12^{a} (cf v l 11) — ^{a}) K3 D5 नद्धा , M रुद्धा॰ (for बद्धा) — ^{b}) K1 शकुन इव पजिरे (sic) — ^{c}) Ś1 D1 2 5 फल्गुन, K1 2 4 D3 फल्गुने, K3 फाल्गुन ; G2 M अर्जुने (for अर्जुन) M क्रुद्धा — ^{d}) K1 2 ॰शक्रस्य सिवृष्टय , K3 ॰शक्रसिन्नृष्टिभि , K4 D2 3 5 T1 M ॰शक्रस्य मिवृष्टिभि

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्मायायान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । C 3 15004 B 3 245 26 P 3 246 26

---

13 a) K3 °वृष्टा स, B Dc Dn D1 3 4 6 T2 G3 °शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता, T1 G1 °शक्त्यसिवृष्टि ता — b) S1 K D1-3 5 T निपात्य, M वार्य (for °हत्य) B Dc Dn D4 6 G1 2 परमास्त्रवित्, M सुमहास्त्र° — c) Dc शस्त्राणि (for गात्राणि) S1 K B4 D5 व्यहनत, B1 D1-3 व्यहरन्, S (except G3) प्राहरत् (for चाहनत्) G1 2 M2 फल्गुन् (for भल्लैर्)

14 b) B2 transp चरणै° and बाहुभि° — d) S1 K1 2 4 चाभव(K3 °व)द्, K3 अभवद्, D2 चाभवद् (for अभवद्)

15 b) S1 K B2 Dc D1-3 6 यशस्विना (for महा°) — c) S1 K1 2 Dc भूमिष्ठम्, K3 4 D1-3 T1 G1 M2 भूमिस्थम्, D4 G3 भूमिष्ठान्

16 a) D2 नन्दस्त्रनाट सभिध — b) D2 पाण्डुपुत्र (for सव्य°) — c) K2 सनार्य, K4 B1 D6 सधार्य — d) B2 प्रत्ययुध्यत

17 a) S1 K1 2 B1 D4 5 °कर्णं च जालं च, Dc °कर्ण (Dc2 °र्णं) च याम्यं च, T2 G1 °कर्णास्त्रजालं च, G2 4 M कर्णेन्द्रजाले च — b) B2 4 शौरं, D1 स्रोत, D2 शौण, T G1 2 4 M2 स्रोतश् (for सौरं) M1 वायव्यं च (for सौरं चापि) S1 K1 2 धनंजय, G3 धनंजय (for तथार्जुन) — c) G1 सौमुख्य (for सौम्यं च)

18 c) S1 K2 G1 वध्य°, K3 नाश्य° (for दह्य°) — c) K1 2 चक्रेण (for शक्रेण)

19 a) K B2 D1-3 6 ऊर्ध्वमुत्क्रम°, B1 ऊर्ध्वमुत्क्रम्य° — b) S (except G3 4) शरवर्षेण T1 पातिता — c) G3 फल्गु° (for भल्लै°) — d) S1 K3 D3 धार्यन्ते, K1 2 दार्यन्ते (for वार्यन्ते)

20 a) T1 ताडि (for त्रासि°) — b) M2 पाण्डुपुत्रेण B Dc Dn D1 4 T2 G2 3 भारत, T1 ताडित (for धीमता)

21 a) Ś1 तस्यान°, T1 तस्याप्या°, M तस्याभिद्रवत° — d) T1 तथा चिच्छेद सायकै°

22 a) S1 K1 3 4 D4 5 ता (for स) M2 कृत्ता (for दृष्ट्वा) G4 गदां बहुविधां दृष्ट्वा — b) M2 दृष्ट्वा (for कृत्तां) — c) G1 2 4 सहृत्य (for °वृत्य) D1 सवृत्य माययात्मान — d) T1 शोधयामास D2 ततश्चान्तर्दधे मृधे — D2 om 22ef — e) K1 सर्व- (for तस्य) B4 सम्प्रयुक्तानि (for तस्य दिव्यानि) — f) K3 रोध, G2 पोध ; M1 चोद° (for योध°) D3 सस्थित, G1 वै स्थित, G4 खे स्थित B Dc Dn D4 G3 सम्प्रयुक्तानि (B4 गन्धर्वेण च) सर्वश — After 22, B Dc Dn D4 6 G3 ins

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीर पर्यवारयदर्जुन ।
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।

23 b) K1 2 स्थित (for तदा) — c) S1 B Dn D4 6 G3 तथा(B2 °दा)लक्ष्य, D1 समासाद्य, T1 समाज्ञाय — d) S1 K Dc1 D1-3 5 T1 तथा° (for अथा°) — f) T1 दिव्यास्त्रै

24 a) B2 G1 तस्य, T1 चक्रे (for चास्य) — b) T1 तथा (for चक्रे) S1 तत, K3 G2 तथा (for तदा) — c) Ś1 शब्दवेध्य, K1-3 Dn D1-3 5 G4 °वेध, B1 सप्तचित्र ; B2

C. 3 15004
B 3 245 26
K. 3 246 26

गन्धर्वेष्वमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयम् ।
संजह्रुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।
विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

भिद्य, $B_{3\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ G_3 °विद्धं (for °वेध्य) $K_{1\,3\,4}$ Dc $D_{3\,5}$ अपाश्रित्य, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 समाश्रित्य; D_2 उपाहत्य, T_2 G_1 अथाल्लक्ष्य — ^{d}) K_3 °रूप, $D_{1-3\,5}$ °रूपं

25 ^{a}) $K_{1\,2}$ ते वध्यमाना° — ^{b}) D_2 चित्रसेनो (for अर्जु°) D_2 महाबल°, M_1 [अ]मितौजसा (for महा°) — ^{c}) B_{1-3} $D_{4\,6}$ अन्यथा; B_4 Dn D_1 ततोऽस्य (for अथास्य) — After 25, B Dc Dn $D_{4\,6}$ ins

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखाय युधि विद्धि माम् ।

26 ^{a}) $B_{1\,4}$ समालक्ष्य, T_1 तथालक्ष्य, T_2 $G_{2\,4}$ अथासाद्य — ^{b}) T_2 G_1 M_3 सहाय (for सखाय) B_4 *transp* युधि and दुर्बलम् T_2 $G_{1\,2\,4}$ इति (for युधि) $K_{1\,2}$ विह्वल°, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ T_1 M विह्वल, T_2 G_1 विस्मित, $G_{2\,4}$ त्रिस्मित (for दुर्बलम्) — ^{d}) K_3 प्रसृष्ट°, B $D_{3\,5}$ S (except T_1) प्रहृष्ट (for प्रसृष्ट) $K_{1\,3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ भरतर्षभ, T_1 पाण्डवस्तदा

27 ^{a}) D_1 पाण्डव — ^{c}) B_3m सक्रुद्ध, S (except G_3) जगृहु (for संजह्रु) G_4 तत्र तान् (for प्रद्रुतान्) Dc पार्थान्, D_1 अस्त्राण् (for अश्वान्) — ^{d}) Dc_1 शरवेग, T_1 शरवर्षं, T_2 G_1 शरवर्षं, $G_{2\,4}$ शरवेग

28 ^{a}) M_2 सप्रेक्ष्य (for भीमश्च) — ^{b}) G_4 [उ]भौ (for [अ]पि) — ^{c}) S_1 $K_{1\,2\,4}$ B_4 $D_{1\,3}$ कृत्वा, Dc_2 T_2 G_4 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc Dn $D_{1\,4}$ कौशल्यम्, T_2 तत्र स्वम्, $G_{1\,2\,4}$ M_1 कुशलम् (for कौशलम्) — ^{d}) T_2 रथेष्वेवोप°, $G_{2\,4}$ रथे चैवाव°

Colophon om in $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ — *Major parvan* Dn_2 T_2 $G_{3\,4}$ आरण्य, G_2 अरण्य — *Sub-parvan* K_4 B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ M_2 घोषयात्रा — *Adhy name* G_1 पाण्डवगन्धर्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 316, Dn (Dn_2 in figures) 244 (Dn_2 in words 240), T_1 $G_{2\,4}$ M (M_2 *inf lin*) 237 (M_2 *orig* 239), T_2 G_1 235 — *Śloka no* Dn_1 n_2 30; Dn_3 31

235

1 D_1 om the ref — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ अथा° (for ततो°) — ^{b}) D_3 वाक्यम् (for इदम्) — ^{c}) T_1 T_1 गधर्वसेनानां — ^{d}) K_{1-3} $D_{1\,5}$ महाद्युति

2 Before 2, $D_{1\,3}$ ins अर्जुन उ° — ^{b}) K_3 च (for वि)

3 ^{b}) K_3 D_3 महात्मन°, Dn दुरात्मन (!) — ^{c}) S (except G_3 M_2) इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य — ^{d}) G_2 स कर्णस्य (for कर्णस्य च) S_1 $K_{1\,2}$ ससौबले (for धन°)

4 ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ अनाथवत्, D_1 T_2 M अनर्हत°, T_1 G_1 अहर्निश (for अनर्हवत्) — After 4, B_2 Dn D_4 eins

1130* समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— ^{c}) K_4 [ऽ]पहासिन, $D_{1\,2}$ च हसितु, D_3 [ऽ]वहिंसितु,

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १३
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १५
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । C 3 15026 B 3 246 17 K 3 247 21

T1 G4 M2 [S]सहमितु, T2 G1 3 वचयितु (for ऽयदमितु)

5 a) Ś1 सेषा, K B1 3 4 Dc D1-3 5 T2 G1 4 सेषा, T1 M शेषां (for चैषां) — b) K3 4 D1-3 5 पुरंदर, S (except G2 M1) सुराधिप (for सुरे°) — c) Ś1 B2 गत्वा (for बद्ध्वा) — d) K3 G4 सामात्य तम्, B1-3 Dn D4 6 G3 सहामात्यम् (for सामात्य त्वम्)

6 b) M1 अच्युत, M2 अच्युत (for आहवे) — c) B Dn D4 6 G3 स च, G1 तव (for स हि) K1 2 प्रियसखा, G2 4 M प्रियसखस् (for प्रिय सखा) T1 मम (for तुभ्य) — d) B2 4 Dn D4 6 G3 पाडव (!)

7 a) K1 2 देवेन्द्रस्य — b) Dc G1 M1 ध्रुवं (for द्रुतम्) K3 ततो सही गतो द्रुती (sic), D5 ततो स्म हि गतो द्रुत, T1 G2 ततोऽस्मि ह्यागतो द्रुत, T2 ततो ह्यभ्यागतो द्रुत, G1 ततोऽह ह्यागतो ध्रुव द्रुत (sic) — After 7, B Dc Dn D4 6 G3 ins

1131* नेष्याम्येन दुरात्मान पाकशासनशासनात् ।

[B1 Dc [अ]ह (for [ए]न)]

8 Ś1 धनंजय (for अर्जुन) — b) G4 धार्तराष्ट्र° (for भ्राता) K2 4 सुयोधन

9 K3 धर्म° (for चित्र°) — a) B1 3 Dc Dn D4 नित्यसतुष्टो, D5 सदुष्टो, M पापमेवी च T2 G1 3 4 पापयोनिश्च दुष्टो — d) K1 2 परंतप (for धन°)

10 Before 10, S (except T2 G3) ins अर्जुन — a) Ś1 K Dc D1-3 5 ह्यस्य, G1 M2 ह्यन्य (for तस्य) — b) B1 3 धनंजय, B2 3m 4 Dc Dn D4 6 T2 G1 3 युधिष्ठिर (for महा°) — c) B3 [S]पि (for हि) — d) K3 Dc D2 3 5 कुर्याद् (for कुरु) Dc D3 5 [इ]च्छति B3 श्रुत्वा वाक्यं यथेप्सित

11 T2 om the ref — a) K3 G2 4 सत्र D5 एव राजान, G3 4 धर्मराजानम् (for एव राजानम्) — c) G1 तत (for च तत) — d) B Dn D4 6 चेष्टित, D5 दुष्कर (for दुष्कृतम्)

12 b) T1 च तद्वच° (for वचस्तदा) — K3 om 12cd — c) K4 मोच° (for मोक्ष°) — d) B4 D5 G1 ह (for च)

13 Before 13 B3 4 ins युधिष्ठिर उ° — a) K3 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) — b) T1 transp शक्तैः and सर्वै Ś1 K1 2 मद्भिर् (for सर्वैर्) K2 4 T1 नि (for न) — c) K4 D5 6 transp धार्तराष्ट्र and ऽय

14 a) K1 2 नाद्य (for तात) — b) T2 धर्म च (for ऽय मम) B Dn D4 6 G3 खेचरै°, D1-3 T G1 2 4 M1 °र — c) K3 तत्र न, S (except G6) न कुल (by transp) K2 च परिभूतो, D2 त्वपरिभूत (for न परि°) D1 च, D2 नो (for मे) — d) B2-4 Dn D3 4 6 G3 मोक्षणे (for मोक्षेण)

15 a) K4 इष्टाना, D6 इच्छामि (for इष्टानि) — b) K2 D1-6 G3 M1 प्रियामो, T1 प्रिय मे, T2 प्रीतिर्मद्, G2 प्रीतिमान्, G4 प्रीत मा K1 2 4 च (for व) — c) K1 2 प्राप्त श्चोपकारोय, B3m अक्षता सखिरामर्पास — d) T2 G1 गच्छ° (for व्रज)

C 3 15025 B 3 246 17 K 3 247 21 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

---

16 D_6 om 16 — [a]) B_3 च (for तु) — After 16, S (except G_3 M_2) ins

1132* देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैं महितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतो ॥

17 [a]) B_1 देवराजश्च, $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 2}$ °राजोपि — [b]) K_2 T_2 $G_{1\ 2}$ हतास्तान् K_3 अपि जीवयन् — [d]) K_2 कौरवा, K_3 Dc D_2 पाडवैर्; D_1 पाडवा (for कौरवैर्) — After 17, D_2 ins

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्वं सानुजामात्यं मदारं च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजानं मोक्षयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ।
सदारं सानुगामात्यं बाणजालमये वने । [5]
लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 [a]) K_3 D_3 ज्ञातीस् K_3 Dc $D_{1\ 5}$ G_1 °मोच्या°, K_4 $D_{2\ 3}$ °मोक्ष्या, B_1 जित्वा°, T_2 G_3 जित्वा (for मुच्या) — [c]) $K_{1\ 2}$ दृष्ट्वा (for कृत्वा) K Dc $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) तद् (for च) — [d]) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ Dc $D_{2\ 3}$ M_2 स, B_4 D_5 तु (for च)

19 [a]) K_1 सस्त्री, K_2 सस्त्रै (for सस्त्री) — [c]) D_3 विभ्राजिरे — [d]) K_3 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_2 G_3 क्रतु° (for कुरु°)

20 [a]) $K_{3\ 4}$ B D G_3 मुक्त, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ मोच्य, T_2 मध्ये (for मुच्य) M_2 ततो युधिष्ठिरो राजा — [b]) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 M सहित M_2 प्रभु° (for तदा) — [cd]) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्) M_2 ममा स्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधन

21 [b]) D_3 सहसा (for साहसं) — [c]) M_2 साहसाना (for हि साहस) — [d]) K_2 सुखमेध न (for °मेधन्ति) $K_{1\ 2}$ कर्हिचित् (for भारत)

22 [a]) T_2 G_1 स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T_2 तु) तान्सर्वान् — [c]) G_3 यज (for व्रज)

23 Before 23, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins वैश° उ° — [a]) $K_{1\ 2}$ [अ]भिनुज्ञातो — [b]) S_1 तत (for तदा) — After 23[ab], B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 ins

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
[G_3 प्रणम्य धर्मपुत्रं तु (for the prior half)]

— [c]) K_3 T_2 विदार्य° K_3 B D G_3 व्रीडावान् (for व्रीडेन) — [d]) $G_{2\ 4}$ तदा (for प्रति)

24 [a]) M_2 धार्तराष्ट्रे (for कौर°) — [c]) K_4 T_2 G_2 वीरैः — [d]) T_1 महात्म, G_1 महर्षि° (for द्विजाति°)

25 K_3 om 25[ab] — [a]) M_2 महर्षिभि° (for तपोधनै) — [c]) B Dn $D_{4\ 5}$ तथा (for वने) — [d]) Ś$_1$ K D_5 T G_3 मुदान्वितः

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B D G_3 घोषयात्रा, to it these MSS (except K_1 $_3$ $B_{2\ 3}$) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 317, Dn_1 (*sup lin*) ns 245, Dn_2 244, D_1 247, T_1 $G_{2\ 4}$ M (M_2 *inf lin*) 238 (M_2 orig 240), T_2 G_1 236 — *Śloka no* D_4 27 D_1 54

२३६

जनमेजय उवाच ।
शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११ C. 3 15048 B 3 247 12 K 3 248 11

236

1 a) T_2 $G_{1.2.4}$ शत्रुभिर्वध्यमानस्य — b) Dc_2 महर्षिभि (for महात्मभि) — c) K_4 $D_{1.2}$ मोक्षितश्च, Dc_2 मोहितस्य, G_1 क्षोभि° T G_1 कथ, $G_{2.4}$ भयात् (for युधा) B_1 नित्वा, T G_1 त्वा(T_2 चा)मीन्, $G_{2.4}$ M_1 तस्मात् (for पश्चात्) — d) K_{2-4} $D_{2.3}$ मानितस्य, $B_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ मानिनश्च, B_3 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मानिन सु° (for मानस्थस्य) D_1 दुरात्मभि, T_1 महात्मन

2 a) K_4 B_1 $D_{1.3}$ S (except G_3) कथ तस्य (for कत्थनस्य) — b) S_1 $K_{2.4}$ गर्हितस्य, G_1 गर्जितस्य B_4 दुरात्मन (for च नित्यश) — d) $K_{3.4}$ Dc_2 T_1 °मन्यत, $D_{1.2}$ °जानत, D_3 °मन्यते (for °मन्यत°)

3 b) S_1 K B_4 D_{1-3} नित्याहंकारमानिन°, Dc माहंकारस्य मानिन — K_1 om 3^{d}–4^{c} — d) T_2 G_1 दुष्कर

4 K_1 om 4^{abc} (cf v l 3) — a) K_{2-4} $D_{3.5}$ T_1 M [ए]व, B_1 [इ]ह (for [ए]व) — b) D_2 शोकेनाकुल — c) $Ś_1$ K_3 हस्तिनपुरे (for विस्तरेण त्व)

5 D_2 om 5 — a) S_1 $K_{1.2}$ धर्मराज्ञा वि($Ś_1$ नि)सृष्टश्च, K_3 B_1 Dc $D_{1.5}$ °राजविसृष्टस्तु (D_1 °स्य) — c) S_1 $K_{1.2}$ [अ]भिसुप्त D_1 चासीद्, Dc श्रीमान् (for सीदन्) — d) K_4 $D_{1.3}$ अवासर्पन् (for उपासर्पत्) B_1 S (except G_3) अपासर्पत दु°खित

6 K_3 om 6^{ab} — a) D_2 T_1 M स पुर — b) $Ś_1$ K (K_3 om) B_3 $D_{1.2}$ G_1 बलान्वित

7 a) $B_{2.4}$ पार्श्वे (for पथि) — b) S (except T_2 G_3) स° (for सु°) — c) T_2 सुनिविष्टे, G_1 सनिविष्टे — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथोचिते, $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} यथेप्सिते — f) K_2 निवेशयत्

8 c) B_2 °द्रुत, T_1 °स्थित, M_2 °क्लृस (for °द्रुत) T_1 काम (for सोम) — e) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn $D_{3.5}$ उपागम्या° — f) S_1 $K_{1.2}$ D_5 वच, G_4 तथा (for तदा)

9 Before 9, G_1 ins कर्ण — a) K_2 जयस्य, T जयसि (for जीवसि) — b) T_2 सगत, G_1 °त (for स°) — c) B_1 M_2 transp त्वया and जिता T_2 सख्ये, G_1 सवे (for चैव) — d) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ कामचारिण

10 b) B_1 जनमेजय (for कुरु°) — c) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B D_1 G_3 रणे (for रणान्) K_4 B G_3 युक्तान् (for मुक्तान्) — d) B_2 महाबलान् (for °रथान्)

11 a) K_2 त्वति°, G_4 चाति° (for त्वभि°) — b) K_4 मस्य पश्यत, K_4m D_1 तव पश्यत (by transp) T_1 पश्यतस्तव चाग्रत — c) S (except $G_{1.3}$) धारयितु (for

C. 3 15049 B 3 247 13 V 3 248 11

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

व्याप°) — ^{d}) T_2 G_1 पीड्यमाना (for दीर्यं°) K_4 B Dn $D_{4,6}$ च; $G_{2,4}$ तु (for स्व)

12 ^{a}) D_2 मविक्षिताङ्गश्, T $G_{1,2}$ शरक्षतोह (for °क्षताङ्गश्) — ^{b}) $G_{3,4}$ अपयातो (for व्यप°) K_{1-3} $D_{1,2}$ M [ऽ]ति; K_4 D_8 $G_{2,4}$ [ऽ]स्मि; T_1 $G_{1,2,4}$ नि (for ऽभि) — ^{c}) K_4 D_8 T_1 अप्यद्भुत (for त्वत्य°) — ^{d}) K_2 अस्मान् (for युष्मान्) G_3 इति (for इह)

13 ^{a}) G_4 अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्) $Ś_1$ $K_{1,2}$ चैव (for चापि) — ^{b}) $K_{1,2}$ °वाहन; B Dn $D_{4,6}$ सदारबलवाहनान्; T_1 $G_{1,2}$ सदाररथ° — ^{c}) B_1 मप्रपश्यामि युष्मांस्तु — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4,6}$ transp तस्मात् and युद्धात् D_2 युष्मान्, G_1 सर्वान् (for तस्माद्)

14 ^{a}) D_2 transp कर्ता and लोके D_1 नैतस्य लोके कस्तस्मिन् — ^{b}) K_4 Dc $D_{1-3,6}$ भारत विद्यते; $B_{1,3}$ Dn $D_{4,6}$ विद्यति भारत — ^{c}) D_8 हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn $D_{4,6}$ G_3 ins वैश° उ° (resp वैंश°) — ^{c}) D_2 [अ]धोमुखो, T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा) $K_{3,4}$ Dc D_{1-3} वाक्य (for राजन्) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच धा(K₂ वा, D_5 घ)र्तराजान्

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1,2}$ $D_{1,2}$ — *Major parvan* Dn_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3,4}$ B Dc Dn $D_{3,4,6}$ G_3 M_2 दुर्योधनप्रायोपगम (Dn₂ °धनप्रवेश); D_5 प्रायोपवेशन — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 318, Dn_1 (marg) n_3 246, Dn_2 245, T_1 $G_{2,4}$ M (M_2 inf lin) 239 (M_2 orig 241), T_2 G_1 237 — *Śloka no* Dn 16

237

☞ This adhy is om in B_1, the MS is mostly ignored here

1 $Ś_1$ $K_{1,2}$ *om the ref* — ^{a}) S (except G_3) तु (for ते) — ^{b}) Dc S (except G_3) ते (for [अ]हं) $Ś_1$m यथोक्तोह त्वया वच

2 ^{a}) $K_{2,3}$ $D_{1,4,5}$ G_1 अ(D_5 सु)योधिता $K_{3,4}$ Dc D_5 च (for तु) — ^{b}) Dc ते चिरं; D_5 सुदीर्घं (for सुचिरं) $Ś_1$ $K_{1,2}$ मह (for मम) — ^{d}) D_2 तैं मघत (for चोभयत)

3 ^{a}) $K_{1,3}$ D_2 T_1 मया(K_3 °मा)धिकास् $K_{1,2}$ तु युध्यत; G_1 त्वयुध्यत — ^{b}) K_3 यथा (for यदा) K_4 $D_{2,3}$ दिव गता (for वियद्°) — ^{d}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 transp मह and खेचरैः — After 3, M ins

1135* असमर्थास्ततस्तास्तु प्रतियोद्धु वियद्गतान् ।

4 ^{a}) $B_{2,3}$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ता स्मो; B_4 G_1 मप्राप्ता (for प्राप्ता स्म) — ^{c}) B_4 °मात्यसुताश्च; T_1 मभ्रातृमातृपुत्राश्च, $G_{2,4}$ महस्यामात्य° — ^{d}) $B_{2,3}$ Dn $D_{4,6}$ G_3 °बलवाहना, T $G_{1,2,4}$ M °धन($G_{2,4}$ °सुत)बान्धवा — ^{f}) S_1

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५ C 3 15069 B 3 248 16 K 3 249 17

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

$K_{1\,2\,4}$ D_2 हतास्ते स्म, D_3 हत्वास्तेस्मान (sic), D_6 हता स्मस्ते, T G_1 प्रणितास्ते, $G_{2\,4}$ ह्रियमाणा (for ह्रिया मस्ते) D_3 सुदु ग्वितान् D_1 हनास्वैर्वहुदु खिता

5 ^{a}) D_2 G_1 [अ]न (for न) — ^{b}) G_4 अमात्याश्च (for अमात्या°) D_8 तान् (for च) K_4 B (B_1 om) D (except $D_{2\,3}$) $G_{1\,3}$ महारथा — ^{c}) $Ś_1$ K_3 M_2 उपागम्य K_3 $G_{1\,2}$ [अ]ब्रवीद्, K_4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्) — ^{d}) K_1 Dn $D_{4\,6}$ च रणप्रदान्, G_1 शरणैषिण (for शरण°)

6 ^{b}) B_3 सुयोधन (for महा°) — ^{d}) B (B_1 om) D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 आश्रितै (for आस्थितै°)

7 ^{a}) D_2 विमोक्षय (for मोक्षयत) D_3 ते (for व) — ^{b}) $Ś_1$ जनाधिप, D_5 महारथ, $G_{2\,4}$ M सुयोधन (for नराधिपम्) — ^{c}) $Ś_1$ B_3 G_2 परामर्शो, $K_{1\,2}$ $B_{3\,4}$ Dc Dn_3 D_6 परामर्षो K_3 T G_2 M_1 नाभविष्यत् (for मा भ°) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} पाण्डवा, T_2 G_1 सर्वथा (for सर्वश°) — After 7, T_1 $G_{2\,4}$ ins

1136* इत्यब्रुवञ्जनान्मुक्ता धर्मराजमुपागता ।

8 ^{a}) B_4 T_1 $G_{1\,2}$ उक्त स, D_3 उक्तेषु (for उक्ते तु) — ^{c}) B (B_1 om) Dn $D_{4\,6}$ G_3 पाण्डवान् (for सोदरान्) — ^{d}) K_3 मोक्षण, T_2 रक्षणे (for मोक्षणे)

9 ^{a}) $Ś_1$ यदा (for अथा) G_4 [आ]गत्य (for [आ]गम्य) G_1 तद् (for तम्) — ^{b}) $K_{3\,4}$ भरतर्षभा — ^{c}) T_2 G_1 साम्ना (for सान्त्व) D_5 अवोचत (for अयाचन्त) — ^{d}) T_2 मुक्ति (for शक्ता)

10 ^{b}) K_3 सान्त्वतापि ते, D_1 सांत्वितास्तु ते, T $G_{1\,2\,4}$ M_1 सान्त्विताषि (T °ताश्च, G_4 °ता स) ते — After 10^{ab}, S (except G_3) ins

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— ^{c}) S तदा° (for ततो°) — ^{d}) T_1 यमौ चैव मदोत्कटौ, T_2 यमौ द्वौ च बलो°, $G_{2\,4}$ यमौ च प्रयत्ने

11 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc D_2 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^{b}) $B_{3\,4}$ Dc_2 Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ G_3 M_2 खेचरा S (except G_3) दिशा (for दिवम्) — ^{c}) $Ś_1$ °मर्षतो, K_{2-4} °वर्षतो, T_1 °कांक्षतो, T_2 G_1 °वीक्षतो (for °कर्षन्तो) — ^{d}) T_1 G_1 दीना (for दीनान्)

12 ^{a}) K_3 $D_{1\,2\,5}$ समस्त (for समन्तात्) $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ M पश्याम (for °मि) — ^{b}) M शरजालविवेष्टित — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{3\,4}$ प्रदिशत, B_3 Dn $D_{4\,6}$ G_3 मुञ्चत, B_4 °मुञ्चान (for °युञ्जान)

13 ^{c}) D_5 धनजय स चास्मान

14 ^{a}) $G_{2\,4}$ पांडवेयै° (for °न) — ^{b}) T_2 $G_{1\,4}$ समाश्लिष्ट, G_2 समाविष्ट B (B_1 om) Dc Dn $D_{4\,6}$ परस्पर (for परंतप) — ^{c}) $Ś_1$ कुशले° G_1 परिपृष्टस्ते (for °पप्रच्छ) — ^{d}) G_1 स (for तै)

15 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ तदा, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_2 यथा (for तथा) T_2 $G_{1\,2\,4}$ न्याय (for [अ]न्योन्य) T_1 ते वै समेत्य चान्योन्य — ^{b}) G_4 सनाह (for °हान्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_2 प्रविमुच्य च, Dc सं प्रमुच्य च, Dn_2 D_1 विप्रमुच्यत, M_1 विप्रमुच्य वै T_1 सनाहानि विमुच्य च — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 तदा (for ततो) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सर्वे (for वीरा) — ^{d}) Dc

२३८

C 3 15070
B 3 249 1
K 3 250 1

दुर्योधन उवाच ।
चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातॄनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G1 M transp सह and पांडवैः G3 4 गधर्वै पांडवा सह — After 15cd, S (except G3) ins

1138* परस्पर समागम्य प्रीत्या परमया युता ।
[G2 M युतौ (for युता) G4 प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half), cf 3 238 1ab]

Colophon om in Ś1 B1 — *Major parvan* K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 D3 M2 प्रायोपवेश, K4 B (B1 om) Dc Dn D1 2 4–6 G3 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn1 D1 वेशन); M1 दुर्योधनघोषयात्रा — *Adhy name* M1 दुर्योधनपराजय; M2 corrupt — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 247, Dn3 246, D1 248, T1 G2 4 M (M2 *inf lin*) 240 (M2 orig 242), T2 G1 238 — *Śloka no* Dn1 n2 16, Dn3 17

238

1 D2 3 वैश॰ (for दुर्यो॰) — b) M2 प्रहर्ष (for प्रहस॰) — d) B2 पांडवस्तदा (for परवीरहा)

2 a) K4 असि हि (for अर्हसि) B3–4 Dn D1 4–6 G1 3 मे (for नो) — c) Ś1 T1 अनर्हं (T1 ॰र्हं) धर्षण, K1 अनार्हधर्षण, K2 अनर्हा च क्षण, K3 D1 5 अनर्हा (D1 र्हां) धर्षणां, B Dn2 n3 D4 6 T2 G2–4 M1 अनर्ह (Dn3 ॰र्हा, G4 M1 ॰र्हा) धर्षणा, D2 (corrupt) अवहधिर्षणा Dn1 अप्यनर्हा धर्षणा मे

3 a) B4 उक्तास् B3 च (for तु) K1 2 B4 गधर्वा — d) T1 मन्त्रयित्वा — After 3, S (except G3) ins

1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाञ्छ्रियावृता ।
[T1 M1 स्थिता (for स्थितो)]

— c) K4 D3 तु (for स्म) D2 3 सुखासीनान् (for द्धीनान्) S1 K1 2 D1 द्रष्टार स्मासु (K2 D1 ॰न्सु)खान्दीनान्, T1 द्रष्टारस्मान्सुखाद्धीमानः T2 G1 2 4 द्रष्टास्मि (G4 स्म) नि सुखान्वीरान् — f) T1 ततस्मान (for सदारान्)

4 a) K3 B1 2 D1 2 S अस्मिन् (for तस्मिन्) — b) K3 वचस्य तु, K4 Dn D6 ॰स्तथा, D1 ॰स्यध, D2 ॰स्तदा (for ॰स्यथ) — c) K4 D3 T2 M2 अन्विच्छ, B2 अन्येह, Dc T1 G1 अन्विच्छन्, G3 4 अन्विच्छे (for अन्वैच्छं)

5 a) Ś1 K1 2 B1 D3 T2 G1 उपागम्य (for अथा॰) K3 गधर्व॰; K4 Dc D1–3 T2 G4 ॰वै (for ॰र्वाः) B1 M2 transp सह and पांडवैः — c) D3 अस्मिन् (for अस्मद्॰) Ś1 K1 2 चास्मै (for तस्मै) — d) K3 D3 G1 M1 बद्धा॰, T2 G4 बध्वा (for बद्धान्) D3 (*sup lin*) स्मा॰ (for चा) D1 समस्त प्रत्यवेदयत्

6 c) K1 2 D4 [उ]पकृत; B1 ॰हित; Dc ॰कृत, G4 ॰सृत (for ॰हृत) — d) = 1 9 3d 4 18 36d D2 मे (for नु) G1 हृत (for अत)

7 a) T1 ते (for मे) B1 M2 पूर्वं; T1 तेषां (for नित्यं) — b) Ś1 K1 2 ये(K2 ए)षां रिपुर् (by transp) Dc तदा; T2 गत (for सदा) — d) S1 K B1 D1–3 5 transp दत्त and तैर्; K4 D1 जीवित हि (D1 तु) मे, B2 3 Dn D4 6 G3 एव जीवित

8 a) T1 प्राप्तस्य, T2 प्राप्तोस्मि K1 2 यद् (for यदि) — b) B1 तस्मात् (for तस्मिन्) S1 K2 ॰मृधे, K1 ॰वने, B2 ॰हवे (for ॰रणे) — c) B1 तु (for तद्) — d) D1

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् । C. 3 150*9 B 3 249 20 V 3 250 20

निद्य, D_2 नैव (for एव) K_3 D_2 हि (for न) D_3 जीवन (for जीवितुम्) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नैवभूतस्य जीवित

9 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 अभूद्, M_1 भूयाद् (for भवेद्) K_2 यथा (for यश°) — ^{b}) B_1 ख्यातिर्, T_1 ख्यातो $K_{1\ 2}$ D_3 वव, T_1 वध° (for वधात्) — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_6 प्राप्तस्य (for प्राप्ताश्च) S_1 $K_{1\ 2}$ D_6 लोकान्पुण्यान्, B_{1-3} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 पुण्यलोका° (for लोका पुण्या°) $\acute{S}_1$ K_{1-3} D_6 च, T_2 G_1 मे (for स्युर्) B_4 प्राप्ता स्युश्चैव मे लोका — ^{d}) T_1 महेन्द्रभवने S_1 $K_{1\ 2}$ °क्षय, D_6 °क्षयान्

10 ^{a}) B_1 यत्त्विद, D_1 यदद्य, D_2 यच्चाद्य (for यत्त्वद्य) K_4 $G_{2\ 4}$ [S]व्यवसित (for व्यव°) G_1 यन्मे व्यवसित किंचित — ^{b}) T_1 G_{2-4} M_1 नराधिपा°, T_2 G_1 नराधिप (for नर°) — ^{c}) K_{2-4} D (except Dn_3 D_4) T_2 G_3 उपाशिष्ये, T_1 समासिष्ये (for उपासिष्ये) — ^{d}) K_3 गृहं — ^{e}) S_1 $K_{1\ 2}$ [अ]त्र (for [ए]व) — ^{f}) $=11^{d}$ D_2 पुरीं, G_1 गृह (for पुर) S_1 $K_{1\ 2}$ प्रयातु नगर प्रति, B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_2 यान्त्वद्य न्वपुर प्रति

11 ^{a}) G_4 सर्वे (for चैव) — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ B_1 T_1 G_1 च मे, T_2 $G_{3\ 4}$ M तथा (for च ये) — ^{d}) $=10^{f}$ K_4 D_2 T_2 G_1 प्रयातु नगर प्रति — After 11, K_1 reads 13^{cd}

12 ^{c}) B_2 स्वह (for ह्यह) S_1 $K_{1\ 2}$ स(K_2 सा)प्रवेक्ष्यामि, B Dn $D_{1-4\ 6}$ सप्रयास्यामि, Dc_1 सप्रपश्यामि, Dc_2 सप्रयच्छामि (for प्रतिया°) G_2 न ह्यप्यह प्रयास्यामि — ^{b}) $\acute{S}_1$ (*sup lin*) K_1 $D_{3\ 5}$ शत्रुविमानित, K_3 °निरस्कृत° — ^{c}) $K_{1\ 2}$ मानापहौ, G_2 मानामहो — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ मन्कृत्तदा (K_1 °था), T_1 शोककृत्तथा, T_2 $G_{1\ 2}$ मानवर्धन, G_4 मानकृत्तदा — After 12, T $G_{2\ 4}$ ins

1140* काम रणगिरस्थद्य शत्रुभिर्वै विमानित ।
[T_2 कारणे मन्यगभिन (for the prior half)]

On the other hand, G_1 ins after 12

1141 कारणैरन्म्यभिहित शत्रुभिर्वै विमानित ।*
अकारणेऽस्म्यभिनित° शत्रुभिर्वै विमानित° ।

13 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 जात°, Dc भुव (sic) (for भूत्वा) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D_1 °दोद्याह, D_2 °दो नित्य), G_2 स सुहृच्छोकमतस — K_1 reads 13^{cd} after 11 — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ नराधिप (K_1 °प), B_2 त्रिपिष्टप (for जना°)

14 ^{a}) B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 भीष्मद्रोणौ, G_1 भीष्मौ द्रौणि $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 कृपद्रौणी (D_3 °णिर्) — ^{b}) K_1 T_1 G_4 तदा (for तथा) — ^{c}) N (except $B_{1\ 3\ 4}$, S_1 damaged) G_3 बाह्लिक $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सौम दत्ति° — ^{d}) K_2 वृत्तसमत°, D_3 दृढसमता, G_4 M भृश°

16 $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ D_4 om 16 M_1 transp 16 and 17 — ^{b}) K_4 चारिसि, B_3 D_6 G_3 चोपरि (for चोरसि) — ^{d}) $D_{1\ 2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ द्रक्ष्यामि (for व°)

17 M_1 transp 16 and 17 — ^{a}) Dc प्रिय, D_2 स्वय (for श्रिय) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 4}$ G_{2-4} M वा (for च) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 5}$ transp तिष्ठन्ति and न — ^{d}) Dc मदगर्वित, T_1 *मतिगर्वित°*, G_2 *अति°*

18 ^{a}) T_2 G_4 यदेतन्, G_1 यंयतन् (for यथेद) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अहोनह(B_1 °नय°, B_{2-4} नाहं)मिद कर्म — ^{b}) D_4 दृष्ट (for कष्ट)

19 ^{a}) $K_{2\ 4}$ Dn_1 n_3 (before corr) D_1 T_2 G_3 उपाशिष्ये Cf 10^{c} — ^{b}) $B_{1\ 3}$ Dn_2 n_3 D_{4-6} G_3 न हि

C 3 15089
B 3 249 20
K 3 250 20

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D_2 (by transp) शक्यामि न हि, G_1 $_4$ न हि शक्नोमि D_1 मम न नेह जीवित — ^{c}) K_4 D_1 T_2 G_1 चिन्तयानो; B_1 चेतनावान्, T_1 वेदयानो

20 ^{a}) S (except G_3) [अ]वा° (for [अ]वा°) — ^{b}) B_4 पौरुषगर्वित — ^{c}) K Dc Dn_3 n_3 D_{1-4} $_6$ G_3 विक्रमाद्यैश्च (K_3 विषमस्थैश्च), B_1 विक्रमाख्यै° — ^{d}) K_2 मान मानम्; D_1 स सावज्ञम् (for सावमानम्)

21 ^{a}) D_1 $_2$ एव चिन्तागतो गता

22 ^{a}) B_1 प्रतीहास (for प्रतीच्छ त्व) — ^{b}) M नृपोत्तम (for नृपो भव) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dn_3 G_1 कृत्स्नां, K_1 $_2$ Dc D_2 $_3$ सर्वां (for स्फीतां) — ^{d}) K_2 कर्णसौबल्य; B_2 °पालित°, D_2 M °पालित

23 ^{a}) $Ś_1$ K_4 B_3 $_4$ D_{1-3} विश्रब्धः; K_2 Dc D_2 T_1 विश्रब्ध — ^{b}) K_3 मरुता, T_1 प्रभृतो (for मरुतो) — K_3 om 23^c–25^b — ^{c}) B Dn D_4 $_6$ चोप° (for स्त्वोप°) — ^{d}) S (except G_3) मान्त्रासमितामरा

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) T_1 G_1 M_2 यथा (for सदा) K_2 G_1 वृत्त, B_1 बुद्धि, Dc D_{1-3} वृत्ति; T_2 दांत (for वृत्तिं) — ^{b}) D_6 तु (for च) D_2 प्रसादयन् (for [अ]प्रमादत) B_4 कुर्वीथा रोपमुत्सृज, T_2 कुरु धीरप्रमादत

25 K_3 om 25^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) K_2 D_1 $_3$ ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च) K_2 $_4$ Dc D_{1-3} $_6$ मन्येथा (for °पश्येथा) — ^{b}) B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 यथा (for इव) — ^{c}) D_2 कुरव (for गुरव) K_3 D_1 मान° (for पाल°) D_1 T_2 G_1 च (for ते)

26 G_1 om 26^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_3 चैव (for सर्वान्) — ^{b}) D_4 नश्चैव (for वांश्चाव) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dc D_{1-3} $_6$ [अ]प्यादयन, K_3 $_4$ [अ]वमान्य, T_1 [अ]प्यादयन, T_2 [आ]द्रव स्वय — ^{c}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ स्कं (for कण्ठे) — ^{d}) B_1 त (for ह)

27 ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ बाष्पकण्ठ (K_1 °ठा), G_3 अश्रुपूर्णा, M_2 दण्डवच्च (for अश्रुकण्ठ) — ^{d}) B_3 $_4$ ह (for च) — D_4 om 27^{ef} — ^{f}) B_3 एव च (for आत्मन)

28 ^{a}) K_1 °त्यपतद् M_2 त्येव पद् (for °त्यपताद्) — ^{b}) D_2 $_6$ दीयमानेन (for दूय°) Dc तेजसा (for चेतसा) — ^{c}) T_2 G_3 सचेद् (for दुःखित) — ^{d}) G_3 नेत्राम्भ्या (for नेत्रज)

29 ^{a}) D_3 तु (for च) K_4 D_1 $_3$ T_2 G_1 $_2$ $_4$ नरव्याघ्र — ^{c}) B_1 दीर्येत (for विदीर्येत) K_3 सा नगाद्; B Dn D_3 $_4$ $_6$ सकला (for सनगा) — ^{d}) T_2 सर्व° (for द्यौश्चापि) — ^{e}) G_2 भास्वतां (for आत्मप्रभां) — G_1 om (hapl) 29^f–30^a — ^{f}) K_1 शीतांशुताम्, B_1 शीतांशुतां B_1 मजेत (for त्यजेत्)

30 G_1 om 30^a (cf v l 29), K_4 D_1 om 30 — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ दैत्यम्, D_2 शीघ्रम् (for शैघ्र्यम्) T_2 पात जन्तो जह्यायद् — ^{b}) K_3 Dc परित्यजेत, D_6 [अ]पि प्रचलेत्, T_1 G_1 हिम म , T_2 स्मा म , G_3 $_4$ परिप्लवत् — ^{c}) Dc T_3 G_3 समुद्रस्य, D_6 द्रोपि — ^{d}) Dc भविद् (for चह्रिर्) K_1 Dc अति (for अपि) S (except G_3) भविष्यति दाव

न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैररसि । C 3 15111 B 3 250 1 K 3 251 2

समा॰ (of 31ef)

31 a) B4 तु (for च) Ś1 त्वत्कृते, D5 त्वामृते (for त्वदृते) — b) Ś1 K3 D1 2 प्रशासिष्ये, B3 4 शासयेय (for प्रशासेय) — d) T1 [प]नद् (for [ह]दम्) — After 31cd, S (except G3) ins

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशन ।
[G1 मानवर्धन , M हर्षवर्धन (for शोक॰)]

— e) B1 G3 4 भ्राता, D2 राजन् (for राजा) — f) K4 Dc D2 4 6 G3 M2 भविष्यति T G1 न संशय॰ (for शत समा॰)

32 Before 32, D1 ins वैश॰ उ॰ — a) K4 B1 4 D5 T2 G4 राजेंद्र, B3 3 Dn D4 6 राजान — b) K3 B1 2 4 Dn D2 6 सुस्वर, B3 Dc D4 सस्वर (for सस्वन) M2 च (for ह) — c) K3 4 Dc2 स गृह्य, B2 संस्पर्श-, B3 4 Dn D4 6 T2 G3 ॰स्पृश्य, G4 ॰हृत्य (for ॰गृह्य) K4 D3 शिरसा, B1 2 4 D1 मानार्हौ — d) Ś1 मानद (for भारत)

33 a) K2 T1 तदा, K4 D3 अथ (for तथा) K1 द्वौ, D1 सु , G1 तु (for तौ) D1 भूत्वा (for दृष्ट्वा) — c) B Dn अधिगम्य Ś1 महाबाहु॰, K1 2 महाराज, D1 सुदुःखार्तो (for व्यथा॰)

34 a) D2 transp विषीदथ and किं S1 B4 T2 G4 विषीदत T1 कौरवद्रौ (for किं कौरव्यौ) — b) K4 D1 2 बालिशौ; T1 किं युवां (for बालिश्यात्) K3 प्राकृतानि च, G4 प्राकृता इव — c) G1 4 शोक॰ (for शोच॰) — d) K3 ॰वर्तति, B4 ॰वर्तेत्तु (for वर्तेत) B Dn D1 4 6 G3 कर्हिं॰ (for कस्य॰)

35 a) Ś1 K2 G1 यथा (for यदा) K1 2 न , D1 T1 तु (for च) B1 शोचयत (for च शोचत) — b) T M2 व्यसनान् (for व्यसनं) D1 ॰मर्षति (for ॰कर्षति) — c) K1 B3 4 Dc D5 6 G1 2 4 तत (for त्वत) Ś1 T2 शोक, K3 शोको — d) S1 K Dc D1–3 5 6 शोचमान S1 K Dc D1–3 5 प्रपश्यति, B4 ॰त , T1 G4 ॰थ — e) B2 Dn D6 गृह्णीत; B3 4 T1 M2 गृहीत T2 G1 धृतिमतौ प्रिय चेमां — f) B3 G3 4 शोचतो (for ॰न्तौ) S1 Dc T1 ष्यत, K4 D2 ॰ष्यथ (for ॰ष्यथ) T2 शत्रूञ्शोकमिम जहि, G1 शोचतौ मा जहास्यथ॰ — After 35, G1 ins

1143* धृतिमन्तो जय शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 c) G3 एव (for एव) T2 G1 हित (for प्रिय) — d) =46b K4 राज्ञा — e) K3 [ऽ]पि (for हि)

37 a) T1 नार्हति (for नार्हसि) B1 [ए]व कृत; T1 [ए]त्र कृते (for [ए]वगते) B1 मन्ये; D3 शोक, T G1 2 मृत्यु (for मन्यु) — b) D6 सर्वं (for कर्तुं) K4 D2 M2 प्रभो, T1 भवान्, G1 2 4 स्वय, M1 विभो (for यथा) — c) K4 त्वयि (for तव) Dc D1 3 सौदर्यास — d) B2 T1 समाश्रिते, D5 उपाश्रिते — After 37cd, S (except T1 G3) ins

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वाक्षराधिप ।

— e) T1 तदलं दुःखितान्सर्वान् (of 1144*) — After 37, B D (except D1–3 5) S (except T2 G3) ins an addl colophon, followed in most MSS by कर्ण उ (resp कर्ण) (adhy no Dn1 n3 248 Dn2 247)

38 a) B Dc Dn D4 G4 M1 नाद्याव॰; D6 न ह्याव (for अद्याव॰) — b) K3 D1 3 T2 G1 [इ]मां, T1 G3 4 [ए]त्र (for [इ]ह) — After 38ab, S (except G3) ins

1145* अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम् ।
[G1 आलस्य (for अल्पत्व) T अविवेकतां]

— c) Dc तद्वीर, G3 4 धर्मज्ञ (for यद्वीर) — e) G1 सद्यस्त्व वशमापन्न॰ — f) S1 K1 2 B D2 ॰कर्षण, K3

C. 3 15112 B 3 250 2 K 3 251 2 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४
पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

D$_{8}$ $_{5}$ $_{6}$ G$_{3}$ °कर्पन ; D$_{1}$ °कर्पण

39 ^{a}) Ś$_{1}$ B$_{1}$ °जीव्यैश्च ; K$_{3}$ °जीवस्य — M$_{3}$ om (hapl) 39^{c}–42^{b} — ^{c}) B$_{1}$ $_{3}$ D$_{6}$ G$_{3}$ ह्यथ ; T$_{2}$ G$_{2}$ अथ (for यदि)

40 M$_{3}$ om 40 (cf v l 39) — ^{a}) K$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ T M$_{1}$ प्रधान ; Dc प्रवीणा (for प्रधाना॰) — ^{b}) Ś$_{1}$ क्षोभयतु ; D$_{8}$ कालयति , S (except G$_{3}$) क्षोभयित्वा — ^{c}) K$_{1}$ $_{2}$ सु , Dc पु ; D$_{2}$ [ऽ]त्र (for च) — ^{d}) Ś$_{1}$ स्वसेवकै॰ , K$_{3}$ °सैन्यकै , B$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ [ए]व सैनिकै॰

41 M$_{3}$ om 41 (cf v l 39) Cf 39^{ab} — ^{a}) Ś$_{1}$ °जीव्या ; K$_{3}$ °जेव्या (for °जीवा°) Dc G$_{1}$ राज्ञो ; D$_{2}$ T$_{1}$ राजन् (for राज्ञां) — ^{b}) Ś$_{1}$ विजये (for विषये)

42 M$_{3}$ om 42^{ab} (cf v l 39) — ^{a}) K$_{2}$ यद् ; D$_{8}$ यदा ; T$_{2}$ G$_{2}$ इति (for यदि) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ राजा (for राजन्) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{1}$ $_{2}$ G$_{4}$ भवान् (for भवद्) — ^{c}) K$_{4}$ B D (except D$_{1}$ $_{2}$ $_{5}$) G$_{2-4}$ [ऽ]सि (for ऽद्य) — ^{d}) $=46^{d}$, Gītā (Vulg) 2 28 G$_{1}$ transp तत्र and का K$_{4}$ D$_{1}$ $_{3}$ G$_{1}$ परिवेदना

43 ^{a}) B$_{1}$ तवै , G$_{4}$ न वै (for न चै°) — ^{b}) B$_{1}$ पांडवाना, B$_{3}$ °वेया (for °वास्त्वां) B$_{1}$ Dn D$_{4}$ नृपोत्तम — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ Dn$_{2}$ n$_{3}$ D$_{1-3}$ G$_{2}$ सप्रयात ; B$_{1}$ °याते, Dc प्रयात च, T$_{1}$ मम सर्वे M$_{1}$ सेनया सप्रयांत वै

44 ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{1}$ सग्रामेषु (for सयुगेषु) Ś$_{1}$ [अ]प लायन , T$_{2}$ G$_{1}$ [अ]पराजिता॰ — ^{c}) K$_{4}$ (before corr) B D (except D$_{1-3}$ $_{5}$) T$_{2}$ G$_{3}$ सहाया (for सभायां)

45 ^{a}) K$_{1}$ पूर्वाणि (for रत्नानि) — ^{b}) K$_{4}$ एतानि (for अद्यापि) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ [अ]नुयुज्यसे , K$_{3}$ [उ]पयुजते , D$_{1}$ °युजसे , G$_{1}$ °भुक्ष्वसे — ^{c}) T$_{2}$ G$_{1}$ सत्यस्था॰ पाडवाश्चापि — After 45^{cd}, S (except G$_{3}$) ins

1146* तदलं ते महाबाहो बुद्धिं प्रायोपवेशने ।

[T$_{2}$ G$_{1}$ $_{2}$ विषाद (T$_{2}$ °मर्ष) कर्तुमीदृश , M विशादेन महा बल (for the posterior half)]

— ^{f}) B$_{1}$ $_{3}$ $_{5}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ चिरं (for चिन्तां)

46 G$_{2}$ om 46 — ^{a}) Ś$_{1}$ M$_{2}$ अपश्यम् (for अवश्यम्) — ^{b}) $=36^{d}$ T$_{1}$ G$_{4}$ M$_{2}$ राज्ञां — ^{d}) $=42^{d}$, Gītā (Vulg) 2 28 G$_{1}$ transp तत्र and का K$_{3}$ परिदेविना , K$_{4}$ D$_{1}$ $_{3}$ G$_{1}$ °वेदना

47 ^{b}) G$_{1}$ अद्य (for यदि) T$_{2}$ G$_{2}$ त्व , G$_{1}$ [ए]तन् (for [ए]व) — ^{d}) K$_{4}$ B$_{1}$ D$_{1}$ $_{3}$ T$_{1}$ G$_{2}$ $_{4}$ शुश्रूषुर् , G$_{1}$ शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्) T$_{1}$ भरतर्षभ (for अरि)

48 ^{a}) Dc जीवितम् (for तुम्) T$_{2}$ G$_{1}$ सत्य , G$_{3}$ शक्य (for अह) — ^{b}) S$_{1}$ यद्-, D$_{2}$ स्वा (for त्वद्-) — After 48^{ab}, T$_{2}$ G$_{1}$ *repeat* 45^{ef} — T$_{2}$ om 48^{cd} — ^{c}) K$_{4}$ D$_{3}$ च (for तु) K$_{4}$ D$_{3}$ G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ M तथा (for नृप) T$_{1}$ प्रायोपविष्ट राजान — ^{d}) K$_{3}$ Dc D$_{1-3}$ हासो K$_{3}$ D$_{2}$ भविष्यति T$_{1}$ दुर्योधनमसर्पण ($=3$ 239 1^{d})

49 T$_{1}$ om 49, K$_{3}$ D$_{3}$ om the ref — ^{b}) G$_{2}$ $_{4}$ तथा (for तदा) T$_{3}$ यच्छ्रुतं (sic) कौरव त्वया — T$_{2}$

२३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २
अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३

अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थाना यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि । C 3 15132 B 3 251 7 K 3 252 5

---

om 49^{cd} — ^c) G₄ स नो (for नैवो°) — ^d) D₃ °मानस (for °निश्चय)

Colophon om in D₃ T — *Major parvan* S₁ K₁ ₂ Dn₃ G₂ ₄ आरण्य — *Sub parvan* K₃ ₄ B₁₋₃ Dc Dn₁ D₄₋₆ G₄ दुर्योधनप्रायोपवेश, B₄ D₂ प्रायोपवेश, Dn₃ दुर्योधनवेश, D₁ दुर्योधनप्रायोपवेशन — *Adhy name* M₃ कर्णादिनोपदेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B₄ 320, Dn₁ (marg) n₃ 249, Dn₂ 248, D₁ 250, G₃ 241, G₄ M (M₂ *inf lin*) 242 (M₃ orig 244) — *Śloka no* Dn 13, D₁ 33

239

1 T₂ om 1^c–2^b, D₂ T₁ om the ref — ^c) Ś₁ K₁ ₂ G₄ राजा (for राजन्) — ^d) K₄ सौबलिस् T₁ M₂ तथा (for तदा)

2 T₂ om 2^{ab} (cf v l 1) — Before 2, K₃ B D (except D₄ ₆) G₃ ins शकुनिरुवाच (resp शकुनि) — ^a) K₄ D₃ तु (for हि) — ^b) K₁ न, T₁ यत् (for तत्) — K₃ om (hapl) 2^c–3^b — ^c) S (except G₃) दीप्तां (for स्फीतां) — ^d) K₄ स्नेहात् (for मोहात्) K (K₃ om) D₁ ₂ ₆ समवहाय, B₁ °समपहाय, D₃ सर्वां विहाय K₄ ता (for किं) Ś₁ B₂ Dc Dn D₁ ₃ ₄ ₆ तां मोहादप (S₁ °सम, D₁ ₃ दुप)हाय किं (Dc °ं) — ^{ef}) B₁ Dn D₄ ₆ [अ]थ नृपते, B₂ ₃ च नृपते, D₂ भूय एव (for नृपवर) B₃ D (except D₁ ₆) अर्हसि (for इच्छसि)

T₂ त्व बुध्वा नृवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि

3 K₃ *om* 3^{ab} (cf v l 2) — ^a) B₄ Dn De अद्य (for अद्य) Dn D₂ ₆ G₁ वा (for च) G₁ तु (for [अ]पि) — ^c) Cf 1 74 2^a, 3^a, 4^a G₁ ₂ M यत्त (for य) T₁ घोर, G₁ कोप, G₃ ₄ M क्रोध (for हर्षं) — ^d) Dc Dn₃ (by corr) D₆ G₄ नियच्छसि — ^e) T₂ G₁ M नश्यते हि (for स नश्यति) — ^f) D₂ आमकुम्भ°, T₁ प्राप्तनाव, T₂ G₄ छिद्रां नाव (for पात्रमाम°) — After 3, K₄ D₁₋₃ ins

1147* य शोक समनुप्राप्त न नियच्छति भारत ।
तमीदृश नर न श्री कदाचिदपि सेवते ।

4 ^a) K₁ °भीम°, K₃ D₃ °भीत (for भीरु) B₄ S (except G₃) मृदु (for अति) — ^c) K₃ विषयक्रान्त, T₂ G₂ ₄ विषम तात — ^d) S₁ K₁ ₂ नृप, T₂ नर, G₁ पर (for नृप) K₃ B₁₋₃ D प्रजा, B₄ जुषा (for श्रिय°)

5 ^a) T₂ तेः (for ते) T₁ लोके, G₄ शोके (for शोको) — ^b) K₄ T G₁ ₂ ₄ M विपरीत — ^c) K₃ यत्न, D₁ न (for मा) S₁ K₁ ₂ पूजन, B₂ शोभनं (for शोभन) — ^d) D₁ ₃ (marg *sec m*) शोकमेन (D₁ °काल°) विनाशय

6 ^c) T₂ G₃ अत्र (for तत्र)

7 ^a) G₁ ₂ ₄ M न (for मा) B₄ प्रसीद चात्म नात्मान, D₃ प्रसीद सत्यमात्मान, T₁ प्रसाद न त्यजात्माक, T₂ प्रसीद कृतमन्मान — ^b) K₃ तुष्टस्व D₂ सुहृत्स्व, G₁ सतुष्ट (for तुष्टश्च) B₂ D₃ स्व (for सु) — ^c) T₂ G₁ ₂ पाण्डुना (for पार्थाना) K₃ D₂ नेषा प्रतिकृत कृत्वा (D₂ कार्य) — ^d) S₁ राज्य (for धर्म)

8 S₁ K₁ om (hapl) 8 — ^a) B₂ ₃ ज्ञात्वा, T₁ ज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^b) K₃ B Dn D₄ ₆ G₃ कृतघ्नस्य

C 3 15132
B 3 251 9
K 3 252 9

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥ ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for °घ्नो न) — ^{d}) K_3 हि (for तान्) — ^{e}) K_3 Dc $D_{1\,2\,5}$ प्रदायैषां (for प्रयच्छै) — ^{f}) K_2 B Dn $D_{4\,6}$ G_3 अवाप्स्यसि (for °प्नुहि)

9 Before 9, all MSS ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) B_1 T_1 च वच°, T_2 वचन, M_1 तद्वच (for तु वच) — ^{b}) $B_{1\,4}$ अवेक्ष्य ह, M_2 अवेक्षत (for अवेक्ष्य च) — ^{c}) Ś$_1$ K_3 T_2 $G_{1\,2}$ दीन (for वीर) — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 विक्लृत; T $G_{1\,2\,4}$ M °क्लृय (for °क्लव)

10 ^{a}) B_4 साधुवृत्ताभ्यां — ^{b}) K_3 Dc $D_{1\,3}$ T_1 M अरिंदम, $G_{2\,4}$ अरिंदम — ^{d}) M_2 प्रति (for प्रीत्या) B_4 जिघ्रति, T_1 M_1 जिघ्राय; T_2 $G_{1\,2\,4}$ चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत)

11 ^{a}) T_2 G_1 [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 सश्रुत्य (for संस्मृत्य) B_2 [अ]थ (for [अ]सौ) — ^{c}) T_1 कृत्वा (for गत्वा) — ^{e}) K व्रीडेन (for व्रीडया) Ś$_1$ K_1 G_1 [अ]पि परीतात्मा, D_2 च परीताग, D_5 [अ]भि परीत सन्

12 ^{a}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव — ^{c}) G_1 धर्मैर् (for धर्म) — ^{d}) B_1 वा° (for चा°) — ^{e}) K_4 च (for [ए]व) D_1 कामै° (for भोगै°) B_1 transp मे and कार्यं — ^{f}) K_1 मा विगच्छत कश्चन, K_{2-4} मा विहाय च गच्छत, T_1 G_1 मा न विघ्नत गच्छत, T_2 मा न विघ्नन गच्छत

13 ^{a}) T_2 मति स्थिरा (for मम मति) — ^{b}) D_2 स्थित, T_2 मम, G_1 स्थित्वा (for स्थिता) — ^{c}) T_2 G_1 सहिता (for नगर)

14 ^{a}) K_1 तम्; S (except G_3) इति (for त) G_4 उक्ते (for उक्ता) — ^{d}) D_5 सा गतिर्न च भारत — ^{e}) D_1 च, T_2 हि, G_1 नु (for वा) — ^{f}) S_1 त्वयि हीना (for त्वद्विहीना) M_1 transp पुर and वय

15 D_2 om 15 — Before 15, $K_{1\,2\,4}$ B Dc Dn D_{4-6} G_{2-4} ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) B_4 सह पुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्) — ^{c}) K_4 $D_{1\,5}$ इति (for अपि) — ^{d}) K_3 च चाल्यते, B Dn $D_{1\,4\,6}$ M विचाल्यते, G_1 [अ]प्यचाल्यत

16 Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} after 17^{cd} — ^{a}) K_4 B_4 $D_{3\,5}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ M दर्भसंस्तर°, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 दर्भास्तरण° — ^{b}) T_1 निश्चय (for निश्चयाद्) — ^{d}) $K_{3\,4}$ B Dn D_{4-6} G_3 M भूतले B_2 निषसाद ह, B_3 Dn D_{4-6} G_3 समुपस्थित; T_2 समुपाहित

17 ^{b}) K_4 निश्चय° (for नियम) B_4 पर नित्यमभीप्सित — ^{c}) K_4 D3m वाग्जितो, D_1 वाक्य ते (for वाग्यतो) Dc2 D_2 राजशार्दूल — ^{d}) S_1 सुदुर्गति K_2 $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ काम्यया — After 17^{cd}, Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} — ^{e}) K_2 मनसोपतित; G_1 °स्सोमचित्त, M_1 सोपहित, M_2 °स्सोविजित K_4 ज्ञात्वा — ^{f}) K_3 बहिःकृता, B_1 Dc $G_{1\,2\,4}$ M बहिष्क्रिया — After 17, S (except G_3) ins

1148* तस्थौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।
[T_2 G_1 °निश्चला]

18 ^{a}) K_1 निश्चित (for निश्चय) — ^{b}) $D_{1\,2}$ ज्ञात्वा, T_1 श्रुत्वा (for बुद्ध्वा) K_3 D_2 दैत्येय°

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः ।
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६ C 3 15154 B 3 251 30 K 3 252 31

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

---

19 ^{a}) S_1 K_2 तु, B_4 पु (for स्व) S_1 K_2 त वै, G_2 $_4$ M ज्ञात्वा (for त तु) — ^{b}) S_1 श्रुत्वा, T_1 राज्ञो, G_2 $_4$ M मत (for ज्ञात्वा) $Ś_1$ K_1 $_2$ ह, T_1 च (for वै) — ^{c}) T_2 G_1 आनयार्थं (for आह्वानाय) S (except G_3) तत॰ (for तदा) D_6m आश्वलायनतश्चक्रु

20 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ B_4 D_{1-3} $_5$ बृहस्पत्युशन प्रोक्तैर् — ^{c}) K_1 ॰वेदप्रोक्ताश्च, M_1 ॰वेदमन्त्रेषु — ^{d}) S_1 K_1 $_3$ $_4$ B_1 D_3 $_5$ याश्चैवोपनिषत्क्रिया, K_3 B_3 $_4$ Dc D_1 T G_1 $_2$ $_4$ M_2 याश्चोपनिषद(${B_4}$ T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 ॰दा, Dc ॰द॰, T_2 ॰दा)क्रिया॰, M_1 पारगा॰ सुदृढव्रता — ^{e}) K_1 $_3$ $_4$ मत्र जाप्य॰ — ^{f}) S_1 K_1 $_2$ B_2 Dn_1 n_3 D_4 $_6$ G_3 समप्रवर्तयन, K_2 $_4$ समवर्तयत् M_2 तदा सम्यगवर्तयन्

21 ^{a}) D_3 जुह्वत्यग्नौ, S (except G_3) जुह्वतो॰ K_{1-3} D_1 $_2$ $_5$ तत (for हवि॰) — ^{b}) D_3 $_5$ हित (for ॰हिता॰) — ^{c}) K_3 D_1 ॰वेदागा, B_1 ॰वेदाग (for ॰वेदाङ्ग) — ^{d}) S (except G_3) सुयतव्रता॰ — After 21, S (except G_3) ins

1149* अध्वर्यवो दानवाना कर्म प्रावर्तयस्तत ।
[M_2 ॰यन तत् (for ॰यस्तत) T_2 आमन्कर्मप्रवर्नका (for the posterior half)]

22 ^{a}) K_1 ततस् (for तदा) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_3$ G_1 महाद्भुता, K_3 महद्भुत, Dc_2 T_1 महाभुजा, G_4 सदद्भुत — After 22^{ab}, G_1 ins

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवाना वर्तमाने नराधिप ।
— ^{c}) K_3 घोरा (for राजन्) — ^{d}) T_2 ना॰ (for चा॰)

23 ^{a}) K_3 D_2 दैत्यांश्च (for दैत्या॰) K_3 तान् (for ता) D_1 राजन् (for तत्र) S_1 K_1 $_2$ आहुश्च ता तदा तत्र — ^{b}) G_1 घोररूपा भयावहा — After 23^{ab}, G_1 ins

1151* कृत्या सुतीक्ष्णदन्ताग्रा दीप्ता * * [शि]रोरुहाम् ।
— K_3 om (hapl) 23^d–25^a — ^{d}) D_3 दुर्योधनमिहा॰

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — ^{b}) Dc [अ]थ (for प्र) B_2 नृप (for तदा) — ^{c}) S_1 K (K_3 om) Dc D_1 $_3$ $_5$ [प]त्र (for [अ]पि)

25 K_3 om 25^a (cf v l 23) — ^{a}) B_1 T G_1 $_4$ M सा त(B_1 स)मादाय (for समादाय च) — ^{c}) T_2 M मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्च) — ^{d}) T_1 अप्यानीत, T_2 पुरस्तात्त (for तमानीत) G_2 पुरतस्त निवे॰; G_4 आनीत तत्र वेद॰

26 ^{a}) T_2 G_1 ततो (for नृप) — ^{b}) T_2 सर्वे (for रात्रौ) B_1 $_3$ D (except D_{1-3} $_5$) G_3 सगत्य, B_2 ॰गम्य (for ॰हत्य) — M_2 om 26^{cd} — ^{c}) S_1 K_1 ॰मानसा॰, K_2 ॰मानवा — ^{d}) K_1 ॰लोचन, G_4 ॰चेतना — After 26^{cd}, S (except G_3) ins

1152* दृढमेन परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशल तदा ।
— ^{f}) K_3 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्)

Colophon om in D_3 G_1 partly broken — *Major parvan* S_1 K_1 $_2$ Dn_1 T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K_1 घोषयात्रा; K_3 B_{1-3} Dc Dn_1 n_3 D_1 $_{4-6}$ G_3 दुर्योधनप्रायोपवेश (D_1 ॰वेशन), K_4 B_4 D_2 M_2 प्रायोपवेश — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 321, Dn 250 (Dn_2 249) D_1 251 T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 243 (M_2 orig 245), T_2 240, G_2 242 — *Śloka no* Dn 29

240

1 ^{a}) K_3 Dn_2 D_{1-4} भो B_4 दुर्योधन — ^{b}) Dc G_1 $_4$ सारमाना — ^{c}) B_1 राजा (for नित्य) — ^{d}) D_3

२४०

C 3 15155
B 3 252 1
K 3 252 1

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु (for च)

2 ^{a}) T2 G1 मा कार्षी — ^{b}) K3 कथ, G1 यस्मात् (for कस्मात्) — ^{c}) K4 B D G2 4 ह्यधो याति, T1 ह्यव गति, T2 G1 नमा(G1 ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति) — ^{d}) D2 वा° (for चा°) T2 पापानां चाप्ययो गतिं, G1 पाप्मान मयशस्कर

3 =(var) 3 2 16, =(var) Rām (ed N S P) 5 51 18 — ^{a}) K4 कार्यविरोधेषु, B1 कार्यानिरुद्धेषु (sic), D1 ज्ञानविरुद्धेषु — ^{b}) B Dc Dn D4 6 G3 बहुपापेषु (B4 Dc1 बहूपायेषु)

4 ^{a}) B3 3 (m as in text) Dn1 [ए]ता, S (except G3 M1) तां (for [ए]ता) Ś1 K1 2 महाराज (for मतिं राजन्) — ^{b}) K3 °सुयशस्विनीं, B D2 T2 °सुखनाशनीं, T1 °कर्शिनीं — ^{c}) B1 2 4 Dn D4 6 G3 वीर्यघ्नीं, T2 °धर्मघ्नीं — ^{d}) Ś1 B3 Dc2 Dn1 D1 5 T2 G1 M2 °वर्धिनीं

5 ^{a}) K2 B3 4 Dn D4 6 G3 तु (for च) B4 प्रभो वाक्य; D2 पर तत्व, T G2 4 प्रभूतिं (T1 °त) च, M2 प्रभूतत्व (for प्रभो ताव) G1 श्रूयता भवभूतिं च — ^{b}) M2 om च T2 G1 [S]नघ (for नृप) — G1 reads 5^{cd} after 9^{ab} — ^{d}) T1 धर्मम् (for धैर्यम्)

6 ^{a}) Dc स्व तपसो , T2 द्वैतवने° (for त्व तपसा°) — ^{b}) K3 B2–4 D (except D2 3) G3 राजन् (for देवान्) — ^{c}) S transp सर्व and ते B2–4 Dn D4 पूर्वं° (for सर्वं°)

7 ^{a}) T1 विभेद्य° B1 S (except G1 3) वा (for च) — ^{b}) T1 न च, G3 ह्यध (for [अ]प्यध°) B1 G2 कार्य° (for °काय) K1 तव, K3 4 Dc D2 3 T1 G2 4 M तु ते (for च ते) S (except G3) नृप (for Sनघ) — ^{c}) S1 देव, B4 दैव्या; T2 G1 दिव्यो (for देव्या) — ^{d}) Dc ते (for स्त्री)

8 ^{a}) G1 °मयुक्त्या — ^{b}) Ś1 K1 2 नरेश्वर (for नृपो°) — ^{d}) B4 देव° (for दिव्य°) Ś1 K1 2 4 D2 3 न हि (by transp), D6 भुवि D1 मानव° (for मानुष) T1 दिव्य रूप हि मानुष

9 After 9^{ab}, G1 reads 5^{cd}, while T2 ins 1153* ये° सुरापि घृणा त्यक्त्वा योत्स्यन्ते सह वैरिभि° । — T2 om 9^{c}–11^{d} — ^{c}) S1 K2 D2 3 °वेदिन° (K2 °न), K1 दिव्यास्त्रे विदित°, K3 Dc D1 °निपुणा° (for विदुष°) — ^{d}) B क्षययिष्यति

10 T2 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) K3 परितापेन (for ते विषादेन) — ^{b}) Dc तत्र (for तव) K4 T1 G2 4 M न भय तव विद्यते (T1 by transp विद्यते तव) — ^{c}) K B D G3 सहायार्थं (D3 °र्थे) च ते वीरा° (D3 साह्यार्थं चेह ते वीरा°), T1 सर्वमर्थं च वीरास्ते, G2 4 M2 साहाय्यार्थं हि ते वीर, M1 साह्यार्थं चैव ते वीर — ^{d}) M दिवि (for भुवि) B4 मानवा° (for दानवा)

11 T2 om 11 (cf v l 9) — ^{b}) K3 [अ]प्यवेक्ष्यति (for प्रवेक्ष्यन्ति) T1 G1 परे (for Sपरे) — ^{c}) T1 वैरा°

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २० C 3 15176 B 3 252 21 K 3 253 21

(for यैरा) S1 K1 2 कृपां (for घृणां) Dc त्यक्ता (for त्यक्त्वा) — d) S1 K1 2 तव शत्रुभिः , T1 वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः)

12 a) K3 वै, B2 च, D1 [इ]हान् (for [ए]व) T2 नैव भ्रातॄंश्च सुतान् — b) K4 पुत्रान् (for पितॄन्) D3 पितॄंश्चैव च बान्धवान् — c) S1 K2 न वै (for नैव) S (except G3) न शिष्यांश्च च ज्ञातीन् — d) D1 बाल (for बालान्)

13 a) B1 D5 युद्धे (for युधि) — b) B3 D5 मोक्ष्यते, B1 D5 T1 मोक्ष्यत (for मोक्ष्यन्ति) S1 K2 Dc D2 5 T2 कुरुसत्तमाः, K1 °म — d) K1 Dc पराक्रान्त

14 a) B2 3 Dn D4 6 G3 चित्रगा (for बन्धुभ्य) — b) K4 आरत (for दूरत) — c) D2 हृष्टा (for हृष्टाः) — After 14cd, D1 reads 16c–17d — e) S1 K1 अविज्ञान(K1 °न)विमूढाश्च, T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च, T2 G1 अज्ञान(G1 °न)मूला दैवाश्च, G2 4 अनभिज्ञातमूलाश्च (G2 च), M अनभिज्ञा विमूढाश्च

15 a) S1 K1 2 D6 आभाष(D6 °ष्य)माणा , B1 Dn2 D4 6 G3 व्याभाष्य° — b) K1–3 D2 विमोक्ष्य(K3 D2 °क्ष)सि, Dc विमोक्षसे, T1 प्रमोक्ष्यसे, G4 न मो° T2 G2 न मे जीवितुमर्हसि, G1 न मे जीवितुमर्हसि, M2 न जीवन्न च मोक्ष्यसे — c) B2–4 Dn सर्व (for सर्व) S1 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च, K1–3 Dc सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 °क्षेषु, K2 °क्षे च), D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण, T1 G1 3 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेश्च, T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च — d) K4 समुप°, M1 पर्यव° (for समव°) — e) D1 5 श्लाघ्यमाना , T2 धार्यमाणा Ś1 K1 3 4 कुरुश्रेष्ठा

16 a) T2 G1 च (for ऽपि) B1–3 Dn D4 6 G3 पच (for शक्त्या) — b) T2 प्रयोत्स्यन्तीह, G2 °योत्स्यति (for °योत्स्यन्ति) D1 G1 पाण्डवान् — D1 reads 16c–17d after 14cd — c) Ś1 K1 2 4 Dc D1–3 क्षय (for वध) Ś1 K1 2 तेषां (for चैषां) — d) K4 D3 T2 G4 देव , M2 वैर (for दैव°)

17 For D1 cf v l 14 — a) Dc दैत्या (for दैत्य) B Dn D4–6 T G1 3 M2 [ए]व (for [अ]पि) — b) Ś1 K1 2 प्रविष्टा (for संभूता) B1 सहसा क्षत्रयोनिषु — c) Dc2 T2 विजि, T1 तत्र (for युधि) — d) T1 G1 सह (for तव) — e) K3 4 Dc2 D1–3 6 मुशलै°, B मुषलै° B2 4 Dn D4 6 G3 शूलै°, B3 शूरै (for खड्गै°) — f) Dc T2 G1 अस्त्रै° (for शस्त्रै°) K1 तदा, K3 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा) — After 17, S (except G3) ins

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबला ।

18 a) G1 हृद्गत (for ऽन्तर्गत) — b) T2 फल्गुन° (for अर्जुन°) — c) G1 [अ]भि (for [अ]पि) — d) D1 विष्णु पायो (for वधो)

19 b) G1 कर्णमूर्तिर् K3 Dn3 (before corr) D4 6 अपाश्रित — c) D6 वीर (for वैर) K1 सस्मृत (for संस्मरन्) T1 G1 3 4 M वीरो (for वीर) T2 तत्त्वैरं स्मरन्वीर — d) D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ

20 a) S1 K1 2 B1 4 Dc1 शौटीरो; K3 Dn1 विक्रम्य शौण्डीरो, B2 3 विक्रमसौटीरो, Dc2 Dn2 °शौडीरो — b) T2 G1 2 4 विजेष्यते — K3 om (hapl) 20c–21d — d) G4 सर्वधारीन् (for सर्वांश्चारीन्) B2 यशा , D3 G1 रथा , D6 °मति , T2 M1 रथान् (for रथ)

C 3 15176 B 3 252 22 K 3 253 22 ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३०

---

21 K₂ om 21 (cf v l 20) — ᵃ) B₁ तच्च (for [ए]तच्) — ᵇ) G₄ रक्षार्थी — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ [अ]पि (for [ए]व) — ᵈ) B₁ D₁ [अ]पि (for [अ]प)

22 ᵇ) T₂ G₁ चापि (for शत) — ᵈ) T₂ ते च, G₁ एते (for ये ते) K₂₋₄ B₂ ₄ D (except D₃) G₃ समप्तकाः T₁ सर्वांतका D₁ इव (for इति) — ᵉ) K₁ ₂ G₁ वीर — ᶠ) Dn₂ D₈ हनिष्यति च, T₁ G₁ ₄ M युधि हिंस्य(M₃ °स)ति, T₂ G₂ युधि योत्स्यति (for निहनि°)

23 ᵃ) B₄ असपत्नी T₂ G₁ शेषा, G₂ ₄ वीर (for हीय) — ᵇ) Dn₂ D₁ G₁ वसुधाधिप — ᶜ) B₄ न (for मा) D₁ T₂ विषादे, G₃ ₄ विषादो K₁ नयस्वास्म, K₃ B₂ Dc D₁ ₂ ₅ नयास्मान, Dn D₄ ₆ गमस्त्वस्मान्; D₃ T₁ नयस्वात्मा; G₂ ₄ त्वया कार्यो, M₃ नयस्वास्था (sic) (for नयस्वास्मान्) — ᵈ) T₂ सनन्वस्थो भवानघ — ᶠ) K₁ मोक्षो (for पक्षो) T₁ सर्वदा, M₃ पार्थिव (for कौरव)

24 ᶜ) K₁ रतिर् (for गतिर्) — ᵈ) D₂ दैवतानां Ś₁ K₁₋₃ D₂ ₃ ₅ तु (for च) — After 24, D₁ ins an addl colophon (*adhy no* 252)

25 ᵃ) B₁ परित्यज्य — ᵇ) T₂ G₁ ते (for त) Ś₁ K₁ ₂ °पुंगव (for °कुञ्जरम्) — ᶜ) S₁ K₁ Dc D₁ ₃ ₅ दुर्धर्षा (K₁ °र्षं)

26 ᵃ) Ś₁ स्थिरतां (for स्थिरां) — B₂ om (hapl) 26ᶜ–29ᵈ — ᶜ) T₂ [अ]नुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ᵈ) B₁ शिवम् (for जयम्) S₁ प्राप्नुहि, D₁ प्राप्स्यसि (for आप्नुहि) D₁ मा व्यथ° (for चेत्यथ)

27 B₂ om 27 (cf v l 26) — ᵇ) T₁ च (for सा) D₁ प्रभु° (for पुन) — ᶜ) G₃ यत्र, G₄ गत्र (for देश) G₃ तथा° (for यत्रा°)

28 B₂ om 28 (cf v l 26) — ᵃ) T₂ G₁ प्रतिवेद्य च (for °निक्षिप्य) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₃ ₄ [अ]थ; Dc₁ तद् (for च) Dc₁ आज्ञा; T₁ कृत्या (for राज्ञा) B₄ G₁ सा राज्ञा (by transp), T₂ [त]त्र राज्ञा Ś₁ K₁ ₂ तु, h₂ Dc D₂ ₃ [अ]थ, h₄ D₁ च (for सा) — ᵈ) =1 92 16ᵇ 93 43ᵇ, 94 27ᵈ, etc, etc B₃ Dc₁ Dn D₄ ₆ तथै° (for तत्र°)

29 B₂ om 29ᵃᵇᶜᵈ (cf v l 26) — ᵃ) T₂ च (for तु) — ᶜ) Dc अनुभूतम्; G₁ यत्तु भूतम् (for स्वप्न°) B₁ इम, Dc तथा (for इद) — ᵈ) G₁ चिंतयामास (for अचिन्तयत) — After 29ᶜᵈ, S (except G₂) ins

1155* सस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतिः ।

[T₂ सर्वाणि (for वाक्यानि) T₁ M₁ श्रुत्वा च (M₁ सस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मतिः]

— ᵉ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ D₂ ₃ ₅ विजेष्येऽहं, B₁ विजेष्यामे — ᶠ) B Dn D₄ ₆ G₂ ₃ चास्य (for तस्य) S₁ h₂ मन (for मतिः)

30 ᵃ) Dc T₁ M₁ कर्णं (for कर्णं) h₂ B₁ D (except Dn D₆) ससंस° — ᵇ) D₁ [अ]पि प्रघातिन ; D₂ [अ]मित्रपातिन — ᶜ) Ś₁ h₁ ₂ रणे (for वधे) — ᵈ) G₁ पार्थिवान् (for समर्थान्)

31 ᵃ) T₂ मृषा, G₁ ₂ मृषा (for दृढा) T₁ शेषा (for तस्य) — ᶜ) Dc विनिर्जित्य — B₂ om 31ᵈ–34ᶜ — ᵈ) Ś₁ K₁ ₂ पुरुषर्षभ (for भरत°)

एवमाद्या दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४० C 3 15199 B 3 252 45 P 3 253 45

---

32 B_2 om 32 (cf v l 31) — a) D_1 M_2 कर्णो स्या(D_1 स्या)विष्ट, B_3 D_8 कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा, Dc_1 G_1 कर्णोप्यवि(G_1 °ष्ट)ष्ट°, D_4 कर्णोप्याविष्ट° — c) T_1 वध स्तुन् (for वधे क्रूराम्) — d) K_3 D_1 अकरोत्स्वा, T_2 अनरोत्स (for अकरोत्स) T_1 स्मृतिं, T_2 समा, G_1 सदा (for मतिं) T_2 G_1 मतिं (for तदा) B Dn D_{4-6} G_3 करोति स्म तदा मतिं

33 B_2 om 33 (cf v l 31) — a) S_1 संशप्तकान्, K_{2-4} B_{3-4} Dc D_{1-3} समप्तका° B_1 तदा, K_3 च ये (for च ते) K_1 वीर (for वीरा) S (except G_3) संशप्तका बभूवुश्च — c) D_3 आविष्टा°, D_{4-6} G_3 विक्रान्ता° (for आक्रान्ता°) — d) N (B_2 om) G_{2-3} M_2 फाल्गुनस्य (S_1 फल्गु°, D_{4-5} फाल्गुण°)

34 B_2 om 34^{abc} (cf v l 31) — a) D_6 °कृपाचार्या — b) S_1 दानवाविष्टचेतसः (cf 33^b) — c) $Ś_1$ तत (for न) M_2 °पुत्रेषु (for °पुत्राणां) — d) T_2 ते भवन्ति (for स्नेह°) G_{2-4} M [S]सवन्सदा (for विशां पते) — e) B_4 चाचक्षीत, Dn_3 चाचक्षेत, T_2 चाचष्टे च (for चाचचक्षे) G_1 कस्मिश्चिद् — f) K_3 Dc D_1 एव (for एतद्) B_4 transp एतत् and राजा — After 34, S (except G_3) ins:

1156* कृत्यया नार्यकथितं यदस्य निशि दानवैः ।

35 b) S (except G_3) कर्णो वचनमब्रवीत् — c) G_1 रुम° (for स्मय°) — d) B_1 सुमहद् (for हेतुमद्) D_1 पार्थिवेद तु मद्वच

36 B_2 om 36^b–38^c — b) B_1 जीवन्नत्रापि पश्यति — e) T_1 G_{2-4} M [S]द्य (for ऽद्य) — f) T_1 तत्राद्य (for भयस्य) S_1 K_{1-2} transp भयस्य and मरणस्य K_{1-2} वै, D_3 T_2 च (for वा)

37 B_2 om 37 (cf v l 36) — a) K_4 Dc एव, T_1 वाक्य, T_2 G_{1-2-4} M एन (for चैनं) — b) T_1 °बल, Dc °श्रम, G_4 °भुज (for °भुजः) — d) B_4 कस्माच्छोचितुमर्हसि — e) S_1 प्रतप्य, D_6 सनाप्य (for प्र°) — f) T_2 सकल, G_1 कथं त्व (for स कथं) $Ś_1$ K_1 B_1 Dc_1 D_{1-3} T कर्तुम्, K_2 B_3 Dn D_{4-6} मृत्युम् (for मर्तुम्) B_3 S (except G_{1-3}) अर्हसि (for इच्छसि)

38 B_2 om 38^{abc} (cf v l 36) — a) S_1 K_{1-2} भये जाते (for भयं जातं) — b) G_{2-4} अर्जुनस्य पराक्रम — After 38^{ab}, D_6 reads 39^{cd}

39 a) S (except G_3) इतस् (for गते) T_1 तृतीयके (for त्रयो°) — b) T_1 शस्त्रेण (for सत्येना°) — D_6 reads 39^{cd} after 38^{ab} — cd) D_1 T_2 G_1 पार्थं (for पार्थान्) B_1 आनयिष्ये रणे पार्थान्, D_3 आनयिष्यामि पार्थं तु (for c) S_1 K_{1-2} वशे (for वशं) $Ś_1$ K_{1-2} G_1 नराधिप, K_3 Dc D_1 जनेश्वर (for जना°) K_4 D_8 करिष्यामि वधं राजन्पार्थस्यामिततेजसः

40 b) B_{2-4} Dc वचनात्तदा, D_5 वचनेन वा, S (except T_1 G_{1-3}) वचसा तदा — c) D_1 प्रणिधानेन B Dn D_{4-6} G_3 चाप्येषाम् — d) $Ś_1$ K_{1-2-4} D_{2-3-5} समुत्तस्थौ (for उदतिष्ठत्) — e) K_3 D_1 नु (for तद्) — f) K_4 transp स्थिरां and मतिं

41 a) K_1 मनुजशार्दूल, B_1 [S]थ नरशार्दूलो, T_2 वै राज°

D 3 15200 B 3 252 45 K 3 253 45

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४
सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५
दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।
कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— c) K4 Dn3 D3 कलिला — B2 om 41d–42a — d) Ś1 K1 2 4 D2 8 ध्वजसकुला, D6 पत्तिध्वजसमाकुलां

42 B2 om 42a (cf v l 41), D6 om 42c–43b — a) K3 नागौघ B1 T2 G1 2 प्रतिमां T1 G3 4 चास्य, T2 G1 वीर; M1 सा तु, M2 साथ (for राजन्) — b) B4 transp प्रयाता and सा T1 शुशुभे स महा, T2 G1 2 प्रयाणे (T2 प्रायेण) स महाचमू, G4 M प्रयाणे शुशुभे चमू° — c) D3 °पत्रै (for °च्छत्रै) T पताकैश्च (for °काभिश्च) — d) K1 T1 सपाडु(T1 °ड)रै, K4 B4 Dc D1–3 [अ]पि पाडुरै ; T2 G1 4 M सुपाडरै

43 D6 om 43ab (cf v l 42) — a) Ś1 K1 2 च पादातै, B1 पताकैश्च (for पदातैश्च) — b) D1 वीर (for ऽतीव) K3 शोभना (for सकुला) T1 प्रयाणे सा चमू बभौ, T2 G1 2 4 M प्रयाणे सा बभौ (G4 शुशुभे; M प्रबभौ) चमू — d) T1 °वासक्तशारदी, T2 वासीत्तु°, G1 °वाव्यक्तशर्वरी, G4 वासीत्तु शारदी — After 43, S (except G3) ins

1157* हसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता।

44 a) K4 D2 8 द्विजाग्र्याणा, D1 द्विजेश्चैव, T2 G3 4 द्विजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु) K1 B Dn D4 6 स, K3 Dc D5 T1 G1 च (for तु) — b) B1 व्यराजत, B4 Dc D5 विराजते (for ऽधि°) — c) K1 °लिमानश्च, Dc °लिमादाय, T2 लयश्चापि (for °लिमालाश्च) — d) Ś1 G1 जनाधिप; K1 धनाधिप°

45 a) D6 दुर्योधनो D3 यथा चाग्रे, D5 यथा मार्गे (for यया) — b) B2 T2 युत (for ज्वलन्) — d) G2 4 सु (for च)

46 After 46ab, M ins

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागरैर्ब्राह्मणैरपि।

— c) K1 2 भूरिश्रव — d) K1 महाराजा च

47 a) Ś1 K3 4 D1–3 प्रयात B2 राज, T2 G1 2 4 नर (for नृप°) K3 तु (for त) — d) D1 अभिजग्मु° K1 4 D2 8 G1 कुरूद्वह (K1 ह, G1 °ह) — After 47cd, S (except G3) ins

1159* प्रहृष्टमनस° सर्वे दुर्योधनपुरोगमा ।

— e) B4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) B Dn D4 6 G3 राजेंद्र; T G1 2 4 M ते राजन् (for राजस्ते) — f) B Dn D4 6 G3 transp विविशु° and स्वपुर

Colophon — *Major parvan* Ś1 K3 Dn3 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K1 2 घोषयात्रा (followed by समाप्त), K3 4 B D G3 दुर्योधन(K4 B4 Dc om दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in K3 4 B1 D G3) — *Adhy name* M2 प्रायोपवेशननिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 322, Dn 251 (Dn3 250), D1 253, T1 G4 M (M2 *inf lin*) 244 (M2 orig 246), T2 G1 241, G2 243 — *Śloka no* Dn 52, D1 27

241

1 a) Ś1 K Dc D1–3 5 T G1 वर्तमानेषु, G2 4 M एव गतेषु — b) T1 वने महान्, T2 G1 2 4 M पाडवेषु (for वने तस्मिन्) — d) K4 B Dn D4 6 T2 G2 4 अकुर्वत K1 2 4 B Dn D2 4–6 G4 सत्तमा (B2 वै द्विज)

2 a) B D (except D1–3 5) G1–3 चैव (for चापि) — b) B2 S (except G3) शकुनिश्चापि सौबल — c) Ś1 K1 4 T2 G2 4 M भीष्मो द्रोण (Ś1 °मो द्रोण, G4 °ष्म द्रौणि) कृपश्चैव

3 a) B2 गतेषु तेषु पार्थेषु — b) Ś1 K1 2 B1 नि(B1

२४१

जनमेजय उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२ C 3 15220 B 3 253 13 K 3 254 13

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च) K3 नराधिप (for सुयो°) — c) B1 2 4 D4 T G1 2 4 हस्तिन° — e) Ś1 तदा राजा (for महा°)

4 a) Dn D4 6 G3 तदा (for मया) — b) S1 h Dc D1-3 5 T2 G1 सुयोधन (for तपो°) — c) G2 4 वचन (for गमन) K4 T2 G1 2 4 M1 ते, T1 तत्र (for मे) — d) T1 G2 4 मम, G1 M तथा (for तव) K1 2 B Dc Dn D4-6 G3 तत्र, T1 न च (for तन्न) K3 च मे, G1 M त्वया (for च ते) K4 D2 3 T2 मद्वचो (T2 मत्तत्रा) न कृतं त्वया, D1 मद्वचो न कृतं च ते

5 a) M2 तात (for वीर) — b) T1 transp ग्रहणं and शत्रुभिर् — c) B2 D1-3 T M2 चापि (for चासि)

6 a) M2 राजेन्द्र (for गान्धारे) — b) D2 3 सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य) — c) S1 तदा पुत्रो, K1 2 4 D1 T2 G1 4 भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो) — d) Ś1 तथा रणात्, B2 4 तदा भयात्, B3 तदा बलात्, D1 T1 नरश्रिता — After 6cd, T1 G3 4 ins

1160* व्यपयात्पृष्ठतस्त्वमप्रेक्षमाण पुनः पुनः ।

— f) B4 M1 विशां पते, M2 यथागतम् (for नृपा°)

7 b) B1 पाण्डूनां सुमहात्मना — G4 om 7c-8b

8 G4 om 8ab (cf v l 7) — b) B4 S (except G3, G4 om) महात्मना (for नृपो°) D1 पाण्डवस्य नृपात्मज — c) K4 D2 3 धनुर्विद्यासु (for °र्वेदे) K3 B3 Dc T1 G2 4 M1 [ऽ]पि (for च) K4 D2 3 शूरेषु (for शौर्ये) K2 B1 T1 G2 M वा (for च) — d) D1 कुशलो (for धर्मे वा) B1 धर्मशीलता, Dc D1 धर्मवत्सल K4 D2 3 सर्वेश्च बलवत्तर

9 a) B Dn D4 6 G3 तस्मादहं (for तस्य तेऽहं) — c) T1 M संधिमता — d) Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 स्वकुलस्य (for कुलस्यास्य)

10 a) B1 2 4 Dn1 D6 G2 M2 च (for तु) — b) Ś1 K1 2 जनाधिप, T1 महीपति (for जने°) — c) K1 2 प्रसह्य, T2 प्रहसन् (for प्रहस्य) K4 B1 D2 3 स महाराज, G1 M1 सहसा राजा — d) Ś1 K1 2 T1 महाबल° (for ससौ°) K4 D2 3 प्रतस्थे सहसौबल°

11 a) S1 K Dc D1-3 5 तम (for तं तु) Ś1 आस्थाय — b) B4 T1 G1 °नाद्रपि (for °नादयः) — c) D3 महेष्वासान्, T2 महेष्वासम् — d) T2 G1 जनेश्वर (for महा°) K4 T1 धार्तराष्ट्रा महाबला, D3 °र्तराष्ट्रान्महाबलान्

12 a) D1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा — b) K1 2 भीष्म कुरुकुलोद्वह° — c) K4 D2 3 [अ]थो

107

C 3 15221 B 3 253 14 V 3 254 14

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४
कर्ण उवाच ।
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ १९
एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ २०
आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ २३
एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

सुस्वो, T_2 $G_{3.4}$ [अ]वनतो (for श्रीडितो) — ^{d}) G_4 M_2 स्व (for स्व)

13 ^{b}) K_3 B Dn $D_{2-4.6}$ G_3 जनेश्वर॰ (B_4 सुयोधन), T_2 महायल॰ (for जनाधिप) — ^{c}) K_3 राजा (for देशम्) — ^{d}) K_1 आमन्त्रयत, K_3 न्यमन्त्र॰

14 ^{a}) B_1 अस्माभिर् (for अस्माक) — ^{b}) B_1 G_1 मम (for भव) — ^{c}) N $G_{1.3}$ च (for नु) $Ś_1$ K_1 नु, $K_{2.3}$ न, K_4 D_5 न॰, B_{1-3} Dn $D_{2-4.6}$ G_3 तत्; B_4 Dc D_1 मे (for च) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ मन्त्रयामोत्र य(K_4 $D_{2.5}$ त)द्वित; $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मत्रयामोथ य(Dc त)द्वित; B_2 मंत्रयामो धियाकृत

15 ^{a}) $Ś_1$ K Dc नियोध स्व (for ॰धेद्) — ^{b}) K_4 B D T_2 G_3 यत्त्वां; K_3 यथा $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 भारत (for कौरव) — After 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins a passage given in App I (No 24) — $K_{3.4}$ D_3 om 15^{cd} — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 वाच; D_5 तु तत्, T_1 च त — ^{d}) B_2 G_1 [अ]निंदित (for [अ]रिंदम)

16 ^{a}) B_1 D_5 T राजन् (for वीर) — ^{b}) D_1 समपत्ना (for नि॰म॰) — ^{c}) B_1 महाराज, T_2 महाबाहो (for यथा शक्रो) — ^{d}) B_1 यथा शक्रो, $G_{1.2.4}$ M_2 गतशत्रुर् B_2 D_1 महायल॰

17 ^{b}) S (except G_3) राजा कर्णमथाब्रवीत् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.5.6}$ पुरुषोत्तम

18 ^{a}) D_5 सुसहायोनुरक्तश्च — ^{b}) B_1 समर्थं, S (except T_1 G_3) मदर्थें — ^{d}) T_2 $G_{1.4}$ तन्मे (for तं वै)

19 ^{b}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 महत् (for तदा) — ^{d}) G_1 सुमत (for सूतज)

20 ^{a}) $K_{1.3.4}$ D_{1-3} वशा (for तव॰) — ^{d}) S (except G_3) सर्वे वश्या (by transp) D_3 नृपात्मज

21 ^{a}) K_1 D_2 आहूयतां, G_1 आहूयत T_1 द्विजवरान्

22 ^{a}) K_4 D_2 समाहूय, T_1 यथा भूता — ^{b}) K_4 B_{2-4} Dn $D_{1-4.6}$ G_3 M_2 यथोक्ता $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc वेदपारगं — ^{c}) $K_{1.4}$ B_1 D_{1-3} S (except T_2 G_3) क्रिया॰

23 ^{d}) T_2 G_1 तवाद्य पुरुषर्षभ

24 Before 24, K_4 B_1 Dc_1 $D_{1-3.5}$ ins वश॰ उ॰ — ^{c}) K_4 D_2 समासाद्य, D_4 G_3 ॰नीय, T_2 G_1 ॰हूय — ^{d}) To avoid hiatus, K_1 म्विद (for इद) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 वचन चेदमब्रवीत्

25 ^{a}) $=33^a$ $K_{1.2}$ S (except G_3) क्रतुवर — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ आहरस्व यथाशास्त्र

26 ^{a}) T_1 एवमुक्तः स नृपतिम् — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ M_2 द्विजसत्तम॰ — After 26^{ab}, S (except G_3) ins

1161* ब्राह्मणे सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागताः ।

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७　　C 3 15297 B 3 255 25 P 3 256 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— ^{c}) K_3 शक्यस्तु, B_2 स शक्तु°, D_3 शक्य स (by transp), T_1 च शक्य, T_2 वै शक्य　$Ś_1$ $K_{1\,2}$ त्वया राजन्, K_3 D_3 T $G_{1\,2\,4}$ M कुरुश्रेष्ठे (T $G_{1\,4}$ °ष्ठ, M_1 °ष्ठो), B_2 कुलश्रेष्ठो — ^{e}) T_2 वर्तं° (for जीव°) — ^{f}) B_4 काले (for कुले) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ नराधिप, T_2 G_1 नरोत्तम

27 K_4 om (hapl) 27 — ^{a}) Dc G_2 M_2 om च　T_2 G_1 स (for च)　B D (except $D_{2\,3\,5}$) G_3 ते (for वै) — ^{b}) $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 नृप (for तव) — ^{c}) D_3 [अ]सौ (for ते)

28 ^{a}) M_1 अस्तु (for अस्ति)　G_1 चान्यत्　B_4 D_5 महासत्र　$Ś_1$ $K_{1\,2}$ अस्ति त्वन्यो महाराज — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °सम°　T_1 विद्धि, $G_{1\,2\,4}$ M विभो (for प्रभो) — ^{d}) Dc शृणुष्वेद, T_1 शृणु चैव

29 ^{a}) T_2 G_2 ये चेमे (for य इमे) — ^{d}) S (except G_3) सुवर्णमकृतं कृतं (T_1 °त शुभं, M_2 °ताकृतं)

30 ^{c}) K_4 D_{1-3} वै (for ते) — ^{d}) K_3 ते नृपोत्तम, B_2 तव भारत, G_1 ते नरर्षभ

31 D_5 om 31 — ^{a}) K_3 तेन, B_2 रुद्र, B_3 Dc_2 यत्र (for तत्र)　T_2 G_1 नरश्रेष्ठ — ^{b}) B_1 प्रभूतार्थ° — ^{d}) K $B_{1\,4}$ Dc D_2 G_1 सर्वशोऽप्यनि°, D_1 सर्वपापनिवारण, T_1 $G_{2\,4}$ M सर्वशो ह्यनि°, T_2 सस्यशोऽप्यनि°

32 ^{a}) Dc_2 S (except G_3) वै (for ते) — ^{c}) T_1 एतेनैव तु यज्ञेन — ^{d}) T_1 इष्ट्वा (for ऋते)　$G_{2\,4}$ विष्णो　K_3 Dc T G_1 M सनातनं, $G_{2\,4}$ सनातनात्

33 ^{a}) = 25^{c}　K_1 G_1 क्रतुश्रेष्ठ, Dc क्रतुवर — ^{b}) T_2 G_1 स्पर्धतेय — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{1\,5}$ T G_2 M चैष (for चैव)　K_4 $D_{2\,3}$ एव तु रोचतेऽस्माकं — ^{d}) K_1 B_1 श्रेष्ठश्च, $G_{2\,4}$ M श्रेयाश्च — ^{e}) Dc भवत्येष　B Dn $D_{4\,6}$ G_3 निर्विघ्नश्च भवत्येष — ^{f}) K B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ T $G_{1\,2\,4}$ च ते (for तव) — After 33, S (except T_1 G_3) ins

1162* तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञ प्रवर्तताम् ।

34 ^{a}) T_2 G_1 धर्मेण (for तैर्विप्रैर्) — ^{b}) $K_{1\,2}$ D_5 महामति (for मही°)

35 ^{a}) K_4 ते (for मे) — ^{b}) M_2 तथैव च (for न संशय) — ^{d}) K $D_{2\,3\,5}$ T_2 तन्मा; B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ G_3 तस्मात् (Dn_2 तच्च), $G_{2\,4}$ M तत° (for तन्मा)　T_2 ब्रुवत (for प्रब्रूत)　G_1 तन्मम ब्रूत माचिर

36 ^{a}) K_1 सर्वे ते (by transp) — ^{b}) G_1 प्रत्यूचुस्त नरा° — After 36^{ab}, T_2 ins 3 242 1^{cd} (v l धृतराष्ट्र for धार्तराष्ट्र), *repeating* it in its proper place — ^{c}) G_4 आदि (for संदि°)　T_1 महाराज, M_2 तथा राजा — ^{d}) T G_1 M व्यापारान्स्वा(M_1 °रांस्ता)न्यथा°

37 ^{a}) K_3 करण, K_4 कारणाच्च, D_3 कारणे　K_3 Dc D_1 चैव (for चापि) — ^{b}) D_1 शिल्पकारिण° (for सर्व°) — ^{c}) T_2 ते, G_1 तत (for च) — ^{d}) T_1 ते त (for कृतं)　G_4 कृत्यं (for सर्वं)

Colophon G_3 broken — *Major parvan*　S_1 $K_{1\,2}$ *Dn_2 $G_{2\,4}$* आरण्य — *Sub-parvan*　$K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ,

२४२

C 3 15298
B 3 256 1
K 3 257 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

---

and B Dc Dn $D_{4\ 6}$, likewise, only दुर्योधनयज्ञ — *Adhy name* M_2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णय॰ — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 323, Dn 254 (Dn_2 253), D_1 256, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 245 (M_2 orig 247) T_2 G_1 242, G_2 244 — *Śloka no* Dn D_1 25 (Dn_2 24)

242

1 ^{a}) Dc ते, T_1 च (for तु) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वं — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ये (for ह) To avoid hiatus, T_1 M तेमात्यप्रवरा(M_1 ॰मुखा)श्च ह, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कृतमृत्त्विर्न (G_1 ॰र्द्वं न)राधिप — ^{c}) K_3 $D_{2\ 3}$ महाप्रज्ञो — ^{d}) D_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ धृतराष्ट्रे (T_1 ॰ष्ट्र) $Ś_1$ न्यवेशयन्, K_1 M न्यवेदयन्

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सज्ज॰ क्रतुवरो राजन्, T $G_{2\ 4}$ M सज्ज कृत (T_1 ॰ज्ज क्रतु; G_2 ॰ज्ज क्रतुर्; G_4 ॰ज्ज क्रतुर्, M_1 ॰ज्जी कृत) महाराज; G_1 सभारा संभृता राजन् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc प्राप्तकाल, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ काल प्राप्त; T_1 G_4 कालप्राप्तश्च; T_2 G_1 काल॰ प्राप्तश्च; G_2 काले प्राप्तश्च — ^{c}) $B_{2\ 3}$ Dn D_{4-6} G_3 सर्वं; G_4 द्रव्य (for दिव्य) — ^{d}) B Dn D_{4-6} G_3 च (for सु)

3 ^{a}) B_3 चैव (for श्रुत्वा) K_1 नृपश्रेष्ठ; $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ G_4 M_1 नरश्रेष्ठो — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ धृतराष्ट्रो K_4 नराधिप॰, T_2 G_1 महीपति॰ (for विशां पते) — B_3 om 3^{cd} — ^{c}) $D_{4\ 6}$ प्राज्ञा॰ (for आज्ञा॰) K_1 नृप; G_1 नृपान् — ^{d}) T G_1 क्रतु राजन् (T_2 राज्ञो यज्ञ; G_1 यज्ञो राज॰) प्रवर्तता

4 D_2 om 4 — ^{a}) K_3 Dc_2 प्रवर्तते — ^{b}) B_1 प्रभूतार्थ, Dn ॰तार्थ॰ (!) B_1 ॰संस्कृत, T_2 ॰संस्कृत॰ — ^{c}) $G_{2\ 4}$ गांधारो — 4^d=23^b

5 ^{a}) B_1 प्रविष्टो K_3 B_2 धार्तराष्ट्र B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (for [ऽ]भूद्) — ^{b}) T_1 $G_{2\ 4}$ M महामना॰, T_2 ॰द्युति॰; G_1 ॰मति — ^{c}) $G_{2\ 4}$ भीष्मद्रोण॰

6 ^{a}) T_2 निमन्त्रणाय; $G_{2\ 4}$ आमन्त्रणार्थं — ^{b}) D_2 प्रेरयामास G_1 वीर्यवान् — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ राजेन्द्रो; K_3 विप्रेन्द्रो — ^{d}) $Ś_1$ च भारत, $K_{1\ 2}$ च पार्थिव (for तथैव च) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc यथाज्ञप्त, K_3 D_{1-3} यथाप्रज्ञ; K_4 यथायज्ञ; B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ $G_{3\ 4}$ M_2 यथोद्दिष्टा

7 ^{a}) D_1 त तु, G_4 तत (for तत्र) — ^{d}) K_4 $B_{3\ 4}$ D_1 पापपौरुषान्, T G_1 पुरुषर्षभान् — ^{f}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ T G वने तथा, B Dn $D_{4\ 6}$ वने तदा (B_2 स्थितान्), D_1 च यद्वने, D_5 वने यथा (for महावने)

8 ^{a}) B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 स गत्वा पाण्डवान्सर्वान् — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B_4 S (except G_3) [अ]थ (for [अ]भि) B Dn D_{4-6} G_3 च (for तान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ B_2 Dc D_1 महाराजो — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B_2 Dc D_5 T $G_{1\ 4}$ ॰सत्तम

9 ^{a}) B_2 ॰तमर्थौघम्; D_4 ॰तरत्नौघम् — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ G_2 M_2 कुरुनन्दन, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ॰सत्तम॰

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोभिलषितं राजंस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५
शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः । C 3 15321 B 3 256 24 F 3 257 23

— d) Dc G4 महत्त्वत (for ततस्तत°)

10 a) S1 K1 2 4 B4 D2 3 5 राजा (for राजन्) — K1 om 10cd — c) Dc आमन्त्र्य यदि वो राजा — d) Dc1 T2 G1 धृत° (for धार्त°) T2 G1 महीपति°, G2 4 नराधिप (for जने°) — e) T2 राजन् (for राज°) — f) T1 अर्हसि

11 b) D1 श्रुत्वा दूतस्य भाषित — c) S1 K1 2 राजेन्द्र, G1 नर° (for नृप°) — d) T2 यज्ञ (for राजा) — e) T2 G1 क्रतुमुख्यानां — f) D1 T G1 M1 सर्वेषां, G4 गच्छेम T2 G1 कीर्तिवर्धन, G2 4 M प्रीतिवर्धन

12 b) K4 D2 3 चेदानीं (for त्वि°)

13 c) Ś1 K1 2 4 D2 5 हि, G1 M [अ]त्र (for तु) — d) Ś1 K1 2 कुरु° (for धर्म°)

14 a) Ś1 K B1 4 D2 3 G4 °प्रदीप्ताग्नौ — b) G4 पात्र — d) B1 T G1 M नर° (for रण°)

15 b) K1 2 G1 पाण्डवा Dc धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिर — c) K2 3 D4 आगन्ताह (K3 °ता च), G4 अभ्यतरस् Ś1 यदा (for तदा) T1 [अ]स्मि (for स्म) B Dc Dn D4 6 G3 आगन्ताहं तदास्मीति — d) T G4 एव, G1 2 M एव (for ते स) S1 हि (for स)

16 a) Ś1 K Dc D1-3 शिष्टास्तु — b) S1 K1 2 Dc2 D4 च (for [ए]व) — c) Ś1 K1 2 स च दूतस्; K3 B4 Dc D1 T G1 दूतश्च तद्; K4 D2 3 स दूतस्तद् (D3 °स्तु), G2 4 दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि) Ś1 K1 2 तथा°; D3 यथा°

17 a) Ś1 K1 2 T1 G2 M2 नृप°, T2 G1 द्विज (for नर) — Ś1 om (hapl) 17c–18d — c) Dn D4 6 G4 महाभाग — d) B1 4 D5 धृत° (for धार्त°)

18 Ś1 om 18 (cf v l 17) — a) B1 यथान्याय — b) B1 यथाशास्त्र; B2–4 Dn D4 6 G3 यथाविधि (for यथावर्णं) B3 यथातथ — d) K4 B Dn D4–6 G3 प्रीता श्चापि K4 B D (except D1–3) G3 नरेश्वरा, T G1 2 4 M जनेश्वर (T रा)

19 a) D5 स; G4 [S]य (for ऽपि) K3 4 B1 Dc2 Dn2 n3 D1 2 G2 M1 राजेंद्र Ś1 धार्तराष्ट्रपुरे जग्मु — b) Ś1 सवृता, K1 2 संवृत्त K1 2 Dc T1 G2 M2 सह (for सर्व) — After 19ab, Ś1 ins

1163* प्रासान्सर्वान्नृपान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— c) K1 महताविष्टो

20 a) B1 यथा, D2 G1 सुख (for सुखी) M1 जन सुखी (by transp) K1 सर्वं; T1 सर्वे — b) K4 B1 D3 कृत; B4 क्रतु (for क्षत्त) Dc तत्र (for अन्न) — c) K4 स तुष्येद्, Dc2 तुष्येत, D2 3 तुष्टश्च, T2 G1 हृष्येच्च B4 Dn D6 तु (for च) S1 सदन — d) Ś1 तदा Dc यज्ञो, D5 S (except G3) नीतिर् (for क्षिप्र)

21 a) B1–3 Dn D4 6 G3 विदुरस्तु तदाज्ञाय; Dc °स्त्वेवमाज्ञात — b) K4 B1 2 D1 अरिंदम — c) B2 धृद्वान्, D3 विप्रान् (for विद्वान्)

C 3 15321 B 3 256 24 K 3 257 23

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

---

22 a) Ś1 K1-3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयान्नपानेन (K1 2 °पानानि; K3 D1 °दानानि; Dc Dn2 °दानेन); T2 G3 M2 °भोज्यान्नपानैश्च

23 a) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ; G2 M2 ह्यवभृत — b) =4d M1 °विधि (for °क्रमम्) — After 23ab, M1 ins

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— c) D1 सान्त्वयामास (for °यित्वा च) D2 तु; G4 [अ]थ (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेंद्र; T2 राजेंद्रान् — d) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om (hapl) 23f–24a — f) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4 श्चैव) सर्वशः

24 Dc D1 om 24ab, Ś1 T1 G2 om 24a (cf v l 23) — a) B Dn D4-6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्जयामास नृपान्) — b) B1 ब्राह्मणान् *****(cf 23f) — c) B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन° — d) Ś1 कर्णकौरवैः

Colophon om in Ś1 K1-3 — *Major parvan* Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 Dc D1-3 5 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ, B2-4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन(Dn2 om दुर्योधन)यज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn2 254), D1 257, T1 G4 M (M2 *inf lin*) 246 (M2 orig 248), T2 G1 243, G2 245 — *Śloka no* Dn1 n3 28, Dn2 D1 26

243

1 a) K4 Dn3 M1 महाराज; D1 महाबाहु — b) T2 G1 अर्चित (for अच्युतम्) — c) S (except G3) मागधाश्च (for जना°) D1 महाबाहु; T1 महेष्वासा — d) Ś1 Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T G1 2 M नागराश्च सहस्रशः (T1 M2 समतत°)

2 a) B1 °गंधैश्च, B3 °चूर्णेन, T2 G1 °पुष्पैश्च, G2 °चूर्तैश्च (for °चूर्णैश्च) — b) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यंत; K3 D1 [अ]प्यवकीर्य; B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्यं च (B2 T1 °यंत), Dc अवकीर्य (with hiatus), T2 व्यकीर्यंत; G1 व्यकिरत, G2 4 व्यवकीर्य Ś1 K3 4 B D (except D2) G3 तत:, T1 तथा — c) N (except K4 B1 4) G3 M1 नृपाविघ्न, G1 4 °विघ्नान् — d) D1 महाक्रतु (for क्रतुस्तव)

3 T2 om 3a–4b, D1 om 3abcd — b) K2 4 B1 Dn3 D2 3 6 G3 वार्तिका°, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2 वादिता° B3 नराधिप (for महीपतिम्) — c) G1 2 4 M2 यौधि° S (except G3 T2 om) यज्ञस्य — e) G2 न वै (for नैव) G1 ह्येष

4 T2 om 4ab (cf v l 3), M2 om 4ab — a) B1 तु ते° (for तत्रा°) — b) K2 4 B1 D1-3 5 वार्तिका°, Dc2 वीतिका°, T1 G2 4 M1 वादिका°; G1 वादिन° K2 G1 M1 महीपतिं; B1 3 Dc1 Dn D1 4-6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप — c) T2 अपरे (for सुहृदस्) B4 D5 च (for तु) T1 केचिद् (for तत्र) — d) M ह्यति (for अति) Ś1 क्रतू

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेतं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०
तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । C 3 15342 B 3 257 18 K 3 258 19

स्वर्गमिद गति, K₁ ₃ क्रतु सर्वान्स्तथ इति, K₂ ₄ D₁₋₃ ₅ T₂ क्रतुस्सर्वानिव इति T₁ इति सर्वान्स्वगृ्हान्, G₁ क्रतून्स्यान गाम्प्रति — M₁₋₄ T₁ G₁ ₃ ₄ M₁
1165* प्रययौ ... धार्तराष्ट्र धीमता ।
[T₁ M ... (M₁ ...) ... etc]
5 ᵃ) K₁ De D₁ ₃ मान्ध° B₁ T₂ G₁ चैव (for चापि) — ᵇ) De मांधाता भरतस्तथा; G₂ [illegible] — ᶜ) Ś₁ K₁ ₃ B₁ D₁ T₂ M एत (for एत) — ᵈ) B₁ भूता सर्वे; T₁ पूतात्मानो (for पूता सर्वे)
6 ᵇ) Ś₁ K₁ ₄ B₁ °र्षभ — ᶜ) B₁ विवेश च (for प्रविवेश) — ᵈ) Ś₁ सुवेश्म च, T₂ G₁ स्वमंदिरं B₁ T₂ G₁ ₄ नराधिप, M₁ परंतप
7 ᵃ) K₁ नृप (for ततः) G₂ ₄ M पादान (for पादौ) — K₁ om (? hapl) 7ᵇ–9ᵃ — ᶜ) B D (except D₁₋₃ ₄) G₂ कृपादीनां — ᵈ) S (except T₁ G₂) आत्म (for धीमत)
8 K₁ c₁ S (cf 1 7) — ᵃ) Hypermetric Ś₁ K₂ ₄ B₁ D₂ ₃ चाभिवाद्य, T₁ कनीयो हि — ᵇ) K₂ ₄ B D T₂ G₂ °नंदन (for °वत्सल)
9 K₁ om 9ᵃ (cf 1 7) — ᵃ) Ś₁ K₂ समुत्थाय (for °त्थाय) K₂ B₁ ₄ Dn D₂₋₄ ₆ T₂ G₂ महाराज, K₄ तथा राजन् — ᵇ) Ś₁ K₁ ₃ मान्द्र (for ऽब्रवीत्) — M₂ om (hapl) 9ᵈ–12ᵃ — ᵈ) T₂ G₁ क्रतूत्तम, G₄ मम क्रतु, M₁ त्वया क्रतु
10 M₂ om 10 (cf 1 9) — ᶜ) K₄ B₁ T₂ G₄ [ऽ]थ, D₂ च (for ऽहं) Ś₁ K D₂ ₃ M₁ नृप° (for नर°) T₁ आहृतोऽथ नृपश्रेष्ठ, G₁ आहर्ते भरतश्रेष्ठ
11 M₂ om 11 (cf 1 9) — ᵃ) K₄ महाबाहुर्, G₁ महाराज — Before 11ᶜᵈ T₂ G₁ ₃ ins दुर्योधन — ᶜ) Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₂ ₃ T₁ एव; D₄ एत (for एतत्) K₂ च त्वया वीर, B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₄) G₂ त्वयोक्तं हि (for त्वया वीर) — ᵈ) De D₂ T G₁ महात्मसु (for दुरा°)
12 M₂ om 12ᵃ (cf 1 9) — ᵃ) K₁ नृपश्रेष्ठ, K₂ यत्र, B₁ कुरु°, T₁ नरवीर; T₂ G₁ ₃ रणे वीर्यात् — ᶜ) T₁ G₄ महावीर (for पुनर्वीर) — ᵈ) K₂ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) T₂ G₂ त्वमत्र तथे, B₄ M त्वं मा वधाय; T₁ त्वं मा यं गम°
13 ᵃ) B D (except D₁₋₃) T G₁ ₃ महाराज, G₂ ₄ महेष्वास (for महाप्राज्ञ) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ ₄ आश्रित्य (for आश्लिष्य) — ᶜ) K₄ क्रतुवरं, D₁ कुरुश्रेष्ठ — ᵈ) M₁ भारत (for कौरव)
14 De₃ D₂ om (? hapl) 14 — ᵃ) T₁ G₁ ₄ M अथ (for सोऽब्र) B Dn D₄ ₆ T₁ G₂ कौरवांश्चापि (for सुहृ°) — ᵇ) D₁ T₁ G₁ ₃ M₁ नृप(T₁ नर)सत्तम — After 14ᵃᵇ, S (except G₂) ins
1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपति ।
[T₂ G₁ °सौबलाद्याश्च]
— ᶜ) K₁ ₃ B₂₋₄ G₁ M नु (for तु) — ᵈ) Ś₁ K₁ ₃ T₁ महाक्रतु
15 ᵇ) Ś₁ K₁ ₃ राजपुंगव; K₄ राजसत्तम — After 15, K₂ B Dc Dn D₂ ₃ (marg sec m) ₄₋₆ G₂ ins
1167* कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।

C 3 15342
B 3 257 18
V 3 258 19

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 ^{a}) K_4 M_2 अथोत्कृष्ट, $G_{1\,4}$ हृष्ट, G_2 °हृष्ट T_2 G_1 महाराज (for महेष्वासैर्) — ^{c}) $K_{3\,4}$ B D G_3 फाल्गुनस्य, K_5 अर्जुनस्य — After 16, S (except G_3) ins

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 ^{a}) T M [ऽ]थ (for ऽपि) B_3 $D_{4\,6}$ $G_{3\,4}$ M_2 राजेन्द्रो — ^{b}) T_1 विजित्य; M °हृत्य (for °सृज्य) D_1 M नरपुंगव°, G_1 च नराधिप — ^{c}) K_4 D_{1-3} धीमान्, T राजन्, G_1 राजा (for श्रीमान्) — ^{d}) B_3 (m as in text) सुख, B_4 विभु°; Dc $D_{1\,5}$ हरि, T $G_{1\,4}$ M तथा, G_2 प्रति (for प्रभु°) K_3 पूज्यमानश्च वन्दिभि — D_3 om (hapl) 17^{f}–18^{a} — After 17, K_4 $D_{1\,2}$ ins

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।
प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो धनाध्यक्ष इवापर ।;

while S (except G_3) ins

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपा ।

18 D_3 om 18^{a} (cf v l 17) — ^{a}) K_3 M_1 पाण्डवापि, G_4 °स्तु — ^{b}) D_1 °प्रणोदिता

19 ^{a}) S (except G_3) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ — ^{d}) K_3 अर्जुनस्य, B_4 विजानतु (for विजयस्य)

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ धर्मपुत्र, T G_1 राज — ^{b}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc D_{1-3} T_2 G_3 M_1 नराधिप — After 20^{ab}, S (except G_3) ins

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— ^{c}) B_4 Dc $D_{1\,2}$ M_1 अभेद्य कवच B_1 ज्ञात्वा — ^{e}) T_2 $G_{1\,4}$ सु (for च) K_1 T_2 $G_{1\,2}$ मक्लेश — ^{f}) T $G_{1\,2\,4}$ उपजग्मि(T_1 °ज्ञि)वान्, M उपयाच्च्प (for °याति स°)

21 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ महाव्यालमृगा°; B_3 बहुव्यालगणा°, D_3 बहुव्यालसमा° — ^{d}) K_3 $D_{1\,3}$ T $G_{1\,2\,4}$ सर. (for वनम्)

22 ^{a}) S_1 $K_{1\,2}$ [ऽ]पि राजर्षि, T_2 G_1 नरपति° (for ऽपि नृपति°) — ^{c}) Dc transp भ्रातृभि and सहितो M_2 वीरो — ^{d}) B_2 भीष्मद्रोणकृपादिभि, Dc द्रोणभीष्मकृपैस्तथा

23 ^{a}) T_1 समेत्य — After 23^{ab}, S (except G_3) ins

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— ^{d}) S_1 $K_{1\,2}$ महामति, K_3 $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 महीभृता, B_2 $D_{2\,3}$ महीक्षिता, T_2 G_1 M_1 महीपते°

24 ^{a}) K_3 कार्यं (for राजन्) — ^{c}) K_3 वीर, T_2 G_1 राजन् — ^{d}) =2 5 101^{b} 5 39 51^{d}

Colophon — *Major parvan* S_1 K_1 Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ M_2 (all om sub parvan name) mention only धार्त(Dc_2 D_3 धृत)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M_2, by समाप्त), B_{2-4} Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ G_3, likewise only दुर्योधनयज्ञ (followed, except in B_2, by समाप्त) — *Adhy name* M_2 कर्णप्रतिज्ञान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn_3 256), D_1 258, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 247 (M_2 orig 249), T_2 G_1 244, G_2 246 — *Śloka no* Dn 28, D_1 27

२४४

जनमेजय उवाच ।
दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥ १२ C 3 15364 B 3 258 12 K 3 259 12

244

1 ^{c}) S_1 K Dc D_{1-3} $_5$ पाडुपुत्रा, B (B_4 marg) Dn D_4 $_6$ G_3 मोक्षयित्वा (for मोच°) — ^{b}) S_1 K Dc D_{1-3} $_5$ मोचयित्वा (for पाण्डु°) S (except G_3) महा त्मा — ^{c}) G_4 किमकुर्वन् (for °कार्षुर्) — ^{d}) G_1 तत्त्वमा° (for तन्मा) K_4 स्वमा° (for मा°) D_5 ममाख्यातु स्त्वमर्हसि; T_1 तन्ममाचक्ष्व सर्वश

2 ^{c}) B_2 नृपतिं, B_4 राजानं (for कौन्तेयं)

3 D_5 T_1 om (hapl) 3–4 — ^{b}) Ś$_1$ Dc वेपमान Dc कृताञ्जलि° — ^{c}) B_1 तु (for स्थ) — ^{d}) K_4 इच्छते, B_4 इच्छथ (for इष्यते) T_2 G_2 $_4$ M तत्करिष्याम्यशेषतः, G_1 करिष्ये तदशेषतः

4 D_5 T_1 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) G_4 महात्मना (for यश°) — ^{c}) G_1 अस्मा (for तत्र)

5 ^{b}) B_2 S (except G_3) हतशेषा° B_{1-3} Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 तु भारत, M_1 युधिष्ठिर (for स्म भारत) — ^{c}) G_1 नोत्सादन (for नोत्सीदेम) — ^{d}) G_1 °ता पाण्डवर्षभ

6 ^{c}) S_1 Dn_2 D_2 $_3$ (by corr) G_3 भवतो — ^{b}) Dc सर्वशस्त्रास्त्र° — ^{c}) S_1 °शेषाणि

7 ^{a}) B_3 वने (for वय) — ^{b}) S_1 K Dc D_{1-3} $_5$ T_2 G_1 महीपते, T_1 विशां पते (for महामते) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ विवर्धेम महाराज, M_1 विवृधेमहि रा

8 S_1 K_1 $_3$ $_4$ om (? hapl) 8 — ^{c}) D_1 सुदुःखा र्तान् — ^{d}) B_1 धर्मपुत्रो

9 ^{a}) T_2 G_1 [प]त्र (for [इ]ति) — ^{c}) B_{2-4} Dn D_4 $_6$ G_3 यथा (for तथ्य) — ^{d}) K_3 वचस् (for च तत्) S (except G_3) तत्करिष्यामि वो वच°

10 ^{a}) T G_4 M_1 सन् (for स) — ^{b}) D_5 व्युष्टाया (for रात्र्यन्ते) S (except G_3) व्युष्टायां निशि पार्थिव (M_1 भारत) — ^{d}) B_4 दयावान्तान, D_1 दयावतो

11 ^{a}) Dc_2 T_1 G_4 अस्मिन् — ^{b}) Dc मृगशेषितैः, T_1 हतशेषिभि° — ^{c}) K_3 तेऽद्यभूता°, B_1 T_1 G_1 अनु°, B_{2-4} Dc Dn D_2 $_{4-6}$ G_3 तनु°, D_1 M_1 तनू° T_1 अनुभूतास्तु दृश्यते

12 ^{a}) T_2 G_1 कर्तव्य — ^{b}) Dc दयास्माक, T_2 G_1 यदस्माभिर् — ^{c}) T_2 हृष्टमास, G_2 हृष्टमासं T_2 G_1 वने (for हि नो) — ^{d}) T_2 G_1 यदेतद्, G_2 यदेतम्, G_4 M यदेतान् S_1 D_4 उपयुज्महे, K_1 $_2$ °भुज्महे, K_3 °यस्महे; K_4 °भुञ्ज्महे, B_1 °भुज्महे, B_{2-4} °भुञ्जते, B_4m G_3 °भुक्ष्महे, Dc °युञ्जहे, Dn (Dn_3 before corr) D_3 युक्ष्महे, T_1 °युञ्महि, G_1 युञ्ज्महि, G_2 $_4$ M_1 °युज्महि, M_2 °युग्महि — After 12, S (except G_3) ins

C 3 15365
B 3 258 13
? 3 259 13

पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।
वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।

1173* अर्जुन ।

त्वदधीना वय राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G_{3}) ins युधिष्ठिर — ^{b}) T G_{1} M श्रूयते काम्यक वन — ^{c}) Dn स्थानं (!), M_{2} ख्यातस् $G_{1\,2\,4}$ मरुभू शिखर ख्यात — ^{e}) B Dn $D_{4\,6}$ G_{3} M_{2} तत्रेमा वर्माति शिष्टा, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ तत्र मासान्वने शिष्टान् — ^{f}) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3\,5}$ वमेमहि, $B_{1\,2}$ रमामहे — After 13, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ ins

1174* वैशंपायन ।

इत्युक्तास्ते महात्मान पाण्डवेन महात्मना ।

14 T_{2} $G_{1\,2}$ om 14^{ab} — ^{b}) B_{1} युद्ध° (for धर्म°) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} यैस्तैस्तत्र; K_{3} Dc_{2} ये तैस्तत्र, K_{4} Dc_{1} $D_{2\,3}$ T_{1} G_{4} ये ते तत्र, D_{1} य एतेत्र, M ये तत्रासन् D_{5} ये तत्र वनवासिन, T_{3} $G_{1\,2}$ जग्मुस्तत्र सहोषितै — ^{f}) T_{2} $G_{1\,2}$ भृत्यैर् (for प्रेष्यैर्) Dc अनुगतैस् $K_{1\,2\,4}$ B_{1} $D_{1-3\,5}$ G_{3} तथा, T_{2} G_{1} च ते

15 ^{a}) K_{4} ते याता, T_{1} गत्वा ते K_{4} D_{3} T_{1} $G_{2\,4}$ M_{1} शुशुभैर्, B_{3} M_{2} [अ]नुगतैर्, T_{2} तु रथैर्, G_{1} तु सुखैर् — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3}$ शुभै, B_{1} श्वभ्रै°, D_{5} क्षुण्णै°, T_{1} स्वच्छै°, T_{2} $G_{1\,3}$ शनै° — ^{c}) T_{1} विविशु° (cf. 16^{a}) G_{1} पुण्याम्, M_{2} रम्यम्. — ^{d}) K_{1} तापसावृत, $K_{3\,4}$ B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ T G_{4} M_{2} तपसा युत (B_{3} T न्वित, Dc_{1} युता°, Dc_{2} °न्विता°), $G_{1\,2}$ तापसान्वित, M_{1} तापसैर्युत

16 ^{a}) T G_{1} M_{2} ददृशु (for विविशु°), cf 15^{c} — ^{b}) K_{4} Dc D_{1-3} विप्रर्षिभिस् K_{4} B_{1} $D_{2\,3}$ M_{2} तथा — ^{c}) M °श्रेष्ठ G_{1} तद्वन विविशु पार्था

Colophon — *Major parvan* $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ Dn_{3} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K_{3} B_{4} Dc D_{1-3} M_{2} मृगस्वप्नदर्शन, K_{4} $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_{3} मृगस्वप्न, B_{1} स्वप्नदर्शन; D_{5} मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 256 (Dn_{3} 257), D_{1} 259, T_{1} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 248 (M_{2} orig 250), T_{2} G_{1} 245, G_{2} 247 — *Śloka no* Dn D_{1} 17

245

2 ^{a}) K_{1} °शिन° (for °शना°) Dn_{3} $D_{4\,6}$ G_{3} [ऽ]सि; T_{1} [ऽ]पि (for हि) — ^{b}) K_{4} G_{4} सुखम् (for दुःखम्) — $Ś_{1}$ D_{1} om (hapl) 2^{c}–3^{d} — ^{c}) T_{2} प्राप्य° (for प्राप्त°) T_{2} $G_{1\,2}$ °प्राप्ता° (for °ध्यान्त°) D_{5} प्राप्तकालमनुध्यस्वात् — ^{d}) K_{4} $D_{2\,3}$ T_{1} सेहुरुत्तमपौरुषा°, $B_{2\,3\,4}$ (m as in text) Dn $D_{4\,6}$ G_{3} सेहिरे वरपूरुषा, T_{2} तेरुस्ते पुरुषर्षभा°

3 $Ś_{1}$ D_{1} om 3 (cf v l 2) — ^{c}) $K_{1\,3\,4}$ D_{5} चिंतयंस्तन्, S (except G_{3}) अचिंतयन्

4 ^{a}) T_{1} महाराज, T_{2} चिर राजन्, $G_{2\,4}$ M_{1} तदा राजा (for सुखं राजा) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ इवार्दित°, B_{1} T_{1} G_{1} M_{1} इवार्पित°, T_{2} इवाभवत् — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{2\,3}$ अनुपश्यन्स, D_{1} अनुमंपश्यन् T_{1} दौरात्म्यमात्मन पश्यन् — ^{d})

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६ C 3 15386 B 3 259 17 K 3 260 17

Ś$_1$ K D$_{1\ 3\ 5}$ M$_1$ कस्येद्, B$_1$ काल S$_1$ K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 3\ 5}$ T$_1$ ह, K$_{1\ 2}$ च (for हि) B$_1$ Dc काले (B$_1$ °ल) धूतोद्भव स्म ह, B$_3$ G$_3$ काले धूतोद्भव प्रति (G$_3$ स हि)

5 ^{a}) T$_1$ उवाच (for सस्मरन्) — ^{c}) Some MSS निश्वास° — ^{d}) S (except G$_3$) दध्रे (for बिभ्रत)

6 ^{c}) G$_4$ भीमसेनो महा° — ^{d}) S (except T$_2$ G$_3$) बले (for बली) — After 6^{cd}, S (except G$_3$) ins

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञ मासूयमिव ते सदा ।

— ^{e}) S$_1$ उपे°, K$_{1\ 2}$ अपे° (for उदी°) — ^{f}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ मेहिरे दुःखमुत्तम

7 ^{a}) S$_1$ द्यल्पकाल, G$_1$ च काल तु, G$_{2\ 4}$ स्वल्प°, M$_1$ चाल्प° K$_4$ D$_{2\ 8}$ अवशिष्टाल्पकाल च — ^{b}) B$_1$ पुरुषो त्तमा — ^{c}) T$_1$ अन्य, G$_1$ अन्यम् (for अन्यद्) — ^{d}) G$_1$ °चोदित

8 8^{a}=1 123 68^{a} — 8^{b} = 1 157 1^{d} 3 27 20^{d} (var) 1. 100 16^{c} — ^{c}) =3 37 20^{c} Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1\ 5}$ महातेजा (for योगी) — ^{d}) =3 180 44^{d}

9 ^{a}) T$_1$ तमापततमुद्वीक्ष्य

10 ^{a}) Ś$_1$ उपा°, G$_{2\ 4}$ समा° (for तमा) B$_1$ च शुश्रूषुर्, Dc उपासीन, G$_3$ उपासीना — ^{b}) B$_1$ नियतो (for शुश्रूषुर्) K$_4$ विजितेन्द्रिय ; D$_1$ G$_3$ नियतेन्द्रिया — ^{c}) S$_1$ K Dc D$_{1-3}$ प्रणिधानेन G$_{3\ 4}$ M तोषयामास शौचेन — ^{d}) K$_{1\ 3}$ G$_1$ पाण्डवनन्दन, B$_4$ सत्यवतीसुत

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ Dc D$_{1-3}$ समीक्ष्य, T$_2$ G$_1$ प्रेक्ष्य च (for अवेक्ष्य) T$_1$ समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान् — ^{b}) B$_3$ Dc$_2$ Dn$_1$ D$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_4$ जीवित (D$_1$ G$_4$ °न), G$_3$ जीवन — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 3\ 5}$ °रनुकम्पस्तान् — ^{d}) D$_5$ वाक्य° (for बाष्प°)

12 ^{a}) K$_4$ महाप्राज्ञ, D$_{2\ 3}$ महाराज — ^{c}) S$_1$ काम, K$_3$ B$_{2\ 3}$ Dn D$_{1\ 4\ 6}$ T$_2$ G$_{2\ 3}$ लोके; B$_{1\ 4}$ T$_1$ पुंस ; D$_3$ शीघ्र, M$_2$ पार्थ (for पुत्र) — ^{d}) B$_1$ Dn D$_1$ M$_2$ महासुख, T$_2$ G$_1$ महत्फल

13 ^{a}) T$_2$ G$_1$ सुखदुःख — ^{b}) B$_1$ [उ]पभुजते, T$_2$ G$_1$ च सेवते — ^{c}) S$_1$ K D$_{1\ 3\ 5}$ न ह्यत्यत सुख, B Dc Dn D$_{2\ 4\ 6}$ G$_3$ न ह्यनत सुख; T$_1$ M नात्यत हि (T$_1$ च) सुख — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{2\ 3\ 5}$ भरतर्षभ; T$_2$ M$_2$ पुरुषर्षभ

14 ^{a}) G$_4$ भाग्य° (for प्रज्ञा°) K$_1$ एव, K$_4$ D$_{2\ 8}$ चैव, D$_1$ स्वेष (for त्वेव) — ^{b}) K$_4$ समक्त ; D$_2$ M$_2$ स युक्त. D$_1$ युक्तः परमया धिया — ^{c}) K$_4$ B D (except D$_{1\ 2\ 5}$) G$_2$ स्तमनज्ञो — ^{d}) B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ transp शोचति and हृष्यति Dc कुप्यति (for हृष्य°)

15 ^{a}) T$_2$ G$_{1\ 2}$ सेहेद्; G$_4$ विद्वान् (for सेवेद्) Dc दुःख च पतित मे — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ तथा, B$_{2\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ वहेत्, D$_3$ महत्, T$_1$ G$_4$ सहन्, G$_1$ सहे, M$_2$ सह — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) K$_3$ D$_1$ T$_1$ प्राप्तकाल°; G$_4$ कालप्राप्ति° (for कालप्राप्त°) — ^{d}) K$_4$ D$_{1\ 2}$ इव कर्षुक°; Dc उपकर्षक°

16 S$_1$ K$_{1\ 2}$ om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तपसा, S (except G$_3$ M$_1$) °सा

17 ^{b}) K$_1$ सविभागे दमश्च स — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 17^{cd}

C 3 15386 B 3 259 17 K 3 260 17 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२
संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६

व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थे हि महाहवम् ।

(cf v l 15) — ^{c}) K4 D2 3 अहिंसा चानसूया च, K3 D1 T G1 2 4 अनसूयाप्य(K3 °यापि, D1 °या त्व)हिंसा च — ^{d}) D5 T2 G1 °निग्रह°, T1 सगम , G2 °मयम — ^{e}) K2 D5 5 साधकानि, B2 3 Dn D2 4 6 G3 पावनानि B (except T2 G3) महाबाहो — ^{f}) K4 नृणां वै (for नराणां)

18 ^{b}) G1 तिर्यग्योनि° — ^{c}) T1 G2 4 गति° (for योनि°) B1–3 Dn D4 6 G3 अनुप्राप्य — ^{d}) B4 (m as in text) महत् (for जना°) Ś1 K1 2 B1 D3 न विंदते (D3 °ति) सुखं जना ; S (except G3) सुखं विंदंति नो जना — After 18, K4 D2 3 ins

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 ^{a}) Ś1 कुरुते (for क्रियते) — ^{b}) B3 4 Dn D1 4 6 G3 °भुज्यते (for °भुज्यते) — After 19^{ab}, B Dc D5 ins

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 ^{a}) Ś1 B2 4 Dn D2 4 6 G3 प्रयच्छेत (for °च्छेच्च) — ^{c}) Ś1 K1 2 B Dn D1 4–6 G3 प्राप्ते (for पात्रे)

21 ^{a}) K D3 M लभत्यायुर्, D5 T2 लभेदायुर् — ^{b}) Ś1 अथार्जक , K1 2 B Dn D2 4–6 T2 G3 अथार्जव, K3 Dc D1 3 अथार्जवात्; K4 अनामय° — ^{c}) Ś1 Dc D4 G1 4 M1 [ऽ]नसूयुश्च — ^{d}) K4 B1 D1–3 निवृत्ति

22 ^{a}) K4 D2 प्रत्य (for शश्वत) — ^{b}) K1 2 Dc D1 G4 M परिक्लेशान् — G1 om (hapl) 22^{c}–24^{b} — ^{c}) M2 कुप्यति (for त°) Ś1 K1 2 D1 शातात्मा, D2 दीनात्मा

23 G1 om 23 (cf v l 22) — ^{d}) T2 M °रोग्य सयुत

24 G1 om 24^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) K3 4 B Dn D2–6 G3 M1 मान्य ; Dc D1 T1 मान्य, M2 मान्या (for मान्यान्) — After 24^{ab}, S (except G3) ins

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— ^{c}) K4 नैव, T G1 4 M न च

25 ^{a}) G2 4 शुभानुबध° — ^{b}) B3 4 M2 कालकर्मणा — ^{c}) Dc सयोगात (for तद्योगात्) — ^{d}) T1 G1 ह; G2 4 हि; M च (for स°)

26 ^{c}) K3 4 D3 किंचिद्बहु° T1 प्राप्य (for प्रेत्य) — G1 om 26^{d}–27^{a}

27 G1 om 27^{a} (cf v l 26) — ^{a}) B1 2 D (except D1–3 5) T1 G (G1 om) दुष्कर तात (G3 4 पार्थ) (for दुष्करतर) — ^{c}) B1 अर्थ तु, B2 अर्थेषु, B3 4 Dc1 Dn D5 6 T2 G1 3 M1 अर्थे च, Dc2 D4 अर्थेन, M2 अर्थेति — ^{d}) D1 कृच्छ्रेण (for दुःखेन) — After 27, D3 ins

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 ^{b}) Ś1 K1 2 धनार्थे, B1 परार्थे B1–3 D (except D1–3 5) G3 °मते (for °हवम्) B4 T1 G2 4 M प्रविशति रणाजिर, T2 G1 धनार्थं दुर्गम स्थल — ^{c}) B1 आविशति Ś1 K B1 D1 3 नरा (K4 महा) धीरा , T2 G1 महावीरा° B4 T1 G2 4 M तत्रव प्रतिपद्यते, D5 प्रविशते महाधीरा° — After 28^{c}, T2 G1 ins

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१
अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । C 3 15406 B 3 260 2 K 3 261 2

1180* शास्त्रार्थकृतात्मा मुनि ।
तथैव प्रतिपद्यन्ते

— ^{d}) B_3 धनार्थं° (for समुद्र°) S_1 K_{1-3} Dc अटवीस्

29 ^{a}) S_1 D_3 T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 कृषिगोरक्षम्, K_4 B_3 कृषिगोरक्षम् (B_3 °क्ष्यम्), $B_{1\ 3}$ कृषि(B_3 °पि)गौरक्ष्यम् B_1 G_1 M_2 इत्येते, B_2 अप्यन्ये (for इत्येके) — ^{b}) K_1 Dc प्रतिपद्यन्ति — ^{c}) M_1 प्रेत्यताम् — K_2 om 29^{d}–31^{c} — ^{d}) S_1 K_1 गच्छति हि, $G_{3\ 4}$ नियच्छति

30 K_2 om. 30 (cf v l 29) — ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dn D_{4-6} G_3 तस्माद् (for तस्य) B Dn D_{4-6} G_3 M_1 [प]त्र (for [पो]त्र) — ^{b}) G_1 हि (for सु-) — ^{c}) D_4 $G_{3\ 4}$ सु (for न) K_3 $G_{3\ 4}$ दान, K_4 तात (for दानात्) G_2 सुदुष्करकर दान — ^{d}) $K_{3\ 4}$ दानान् (for तस्मात्) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_{1-3} राजन्, K_3 तस्मान् (for दान) B_3 om पर मत (for मत मम) — After 30, G_1 ins

1181* तद्दुष्करतर दान तस्माद्दान विशिष्यते ।

31 K_3 om 31^{abc} (cf v l 29) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 om) B Dc_2 $D_{1\ 3}$ T_2 G_1 तत्र, T_1 $G_{3\ 4}$ M तस्य (for स्त्वत्र) — ^{b}) T_2 G_1 °नैरा° (for °नोपा°) — ^{c}) B_3 Dn D_{4-6} G_3 transp देशे and काले — ^{d}) S (except G_3) प्रयत (for साधुभ्य) B_1 प्रतिपादन — After 31, D_3 ins

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 ^{a}) B D (except $D_{1\ 3}$) T_1 G_{2-4} अन्यायात् (for अन्याय) — ^{b}) K_1 G_1 दानधर्मो; B_3 दान सम्यग् $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ न चोदय , K_3 विशा पते (for धनेन य) — ^{c}) T_2 G_3 कुरुते (for क्रियते) — 32^{d}=Gitā (Vulg) 2 40

33 ^{a}) T_2 G_1 न्यायार्जित (for पात्रे दान) — ^{b}) $G_{3\ 4}$ दान; M_1 दत्त्वा (for दत्त) — ^{c}) B D (except D_{1-3}) G_{2-4} हि (B_2 तु) (for सु) T_1 मनसा तु विशिष्टेन — ^{d}) B_2 प्रेत्यानन्तफलप्रद — After 33, K_4 ins

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गल श्रद्धयान्वित ।
व्रीहिद्रोण प्रदायाथ परम पदमासवान् ।

34 34^{ab}=5 35 5^{ab}, etc, etc — ^{d}) G_4 M transp यत् and फल

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B_{2-4} Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 व्रीहिद्रौ($B_{2\ 4}$ °द्रो)णिक, M_3 व्रीहिद्रोण — *Adhy name* M_1 व्यासवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 257 (Dn_3 258), D_1 260, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 249 (M_2 orig 251), T_2 G_1 246, G_3 248 — *Śloka no* Dn 35, D_1 33

246

1 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °द्रोण °त्यक्त — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ महर्षिणा (for महा°) — ^{c}) T दत्त च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तद्वद, K_4 $D_{1-3\ 5}$ शस मे; B_1 वा विभो; B_{2-4} D_4 वास्य मे; T_2 चार्थिने

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{3\ 5}$ °धर्मो; K_3 D_4 G_1 °धर्म-;

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किंचिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ C 3 15430 B 3 260 26 K 3 261 27

— ^{d}) K_{3} $_{4}$ B D G_{3} द्विज (B_{1} नृप°) (for मुनि°)

14 ^{c}) K_{4} T_{1} मुनिर्, B_{1} मुहुर्, D_{1} मुने — ^{b}) B_{4} (m as in text) स्वकुल° (for मुद्गल°) — ^{d}) B D (except D_{1-3} $_{5}$) T_{1} G_{1} °पाद्य° (for °वेद्या°)

15 ^{a}) D_{1} T_{1} प्रादाय(T_{1} °त्त)द्, T_{3} प्रदाय, M_{2} प्रासा दान (for प्रादात्स) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ तापसोपात्त, B_{2} $_{4}$ तपसो पात्तु (sic), Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} तापसायान्न; D_{5} मनसोपात्त — ^{b}) T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ °निधिप्रिय° — ^{d}) $Ś_{1}$ Dc D_{3} स दृढ°, K_{1} $_{2}$ G_{1} सुदृढ°, D_{5} T G_{4} M सुदृढ°

16 ^{a}) B_{4} सकल° (m यत्नवान्), T_{1} सर्वं हि (for रस वत्) — ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ T_{2} G_{1} $_{2}$ °न्वित (for °न्वित) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ T G_{1} स (for च)

17 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ transp चान्नं and सर्वं — ^{b}) T_{1} ननु (for तत°) K_{4} D_{2} उच्छिष्टेनात्मनात्मना — After 17^{ab}, K_{4} ins

1185* शेषे****लिप्य हसन्नायन्प्रयाति ।
नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशतं यथा ।

— ^{c}) B_{1} $_{2}$ $_{4}$ Dn G_{3} अथाग लिलिपेऽङ्गानि (B_{2} $_{4}$ G_{3} °पॅगानि, Dn_{1} °पेऽखेन), D_{4} $_{6}$ अथागानि लिपेत्तानि — ^{d}) K_{3} यथानुग B_{1} $_{2}$ $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} यथागतमगाच्च स

18 ^{a}) G_{2} $_{4}$ ततो (for एव) — ^{b}) K_{1} पूर्व°, K_{3} G_{1} सर्व°, B_{2} $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ T_{2} G_{3} यथा° (for पर्व°) — ^{c}) K_{4} T_{1} आगत्य — ^{d}) K_{1} Dc °जीवन

19 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ transp तु and स K_{4} D_{1} च (for तु) — ^{b}) $Ś_{1}$ K Dc D_{1-3} °सर्जयते — ^{c}) B_{6} Dc D_{1} चैव — ^{d}) K_{1} $_{2}$ दुर्बल°, T_{1} M_{2} मुद्गल°

21 ^{b}) K_{3} $_{4}$ B Dc D_{1-3} $_{5}$ T_{2} G_{3} $_{4}$ °सत्तम — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} यथाकाम — ^{d}) D_{2} $_{3}$ मुनिपुंगव° (for कृत°)

22 ^{a}) K_{4} Dn_{3} मनस कच्चिद्, B_{2} G_{1} मनस कश्चिद्, B_{3} D_{2} $_{3}$ T_{1} M मनस किंचिद्; B_{4} Dn_{1} n_{2} D_{4} $_{6}$ T_{2} G_{3} मनसा कश्चिद्, G_{2} मानस किंचिद् — ^{b}) T_{2} G_{1} $_{2}$ विकारो दृश्यते मुने° — ^{c}) K_{3} $_{4}$ B_{2} D_{1} सत्त्व स (K_{4} तु) Dc शुद्धस्य, T_{1} सदृशो, G_{1} शुद्धात, G_{2} $_{4}$ M ददृशे (for शुद्धं स) D_{2} $_{3}$ तु (for स) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ सत्त्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K_{2} तु) — ^{d}) Dc ददर्श T_{1} G_{2} $_{4}$ M विशुद्ध (for ददृशे)

23 ^{a}) G_{1} मुनि° (for तत°) — ^{b}) K_{1} तथा, K_{3} $_{4}$ B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} M_{2} तत (for तदा)

24 ^{a}) K_{4} Dc D_{1} प्रणुदन् (for प्रणुदति) — ^{b}) $Ś_{1}$ [आ]धत्ते, Dc नादातु, D_{3} नादत्ते (for [आ]दत्ते) $Ś_{1}$ K_{1-3} D_{5} वा (for च) K_{4} यो दत्त धमसान्वित° — ^{c}) Hypermetric! B_{1-3} D (except D_{1} $_{2}$) T_{1} G_{3} रसानुसारिणी; B_{4} विषयास्वादिनी — ^{d}) $Ś_{1}$ कर्षत्यश्व, K_{3} कर्षते च; Dc कर्षत्येन (for कर्षत्येव) G_{1} रस Dn_{2} कस्मात्त्वा न प्रबाधते, T_{2} क्षरत्येव रस प्रति

25 ^{a}) K_{1} आहार, Dc आहार (for आहार) — ^{c}) K_{4} B_{1} $_{3}$ Dc_{2} Dn_{3} G_{3} वा (for च) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ Dc D_{1-3} $_{5}$ T_{1} M_{2} [अ]प्यैकाग्र, T_{2} G_{2} निग्रह, G_{1} एकाग्र (for [अ]प्यैकाग्र्य) B_{1} निहित, B_{4} °श्चल (for °श्चित)

26 ^{a}) Dc D_{1} G_{4} त्यक्त, G_{2} दत्त — ^{b}) Dc दुःखे B_{3} तेजसा (for चेतसा) T_{2} G_{2} $_{4}$ न च दुःखेन चेतसा; M

C 3 15431 B 3 260 27 P 3 261 28 प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

हुग्स(M_1 °स्व)युक्तेन चे°

27 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc स्म (for च) K_3 $D_{2.3}$ T $G_{1.3.4}$ M प्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T_2 °नोस्मि) — ^{b}) $Ś_1$ सत्येन (for समेत्य) B_3 समेत्य भरतर्षभ — After 27^{ab}, K_4 D_{1-3} ins

1186* सद्भि॰ समागमो नित्य सर्वपापहर स्मृत ।;

while S (except G_3) ins

1187* पावन परम मन्ये दर्शन ते महामुने ।

— ^{c}) M_1 इन्द्रियाणा (for °याभि) G_4 M_2 इन्द्रियाणि मनोधैर्यं — ^{d}) K_4 $D_{2.3}$ transp दम॰ and शम

28 ^{a}) T_1 G_4 M_1 दयालुत्व, G_1 तथा सत्य, M_2 दयार्धत्र (for दया सत्य) — ^{b}) Dc सत्य (for सर्वं) — After 28^{ab}, K_4 D_{1-3} ins

1188* लोका॰ समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचरा ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्धृतियुक्तात्मना त्वया ।;

while S (except G_3) ins

1189* विशुद्धस्सर्वसम्पन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।

29 ^{a}) K_1 विसघुष्ट, $B_{1.3}$ विशिष्ट ते — ^{b}) B_4 (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिन — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc D_{1-6} T_2 G_3 °व्रत

30 ^{d}) K_3 समुपास्थित , T_2 प्रत्यपद्यत, G_1 प्रत्यभाषत

31 ^{b}) =1 212 3^d, etc T_1 °शोभिना, G_4 °नादिना — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ विमानेन (for विचित्रेण) — ^{d}) $Ś_1$ D_2 T_1 G_1 तदा (for तथा)

32 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B D_{1-3} विप्रर्षे; Dc विप्रर्षिर् — ^{b}) D_2 G_4 M कर्मनिर्जि(M_1 °र्मि)त — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ M त्वमु° (for समु°) — ^{d}) K_4 B_2 गति (for मुने) G_1 समप्राप्तोसि परा मुने

33 ^{c}) K_4 भगवन् (for भवता) — ^{d}) K_3 °वासिन, B_4 °वासिन

34 ^{c}) B_{3-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वर्ग सुख, Dc स्वर्गिणा $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ $D_{1.3}$ G_1 M_2 किंचित्, D_2 किं स्वित्, $G_{2.4}$ किं तु, M_1 किं नु (for किं च) — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_2 T_2 दोषा $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ °दूत के

35 ^{a}) K_1 B_3 Dn D_4 G_4 M_1 साप्तपद K_4 Dc Dn_3 (by corr) D_1 T_2 G_1 सप्तम — ^{b}) D_2 प्राहु॰ K_4 T_2 G_1 कुलोदिता , T_1 M_2 °द्भवा , $G_{2.4}$ M_1 °भवा — ^{c}) S_1 K Dc $D_{1-3.5}$ तु (for च) — ^{d}) K_3 विभो हद, K_4 $D_{1.3}$ T अहं प्रभो

36 ^{a}) K_{3-4} B_1 Dc $D_{1.5}$ transp तथ्य and पथ्य T_1 तत्र (for तथ्य), and यत् (for च) — ^{b}) S_1 $K_{1.2}$ सत्य ब्रूहि, D_4 T_2 G_1 तद्ब्रूहि त्व, T_1 प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि) D_4 महामते, T_2 G_1 विचारयन् (for [अ]विचारयन्) — ^{c}) T_2 G_1 सदा (for तथा) — ^{d}) K_1 G_4 गिरा, T_1 G_1 M गिर

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1.2}$ Dn_2 T_1 $G_{3.4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3.4}$ B Dc $Dn_{1.n3}$ D_{1-6} T_1 G_3 व्रीहिद्रौणिक; M_3 व्रीहिद्रोणोपाख्यान G_1 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy name* M_3 देवदूतागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 258 (Dn_3 259), D_1 261, T_1 G_4 M 250 (M_3 252) T_2 G_1 247, G_3 249 — *Śloka no* Dn 36

२४७

देवदूत उवाच ।
महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्नृभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन । C 3 15450 B 3 261 10 K 3 262 11

247

1 ^{a}) B_{2} $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} आर्यबुद्धि° (with hiatus!), T_{1} पात्रमुख्य°, T_{2} [S]कल्यबुद्धि — ^{b}) K_{4} D_{2} $_{8}$ G_{2} यद् (for य°) — ^{c}) S (except G_{3}) °स प्रतिपत्त(T_{1} °वक्त)व्य — ^{d}) S_{1} B_{8} Dc विमृष, K_{1-3} B_{1} Dn_{2} n8 D_{4} $_{6}$ विमृष्य°, D_{1} विमृक्ष्य°, D_{8} विमृज्य° — After 1, K_{4} D_{1-3} ins

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf 9]

2 ^{c}) B_{1} $_{3}$ Dc Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} च स्वर्°; B_{2} D_{2} T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ M अय (for असौ) — ^{b}) K_{4} D_{8} सज्ञक°, B_{4} शब्दित (for सज्ञित°) T_{1} य स्वर्ग इति सज्ञित

3 ^{a}) S_{1} चैव, K_{1} धैर्य, K_{2} चर्या, Dc पुसा; D_{1-3} $_{5}$ मर्त्या (for पुसो) — ^{b}) K_{4} °याचका° (for °याजिन) — ^{c}) T_{1} नाहता D_{1} $_{2}$ स्तेनास् (for चैव)

4 ^{a}) B_{2} हि पुरुषा, T G_{1} $_{4}$ M_{2} महात्मान° (for जिता) — ^{b}) B_{4} T_{1} G_{2} $_{4}$ M जितेन्द्रिया (for विमत्सरा) — ^{c}) K_{3} D_{5} T_{1} G_{2} $_{4}$ °परा (for °रता°) Ś$_{1}$ K_{2} $_{4}$ प्रज्ञा°, K_{1} यज्ञा, K_{3} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ प्राज्ञा°, Dc D_{1} मर्त्या, T_{1} G_{2} $_{4}$ M_{1} नित्य (for पुस) — ^{d}) B_{1} शूरास्तेजोमया शुभा, B_{2-4} D (except D_{3} $_{5}$) G_{3} M_{2} शूराश्चाहवलक्षणा°; T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ °श्चाहितल

5 ^{a}) K_{3} ते कर्म, B_{1-3} Dn D_{4} $_{6}$ T_{1} G_{2-4} धर्माग्र्य; D_{2} $_{3}$ कृत्वाग्र्य, M_{2} धामाग्र (for कर्माग्र्य) — ^{b}) Ś$_{1}$ शमदमादिक, B_{1} G_{1} $_{4}$ M दमशमात्मक — ^{c}) K_{4} Dc D_{1} $_{6}$ पुण्यकृतान्, M_{2} °तमान् — ^{d}) B_{2} °चरितात्मभि°, B_{3} $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} चरितान्नृभि, Dc सेवितात्मभि, T_{1} °चरित नृप

6 ^{b}) Dc महर्षय°, D_{1} T_{1} M सहर्षिभि° B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} तथैव च महर्षय° — ^{c}) K_{1} T_{2} G_{2-4} यामायामाश्च; K_{4} Dc_{2} T_{1} G_{1} यमो धाता च, D_{1} यामा वामाश्च B_{4} सौकुल्य (for मौद्गल्य), cf v l 13^{c} — B_{2} om (hapl) 6^{d}–13^{c} — After 6, K_{3} (line 2 in marg *sec m*) ins

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गति ।
न दुःखमसुख चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B_{2} om 7 (cf v l. 6), K_{3} om 7^{ab} — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{5} एव, T_{2} एतद्, G_{3} येषा (for एषा) T_{1} एते देवनिकायास्ते — D_{4} om (? hapl) from 7^{b} up to योजनानां in 8^{b} — ^{c}) K_{3} ततो वै, T_{1} भ्राजत (for भास्वन्त°) — ^{d}) K_{4} स्मृता° (for शुभा)

8 B_{2} om 8 (cf. v l 6), D_{4} om up to योजनाना (cf v l 7) — ^{b}) B_{3} $_{4}$ Dn D_{6} T_{2} G_{2} $_{3}$ योजनानि — ^{c}) D_{3} $_{4}$ G_{2} $_{4}$ अत्र, D_{6} G_{3} तत्र (for यत्र) K_{3} मेरुः पर्वतराजान, T_{1} मेरो पर्वतराजस्य

9 B_{2} om 9 (cf v l 6) — ^{a}) T_{2} चत्वारि (for पुण्यानि) — ^{b}) K_{1} T_{2} विहार T_{1} °कर्मण° — ^{c}) S_{1} K_{1} $_{2}$ न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर् — ^{d}) B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} M_{2} शीतोष्णे; T_{2} G_{1} °ष्णौ, M_{1} ष्ण (for ष्ण)

10 B_{2} om 10 (cf v l 6) — ^{a}) T_{1} अभ्रिग; T_{2}

C 3 15450 B 3 261 10 K 3 262 11 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ १५
ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

G1 वाशुभ (for अशुभ) Ś1 K2 D1 M1 चापि, B1 चैव (for चापि) — b) D5 6 न च (for तत्र) B (B2 om) Dc Dn D4 6 T1 G3 M तत्र किंचिन्न (T1 °च न) विद्यते; T2 G1 2 4 रोगो वा तत्र कश्चन — c) T2 G1 सर्वशो — d) Ś1 च सर्वत, D1 च मारुत, T1 समतत, T2 G1 2 4 M1 च वायव (for च सर्वश°)

11 B2 om 11 (cf v l 6) — a) Dc गाथा (for शब्दा°) T2 G2 4 M शब्द[ ] श्रुतिमनोग्राह्य° — b) Ś1 श्रूयते (for सर्वतस्) — K4 om (hapl) 11c–16d — d) Ś1 Dc D5 G1 4 M नायास परिदेवन (Dc °न, D5 M °ना), K1 2 नायासपरिवेदन; T G2 °परिदेवना

12 K4 B2 om 12 (cf v l 6, 11) — a) D5 न ईर्ष्या तु (for ईदृश स) K1 D5 स मुनेर्; T2 सुमनो (for स मुने) — b) S1 K2 सुकर्म°; B1 T G1 2 4 M2 स्वधर्म° — c) D1–3 M पुरुष° T1 सुकृतस्तत्र पुरुष° — d) K1 Dc2 D2 3 T1 M1 सभवति; D1 सचरति D5 °कर्मसु

13 K4 om 13 (cf v l 11), B2 om 13^{abc} (cf v l 6) — a) K3 Dc तेजसानि — b) Dc °युज्यता (for °पद्यताम्) — c) G4 धर्म (for कर्म) B4 मौकुल्य (for मौद्ग°) — d) B3 [अ]त; D3 तु, D8 च; D6 [अ]पि (for [उ]त)

14 K4 om 14 (cf v l 11) — a) T2 G1 वा (for च) Ś1 K (K4 om) Dc D1–3 5 न स्वेदो न च दौ°; B Dn D4 6 G2 3 M न सस्वेदो न दौ° — b) Ś1 K1 2 पुरीषो B M1 वा (for च) — c) D2 3 एषा Ś1 K (K4 om) Dc D1–3 (by transp) च न, G1 तु न T1 जरा (for रजो) — d) T1 न बाधा (for बाधते) G1 बाधते नाधयो मुने, G2 4 बाधते हि तपोधन

15 K4 om 15 (cf v l 11) — a) B1 4 G1 न म्लायति; D5 (by transp) म्लायन्ति न G1 सर्वो (for तेषां) — c) K3 D6 पर्युह्यन्ते, B1 Dc2 प्रयुज्यन्ते; B3–4 Dc1 Dn D4 6 G3 संयुज्य(B3 5 °ज्य)न्ते, D2 पर्यटन्ति, T1 G1 4 पर्यूह्यन्ते, T2 G2 समू(G2 °मु)ह्यन्ते — d) K3 B Dn D4–6 G3 ब्रह्मन्नेवंविधाः; Dc °न्नेवंविधाः D2 3 T1 G2 4 M हि (for च) B1 या, B3 D1 य (for ते)

16 K4 om 16 (cf v l 11) — a) Ś1 K1 Dc D3 °क्लमोपेता, T1 °मोहक्लमा°, G1 °शोकक्लमो° — b) T1 मद° — d) B Dn D4 6 T1 G3 वर्तयन्ते M2 मनोरमा (for महा°)

17 a) T1 तेषां तथा विमानानां — c) B2 3 D (except D1–3) G3 लोकस्य (for शक्र°) — d) Dn2 n3 D4 6 G3 लोका दिव्या गुणा°, T G3 4 M लोको °न्वित; G1 दिव्यो लोकगुणान्वित

18 a) T1 G4 परितो; T2 G1 परस्माद्, G3 M परतो (for पुरस्ताद्) S1 B3 5 Dn1 ब्राह्मण° S (except G3) तस्य (for तत्र) — b) S (except G3) लोकस्तेजोमय° शुभ° — d) Dc सुखं (for शुभैः) B4 पूता स्वै° स्वैस्तु कर्मभि°

19 a) K3 B4 D5 ऋषयो, T1 मानवा (for ऋभवो) — T1 om 19^{c}–22^{b}, K4 G1 om (hapl) 19^{cd} — c) K1 2 G2 लोक°; B4 Dc1 Dn1 G4 लोकात् Ś1 K1 2 परतरस् — d) K3 क्षरतीह; G4 D1 2 जयतीह

20 T1 om 20 (cf v l 19) — a) Dc वा (for ते) B1 2 D5 G3 भासतो — b) M कामदुह — c) S1 K1 2 D1–3 6 श्री° (for स्त्री°) — d) Ś1 Dc लोकैश्वर्यमत्सरा°, G1 2 4 M भोगै(G1 लोभै)श्वर्यमत्सर

21 T1 om 21 (cf v l 19) — a) D3 (by corr)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६
एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।　C 3 15472 B 3 261 32 K 3 262 33

ते (for न)　G_1 वर्तयत्याहुतिभिस्ते, M न वर्तयत्याहुतिस्ते — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ ते न वा; G_1 न च च, M न चापि (for ते नापि)　K_3 B_2 $D_{2\ 3}$ $G_{1\ 2}$ भोजिन°　D_5 ते नानामृतभोजिन — ^{d}) B_1 °रूपिण (for °मूर्तय)

22 D_4 om. 22^{c}–23^{b}　T_1 om 22^{ab} (cf v.l 19) — ^{a}) K_4 निमेषा, T_2 $G_{1\ 2}$ नासुखा, G_4 M नासुखे (for न सुखे)　$B_{2\ 3}$ Dn D_6 G_3 ते (for च)　B_1 न च सुखे सुखकामा — ^{c}) K_4 न कल्पे परिवर्तेते, T_1 न कल्पपरिवृत्तेषु, T_2 न °वर्तन्ते

23 D_4 om 23^{ab} (cf v.l. 22) — ^{a}) K_1 Dc_2 T_2 $G_{1\ 2}$ जरामृत्यु, K_4 $D_{2\ 6}$ G_3 जरामृत्यू — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वर्जेव, M_2 सुखानि (for सुख न)　K_3 Dc Dn_1 $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ T_2 G_3 हर्ष° (K_3 °र्षं, D_3 °र्षं) प्रीतिसुखं न च, Dn_2 हर्षं प्रीति कथचन, T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 हर्ष° (G_2 M_1 °र्षं) प्रीतिसुखानि च — ^{c}) D_1 च दुःख (for दुःख न)　K_3 D_3 T_1 M_1 असुख, G_1 वासुख (for न सुख)　S_1 $K_{1\ 2}$ चास्ति, K_3 B_{1-3} Dc_2 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 वापि (for चापि)　T_2 दुःख चाप्यसुख चापि

24 ^{b}) K_1 T_1 पुरा (for परा) — ^{c}) T_2 पुण्योपमा परा सिद्धिर् — ^{d}) S_1 K_1 Dc_2 अकाम्या का

25 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ अमी (for इमे)　$K_{3\ 4}$ B D T_2 $G_{1\ 3}$ देवा (D_1 भावा) (for लोका) — ^{b}) N T $G_{1\ 3}$ येषा (K_4 नेपा) (for शेषा) — ^{c}) T नियतैर्　T दानैर्; G_1 शान्तैर् (for श्रेष्ठैर्) — ^{d}) T_2 G_1 दान्तै° (for दानै°)　T_2 वृद्धि° (for विधि°)

26 ^{a}) T_2 सेय दानवता वीर — ^{b}) K Dc $D_{1\ 3\ 5}$ त्वया, T G_1 अनु (for अत्र)　$Ś_1$ त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ अनुप्राप्ता सुख त्वया — S_1 om 26^{c}–27^{b} — ^{c}) Dc सुकृतैर्　K_3 तां भुङ्क्ष्व सुकृतेनाद्य

27 S_1 om 27^{ab} (cf v l 26) — ^{a}) $G_{3\ 4}$ एव (for एतत्)　K_4 D_3 G_1 स्वर्गफल — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ ते प्रोक्ता (by transp), K_3 Dc S (except G_3) चोक्तास्ते, B_1 भोग्यास्ते　K_4 D_{1-3} उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य

28 ^{a}) B_1 तात, T_1 G_1 तस्य (for तत्र) — ^{b}) B_1 सृज्यते　$Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc तत् (for यत्)　K_4 यत्फल भुज्यते दिवि — ^{d}) B_1 मूलभेदेन, G_3 सूत्रछेदेन

29 ^{a}) G_1 तत्र (for सोऽत्र) — ^{b}) T_1 तस्याद्य° (for तस्यान्ते)　K_4 $D_{1\ 3}$ गमन (for पतन) — ^{d}) T $G_{2\ 4}$ M_1 सहसा (for पतन)　B_4 Dc यत्र, D_2 तच्च, T_2 य च　G_1 सहस्रावश्च मुद्गल

30 ^{a}) S_1 K Dc Dn_2 D_3 T_1 G_1 असंतोषपरीतापो ($K_{1\ 2}$ Dc_2 D_3 °पौ, T_1 °ता) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ दीप्ततरा श्रिय, D_2 दीप्ता परश्रिय°, T_1 $G_{3\ 4}$ M दीप्ता परश्रिय, T_2 G_1 परगता श्रिय — ^{c}) T_1 M तद् (for यद्)　$Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 °त्यमरस्थाने, K_3 °त्परम°, Dn_3 $D_{4\ 6}$ °त्यधरे स्थाने, D_2 °त्यपरे स्थाने, T_1 °त्यातुले ज्ञाते, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °त्य(G_1 °त्या)तुले स्थाने, M °त्यातुरे स्थाने — ^{d}) B_1 यच्च, $B_{2\ 3}$ Dn D_{4-6} G_3 तत्सु°, Dc चेश (for तच्च)　$Ś_1$ K_{1-3} दुःखद, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ दुष्कृत, M_1 दुष्सह (for दुष्करम्)

31 ^{a}) S_1 °मोहाश्च — ^{b}) K_4 $D_{2\ 4}$ स° (for च) — ^{c}) K_3 Dc G_1 अम्ला°, M_2 प्रमादेषु (for प्रम्ला°)　D_1 तु, T_1 हि (for च)　Dc मालेषु, D_1 पुण्ये° (for माल्ये°) — ^{d}) $G_{3\ 4}$ M तस्मात् (for ततः)　B_2 D_1 प्रपतितोर्, G_1 पियमिपोर्　D_1 भृश, T_2 भय (for भयम्)　T_1 तस्माच्च

C 3 15472 B 3 261 32 K 3 262 35 नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 ^{a}) Ś1 K Do D1-3 5 °शुभतान् — ^{b}) B1 मौद्गल्य — ^{c}) Ś1 K1 2 B3 4 D1 G1 नाक(G1 °र)लोकेषु ए ; T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सु — ^{d}) T1 M1 मित्र , G3 4 M2 मता (for नृणाम्)

33 ^{a}) K1 अन्यस्त्वय (for अयं त्वन्यो) K2 त्वन्यो गुण ; K4 B2 4 Do D1 4 त्वन्यो गुण ; B1 मुख्यो गुण (for त्वन्यो गुण) — ^{b}) Ś1 K1 2 D1 3 T1 सर्व° (for स्वर्ग°) Ś1 K1 2 4 D1 2 मुखे (for मुने) — ^{c}) K4 D3 T G1 3 4 M2 सु(T1 तु)खानु° — ^{d}) Ś1 K1 2 मानुषेषु Ś1 त्र ; S (except G3) [ए]त्र (for [उ]प)

34 T1 om 34^{ab} — ^{a}) K2 B1 T2 G1 M2 सुमहा भागः ; B2-4 Dc Dn D1-4 6 G2 स महाभाग (D2-4 G2 °ग) — ^{b}) S1 K1 2 B4 Dc T2 अपि (for अभि) K4 D2 सुखभो(D2 °भा)गी हि जायते, G3 4 सुखे महति जा° — ^{c}) Dc G1 M स, T1 सु (for स) — ^{d}) S1 यासो धमतां तत (sic), T2 गच्छत्यधमतामिति — After 34 M1 ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न सुधा योगिनस्तथा ।

35 ^{a}) T2 G1 लोके (for कर्म) — ^{b}) D1 G1 (sup lin as in text) [उ]पयुज्यते — ^{d}) Ś1 K1 2 D2 अथो परा; K4 D3 अतो परा, T1 तु स स्मृता T2 भोगभूमिरसौ स्मृता — After 35, D3 ins 1193*

36 ^{b}) Ś1 K1 2 Dc यन्मां त्व परिपृच्छसि; M1 यन्मा पृच्छति मुद्गल — ^{d}) T2 G1 2 तत्र (for साधु) B3 D1 2 G4 गच्छामि, G1 °च

37 Ś1 K2 श्रीव्यास (for व्यास उ°) — ^{a}) T1 G2 4 M एवमुक्तस (for एतच्छ्रुत्वा) Ś1 K1 2 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 4 Dn3 D4 6 विममर्श; B2 3 Dc विमृशाते; T1 स विमृशद्, G3 4 सोचि(M1 °प)मृशद् — ^{c}) Ś1 K1 2 B1-3 D ... D2 विमृश्य च; D विमृ° ... M2 विमृश्य

38 Before 38, M1 ins मुनि° — ^{a}) K2 D ... D1 महादोषेण B1 मार्ग (for मार्गं) — ^{d}) D स्वर्ग न K2 3 D1 4 च (for वा)

39 G2 om (by ...) 39^{a}-40^{b} — ^{a}) Ś1 K1 2 4 D2 T2 G1 पतनं; K2 B D° D° D1 2 4-6 (°तनं; T1 °नं गत्; M °नं तु (for °नं तत्) B1 4 D... D1 D1-4 T G4 महादुःख — ^{b}) K3 4 D1 2 परितापः G1 पतनोऽपि Ś1 K B3-4 Dc1 D1 3 सुदारुण — ^{c}) Ś1 K1-3 T1 [स]र्गं च्यवन्ति; B2 Dc1 Dn D1-4 G2 यान्ति; D... भजन्ति; D2 (by corr) G4 पतन्ति; T2 प्रवदन्ति (for च्यवन्तीह)

40 G2 om 40^{ab} (cf 39) — ^{b}) D2 T1 G4 M व्यथते K1 B1 Dc G1 च (for वा) T2 G न व्यथन्ति पतन्ति च (G °शुच) — ^{c}) G1 तमेव B4 अव्यय, T1 अव्ययम् (for अत्यन्तं) — ^{d}) Ś1 तत ; K B1 D1-3 4 अन्व° (for मार्ग°) B3 शाश्वतं (for केवलम्) — D... (°) ins after 40 D3 after 35

1193* मुद्गल उवाच ।
महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकस्तं प्रब्रवीहि मे ।
देवदूत उवाच ।
ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ।

[N B Some printed ed wrongly read these lines after 35 (cf D3 above)]

41 Before 41 B4 ins व्यास उ° — ^{a}) B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः । C 3 15572 B 3 264 2 K 3 265 2

(for इत्युक्त्वा स) — ^{b}) K_3 B_1 G_1 विसर्ज्य Dc च, G_1 वै (for तम्) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_3 °वृत्ति धर्मात्मा

42 42^a=(var) Gītā (Vulg) 12 19 — 42^b=*ibid* 6 8 — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^{d}) M_3 ज्ञान नित्यो — After 42, K_4 D_{1-3} ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम समयोजयदात्मनि ।
युक्तचित्त तथात्मान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^{a}) G_1 ध्यानयोगे T_1 फल; G_4 वर (for बल) Dn_3 G_2 M_1 °योगबल लब्ध्वा, T_2 °योगे मनो बध्वा; M_3 ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धिम्, B Dn $D_{1\ 2\ 4}$ T G बुद्धिम्; D_5 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D_1 च उत्तमां (for अनु°) — ^{c}) $Ś_1$ वृद्धि, K_3 B_1 ऋद्धि (for सिद्धि) — ^{d}) B_4 निर्वेद° (for निर्वाण°)

44 T_1 om 44^{cd} — ^{c}) D_3 राज्यस्थानात्, G_2 राज्यात्स्थिरात्

45 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_2 णोपवर्तंत (M_2 °ते), K_4 $D_{2\ 3}$ °णव वर्तंते, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 °णोपसर्पंति (Dn T_1 °ते), T_2 G_1 °णोपगच्छन्त (G_1 °न्ति), $G_{2\ 4}$ °णानुवर्तंते — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 नर नेमिचरा, K_4 (m as in text) D_3 (*sup lin sec m*) नर नेमिपरा, B_3 Dc रथ नेमिनरा, D_5 T_2 G_1 नग नेमिचरा (T_2 °गना, G_1 °मरा), T_1 नराश्चेवमरा

46 ^{b}) B_1 लप्स्यसे°, Dc प्राप्स्यसे°

47 T G_1 om the ref — ^{a}) B_{3-4} Dn_1 n_2 स एवमुक्त्वा (by transp) D_5 T G_1 तु (for स) — ^{b}) M_1 व्यास सत्यवतीसुत — 47^{cd}=1 1 55^{cd} — 47^c=1 107 23^c

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_3 Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* N G_3 व्रीहि(K4 om व्रीहि)-द्रौणिक, followed (except in B_2 D_3) by समाप्त; T G_2 व्रीहिद्रो(T_2 °द्रौ)णोपाख्यान G_1 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy name* M_2 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 259 (Dn_3 260), D_1 262, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 251 (M_2 orig 254), T_2 G_1 248, G_2 250 — *Śloka no* Dn 51 (Dn_2 50), D_1 53

☞ After adhy 247, Dc_1 Dn $D_{1\ 2\ 6}$ G_3 ins two addl adhy given in App I (No 25), comprising the famous Durvāsas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation

248

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ रम्ये (for ऽरण्ये) — ^{b}) K_4 B_{1-3}

C 3 15572 B 3 264 2 K 3 265 2 यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्धृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैना कस्य का च कुतोऽपि वा ।

D_c D_n $D_{2\,4\,6}$ G_3 अटमाना, D_5 चम्पमाना (for रममाणा) S (except G_3) महाबला — D_c om 1^{cd} — ^{c}) $K_{1\,3\,4}$ D_{n2} T_1 $G_{1\,4}$ M भरतश्रेष्ठ — ^{d}) B_1 यथा सुरा (for मरा) T_2 G_1 महात्मानो महाबला°

2 ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ $B_{1\,2}$ D_{c1} D_{n3} $D_{1\,3}$ प्रेक्ष्य°, B_4 वीक्ष° (for प्रेक्ष) — ^{b}) T_1 $G_{2\,4}$ M मुदा युता° (for समन्तत) — ^{c}) $Ś_1$ अथर्तु; D_6 सर्वर्तु (for यथर्तु)

3 D_6 om 3–4 — ^{b}) T_1 $G_{2\,4}$ M च (for तन्) K_3 B D (except $D_{1\,2}$, D_6 om) T_2 $G_{1\,3}$ महद्वन (B_1 वन महत्), T_1 M_1 महावने — ^{d}) K_4 D_1 किंचित्, G_1 क्वचित् S_1 K_2 D_n अरिंदम T_2 काल्दोपमरिंदमा°

4 D_6 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) M ययु प्रतिदिशो नृप

5 ^{cd}) T_1 $G_{2\,4}$ M महर्षिं दीप्ततपस धौम्य चापि पुरोहित (T_1 नृप पुरोधस्, M_1 चैव पुरोहित, M_2 चापि पुरोधस)

6 ^{a}) B_2 च; D_6 T_2 $G_{1\,2}$ स (for तु) D_1 सिंहाना (for सिन्धू°) — ^{b}) D_c वार्धक्षत्रो; T_1 वार्धक्षेमिर्; M_1 वर्धक्षत्रिर् K_1 महाबल°, $K_{3\,4}$ D_{1-3} जयद्रथ (cf 11^{b}) — ^{c}) T G_1 कर्तुं विवाह (for विवाह°) K_1 D_3 T $G_{2\,4}$ M साल्वे°, B_1 पार्थे° (for शाल्वे°) — ^{d}) $B_{2\,4}$ D_c स, S (except G_3) [अ]थ (for स) G_2 M_2 भवत्तदा

7 ^{a}) D_2 पारिबर्हेण — ^{b}) B_4 सम्भृत, M_1 संयुत — ^{d}) K_1 B_2 D_3 सर, T_1 हि स, $G_{1\,2}$ वन (for च स°)

8 ^{b}) K_1 मनस्विनीं, M_1 यशस्विना — ^{c}) D_1 T_1 द्वारे

9 $9^{a}=1^{a}$ 65 11^{a}, (var) 57 92^{c} — ^{b}) K_4 बिभ्रती B_1 कालम् (for रूपम्) G_2 (*sup lin* as in text) अद्भुत (for उत्तमम्) — ^{c}) K_4 भ्राजयती G_1 विभ्राजतीं वनोद्देशे — After 9, M_1 *repeats* 9^{cd} (v l. राजयतीं for भ्राज)

10 ^{a}) $Ś_1$ देवकाया — ^{b}) G_1 मायया (for माया वा) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ D_1 G_4 [अ]जलीन्, K_4 [अ]ञ्जली, B_2 मतिं; D_2 [अ]ञ्जसा

11 ^{a}) T_1 $G_{2\,4}$ M तु (for स) — ^{b}) S_1 वार्धक्षत्रो, T_1 वार्धक्षेमिर् — ^{c}) K_3 विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं, K_4 विस्मितो ह्यनवद्याङ्गीं, B (B_4m as in text) D_n $D_{4\,6}$ G_3 विस्मित स्त्वनवद्याङ्गीं; $G_{2\,4}$ विष्ठितामनवद्याङ्गीं — ^{d}) B_4 T G_1 दुष्ट° मानस, $G_{2\,4}$ M दुष्टचेतन (G_4 °स) S_1 $K_{1\,2}$ B_{1-3} D_n $D_{4\,6}$ G_3 दृष्ट्वा ता दु(S_1 K_1 सह)ष्टमानस

12 D_{c1} om 12 — ^{a}) S_1 K_4 $B_{1\,4}$ D_{n3} $D_{1\,3}$ C_n कोटिकास्य, $K_{1\,2}$ °श्य, $B_{2\,3}$ D_{c2} $D_{2\,6}$ C_{np} °स्य, C_{np} also as in text — ^{c}) T_2 कैषा (for त्वेषा) G_1 ह्यनिद्याङ्गी (for [अ]नवद्याङ्गी) — ^{d}) S_1 यदि वा नाप्यमानुषी; K_4 देवी वा मानुषी यदि

13 ^{a}) T G_1 विवाहेच्छा (for °हार्थो) T_1 G_1 काचिद् — ^{b}) B_{2-4} D_n $D_{4\,6}$ G_3 प्राप्य (for दृष्ट्वा) S_1 $K_{1\,2\,4}$ D_5 तु सुदरीं, B_1 M_2 [अ]तिमानुषीं — ^{c}) T_2 G_1 एनाम् (for एताम्) — ^{d}) $Ś_1$ सुरालय

14 ^{a}) D_{c1} सौम्य ता, D_{n3} D_4 G_5 सौम्येमां, T_2 सौरध्य, M सौम्यैना — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ वापि, K_3 D_1 G_1 वा तु, K_4 वाथ, B D_{n2} D_{n3} $D_{2-4\,6}$ G_3 वात्र, D_c वा त्व; T_1 का वा, T_2 का तु, M_2 कापि (for का च) — ^{c}) T_1 G_1 चागता (for आगता)

किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स　C 3 15591 B 3 265 4 K 3 266 4

---

15 c) Ś$_1$ K$_1$ भजेत व्यायतापाङ्गी (K$_1$ °गा), T$_2$ G$_1$ °श्यामितापाङ्गी — d) B$_4$ T$_1$ G$_4$ M$_3$ सुन्दरी (for सुदती)

16 B$_1$ om 16^{ab} — c) Ś$_1$ K$_1$ कोन्योस्या, T$_2$ को वास्या — d) T G$_1$ $_2$ $_4$ नाथ° मस्त्यविचारय

17 Before 17, M ins वैश° — a) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_3$ Dc D$_2$ $_3$ कोटिकास्य°, K$_3$ $_4$ B$_1$ $_3$ $_4$ Dn$_2$ n$_3$ D$_1$ $_6$ °कास्य° — b) =4 30 4^c, 32 32^b 5 46 14^b etc, etc T G$_1$ सैन्याप्रस्कन्द्य तद्रथात् — d) K$_1$ $_2$ G$_1$ सिंह° (for व्याघ्र°)

Colophon om. in Ś$_1$ K$_1$ $_3$ D$_4$ (cf. colophon of adhy 249) — *Major parvan* Dn$_2$ G$_2$ $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* N (Ś$_1$ K$_1$ $_3$ D$_4$ om) T$_1$ G$_3$ M$_3$ द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 262 (Dn$_3$ 263) D$_1$ 265, T$_1$ G$_4$ M (M$_3$ *inf lin*) 252 (M$_3$ orig 254), T$_2$ G$_1$ 249, G$_2$ 251 — *Śloka no* Dn D$_1$ 17

249

1 Ś$_1$ K$_1$ om the ref K$_2$ $_3$ B Dc Dn D$_4$ $_6$ G$_3$ कोटिक उ°, K$_4$ D$_{1-3}$ कोटिकास्य (D$_2$ $_3$ °स्य) उ° — a) K$_3$ $_4$ B$_1$ $_2$ $_4$ Dc$_1$ D$_3$ $_5$ विनाम्य, M$_1$ नियम्य — b) G$_2$ $_4$ किमाश्रमे (for एका°) — c) D$_2$ $_3$ प्रदीप्य° — d) B$_{2-4}$ Dc D$_4$ $_6$ G$_2$ व्याधू (for दोधू°) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_2$ $_5$ $_6$ T$_1$ G$_4$ सुभ्रु; Dc D$_1$ सुभ्रू M आचक्ष्व शीघ्रं (M$_2$ तत्त्व) व्रजिनाग्रकेशि (M$_2$ °केशिनी)

2 b) T$_1$ बिभर्षि D$_3$ $_5$ किं तु; T G$_1$ का नु, G$_2$ $_4$ M देवि — c) K$_3$ च, D$_2$ T$_1$ तु, G$_1$ $_4$ न (for नु) D$_2$ $_3$ न च (for यदि) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_6$ दानवी स्व, B$_4$ (m as in text) मानवी वा, Dc T$_1$ मानुषी वा, T$_2$ वापि मानुषी, G$_1$ वा मनुष्या

3 a) K$_3$ Dn$_3$ D$_1$ $_2$ G$_1$ $_4$ च (for वा) K$_3$ °नाग कन्या, T$_2$ °राजकन्यका, M$_2$ कन्यका वा (for °राजकन्या) — b) S (except T$_1$ G$_3$) वनेचरा K$_3$ वनेचरी वा कुसुमायुधस्त्री — c) K$_4$ D$_{1-3}$ किं त्वेव, G$_2$ $_4$ त्व देव (for यद्येव)

4 a) K$_3$ T$_1$ G$_2$ $_4$ M$_1$ प्रभोर्वा, K$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ प्रभा वा (for विभोर्वा) — c) D$_5$ चैव (for ह्येव) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ म (for न°) D$_2$ $_3$ के (for ये) — d) G$_1$ वय न (for न चापि) K$_1$ $_2$ जाता कुले कस्य हि चन्द्रवक्त्रे

5 b) Ś$_1$ भवन (for प्रभव) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ पतिं, T$_2$ G$_1$ $_2$ भुव (for प्रभु) — c) B$_1$ G$_4$ M transp पतिं and

C 3 15591
B 3 265 4
K 3 266 4

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७
असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुल — d) Ś1 K1 2 D5 T2 G1 यच्चेह; K3 4 Dc2 D1-3 G2 4 जातिं च, T1 गतिं च; M1 ज्ञातिं च, M2 ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन) Ś1 K1 2 D5 भद्रे प्र°, T2 किं वाथ, G1 लोको हि (for यच्चेह)

6 a) Ś1 K1 2 D5 हि, Dc D3 च (for तु) — b) =3 250 4b Dc मा (for य) Ś1 K B1 Dn D3-5 कोटिकास्ये(K1 °श्चे)ति, B2 3 Dc D1 2 6 °काव्येति, B4 °शश्चानि — After 6ab, S (except G3) ins

1195* वश्येन्द्रिय सम्यगुपचिर्वरोरु
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— c) T2 G1 अथो नु (G1 न) (for असौ तु) Ś1 K1 काचनाके — d) K1 4 T2 हुताग्निश्च, Dc नतोग्निश्च, G4 चितोग्निश्च Dc2 G1 च वने, T1 स वने — e) B Dc Dn D3 4 6 G3 °यताक्ष — f) K3 समर्प, B1 D1 2 G4 स एव (for स एष)

7 a) B3 तस्मात्, B4 G1 असत् D2 5 पुरस्त्वेष — b) B D (except D1 2) T2 G3 कुलिन्दा° — cd) Ś1 M2 स्वा (for त्वा) B1 3 4 Dn D2 4 6 T1 G3 M1 विपुलायताक्ष ; B2 Dc कमलायताक्षि (B2 °क्ष) B1 2 sm Dc Dn M1 सुपुष्पित , B3 4 D5 शुचिस्मित°, T1 आविस्मित , T2 G1 भुवि स्थित°, G4 सुरस्मिते (for सुविस्मित) K3 °वासमुख्य° — For 7cd, K1 subst

1196* सुविस्मित° पर्वतवासनिद्रो
न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var) 7d Posterior half = 4d]

8 c) Ś1 K3 B2 D2 5 G3 4 °राज° (for °राज्ञ°) G3 सुभवस्य (for सुबलस्य), and this is the reading of some of our old ed ! — d) B1 Dc Dn D1 एव (for एष)

9 a) Ś1 K B2 4 Dc Dn1 n2 D2 3 T2 यस्यानुचक्र, B1 3 Dn2 D5 °नुयात्रा, T1 G2 4 °नुयात्र Cnp अनुयात्रा[ं] — d) Dc मध्येषु, M कुण्डे° (for मखे°) Dc1 वसा (for दीप्ता)

10 a) B2 4 Dn1 n2 D2 G3 कुञ्जरो गुप्तकश्च , B3 कुञ्जर गुप्तकस्°, T2 G1 2 4 M1 °गुप्तकौ च — b) Dc2 शत्रुतप° K4 °पुत्रवृद्धौ, B1 T G2 4 M1 °सुप्रवृद्धौ, B3 °सुप्रवृत्तौ, B4 °मप्रवृत्तौ ; D1 °सप्रवृद्धौ, M2 सुप्रसिद्धौ — c) Ś1 K1 2 भूमिंगुरोथ, K4 Dn D3 6 G3 भयकरोथ, B4 M2 प्रभा°, T G1 शुभ° ; M1 भ्रम° K4 D1 भ्रमरोथ विश्व° — d) K4 प्रतीप°, T1 पराग°, G2 4 पतग (for प्रताप) K4 कुररश्च , B2 च सहश्च , B3 Dc D3 T G1 3 4 M2 कुहक°, B4 Dn G3 कुहन° D3 T G1 4 M1 नाम्ना , G2 नाम्न

11 b) T1 G2 4 M चापि (for चैव) S1 K B1 3 Dc2 D1-3 5 T2 G1 पदातयश्च — c) S1 K2 यथा (for यदि) — d) Ś1 K1 2 B1 3 4 सुभग S1 K1 य (for स)

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२
एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानता ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २
एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
जानामि च त्वा सुरथस्य पुत्रं C 3 15605 B 3 266 4 K 3 267 4

---

12 a) S1 K1 2 Dc अन्यापरे — b) T G1 °कामित्र विदा(T1 °चा)रणाद्या°, G2 4 M °कानीरविचारणाद्या — c) G2 सुवीर° — d) D3 5 °याता (for °यान्ति)

13 b) S1 इवावगुप्त , B2 3 इवाभि , T1 इवानुयात° — c) K2 T G2 4 M मा जानती, Dc न जानतां, D1-3 माजानता K4 आख्याहि मे शीघ्र*****, G1 (corrupt) मनानमख्यापय न सुकेशि — d) K4 D3 G2 4 [अ]सि, T2 [अ]त्र (for च)

Colophon om in S1 K1 2 D1 (cf colophon of adhy 248) — *Major parvan* Dn2 G4 आरण्य, G2 श्रीमदारण्यकाद (!) — *Sub parvan* N (Ś1 K1 2 D1 om) T1 G3 M2 द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name* M2 कोटिकास्यवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 263 (Dn2 264), T1 G4 M (M2 *inf lin*) 253 (M2 orig 255) T2 G1 250, G2 252 — *Śloka no* Dn 13 (Dn3 14)

250

1 a) G2 4 राजपुत्र (for °पुत्री) T2 G1 अथाब्रवीद्रा जपुत्री तदानीं — b) B3 G1 ऋषभेण (for प्रवरेण) — c) B1 (m as in text) सर्वं (for मन्दं) G1 शाला (for शाखां) — d) T2 संगृह्य सा; G2 संगृह्णती

2 a) Ś1 K1 2 बुद्ध्या विजानामि, K3 शुद्धाभिजा , D3 5 शुद्धयाभिजानामि, T1 अन्यापि जानामि, T2 G1 3 4 M अथाभिजानीहि (M °नामि) — b) B2 अभिभाष्यमाना, Dn अभिभाष्टुमर्हति (!), D1 T1 अभिप्रष्टुमर्हा, G2 4 अभि द्रष्टुमर्हा T2 G1 न मादृशी त्वादृशं (G1 त्वद्विधं) प्रष्टुमर्हा — c) S1 K1 2 B1 Dc2 Dn2 D2 6 G2-4 त्वेव (for त्वेह) T2 G1 न त्वेव वक्ता हि न सैष वाक्य

3 K3 om 3ab — a) S1 K1 2 एकाप्यहं G1 नैव (for तेन) B4 G2 वाक्य, T1 वाचा — b) K4 Dn2 D1-3 T1 ददामि Ś1 K (K3 om) D1-3 T2 G1 ते; T1 G2 4 M तद (for वै) — c) K3 अरण्ये (om हि), G4 त्वरण्ये — d) Ś1 K1 समा , B4 त्वा ना , M1 यामा (for त्वामा°) T2 G1 नियता

4 a) Ś1 K1 2 G1 त्वा (for त्वा) — b) =3 249 6b S1 K2 4 B1 4 Dn1 n3 D1 5 °काम्ये°, K1 काश्ये°, K3m B2 3 Dc D2 3 6 °कान्ये (for °काश्ये°) — K3 4 M om (hapl) 4c-5b — c) Ś1 तुभ्य हि सर्वम् (for

C 3 15605
B 3 266 4
P 3 267 4

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्) — ^{d}) Ś1 K1 2 ते; T1 G1 तान् (for तन्) B D (except D1–3) आख्यामि वधूं प्रथित कुल च, T2 आख्यामि वधुप्रतिम निबोध

5 K3 4 M om 5^{ab} (cf 1 1 4) — ^{b}) Ś1 B1 मा (for मा) — ^{c}) G2 4 M वृता (for वृणे) Dn2 n3 पतीन्वै (for पतित्वे)

6 ^{a}) M भीमसेनोर्जुनश्च

7 ^{a}) Ś1 K1 भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणां भी°) — ^{b}) G1 जिष्णु (for जय) T2 G1 च यमा° (for यमजा°) — ^{d}) B1 कालोचित, T G1 कालोनीत, G2 4 M कालो यहु D1 कालोभीत प्रातरिहोपयातु

8 ^{a}) Ś1 समानिताश्चाप्यथ या यथेष्ट — ^{b}) B Dc Dn D2 4 6 G3 अवरोह(D2 °प)यध्व, M अवगाहयतु — ^{d}) T1 G2 4 M सर्वान् (for युष्मान्)

9 ^{b}) B1 प्रशस्ता (for प्रतीता) — ^{c}) B2 3 Dn D4 6 G3 पर्णशालां, D2 3 पत्रकुटीं — ^{d}) Dn1 n2 D6 G3 अतिथिस्वधर्मं The reading अतिथिस्वमर्थं (for °स्वधर्मम्) of some old printed ed was *not* found in any MS collated!

Colophon — *Major parvan* S1 K2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K B Dc Dn D1 2 4–6 G3 M2 द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name* B4 द्रौपदीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 264 (Dn3 265), D1 266 T1 G4 M (M2 *inf lin*) 254 (M2 orig 256), T2 G1 251, G2 253 — *Śloka no* Dn 9, D1 23

251

1 ^{a}) K3 B1 3 4 D (except D1–3 5) S (except G2 4) तथा° (for अथा) — After 1^{ab}, B2–4 D (except D1 2) ins

1197* यदुक्त कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३
दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १० C 3 15622 B 3 267 12 K 3 268 12

[D_5 वीर (for सार्ध) B_2 समवर्धयत, D_5 कोटिकोऽब्रवीत् (for प्रत्य)]
— D_5 cont

1198* वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकास्यमुखोद्गतम् ।

On the other hand, after 1^{ab}, G_{2} $_{4}$ ins

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।

— ^{c}) MSS °कास्य°, °काश्य, °काश्व°, etc T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ श्रोतु (for श्रुत्वा) — ^{d}) A few MSS सैन्य

2 ^{a}) K_{3} $_{4}$ Dc D_{1-3} यदा वाचो, T_{1} पाचालीति, T_{2} यदुवाच — ^{b}) T निरत, G_{1} नियत (for रमते) — ^{c}) K_{3} Dc_{2} T_{2} मुख्याना, B_{4} मुख्या मा, D_{1} मुख्येय — ^{d}) T_{2} विनियुक्तः K_{3} भवेद, D_{1} तदा, G_{2} पुमान् (for भवान्)

3 ^{a}) Dc स्त्रिया, T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ स्त्रिय S_{1} K_{1} [S]प्यन्या, B_{1} [S]न्या मे, T_{2} G_{1} मन्ये, G_{2} मेन्यां

4 ^{ab}) S_{1} K_{2} मनो यया, K_{1} $_{4}$ D_{1} $_{3}$ $_{5}$ मनोनया (for मनस्तया) T_{1} M प्रसभ (for ऽपहृत) S_{1} K_{1} $_{2}$ बलात् (for भृशम्) — ^{c}) D_{4} $_{6}$ T_{1} G_{3} $_{4}$ M ता समाचक्ष्व; G_{1} नामसाचक्ष्व (corrupt) — ^{d}) T_{1} G_{4} M_{2} मानुषीं

5 S_{1} K_{4} D_{1} $_{3}$ कोटिकास्य उ° (S_{1} om उ°), K_{1} °काश्व°, K_{2} $_{3}$ B Dc Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} कोटिक उ°, D_{2} °काव्य उ°, M शैब्य — ^{b}) D_{2} राजपत्नी M_{1} तर (for यश°) — ^{d}) B_{4} T_{2} G_{1} transp महिषी and संमता

6 ^{a}) B_{4} T_{1} G_{2} $_{4}$ M_{1} om च — ^{b}) T_{2} G_{1} या वै प्रियतमा सती — ^{c}) $Ś_{1}$ यथा, K_{2} तथा (for तया) G_{1} सौवीरान — ^{d}) S_{1} K_{1} $_{2}$ सुवीरा, B_{1} $_{4}$ Dc T_{1} G_{2} $_{4}$ सौवीरान्, G_{1} प्रयाहि K_{1} $_{2}$ सुसुर्गी, K_{4} B_{1} $_{4}$ Dc D_{2} $_{5}$ सुसुखी, G_{2} सुकृती B_{2} $_{3}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} सौवीराभिमुखो व्रज

7 T_{2} G_{1} om the ref — ^{b}) K_{3} पश्याम, B_{2} $_{4}$ D_{1} G_{1} $_{3}$ पश्यामि, T_{2} नापश्य K_{1} $_{2}$ प्रति (for इति) — ^{c}) S_{1} K Dc D_{1-3} $_{5}$ T_{2} G_{1} नृप (for पतिः) D_{5} सौवीरसिन्धूनां, T_{1} G_{2} सुवीरसिंधूना

8 ^{a}) T_{1} तत्, T_{2} M_{1} स (for स) B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} M पुण्य (for शून्य) G_{2} $_{4}$ स प्रविश्याश्रमपद — ^{b}) S_{1} K_{1} $_{2}$ सिंहीगोष्ठ, T_{1} सिंहपर्वी, G_{1} M_{1} सिंहकोष्ठ, G_{4} सिंहकोष्ठ B_{4} (m as in text) मृगो (for वृको) — ^{c}) S_{1} K_{1} $_{2}$ आत्मन D_{1} मुदित (for सप्तम) B_{4}m आत्म नाभिमुख कृष्णाम्, T_{2} G_{1} $_{2}$ आत्मना सप्तदशम — ^{d}) T_{2} G_{1} $_{2}$ कृष्णा (for इद) B_{4} इदमित्यब्रवीद्वच, T_{1} G_{4} M अथोवाच हसन्निव (G_{4} महीपते)

9 D_{4} om 9 — ^{b}) B_{1} G_{4} हि (for ऽपि) — ^{c}) T_{2} येषां कुशलकामासीत् — ^{d}) T G_{4} तेषां (for तेऽपि) T G_{2} $_{4}$ अनामय G_{1} तेषां सप्रत्यनामय

10 K_{2} B_{1} Dc Dn D_{2} $_{4-6}$ ins after the ref B_{2-4} ins after 10 T G ins after 1201*

1200* अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L 1) Dn राजन् (!), T G राष्ट्रे (for राज्ये) T G तथा कोशे च सैंधव — (L 2) D_{5} अघ, T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ सर्वान् (for आढ्यान्) Dc_{2} सह बंधुभि, T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ चाप्यकटकान् — (L 3) T G विजिता G_{1} स्मृता (for त्वया)]
— D_{1} om 10–11 — ^{a}) G_{4} राजन् (for राजा) — ^{b}) $Ś_{1}$ K Dc_{2} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ धर्म (for कुन्ती°) — ^{d}) $Ś_{1}$ K Dc_{2} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ अनु° (for परि°) — After 10, B_{2-4} ins 1200*, while T G ins

1201* अपि त्वं कुशली राजन्सहामात्यः सहप्रजः ।,

followed by 1200*

C 3 25623 B 3 26" 13 K 3 268 13 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्रुरूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
जयद्रथ उवाच ।
कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युताद्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

---

11 D_1 om 11 (of v l 10) — ^{a}) B_2 T $G_{1,2,4}$ त्वम् (for [इ]दम्) — ^{c}) K_1 D_8 पचशत $Ś_1$ चापि, $K_{1,2}$ चास्य (for चैव) T_1 G_1 मृगान्हत्वा मृगीं चैव, T_2 मृगान्हतान्मृतांश्चैव, $G_{2,4}$ मृगान्विता मृगीश्चव — ^{d}) G_4 प्रातराशीन् $K_{3,4}$ $D_{2,3}$ T $G_{1,2,4}$ ददामि

12 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dc D_8 एणेयान् T_1 न्यकुकांश्चैव (for पृषतान्न्यङ्कून्) — ^{b}) M_1 शलभान् G_4 शकान्, M_1 शलान् (for शशान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ $B_{2,3}$ Dc_1 $D_{3,5}$ ऋष्यान्, K_3 $B_{1,4}$ Dc_2 Dn $D_{1,2,4,6}$ T G_3 ऋक्षान् $Ś_1$ K_1 कुरून् (for रुरून्)! $Ś_1$ $K_{1,2}$ शभरांश्च, D_8 M_1 च सृमरान्, T_1 M_2 वराहांश्च, T_2 $G_{1,2,4}$ च चमरान्

14 ^{b}) $Ś_1$ स्वर्वस्य; $K_{1,2}$ सर्वापि; D_8 सदा मे, D_5 सर्वा च (for सर्वा मे) B Dc Dn $D_{4,6}$ G_3 सर्वं मे दिस्मित (B_1 तृपित) त्वया — ^{c}) K_4 आरुह्य

15 ^{a}) T_2 $G_{1,2,4}$ हृत° (for गत°) B Dn $D_{4,6}$ हृतराज्यान् — ^{b}) D_5 नष्ट (for गत°) — ^{c}) K_3 T_2 आरण्य° — ^{d}) D_1 इहा° (for त्वम°)

16 ^{a}) K_4 $B_{1,3}$ Dn_1 n_2 T_2 G_3 नैव, $G_{1,2,4}$ न तु, M न हि (for न वै) $Ś_1$ पूज्या, K_1 G_4 प्रज्ञा M गतश्रीकान् T_1 न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ $B_{1,2,4}$ उपभुञ्जते, K_3 Dc °युजसे (K_3m °भुजसे), G_2 °युज्यते T_1 M भर्तॄन्समुपयु(T_1 °भु)ञ्जते — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ भुञ्जानम् $K_{1,3}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 M उपयु(T_1 भु)ञ्जीत — ^{d}) B_1 श्रिया न; B_4 श्रियश्च (for न श्रिय॰) $Ś_1$ सक्षय, B_4 Dn_2 $D_{1,2,4,6}$ प्रक्षये, T_2 सक्षयो T_2 भवेत् (for वसेत्)

17 ^{a}) $B_{2,4}$ विहीनान् Dn राज्ञाच (!) — ^{b}) S (except G_3) च्युतास्ते (for विनष्टा॰) — ^{c}) B_1 अनष्टे (for अलं ते)

18 $18^a = 1\ 67\ 1^c$, etc — ^{b}) $K_{3,4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 G_4 M_1 त्यजैतान् — ^{d}) $B_{1,4}$ तानाप्नुहि, $B_{2,3}$ Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 आप्नुहि त्व, $G_{1,2,4}$ प्राप्नुहि त्व (for अवाप्नुहि)

19 K_4 om 19 — ^{d}) G_1 क्रोधात् (for देशात्) $B_{3,4}$ Dc सा (for स)

20 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ अनादृत्य तु (K_4 Dc च), $B_{1,3}$ अवमन्यास्य T_1 $G_{3,4}$ M transp तद् and वाक्य — ^{b}) S (except G_3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च) — ^{c}) M_2 वाक्य (for कृष्णा) — ^{d}) T_1 वधस्वेति, T_2 $G_{1,4}$ त्यज° (for लज्ज°) B_4 लज्जसे नेति सैंधव, Dc_2 न लज्जस्वेति सैंधव

21 ^{b}) B_{1-3} Dc Dn D_3 उपयातम्, D_5 उपस्थानम् — ^{c}) $G_{1,2}$ विलव (for विलोभ°) $Ś_1$ K $B_{1,4}$ Dn_2 D_{1-6} परैर् (for पर) — ^{d}) T [अ]योजयत्, M योजयत् (for युञ्जती) $G_{1,2,4}$ वाक्यैर्वाक्य न योजयत् (G_2 न्ययोजयेत्) — After 21, T $G_{1,2,4}$ ins

1202* द्रौपदी ।

नैव वद महाबाहो न्याय्य त्व न च मन्यसे ।
पाण्डूना धार्तराष्ट्राणा स्वसा चैव कनीयसी ।
दु॰शला नाम तस्यास्त्व भर्ता राजकुलोद्भव॰ ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २
न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

C 3 15643
B 3 268 5
K 3 269 5

धर्मिष्ठाना कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
वैशंपायन ।
इत्युक्तः सिन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ।
राज्ञा धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
सगृह्णन्ति च राजानस्त्वाश्च तत्र नृपोद्भवा ।

[(L 1) T_1 नैव (for नैव) T_2 बुध्यसे (for मन्यसे) — (L 3) T_2 राजकुलोद्वह — (L 5) G_1 अपे°, G_4 वपे° (for अवे°) — (L 10) T_2 न सगृह्णाति राजानम् G_4 नृपोत्तमा]

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ B D G_2 द्रौपदी प्रमाथ — *Adhy name* M_2 जयद्रथप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 265 (Dn_2 266), D_1 267, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 255 (M_2 orig 257), T_2 G_1 252, G_2 254 — *Śloka no* Dn_1 23, Dn_2 22, Dn_3 24, D_1 21

252

1 Dc om the ref — ^{a}) $Ś_1$ K_4 सरागरोषोपहतेन, $K_{1\ 2}$ सरागरोषोप , K_3 B_1 सा रागदोषोप , B_{2-4} $D_{1\ 2}$ सा रोषरागोप°, Dc $D_{3\ 5}$ सा रागरोषाप , T $G_{1\ 4}$ सरोषवाचो-पहितेन, G_2 M सा रोषवाचोपहतेन $K_{1\ 2}$ G_1 फल्गुना, D_2 चक्षुषा (for वल्गुना) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 B_1 D_3 M_2 नतो(D_3 तथो , M_2 ततो)न्नतभ्रुणा, D_2 $G_{2\ 4}$ ततो(D_2 °थो)न्नतभ्रुवा, T_1 ततो नतभ्रू — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\ 5}$ G_1 M_1 विस्फूर्ज्य, B_1 G_4 विस्फार्य $Ś_1$ K B_1 D_3 °राष्ट्रज, Dc D_1 °राज , T_1 °राष्ट्रक

2 ^{a}) S_1 K_{1-3} तीक्ष्णमुखान $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ महोरगान् (for महारथान्) — ^{b}) B_{1-3} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अभिब्रुवन् (for अधिक्षिपन्) B_3 वि (for न) — ^{c}) K_4 नरेंद्र°, T_2 $G_{1\ 2}$ यमेंद्र° (for महेन्द्र°) D_3 S (except G_3) स्वधर्मे (for स्वकर्मसु) — ^{d}) D_1 T_2 स्थिरान् Dc समृद्धे (for समूहे)

3 ^{a}) K_4 B_4m कश्चिद् K_3 अन्य, B_1 ईड्या°; B_4m हृष्ट, T_1 एत्र; G_1 M आर्यं, $G_{2\ 4}$ आर्या° (for ईड्य) $Ś_1$ K Dc $D_{2\ 3}$ (before corr) G_3 पापा; D_3 (after corr) $_5$ पार्या, T G_1 वाचा (for पाप) — ^{b}) $Ś_1$ D_1 °मेधिना — ^{d}) K_3 B_1 G_1 भवति, $G_{2\ 4}$ भजति (for भषन्ति) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ श्वाना°, K_3 नैत्र, B_1 नैव, T $G_{1\ 2\ 4}$ चैव, M चैव (for हैव) B_3 T_2 स्वनरा°, T_1 शुनका , $G_{1\ 4}$ च नरा°, G_2 सुनरा (for श्वनरा°)

4 ^{c}) $B_{1\ 3}$ Dn D_4 G_3 यस्त्वद्य, T $G_{1\ 2\ 4}$ M यस्त्वां हि — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ पार्णि G_2 प्रतिसंरभेत

5 ^{a}) S_1 K $D_{1\ 3\ 5}$ मात्रम्, S (except G_3) °कायम् (for °कल्पम्) — ^{b}) K_1 अपत्यका; K_4 उपपत्तिका; Dc उपेत्य तां, S (except G_3) उपेत्य गां T $G_{1\ 2\ 4}$ हैमवत — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 4}$ D_5 अपमेवसे, K_4 D_1 अपकर्षसे (D_1 °सि), B_2 Dn_1 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अपसेधसि, M अवधावसे T_1 दण्डेन

C 3 15648
B 3 268 5
K 3 269 5

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्व, T_2 $G_{1.2.4}$ दडीव दडेन हि धावसि (T_2 G_2 °से) त्व — ^{d}) M_1 धर्मपुत्र

6 ^{a}) D_1 T_1 G_1 M_1 बलात् (for बाल्यात्) $B_{1.3}$ महाधनस्य — ^{c}) S_1 K_1 पलायमान ; T_1 पलायसे त्व

7 ^{a}) $Ś_1$ Dc_2 D_5 T_1 $G_{1.4}$ घोरतम $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for प्र) — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ M °कदरासु — ^{d}) S_1 K_{1-3} आपत्स्यसि; K_4 D_3 आपश्य°; B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_2 आयोत्स्य°; D_1 T_1 आशम° (for आसेत्स्य°) $K_{1.2}$ मूढ जिष्णु (for जिष्णुमुग्रम्)

8 ^{a}) T_2 $G_{1.4}$ M_2 तीक्ष्णो° (for कृष्णो°) K_4 दीप्त विषौ, Dc Dn D_{4-6} तीक्ष्णमुखौ, $D_{2.3}$ दीप्तमुखौ, G_2 तीव्र भुजौ; G_4 तीव्रविषौ $Ś_1$ $K_{1.2}$ सुजिह्वौ, $G_{3.4}$ भुजगौ — ^{b}) T_1 मुग्ध, T_2 $G_{1.2.4}$ M मत्तौ G_1 पुच्छमूले — ^{c}) K_4 D_{1-4} यत् (for य)

9 ^{a}) D_5 (by corr) कदलीदले च, T_1 M कदलीदलो वा — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc Dn_2 $D_{2-4.6}$ G_3 फलत्य° $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_3 (by corr) पुन° (for ऽऽत्मन) T_1 $G_{1.2.4}$ M पराभवायैव फल बिभर्ति — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कर्क (for गर्भम्)

10 ^{b}) S (except G_3) यथागता (T_1 °विधा) द्रौपदि पाण्डुपुत्रा° — ^{c}) T_1 बिभर्षि तेन (for विभीषणेन) — ^{d}) G_1 भवत्या (for त्वयाद्य)

11 K_3 om 11 D_2 transp 11 and 12 — ^{a}) $Ś_1$ त्विमे (for पुन) — ^{c}) B_1 [ऽ]प्यधिका, Dc G_3 [ऽ]भ्यधिकान्, D_2 T_2 G_2 M [ऽ]भ्यधिक; T_1 $G_{1.4}$ ह्यधिक $K_{1.4}$ न हीनान्; B_1 [अ]वहीनान्, $D_{1.3}$ निहीनान् (for विही) — ^{d}) B_1 लभ्या° (for मन्या°)

12 Before 12, S_1 $K_{1.2}$ $D_{2.5}$ ins चित्रसेन उ°; K_3 कोटि° — D_2 transp 11 and 12 — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.3.5}$ एहि त्वमातिष्ठ रथ गज वा — ^{b}) S (except T_2 G_3) स्म (for हि) — ^{c}) B_1 आशंस वाक्य, T_1 आशंससे त्व, M_2 आशासस्वे त्वा (for आशंस वा त्व) — S_1 om (hapl) 12^d–13^a — ^{d}) B_{2-4} सौवीरराज्यस्य, M_2 सुवीरराजस्य K_2 पुर°; D_2 हि न, D_5 कुरु (for पुन) G_2 प्रवादम्

13 $Ś_1$ om 13^a (cf v l 12), M_2 om the ref — ^{a}) T_2 G_4 महाबल्ना M त्विह T G_2 वा, $G_{1.4}$ M वै (for [इ]व) — ^{b}) K_4 पचाल°; $B_{3.4}$ D_6 G_3 M_2 सुवीर°, T $G_{1.2.4}$ पांचाल° (for सौवीर°) K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ सुताहम्, Dc नताहम् (for मताहम्) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अस्य; D_3 अद्य (for अस्मि) — ^{c}) $K_{3.4}$ B D G_3 नाह, T_1 कथ, T_2 $G_{1.2.4}$ माह (for याह) S_1 $K_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ प्रमादादिह

मौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
मौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
यदा किरीटी परवीरघाती
निघ्नत्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा
गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वमंश्च ।
यदा शरानर्पयिता तवोरसि
तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां　C 3 15659 B 3 268 21 K 3 269 21

K3 4 D1-3 G2 संप्रनीता, B1 °वृत्ता, T G3 °हीता — d) M2 सुवीर°

14 a) T2 G2 4 यस्याश्च, G1 यस्या च — b) K4 T1 समाश्रिताव् S1 K Dc2 एकरथौ (K4 °थ) K3 4 D1-3 सहायौ; B Dn D4 6 G3 समेतौ (for सहायौ) — c) K3 4 B1 4 D2 नोत (K4 °प) स्तेन, T2 नाभिमन्येत

15 a) B1 2 4 Dc1 Dn D4 8 T1 G3 M1 यथा, T2 G1 2 4 यदा (for यदा) — c) S1 मा नदयस्, K1 मामा तरे, K2 मामनरं, M2 मदनरं (for मदन्तरे) K3 G1 तद्, T1 तु, G2 4 ते (for त्वद्) S1 K2 3 ध्वजिनी D3 प्रविष्ट°, T1 प्रवेष्ट — d) K3 Dc2 T1 दहन्यग्निर् S1 K Dc D1-3 8 इवोष्ण (Dc °ग्र)तेना, T1 इवोष्णकाले, G1 इवोष्णकेषु

16 a) K4 D1 T1 जनार्दनस्याप्यनुगा वृष्णिवीरा, B Dc Dn D4 6 G3 जनार्दन स्या(D6 G3 स्यो)न्धकवृष्णिवीरो, G2 4 °नस्यान्धकवृष्णिवीरो (G4 °रा) — b) K4 B2 Dn2 n3 D1 6 G2 केकया° S (except T1 G2) चैव पत्र (for चापि सर्व) — c) S1 K Dc D1-3 8 समेता (for हि सर्वे)

17 a) T1 M2 °प्रसृष्टा°, G1 2 4 °विमुक्ता, M1 °निसृष्टा M2 °घोरा (for °घोषा) — b) T1 ह्यतिवेगवन्त, T2 G1 2 4 M ह्यतिवत्सुघ्रा — d) Dc T G1 2 4 शरा (for शब्द) K3 घोषतर, B1 घोरतम, Dc घोरमय T1 पतन्ति (for नदन्ति)

18 After 18ab, N T1 G3 ins.

1203* यदा द्रष्टास्यर्जुन वीर्यशालिन
　　तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ।

[(L 1) S1 K1 2 4 D3 (by transp.) द्रष्टा यदा, D1 यदा द्रष्टा, T1 दृष्ट्वा यथा K1 2 T1 हि (for [अ]सि) K3 B4 Dc D1-3 6 [अ]र्जुनेन प्रयु(K3 D2 3 6 यु)क्तान्, T1 [अ]र्जुनवीर्यशालिन S1 वै त्वर्जुन, K1 2 4 वीर्य(K4 °य)शालि (for वीर्यशालिन) — (L 2) T1 स्वबुद्ध (for स्वबुद्धिं) K D1-3 6 T1 परि (for प्रति)]

— c) S1 K1 2 सनत्र — d) K3 B D (except D1-3 6) G3 मुहुरुद्वहंश्च, T2 G1 °रुद्वहंश्च

19 b) Ś1 K1 2 Dc समग्नौ T2 G1 2 4 हि दृष्ट्वा, M च दृष्ट्वा (for दिशश्च) — M om. 19cd — c) T1 यदाजरयौ (for अमर्षज) T1 G4 वहतौ (for वमन्तौ) — d) K3 Dc2 D2 भृशं, K4 D1 3 परं; T1 ध्रुव (for चिर) Dc2 नाशम् (for तापम्) K3 Dc2 D1 2 उपे(Dc2 D2 °पै)ष्यसि, K4 अवेक्ष्यसे, D3 6 T1 उपेष्यसे K3 Dc2 D1 2 6 T1 त्वम (for ऽधम) Ś1 K1 दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधम,

C 3 15659
B 3 268 21
K 3 269 21

द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०

न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।
साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२

जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४

धौम्य उवाच ।
नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्रौपदीहरणे द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T2 G1 2 4 दृष्ट्वा समवाप्तुपरेक्ष्य (G2 °मभिवीक्ष्य) मिव

☞ For 20, 22ab, 23 and 24 cf. passage 307* of the Virāṭa parvan (lines 1–7, 9–12)

20 a) K3 D4 T2 G1 2 4 यदा (for यथा) B1 D3 6 वाह; G4 चरन् (for चाह) K B2 4 D1 2 3 नाभिचरे De नाभिचरेत B1 4 T2 कदाचित् — c) T1 सेनाम् — d) T G1 2 4 द्रक्ष्यामि; M पश्यामि B1 D2 परिक्लिश्य माण, M2 °क्षुभ्यमाण

21 c) D3 यातुम् (for गन्तुम्) B1 प्रसभे; B4 हि शक्ये, De हि शक्या — d) B 3 Dn D4 6 G3 [अ]स्मि (for च)

22 B S (except G3) om. the ref. — a) Ś1 K D2 3 (orig.) 5 अभिप्रेक्ष्य, T1 G1 M उपप्रे°; T2 G2 4 समुत्प्रे° Ś1 K4 om. विशाल°, K1 जिघृक्षमाणा M2 विशा लनेत्रां D3 (by corr.) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां — b) T2 परि, G2 अपि, G4 अभि (for अव) K सौवीरराजेन न भर्त्स्य°; K4 Dn3 जिघृक्षमाणा न च भर्त्स्य°; D3 (by corr.) °माणो न च भर्त्सयन्ती — c) Ś1 K1 3 4 De D3 5 6 उवाच (for प्रो°) D2 मा मा K3 उवाच मा संस्पृशतीति भीता; T G1 2 4 M पुराधम मा (T1 नराधमो मां, T2 पुरा ह्यधमां, G1 पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति भीता — d) D3 च; S (except G3) वै (for सा)

23 a) S1 [illegible] — b) [illegible] T2 G2 4 [illegible] — d) D3 [illegible] G4 [illegible]

24 a) [illegible] — b) [illegible] Dn3 T1 तु (for च) — c) K4 De D3 [illegible] T2 G1 4 M [illegible] — d) D3 [illegible] S1 K3 [अ]भिवाद्य, K1 4 D1 3 [अ]भिवीक्ष्य

25 a) T1 [illegible] G3 4 [आ]हर्तुम्; M1 °तुम् [illegible] — b) D3 अविजित्य T1 M2 अजित्वा G1 2 4 [illegible] — c) Ś1 [illegible], T1 [illegible], G1 4 [illegible] T G1 पौराणाम्

26 a) S K3 [illegible] B1 D [illegible] S (except T1 G1) क्षुद्रं कृत्वा तु पापानाम् — b) K Dn Dn D4 6 G3 [illegible] K3 B D (except Dn D1) G2 न संशयः; T असंशयः

Colophon — [illegible] Ś1 K1 3 Dn G2 4 आरण्य° — [illegible] Ś1 K1 3 4 B De Dn D4–6 T1 G3 M1 द्रौपदीहरणम् — [illegible] (or both) Dn 275 (D 4 277) D1 2[illegible], T1 G4 M (M3 inf. lin.) 2[illegible] (M3 orig. 255) T2 G1 253 G2 255 — Ś[illegible] Dn D1 28

२५३

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १
ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २
आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहवं शत्रुभिर्वावमानम् ॥ ३
क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५
ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६
तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
यथा वदत्येष विहीनयोनिः

C 3 15674
B 3 269 8
K 3 270 8

253

1 a) K3 4 D1 3 संप्रविहृ(K3 °कृ)त्य, T G1 2 4 संप्र विवृत्य; M संप्रविवृत्य M2 पाण्डवा (for पार्था) — c) B1 D1 G1 श्रेष्ठतरा — d) K3 D1 समागता (for सहिता)
2 a) K D1 3 4 गता, T1 मृगा°, G1 2 4 M °नता° (for °गणा) — b) K4 D3 T2 G1 महावनं D1 T1 G1 °जुष्ट (for °घुष्टम्) — c) Ś1 K1 2 °वदन्, K3 4 G1 M2 चावदन्, D1 2 चरतो (for च तान्) Dc D2 °भ्यवदत्, T1 M2 अभ्यवदन् — d) T2 वनो (for गिरो)
3 K3 om 3 — a) Ś1 K1 2 आदीप्तदीप्तां, K4 D3 आदित्यदृष्टा T1 अभ्युपेता, M1 अभ्युपेत्य — b) B Dn D4 6 T2 मृगा (for मृग) — c) M2 यथा समग्र (for आयासमुग्र) Ś1 वदन्ते, K1 2 B1 वेदयति — d) Ś1 समाहवं, B D (except D1 3 6) °घन, T G1 2 4 °भय, G3 Cop °वन Ś1 K1 2 नाश, K4 D3 चापं, B Dc Dn D4-6 G3 वाद्य°, D1 आहमानं, G1 त्वय (for वाव°)
4 a) Ś1 निवर्तयद्, K1 मनो हि (for मृगैर्नो) — b) K1 मृगैश्च (for मनो हि) Ś1 K4 D3 ग्लायति, K2 3 B2-4 Dc D1 2 6 T2 G1 3 M1 दूयते, B1 T1 दह्यते, G3 ग्लायते, G4 ग्लायति (for दूयति) Ś1 K4 B1 D3 G2 4 दूयते, T1 दुह्यते (for दह्यते) — c) Ś1 K1 2 4 D3 समामाद्य, K3 समाय (for च्छाद्य) — d) T2 G1 उद्धूयते; G3 4 आधूयते Ś1 प्राणगति, B1 मिव (for पति)
5 a) G3 4 हृतोरगम् (for हृतोरगं यथा) — b) T1 राज्यं यथा राजसमास्तलक्ष्म (sic) T2 G1 2 4 M अ(M2 ह्य)राजकं राष्ट्रमिवेह शांतं — d) D6 °रस च कुंड; S (except T1 G3) °सुरश्च कुंभ
6 a) Ś1 K T2 न (for ते) B2-4 Dn D4 6 G3 अत्यनिलोग्रवेगैर्, Dc D2 अत्यनिलौघवर्णैर्, T2 G1 2 4 अप्यनिलोद्ध(G2 °लाग, G4 °लोग्र)वेगैर् — b) K3 4 D3 S (except G3) महाजवैर् — c) K4 B1 4 D3 महद्भि° (for बृहद्भि) B1 पुण्यै, T2 स्वरथै°, G1 2 4 स्वरथै°
7 a) K4 T1 च (for तु) K1 °मजा (for °घोषो) — b) K3 4 T1 निवर्त्यतां — K3 om (hapl) 7c–8b — c) K1 B1 T1 G4 प्रव्याहरतं, D3 प्रत्याहरत्तं B2-4 Dc Dn D1 2 4-6 T2 G2 3 M तत् (for तं) A few MSS °मृग्य

C. 3 15574 B 3 269 8 P 3 270 5

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 K_3 om 8[ab] (cf v l 7) — [a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ विहीन शालि, $D_{3,5}$ T_2 $G_{1,2}$ M निहीनयोनि° — [b]) T_1 सृगालको; T_2 $G_{1,2,4}$ M सालावृको $B_{3,4}$ पार्थं (for पार्श्वम्) — [c]) T $G_{1,2,4}$ M_1 परिभूय; M_3 अभिभूय (for अवमन्य) — [d]) S_1 $K_{1,2}$ $D_{1,3}$ कृतो त्रिमर्दं; $K_{3,4}$ Dc_2 $D_{3,5}$ T_2 $G_{1,2,4}$ M कृतोपमर्दं, T_1 कृतोवमान

9 [a]) S (except G_3) प्रत्याय (for इत्येव) K_3 आविशन्तो, T_1 आचरतो — [b]) G_3 दहत्यरण्ये — K_3 om (hapl) 9[d]–10[c] — [d]) $K_{3,4}$ $D_{1,3}$ G_1 M_2 प्रेक्ष्य, G_4 वीक्ष्य (for प्रेष्य) T_1 धात्रीं तदा प्राणसमां प्रिया ता

10 K_3 om 10[abc] (cf v l 9) — [a]) K_1 G_1 °तो विसृत्य, $G_{3,4}$ °सोपसृत्य — [d]) Dn_1 n_3 Cn अति°, Cnp as in text

11 [a]) $Ś_1$ K_3 धरिण्यां, $K_{1,3,4}$ $D_{1-3,5}$ धरिण्या — [b]) T_2 $G_{1,2,4}$ स्तन् (for ते) $K_{3,4}$ D_3 (m as in text) दीनकष्ट — After 11[ab], S ins

1204* गतेष्वरण्य हि सुतेषु पाण्डो
कश्चित्परैर्नापकृत वनेऽस्मिन् ।
पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत
मभ्यापतन्त द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
उरो घ्नती कष्टतर तदानी [5]
मुखं प्रचुक्रोश हतेति देवी ।

[(L 4) T_1 M_1 समा° (for अभ्या°) — (L 5) T_1 छिष्टतर — (L 6) T_1 M_1 प्रचक्रद (for प्रचुक्रोश)]
— S (except G_3) om 11[cd] — Before 11[ef], S ins इन्द्रसेन — [e]) K_3 B D (except $D_{1,3,5}$) अचिन्त्य° (for अनिन्द्य°) — After 11, $D_{1,3}$ ins

1205* पतिव्रता सत्यसधा तथैव
क्व सा नीता केन वा शस्म तथ्यम् ।,

while S (except G_3) ins

1206* केनात्मनाशाय बदापनीता
छिद्र समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L 1) T_1 हृतो°, G_4 विदो°, M पथा° (for वदा°) — (L 2) T_2 रभ (for छिद्र) T_1 M_1 नरेंद्रपुत्री]

12 [a]) S (except G_3) यदीह (for यद्येव) Dc Dn $D_{4,5}$ T देवीं D_1 यदाप्यसौ पृथिवीं सप्रविष्टा — [b]) T_1 प्रपन्नो T_1 यदि वा, T_2 $G_{1,4}$ M ह्यथ वा — [c]) K_3 पथ, B_2 D_6 पदे (for पद) S (except G_3) पद गमिष्यति हि तस्य (T_1 M_1 तत्र) पार्थास् — [d]) B Dc_1 Dn $D_{4,6}$ G_3 यथा (for तथा) N (except $Ś_1$ D_1) G_3 धर्मपुत्र°

13 [a]) $Ś_1$ माह° (for हीद°) B_1 नरपुगवाना (for अरिमर्द°) — [b]) $K_{1,2}$ B Dn D_{4-6} °क्षमानाम् — [c]) T_1 जिहीर्षुर् — [d]) T_1 इव प्रमूढ, T_2 इव प्रमूढमान् (sic), $G_{1,2,4}$ इव प्रमूढ्, M इवासुमूर्षुं

14 [a]) $K_{3,4}$ $D_{1,3,5}$ T_2 $G_{1,2,4}$ प्रतिभिद्य, T_1 प्रवि

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्विपतः समग्रा-
न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ १८
पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
महत्यरण्ये मृगया चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं C 3 15688 B 3 269 22 K 3 270 25

शनि, M$_1$ प्रनिपद्य, M$_3$ प्रनिविभ्य G$_2$ घोर, M$_1$ वाणा, M$_3$ वाल्ग (for वोरा) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ आच्छाद्य काम प्रविविश्य वोरा — ^{b}) G$_1$ अमि (for महीं) K$_4$ प्रविष्यनि (sic) M सुपुन्वा (for शराङ्या°) — ^{d}) G$_{1\ 2\ 4}$ यथा च (for यथाद्य) — ^{e}) Dc D$_2$ द्विपनान् Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ समेता, K$_{3\ 4}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ समेतान, B$_1$ T$_1$ समग्रा, M समन्यान्

15 ^{a}) B$_2$ चाश्रुमुखी, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ मा तु मुख, G$_3$ माश्रुमुख K$_3$ Dn$_2$ विमृष्य, B$_{1\ 3}$ विसृज्य, B$_{2\ 4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ n$_3$ D$_4$ विमृश्य, Dc$_2$ D$_6$ T$_2$ G$_3$ विसृज्य, D$_1$ प्रमृष्य — Before 15^{cd}, G$_{1\ 2}$ ins धात्रेयिका, G$_4$ धात्री — ^{c}) K$_4$ D$_5$ °नोपहृता, D$_1$ °नापहृता K$_1$ प्रमाथ्य, K$_3$ D$_3$ प्रपश्य — ^{d}) K$_4$ D$_5$ G$_1$ कृष्णा, D$_1$ पार्थान्

16 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ निष्टम्यवर्त्मानि K$_1$ B$_3$ वनानि, K$_4$ D$_5$ बहूनि, G$_1$ पद्मानि, G$_2$ चर्माणि (for नवानि) — ^{b}) S (except G$_3$) द्रुमा° (for वृक्षा°) B$_1$ नश्यति, Dc D$_2$ म्लनति, T$_1$ नत्राश्च, T$_2$ G$_{1\ 4}$ न ग्लाति D$_1$ म्लायति वृक्षाश्च तथानिमग्ना — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3\ 5}$ अनुयात, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ ह्यनुयातु — ^{d}) Ś$_1$ अदूर°, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ न दूरयातेव Dc D$_2$ ह (for हि)

17 ^{b}) Dc D$_1$ दर्शितानि, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ दर्भितानि T$_1$ महानि दारुणि वतमितानि (sic), M$_1$ महार्हरूपाणि च दम नानि — ^{c}) K$_{2\ 3}$ B$_3$ Dc D$_{2\ 3}$ गृहीत Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ समानसानि; B$_1$ शराश्च शीघ्र, G$_1$ महायुधानि (for °धनानि) — ^{d}) Ś$_1$ प्रपद्ध्व, K$_1$ प्रवृत्त, K$_2$ पतध्व, K$_3$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ G$_3$ M चरध्व, D$_1$ प्रपद्य (for व्रजध्वम्) B$_1$ गृहीत तूणी पदवीं च लब्ध

☞ In Ś$_1$, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to the *end* of this parvan is lost on missing fol , the MS is almost entirely ignored in the sequel

18 ^{a}) K$_4$ °दडताडिता — ^{b}) Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ प्रमोहचित्ता, Dc$_2$ प्रमूढचेता T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ शुष्यति — ^{d}) B$_{1\ 3\ 4}$ श्रुन, Dc T$_1$ G$_{1\ 2}$ स्रुव (for स्रुचम्)

19 ^{b}) K$_{3\ 4}$ D$_{2\ 3}$ स्मशाने K$_3$ स्रगिवावविध्यते, B$_1$ M$_1$ वोपदश्यते, Dc D$_2$ °वोपविध्यते, G$_{1\ 4}$ वावयध्यते — ^{c}) K$_{1\ 2}$ पुरे च; T$_1$ पुरा हि S (except G$_3$) ध्वरजो K D$_{1\ 3\ 5}$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ विलुप्य (K$_4$ °प्यते), T$_1$ विलिह्य, G$_1$ विलिम्प्य, M$_1$ विलिह्यते — ^{d}) Dc D$_{2\ 5}$ S (except G$_3$) विमो (for प्रमो°) — After 19^{cd}, T$_1$ ins

1207* पुरा हि पार्थाश्च हसौ च कापिलम्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^{e}) D$_{3\ 5}$ गताना (for चरित्वा) — ^{f}) K$_1$ S सृगालो B$_3$ प्रगाहते — After 19, Dc$_1$ D$_{1-3}$ ins

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृतिं महाध्वरे
ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G$_3$) ins

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
हुताग्निवेद्यां बलिभुङ् निलीयते ।

20 ^{b}) K$_{1\ 2}$ B$_1$ Dc D$_{1\ 2\ 5}$ प्रभाम, K$_3$ प्रभ तद्, K$_4$ D$_5$ °प्रभास्म B$_4$ T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ M चन्द्रप्रभ वदन तत्पुरस्तात् (B$_4$ °न सुप्रसन्न) — K$_1$ om 20^{cd} — ^{c}) K$_4$ पश्चाच्छुम,

C 3 15688
B 3 269 22
K 3 270 25

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुञ्जीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं
मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

$D_{1, 3}$ स्पृशेच्छुभ; T_2 $G_{1, 2, 4}$ रागान्वित ; M रागातुर — ^{d}) K_2 इवोपयोक्ष्य; K_3 D_5 T_2 °पयोक्षीत्, K_4 D_1 °पयुञ्ज्यात्, B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 इवाध्वरस्थ, D_3 इवोपयुज्यते, G_3 °पभोक्ष्येत् — ^{e}) T_1 G_1 वाक्यानि, M_2 वर्णानि (for वर्त्मानि) T_2 $G_{1, 3, 4}$ [अ]नुयातु (for °यात) T_2 $G_{2, 4}$ मा च (for शीघ्रं) — ^{f}) T_2 $G_{2, 4}$ कालः प्रति (for मा वः कालः) M दीर्घं (for क्षिप्रम्) $K_{3, 4}$ इहातिगाद्वै, M_2 इहात्ययाद्वै — After 20, K_4 Dc_2 D_{1-3} ins

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।,

while S (except G_3) ins

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा
ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T_1 G_4 om the ref — ^{a}) $K_{1, 2}$ तूर्णमाशु; $B_{2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्स्व) T_1 भद्रे प्रतीप विनयाच्च वाचं — ^{b}) $K_{1, 4}$ M_1 वाचः (for [अ]वोचः) — ^{d}) G_1 बलेन युक्ता $G_{1, 2, 4}$ पचतामाप्नु° (for वञ्चनां प्राप्नु°)

22 ^{c}) B_1 मुहुर्मुहुर्व्यालवन् विशतो — ^{d}) $B_{3, 4}$ Dc_2 Dn_2 D_2 T_1 G_3 ज्या (for ज्यां) B_3 उत्क्षि° (for विक्षि°) T_1 महाधनुर्भृत

23 ^{a}) B_4 ततोपश्य रेणुमसमुद्धूत वै — ^{b}) K_1 T $G_{1, 2, 4}$ M_2 उद्धूयत, B_3 समुद्धूत; B_3 उद्धृत वै, B_4 निपीडित, M_1 आधूयत (for उद्धूतं वै) K_3 °खुरप्रपन्न — ^{c}) $K_{1, 2}$ हि (for च) T_2 $G_{1, 2, 4}$ पदातिमध्ये विचरत च धौम्य — ^{d}) K_3 B_1 $D_{1, 2, 5}$ T_2 M_2 अभ्याद्रवेति, K_4 अभिद्रवत, G_1 अभ्यद्रवत T_1 विक्रोशत भीम भीमाद्रवेति; T_2 $G_{2, 4}$ विक्रोशत भीम पार्थेत्यभीक्ष्ण

24 ^{a}) $K_{1, 2, 4}$ B_3 (m as in text) $D_{1, 3}$ धौम्य परिदीनसत्त्व; T_2 $G_{1, 2, 4}$ M त धौ(G2 M_3 तद्धौ)म्यमदीनसत्त्वाः — ^{b}) $G_{2, 4}$ सुखी भवानस्त्विति राज° — ^{c}) K_1 Dc D_2 S (except G_3 M_2) °संप्रसक्ता

25 ^{c}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_1 कोप (for क्रोध) $K_{3, 4}$ D_3 तु (for च) — ^{d}) T_1 स्थिता (for प्रियां) M_1 चास्य (for तस्य) K_4 $G_{1, 2, 4}$ M_2 रथस्थितां, T_1 रथे प्रियां

26 ^{b}) M [अ]भि (for [अ]पि) — ^{c}) B_2 T_2 $G_{1, 2, 4}$ M धनुर्धरास्तदा (B_2 °स्तो) — ^{d}) B_2 दिशो (for ततो) G_2 संप्रमुहु° M_2 परेतरा

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १

तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमर्ता हतौजाः ॥ २

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४

आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५

यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७　　C 3 15701 B 3 270 7 K 3 271 7

Colophon om in $B_{1\,3}$ — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य; G_1 श्रीमदारण्य — *Sub parvan* K $B_{2\,4}$ Dc Dn_3 D_{1-6} T_1 G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ, Dn_1 द्रौपद्या॰ प्रमाथ — *Adhy name* M पाण्डवानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_2 267, Dn_3 268, D_1 269, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 257 (M_2 orig 259), G_1 254, G_2 256 — *Śloka no* Dn_1 n_2 28, Dn_3 29, D_1 30

254

1 ^d^) K_2 अमर्पण, D_1 मनीषिणां, T_1 अमर्षिणौ, G_4 महर्षिणां

2 K_1 om 2^{ab} — ^a^) K_2 D_2 ध्वजाग्र्याणि, G_1 ध्वजाग्रान् T_1 राजन् — ^b^) Dn_2 n_3 स्मयन (for स्वय) M_2 कुरुपांडवानां — ^d^) G_1 M स्थितो (for स्थिनां) B_4 कान्तिभर्त्री, G_4 भर्तृभर्त्री K_1 B M हृ(B_1 त)तौजा, K_4 महौजा, T_1 विहस्य

3 ^a^) K_1 आयान्तेमे T $G_{1\,2\,4}$ ते (for [इ]मे) — ^b^) K_2 मर्थेन, K_4 नवेति, S (except G_3) मन्येमे — ^c^) =var 3 249 13^c^ K_1 मा जानता, T_2 मेमानिमि, G_4 मजानती — ^d^) D_2 परम्परा, T_1 परावर; $G_{1\,2\,4}$ परपरा (for पर पर) D_2 T G_1 रथस्था, G_2 रथस्था, G_4 रथानां

4 ^a^) $G_{1\,2\,4}$ M_1 तद् (for ते) — ^b^) K_1 अनायोप्य, B_2 अमानुष $K_{1\,2\,4}$ Dc D_2 कृत्वा सुघोर (K_1 ॰प) — ^c^) M क्रुद्धा (for एते) Dc D_2 प्रिया॰ (for वीरा) — ^d^) T_1 ते (for व) $K_{2\,4}$ Dc D_{1-3} G_4 शेप K_2 $D_{1\,3}$ T_1 किंचिद्

5 ^a^) G_1 आख्याताया K_4 चैव, T_2 $G_{1\,2}$ तव; G_4 तच्च (for त्वेव) $K_{1\,3\,4}$ Dc_2 $D_{2\,3}$ G_2 M_1 मुमूर्षो — ^b^) T_2 $G_{1\,2\,4}$ मर्म (for तुभ्य) — ^c^) $K_{3\,4}$ D_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ transp विद्यते and त्वद्भय — ^d^) K_4 समेक्षत्या

6 ^a^) T_1 ध्वजाग्रौ K_3 T $G_{2\,4}$ नदतौ K_1 मृदंगौर्, K_4 Dc_2 $D_{1\,2}$ मृदंगो — ^b^) K_3 Dc $D_{1\,2}$ मधुर युक्तरूपौ; K_4 B_2 ॰र सुरूपौ, S (except G_3) ॰र सुयुक्तौ — ^c^) K_1 B_4 Dn_2 $D_{1\,3}$ एन, T_2 $G_{1\,2\,4}$ एन (for एत) K_3 T_1 सु, M_1 स्म (for स्व) — ^d^) K_1 Dc D_2 कृतवतो T_1 सदा जना सत्यवतो वदन्ति

7 ^a^) D_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 स (for य) — ^b^) $K_{1\,2}$ D_1 T_1 ॰घोर॰, K_2 B_1 D_2 ॰घोप॰ (for ॰घोण) — ^c^) K_4 Dc_2 D_{1-3} T G_{2-4} एन — ^d^) T_1 प्रिय (for पतिं)

C 3 15702
B 3 270 8
K 3 271 8

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

---

8 ^{a}) $G_{1,4}$ शरण गतस्य — ^{b}) G_1 प्राण (for प्राणान्) — ^{c}) B_1 Dc_1 Dn_1 n_3 D_4 G_1 M_2 परेह्येन, B_4 M_1 पैरेह्येन, G_2 पुरोहित; G_4 परो ह्येत T_1 प्रेत्य ह्येन मूढ भजस्व तूर्णं — ^{d}) K_1 D_1 त्वमात्मना, B_4 दुरात्मन, T_1 महात्मान, G_4 तवात्मान

9 ^{a}) K_1 M अथाप्येत K_3 पश्यसे S (except G_3) रथे स्थित (for रथस्थ) — ^{b}) K_1 महाबल K_1 S (except T_2 G_3) साल° (for शाल°) K_3 प्रविद्ध — ^{c}) N (except D_1) T G_3 सदष्टौष्ठ A few MSS भृकुटी K_1 सनतभ्रू, $K_{3,4}$ D_1 T_2 °सहतभ्रु, T_1 °सहतभ्रुर्, M_2 °सहतभ्रुवो

10 M_2 om (hapl) 10–12 — ^{a}) K_1 आजानीया, K_2 आजानया; D_4 अजानेया Dc बलिनां; T_2 $G_{1,2,4}$ वाजिन° — ^{b}) K T_1 M_1 महाबल, G_4 महाजवा K_1 शूरमुदाहरति; T_1 °तम वहति — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ M_1 तत (for गत)

11 M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) D_5 T_2 G_2 अपराधात $K_{1,2}$ शेषमिहानुयाति, B_{1-3} D (except $D_{1,5}$) G_3 मवाप्नुवति — ^{b}) B Dn $D_{4,5}$ नाय, Dc $D_{2,3,6}$ G_3 नाय च (for नाप्यस्य) T $G_{1,2,4}$ विस्मरते — ^{c}) $K_{1,3,4}$ B_1 Dc $D_{2,3,6}$ T $G_{1,4}$ सनिधा — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ M_1 तत्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव)

12 M_2 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 धनुर्धराग्र्यो (for मृदुर्वदान्यो) T $G_{1,2,4}$ M_1 मति° (for धृति°) K Dc $D_{1,2,5}$ मनस्वी (for यशस्वी) — ^{b}) Dc D_2 तथैव (for नृवीर) — ^{c}) K_1 श्रुता (for भ्राता)

13 ^{a}) $K_{3,4}$ D_1 $G_{1,2,4}$ M_1 नैव (for वै न) $G_{1,2,4}$ कोपान्न (for कामा°) K_3 B Dc D_2 T_1 कोपात्, $G_{1,2,4}$ कामात्; M_1 मोहात् (for लोभात्) T_2 कदापि कोपान्न भिया न कामात — ^{b}) T_1 धर्मं त्यजेन् (by transp) Dc $D_{1,2}$ G_4 नानृशस्य, Dn_2 n_3 $D_{3,4}$ $G_{2,3}$ न नृशस्य — ^{d}) $B_{2,3}$ M माद्रीसुत, D_1 T_1 कुन्तीपुत्र B_3 महदेव, Dc $D_{2,6}$ शत्रुमघ°, M_1 शत्रुगण

14 After 14^{ab} S (except G_3) ins

1212* बन्धुप्रिय शस्त्रभृतां वरिष्ठो
महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ।

15 ^{a}) D_1 प्राणैर्गरीयान्पाण्डवाना महात्मा, T $G_{1,2,4}$ प्राणैर्गरीयान्ममनुव्रतश्च — After 15^{a}, D_1 ins

1213* शूरः कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।
महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी

— ^{c}) K_4 स्वङ्गवेधी, B_1 सर्वयोधी K_3 B_2 Dc D_1 य° खड्ग हस्तो लघुचित्रयोधी — ^{d}) $K_{1,3}$ B_1 Dc_2 D_1 T_1 $G_{1,2}$ M मतो, K_4 मानी, B_4 T_2 G_4 मतौ च (for महाश्च) K B

य: खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीय: ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूर: कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञ: ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यज: पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञ: ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञ: सहदेव: पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्ट:
कुन्त्या: प्राणैरिष्टतमो नृवीर: ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रै: ॥ १९
इत्येते वै कथिता: पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्त: ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेह:
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तत: पार्था: पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रु: क्रुद्धा: सर्वत: संनिगृह्य ॥ २१

C 3 15715
B 3 270 21
K 3 271 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु:पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्याय: ॥ २५४ ॥

Dc $D_{1\ 3\ 5\ 6}$ G_3 यक्षदेवो द्वि(K_1 B_4 °वाद् द्वि, K_4 B_3 Dc_2 °वद्वि)तीय

16 [a]) D_5 M_1 तस्याद्य, T_2 $G_{3\ 4}$ यस्मात्, G_1 तस्मात् D_1 द्रक्ष्यसि Dc D_2 मूढभाव, G_4 °सत्त्व — [b]) K_4 om वा $K_{1\ 2}$ दैत्यसैन्यस्य, T_2 सन्यसे साधु, G_1 अद्य सेनासु, M_1 दैत्यसैन्येषु $K_{1\ 2}$ मध्ये, T_1 G_4 M सत्त्वे, G_3 सवे — [c]) K Dc_2 $D_{1\ 2\ 5}$ धृतिमान B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) G_2 मनस्वी (for मनीषी) — [d]) T_2 धर्मराजस्य

17 [a]) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc_1 स एष, S (except G_3) हुताश

18 [a]) $G_{1\ 2\ 4}$ य एष — [d]) K_4 न त्वेवेत्र, G_1 न त्वेष वै, M_2 न त्वेवैष B_1 धर्मवाक्य; $B_{3\ 4}$ °राज्य — [e]) $G_{1\ 2\ 4}$ मनीषी (for मनस्वी) G_2 सत्यधर्मे $B_{2\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 रतश्च (for निविष्ट)

19 [a]) K_3 G_2 विशीर्यंती, B_2 व्यशीर्यंतीं, B_4 विशीर्य तीर्, T_1 वशीयनिर् (sic), G_4 M_2 विशीर्यंतीं $K_{1\ 2\ 4}$ T_1 °र्णवातरे (T_1 °र) — [c]) K_{1-3} D_1 T_1 $G_{1\ 2}$ M तथेमां — [d]) T_1 पश्यसि (for द्रक्ष्य°)

20 [a]) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc_2 $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ इत्येव ते, T_1 इत्येवमेते, M इत्येते ते (for इत्येते वै) — [b]) T_1 $G_{1\ 4}$ M_1 अवमत्य — [c]) B_{2-4} Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 यद्येतेभ्यो (for °तैस्त्व) K_2 $B_{3\ 4}$ T_1 G_1 मुच्यते K_2 T_2[ऽ]निष्ट° — [d]) K_{1-3} $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 5}$ M_2 प्राप्स्यसि K_2 जीव एव; B_1 सत्यमेव, T G_1 M_2 जीवित च, $G_{2\ 4}$ जीवन च, M_1 जीवमान

21 D_5 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 om the ref — [b]) K_3 द्विजातीन् (for पदा°) — [c]) D (except $D_{1\ 3}$) यथानीक — [d]) D_1 सनिरुद्धा, $G_{1\ 2\ 4}$ ते निगृह्य

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B D G_3 M द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 268 (Dn_2 269), D_1 270, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 258 (M_2 orig 260), G_1 255, G_2 257 — *Śloka no* Dn_1 n_2 21, Dn_3 D_1 22

255

1 [a]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M स(G_1 आ)तिष्ठध्व (for °ष्ठत) — [b]) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ ब्रुत, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 तूष्णीं (for तूर्णं) K_2 ब्रुवति परि°, T_2 तूर्णं न परि° — [c]) K_1 तस्मिन् (for इति) K_1 स, B_2 वै (for स) — [d]) K_1 D_5 सैनिकान् (for तान्नृपान्)

2 [a]) $B_{2\ 4}$ Dn D_{5-6} G_3 घोरतम — [d]) B_1 ससैन्यान्

२५५

C 3 15716
B 3 271 1
Γ 3 272 1

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां)

3 a) B Dn D_{5-6} G_3 शिबिसौवीरसिंधूनां — b) K_3 B_1 D_1 चोपजायते; B_2 S (except G_3) समजायत — c) K_4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान् — d) Dn_2 अतीव च (for व्याघ्रानिव)। S (except G_3 M_2) मदो (for बलो°)

4 a) D_1 हेमबिंदुसमु°, T_1 हेमबधसमु°; T_2 $G_{1\,2\,4}$ हेमबिंदु महोत्सेधां; M हेमबिंदुमयोत्सेधां — b) $K_{1\,3\,4}$ $B_{1\,3}$ D_3 S (except G_3) °सैक्या° — c) G_1 प्राद्र (for [अ]भ्यद्र°) — d) K D_1 सैंधवं काममोहितं

5 a) T $G_{1\,2\,4}$ तदंतरं समासाद्य (T_1 °विश्य); M तयोर(M_2 °तोन)तरमासाद्य — b) $K_{1\,2}$ कोटिकाश्यो; $K_{3\,4}$ B_1 Dn_1 $D_{1\,4-6}$ °कास्यो; $B_{2\,3}$ Dc $D_{2\,3}$ °काख्यो K_3 व्यदाहरत्, T_1 ह्यधारयत्; T_2 G_2 ह्यवा°; $G_{1\,4}$ न्यवा°, M [ऽ]भ्यवा° — c) K_4 महता शरवर्षेण

6 a) B_2 यष्टि — d) K_1 D_1 स, K_4 G_1 च (for स्म) $K_{1\,3}$ D_1 T_2 $G_{2\,4}$ व्यकंपत; Dc D_2 व्यकंपयत्; T_1 G_1 M_1 [ऽ]प्यकंपत

7 a) $K_{1\,2}$ Dc_2 D_2 T_1 G_4 च (for तु) — b) $K_{1\,3}$ D_1 पदातांश्च, Dc D_2 पादातांश्च M_1 सहस्रशः (for चतुर्दश) — c) K_3 T $G_{1\,2\,4}$ वीरः (for भीमः) — d) D_5 सैंधवस्य महारणे

8 $K_{1\,2}$ om (hapl) 8 — a) K_4 पंचाशतं, B_1 पंच रथाग्र्यान्, M पंचशतं B_2 T $G_{1\,2\,4}$ वीरान् (for शूरान्) — c) D_1 G_4 परीप्समानान् K_4 Dc D_2 $G_{1\,4}$ सौवीरान्

9 a) $K_{1\,2}$ युधिष्ठिरः, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ स्वयं राजा (by transp) $K_{1\,2}$ स (for सु) — b) D_1 प्रवीराणां B_1 महीभुजां (for प्रहा°) — d) D_5 शतं, T_2 तथा (for तदा) G_1 जघानाजौ युधिष्ठिरः

10 a) T $G_{1\,2\,4}$ M नकुलोपि (T_2 $G_{2\,4}$ °ऽथ) तदा क्रुद्धो — b) $K_{1\,2\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ T_1 G_2 M खड्गभृत्; K_3 °वित्; Dn_1 T_2 °धृत् — c) B_2 (m as in text) शतानि (for शिरांसि) — d) B_1 T G_2 M प्रावपन्, G_1 प्रावपद् G_1 भुवि (for मुहुः)

11 a) K_4 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M सवार्यं; B_2 °जघ्ने; Dc D_2 °प्राप्य, Dn_2 T_1 °धाय, D_1 °प्रामे (for °याय) — b) K_1 शत° (for गज°)

12 a) K_3 B_3 $D_{1\,3\,5}$ M सु (for स) — b) $K_{1\,3\,4}$ D_1 रथोत्तमात् (for महारथात्) — c) D_2 वीरान् (for वाहान्) — d) K $D_{1\,5}$ सर्वान् (for तस्य) T_1 राज्ञस्त स्यावधीत्पुनः

13 a) K_1 D_3 अभ्याशे गतं; K_2 D_5 अभ्यासे गतं, $K_{3\,4}$ B_3 Dc $D_{1\,2\,4}$ अभ्यास°, $G_{2\,4}$ अथाभ्या° — b) $B_{1\,4}$

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
नकुलस्त्वपसीत्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।　　C 3 15740 / B 3 271 25 / K 3 272 25

Dc पश्चात्रि　K1 3 4 D1 पाडु (for कुन्ति°)

14 K4 om (hapl) 14ᵃ–15ᵇ — ᵃ) K1 धीरो — ᵇ) Dn1 n2 D1 3 G3 उद्गिरन् — ᶜ) K3 B4 [अ]भिमुख　K1 नस्य (for पार्थं)　T1 पपात सहसा भूमौ, T2 G2 4 °भिमुख प्रासरू — ᵈ) = 4 15 9ᵈ　M2 जीर्ण (for छिन्न°)

15 K4 om 15ᵃᵇ (cf v l 14) — ᶜ) T1 अथास्य, T2 हताश्वान्

16 ᵃ) K3 B2 D3 6 G2 त्वभिसंयाय (K3 D3 both marg sec m as in text)　Dc1 D2 त्वभिसंप्राप्य, T G1 3 4 चापि सत्वार्यं, M त्वभिसंयार्यं — ᵇ) T2 G2 °सुमान्वौ, G1 2 °महामल्लौ — ᵈ) K1 3 अताडयत् (for अवर्षताम्)

17 ᵃ) B Dn D3 4 6 G3 नोसंगर, Dc D2 6 तौ शराव् K4 G4 अभिवर्षन्तौ — ᵇ) K4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ) — ᶜ) D1 एकैकेनैव बाणेन

18 M2 om (hapl) 18ᵃ–23ᵇ — ᵇ) K1 4 B1 D5 T1 G4 गजधूर्गत°, T2 गजयूथप°　D1 तत्पार्श्वगजधूर्गत — ᶜ) G4 आरोप° (for आक्षेप°) — ᵈ) T2 °न गजयूथवत्

19 M2 om 19 (cf v l 18) — ᵃ) K1 D1 तमसीस्, M1 त्वपतत (for त्वपसीत्) — ᵇ) T2 G1 3 4 °खड्गधृक् (for °पाणिमान्) — ᶜ) K B1 Dc D1 3 S (except G2) उद्भ्राम्य, B4 उद्भ्रात — ᵈ) 1 179 14ᵈ, 181 4ᵈ 4 54 13ᵈ　Cf Hopkins, *Great Epic*, App A, No 91 (p 414)

20 M2 om 20 (cf v l 18) — ᵃ) K1 2 सुरथस्य — ᵇ) T1 रथाय (for वधाय)　K4 B1 G1 च (for तु) — ᶜ) D1 M1 सक्रुद्धम् — ᵈ) K1 2 B1 Dn D4 5 G1 अन्यु° (for अभ्यु°)　G1 तदा, M1 तथा

21 M2 om 21 (cf v l 18) — ᵃ) K3 B1 राजन्य (for नाग) — ᶜ) D1 पर (for भुज)　K1 T2 मूल°, K4 मूलात् — ᵈ) B4 निकृन्तत°, T1 विनिकृन्तत

22 M2 om 22 (cf v l 18) — ᵇ) K1 2 किंकिणि°, K3 4 B3 कटक , B2 4 Dc Dn1 D1 2 6 M1 कर्कट , T1 कनक°, T2 G1 2 4 घटाविं (for कङ्कण) — ᶜ) T1 पपाताथ (for पतन्नवाक)　K D1 राजन् (for भूमौ) — ᵈ) T2 दन्तमोहाद्, G2 हस्तिगोपान्, G4 हस्तमोहाद्, M1 हस्त्यारोहम्

23 M2 om 23ᵃᵇ (cf v l 18) — ᵃ) K2–4 Dc D1 2 6 स तत्कृत्वा महत्कर्म — ᵈ) B3 परंतप (for महा°)

24 ᵇ) K1 2 कोटिकाश्वस्य; K4 B1 Dn D1 4 5 °स्यस्य, B2–4 Dc D2 3 °स्यस्य, D6 G4 °स्येन　B1 Dc D2 S (except G3) संयुगे — ᶜ) K1 B2 Dc2 M नुदतो, K3 B1 T1 G1 2 4 तु सतो, B4 नकुलो (for नुदतो) — ᵈ) K1 शरेण (for क्षुरेण)　K2 4 B1 Dn2 n3 D3 G1 [अ]पहरच् Dc D2 क्षुरप्रेणाहरच्छिरः

25 ᵃ) K4 बुबोधापहत, T1 प्रयोधहत — ᵇ) Dc2 G2 4 M2 बहुशालिना, T M1 बा(T1 व)हुशालिन° — ᶜ) K1 3 4 अथ°　K1 प्राद्रवत्, K3 4 व्यद्रवत्, D1 [अ]भ्याद्रवन्, T1 ह्यद्रवन्; T2 G2 प्राद्रवन्, G1 4 M1 [अ]भ्यद्रवन्, M2 व्याद्रवन् T1 G1 2 M सर्वे — ᵈ) K1 Dc2 D2 हतस्तत° (for ततस्तत) G1 2 4 हतसूतरथास्तत (G1 °थे स्थित)

C 3 15740
B 3 271 25
K 3 272 25

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

---

26 ^{a}) S (except G_{3}) विरथ (for °मुख) — ^{c}) $K_{1, 3, 4}$ D_{1} °मुक्तेन (for °युक्तेन) T_{2} $G_{2, 4}$ निजघानाति यत्नेन, G_{1} निजघान रथस्थेन — ^{d}) T_{1} [आ]वृत्य (for [अ]भ्येत्य) — After 26, T_{1} ins

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च सजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुंजयः सुप्रबुद्धो शुभकृत्भ्रमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुनलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबलाः रथिनः सह यद् द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K_{4} वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां सा (for सौवीराणां) — ^{c}) $K_{1, 2, 4}$ D_{1} बाणैर्, $G_{1, 2}$ फलैर्

28 ^{a}) S (except G_{3}) °वीरांश्च (for °मुख्यांश्च) — ^{c}) K_{4} रथिनः (for [अ]तिरथः) S (as usual) सख्ये

29 ^{a}) K_{1} सागताः, T_{2} $G_{1, 2}$ सूदिताः — ^{b}) $K_{1, 3, 4}$ Dc D_{2} S (except G_{3}) बहुधा, D_{1} बलिना (for बहवः) — T_{1} om 29^{d}–30^{a}

31 ^{ab}) K_{1} मगृध्रकङ्क°, K_{3} श्वगृध्रकङ्ककोलोकभास°, K_{4} श्वगृध्रकङ्ककाकोला भासागोमायु°, B_{1} श्वकङ्कगृध्राः पृथुला भास°, Dc D_{2} श्वगृध्रकङ्ककाकोलश्येनगोमायु°, D_{6} श्वगृध्रकङ्कगोमायुकाकोलूकाः सवायसाः, T M श्वकङ्कगृध्रकाकोल°; $G_{1, 2, 4}$ श्वकाकगृध्रकाकोल(G_{1} गाकोलो)भास° — After 31, T_{1} ins a passage given in App I (No 26)

32 ^{d}) $B_{3, 4}$ Dn D_{4-6} G_{3} M °मना° (for °परो°) — After 32, T_{1} ins

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 ^{a}) K_{4} आकुले (for संकुले) — ^{b}) B_{1} अपहाय वै, $B_{2, 3}$ Dn G_{2} अवतार्य तां, D_{5} T_{2} $G_{1, 4}$ °र्य च — ^{d}) K_{3} ये च, D_{5} (marg *sec m*) वीरो, $G_{2, 4}$ तत्र (for येन) K_{3} $B_{2, 3}$ Dc_{2} D_{5} (marg *sec m*) T_{2} G_{4} नराधिपः; G_{2} जनाधिपः G_{1} वनायैव नराधिप

34 ^{b}) M_{2} कृत्वा (for दृष्ट्वा) B_{2} °पुरःसरां D_{1} धौम्यदृष्टिपुरस्कृतां — ^{c}) D_{1} माद्रीसुतेन — ^{d}) T_{2} $G_{1, 2, 4}$ आरोहयत् $B_{1, 4}$ ततः (for तदा) — After 34, D_{1} ins an addl colophon (*adhy no* 271)

35 ^{a}) K_{3} B_{4} तः; D_{1} $G_{1, 2, 4}$ तु (for तद्) K_{4} विहतं — ^{b}) K_{1} उपयाते — ^{c}) $K_{1, 2}$ नाराचान् — ^{d}) $K_{1, 2}$ G_{1} निचखान, K_{3} B_{2} T_{2} निर्जघान, K_{4} Dc $D_{1, 2}$ T_{1} $G_{2, 4}$ M_{2} निजघान (for आजघान)

37 ^{a}) K_{4} Dc D_{2} T_{2} $G_{1, 4}$ M [अ]पराधात् — ^{b}) K_{1} अस्मत्, $D_{1-3, 6}$ अस्याः, G_{1} अस्मात् (for अस्मान्) G_{4} क्लेशोऽस्माकं (for अस्मान्क्लेशो) — ^{c}) K_{1} स तस्मिन्; Dc_{2} T_{2} $G_{1, 4}$ एतस्मिन् (for तमस्मिन्) B_{1} रणोद्देशे — ^{d}) G_{4} पश्याम

38 ^{a}) $D_{1, 3}$ अन्वेष, S (except $G_{2, 3}$) अन्विच्छ — ^{b}) K_{4} नो, T_{2} G_{1} तैर् (for ते) — ^{c}) K_{3} अमानुषम्,

तमेवान्विप भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् । C 3 15765 B 3 271 50 K 3 272 56

B_1 अनामृष्यम्, $G_{1\,2\,4}$ अनार्याणाम् (for अनामिषम्) T_2 अनामक कर्म कथ — ^{d}) T_2 कर्तुं चे (for कथ वा)

39 ^{b}) D_5 भारत (for धीमता) — Dc D_2 om 39^{cd} — ^{c}) $G_{2\,4}$ अभिप्रेत्य — ^{d}) K_3 Dn_2 वाक्यी, T_1 इद

40 Before 40, M_1 ins भीम — ^{a}) T_1 वहवो (for रिपवो) — ^{b}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M भूयिष्ट वि(T_2 G_4 प्र)द्रुत यल — ^{c}) T_1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) — ^{d}) K_4 Dc D_2 इनि (for इन°)

41 ^{b}) $G_{1\,2\,4}$ तु (for च) — ^{d}) $B_{3\,4}$ परिसान्त्वयन्

42 ^{a}) K_3 मे मोक्षसे, Dc D_2 समोक्ष्य(D_2 °क्ष)ते, D_6 मोक्ष्यति मे $K_{1\,2}$ मूढो, K_3 वीर (for जीवन्) — ^{b}) $K_{1\,2}$ वीर (for मूढ°) — T_2 om 42^{cd} — ^{d}) G_1 शक्रस्य (for शक्रोऽस्य)

43 K_4 om 43^{ab} — ^{b}) D_5 T $G_{1\,2\,4}$ चापि (for [अ]पि स) — ^{c}) K_1 D_1 अपि सम्मृत्य, T_2 $G_{1\,4}$ अभि (G_1 भीम)मप्रेक्ष्य

44 ^{a}) S (except G_3) साध्वी (for भीमम्) — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{2\,5}$ वाल्या (for प्राज्ञा) K_4 D_1 कुपितागी गत प्रज्ञा (D_1 नरव्याघ्र), T_2 कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा

45 Before 45, M_1 ins द्रौपदी — ^{a}) S (except T_1 G_3 M_1) हि (for चेत्) — ^{c}) S (except G_3) °पशद° — ^{d}) K D_1 दुर्बुद्धि (for दुर्मति)

46 ^{a}) $K_{1\,2}$ Dn_1 D_6 भार्या विहर्ता; K_3 °र्या हि हर्ता, $B_{1\,2}$ °पहर्ता, T_1 भिमता, T_2 $G_{3\,4}$ M °त्रमता, G_1 °र्या हि मता B_1 य° पापो, B_2 वं भीमो, $B_{3\,4}$ D (except $D_{1\,5}$) G_3 वैरी यो, G_1 निर्वीर्यो, M_2 निर्वीरो — ^{d}) K_4 B D न मोक्तव्य° कथचन (Dc °च न°)

47 Before 47, M_1 ins वैश° — ^{b}) B_1 पर्यैतप्यत सैंधव° — ^{c}) T_1 निवर्तते

48 ^{a}) Dc_2 D_2 विवेशा° (for प्रविश्या) — ^{b}) $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ °बृषी(K_4 बृशी)घट, $B_{1\,4}$ °बृषीमठ, $B_{2\,3}$ Dn_3 $D_{5\,6}$ G_3 विप्रविद्धबृषी(Dn_3 G_3 °सी)मठ, Dn_1 n_2 D_4 अपविद्धबृसी(D_4 °षी)मठ; T_1 $G_{2\,4}$ अपविद्धबृसीकट, T_2 अप्रमिद्धबृषीमठ, G_1 ह्यपविद्धबृषीकट — ^{d}) Dc D_2 अनुकीर्णंर्, M_2 अवकीर्णं K_4 D_1 समन्तत°, D_6 सहस्रश (for ददर्श ह)

49 ^{b}) $K_{1\,2}$ समतत, B Dn $D_{3\,4\,6}$ T_1 G_3 M_2 समाहितैं, Dc D_2 °हित — ^{c}) K_4 S (except T_2 G_3) समेयाय K_1 महाबाहु°, K_4 °प्राज्ञै° — ^{d}) $K_{1\,2}$ भृत्य मध्यग, K_4 धर्मनन्दन, D_1 भ्रातृनन्दन°

50 ^{a}) K_3 Dc D_2 T_1 G_4 त मुदित, K_4 प्रमुदिता, D_3 ता मुदिता K_1 भृत्यैं° सपदि त दृष्ट्वा — ^{b}) K_2 B Dn D_{3-6} G_3 प्रत्या° (for अभ्या°) — ^{c}) S (except T_2 G_3) च (for तान्) — ^{d}) S (except T_2) om च T_2 [आ]गता (for [आ]हृता)

C 3 15765 B 3 271 50 V 3 272 58 जित्वा तान्मिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

51 b) B1 2 4 D2 G3 च (for [ए]व) — d) B D (except D1 5) G3 भाविनी

52 a) Dc D2 अपि श्रुत्वा, D1 अभिक्रुद्धौ, D5 च सक्रुद्धौ K4 B3 Dn D3 4 6 G3 भीमसेनार्जुनौ चापि — b) K2 4 B3 Dn D3–6 G3 श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं, Dc2 D2 क्रोशमात्रं रिपुं गतं — c) T1 चोदयतौ (for तुदन्तौ तौ) — d) K1 3 [अ]धाभ्य°, G2 द्यभ्य° (for [ए]वाभ्य°)

53 b) B4 Dc D1 2 5 G1 2 4 [अ]तिरथो, T1 पुनर् (for पुरुषो) — After 53, T1 ins 1216*

54 T1 om 54c–56b — b) K1 3 4 G1 2 कृच्छ्र (G1 कष्ट)कालेप्यसंभ्रम°, G4 M °प्यसंभ्रमन् — d) Dc D1 2 M1 अस्त्राभिमन्त्रितैः

55 T1 om 55 (cf v l 54) — a) Dc D2 दृष्ट्वा (for वीरौ) — d) T2 अवेक्ष्याकुल

56 T1 om 56ab (cf v l 54) — b) K Dc2 D1 2 5 तान्सदश्वान्, B1 4 T2 G1 M तत्राश्वान्स्वान् G2 4 तत्राश्वान्सुदुःखित — T2 G1 2 4 M ins after 56ab T1 (which om 54c–56b) ins after 53

1216* रथाद्प्रस्कन्द्य पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— c) K1 3 4 दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि, K2 B D (except D1) अतिविक्रम(B4 °मानुष)कर्माणि — f) B3 सैंधव (for वै वन) T1 प्राद्रवन्नं वन तत°, G1 प्रायाद्येन (sic) वन प्रति

57 c) K4 अनुज्ञाय, Dc D2 अन्वधावन्, S (except T1 G3) अनुयात्वा Dc D2 महाप्राज्ञ° — d) N (except K1) T2 G3 फाल्गुनो

58 b) T1 transp स्त्रियं and बलात् — e) K4 वानु°, B2 3 Dn D3 4 6 G3 ह्यनु°, M2 त्वानु (for चानु) — f) G1 2 4 प्रधावसि (for पला°)

59 After 59a, K4 ins

1217* अर्जुनेन च धीमता ।
सैन्धवोऽपि च पापात्मा

— b) K4 यातीति (for सैन्धवो) B1 4 Dc D2 नाभ्य, T1 न नि° (for न न्य°) — d) K1 B3 प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°) — e) Dc मावधीद् B1 S (except G3) तु (for त) — f) K4 B1–3 Dc Dn D3 4 6 G2 3 प्रत्य° (for अभ्य°)

Colophon — *Major parvan* K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K1 3 4 B1–3 D G3 M द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name* B4 जयद्रथदर्शन, T1 जयद्रथपलायन — *Adhy no* (figures words or both) Dn 269 (Dn3 270), D1 272, T G4 M (M2 inf lin) 259 (M2 orig 261), G1 256, G2 258 — *Śloka no* Dn1 n3 61, Dn2 60, D1 27

256

1 G4 om the ref K3 om 1a–2b — a) B1 समाप्य, B2 स प्रेक्ष्य — b) K1 2 B2 3 D (except Dc1 D1 2) G3 युद्यतावुभौ — c) K3 B1–3 Dn D5–6 G3 प्राधावद् (for प्राद्रा) T1 आघूर्णो (for अभ्यग्रो) — After 1, T1 ins

२५६

वैशंपायन उवाच ।
जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
भीमसेन उवाच ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ ९
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १० C 3 15786 B 3 272 10 P 3 273 11

1218* पञ्चाभिः समवृते किरीटि स्वमाम्बरम् ।
आर्तं विद्रुत्य धावन्तं निलीयन्तं वनान्तरम् ।
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमार्गोऽवतीर्याशु रथात्प्रविसूचितात् ।

2 K3 T1 om 2^ab (for K3 cf v l 1) — c) K3 जयद्रथं च जग्राह, D1 अभिद्रुत्याभिज°, G2 4 अभिद्रुत्य तं ज° — d) B1-4 Dn D2 4 6 G3 °ऽथ ह्यमर्षण

3 a) B D (except D1 6) G3 भीमो (for रोषान्) — c) B Dn D2 4 6 G3 शिरो (for गले) — D6 om 3^d–5^c — d) K1 त्रासयामास; K2-4 Dc2 D1 2 T1 त्रास°; T2 G2 4 M पात°, G1 पोथ° K1 2 4 D1 G4 M2 चैव हि, M3 (sup lin) भूतले

4 D6 om 4 (cf v l 3) — a) T2 G2 पुनः स जीव मानाय — b) T2 G1 2 मधोत्पतितु°, G4 मधोत्पातितु° — d) B1 3 प्राहनद्

5 D6 om 5^abc (cf v l 3) — a) K Dc D2 4 6 G3 4 जानु, B2-4 Dn1 जानू T1 तदा (for ददौ) — b) K2 जघान (for जघ्ने च) B1 G1 2 4 चैनम K1 2 जघ्ने चैनमरत्निना — c) G2 4 गजन — d) K4 °वल°, S (except G3) °परि° (for °वर°)

6 a) K1 विजहि, K2 विस्फोर, B1 विरोषो, B2-4 Dc D1 6 T G1 2 4 सरोष — b) K B2 D1 6 स्मार° (for वार°) N (except K1) G2 फाल्गुनः — d) K3 4 D1 6 S (except G3) त्वाम् (for तदा) B2 [उ]वाच (for [आ]हेति) T1 स (for [इ]ति) K1 2 B1-4 G1 2 4 M कौरव, T1 धर्मराट्

☞ Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virāṭaparvan (cf App I, No 32 of that parvan)

7 K3 4 B2 3 Dn2 n3 D4 6 G3 भीम उ°; T G1 2 4 M भीम — b) T2 मर्त्यो, G1 मुक्तो (for मत्तो) T1 भवितु° (for जीवितु°) — c) B Dn D3 4 6 G3 कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्) K4 M3 तत्र (M3 °स) नार्हाया°, Dc D2 यस्त्वनर्हाया

8 b) T1 स (for यद्) — c) G1 2 4 तु (for च) — d) K Dc D1 2 6 सतत स्म, S (except G3) सततो स्मान K D1 6 T1 प्रमाथसे

9 Before 9, K D1 6 ins वैश° उ° (resp वैश°) — a) K1 3 D6 सदा D6 चक्रे (for तस्य) — b) D6 तस्य पञ्च वृको° — d) D1 न ब्रुवत°, G1 उद्रवत° (for अब्रु°) T1 मुण्डयित्वा शिरस्तथा

10 a) K1 2 विकल्पबुद्ध्या; B Dn D3-6 G3 विकम्प्य°, M निरूप° — b) K4 त्वाह (for प्राह) — After 10^ab, T1 ins a corrupt variant of 13^ab

1219* त तथा न विचेष्टन्तमनुप्राप वृकोदरः ।

— c) K1 T1 G4 M1 जीवित, K3 जीवित्व — d) K3 ह्यनन् (for हेतुं) D6 वदत

11 a) B3 तथा (for त्वया) — b) T1 मन्तु चैव (for

C 3 15767 B 3 272 11 V 3 273 12 दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२
तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ १३
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचार प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ १९
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २०
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।

मसत्सु च) — ^{c}) $G_{3, 4}$ चेज् (for ते) — ^{d}) $K_{1, 2}$ ते युज्यते, K_{4} $D_{3, 5}$ M_{2} युद्धजिते

12 ^{b}) K_{3} $B_{1, 3, 4}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_{3} कृष्यमाणो, K_{4} कृच्छ्रप्राप्तो K_{1} जितेंद्रिय (for जय°) — ^{d}) K_{2} Dn_{2} °शोभन, K_{3} B_{3} D_{2} शोभित G_{1} दासोह वो वृकोदर

13 K_{1} om 13 — ^{b}) B_{3} Dc D_{2} पार्शंर् (for पार्थो) — ^{d}) K (K_{1} om) Dc D_{5} पांशुगुंठितं; S (except G_{3}) पांसुकुंठित

14 ^{b}) K_{3} Dc $D_{2, 5}$ T_{2} तथा — ^{c}) $G_{2, 4}$ अभ्ययम् (for अभ्येत्य)

15 ^{a}) G_{2-4} M_{2} वीभत्सुस् — ^{b}) B_{2} (m as in text) युधिष्टिर (for जय°) — ^{c}) K_{3} B_{4} प्राह स दृष्ट्वा, D_{3} G_{2} प्राह सदृष्ट्वा, D_{5} T G_{4} प्रहसन्दृष्ट्वा M_{2} त दृष्ट्वा प्राहसद्राजा

16 ^{b}) K $B_{1, 3}$ (orig) Dc $D_{1, 2, 5}$ T_{1} द्रौपदी ($B_{1, 3}$ °दीं) कथयस्विति, B_{3} sm $_{4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_{3} द्रौपद्या कथ्यता मिति — ^{d}) $K_{2, 3}$ D_{1} °चेतस

17 ^{a}) B_{1} युधा श्रेष्ठो; D_{6} ततो हृष्टो — ^{b}) T_{2} राजा (for भ्राता) D_{3} M_{1} स-, T_{1} [अ]सौ (for स) — ^{c}) B D (except $D_{1, 5}$) G_{3} मुञ्चेमम् — ^{d}) B D (except $D_{1, 3}$) G_{3} प्रमाणा

18 ^{b}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ अभिगम्य; B_{2} °वीक्ष्य — ^{c}) T_{1} चि (for ऽय) $K_{3, 4}$ Dn_{2} n_{3} राजन्, T_{1} पाप (for राज्ञ) — ^{d}) G_{3} पंचशिर°; G_{4} °शिग्व G_{1} त्वया पञ्चसटा कृता — After 18, T_{1} ins

1220* एवमुक्त स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच त महापाप जयद्रथमचेतसम् ।,

while G_{1} ins

1221* स मु[मो]चैवमुक्तस्तु भीमस्त बन्धनात्तदा ।

19 ^{a}) T_{2} एवमुक्तो हि राजानम् — ^{c}) $B_{2, 3}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ T_{2} G_{3} राजन् (for राजा) — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ G_{3} दृष्ट्वा, T G_{1} M सिद्धान्, $G_{2, 4}$ वृद्धान् (for सर्वान्) Dc $D_{2, 5}$ तथा (for तदा)

21 ^{a}) T_{2} $G_{2, 4}$ अभीतो, G_{1} अभिनो (for अदासो) — ^{b}) D_{1} स्विति (for क्वचित्) — ^{c}) B D_{2} स्त्रीकाम च, Dn $D_{4, 6}$ G_{3} °काम वा, T_{1} °कामुका, M_{1} °कासुक $K_{1, 2}$ त्वा (for त्वां) — ^{d}) K B_{3} $D_{1, 3, 5}$ T_{1} M_{1} क्षुद्रकर्म°, Dc Dn_{3} D_{2} क्षुद्र क्षुद्र°; Dn_{2} $D_{4, 6}$ M_{2} क्षुद्र क्षुद्र; T_{2} $G_{1, 2, 4}$ क्षुद्रक्षत्र° — ^{e}) B_{1} एव विर्हिंसक कुर्यात् — ^{f}) Dn_{2} D_{3} G_{2-4} पुरुषाधम — After 21, T_{2} $G_{1, 2, 4}$ M_{1} ins

1222* कर्म धर्मविरुद्ध वै लोकदुष्ट च दुर्मते ।

22 ^{a}) B_{1} इति, Dc_{2} D_{2} इद, T_{1} अपि (for इव) — ^{c}) T_{1} संप्रेक्ष्य Dc $D_{2, 4}$ M_{1} भरतश्रेष्ठ — ^{d}) K_{4} D_{5} G_{4} नराधिप, B_{4} युधिष्टिर

23 ^{a}) K B_{1} Dc $D_{1, 2, 5}$ G_{1} M_{2} वर्तता, M_{1} रमता — ^{b}) $K_{1, 2}$ मतिं (for मनः) — ^{d}) B_{2} मेस्तु (for गच्छ)

24 ^{a}) G_{2} M स (for तु) $K_{1, 3, 4}$ $B_{1, 2, 4}$ Dc_{2}

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७
अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३० C 3 15858 B 3 272 81 K 3 273 63

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

$D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ सव्रीडस, M तु व्रीळात् — ^{b}) B_3 T_1 G_2 M अधोमुख· — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 राजन् (for राजा)

25 ^{a}) K_4 कृत्वा (for गत्वा) — After 25^{ab}, T_1 ins

1223* निराहारो जितक्रोधः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठित ।

— ^{d}) B_4 (m as in text) [ऽ]भवद्भव, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]भवत्तदा (for वृष°)

26 ^{a}) D_1 पूजां (for बलिं) — ^{c}) K Dc $D_{1\ 2}$ प्रीत· (for देव·) K_4 वर चास्याददद्धीत — ^{d}) K_3 B D (except Dc_2 $D_{1\ 2}$) T_1 G_3 transp च and जग्राह D_1 S (except T_1 G_3) तं (for तत्)

27 Before 27, $B_{3\ 4}$ Dn_3 $D_{5\ 4}$ G_3 ins जयद्रथ उ — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सतो (for तम्)

28 Before 28, K_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M ins देव ; $B_{1\ 3\ 4}$ Dc महेश्वर उ° ; B_2 शिव उ°, $D_{5\ 6}$ देवदेव उ° — ^{b}) K_1 धार° (for वार°) Dc D_2 शृणु (for युधि) — After 28^{c}, B D (except D_1) G_3 ins

1224* नर नाम सुरेश्वरम् ।
बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकाना

[(L 1) D_5 °वैरपि सुदु सह — (L 2) B_1 °महायवान्] — ^{d}) K M दुरुत्सह (for दुरासदम्) — After 28^{d}, B D (except D_1) G_3 ins a passage given in App I (No 27) On the other hand, $K_{1\ 3\ 4}$ ins after 28^{d}

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्त सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^{a}) K_2 B Dn D_{2-6} T G_3 M कृष्ण (for देव) — After 29^{ab}, B D (except D_1) G_3 ins

1226* श्रीवत्सधारिणं देव पीतकौशेयवाससम् ।

— ^{c}) K_4 B D G_3 M_1 प्रधान स्त्र(K_4 Dn_3 D_5 °न स्त्र, $B_{1\ 4}$ °न स्त्र, M_1 °न सो)स्त्रविदुषा — ^{d}) B_3 तेन कृष्णेति कीर्त्यते, T_2 तेन द्रक्ष्यसि रक्षित — After 29, B D (except D_1) G_3 ins

1227* सहाय· पुण्डरीकाक्ष· श्रीमानतुलविक्रम ।
समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।
न शक्यते तेन जेतु त्रिदशैरपि दु·सह ।
क पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।
तमेक वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिर बलम् ।
चतुर· पाण्डवान्राजन्दिनैक जेष्यसे रिपून् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हर· ।
उमापति· पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दन ।
वामनैर्विकटै· कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनै ।
वृत पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतै· ।
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातन ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L 3) B_1 न जेतु वै (for तेन जेतु) — (L 4) B_1 क पुमान्, B_4 किं पुनर्; Dc D_2 क एष (for क पुनर्) — (L 5) B_1 त्वया, Dc D_2 त्व वै (for सर्वं) — (L 7) Dc D_2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half) — (L 8) Dc D_2 त्रिपुरान्तक (for °रार्दन) — (L 9) Dc D_2 विकचै, D_5 बटुकै (for विकटै) Dc D_2 उग्रश्वरण° (for उग्रश्रवण°) — (L 10) Dc D_2 परिषदैर् (for पारि°)] — On the other hand, T_1 ins after 29

1228* तस्मात्त्व पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
एकाहा पुरुषव्याघ्र मया दत्त वर तव ।

30 ^{a}) B D (except D_1) G_3 जयद्रथोपि महात्मा — ^{b}) T_2 स्वयमेव नव ययौ — ^{c}) D_5 च तदा, T_2 च हते, $G_{2\ 4}$ विपिने (for च वने) — ^{d}) S (except G_3) transp न्यवसन् and काम्यके B_3 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तथा

Colophon — *Major parvan* K_2 Dn_3 $G_{2\ 4}$ आरण्य

२५७

C 3 15859
B 3 273 1
K 3 274 1

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४
कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

— *Sub parvan* N G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ, to it the same MSS (except B_2 D_{n2} G_3) add समाप्त — *Adhy name* B_4 जयद्रथवरलम्भ ; T_1 M जयद्रथपटा(T_1 °टी)करण, G_1 जयद्रथशिरोवपन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 270 (D_{n2} 271), D_1 273, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 260 (M_2 orig 262), G_1 257, G_3 259 — *Śloka no* Dn 81, D_1 31

257

1 ^{a}) $K_{1\,2}$ गताया (for हृ°) — ^{b}) D_{c2} D_2 प्राप्ता (for प्राप्य) — ^{d}) K_3 $B_{1\,2}$ D_{1-3} T_1 G_1 M अकुर्वत (for °र्वत)

2 K_4 om 2^{ab} — ^{ab}) K_3 G_1 मोच°, D_{c2} D_2 मोह° (for मोक्ष°) $B_{2\,3}$ transp मोक्ष° and विनि°

3 ^{c}) T $G_{1\,2\,4}$ महर्षिणां मध्ये (by transp) — After 3, B D (except $D_{1\,5}$) G_3 ins

1229*   युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ।

[(L 1) To improve the metre, $B_{3\,4}$ देवर्षीणां त्वं प्रवर (for the prior half) — (L 2) B_3 तं छिंधि (for छिन्धि मे) B_1 तं मे छिंधि हृदि स्थितं, Dc D_2 छिंधि तं च हृदि स्थितं (for the posterior half)]

— B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 cont Dc D_2 ins after 5

1230* द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

[(L 1) B_1 ज्येष्ठा (for ह्येषा) D_2 दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half)]

4 Before 4, T_1 M_1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ काल च B_3 Dn $D_{4\,6}$ G_3 भगवान्, T_2 $G_{1\,2\,4}$ भगवन् (for बलवान्) — ^{b}) T_2 विधिनिर्जित, $G_{2\,4}$ दुरतिक्रम

5 ^{a}) B D_{c1} Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 इमां (for कथं) — ^{b}) G_3 पांचालीं (for धर्मज्ञां) B_1 धर्मभाविनी, D_{c2} D_2 °चारिणां — ^{d}) D_{c2} D_2 शुचीन्, D_6 $G_{2\,4}$ शुचि $B_{1\,2}$ [अ]मृत (for [अ]नृतम्) — After 5, Dc D_2 ins 1230*

6 ^{b}) Dc कर्मणा (for कर्म वा) $K_{1\,2}$ D_6 निर्मितं (for निन्दितं) — ^{c}) $G_{2\,4}$ [ए]व (for [ए]व)

7 ^{a}) K_4 स यत् (for बलाद्) K D_{c2} $D_{2\,5}$ पापो, D_1 पुण्या (for राजा) — ^{c}) K_1 M_2 तस्य (for तस्याः) K_1 स्स, K_3 T $G_{1\,2}$ स (for सं) B_1 संहरणोपाय°; D_2 संहरणार्थाय K प्राप्त, B_{2-4} Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 पाप°, G_4 पार्था (for प्राप्त°) — ^{d}) B Dn D_3 (marg sec m as in text) $_{4\,6}$ °पातनं (for °वापनम्) — ^{f}) $G_{2\,4}$ सम्हार्यैः K_3 स आप्तवान्, B_2 स पाप्तवान् M_1 सहाय° समवाप्तवान्

8 ^{a}) T_1 महा°, T_2 तदा° (for तथा°) — ^{b}) $G_{2\,4}$ जित्वा (for हत्वा) — ^{c}) D_1 तद्वीरग्रहणं, T_1 ततोनुग्रहणं, $G_{2\,4}$ तत्तदा हरणं

9 ^{b}) $K_{1\,2}$ जीवनं (for जीविका) — ^{d}) G_4 वनौको हि (for °कोभिर्) — ^{f}) K_3 $D_{n1\,n2}$ इयं, Dc D_2 अपि (for अयम्)

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।　C 3 158 9 B 3 274 P V 3 275 8

---

10 = (var) 3 49 34[abcd] — [a]) S (except T_1 G_3) लोके (for नूनं) — [d]) K_{1-3} D_1 भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्) S (except G_3) क्वचित् (for भवेत्)

Colophon om in B_4 — *Major parvan* $K_{1\,2\,4}$ Dn_3 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B_{1-3} Dc Dn D_{1-6} G_3 (all om sub-parvan name) mention only रामो(B_3 श्रीरामो)पाख्यान, M_2, likewise, रामायणोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 271 (Dn_3 272), D_1 274, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 261 (M_2 orig 263), G_1 258, G_3 260 — *Śloka no* Dn 13, D_1 11

258

1 [a]) $G_{2\,4}$ मतिमता (for अप्रतिम) K_4 रूप (for दुःख) — [b]) K_4 दुःखं रामेण भारत, T_1 रामेणाक्लिष्टकर्मणा — After 1[ab], K_2 D_6 ins

1231* व्यसनं पितृशोकादि भार्याया हरणं महत् ।
पितुर्निदेशाद्गमनं वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 [a]) $K_{1\,2}$ रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण) — [b]) $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{2-4\,8}$ G_3 दुरात्मना, B_2 D_6 G_2 बलीयसा (for विहायसा)

3 [a]) $K_{1\,2}$ राजन् (for राम) — [c]) K_4 समुद्रे स (for °द्रस्य) — After 3, $B_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ ins

1232* ततस्तु बलवान्रामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 [c]) B D (except D_6) G M_2 पुत्रो वा (by transp) — [d]) K $B_{1\,3\,4}$ Dc_2 $D_{2\,5\,6}$ T_1 च, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M वै (for ह)

5 After 5[ab], K_4 ins

1233* त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।

— [c]) G_1 भगवन् (for चरितं)

6 After the ref, B_4 D_1 ins

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— [b]) $K_{1\,2\,4}$ D_1 °सम्भव (for °वंशज) — [d]) K_3 Dc $D_{3\,8}$ °तत्पर° (for °वाञ्शुचि)

7 [b]) T_2 $G_{1\,2\,4}$ °चारिण°, M_1 वेदिन, M_3 °वादिन° (for °कोविदा) — [cd]) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 शत्रुघ्नभरता($G_{1\,2}$ °न)श्च B_1 T_1 G_4 M महाबला B_3 रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुता

8 [a]) Many N MSS कौशल्या — [b]) $K_{1\,2}$ $B_{1\,2}$ Dc $D_{1\,2\,8}$ च (for तु) — [d]) $K_{1\,2}$ सुमित्रायां K $D_{1\,8}$

C 3 15879
B 3 274 8
K 3 275 8

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।
पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतु

9 T_2 om 9^{ab} — ^{a}) T_1 G_4 °राजा (for °राजो) — ^{b}) K B_2 D_1 [अ]भवत् (for विभो) — ^{c}) D_3 स्त्रिय (for स्वय) Dc_2 $D_{1,3}$ स्रष्टा, T G_1 M तुष्टो, $G_{3,4}$ हृष्टो (for त्वष्टा) — ^{d}) T_2 $G_{1,4}$ यो राम (for रामस्य) Dc महिषी प्रिया

10 ^{a}) K_3 जन्मासीत (for ते जन्म) — ^{b}) B_1 सप्रकी°; T_2 $G_{3,4}$ चापि की° (for च प्रकी°) — ^{c}) B_3 Dc_2 च (for [अ]पि) — ^{d}) K_{1-3} B_3 नरेश्वर, Dc_2 D_3 विशेषत (for जने°)

11 Dc D_2 om 11^{ab} — ^{b}) K_4 D_1 पितामह° (for प्रजा°) — ^{c}) $K_{1,3,4}$ D_1 °भूताना (for °लोकाना) — ^{d}) D_5 त्वष्टा; S (except G_3) ब्रह्मा (for स्रष्टा) $K_{1,2}$ प्रजापति (for महा°)

12 ^{b}) K_4 Dc D_2 T_2 मनसो (for मा°) T_1 विदित° (for दयित) — ^{c}) K_3 विश्रवसो, G_4 वैश्रवसो — ^{d}) T_2 $G_{1,2,4}$ ऋषे; M ऋषि° (for गवि) G_2 पौत्रो

13 ^{a}) T_1 स्व (for स) — ^{b}) B_2 उपाश्रित°; G_4 उपास्थित° — ^{c}) T_1 रोषात् (for कोपात्) — ^{d}) T_2 G_2 विसृज्य; G_4 विनिश्च (for ससर्ज)

14 ^{a}) T_1 सजज्ञे — ^{b}) $G_{1,2,4}$ तस्यार्धेन च (G_2 स); M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्मार्धेन) — T_2 $G_{3,4}$ om 14^{cd} — ^{c}) K $D_{1,6}$ प्रतिकाराय K_4 सक्रोध, G_1 स क्रोधात् — ^{d}) T_1 तदा, G_1 M तस्माद् (for ततो) B_2 हि (for वै)

15 B_3 om (hapl) 15^{ab} — ^{a}) B_1 धर्मात्मा (for प्रीता°) — ^{b}) $K_{3,4}$ Dc $D_{1,3}$ वैश्रवणाय Dc D_2 च, D_1 T_1 M_2 वै (for ह)

16 ^{b}) K_3 पुत्रस्तु (for पुत्र च) $K_{1,2}$ नड° (for नल°) — ^{c}) Dc_2 T $G_{1,2}$ M_2 राजधानीं — After 16, $B_{3,4}$ Dc Dn_2 D_{1-3} ins

1235* विमान पुष्पक नाम कामग च ददौ प्रभु ।
यक्षाणामाधिपत्य च राजराजत्वमेव च ।

Colophon — *Major parvan* $K_{1,2}$ $G_{3,4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Dc Dn_1 n_2 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामोपाख्यान, T_1, likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान, and G_1 M_1, only रामायणो° — *Adhy name* B_4 कुबेरवरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin sec m*) n_2 272, Dn_3 273, D_1 275, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 262 (M_2 orig 264), G_1 259, G_2 261 — *Śloka no* Dn_1 n_2 16, Dn_2 17, D_1 19

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । C 3 15902 B 3 275 14 K 3 276 14

259

1 ^{a}) D_1 च (for तु) K_4 कोपाद्, M_3 क्रोधो (for क्रोधाद्) — ^{b}) B_1 अर्धहतो, T_2 M_2 दग्धदेहो (for अर्धदेहो)

2 ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_5 च (for तु) G_3 मक्रोध — ^{b}) $G_{2\ 4}$ °स्वर (for °श्वर) — K_3 om 2^{d}–4^{a} (up to त) — ^{d}) S (except T_2 G_3) यतति स्म K_4 G_1 तदा (for सदा) G_4 नृप (for नृप)

3 K_3 om 3 (cf v l 2) — ^{b}) K_4 तोषयन्, Dc_1 Dn $D_{3\ 4}$ G_1 न्यवसन् (for निवसन्) — ^{c}) Dn_3 T_1 राक्षस्य (for °सी°) $K_{1\ 2}$ विप्र (for तिस्र) — ^{d}) T_1 परिचारका, G_1 °चारका

4 K_3 om up to त (cf v l 2) — ^{a}) Dn मदा(!), $G_{1\ 4}$ M तथा (for तदा) T $G_{1\ 3\ 4}$ त्वै (for त) — ^{d}) N G_3 नृत्य°

5 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ च वा(K₁ वा)का च; T $G_{1\ 3\ 4}$ M वका चेति (T_1 M चैव) (for च राका च) — ^{b}) $G_{1\ 4}$ [इ]ति (for च) — ^{c}) D_5 T M_1 अन्योन्य स्प° — ^{d}) K_3 जय कामा (for श्रेय°)

6 ^{a}) B D (except $D_{1\ 6}$) T_2 $G_{2\ 3}$ से तासां (by transp) — ^{b}) K_3 वर (for वरान्) — ^{d}) B_1 एकैकस्यै, B_2 °कस्यां

7 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ पुष्पोत्कटाया

8 D_2 om 8 — ^{b}) $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ एक पुत्र (by transp) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ वाकाया; K_2 $D_{1\ 5\ 6}$ राकाया; K_3 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_3 वकाया, T_1 यलाया — ^{d}) $K_{1\ 3}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा, $G_{2\ 4}$ M °णखी $G_{1\ 3}$ तदा (for तथा) T_1 खर शूर्पणखीं तथा

9 ^{a}) K_{1-3} D_1 च (for तु) D_5 धर्मात्मा (for रूपेण) — ^{b}) =(var) 11^{b} D_1 [ऽ]पि; G_1 हि (for ऽभि) $G_{1\ 3\ 4}$ तदा (for [अ]भवत्) — ^{cd}) K $D_{1\ 5}$ बभूव च (K_1 ह and च, K_4 स) (for स बभूव) T_1 G_4 °बाहो (for °भागो) Dc T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ रत (for °रति) Dc D_2 महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारत (D_2 °रति)

10 ^{b}) K_2 B Dn_2 n_3 $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 G_3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ °बाहुर् (for °वीर्यो)

11 ^{a}) D_5 बले राजन्, S (except G_3 M_1) महानासीद् (for बलेना°) — G_2 om 11^{b}–12^{d} — ^{b}) =(var) 9^{b} K_4 D_1 [ऽ]पि, G_1 हि (for ऽभि) $K_{3\ 4}$ D_1 T_1 M तथा, B Dc Dn $D_{3-4\ 6}$ G_3 युधि, D_5[अ]भवत् (for तदा) — ^{c}) K $D_{1\ 5}$ रणशूरश्च, Dc_2 D_2 युद्धशौण्डश्च, T_1 रणचण्डश्च

12 G_2 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) T_1 भयकरोपि (for खरो धनुषि) — ^{b}) D_2 ब्रह्मविद्; D_5 ब्रह्मर्षि, G_1 ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विट्) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_1 T_1 सिद्धिविघ्न(D_1 T_1 °घ्न)करी — ^{d}) $B_{3\ 4}$ Dn D_5 T_1 M_2 रौद्री $K_{1\ 2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा; B_1 G_4 M °णखी $K_{3\ 4}$ B Dc_2 D_2 मता, Dc_1 Dn D_{3-6} T_2 $G_{1\ 3}$ तदा (for तथा)

13 ^{b}) K_{1-3} D_6 T_1 M च, G_4 तु (for सु) — ^{c}) G_2 तदा (for रता) T_1 ऊषु पिता च सह ते — ^{d}) Dc D_2 पर्वत

14 ^{c}) K $D_{1\ 3\ 5}$ अथा° (for समा°) — ^{d}) T_1 च

C 3 15902 B 3 275 4 K 3 276 14 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया)

15 G_1 om 15–16 — [a]) K_4 जातस्पर्शास्, B Dc Dn $D_{2\ 3}$ (*before corr*) $_{4\ 6}$ G_3 जातामर्षास् Dc_2 तत्र (for ततस्) $G_{2\ 4}$ जातस्पर्धान्वितास्ते तु — [b]) B_1 $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कृत (for धृत) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 मानसा° (for °निश्चया°)

16 G_1 om 16 (cf v l 15) — [b]) M सहस्र — [d]) K_3 $B_{1\ 3\ 4}$ पचाग्निषु, D_4 पचभि सु°, M_1 पचाग्निषु

17 G_4 om 17 — [b]) K_4 जिताहारो, Dc यताहारी K_1 G_2 धृतव्रत°, K_{2-4} $D_{1\ 5}$ दृढ° — [c]) B_1 °पत्रम् (for °पर्णम्) — [d]) B_4 Dc $D_{1\ 4\ 5}$ T_2 G_3 M_2 °हारयन्, G_2 °हारवान्

18 [a]) Dc °व्रती (for °रतिर्) — [b]) $K_{1\ 2}$ अभूज् (for सदा) — [d]) $K_{1\ 2}$ transp तीव्र and तप°

19 [a]) $K_{1\ 2}$ Dc D_5 G_1 शूर्पनखा, T $G_{2\ 4}$ M °णखी, $G_{1\ 2\ 4}$ चापि (for चैव) — [b]) K_1 पुन° (for तप°) — [c]) K_1 रक्षसा (for च रक्षां) — [d]) G_1 चक्राते (for चक्रतुर्) — After 19, D_5 ins

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेपाते उत्तमं तपः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परंतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊषुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिंस्तपोवने ।
चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ । [5]
यावद्वर्षाण्याश्रमे राजंस्तेपाते परमं तपः ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माणं सुतपस्विनौ ।

20 [a]) G_1 वर्षे (for वर्षे) K_1 सहस्रेण, B_1 सहस्रेषु (for °सहस्रे तु) — [c]) $K_{1\ 2}$ B_4 जुहाव (for जुहोति) K $D_{1\ 3\ 5}$ दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्) — [d]) K_3 D_2 तुष्यज् (for [अ]तुष्यज्) K B_1 D_1 जगत्पति°, D_3 प्रजापति°, T_1 M जगद्गुरुः, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ पितामह°

22 K_{1-3} D_5 T_1 om the ref — [a]) K_{1-3} B_1 $D_{1\ 5}$ वि (for वो) K_4 वरदोऽस्मि निव° — [b]) G_1 वर — [d]) K $D_{1\ 5}$ M_1 व (for तत्)

23 [a]) B_3 Dc D_2 यद्यच्चाग्नौ B Dc_2 $D_{2\ 3\ 6}$ G_3 पूर्वं, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम्यक् (for सर्वं) K $D_{1\ 5}$ शिरांसि यानि पूर्वं ते — [b]) K $D_{1\ 5}$ हुतानि (for शिरस्ते) K_4 मदभीप्सया, B_{1-3} Dc $D_{2-4\ 6}$ T_1 G_3 M_2 महदीप्सिता (B_2 T_1 °प्सित, $D_{3\ 4\ 6}$ °प्सता) — D_3 om 23^{cd} — [c]) K_3 देहे तु, B_3 वै देहे; T_1 ते देहाद् T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 देहे ते (by transp), M_1 देहेऽस्मिन् — B_2 om (hapl.) 23^{d}–24^{a} — [d]) $B_{1\ 4}$ D (except $D_{1\ 5}$) G_3 यथेप्सया; B_3 यथेच्छया

24 B_2 om 24^{a} (cf v l 23) — [a]) K $B_{1\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 5}$ न च ते (by transp) — [c]) K_3 Dc_2 $D_{1\ 2}$ भविष्यति (Dc_2 °ष्यति, D_1 °ष्यते) Dc_2 D_2 वीरा° (for ऽरीणा) — [d]) $K_{3\ 4}$ B_4 Dn_1 $D_{1\ 5}$ विजेता च न, $B_{1\ 3}$ Dc Dn_2 n_3 $D_{2-4\ 6}$ G_3 °ता न च B_2 °ता नात्र, M °ता हि न (for °तासि न)

25 [b]) T $G_{1\ 2\ 4}$ °राक्षसयोस्तथा. — [c]) K $D_{1\ 5}$ °नागेभ्यो

26 [b]) D_5 [प]तेभ्यो (for तेभ्यो°) B_2 पराभव° (for भय सव) — [d]) D_5 तत्तथा (by transp) D_1 ते (for तद्) T_1 G_1 M विदित (for विहित)

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८ C 3 15926 B 3 275 38 K 3 276 38

---

27 K B_1 Dc $D_{2,3,5}$ S (except G_3 M_1) om the ref — ^{a}) G_4 उक्ते (for उक्तो) — ^{b}) G_4 सतुष्ट सोभव सदा — ^{c}) K_{1-3} D_1 च (for हि) D_5 अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्

28 K_4 om (hapl) 28^{ab} — K_4 (which om 28^{ab}) ins after 27, D_1, after 28^{ab}

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय सुव्रत ।

S (except G_3) ins after 28^{ab}

1238* वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ।

— ^{c}) G_1 वव्रे स (by transp) — ^{d}) K तपसा K D_5 नष्टचेतनः

29 ^{c}) K_4 पुत्रो वै (for पुत्र त्वं) — ^{d}) T_2 $G_{2,4}$ पुनरेव च (T_2 तत्) (for [इ]ति पुनः पुनः)

30 =(var) Rām 7 10 30^{cd}–31^{ab} — ^{b}) K_3 D_5 माधर्मे मे, B_1 धर्मे चैव, B_3 धर्म एव (for नाधर्मे मे) T_1 G_2 रतिर्, M_1 गतिर् (for मतिर्) — ^{cd}) B_2 transp भगवन् and ब्रह्मास्त्र $K_{1,2}$ Dc_2 D_2 G_2 M_2 प्रतिभाति

31 =(var) Rām 7 10 34^{cd}–35^{ab} — ^{a}) K_1 तु, M_2 हि (for ते) — ^{b}) $K_{1,2}$ $B_{1,3,4}$ $D_{1,5}$ मित्रकर्षण — ^{c}) B D (except D_1) G_3 M_1 धीयते (for रमते) — ^{d}) $K_{1,2}$ $B_{1,4}$ Dc_1 Dn_1 n_3 $D_{4,6}$ T_1 G_3 M ददानि (for °मि)

32 ^{ab}) K_4 D_1 वरान् (for वरं) M_2 transp वरं लब्ध्वा and दशग्रीवो — ^{c}) T_2 $G_{3,4}$ लङ्काया वासयामास — ^{d}) S (except $G_{3,4}$) युद्धे (for युधि) K_4 जने° (for धने°)

33 ^{a}) Dc_2 D_2 जित्वा; D_1 त्यक्त्वा (for हित्वा) — ^{b}) B_2 D_6 प्रा(D_5 प्र)विशद् (for आवि°) M_2 (*sup lin* as in text) गधमादनमाविशत् — ^{c}) T_1 $G_{1,2,4}$ M_1 °रक्षो (T_1 °रक्षा°) (for यक्षा°) — ^{d}) Dc D_2 T_1 $G_{1,2,4}$ M_1 यक्ष (Dc D_2 यक्ष°) (for रक्ष°) K_4 चैव (for सह)

34 ^{a}) T_1 तस्य सहसा (for पुष्पकं तस्य) $K_{1,2}$ नाम; K_4 चास्य (for तस्य) — ^{b}) Dc D_2 राक्षस (for रावण) — ^{d}) D_1 भवि° (for वहि°)

35 $K_{1,2}$ D_1 M_2 om (hapl) 35^{ab}, K_4 om up to त्वं न — ^{c}) S (except G_3) °मत्य (for °मन्य)

36 ^{b}) B D (except $D_{1,5}$) G_3 मार्गम्, M_2 धर्मान् (for धर्मम्) — ^{c}) $K_{1,2,4}$ G_4 M °राज (for °राज) — ^{d}) $K_{2,3}$ T_1 M_1 युत; B_3 ज्वलन् (for युतः)

37 ^{b}) G_4 भ्रात्रे भ्राता (by transp) — ^{c}) B Dc Dn_3 $D_{4,6}$ G_3 M_2 सैना° (for सेना°) K_4 $B_{1,2}$ G_2 M_1

C 3 15927 B 3 275 39 V 3 276 39 दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°)

38 ^{d}) $K_{1.4}$ D_1 T_1 अभिषिंचन् G_1 नराधिप (for दशा°)

39 ^{ab}) Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M च (for तु) K $D_{1.5}$ transp दैत्याना and देवानां $G_{3.4}$ दानवानां (for देवानां च) — ^{d}) T_1 रूपो (for °रूपी)

40 ^{a}) Dn_3 D_3 T_1 यस् (for यत्) — ^{c}) D_1 °लोभाद्, T_1 °रूपो (for °बलो) — ^{d}) D_1 T_1 आवहत्, D_5 आद्रवत् (for आदधत्)

Colophon — *Major parvan* $K_{1.3}$ $G_{3.4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Dc_1 Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो (K₃ श्रीरामो) पाख्यान; T_1 G_1 M_1, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B_4 रावणादिवरलभ, M_1 लङ्कापहरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 273, Dn_3 274, D_1 276, T G_4 M (M_3 *inf lin*) 263 (M_3 orig 265), G_1 260, G_3 262 — *Śloka no* Dn_1 41, Dn_3 n_3 40

260

1 ^{ab}) B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 ततो ब्रह्मर्षय' सर्वे सिद्धा देव(B_1 ब्रह्म)र्षयस्तथा T_3 $G_{3.4}$ देवाश्च मुनय(T_3 ऋषय)स्तथा (for ^{b}) — For 1, D_5 subst

1239* ततो देवा समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमा ।
अग्नौ वाक्य समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।
तत कृशानुर्भगवान्भगवन्त पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेश कृताञ्जलिरिद वच ।

2 ^{a}) K_3 B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 M_1 योसौ, D_5 स च (for य स) — D_1 om (hapl.) 2^{c}–3^{b}

3 D_1 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{d}) Dc D_3 तु (for हि) T_1 G_1 M अन्यस्त्राता न विद्यते

4 ^{c}) B_3 तस्य; $G_{1.3}$ M स्वत्र (for तत्र) D_1 तत्कार्यम् — ^{d}) B_3m अचिरात्; $G_{3.4}$ अहितस् (for अभितस्) B D (except $D_{1.5}$) G_3 M_3 निग्रह (for °हे)

5 ^{d}) B D (except D_1) G_3 तत्कर्म (for कर्मैतत्)

6 ^{b}) K_4 $B_{3.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_3 शक्रम् (for वाक्यम्) — ^{c}) K_3 सर्वे (for सर्वैर्) Dc D_3 यात देवा सुरै' सर्वै' — ^{d}) K_4 D_3 (by corr) सभवतु, B_1 भवध्व च; Dn D_3 (before corr) $_{4.6}$ G_3 सभव त्व (for सभवध्व)

7 ^{a}) $K_{1.3}$ M_1 सहायाद् (for °यान्) $K_{1.3}$ ऋक्षेषु — ^{b}) $K_{1.3}$ वानरेषु च सर्वत — After 7, $B_{3.4}$ (om line 2) Dc_3 D_1 ins

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वा पुत्रान्वानररूपिण ।

विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५　　C 3 15944 B 3 276 16 K 3 277 19

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

---

which, in Dc_2 is followed by lines 3–6 of 1241*

8 Dc_2 om 8 — ^{a}) T_1 ततो भागेन भागेन, T_2 $G_{2, 4}$ वानरान्भागभागेन — ^{b}) K D_1 °पन्नगा° — ^{c}) K_{1-3} B_1 D_1 M_2 अवतेरुर्, T_1 अवातरन् (for अवतर्तुं) $K_{1, 2}$ सर्वांस्, K_3 D_1 स्वर्गाद् (for सर्वे) — ^{d}) $K_{1, 2}$ अदाग सर्वत सुरा°, K_3 D_1 अंशैश्च (D_1 दशास) सहिता सुरैः — B_3 (marg.) $_4$ Dc_1 $D_{1, 2}$ ins. after 8; Dc_2 (om. lines 1–2), after 1240*:

1241* ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ।
चारणाश्चासृजन्वीरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबला शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेनश्च यद्विधम् ।　　[5]
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L. 2) D_1 वानरान्° (for चारणाश्चा°), and बलिनो (for वानरान्) D_2 बल° (for वन°) — (L. 3) D_2 रुद्र° (for बहु°) Dc_1 D_2 धृता, Dc_2 धृता (for रता) — (L. 4) Dc_2 सर्वे (for शूरा) — (L. 5) $B_{3, 4}$ वेश° (for वेष°) — (L. 6) Dc_1 D_2 सुतास् (for समास्) Dc_2 तेन तस्य (for तस्य तस्य)]

9 ^{a}) $K_{1, 2}$ गाधर्वीं, B $D_{1, 2}$ गधर्वां, G_1 M_1 गधर्वीं — ^{b}) G_1 दुन्दुभिर् — ^{c}) D_1 वरदां, T_1 पद्मो (for वरदो) — ^{d}) K_3 B Dn $D_{4, 5}$ T_2 G_3 गत्वा (for देव) D_1 देवानां कार्यसिद्धये

10 ^{b}) B_2 Dn_3 D_6 T_2 $G_{1, 2, 4}$ दुन्दुभिस् D_5 T_2 $G_{1, 4}$ तदा (for ततः) — ^{d}) K $D_{1, 5}$ नामा° (for सम°)

11 ^{c}) G_1 ऋक्षवानरनारीषु — ^{e}) K_1 ते तु च ; K_2 $D_{1, 2}$ तेत्सव, $K_{3, 4}$ D_6 तेभ्यव° (for तेऽन्वव°) S (except G_3) ओजसा तेजसा युक्तान्

12 ^{a}) D_1 भक्तारो, T_1 G_4 भोक्ता°; G_2 भर्ता (for भेत्ता°) — ^{b}) K_{2-4} B_{2-4} Dc_2 $D_{1, 3, 5, 6}$ G_3 शालताल° (as in text), T_2 $G_{2, 4}$ तालसाल°, the rest सालताल° — ^{c}) D_1 शूरा° (for सर्वे) — ^{d}) $K_{1, 2}$ Dn_3 $D_{3, 5, 6}$ [ऽ]मोघ°, T_2 $G_{1, 2}$ घोर°, G_4 सार° (for चौघ°)

13 ^{a}) K_4 B D (except D_1) $G_{3, 4}$ °बला° (for °धरा°) $G_{2, 4}$ सर्वे (for चैव) — ^{b}) K D_5 T_2 G_4 M बुद्धि° (for युद्ध°) — ^{c}) D_1 °बल° (for °सम°) — ^{d}) D_3 °मनोजवा (for °समा जवे) — ^{e}) K Dc $D_{2, 5}$ T_1 M_1 यथेच्छक° (for यत्रेच्छक°) B Dc $D_{2, 6}$ G_3 T_1 M निपाताश्च (for निवासाश्च) T_2 केचिच्छकुनिपाताश्च, $G_{1, 2, 4}$ यथेच्छविनि(G_1 क्रम)पाताश्च — ^{f}) K $G_{2, 4}$ M तत्र (for अत्र) D_1 दिवौ° (for वनौ°)

14 ^{c}) G_4 चोद° (for बोध°) — ^{d}) G_1 तया, $G_{2, 4}$ स्वया (for the first यथा) $K_{1, 4}$ Dc_2 D_2 T_1 तथा, D_5 G_2 तथ, G_4 तदा (for the second यथा)

15 ^{a}) B_2 Dn $D_{2, 4, 6}$ T_2 G_3 तद्वच समाज्ञाय, D_3 तदेव समाज्ञाय, T_1 $G_{1, 2, 4}$ M तद्वचनमास्थाय — ^{b}) K_3 यथा (for तथा) — ^{c}) D_1 इतस्ततश्च T_1 धावती (for गच्छन्ती)

Colophon. — *Major parvan*: $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य° — *Sub-parvan*: N G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K_1 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M_1, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy. name*: B_4 अशा°

२६१

C 3 15945
B 3 277 1
V 3 278 1

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २
मार्कण्डेय उवाच ।
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

व्रतार , M_1 देवावतार — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin sec m*) n_2 274, Dn_3 275, D_1 277, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 264 (M_2 orig 266), G_1 261, G_2 263 — *Śloka no* Dn 16, D_1 16

261

1 ^{a}) G_1 ब्रह्मन् (for जन्म) — After 1^{ab}, G_1 ins
1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 °गमने, T_2 °गमन (for °कारण) — ^{d}) K_3 तत्वत ; K_4 कारण (for कथ्यताम्)

2 ^{a}) Dc D_2 दाशरथौ (for °रथी) — ^{c}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_2 समस्थितौ (for प्रस्था°) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_3 M_2 वने, T_1 G_1 कथ (for वनं) $K_{1\ 2}$ वीरौ (for ब्रह्मन्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_6 तप° (for यश°)

3 After the ref, D_1 ins (cf Rām 1 7 3)
1243* दृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
एतेऽष्टौ दशरथामात्या ।
— ^{a}) K_3 M जात पुत्रो, T_1 जाते पुत्रे (for जातपुत्रो) — ^{b}) K_{1-3} B Dn D_{3-6} $G_{1\ 3}$ M_2 नृप, T_1 पुनः (for नृपः) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ G_3 °रति , K_3 B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_2 M_2 °रतः (for पर) — ^{d}) B $D_{3\ 6}$ G_3 धर्मसंमन्त्रिता, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ब्रह्मसेवकः

4 ^{a}) K_3 ते चास्य (by transp), B_1 राजन्ते, $G_{2\ 4}$ [ए]वास्य ते — ^{b}) S (except G_3) [अ]मितौ° (for महौ°) — ^{c}) K_3 च (for स) — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_1 G_3 धनुर्वेदेषु पा°

5 ^{a}) B_4 °व्रत° (for °ब्रह्म) D_1 G_1 च (for ते) T_2 $G_{2\ 4}$ चरति ब्रह्मचर्यं ते — ^{b}) Dc $D_{2\ 5}$ पार्थिवा — ^{c}) B_2 यथा तथा; S (except G_3) दृष्ट्वा राम (for यदा तदा)

6 ^{a}) K_1 भवेत्, T_1 प्रजास् (for ऽभवत्) — ^{b}) S (except G_3) रज° (for रम°) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ स प्रजाः, T_1 तेजसा (for हि प्रजा) B_1 corrupt — ^{c}) T_2 corrupt Dc D_2 श्रीमान (for धी°) — ^{d}) B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °नन्दन , D_1 °तोषकः

7 ^{b}) B_2 दृष्ट्वा° (for मत्वा°) — ^{c}) M_2 विविधैर् (for सचिवैर्) — ^{d}) K_2 D_6 T $G_{1\ 4}$ M_1 मन्त्र (for धर्म°)

8 G_1 om 8^a–9^b — ^{b}) $K_{1\ 2}$ यौवराज्ये च, T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 °राज्याय — ^{d}) $K_{2\ 3}$ D_1 मन्त्र° (for मन्त्रि°)

9 ^{b}) K_3 वारण (for -मातङ्ग) B_2 विक्रम (for गामिनम्) — ^{c}) M_1 कम्बुग्रीव (for दीर्घ°)

10 ^{a}) Dc D_2 शुद्ध (for वीरं) — ^{b}) K_3 अप्यधिकं बले, B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 अनवरं रणे, D_6 अनुपमं बले — ^{d}) D_1 T_1 नये (for मतौ)

11 ^{a}) T_2 G_2 सदानु° — ^{d}) B_2 °रथ, T_1 °रमं (for

नियन्तारममाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्रामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः । C 3 15967 B 3 277 23 K 3 278 24

°हस्व)

12 a) B1-3 निहन्तारम्, G2 4 नाशितारम् — c) T1 समाहतिम, M2 सन्निमतम् (for धृतिमन्तम्) T2 G1 2 4 च दान्तं च (for अनाधृष्य)

13 b) N (except K1 D3 4) कौसल्या B Dc Dn1 D2-4 6 S (except T1 G1) नन्दि° (for नन्द°) — K1 om 13c–14b — c) K3 सम्पृश्य (for °दृश्य) — d) K3 Dc2 D2 अगमत् (for अगच्छत्) K (K1 om) D1 5 रघुनन्दन (K3 °न), Dc D3 नृपसत्तम, G1 3 4 कुरुनन्दन (G2 °नं)

15 Before 15 K3 B3 ins दशरथ उ° — a) D6 पुष्ये निशि, T1 पुष्यनिशि द्य — b) D1 2 T2 G2 4 पुण्य योगम्, T1 पुण्ययोगम् K1 2 4 T1 G1 4 M1 उपेष्यति — c) Dc Dn1 D2 वै (for मे) K3 समागन्मध्रियता मे, B3 संभ्रियतां मे समाग (by transp) — d) K Dc D1 2 5 चैवोपम° (for चोपनिम°) — After 15, B1 3 (marg) Dc D1 2 ins

1244* श्व एव पुष्यो भविता यत्र राम सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्य पौरैश्च सह मन्त्रिभि ।

16 K1 om 16a–17b Before 16, B4 ins मार्कण्डेय उ° — a) G1 M2 राम° (for राज°) — c) T2 G2 °गम्यैव, G4 °मगम्य (for °गम्येद)

17 K1 om 17ab (cf –1 16) — b) K2 ज्ञापित (for ख्या) — c) K1-2 T1 त्वा, T2 तु (for त्वा) — d) T G1 2 4 ऽकी (for चण्डो) B D G3 दशतु (for दशति)

18 ab) = (var) Rām 2 8 9ab B2 [अ]थ तु (for खलु) Most N MSS कौशल्या K B2 3 Dc D1-6 [S]भिषि(Dc2 D2 °ष)च्यते (for ऽभिषेक्ष्यते) — c) T1 G1 [S]पि (for हि) S (except G3) खलु (for तव)

19 a) =21a T एतद्वचनमास्था(T1 °ज्ञा)य — c) K3 4 G4 देवी (for वेदी) D1 च, T2 सा (for [इ]व)

20 a) K2 नतिमा°, D6 त समा° (for पतिमा°) — b) K4 हसन्ती च, T1 G2 4 M विहसती, T2 स्मतीह B1 सुविस्मिता, D1 सुमध्यमा, G1 शुचि स्मिता (for शुचि°) — c) T2 G1 3 4 राजान तर्जयन्तीव

21 Before 21, T2 ins कैकेयी — a) K1 2 य (for यत्) T2 पुरा सा प्रति यन्मे त्व — b) T2 वरम् (for कामम) K1 M1 एव (for एक) K3 4 B Dc D1 2 6 T2 G4 वि° (for नि°) — cd) M1 अपा° (for उपा°) K1 2 D1 त, K4 सा (for तद्) K B3 Dc D1 2 6 किल्बिषात, M1 संगरात (for संकटात) T G1 3 4 M2 तदद्य कुरु सत्यं स वर वरद भूपते

22 K1 2 T2 G1 2 4 दशरथ (for राजा) — a) K3 4 B1 Dc2 Dn2 D1 2 T1 G2 4 ददामि S (except G3) भद्रे (for हन्त) — b) K3 4 T2 M यदि, D6 यम्, G2 यथा (for यद्) — 22cd = (var) Rām 2 10 33ab — c) Dn1 n3 T2 G1 3 4 अवध्यो वध्यतां K D6 कोद्य, Dc D2 को नु (for कोऽद्य) G2 अवध्यता कोद्य वध्य — d) K4 B3 D2 यद्व , Dc यद्य , Dn1 n3 D4 T2 G M1 वध्य (for वध्य) K1 2 कोद्य, B2 चापि, Dc D2 को नु, T1 G1 4 M वाद्य, T2 G2 को वा (for कोऽद्य) B1 को वा वध्यो विमुच्यता

C 3 15967
B 3 277 23
V 3 278 23

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४
आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५
स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥ २६
ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७
तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८
ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९
रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३१
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२
अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३
स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५
वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

---

23 a) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ददामि — b) D_6 क्रियता, T_2 G_2 गृह्यता (for ह्रियता) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ धन (for पुन) K_3 कस्य वा ह्रियता पुन — c) T_1 M_2 °स्वानि वा° (for °स्वादिहा°) — After 23, N (except $K_{1\ 3\ 4}$) G_2 ins

1245* पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषित कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS (except K $D_{1\ 5}$) om the ref — a) =19c T एतद् (for सा तद्) K_3 M_2 आस्थाय (for आज्ञाय) — c) $G_{2\ 4}$ आस्थाय (for आज्ञाय)

25 a) $K_{3\ 4}$ D_4 T_2 G_1 अभि° (for आभि°) D_5 तु (for ते) — d) D_5 व्रज° (for गच्छ°) — After 25, $B_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ ins

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रित ।
चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापस ।

26 a) K_4 स तु, M तस्या (for स तद्) T_2 $G_{3\ 4}$ वर (for वच) — b) D_5 प्रियाया दु॰सह तदा — d) D_5 प्रत्युवाच (for व्याजहार) Dc D_2 च; T_1 स (for ह)

27 a) T_1 तदनस्य तु पितर — d) M सत्यो राजा (by transp)

28 b) K_4 वपु° (for धनु°) $K_{1\ 2}$ तथा, K_3 D_1 तत (for तदा) — K_4 om (hapl) 28c–29b — c) M_1 भार्या च (by transp) T_2 राम (for भार्या)

29 K_4 om 29ab (cf v l. 28) — a) N (except K_2 Dn_1 D_3, K_4 om) T_2 वन॰ (for वन) G_1 गतो रामो — c) Dc_2 D_2 देहोस्य, S (except G_3) धर्मात्मा (for देहस्य)

30 a) B_2 रामस्य मतमाज्ञाय, T_1 रामागमनमा° — b) D_1 (? gloss) मृत (for गतम्) — c) K_1 आनय्य, Dc_2 D_2 आनद्य (for आनाय्य)

32 b) D_6 ये; $D_{3\ 6}$ मे (for ते) — c) K_3 हित्वा (for हत्वा) K_4 कुल स्वेमम्; T_1 मूलछेदम् (for कुल चेदम्)

33 b) T_2 मूढे (for मूर्ध्नि) K_1 $B_{1\ 3}$ Dc_1 $G_{2\ 4}$ M_2 कुलपांसनि, K_4 Dc_2 D_3 T G_1 M_1 पांसिनि — c) M_2 तात (for मातर्)

34 a) $G_{1\ 4}$ स्व (for स) B_1 चापि त, B_3 चारिम्य K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ स चारित्र($D_{1\ 5}$ °त्र्य)विशुद्ध्यर्थं — b) K_3 Dc_2 D_6 सर्वं (for सर्व) — After 34ab, G_2 ins

1247* सत्कृत्य पितर वृत्त भरतो धर्मवत्सल॰ ।

— c) T_2 $G_{3\ 4}$ वीर (for राम) — d) $B_{1\ 2\ 4}$ विनिर्वर्तन°, T_1 अभिवर्तन°, T_2 $G_{1\ 4}$ सनिवर्तन°

35 a) N (except K_1 Dn) कौशल्या — b) Dc $D_{1\ 2\ 6}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सुदु॰खिता — c) T_1 यानेन (for यानै॰ स) K_4 अग्रे प्रस्थापयामास — d) K_2 ययु॰ (for ययौ)

36 b) D_5 अन्यैर्विप्रै (for विप्रै°) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
ता तथा विकृता दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७ C 3 15992 B 3 277 46 K 3 278 54

न्वित (for सा°) — c) D_3 पौरेन्द्र (for पौर) — d) D_6 G_3 °गमन, M_2 °नुनय (for नयन) B_1 Dc_2 D_2 काम्यया (for काङ्क्षया)

37 T_1 om 37^{c}–39^{d} — K_4 D_1 ins after 37

1248* उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
अनाथं सर्वं राज्यं सोऽनाथोऽत्र कोऽनघान् ।
नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
चकार देवकल्पस्य पितुः स्नात्वोदकक्रियाम् । [5]
अब्रवीच्च तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्ते परंतप ।
एवमस्त्विति स प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand T_1 (which om 37^{cd}) ins after 37^{ab} $G_{1,2,4}$ after 37

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्यौर्ध्वदेहिक ममानुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं राज्यमहं पितुः ।

38 T_1 om 38 (cf v l 37), K_3 om 38^{c}–39^{b} — c) K_1 महद् (for ऽकरोद्) — d) B_3 D_6 च, Dc_1 स (for [अ]स्य) Dc D_2 भरत (for पादुके)

39 T_1 om 39, K_3 om 39^{ab} (cf v l 37, 38) — a) K (K_3 om) Dc_2 $D_{1,2,5}$ M °दारुन्य (for °शङ्क्य) — b) T_2 $G_{1,2,4}$ °गतिं (for गमम्) — c) M_2 विवेश महदारण्य

40 a) K_4 च, Dc $D_{1,2}$ तु (for स) — b) D_6 वासिन (for °माश्रित) — c) K_3 Dc नदी गोदावरी $K_{1,2}$ नाम (for रम्याम्)

41 a) K_{1-3} Dc_2 D_2 M_1 तत्र (for तस्य) — b) D_2 यत्र, T_1 तत्र, $G_{3,4}$ वने (for ततः) Some N MSS सूर्प°, B_1 S (except G_3) शूर्पणखीकृत (G_1 °ते), B_3 शूर्पणखाकृते — c) $G_{3,4}$ खरेणाभूत् $K_{1,2}$ T_1 महावैरं, D_1 महद्युद्ध

42 a) B Dn $D_{1,3-6}$ T_2 G_3 तु, M स (for च) — b) K_4 D_1 भक्त° (for धर्म°) — d) D_6 T_1 युधि; G_4 सह (for भुवि) K_3 $B_{1,2}$ Dn $D_{2,4,6}$ G_3 राक्षसान् (for रक्षसाम्)

43 a) M_2 transp दूषण and खर — b) G_1 स निहत्य (for निहत्य सु) D_6 T_2 G_4 स, T_1 च (for सु) — c) K_3 क्षेम्य; K_4 क्षेम (for क्षेमं) — After 43, D_1 ins

1250* सेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 b) Some N MSS सूर्प°, $K_{1,2}$ Dc D_6 शूर्पनखा, S (except G_3) °णखी — c) $K_{1,2}$ B_1 Dc D_6 °नासौष्ठा, D_3 नासोष्ठा — d) T_1 भ्रातृ (for भ्रातुर्)

45 a) M आश्रित्य (for अभ्येत्य) B_1 अब्रवीद्रावण सा तु — b) $K_{1,4}$ D_6 G_1 क्रोध° (for दुःख°) — c) $G_{2,4}$ मूले (for भ्रातुः) — d) K_1 °रुधिराशना, K_4 °हृदयानना, B_2 °रुधिरेक्षणा, T_2 °रुधिराकुला, $G_{1,2,4}$ °रुधिरा तदा

46 a) T_2 $G_{1,4}$ तदा (for तथा) — b) $K_{1,2}$ क्रोधवर्जित — d) D_1 अनुस्पृशन्, G_1 उपस्पृशत्

47 a) M_2 तान् (for स्वान्) — b) B_2 D_6 T_2 $G_{1,2,4}$ ह (for स) — c) K_4 T_1 [अ]पि (for [अ]सि) — d) $K_{1,2,4}$ D_1 अस्पृश्या (D_1 °त्य) (for अचिन्त्य) T $G_{1,4}$ M [अ]वमत्य

48 a) T_1 स (for क) B_2 आक्रम्य (for आसाद्य) — b) T_2 $G_{1,2,4}$ °गात्रेषु मे° (for °गात्रैर्निपे°) — c)

C 3 15993 B 3 277 49 K 3 278 55

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निपेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१
स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वमारमुपमान्त्र्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।
मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

$K_{1, 2}$ आदाय; D_1 आसाद्य (for आधाय) — ^{d}) T_2 $G_{1, 3, 4}$ विस्रब्ध॰ (for ॰श्वस्त॰) D_1 सुखी (for सुखम्)

49 ^{a}) K $D_{1, 5}$ M ॰विष, B Dc D_2 ॰तम (for ॰तर) — ^{b}) T_1 स्पर्शते $K_{1, 4}$ [इ]व क , K_2 [इ]व च; T_1 हत (for [इ]ह क॰) — ^{c}) T_2 G_4 सिंह॰ (for सिंह) K_3 B केशरिण Dc D_2 शश्वद्; T_2 चैव, G_1 पच, $G_{3, 4}$ मत्तो (for कश्च) K_4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ दंष्ट्राया; Dc $D_{2, 3}$ दंष्ट्रया K_4 सुख सस्पृश्य तिष्ठति, S (except G_3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति॰

50 ^{a}) D_2 T_2 वदतस् (for ब्रुवतस्) — T_2 om from स्रोतो॰ up to स्वर॰ — ^{b}) B_1 वक्त्रे ; D_1 श्रोत्रे॰, $G_{3, 4}$ नेत्रे॰ (for स्रोतो॰) — ^{c}) Dc $D_{1, 2}$ दह्यमानस्य, T_1 G_1 दह्यते रात्रौ — D_2 om 50^d–51^c

51 D_2 om 51^{abc} (cf v l 50) — ^{a}) T_1 सा तस्य (for तस्य तत्) B_1 पूर्वम् (for सर्वम्) — ^{b}) K_3 भग्नी रामस्य विक्रम — ^{c}) $K_{1, 2}$ ॰युक्ताना (for ॰सयुक्त) — ^{d}) T_1 बल हत, T_2 $G_{1, 3, 4}$ M_2 भयावह, M_1 वध तथा (for पराभवम्) — After 51, B_{2-4} Dc $D_{1, 2}$ (Dc D_2 om line 2) ins

1251* ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण कालनोदित ।
रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीच मनसागमत् ।

[(L 1) Dc D_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L 2) B_3 सरन् (for [अ]गमत्)]

52 ^{a}) T_2 G_2 तु तत्, G_4 स तत् (for तत) G_1 स विनिश्चित्य तत्कृत्य — ^{b}) D_6 अभि॰ (for उप) T_1 M_2 सागर बहुलाकर (T_1 कृत); T_2 $G_{1, 2, 4}$ सागर लवणाकर (G_4 ॰र्णव), M_1 आकाश बहुलाकर — ^{c}) K_{1-3} $D_{1, 5}$ T_1 G_3 राजन् (for राजा)

53 ^{c}) T_2 स ददर्श स्वगावासं — ^{d}) D_2 (by corr) अम्भोराशिं महोदधिं, T_1 G_1 M_2 सागर बहुलाकर (cf v l 52), T_2 आकाश बहुलारव, M_1 सागर सरितां पतिं

54 ^{b}) K_1 अभि॰; G_1 अभ्या॰ (for अभ्य॰) — ^{c}) K_3 Dc D_2 T_1 अत्युग्र (for अव्यग्र)

55 K_4 om (? hapl) 55^{ab} — ^{a}) $G_{2, 4}$ M_2 ततो ऽभ्यग॰ — ^{b}) D_1 स रावण (for दशा॰) — ^{d}) D_2 तापस, D_6 तपस्या Dc D_2 ॰श्रित T $G_{1, 2, 4}$ M तापस (G_2 M_2 ॰स्य) प्रिय(T_1 चिर)जीवित

Colophon — *Major parvan* $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{3, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो($K_{1, 2}$ B_2 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg sec m) n_3 275, Dn_3 276, D_1 278, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 265 (M_2 orig 267), G_1 262, G_3 264 — *Śloka no* Dn 56, D_1 65

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । C 3 16015 B 3 278 15 K 3 279 15

262

1 ^{a}) D_1 मारीचस्तमसत्राल — ^{d}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तत°, $G_{1\ 4}$ नदा (for तथा)

2 ^{c}) B_1 Dc_2 $D_{1\ 3}$ T_2 G_1 चैवम् (for चैनम्) — ^{b}) D_1 तु (for स) G_2 रावण, G_4 रावण (for राक्षस) T_2 रावण राक्षसाधिप — ^{c}) B_{3-4} Dn D_{3-6} G_3 प्रसृत, T_1 प्राञ्जलि, G_6 प्रस्तुत (for प्रश्रित) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ वाक्यज्ञ, D_2 वाक्यज्ञैर् $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 Dc $D_{2\ 6}$ वाक्यकोविद°

3 Cf Rām 3 35 41^{ab} — Before 3, $G_{2\ 4}$ ins मारीच — ^{a}) Dc_2 D_2 ते न (by transp) — ^{d}) D_3 भजन्ति (corr from भवन्त) S (except G_3) च (for त्वा) $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सुर्वं, M_1 पुर (for पुरा)

4 ^{c}) K_{2-4} Dc $D_{1\ 2\ 3}$ °गमनं चैव, $B_{1\ 3}$ °गमने वापि, T_1 °गमनेनापि — ^{b}) M कृत्य (for कार्यं)

5 Before 5, D_1 ins मार्कण्डेय उ° — After 5^{ab}, N (except K_3 D_1) G_3 ins

1232* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वित ।

6 ^{b}) K_4 Dc D_2 G_2 ह्यसि, T_3[S]स्मि हि (by transp) T_1 वीर्यस्यास्य च तस्य व — ^{c}) K_2 बाणमेक D_6 त्वस्य (for तस्य)

7 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_6 T $G_{1\ 2}$ M_2 प्रव(G₂ °व्रा)ज्याया, D_1 प्रव्राज्याया — ^{b}) A few MSS पुरुषर्षभ

8 ^{a}) T_1 G_2 सक्रुद्धो (for सक्रोधो) — ^{b}) D_6 प्रति° (for परि°) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ मे, Dc D_2 मद् (for [S]स्मद्)

9 B_2 om 9^{ab} — ^{b}) Dc D_2 ध्रुव (for वरम्) — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ अवश्य (for °श्य) — ^{d}) B_2 [अ]द्य (for [अ]स्य) K Dc $D_{2\ 6}$ यद्धित (for यन्मतम्)

10 ^{b}) B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 रक्षसां वर, Dc D_2 राक्षसेश्वर° — ^{c}) B_{2-4} Dc_2 Dn_2 D_4 मह्यं, T_1 वाक्यान् (for साह्यं) B_1 किं ते शक्यं मया कर्तुं, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ किं ते कार्यं दशग्रीव — ^{d}) K_4 [अ]वशेपित, T_2 [अ]पशोपि तद्, D_6 [अ]वशोपि ते

11 ^{b}) A few MSS शीता (for सीता) $G_{2\ 4}$ विलोभय — ^{c}) D_6 रत्नशृगी — ^{d}) M_1 °चित्र °रुह

12 ^{a}) $K_{1\ 2}$ एव (for ध्रुव) B_4 समालोक्य, T_2 G_1 °वेक्ष्य, $G_{2\ 4}$ समीक्ष्य त्वा (for °लक्ष्य) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ राघव (for त्वां राम) Dc_2 D_2 नोद°, D_1 प्रेर° (for चोद°) — ^{c}) = Rām 3 40 20^{a}, 22^{a} $K_{1\ 2}$ T_1 तु (for च) — ^{d}) D_1 नेतुमाशा (for सीता वश्या)

13 ^{a}) B_2 °याम्यामि (for °नेष्यामि) — ^{c}) K_4 भार्यायोगाच्च; D_1 तस्या वियोगाद्, D_6 भार्यावियोगी — ^{d}) K_1 कार्यं, B_1 शक्य, B_3 Dc Dn_1 n_2 $D_{2\ 6}$ मह्यं (for साह्यं)

14 ^{b}) D_1 कृत्वोदकर्कम्, T_1 कृत्वा रूपम् — Dc D_2 om 14^{cd} — ^{d}) T_1 अनु (for अन्व°) K_1 सुयोधन° (for सुदु°)

15 ^{b}) B_4 °चेतस, G_1 कारिण (for °कर्मण°) — ^{c}) K_4 $D_{2-4\ 6}$ G_3 तौ, G_4 च (for तत्) B_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$

C 3 16016
B 3 278 16
P 3 279 15

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विषहिष्यति ।
मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं त्वं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T2 यथा, G4 तत (for तथा) — d) K4 तत् (for यत्) M1 °माश्रित (for °मन्त्रितम्)

16 b) K3 मुडमुडी, K4 Dc2 D3 मुडकुडी, D1 मुडमडी K1 2 G1 M1 °भृत्, K3 °धृत्, B4 °भाक्, D1 T1 °वान् (for °धृक्) — c) K3 B2 Dc D2 तु (for च) G2 4 मृगो भूत्वा स मारीचस्

17 ab) B D (except D5) T1 G1 3 transp वैदेहीं and मारीचो K1–3 G1 मृगरूपधृत्, D2 मृगपद्यते — c) Dc2 D1 2 5 नोद° (for चोद°) K4 तत्पार्श्वे (for तस्यार्थे) — d) K3 4 Dc2 D1 2 °नोदिता (for °चोदिता)

18 c) K B2 Dc D1 5 रक्षार्थं M2 लक्ष्मणस्तस्य

19 b) K1 G2 4 खड्गी; Dc D2 बद्ध (for खड्ग) — K4 om 19c–20b — d) K1 2 ऋतु° (for तारा°)

20 K4 om 20ab (cf v l 19) — a) K (K4 om) Dc D1 2 5 तत (for पुन) — b) K1 2 B1 Dc Dn2 D2 5 T1 राक्षसोमजत्, D1 सोगमत्; T2 °सो गत°, G1 °माधम, G2 4 °सेश्वर° — K1 om 20c–21b — c) K2 4 Dc D1 2 5 दीर्घम् (for महद्) — d) K4 Dc D2 3 5 सद्द (for त) Dc D2 बुबुधेश्वर

21 K1 om 21ab (cf v l 20) — a) K4 Dc D2 3 5 त निदित्वा (by transp) — b) D5 रामस्तु (for राघव) B2 प्रणिधानवान् — B1 om 21c–24b — d) K T1 (*inf lin* as in text) M वहु° (for मृग°)

22 B1 om 22 (cf v l 21) — b) T G1 4 चार्त स्वर (G1 °स्वन, G3 °रव) (for राम) D1 तथा, G2 4 तत (for तदा) — 22cd = (var) Rām 3 44 24ab — c) G4 M2 °स्तेव (for °स्तैव) — d) K D1 5 वै (for ह)

23 B1 om 23 (cf v l 21) — a) G1 श्रुत्वा तु (for शुश्राव) — c) K D1 5 सम्प्रधावद्, B2–4 स प्राधा° (B2 °द्र)वद्, Dc D2 M सा प्राधा°, T2 G3 सा पपात, G1 4 सा प्रापवद् T2 G1 3 4 तत सीता (for यत शब्दस्)

24 B1 om 24ab (cf v l 21) — a) T2 G1 3 4 देवि (for भीरु) — b) K1 2 G4 विपहिष्यते, B (B1 om) D G3 प्रहरि(D1 विहनि)ष्यति — d) K1 2 4 आगत त्व, B2 Dn D3 4 6 G3 भर्तार त्व G2 4 शुचिस्मित B1 (m as in text) 3 4 Dc D2 मातंगमिव शुष्मिण

25 a) K1 शुचिदती, K3 सुरुदती, K4 B1 D1 M शुरुद° (B1 D1 °द)ती, T1 च रुदती, T2 G1 2 4 तु रु° — b) B Dn D3 4 6 G3 °त लक्ष्मण — c) K1 3 4 T1 G4 M1 हृता, T2 घृत्वा, G1 भीता (for हता) — d) B D (except D1 5) G3 शुक्र; T2 शुद्धा (for शुद्ध°) K1–3 B3 Dc D2 5 T1 G1 M -भूषण (as in text), B1 2 -दूषण, the rest दूषणा

26 a) T2 आस्थाय (for आरब्धा) B2 सा त परुषया वाचा — b) T2 वाक्य (for वक्तु) B2 व्रते स्थिता (for पति°) — c) B2–4 D (except D1 5) G3 M1 नैष कामो, T2 G2 4 नैव कालो G2 4 ह्यय (for भवेन्) — d) K B1 D1 3 4 6 T2 G1 4 यत्, Dn1 n2 D5 M1 यस् (for य) K1 तदा, T2 G1 2 4 वृथा (for हृदा)

27 c) Dc D2 °श्वगेस्यो (for °श्स्त्राद्वा) — *After* 27, G1 ins

1253* पिबेय वा विष घोर त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ २७
रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
स राघवस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः । C 3 16041 B 3 278 41 K 3 279 42

---

28 ^{a}) T_1 आसाद्य (for उत्सृज्य) — ^{b}) K_1 G_1 त्वा (for त्वां) K_3 $D_{1\,6}$ S (except G_3) कदा° (for कथं°) — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3\,4\,6}$ T_1 न हीनम्, Dc Dn_3 $D_{2\,5}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ विहीनम् K_3 अपि, D_1 अनु (for उप)

29 ^{a}) B_1 सीताया स वच श्रुत्वा, D_5 T_1 तादृशं वचनं श्रु° — ^{b}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ राघवप्रिय (for प्रिय°) — ^{d}) K_1 प्रययौ, $K_{3\,4}$ Dc_2 $D_{1\,2}$ T_1 $G_{1\,4}$ M प्रतस्थे (for प्रस्थितो) $K_{1\,2}$ राक्षस (for राघव°) — T_1 om 29^{ef} — After 29, B_2 (marg) Dc Dn $D_{1\,2}$ ins

1254* अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।
[Dn सर्वामनाशो । Dn D_1 विबोधी (for वैदेही)]

30 ^{a}) T_1 दुष्टो (for रक्षो) — 30^{c}=Rām 3 46 9^{c} — ^{e}) A few MSS °वेश (for °वेष) K_4 B_1 प्रविवेश प्रति, D_1 यतिवेषेण प्र° — After 30, T_2 $G_{1\,2\,4}$ ins

1255* उपागच्छत्स वैदेहीं रावण पापनिश्चय ।

31 ^{ab}) T_2 $G_{2\,4}$ आलोक्य (for आलक्ष्य) K_1 transp संप्राप्त and धर्मज्ञा T_1 सभ्राता (for संप्राप्त) — ^{d}) A few MSS °शयनादिभि

32 ^{a}) $G_{1\,2\,4}$ M अवमत्य (for °मन्य) K_3 Dc $D_{1\,2\,5}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ च तत, B Dn $D_{3\,4\,6}$ तत (for स तत) K_4 अवमन्यत तत्सर्वं, T_1 अथावमत्य तत्सर्वं, G_3 अव मन्यतत सर्वं — ^{b}) K_3 स रूप, B_3 G_4 M_1 स्व रूप $B_{1\,2}$ Dc Dn_2 $D_{1\,2\,4}$ T_2 G प्रत्यपद्यत — ^{d}) S (except G_3) कामी (for इति)

33 ^{b}) K_2 पुगत, $B_{1\,3\,4}$ नामत (for विश्रुत) — ^{cd}) =(var) Rām 3 47 29^{ab}, 48 10^{ab} B_3 S (except G_3) transp नाम्ना and रम्या K_3 महोदधौ

34 ^{a}) K B_2 Dc $D_{1\,2\,5}$ T_1 व(B_2 न)रनारीभि, B_1 Dn $D_{3\,4\,6}$ T_2 G_3 M_2 नरनारीषु; G_2 वनराजीषु — 34^{c} =1 67 1^{c} 3 251 18^{a}

35 For 35, D_2 reads only एवमादि ब्रवीद्वच — ^{b}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 तस्याथ (for सीताथ) — 35^{d}=(var) 1 2 186^{a}

36 After 36^{ab}, S (except G_3) ins

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ।
उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— ^{c}) S(except G_3) त्यक्त्वा शैत्यमिया($G_{2\,4}$ °त्य मजे)न्नाह

37 ^{a}) G_2 न (for हि) G_4 °करकं, M_2 °करण — ^{b}) T $G_{1\,2\,4}$ पद्मिनी (for पद्मिन) — ^{c}) S (except G_3) अपहाय (for उपस्थाय) — ^{d}) K_4 करभः some N MSS शूकर (for सूकर) Dc D_2 S (except G_3) भजेत् (for स्पृशेत्)

38 Cf Rām 3 47 45^{cd} — ^{a}) D_5 तु, M नु (for हि) T $G_{2\,4}$ पीत्वा च, G_1 पीत्वाथ (for हि पीत्वा) B_1 भ्रमरो (for माध्वीक) D_1 कथं हि भुक्त्वा स्वादूनि — ^{b}) B_1 हित्वा (for पीत्वा) D_5 मधुमाधव, T_1 °माधवे, T_2 $G_{2\,4}$ °राघव — ^{c}) K_2 लोभ इतरपानेषु — ^{d}) $K_{1\,3}$ स्मर, B_3 Dc_1 Dn_1 n_3 D_2 स्मरेत, $G_{1\,4}$ स्मरे

C 3 16042 B 3 278 42 K 3 279 43 तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यपेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०
तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।
सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

---

39 a) B_1 D_6 सीता, T_2 चाथ (for सा त) T_1 G_3 M समालक्ष्य, T_2 G_4 °लोक्य — b) $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1.8}$) G_3 तत (for पुन°) — After 39ab, K_2 B D (except D_1) G_3 ins.:

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठो विधुन्वानः करौ मुहुः ।

— c) B D (except D_6) G_3 अभिद्रुत्य, G_1 अनुसृत्य — d) K D_1 °पेधत; B_1 D_6 भापत, B_3 °धर्षयत् (for °पेधयत्)

40 a) $K_{1.2}$ B Dc $D_{3.5}$ T_1 च, K_4 स; $G_{2.4}$ स्व (for तु) K_3 कार्त्स्न्येन, D_1 सुश्रोणीं, S (except G_3) रूपेण (for रूक्षेण) — b) D_1 रूक्षेण (for स्वरेण) — d) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ऊर्ध्वमाचक्रमे. $G_{1.2.4}$ M पुन (for तत)

41 a) K_3 B Dn $D_{1-4.6}$ G_3 M_2 ततो (for तदा) — b) $K_{1.2}$ वन° (for गिरि°) — c) $K_{3.4}$ Dc T_1 $G_{2.4}$ M_1 रुदतीं (for रुदतीं)

Colophon — *Major parvan* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान, G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy. name* B_4 सीताहरण, M_2 सीतापहरण — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn_1 (marg.) ... 276 Dn_2 277 (in words), and 270 (in figures) D_1 279, T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 266 (M_2 orig. 268), G_1 (erroneously) 260, G_2 265 — *Śloka no.* Dn_2 42, Dn_3 43

263

1 a) T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]पि (for [आ]सीज्) — c) Dn $D_{4.6}$ G_3 °वीर° (for °वीर्य)

2 a) $G_{1.2.4}$ तत (for तदा) — b) K B_4 D_1 रावणाकागता — c) B Dn $D_{4.6}$ G_3 सक्रोधो (for क्रोधाद्) $K_{1.3}$ अनु, K_3 Dc $D_{1.2.5}$ अथ, K_4 उप, T_1 M चैव (for अभि)

3 a) K_1 क्रुद्धो, K_4 क्षुद्र, T_2 $G_{1.2.4}$ पक्षी (for गृध्रो) — b) K_3 $B_{2.4}$ Dn $D_{1.3-6}$ G_3 मुचस्व; B_1 मुचाशु, B_3 मुचाद्य (for मुञ्चेति) — c) G_2 जीव°; M_1 ह्रिय° (for ध्रिय°) — d) K_3 हनिष्यसि D_1 निशाकर — e) D_3 वीर्याद् (for जीवन्) — f) K_4 B Dn D_4 T_1 G_2 M_2 नोत्स्यज्यसे, G_1 नोत्सहसे

4 a) $G_{2.4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °द्रं तं) T G_1 M_1 स (for तं) — b) B_1 त चकर्त नखैर्भृशं — c) D_1 पक्षि°; G_4 पच° (for पक्ष°) B_1 तु (for च) — d) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.5}$ $G_{1.3}$ M_1 शतशो (for बहुशो) K_3 B_2 Dn $D_{1.3-6}$ G_3 °कृत — e) K_3 $D_{3.6}$ सुस्राव, B_1 D_6 $G_{2.4}$ M_2 चकार; B_4 अक्षरद् (for चक्षार) G_1 भूमौ (for भूरि) — f) G_1 भूरि (for गिरि) T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 प्रस्रवणानिव (T_2 G_4 °नि च)

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः । C 3 16063 B 3 279 19 Y 3 280 19

5 After 5^{ab}, B_3 Dc $D_{1\,2}$ ins
1258* अभिदुद्राव सक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ।
— ^{d}) D_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ पक्षौ (for भुजौ)

6 T_2 om 6^{a}–8^{b} — ^{a}) $G_{1\,3\,4}$ स(G_1 म)छिद्य (for निहत्य) B_1 °राजं तु, G_4 °राजानं (for °राजं स) — ^{b}) K_4 B_4 छिन्नाग्र°, B_1 सच्छिन्न°, $B_{2\,3}$ भिन्नाग्र°, Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 भिन्नाभ्र (for छिन्नाभ्र) $K_{1\,2}$ निचयो° (for शिखरो°) — ^{d}) K Dc $D_{1\,2}$ प्रगृह्य (for गृहीत्वा) K_4 [अं]के च (for [अ]ङ्केन) D_1 $G_{1\,2\,4}$ रावण (for राक्षस)

7 T_2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) T_1 M_1 हि, $G_{1\,2\,4}$ M_2 च (for तु) — ^{c}) B Dn D_{2-6} $G_{2\,3}$ सरितो (for °तं) — ^{d}) K_4 कुम्बर (for भूषणम्)

8 T_2 om 8^{ab} (cf v l 6) — ^{ab}) = var Rām 3 54 1^{cd} $K_{1\,2}$ °पृष्ठे (for °प्रस्थे) — ^{c}) M_1 बहिर् (for महद्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ तप (for मन°)

9 ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ तत्रैषां (for तत्तेषां) — ^{b}) K B_2 D (except $D_{4\,6}$) T_1 G_2 M_2 पवनोद्धत, $B_{3\,4}$ T_2 G_4 °द्धूत, G_1 °द्यत — ^{c}) $K_{1\,2}$ सुग्रीवेषु पीतं (for मध्ये सुपीतं) — ^{d}) D_6 °न्मार्गाग्रे (for °न्मेघान्तरे) K_1 तथा (for यथा) — After 9, B_4 Dc $D_{1\,2}$ ins
1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
[Line 2 = 3 264 41^{cd}]
B_4 Dc D_2 cont B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 ins after 9
1260* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।
प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां समीतो राक्षसेश्वरः ।
[(L 3) $B_{1\,3}$ Dc D_2 °वर, B_2 °पु° (for °वप्र°)]
On the other hand, G_1 ins after 9
1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^{a}) T_1 (? gloss) सीताया (for वैदेह्यां) — ^{b}) D_1 हत्वा रामो (by transp) — ^{c}) $B_{1\,4}$ निवर्तन् (for निवृत्तो) S (except G_3) दूराद् (for धीमान्) K Dc $D_{1\,2\,5}$ निवर्तमानो ददृशे — ^{d}) $G_{2\,4}$ लक्ष्मण भ्रातर (by transp) Dn $D_{3\,4\,6}$ $G_{3\,4}$ M_2 तथा (for तदा)

11 ^{c}) K_3 B Dn $D_{2-4\,6}$ T_1 G_3 त (B_1 म) (for [ए]व) M_2 लक्ष्मण (for भ्रातर) — D_5 om 11^{d}–13^{c} — ^{d}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सम्प्राप्तोऽसि (for प्राप्तोऽसीति) K_1 T विगर्हयन्, K_2 G_3 विगर्हयत्, K_3 विमर्शयन्, $D_{3\,6}$ व्यगर्हन्, $G_{1\,4}$ [इ]ति गर्हयन्

12 D_5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) $G_{2\,4}$ [अ]पि (for [अ]थ) — ^{b}) K_1 G_4 चोप°, B_1 सोपि कर्षणं, Dc D_2 सोपकर्शित, D_1 [आ]श्मोपकर्षण, T_2 चाप°, G_2 पाप

13 D_5 om 13^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) T_1 गर्हन्नेव तु (for °यन्नेव) — ^{b}) T_2 G_4 त्वरित स (for त्वरितस्तं) K_1 समादवत्, $D_{3\,6}$ °सदन् — ^{c}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 वैदेहीम् — ^{d}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 इति, D_1 वेत्ति (for नेति) K_3 लक्ष्मण, G_1 °ण

14 ^{b}) K_4 सीता लक्ष्मणमेव च — B_2 om (hapl) 14^{cd} — ^{d}) D_4 वैदेह्या T_1 परुष (for पश्चिम)

15 ^{a}) D_1 च (for तु) K_4 तदा (for हृदा) T_1 दह्यमाने तु हृदये — ^{b}) B_2 D_6 [ऽ]भ्यापतद्, B_4 [ऽ]भ्यागमद्; Dc D_2 [ऽ]भ्यायात्तदा, T_1 ह्यापतद्, G_1 ह्याप — After

C 3 16063 B 3 279 19 K 3 280 19 अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D_2 reads 22^{a}–24^{b} for the first time, *repeating* it in its proper place — ^{c}) T_1 ततो (for सदा)

16 ^{a}) N (except $K_{1,2}$) T_2 G_3 त (for तु)

17 ^{c}) K_3 वे, $B_{1,3,4}$ ते; Dc_1 D_2 मे, M_2 व (for वां) — ^{d}) K Dc $D_{1,2,5}$ T $G_{1,2}$ M_2 च, B Dn $D_{4,6}$ G_3 वै (for ह)

18 ^{b}) K Dc $D_{1,2,5}$ T_1 सहस्य (for °गृह्य) M_1 उभे (for शुभे) — ^{c}) Dc D_2 सोय (for कोऽय) — ^{d}) B_3 स तौ, T_2 $G_{1,2,4}$ तदा (for च तौ)

19 ^{a}) K_{2-4} B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1,3,4}$ तौ तु, B_2 त तौ (by transp) — ^{b}) K_1 तदा, B D (except $D_{1,5}$) G_3 M_2 खग (for तथा) M_1 छिन्नपक्ष जटायुष — ^{cd}) T_2 $G_{1,2,4}$ सीतार्थे स्वकीय (for गृध्रस्तु सीतार्थे)

20 ^{c}) S (except G_3 M_1) शिर क्षेपैर् — ^{d}) T_1 आचष्ट स, M आचक्षन्स (for आचचक्षे) T_1 M ह (for च)

21 ^{a}) S (except T_2 G_3) दक्षिणेनेति (for °णामिति) $G_{2,4}$ काकुत्स्थौ — ^{b}) T_1 M तदिंगित K_4 विदित्वाशा तदिंगितै ; Dc D_2 विदित्वा तस्य चेंगित — ^{c}) = 1 2 225^{c} N (except K_4 D_1) T_2 G_3 सत्कार (for संस्कार) — ^{d}) A few MSS पूजयत् — After 21, M ins

1262* अहो धन्य सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।
दिवि शृण्वन्गत सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D_2 repeats 22^{a}–24^{b} (cf v l 15) — ^{b}) K_3 °वृषीघट°, K_4 °वृशीघट, B $D_{4,6}$ °वृषीमठ; Dc D_1 °वृषीघट, Dn G_3 वृसीमठ, D_2 (first time) वृषीपट, D_2 (second time) $_3$ वृषीमक, T $G_{1,2,4}$ °वृसीकट (for °वृसीघटम्) — ^{c}) $B_{2,3}$ कल्मष; D_2 (first time) °सकल, T_2 G_2 °कुशल — ^{d}) $K_{1,2}$ गोमायुरवनादित, $K_{3,4}$ °यल्नादित, B Dc Dn D_2 (second time) $_{3,4,6}$ G_3 °शतसंकुल, D_1 °मृगनादित, D_2 (first time) $_5$ °शतनादित, T_1 °यल्मकुल

23 ^{a}) $K_{1,2}$ °विद्धौ; D_1 °युक्तौ — ^{c}) K_4 D_2 (first time) M_2 दण्डकारण्याद्

24 ^{a}) Dc_2 D_2 (second time) G_4 M_2 च, T_1 स (for तु) D_1 वने तस्मिंश्च महति — ^{cd}) K_1 transp मृग° and द्रव° $D_{4,6}$ द्राव°, T_2 भ्रम° (for द्रव°) — ^{e}) S (except G_3) शब्दश्च घोर° $K_{1,2}$ आकर्ण्य, K_3 Dc D_2 शब्दानां (for सत्त्वानां) — ^{f}) T_2 दवाग्नेरिव Dc D_2 $G_{2,4}$ दह्यत°, T_1 वर्तते (for वर्धत) K_2 दवाग्निरिव पर्वत°

25 ^{a}) $K_{1,3,4}$ $B_{1,3}$ Dc $D_{1,2,5}$ अपश्यता D_3 ते (for च) T_2 अपश्यत्तन्मुहूर्ताद्वै — ^{b}) S (except T_1 G_3) भीम° (for घोर°) — ^{d}) K_1 S (except T_2 G_3) साल° (for शाल) — ^{e}) $K_{1,2}$ उरोगम, Dc D_2 तारागत (for उरोगत-) Dc_2 D_2 विशालास्य — ^{f}) T_1 °भुज (for °मुखम्)

26 ^{a}) $D_{1,2}$ T_1 च, G_4 त (for [अ]थ) — ^{c}) T_1 तत्र, T_2 रक्ष°, $G_{2,4}$ तस्य (for सद्य) — ^{d}) K_3 भाषत (for भारत)

27 ^{b}) K_1 दृश्यते, K_2 दृश्यते, K_3 कृष्यते, K_4 हृष्यते, B_4 क्लिश्यते K_3 D_4 तेन (for येन) — D_2 om from °ग्राम in (27^{c}) up to पृथिवी (in 29^{c}) — ^{c}) B_4 विवर्ण (for विषण्ण°) — ^{d}) T_1 महाभुज, $G_{2,4}$ इमामिति (for इमा मम)

विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वा सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं सान्नलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना । C 3 16087 B 3 279 43 P 3 280 43

---

28 D2 om 28 (cf v l 27) — c) K1 3 4 Dc D1 5 G4 चापि (for चैव) — d) T1 पितुश्च (for तातस्य) K1 यथा (for तथा)

29 D2 om up to पृथिवी (cf v l 27) — a) K3 G2 4 M त्वा (for त्वां) — b) K1 2 त्वा महीं गत, K3 Dc त्वा पुरीं गत (Dc °त), B3 5 D3 4 6 कोशल (B2 °ष) लागत, D1 त्वपुरीं गत, D5 त्वा पुरीं गत, T2 कोसलाधिप — c) T1 G4 प्रथिते, G2 प्रयतो (for पृथिवी) — d) G1 पित्र्ये (for पितृ)

30 b) B2 (m as in text) 4 D1 3 5 °जलैः, G3 °यवैः — d) K4 भ्रातृत्व, B Dn D3-6 G3 सानयन, Dc D2 सान्नवन, T1 G2 4 स्यन्नमल

31 a) Dc D2 श्रीमान् (for धी°) — b) T2 G1 सु दु नित (for स लक्ष्मण) — d) Dc सम्रामेषु (for संभ्र मेषु) K3 D2 [अ]थ स° (for [अ]प्यस°) D5 सन्नमा कुन्तिन्द्रिय

32 a) T G1 2 4 विषाद (for विषीद) T2 G1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — b) =1 140 7b Dc D2 नैव (for नैष) T2 किंचिन् (for कश्चिन्) — After 32ab, B (except G3) ins

1263* शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।

— d) K1 भिन्न (for छिन्न) K1 3 4 B4 D1 5 T G4 M2 महा- (for मया)

33 ab) K3 B1 Dc3 D2 वदनस् (for वदता) S (except G3) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत् — c) K4 च सुतीक्ष्णेन; Dc D2 G1 शितधारेण, T2 शितितीक्ष्णेन — d) T1 G2 4 चकर्त, M निकृत्य (for निकृत्तस्) T1 तिलम्बडवत्

34 b) T1 G4 वशी (for बली) — c) K1 3 D1 अथ, B1 चैव, G4 अभि (for अपि) — d) B1 राघव तथा, D1 रामस्थित, D2 राघव स्थित

35 a) B1 3 4 Dc D2 अभ्य° (for अभ्या°) B2 Dn D3 4 6 T1 G2-4 M2 पुनर्जघान पार्श्वे च (T1 G2 4 M2 पादेन), T2 G1 M1 पुनराजघ्नतु° पश्चा — b) T2 G1 M सृष्टा तौ (M त) रामलक्ष्मणौ — d) T1 G4 तद्रक्ष (for कबन्ध) K1-3 D6 स, T2 G1 2 तु (for सु) T1 G4 सुमहायल° (for °हांस्तत)

36 a) K1-3 T G1 M2 विनिष्पत्य; B1 G2 4 °ष्क्रम्य, M1 °गत्य (for विनिःसृत्य) — b) K4 °लक्षण, B1 °रूप धृक् (for °दर्शन) — d) T1 दिव, T2 G1 2 4 M स्थित° (for दिवि) T1 G3 इवोज्ज्वलन्, G4 इवोदित

37 b) Dc2 तद्ब्रूहि; T1 G4 मूहीति (for प्रब्रूहि) — c) K1 4 Dc D2 कामया, B1 कायस्य, B3 T2 कामाय, D1 G1 का माया, T1 G2 4 रामोह, M2 भो मया (for कामया) — d) K1 ह्याश्चर्यं, G2 4 दर्शनं (for आश्चर्यं) B2 मा, D6 वै, T1 मा (for मे)

38 b) K3 Dc1 D2 G2 नृप, D1 प्रभो (for नृप) — c) K1 2 B2-4 D G3 ब्राह्मण° (for ब्रह्मानु) G2 4 प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन

39 b) B2 Dn G3 M1 लङ्काधिवा° T1 G1 2 4 लङ्का या स (T1 मा, G1 सु) निवेशिना — c) B1 °युक्तश्च; B3 4 T2 G °गच्छ त्व (for °गच्छस्व) — d) B3 4 Dc D2 4 सह्य, T1 कार्यं (for साह्य) K4 स साहाय्य करिष्यति, B1

C 3 16087
B 3 279 43
K 3 280 43

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 ^{a}) B_1 ज्ञेया (for एषा) B_1 वहु°, T_2 $G_{1\ 2}$ M हिम°, G_4 सित° (for शिव°) — ^{b}) K_4 D_1 T_1 °कारडवै र्युता, G_4 °सेविता — ^{c}) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^{d}) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी, B Dc Dn_2 n_3 D_{1-6} तडागिनी $G_{2\ 4}$ सनिकर्षतटा नदी

41 41^{ab}=(var) Rām 3 72 12^{cd} — ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वसते तत्र, T G_1 M_3 सपतत्यत्र — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ वृत॰ (for सह) — ^{d}) K_1 हेमशालिन॰ K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिन — After 41, N (except $K_{1\ 3\ 4}$ D_1) G_3 ins

1264* तेन त्व सह सगम्य दु खमूल निवेदय ।
समानशीलो भवत साहाय स करिष्यति ।

[(L 1) $B_{1\ 3}$ तस्य (for तेन) B_4 उप- (for सह)]

42 ^{b}) K D_1 द्रक्ष्यसि, $G_{2\ 4}$ द्रष्टाथ (for द्रष्टासि) B_2 मैथिलीं (for जानकीम्) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ श्रुतो (G_2 ध्रुव) वानरराजेन — ^{d}) K_2 विदिता रावणाश्रय

43 ^{ab}) K_2 B_1 Dc D_3 सु (for स) $G_{2\ 4}$ इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषस्तदा त्वतर्हितोभवत् — ^{c}) B_3 वीरौ; D_1 तौ तु, $G_{2\ 4}$ उभौ (for चोभौ) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_1 Dc $D_{5\ 6}$ वीरौ तौ (by transp), K_4 D_1 भ्रातरौ; B_{3-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 प्रवीरौ; G_2 नृवीरौ, G_4 नृवरौ

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो- (B_3 श्रीरामो)पाख्यान, M_1 श्रीरामायणो°, M_2 रामायणो° — *Adhy name* B_4 M_2 कबन्धवध॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 277 (Dn_3 278), D_1 280, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 267 (M_2 orig 269), G_1 264, G_2 266 — *Śloka no* Dn 48, D_1 47

264

1 ^{b}) B_1 °कुमुदोत्पला, Dc D_2 °कमलोद्भवा, M_2 °मकरोत्पला — ^{c}) Dc D_3 °हारेण दु खार्त , T_2 °हरणदु खेन — ^{d}) D_1 T_2 राम॰ पपा (by transp)

2 ^{a}) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन — ^{d}) D_2 मनसि (for मनसा)

3 ^{a}) $K_{1\ 3}$ B_4 $D_{4\ 6}$ T_2 G_1 राजेंद्र — ^{b}) B_1 तां स्वा (for तत्र) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B D_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ °सतप्त — ^{d}) T_2 G_1 सतो° (for अथा°)

4 ^{a}) B_2 वीर (for भाव॰) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2}$ राघव (for मानद) — ^{c}) T_2 व्याधि॰ (for व्याधि॰) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ वृद्धसेविन

5 ^{a}) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा) — ^{b}) S (except T_2 G_3) सीताया (for वैदेह्या) T_1 $G_{2\ 4}$ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । C 3 16110 B 3 280 18 K 3 281 19

°णस्य च) — ^{c}) D_{4} (by corr) तत्त्व, T_{3} तां तां, G_{1} त ता (for तां त्व) — ^{d}) D_{3} बुद्ध्वा (for बुद्ध्या)

6 ^{b}) T_{2} G_{1} शैलेस्मिन (for शैलस्थ) — ^{c}) G_{1} मया (for मयि) K_{1} नित्य (for शिष्ये) K_{3} $G_{2,4}$ transp शिष्ये and भृत्ये — ^{d}) T_{1} साहाय्ये T_{1} समाह्वय, T_{2} G_{1} परंतप, M पराश्वस

7 ^{c}) B_{2} आपन्न (for आपेदे) — ^{d}) B_{2} कार्यस्य, D_{2} °षु (for कार्ये च) $G_{2,4}$ स्वरितो (for [अ]नन्तरो)

8 ^{a}) $K_{1,3,4}$ B_{1} Dc D_{2} T_{1} M_{2} पपायां — ^{b}) B_{2} अथ (for अपि) — ^{c}) G_{2} प्रतस्थेतुर् (for °स्थतुर्)

9 ^{a}) N T_{1} G_{3} [ऋ]ष्य (for [ऋ]श्य) — ^{b}) $K_{1,3}$ °फल शिव, B_{2} Dn $D_{3,4,6}$ G_{3} °फलद्रुम — ^{d}) K Dc $D_{1,2}$ M तत°, D_{6} च तौ (for तदा)

10 $K_{1,4}$ transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{b}) $K_{1,3}$ सचिव वानरस्, M_{2} वानर सचिव (by transp) — ^{d}) K_{1} Dc_{1} $D_{1,5}$ $G_{2,4}$ स्थिर (for स्थितम्)

11 ^{a}) G_{4} तु (for तौ) — ^{b}) K_{1} उप° (for अभि°) — ^{c}) D_{2} °गजेन्द्र (for °राजेन) — ^{d}) $K_{1,2}$ रामेण च (for चक्रे रामस्) B Dn $D_{3,4,6}$ T_{2} $G_{1,3,4}$ तदा (for ततो) — D_{2} om from ततो up to ह्रिय- (in 12^{d}) A few MSS नृप° (for नृप) — After 11, G_{4} ins

1265* तत सीता हृता श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D_{2} om up to ह्रिय (cf v l. 11) — ^{a}) B_{2-4} D_{1} $G_{2,4}$ °मास (for °मासुस्) B_{1} बुद्ध्या संदर्शयामास — ^{b}) T_{1} तत्र (for तस्य) B_{1} कार्यं (for कार्ये) — ^{c}) T $G_{1,2,4}$ M वानरा यत्तदा (T_{1} $G_{2,4}$ °गय तदा) सीता — ^{d}) B Dn D_{3-6} T_{1} $G_{3,4}$ व्यपा(B_{3} D_{6} °वा)सृजत्

13 ^{a}) D_{1} एतत्प्रियकर, T G_{1} तत्प्रत्ययतर, M_{3} तत्प्रत्यक्षकर — ^{b}) B_{1} S (except G_{3}) वानरा (for प्लवगा°) — ^{c}) K_{3} D_{2} °श्वर्यं (for °श्वर्ये) — ^{d}) $B_{2,3}$ न्यवेशा (for °ऽभ्यषेच°)

14 ^{a}) Dc D_{2} T [ऽ]थ, G_{1} M_{1} स (for च) — ^{b}) G_{1} वालिन° समरे (by transp) D_{6} वधे — ^{d}) G_{1} पुनरानयने $K_{1,2}$ प्रति; T_{1} तत (for नृप)

15 ^{a}) S (except T_{1} G_{3}) इत्येव (for इत्युक्त्वा) — ^{b}) K_{1} विनिश्वस्य, K_{4} D_{4} $G_{2,4}$ विश्वस्य च B_{2} पुन° पुन (for पर°) — K_{4} om (hapl) 15^{d}–16^{a}

16 K_{4} om 16^{a} (cf v l 15) — ^{b}) K_{1} $G_{2,4}$ ननादाभ्रनिभस्वन (K_{1} °न), B_{2} T_{1} °द घननिस्वन°, Dn_{3} D_{3-6} °दोद्यत($D_{4,5}$ °दोद्धत)निस्वन°, D_{1} °दोच्चैर्घनस्वन, T_{2} °दाब्द निभस्वन — ^{c}) T_{1} त (for तन्) — ^{d}) B Dc_{1} Dn $D_{3,4,6}$ G_{3} तारा त (by transp), D_{1} त राम° K_{1-3} प्रत्यबोधयत्

17 ^{b}) K_{4} एक, $G_{2,4}$ त्वेष (for एष) — G_{2} om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) $K_{1,3}$ साश्रयतां, K_{4} [ऽ]पाश्रयत ; Dc D_{2} चाश्रयता, B_{3} T_{2} $G_{1,4}$ M_{2} [ऽ]पा(T_{2} प्या, $G_{1,4}$ श्रा)श्रय वान् (for चाश्रयवान) D_{1} सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो, M_{1} मन्ये° प्यपाश्रयाप्राप्तो — T_{2} om (hapl) 17^{d}–19^{c} — ^{d}) B Dn $D_{3,4,6}$ T_{1} G_{3} M निष्क्रान्तु° (for निर्गन्तु°)

C 3 16110 B 3 280 18 K 3 281 19 प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

---

18 T_2 om 18 (cf v l. 17) — ^{c}) M_3 चपल (for वचन) T_1 स प्रोवाचात्मना स्रग्वी — ^{d}) T_1 $G_{1\ 4}$ M वानराधिपति पति

19 T_2 om 19^{abc} (cf v l 17), T_1 om 19 — ^{a}) K_4 D_1 °श्रुतज्ञा, G_1 °स्य तज्ज्ञा (for °रुतज्ञा) K_4 तां (for त्व) — ^{b}) K_4 पश्यन्बुद्ध्या समन्विता — ^{c}) $B_{1\ 4}$ Dn_3 D_4 G_3 केन चा°; $B_{2\ 3}$ D_1 केनाप्या°; Dc D_2 G_4 M_2 केन वा°, G_2 केन ह्या°, M_1 केनोपा° (for केनापा°) — ^{d}) K_1 मामेष, D_3 ममेष, $G_{1\ 4}$ ममैव (for ममैष)

20 ^{b}) K_3 °धिपप्रभ, G_1 °धिपानना (cf 18^{b}) — ^{c}) S (except G_3) राजन् (for प्राज्ञा) — ^{d}) K_1 वाक्य (for सर्वं) — After 20, K_1 ins 1266*

21 K_1 om 21 — ^{a}) T_1 °राज (for °सत्त्वो) — T_1 om (hapl) 21^{c}–23^{b} — ^{c}) K_4 G_2 तुल्यारिर्मित्रता, B_1 °कारिमि°, B_2 सुग्रीवमि° — K_2 ins after 21 K_1 (which om 21), after 20

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।
[Prior half hypermetric !]

23 T_1 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) K_1 द्विविधश्च, K_3 त्रिविधश्च; M_1 विविदश्च B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 चापि (for चैव) — ^{b}) B_1 om च T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ हनूमांश्च वानर, M °श्चापराजित — ^{c}) Dc_2 $D_{1\ 2}$ जाम्बवान् — ^{d}) T_1 स्थिरा; T_2 $G_{1\ 2}$ तथा, G_4 तदा (for स्थिता°)

24 ^{d}) B °बलाश्रया, Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °बलाश्रयात्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M व्यपाश्रया

25 ^{c}) T_2 वाली, $G_{1\ 2\ 4}$ ईर्ष्यात् (for ईर्षु)

26 ^{a}) K_1 परुषवक्त्रा $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तु (for स) — ^{c}) M_3 स्थितो Most N MSS °भ्यासे (for °भ्याशे)

27 ^{a}) K_4 असत्कृत, G_2 असकृत्तु K_4 त्वया (for मया) B Dn $D_{1\ 3-6}$ G_3 पूर्वं, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 क्लीब (for मूढ) — ^{b}) B_{2-4} T_1 G_2 M_2 °प्रिय — ^{c}) $K_{1\ 3}$ ज्ञातिभिरज्ञात्वा, $B_{1\ 3}$ M_1 ज्ञातीति दुर्बुद्धे, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_3 गच्छसि (T_1 M_2 गर्जसि) दुर्बुद्धे — ^{d}) Dc $D_{1\ 2}$ तव (for पुन) T $G_{1\ 2\ 4}$ कथं घोरे (T_1 -कार, G_1 कामो) रणे पुन

28 ^{a}) T_1 तेन (for प्राह) — For 28^{ab}, B_1 subst
1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।
हेतुमद्वचनं भ्रात्रे प्रोवाचेदं महात्मने ।
— ^{c}) S (except G_3) अमित्रघ्न

29 ^{ab}) K $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ transp °दारस्य and °राज्यस्य D_1 मे (for च) — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4}$ G_3 मे (for नु) — ^{d}) D_1 बुद्ध्वा (for विद्धि) K B_3 Dc $D_{2\ 5}$ [इ]हमागत, D_1 [अ]हमागत, T_1 समागत, T_2 G_1 तवागत, $G_{2\ 4}$ कपीश्वर, M_2 त्वमागत

30 ^{b}) K_1 तौ तत (by transp) — $K_{1\ 2}$ T_1 om (hapl) 30^{c}–31^{b} K_3 om 30^{c}–31^{d} — ^{d}) S (except G_3, T_1 om) साल (for शाल-) Dn_2 n_3 $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 °युधं (for °युधौ)

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः । C 3 16136 S 3 280 44 K 3 281 45

---

31 $K_{1,2}$ T_1 om 31^{ab}, K_3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) Dc D_3 जग्मतुर् (for जघ्नतुर्) — ^{b}) T_2 $G_{2,4}$ उभौ तौ (T_2 ते) न्यनिपेततु , G_1 उभौ तौ न्यनिवेशतु — D_3 om (? hapl) 31^{cd} — ^{d}) T_1 वि , T_2 $G_{1,2,4}$ [अ]भि (for नि)

32 ^{a}) K_3 D_1 M_2 °संमक्तौ , K_4 B_2 $G_{1,2}$ °सिक्तांगौ, Dn_2 °मयुक्तौ — ^{b}) K_3 Dc $D_{1,2}$ क्षितौ — ^{c}) $K_{1,4}$ M_2 महावीरौ, T $G_{1,2,4}$ M_1 रुषा वीरौ (*for* तदा वीरौ) — ^{d}) K_1 किंशुकाविव पर्वतौ; T_1 M_1 किंशुकाविव पुष्पितौ

33 ^{b}) K_3 कश्चिन्न दृश्यते , D_1 कश्चित्प्र° ; G_4 किंचन दृ°, M_1 कश्चन विद्यते — After 33^{ab}, B_3 Dc D_2 ins

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।

— ^{d}) K_{1-3} D_1 कण्ठम् (for कण्ठ) K_3 S (except $G_{1,3}$) आसृजत् (cf 34^{b})

34 ^{a}) S (except G_3) मालया स (by transp) $K_{3,4}$ D_1 ततो, T G_2 M_2 तथा (for तदा) D_4 वीर — ^{d}) S (except $G_{1,3}$) हेम° (for मेघ)

35 ^{a}) D_6 च (for तु) — ^{b}) K_3 महाद्युत ; K_4 °बल , B_1 धनुर्धर , T_2 $G_{1,2,4}$ महद्धनु° — ^{c}) D_1 रोप्य लक्ष्य, T_2 $G_{1,2,4}$ चकर्ष च (for विचकर्ष) K_1 धनु सक्तो, D_1 मसुद्दिश्य , T_1 धनु सेषु — ^{d}) B_2 लक्ष्यवित्; D_6 T $G_{1,2}$ लक्षयन् (D_6 °यत्), G_4 लक्षण (for लक्ष्यवत्) K Dc D_2 लक्ष्यमुद्दिश्य वालिन, D_1 वालिन हेममालिन

36 ^{b}) K_1 मत्रस्येव , T_2 $G_{1,2,4}$ वज्रस्येव — ^{c}) D_1 निपपात, G_2 चिक्षेप च (for वितत्रास) $K_{1,3,4}$ Dc $D_{1,2}$ ततो (for तदा) — ^{d}) K_4 भृश , B_4 Dn_1 n_2 [उ]रसि (for हृदि)

37 ^{a}) T_2 $G_{1,2,4}$ तेन (for भिन्न) $B_{1,3,4}$ T_1 M °मर्माभि(B_4 °वि)मुखो ; B_2 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 °हृदयो वाली — ^{b}) S (except G_3) मुखा° (for वक्त्रा°) — ^{c}) K_1 [अ]वसथ, $G_{2,4}$ [अ]प्रस्थित (for [अ]वस्थित) — ^{d}) $B_{1,3}$ भ्रात्रा, $B_{2,4}$ Dn $D_{3,4,6}$ G_3 तत° (for आरात्)

38 ^{a}) D_1 विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स) K_1 G_4 तु, $K_{3,4}$ Dc_2 D_2 च (for स) — ^{d}) K_1 मिवोद्यत, K_3m °मिव स्थित, B_2 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 °समौजस

39 ^{c}) $K_{1,3,4}$ $B_{1,3,4}$ Dc $D_{1,2}$ T_1 $G_{1,2,4}$ ताराधिपमुखीं (T_2 $G_{2,4}$ °खां)

40 ^{d}) $K_{1,2}$ °भ्युपेक्षित ; B_1 °भिमस्थित , T_1 °नुप स्थित ; T_2 $G_{1,2,4}$ °भ्यवस्थित — After 40, D_1 T_1 ins an addl colophon (*adhy no* D_1 281 , T_1 268)

41 Before 41, D_1 ins मार्कंडेय उ° , T_1 मार्कंडेय° — ^{ab}) D_1 [ऽ]थ (for ऽपि) S (except T_2 G_3) लङ्कां गत्वा (by transp) K D_1 $_{am\,5}$ °र्दित (for °त्कृत) — ^{e}) Many N MSS °भ्यासे, B_1 °वासे

42 ^{a}) D_1 दुःखार्ता — ^{b}) $K_{1,2}$ वेश° — ^{c}) D_2 उपवासतनु° सीता — ^{d}) K Dc $D_{1,2,5}$ $G_{2,4}$ तत सा, $B_{1,2,4}$ Dn_1 n_3 D_4 G_3 तत्रास, G_1 तपसा $K_{1,2}$ पृष्ट लक्षणा, $B_{1,3}$ T_2 $G_{2,4}$ पृथुलोचना — ^{e}) K_4 दुःखा, D_1 दुःख (for दुःख) K_2 B_3 Dc_2 Dn_1 n_3 D_5 $G_{1,2,4}$ वसतिं, Dn_2 $D_{2,4}$ वसतीं — ^{f}) K Dc $D_{1,2,5}$ °जला°

C 16136 B 3 280 44 K 3 281 45 प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९
अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५२
गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५४
अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५५
सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।

(for °कृता)

43 ^{ab}) K_1 $_2$ transp राक्षसी and रक्षणे K_1 $_2$ तस्य, K_3 $_4$ B_1 $_3$ D_c D_1 $_2$ $_5$ तस्याः; B_4 तस्यां (for तत्र) D_5 रक्षार्थं (for रक्षणे) K_3 D_{c1} D_2 रक्षसाधिप, T_2 G_1 $_3$ $_4$ M_2 राक्षसेश्वर

44 ^{a}) K D_5 T_1 M स्वक्षीं (for द्व्यक्षीं) D_6 शर्मी (for त्र्यक्षीं) — ^{b}) K_4 D_{n2} D_1 अजिह्वका — ^{c}) K_1 $_2$ T_1 M एकपार्श्वीं, G_4 चैकपादां (for एकपादां) — ^{d}) K_1 $_2$ तिरम°, G_4 चैक° (for एक°)

45 ^{b}) K_3 °भोत्कर°, T_1 °भायत°, T_2 G_1 $_2$ $_4$ M °भोत्कच° (for °भोत्कट°) — ^{d}) G_3 $_4$ °रात्रिम् (for °रात्रम्) B_1 अनिद्रितां; B_3 अनिंदिता°, M_2 अनिद्रिता° (for अतन्द्रिता°)

46 ^{a}) K D_c D_2 $_5$ स्म ताम्; D_1 सीताम् (for तु ताम्) — ^{b}) N (except K_1 $_2$ D_5) G_3 °स्वरा (for °स्वना) — ^{c}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ तर्जयत्य° K_4 महा, T G_1 $_2$ $_4$ तदा (for सदा) K_1 रात्रौ (for रौद्रा) — ^{d}) K_1 व्यजन क्षमा, K_4 G_2 $_4$ °व्यजिताक्षरा°; D_n D_3 $_4$ $_6$ G_3 व्यजनस्वरा

47 ^{a}) K_3 $_4$ M_1 खादाम K_4 पाटयामि; G_1 पातयाम (for पाटयाम) T_1 [ए]तां (for [ए]नां) — ^{c}) T_1 सेयं (for येयं) — ^{d}) G_1 $_3$ $_4$ °मत्येह; M °मत्येव (for °मन्येह)

48 ^{a}) K_1 $_2$ D_1 परिभर्त्स्योर्चस्; K_3 $_4$ B_1 D_c D_3 G_2 $_4$ M_1 भर्त्स्यं(K_4 °र्त्सं)ती, B_3 $_4$ भर्त्स्यंमाना सा — ^{b}) K_1 $_2$ त्रासयती, K_4 त्रास्यमाणा, B_1 D_3 $_4$ त्रासयाना°, B_{3-4} D_6 T_2 G_3 त्रास्यमाना, G_2 $_4$ ताड्यमाना D_c D_2 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः) — ^{d}) K_4 G_2 $_4$ [ए]तम्; T_1 [ए]तद् (for [इ]दम्) K_3 ताः; D_c D_2 $_3$ ह (for ताः)

49 ^{a}) K_3 M_2 मा (for मां) — ^{b}) K_3 D_c D_2 $_3$ $_4$ $_6$ लाभो (for लोभो) G_3 $_4$ जीवने (for जीविते) — G_1 om 49^{cd} — 49^d=(var.) 1 96 51^b, 155 42^b

50 ^{a}) K_3 T_2 G_1 $_3$ $_4$ अद्य; D_1 $_2$ अथ (for अपि) — ^{b}) K_1 $_2$ जीवित; S (except T_2 G_3) जीवती (for जीवित) D_1 दर्शिता (for °वर्जिता) — ^{c}) S (except G_3) वल्ली (for व्याली) D_1 तालवने, T_1 काल्गता; T_2 G_2 तल° K_3 इव (for यथा)

52 ^{b}) K_3 B_3 $_4$ D_c D_1 $_2$ M °स्वरा (for °स्वना) G_3 $_4$ राक्षस्य स्वरनिस्वना — ^{d}) T_1 ता° (for तत्) The reading आदरा of some printed ed. was not found in any MS collated !

53 ^{d}) K_4 B_1 D_c D_2 $_3$ धर्मज्ञां °वादिनीं

54 ^{c}) B_3 D_n D_3 $_4$ $_6$ G_3 त्व त्यज (for ते व्येतु)

55 ^{a}) K_4 D_1 अवध्यो, B_3 अविंद्रो; T_1 G_4 अविन्ध्यो; T_2 G_1 $_2$ अवघ्यो (for अविन्ध्यो) — ^{c}) K_1 D_c स मा राम, K_3 $_4$ D_5 स राघव; D_1 $_2$ स च राम, S (except G_3) सदा राम (for स रामस्य) — ^{d}) D_c त्वदर्थं K D_1 T_2 G_1 मा (K_3 [S]ति), D_c D_2 मे, G_3 $_4$ मा (for हि) K D_1 T_2 G_1 समामदत्, D_n स मां वदत् (!), T_1 M_2 समादधत्, G_3 $_4$ अचूचुदत्, M_1 समादिशत् (for स मावदत्)

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५७
मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ५८
शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६१
दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२
स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् । C 3 16161 B 3 280 70 K 3 281 71

---

56 a) Dn3 मद्वचसा, G1 वद्वचनाद् — b) B1 T2 °माच (for °श्चास्य)

57 a) K1 °गजेंद्र (for °राजेन) — c) B3 4 T1 G1 M गत° (for कृत°) — d) G2 4 कृतोद्यम (for समु°)

58 a) S (except T2 G3) ते भूद् (for तेऽस्तु) — d) K4 B1–3 Dn D2 4 6 G1 2 M1 नंदिनि (for [अ]निन्दिते)

59 a) K1 ह्येषा (for पापो) — b) K1 2 B Dn3 D4 6 नृपन् (D4 °मृशन् also as in text) — c) B Dn D4–6 G3 न शक्तोत्यवशां, D3 न शक्तोस्म्यवशां, T1 अशक्तो-प्यवशा — d) K1 4 B3 4 Dc D1 2 G3 ऽपेतुम् (for ऽपै°) D1 जीवितप्रिय (for अजितेन्द्रिय)

60 b) T1 सुग्रीवसहित प्रभु°, T2 G1 2 4 M सुग्रीवेण सह (T2 सम) प्रभु° — c) S (except G3) सौमित्रिणा च वीरेण — d) T1 त्वामितो, T2 G1 2 4 M ततस्त्वा (for त्वा चेतो) K4 मोच° (for मोक्ष°)

61 D2 om 61a–62b — a) T1 स्वप्नो —°वोरो (for स्वप्ना —°घोरा) — b) K1 Dc दृष्ट्वा, T1 दृष्टो (for दृष्टा) K1 Dc D1 घोर°, K4 रौद्र°, G2 4 [ऽ]रिष्ट° (for ऽनिष्ट°) T1 दर्शन° (for -दर्शना) — c) D1 नाशायास्य सुदुर्बुद्धे° — d) T1 °घातन G2 4 पौलस्त्यस्य कुलस्य च

62 D2 om 62ab (cf v l. 61) — b) K1 D1 रौद्र°, K3 क्षौद्र° (for क्षुद्र°) — c) K4 G2 4 °वशील° (for °वाच्छील°)

63 K3 om (hapl.) 63c–64b — a) T2 G1 सर्व-(G1 सह)देवैश्च — d) K1 स्वप्न, T2 सह (for स्वप्ने) D6 च (for वै)

64 K3 om 64ab (cf v l 63) — a) K1 B3 4 Dc D1 2 °वसिक्तो (for °भिषिक्तो) — c) K1 B1 D1 G2 4 M °युक्ते च, Dc D2 3 T1 G1 °युक्तेन (for °युक्ते तु) — d) G1 चरन् (for रथे) G3 4 नृत्यम् (for नृत्यन्) T1 G2 4 M1 अवस्थित (for इव स्थित)

65 a) B3 चान्ये; S (except G3) चैव (for चेमे) — b) K1 नागा, K4 मग्ना°, D1 भग्ना° (for नग्ना°) K4 पलित° (for पतित°) — c) B D (except D1 2 5) G3 गच्छति (for कृष्यन्ते)

66 K1 M1 om (hapl) 66a–67b — b) K4 शुक्ल-माल्यविभूषित, B1 D1 G3 °माल्यो वि(B1 °माल्यवि)भी षण, B2 3 Dc Dn D3 5 T1 G1 3 °माल्यानुलेपन° — D1 om (hapl) 66cd, G4 om 66c–67b — c) =(var) 67c K3 श्वेत पर्वतम् M2 आस्थाय (for आरूढ) — G3 om (hapl) 66d–67c

67 K1 T2 G4 M1 om 67ab, G2 om 67abc (cf v l 66) B2 om 67 — a) K4 तस्य (for चास्य) — c) =(var) 66c K1 3 T2 G4 श्वेत, B1 शुक्ल (for श्वेत) — d) A few N MSS मोक्षते B1 दृष्टा स्वप्ने मयानघे — After 67, B1 ins

1269* मोक्षिता त्वा भयादस्माद्राम° शत्रुनिषूदन ।

68 b) K Dc D1 2 5 विनि° (for परि°) — c) K4 T1 सर्वां (for कृत्स्नां)

69 a) K1 2 G1 अस्थिपर्वतमारूढो, T G4 हस्तिसचय°;

C 3 16161
B 3 280 70
V 3 261 71

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१
इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७२
यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G₂ हन्त्रिस्कधमसा° — ᵇ) Dc D₂ T₂ G₁ ₂ ₄ धूत° (for मधु°) — ᵈ) B Dn D₃₋₆ G₂ दिधक्षु°, T G₁ ₂ ₄ M वि(T₁ प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्) K₄ B Dn D₁ ₃ ₄ ₆ T₁ G₁ ₄ दिश (for दिशः)

70 ᵃ) B₂ कम्पिता, T₁ G₄ रुदती

71 ᵃ) D₂ मोक्ष्यसि (for एष्यसि) — ᵇ) B Dn D₃ ₄ ₆ G₃ M भर्त्रा (for भर्तृ) — T G₂ ₄ om 71ᶜᵈ — ᶜᵈ) B₂m लक्ष्मणेन (for राघवेण) K Dc D₁ ₂ ₅ लक्ष्मणेन च संयुक्ता सीते भर्तृहिते रता, G₁ M राघवेणाभियुक्त्या (G₁ °णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता

72 ᵃ) B₁ ₃ इत्येव, B₂ ₄ Dn D₃ ₄ ₆ G₃ इत्येतत् (for इति सा) — ᶜ) K₄ बभूवाशायत्ना सा तु — ᵈ) S (except G₃) भर्तुरेव समागमे

73 ᵃ) S (except T₂ G₃) तावद् (for यावद्) S (except T₁ G₃) रौद्र (for रौद्रा°) — ᵇ) S (except G₃) महारवा° (for सुदारुणा°) — ᶜ) T₁ G₂ तास्, T₂ हि (for तां) — ᵈ) K₄ सह सीता, T₁ सुखासीनां S (except G₃) यथापुर

Colophon om in K₁ ₂ — *Major parvan* Dn₃ G₂ ₄ आरण्य — *Sub parvan* N (K₁ ₂ om) G₃ (all om sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान, M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B₄ त्रिजटान्वनिवेदन D₁ त्रिजटावाक्य, T₂ त्रिजटावाक्यसमाश्वास — *Adhy no* (figures or words or both) Dn 278 (Dn₂ 279) D₁ 282 T₁ 263, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 265 (M₁ orig 270) G₁ 265 G₂ 237 — *Śloka no* Dn 74, D₁ 34

265

1 ᵇ) K₂ मलिन (for मलिन) K₁ ₂ Dc₂ D₁ ₂ °वाससां, T G₄ M °वाससीं, G₂ °वासिनीं — ᶜ) K₁ ₃ ₄ Dn₃ D₁ ₂ रुदतीं S (except G₂) स्म (for च)

2 ᵃ) B₁ उपासतीं, Dc D₂ अवरुद्धतीं (for उपास्यन्तीं)

3 ᵃᵇ) K₁ ₄ °गन्धर्वैः (for °गन्धर्व°) T₂ G₃ पुरुषो रगैः (for पुरुषैर्युधि) — ᵈ) B Dn D₃₋₆ G₃ °पीडित° (for °मोहित)

4 ᵃ) B₃ दिव्यायुधधर — ᶜ) T₁ मरीचिमाल्य (for विचित्रमाल्य) S (except G₂ ₃) मकुटो (for मुकुटो) — ᵈ) = Rām 5 22 29ᵇ

5 = (var) Rām 5 22 29 — ᵃ) Dn₁ D₂ ₆ G₂ न (for स) G₁ °सदृशो (for °सदृशो) — ᵇ) D₂ सु° (for वि°) — ᶜ) B₂ °प्रतिमो (for °द्रुमवद्)

6 ᵃ) K₁ ₂ सुमनुष्याया (for तनु°) — ᶜ) T₁ ददर्श (for ददृशे)

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५
स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा ।
स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९ C. 3. 16185 B. 3. 281. 20 K. 3. 282. 20

---

7 ^{c}) G1 2 4 M गत्य (for इति) Dn D4 6 वाक्य (for बाला) — ^{d}) K Dc D1 2 5 त्रस्तां व्याकुललोचना, T1 सत्रस्तामिव रोहिणीं, T (T1 orig) G1 2 3m 4 त्रस्तां मृगवधूमिव

8 ^{b}) G1 M अनुक्रम (for अनुग्रह) — ^{c}) G1 4 M2 कुरु प्रसाद (by transp) — ^{d}) K1 2 4 B1 3 T1 M1 प्रति (for परि) K1 D1 च (for ते)

9 ^{d}) K2 Dc2 Dn2 n3 D1 T1 G1 वरवर्णिनी

10 ^{a}) S (except G3) दानव° (for मे देव°) — B1 om (hapl) 10^{bc} — ^{b}) K1 2 4 देव° (for राज°) K3 B (B2 om) Dc Dn D2–6 G3 गन्धर्वाणां च योषितः — K3 G4 M3 om 10^{cd} — ^{cd}) T G1 2 M1 तामामन्त्र्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा

11 ^{a}) B2 T1 M पिशाचीनां — ^{b}) T2 G1 4 M वचसि (for वचने) — ^{d}) K1 2 भीमरूपिणां

12 ^{a}) K1 2 तत्र (for ततो) Dc2 D2 T1 द्वि° (for त्रि°) — ^{b}) T2 G2 4 मे (for मद्)

13 ^{a}) D1 यज्ञे (for भद्रे) — ^{b}) K1 D3 (by corr) मामापानगतं सदा (D3 सदा), D1 नानापानगतं सदा, T1 मां विमानगतं सदा

14 K3 om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) T2 मुनिः (for मुने) — ^{c}) D1 पंचम

15 K3 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{b}) D3 तु (for च) — ^{c}) K1 B1 D1 त्रिदिवेशस्य, Dc D2 त्रिदशेन्द्रस्य — ^{d}) T2 G2 4 M2 भज (for मम) K2 B Dc2 Dn1 n3 D2–6 भाविनि (for भामिनि)

16 ^{a}) D3 दुष्कर (for दुष्कृत) T1 धर्मं (for कर्म) — ^{b}) Dc D2 °गत (for °कृत) K1 2 तथा (for तव) — 16^{c} = 1 67 1^{c} 3 251 18^{a}, 262 34^{c}, etc — ^{d}) T2 G2 4 M मण्डोदरी (for मन्दो°)

17 ^{b}) K1 सुशोभना (for शुभा°) — 17^{cd} = (var) Rām 3 56 1^{cd} 5 21 3^{ab}

18 ^{a}) T2 अर्दितेव; G1 अशीतेन, G2 अर्दितस्य, G4 अर्दितेन (for अशिवेन) T2 G2 4 हि, G1 [प]त्र (for [अ]ति) — ^{b}) T2 असकृत् (for अजस्र) — ^{c}) K1 3 4 Dc D1 3 पीनौ (for बाला) — ^{d}) B2 4 D (except D1 3) G1 सहितौ (for सहितौ) D1 अपि (for अभि) B2 D1 वर्षति — After 18^{cd}, S (except G3) ins

1270* व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।

[T1 G1 M रुदती गिरं (for अतिमोहिता)]

— ^{c}) T G1 2 4 रावण (for वाक्यं तं) K1 क्रुद्ध (for क्षुद्र)

19 ^{b}) K2–4 Dc2 D1 राक्षसेश्वर, D3 6 सेरित, T1 °साधम, G1 °सेश्वर — ^{c}) K4 अधर्म, T1 न याचे, M विषाद (for विषाद) — ^{d}) K3 क्षणम्, G1 चैवम् (for

C 3 16165
B 3 281 20
V 3 282 20

तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशा धर्षयित्वा च का त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्) K_1 अनार्यया, D_1 अयोग्यया (for अभाग्यया)

20 ^{a}) $K_{3\,4}$ B_1 T_2 $G_{2\,4}$ M सुख (for °सुख) — ^{b}) K_1 D_2 G_1 विनिवर्तता, G_3 °वृत्यता — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_1 न, $G_{2\,4}$ M_2 हि (for [अ]स्मि) $K_{1\,2}$ D_1 [अ]स्मि (for च) — ^{d}) D_3 M_2 सतत

21 ^{a}) K_1 चैव पावकी, K_2 चैवैनारव्यी, $K_{3\,4}$ Dc_1 $D_{3\,6}$ T_2 चैवोपयिकी, B_3 चैवौपायिकी, B_4 चैवौपयिका, Dc_2 चैवापायिकी, D_2 एवोपयिकी — ^{b}) G_1 मनुष्या (for मानुषी) K_4 कृपणा तथा, $G_{2\,4}$ तव राक्षस (for कृपणा तव) — ^{c}) K Dc $D_{1\,2}$ मा, B_3 तु (for च) T_2 त्रिहर्षा धर्षयित्वा च — ^{d}) G_1 शान्तिम् (for प्रीतिम्)

22 ^{c}) T_2 G_2 त्व (for च) B_1 सर्वं (for धर्मं) — ^{d}) $K_{1\,3\,4}$ Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ °पालोपम (for °पालसम)

23 ^{a}) K_1 राजराजत्वे; K_2 °राजस्व, D_1 यक्षराज न, T $G_{1\,2\,4}$ राजराज च; M °राज त्व — ^{b}) K_1 °सम विभु, B_1 °समप्रभ, Dc_1 °सम प्रभु, Dc_2 D_2 °सम प्रभ (for °सख प्रभुम्) — ^{d}) $K_{1\,2}$ इत्थ, K_3 Dc $D_{1\,2\,6}$ हि त्व, K_4 त्व हि, D_3 त्व ह (for त्विह)

24 ^{a}) B_4 सारुदत्, Dc_2 G_1 M_2 प्ररुदत — ^{b}) Dc D_2 कंपयतो — ^{d}) K_4 D_1 पाणिना (for वाससा)

25 ^{a}) T_2 तस्याः K B_1 Dc Dn_3 n_3 $D_{2\,3}$ T_1 G_1 M रुदत्या; T_2 रुदत्याः B D (except Dn_1) G_2 M_1 भाविन्या, T_2 भामिन्याः — ^{b}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc D_2 G_4 M_2 दीर्घ (for दीर्घा) B_1 वेणा (for वेणी) $K_{1\,2}$ सुशोभना, B_1 ससुयता, Dn_2 D_2 सुसयुता — ^{c}) Dc D_2 स्थगिता, D_3 स्वस्मिता, T_2 सविषा, $G_{1\,2\,4}$ M_2 सासिता (for स्व°) — ^{d}) Dc_2 Dn_3 कृष्णा, T_2 कृष्णा (for काली) $G_{1\,2\,4}$ M व्याली कालीव (by transp)

26 ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 M_1 श्रुत्वा तद् (by transp) — ^{b}) $K_{1\,2\,4}$ D_1 T $G_{2\,4}$ M सुनि°, G_1 तु नि° (for सुनि°)

27 ^{b}) K_3 धुनोतु, Dc_2 $D_{1\,5}$ S (except G_3) दुनोति — ^{c}) $K_{1\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn_2 n_3 $D_{1\,2\,4}$ T_1 G_3 M सुश्रोणि — ^{d}) $K_{1\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ Dc_1 D_2 T_2 M °हासिनि

28 ^{a}) K_1 न, K_3 Dc_2 T_1 G_3 M नु (for नु) — ^{b}) D_1 मानुषीं — ^{c}) D_1 आहारभूताम् — ^{d}) B_1 [अ]नुबुध्यसे, D_1 राध्यसे

29 ^{a}) B_1 इत्युक्त्वा चानवद्याङ्गीं — ^{b}) K_2 B Dc_1 Dn $D_{2-4\,6}$ G_2 M महेश्वर, G_1 जनेश्वर — ^{c}) G_2 [अ]न्तरितो (for [अ]न्तर्हितो) — ^{d}) B_2 जगामाभीप्सितां दिशं, Dc °माभिहतं शुभ, D_2 माभिदिशं शुभे

30 ^{b}) K_1 जानकी (for वैदेही) K_{1-3} $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 n_3 शोककर्षिता — ^{c}) B_4 साव्य° (for सेव्य°) — ^{d}) $D_{3\,4}$ G_3 तथा (for तदा)

Colophon — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_3 $G_{3\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* N G_3 (all om sub-parvan name) mention only रामो(K₂ B₂ श्रीरामो)पाख्यान, M_2, likewise only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* M_2 सीताप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 279 (Dn_3 280), D_1 283, T_1 270, T_2 G_4 M (M_2 inf lin) 269 (M_2 orig 271), G_1 266, G_2 268 — *Śloka no* Dn_1 n_3 D_1 31

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।
राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः । C 3 16208 B 3 282 12 K 3 283 12

266

1 K_4 T_3 G_1 om the ref — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_1 महम्सौ° (for तु ससौ) — ^{c}) =(var) 61^{d} K_1 °पूजित — ^{c}) = Rām 4 28 1^{c} — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 n_3 $D_{1\ 4-6}$ M_1 ददृशे (for ददर्श)

2 ^{a}) $B_{1\ 3}$ विपुले, T_1 G_1 विमल (for विमले) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ निमल (for निमलं) B_2 S (except G_3) शशलांछन, $D_{1\ 3}$ (by corr) शशिलक्षण

3 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 °गधेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ गधान (for गन्धम्) $G_{1\ 2}$ गधमादनवायुना — ^{cd}) Dn_3 T_2 महीधरस्य, T_1 धर स्य Dc D_2 पीनेन (for शी) $G_{1\ 2}$ M_2 transp शीतेन and सहसा

4 ^{b}) G_1 दु ग्वित (for दुर्मना°) — ^{c}) B_2 ना मस्मृत्य च ध°

5 ^{a}) $K_{1\ 2}$ गच्छ जानीहि सौमित्रे — ^{c}) $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ प्रमक्त (for प्रमत्त) K_4 °धर्मण (for °धर्मेषु) — D_4 om 5^{c}–21^{d} — ^{d}) Dc D_2 प्रमक्त (for कृतघ्न)

6 D_4 om 6 (cf v l 5) — ^{b}) K_1 [अ]रण्ये (for राज्ये) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dc D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वे (for सर्व) — ^{d}) D_2 ये सृपा च, T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 ऋक्षाश्चैन (for यमृक्षाश्च) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै)

7 D_4 om 7 (cf v l 5) — ^{a}) K_4 धीमान् (for वाली) — ^{d}) D_1 M_1 तथा, $G_{2\ 4}$ M_2 पुरा (for तदा)

8 D_4 om 8 (cf v l 5) — ^{a}) K_1 तदह (for तमह) — ^{b}) K_2 S (except G_3) वानरापशद — ^{c}) $K_{1\ 4}$ G_4 M_2 °गत, Dc D_2 T_1 °गते (for गतो) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ जानाति (for जानीते), cf v l 9

9 D_4 om 9 (cf v l 5) — ^{a}) K $D_{1\ 5}$ व्यतिरिक्त, B_3 Dc D_2 T $G_{2\ 4}$ योसौ मन्ये (for असौ मन्ये) K_{1-3} D_1 न जानाति, cf v l 8 — ^{b}) B Dc Dn $D_{3\ 5\ 6}$ G_3 °प्रतिपालन — ^{c}) K_2 Dc_2 D_2 मा (for मां) — ^{d}) S (except T_2 G_3) अवमत्य B_1 [आ]मपौरुष , $B_{3\ 4}$ T_1 [अ]ल्पमेधया (for [अ]ल्पया धिया)

10 D_4 om 10 (cf v l 5) — ^{a}) T_2 अनायत्त (for अनुद्युक्तः) — ^{b}) K_1 Dc D_2 कामवशानुग , $K_{3\ 4}$ °वशात्मक , B_2 °सुखाशया — ^{d}) K_4 Dc_2 T_1 M_1 °गतिस् (for °गतिं) K_4 त्वय (for त्वया) K_3 °गत तदा; D_1 °गतेन वै

11 D_4 om 11 (cf v l 5) — ^{a}) K Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 अथ वा; B_4 तथापि (for अथापि) D_3 चेष्ट°, G_1 त्वर° (for घट°) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ D_1 कृत्ये (for अर्थे) — ^{c}) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{5\ 6}$ T_1 G_3 °येन, B_3 M_1 °य हि (for °यैहि)

12 D_4 om 12 (cf v l 5) — ^{b}) K_1 ततो वाक्ये, K_3 गुरुवाक्ये — K_2 om (hapl) 12^{cdef} — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ गण (for °गुण) — ^{f}) K_1 [अ]निवेदित (for [अ]नि

C 3 16208
B 3 262 12
V 3 283 12

प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७

यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वासिन)

13 D4 om 13 (cf v l 5) — a) Dn2 n3 D5 6 T1 G3 M1 इव (for इति) K1 3 न लक्ष्य, D1 मत्वा स (for न मत्वा) — d) B2 T2 प्लवगेश्वर°, G1 2 4 °गोत्तम — f) D5 सदा ह्रिया (for तदर्हया)

14 D4 om 14 (cf v l 5), D1 om 14c–15b — 14b=3 267 16d — c) K1 पूर्वम् (for सर्वम्) T1 विशेषेण — d) K1 प्राह (for प्रह्व.) S (except G3) शुश्राव हरिपुंगव

15 D4 om 15, D1 om 15ab (cf v l 5, 14) — ab) B3 वानरेश्वर° (for °राधिप°) S (except G3) सभृत्यस्त्र वदा प्रह्वः स वानरगणाधिप — d) B1 2 नरपुंगव; T G2 4 M वानरर्षभ°, G1 कपिपुंगव°

16 D4 om 16 (cf v l 5) — b) B Dn D2 5 6 G3 नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो) — d) K1 सीतापर्यसणे रत, G1 °न्वेषणकौतुक°

17 D4 om 17 (cf v.l. 5) — c) M1 सर्वा (for सर्वे) — b) S (except G3 M2) समर्था (for विनीता) — d) S (except G3) मासोऽस्या(T1 G1 °सो ह्या)गमने पुन

18 a) D5 तैर् (for यैर्) K D1 5 सनगा, M1 ससरित्, M2 सपुरा (for सवना) — b) M सवना (for सपुरा) — c) K1 3 4 Dc2 D1 2 मही सर्वा, G2 4 मह्या वीर — d) K4 समग्र

19 D4 om 19 (cf v.l. 5) — c) T1 M2 तत्र (for तत°)

20 D4 om. 20 (cf. v l. 5) — ab) T2 G2. 4 transp लक्ष्मण° and वानरे°

21 D4 om 21 (cf v.l. 5) — b) K1 2 हिम° (for माल्य°) K1 B2 G4 -पृष्ठमाश्रित, K3 4 Dc D1 2. 5 G1 M -पृष्ठ(D1 प्रस्थ)वासिन T1 गिरिपृष्ठनिवासिन — c) B2 कार्य (for तस्य) T2 G2 4 M2 अभिगम्येदमंतस्थं

22 a) K Dc D1 2 5 अत्रान्तरे वानरेंद्रा°, T G1 2. 5 इत्येव वादिन(T1 वदत)स्तस्य, M इत्येवं ते वानरेंद्रा° — After 22c, G1 ins

1271* आयाता वानरास्तदा ।
दिशस्तिस्रो वानरेन्द्रा°

— b) T1 वानरेंद्रा° (for सहस्र°) T2 G2. 4 आयाता वानरास्तदा (T2 °या) (=line 1 of 1271*) — c) K4 विचि च्याय, B1 विहृत्याथ — d) Dc2 D1 2 4 च (for तु) T1 दिश (for गता°)

23 D4 om 23–31 — a) B4 Dc2 D2 आचख्युर्. K1 Dc2 D2 तेथ, K2 B1–3 Dc1 Dn D2 5 6 G2 तत्र, K4 तेत्र; D1 T G2 4 ते च, G1 तेपि (for ते तु) K1 रामस्य — b) Dc2 D1 3 T1 G1 महीं °सैन्धवा (Dc2 D1 °सैन्धवां) — c) D3 T G1 4 विचित्य; D2 निचितां K1 2 4 Dc D1 2 S (except G3 M1) च (for तु) — d) K1 2. 4 D5 च (for वा)

24 D4 om 24 (cf v l 23) — a) B1 वै; Dc2

आशानांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् । C 3 16235 B 3 282 39 K 3 283 39

D2 ते (for तु) — ^{c}) K1 3 4 B1 तेन (for तेषु) — ^{d}) K3 [ऽ]प्य°, K4 D1 T2 G1 2 4 M3 ऽप्य°, B1 Dn D3 6 T1 G3 [ऽ]स्य° (for ऽप्य°)

25 D4 om 25 (cf v l 23), K3 om 25^a–26^b — ^{a}) K (K3 om) D1 T2 G3 M द्विमासपरमे; T1 G1 °मे परसे — ^{b}) K1 वानरा° (for प्लवगा°) — ^{c}) G1 °गम्वा (for °गम्य) — ^{d}) Dc D2 G1 त्वरित (for °ता)

26 D4 om 26, K3 om 26^{ab} (cf v l 23, 25) — ^{a}) M2 यत्ते (for यत्तत्) — ^{c}) T2 वानर° (for प्लवग)

27 D4 om 27 (cf v l 23) — ^{b}) K2 प्लवगेश्वरा°, T1 °गर्षभ — ^{c}) T1 विचेरुर् (for विचेतु)

28 D4 om 28 (cf v l 23) — ^{a}) Dn3 T2 G3 तत्प्रणय, Dn1 n2 D1 अ(D1 त्व)पनय, T1 G1 2 4 M मप्रणय G1 वाक्य (for श्रुत्वा) — ^{b}) T G2 4 M स मेने (by transp) K1 2 नत (for स) G1 श्रुत्वा मेने कृतार्थता — ^{c}) K4 भद्राणाम् (for भृत्यानाम्) — ^{d}) M1 जीवति (for भवति)

29 D4 om 29 (cf v l 23) — ^{d}) T1 दृष्टां मेने (by transp) K D1 5 दृष्टा (for दृष्टां) K D1 M स्म; T2 G1 2 4 च (for तु) D5 6 मैथिली

30 D4 om 30 (cf v l 23) — ^{a})= (var) 32^a Some MSS हनुमत् — ^{b}) T2 G1 2 4 विश्रुता (for विश्रान्ता°) — ^{c}) K1 3 4 Dc D1 3 प्रति°, M उप° (for अभि°) Dc D2 हरीन् त, T1 गिरींद्र, G2 4 हरीश, M1 हरींद्रास् (for हरीन्द्र) K4 Dc D2 तु, S (except G3) ते (for त)

31 D4 om 31 (cf v l 23) — ^{b}) S (except G3) रामो दृष्ट्वा (by transp) — ^{c}) K1 3 D1 अगच्छन् (for अगमत्)

32 T1 om 32 — ^{a}) =(var) 30^a K1 हरींद्र°, some MSS हनुमत्° (for हनूमत्°) — ^{c}) B1–3 G1 M रामे (for राम) — ^{d}) Dc2 D2 G2 तदा (for तथा) B1–3 T2 G1 M2 सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T2 G1 तदा)

33 ^{a}) K3 Dc2 तम् (for तान्) K Dc D1–3 5 ततो; Dn1 n3 [आ]नतान् (for [आ]गतान्) — ^{b}) T2 G1 2 4 रुधिर (for सशर)

34 ^{c}) K1–3 D5 T1 M शत्रुम् (for शत्रून्)

35 ^{b}) K1–3 रिपु रणे, B D G3 रणे रिपून (D2 °पु) (by transp) K4 अक्लिम्वाचरित रणे, G4 हत्वा मम रिपून्रणे

36 ^{c}) B1 2 प्रियामाख्याति ते राम — ^{d}) K1 2 D5 G1 2 4 M [आ]र्या (for सा) T2 दृष्टायां जानकीमह

37 ^{a}) K4 विचिन्त्य (for विचित्य) — ^{c}) G1 तु (for स्म) — ^{d}) T1 महीं शुभां, T2 G1 2 4 महीगुहा

38 ^{a}) B1 प्राविशाम, T2 G2 M विशामश्च; G1 विशतश्च, G4 विश्रम्य च S (except G3) स्म (for तु) — ^{c}) G1 2 4

C 3 16235
B 3 282 39
K 3 283 39

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५२

M_1 साधकारा (for अन्ध°) T_1 M_1 सुविपुलां

39 ^{a}) G_1 गत्वा मह महध्वान — ^{c}) K_4 D_{1} $_{3}$ च (for स्म)

40 ^{b}) Dn_3 D_1 $_4$ G_1 तदा सद्वेश्म रा° — ^{d}) K_4 तपस्तप्यति

41 ^{b}) T_1 फलानि (for पानानि) — ^{c}) K_4 चैव (for सन्तस्) — ^{d}) K_4 D_3 गता (for तत°)

42 ^{b}) S (except G_3) पश्याम (for °मो) Dc_1 T_1 लवणाम्भ — ^{c}) B_3 $_4$ सह्यमलयोर्, G_2 ह्यस्य मलयौ — ^{d}) K_1 दुर्दुरं, Dc D_2 दर्दुरश्च, D_1 दुर्धर, S (except G_3 M_2) दर्दर K_1 $_3$ तथा (for महा)

43 ^{c}) K_1 $_2$ क्षुण्णा, K_4 भिन्ना (for खिन्ना) — ^{d}) K_1 जीविते भवान्, K_3 D_1 °तेभवन्; K_3 °तेभव, D_5 ते ध्रुव; G_1 °ते वय (for °ते भृशम्)

44 ^{c}) G_3 $_4$ °झषाकीर्णं

45 ^{a}) K_3 B_1 अत्र, T_1 तदा (for तत्र) — ^{b}) K_1 $_3$ $_4$ Dc D_1 $_3$ सदा (Dc D_2 °तो) वय, T_2 G_1 $_2$ $_4$ वय तत (for वय तदा) — ^{c}) S (except G_3 M_2) भवत् (for तत°) T_2 G_2 $_4$ कथाया (for कथान्ते)

46 ^{a}) K_1 $_2$ Dc D_2 सकाश, B_2 °शृगाभिर्, Dn_3 °शृगास्या — ^{c}) K_4 च (for स्म)

47 ^{b}) K_4 अथोपेत्य, G_2 अत्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य) T_1 च सो (for वचो) K_1 अह त्यक्तमिनोभ्रवीत्, K_3 Dc D_1 $_2$ अथैत्य (D_1 °तान्) कुपितो° — K_3 om 47^{c}–48^{d}

48 K_3 om 48 (cf v l 47) — ^{b}) B_1 भ्राता ज्येष्ठ (by transp) — ^{c}) B_1 सूढौ, D_3 नूढौ (*sup lin* रूढौ) (for [आ]रूढौ) — ^{d}) K_1 आदित्यसपदा, K_2 Dc D_2 M_1 सपद, K_4 D_1 $_3$m T_1 °मडल, B_4 °सम्पद, D_3 °सत्तम, D_5 °सक्षय

49 ^{a}) T G_1 $_2$ $_4$ तदा (for ततो) — ^{b}) K_4 च, Dc_2 D_3 तौ (for तु) — ^{c}) D_1 तस्य, T_2 G_1 $_2$ $_4$ तस्मान् (for तदा) S (except G_3) तु (for स) — ^{d}) B_3 ततो (for भ्राता) K_4 स्वय (for प्रिय°) — ^{e}) K_3 निदग्ध° — ^{f}) D_1 अहम्, T_1 [अ]प्यहम् (for ह्यहम्) — After 49, S (except G_3) ins

1272* द्रष्टु वीर न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ।

50 ^{a}) K_1 भ्रातुर् (for [अ]स्माभिर्)

51 ^{a}) S (except T_1 G_3) सपातिस्तु (for स सपातिस्) T_1 ततो (for तदा) — ^{b}) =1 1 95^{b}, 44 2^{b} K_1 $_4$ G_1 स, T_1 तु (for सु) B_1 विधिवद् (for सुमहद्) — ^{c}) D_1 विक्लिष्टचेता° — ^{d}) K_3 Dc_2 T_1 G_1 $_2$ °दम° (for °दम)

52 ^{a}) K_1 Dc D_2 $_5$ कस्य, K_4 D_1 T कश्च, B_1 $_3$ $_4$ य स, B_3 कथ (for क° स) K_3 कथ सीता जटायुश्च — K_4 om 52^{c}–53^{b} — ^{c}) K_1 [इ]द (for [पु]नत्) — ^{d}) G_2 $_4$

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पित[illegible]वेगेन पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
शतयोज[illegible]निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
तत्र सीता [illegible] रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८
निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वा हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

C. 3 16264
B 3 282 68
K 3 283 67

°पुगवा (for °सत्तमा) B1 श्रोतु व्यसनमागत

53 K4 B1 om 53[ab] (for K4 cf v l 52) — [a]) K1 2 M2 [इ]म, K3 Dc D1 2 5 T1 G1 M1 [इ]द, B (B1 om) Dn D3 4 6 G3 [ए]तद्, T2 [इ]ह (for [ए]त) — [c]) T2 वापि, G1 2 4 चापि (for चैव) — [d]) B Dn D3 4 6 G3 विस्तरशो (for °तो) K4 B4 Dc D2 ध्रुव (for ऽब्रुवम्)

54 [a]) T2 G1 2 4 आश्वासया° (for उत्थापया) — [b]) Dn2 G1 3 [अ]न्येन (for [अ]नेन)

55 [c]) T1 वसती, G4 भवती (for भवित्री) — [d]) K Dc D1 2 5 [ऽ]त्रास्ति (for ऽस्त्यत्र)

56 [a]) K1 3 4 Dc D1 2 ततस् (for इति) — [b]) T1 सादरा (for सत्वरा) M2 वयमुत्थापयत्वरा — [c]) K2 B1 D (except D1) G3 सागरक्रमणे, K3 रामवणे; K4 B2–4 °राक्रमणे — [d]) S (except T2 G3) मन्त्रयाम B4 D5 परस्पर (for परतप)

57 [a]) K D1 5 T2 नाध्यगच्छद्, B4 नाभ्यवस्यद् (for नाध्य) K1–3 D5 T1 तदा, B1 2 मुदा (for यदा) — [b]) K1–3 [अ]ति, Dc D2 [ए]व, D1 [अ]पि (for त्रि) N G3 लघन K4 सागरस्यास्य वै भिल (sic) — [c]) K2 3 D5 तदा (for तत) B1 2 4 Dc D2 उद्दिश्य (for आविश्य) — [d]) B1 सुस्तुवे (for पुप्लुवे) K1 °यल (for °र्णवम्) T1 पुप्लुवे लवणार्णव — [e]) G2 °विस्तीर्णा

58 [ab]) =Rām 5 65 11[cd] D1 स्थिता (for सती) — 58[d] = (var) 3 61 118[f]

59 [b]) B1 तपस्विनीं (for पृथग्विधै) — [c]) M2 °गम्य (for °सृत्य) Dc2 D2 [अ]ब्रव, T1 G2 M1 [अ]ब्रुवन्, G4 [अ]ब्रवीन्, M2 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुव) K2 D1 3 वाक्यम्, B1 पादाव्, T1 आर्याम् (om च); T2 G3 4 M2 न्यायाद्, G1 स्वार्याम्, M1 आयाद् (for चार्याम्) Dc D2 उपसृत्याब्रुवत्यायाद् — [d]) K2 Dc D1 वाक्य (for °गम्य)

60 [b]) T1 मारुतात्मजवानर — [cd]) T2 transp अभि and इह

62 [a]) Dc2 D2 त्वा ग्र, D1 T2 G1 2 4 चाग्र° (for त्वाग्र°) — [d]) D1 T2 G1 चा° (for त्वा)

63 [a]) K1 2 4 Dc2 D1 5 आगमिष्यति (for क्षिप्रमेष्यति) — [b]) S (except G3 M2) वृत (for सह) — T2 G2 4 om (hapl) 63[c]–65[d] — [c]) M विश्वास (for प्रत्यय) — [d]) K1 T1 [ऽ]ह (for ऽस्मि)

64 T2 G2 4 om 64 (cf v l 63) — [a]) K1 3 Dc2 D2 G1 तु, K4 B2–4 D1 3 G3 M2 तद्, B1 मा, T1 सा (for च) — [c]) T1 M2 अवेहि K3 M त्वा (for त्वा) — [d]) K1 D3 T1 अविन्ध्य°, K4 अवध्य, G1 अवध्य° (for अविन्ध्य°) T1 इह (for अहम्)

65 T2 G2 4 om 65 (cf v l 63) — [a]) K4 G1 अवध्यो, D3 अविध्यो, T1 अरण्ये (for अविन्ध्यो) K2 3 D1 T1 °भागो (for बाहो) — [c]) G1 अधीत (for

C 3 15274
B 3 262 65
P 3 263 68

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथा चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीका काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित) — ^{d}) G_1 त्वद्विध° T_1 सह (for वृत)

66 ^{a}) G_3 मा सीता (for चोक्त्वा मा) $K_{1\ 3}$ मा (for मा) — Dc_1 om (hapl) 66^b–67^a — ^{b}) G_1 तदा (for सीता) M इद (for इम) — ^{c}) Dn_3 [अ]नेन (for येन) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ Dc_2 D_2 G_1 एतद्, $G_{2\ 4}$ एनम् (for एतम्)

67 Dc_1 om 67^a (cf v l 66) — ^{a}) K_4 चैना, D_1 वै मा (for चेमा) — ^{b}) B_1 कार° (for कथ°) — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 6}$ $G_{1\ 3}$ काकाय, D_2 काकुत्स (for काकस्य) — ^{d}) T_2 चित्रकूटगिरौ तदा — ^{e}) $G_{2\ 4}$ ममाके (for भवता) — After 67, S (except G_3) ins

1273* एकाक्षी विकल° काक° सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^{a}) T_1 M_3 महा° ; M_1 [अ]हमा° (for तदा°) K Dc $D_{1\ 3\ 5}$ अथात्मान श्राव($K_{1\ 2}$ दर्श)यित्वा, B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 श्रावयित्वाहमा(B_4 °त्वा महा)त्मान — ^{b}) K Dc $D_{1\ 3\ 5}$ दग्ध्वा ता च पुरीं तत ($K_{1\ 2}$ पुन°) — ^{c}) $G_{3\ 4}$ सप्राप्तोस्मीति — ^{d}) K_{1-3} B Dc D_6 °दिनमा(B_1 °दी नम)र्चयत्

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3}$ B D G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only रामो(M_2 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B_4 हनूमद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 280 (Dn_3 281), D_1 284, T_1 271, T_2 G_4 M (M_2 after corr) 270 (M_2 orig 272), G_1 267, G_2 269 — *Śloka no* Dn 71, D_1 70

267

1 T_2 om the ref — ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तस्य (for तत्र) — ^{cd}) $G_{1\ 2\ 4}$ कपिवरा° (for °श्रेष्ठा°), and तत° (for तदा)

2 ^{a}) K D (except Dn_2 $D_{1\ 2}$) G_3 M_3 कोटी° (for कोटि°) — ^{b}) K_3 B Dn_2 $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 G_3 तप° (for तर°) — ^{c}) $G_{3\ 4}$ वानर (for वालिन) — ^{d}) Dc D_2 $G_{3\ 4}$ अभ्यगात्

3 ^{a}) K_3 B_2 Dn D_6 °शतवृतो, K_4 °समावृतश्च K_3 B_2 Dc Dn $D_{2\ 6}$ वा (for च) — ^{b}) K_{1-3} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 गयो (for गजो) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ महाबाहू — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_1 [अ]दृश्येता पृथक्पृथक् — After 3, T_1 ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्य प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 T_1 G_1 M षष्टिं कोटिसहस्राणि (M °णा) — ^{b}) B_4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^{c}) T_1 महारूपो (for °राज) — ^{d}) K_{1-3} D_1 भीमविक्रम , D_5 नाम वानर

5 ^{a}) K Dc $D_{1\ 5}$ M_2 च (for तु) — ^{b}) K_2 D_5 प्रस्थितो — ^{c}) K_3 कोटीसहस्रमुख्याना, B Dc Dn $D_{2-4\ 6}$

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

कोटी(Dc D2 °टी, D3 °टि)शतसहस्राणा (Dn D6 °णि), D5 सहस्राण्युग्राणा

6 b) T1 ममद्दश्यत (for सुमहा) — c) K3 B3 Dc कोटिर्, T G1 M कोट्यो (for कोटीर्) G3 4 कोट्यो द्विर्दा दशस्त्रिंशत् — d) K2-4 Dc1 D6 T G1 M त्रिंशत्पञ्च च कर्षति (K3 °त) B2 Dn2 n3 D1 3 त्रिंशतश्च (Dn2 n3 °त च) प्रकर्षति, T1 त्रिशत च महाबल°, G2 4 पञ्च पञ्च च कर्षति

7 b) K3 B2 3 Dn D5-6 G3 [S]ति (for Sपि) — c) B1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K3 B1 2 4 D G3 महा (for महत्)

8 a) K1 4 Dc D2 G1 2 4 मुखपाण्डूनाम्, B3 सुरपुत्राणाम्, D1 मुखमुद्राणाम् — b) K1 कपीनां, B1 T1 G2 4 मृगाणां, G1 हरीणां (for ऋक्षाणां) — c) B3 °सहस्राणां, T2 °सहस्राणि — d) Dc3 D3 जाम्बवान्

9 d) K3 4 Dc2 D6 समेयू, D1 सर्वे ते (for समीयू) K1 2 समीपे राममभ्ययु (K2 °भ्ययात)

10 a) B D (except D1 6) G3 गिरिकूटनिभांगानां, T2 शिरीषकुसुमाभासा — b) D2 नपि (for इव) K1 2 B D2 4 6 G3 गर्जतां, D1 दर्श° (for नर्द°)

11 a) B1 महागज, D1 गिरिगूढ° — b) T1 केचिज्ज ल्धरोपमा — c) K1 3 4 D6 शरदभ्रप्रकाशाश्च, D1 G2 M शारदाभ्र° — d) B D (except D1 2) T1 G3 केचिद्धिङ्गुल (T1 °ग)कानना, T2 G1 3 4 पिष्ट(G1 पृष्ट; M पिष्टु) हिंगुलि°

12 a) G3 4 उत्प्लुत्य प्लवनश्च — c) K1 उद्धरन्तो, K3 D1 4 G2 4 M उद्धून्वन्तो, Dc D3 उद्धमन्तो (for उद्धुन्वन्तो) Dc D3 पुरे, T1 तने, T2 G1 3 4 रणे (for Sपरे) K1 3 4 Dc3 D1 2 S (except G3) रेणु (for रेणून्) — d) Dc D3 सहस्रश (for सम°)

13 a) B4 तद् (for स) B Dc Dn D1 (ref lir as in text) 2 3 महासैन्य (B1 4 °न्य) — b) B1 4 °सागरसंनिभ, G1 पूर्वसागरसंनिभ — c) M2 निवासम् (for निवेशम्) — d) K3 तत (for तत्र)

14 b) M2 °वर्तेषु (for वृत्तेषु) — d) T1 वा (for च) K1 2 चापि शोभने D1 चाभिपूजिता, S (except T2 G3) चापि पूजिते

16 a) M2 मुखं भा (for मुखमा°) B3 D1 च (for तु) — b) K3 4 Dc Dn3 D1 2 हनुमान — 16^d = 3. 266. 11^b

17 b) B Dn D3 4 6 T2 G ... (for रेजतु) — c) K1 4 ... , Dc3 D3 ...

18 a) B1 तु (for तत्) — b) K4 B Dn1 n3 D2 3 शालताल° (as in text) ... — c) K4 Dc3 D3 सुमहान् (for सुमहत्) T2 G3 ... (for °शालि°)

19 ab) K4 T G1 3 4 सा (for सु) M ...

C 3 16287 B 3 283 19 Y 3 284 19 ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विविधवस्तुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवता मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

त्वरिता (M_2 परितो) वानराणा महाचमू

20 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 विविधेषु (for विविधवस्तु) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ $D_{1\ 5}$ मधुमूल° — ^{d}) M_2 वारि शीतशिलेषु च

21 ^{a}) $K_{1\ 2}$ विवसति, D_1 निवसतो, D_2 $G_{2\ 4}$ निवसं (D_2 °स)ति D_1 $G_{2\ 4}$ निरायाधस — ^{b}) B_4 गिरिसधिषु — ^{c}) D_1 हरिसैन्य तत (for हरिसेना सा) — ^{d}) $D_{2\ 5}$ S (except M_2) क्षीरोदम् B_1 अधि, S (except M_2) इव (for अथ)

22 ^{a}) $K_{1\ 3}$ T_1 M_2 द्वितीय (for द्वितीय) — ^{b}) D_3 बहुलध्वनि — ^{d}) S (except G_3 M) निवेशम् (for निवासम्)

24 ^{a}) Dc $D_{1\ 2}$ [S]त्र (for नु) K_3 D_2 G_4 भवता, T_2 G_3 भवतो — ^{b}) T_1 $G_{2\ 4}$ मम (for मत) — ^{c}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ हि (for च) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 [अ]ति (for[अ]पि) Dc D_1 दुश्वरा (Dc_1 °र), G_4 दु°मह° (for दुस्तर)

25 ^{a}) D_1 तस्मादेव व्याहरति, T_1 तत्र शेषा हरति स्म — ^{b}) K_4 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 बहुमानिन, D_1 युद्ध°, D_5 पटुभाषिण, T_1 बलमानिन, T_2 पर° — ^{d}) T_2 [ए]तत् (for तु) N न तु तत्कृत्स्नकारक (K_4 कृत्स्न च सागर), T_1 न तु कृत्स्नास्तु (T_2 °श्च) वानरा

26 ^{a}) K_1 D_1 व्यवस्यत, K_2 °स्यन, K_3 विसिस्यति — ^{b}) B_4 विविध (for विविधै) K_4 तरै° (for प्लवै) — ^{c}) K_2 B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 तु (for च)

27 ^{b}) G_1 अशक्ता सर्ववानरा ; $G_{2\ 4}$ शक्ता° सर्वे च (? read न) वानरा°

28 ^{a}) K_3 M_2 नावा (for नावो) K_3 D_5 T_2 G_3 सेनायां, Dc D_2 नैवात्र, Dn_2 च तथा (for सेनाया) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_1 उपघातश्, K_4 अनुयात, B_1 Dn_3 उपयात (for उपघात) Dn_3 तत् (for च)

29 ^{a}) G_4 तत् (for न) T_1 सर्वं (for सैन्य) K_4 विस्तीर्णं च महत्सैन्य, G_1 प्रविस्तीर्णं च न सैन्य — ^{b}) B D (except Dc_2 D_2) G_3 छिद्रेण D_1 G_1 वा पर°, $G_{2\ 4}$ चापर°

30 ^{a}) $G_{2\ 4}$ चेम (for त्विम) — K_3 om (hapl) 30^b–32^c — ^{b}) Dc_2 समारप्सा°, T_2 समवाप्स्या°, $G_{2\ 3}$ समाराध्या° — ^{c}) K_1 B_1 प्रतिशोपामि, K_2 Dn $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 3}$ °शेष्यापि, D_3 M_1 °शोष्यामि, D_4 °स्येपामि (for °शेष्यामि) T_1 प्रतिशेष्यसुपवसे — ^{d}) K_4 मार्णव, G_1 मामत° (for मा तत)

31 K_3 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K_4 D_5 च (for चेद्) — ^{b}) B_1 वक्ष्याम्येनम्, D_1 शोपयिष्यामि, D_5 (*sup lin* as in text) वक्षाम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्) — ^{c}) K (K_3 om) B_4 अत्यग्निज्वलनो(K_4 B_4 °पवनो)पमै, B_1 अत्यग्निपरमोज्ज्वलै°, Dc $D_{1\ 2}$ अर्काग्निपवनो(D_1 °वपनो)पमै°

32 K_3 om 32^{abc} (cf. v l 30) — ^{a}) G_1 °सौमित्रिम् — ^{b}) K_4 अपस्पृश्यात्र, D_1 उपविश्या° — ^{c}) K (K_3 om) B D (except Dn_2 D_4) T_2 G_{1-3} M_2 प्रतिशिष्ये — ^{d}) B_1 देव°, $G_{2\ 4}$ दर्भै° (for कुश°)

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः । C 3 16314 B 3 283 46 P 3 284 46

33 a) T2 तसो, G2 4 सुस (for स्वप्ने) — c) Dc D2 °कर्ता (for भर्ता) — d) B3 युत (for वृत)

34 a) Most N MSS कौशल्या° — c) M2 ददामी त्याह (for इदमित्याह) T2 G1 2 4 मतिमान् (for रत्नानाम्) — d) B1 T2 G1 सकरै (B1 °रे), G2 4 वानरै (for आकरै) G2 4 वृत

35 D2 om 35 — a) K1 4 D5 T2 G1 2 [अ]द्य (for [अ]त्र) — c) K1 3 B1 3 4 Dn2 n3 D1 3 4 6 G3 ऐक्ष्वाकु, B2 Dn1 G1 2 4 ऐक्ष्वाक, T2 M इक्ष्वाक° (for इक्ष्वाकु°) K3 4 B1 2 4 Dc Dn D5 4 6 G3 M ह्यस्मि, T2 G1 2 4 [अ]स्मि च (for अस्मि) K3 Dc2 जातिर्, S (except T1 G3) ज्ञाती (for ज्ञातिर्) — d) D5 अब्रुवन् (for अब्रवीत्) S (except G3) राम° सत्यपराक्रम — After 35, S (except G3) ins

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 d) K1 हत्वा (for हन्या) T G1 M °च कुल° (for पौलस्त्य) G2 4 हन्याम कुलपासन — After 36, S (except G3) ins

1276* राक्षसं मानुषन्ध तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 a) K D1 3 G1 4 याचितो, Dn2 n3 G2 याचते (for तो) — b) K1-3 D1 नो (for मे) — c) K3 M त्वा (for त्वां) D4 शेष° (for शोष°) — d) T1 °प्रतिमैं शितैं

38 a) K Dc D1-3 5 वदत (for ब्रुवत) — c) T1 व्यग्रम् (for वाक्यम्) — d) T G1 4 इदं (for इति)

39 a) Dc2 D2 नेष्यामि (for नेच्छामि) — b) S (except G3) नाहं (for नास्मि)

40 b) T1 मया, G1 यथा (for ऽऽज्ञया) — d) T1 मानुषा (for धनुषो)

41 a) K4 [ए]व तु (for त्वत्र) — b) B4 T2 G1 M2 शिल्पसमत, D1 5 T1 G2 4 शिल्पिसत्तम — c) T2 G1 2 4 त्वष्टु काकुत्स्थ तनयो

42 a) Dc D2 यद् (for स) — b) K4 यत्, G2 4 प्र (for वा) — c) T1 सर्वं त, G2 4 समस्त (for सर्वं तद्) K1 सर्वमुद्धार°

43 b) K3 (m as in text) नडम् (for नलम्) G2 4 अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — c) K1 2 समुद्रस्य, D1 समुद्रे तु (for द्रे त्व)

44 cd) = (var) Rām 6 22 72ab K1 T1 °विस्तीर्णम्

45 a) G4 शतयोजनविस्तारो (cf 44c) — c) T2 G1 2 4 स रामाज्ञा (for रामस्याज्ञा) — d) B Dc Dn1 n2 D2 4 G3 निर्यातो (for धार्यते) B1 गुरु° (for गिरि°), T1 corrupt

46 a) K1 2 ततस्तस्य तु, K3 4 Dc2 D1 2 5 तत्रस्थस्य तु (K4 च) T2 G2 4 तत्रैव स तु (G2 by transp तु स) — c) T1 स भ्राता; T2 G1 2 4 भ्राता तु (for भ्राता च) K1 3 4 भ्राता राक्षसराजस्य — d) K4 वानरैं सह, G2 सह

C 3 16314
B 3 283 46
K 3 284 46

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०
ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूताम्बोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मन्त्रिभि°, G4 सह राक्षसै (for सचिवैः सह)

47 ^{b}) K2-4 B2 Dc1 D1 3 5 G2 4 महात्मना (D3 °न) — ^{c}) B1 सभूत (for शङ्काभूत्)

48 ^{a}) B1 राघवस्य तु चे°, B2-4 Dn D3-6 T1 राघव° सत्यचे , Dc D2 वायव° सत्यचे — ^{b}) K4 B3 सु (for च) Dc D2 सम्यक्सुचरितम्रतै (D2 °जै°) — ^{c}) B2 D1 तदा, G2 यथा (for यदा) K3 तुष्टेन (for तत्त्वेन) K3 तत्वो, B2 शिष्टो, T2 G2 4 हृष्टो (for तुष्टो) — ^{d}) K1 2 तदैन प्रत्यपूजयत्, K3 Dc तदैनमभि°, D1 2 5 तदेनमभि° (D1 °भ्य°)

49 ^{ab}) K4 B4 Dc1 वा, D5 [ऽ]थ (for च) K2-4 B4 Dn2 n3 [अ]भ्यभिषिंचद्, B1 [अ]भ्यभिषिच्य, G2 4 अभ्यषिंचद् (for [अ]भ्यभ्य°) — ^{c}) K1 2 सुहृद मन्त्रे, K3 D4 मन्त्रा वरज, K4 D5 बुद्धिसचिव, B4 मन्त्रानुचर, Dc Dn D2 6 मन्त्रसचिव, D1 त सुसचिव, T G2 4 मन्त्रिप्रवर, G3 सचिव त तु (for मन्त्रानुचर) — ^{d}) K1 2 सचिव (for सुहृद)

50 ^{a}) B1 Dc D1 T1 °मतेनैव — ^{b}) B4 Dc D1 सोभ्यक्रामन्, T2 सोत्यगात्त K1 2 महोदधिं (for महार्णवम्) — ^{d}) B4 मार्गेणैव B3 Dc D1 2 T G2 4 M नराधिप°

51 ^{b}) D1 5 सर्वश° (for [अ]नेकश°) — ^{c}) T1 बलि भिर् (for कपिभिर्)

52 ^{a}) K1 2 ततश्च; K3 ततस्तां, B D (except D1 5) G3 ततस्तौ (for तत्रास्तां) — ^{b}) = Rām 6 25 9^{b}, 26^{b} K3 B D (except Dc2 D1 2) मन्त्रिणौ (for राक्षसौ) K2 3 °सारिणौ — After 52^{ab}, K3 ins

1277* दृष्टु सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— ^{c}) K D1 वीरौ; B Dc Dn D2 3 T2 G3 चरौ; D4 वनौ (for चारौ) — ^{d}) G4 गृहीत्वा (for जग्राह)

53 ^{b}) K1 4 D1 राक्षसौ तौ, S (except G3) हन्यमानौ (for राक्षस तौ) — ^{c}) S (except G3) तदा (for तत) — T1 om (hapl) 53^{d}–54^{a} — ^{d}) K1 सैन्याद् (for पश्चाद्) B1 4 अपासृजत् (for अवा)

54 T1 om 54^{a} (cf v l 53) — ^{b}) K B3 Dc D1 2 5 M तच्छूर (K4 °र), Dn D3 4 6 G3 तत्पुर (for तच्छूर) T1 तच्छूर वानरर्षभ — T2 G2 4 om 54^{cd} — ^{c}) K4 दूत्येन

Colophon — *Major parvan* K1 2 Dc1 Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K B1 3 4 D G3 M1 (all om sub parvan name) mention only रामो(K1 श्रीरामो , M2 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B1 सेतुबंधन, B3 अंगददौत्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 281 (Dn3 282), D1 285, T1 272, T2 G4 M (M2 inf lin) 271 (M2 orig 273), G1 268, G2 270 — *Śloka no* Dn1 n3 D1 54, Dn2 53

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः । C 3 16336 B 3 284 14 K 3 285 14

268

2 ^{a}) $K_{1.4}$ B_2 Dc_1 Dn_2 n_3 D_4 रावण मविध, B_1 G_2 °णस्य (G_2 °णन्तु) विधि, $B_{3.4}$ Dc_3 Dn_1 $D_{2.3}$ (before corr) G_3 °ण मविधि, T_2 णश्च द्विधा — ^{b}) D (except Dc D_5) शास्त्रनिर्मिता — ^{c}) $K_{1.2}$ Dc च दुर्धर्षा, K_3 सुदुर्धर्षा, $D_{1.3}$ तु दुर्धर्षा (for दुरा) — K_2 om 2^d–3^c

3 K_2 om 3^{abc} (cf v l 2) — ^{a}) K_1 अगाधतोय° परिखा, $K_{3.4}$ Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ °तोया परिखा, D_1 G_2 °तोय परिखा, T M_1 °तोया गभीरा, $G_{1.4}$ M_2 °तोयगभीरा — ^{b}) $K_{1.3}$ Dc D_2 T_1 M °झषाकुला, K_4 °झषाकुला, D_1 T_2 भीमनक्रझषा(T_2 समा)कुला° — ^{c}) T_1 G_2 परिघा, G_4 M परिखा (for दुर्धर्षा°) D_1 बभूव मानिदुर्धर्षा, T_2 बभूवु सुसपरिघा° — ^{d}) K $D_{1.3.5}$ G_3 transp खादिर and शङ्कुभि K_3 भिता, K_4 च ता, B_1 श्चितै, B_2 तथा, D_5 युता (for चिता°)

4 ^{a}) K_1 कर्णाट्यत, K_2 कणाट्यत्र°, K_3 कर्नाटयत्र°, K_4 B_1 Dc $D_{2.6}$ कर्णाट्ययत्र°, Dn $D_{1.8}$ कपाट(D_1 °टा)यत्र, D_3 अट्टालयत्र° — ^{b}) $D_{1.3}$ बभूव (for बभूवु) K_4 B_3m M सुहुलोपला, B_{1-3} Dc $D_{1.2.6}$ G_3 सगुडो, B_4 सहतो°, D_3 बहुविस्तरा, T_1 बहुलोपला, T_2 G_2 बहुधो°, G_1 सहुगो, G_4 बहुगो° — ^{c}) K_2 °घटायुक्ता, T_2 °गणा योधा, G_1 °गुणोयौधा, G_2 °गुणायोधा, M °गुणायौधा° — ^{d}) A few MSS °पांशव

5 ^{a}) A few MSS मुशल (for मुसल) $K_{1.2}$ नाराचैस्, $G_{1.4}$ नाराचास् — ^{b}) A few MSS परश्वधैः T तोमराणि (T_2 °णि) परश्वधैः, $G_{1.4}$ तोमराणि परश्वधा, M_2 तोमरासिपरश्वधा — ^{d}) K_4 D_1 मुद्गरा, B_1 समुच्छिष्टाश्च मुद्गरा, T_1 पट्टसैश्च समुद्गरा

6 ^{d}) Dn_2 n_3 प्रभूता (for प्रभूत) $K_{1.3}$ वाहना (for वाजिन)

7 ^{b}) T_1 द्वारदेश (for द्वारदेशम्) D_1 अथागमत् (for उपागत) — ^{c}) T_1 राक्षसेंद्रेण

8 ^{b}) G_2 बलिनां (for बह्वीनां) D_1 T_1 G_4 स (for सु) — ^{c}) T_1 मेघपटलैर्, G_2 °जालाभिर्

9 K_2 D_3 om 9^{ab} — ^{b}) K_3 सामात्यैर्, T_2 $G_{1.2.4}$ राक्षसैर् (for अमात्यैर्) D_5 बहुभिर्वृत (for अभिसंवृतम्) — ^{c}) $G_{2.4}$ आगम्य (for आमन्त्र्य)

10 ^{a}) $K_{1.2}$ $G_{1.4}$ M त्वा (for त्वां) D_5 T_1 राजा (for राजन्) — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except Dn_2) कोश°; K_3 कौश°, T_2 $G_{1.4}$ कौस° (for कोस°) D_1 मना, T_2 $G_{1.2.4}$ °बल, M °तपा (for यशा) — ^{d}) K_4 कुरूद्वह, S सुदुर्मते (G_2 कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च)

12 ^{a}) T_1 $G_{1.2.4}$ [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे) — ^{b}) K $D_{1.5}$ M_1 बलात् (for बलात्) $G_{1.2.4}$ सीतामुपहृता बलात् — ^{c}) K_{1-3} G_4 वधायानपराधानाम्, B_1 वधमनपराद्धानाम्, B_4 वधायानपकारिणाम्

13 ^{a}) K_{1-3} Dc T_1 यत् (for ये) T_3 $G_{2.4}$ °दर्पाणाम् (for दर्पाभ्याम्) — ^{b}) M_2 वने वने (for चरा°) — After 13^{ab}, K_3 *repeats* 11^a–13^b — ^{d}) G_4 देवताश्चापि मानिता°

14 K_4 om 14^a–15^b — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_3 D_6 रुदत्यश्च, B_4 मरुता च (for रुदन्त्यश्च) $B_{3.4}$ D_1 G_3 हता (for

C 3 16336 B 3 284 14 Y 3 285 14

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वा महामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हता) — ^{c}) K_2 Dn_3 यद्, D_1 तम् (for तद्)

15 K_4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) Dc_2 D_3 M स्त्रा (for त्वा) B_{2-4} Dn D_{3-6} G_3 महामात्यैर् — ^{d}) D_6 मानुष्य च (for मानुषस्य) G_6 corrupt

16 ^{a}) G_1 मुच ता, $G_{2,4}$ मुंचता (for मुच्यता) K_3 G_4 जानकीं K_3 सीता, S (except G_3) मा त्वा (for सीता) — ^{b}) K $D_{1,6}$ चेन्, Dc_2 D_2 च, G_4 वै (for मे) G_6 मोक्षाय (for मोक्ष्यसि) T_1 न मे जीवन्हि मोक्ष्यसे — 16^{cd} = Rām 6 41 67^{ab}

17 G_1 om 17^{ab} — ^{b}) T_1 रामस्य (for दूत°)

19 ^{a}) D_6 तदा° (for तथा) G_4 युक्तानाम् (for संसक्तान्) — K_3 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — ^{c}) D_1 आदाय च, M °याशु (for °यैव) T_2 समुत्पत्य, G_2 स्वमुत्प्लुत्य

20 K_3 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) Dc D_2 वेगेनोत्पतमानस्य, T_2 G_1 M वेगेन तु ततस्तस्य — ^{d}) K B Dc Dn $D_{3-4,6}$ प्रहारवर, D_1 प्रहारेणैव, D_5 प्रहारेणापि

21 ^{a}) $B_{1,2}$ Dn $D_{3,4,6}$ G_3 समस्तो, T_2 विमुक्तो (for स मुक्तो) — ^{b}) B_4 तरत् (for °पतत) — ^{c}) S (except $G_{2,3}$) रम्यां (for लङ्कां)

22 ^{a}) Many N MSS with G_3 कोशलेन्द्रम्, T_2 $G_{1,4}$ कौसलेन्द्रम् B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 [आ]गम्य, Dc [आ]मन्त्र्य (for [अ]भ्येत्य) — ^{b}) B_2 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 वानर (for चाङ्गद) — ^{c}) K Dc_2 $D_{2,6}$ T_1 [अ]थ, D_1 [इ]व (for स) T_2 $G_{1,2,4}$ M_2 transp विशश्राम and स

24 ^{a}) B_1 विभीषण ऋक्षपति, T_1 विभीषण रक्षोधिपति (hypermetric) — ^{d}) $K_{1,2}$ M_1 उ(M_1 अ)पामृद्नाद्, B_4 अवामृद्नन्, D_1 उपासृत्य, T_2 असमर्थानां, G_2 असमात्यानां G_4 अमृद्नाच्च (for अवामृद्नाद्) K_3 दुरासदं

25 ^{a}) K_3 करभारुणया त्वचा, K_4 $B_{1,2}$ Dc D_2 °या च त्वा, B_4 Dn_1 घोरदंष्ट्रानला(Dn_1 °ना)क्षाणां, Dn_2 n_3 $D_{3,6}$ करभारुणपाद्वना, D_1 दारुणारुणरूपाणां, $D_{4,5}$ दारुणारुणया चक्षो, G_3 करभारुणपादानां — ^{b}) K_4 वातरंहसां (for युद्ध°) — ^{c}) $K_{1,2}$ कोटिशत S (except G_3) -सहस्राणि — ^{d}) K_4 B_1 T $G_{1,2,4}$ M °पतंस्तत (K_4 °था, B_1 M °दा) — After 25, B_{2-4} D (except $D_{1,5}$) G_3 ins

1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।

[(L 1) B_2 प्रलम्बबाहूरुकठ-, B_4 °बाहूकठश्च, Dc_1 D_3 °बाहूरुकर — (L 2) Dc D_2 लक्ष्मण (for ऋक्षाणां)]

26 ^{a}) D_6 तु (for च) — ^{b}) Dc D_2 विपतद्भिश्च, D_1 प्रकारस्थैं°, M_2 निवर्तद्भि° D_5 तु (for च) — ^{c}) D_1 आवृतश्च, D_2 व्यदृश्यत (for नादृश्यत)

27 ^{a}) K_2 शालपुष्पस्य सदृशैः, K_4 D_1 शालप्रसून° — ^{b}) T_1 शिरोभि कुसुम° — ^{c}) K Dc $D_{1,2,5}$ M_1 °सकाशैः — ^{d}) K_4 शिरो गौरैश्च (sic), $B_{1,2,4}$ $D_{3,4}$ G_3 शणगौरैश्च, Dc D_2 सरागैरिव, M_2 शशगौरैश्च

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स [illegible]राशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४० C 3 16363 B 3 284 41 K 3 285 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

28 [a]) T_1 प्रासाद (for प्राकार) K $B_{2\ 3}$ Dc D_5 T_1 M स्त्र (for तु) — [b]) K_4 वानैर (for समन्तात्) T_2 स्थली° (for कपिस्थली) — [c]) T_2 G_2 [अ]धिष्ठिता, G_1 विष्ठिता (for विस्मिता) S (except T_1 G_3) चासन् (for राजन्) — [d]) T_1 सनिवृत्ता (for सस्त्रीवृद्धा)

29 D_2 om 29^b–30^a — [b]) K_{3-4} B_1 कर्णाट, Dc_1 कर्णाद्रि°, $D_{1\ 5}$ कपाट — [c]) B D (D_2 om) G_3 °भ्रगाणि

30 Dc_1 om 30^{ab} D_2 om 30^a (cf v l 29) — [b]) B_3 D (Dc_1 om) G_3 सगुडो (D_2 °डौ)पला, T_1 बहुगो°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M सहुगो° K_3 सचक्रा सायुधानि च, D_5 सचक्रमुसलोपरा — [c]) B Dn $D_{2\ 6}$ G_2 °स्वना (for °वेगे)

31 [b]) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तथा, D_1 तत (for तदा) — [c]) B Dc $D_{1\ 2}$ वि, M_1 प्रा (for प्र) K Dc $D_{1\ 5}$ च (for ते) — [d]) G_2 समनुद्रुता

32 [a]) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ ते (for तु) D_6 °भवनाद् (for °वचनाद्) — [c]) T $G_{1\ 2\ 4}$ विविधा° (for विकृता°) — [d]) D_5 °सहता

33 K_3 om 33^{ab} — [a]) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 अस्त्र° (for शस्त्र°) — [b]) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ द्रावयित्वा, D_5 G_3 द्रावयति — [c]) $K_{1\ 3}$ प्राकाराद्, B_4 प्राकारं K_2 B Dn D_{4-6} $G_{2\ 4}$ शोभ° (B_4 योध), Dc D_2 दर्श, T_1 गोप° (for शोध°) — [d]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विस्मयम् (for विक्रमम्) T_2 आगता (for आस्थिता)

34 [a]) K_4 B_2 Dn_3 D_1 मास, B_3 मेव (for माष) K_3 सदृशो, G_1 सहितैर् (for सदृशैर्)

35 [a]) K D_5 शरविभिन्नाङ्गा, Dc D_2 शरविभिन्नाश्च, S (except G_3) शू (T_2 शी)लविनिर्भिन्ना D_1 निपेतु शरभिन्नाङ्गा — [c]) T_1 समताडणभग्नाश्च

36 [d]) S (except G_3) च (for वै)

37 [a]) K_1 निघ्नतस्ते, K_4 B_3 $D_{1\ 3m\ 5}$ निस्वनतो, B_1 निसूदितो (for निष्टनन्तो) Dc_2 D_2 प्रभयतस्, M_2 [S]स्युभयतस् (for ह्युभयतस्) T_2 G_1 निविष्टनतो ह्युभयात् (T_2 °ये) — [b]) K_2 D_5 तत्र राक्षसवानरा — [d]) K_2 न मुञ्चत, S (except G_3) नवामुचन्

39 [c]) T_2 दूर° (for दुर्ग)

40 [c]) $K_{1\ 2\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ कृतेवमर्दे, M_2 कृतोपमर्दे — [d]) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 लब्धलक्ष्यो, T_1 M लब्ध्वा लक्ष K_3 जयोत्तम, Dc D_2 °द्भव, T $G_{1\ 2\ 4}$ °भवत्, M_2 °त्तर

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub parvan name) mention only रामो (M रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 अङ्गदप्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_3 282, Dn_3 283, D_1 286, T_1 M_2 (orig)

२६९

C 3 16364
B 3 285 1
V 3 286 1

मार्कण्डेय उवाच।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम्।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम्।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान्।

274, T₂ G₄ M (M₂ *inf lin*) 272, G₁ 269, G₃ 271 — *Śloka no* Dn 41, D₁ 40

269

1 ᵃ) B₃ निवस°, Dc₂ निविश्य, D₂ निविश्य, T₁ निवर्त° (for निविशमानान्) B₃ ते (for तान्) — ᵇ) K₄ (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G₁ रावणाज्ञया — ᶜ) K₁ गणानीकैः, K₂ गुणानीके, K₄ गणानीका, T₂ G₄ M °नेका, G₁ °नेका, G₂ °नेकां (for गणानेके) T₁ अनुजग्मुर्महात्मान — ᵈ) K₁ °राक्षमान्, K₃ B₄ °राक्षमा°, D₃ T °रक्षसा K₄ पिशाचा यक्षराक्षसा°

2 ᵃ) Dc पर्वत°, D₅ पवन° B₁ ₃ पूतनो, B₃ ₄ Dn पतनो; G₁ पूतना (for पूतनो) K₃ भज°; B₃ ₄ जघ°; Dc₂ G₁ ₂ जृभ — ᵇ) K₃ G₁ ₂ खर (for खर) — ᶜ) K₃ B₃ ₄ Dc₁ T₁ पुरुज°; K₃ M प्ररुज, K₄ अरुज°, Dc₂ D₂ पुरज° (for प्ररुज°) B₃ पुरु° (for [आ]रुज°) — ᵈ) B₁ विघपश्, Dc प्रघशश्, T G₁ ₂ ₄ M₁ प्रहस्तश्, G₃ M₂ प्रहसश् (for प्रघसश्) S (except T₁ G₃) चैव मानद° (for चैवमादय°)

3 ᵃ) K₃ [ऽ]भ्यपतिता, Dn₃ [ऽ]पि पतता (for ऽभि पतता). — ᵇ) B₁ मदृश्याना, D₁ अधृष्याना, G₂ दृश्यमाना (for अदृश्याना) K Dc D₂ ₅ महौजसा, T₁ दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — ᶜ) K₁ स्वज्ञश्, B₁ तेषा, D₅ ज्ञात्वा, T₂ G₁ ₂ ₄ तत्र (for तज्ज्ञश्)

4 ᵃᵇ) T₂ दृश्° (for दृश्य) Dc D₂ T₂ *transp* हरिभिर् and बलिभिर् Dc D₁ ₂ ₅ जितकाशिभि, T₂ शूलपाणय, M दूरपातिन — ᶜ) Dc₂ D₂ शतशो, T G₃ ₄ सर्वतो (for सर्वशो) — ᵈ) T₂ G₁ अभि (for महीं)

5 ᵃ) T₁ राक्षसो (for रावणो) — After 5ᵃᵇ, N G₃ ins

1279* राक्षसाना बलैर्घोरै॰ पिशाचाना च संवृत॰।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापर॰।

[(L 1) K₁ घनैर्, K₂₋₄ D₂ गणैर् (for बलैर्) K₄ ह्य (for च)]

— ᶜ) K₄ transp व्यूह्य and व्यूह — ᵈ) K B₃ ₄ Dn₁ n₂ D₁ ₂ ₆ हरीनभ्यवहारयत्, S (except G₃) हरीन्सर्वान(G₂ ₄ °न् न्य)वारयत्

6 ᵃ) K B₄ D₅ स्त्वभि(K₃ °थ)निर्यातै, B₁₋₃ Dn D₃ ₄ ₆ G₃ तु विनिर्या(B₃ D₃ °र्या)त, Dc D₁ ₂ स्त्वभि(D₁ °पि)निर्यातो, T₂ G₁ ₂ ₄ स्वय निर्याय — ᵇ) K B₁ ₂ Dc D₁ ₅ व्यूढानीके (B₁ ₂ Dc कैर्) K D₁ ₅ दशानने, T₁ ददर्श ह — ᵈ) K₃ ₃ प्रत्यव्यूहि (K₃ °ह), Dc D₂ पर्यव्यूह्य, T₁ G₂ ₄ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T₂ स्वक बल, G₁ महाबल, G₂ ₄ व्यदृश्यत (for निशाचरम्)

7 ᵇ) S (except G₃) रामेण सह रावण — D₂ om (hapl) 7ᶜ–9ᵇ — ᶜ) B Dn D₃ ₄ ₆ G₃ चापि (for चैव) — ᵈ) G₁ ₂ ₄ तस्थौ च (for तथैव)

8 D₂ om 8 (cf v l 7) — ᵇ) K₃ सतारेण, B₃ ₄ तारेणैव (for तारेण च) K₁ ₂ ₄ निख(K₄ °प)र्वद°, D₁ त्रिकर्पत° (for निखर्वट°) T₁ तारेण निखर्खर्वट°, T₂ G₄ तारेणाटनिखर्वट° (G₄ °ण°), G₁ तारेयेण निघर्वटः — ᶜ) K₄ कुडेन, S (except G₃) पौंड्रेण (for तुण्डेन) G₁ नख° (for नल°) — ᵈ) K₁ ₄ पट(K₄ °न)म°, K₃ ₃ D₁ ₃ T पट(D₁ ₅ °ट्टि, T₁ °र)श, G₁ ₂ पुटा(G₂ ट)श° K₄

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १
स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः । C 3 16381 B 3 286 8 K 3 287 3

प्रव°, G_4 पान (for पन°)

9 D_2 om 9^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) $K_{3,4}$ Dc_2 यो हि य (K_3 त), T_1 विस्मय, G_2 आत्मनो (for य हि यो) $K_{1,2}$ अविपह्य ह्यय (K_2 हि य) मेने, D_5 विपजयो हि जवेन, T_2 G_4 विपह्यमात्मनो य स — ^{b}) D_5 T_1 $G_{1,3}$ सह, M_2 स तु (for स स) K_1 Dc_2 समी (for समे°) — ^{c}) $K_{1,2}$ हनूमान् (for युयुधे) B_1 (corrupt) युधि युद्धवतो पेत

10 ^{a}) $K_{3,4}$ D_1 ववृते, D_5 विपुलो (for ववृधे) — ^{b}) K_2 त्रासगा (for भीरूणां) — D_1 om 10^c–11^b — ^{c}) B_3 G_2 रोमसघर्पणो, T_2 $G_{1,4}$ M रोमसह

11 D_1 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) T_2 आगच्छच्च $G_{1,4}$ आनचच् (for आनर्छच्) D_5 रावणो वानरानर्छच् — ^{b}) $K_{1,2,4}$ शूल (K_4 शूल)शक्त्यसि°

12 ^{c}) S (except G_3) यत्तो (for यत्त) — ^{d}) D_2 विच्छेद (for बिभेद) K Dc D_5 दशभि , D_2 शरभि ; T_2 $G_{1,2,4}$ निशितै (for बहुभि)

13 D_5 om 13 — ^{ab}) $B_{3,4}$ तु (for the second च) $K_{1,2}$ G_1 विभीषण प्रहस्तश्च प्रहस्त च विभीषण — ^{c}) B_6 स्वर°, D_3 स्वर्ण°, T_2 $G_{1,2}$ कङ्क (for खग°) B_1 सुनीक्ष्णाग्रैर् (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — ^{d}) K_3 अत्यवर्षद्, D_1 अन्ववर्षद्, $G_{2,4}$ प्रत्यविध्यद्

14 ^{a}) D_5 चासीन् (for आसीन्) — ^{c}) K_4 विव्यथे सकलो येन — ^{d}) K_4 लोकोय सचराचर , S (except G_3) लोका वै सचराचरा

Colophon — *Major parvan* $K_{1,2}$ T_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1,3,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 283, Dn_3 284, D_1 287, T_1 M_2 (orig) 275, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 273, G_1 270, G_2 272 — *Śloka no* Dn 15, D_1 14

270

1 K_3 T_2 om the ref — ^{a}) K Dc D_5 T G_1 M तरसा, D_1 तु तथा (for सहसा) — ^{c}) M पोथ° (for ताड°) — ^{d}) D_1 विनदन् (for विनद्य) K_{1-3} Dc D_1 रणमूर्धनि, $G_{2,4}$ रणकर्कश

2 ^{a}) $K_{3,4}$ B_{2-4} Dc_2 $D_{1,2,5}$ T_1 G_3 तथा, T_2 G_1 सदा (for तया) K_4 [अ]भिहितो, D_1 निहतो (for [अ]भिहतो) — ^{b}) K_4 गदयातिसुवेगया — ^{d}) K B_1 T_2 $G_{1,2,4}$ M_2 सुस्थित

3 K_4 *repeats* (with v l) 3^a–7^b after 7^{ab} — ^{b}) $B_{1,2}$ शतघ्नीं च, Dc D_2 °घ्नीश्च (for °घण्टां) — ^{c}) N (except K_4) T_2 G_3 अनु° (for अभि°) T_1 सत (for महा-) — ^{d}) T_1 प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य)

C 3 16381 B 3 286 3 K 3 287 3 अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८
ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

---

4 ^{a}) Dc_2 D_1 T_2 तथा (for तया) T_1 वीरो (for वेगाद्) — ^{b}) B Dc Dn D_{2-4} $_6$ T_1 G_3 °शनिवेगया, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_1 °शनिना यथा — ^{c}) B_3 Dc_2 कृत्तोत्तमाङ्गो, M हृतोत्तमाङ्गे — ^{d}) $K_{3, 4}$ (second time) वातभग्न — After 4, D_2 ins

1280* कृत्तोत्तमाङ्गं रक्षस्तदनयानुगतामवाम् ।
पपात रक्षः सहसा वातरुग्ण इव द्रुमः ।
[(L 2) Posterior half $=4^{d}$]

5 ^{a}) T_1 M सखे, $G_{3, 4}$ सघे (for संख्ये) — ^{b}) G_1 वाहिनीपतिं (for क्षण°) — ^{cd}) M_1 transp धूम्राक्षो and वेगेन K (K_4 second time) Dc $D_{1, 2, 5}$ नदन्, G_1 हरीन् (for कपीन्)

6 ^{b}) $G_{1, 2, 4}$ उत्पतद् (for आपतद्)

7 T_1 om 7^{ab} — ^{a}) $K_{1, 2}$ चीर्णान् (for दीर्णान्) — After 7^{ab}, K_4 *repeats* (with v l) 3^{c}–7^{b} — ^{c}) K $D_{1, 5}$ निवार्य, B Dc Dn $D_{2-4, 6}$ $G_{3, 4}$ निर्ययौ (for निर्याय) — ^{d}) K_4 $D_{1, 5}$ हनुमान् B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ मारुतात्मज (for पर्यव°)

8 ^{a}) D_1 सैन्ये, T_1 M सखे, $G_{3, 4}$ सघे (for संख्ये) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1, 5}$) महत्या त्वरया राजन् — ^{d}) K_1 B_4 $D_{1, 5}$ अस्यवर्त($K_{1, 2}$ °र्तं)त (for संन्य°) K_1 सर्वत°, K_3 सर्वदा

9 ^{a}) D_6 तस्य (for ततः) — ^{b}) K_4 Dc_2 तुमलो K_3 S (except T_2 $G_{2, 3}$) रोम (for लोम)

10 ^{c}) B_1 तु (for तद्) — ^{d}) S (except G_3) वीर्यवान् (for पत्रिभिः)

11 ^{a}) B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 स रक्षो (for राक्षस-) — ^{b}) $G_{2, 4}$ द्रावयन् (for आपतन्तं) — ^{cd}) K_3 Dc_1 $D_{1, 5}$ T_2 M हनुमान् (for हनू°) $B_{1, 3, 4}$ D_6 T $G_{1, 2, 4}$ M मारुता° (for पवना°) B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पव° — 11^{d} =(var) 14^{d}

12 ^{a}) T_2 महद् (for अभूद्) K Dc D_2 तयोः सम भवद्युद्ध — ^{b}) $K_{1, 2}$ कपिराक्षस°; T_1 हरिराक्षसयोर्ययोः; $G_{1, 2, 4}$ °सैन्ययोः — ^{c}) K_2 जिगीषितोर्, Dc D_2 °र्षयोर्, G_2 जिहीर्षतोर्, G_4 जिगीर्षतोर् Dc_2 D_2 T_1 $G_{1, 2, 4}$ यथा°, M अथा (for युधा°) — ^{d}) $K_{3, 4}$ Dc_1 $D_{2, 3, 6}$ इन्द्रप्रह्लादयोरिव, Dn_2 शक्रप्रह्लाद°

13 ^{a}) Dc D_2 पट्टिशैश्चैव, T_1 परिघाभिश्च, G_1 परिघैश्चापि — ^{d}) $K_{1, 2}$ सकर्ण(K_2 °कद)विटपद्रुमैः, M_1 तुस्कधविटपैर्द्रुमैः — After 13, B_{2-4} Dc $D_{2, 5}$ ins

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं काळ्या च पुनः पुनः ।
तृणराजेन महता लोहसारविभेदिना ।
[(L 1) B_{2-4} शिरस्स (for शिरसि) D_5 [अ]भिहत (for [अ]भ्यहनत्) B_2 रम्या, B_3 हल्या, B_4 D_5 कील्या (for काल्या)]

14 D_3 om 14 — ^{a}) $K_{1, 2}$ अतिकायोपि, B अभि($B_{1, 2}$ °भि)कोपेन (for अतिकायेन) — ^{c}) K_1 Dc D_1 प्राज्ञो, K_2 B $D_{4, 6}$ क्रुद्धो, $K_{3, 4}$ D_2 राजन्, D_5 प्राज्ञो (for धीमान्) T_2 धूम्राक्षमाजघानाशु — ^{d}) =(var) 11^{d} K_3 Dc $D_{1, 5}$ हनुमान्, T_2 $G_{1, 2, 4}$ द्रुमेण (for हनूमान्) S (except G_3) पवना° (for मारुता°); cf v l 11 — After 14, Dc_2 *repeats* 12^{ab} Dc_2 cont $B_{3, 4}$ ins after 14

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षसानां महद्बलम् ।
योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षैः समन्ततः ।

धूम्राक्षमब्रवीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जग्मुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०

प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६   C 3 16405 B 3 286 27 K 3 287 26

[(L 2) Dc_2 वेगवान्पवनात्मज (for the posterior half)] Thereafter $B_{3\,4}$ *repeat* 12^{ab} (v l °सैनयो for °वीरयो)

15 ^{a}) B_4 निसूद (for निहत) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B_4 D_1 S (except T_1 G_3) राक्षसात्मज, D_5 राक्षस युधि (for राक्षसो°) — ^{c}) $K_{2\,4}$ Dc जातविश्रभा, D_5 °मरभा — ^{d}) K_3 B_1 Dc_1 अन्योन्य , $B_{3\,4}$ अन्येत्य; $D_{2\,4-6}$ G_3 अन्ये च, T_2 $G_{1\,2\,4}$ तस्य हि, M तस्यानु (for अभ्येत्य) T_1 निजघ्नु स्तस्य सैनिकान्

16 ^{ab}) $K_{1\,2}$ B D (except Dc $D_{1\,2}$) T_2 $G_{1\,3}$ transp बलिभिर् and हरिभिर्

17 ^{a}) B_2 प्राप्य, D_3 भीमा (for भग्ना) — ^{c}) T_1 सर्वं, G_2 °र्वा (for °र्वं)

18 ^{a}) K Dc D_2 च (for तु) — ^{d}) K D_5 सहसैन्य वनऋषभै°, D_1 स(ह)सैन्य प्लवगैर्हत, S (except G_3) ससैन्य सह राक्षसै°

19 ^{a}) K_2 स दीर्घम्, T_1 M अदीर्घ, T_2 $G_{1\,2\,4}$ अभीत (for सुदीर्घम्) D_5 अथ (for इव) — ^{b}) K_4 समुत्प्लुत्य

20 ^{c}) B_1 Dc D_2 अतिनिद्राढ्य, $G_{1\,2\,4}$ अपि निद्रालु — ^{d}) D_1 महायत्न (for अबोधयत्)

21 D_1 om 21 — ^{b}) K_2 नागतो यक्षसाध्वस , T_1 $G_{1\,2\,4}$ यत्नेन गत , T_2 यत्नेनैव स° — ^{d}) K_4 अनिद्र, T_2 अग्निम (for विनिद्र) $K_{1\,2}$ राक्षसेश्वर , T_2 राक्षसाधिप — ^{f}) Dc D_2 महाबल

22 ^{a}) T_2 मेन्यते (for यस्य ते) — ^{b}) M_2 यद् (for [ई]यम्) — ^{c}) K_2 इद मे, D_5 G_4 M_1 य इद (for य इम) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_2 य इद दारुणाकार — D_3 om 22^{d}–24^{b} — ^{d}) S (except G_3) भयावह (for महाभयम्)

23 D_3 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) B_2 एषभीर्दुस्तर राम — ^{c}) T_1 M अवमत्येह, $G_{1\,2\,4}$ अभिपत्ये° Dc D_2 श्रीमान् (for सर्वान्)

24 D_3 om 24^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) K_1 T_1 [अ]प्या पहृता, K_2 [अ]स्यापि हृता, K_4 ह्यपकृता, B_3 D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 त्वपहृता — ^{b}) $K_{1\,2}$ B_1 रामस्य (for नामास्य) G_1 नाम्ना सीतास्य जानकी — ^{c}) $K_{1\,3\,4}$ Dc D_2 मोचयिष्णुर् (K_3 Dc_1 °पुर्, Dc_2 D_2 °तुर्), K_2 D_1 $G_{1\,2\,4}$ मोच($G_{1\,2\,4}$ °क्ष)यितुम्; B Dn D_{4-6} T_2 G_3 नेतु स इह

25 ^{a}) K_{1-3} चैप (for चैव) K_4 प्रहस्तो यो, B_1 D_1 प्रहस्ताद्या (for °स्तादिर्) — ^{b}) T_1 महाक्ष (for महान्न°) B_1 D_1 महात स्वजना हता , B_4 महात्मा सुजनो हत — ^{c}) T_1 हि (for नि-) — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4\,6}$ G_3 त्वामृते K_1 शत्रुकर्षन, K_2 B $D_{1\,3\,5}$ °कर्षण

26 ^{a}) $K_{1\,2}$ T_1 M स दर्सितो, D_3 सहदंशितो, T_2 दशि तोपि, $G_{1\,2\,4}$ दसितो हि (for स दंशितो) $K_{1\,2}$ D_3 विनि र्याहि, K_3 विनिर्याश्वा, K_4 Dc $D_{1\,2\,5}$ विनिर्याय, $B_{3\,4}$ $G_{2\,4}$ [ऽ]भिनिर्याहि, T_2 G_1 [ऽ]त्र (G_1 द्य) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय) — ^{b}) K_{1-3} Dc $D_{1\,5}$ बलेन, B_4 त्वमस्य, D_3 जवेन, T_1 त्वदन्य (for त्वमद्य) K_1 Dc $D_{1\,2}$ वर G_1 कुम्भकर्ण महाबल — ^{cd}) K_{1-3} Dc_2 $D_{1-3\,5}$ transp सर्वान् and शत्रून् K_4 रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जह्यरिमर्दन

C 3 16405
B 3 286 27
Y 3 287 27

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
करजैस्तुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

---

27 ^{a}) K Dc_{2} Dn_{2} $D_{1\,2\,5}$ चापि, G_{3} ण्तौ (for चैव) — ^{b}) $=28^{d}$ Dc_{2} Dn_{2} चक्र°, D_{2} वक्र° — B_{1} D_{1} T G_{1} M om (hapl) 27^{c}–28^{d} — ^{c}) $G_{2\,4}$ सैन्येन (for बलेन)
28 B_{1} D_{1} T G_{1} M om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K_{4} उक्त्वा रक्ष पति काले — ^{b}) $K_{1\,2}$ महाबल° (for तर°) — ^{c}) K B (B_{1} om) Dc D_{5} °कर्तव्य — $28^{d}=27^{b}$
29 ^{a}) $K_{1\,2}$ ततो; K_{4} च तौ (for तु तौ) — ^{b}) B_{2} दूषणात्मजौ — ^{d}) K_{3} तूर्णौ; G_{3} तूर्यं (for तूर्णं)

Colophon — *Major parvan* K_{3} T $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* N G_{3} (all om sub-parvan name) mention only रामो(K_{2} श्रीरामो)पाख्यान — *Adhy name* M_{2} प्रहस्तधूम्राक्षवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{3} 284, Dn_{2} 285, D_{1} 288, T_{1} M_{2} (orig) 276, T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 274, G_{1} 271, G_{2} 273 — *Śloka no* Dn_{1} n_{3} 29, Dn_{2} 30 D_{1} 27

271

1 ^{a}) Dc D_{2} T $G_{1\,2\,4}$ M [ऽ]भिनिर्याय B Dn $D_{3\,4\,5}$ G_{3} ततो निर्याय स्व(B_{4} म)पुरात्, D_{1} ततो विनिर्ययौ गत्वा — ^{b}) Dc $D_{1\,5}$ महानुज° — ^{c}) $K_{1\,2}$ म, B_{1} तु (for तज्) — ^{d}) K Dc $D_{1\,2\,5}$ [अ]भित (for [अ]ग्रत) — After 1, N (except K_{2}) $G_{1\,3}$ ins
1282a* स वीक्षमाणस्तत्सैन्य रामदर्शनकाङ्क्षया ।
अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ।
[(L 1) $K_{3\,4}$ B Dc Dn_{1} n_{2} $D_{2\,3\,5}$ न वीक्ष्य°, D_{1} समीक्ष्य — (L 2) $K_{1\,3}$ Dc $D_{2\,5}$ °दारात्, K_{4} °द्भ्रात्न्, B_{1} °दपि, D_{1} °दन्रे (for °चापि) $K_{1\,4}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ अव° (for व्यव)]
2 ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ B_{3} $D_{1\,3}$ [अ]थ (for [आ]शु) Dc D_{1} कपय (for हरय°) — ^{b}) K_{3} °वक्र°, B D (except D_{1}) G_{2} °वद्ग° (for °वार्य) — After 2^{ab}, S (except G_{3}) ins
1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्तत° ।
[T_{2} अनिभीषणान् (for भीषणास्तत)]
— ^{c}) K_{1} D_{1} महाकाय, K_{2} काये, D_{3} °कायैर् (for °कायैर्) — ^{d}) D_{1} धरणीधरै (for जगती°) — ^{e}) K_{4} करजैश्च रदैश्चान्ये, B_{1} करजैरहनश्चापि — ^{f}) T_{1} विहमा युधमुत्तम
3 ^{a}) K_{3} G_{1} युध्यमानस्, B_{4} $G_{2\,4}$ वध्यमानास् — ^{c}) K_{3} B Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ G_{3} भीमैः (for भीमं)
4 M_{1} om (hapl) 4^{b}–9^{a} — ^{b}) T_{1} ताड° (for भक्ष) — ^{c}) $K_{1\,2}$ वनषड, K_{3} Dc D_{1} वन चढ, K_{4} D_{2} M_{2} वनचङ, $B_{3\,4}$ चल चढ; D_{3} वल चड, T_{1} टरुचंड (for पनसं च) K Dc $D_{1\,5}$ वनाक्ष, $B_{3\,4}$ चलाख्य, D_{3} बलाख्य (for गवाक्ष) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_{3} यल चडयलाख्य च, D_{2} घन चडत्वनाक्ष च — ^{d}) K_{4} चेत्र°, D_{1} बहु°, G_{4} °मुष्टि (for वज्र°)
5 M_{1} om 5 (cf v l 4) — ^{a}) K_{2} Dc D_{2} T_{1} M_{2} त; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ ते (for तद्) K_{4} व्यथितं, D_{1} विषम, T_{1} अधिक, $G_{1\,2\,4}$ व्यथिता° (for व्यथन) — ^{b}) $G_{1\,2\,4}$ धीमत° (for रक्षम) — ^{c}) T_{1} °भ्रातास् (for °त्रस्तास्)

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्याश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् । C 3 16425 B 3 287 17 K 3 288 18
°क्ष्मणस°

— ^{d}) $G_{1, 4}$ ताराप्रभृतयस् K $B_{1, 3}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ T_1 M_2 तत , B_4 तथा (for तदा)

6 M_1 om 6 (cf v l 4) — ^{a}) B_3 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_2 तानुच्चै क्रोशत (D_4 °शग) सैन्यात् — ^{b}) B_3 Dn $D_{4, 6}$ G_2 श्रुत्वा स (for अन्याश्च) Dn_3 °यूथप — ^{c}) K_{1-3} श्रुत्वा (for [अ]भि)

7 M_1 om 7 (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1, 4}$ Dn D_6 T_1 G_2 निपत्य (for ऽभिपत्य) — ^{b}) Dn_1 कुभकर्णे — ^{c}) $K_{1, 2}$ B_3 T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_2 सलेन, T_2 तलेन (for शालेन) B_2 Dn_1 n_2 D_6 [आ]जघ्निवान् — ^{d}) T_1 तरुणेन स वानर , T_2 $G_{2, 4}$ तरुणा स च वानर , G_1 तरुणा वानराधिप

8 M_1 om 8 (cf v l 4) — ^{a}) K $B_{1, 3}$ Dc $D_{1, 2}$ M_2 महावेग — D_4 om (hapl) 8^{b}–9^{c} — ^{c}) K_1 $B_{2, 3}$ S (except G_3) साल ; Dc D_2 गात्र (for शाल) — ^{d}) Dc D_2 चिराद् , D_3 T_1 चैन (for चैव) K_4 व्यचलत्, Dc व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्) $B_{1, 3}$ कचित् (for कपि°)

9 M_1 om 9^{a} (cf v l 4), D_4 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K_2 B Dn D_6 G_3 महता (for प्रहसन्) — ^{b}) B_3 S (except G_3) सालस्पर्श° T_1 निबोधित , M_2 विपोधित° — ^{d}) K_1 महद् , G_4 [ऽ]हनद् (for ऽहरद्)

10 ^{b}) K_4 दृष्ट्वा वायुसुतो बली — After 10^{ab}, K_4 D_2 ins

1284* गच्छन्स्वबोधयामास प्रहारेणाप्यचेतसम् ।
तत सल्धसंज्ञस्तु हृत्वा कर्णोष्ठनासिकाम् ।
सुग्रीव कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्ध कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
भक्षयामास बलवान्समर्दं पदयोरपि ।
भक्ष्यमाणान्हरीन्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— ^{c}) B_{1-3} T G_1 M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्) K_3 वीर — ^{d}) MSS °नदन, °मर्दन , °नदन also (for °नन्दन)

11 ^{a}) D_6 °गम्य (for °पत्य) — ^{b}) K_3 वज्र° (for रुक्म°) — ^{c}) D_4 प्रहिणोत्

12 ^{a}) B_4 देहाभरण ; M_2 वेगावरण — ^{b}) D_1 स (for च) — ^{c}) G_1 प्रजवाद् (for जगाम) B_3 उर्वीं (for भूमिं) T_2 जवाददारयन्भूमिं , $G_{2, 3}$ जवाद्यदारयन्भूमिं

13 ^{a}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ G_3 transp तथा and स Dn_1 T_1 M_1 तथा सभिन्न° , T_2 $G_{1, 2, 4}$ तदा सभिन्न° — ^{b}) G_1 हरी° (for कपी°) — After 13^{ab}, S (except G_3) ins

1285* वेगेन महताविष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

— D_6 om (hapl) 13^{e}–15^{b} — ^{f}) T_1 प्रगृह्य (for उद्यम्य)

14 D_6 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_2 अभि(B_2 °पि)पततस् (for °द्रवतस्) — ^{b}) T_1 G_1 शरा° (for क्षुरा°) K Dc $D_{1, 2}$ भुजौ (for करौ) — ^{c}) D_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ निशिताभ्यां स (D_1 °भ्यां च , G_4 °भ्यास°) (for °ग्राभ्यां)

15 D_6 om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K_4 तानपश्य , T $G_{1, 2, 4}$ ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य) — ^{b}) D_1 प्रसृतोच्च शिला° — ^{cd}) K Dc $D_{1, 2}$ शरै (for क्षुरै°) S (except T_2 G_3) लघ्वस्त्र K B_2 Dc $D_{1, 2}$ transp लघ्वस्त्र and सौमित्रि K_2 प्रत्यग्दर्शन (sic), T_1 प्रियदर्शन , T_2 $G_{2, 4}$ प्रविदर्शयन् ; G_1 सम्र°

16 ^{a}) D_3 बभूव च (for स बभूव) — After 16^{ab}, G_1 ins

C 3 16425 B 3 287 17 V 3 288 18 क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१
महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्नुर्वन्याश्च नैर्ऋताः ।
नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरद्भुत दृष्ट्वा क्रूर समरकोविद ।
— ^{d}) K_1 $_2$ जघान परमास्त्रवित्; K_3 $_4$ दु॰म(K_4 ददा)हाद्रि चयोपम; B_1 अविध्यत्पर्वतो॰, B_2 $_3$ Dc D_{2-4} $_6$ ददारा(Dc D_2 ॰हा)द्रिवरो॰, B_4 Dn ददाराद्रिचयो॰, D_5 ददाहायश्चयो॰; G_2 $_4$ ददाह त्रिपुरो

17 K_1 $_2$ om 17^{c}–19^{b} — ^{a}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ बभूव(for पपात) — ^{b}) Dn_2 दिव्यास्त्रनिहतो — ^{c}) K_4 D_1 महान शनिनिर्द(D_1 म्द)ग्ध — ^{d}) K_3 पादपोत्राप्त (read ॰प) तद्रुवि

18 K_1 $_2$ om 18 (cf v l 17) — ^{a}) D_1 मत्वा (for दृष्ट्वा) Dc वज्र॰ (for वृत्र॰)

19 K_1 $_2$ om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) K_4 Dc D_1 $_2$ $_5$ T_1 G_1 M ततस् (for तथा) G_1 त (for तान्) T_1 G_1 M सैन्यान् (for योधान्) T_2 G_2 $_4$ ततस्तद्विद्रुत (T_2 ॰घामित) सैन्य — ^{b}) K_3 B_2 (m as in text) $_3$ Dc दूषणात्मजौ — ^{c}) K_4 [अ]त्र, T_2 G_1 $_2$ $_4$ च (for [अ]थ) K_1 $_2$ दूषणावरजौ चाथ

20 ^{a}) K_1 तावभिवेग सक्रुद्धौ, K_2 तावभिवेगस , D_1 ततो द्रवमौ स , T_2 G_1 $_2$ $_4$ द्रव(T_2 ॰धि)तौ महसा क्रुद्धौ — ^{c}) B_1 $_2$ Dn D_4 $_6$ G_3 अभिजग्राह — ^{d}) K_4 D_1 कृतो द्योग , B_1 $_2$ $_4$ D_3 $_4$ त्रितु(B_4 ॰त्त)द्रतौ, Dc त्रितुद्योभौ, T_2 G_2 $_4$ वध्यमान , G_1 कृत्वा नाद (for विनद्योभौ)

21 21^{ab} = (var) Rām 3 25 34^{cd} — ^{a}) K_4 D_1 तु तुम(D_1 ॰मु)ल, D_3 सुतुमल, T_2 G_1 $_2$ $_4$ ममभवद् (for सुतुमुल) — ^{b}) T_1 सुमहद्रोम॰, T_2 G_1 $_2$ $_4$ तुमुल रोम॰, M_2 अभवद्रोम॰

22 ^{b}) K_1 राक्षसो, G_4 महता (for राक्षसौ) D_1 सोभ्यवर्षयत्, D_2 ॰वर्षता, T_2 M_1 ॰वर्तत (for ॰वर्षत) G_1 राक्षसेभ्योववर्षत — ^{c}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ transp उभौ and तौ B_1 तु , B_3 D_3 $_4$ $_6$ T_1 M त, Dc_2 D_2 वा, D_5 स (for तौ) K_1 $_3$ $_4$ समभिवर्षता, K_2 D_1 सपर्यवर्षता (for तौ सम) B_2 शरवर्ष॰, B_4 समकर्ष॰, D_5 प्रतिवर्ष॰, T_1 M प्रत्यवर्ष॰, T_2 अभ्यवर्ष॰, G_1 $_2$ $_4$ समन्वर्ष॰ (for समवर्ष॰)

23 ^{a}) B_1 मुहुर्तमभवद्युद्ध — ^{c}) Some MSS महा बाहो B_1 प्रतिजग्राह सौमित्रि

24 ^{b}) K_4 B (B_1 damaged) Dc Dn_2 D_1 $_2$ $_5$ $_6$ T_2 G_1 $_2$ हनु॰ (for हनू॰) — ^{c}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ [अ]हन(G_1 ॰र)द्वीरो (for [आ]ददे प्राणान्) — ^{d}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ वज्रवेग महाबल

25 K_1 transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^{a}) B_1 नीलस्तु सुमहाग्राव्णा, S (except G_2) नीलश्च महसा गृह्य — ^{b}) G_1 गिरिं (for हरि) — ^{c}) T_2 अनु॰ (for अभि॰)

26 K_1 om 26, K_4 om 26^{ab} — ^{b}) G_1 कटको॰ (for कटुको॰)

27 T_1 om 27^{cd} — ^{d}) B_2 $_3$ Dn D_3 $_4$ $_6$ G_2 प्रायेण (for यशो) K_2 [ऽ]नत्त (for न तु)

२७२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ६
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

Colophon — *Major parvan* K1 3 Dn3 T2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* K1 3 4 B D G1 3 M1 (all om sub parvan name) mention only रामो(G1 M1 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B4 G1 M2 कुम्भकर्ण वध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 285, Dn2 286, D1 289, T1 M2 (orig) 277, T2 G4 M (M2 inf lin) 275, G1 272, G3 274 — *Śloka no* Dn D1 29

272

1 [ab]) K B1 Dc D1 2 8 महायल (for महा) S (except G3) कुम्भकर्णं हत श्रुत्वा सानुग (T1 °ज) राक्षसाधिप — [c]) B4 प्रमुग्र (for प्रहस्त) — [d]) Dc D2 om च B4 धूम्रमत्तोनिते°; M2 धूम्राक्ष चामितौजस

2 [a]) B Dn D4 6 G1 3 वीर (for शूर) — [c]) K4 हरिं (for जहि) B4 यत्नात (for अमित्रघ्न) — [d]) Dc1 D1 महलक्ष्मण (for च सलक्ष्म°)

3 [a]) G1 पुत्रेण (for सत्पुत्र) — [c]) S (except T2 G3) समरे

4 [a]) K2 3 °र्हित (for र्हित) K4 प्रकाश स्व (for °शो वा) — [b]) K1 2 अस्त्र° (for दत्त°) — [c]) K2 4 B1 2 Dc D1 2 3 शत्रुम् (for शत्रून्) — [d]) D2 सर्व for मम)

5 [b]) T1 न या, T2 G2 4 [S]पि च (for Sनघ) — [c]) B1 2 Dn D2 4 6 G3 प्रतिमोढु च; Dc1 °सयाल्नु, T2 °सरोढु

6 [a]) K1 3 B Dn3 D4 6 G3 अगता या, K3 Dc Dn1 n2 D2 5 आगता या, K4 अपयात, D3 न गता या — [c]) K1 3 वीरस्य, K4 चंद्रस्य, D8 त्वरस्य, G4 परस्य (for खरस्य) — [d]) N G3 गच्छ त्व (for गच्छस्व)

7 [a]) S (except G3) तम् (for त्वम्) — [b]) S (except G3) रत्वा शत्रु ससैनिक — [c]) D8 प्रतिनन्द्य — [d]) B4 येन (for पुरा) B1 2 4 Dn D3 4 6 G3 निर्जित्य (for बद्ध्वेव)

8 [b]) K1 आदाय (for आस्थाय) B1 दर्शितः; S (except T2 G3) दर्शित — [c]) K4 [इ]न्द्रसदृश (for [इ]न्द्रजिद्राजन्)

9 [a]) K3 B D (except D1) T2 G3 ततो (for तत्र) K3 om from विस्पष्ट up to 10[b] K4 तत्र गत्वा महेष्वासो — [b]) K (K3 om) राम (for नाम)

10 K3 om 10[ab] (cf 9 1 9) — [a]) K4 T G1 [S]प्यधावत्स, B3 Dn D1 3 4 6 G2 [S]प्यधावद्य, G3 4 ऽभ्यधावत (for [S]प्यभ्यधावत) B1 स लक्ष्मणोऽभ्यधावत्स सर्व, B4 त लक्ष्मणोप्यभ्यधावत (both hypermetric) — [d]) K1 2 क्षुद्रमृगा, B1 2 Dn G3 मृगान्, D1 क्षुद्रो मृग (for क्षुद्रमृग)

11 [b]) T1 उभयोर्, G4 सुसुर (for सुमह°) K1 गृद्धिणे, K3 D5 गृद्धिणो, D1 °गर्दिनो, G1 °गृद्धिनो

C 3 16448 B 3 288 11 Γ 3 289 11 दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७
सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— c) G_1 तूर्णम् (for तीव्रम्) — d) K_{1-3} D_1 G_1 तथा, Dc D_2 यथा (for तदा)

12 a) K_2 Dc D_2 रावण°, B_4 राघव° (for रावणि°) B_1 च (for तु) B_1 D (except Dc $D_{1\,2}$) नैव (for नैनं) — b) G_1 विशोधयति — d) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्)

13 a) $K_{1\,2}$ तत्र स्वेन, Dc D_2 त पतत, Dc तत एव, T_2 ततश्चैन (for तत एन) — b) D_5 दारयामास B_1 Dc S (except T_1 G_3) सायकै° (for तोमरैः) — f) K_4 निपेतुर्; D_1 व्यतन्वन् (for न्यपतन्) K_4 Dn_2 n_3 $D_{3\,4\,6}$ G_3 धरणीतले — After 13, S (except G_3) ins

1287* सायका रावणेराजौ शतश शकलीकृता ।

[T_1 तोमरा (for सायका) T_2 रावणे राजन् (for °राजौ)]

14 a) T_1 ततोंगदो M वालिसुत — c) K_1 B_{1-3} D_2 महावेग

15 a) S (except G_2 M_1) तम् (for तस्य) $G_{2\,4}$ सुसभ्रांत. — c) G_1 चास्य (for चापि)

16 a) $K_{1\,2}$ अभ्याशे (K_1 by corr °से) गतं, $K_{3\,4}$ $B_{3\,4}$ Dc $D_{1\,4}$ अभ्यास°, G_4 अभ्याशाशम — c) B_1 D_3m T_2 M ताडयामास, D_8 ताडयन्सव्ये

17 a) $K_{1\,2}$ सोभिचिंत्य, D_1 सोविचिन्त्य $K_{1\,2}$ प्रहारे, K_4 T_2 प्रभाव $K_{1\,2}$ D_1 त (for स) — b) G_1 वालिनंदन°, M वालिन° सुत — c) T_2 स तथा (for ससर्ज) K_3 $G_{1\,3\,4}$ [इ]न्द्रजित, D_1 T_1 [इ]न्द्रजिति Dc D_2 कोपात्, G_1 घोर (for क्रोधात्) — d) K_2 D_4 S (except G_3) सालस्कदम्, K_3 तालस्कधम् B $D_{3\,6}$ तथागद (for अमित्रजित्)

18 a) $K_{1\,2}$ समुत्सृष्टो, K_3 वृषो°, B_4 T_1 रुषा सृष्टो — b) $K_{1\,2}$ तदा; $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ तत° (for तरुः)

19 a) $K_{1\,2}$ B_3 हताश्व (for °श्वात्) — b) D_1 हतसारथे — c) K_4 च (for [ए]व)

20 a) $K_{1\,2\,4}$ Dc D_2 तु (for त) — b) K D_4 स (for च) — c) $K_{1\,2}$ आगत्य (for आगम्य)

21 a) K_1 (*sup lin* as in text) शतैस्, $G_{2\,4}$ शितैस् (for शरैस्) — b) K_4 Dc D_2 तथा; $G_{2\,4}$ शरैं° (for तदा) — d) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 °बल, T_2 $G_{2\,4}$ M_1 रथ, G_1 °बल° (for रथम्)

22 a) K_4 S (except T_1 G_3) उद्दिश्य (for अदृश्य) $K_{3\,4}$ (m as in text) शूल°, S (except G_3) तीक्ष्णैर् (for शूरौ) — D_1 om 22c–26b — c) G_2 पोध°, G_4 वोध, M_1 रोध° (for योध°)

23 D_1 om 23 (cf v l 22) — c) $K_{2\,3}$ व्य(K_3 वि)सृजन्, B_4 असृजत् B_1 भीम (for भूय)

24 D_1 om 24 (cf v l 22) — a) K_3 अदृश्ये (for अदृश्य) Dc विचिन्वत — c) K_1 व्यविशुर् (for विविशुर्) B_1 व्योम्नि — d) Dc D_2 महतीर्गृह्य वै शिला

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।
ताबुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ । C 3 16470 B 3 289 6 K 3 290 6

---

25 D_1 om 25 (cf v l 22) — ^{a}) K_1 (orig) $_2$ [अ]दृश्यत , K_1 (marg *sec m*) Dc_2 D_2 [अ]दृश्य स (for [अ]दृश्य॰ स) T_2 सन् (for स) — ^{b}) K_1 (by corr) $_2$ राक्षसैः — ^{c}) T_1 M सु (for स) K_{1-3} $B_{1\ 2}$ D (except $D_{3\ 4}$, D_1 om) ताडयामास , K_4 S (except T_2 G_3) पीड यन्वीरो

26 D_1 om 26^{ab} (cf v l 22) — ^{a}) Dc तैः (for तौ) K_4 आयतौ , $G_{2\ 4}$ अर्दितौ , M_1 आवृतौ (for आचितौ) K D_5 शूरौ, Dc भूयो (for वीरौ) — ^{c}) K_3 भूमौ

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_2 M_1 (all om sub parvan name) mention only रामो(M_1 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 इन्द्रजिद्युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 286, Dn_3 287, D_1 290, T_1 M_2 (orig) 278, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 276, G_1 273, G_2 275 — *Śloka no* Dn 26, D_1 23

273

1 ^{a}) K_{1-3} Dc $D_{2\ 5}$ सहितौ (for पतितौ) — ^{b}) K_2 B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 रामलक्ष्मणौ , D_5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ)

2 ^{a}) B Dn $D_{3\ 6}$ G_3 शरबधेन , D_4 सारबधेन — ^{d}) G_1 शकुना॰ (for शकुन्ता॰)

3 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G_1 वीरौ) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ शितैः (for चितौ) S (except G_3) सर्वाङ्गेषु शराचितौ — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ व्यतिष्ठत ; K_3 D_5 [अ]व तिष्ठत , D_3 (before corr) [उ]पतिष्ठत (by corr इति स्थित), T_1 M_2 [अ]वतस्थिवान् ; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [उ]पतस्थिवान् , M_1 [अ]भित स्थित॰ (for तत स्थित॰)

4 ^{a}) K_2 मैंद्रविविधैः , M मैंदविविधैः — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2}$ Dc Dn_1 n_2 $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ T $G_{1\ 3}$ हनुम(K_1 D_4 ॰मा) न्नील॰, M_1 हनूमान्नील — ^{d}) K हरी(K_1 ॰रे)श्वर ; S (except G_3) महात्मना — After 4, K_4 Dc_2 $D_{1\ 2}$ ins

1288* तत समीरवचनाद्रामाध्यात॰ खगेश्वर॰ ।
आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।
[(L 1) Dc_2 D_2 अथायात (for रामाध्यात)]

Dc_2 $D_{1\ 2}$ cont

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतत्री समदृश्यत ।
दर्शनात्पक्षिराजस्य पन्नगाश्च प्रदुद्रुवु॰ ।
स चागत्य महापक्षी ताबुभौ रामलक्ष्मणौ ।
परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागत ।

5 ^{a}) K_4 D_1 आगत्य (for आगम्य) — ^{b}) K_4 कृत धर्मा — ^{d}) K_3 दिव्यास्त्रेण ; $G_{2\ 4}$ प्रज्ञा K_3 D_1 विमो हितौ , T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M प्रमोहितौ

6 ^{b}) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ए]तौ , K_4 [ए]व , D_5 च (for [उ]भौ) K_1 (marg *sec m* as in text) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 ह ; D_1 स (for तौ) — ^{c}) T_1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया)

C 3 16470
B 3 289 6
K 3 290 6

विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतास्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

---

7 ^{c}) K_{3} वाततद्रागतौ, Dc D_{2} गततद्राक्लमौ, D_{5} गततद्रि° K_{4} B_{4} D_{1} आस्तां, B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ चापि (for चास्तां) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_{3} [ए]वौ, $G_{2\ 4}$ [इं]शौ (for [उ]भौ)

8 ^{a}) G_{1} तयोर् (for ततो) T_{1} वीक्ष्य (for पार्थ) — ^{c}) K_{4} उवाच विशद वाग्मी

9 ^{a}) B Dc_{1} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} इदम् (for अयम्) B_{1} अस्रो (for अम्भो) B_{1} M_{1} गृहीत्वाशु (for °त्वा तु) — ^{b}) B_{1} महाराजस्य — ^{c}) K_{1} (marg *sec m*) त्वेतत्, K_{3} श्वेतु; K_{4} चैतान्, T_{1} M श्वेतस्, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ चैव (for श्वेताव्) — ^{d}) $D_{3\ 5}$ अरिंदम॰

10 K_{4} om 10 — ^{b}) K (K_{4} om) $B_{2\ 3}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ राजराज॰, Dn $D_{4\ 6}$ महाराज, D_{3} महाराज

11 ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} मृष्टनयनो, D_{5} स्पृष्टवदनो — ^{b}) B_{3} Dc D_{1} च, B_{4} [अ]पि (for [उ]त) K_{2} भूतान्यतर्हितान्हत — ^{c}) $K_{1\ 3}$ यदा, K_{3} मदा (for भवान्) $K_{1\ 3}$ यस्यैप, Dc यस्यैत्र (for यस्मै च) — ^{d}) B_{2} Dn $D_{3\ 4}$ G_{3} प्रदास्यति नर॰ स तु

12 ^{a}) M_{1} वाक्य (for वारि) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1} परिगृह्य K Do $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]थ सत्वर॰, B_{1} [अ]थ तस्कृत, B_{3} [अ]तिमस्कृत, Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_{1} G_{3} [अ]भिसस्कृतं, M [अ]भिमस्कृत

13 ^{a}) K_{3} D_{2} सुग्रीव जाव(D_{2} °वु)वत च — ^{b}) K_{1} B_{2} Dc_{2} $D_{5\ 6}$ T_{2} G_{3} हनुमान् K_{1} Dc_{1} तदा (for तथा) — ^{c}) K_{3} मैंदद्विविध॰ — ^{d}) K_{3} सर्वे (for प्राय)

14 ^{a}) G_{1} तदा (for तथा) — After 14, D_{1} ins

1290* ततो विभेद पौलस्त्य शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्छां स लक्ष्मण ।
अवहार तत कृत्वा राघव सर्ववानरान् ।
वाक्यमित्यब्रवीद्दीन तन्मे निगदत शृणु ।
राज्यभङ्गो वने वास सीता नीता पिता मृत । [5]
लक्ष्मणो मोहमापन्न किं नो दुःखमत परम् ।
विभीषणो हनुमता रामस्त बोध्य बुद्धिमान् ।
आनाय्यौषधयो दिव्या लक्ष्मण समजीवयत् ।

15 ^{a}) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} च (for तु) — ^{b}) B_{3} पित्रे तत्कर्म चात्मन — ^{d}) K_{3} त्वरया शिबिरं; S (except G_{3}) स्वयमाजिशिरः

16 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ आगत तु (for आपतन्त)

17 ^{a}) K_{2} अकृताग्निकमेवैन, T_{2} $G_{3\ 4}$ कृताह्निकमथैवैन — ^{b}) D_{5} T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ जिघासु M_{2} जय° (for जित°)

18 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ तत (for तयो) — ^{b}) T_{1} $G_{2\ 4}$ ततो (for तदा) D_{1} अन्योन्य (for अन्योन्य) K_{1} जिघांसत॰, K_{3} जिघासतो, K_{3} जिगीषया, $G_{1\ 2\ 4}$ जिगी(G_{1} °ही)षंतो॰ — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ शक्रप्रह्राद°

19 ^{a}) K_{4} अव्यध्यद्, S (except G_{3}) सोवि° (for अविध्यद्) — ^{b}) Dc D_{2} मर्मभेदिन॰ — ^{c}) B_{3} [अ]शनि° (for [अ]नल°) — ^{d}) T_{1} राक्षसेश्वर (for रावणिं शरै॰)

सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिना वरः ॥ २४
लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः । C 3 16495 B 3 289 31 K 3 290 32

---

20 ^{a}) D_4 सौमित्रिस्तार° — ^{b}) K_3 om from क्रोध मूर्छित up to सौमित्रि in 21^b — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ M व्यसृजल्, G_4 विसृज्य (for असृजल्) K_1 [अ]ष्टौ (for [अ]ष्टौ) — After 20, D_3 ins

1291* तांश्चिच्छेद स सौमित्रिः शरैराशीविषोपमान् ।,

while M_1 ins

1292* तानप्राप्तांश्चिच्छेद शरैश्चिच्छेद रघुनन्दन ।

21 D_2 om up to सौमित्रि in 21^b (cf v l 20) — ^{a}) K_1 [अ]थ, K_3 [आ]मन, $G_{1.2.4}$ [इ]मून (for [अ]सून) K_4 तस्यास्तत्पावकस्पर्शैः — After 21^{ab}, S (except G_3) ins

1293* वारयामास नाराचं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
अमृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।

— ^{c}) K_3 न्यरहरद्, T_2 $G_{2.4}$ न न्यहनद्, G_1 समहनद् (for निरहरद्) K_4 B_{2-4} Dn_3 D_4 धीर (for वीरस्)

22 K_3 om (hapl) 22^{cd} — ^{c}) S (except G_3) तु बाणेन (for सनाराचं) — ^{d}) S (except G_3) अन्यम् (for भूमौ) K $B_{1.2}$ Dc D_2 S (except G_3) न्यपातयन् (for न्यपात)

23 ^{a}) B_1 देन च सौम्य — ^{b}) Dc_2 D_2 तीक्ष्ण°, T_2 $G_{1.2.4}$ सित° (for पृथु) K_2 भूयसा (for भास्वता) — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ जघान (for जहार) B_1 रुचिर (for सुनस) $B_{1.2.4}$ D (except Dc D_2) चापि (for चारु) — ^{d}) G_4 ज्वलित° (for भ्राजिष्णु°)

24 ^{a}) K_{2-4} $D_{1.2}$ विनिकृत्तशिरस्कन्ध (D_6 °स्कधात्), Dc_1 Dn_2 $D_{4.6}$ विनिकृत्य भुजस्कन्ध, T $G_{1.2.4}$ M विनिवृत्त (T_1 M °कृत्त)शिरस्कन्ध — ^{b}) D_3 (marg sec m) रावणि (for कबन्ध) K $D_{1.2}$ भीमदर्शनदर्शन; S (except G_3) क्रूराकृतिदर्शन — After 24^{ab}, S (except G_3) ins

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ कृत्वा (for हत्वा) K_1 $B_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ G_1 सूतमप्याशु; T_1 °पुत्रं च, T_2 $G_{2.4}$ मप्यस्य

25 ^{b}) B_3 Dn $D_{4.6}$ G_3 तं रथं वाजिनस्तदा — K_3 om 25^c–26^b — ^{cd}) Dc D_2 सरथं (for ददर्श), and पुत्रविनाशनं

26 K_3 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) D_4 सु (for स) D_4 विनिहत (for निहतं) $K_{1.2}$ Dc $D_{2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ श्रुत्वा, T_1 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) Dc D_2 रामात् (for त्रासात्) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 स(D_3 स)त्रासमानस

27 ^{a}) D_3 °वनिका सीता, T_1 °वनिकासंस्थां — ^{d}) D_1 वेगेन (for जवेन) D_6 समार (for °पपात)

28 ^{a}) B_4 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा) B_1 चास्य (for तस्य) D_5 दुर्बुद्धिर् K_4 D_1 अवध्य, B_4 अचिन्त्य, T_1 अविन्ध्य, T_2 $G_{1.2.4}$ अवध्य (for अविन्ध्य) — ^{d}) T_1 सूक्ष्म युक्तेन हेतुना

29 ^{a}) T_1 महाराज्य T_1 दीप्ते; $G_{1.2.4}$ दीप्तो — ^{c}) D_3 G_4 हता चैषा, M_1 हतैवैषा K_3 यदि — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.3}$ m (m as in text also) $_{4.6}$ G_3 च ते (B_1 वने) वशे (D_3 orig भविष्यति) (for च ते गृहे)

30 ^{c}) K_2 एतस्या, G_4 M एतास्य (for एवास्या)

31 ^{a}) G_4 मे (for ते) — ^{b}) K $D_{1.2.6}$ शचीपति

C 3 16495 B 3 289 31 K 3 290 32 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२
निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैवससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तान्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत°) — c) G_{1} वै (for हि) — d) S (except G_{3}) निर्जिता° (for त्रासिता°) G_{1} (before corr) अपि (for युधि)

32 b) B_{2} अविंधो, T $G_{1\,3\,4}$ अव(T_{1} °वि)ध्यो (for अविन्ध्यो) K_{4} अवध्यो राक्षसेश्वर — c) M सक्रुद्ध शम (M_{1} सदा)यामास — d) $K_{3\,4}$ T_{1} M_{1} transp च and स T_{1} स च जग्राह तद्वच

33 b) K_{3} निधायास्य, D_{1} पिधायासिं, T_{2} $G_{1\,3\,4}$ नियतार, M निरस्यासिं K Dc $D_{2\,5}$ निशाचर° — d) S (except G_{3}) युज्य° (for कल्प्य°)

Colophon — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_{3} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* N $G_{1\,3}$ (all om sub parvan name) mention only रामो(K_{3} श्रीरामो, G_{1} रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B_{4} अविंध्यवाक्य, G_{1} M_{3} इन्द्रजिद्वध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 287 (Dn_{3} 288), D_{1} 291, T_{1} M_{3} (orig) 279, T_{2} G_{4} M (M_{3} *inf lin*) 277, G_{1} 274, G_{2} 276 — *Śloka no* Dn 33, D_{1} 40

274

1 a) =Rām 6 95 50a $K_{1\,2}$ दशशिरा° — b) G_{4} निपूदिते (for निपा°) — c) G_{3} निर्याय

2 a) Dn_{2} n_{3} $D_{1\,3-6}$ $G_{3\,4}$ स वृतो, T_{1} वृतो वै — d) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} योध°, Dc D_{2} बोध° (for पोथ°) G_{2} °वाहिनीं (for °यूथपान्) K_{4} पोथयामास यूथपान्

3 a) $K_{1\,2}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ M आपतत (for आद्रवन्त) — b) B_{1} मैंदनीलांगदास्तथा — c) K_{4} D_{1} हनुमान्, Dc D_{2} हनुवान् $D_{1\,2}$ जाबुवान् — d) G_{1} सैन्यास्ते, G_{2} तत्सैन्य, G_{4} ससैन्य

4 b) $B_{1\,2}$ $D_{1\,3\,4\,6}$ G_{3} ऋक्षवानरपुंगवा°, T $G_{1\,3\,4}$ M दृष्ट्वा वानरयूथपा° (T_{1} °पुंगवा°)

5 a) $K_{1\,2}$ $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{1\,2}$ T G_{3} स (for स्व) K_{4} तत° सैन्य समालोक्य — b) T $G_{1\,2\,4}$ महात्मभि° (for अरातिभि) B_{1} लोम्यमान स शत्रुभि — c) $K_{1\,2}$ व्यद°धन्, $B_{3\,4}$ $D_{3\,4\,6}$ G_{3} चासृजन्, Dc D_{2} व्यसृजन्, D_{5} विदधन्; T_{1} विदधे (for व्यदधान्) T_{2} G_{2} मायावीर्योप्य धान्माया, G_{4} मायामादाय युयुधे — d) B Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ G_{3} राक्षसाधिप (cf 7 and v l)

6 T_{1} om 6–7 — a) $B_{1\,2\,4}$ $D_{3\,4\,6}$ G_{3} देहविनिष्क्राता; D_{1} देहाद्विनि°सृत्य

7 T_{1} om 7 (cf v l 6) — b) M_{1} दिव्यास्त्रेणैव T_{2} $G_{2\,4}$ वीर्यवान् (for राक्षसान्) — d) Dc $D_{1\,2}$ व्यदधद् $K_{1\,2}$ T_{2} $G_{1\,2\,4}$ राक्षसेश्वर (cf 5 and v l)

8 b) K_{3} धीमत°, $G_{2\,4}$ वीर्यवान् (for भारत) — D_{2}

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२

मातलिरुवाच ।

अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ १७
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः । C 3 16517 B 3 290 20 V 3 291 21

om (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K_4 T_1 $G_{1, 2, 4}$ स (for च) — After 8, D_1 reads (for the first time) 10^{cd} and *repeats* thereafter 8^{ab}

9 D_2 om 9^{ab} (cf v l 8), D_1 om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) $K_{3, 4}$ D_5 आर्छंतो; T_1 आनर्छन, T_2 $G_{1, 2, 4}$ आगच्छन्, G_3 अर्म्यंतो, M_1 आनर्चंन, M_2 आनर्छन् (for अर्छन्तो) — ^{b}) K_3 B_1 $G_{2, 4}$ निशाचरा ; G_1 क्षपाकरा — ^{c}) K_1 ततो (for तदा) B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 राम (for राजन्) — ^{d}) B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 प्रगृहीतशरासना , T $G_{1, 2, 4}$ °तेषुकार्मुका

10 D_1 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{c}) K $D_{1, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ उवाच राम (G$_{1, 2, 4}$ वाक्य) सौमित्रिम् — ^{d}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ $G_{1, 3, 4}$ महद्, T_1 [S]ब्रवीद् (for बृहद्)

11 ^{b}) G_4 प्रतिरूपिनान् — After 11^{ab}, $G_{1, 2}$ ins

1295* इत्युक्तो लक्ष्मण पार्थं तदा गन्तु समुद्यत ।

— ^{cd}) $K_{1, 2}$ T $G_{1, 2, 4}$ om (hapl) 11^{cd} M_1 चापि ह्यात्मन , M_2 चापि नात्मन (for चान्यानात्मन)

12 ^{c}) Dc D_2 तदा (for रणे) — ^{d}) K_4 प्राजलि° (for मातलि)

13 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) S (except G_3) राम (for जैत्रो) — ^{b}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ (with hiatus) असोघ (for मघोन) — After 13^{ab}, S (except G_3) ins

1296* त्वदर्थमिह सप्राप्त सदेशाद्धि शतक्रतो ।

— ^{c}) B_2 स युद्धे (for शतश)

14 ^{a}) D_1 तस्मात्त्व पुरुषव्याघ्र — ^{b}) K_3 S (except G_3) दत्तेन, B_1 युक्तेन (for यत्तेन)

15 Before 15, D_2 ins मार्कण्डेय उ — ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ transp रावव and मातले (in ^{b}) $K_{1, 3}$ इ(K_2 य)त्यूचे मातलिस्तथ्य — ^{b}) K D_1 ततो (for वचो) K_4 Dn_3 D_5 मातलि (for मातले) — ^{c}) B_2 Dn $D_{1, 3, 4, 6}$ G_3 मायैषा (for मायेय) $G_{1, 2, 4}$ राक्षसेंद्रस्य (for सस्येति)

16 ^{c}) Dc D_2 उपातिष्ठ (for तदा°) K Dc $D_{1, 2}$ दिव्यम्, B_1 इमम् (for शीघ्रम्) T_2 तदातिष्ठाभिदिष्टयेन, $G_{1, 2, 4}$ M तदा(G_1 °सा , G_4 था)तिष्ठाभिनर्दन — ^{d}) B_1 शीघ्रम्; S (except G_3) रथम् (for इमम्)

17 ^{c}) B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 °भिपपाताथ

18 After 18^{ab}, K_2 *repeats* 17^{a}–18^{b} — ^{c}) B_2 G_2 सिंहनाद T_1 $G_{1, 2, 4}$ च पटहा — ^{d}) B_1 दवास्त्र (for दिव्याश्च) K_1 Dc तदा , K_2 Dn $D_{4–6}$ G_3 तथानदन्, B_1 D_3 स्वया°, D_1 नसो° (for च ना°) T_1 G_1 नादयन् (for नानदन्) — After 18, $B_{1, 3, 4}$ Dc D_2 ins

1297* तत प्रवृत्ते युद्ध रामरावणयोर्महत् ।

B_4 cont B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 ins after 18

1298* दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।

$B_{1, 3}$ Dc D_2 ins after 1297* $B_{2, 4}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3, after 1298*

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric !) and 1299*, cf Rām 6 107 51^{cd}–52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp 14, 74

C 3 16518
B 3 290 21
V 3 291 21
शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २१
ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २४

तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २९
तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D_2 यथा (for तथा) Dc भवेत् (for [अ]भवत्)]

19 ^{a}) T_1 मायामय (for स रामाय) B_1 °तेजा (for °घोर) — ^{c}) K_1 °स्पष्ट, K_2 °स्पर्श (for °प्रख्य) T_1 शूल चाशनिप्रख्य — ^{d}) =27^{d} G_1 यमदण्डम्

20 ^{a}) K_3 अतराद्; B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 M_1 सत्वर (for अन्तरा) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तच्छूलमथ रामस्तु

21 ^{b}) K_2 वरान् (for शरान्) — ^{c}) D_1 रक्ष° (for रामे)

22 ^{a}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ गदा (for ततो) $K_{1\ 2}$ भुसुडी°, K_3 भुशुडा°, K_4 मुखठी°, B $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 भुषुडी, Dc भूषढी, D_1 भृशुदी°, $G_{1\ 2\ 4}$ मुमठी, M मुखठी $K_{1\ 2}$ शूलाद्यान्, K_3 B_{2-4} $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 शूलानि (for शूलांश्च) T_1 ततो मुसठिका° शूला — ^{b}) Many MSS मुशलानि $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 4\ 5}$ परस्वधान्, $G_{1\ 2\ 4}$ परश्वधान् — ^{d}) K_1 M शतक्षुरा, K_4 B_{2-4} Dc D_4 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ शि(K_4 मि) तान्क्षुरान्, Dn D_6 G_3 शिता क्षुरा, D_5 शतान्शरान्, T_1 शितान्शरान्

23 ^{a}) S (except G_3) त्रिविधा (for विकृता) — ^{c}) M_2 विदुद्रुवु° — ^{d}) $G_{1\ 2\ 4}$ सैनिका (for वानरा°) $D_{2\ 5}$ T_1 °दिश

24 ^{a}) K_4 D_5 T_2 सपत्र — ^{b}) D_1 दीप्यमान (for हेम°) — ^{c}) K_4 शत्रून् (for तूणाद्)

25 In D_4, the portion of the text from 25 up to 48^{c} of the next adhy is lost on missing fol (401–402) — ^{a}) K_1 बाणवीर्यं, K_{2-4} B_2 Dn_1 n_2 $D_{2\ 3}$ बाणवर्यं, $G_{2\ 4}$ प्रेक्ष्य बाण — ^{b}) $B_{1\ 5}$ Dc_1 Dn D_6 G_3 [अ]नुमन्त्रित, $B_{2\ 4}$ सुमन्त्रित — ^{c}) K_3 $G_{1\ 4}$ जहर्षुर् (for जहृषुर्) Dn_2 तेन (for देव) — ^{d}) Dn_2 देव° (for शक्र°)

26 D_4 missing (cf v l 25) — ^{b}) $K_{1\ 4}$ G_4 राक्षस°, D_1 राक्षस — ^{c}) S (except G_3) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन् — ^{d}) B Dn D_6 G_3 °दानवकिंनरा, $G_{2\ 4}$ °गन्धर्वदानवा

27 D_4 missing (cf v l 25) D_1 om 27^{ab} — ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तस्मिन् (for तत°) — ^{d}) =19^{d} D_1 [उ]दित (for [उ]द्यतम्) — After 27, B_{2-4} D (except Dc_1 D_3, D_4 missing) G_3 ins

1300* मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G_1 ins after 27

1301* अमोघमविपक्ष्यं च स देवासुरपन्नगैः ।
भासयन्त दिशः सर्वाः स्वया दीप्त्या महाप्रभा ।

28 D_4 missing (cf v l 25) — ^{cd}) B_1 °पुरस्कृत; $B_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{2\ 4}$ G_3 °परिप्लुत (for °परिष्कृत°) T_1 प्रजज्वाल महाज्वालो तया (sic) चापि परिप्लुत; $G_{2\ 4}$ जज्वाल स (G_4 सु°) महाज्वालो अ(G_4 ह्य)ग्निनाभिपरिष्कृत°

29 D_4 missing (cf v l 25) — ^{b}) B Dc_1 Dn D_6 G_3 सहगन्धर्वचारणा°

30 D_4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K_1 T_2 महाबाहु — ^{b}) T_2 भूताश्च (for °नि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ सर्वलोकेस्य° — ^{d}) $G_{2\ 4}$ ब्रह्मास्त्रेणामितौजसा

31 D_4 missing (cf v l 25) — ^{a}) K_4 तु, S (except G_3) [ऽ]पि (for हि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ तेन, T_1 देह (for नेशुर्) $K_{1\ 2}$ T_1 °निर्दग्ध — ^{d}) $K_{1\ 2}$ Dc D_2 स, T $G_{1\ 2\ 4}$ हि (for च) $K_{1\ 2}$ Dc $D_{1\ 2}$ भस्म प्रदश्यत

भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।
स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विपम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् । C 3 16538 B 3 291 8 K 3 292 8

(D_1 °ते), K_4 भस्मापि दृश्यते, B_3 भस्मान्यदृश्यत M निशा तस्माप्यदृश्यत

Colophon D_4 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* N (D_4 missing) T_1 $G_{1\ 3}$ (all om sub parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो, T_1 श्रीरामायणो ; G_1 रामायणो) पाख्यान — *Adhy name* B_4 Dn_2 $D_{1\ 6}$ $G_{1\ 3}$ M_2 रावणवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 288, Dn_2 289, D_1 292, T_1 M_2 (orig) 280, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 278 G_1 275, G_2 277 — *Śloka no* Dn_1 34, Dn_2 n_3 33 D_1 30

275

☞ D_4 missing up to 48^c (cf v l 3 274 25), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 ^a) $K_{1\ 2}$ राक्षस (for रावण) $K_{1\ 2}$ T $G_{2\ 4}$ क्रुद्ध, G_1 सख्ये (for क्षुद्र) — ^b) $K_{1\ 2}$ दशग्रीव, T_2 राक्षसेश (for °सेन्द्रं) B_4 युधिष्ठिर (for सुर°) — ^c) Dn_3 सुमहद्, G_1 सुसुहृद् D_1 corrupt

2 ^a) M तस्मिन् (for ततो) B_1 दशग्रीवे हते तस्मिन् — ^b) $B_{3\ 4}$ सर्वे पुरो°, $G_{2\ 4}$ सर्षिगणास्तथा — ^d) D_3 T_1 ते (for स) Dc_1 D_2 महानुज (for महाभुजम्)

3 ^b) K_4 B_{1-3} वनदेवता° — ^d) $K_{3\ 4}$ D_5 त्रिदिवालया, M_2 त्रिदशस्त्रिय° B_4 ववर्षुस्ता° सुरालया

4 ^a) K B_1 Dc $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ तथा, D_3 ततो, T_1 M_1 तु ते, T_2 G रणे (for यथा) — ^b) Dc_1 °र्यथागत — ^c) S (except G_3) गतोत्सव° (for महोत्सव°) — ^d) $K_{1\ 2\ 4}$ अप्युत (for अच्युत)

5 ^b) M राज्य (for लङ्का) B_1 महाबल° — ^d) T_1 पुन° (for प्रभु°) K_2 °पुरजय

6 T_1 om 6^b — ^b) K_{1-3} D_5 °पुरःसरां, K_4 °पुरःसर, Dc $D_{1\ 2}$ °पुरःसरा°; D_3 °पुरःसर, T_2 °पुरस्कृत° — ^c) K_4 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अवन्ध्यो, B_1 अविंदो, D_1 T_1 अविन्ध्यो K_3 $D_{3\ 5}$ G_1 (by corr) $_{2\ 4}$ M सुप्राज्ञो, G_1 (before corr) °प्रीतो (for °प्रज्ञो) — ^d) $G_{1\ 2\ 4}$ वृद्धोमात्यो M [ऽ]भिनिर्ययौ T_1 वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ

7 ^a) D_1 स (for च) B_2 महाघोर (m °प्रज्ञ); T_1 °प्राज्ञ — ^b) K_1 दैत्यनाशन, K_3 °माश्रित, K_4 चेत्यमाश्रित (sic), B Dn D_6 T_2 G_3 M_2 दैन्यमास्थित — ^c) D_6 प्रतीक्ष

8 ^a) T_1 रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा) — ^b) $G_{2\ 4}$ महारथात (for रथो°) — ^c) B_4 रूपेण (for बाष्पेण) $K_{1\ 2}$ [अ]भिहता, K_4 $B_{3\ 4}$ D_1 G_3 M [अ]पिहित°, Dc D_2 [अ]भिहित°, D_3 [अ]भिहिता, D_5 G_4 [अ]पिहत, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$

C 3 16538
B 3 291 8
V 3 292 8

वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहत

9 ^{b}) K_3 ध्यानस्था, B_4 वन°, G_1 यून° $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 D_5 शोककर्षितां — ^{d}) K_2 क्लिष्टवाससम्, K_4 क्लिष्टवाससा; B_4 T कृष्णवाससीं, Dc D_{1-3} G_1 कृष्णवाससा $G_{1\ 2\ 4}$ ध्यानशोकपरायणा

10 ^{a}) K_1 (before corr) जटिला (for वैदेहीं) — ^{b}) K_2 B Dc_1 Dn_3 n_3 परामर्ष° — After 10^{ab}, $G_{1\ 2\ 4}$ read 60^{ab} — ^{c}) D_5 transp गच्छ and वैदेहि K Dc D_{1-3} [अ]सि (for त्व) — ^{d}) K Dc D_{1-3} transp मया and कृत S (except G_3) एतत्कार्यं मया तव

11 ^{d}) Dn_3 मे, D_1 च (for [अ]सौ) $K_{1\ 2}$ निह- (K_1 °हि)तो राक्षसेश्वर°

12 ^{a}) K_2 T_1 अस्मद्-, B_1 त्वस्मद्-, G_3 त्वस्मद् (for ह्यस्मद्) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M कस्माद(G1 तस्माद-, M_1 कस्माद्व-त्व) स्मद्विधो जातु — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान ($G_{2\ 4}$ °य)

13 ^{a}) $G_{1\ 4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K_1 च (for वा) T_2 G_2 असद्वृत्ता सुवृत्ता वा — ^{c}) T_2 °भोग्या च, G_1 °भोगाय (for °भोगाय)

14 M_2 om (hapl) 14^{b}–16^{a} — ^{c}) M_1 transp देवी and व्यथिता.

15 M_2 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) B Dn D_6 [ऽ]पि (for हि) K_4 मुखसंभूतो; T_1 हर्षसंजातो, T_2 सत्र संभूतो — ^{b}) T_1 मुखे (for मुख) S (except G_3 M_2 om) पुरा (for तदा) — ^{c}) K $D_{3\ 5}$ परिभ्रष्टो, B D_6 $G_{2\ 3}$ M_1 पुनर्नष्टो, Dc $D_{1\ 2}$ परिभ्रष्टा, T_2 $G_{1\ 4}$ पुनर्दृष्टो — ^{d}) B Dc Dn D_2 M_1 निःश्वास इव $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ दर्पण°

16 M_2 om 16^{a} (cf v l 14) — ^{b}) K_1 रामभाषण — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ बभूवुः शुभलक्षणा , G_1 °व शुभलक्षणा — After 16, Dc D_2 ins a passage given in App I (No 28)

17 Before 17, $D_{1\ 2}$ ins मार्कंडेय उ° — ^{b}) T_1 त्रिनेत्रेन, G_4 विमाने च — ^{c}) B D_6 G_3 पद्मयोनिर् (for पिता°)

18 ^{d}) Dc D_2 ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो)

19 ^{a}) D_1 नाम (for चैव) — ^{b}) K_2 D_1 °भास्कर°, Dc D_2 °भासुर°

20 ^{a}) $B_{2\ 3}$ [अ]न्तरीक्ष, M_1 [अ]न्तरिक्षे — ^{b}) Dc D_2 °दानव° (for °गन्धर्व°) — B_4 om 20^{cd} — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ नभस्थल

21 ^{b}) Dc D_2 transp तेषां and मध्ये

22 ^{a}) T_2 तत (for न ते) K_3 कार्यं, B_{1-3} Dn D_6 T_1 G_3 दोष (for कोप) — ^{b}) K_4 तत्र, B Dc Dn $D_{2\ 6}$ G_3 हि ते (B_1 च मे) (for हि मे)

23 =(var) 3 75 7 — ^{a}) T_1 भूतात्मा (for °ना)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५

वायुरुवाच ।

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६

अग्निरुवाच ।

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।　C 3 16564 B 3 291 34 K 3 292 35

— 23^{cd} =(var) 24^{cd} — ^{c}) S (except G_3) transp मे and विमुञ्चतु

24 T_1 $G_{3.4}$ om (hapl) 24 — 24^{cd} =(var) 23^{cd} — ^{c}) K $D_{1.3}$ विमुञ्चतु यथान्त्र ($K_{1.2}$ °ष्य) — ^{d}) $K_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ नते वा(K_3 D_3 चा)द्य त्यजतु मा, K_2 तमेवाद्दि त्यजतु मा — After 24 N (D_4 missing) T_1 G_3 ins

1302* य आह स्वहते वीर नान्य स्त्वमेऽप्यचिन्तयम् ।
　　नथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्मत्र ।

[(L 1) Dc D_2 हि (for [अ]ह) K_3 व्यचिन्तय, T_1 ह्यचिन्तय — (L 2) B_2 यथा (for नथा) K_3 $D_{1.3.4}$ [ह]ह (for हि) T_1 गतिर् (for पति-)]

25 ^{b}) $K_{1.2}$ श्रा(K_2 आ)वयन्त्यखिला दिश, K_3 Dc $D_{1.2}$ सुस्वरा लोकसाक्षिणी

26 ^{a}) K_4 D_2 M_1 ते (for वै) — ^{c}) B_1 न पापा (for अपापा) — ^{d}) D_1 गच्छस्व (for संगच्छ) S (except G_2) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T_1 G_3) om the ref — ^{d}) K_1 $D_{3.5}$ नापराध्यते, K_3 प्रतिगृह्यता

28 ^{a}) K Dc $D_{1-3.5}$ रसा॰ सर्व सत्प्रसूता, B_1 रसा मम प्रसूता हि, T_1 रसानि सत्प्रसूतानि, T_2 सर्वतस्थ॰ प्रसूते हि, G_1 रस मत्त प्रसून हि, G_2 सर्वमनश्चरो वेत्ति — ^{b}) K_4 D_2 देहे देहेषु, Dc दन्दिदेहेषु, T_1 हितो देवेषु, T_2 सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु) — ^{c}) $K_{1.2}$ च त्वा, K_3 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M त्वा वै (by transp) T_1 प्रवीमीह, $G_{2.4}$ प्रवीम्येतन् (for प्रब्रवीमि) — ^{d}) $K_{1.2}$ जानकी (for मैथिली) — After 28, D_1 ins

1303* पार पर त्वमेवासीर्विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
　　अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि पर सदा ।
　　ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
　　पराणां च परास्यसि पार पार सदैव स ।
　　सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।;

while T_1 G_1 M ins

1304* 　　　　यम ।
　　धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
　　शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G_1 धर्म (for यम) — (L 1) G_1 धर्मोऽहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि)]

29 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ अत्र (for पुत्र) — ^{b}) $K_{1.2}$ सद्वृत्त धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मणि — ^{c}) $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{3.5}$ G_3 साधौ K_2 T_2 G_4 मार्गस्ते, Dc_1 Dn_2 n_3 $D_{3.5}$ काकुत्स्थ; Dc_2 T_1 मार्गस्थ, G_1 M_1 मार्गस्थ

30 D_2 om 30^{a} — ^{a}) T_2 एषां (for एष) $K_{1.2}$ धीर (for वीर) — ^{d}) D_1 मानवानां निपातितः

31 ^{a}) K_3 D_5 °सत्वानां; B_1 शत्रूनां (for °भूतानां) — $K_{1.2}$ om 31^{c}–32^{b} — ^{d}) Dc_2 D_3 G_4 किंचित् (for कचित्)

32 $K_{1.2}$ om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{c}) $K_{1.2}$ नड कूबर° — ^{d}) D_1 हि, T_2 वा (for च) S (except G_3 M_1) transp कृता and मया

C 3 16564 B 3 291 34 V 3 292 35 शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३

नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५

राम उवाच ।

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७

ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८

ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९

तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०

वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१

ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२

सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३

दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

---

33 K3 om 33 — a) K1 4 D1 2 आमीदेत्; B1 2 Dn1 सेवेत, D5 आसीदे, T3 G1 2 4 मीता वा; M1 मन्येत; M2 आसीत (for आमेवेत्) — b) K1 2 प्रियाम् (for स्त्रियम्) K1 2 इति (for अपि) K2 ब्रुवन् (for ध्रुवम्) — c) K1 2 पतेद्, D1 भवेद् (for फलेद्) B Dc1 Dn D6 मूर्धा (for देह) — d) K1 2 इत्युक्तोसौ पुराभवत्

34 a) T2 G1 2 4 तु (for [अ]त्र) — b) Dc D2 G2 महामते (for °द्युते) K1 2 D1 सगच्छ सह भार्यया — c) M1 कर्म (for कार्यं) — d) K1 2 अमरप्रभो, Dc1 D2 °प्रभ ; G4 अमितप्रभ

35 a) D5 S (except G3) तव (for वत्स) — b) K1 2 तव; T2 G4 [अ]स्म्यह (for [अ]स्मि ते) — c) K1 Dc D1-3 5 T1 ते राज्य, T2 G1 2 4 राज्य स्व (for राज्य च)

36 a) Hypermetric ! K3 D3 G1 M2 त्वा — b) G2 4 पिता मे जनको यदि

37 T1 om 37–39 (with मार्कण्डेय उ°), T2 G1 2 4 M om the ref — b) B Dn D6 G3 भरतर्षभ; T2 G1 2 4 मनुजर्षभ M प्रहृष्टेनांतरात्मना — c) B Dc Dn D6 G3 [इ]ति (for त्व) — d) B Dc Dn D2 6 G3 राम रक्तांतलोचन — After 37, N (D4 missing) G3 ins

1305* सपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K4 च, B2 3 Dn D1 4–6 [इ]ह (for हि)]

38 T1 om 38 (cf v l 37) — b) G2 अभिसवृत्त — d) K3 4 D3 5 वैदेह्या, G1 सीतया (for भार्यया) K1 2 भार्यया समुपेयिवान्, T2 सभार्यं पुरमेयिवान्, G2 4 भार्यया सह सीतया

39 T1 om 39 (cf v l 37) — ab) Dc D2 तयोर् (for ततो) M1 transp वर and ददौ K2 3 Dc D3 T2 तस्मा, D1 M तस्माद् (for तस्मै) K3 Dc D2 3 अ(K3 य)विध्याय, K4 अवध्याय, B Dn D5 6 G3 ह्यविध्याय, T2 G1 2 4 अवध्याय (for अविन्ध्याय) K3 Dc1 D1 3 परतप — c) B1 चानुमानाभ्या, B3 D1 दान°, G1 2 4 M चार्थकामाभ्या

40 b) B Dn D6 G3 (before corr) शक्रपुरोगम (for °मुखैर्वृत°) — c) N (except K1 Dn2, D4 missing) कौशल्या T1 कौशल्यापुत्र ते राम — d) T G1 2 4 अन्यान् (for अद्य) K4 Dn2 D3 G2 4 ददामि

42 a) T2 G1 2 4 तथेति (for ततस्ते) K1 सत्रे (for प्रोक्ते) — b) T2 G2 2 ततस्तद्°, G1 M1 ततस्ते, M2 तथेव (for तथेति) K1 4 T2 G1 2 4 वचनात् (for वचने) K3 Dc2 D2 तथा (for तदा) — d) K1 2 लब्धचेतना°

43 a) T1 चैव (for चापि) T1 महाभाग — b) M1 हनुमतो — c) T2 रामकीर्ति T1 वत्स (for पुत्र)

44 a) D5 च सुख° (for त्वामुप°) — b) T2 G1 2 4 प्रमादात् (for प्रसाद) S (except G3) तथा (for सदा) — d) D5 नित्य (for इति)

45 a) T2 G1 2 4 तत्, M तु (for से) K4 D2 ततस्प्रेक्ष्य(D2 °क्ष)माणाना — b) K4 D3 G1 2 4 °कारिणा

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धा पुनरागमत् ॥ ५५
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
किष्किन्धा तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयत्तदा ॥ ५९

C 3 16591
B 3 291 61
V 3 292 61

(for °कर्मणाम्) — ^{cd}) K $D_{3\ 5\ 6}$ transp देवा° and सर्वे

46 ^{ab}) B Dn $D_{3\ 6}$ G_3 transp तु and रामं, and read सगत (B_1 °स) (for समेतं) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ T_1 परम°, B_1 परम — ^{d}) K_3 सुरमध्य (for सुहृन्मध्य)

47 ^{b}) K_{1-3} $D_{1\ 2\ 5}$ मनुष्योरगराक्षसा, K_4 मानुषासुरराक्षसा, B_1 राक्षसाना च भोगिना, Dc D_2 मनुष्योरगभोगिना, $G_{2\ 4}$ मनुष्यासुर° — ^{d}) T_1 इति (for इद)

48 ^{a}) K_1 B_4 °गधर्व — ^{b}) K $B_{1\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ °राक्षसकिंनरा ; T $G_{1\ 3}$ M °किंनरपन्नगा , G_6 °गधर्वपन्नगा — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ लोके (for लोकास्) — D_4 resumes from 48^{c} — ^{d}) M_1 भविष्यति (for धरि°)

49 ^{c}) K_4 $D_{1\ 3}$ T_1 प्राक्रमत्, T_2 G_2 [अ]पक्रमत् (for [अ]पाक्रमत्)

50 ^{c}) S (except G_3) चापि (for चैव)

51 ^{a}) S (except T_2 G_3) लङ्काया — ^{c}) K Dc $D_{1-3\ 5}$ उत्ततार, B_4 S (except G_3 M_2) स ततार K_3 G_2 पुर°, T_2 रघु° (for पुन°) B_1 स तु (for तेन)

52 ^{a}) K_4 Dc $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ पुष्पकेन — ^{b}) K_2 $B_{1\ 3}$ D_5 T_2 G_1 M त्वचरेण K_1 पुरस्कृता, K_2 विराजिता — ^{d}) K_1 D_3 स (D_2 सु) वृतो $K_{1\ 2\ 4}$ Dc D_1 यशी (for वशी)

53 K_4 om 53–55 — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 3}$ Dc $D_{1\ 2}$ शिष्ये $K_{1\ 2}$ M_2 राघव (for पार्थिव) — ^{c}) T_2 G_1 यत्र° (for तत्र°) — ^{d}) B_{1-3} Dn D_5 तत्र (for सर्व)

54 K_3 om 54 (cf v l 53) — ^{a}) K_4 B_3 [ए]तान् (for [ए]नान्) — ^{c}) B_3 हरीन (for तदा) — ^{d}) S (except T_2 G_3) सपूज्य (for °तोष्य)

55 K_3 om 55 (cf v l 53) — ^{a}) T_1 राघवे° (for वानरे°) Dn D_5 G_3 तेषु सर्वेषु (for वानरे°) — ^{b}) $G_{1\ 2\ 4}$ गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ) D_5 $G_{3\ 4}$ सर्वशः (for तेषु च) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ किष्किंदा, K_4 $D_{2\ 5}$ किष्किंध्यां K (K_3 om) Dc D_2 पुनराव्रजत्, $G_{3\ 4}$ समुपागमत्

56 ^{a}) $K_{1\ 2}$ °सत (for °गत) — ^{b}) G_4 तत (for तदा) — ^{c}) =52^{a} K $B_{2\ 3}$ Dc $D_{2\ 3\ 5}$ पुष्पकेन

57 ^{a}) $K_{1\ 2}$ किष्किंदा, K_4 किष्किंध्यां T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च (for तु) — ^{b}) B_1 शस्त्रभृतां (for प्रहरतां) K_2 वर — ^{d}) D_3 °भिषिचयत्, T $G_{1\ 4}$ M_1 °भिषेचयत

58 ^{d}) T_1 जगाम स्वमतिं प्रति

59 ^{a}) B_1 च, S (except G_3) तु (for स) — ^{b}) Dc_1 राष्ट्रं परं तत ; Dc_2 D_2 राष्ट्र(Dc_2 राष्ट्रं)परंतप° — ^{c}) Dc हनुमत° — ^{d}) T_1 इरात् (for दूतं) B Dn_2 n_3 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ M_1 प्रास्थापयत T_2 G_1 रघु° ; $G_{2\ 4}$ द्रुत (for तदा)

60 T_2 om 60^{ab} $G_{1\ 2\ 4}$ read 60^{ab} after 10^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 M [इ]ङ्गितं (for [इ]ङ्गित) T_1 G_1 सर्वं — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वं (for तस्मै) K_3 $B_{2\ 3}$

C 3 16591 B 3 291 61 P 3 292 62 लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४
ततस्तं वैष्णवे शूर नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn $D_{4\ 6}$ वै; B_1 तत्, $G_{3\ 4}$ स॰ (for च) — ^{c}) B_1 T_1 G_1 तत (for पुन) T_2 $G_{2\ 4}$ वायुपुत्रस्तत प्राप्त — ^{d}) Dc $D_{2\ 5}$ उपागत (D_5 स); Dn_1 पुरागमत्, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ उपाविशत् (for उपागमत्)

61 ^{b}) T_1 जटिल (for भरत) — After 61^{ab}, $G_{3\ 4}$ ins

1306* नन्दिग्रामगत राम सशत्रुघ्न स राघव ।

62 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सगतो (for समेत्य) — Dc om 62^{c}–64^{d} — ^{d}) G_1 मुदितो (for मुमुदे)

63 Dc om 63 (cf v l 62) — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ततो; T_2 $G_{2\ 4}$ तदा (for तथा) — ^{b}) G_4 मुमुदे (for समेतौ) — ^{c}) B_1 T_2 $G_{1\ 4}$ M_2 दर्शने चो॰ (for दर्शनेनो॰)

64 Dc om 64 (cf v l 62) — ^{b}) K_2 ॰भिमकृत्त, K_3 ॰भिमस्कृता; $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ ॰तिसत्कृत; $D_{1\ 3}$ T_1 G_3 ॰भि(D_3 G_3 ॰ति)सस्कृत — ^{d}) $G_{1\ 3\ 4}$ सयुक्त परया मुदा (G_1 तदा)

65 ^{a}) $K_{1\ 2}$ M_2 राघव, $B_{3\ 4}$ वैष्णव B_1 ततस्त वै महाशूर — ^{b}) K_4 नक्षत्रेभिहते, Dc D_2 भिजिते, D_1 $G_{3\ 4}$ ॰त्रे महि(D_1 मह)ते — ^{c}) $B_{3\ 4}$ वशिष्ठो — ^{d}) $K_{1\ 4}$ [अ]भिषिञ्चतां

66 ^{a}) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठ) — ^{b}) G_1 ससुहृद्गण, G_3 सुसुहृज्जन — ^{c}) G_3 धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्) — ^{d}) Dc D_2 अनुजानाद्, T_1 अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्) B_1 पुरीन्; G_1 गृह (for गृहान्) G_4 बली (for प्रति)

67 ^{a}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भोग (for रत्नै) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_1 T_1 G_1 M_1 मुदान्वितौ (for मुदा युतौ) — ^{c}) K_3 समाधीय, K_4 ॰ध्याय, $D_{1\ 3}$ (*sup lin* as in text) ॰दाय (for ॰धाय) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ तौ दु खेन समर्जे ह

68 ^{a}) $B_{1\ 3}$ G_1 तु, D_3 तद् (for च) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 च (for तत्) — ^{b}) T_2 G_1 M [अ]थ (for स) — ^{d}) D_1 प्रीत (for प्रीत्या) K_4 D_3 वै, D_5 च (for स) S (except G_3) प्रीत्या परमया युत

69 ^{c}) $G_{1\ 3\ 4}$ शताश्व॰ — ^{d}) $K_{1\ 2}$ ह्ययोध्या, B_1 D_1 M_1 जारूथ्यां; T_1 हैरण्यान्; T_2 जानक्या (for जारूथ्यान्) ❀ Cn जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्र॰ । ❀ — After 69, D_1 ins

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
　　राज्य कारितवाञ्राम पश्चात्स त्रिदिव गत ।

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{1\ 4}$ B D G_1 M_2 (all om sub parvan name) mention only रामो(G_1 श्रीरामायणो-, M_2 रामायणो)पाख्यान, to it Dn_3 adds समाप्त — *Adhy name* K_3 अभ्युदयिक, B_4 सुग्रीवादिविसर्जन, G_1 श्रीरघुनाथपट्टाभिषेक , M_2 रामाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 289, Dn_3 290, D_1 294 , T_1 M_2 (orig) 281 , T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 279, G_1 276, G_3 278 — *Śloka no* Dn 72, D_1 58

276

1 ^{a}) T_1 महाप्राज्ञ (for महाबाहो) — ^{b}) D_1 राघवेणामितौजसा — ^{d}) D_1 वने (for वन) Dc D_2 पुन (for पुरा) — After 1, G_1 ins

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
अयं च बलिना श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ ६
य इमे वज्रिणः सेना जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा । C 3 16613 B 3 292 12 K 3 293 12

1303* सम्यक् भवता सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
आयुष्यमिदमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामारोग्यप्रवर्धनम् ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^{a}) D_{2} नर° (for पुरुष°) — ^{b}) Dn_{3} परंतप — ^{c}) B_{2-4} D (except D_{1} $_{3}$ $_{5}$) G_{3} श्रिते (for °श्रये) — ^{d}) B_{1} प्राप्तनिर्णये, M_{1} °प्तिनिर्णये

3 ^{b}) B Dc_{1} Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} M वर्तते (for दृश्यते) K_{4} परमाण्वपि, G_{1} परमाण्वपि — ^{c}) T_{1} तस्मिन् (for अस्मिन्) K_{3} B D (except D_{1} $_{3}$) निषी(/B_{1} °षे)देयु — ^{d}) B_{1} $_{3}$ सेन्द्रापि ससुरासुराः

4 ^{a}) T_{1} सहत्यापि निहतो वृत्रो — ^{b}) G_{4} मन्युभिर् (for मरुद्भिर्) — ^{c}) K_{3} Dc D_{1-3} $_{5}$ च (D_{1} स) महावीर्यो (for चैव दुर्धर्षो) — ^{d}) G_{1} दीप्तजिह्वा, G_{2} $_{4}$ °र्घजवा

5 ^{a}) Dc D_{3} ते सर्वा (for सर्वार्था) — ^{b}) K_{4} Dc D_{3} सन्तिष्ठन्ते K_{3} D_{5} $_{6}$ च, Dc D_{1} $_{3}$ हि (for [इ]ह) K_{1} $_{2}$ सर्वत ; B_{1} $_{3}$ $_{4}$ S (except G_{3}) नित्यश — ^{c}) K_{3} D_{6} न, Dc_{2} D_{3} T_{1} G_{1} $_{3}$ सु (for नु) D_{2} स्वर्गे, T G_{4} M सत्य, G_{1} युद्धे, G_{2} सर्वे (for संख्ये) — ^{d}) B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} transp भ्राता and यस्य

6 ^{a}) G_{2} $_{4}$ तु (for च) — 6^{b} =1 2 191^{b} 114 9^{d}, 141 18^{b}, etc , etc — ^{c}) K_{1} स्युवानौ, K_{3} सुवीर्यौ च, D_{1} $_{3}$ योद्धारौ च (for युवानौ च) — ^{d}) B D (except D_{1} $_{3}$ $_{5}$) G_{3} वीरौ, M_{1} इमौ, M_{2} त्रिमौ (for यमौ) — ^{f}) G_{4} नराधिप (for पर°)

7 ^{a}) K_{4} D_{3} य एते Dc_{2} D_{2} यदिमे (for य इमे) G_{1} पवित्रिण° (for वज्रिण) Dc सैन्या (for सेना) — ^{b}) K_{1-3} D_{1} $_{3}$ जयेयु K_{1} Dc D_{2} समरुद्गणा , K_{3} D_{6} G_{1} °द्गणान्, D_{1} $_{4}$ °द्गण — ^{c}) T_{2} [ए]भिर् (for [ए]भिर्) — ^{e}) K_{4} विजेष्यसे B_{2} कुरून् (for रणे)

8 ^{a}) K_{1} Dc D_{1-3} $_{5}$ भ्रातृभिश्चापि पश्यैता

9 K_{1} om 9^{ab} — ^{a}) Dc D_{2} T_{1} G_{1} $_{4}$ आनीता द्रौपदी कृष्णा — ^{b}) =1 1 82^{d} 147 13^{d} K_{3} सुदुष्कृत — After 9^{ab} K_{1} *repeats* 7^{cd} — ^{d}) D_{1} च समागत, D_{3} च महानुग (for वशमा°)

10 ^{a}) B_{1} सहस्रा येन रा — ^{c}) T_{1} G_{2} $_{4}$ M संख्ये, G_{1} संख्ये — ^{d}) K_{1} $_{3}$ Dc D_{1} $_{3}$ भीमदर्शन

11 ^{ab}) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ B_{1} $_{4}$ Dn D_{3} $_{5}$ $_{6}$ मित्राण्यृक्षा°, D_{1} T G_{2} $_{4}$ मित्रमृक्षा , G_{1} ऋक्षा मित्रा (by transp) S (except G_{3}) कृष्ण° (for काल°) — ^{c}) K_{1} $_{3}$ °गतान्, G_{2} °कृता (for °गता) — ^{d}) K_{1} गतान्, S (except G_{3}) इति (for एतद्) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1} $_{3}$ विचारय; K_{3} Dn_{1} D_{2} T_{1} विचिन्तय, Dc D_{3} विचिन्त्यता; G_{1} [अ]नुचिन्त्य च (for [अ]नुचिन्तय)

C 3 16613
B 3 292 12
K 3 293 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

---

12 ^{a}) Dc D_{2} एतस्मात् (for तस्मात्त्व) G_{3} वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु°) $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ तस्मात्त्व त्व (B_{3} Dn सर्वं) कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) K_{1} तद्विधाय (for त्वद्विधा हि) $K_{1\,2}$ महाबाहो (for °त्मानो) — After 12, $K_{1\,2}$ ins a passage of 14 lines given in App I (No 29)

13 ^{a}) D_{3} राजन् (for राजा) — ^{b}) K_{1} मार्कंडेयेन — ^{c}) D_{5} दैन्यम् (for दुःखम्) — ^{d}) $B_{1\,2}$ अप्येवम्, $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_{3} अप्येनम् (for एवेदम्) — For 13^{cd}, G_{1} subst

1309* श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेयं पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतः ।

Colophon In K_{3}, the portion of the text from this colophon up to 3 278 19^{ab} is lost on a missing fol — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_{3} T_{2} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{1\,2\,4}$ B Dc Dn_{1} n_{3} D_{1-6} T_{1} G M (all om sub-parvan name) mention only रामो(K_{4} श्रीरामो ; T_{1} G_{2} M_{3} श्रीरामायणो ; G_{1} M_{1} रामायणो)पाख्यान, to it all these (except B_{3}) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{3} 290, Dn_{3} 291; D_{1} 295, T_{1} M_{2} (orig) 282, T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 280, G_{1} 277, G_{2} 279 — *Śloka no* Dn D_{1} 14

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7 1 166), many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text — This adhy is missing in K_{3} (cf v l 3 276 13)

1 1^{a}=3 281 92^{a} — ^{b}) $K_{1\,2}$ transp नेमान् and भ्रातॄन् K (K_{3} missing) $D_{1\,3}$ T_{2} G_{4} M तथा मुने, T_{1} परंतप (for महामुने)

2 ^{a}) D_{3} T_{1} M_{1} क्लिष्टा, $G_{1\,2\,4}$ क्लिष्टा — ^{b}) T_{1} $G_{1\,2\,4}$ M_{2} क्लिष्टया (for कृष्णया) D_{3} कृष्णेय तापिता वयं, M_{1} क्लिष्टया तारित वन — ^{c}) T_{1} बलाद् (for पुनर्) — ^{d}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1\,2\,4}$ बलाद्, T_{1} वने (for वनाद्) B_{1} अपहृत; B_{2-4} D (except $D_{1\,5}$) G_{3} चापि हृता, T_{1} चाप हृता Dc_{2} D_{2} वनात्, T_{1} पुनः, T_{2} $G_{2\,4}$ [अ]बला (for बलात्)

3 Cf 3 49 34^{abcd} — ^{b}) K_{2} G_{4} यया, B_{2} Dn D_{3-6} G_{3} [अ]पि वा (for [अ]थ वा) — ^{d}) T_{2} $G_{1\,2\,4}$ यथैव

4 K_{1} मार्कंडेय , M_{2} श्रीमार्कंडेय — ^{a}) Dc D_{2} वरस्त्रीणां, D_{1} कुरु° — ^{c}) K_{2} यथाप्राप्ते, M_{3} यथावृत्त

5 ^{a}) B_{3-4} मद्रेषु, G_{1} माद्रेषु — ^{c}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_{3} महात्मा च, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ कृतज्ञश्च (for शूर°) — ^{d}) Dc_{1} सत्यवान्संयतेंद्रिय

6 G_{3} om (hapl) 6^{a}–7^{b}, Dc_{1} om 6 — ^{a}) K_{1} दानमतिर् D_{5} दात° (for दक्ष) — 6^{d}=1 S 4^{d},

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि । C 3 16632 B 3 293 17 V 3 294 18

---

61 53^c, 92 1^b, 110 10^c etc

7 G_2 om 7^{ab} (cf v.l. 6), M_2 om 7^a–8^b — ^{b}) Dc D_2 सत्यवान् $B_{1\,3}$ Dc D_2 S (G_3 M_2 om) सत्य(Dc$_2$ D_2 °नि)तेंद्रिय°, D_5 सो निर्तेंद्रिय° (for विजि°) K (K_3 missing) वेदवेदांगपारग° — D_6 om (hapl) 7^c–8^c — ^{c}) T_1 मनसा (for वयसा) — ^{d}) T_1 इव (for उप)

8 D_2 om 8, M_2 om 8^{ab} (cf v.l. 7) — ^{a}) B D (except $D_{1\,3}$) G_3 °नार्थं च, T_2 $G_{1\,2\,4}$ °नार्थाय — ^{d}) S (except G_3) बभूव ह (for जितेन्द्रिय°)

9 ^{a}) $K_{1\,2}$ हुत्वा शतसहस्रया स, T_1 हुताशनसहस्र स — ^{b}) Dc$_1$ $D_{3\,5}$ T_1 °सत्तम° $K_{1\,2}$ सावित्र्या °सत्तम° — ^{c}) $G_{2\,4}$ गते, M_2 यथा (for तदा) B_2 षष्ठे काले तथा राजन्

10 ^{a}) D_4 यत्नेन (for एतेन) — ^{b}) T_1 च, T_2 G_4 M_2 ह, $G_{1\,2}$ M_1 हि (for तु) $K_{1\,2}$ D_5 वर्षाणि दश चाष्ट च, Dc$_2$ D_2 वर्षाण्यष्टौ दशैव तु — ^{d}) D_3 तोषम् (for तुष्टिम्) $K_{1\,2}$ D_5 सावित्री त मतस्थया(D_5 गा)त्, K_4 °त्री तोषमस्थयात् — ^{c}) B D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 रूपिणी तु (for स्वरू°) K (K_3 missing) $D_{1\,3\,5}$ हि सावित्री (for तदा राजन्)

11 ^{a}) S (except G_3) समुत्थाय (for °त्थाय) — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{1\,3\,5}$ सौम्येन वपुषान्विता — ^{c}) K_1 वपुषा (for वरदा) — After 11, S (except G_3) ins

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K_1, K_3 missing) T_2 G ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^{b}) $B_{1\,3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ transp दमेन and नियमेन K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ नियमेन च तेनघ — ^{c}) B D (except $D_{1\,3\,5}$) G_3 भक्त्या च (for मद्भक्त्या)

13 ^{b}) $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_{2-4} यदीप्सितं, G_1 यदि इच्छसि — ^{c}) D_5 च कर्तव्यस्, T_1 G_1 तु (G_1 च) ते धर्मे, $G_{2\,4}$ स्वधर्मेषु — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1\,3}$ कदाचन D_5 त्वया धर्मे कदाचन

14 ^{a}) $K_{1\,2}$ B_3 $D_{3\,5}$ T_1 G_1 M अपत्यार्थं — ^{b}) T_2 $G_{2\,4}$ ततो (for कृतो) — ^{c}) T_1 बहुला (for बहवो) — ^{d}) B_2 कुलपावना°, T_1 G_2 °वर्धना°

15 ^{a}) K_4 $D_{3\,5}$ तुष्टा च, M तुष्टा तु — ^{b}) B Dc$_1$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 वरम् (for कामम्) Dn$_3$ G_3 एत, T_1 एतद्, T_2 $G_{1\,2\,4}$ एव — ^{c}) $B_{1\,3}$ सतान° K_1 हि वृणो, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 परमो, D_5 G_4 हि पर, T_2 हि पुरो D_5 धर्मम् — After 15 B ins

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^{b}) K_4 T_1 $G_{1\,2}$ M_2 इदं (for इमं) — D_1 om 16^{cd} — ^{d}) B D (except $D_{3\,5}$, D_1 om) G_3 भगवांस्ते (for तव हेतो)

C 3 16633 B 3 293 17 K 3 294 18

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

---

17 ^{a}) M प्रसाद चैव T_1 दत्ता (for तस्मात्) — ^{b}) B_1 स्वय तु, B_3 Dn_{1} n_3 स्वयभू (for स्वयभु) D_5 नृप (for भुवि) $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ T_1 स्वयभु(K_4 भू)विहितानघ, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M स्वय विहितवत्यह — ^{c}) K_4 B_2 M सौम्या, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ नाम

18 ^{a}) K_4 D_5 नेह, $G_{1\ 2\ 4}$ न च (by transp) — ^{b}) G_1 व्याहर्तुं वै — ^{c}) $K_{1\ 3}$ विसर्गेण, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °नियोगेन

19 B_4 G_1 M_2 om the ref K_1 माकंडेय — ^{a}) M_1 तथैव — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{1\ 2\ 5}$ नृप — ^{c}) B_2 तदा (for पुन) T_1 प्रसादादेव नोवाच — ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_1 एव, D_5 एतद्, T_2 चैव, G_1 ह्येतद् (for एव) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति, T_1 पुत्रार्थं किंचिदुत्तर

20 ^{b}) K (K_3 missing) D_5 स्वगृहान्, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स्वपुर, $K_{1\ 2}$ D_1 नृप, Dc D_2 पुन — ^{c}) M स्व राज्य B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वीर (for प्रीत) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ स राजोपा वसत्प्रीत — ^{d}) K_4 प्रजा

21 ^{c}) K (K_3 missing) $D_{1\ 3\ 5}$ श्रेष्ठायां — ^{d}) S (except G_3) आदधत्

22 ^{a}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ T G_{2-4} राजपुत्र्यास्; D_1 G_1 °पत्न्या $K_{1\ 2}$ M_1 transp तु and स B_1 राजपुत्र्याम भूद्गर्भो — ^{b}) Cf 3 281 58^{cd} B Dn $D_{4\ 6}$ मानव्या ($B_{3\ 4}$ °व्या), D_1 मालव्य; D_5 ह्यालभ्य, T G_3 मालव्या, $G_{2\ 4}$ काल्येन — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 M सदा T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ महाञ् (for यथा) — ^{d}) G_4 ताराधिप इवाम्बरे

23 ^{a}) Dc_3 D_2 प्राप्तकाले T_1 [अ]जनयत् (for सुषुवे) — ^{b}) G_1 (? gloss) कमल° (for राजीव°) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ नृपति° (for मुदित°) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चक्रे च ($B_{3\ 4}$ स) नृपसत्तम, D_5 चक्रे च नृपतिस्तथा, T_2 $G_{2\ 4}$ चक्रे स (G_1 सु) मुदितस्तदा

24 ^{b}) D_1 गतया (for हु°) K (K_3 missing) Dc $D_{1\ 3\ 5}$ ह्यपि, B_1 विरति (for ह्यपि) — ^{c}) D_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च (for [पि]त)

25 ^{a}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ श्री Dc_3 सावित्री विग्रहवती, D_2 सावित्रीप्रवती च श्री (sic) — ^{c}) $K_{1\ 3}$ [पि]व तु, D_1 नापि (for चापि) D_1 कन्या सा (by transp)

26 ^{c}) K_3 प्राप्तेय देवि कस्येति — ^{d}) K_4 B_1 S (except G_3) तां (for स)

27 ^{b}) D_5 दीप्यती° (for ज्वलन्ती°) — ^{d}) Dc Dn_{3} n_3 प्रतिबाधित, D_4 G_3 °बोधित, D_5 °भासिता

28 ^{a}) B_4 अथोपास्य B_1 M_2 °ज्ञात्वा — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 देवताम(Dc D_2 °न)भि°

29 ^{b}) Dc D_2 प्रतिपूज्य — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समीप° (for सकाश°) — ^{d}) Cf 1 92 2^{b} D_1 G_4 देवश्रीवर(G_4 °रिव)रू

30 ^{a}) D_1 om सा — ^{b}) K_1 शेषा पूर्वं, K_3 Dc_1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१ C 3 16657 B 3 293 41 V 3 294 42

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं D_4 G_3 नियम्य (for निवेद्य) — ^{d}) B Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_2 पार्श्वमास्थि($B_{1, 3}$ °ग)ता, D_5 अग्रत° स्थिता

31 ^{a}) D_5 म ता, T_1 सुतां (for तु तां) — ^{b}) D_1 $G_{1, 4}$ स्व (for स्वां) — ^{c}) D_5 M तु (for च) $K_{1, 2}$ M_2 परैर्, $G_{1, 2, 4}$ नरैर् (for वरैर्)

32 $K_{1, 2}$ अश्वपति° (for राजो°) — ^{a}) K_2 पुत्र, B_2 प्रति (for पुत्रि) — ^{c}) K_2 अन्वेच्छ; Dc D_2 अन्विष्य, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 इच्छस्व

33 ^{a}) $K_{1, 2}$ प्राकृत°, T_2 $G_{1, 2, 4}$ पार्थिव — ^{b}) G_4 मनिवेद्यस् $K_{1, 2}$ $D_{1, 3, 6}$ स्वयानवे — ^{c}) K (K_3 missing) B_2 Dc_2 Dn $D_{2, 3, 6}$ G_3 विमृष्याह — ^{d}) B_1 वरयध्व, D_5 °स्व, T_2 G_1 वर तत्र, $G_{2, 4}$ त्वा वराय, G_3 वर येस्व; M वराय त्वा Dc D_2 यथेच्छसि

34 ^{a}) K (K_3 missing) $D_{1, 3, 5}$ च (for हि) $K_{1, 2}$ धर्मशास्त्र ते, K_4 B D G_3 °शास्त्रेषु, G_1 सर्वशास्त्रे मे — ^{b}) T_2 $G_{2, 4}$ पठ्यमाने, G_1 °मानैर् D_1 द्विजातिषु — ^{c}) $G_{2, 4}$ यथा (for तथा)

35 =(var) Manu 9 4 — ^{a}) $K_{1, 2}$ याच्यो, D_3 वाह्यो, M याप्यो — ^{b}) K_1 D_3 (*sup lin* as in text) याच्या(D_3 °त्या)श्चा, K_2 याच्योश्चा° (sic), D_5 वाच्याश्चा°; M याप्यश्चा° — ^{c}) S (except $G_{1, 3}$) मृते पितरि पुत्रस्तु — ^{d}) $K_{1, 2}$ याच्यो, D_3 (*sup lin* as in text) यात्यो, M याप्यो

36 ^{b}) $G_{2, 4}$ कुरु (for त्वर) — ^{c}) $K_{1, 2}$ D_3 (*sup lin* as in text) याच्यो, M याप्यो

37 K_1 S (except G_3 M_1) om the ref — ^{a}) Dc_2 D_2 तु दुहिता (for दुहितर) — ^{b}) K_2 Dc_2 $D_{2, 3}$ यथा T_2 धर्मिण (for मन्त्रिण) — ^{c}) K_1 °यात्रे च, B_1 यात च, Dc D_2 °यात्राश्च, D_5 यात्र तु, G_1 °यात्रां च — ^{d}) K_4 (marg *sec m* as in text) ध्रियताम् (for गम्यताम्) $K_{1, 2}$ B_{2-4} D (except $D_{1, 3}$) G_3 चेति, K_4 चापि (for इति) K_4 D_1 [अ]नोदयत्

38 ^{a}) G_1 तत (for पितु) — ^{b}) $K_{2, 4}$ B D (except $D_{1, 3}$) G_3 तप° (for मन°) — ^{c}) D_1 आदाय (for आज्ञाय) — ^{d}) D_3 [अ]निवारिता, T [अ]विचार्य सा (T_2 च), G_1 M_1 विचार्य च, $G_{2, 4}$ विमृश्य च, M_2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्)

39 ^{a}) K_2 D_5 हैमरथम् T_1 $G_{2, 4}$ हैम रथ समास्थाय — ^{b}) T $G_{1, 2, 4}$ transp स्थविरै and सचिवै — ^{c}) Dc_2 D_2 वन्यानि (for रम्याणि) — ^{d}) T_1 $G_{2, 4}$ सा (for ह)

40 K_1 om (hapl) 40–41 — ^{a}) B_2 Dc_2 $D_{2, 3}$ (*sup lin* as in text) वन्यानां (for मा°) — ^{b}) =(var) 3 278 3^d $B_{1, 2}$ Dn3 T_2 G_3 °वादन (for °वन्दनम्) — ^{c}) $K_{2, 4}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ तानि, M तत्र (for तात) — ^{d}) K_2 D_5 अन्व, Dc D_2 M अभि° (for अभ्य°)

41 K_1 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) B Dn $D_{2, 4, 6}$ T_1 G_3 M (by transp) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc_2 (marg *sec m*) वनेषु सर्वेषु — ^{b}) K_4 B_4 Dc D_2 वनोत्सर्गं, Dc_2 (by corr) विचरती — ^{c}) K_2 Dn3 कुर्वंती K_2 D_5 ऋषि° (for द्विज°) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M कुर्व(G_1 °र्वं)ती द्विजमुख्येषु

२७८

C 3 16658
B 3 294 1
K 3 295 1

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— ^{d}) K_2 D_5 त देश मा (for त त देश)

Colophon K_3 missing — *Major parvan* $K_{1,2}$ T_2 $G_{3,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* N (K_3 missing) T G_{1-3} M (all om sub-parvan name) mention only साविन्यु(D_8 °न्यो)पाख्यान — *Adhy name* D_5 वरान्वेषण, M_2 सावित्रीजन्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 291 (Dn_3 292), D_1 296, T_1 M_2 (orig) 283, T_2 G_4 M (M_2 inf lin) 281, G_1 278, G_2 280 — *Śloka no* Dn_1 n_2 40, Dn_3 D_1 41

278

1 In K_3, 1^{a}–19^{b} are missing (cf v l 3 276 13) K_1 मार्काडेय॰; M_2 श्रीमार्कंडेय॰ — ^{a}) D_1 राजन्

2 K_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) M_2 [ऽ]धिगम्य — ^{b}) K_1 D_5 T_1 सर्वान् (for सर्वाणि) B_2 च (for [ए]व) $B_{3,4}$ च सा; T_2 $G_{3,4}$ तदा (for तथा) — In D_8, the portion from 2^{cd} up to 3 279 7 is lost on a missing fol — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{1,2,5}$ पुनर् (for पितुर्) — ^{d}) $K_{1,2}$ श्री च समन्विता

3 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) K_1 $B_{3,4}$ Dc D_2 G_{3-4} समासीन — ^{b}) B Dn $D_{1,2,4,5}$ G_3 transp दृष्ट्वा and सा $K_{1,2}$ त (for सा) K_1 शुभम्, $D_{1,5}$ तदा — ^{d}) =(var) 3 277 40^{b} B_{2-4} D (except Dc D_1, D_8 missing) T_2 G_3 M_2 °वादन (for °वन्दनम्)

4 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) $K_{1,2}$ गता मीग्, T_2 [आ]गताभूत् — ^{b}) $K_{1,2}$ पुन (for नृप) — ^{c}) K_1 $B_{2,3}$ भद्र; K_3 भद्र, T_2 $G_{1,2,4}$ भद्र (for भर्त्रे) — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1,5}$ T_2 G_1 M चेमा (for चैनां) G_4 स्व (for स)

5 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) D_1 राजा उ° — ^{a}) K_1 तेन (for [अ]नेन) — ^{b}) T_2 $G_{1,2,4}$ समागता (for [ए]व चागता) — ^{c}) $B_{2,4}$ Dn $D_{1,4,5}$ G_3 °तस्याः; T_2 ततोस्या T_2 विप्रर्षे — ^{d}) K_4 Dc $D_{2,5}$ भर्ता वै (D_2 च); D_1 भर्तृत्वे (for भर्तारं) T_1 M_1 वृत $K_{1,2}$ भर्ता यो ऽत्र नराधिप, T_2 भर्तारं येन सा वृता

6 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) K_1 मार्काडेय, M_2 श्रीमार्कं° — ^{a}) G_1 विस्तरेणेति (for विस्त°) — ^{b}) D_1 समोदिता, D_5 सबोधिता T_1 सती; T_2 $G_{1,2,4}$ M तदा (for शुभा) — ^{c}) $B_{2,4}$ Dn_2 n_3 तदैव तस्य (for दैवतस्येव) B_1 D_1 T_1 G_1 M_2 [ए]न; D_5 [इ]ति (for [इ]व)

7 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) Before 7, all MSS (except T_2 M, K_3 D_8 missing) ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^{a}) $K_{1,2}$ S (except T_1) आसीत्साल्वेषु — ^{d}) $B_{1,2,4}$ Dn $D_{4,6}$ G_3 चान्धो, T $G_{2,4}$ M त्वन्धो (for अन्धो) K (K_3 missing) B_2 M स (for ह)

8 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) T_2 $G_{1,2,4}$ विचक्षुषस्तथा तस्य — ^{b}) T_1 मालव (for बाल) — ^{c}) K (K_3 missing) Dc_1 D_5 सामतेन, B_2 सामात्येन (for सामीप्येन) T_1 सामीप्येपहृत राज्य — ^{d}) B_1 वैरिणा किल (for पूर्ववैरिणा)

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

सांकृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः । C 3 16676 B 3 294 19 K 3 295 19

---

9 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) B D (except D_5, D_3 missing) महारण्य — ^{d}) T_1 सुदारुण (for महा°)

10 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) M_3 om 10–11 — ^{a}) D_1 अन्य (for तस्य) $K_{1\ 2}$ पुनर् (for पुरे) — ^{c}) Dc D_2 वै, T_2 [S]सौ (for मे) G_1 सत्यवान्मनुरूपश्च — ^{d}) T_2 मे भर्तेति ममावृत

11 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) K (K_3 missing) D_1 T_1 कष्ट (for पाप) — ^{c}) B_{2-4} T_1 M_1 अजानता T_1 तनयया (for यदनया) — ^{d}) B_1 D_5 सत्यवान्गुणवान् (by transp)

12 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ माता सत्य (by transp) D_5 [अ]त्र (for प्र) — ^{c}) K_4 $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तथा, T_2 तेन (for ततो)

13 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) Dc D_2 तस्य, D_1 चैव, M चासन् (for चास्य) — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ स (for च), and मृण्म° (for मृन्म°) — ^{c}) T_1 चित्रे च, G_1 पित्रे च (for चित्रेऽपि) B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विलिख°, G_1 तात्लिख°, M चालिख° (for च लिख°) — ^{d}) B_4 तेन (for इति) D_1 कीर्त्यते (for चोच्य°)

14 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) T_1 om the ref $K_{1\ 2}$ अश्वपति (for राजो°) — ^{b}) B_2 D_1 स, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वै (for वा) $K_{1\ 2}$ बृहस्पतिसमो मतौ (=15^{b}) — ^{c}) Dc_2 D_5 शूरश्च (for वा शूर°) $K_{1\ 2}$ महेन्द्र इव शूरश्च (=15^{c}) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 पितृव त्सल°, D_1 नृपनन्दन°, G_4 मित्रनन्दन° D_5 त्वया दोषो न दर्शित

15 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) M आदित्य इव ते° — ^{c}) B Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 वीर° (for शूर°)

16 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) K_4 $D_{1\ 5}$ S (except G_3) राजा ($D_{1\ 5}$ add उ°) — ^{a}) B_1 वापि (for दाता) — ^{b}) B D (except $D_{1\ 2}$) G_3 चापि (for वापि) K (K_3 missing) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 6}$ वीर्य (for सत्य°) — ^{cd}) Dc_1 D_2 T_1 G_1 om (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus !)

17 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) M_2 om the ref — ^{a}) K_1 सकृते, K_2 सम्कृते, K_4 आकृते — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 स्व (for स) D_6 G_1 शक्त्या दानरत° सम — ^{c}) T_2 सत्यसंधश् (for °वादी)

18 K_3 D_3 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) Dc प्रतिमो (for °न्यतमो) — For 18^{d}, cf 3 50 1^{b} — After 18, S (except G_3) ins

1312* स वदान्य स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वित ।

19 D_3 missing (cf v l 2) 19^{ab} missing in K_3 (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ सौम्य (for शूर°) Dc (marg sec m) सदा दान समृद्धश्च — M om 19^{b}–20^{c} — ^{b}) B_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ सत्यसंधो, Dc_2 शूर सत्यो (for स सत्य स) B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सय(B_3 °जि) तेन्द्रिय (for स जितेन्द्रिय) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ सन्मैत्र Dc_2

C 3 16676 B 3 294 19 K 3 295 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३
यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४

सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg *sec m*) सोमसूर्यश्च, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चानसूय($G_{2\ 4}$ यु)श्च — ^{d}) D_1 धीमान्स, T_1 स धीमान् (for स ह्रीमान्) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn D_8 द्युतिमांश्च, D_5 कीर्तिमांश्च

20 D_3 missing (cf v l 2) M om 20^{abc} (cf v l 19) — ^{a}) T_2 G_2 चार्जवस् K_3 तस्य, T_2 त च (for तस्मिन्) — ^{b}) T_2 G_2 धृतिस्, G_1 रतिस् (for स्थितिस्) T $G_{1\ 2}$ तत्रैव G_4 धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा — ^{c}) K_3 स दमेन, T_1 स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्) K_4 $D_{1\ 5}$ T_2 G_1 ततो, G_2 तथा, G_4 तदा (for तपो) — ^{d}) B_3 M शीलवृत्तै° K_{1-3} स (for च) K_4 (marg *sec m* as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते

21 D_3 missing (cf v l 2) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ S (except G_3) राजोवाच (resp राजा) — ^{a}) T_1 सर्वैस्त्व, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ भगवन् — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ M भगवान् $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ M_1 प्रब्रवीति, K_2 °मि, K_3 T_1 हि, Dc D_2 °तु T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सत्यवत प्रवीषि मे — ^{c}) B_3 दोषानप्येष $K_{1\ 3\ 4}$ D_1 वै (for मे)

22 D_3 missing (cf v l 2) After the ref, K_3 B_{2-4} D (except $D_{1\ 5}$) G_3 ins

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf 23^{cd}]

— ^{a}) $K_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ऽ]स्ति, K_3 B_2 D_6 G_1 हि (for ऽस्य) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 नान्योस्य — 23^{cd} =(var) 24^{cd} — ^{c}) =Matsyapurāṇa 208 13^a T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्) — D_4 om 22^d–23^c — ^{d}) K_4 D_5 देहत्याग, M_1 न्याय

23 D_3 missing (cf v l 2) $K_{1\ 3\ 4}$ T_1 om (hapl) 23–24, D_5 om 23^{abc} (cf v l 22) B_1 अश्वपतिरुवाच — ^{a}) B Dc_1 Dn D_6 G_3 गच्छस्व — ^{d}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (B_1 हि) स्थित (for तिष्ठति), cf 1313* (line 1)

24 D_3 missing (cf v l 2) $K_{1\ 3\ 4}$ T_1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) K_2 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ मा (for मे) — ^{b}) Dc D_2 द्विजसत्तम — 24^{cd} =(var) 22^{cd} — ^{d}) Dn_2 n_3 D_4 G_1 देहत्याग

25 =(var) Manu 9 47 — D_3 missing (cf v l 2) — ^{a}) K_3 M_1 निपतन्ति K_3 सकृज्जल्पति भूमीशा — ^{c}) K_4 सकृच्चाह K_4 D_1 ददामीति — ^{d}) K_{1-3} D_2 सता (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D_3 missing (cf v l 2) — ^{a}) $K_{1\ 3}$ स्वल्पायु (for वा°) — ^{c}) T_2 भक्त्या (for भर्ता)

27 D_3 missing (cf v l 2) — ^{a}) $K_{1\ 3}$ मनसो G_4 निश्चित — ^{b}) Dc Dn_2 n_3 D_2 वाचा विधी°, T_1 वाग्वाभिधी°, T_2 G_1 वागभिधी° — ^{c}) Dc transp क्रियते and कर्मणा

28 D_3 missing (cf v l 2) T_2 $G_{2\ 4}$ om (hapl) 28–30 — ^{a}) B_1 °नृपश्रेष्ठ — After 28^{ab}, $K_{1\ 3}$ ins

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— $K_{1\ 3}$ D_4 om (hapl) 28^c–29^d, G_3 om 28^{cd} — ^{c}) K_4 पाल°, B Dc Dn $D_{2\ 6}$ वार° (for चाल°)

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः । C 3 16693 B 3 295 3 K 3 296 3

29 D_3 missing (cf v l 2) $K_{1\,2}$ D_4 T_2 $G_{2\,4}$ om 29 (cf v l 28) — c) D_5 प्रदानमेतत्तस्मात्ते

30 D_3 missing (cf v l 2) T_2 $G_{2\,4}$ om 30 (cf v l 29) $K_{1\,2}$ अश्वपति (for राजो) — a) Hypermetric! M यत् (for हि) $K_{3\,4}$ B Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ G_3 अविचार्यमेतदुक्त, D_5 अवश्यमेतदुक्त हि, T_1 अविचार्यं मे तावदुक्त (hypermetric), G_1 अविचार्यं तदुक्त यत् — b) K_4 M भगवतो K_3 B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 तथ्य च (K_3 हि तथ्य, T_1 यत्तथ्य) भवता वच — c) K_1 तदेवैव; K_2 तदेवेत, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ तदेव वै, B_3 [ए]नदेवाह, D_5 T_1 M [ए]त देव हि (M वै), G_1 [ए]नदेवेह — d) T_1 त्व गुरुर् (for गुरुर्हि)

31 D_3 missing (cf v l 2) — b) Dc $D_{2\,5}$ प्रदान — c) $K_{1\,2}$ B_2 Dn ष्याम्यह तावत्, K_4 °ष्यामहे तात; D_1 T_1 °ष्यामि हे तात, G_4 °ष्यामि भोस्तावत् — d) $K_{1\,2}$ प्रदाने (for सर्वेषां)

32 D_3 missing (cf v l 2) D_1 om 32 T $G_{2\,4}$ M_2 om the ref K_1 मार्कंडेय — a) B_1 Dn $D_{4\,6}$ G_3 मसु (for खमु°) — b) S (except G_3) ययौ (for गत°) — c) K तु, $G_{2\,4}$ च (for [अ]पि) B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 मन्त्र (for सर्वं) — d) D_5 °मथाकरोत्

Colophon om in D_1 D_3 missing G_1 partly broken — *Major parvan* $K_{1\,2}$ T_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B D (D_1 om , D_3 missing) $G_{1\,3}$ M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — *Adhy name* B_4 नारदवाक्य, M_2 सावित्री स्वयवरकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_2 292, Dn_3 293 T_1 M_2 (orig) 284, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 282, G_1 279, G_2 281 — *Śloka no* Dn 33

279

1 In D_3, st 1–7 are missing (cf v l 3 278 2) K_1 मार्कंडेय°, M_2 श्रीमार्कंडेय° — a) $K_{1\,2\,4}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ °प्रदानाय, S (except T_1 G_3) °प्रदानेन (for °प्रदाने स) — b) K_4 Dc वैवाहिकमचिंतयत् — d) K_3 $D_{1\,5}$ नृप, Dc D_2 तत° (for नृप°)

2 D_3 missing (cf v.l 1) — a) T_2 वृद्धद्विजान् — b) T_2 G_2 M_2 ऋत्विग्भि°, G_1 °ग्म्य°, T_2 $G_{1\,2\,4}$ च (for स) Dc ऋत्विज° सपुरोहित ; T_1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf lin* हितान्) — c) $K_{1\,2}$ M समानीय B Dn $D_{4\,6}$ G_2 दिने (for तिथौ) — d) D_1 (by transp) कन्यया सह

3 D_3 missing (cf v l 1) — a) $K_{1\,2}$ Dc_2 D_1 मेधारण्य T_1 M तु, $G_{2\,4}$ [अ]थ (for च) — b) B_2 द्युमत्सेनात्मज $K_{1\,2}$ तत ; B_1 G_2 प्रति, T_2 पुर°, $G_{1\,2}$

C 3 16693
B 3 2?5 3
K 3 296 3

पश्चामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११
अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(*sup lin*) 4 पुन (for नृप) — c) G4 [अ]थ ते (for द्विजैः) — d) K4 Dc D1 2 S (except T1 G3) राजर्षिस् K1 उपागत

4 D3 missing (cf v l 1) — a) Dc T1 °न्महात्मान — b) K1 2 S (except T2 G3) साल्वृक्षम् B1 Dc D4 अपाश्रित; B3 अवा°, Dn2 समा° — c) K3 कौम्या K1-3 Dn1 n2 D6 G1 M वृस्यां; K4 वृश्या, B2-4 Dc1 D1 वृस्यां; Dc2 Dn1 D2 5 वृष्या, D4 वृश्या, T2 G2-4 मस्यां G4 उपा° (for समा°) — d) Dc1 c2 (before corr) D2 चक्षुहीन

5 D3 missing (cf v l 1) — b) T2 G1 2 4 चक्रे (for कृत्वा) K Dc D1 2 यथाविधि

6 D3 missing (cf v l 1) — a) Dc2 D5 तस्यार्घम्, D1 °र्घम्, G2 4 °र्हम् K4 Dc1 मानम (for आसन) — b) K4 आवेद्य, B1 निवेद्य (for चा) T2 G1 2 4 पाद्य चा (G2 4 °द्यमा)वेद्य धर्म° — c) K S (except T2 G3) इत्येव

7 D3 missing (cf v l 1) — a) D5 राजा (for तस्य) D1 5 पूर्व (for सर्व°) — b) K3 4 Dc D2 5 प्रति; B1 4 S (except G3) च स° (for च ताम्) K1 2 इतिकर्तव्यसयुत

8 B1 3 4 S (except M1) om the ref — c) B1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — In D1, the portion of the text from S^d up to 3 284 26 is lost on missing fol

— d) K Dc D2 G2 4 स्नुपार्थं G2 4 स (for त्व)

9 D1 missing (cf v l 8) K4 राजा उ° — a) S (except G3 M2) स्व (for स्म) — c) Dc2 ह्यनर्हा (for त्व) D3 G4 आश्रिता (for आश्रमे) — d) B Dn D2 6 G3 निवत्स्यते, T2 G1 2 4 महिष्यति, M विशद्यति

10 D1 missing (cf v l 8) D6 राजोवाच — a) Dc तु (for the *second* च) D2 भवात्मक यदा (for भवाभवात्मक) — b) K4 Dc D2 3 सदा, D5 पुरा, S (except G3) यथा (for यदा) K1 2 सुता मम, T1 सुताहंम् (for सुताहम्) D3 वा (for च) — c) G4 मद्विधो D6 तिष्ठति (for युज्यति) — d) K3 Dc D2 3 T1 M °नाधिगतो(Dc D2 °नाभिगता)स्मि ते नृप, T2 G2 4 नाहमिहागतो नृप

11 D1 missing (cf v l 8) — a) K1 2 छेत्तु (for हन्तु) — b) N (except D3, D1 missing) G3 प्रणतस्य (for °येन) — c) B3 Dc D2 स्वागत, T2 G2 4 स्वागत.. B2 प्रेप्सु, D6 T2 प्रीत्या (for प्रेम्णा) — d) K4 च नार्हसि (for न मार्हसि)

12 D1 missing (cf v.l. 8) — a) K4 अभि° (for अनु) K1 2 G1 [S]सि, Dc D2 [S]पि (for हि) K4 D3 5 T1 सयोगस्, B Dc Dn D2 4 5 G3 युक्तश्च, T2 G1 सयोक्ता; G2 4 M सयुक्त (G4 °क्ता) — b) T2 क्षमो मे चैव वै तव, G1 2 4 M त्व ममाह च वै तव — c) D1 G3

भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
मार्कण्डेय उवाच ।
ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

C 3 16713
B 3 295 23
K 3 296 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

प्रतीक्ष G_1 [इ]मा (for मे) — ^{d}) $K_{1\,2}$ कृते, K_3 $B_{3\,4}$ Dn D_{4-6} G_3 सत , K_4 शुभा , B_1 नत , B_2 सुत , T_1 स ता D_c D_2 भार्यार्थं भवत सुत , D_3 यथार्हं च परिच्छद (=16^{b})

13 D_1 missing (cf v l 8) K_2 om 13^{c}–14^{b} — ^{c}) M हृत॰ (for भ्रष्ट॰) T_1 भ्रष्टराज्योऽहमिति च — ^{d}) B_2 तत्र यत्र (for तत एतद्)

14 D_1 missing (cf v l 8) K_2 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K (K_2 om) Dc $D_{2\ 3\ 4}$ transp [अ]भि and यो T_1 [अ]ध (for [अ]भि) T_1 मेय, T_2 G_1 वै मे, $G_{2\,4}$ वै ते, M मे य (for यो मे) B_2 प्रायस्त्वदीया मे — In K_3, the portion of the text from 14^{b} up to 3 234 33^{a} is lost on missing fol. — ^{b}) D_6 तु (for [अ]भि) — ^{c}) B_2 Dn_1 निवर्ततु, D_3 प्रवर्ततु, D_6 प्रजातस्तु K_1 सनिवर्तितुमद्यैव, K_2 स निर्वर्ततुमद्यैव , K_4 स प्रवर्ततु अद्यैव, Dc D_2 स निवृत्तस्त्वयाद्यैव, T_1 G_1 स ते निवर्त्यतामद्य (G_1 ॰ता मद्य), T_2 $G_{2\,4}$ मयो निर्वर्त्यतां मद्य , M स मे (M_2 ते) निवर्ततां मद्य — ^{d}) M_2 मत (for ऽतिथि) T_1 corrupt

15 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) B Dc Dn $D_{2\,4}$ S (except G_3 M_1) om the ref K_1 मार्कंडेय — ^{a}) B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 समानाय्य — ^{c}) K_4 समुद्वार

16 K_3 D_1 missing (cf v l 14 8) — ^{a}) T_1 ददौ (for दत्त्वा) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 सोश्व॰, B_4 T $G_{1\,2\,4}$ साश्व॰ (for त्वश्व॰) — ^{b}) K (K_3 missing) $B_{1\,2}$ Dn D_{4-6} G_4 स (for च) $K_{1\,2}$ परिच्छदा — ^{c}) T_1 ददौ (for ययौ)

17 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) — ^{a}) B Dn D_{4-6} G_3 transp भार्यां and तां — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ सापि (for सा च) $K_{1\,2}$ लब्ध्वा तं (by transp)

18 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) — ^{ab}) $G_{2\,4}$ transp सर्वाणि and संन्यस्य B_2 T_1 G_1 M_1 च (for सा) — ^{c}) K_4 D_3 जग्राह

19 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) T_1 om (hapl) 19–20 — ^{a}) T_2 $G_{2\,4}$ देवी, G_1 चापि, M एव (for चैव) — ^{b}) D_2 प्रशमेन D_6 नयेन (for दमेन) — T_2 $G_{2\,4}$ om (hapl) 19^{c}–21^{b} — ^{c}) G_1 सा च (for सर्व) — ^{d}) K_4 पुष्टिम्, B_1 प्रीतिम् B Dn D_{4-6} $G_{1\,3}$ M_1 आदधे; M_2 आदधत् (for आवहत्)

20 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) T $G_{2\,4}$ om 20 (cf v l 19) — ^{a}) K (K_3 missing) $B_{1\,3}$ $D_{3\,5}$ M_1 ॰सत्कारै (for ॰सत्कारैः) — ^{b}) $K_{1\,2}$ सर्वैराच्छादनानि च (K_2 ॰दिभि) — ^{c}) $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{3\,5}$, D_1 missing) G_3 देवसत्कारैर्

21 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) T_2 $G_{2\,4}$ om 21^{ab} (cf v l 19), $K_{1\,2}$ om (hapl) 21^{ab} — ^{b}) K_4 Dn_2 $D_{3\,5}$ नैपुण्येन, Dc D_2 निपुणेन Dc D_2 समेन, D_1 द॰ (for श॰) — ^{d}) B_1 सम (for पर्य)

22 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) — ^{b}) K_4 B_2 Dc $D_{2\,3}$ सदा, S (except $G_{2\,3}$) तथा (for तदा) — ^{c}) T_1 किंचिद् — ^{d}) B_1 अभिचक्राम, B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ G_3 अपाक्रामत; Dc D_2 T_1 अतिक्रामत, T_2 व्यतिचक्राम, M इति चक्राम

२८०

C 3 16714
B 3 296 1
Y 3 297 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६

द्युमत्सेन उवाच ।

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K3 D1 missing (cf v l 14, 8) — ^{a}) K4 T G1 2 4 M1 च, B2–4 स (for तु) B1 Dn D4 6 G3 सावित्र्या ग्लायमानायास् — ^{b}) B Dn D4 6 G3 च (for तु) — After 23, G1 ins

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Colophon om in K1 2 K3 D1 missing — *Major parvan* T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K4 B D (D1 missing) T1 G1 3 (all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु(D3 °त्र्यो)पाख्यान — *Adhy name* M2 सावित्रीप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 293, Dn3 294, T1 M2 (orig) 285, T2 G4 M (M2 inf lin) 283, G1 280, G2 282 — *Śloka no* Dn 23

280

☞ This adhy is missing in K3 D1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K (K3 missing) om the ref M2 श्रीमार्कंडेय — ^{a}) T1 तस्य काले बहुतिथौ, T2 G1 2 4 काले बहुतिथे (T2 °थौ) तस्य — ^{c}) T1 मर्तव्यो — ^{d}) T1 M सत्यवतो

2 ^{a}) M1 गणयत्या च — ^{c}) B Dn D4 6 G3 यद्वाक्य

3 K2 om 3^{ab} — ^{a}) T2 G2 4 मप्राप्त (for मर्तव्यम्) — ^{b}) D6 G2 4 निश्चित्य (for सचिन्त्य) B D (except D3) G3 सावित्री

4 ^{a}) K1 2 तत् (for त) K1 2 यद्व, B Dn D3 (marg sec m) 4 6 G3 तस्या, G1 M वध्वा (for दुःख) T2 G2 4 ता श्रुत्वा नियतिं वध्वा — ^{b}) B Dn D3 (marg sec m) 4 6 G3 भृश, T2 G1 2 4 नित्य, M तदा (for वध्वा) — ^{d}) K2 D6 सोऽब्रवीत्, B1 उवाच (for अब्रवीत्)

5 Before 5, all MSS (except D6, D3 marg sec m K3 D1 missing) ins द्युमत्सेन उ° — ^{a}) B1 अति व्रतो T1 समारभस्, G2 यथा°, G4 व्रता° (for [अ]यमारम्भस्) — ^{b}) Dc D2 त्वया प्राप्तो — ^{c}) Dn2 T1 M1 तिसृणां K4 (marg sec m as in text) वासतेयीना (for वसतीना हि) — ^{d}) B D (except D3 5) G3 °दुश्चर

7 ^{a}) M त्वा (for त्वा) D3 व्रत भिध्यति व्यक्त त्वा, T2 व्रत ते मेति वक्तु त्वा, G2 व्रत तेनेति वा वक्तु, G4 व्रत नेति ममावक्तु — After 7^{ab}, K2 reads 8^{cdab} — ^{d}) T1 corrupt

8 K2 transp 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st after 7^{ab} — ^{c}) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) G4 गायत्री (for सावित्री)! — ^{d}) K1 2 स (for [इ]व) G दृश्यते

9 G4 om 9^{cd} — ^{d}) D6 सा रात्रि, M1 सा निशा, M2 सावित्र्या K1 व्यभिवर्तत, B1 Dc D2 पर्य°; B3 अत्य°, B4 व्यत्यवर्तते; D6 मन्यवर्तत

10 ^{a}) B4 त (for तद्) Dc D2 दिवसश् B3 प्राप्त

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जालेर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।　　C 3 16734 B 3 296 21 K 3 297 22

(for चेति)　K (K3 missing) D3 5 अद्या(D5 °द्य)सौ दिवसश्चेति, S (except G3) अद्य वै तद्दिन चेति — b) K (K3 missing) Dc D3 5 6 दीप्त्र (for दीप्त) — d) Epic tag Cf Hopkins, *Great Epic* p 409, No 49　K1 2 Dn D2 5 G3 पूर्वाह्णिकी, K4 Dc D2 पूर्वाह्णिकी (K4 °कीं), T2 G2 4 पौर्वाह्णिकीं　K4 T2 G2 4 क्रिया — After 10, G1 ins

1316* व्रत समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 a) G1 सर्वद्विजान　B1 श्वश्रू (for वृद्धाञ्) — b) B1 तथा (for श्वश्रू) — c) K2 4 Dc1 D2 3 °पूर्वेण — d) M प्रणता (for नियता)

12 a) B4 T1 शिष　K1 तेस्तु — b) K (K3 missing) D3 5 सत्रूत्या(K2 सा, D3 °त्य, D5 स्य)र्थं, B4 सावित्र्यार्थे, T1 G1 2 4 M सप्रीत्यर्थं, T2 समसेव　D5 हिता शुभा, T1 गिर शुभा°

13 b) K (K3 missing) Dc D2 3 5 एकांते (Dc D2 3 एकात, D5 स्वेकात) ध्यानमास्थिता, G1 2 ध्यानशोक परायणा — c) T1 मा (for ता)　A few MSS सर्वा — d) B3 G2 4 तपस्विनी, G1 मनस्विनी

14 c) B D (except D3 5) G3 त (for the *second* च) — b) K1 तु विस्मिता, K3 शुचिस्मिता (for नृपा°) G1 अनिन्दिता (for नृपा°) — c) B Dn D4 6 G3 एकात मास्थिता वाक्य — d) D5 प्रीतौ

15 K1 om 15ab — a) K4 D3 G1 2 4 च (for तु)　T2 तौ श्वश्रूश्वशुरौ वधू — b) G2 4 तौ (for तां)

16 K3 T2 G1 2 4 M om the ref　K1 श्वश्रूश्वशुरा वूचतु, K4 D3 5 T1 श्वशुर उवाच — a) T1 व्रत　T2 G1 2 4 [ऽ]पि (for ऽय)　K4 B Dc Dn D2 4–6 G3 व्रत यथोपदिष्ट तु (K4 D5 वै; B1–3 यद्; B4 Dn3 ते, Dn1 n2 D4 6 तद्) — b) K4 D5 पारित, T1 धारितस्, T2 G1 2 4 चरितस् (for पारितस्)　B Dc Dn D2 4 6 G3 तथा तत्पारि(B1 °लि)त त्वया — c) K (K3 missing) D3 5 प्राप्तस्ते (for संप्राप्त) — d) B1 T2 G2 4 तदनतर

17 T2 om the ref — b) K2 Dc D2 4 5 G2 3 कृतकाम्यया — K1 2 T2 G2 4 om (hapl) 17cd — c) Dc D2 एव (for एष)

18 T2 om the ref　K1 मार्कंडेय° — a) K1 2 B4 संभाष्य(B4 ष)मानाया, K4 B1 3 Dc D2 3 T2 M1 °षमा णाया — b) K4 B (except B2) T2 M1 सावित्र्या — c) B3 G1 आधाय — G1 (om 18d) ins after 18abc

1317*　　　　कठिन च तथा करे ।
　　स्वनित्र सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वन प्रति ।
　　त प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्त वशानुगा ।

19 a) Dc2 D2 T2 G2 4 सावित्रीत्याह, G1 सावित्र्याह च — b) Dn3 नैव त्व — T2 G2 4 om (hapl) 19c–21d — c) K1 2 सार्धं त्वया°, D5 त्वया सहा° — d)

C 3 16734
B 3 296 21
K 3 297 22

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1 2 नाह (for न हि) K1 T1 त्वा (for त्वां) K1 2 त्यक्तु°, T1 [अ]सितु (for ह्रातु)

20 T2 G2 4 om 20 (cf v 19) — b) K1 4 Dc1 D2 3 दुःखपथाश्च B Dc Dn D2 4–6 G3 भाविनि — c) K (K3 missing) D3 °ग्लाना च, T1 °मक्षामा, M2 °कामा च (for °क्षामा च)

21 T2 G2 4 om 21 (cf v l 19) K1 om the ref — a) T1 G1 M उपवासेन (for °मात्र) — b) T1 M नापि (for चापि) G1 नास्ति नाथ त्वया सह — c) G1 अनुग्रहस्त्वया कार्य° — d) K4 न चार्हसि, Dc D2 च नार्हसि

22 T2 G4 om the ref — c) Dc1 Dn1 D4 5 गुरू (for गुरून्) — d) T1 G2 4 मे, M2 मा (for मां)

23 K1 मार्कंडेय°, M2 श्रीमार्कंडेय — a) B D (except D3) T1 G3 साभिवाद्य, T2 सा हि गत्वा (for साभिगम्य) K1 2 [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्) — b) B3 पतिव्रता (for महा°) — c) B4 स्वयं Dc D2 भर्ता मे (by transp) — d) T1 फलान्वेषी G1 महद्वन

24 a) K2 4 इच्छेहम् B1 4 Dc D2 3 °ज्ञातम्, B2 3 Dn D4 6 G3 °ज्ञाता (for °ज्ञातुम्) T2 G1 2 4 इच्छाम्य हमनुज्ञातुम् — b) K4 B1–3 Dn D4 6 G3 ह (for च) B4 Dc D2 आर्याया श्वशुरस्य ह — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 T1 गच्छेय, G1 निर्यातु — d) B Dn D4 6 G3 सेद्य, D5 हि त (for हि मे) T2 G2 4 प्रिय (for क्षम°)

25 a) K1 2 Dc D2 °होत्रस्य कृते — b) T2 G1 2 4 [अ]य (for च) K1 2 प्रस्थितस्य सुतस्य ते — c) B3 4 हि वार्यो (for निवार्यो)

26 a) B3 4 D5 T2 सवत्सर किंचिदून, Dc2 D2 °त्सर किं दूर नो — b) G1 महाश्र°, G4 ममाश्र (for [अ]हमाश्र)

27 a) S (except T2 G2) यदा (for यत°) — b) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp) — c) G1 ननु याद्यात्मनो युक्तम् — d) D5 पूर्वमुक्त, T1 M वच किंचित् (for उक्तपूर्वं)

28 d) K1 2 पतिसत्य°, Dc D2 पुत्रि सत्यवता

29 T1 G1 om the ref K1 मार्कंडेय, M2 श्री मार्कंडेय° — a) Dc D2 अभ्य° (for अभ्य°) — b) T1 तप° G1 मन° (for यश°) — d) K1 2 विधूयता; B1 2 M च दूयता, T1 [अ]वदूयता

30 c) B Dn D4 6 G3 मयूरगणजुष्टानि, T1 °परिघुष्टानि, G1 °वरघुष्टानि — d) D3 T1 G1 2 4 विमले° (for विपुले°)

31 a) K1 2 D2 नदी, G2 4 नदीं B4 D3 5 T G1 2 4 M पुण्यवहाश (G2 4 °हां), Dc1 D2 पुण्यवहा — d) K1 2 मधुरस्वना; K4 °स्वर, B1 2 Dn D4 6 G3 मधुर वच, B3 4 Dc D2 3 मधुरस्वरा, D5 मधुर स्वर

32 a) K1 2 B4 Dn1 n2 D2 5 निरीक्ष्य°, T1 सा पश्यमाना, G1 2 4 M सा वीक्षमाणा — b) D5 सर्वावस्थास्व निंदिता, G2 4 स्थमतन्द्रिता — c) T1 हत° (for मृत°) B2 Dn D4 6 G3 हि भर्तार; T1 M पतिं मेने (for हि त मेने) — d) M1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्) K1 2 स्मरती वचन मुने !

33 a) Hypermetric ! K1 अनुवर्ती तु भर्तार ; K4 B2 3 Dn D3–6 G3 अनुव्रजती भ°, B4 भर्तारमनुवर्तंती, Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

C 3 16753
B 3 297 7
K 3 29° 7

अनुवर्तती भ°, T_1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ°, T_2 $G_{1, 3, 4}$ आवर्तयतीव पतिं, M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M_2 तु तु) पतिं — ^{b}) $K_{1, 2}$ मृदुवाहि(K_2 °दि)नी M सर्वावन्यमनिन्दिता (=32^b) — ^{c}) K_1 D_3 T_2 G_2 द्विधेव K_2 द्विधैव मनसा कृत्वा, D_6 हृदयं च द्विधा कृत्वा — ^{d}) $K_{1, 4}$ अवेक्षत, K_2 D_2 अवेक्षत, D_3 अवेक्ष्यती, D_5 अवेक्ष्य च, T_1 अवेक्ष्य सा, T_2 $G_{1, 2, 4}$ प्रतीक्षती M त कान्तं च प्रतीक्षते (M_2 °ता)

Colophon om. in D_2 K_3 D_1 missing — *Major parvan* K_{1-2} Dn_2 T_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B D T_1 $G_{1, 2}$ (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_3 °त्र्यो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्र्यानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 294, Dn_2 295 T_1 M_2 (orig) 286, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 284, G_1 281, G_2 283 — *Śloka no* Dn_1 n_2 32, Dn_2 33

281

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K_1 मार्कंडेय, M_2 श्रीमार्कंडेय — ^{c}) $K_{1, 2}$ उदरं (for कठिनं) T_1 पाट (for पूर°) — ^{d}) $K_{1, 2}$ $B_{1, 4}$ G_3 [अ]पातयत T $G_{1, 2, 4}$ M तत काष्ठ ममा(T_1 °हसुपा) हरत्

2 ^{a}) $B_{1, 4}$ Dc D_2 $G_{1, 4}$ M तत (for तस्य) $K_{1, 2}$ पातयत — ^{c}) D_6 कृतेन (for च तेन)

3 $K_{1, 2, 4}$ om (hapl) $_3$ Before 3^{cd}, B Dn $D_{4, 6}$ G_3 ins सत्यवानुवाच — ^{c}) T $G_{1, 3, 4}$ M व्यायामेन च (T_1 M_1 हि) मे सोऽद्य — ^{d}) Dc D_2 जज्ञे

4 ^{b}) Dc D_2 दह्यतीव च, D_6 दूयते हि मे, T_1 G_4 च विदूयते, T_2 च प्रदूयते, $G_{1, 3}$ चैव दूयते, M चापि दूयते (for दूयतीव च) — ^{c}) K_3 अतस्थ° (for अस्वस्थ°) — ^{d}) K_3 लक्ष्यसे T_2 $G_{1, 2, 4}$ मृदु° (for मित°)

5 ^{c}) B_2 अस्वस्थमेव कल्याणि, S (except $G_{1, 3}$) स्वप्तु मिच्छामि क° — After 5, $K_{1, 2}$ ins

1318* श्रमतीव शिरः सर्वाश्चकास्ति मनो मम ।

6 ^{a}) B_2 Dn $D_{4, 6}$ G_3 सा समासाद्य सावित्री; T_1 सह साप्यथ सा°, M समासाद्य तु सा° — ^{b}) Cf 69^c K_1 D_2 T_1 उपगुह्य, K_2 उपगृह्य, K_4 B_3 Dc T_2 $G_{1, 4}$ °गृह्य; $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_2 °गम्य, only $D_{3, 5}$ G_3 M as in text — ^{c}) $K_{1, 2}$ उत्सङ्गं च, B_3 °गस्य, Dc_1 D_2 °गेष्या ; $G_{2, 4}$ °गे सा — ^{d}) D_6 शुभानना (for मही°)

7 ^{b}) K_1 D_2 विमृष्यन्ती, K_2 $B_{1, 3, 4}$ Dn_2 n_3 D_4 विमृषन्ती $K_{1, 2}$ T_2 मनस्विनी — ^{c}) M मुहूर्तं च (M_2 °र्त) क्षण वेला — After 7, S (except G_3) ins

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

C 3 16753 B 3 297 7 K 3 298 7 तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीर तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 ^{a}) $B_{2.3}$ D (except $D_{2.5}$) $G_{1.3}$ मुहूर्तादेव S (*except* $G_{1.3}$) सा° (*for* चा) — ^{b}) Dc_{1} D_{2} मुहूर्तं (for पुरुष) B D (except $D_{3.5}$) G_{3} रक्त° (for पीत°) — T_{1} M_{2} om 8^{cd} T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{c}) K_{2} उद्ध°; K_{4} चद्र (for बद्ध°) — ^{d}) =1 114 25^{b} D_{6} °त्यसमतेजसा, T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} त्यमि(M_{1} °त्य इ)व तेजसा

9 T_{2} $G_{1.2.4}$ M_{1} transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{a}) K_{2} श्यामावदात D_{5} चक्राक्ष — ^{d}) T_{2} $G_{1.2.4}$ निरीक्षती

10 ^{b}) T_{1} M transp शनै and शिर — ^{c}) B_{2} (m as in text) उवाचेद, G_{2} अथोवाच, G_{4} उवाचाथ (for उवाचार्ता) — ^{d}) K_{4} विदूयता, B D (except D_{5}) G_{3} प्रवेपती; T_{2} $G_{2.4}$ प्रवेपिता

11 Before 11, $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ S (except M_{1}) ins सावित्र्युवाच (S MSS om उवाच) — ^{a}) $K_{1.2}$ दैवस्त्व T_{2} $G_{1.2.4}$ चाभि°, M_{1} त्वां वि°, M_{2} त्वावि° (for त्वाभि°) — ^{b}) K_{1} ह्येतद् (for एतद्) K_{4} Dc $D_{2.5}$ T_{2} $G_{2.4}$ अमा° (om हि), T_{1} न मा° (for ह्यमा) — ^{c}) $K_{1.2}$ काम्यया, T_{1} कामये, G_{1} काम्याया, $G_{2.4}$ कामाया B Dn $D_{4.6}$ G_{3} देवेश; T_{2} G_{4} मे कस्त्व, G_{1} कस्त्व हि; G_{2} मे सत्य (for मे देव) K_{4} D_{5} को हि देवोसि मे ब्रूहि — ^{d}) D_{6} देव त्व किं, T_{2} $G_{1.2.4}$ किं च कर्म (for कस्त्व किं च)

12 K_{2} श्रीयम — ^{a}) T_{1} G_{1} °व्रता च — ^{b}) T_{2} तथैव तपसान्विता — ^{c}) K (K_{3} missing) D_{5} ततस्त्वाम् Dc D_{2} T_{2} अभिजानामि, $G_{2.4}$ न हि भीषामि — ^{d}) D_{4} मा (for मा) $G_{2.4}$ च (for त्व)

13 ^{a}) G_{1} अय ते तु पति शात — T_{1} om 13^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ [ए]नम्, B Dn $D_{4.6}$ G_{3} नम्, D_{5}[ए]वम् (for [ए]नम्) — ^{d}) Dc_{2} D_{5} तन् (for [ए]तन्) — After 13, Dn D_{6} G_{3} ins

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतु किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वय प्रभो ।

14 K_{4} B_{4} $D_{5.5}$ T_{1} G_{1} om the ref K_{1} मार्कंडेय M reads 14^{ab} after 15 — ^{a}) h_{4} Dn D_{6} इत्युक्तः M त्वा (for ता) — ^{b}) K B_{1-3} Dn $D_{3.6}$ स्व ; G_{1} म (for स्व) — M om 14^{cd} — ^{c}) T_{1} G_{2} स यथावत्समाख्यातु

15 Before 15, D_{4} T_{2} G ins यम — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} अय च, G_{1} सत्यवान् (for अयं हि)

16 Cited (with v l) as "smrti" in Samkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1 3 24, also in the Tantiavārttika of Kumārila on Jaim Sūtra 2 1 5 — ^{b}) Dc_{1} $G_{2.4}$ M पाशबद्धवश गत, D_{4} G_{3} पाशबद्द (G_{3} °द्ध) च सगत, T_{1} पाशबधम**स्त; G_{1} पाशहस्तवश गत

17 ^{b}) K_{4} $D_{5.5}$ गतसत्त्व T $G_{1.2.4}$ गतप्रभ — ^{c}) D_{2} विनिश्चेष्ट G_{2} शरीर त; M_{2} वश [? read शव] तन्नु

18 ^{a}) D_{5} यमश्च $K_{1.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_{3} ततो; Dc D_{2} महा (sic), G_{1} तदा (for तथा) — ^{b}) $K_{1.2}$ °मुख, D_{5} °मुखे — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_{3} चैव, M सापि — ^{d}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1.2.4}$ [अ]न्वपद्यत T_{1} स्वय वा यत्र गच्छती — After 18^{cd}, S (except G_{3}) ins

1321* भर्तु शरीररक्षा च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०

तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१

प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर C 3 16775 B 3 297 28 K 3 298 29

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थ सुमध्यमा ।
[T_1 transp lines 1 and 2 — (L 2) T_1 तथावृत्त] — ^{e}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ °सपक्षा — ^{f}) $K_{2\,4}$ B_3 $D_{4\,6}$ यतव्रता (for पति)

19 K_2 श्रीयम° — ^{a}) T_2 G_4 निवर्त्य — ^{b}) K (K_3 missing) D_5 T_2 कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिक; Dc $D_{2\,3}$ °ष्वास्यो र्ध्वदे($D_{2\,3}$ °दै)हिक — After 19 D_3 ins
1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 ^{a}) Dc_2 (marg *sec m*) एष (for यत्र) Dc नियमे (for नीयते) — ^{c}) B Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 मया च (for मयापि) — 20^d=1 113 13^d 4 50 7^d, etc , etc

21 ^{a}) K_4 B D (except $D_{3\,5}$) T_1 G_3 गुरुभक्त्या — ^{b}) K_2 Dc_1 $D_{2\,3\,5}$ G_4 भर्तृस्नेहाद्, T_1 M भर्तृस्नेह — ^{c}) G_2 तत्रैव च (for तव चैव)

22 ^{a}) =(var) 3 246 35^a K_4 B_1 Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 M_1 साप्तपद $K_{1\,4}$ B_{2-4} D (except $D_{3\,5}$) G_3 M_1 मत्र — ^{b}) D_5 वृद्धास् (for बुधास्) G_4 न्यायार्थ° (for तत्त्वार्थ°) — ^{c}) =3 246 35^c $K_{1\,4}$ $B_{3\,4}$ D_6 T_1 तु, K_2 तत्, D_3 ते (for च) — ^{d}) D_3 ते (for तत्)

23 Before 23, T_1 ins सावित्री — ^{a}) B_4 नानार्थ व्रतस् K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ हि, T_1 M च (for तु) — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ सत्य (for वास) B Cnp (!) प्रतिश्रय, Dn_1 n_3 परिश्रय, Dn_2 प्रतिश्रम — ^{c}) D_5 M विजानतो, T $G_{1\,2\,4}$ विजा(T_1 °ज्ञा)नतो — ^{d}) = 24^d B_2 तस्यां वसतो; T_1 तद्वै सतो (for तस्मात्सन्तो)

24 $K_{1\,2\,4}$ D_2 om (hapl) 24 — ^{a}) G_1 एतस्य Dc $D_{3\,5}$ S (except G_3) धर्मस्य — ^{b}) D_3 स्व तन्, D_6 मता, T_1 स्वतन् (sic) T_2 $G_{1\,3\,4}$ मत, M_2 स्म सन् (for स्म त) — ^{c}) Dc om वै D_5 om the second मा B_3 Dc Dn $D_{4\,6}$ च वाञ्छेत्; S (except G_3) चतुर्थं — 24^d=23^d

25 K_2 श्रीयम — ^{a}) B_2 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि) — ^{b}) B_4 सुधाक्षर , G_4 स्फुटाक्षर° — ^{c}) M_1 वृणीष्वेव G_1 विनाद्य — ^{d}) =27^a K_4 Dc_2 $D_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ ददामि K (K_3 missing) D_3 मस्यग्, M_1 धर्मम्; M_2 धर्म्यम् (for सर्वम्)

26 ^{a}) K_2 D_5 $G_{1\,4}$ स्व राज्याद्, D_4 G_3 स्वगह्वाद्, T_1 च राज्याद् — ^{d}) B_4 °नार्कसमप्रभ

27 K_2 श्रीयम — ^{a}) =25^d K_4 D_3 $G_{2\,4}$ ददामि B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 [ऽ]ह तम् (for सर्वम्) — ^{b}) Dc D_2 transp यथा and त्वया — ^{c}) $K_{1\,4}$ Dc $D_{2\,3}$ T तवा (T_1 था)ध्वनि T_1 क्लेश°, $G_{1\,2\,4}$ क्लांति° (for ग्लानि)

C 3 16775
B 3 297 28
K 3 298 20

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८

सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

---

28 a) B Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 M transp कुत and श्रम° K (K_3 missing) Dc $D_{2, 5}$ [अ]य, D_3 च (for हि) — b) D_3 गतिर्ध्रुव — d) K_4 $D_{2, 3}$ सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण भूयश्च, T_1 सुरोत्तमान्यच्च

29 a) B_3 °त्संगमम् (for °त्संगतम्) Dn_3 वर, S (except G_3) मत (for पर) K_4 सकृत्सतां संगतमीप्सित वर — c) K_4 S (except G_3) सत्पुरुषेषु — d) K_4 D_3 (marg sec m) तत सता संगतमेव मन्ये

30 K_2 श्रीयम — a) K_4 वत, Dc_2 बहु°; D_2 G_3 M बल (for बुध) — b) $K_{1, 2}$ त्वयेदमुक्त, B Dn $D_{4–6}$ G_3 त्वया यदुक्त — $30^c = 36^c$ — d) $B_{3, 4}$ Dc $D_{2, 5}$ भाविनि (for भामिनि)

31 T_1 om the ref — a) M_1 परैर् (for पुरा) T $G_{1, 2, 4}$ हृत हि राज्य श्वशुरस्य मे परै — b) K_2 प्रतिपत्स्यते चिरात् (cf 32^a), K_4 B D (except D_5) G_3 लभता स पार्थिव — c) $B_{1–3}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 स्वधर्मान् T_2 $G_{2, 4}$ transp न and च G_1 M यम (for यथा) $K_{1, 2, 4}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ न च स्वधर्मं प्र(K_4 वि)जहीत मे गुरुर् — d) $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 एतद्, Dc $D_{2, 5}$ $G_{2, 4}$ M_2 एव, T_2 G_1 एन (for एत)

32 a) B_4 पुन° स्वराज्य K_4 स हि लप्स्यते, D_3 प्रति° लप्स्यते, G_1 प्रतिपद्यते — b) K_2 प्रतिहास्यते, K_4 परिहार्यते, T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 परिहीयते

33 a) K_4 प्रजा त्वयेय, $B_{1–3}$ D (except $D_{2, 5}$, D_1 missing) G_3 प्रजास्त्वयैता T_1 प्रजास्त्वमेता च नियम्य चैव — b) K_4 नियम्य चैता, D_3 °म्य चैतान्; D_5 °म्य चैना, T_1 त्वमेव सर्वा, T_2 नियम्यते ता; G_1 °म्य चेतो, $G_{2, 4}$ °म्य चैव K (K_3 missing) B_3 Dc Dn_2 $D_{2, 3, 5}$ G_3 न काम्यया, $B_{1, 2}$ Dn_1 Cn निकामया, G_1 M_1 न कामत°, Cnp न कामया (as in text) ❀ Cn निकामया कामितेनार्थेन । ❀ — c) B Dn $D_{4, 6}$ $G_{2, 3}$ ततो (for अतो)

34 a) D_5 सर्वभूतानां

35 b) $B_{2, 4}$ Dn_1 (*sup lin* as in text) n_3 D_4 G_3 Cnp (see below) भक्ति°, G_1 शान्ति° (for शक्ति°) ❀ Cn अशक्तिपेशला° शक्तिकौशलहीना । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीना° । सधिरार्ये । ❀ — c) $K_{1, 2, 4}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ सततस्त्वपि ह्यमित्रेषु, Dn_3 °स्ते चाप्य°, T_2 $G_{1, 2, 4}$ मत °स्वेष्वप्य(G_2 पि)मित्रेषु

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् । C 3 16792 B 3 297 45 K 3 298 46

---

36 K_2 श्रीयम उ° — ^{a}) $K_{1\ 2}$ T_1 G_4 °स्यैव (for °स्येव) B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 transp यथा and भवेत् T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ जल (for पयस्) — ^{b}) D_5 मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्) — ^{c}) =30^c T_2 $G_{1\ 4}$ °तो हि (for °तोऽस्य) K_4 जीविताद् — ^{d}) K_4 D_8 सुते (for शुभे) $K_{1\ 2}$ T_1 M यमिच्छसि; K_4 यमीप्ससि, $B_{2\ 3}$ $D_{8\ 5}$ T_2 G_2 यदीच्छसि B_4 वर तृतीय वरयस्व भाविनि

37 ^{b}) B (B_3m as in text) Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 तथौ (for ममौ°) — ^{c}) T_1 न (? read नु), G_2 हि (for च) $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ S (except G_3) तद् (for यद्) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 एतद्, D_5 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ एन (for एत)

38 K_2 श्रीयम — ^{a}) $K_{1\ 4}$ Dc_1 $D_{2\ 3\ 5}$ G_1 M सुवर्चमा; K_2 च तद्भवेत् (cf 37^c), T_2 ममुष्यय — ^{d}) =45^d D_5 पथ, T_2 G_2 पर्ति, $G_{1\ 4}$ पथि Dc D_2 स्वयागता

39 ^{c}) $K_{1\ 2}$ T G_1 यया, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अथ, B_4 $G_{2\ 4}$ पथा, D_5 परि (for तथा) T_1 व्रजसैव — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{8\ 5}$ T_1 हि; K_4 Dc_2 D_2 ह; B_2 तत् (for च)

40 ^{b}) K (K_3 missing) D_8 T_1 M भतोसि, B_3 ततोमि (for ततो हि) B_4 Dc Dn_2 D_2 $G_{1\ 2}$ उच्यते — ^{c}) K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ D (except D_6, D_1 missing) समेन, T_2 $G_{1\ 4}$ श्रमेण (for शमेन) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn D_6 G_3 M चरति ता, $G_{2\ 4}$ चिर जिता° (for च रञ्जिता) — ^{d}) D_5 तत स वेदेत्र च धर्मराज°

41 ^{b}) $K_{1\ 2}$ T_1 तावद्; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तथा; D_5 स वै (for तावान्) $K_{1\ 2}$ समत (for सत्सु य) — ^{c}) =42^c $K_{1\ 2}$ यस्मात् — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वं प्रणयते नर (T_1 यसे जर्न°; G_2 °मते नर)

42 ^{b}) B_4 विश्वास उपजायते — K_4 om 42^{cd} — ^{c}) =41^c D_8 S (except G_3) मत्सु तस्माद् (by transp)

43 K_2 श्रीयम — ^{a}) T_2 तव (for ते) T_1 उदाहृत यद्वचन स्वयागने — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ शुभ $G_{2\ 4}$ तावत् (for तादृक्) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 श्रुत

C. 3 16792
B 3 297 45
K 3 298 46

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४

यम उवाच ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९

यम उवाच ।

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp) — ^{d}) K_{1} च वक्तु (for चतुर्थं)

44 T_{2} om (hapl) 44–45 — ^{a}) G_{1} मदात्मज सत्यवतस्तदौरसं — ^{b}) $B_{2\ 3}$ इति; Dc D_{2} अपि (for इह) — ^{c}) =45^{a} K (K_{3} missing) B_{4} Dc $D_{2\ 3\ 5}$ बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°) — ^{d}) K (K_{3} missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ इम (for इद) T_{1} G_{1} M चतुर्थमेक (T_{1} °मेतद्; G_{1} °मेन) वरयामि ते वर — For 44, $G_{2\ 4}$ subst

1323* वर वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf 1324*]

45 T_{2} om 45 (cf v l 44) — ^{a}) =44^{c} B_{2} एवं (for शत) T_{1} M कुल° (for बल°) — ^{b}) K_{4} तथा, Dc तदा (for तव) — ^{c}) K_{4} D_{5} भविता (for न भवेन्) — 45^{d}=38^{d} — For 45, $G_{2\ 4}$ subst

1324* तथास्तु ते पुत्रशत शुभानने
द्रुत निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf 1323*]

46 ^{a}) K (K_{3} missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ हिता (for सदा) B Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} शाश्वत (for शाश्वती) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ B_{4} Dc $D_{2\ 5}$ S (except G_{3}) व्यथते — ^{c}) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ सगमो (T_{2} G_{1} °तो) नाफलो (for नाफल॰ सगमो) — ^{d}) K (K_{3} missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ नानुभवति, G_{2} नानुपश्यति

47 $K_{1\ 2}$ om (hapl) 47 — ^{a}) G_{4} सत्यो हि Dc D_{2} भवति शूरा॰ (for नयन्ति सूर्यं) — ^{b}) K_{4} D_{5} G_{3} सतो हि भूमिं, Dc D_{2} सता भूमि G_{4} सतो हि भूमि तपसा चरति — ^{c}) K_{4} D_{4} G_{2} T_{1} °भवस्य (for °भव्यस्य) — ^{d}) Dc D_{2} न विषीदति (for नावसी°)

48 ^{a}) $K_{1\ 2}$ आर्यवृत्तम्, Dc D_{2} °दृष्टम् — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} नावेक्षति, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ नापेक्षते $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} M परस्पर (for प्रति°)

49 ^{a}) D_{5} न सत्, T_{1} नरा (for न च) B_{2} Dn_{2} D_{4} सत्पुरुषेण, D_{3} सत्यभाषेषु, S पुरुषेषु (G_{3} °ण) T_{1} सत्सु (for मोघो) K_{4} न प्रमाद॰ (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg sec m न च प्रमाद॰ (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो] — ^{b}) T_{1} न चाप्यनर्थो K_{4} D_{3} नश्यते K_{4} D_{5} नाभिमान, B_{2} नाप मान, B_{4} वापि मान॰ — ^{c}) $B_{2\ 3}$ तस्मादेतन्, Dc_{2} D_{2} यस्मादेन, D_{3} यस्मादेव, G_{1} यस्मादेत

50 K_{2} श्रीयम — ^{a}) G_{1} भाषिणि (for भाषसि) — ^{b}) Dc D_{2} स्व (for सु) — ^{c}) D_{5} च (for मे) — ^{d}) *B D (except D_{3}, D_{1} missing)* G_{2} पति° (for यत°)

51 ^{a}) $K_{1\ 2}$ तेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्गं) D_{5} न तेपवर्ग॰ सुकृता तथा कृतो; T_{1} न मे स्वर्ग॰ सत्यवताकृतो यथा, G_{1} न मेपवर्ग सुकृताद्विनाकृतास् — ^{b}) K_{4} $D_{3\ 5}$ यथा (for तथा) T_{1} [अ]हम°, G_{1} [अ]यम° (for यथा°) — ^{d})

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत । C 3 16811 B 3 297 64 K 3 298 65

K_{1} $_{2}$ ह्येतमहं, G_{2} $_{4}$ [अ]प्येवमहं B_{1} Dn D_{4} $_{6}$ T_{1} G_{3} M transp विना and पतिम्

52 T_{2} om 52^{ab} Dn$_{2}$ transp the lines of the stanza — ^{b}) B_{3} $_{4}$ श्रियं (for दिवम्) — ^{c}) Dc D_{2} भर्तृविनाकृतं B_{4} दिवं, Dc D_{2} $_{3}$ प्रियं (for श्रियं) — ^{d}) K_{1} $_{2}$ D_{6} [अ]भ्यवसामि (for व्यव°)

53 ^{a}) T_{1} वरातिसर्गे — ^{b}) K_{2} B_{1} $_{2}$ T_{1} G_{1} $_{2}$ M_{1} दत्ता, M_{2} सत्ता (for दत्तो) T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ म्रियते (for ह्रि°) — ^{d}) G_{1} तथैव, G_{4} त्वयैव — After 53, K_{4} D_{2} ins (an addl) colophon

54 K_{1} $_{2}$ T_{1} om the ref M_{2} श्रीमार्कंडेय — ^{a}) K_{4} D_{2} च (for तु) B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} त पाशा, Dc D_{3} चैव पाशान् — ^{b}) S (except G_{3}) सत्यव्रतो (for वैवस्वतो)

55 Before 55, B_{1} D_{4} $_{6}$ G_{3} ins यम उ, M_{1} धर्म — ^{a}) T_{2} G_{1} $_{2}$ एहि, G_{4} एवं (for एष) Dc D_{2} भर्ता (for भद्रे) — ^{b}) Dc$_{2}$ D_{2} कुलवर्धिनि, T_{2} (m as in text) वरवर्णिनि — After 55^{ab}, S (except G_{3}) ins

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
[G_{2} $_{4}$ तोषितोऽहं T_{2} M साध्वि]

— ^{c}) K_{2} आरोग्यस्तव K_{1} नीयश्च, K_{3} नोजाश्च, T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ देहश्च — ^{d}) Dn D_{5} $_{6}$ G_{3} स (for च)

56 K_{1} om (hapl) 56^{a}–57^{b} — ^{a}) B_{3} Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} चतुर्वर्षशतायुश्च — ^{b}) K_{3} तव, Dc$_{2}$ D_{2} तया (for त्वया) K_{2} Dc$_{2}$ D_{2} अवाप्स्यसि, K_{4} D_{3} उपेष्यति — ^{c}) T_{1} यज्ञाश्च — ^{d}) S (except G_{3}) transp ख्यातिं and लोके K_{2} गमिष्यसि

57 = (var) Matsyapurāṇa 213 14–15^{ab} K_{1} om 57^{ab} (cf v l 56) — ^{a}) K_{3} $_{4}$ Dc D_{2} $_{3}$ $_{5}$ T_{1} चापि (for चैव) — K_{1} $_{2}$ T_{1} M om (hapl) 57^{e}–58^{d} — ^{e}) K_{4} D_{3} $_{5}$ स्वामपुत्राख्या, Dc D_{2} °नामका पुत्रा; T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ °नामधेयाख्या — ^{f}) K_{4} D_{3} $_{5}$ [इ]ति (for [इ]ह)

58 = Matsyapurāṇa 213 15^{cd}–16 K_{1} $_{2}$ T_{1} M om 58^{abcd} (cf v l 57) — ^{b}) D_{5} भविष्यत् (for भविता) — ^{c}) Cf 3 277 22^{b} T_{2} °व्यां मालवाना च

59 Before 59, M_{1} ins मार्कंडेय — ^{a}) Dc D_{2} $_{3}$ $_{5}$ वरान् (for वरं) — ^{c}) D_{6} निवर्त्य चैव सावित्री

60 ^{b}) M ह (for च) — ^{cd}) Dc$_{2}$ D_{2} यत्रासा, D_{4-6} यत्रास्य T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M जगाम यत्र तच्छाप (T_{1} °घाप, G_{1} °च्छाव) भर्तुस्तस्य विचेतन

61 ^{a}) K_{4} D_{3} भूमौ सप्रेक्ष्य भर्तारं — ^{b}) K_{4} Dc D_{2} $_{3}$ $_{5}$ [अ]भि° (for [उ]प°) N (except K_{1} $_{2}$ D_{6}; K_{3} D_{1} missing) T_{2} G [उ]पगृह्य (for गूह्य) — ^{c}) K_{1} $_{2}$ उत्सगेस्य शिरः स्थाप्य

62 ^{a}) T_{1} G_{1} स संज्ञां (for संज्ञां च) B Dn D_{4} $_{6}$ G_{3}

C. 3 16811 B 3 297 64 K 3 298 65 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — b) T1 G2 4 M प्रत्य° (for अभ्य°) — d) K4 उदैक्षत

63 M3 om the ref — a) D5 तव (for बत) K4 सुप्तोह — b) K4 वानि° (for नाव°) — c) T2 वा स, G2 4 वासौ (for चासौ) — d) K1 यो मा, K2 यो मा, T G1 3 4 योद्य (for योऽसौ) K1 2 समचकर्ष ह, K4 मा समकर्पित, D3 S (except G3) मा समकर्षति, D5 मां विच कर्ष ह

64 a) K3 तव, B D (except D3) G3 त्व म (for बत) — b) K1 2 ममांगे

65 a) Dc D2 विश्रांतश्च, T2 विरुजश्च — c) K1 D5 सत्व, K2 S (except G3) सह्य, D3 शक्य° — d) D5 विशाला, T1 G1 विगाढ

66 K1 2 4 D3 om the ref — a) M पुन (for तत) — b) B2 सोथ (for सुख) — c) K1 D5 दिगतांश्च; a few MSS वनातांश्च

67 Before 67, M1 ins सत्यवान् — a) K1 3 [ऽ]स्मि विश्रांतस्, B4 T1 [ऽ]स्मि निष्क्रातस्, T2 [ऽ]भिनि°, G1 2 हि नि°; G4 विनि° — d) G4 रुजो°

68 K4 om 68–70 — a) K1 2 °तापसयुक्त — b) M2 स्थातु चाशक्नुवन्पुन — cd) B2 ततोत्सगे B1 3 4 Dn D4 6 G3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K4 om 69 (cf v l 68) — c) K1 3 तदा, T2 G2 4 अह (for तमो) — d) K1 3 सु (for च)

70 K4 om 70 (cf v l 68) — a) T1 G1 2 4 स (for तद्) — b) Dc2 D2 किंचिद् (for किं तद्) — c) K1 3 स्वप्नो न; B2 3 Dn D4 6 स्वप्नेन, Dc D2 स्वप्ने तु, D3 स्वप्नोत्र, D5 स्वप्नोय, T G स्वप्नो हि, M1 स्वप्नोद्य; M2 स्वप्नोस्य, only B1 4 as in text! K1 3 Dc D2 3 5 न मया (for यदि वा) — d) Dn D4 मयि (for यदि) K1 3 D5 तथ्यम्, Dc D2 [ऽ]स्वप्नम् (for सत्यम्) B3 तु (for तत्)

71 Before 71, S (except G3) ins मार्कंडेय — b) K4 Dc D2 व्यवगाहत, T1 G1 ह्यवगाहते — c) K1 सुप्ते, K2 स्वप्ने (for श्वस्ते) — d) B3 व्याख्यास्यामि

72 b) S (except G3) पितर पश्य सुव्रत — c) G4 चैव

73 a) G1 °श्च दृश्यते — b) D5 G2 4 दुष्टा, G1 दृष्टा (for हृष्टा) — c) B2 मत्त°, D3 G2 4 पूर्ण, M वर्ण° (for पर्ण)

74 a) K (K3 missing) Dc D2 3 घोररूपा B Dn D4 6 एतान्घोरान् (B1 4 °ना घोर, B3 °ता घोरान्) शिवा नादान् — c) K4 अहाय (for आस्थाय) K4 विचरन्त्युग्रा, Dc D2 विरुव° — d) A few MSS कपयतो

75 a) M2 °घोर (for °कार) — b) K (K3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक । C 3 16835 B 3 297 88 K 3 298 89

Dc $D_{2\ 3}$ घोरेण (for घनेन) — c) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 विज्ञास्यामि; M_2 °स्यति — d) K_2 मक्ष्यति, B_3 शक्ष्यसे, Dc D_2 शक्यसे, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M शक्यते; T_2 शक्ष्यते

76 T_2 om 76–77 — b) $K_{1\ 2\ 4}$ D_3 G_3 शुष्क(K_1 °ष्के)वृक्षे, D_5 शुष्को वृक्ष — c) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ धूय , M_1 धाम्य° B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 [S]त्र (for ऽग्निर्) — d) K (K_3 missing) D_3 तु, K_4 (marg sec m) D_5 च, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 [S]ग्नि°, M_2 हि (for ऽत्र) K_4 (marg sec m as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T_2 om 77 (cf v l 76) — a) K_4 D_5 S (except G_3, T_2 om) अतो (for ततो) $K_{1\ 2}$ °यत्वेह, D_3 यित्वेद, G_1 °यित्वाह, $G_{2\ 4}$ °यस्त्वेह — b) $K_{1\ 2}$ D_5 ज्वल° K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ पावक, Dc_1 D_2 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वश

78 Before 78, T_2 ins सावित्री — b) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 त्वां हि; D_5 चोप , T_1 G_1 चापि, T_2 चाभि — c) K_4 विज्ञास्यमि, B_3 च जानासि — d) D_5 सवृते पथि; T_2 °ते तु वै; $G_{2\ 4}$ तेन वै (for ते वने)

79 a) T $G_{1\ 2\ 4}$ प्रभाते तु (for श्व प्रभाते) — b) K (K_3 missing) D_5 यास्यामो — c) $K_{2\ 4}$ Dc D_2 वसामे (K_4 °मी)ह K_4 B Dn D_{3-6} G_3 M_2 एकां; T_2 एतद् (for एतां) — d) T $G_{1\ 2\ 4}$ उचित, M_1 रुचिर K_4 विभो (for ऽनघ)

80 a) M_1 विवर्ता (for निवृत्ता) — d) S (except G_3 M_2) मयोग (for सगम)

81 a) $K_{1\ 2}$ च काले, $B_{1\ 4}$ Dn (Dn_3 before corr) D_6 G_3 विकाल , $B_{2\ 3}$ D_3 हि काले, Dc D_2 विकालो , Dn_3 (after corr) D_4 हि काल D_5 च, T_2 [S]पि (for हि) — b) K_4 गतपूर्वोयमाश्रम , B_3 T_2 $G_{2\ 4}$ M °र्वोऽहमाश्रमात्; T_1 G_1 °र्वो मयाश्रमात् — d) D_3 वै (for मे) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ माता वै सरुण(Dc_3 D_2 सरुजा , D_3 प्ररुण)द्धि मा; S (except G_3) रुणद्ध्यथ हि मा सदा

82 c) K_4 B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 हि (for च) Dc D_2 मे (for मां) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ माता (for तात) — d) Dc D_2 सहेत्याश्रम°

83 a) A few MSS माता (for मात्रा) Dc D_2 तु (for च) T_2 $G_{2\ 4}$ मातापितृभ्यां सुभृश — c) T_1 उपालभ्य $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (for सु) — d) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 हि, K_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ च (for ह)

84 a) S (except T_2 G_3) न्ववस्था — c) B_3 transp मयि and च K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ अदृश्ये मयि ताभ्या हि

85 b) K_4 रात्रावश्रायमानकौ (marg sec m राम्याव स्थानमागत), D_3 °वाश्राय° , T $G_{1\ 2\ 4}$ °वाघ्रा(T_1 °वाह्ना , G_4 °व्याघ्रा)य मा तदा, M वास्रायमाणकौ — c) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ सुभृश (for भृश सु) — d) T_1 G_1 बहुश प्रतिमयतौ

86 a) K_4 (marg sec m as in text) हीनौ (for हीनौ) $K_{1\ 2\ 4}$ (marg sec m as in text) B_2 Dc_1 D_5 M_2 जीवेव; $B_{3\ 4}$ D_3 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ जीवावो, Dc_2 D_2 जीवेय (for जीवाव) — b) $K_{1\ 2}$ इव (for अपि) — c) K_4 (marg sec m as in text) स्वरिष्यते, T_1 $G_{1\ 4}$ धरि

3 16835 3 297 88 3 298 89 यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते — ^{d}) $K_{1\,2}$ Dc D_5 G_4 तावसो

87 ^{a}) D_5 G_1 आवयोर्, M_1 अतयोर् (for अन्धयोर्) K_1 (by corr) B_4 Dn T_2 M_1 दृष्टिस् (for यष्टिस्) — ^{b}) T $G_{1\,2\,4}$ प्राण, M_1 वत्म (for वंश) — ^{d}) T_1 $G_{2\,4}$ M_2 मतानश् K_4 अपि, D_5 त्वयि (for इति)

88 ^{a}) K_1 (*sup lin sec m*) $_2$ त्वधस्, K_4 Dc $D_{3\,5}$ [अ]प्यधस् (for वृद्धस्) T_1 G_1 वृद्धौ च मातापितरौ, T_2 $G_{3\,4}$ माता पिता च वृद्धौ च — ^{c}) S (except G_3) पुत्र (for रात्रौ)

89 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ (marg *sec m*) निद्रामेवाभ्य(K_2 भि)सूयामि, K_4 (orig) Dc $D_{3\,5}$ T_1 G_1 M_1 निद्रां चैवा(Dc_3 D_3 °व)भ्य° — ^{b}) K_3 यस्या, T_1 $G_{1\,2\,4}$ यस्य — G_1 om (hapl) 89^{c}–91^{b} — ^{c}) D_4 प्राप — ^{d}) $K_{1\,2}$ त्वत्कृते च सुमध्यमे; T_2 मत्कृतेनोपका°, G_4 मत्कृते नापि का°

90 G_1 om 90 (cf v l 89) — ^{b}) G_4 M_1 (*sup lin* as in text) कृच्छ्रादा° — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ रहितो (for हि विना)

91 G_1 om 91^{ab} (cf v l 89) — ^{a}) Dc D_2 व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्) — ^{d}) $B_{3\,4}$ Dc Dn_3 D_2 M वासिना; T_1 $G_{1\,2\,4}$ °वासिन°, T_2 °वासिभि°

92 92^{c} =3 277 1^{c} — ^{d}) $K_{1\,2}$ चैव दुर्बला, T G_1 भृशदु°, $G_{2\,4}$ भृशदुःखिता, M प्रति दुर्बलां

93 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ मत्कृते पितरावद्य, M_1 ते चापि ता°, M_1 °तेपि च ता° — ^{b}) $G_{2\,4}$ भृशम् (for परम्) — ^{c}) D_5 यावत्तौ, G_1 एव तौ (for जीवन्तौ) B_3 [अ]नुपश्यामि — ^{d}) Dc D_2 ममेति च, T $G_{1\,2\,4}$ मया स्थिति (for मयेति ह) B_4 मृतावनुम्रिये च तौ — ^{e}) K_4 T_2 तथा (for तयो) K (K_3 missing) D_3 च (for मे) — ^{f}) $B_{1\,2\,4}$ D (except D_3) T_2 G_3 इति जानामि; B_3 भवितो चामि D_3 नापर, G_4 त्राप्यह — After 93, S (except G_3) ins

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया)]

T $G_{1\,2\,4}$ cont $K_{1\,2}$ ins after 93

1327* तयोस्तु मे सदान्वेव व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K_1 तयोर्हितमवान्वेव, K_2 तयोर्हि मे समान्वेय, T_1 तयोर्हि मे तथास्त्वेव, T_2 ततो हि मे यथा मेव्य, G_1 तयो सयाश गच्छामि]

94 K (K_3 missing) D_3 T_1 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) K_1 D_3 तु; K_4 च (for स) — ^{b}) B Dn $D_{4\,5}$ G_3 गुरुभक्तो; Dc_3 D_2 वृत्ति, D_5 °धर्म (for वर्ती) T $G_{1\,2\,4}$ गुरुप्रियहिते रत — ^{c}) K_1 D_3 उत्सृज्य, $B_{1\,4}$ D_4 $G_{1\,2\,4}$ उद्धृत्य Dn_2 n_3 बाहु (for बाहू) — ^{d}) =3 73 25^{d} $K_{1\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc_3 Dn $D_{3\,5\,6}$ G_3 सुस्वरं, D_2 सस्वन

95 Before 95, K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ ins मार्कं° — ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ तदा (for तथा) — ^{b}) K (K_3 missing) Dc $D_{3\,5}$ शोकपीडित, B Dn $D_{4\,6}$ °कर्षित — ^{c}) K_4 Dc D_2 वि (for प्र) D_5 T_2 G_2 M पाणिभ्यां, T_1 $G_{1\,4}$ बाहुभ्यां

96 Before 96, M_1 ins सावित्री — ^{a}) T_1 G_1 मेद्य (for मेऽस्ति) — ^{b}) T_2 भवेद् (for the second यदि) — ^{d}) K (K_3 missing) Dc D_2 क्षेमास्तु, M_1 रम्या° (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा । C 3 16855 B 3 297 110 K 3 298 112

पुण्या) D5 अन्तु क्षेमाशु गर्वगी, T G1 2 4 स्वस्य(G2 4 °स्यो)भावो भवन्युत

97 c) B D (except D2 5, D1 missing) T1 G1 [द्वि]रुक्पूर्वं — b) G4 [अ]हिता (for [अ]नृता) — d) Dc D2 प्रियेतां, B2 मवेतां K1 2 प्रियतां श्वशुरौ मम

98 a) T1 मांचिर (for दर्शन) — b) K1 2 यावत् (for याहि) — After 98ab, S (except G3) ins

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येय ध्रियमाणकौ ।
[G4 प्रपश्येद् (for पश्येय)]

— T1 om. 98c–99d — d) Cf 1 205 29d

99 T1 om 99 (cf v 1 98) — a) D5 चेद्धर्मे, S (except G3, T1 om) च(G4 क)र्तुं धर्मं (for यदि धर्मे) T2 मे (for ते) — b) D2 4 मा (for मां) K (K3 missing) B3 Dc D2 3 5 G1 च जी(K4 D3 मर्जी-, B3 G1 चेज्जी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्) — c) K (K3 missing) चेन्, D5 च (for वा) — d) K4 B1 3 4 Dc1 Dn D3 4 6 T2 गच्छाव, B2 Dc2 गच्छ च, D2 6 गच्छ वा K (K3 missing) D3 6 [आ]श्रममडल, Dc D2 सुत्तम

100 K4 T1 G1 om the ref K1 मार्कंडेय, M2 श्रीमार्कंडेय° — a) K4 D3 सावित्री त म(D3 च न)साटाय, S (except G3) तत उत्थाय सावित्री — b) B D (except D3) G3 भाविनी — d) D6 त (for वै)

101 D2 om 101 — b) T1 G1 2 4 वि (for प्र) — c) Dn D4 6 G3 transp दिशः and सर्वा

102 b) K4 D5 इ नेष्यमि (K4 marg *sec m* [आ]हरिष्यमि), B Dn D4 6 G3 हरिष्यसि, T G1 2 4 [इ]ह नेष्यसि — c) K1 2 B1 2 4 Dn1 D2 एत (for एतत्) — d) S (except G3) दास्यामि (for नेष्यामि) K4 (marg *sec m*) शुभम् (for त्वहम्)

103 b) B3 वृक्षमूला° — d) B2 Dn D4 6 G3 सकाशे, T1 समीप

104 a) K4 वामस्कंधे B3 स्कधेन (for स्कन्धे तु) K1 2 तु वामूरू (K2 °रूद्); K4 सुवामोरूर्; Dc तु वामोरु, D3 G4 [S]थ वामोर(G4 °रू)द् — b) K1 2 निवेद्य B Dn D4 6 G3 च (for सा) — c) K4 परिगृह्य — d) K (K3 missing) D3 मृदुभाषिणी, B Dn D4 6 G3 गजगामिनी

105 a) K1 2 4 (marg *sec m*) D2 5 नित्याभ्या (K4 orig °सि)गमनाद् — b) K1 2 [S]विगता (for विदिता) — c) K1 2 वृक्षारामालोकितया, K4 वृक्षांतरालोक नया (marg *sec m* वृक्षांतरालानि तथा) — d) G2 4 transp च and अपि K (K3 missing) Dc D2 3 5 चोपलक्षये, T2 चापि लक्ष्यसे, M1 चाभिलक्षये

106 a) K1 4 D2 3 स्व (for स्व) S (except G2) [अ]नेन (for येन) — b) T2 G1 2 4 फलान्यप(G4 पि)चितानि च, M फलान्युपचितान्यत — d) T2 G2 4 अ (for मा)

107 a) K2 4 D (D1 missing) G3 °षण्डे (for षण्डे) B2 4 Dc D2 वा, M1 हि (for च) — c) T G1 2 4 अस्य, M अत्र (for तस्य) — d) G4 तेन गच्छस्व च त्वरा — e) T G1 चास्मि (for अस्मि)

108 All MSS except M1 (K3 D1 missing) om the ref — a) K1 B Dc1 Dn1 n2 T G सुवन्नेत्र K1

C 3 16656
B 3 297 110
K 3 298 112

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३
श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn_2 स्वया युक्त, Dc_1 तया युक्तः, Dc_2 D_3 तथा युक्त (for स्वरा°) — ^{b}) $B_{1.3.4}$ D (except D_5) G_2 सप्रायाद्, G_1 सप्रयाता, G_4 सप्रदाद् (for स प्रायाद्) M यन (for प्रति) — After 108, M_1 ins
1329* सावित्रीसहित श्रीमान्सत्यवान्सशितव्रत ।

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* N (K_3 D_1 missing) T_1 $G_{1.3}$ M_1 (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्रीवरप्रसाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 295, Dn_3 296, T_1 G_1 282, T_2 M (M_2 inf lin) 283 (M_2 orig 287) G_2 284, G_4 corrupt — *Śloka no* Dn_1 n_2 108 Dn_3 111

282

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 G_4 om the ref K_1 साकांडेय°, M_2 श्रीमार्कंडेय° — ^{a}) Standing phrase! Cf Hopkins *Great Epic*, p 406 (No 31) T_2 G_4 तस्मिन्नेव तु काले वै — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 महाबल ($B_{1.4}$ बले) (for वने) — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_2 M_2 प्रसन्नार्यो (for °त्मा) Dc $D_{2.3}$ प्रस सया लब्धचक्षु — ^{d}) $K_{1.2}$ सर्वंदृष्ट्या, K_4 D_3 सर्वं दृष्ट्याः $B_{1.3.4}$ दृष्ट्या सर्वां, B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 दृष्ट्वा सर्वं, Dc D_2 सर्वं दृष्ट्वा, D_5 सर्वंदृष्ट्या, T_1 दृष्ट्वा सर्वं, T_2 भूत्वा सर्वं, $G_{2.4}$ दृष्ट्या सर्वान् D_3 स (for ह)

2 ^{b}) B $D_{2.4}$ सैब्यया (for शै°) — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 भरतर्षभ, Dc_2 D_2 पुरुष°, D_5 T_1 G_1 मनुजर्षभ°

3 ^{a}) T_2 तानाश्रमान् — ^{c}) B D (except $D_{3.5}$, D_1 missing) G_3 तस्या निशि (for तांस्तान्देशान्) — ^{d}) D_5 परिमार्गतु

4 ^{a}) S (except G_3) च (for तु) $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 M_2 य (for यत्) K (K_3 missing) $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 M_2 कच्चिद् (for किंचिद्) — ^{c}) K_4 D_5 T_1 °भ्येत्य (for °भ्येति) — ^{d}) K (K_3 missing) M_1 इति धावता, B Dc Dn $D_{2.3}$ (marg sec m) $_{4.6}$ G_3 इत्य भाषता, D_3 अभ्यधावता

5 ^{a}) K (K_3 missing) पुरुषै° M_1 प्रासै (for पादै°) — ^{b}) K_1 (corrupt) सव्रणं शोणितै क्षणै, G_2 सव्रणौ शौणितोक्षितौ — ^{c}) K (K_3 missing) D_5 दिग्धाङ्गाव् — ^{d}) S (except G_3) धावतां

6 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ [ऽ]भिगम्य (T_1 °त्य) M_1 सर्वै° (for विप्रै) — ^{b}) M_1 द्विजैर् (for सर्वैर्) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 तावानीतौ (for समा°)

7 ^{a}) T_1 $G_{1.2.4}$ ततो (for तत्र) — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धो (for वृतो) — ^{c}) Dn_1 G_3 आश्वासितोपि चित्रार्थैः, T_2 °तौ पवित्रार्थैः — ^{d}) K_4 पूर्वराज्ञां कथानकै°, T_2

आश्वासितौ विचित्रार्थैः पूर्वराजकथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

G3.4 पूर्वरानकथाश्रयैः

8 ab) D6 स्वस्थौ (for °श्वस्तौ) T2 दृष्ट्वा सौ तत स्तौ दृष्टौ पुत्र° — c) K1 Dc D3 याल्य (for बाल्य) B3 transp वृत्तानि and पुत्रस्य — After 8c, T2 G2.4 ins

1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।

शोकं जग्मतुरन्योन्य

9 a) K (K3 missing) D3 स (for च) S (except G3) पुनश्च करुणां वाच — b) T1 G1.3.4 M वदतौ, T2 स्मरतौ (for वाचं तौ) K1.2 B3.4 Dn D4.8 कर्शितौ — c) K4 पुत्रि (for पुत्र) S (except G3) (by transp) वधूः साध्वि (T1 साध्वी) K (K3 missing) Dc1 D2.3 वधु, B1 Dc1 वधू (for वधूः Vocative !) — d) K1.2 B3 [अ]थ रोदता, K4 [इ]ति रोदतः, D4 [इ]त्यरोदतां (for [इ]त्यरोदताम्) Dc D3 क्वासि क्वासीत्यथाद (Dc1 °सीत्यथादि) ताः — After 9, B Dn D4.8 G3 ins

1331* ब्राह्मणाः सत्यवाक्येषु तत्त्वाचेष्टयोश्च ।

10 =16 K1 सुवर्चा, K3 सुवर्चा, Dc1 ब्राह्मण उ°, D3 सुवर्चोवाच, S (except G3) ब्राह्मणाः — a) =16a K1 यथापि भार्या, Dc D3 T1 G1 अथास्य भार्या 10d=14d etc

11 a) K1.3 वेदाः सांगाश्च या धीतास्, D2 T2 G2.4 M वेद सांगो मयाधीतम् — c) D5 G4 कौमार, M1 कौमारं B3 Dn D4.8 G3-4 च (for मे)

12 b) Dc D3 G1 च, T G2.4 °षु (for मे) — K1.2 om (hapl.) 12cd — d) B Dn D4.8 G3 कृतो मे विधिवत्सदा

13 b) B3 D (except D3; D1 missing) T1 G3 M सर्वं परं°, B3 सत्य प्रिय° — c) T G1.3.4 सत्य (for °वान्) B1 निबोधस्व, Dn D4.8 G3 M निबोधस्व

14 a) K3 यद् (for मे) T1 G1 वाक्यात् (for वक्त्राद्) — b) K1.2 विनिर्गत — c) B Dn D4.8 G3 नैव (for नैतज्) — 14d=10d 15d 16d 17d, 18d, 19d

15 T2 om (hapl.) 15–17 G3 (hapl.) om 15–16 — a) =16a D4.8 यथा च (for यथास्य) K1 यथापि K4 D3 भार्यास्य (by transp.) — Dc1 D3 [illegible] 15b–16a — b) K4 D3.8 T1 G1 M [illegible] (for सु°) D4 तपसा च दमेन च (=16b) — c) D4 आचारेण च संयुक्ता (=16c) — [illegible] 16, K2 [illegible] 18 [illegible]

[illegible]

16 =10 K1.2 T2 G2 [illegible] 16 D[illegible] D3 [illegible] K4 B3.4 D[illegible] D3 G1.3 M ब्राह्मण उ (G1.3 M om उ) — a) =15a K4 यथा [illegible] सावित्री

17 T2 om 17 [illegible] — c) T1 G1.3.4 [illegible] (for च)

C 3 16876
B 3 298 19
K 3 299 19

धौम्य उवाच ।
सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१
ब्राह्मणा ऊचुः ।
पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

---

18 K2 reads 18 after 15, *repeating* it here K4 B Dn D4 6 G3 आपस्तव उ°, T G1 2 4 वामदेव, M पांकिय° — a) Dc D2 G2 वदति, T2 वै दिशि (for वदन्ति) — b) D3 T2 वदति (for दिशि वै) — c) D8 पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T2 G1 2 4 पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते, M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते

19 K1 om (hapl) 19 — b) T G2 4 M द्विजप्रिय°; G1 द्विजोत्तम (for जन°)

20 K1 मार्कंडेय, M2 श्रीमार्कंडेय — a) B3 4 च; S (except T1 G3) तै° (for तु) D8 एवमाश्वासितौ तौ तु — c) B1 2 4 Dn D4 6 G3 सर्वान् (for अर्थान्) — d) B Dn D6 तत्र (B6 °त्र) स्थिर; Dc D2 अवस्थिर, D4 G3 तत° शिष्य (for अवस्थित) T2 इह (for इव)

21 b) S (except G3) सह सत्यवता तदा — d) K1 प्रविष्ट; T1 G1 2 M2 प्रविष्टा — After 21, T G2 4 M1 ins

1332* दृष्ट्वा चोपपतिता° सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजा ।
कण्ठ माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 K1 2 Dc D2 ब्राह्मण उ° — a) B1 3 Dn D4 6 G3 त्वा तु; B4 त्व च, G1 त्वद्य (for त्वाद्य) — c) K4 (marg sec m) वै यच्छामो; T G1 2 4 हि पश्या° (for वै पृच्छा°) — d) B1 2 Dn D4 6 G3 वै (for ते)

23 b) M1 °न्यागमनेन च — d) S (except G3) [अ]भि (for वि)

24 a) D8 च (for यत्) T1 G1 4 यथा सर्वैर्मुदाप्युक्त, T2 G2 यथा सर्वे मुदा युक्तास् — b) Dc D2 3 तत्तथा नात्र; D8 यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र) — c) B1 4 Dn D4 6 G3 समृद्धि°, B3 सवृद्धि° (for च वृद्धि°) — d) Dn2 D2 3 गमि° (for भवि°)

25 N (except K2 B3, K3 D1 missing) T1 G3 om the ref M2 श्रीमार्कंडेय — a) B3 तथा (for ततो) K2 प्रज्वाल्य T2 G2 ततोऽग्निं ते समुज्वाल्य, G4 ततोऽग्निहोत्र म° — b) T2 ब्राह्मणा° (for द्विजास्ते) D8 M1 ह (for हि) — d) नराधिप (for मही°)

26 b) K1 G1 चैकता, G2 4 च ततस् K (K3 missing) Dn D3 4 6 T1 G1 स्थिता; G2 4 तथा — d) K (K3 missing) विशोका °विशत्

27 a) D3 G1 2 4 M2 समासीना° — c) K4 सर्वे (for पार्थ)

28 Before 28, B D (except D2 3, D1 missing) G3 ins ऋषय ऊ° — a) G1 प्रागेवानागत — b) K1 2 त्वयानघ (for त्वया विभो) — c) T2 विरात्रौ चागत; G3 चिरात्रैवागत K (K3 missing) T1 G1 चागत°, B1 वागत, Dn1 चागम° — d) K1 को विरस्व च, K2 को विलयश्च, K4 को नु विघ्न°, B3 क च बाधा°, M1 को वा बंधा° B1 2 Dn D4 6 G3 तव (for च ते) B4 सभार्येण त्वया विभो (marg कोनुयधस्तवाभवत्)

29 a) B3 सतापिता, T2 °पिता — b) Dc D2 तथा नृप, M [अ]नुतापिता — c) K1 2 Dc D2 T G1 2 4 न कस्माद् (for नाकस्माद्) T1 G1 M एव (for इति) B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमस्म्यनुज्ञातः सावित्रीमहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः । C 3 16899 B 3 298 42 K 3 299 43

D_n $D_{4\,6}$ G_3 कस्मादिति न जा° — ^{d}) $K_{1\,2}$ सर्वं वक्तुमिहार्हसि

30 ^{c}) D_2 (marg *sec m*) अद्य (for अथ) — ^{d}) K (K_3 missing) D_2 (marg *sec m* as in text) $_5$ कुर्वत, T $G_{1\,2}$ भिद्यत, M छिन्दत

31 ^{c}) $K_{1\,2}$ काले (for काल) K_1 B D_n D_2 (*sup lin sec m*) $_{4\,6}$ G_3 transp च and न — ^{d}) K_1 कथचन

32 ^{b}) D_2 न (for मा) — ^{c}) K_1 अतश्चिराभ्यागमने, K_2 अतो चिरात्रगमन, G_3 अतो विरात्र्या°, G_4 अतो विरात्रात्र गम — ^{d}) B_3 D_c D_2 [इ]ति (for [इ]ह)

33 ^{a}) T_2 M नाक° (for अक°) — ^{c}) B_3 नान्यत, T_1 G_1 न स (for नास्य) B D (except D_5, D_1 missing) T_1 $G_{1\,3}$ वेम्मि (for वेत्थ) — ^{d}) D_6 वेत्तुम्

34 ^{a}) M इच्छाम — ^{b}) K_2 परापर — ^{c}) D_2 त्वा (for त्वां) K_4 B_4 D_3 $G_{1\,2\,4}$ त्वां हि जानीम; M_1 त्वा मिज्ञानाम, M_2 त्वां विजानाम — ^{d}) $K_{1\,2}$ °त्रीमेव

35 ^{a}) S (except G_3) त्वामत्र T_1 $G_{1\,2\,4}$ M जानीमस्, T_2 जानामि (for जानीषे) — ^{b}) S (except G_3) सत्वं (for सत्य) K_2 निरुच्यतां — ^{c}) $K_{1\,2}$ transp रहस्य and यदि — ^{d}) M किंचिदेव D_6 ब्रवीहि न

36 ^{a}) D_6 एवमेव G_4 चेत्थ, M वित्त (for वेत्थ) — ^{b}) M_1 [अ]पि (for हि) — ^{c}) B D_c D_n $D_{2\,4\,6}$ G_3 हि (for च) D_c D_2 च (for मे) — ^{d}) T $G_{1\,2\,4}$ कृतम् (for तथ्यम्) $B_{1\,3}$ D_n $D_{4\,6}$ G_3 एव, B_2 अस्य (for अत्र)

37 ^{a}) B D_{c1} D_n $D_{4\,6}$ T_2 G_3 पत्युर् (for भर्तुर्) — ^{b}) K (K_3 missing) D_c $D_{2\,3}$ °न महर्षिणा — ^{c}) K (K_3 missing) D_2 स चास्य. G_4 दिव्य समाप्तस् — ^{d}) B_3 सैन; G_4 नैत (for नैन)

38 ^{a}) G_4 चत — ^{b}) G_2 उपगच्छत् — ^{c}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ चैनम् (for एनम्) G_1 आनयद् T_2 स वै चैन यमो बद्ध्वा

39 ^{a}) D_6 व्यस्तोपयम्, T $G_{1\,2\,4}$ अतोषयम् (for अस्तौष तम्) — ^{b}) K_2 विभु°, G_4 भुवम् — ^{c}) S (except G_3) transp वै and मे K_1 पच चैतेन, $B_{1\,3}$ पंचैव तेन, B_4 पश्चायतेन, D_6 पञ्च तेनैव (for पञ्च वै तेन) $B_{3\,4}$ transp मे and दत्ता — ^{d}) K_1 D_c D_2 G_2 M_2 वराश् K_2 ता मम, D_6 चात्मना, G_1 तानिह (for तान्मम)

40 ^{a}) K (K_3 missing) $D_{2\,6}$ चक्षुष्मत्ता (D_3 °तां, D_6 °त्ता), D_c D_2 चक्षुष्मत (for चक्षुषी च) — ^{c}) $K_{1\,2}$ पित्रो° (for पितु°) — ^{d}) $B_{1\,2\,4}$ D_n $D_{4\,6}$ G_3 चात्मन

41 ^{b}) $K_{1\,2}$ लब्ध (K_1 °ब्धो) भर्ता, K_4 D_c $D_{2\,3\,5}$ लब्धो भर्ता (by transp) — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ जीवितार्थाय; D_c D_2 जीवनार्थाय (for °र्थं तु) B_3 हि; M तन् (for तु) — ^{d}) $K_{1\,2}$ G_2 (by transp) व्रत स्थिरं,

C 3 16899
B 3 298 42
K 3 299 43

यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

$B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 स्थिद घत

42 ^{a}) B Dn $D_{4, 6}$ T G_3 M मर्य (for मत्य) K (K_3 missing) B_3 D_3 M समा° (for मया°) — ^{b}) K_4 $D_{2, 3, 5}$ च (for य°) — ^{d}) T $G_{1, 2, 4}$ मह(°म)र्पय, M महन्मया

43 G_1 om the ref. M_3 ऋपि — ^{a}) Some MSS निमज्यमान B_3 उपद्रुत, D_5 अभिप्लुत — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2, 3, 5}$ सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D_5 °नित्य)या, B Dn $D_{4, 6}$ G_3 सुशीलव्रतपुण्यया कुल (B_3 °चर्यया); T_2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया, G_1 सुशीलधृतधर्म°

44 K (K_3 missing) S (except G_3 M_2) om the ref — ^{a}) B_1 तत $K_{1, 2}$ प्रशस्य, T G_1 M प्रशस्याम्, $G_{2, 4}$ प्रशस्ताम् K_1 हृदि पूज्य; $B_{1, 4}$ ह्यतिपूज्य; S (except G_3) अभिपूज्य (for ह्यभि°) $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 om ते — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{3, 5}$ M ता मुनय, T_1 ता ऋपय° — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{3, 5}$ transp नरेन्द्रम् and सपुत्रम् — ^{d}) S (except G_3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालय

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1, 2}$ T_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B D (D_1 missing) T_1 M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान, G_3 °भ्युपाख (sic) — *Adhy name* M_3 आश्रमप्रवेश — *Adhy no* (figures words or both) Dn_1 (marg) n_3 296, Dn_2 297, T_1 G_1 283, T_2 G_4 M (M_3 inf lin) 286 (M_3 orig 288) G_3 285 — *Śloka no* Dn 44

283

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v.l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K_1 मार्कं, M_3 श्रीमार्कं° — ^{a}) T $G_{1, 2, 4}$ ततो (for तस्या) — ^{c}) K_4 Dc D_{3-4} T_1 °पूर्वाह्णिका°; Dn_3 T_2 G_3 M °पौर्वाह्णिका° — ^{d}) K (K_3 missing) $B_{3, 4}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ समीयुस

2 ^{a}) $K_{1, 2}$ सदेव — ^{b}) $B_{3, 4}$ महो भाग्य; Dc M_2 माहा°, T_1 माहात्म्य च

3 ^{b}) $K_{2, 4}$ D_3 $G_{1, 2, 4}$ M साल्वेभ्यो $K_{1, 2}$ $D_{5, 6}$ [ऽ]भ्यागमन्; K_4 [ऽ]भ्यगमन्, Dc D_2 G_3 M_2 [ऽ]भ्यागतान् K (K_3 missing) B_3 T $G_{1, 2, 4}$ नृप — K_1 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) G_4 आचेरन् (for आचख्युर्) — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ $G_{1, 3}$ द्विप (for नृपम्)

4 ^{a}) $K_{1, 2}$ D_4 ते (for तं) S (except G_3) प्रोच्य (for श्रुत्वा) — ^{b}) $G_{1, 2}$ सहाय सहबाधव — T_2 om 4^{cd} — ^{c}) $K_{1, 2}$ $B_{1, 2}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 यथावृत्त (for °तत्त्व)

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०

ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ C 3 16917 B 3 299 16 K 3 300 16

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— ^{d}) D_3 विहत K_3 तद् (for च)

5 ^{a}) T_1 G_1 ऐकमत्येन (for मत्यं च) — ^{b}) $K_{1.2}$ जनस्यासु, K_4 D_5 °स्यास्य, B_3 D_3 T M °स्य त्वां (T_2 त्वा), Dc D_2 स्यासीन् G_1 सात्वयनृपतिं प्रति — ^{c}) K_3 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्) B_3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा — ^{d}) $K_{1.2}$ भवेदिति, K_4 Dc_2 D_2 भविष्यति

6 ^{a}) M_1 अनेन व्यवसायेन — ^{b}) T_2 सर्वे (for वयं)

7 ^{b}) Dc_2 D_2 नगरं — ^{c}) Almost all MSS अध्यास्व D_6 चिरराज्याय

8 Before 8, B_3 S (except T_2 G_3) ins मार्कंडेय° (M_3 श्रीमार्कं°) — ^{a}) Dc D_2 तु (for च) K_4 D_3 ते (for तं) — ^{b}) D_3 राजानं च स्वपान्वितं — ^{c}) K_4 मूर्ध्नाभिपतिता, B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 मूर्ध्ना निप°

9 ^{a}) $K_{1.2}$ विप्रान् (for वृद्धान्) — ^{b}) $K_{1.2}$ वृद्धान् (for द्विजान्) D_6 ये चाश्रमनिवासिनः — ^{cd}) $B_{3.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M चापि (for चाभि°) Dc_2 D_2 ते चाभि(D_2 चापि)पूजिताः सर्वे K (K_3 missing) $D_{5.6}$ प्रययौ स्वपुरं हृष्टैः सर्वैरभिपूजितः

10 ^{a}) B_4 देव्या (for शैब्या) T_2 [अ]पि (for च) — ^{b}) T_2 स्वास्तीर्णे सुरवर्चसा — ^{c}) K_4 नाग° (for नर°) — ^{d}) B_3 M सेनया वृतः, T_1 G_1 सह सेनया, T_2 $G_{2.4}$ सेनाया सह

11 ^{a}) G_2 अतो D_6 T_1 °षिषिचु D_6 प्रीता, S (except G_3) सर्वे — ^{b}) $K_{1.2}$ D_3 नराधिप (for पुरो°) — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ महाभाग (for °त्मानं) — ^{d}) T_1 G_1 [ऽ]भिषेचयन्

13 $K_{1.2}$ om 13 — ^{b}) S (except T_2 G_3) चाप्या° (for °चास्या°) — ^{c}) Dc D_2 यत्राधिगम्याश्च (D_2 °श्व) पतिर् — ^{d}) B_3 Dn $D_{4.6}$ G_3 सुमहद्बल

14 ^{a}) Dc D_2 चैव (for माता)

15 ^{a}) K_4 $D_{5.6}$ G_3 हि, D_5 च (for [अ]पि) — ^{b}) $K_{1.2}$ B_4 D_2 °संपदा (for °संमता)

16 G_1 om 16^{ab} — ^{ab}) K (K_3 missing) D_5 स्वनु (for अनु) T_2 एव ते पाण्डवास्तेन अनुनीता महा° — ^{c}) K_4 $G_{2.4}$ राजा (for राजन्) T_2 विशोका विज्वरा राजन् — ^{d}) K_4 न्यवसत्काम्यके तदा, T_2 काम्यके न्यवसंस्तदा — After 16, B D (except D_5) G_{2-4} ins (the *phalaśruti*)

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ।

[(L 2) G_2 दीर्घमायुरवाप्नुयात् (for the posterior half) — This stanza occurs (with v l) also in *one* MS of the Matsyapurāṇa (214 23)]

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* N (K_3 D_1 missing)

२८४

C 3 16919
B 3 300 1
K 3 301 1

जनमेजय उवाच ।

यत्तत्तदा महाब्रह्मँल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीर स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T_1 G M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु(D_8 °श्यो)पाख्यान (G_4 सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B_2) — *Adhy name* M_2 राज्यप्राप्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 297 (Dn_3 295), T_1 G_1 284, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 287 (M_2 orig 289), G_2 286 — *Śloka no* Dn_1 n_2 17, Dn_3 16

284

1 Stanzas 1–33[a] in K_3 and 1–26 in D_1 are lost on missing fol (cf v l 3 279 S, 14) — [a]) Dc D_2 यत्तदाह; T $G_{1,2,4}$ यत्तदा स B Dn $D_{4,6}$ G_2 महद्ब्रह्मन्, T $G_{1,2,4}$ महाभागो — [c]) $B_{1,4}$ Dn $D_{4,6}$ G_2 एव, B_2 D_6 एतत् (for एत्य)

2 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) S (except G_3) किंचिन् (for तीव्र) — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2,3,5}$ [S]नघ (for क्वचित्) — [c]) $B_{1,3,4}$ Dc D_2 तत्त्वाप°, S (except G_3) तदप्यप° (for तच्चाप्यप°) — [d]) K (K_3 missing) Dc $D_{2,3,5}$ सव्यसाचिन्यतो गते, B Dn $D_{4,6}$ G_3 धनंजय इतोगते

3 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) Dn_1 $D_{3,5}$ T_2 तु (for नु) B_3 यज् (for तद्) B Dn_1 n_3 $D_{4,6}$ G_3 जपतां, Dc Dn_2 D_3 जयता (for विदुषां) — [b]) K_1 शुश्रूषस्व गिरं मम (=4[d]) — K_1 reads 3[cd] after 5[ab] — [c]) $K_{1,2}$ स च न, B_2 न स च (by transp), T_2 G_2 °नैव स

4 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) B Dc D_2 $D_{3,6}$ M अथ, D_4 G_3 अथ, D_5 इत (for अह) — [c]) K_1 B Dn D_{4-6} T_2 G_3 पृच्छतो — [d]) $K_{1,2}$ गिरा, Dc D_2 परं (for गिरं) T $G_{1,2,4}$ शुश्रूषुस्त्व हि मे मन°

5 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [b]) Dc_1 D_2 Sप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5[ab], K_1 reads 3[cd]

6 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) D_6 अहो, T $G_{1,2,4}$ ततो (for अथो) — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2,3}$ कुडलार्थं $K_{1,3}$ महाभाग — [d]) K (K_3 missing) $D_{2,4}$ transp सूर्यं and कर्णम् S (except G_3) तत (for सूर्यं) K_4 उपागमत, $B_{1,2}$ Dn $D_{4,6}$ $G_{1,3}$ उपागतः

7 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K_4 Dc T_1 G_1 महार्हे (for °र्हे) $D_{4,5}$ G_3 वीर, S (except G_3) चैव (for वीर) — [b]) K_2 $D_{3-4,6}$ स्पर्धास्तरण, T_1 G_1 साध्वा°, G_2 स्वस्त्या° (for स्पर्ध्या°) $K_{1,2}$ सयते, K_4 सस्तुते, $D_{3,5}$ सस्तृते, G_4 सयुते (for संवृते) — [c]) $K_{1,4}$ B D (except D_8, D_1 missing) G_3 अति, K_2 इति (for अभि)

8 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K (K_3 missing) $D_{2,5}$ स्वप्नांते तु महाबाहु — [b]) $B_{2,4}$ D_3 T_1 G_1 M रश्मिमान् — M_2 om 8[c]–9[d] — [d]) D_5 °स्नेहात्तु, G_4 स्नेहेन

9 K_3 D_1 missing (cf v l 1) M_2 om 9 (cf v l 8) — [b]) $K_{1,2}$ योगाद् द्वि(K_2 °गाद्दि)रूपधृत्, K_4 $B_{3,4}$ Dc $D_{2,4}$ योगाद्दि(K_4 गाद् द्वि)रूपवान्; Dn D_6 T_2 G_3 योगर्द्धि(Dn_3 योगादि)रूपवान्, T_1 G_1 योगविरूपधृक् (G_1 °धृत) — [c])

कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५

कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेष्यसि ॥ १८
कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

कर्ण उवाच ।

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् । C 3 16939 B 3 300 21 K 3 301 21

B_3 Dc D_2 T $G_{1\,2\,4}$ M_1 कार्ले (for कर्ण)

10 K_3 D_1 missing (cf v l 1) Before 10, $G_{2\,4}$ ins ब्राह्मण, M_1 सूर्य° — ^{a}) M_1 मद्वचनात् T $G_{1\,2\,4}$ M_2 तावत् (for तात) — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{3\,5}$ धर्म°; T $G_{1\,2\,4}$ शस्त्र° (for सत्य°) M शृणु सत्यपराक्रम — ^{c}) $D_{2\,5}$ [ऽ]थ (for [ऽ]द्य)

11 K_3 D_1 missing (cf v.l 1) — ^{a}) $K_{1\,2}$ Dn1 S (except T_2 G_3) उप° (for उपा°) M त्वा (for त्वां) — ^{c}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ °छद्मना चव, T_2 °छद्मरूपेण — ^{d}) K_4 $B_{1\,4}$ Dn D_5 T_1 G_3 M कुडलेप (for °लाप) B_2 T_1 जिगीपया (for जिहीर्षया) D_6 न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (=13^d)

12 K_3 D_1 missing (cf v l 1)) — ^{a}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ ह्येव, T_2 चैव, M तस्य (for तेन) T_2 मे, $G_{2\,4}$ तु (for ते) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ त्वच्छील विदित तस्य — ^{b}) T $G_{2\,4}$ तव (for तथा) — ^{c}) G_2 यदा (for यथा) — ^{d}) G_1 दास्येव न तु याचसे, G_4 दास्यस्येव न याचसे

13 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) $G_{2\,4}$ दाता (for तात) T_1 $G_{1\,2\,4}$ [ए]व (for [ए]व) — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ प्रयाचित — ^{c}) D_6 विप्र (for वित्त) G_2 [अ]प्यन्यद् (by transp) — ^{d}) K_4 प्रत्याख्यातु, G_1 °स्याह्वि $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 कस्य° (for कर्हि) T_2 $G_{2\,4}$ M_1 प्रत्याख्यात न (M_1 °ख्यासीह) कर्हिचित्

14 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ स त्वामे°, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 त्वा तु चै°, D_5 सर्वमे°, T_1 तत्त्वामे° (for त त्वामे) $K_{1\,2}$ Dc $D_{2\,3\,5}$ M जानन्, K_4 राजन् (for ज्ञात्वा) — D_2 om 14^d–16^a

15 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_2 om 15 (cf v l 14) — ^{c}) $K_{1\,2}$ अनेन य, $B_{1\,3}$ अनुनीय (for अनुनेय) — ^{d}) $D_{4\,6}$ हित; M_1 हि वे (for हि ते) T_2 G_4 वर (for परम्)

16 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_2 om 16^a (cf v l 14) — ^{a}) K (K_3 missing) D_3 कुडलार्थ $K_{1\,2}$ Dc ध्रुव (for ब्रुवन्) — ^{b}) K_1 करणे, K_2 कारणे, Dc कुडलैर् (for कारणैर्) Dc_2 तथा, D_5 सदा (for त्वया) — ^{c}) T_2 °वरैर् (for °विधैर्) D_5 चित्रै, T_2 वीर (for वित्तै°) — ^{d}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ T_2 G_3 M स (for स) K_1 निवार्यात्, B_{2-4} Dc_2 D_3 निवार्य (for °र्यः)

17 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_5 यथा (for तथा) B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 गोभिर्; D_5 योगैर् (for भोगैर्) — ^{b}) $K_{1\,2}$ तथा (for अपि)

18 K_3 D_1 missing (cf v.l 1) — ^{a}) $K_{1\,2}$ Dc D_2 दास्यति — ^{b}) K (K_3 missing) Dc_2 $D_{2\,3\,5}$ कुडले सहजे (by transp) B_3 त्वया (for शुभे) — ^{c}) $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dc $D_{2\,3\,5}$ T $G_{2\,4}$ कृत्वा (for गत्वा) — ^{d}) B D (except D_3, D_1 missing) G_3 उपैष्यसि (for उपे°)

19 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3}$ हि सयुक्त, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 समायुक्त (for च स) — ^{d}) T_2 सत्य (for विद्धि)

20 K_3 D_1 missing (cf v.l 1) — ^{a}) D_5 उद्भूत (for उत्थित) $K_{1\,2}$ एतद्, T $G_{1\,2\,4}$ इदम् (for ह्येतद्) — ^{b}) S (except G_3) °समित (for °सभवम्) — ^{c}) $K_{1\,2}$

C 3 16939
B 3 300 21
K 3 301 21

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्य)

21 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ विधि, K₂ ₄ D₅ ₆ विध (for भवान्) — ᵇ) B₃ सौहृद दर्शयन् (by transp) Dc D₂ मम (for परम्) T₂ वचन शुभद पर — ᶜ) K (K₃ missing) Dc D₂ ₃ ₆ T₂ G₂ ₄ काम्यया (for कामया) — ᵈ) K₁ ₃ द्विजवेशभृत्, B₃ इह वेशधृक्

22 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) S (except G₃) कर्ण (for तात) — ᵇ) G₁ तु, M₂ स्वा (for त्वा) Dc D₂ हि दर्शये, G₃ निवेदये (for निदर्शये) — ᶜ) Dc D₂ मह्यम् (for मे त्वम्) — ᵈ) K₄ प्रिय पर, D₅ प्रिय हि ते

23 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ ₂ एव (for एव) D₆ [आ]यात (for [अ]त्यन्त) — ᶜ) K₁ ₂ ₄ Dc D₂ ₃ ₆ प्रसक्तो हि (K₄ D₂ ₃ °क्तोद्य), B₃ प्रवक्ता हि T₁ G₁ ₂ ₄ M भवान्हितार्थमुद्युक्तः, T₂ भो हितार्थं समुद्युक्तः — ᵈ) S (except G₃) श्रूयतां तु (for शृणु चेद)

24 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ ₂ M प्रसाद्य वै त्वा (for °दये त्वां) K (K₃ missing) Dc D₂ ₃ M वरद — ᵇ) K (K₃ missing) Dc D₂ ₂ ₆ प्र, S (except G₃) यद् (for च) — ᵈ) Dc₂ D₃ अय (for अह)

25 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵇ) K₁ ₂ ₄ B₁ ₂ Dc Dn D₂ ₄ ₆ T₁ G₃ कृत्स्न (for कृत्स्नो) — ᶜ) K₄ D₂ G₃ यत्रह (for यथा°) — ᵈ) B₃ प्राणम् (for प्राणान्)

26 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ यद्दा°, Dc D₂ अभ्या° (for यद्या°) B Dn D₄ ₆ G₃ मा शक्रो (by transp) — ᶜ) =30ᵃ G₁ नृपार्थं, M₁ हितार्थे — ᵈ) K₄ खेचरो वर्म, B₃ खचरोत्तम

27 K₃ missing (cf v l 1) D₁ resumes — ᵃ) T₂ G₁ ₂ ₄ कवचो° (for वर्म चो°)

28 K₃ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ T₂ G₃ यशस्य (for [अ]यशस्य) K₁ ₂ च (for हि) — ᵇ) K₁ °धारण (for रक्षणम्) — ᶜ) K₄ D₂ एक हि (for युक्त हि) K₄ महसा (for यशसा) — ᵈ) K₁ ₂ °विश्रुत (for °संमतम्)

29 K₃ missing (cf v l 1) — ᵇ) K₁ ₂ कुंडल (for कुण्डले) K₁ मम (for सह) — ᶜ) T₂ G₂ ₄ चा (for मा)

30 K₃ missing (cf v l 1) — ᵃ) =26ᶜ K₁ ₂ हिताय (for °र्थं) S (except G₃) यदि पार्थाना (for पाण्डुपुत्राणा) — ᵇ) B₃ च (for मे) S (except G₃) °चते (for चितुम्) — ᵈ) T₁ G₁ तस्य कीर्तिर्, T₂ G₂ ₄ तच्च कीर्तिर् (for तस्याकीर्तिर्)

31 K₃ missing (cf v l 1) — ᵃ) K (K₃ missing) D₅ S (except G₁ ₄) [S]स्मिन् (for हि) — ᵇ) Dc D₁ ₂ जीवितादपि (for °तेनापि) D₁ [अ]नुत्तमा (for भानुमन्) — ᶜ) K (K₃ missing) D₁ ₃ नष्ट, G₁ न हि (for हीन°) Dc D₂ ₆ च, Dn₂ n₃ D₆ हि (for तु)

32 K₃ missing (cf v l 1) — ᵃ) K₁ ₂ S (except G₃) तु (for हि) — ᶜ) D₃ वृणामि कीर्ति लोकेस्मिन् (cf 31ᵃ) — ᵈ) Some MSS जीवितो(or °ते)पि G₄ शरीरिण

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।
माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् । C 3 16960 B 3 301 3 K 3 302 3

---

33 K_2 missing up to 33^a (cf v l 1) — ^{a}) K_4 $G_{1, 2, 4}$ पुराणश्लोको T_2 $G_{2, 4}$ M वै (for हि) — ^{c}) T_1 G_1 °श्वरेणाथ (for °श्वर यथा) — ^{d}) B_2 Dn $D_{4, 8}$ T_1 G_3 ह (for वै)

34 ^{c}) K_2 परत्रे च, Dc D_2 चरित्वा च, D_1 विशुद्धैव; T $G_{1, 2, 4}$ विशुद्धाया°, M चैव तथा (for विशुद्धा च) — ^{d}) $K_{3, 4}$ Dc $D_{2, 3}$ °विवर्धिनी; D_1 °विधीयते S (except G_3) कीर्तिवर्धनमायुष

35 ^{b}) D_8 आप्स्यामि; T $G_{1, 2, 4}$ लप्स्यामि (for प्रा°)

36 ^{a}) D_8 दत्त्वा, T $G_{1, 2, 4}$ मुक्त्वा (for हुत्वा) — ^{b}) K $D_{1, 3, 5}$ कीर्तिमेवाद्य कामये — ^{c}) T $G_{1, 2, 4}$ निहत्य (for विजित्य) K Dc $D_{1-3, 5}$ T_1 G_1 M वा (for च) — ^{d}) $D_{1, 3}$ जय (for यश)

37 ^{a}) D_1 चाभय (for अभय) — ^{b}) T_1 G_1 °त्मना (for °र्थिनाम्)

38 ^{a}) $K_{1, 2}$ यास्यामि (for प्राप्स्यामि) — ^{b}) B D (except $D_{1, 3, 5}$) G_3 यशः स्वर्ग्य(Dc D_2 °र्ग)मनुत्तम — ^{c}) D_5 °मे जापि (for °तेनापि) K_3 रक्ष्या वै (for मे रक्ष्या) — ^{d}) K_3 त्व; B_2 मे (for तद्)

39 ^{a}) Dc भग° (for मघ°) — ^{b}) Dn_3 T $G_{1, 2, 4}$ °नाम् (for °ताम्) D_5 सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्) — G_4 om 39^{cd} — ^{c}) K $D_{2, 3}$ °च्छद्मने, Dc °च्छद्मना (for °च्छद्मिने) T $G_{1, 2}$ ब्रह्मरूपधरो देव (G_2 °धरे देवे) — ^{d}) $D_{4, 8}$ G_3 गत्वा (for गन्ता) $K_{1, 3, 4}$ D_8 कथां (for गतिम्)

Colophon om in $K_{1, 2}$ — *Major parvan* K_3 Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{2, 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_2 M कुण्डला(D_6 °लाभि)हरण — *Adhy name* D_1 कर्णवाक्य; M सूर्यदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 298, Dn_3 299, D_1 303, T_1 G_1 285, T_2 G_4 $M_{1, 2}$ (*inf lin*) 288, G_2 287, M_3 (orig) 290 — *Śloka no* Dn D_1 39

285

1 K_2 श्रीसूर्य°; T_2 भास्वान्; $G_{2, 4}$ विवस्वान् (for सूर्य) — ^{b}) $K_{2, 3}$ Dc_1 D_1 °दास्तथा, D_2 °दां सदा, T_1 G_1 °दस्तथा (for °दां तथा) — ^{d}) T $G_{1, 2, 4}$ अथ (for the first अथो)

2 D_3 om (hapl) 2^b–3^a — ^{b}) T_2 M_2 °द्वर (for °द्वर) K_{1-3} Dc $D_{1, 2, 5}$ प्राणिभि प्राणिना वर — ^{c}) T G_1 इष्यसे — ^{d}) T_2 G_4 स्थिता (for स्थिरा)

3 D_2 om 3^a (cf v l 2) — ^{a}) $K_{1, 2}$ यस्त्व, S (except T_2 G_3) स त्व K_3 Dn D_6 प्राणावि° (for प्राणवि°) — ^{d}) S (except G_3) यमक्षय (for न संशय°)